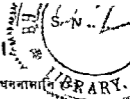

अध्यायानां खण्डानाञ्च सूची ।

अथ प्रथमाध्यायः ।

(नैघण्टुक काण्डम्)	४
(१) एकविंशति वृषिवीनामधेयानि	४
(२) षडदश शिरण्यानामानि	१४
(३) षोडशान्तरिक्षनामानि	१६
(४) षट् साधारणानि	२५, २०८
(५) षडदश रश्मिनामानि	२५
(६) अष्टौ दिङ्नामानि	३२
(७) द्वयोविंशतीरात्रिनामानि	३४
(८) षोडशोपोनामानि	३८
(९) द्वादशाहर्नामानि	४४
(१०) त्रिंशन्धनामानि	४८
(११) सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामानि	६२
(१२) एकशतशुद्धकनामानि	८१
(१३) सप्तत्रिंशद्दीनामानि	१०६
(१४) षड्विंशतिरयनामानि	१२०
(१५) दशादिष्टोपयोजनानि	१२७
(१६) एकादश ज्वलतिकर्माण	१३०
(१७) एकादश जलवतीनामधेयानि	१३९

अथ द्वितीयाध्यायः ।

(नैघण्टुक काण्डम्)	१३६
(१) षड्विंशति कर्मानामानि	१३६
(२) षडदशापलनामानि	१४३
(३) पञ्चविंशतिर्मंथनामानि	१४७
(४) द्वादश वाङ्नामानि	१५७
(५) द्वाविंशतिरहुलिनामानि	१६०
(६) अष्टादश कान्तिकर्माण	१६७
(७) अष्टाविंशतिरधनामानि	१७०
(८) दशातिकर्माण	१७७
(९) अष्टाविंशतिर्वलनामानि	१७८

(१०) अष्टाविंशतिरेव धननामानि	१८२
(११) नव गीनामानि	१८२
(१२) दश क्लृप्तिकर्माण	१८३
(१३) एकादश क्रीडनामानि	१८५
(१४) द्वाविंशत गतिकर्माण	१८८
(१५) षट् विंशति चिप्रनामानि	२१२
(१६) एकादशात्मिकनामानि	२१८
(१७) षट्चत्वारिंशत्सङ्ग्रामनामानि	२२०
(१८) दश व्यातिकर्माण	२२६
(१९) त्रयस्त्रिंशत् बधकर्माण	२३१
(२०) अष्टादश वज्रनामानि	२३५
(२१) चत्वार ऐश्वर्यकर्माण	२३८
(२२) चत्वारौघनामानि	२४०

अथ तृतीयाध्यायः ।

(नैघण्टुक काण्डम्)	२४२
(१) द्वादश बहुनामानि	२४२
(२) एकादश प्रस्रवनामानि	२४४
(३) षट्त्रिंशतिर्मंथनामानि	२४६
(४) द्वाविंशतिर्मंथनामानि	२५२
(५) दश परिशरणकर्माण	२५६
(६) विंशति, सुखनामानि	२५८
(७) षोडश रूपनामानि	२६१
(८) दश मगस्राद्य	२६४
(९) एकादश प्रज्ञानामानि	२६६
(१०) षट्सत्यनामानि	२६८
(११) अष्टौ पञ्चतिकर्माण	२६८
(१२) नव सर्वप्रदक्षनाध्याय	२७०
(१३) द्वादश उपमा	२७१
(१४) चत्वारिंशदर्शनिकर्माण	२७१
(१५) षट्त्रिंशतिर्भेषाविनामानि	२७६

(१६) तयोदश क्षौद्रनामानि	२८१	(१०) अतुविश्रुतियांवाशिवी	
(१७) पञ्चदश यज्ञनामानि	२८३	नामधेयानि	२०२
(१८) अष्टात्रिंशद्नामानि	२८६	अथ चतुर्थाध्याय ।	
(१९) सप्तदश वाश्वकर्माश्च	२८८	(नेगम काण्डम्)	२१६
(२०) दश दानकमाय	२९०	(१) विपट्टि पदानि	२१७
(२१) पत्नारीऽध्यैयुषाकमाय	२९१	(२) अतुश्रीति पदानि	२२०
(२२) द्वौ म्वपतिकर्माश्चौ	२९२	(३) वातिमश्वत पदानि	२४८
(२३) अतुदंश कूपनामानि	२९३	अथ पञ्चमाध्याय ।	
(२४) अतुदंशैव श्लेष्मनामानि	२९५	(देवत काण्डम्)	२७३
(२५) अग्निर्षीताग्निर्दिवनामधेयानि	२९८	(१) लौषि पदानि	२७२
•		(२) तयोदश पदानि	२७१
(२६) पञ्च दुरनामानि	२९९	(३) षट् त्रिंशत् पदानि	२७८
(२७) षट् पुराणनामानि	३००	(४) वातिशतृ पदानि	२८६
(२८) षडैव भवनामानि	३०१	(५) षट् त्रिंशत् पदानि	२९२
(२९) षड्विंशतिर्विश्वनामानि २०२, २११		(६) एकत्रिंशत् पदानि	२९९

निरुक्त(निघण्टु)-पठितपदानामकारादिक्रमेण सूची ।

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
असदम्	अशुः पापवद्य	२४६	अष्ट	आतुम्	२४५
अङ्गरः	पापी	२६८	अजएकपाद	युस्थानदेवता	४०१
अङ्गुपारथ	आदित्यस्य समुद्रस्य		अजगन्	अगतम्	२१०
	कच्छपस्य च	२२४	अजाः	पूषवाहा.	१२८
अक्षुः	राविः	३५	अजिरम्	चिप्रम्	२१५
अक्तः	आक्रामक.	२६३	अजिरा.	नयः	११८
अक्षरम्	वाक्	०६	अजीगः	मध्ययति	२५५
”	सदकम्	८१	अज्म	संशामे	२२८
अक्षा.	चिप्रति	३२२	”	गृहम्	२५६
”	भूस्थानदेवताः	३०८	अया	चिप्रा.	२१०
अर्चितम्	सदकम्	१७२	अया.	अङ्गुलय	१६१
अगन्	अगमत्	२१०	अयति	गच्छति	२०२
अप्रायी	भूस्थानदेवता	३८४	अयः	अयः	१२०
अग्निः	भूस्थानदेवता	३०४	अययं.	अङ्गुलयः	१६२
”	मध्यस्थानदेवता	३८१	अययं:	”	१६१
अग्निया	अदाहा	२६०	अययाः	अङ्गुलयः	१६२
अपुवः	नयः	११४	अययुम्	गमनम्	२३०
”	अङ्गुलयः	१६०	अयवांश्.	मध्यस्थानदेवताः	३८५
अघघंसः	स्तेनः	२८८	अदितिः	पृथिवी	१०
अघ्रा	गीः	१८१	”	वाक्	०७
अद्विरथ.	मध्यस्थानदेवता.	३८४	”	गी.	१८२

पदम्	शुभं:	पृष्ठायाम्	पदम्	शुभं:	पृष्ठायाम्
"	अदीना	२२०	अपः	उदकानि	१०२
"	मध्यस्थानदेवता	२८५	"	हंसं	१२६
अदिती	द्यावापृथिव्यौ	२०६	अपत्यम्	अपत्यम्	२४६
अहासयः	मिधाविकः	२८२	अपात्रपात्	मध्यस्थानदेवता	२८८
अहृतम्	महात्मम्	२५०	अपारि	द्यावापृथिव्यौ	२००
अघसत्	अघसत्	२२२	अपीचम्	निर्मतमनर्हित वा	२८८
अद्रिः	मिध	४८	अप्रवाना	बाहू	२५८
अद्रियुः	अप्रतमनः	२३८	अप्र	कर्म	२२६
अध्वरः	यज्ञः	१८४	ऽऽ	अपत्यम्	२४५
अध्वरम्	अत्तरिचम्	२५	"	रूपम्	२६२
अध्या	"	२२	अप्रतिश्रुतः	अप्रतियतः	२६२
अनभिगताः	प्रशसाः	२६५	अप्रायुव	अप्रमादिनः	२२७
अनवां	अनन्यायितः	२६०	अप्रा	अधिर्भवं वा	२५०
अनर्शरादिम्	अनर्शीलदानम्	२६०	अष्टः	रूपम्	२६७
अनय	मनुष्या	२५२	अभिल्या	महा	२६०
अनवधः	प्रशस्तः	२६५	अभिपेतन	अभिधावन्	२६८
अनवत्रवः	अप्रतिश्रुतशासनः	२००	अभीष्टे	संघाते	२२२
अनवायम्	अनवयवम्	२५६	"	आद्ये	२०२ ; २११
अभिति	मच्छति	२१०	अभीष्टवः	रजयः	२०
अभुमतिः	मध्यस्थानदेवता	२८६	"	अहृलयः	२६६
अभुष्टम्	बाहू	००	"	मृस्थानदेवताः	२८६
अनेय	प्रशस्तः	२६५	अभीष्ट	बाहू	२५८
अनेमा	"	२६५	अभर्षगन्ता	रसाहरणपूर्वक-	
अनमानाम्	अनिकतमानाम्	२१८		वर्धयिता	२५२
अनरितम्	अनरीचम्	२१	अभ्यर्ष	अभ्येषम्	२८२
अन्य	अन्यम्	१००	अभ्यम्	मिधः	४८
"	अन्यः	२२१	अभ्यः	अन्यम्	२४८
अन्यम्	अन्यम्	१००	अन्यम्	उदकम्	१०६

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्		पृष्ठायाम्
अभनिः	रूपम्	१६२	अबची		४३
..	आत्ममयी मतिः	१५०	अबः	अत्रम्	१०५
अभतः	अर्द्धितः	३६६	..	अत्रः	१२७
अभनान्	अथवान्	२५६	..	अनी इषय	१२४
अभा	अहम्	२६४	अर्चति	अर्चति	२०२
अभिजः	अपरिमितः	३६१	अर्चिः	अवलत्	१२२
अभौवा	रोगः द्विदिता वा	२५६	अर्जुनम्	रूपम्	२६३
अमूर्	अमूढः	२५५	अर्जुनी	उपः	४१
अमृतम्	द्विरक्षम्	१०	अर्थः	उदकम्	८१
..	उदकम्	१०४	अर्था	अद्यः	११५
अभः	..	८२	अर्दति	अच्छति	२००
अभची	द्यावापृथिवी	३०५	अर्दयति	इनि	२१२
अभृण	मृष्टान्	२४९	अर्भकः	इक्षः	२४५
अभ्वरम्	अन्तरिक्षम्	१९	अर्भकम्	अत्यम्	२०१, २१२
..	अनिकम्	२१८	अर्थः	ईश्वर'	२४०
अभु	उदकम्	१०६	अर्वा	अथ	१२०
अभ्यक्	अहभृता	३५९	अर्वाकि	अनिके	२१९
अद्य	द्विरक्षम्	१५	अस्तात्य	अहदकमिध	३४९
अद्यते	गच्छति	१९९	अभ्य	अस्त'	१४५
अद्युः	..	२१९	अव'	अत्रम्	१०२
अया	अनया	३०९, ३१५	अवचाकम्	दह्यत्	२६९
अद्युः	गच्छति	२१२	अवतः	कूपः	२९२
अरण्यामी	मूल्यानदीवता	३८२	अवतिरति	इनि	२१३
अरिन्दानि	उदकानि	८९	अवति	गच्छति	१४९
अरुणः	उषीवाहाः	१२०	अवनय'	अद्यः	१०९
अरुधः	अत्र'	१२५	..	अहुषय	१६३
अरुधम्	रूपम्	२६४	अवनि	पृथिवी	८
अरुधति	गच्छति	२०६	अवने	अनिके	२१९

पदम्	अर्थ -	पृष्ठावाम्	पदम्	अर्थ	पृष्ठावाम्
अविध्यन्	अदन्	१०८	१३०	मध्यस्थानदेवता	१८१
अव्यय	अथा	११५	अहिर्बुध्नय	"	१८२
अग्रन्	आग्नीन्	१२०	अही	नी	१८२
अग्र	मेष	५०	"	यावापृथिवी	१०६
अग्रुति	आग्नीति	२२१	अग्रय	पुरातनम्	१०१
अग्र्या	मेष	५१	अग्रयाप	अग्रोयमाण	१४०
अथा	अथा	१२०	आ	उपमा	१००
अथाजनी	मध्यानदेवता	१८१	"	अर्वाक्	१११, ११५
अथिनी	मध्यानदेवता	१८१	आकाशम्	अन्तरिक्षम्	११
असकाम्	अमात्रपूर्वा	१६६	आकीम्	सर्वपदसमाध्यानाय	२००
असपनी	परस्परश्रिते	१३२	आकृणम्	"	२००
असामि	असुप्तमानम्	२६०	आकि	अन्तिके	११६
असिक्री	शक्ति	२०	"	दूरे	१८६
असिन्वती	अमहादेवी इन्	१५१	आकिनिप	मेषावी	२८०
असु	पक्षा	१६०	आक्रन्दे	मथाने	१२१
असुनीति	मध्यस्थानदेवता	१८१	आचाप	व्यापमान	१२६
असुर	मेष	६०	आखण्ड	उष्ण	१२४
असुरं	वातसमीरिता	१५६	आहृषि	आगतदीप्ति	१२०
अस्रधीयु	दीर्घाङ्गु	१५०	आहूव	आधीव	१२८
असम्	सृष्टम्	१५१	आवके	इच्छामि	१६८
असानीके	असिके	११८	आचप	अपस्थाम	१६६
अस्ये	वयमादि	२५३	आजी	सेवामे	१२२
अस्य	एतस्य	१२६	आपी	"	१२०
अस्या	एतस्या	२१६	आता	दिह	१२
अस्येना	प्रशस्य	१६४	आतिरन्	अदन्	२१४
अस्यना	उथा	४१	आदित्या	मध्यस्थानदेवता	१०१
अहि	मेष	५०	आध्व	आधावक	१००
अदकेम्	उदकेम्	८१	आनद्	आपन्	११०

पदम्	अर्थ	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थ	पृष्ठायाम्
आनये	व्याप	२३०	आहनस	वचनवत्	३२३
आनुषक्	अनुषक्तम्	३५८	आहवे	संयामे	३२२
आप	अनारिचम्	३२	आहिकम्	सर्वपदसमाख्यानाय	३००
”	उदकानि	८०	इत्या	सत्यम्	३६८
”	भूस्थानदेवता	३८२	”	अनेन उतुना	३३५
आपान५	आपुवन्	२३०	इदम्	उदकम्	३०८
आपानमनु	आपादितदोति	३३८	इदं	कामयमान	५०१
आतगा	मध्यस्थानदेवता	३८५	इदा	नूतनम्	३०२
आयत्री	आह	१५८	इदानीम्	”	”
आयव	मनुष्या	१५३	इभ	भूस्थानदेवता	३०५
आयु	अत्रम्	३०६	इन	ईश्वर	२४१
आयुष्मिनि	उदकानि	८१	इन्दु	उदकम्	३०४
आरित	सुहृद्भ्रंशं वा गत	३४०	”	यज्ञ	३८६
आर्वी	भूस्थानदेवता	३८५	”	मध्यस्थानदेवता	३८१
आर्यति	गच्छति	२०८	इन्द्र	”	३८०
आवयति	अप्ति	१००	इन्द्रापी	”	३८०
आवया	उदकानि	८६	इन्द्रियम्	धनम्	१८८
आशा	दिग्	३२२	इन्वति	व्याप्नोति	२२८
आशाभ	दिग्भ्य	३४८	”	“गच्छति”	२११
आशिरम्	दधि	३५४	इयचति	”	२०२
आशिव	अध्येषणम्	२८२	इयति	”	१००
आय	विप्रम्	२१५	इरज्वति	इष्टे	२२८
”	अन्न	३२४	”	परिचरति	३५६
आशुचि	अग्नि	३४८	इरध्यति	”	”
आष्ट	व्यापन्	२३०	इरा	अन्नम्	१०४
आष्टा	दिग्	३३	इरावत्य	नद्य	११०
आसात्	अनिकात्	३१८	इत्	भूस्थानदेवता	३०६
आहन	ई आहन,	३३२	इला	पृथिवी	१०

पदम्	अथ	पृष्ठायां	पदम्	अथ	पृष्ठायां
इला	वाक्	१२	उषिता	"	१४०
इला	अद्रम्	१०४	उषीयवस	अथा	११४
"	गौ	१२२	उष	कूप	१२४
इलीविश्र	इलाविलशयोमिष	१६४	उदकम्	उदकम्	८९
इलीविश्र	"	१४०	उपजितिका	सौमिका	१०१११३
इव	उपमा	१००, ११०	उपदि	वाक्	०
इपति	गच्छति	१०८	उपमी	अनिके	११८
इवम्	अद्रम्	१०४	उपर	नेष	१२६
इविरेव	दमनेन	११८	उपरा	दिश	११
इयु	भूष्यानदेवता	१८१	उपल	नेष	५६४
इयुषि	"	१८०	उपलप्रादिषी	सतुकारिका	१५२
इयुष्यति	याधते	१८०	उपसि	उपस्यः	१५२
इष्टि	यज्ञ	१८५	उपाके	अनिके	११८
इषिष्य	एषितारी गन्तारी		उष	षड	१४२
	इष्टारी वा	१११	उषशी	मङ्गवाना	१२८
इंये	इंमरी	१३२	"	मध्यध्यानदेवता	१२६
इंङ्ते	गच्छति	१००	उषी	पृथिवी	८
इंम	उदकम्	८८	"	सावाशुदिन्यी	१०६
,	पदपूरणाय	१४५	उष्य	मद्य	११०
ईमि	यावामहे	१८८	उषूषम्	भूष्यानदेवता	१८१
ईयति	गच्छति	१६८	उषूषहमुसले	"	१८४
ईय	गच्छति	१००	उषम	अनगरपेठनम्	१०२
ईमोनाम	आदिवादा	११०	उषसि	गच्छति	१६०
ईपति	गच्छति	१०६	उषिक्	गच्छति	१६८
ईङ्ते	"	१८८	उषिग	निधाविन	१८०
			उषा	मध्यध्यानदेवता	१८०
उकष्य	प्रकष्य	१६५	उषा	भूष्यानदेवता	१८८
उषा	मङ्गलम्	१४८	उषाहामला	भूष्यानदेवता	१०४

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
उर्ध्वः	शैः	१८१	उत्तमः	उत्तमः	१०१
उर्ध्वः	रश्मयः	१८	उत्तमः	नद्यः	११०
उर्ध्वः	"	१८	उत्तमः	उत्तमः	१५१
उर्ध्वः	"	"	उत्तमः	उत्तमः	१५१
उर्ध्वः	अवनम्	११३	उत्तमः	उत्तमः	१२८
उर्ध्वः	राशिः	१८	उत्तमः	परिचरति	१५०
उर्ध्वः	अन्नम्	१०४	उत्तमः	उत्तमः	१०३
उर्ध्वः	नद्यः	११८	उत्तमः	निधाती	१०८
उर्ध्वः	भूस्थानदेवता	१८५	उत्तमः	मद्यम्	१५८
उर्ध्वः	आवपनम्	१०२, ११३	उत्तमः	कृपान्	१८४
उर्ध्वः	राशिः	१५	उत्तमः	मद्यम्	१४६
उर्ध्वः	नद्यः	११०	उत्तमः	उत्तमः	१४७
उर्ध्वः	वक्	७३	उत्तमः	उत्तमः	१०८
उर्ध्वः	नद्यः	१०२, ११३	उत्तमः	उत्तमः	११०
उर्ध्वः	स्तुतिसमानगुणः	१६०	उत्तमः	उत्तमः	११२
उर्ध्वः	गच्छति	१०९	उत्तमः	गच्छति	११३
उर्ध्वः	परिचरति	१५०	उत्तमः	उत्तमः	१४५
उर्ध्वः	अकृष्टिलपथा	१६५	उत्तमः	उत्तमः	१०३, ११५
उर्ध्वः	प्रसाधयति	१६५	उत्तमः	उत्तमः	१४५
उर्ध्वः	इति	११२	उत्तमः	नद्यः	११९
उर्ध्वः	परिचरति	१५०	उत्तमः	प्रेरितवन्तः	११०
उर्ध्वः	गच्छति	१०५	उत्तमः	क्रोधः	१८६
उर्ध्वः	"	१०४	उत्तमः	उत्तमः	८४
उर्ध्वः	"	१०४	उत्तमः	उत्तमः	१०८
उर्ध्वः	उत्तमः	१००	उत्तमः	उत्तमः	१०६
उर्ध्वः	सत्यम्	१६८	उत्तमः	उत्तमः	१०६
उर्ध्वः	मध्यस्थानदेवता	१८१	उत्तमः	उत्तमः	८०

पदम्	अर्थः	पृष्ठायां	पदम्	अर्थः	पृष्ठायां
श्रीदनः	मित्रः	५८	कल्पम्	"	१२८
श्रीमता	श्ववनाय श्ववनेन वा	३५२	कल्पती	क्षणदतो	१०१
श्रीमासः	रश्मितारः	३५६	कर्णः	कूपः	२८३
श्रीषम्	विप्रम्	११३	कर्णै	कर्म	१४१
श्रीषधयः	भुष्यागदीयताः	१८२	कर्ताः	"	१४०
"	"	"	कर्तुम्	"	१४०
श्रीषेयवसः	श्वयः	१२४	कर्तुम्	"	१२८
शः	भ्रष्टास्थानद्विगता	१८८	कान्दलीकौनम्	क्यलन्	१२३
शकुभः	दिवः	१७	कवते	गच्छति	१०१
शकुचः	मदान्	११०	कवन्तम्	सन्कम्	८३
शकुचक्षिना	"	१४६	कविः	निधारी	२०८
शलाः	शकुचयः	१६२	कर्मः	सदकम्	८८
शल्कति	गच्छति	१००	कमा	वाक्	०३
शम्भः	शेषादी	२०८	कसति	गच्छति	१८८
शप्यम्	मुखपयीमित्रः	१४८	काङ्कन्	वाक्	०२
शपति	प्रच्छति	१६८	काङ्कदम्	यासु	१४४
शपकम्	द्विरप्यम्	१६	काङ्कप्	वाक्	६१
शपनाः	धुषाः	२१२	काचमम्	द्विरप्यम्	१८
शपन्तम्	सदकम्	०८	काटः	कूपः	२८३
शम्	"	८०	कापुका	कान्तः	१२०
"	सुखम्	१११	कातुः	कूपः	२८३
शम्पते	कुप्यति	१८४	कानिबन्	क्येत्	१६८
शरशानि	कर्मांश्चि	११८	कायमानः	कामयमानः	३१०
शरणी	दुर्बली	१४०	काकः	श्रीता	२८२
शरानि	कर्मांश्चि	११८	कारीतरः	कूपः	२८४
शरधी	वाक्	१३६	कारीतरान्	कूपान्	१८४
शरिङ्गन्	कर्म	१४०	कानपति	गच्छति	१००
			काभिः	सृष्टिः	१४८

पदम्	अर्थः	पृष्ठायां	पदम्	अर्थः	पृष्ठायां
काटाः	दिशः	३३	जहुक	”	२४४
कि	कर्त्ता	३००	कनति	हनि	२३२
किमीदिने	पिपुनाथ	३५६	कदम्बति	अर्चति	२०३
किरीधाः	क्रियदा इन्द्र	३६४	कपटुः	सीता	२२३
किरपाः	रग्नयः	२६	कपायति	अर्चति	२०३
कीकटेषु	अनार्यदेशीषु	३०२	कपीटम्	उदकम्	१०६
कीटिः	सीता	२८२	कविः	कूप	२६४
कीखालम्	अन्नम्	१००	करनम्	हिरण्यम्	१६
कीशाम्	मिधाविनः	२८०	”	कपम्	२६१
कुटस्थ	कृतस्थ	३४४	कष्टयः	मनुष्याः	३४८
कृषारम्	मिघम्	३४८	केत	प्रज्ञा	२६६
कृषः	वधः	२२०	केतु	”	२६६
कुरव.	सखिज.	२८६	केनिय.	मिधाविन.	२०६
कुरुतन	कुरुत	३१८	किपय.	दुष्कामा	३४४
कुलिशः	वज्र.	२३८	केवटः	कूप	२८५
”	कूलमातनः	३६४	केशिनः	दुष्मानदेवता	४००
कुल्याः	नद्य	११६	केशी	दुष्मानदेवता	४००
कुविन्	वज्र	२४२	केशः	मिघ	६०
कुशयः	कूप.	२८५	कौरव्याथ	कृतप्रयाण	३४०
कुहा	मध्यस्थानदेवता	३८६	कतु.	कर्म	१२८
कूप.	कूप.	२८२	”	प्रज्ञा	२६०
कृषति	हनि	२३२	काणा.	कुशाणा	३२६
कृत्तिः	गृहम्	२५५	क्रिधि	कूप	२८५
”	पग्रीऽन्नं वा	३४३	क्रिविदती	विक्रमोन्दनी	३०१
कवौ	कर्म	१४१	खवम्	उदकम्	८५
कदरः	गृहम्	२४२	”	घनम्	१८०
कदरम्	आवपनम्	३०२, ३१३	खम	उदकम्	८२
कधु.	खल.	२४४	”	अन्नम्	१०५

पदम्	अथ	पृष्ठायां	पदम्	अथ	
कृपंषि	द्रष्टा	२४४	जगत	मनुष्या	
स्रष्टे	पश्यति	२६८	जगती	गी	
आकन्	आयन् कामस	.	जहति	सुखसंज्ञं वा	
	मानी वा	२६८	जगयात्	गच्छेत्	
आकगन्	सुखसंज्ञं वा शिष्यत्	१६८	जगमती	अथ	२६९
"	ददमन्	२६८	जह्यामवन्	ज्वलन्	२७१
सिञ्चति	ददमन्	२६८	जठरम्	सदरम्	२७८
सिन्	उपमा	२००, २१०	जगत्	मनुष्या	२७९
"	सौमन्वयस्यो गी	२२५	जग्	सदकम्	२८३
विगम्	प्रज्ञा	२६६	जवाह	आदित्यमण्डलम्	२६२
विनामया	संधा	४१	जगन्	ज्वलन्	२२९
चेत्	प्रज्ञा	२६६	जगति	गच्छति	२०८
चीकूपमाह	अथचै देदन्	२६६	जगते	"	२०९
चीकूप्यत	अथचै ददाति	२६६	"	सीति	२१०
न्यये	गच्छति	२०२	जगयति	अर्थति	२०५
जगाम	जगयिता	२१४	जगिता	सीता	२८२
जगामा	जग	२१८	जगदम्	सीतम्	२६९
जीवम्	जलम्	२८२	जगत्	सदकम्	२०८
			जगाम्	सुखम्	२६०
जगति	अथति	२०१	जगाम्	सदकम्	२०८
जगती	"	२०६	जगति	अथति	२०६
जगि	जगम्	२३६	जगत्	अजनेन सीता	२६८
जगुः	सिञ्चन्	२६८	जगति	गच्छति	२१०
जग्	जोग	२८३	जगति	"	२०८
जगति	अर्थति	२०२	जगति	सदकम्	२०८
जगते	जगति	२१२	जगति	जगाम	२०७
जगि	जगम्	२३३	जग	जगदम्	२६३
जगाम	,	२३६	जगदम्	सिञ्चन्	२०८

पदम्	अर्थ	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थ	पृष्ठायाम्
आसवेदा	भूस्थानदेवता	१०७	तद्रूप	"	२०१, २११
आमथ	अहुञ्जय	१६४	तदर्थं	"	२०१, २११
आमि	उदकम्	८०	तदत्	"	१०१, २११
आमिवत्	अतिरेकादय	१२६	तनय	अपत्यम्	१४४
आरयाधि	उदकम्	८१	तगा	धनिन	१८८
जिगाति	अजायत	२६०	तनूनपात्	भूस्थानदेवता	१०५
जिम्बन्ति	गच्छति	२११	तप	ज्वलत्	१३३
"	गच्छन्ति	२०८	तपुधी	क्रीध	१८६
"	प्रीक्षन्ति	२६६	तम	राधि	३०
जिह्वा	वाक्	०२	तमम्वती	"	३०
जीरा	धिप्रा	२१४	तरणि	धिप्रम्	२१०
जुषते	इच्छति	१६८	तर	बलम्	१८०
जुष्टरे	जुष्टति	२२५	तरस्तथ	नद्य	११८
जूषि	क्रीध	१८६	तदप्यति	गमिष्यति	२३२
"	धिप्रम्	२१४	तलित्	अन्निकम्	२१८
"	सेना	१५२	"	हन्ता	०३४
जेहते	गच्छति	२०८	तव	बलम्	१८१
जीषनाकम्	अविष्यत्नषात्	१४३	तवस	महान्	२४०
ज्मा	पृथिवी	६	तविष	"	२४०
ज्या	भूस्थानदेवता	२८१	तविषी	बलम	१८१
ज्योतते	ज्वलति	१३१	तस्तर	सोन	२८६
ज्यति	गच्छति	२०८	तस्त्रय	भगुष्या	१५४
तजति	गच्छति	२०६	ताजत्	धिप्रम्	२१०
तुक्क	अपत्यम्	१४४	तासु	स्तीता	२८०
तका	सोन	१८५	तामम्	रूपम	१६४
ततप्रष्टिम्	तितनिषुम्	२६४	तायु	सोन	२८६
तथा	उपमा	२०१, २११	तार्थ्यं	अत्र	१२४
			"	मध्यस्थानदेवता	३६६

पदम्	अथ	पञ्चायाम्	लघु	बलम्	१०८
साध्यदि	इति	२१४	लघु	लेन *	१८३
तिग्मम्	वञ्च	२२८	लघि	उदकम्	२२
तितउ	बालमी	२१८	लघु	विप्रम्	२१४
तिरः	ग्रामम्	३०२, ३१२	नेज	उदकम्	१००
तिष्ठी द्वी	भूष्यानदेवता	३००	"	अवलत्	११४
तुषा	उदकम्	८०	सोकम्	अपत्यम्	१४७
तुम्बनि	तुर्णगामिनि	१११	सोका	"	१४४
तुक्	अपत्यम्	१४३	सोद	गृह्य	१२६
तुज	वञ्च	२२८	सोपम्	उदकम्	१०६
तुभ्यमानाम	विषा	२१६	सोप्याच	तुप्यमन	१४०
तुञ्ज	दानम्	२६४	सञ्ज	क्रीध	१८५
तुद्यति	ददाति .	२८१	विका	लेन	१८५
तुदीपम्	उदकम्	४६४	विपु	"	१८४
तुदीयति	सन्धति	१०२	विषम	प्रथ	१४४
तुर्बन्धि	तुर्णवनि	२४८	त	चङ्	३०२, ३१२
तुर्बन्धा	मन्था	१५१	तच	बलम्	१८१
तुर्बन्धे	चलिके	२१८	तटा	भूष्यानदेवता	३००
तुर्बि	वञ्च	२४१	"	मन्थायानदेवता	३८१
तुर्बाव	वञ्च	२२८	"	सुष्यानदेवता	३८८
तुर्बाजान	विप्रम्	२१६	तरति	दद्याति	१०२
तुर्बादि	"	२१६	दस	कर्म	११०
तुर्बाह्वे	तुर्बे ऊर्ध्वे	३४४	दसप	कमादि	४०८
तुर्बाह्वे	उदकम्	१०६	दस	बलम्	१८१
तुर्बाह्वे	विप्रम्	२१४	दस	याचम	१००
तुर्बाह्वे	उदकम्	३४७	दधि	सन्धति	१८०
तुर्बाह्वे	विप्रम्	२१४	दधीति *	"	१०५
तुर्बाह्वे	लेन	२८१	दद्याति	"	१०५
तुर्बाह्वे	इति	२२४	दद्यन्	दिरणम्	१८

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
ददि	याचस्र	२८८	दुतीये	गृहे	२५३
दधिका.	अत्र.	१२१	दुर्घाः	गृहाः	२५४
..	भूम्यस्थानदेवता	३६०	दुवस्यति	परिचरति	२५०
दध्यद्	सुस्थानदेवता	४०१	दूतः	दूत.	२२१
दन	दानमानसः	३०१	दूरिभले	धावापृथिवी	३००
दभीति	गच्छति	२०५	दृति	मेघ.	५८
..	दृति	२२१	देवताता	यज्ञे	२८५
दभम्	दृभ्य.	२४५	देवपत्न्या.	सुस्थानदेवताः	४०३
..	अल्पम्	३०२।३१२	देवयवः	अद्विजः	२८०
दमं	गृहे	२५४	देवाः	सुस्थानदेवता	४०२
दमूनाः	दान्	२१८	देवाभ्या	देवान् प्रति गतया	२५५
दयते	ददाति	३२३	देवी ऊर्जाकृती	भूम्यस्थानदेवता	३८५
दहरक.	दृषः	२४४	देवीजीवी	..	३८५
दाति	ददाति	२८०	देव्याहीतारा	..	३००
दानने	देवस्य देव वा	२९२	दीधति	सुध्यति	१८४
दायति	ददाति	२८०	दीपा	रात्रि.	३०
दासति	ददाति	२८०	दीगंघ.	अत्र	१२२
दियुत्	वज्रः	२२६	दिविशवि	अदृशदृति	४०
दिगम्	अह.	४०	धावापृथिवी	भूम्यस्थानदेवता	३८४
दिवा	..	४०	द्युगत्	विग्रम्	२१०
दिविष्टिषु	दिव एवणेपु	२६६	द्युनत्	ज्वलति	१२२
दिवेदिवे	अदृशदृति	४०	द्युयम्	धनम्	१८८
दीदयति	ज्वलति	१२१	द्युयम्	यमीः अ वा	३२५
दीधितयः	रज्जयः	९०	द्योतते	ज्वलति	१२१
दीधितयः	अदृशय.	२६६	द्योतता	अवाः	४१
दीयति	गच्छति	२०६	द्यौ.	अर.	४१
दुष्टुभिः	भूम्यस्थानदेवता	३८०	दृमति	अदृति	११२
दुरितम्	धापम्	२५०	दृयत्	विदम्	०१३

पदम्	अर्थ-	पठायाम्	पदम्	अर्थ-	पठायाम्
द्रवति	गच्छति	२११	विषया	वाक्	०५
द्रविष्यम्	बलम्	१८४	विषये	यावापुविष्यौ	२०४
"	धनम्	१८०	धी	कर्म	१४१
द्रविषीदा	भूस्थानदेवता	२०५	"	प्रज्ञा	२८०
द्राति	गच्छति	२०८	धीतय	बहुलय	१६१
द्रुष्य	भूस्थानदेवता	२०२	धीर	नीधावौ	२००
द्रुपटै	काष्ठपादुकासु	२२१	धुनय	नय	१११
द्रुप्रव	मनुष्या	१५९	धुट	बहुलय	१६५
द्रुषाति	हनि	२२४	धूर्वति	हनि	२२९
द्रुषति	गच्छति	२०८	धेना	वाक्	०३
द्राः	भूस्थानदेवता	२०६	धेतु	,	०८
द्रिता	विद्या	२२२	भजति	गच्छति	२०६
द्रिवर्षा	इन्द्र	२८१	प्रति	,	२०८
			प्रयति	,	२०८
धनु	भूस्थानदेवता	२०१	प्राति	"	२८८
धन	अन्तरिक्षम्	११	ध्वसति	"	१२२
"	"	२१४	ध्वरति	हनि	८०
धनति	गच्छति	२०६	ध्वनन्तु	उदकम्	८०
धमति	गच्छति	२०३			
"	हनि	२२५	न	उपमा	१००।११०
"	अचति	२०३	भंसन्ते	नमन्ति	२११
धमनि	वाक्	६०	नकि	सर्वपदसमाधानाय	२००
धरुष्यम्	उदकम्	८८	नकीम्	"	२००
धरुषि	बलम्	१८४	नता	राति	२०
धवा	मनुष्या	१४८	नसति	गच्छति	२०१
धाता	भूस्थानदेवता	२८४	"	व्याप्ति	२१८
धाता	धाक्	६२	नचदाभम्	मनुहन्तारम्	२५०
धाति	अन्नम्	१०४	नघा	वाक्	०५

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
नदः	नीता	२८२	नादः	क्षीता	२८३
”	क्षयिः	३३२	नाम	सदकम्	१०३
नदति	अर्धति	२७२	नारायणः	भूस्थानदेवता	३८०
नदतुः	सङ्ग्रामः	२२१	नार्यः	घञः	२८३
नद्यः	नद्यः	११८	नारीः	वाक्	६०
नपात्	अप्रत्यम्	१४६	निवृषः	इसः	२४४
नभ	द्वीरादित्य	३१०	निवृषुषः	समुद्रः	३४२
”	सदकम्	८२	निष्णम्	निर्गतमनर्हित वा	२८८
नभते	हन्ति	२३२	नितीशते	हन्ति	२३४
नभन्व	नद्यः	११४	निधा	पाशसमूहः	३१०
नभसी	द्यावापृथिवी	३०५	निमर्षयति	हन्ति	२३५
भम	अप्रम्	१०६	नियुतः	वायुवाहा	१३०
”	घञ	२३६	नियुत्वान्	ईश्वर	२४०
नभन्वति	परिचरति	२५०	निर्द्धति	पृथिवी	११
भम्या	रात्रिः	३७	निर्द्धिक्	रूपम	२६१
भरः	अथाः	१२६	निधपन्तु	इत्यु	२२२
”	मनुष्याः	१४८	निधित्	वाक्	६८
भराशंसः	भूस्थानदेवता	३७६	निधग्भाः	अवियामहरचा.	३५०
भवते	सच्छति	२०१	निधपपी	सखम्पशा	२४१
भवम्	नूतनम्	३०१	नीरम्	सदकम्	१०१
भवैदा.	मिधावी	२०८	”	गृहम्	२५१
भव्यम्	नूतनम्	३०१	नीलम्	”	२५४
भशत्	व्यापृथ्यात्	२३०	नीलिः	वाक्	६१
भसते	सच्छति	२०७	नु	विप्रम्	११२
भसन्ते	प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा	३२१	”	सपमा	२००।३११
भङ्गय	मनुष्या.	१५०	नुकम्	सर्वपदसमाह्वानाय	२००
भङ्गयाः	”	१५०	नुव	”	३२३
भाकः	द्वीरादित्य	२५।३०८	नुचिन्	”	३२३

पदम्	अर्थ	पृष्ठायां	पदम्	अर्थ	पृष्ठायां
पूतनम्	मृतनम्	३०२	पयस्वती	रात्रि	६७
मूषम्	"	३०२	पयस्वत्य	नद्य	११८
श्रमूषम्	बलम्	१८१	परगा	वज्र	२२८
"	धनम्	१८८	पराकि	दूरे	२८८
नेम	अन्नम्	१०५	पराधै	दूरम्	३००
"	अर्थ	३०२११२	परावत	दूरात्	३००
नेमपिता	सद्गामि	२२३	पराशर.	इन्द्र	३००
नेमा	अन्नम्	१०५	परि	सर्वत	३४५
नेमि	वज्र	१३६	परितक्रमा	रात्रि	३२३
नी	वाक	०६	परिखव	अधोपथम्	२८१
नीति	अधिति	२०४	परीषसा	वज्र	१४७
			पञ्चस्य	मध्यस्थानदेवता	३८८
पथता	पत्र	३६०	पर्वत	मेघ	५१
पथजना	मनुष्या	१५४,	पर्वते	गच्छति	२१०
पथभिः	पाने	३३३	पवस्र	अधोपथम्	२८१
पथते	अर्धति	२०४	पश्यम्	गृहम्	१५३
पथावति	"	२०४	पथि	वाक	६६
पतडा	अन्ना	१२६	"	वज्र	२२६
पतति	गच्छति	१११	"	रथनेमि	यज्ञस्य ३२४
पति	ईश्वर	२४०	यवित्रम्	उदकम्	१०४
पथते	ईष्टे	१२८	"	मन्वादि	३७६
पथा	मध्यस्थानदेवता	३८०	पाक	प्रगल्भ	२६५
पथस्थिति	अर्धति	२०३	पाज	अन्नम्	१८०
पनायते	"	२०३	पाघ	अनारिचम्	२५४
पपथा	"	२०५	पादु	पदनम्	३४२
पथ	रात्रि	३८	पार्श्व	नद्य	११०
"	उदकम्	८०	पार्श्वी	वावापृथिव्यी	२०६
"	अन्नम्	१०१	पिता	पाता	३२३

पदम्	वर्ष	प्रकाशकम्	पदम्	वर्ष	प्रकाशकम्
विष्णु	अष्टमम्	१०४	वृष्ट	सद्गामिणु	१०४
विनायकम्	दश	१०२।११४	वृष्टिणी	अनारिधम्	११
विष्णुमन्त्रम्	उदकम्	८६	"	भुज्यामदीवता	१८२
विष्णुम्	अष्टमम्	१६२	"	मज्ज्यामदीवता	१८०
विष्णुति	मज्जति	१००	"	दुग्ध्यामदीवता	४०१
वीरवज्रम्	अद्यात्म	१८८	वृष्ट्यामा	अद्वैतमा	११०
वृष्टि	अष्टमी	२३०	वृष्टी	वृष्टिणी	८
वृष्टी	द्यावापृथिवी	१०४	"	द्यावापृथिवी	१०६
वृष्टीपत्रम्	उदकम्	८६	वृष्टि	वीरवज्रम्	११४।०८
वृष्ट	अष्ट	१३१	वृष्ट्या	महावाङ्म	२१८
वृष्टभोज्या	मिश्र	४१	विष्णुपति	अष्टति	१००
वृष्टव्या	मज्ज्यामदीवता	१८२	विष्णु	द्विराष्टम्	१३
वृष्ट्याम	अद्यात्म	१८८	"	अष्टम्	१६१
वृष्ट्यामन्त्रम्	अनारिधम्	११	वीर	अष्ट	१११
वृष्ट्यापति	अष्टति	१०६	वीर्याति	अष्ट्याति	१८४
वृष्टव	मज्ज्या	१३४	वीर्ये	सद्गामि	११८
वृष्टम्	उदकम्	१०१	मज्जावर्णिम्	अष्टिम्	१४६
वृष्टि	द्यात्म	१८८	मज्जा	अष्ट्याम्	१४६
वृष्ट्यम्	पुरातनम्	१०१	मज्जापति	यज्ञ	१८६
वृष्ट्या	वृष्टिणी	११	"	मज्ज्यामदीवता	१८१
वृष्ट	अष्टम्	१०१	मज्जम्	मज्जवर्णुमी	१६६
वृष्टि	सद्गामि	११६	मज्जिडा	अष्ट	१४४
वृष्ट्याति	अष्टति	१०१	मज्जीश्याम्	निर्मलमलचित्तं वा	१८८
वृष्ट्याति	दद्याति	१८१	मज्जम्	पुरातनम्	१००
वृष्ट्याति	दद्याति	१८१	मदिव	,	१००
वृष्ट्यामा	मज्ज्या	१४०	मदिवि	अष्टिके	१०१।११६
"	सद्गामि	११४	मद्य	उदकम्	८६
वृष्ट्यामन्त्रम्	अद्यात्मम्	१८१	"	अष्टम्	१०१

पदम्	वर्ण	प्रहायाम्	पदम्	वर्ण	प्रहायाम्
प्रवने	गच्छति	२०१	वाध	वचम्	१८१
प्रवशा	पुरातनम्	२०१	वाङ्	वाङ्	१५८
प्राप	चिम	२१६	विसृति	गच्छति	२०१
प्रवने	गच्छति	१०१	वीजम्	अपत्यम्	१४६
प्रर	रूपम्	२६३	वीरिटी	अभारिचे	१४५
प्रति	गच्छति	१०८	वृद्ध	इयु	२०१
प्रु	रूपम्	१६१	वृष्टम्	"	८८
			वृषाम्	"	८०
प्रकृति	गच्छति	१००	वृषदुग्ध्यम्	महन्मूल्यम्	१६१
प्रकृति	दिग्	१५	वृषकम्	उदकम्	८०
			वृष्टम्	महन्	१४०
प्रहित	अतिमहान्	१५१	वृष्टयति	मञ्ज्यामदीवता	१८८
प्रकुर	ओतिरदक वा	१६८	वेकमाटाम्	कुमोदिन	१६८
प्रट्	उक्तम्	१६८	वेकुरा	वाक्	८०
प्रत	खिद.	१६८	वृष्ट	अव	१४४
प्रत	अनातीत	१६८	"	महान्	१४६
प्रभु-	अनम्	१६०	वृष्ट	अनम्	१०६
प्रव	रूपम्	१६१	"	अनम्	१८०
प्रकृति	अदनि	१०८	वृष्टयति	मञ्ज्यामदीवता	१८८
प्रभाम्	अपागम्	१०८	वाङ्मदा प्रवचारिक उपमा	१०० ११०	
प्रभमि	अति	१०८			
प्रभंवा	परिउहेज	१६४	भग	अनम्	१००
प्रभं	अभारिचम्	११	भजति	"	१०६
	उदकम्	१०१	भजने	अनति	१०१
	महान्	१६१	"	अनति	१०१
प्रभं	"	१०८	उदक	अनति	१०१
प्रभं	"	१०८	भरिने	अनति	१०१
प्रभं	दिग्	१०८	भरे	अनति	१०१
प्रभं	अनापृष्टिनी	१०१			

पदम्	वर्त	पृष्ठायां	पदम्	वर्त	पृष्ठायां
धर्म	द्विरणम्	१०	भमद्वि	१०४	१०४
धर्मति	वति	१००	भाजव	अवति	११०
धर्मिणम्	उदकम्	८७	भाजव	"	११०
भमद	वत्	१००	भाज्यति	"	११०
भाषाज्ञेय	वति	१११	भीष्मति	क्षुप्ति	१८४
भान्	वत्	४५	भेषति	"	१८४
भामने	क्षुप्ति	१०३	भङ्गन	ददाति	२११
भाम	कीच	१८४	भक्षु	क्षिप्रम्	२१४
भारता	व्यति	१०६	भक्ष	यम्	१०३
भारती	वाक्	६६	भक्षम्	वत्	१०५
भाम्बो	उवा	४०	भक्ष्मना	वमेन	१०३
भाम्ब	वय	११०	भक्ष्मना	भुष्यान्देवता	२०८
भुरभ्यति	वत्ति	१००	भक्ष्मना	मिधाविन	१०१
भुरभ्यु	क्षिप्रम्	११५	भक्ष्मना	"	१०१
भुरिणी	वाक्	१४८	भक्ष्मना	वत्ति	१०३
भुरभम्	उदकम्	८६	भक्ष्मना	याचामहे	१८०
भु	वृषिणी	११	भक्ष्मना	उदकम्	८४
"	वत्ति	११	भक्ष्मना	मध्ये	१००
भुतम्	उदकम्	८६	भक्ष्मना	मिधावी	१००
भूति	वृषिणी	११	भक्ष्मना	याचामहे	१८०
भूरि	वत्	१४९	भक्ष्मना	मिधाविन	१०८
भमव	भुष्यान्देवता	१८५	भक्ष्मना	भुष्यान्देवता	४०९
भमि	वमिता	१६५	भक्ष्मना	भुष्या	१४७
भेषणम्	उदकम्	८२	भक्ष्मना	वत्ति	१११
"	सुखम्	२६०	भक्ष्मना	वत्ति	१०३
भीष्मते	क्षुप्ति	१८४	भक्ष्मना	वृत्तिकारिणे	२१०
भीष्मणम्	धनम्	१०८	भक्ष्मना	वत्ति	११०
भ्यसते	विभेति	१०३, ११६	भक्ष्मना	वत्ति	११०

पदम्	अर्थ	पृष्ठायां	पदम्	अर्थ	पृष्ठायां
मन्द्रयति	अर्चति	२०६	मङ्घ्रिष	मङ्घान्	१४०
मन्द्रा	वाक्	६५	मङ्घी	पृथिवी	८
मन्द्राजनी	"	६५	"	वाक्	७०
मन्द्रु	याचामहे	७८८	"	गौ	१८१
मन्नाता	मधावी	१०८	मांघल	अथ	१२५
मन्यते	इच्छति	१६८	माङ्गि	सर्वपदसमाधानाय १००	
"	अर्चति	२०५	मातर	मद्य	११८
मनु	क्रोध	१८६	मायने	याचते	१८०
"	मध्यस्थानदेवता	१८०	माया	प्रज्ञा	१६०
मममत्यम्	सयामम्	२२२	मायु	वाक्	७१
मद्य	मुखम्	१३८	मायुक	कस्य	२४५
मद्युहा	रजस्य	१०	माङ्गि	गच्छति	१००
मरीचिपा	"	१८	माङ्गिन	मङ्घान्	२४८
मरुत्	द्विरन्वम्	१०	मित	मध्यस्थानदेवता	१८८
"	रूपम्	१६९	मिनाति	गच्छति	१०४
मरुत	चलित	१८०	"	हित	११५
"	मध्यस्थानदेवता	११४	मिनीति	"	११५
मर्ता	मनुष्या	१५१	मिमिङ्गि	याचन्व	१८८
मर्त्या	"	१५१	मिमीङ्गि	"	१८८
मर्दति	गच्छति	२००	मित्यति	गच्छति	१०१
मर्दा	मनुष्या	१५१	मीवृङ्गम्	"	१८०
मन्त्रिमुच	सेन	१८८	मीवृङ्गि	मर्यामे	११२
मन्त्राभवत्	ज्वलन्	११२	मुषीषान्	सेन	१८०
मन्त्र	उदकम्	८८	मूष	मुषिका	११८
मरुत्	"	८०	मृषु	मध्यस्थानदेवता	१८१
"	मरुत्	२४६	मृष	सयामान्	१२४
मन्त्रयति	अर्चति	१०५	मृष	मृष	५८
मन्त्रावने	सयाने	११८	मृष	यज्ञ	२८४

पदम्	अर्थ	पृष्ठायां	पदम्	अर्थ	पृष्ठायां
मेधा	धनम्	१८०	यज्ञा	नद्य	१०८
मेना	वाक्	६७	यातयति	हन्ति	२२३
"	स्त्रीजाति	३०२।३।१४	याति	गच्छति	२०८
मेनि	घञ्	२३८	याडु	"	८६
मेलि	वाक्	६८	यादृश्मिन्	यादृशे	२६०
मेहना	महनीयम्	३१८	यामि	याचते	२८८
मीकी	राधि	२८	युध्यति	गच्छति	२०५
म्यनति	गच्छति	२०२	योक्षाणि	अहुन्मय	१६४
यज्ञ	यज्ञ	२८३	यीजनानि	"	१६४
यतन	गच्छति	२०२	यीनि	उदकम्	१०१
यतसुच	कृत्विज	२८७	"	गृहम्	१५५
यथा	उपमा	२७०।३।१०	योषिष्टि	गच्छति	२०६
यद्य	मनुष्या	१५७	यीति	अर्चति	२७४
यन्तार	याचका	२८६	रंसु	रमणीयेषु	३६२
यन्धि	याचस्व	२८६	रहति	गच्छति	२०२
यम	मध्यस्थानदेवता	३८६	रज	रात्रि	३७
"	धुस्थानदेवता	४०१	,	ज्योति	३१७
यमी	मध्यस्थानदेवता	३८८	रजति	"	२०३
यम्या	रात्रि	३७	रजयति	अर्चति	२७१
यव्या	नद्य	११०	रजनी	धावापृथिव्यौ	३०५
यद्य	उदकम्	८८	रजयति	अर्चति	२७५
"	अन्नम्	१७७	रण	संयान	११०
"	धनम्	१८०	रणम्	धनम्	१८६
यद्य	उदकम्	८४	रण	मूस्थानदेवता	३८०
"	बलम्	१८७	रण्यति	गच्छति	२०८
यङ्ग	अपत्यम्	१४६	"	रण्यति	३६८
यज्ञ	महान्	२४८	रण्य	महान्	२१०

	पदम्	पृष्ठावाम्	पदम्	पद्य	पृष्ठावाम्
यदम्	चयं	२२४	रिभादम्	नामधितार	२५८
रम्भाति	इनि	२०१२१४	रिङ्गति	चर्वति	२०२
रभ	दख	१०१	रिङ्गाया	कीन	२२६
रवि	उदकम्	१८०	रुक्मम्	हिरण्यम्	१५
"	घनम्	१६१	रुजागा	नय	११२
रजना	चङ्गुलय	१०	"	भङ्गन्य	२३१
रजमय	राजय	८९	रीयने	गच्छति	१०५
रम	उदकम्	१०५	रुद्र	कीता	१८२
रम	चङ्गम्	२०६	"	मध्यस्थानदेवता	२८४
रसति	चर्वति	१८६	रुयन्	रीचमान	११८
राका	मध्यस्थानदेवता	२४०	रुक्म	घनम्	१८५
राजति	ईष्टे	२८०	रुजति	गच्छति	१०५
राति	ददाति	१८३	रुजते	विभेति	२०१२१६
राधि	मध्यस्थानदेवता	१८८	रुत	उदकम्	८६
राध	घनम्	२६	रुभति	चर्वति	१०२
राव्या	राधि	१८८	रुभ	कीता	१८१
राय	धनानि	२४०	रुभते	कृच्छति	१८२
राशे	ईन्द्री	२८०	रुवत्य	नय	११०
रासति	ददाति	११८	रुवत	मेष	५५
रासभो	चन्दिवाही	१८५	रुवने	ञ्जति	१११
रास्विन	कीतार	१८६	रुदसी	यावाइयिबी	२०४
रिङ्गम्	घनम्	१८६	रुदसी	मध्यस्थानदेवता	२८८
रिङ्गा	जेन	१०५	रुषचक्रा	नय	११२
रिङ्गाति	गच्छति	८	रुषमय	,	११८
रिप	प्रथिबी	१८६	रुङ्गित	,	११३
रिपु	सेन	१८५	"	चदिवाहा	११८
रिभा	,	०१८८	रुीति	चर्वति	२०४
रिष्किडि	याचन	१८८	रुीङ्गम्	निघम्	३४
रिरीकि	"				

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
स्तत्रति	गच्छति	१०२	”	प्रशा	१६०
लौठते	”	१८८	”	शान्ति.	२३८
लौठते	”	१८८	वराह.	निचः	५३१२३४
खोधम्	कुम्भम्	२१०	वरिव.	धनम्	१८६
खीहम्	हिरण्यम्	१६	वरुचः	मध्यस्थानदेवता	६८७
			”	सुस्थानदेवता	४००
वचः	उरः	३३४	वद्वयम्	गृहम्	२५५
वचषाः	मयः	११२	वर्गः	बलम्	१८३
वधुः	वाक्	००	वर्धः	अन्नम्	१००
वज्रः	वज्रः	२३७	वर्षति	गच्छति	१८८
वघ्रति	गच्छति	२१०	वप्रः	रूपम्	२८२
वघ.	बलम्	१८३	वर्म	गृहम्	१५५
”	वज्रः	२१७	वर्यः	नयः	११६
वध्वः	नद्यः	११४	बलः	निघः	५०
वनम्	रग्निः	२८	बलाहकः	”	५८
”	उदकम्	८२	बलिगानः	”	५१
वनर्गुः	लोनः	२८७	बल्युः	वाक्	०८
वनस्थतिः	सुस्थानदेवता	३०७	बल्युयति	अर्घति	१०३
वशुष्यति	क्रुध्यति	१८४	ववचिष	विवर्द्धिषते	२४८
”	हमिष्यति	३३२	वज्रः	कूपः	२८२
वनोति	इच्छति	१६८	वत्रिः	रूपम्	१६२
वपुः	उदकम्	१०६	वग्नि	इच्छामि	६०
”	रूपम्	२६२	वटि	इच्छति	१६८
वमक.	कस्तः	१४५	वसु	रात्रिः	३४
वमोभिः	सीनिकाभिः	१०२१२१२	वसु	धनम्	१८८
वयः	अन्नम्	१०३	वसवः	उजयः	२८
”	कूपः	२८२	वसोः	अहः	४५
वपुनम्	प्रकलः	२६६	वसो	रात्रिः	२८

शब्दम्	अर्थ	पृष्ठावाम्	पक्षम्	अर्थ	पृष्ठावाम्
वृद्धम्	वृद्धति	२०८	वारि	उदकम्	१०७
वृद्धि	वृद्ध	१११	वार्यम्	वरसौयम्	१११
वा	वृद्ध	८३	वावशान	सुश्रुधं व्रं वेष्य	१११
वाक्	वाक्	७७	वाशी	वाक्	६३
वाचत	मीधाविन	१८१	"	तक्षणम्	११६
"	कृत्विज	१८७	वासरम्	वृद्ध	४७
वाचस्पति	मध्यस्थानदेवता	३८८	वास्तोष्पति	मध्यस्थानदेवता	३८८
वाज्र	वाज्रम्	१७०	वाह	अधिपनक्षयम्	३१२
"	वलम्	१८०	वाहित	अतिशयबोधा	३११
वाज्रयथ्यम्	अप्ररुद्धम्	३३८	विखाद	सङ्ग्राम	१११
वाज्रपस्वम्	अप्रमिष्टम्	३३८	विष	मीधारी	१७७
वाज्रयति	अर्भवति	१७५	विषटे	विपन्नति	१६८
वाज्रघाती	सङ्ग्रामि	१७५	विषपेक्षि	विद्रष्टा	१६८
वाजिन	सुस्थानदेवता	४०२	विजामात	सुविजामात	१५५
वाजिनी	उषा	४१	विषम्	अनम्	१८५
वाजिनोपती	"	४१	विषय	अन्न	१८७
वाजी	अन्न	११०	विदधानि	विज्ञानानि	१५७
वाज्जि	सङ्ग्रामि	११२	विदधे	विधिं विनेषु	१११
वाञ्छति	वृद्धति	१६७	विधाता	मीधारी	१०८
वाच	वाक्	६६	"	मध्यस्थानदेवता	१८७
वाची	"	६६	विधेम	परिचरेम	१५७
वाचीची	"	६६	विगद्गुप्ती	वाङ्	१५८
वात	मध्यस्थानदेवता	३८१	विष	अनुचय	१६१
वातरुद्रा	विषम्	११७	"	मीधारी	१०८
वाताप्यम्	उदकम्	३१८	विपन्नक	मीधाविन	१८०
वाति	वृद्धति	१०८	विपचिन्	मीधारी	१८०
वाम	प्रवृत्त	३६६	विषा	वाक्	७५
वायु	मध्यस्थानदेवता	३८६	विपाद्गुप्तरी	सुस्थानदेवता	३८८

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
विप्रः	मेधावी	२००	बीजम्	अपत्यम्	१४६
विभावरी	रानिः	२८	धीरुधः	भीषधयः	२५०
वियम्	अनरिचम्	२०	वीलु	बलम्	१८३
विघातः	हन.	१२२	वृष्	”	१८३
विघातयित.	”	”	वृक.	वयः	१२०
वियुते	पृथग्भूते	३२८	”	खेनः	३८८
विरप्सी	महान्	१५०	”	खन्.	३४२
विवक्षते	विवर्द्धयते	२४८	वृत्तनरिषिः	वृत्तिलिः	२८०
विवस्त्रनः	मगुष्याः	१५०	वृजनम्	बलम्	१८३
विवाक्	सद्गामः	२२१	वृषक्ति	इति	२३२
विवासति	परिचरति	२५०	वृवम्	धनम्	१८१
विमः	मगुष्या.	१४८	वृष	मेघ.	५८
विश्वम्	वज्र	२४३	वृषम्	धनम्	१८०
विश्वकर्मा	मन्त्रस्थानदेवता	३८०	वृषनुर्ये	सद्गामे	२१६
विश्वकर्षिः	वज्रद्रष्टा	१६८	वृन्दम्	आयुधम्	३०२
विश्वरूपा	वृद्धव्यतिवाहाः	१३०	वृषति	इति	२२२
विश्वानरः	मन्त्रस्थानदेवता	३८४	वृषन्भिः	मेघः	५८
”	शुस्थानदेवता	४००	वृषभ	शुस्थानदेवता	३८२
विश्वेदेवाः	”	४०२	वृषाकर्षि	शुस्थानदेवता	४००
विश्वम्	सदकम्	८६	वृषाकपायी	”	३८८
विश्वेषः	विश्व.	३२६	वेति	वृषति	१६०
विश्वप्	शौरादित्यश्च	२५१३०८	”	वृषति	१०८
विश्वी	कर्म	१२०	वेति	गृहति	२११
विश्व	यज्ञः	२८५	वेदः	धनम्	१८६
”	आदित्यः	३३६	वेधाः	मेधावी	१०८
विश्वितः	विस्तोर्धः	३६५	वेन	”	२०८
विश्वुः	आपः	२५०	”	यज्ञ	३८३
विश्वायः	महान्	१४८	”	मन्त्रस्थानदेवता	३८१

वचन	वर्ष	पठनात्	पथम्	वर्ष-	पठनात्
केलति	इच्छति	१६०	अक्षरी	वाक्	१६०
"	अच्छति	१८८	"	नी.	१८९
वेनति	अच्छति	२०९	अग्नि	याचक	२०८
वेविति	अच्छति	२०५	अथम्	सुखम्	२१०
वेविति	अच्छति	१०८	अथम्	"	०९
वेविति	अच्छति	१६०	अथम्	वाक्	१०५
वेविति	अच्छति	१२०	"	कर्म	१६०
वेविति	अच्छति	१८०	"	प्रशा	२००
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	वक्त्र	२५८
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	सुखादायिनी	२५८
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	वाक्	०९
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	सुखम्	१६९
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	हति	२२५
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	कर्म	१०९
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	वक्त्र	२००
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	नीच	५०
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	उदकम्	१०५
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	वक्त्र	१०८
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	संययितुं	२५९
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	संययितुं	२५९
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	सुखम्	०८८
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	अनुत्पद्य	१६९
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	वक्त्र	२१०
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	राशि	२५
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	अच्छति	२००
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	उदकम्	१६
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	वक्त्र	२००
वेविति	अच्छति	२०९	अथम्	अथम्	२००

पदम्	अर्थः	प्रायागम्	पदम्	अर्थः	प्रायागम्
असमानः	असमानः	१५५	शुभाः	शिवा.	२१४
असन्	असन्	१४९	शुभम्	बलम्	१८२
आस्ता	अस्तुत्यः	१६५	॥	शुभम्	२६०
आतपत्वा	सुखपातिनी	१५८	अज्ञाति	अवसति	१३४
आशदानः	आशापमानः	१६२	अज्ञाति	हनि	२३४
अचिति	ददाति	२८१	अज्ञा	सुचिन्तम्	२०२।२१४
अचितान	योगि	२१८	अज्ञम्	सुखम्	२६१
अचिविष्ट.	अपातरश्मि	१३६	अज्ञधम्	॥	२५६
अचि	अन्	२२०	अज्ञी	राति	३८
अचि	अन्	१४९	अज्ञति	अवसति	१२१
अचिवाता	सुखगामिनी	१५८	अज्ञि	॥	१५३
अचिषा	राति	३०	अज्ञति	अवसति	२००
अचिष्विष्ट	अधि	३००	अज्ञति	हनि	२३१
अचिष्वम्	अन्	१४९	अज्ञा	कृत्वा	१३८
अचिष्वम्	रूपम्	२६४	अज्ञा	अविदवादा	१९०
अचिष्वम्	सुखम्	२६१	अज्ञा	राति	३५
अचिष्वि	अति	३३४	अज्ञि	अध्यख्यानदेवता	३८३
अचिष्वम्	अधि	२१४	अज्ञिनास	अथा	१२६
अचि	अधि	२१५	अज्ञि	अथम्	२६८
अचि	अधि	१००	अज्ञि	अथम्	२३१
अचि	अधि	२६०	अज्ञि	अथम्	१८०
अचि	अधि	१५५	अज्ञि	अथम्	२५५
अचि	अधि	२६	अज्ञि	अथम्	२५०
अचि	अधि	१६१	अज्ञि	अथम्	६१
अचि	अधि	१८१	अज्ञि	अथम्	१९४
अचि	अधि	२१४	अज्ञि	अथम्	२३१
अचि	अधि	२२०	अज्ञि	अथम्	२३१

पदम्	अर्थः	पृष्ठायां	पदम्	अर्थः	पृष्ठायां
आश्रयति	गच्छति	१०८	सप्रती	"	१०५
आश्रयम्	भवनम्	१०९	सदाश्वे	दुर्भिक्षादिदेवते	१००
"	विप्रम्	१११	सप्र	उदकम्	१००
श्रेया	सवाः	४२	"	सङ्ग्रामः	११८
			"	श्वदम्	१५३
अ कति	गच्छति	१०६	सनामयः	अङ्ग सयः	१६४
"			सनुत.	निर्मतमन्त्रिं वा	१८८
सयन्	सङ्ग्रामः	११८	सनेमि	पुरातनम्	१०९
सयुगे	सङ्ग्रामे	११६	सपति	परिचरति	१५०
सवत'	सङ्ग्रामा'	११८	सपर्यति	"	१५०
सचति	गच्छति	१०९	समन्वयः	रजसयः	१०
'सगर'	अन्तरिक्षम्	११	सति'	अयः	१११
'सकः'	निर्मतमन्त्रिं वा	१८८	सप्तथा	सर्वतः प्रपुः	१५४
'सका	सङ्ग्रामाः	१११	सवाधः	अतिज.	१८
सके	सङ्ग्रामे	११५	समन्तु	सङ्ग्रामिषु	११
सकथे	"	११६	समनम्.	सङ्ग्रामम्	१११
सकमे	"	११६	समनीके	सङ्ग्रामे	११०
सक्रे	"	११६	समरथे	"	११५
सचति	गच्छति	१०९	समथे	"	११५
सचते	सिन्धवे	११५	समश	सर्वथ	१४१
सवा	सङ्	११५	समितिः	सङ्ग्राम	१११
सन्	उदकम्	१०२	समिथे	संशामे	११३
सत'	प्रातम्	१०९, ११२	समीके	"	११२
सतीगम्	उदकम्	८८	समुद्रः	अन्तरिक्षम्	१३
सत्वम्	"	१०९	समीहे	सङ्ग्रामे	११३
समा	सत्वम्	१६८	सरणुः	शुभ्यान्देवता	१८८
सहनम्	उदकम्	१००	सरमा	मध्यस्थानदेवता	१८३
सहसी	आशापदिष्वी	१०५	सर.	वाक्	०८

पदम्	शब्द	पृष्ठायां	पदम्	शब्द	पृष्ठायां
”	उदकम्	८३	साचीवित्	चिमम्	२१७
सरस्वान्	मध्यस्थानदेवता	३२०	साध्या	रजस्य	२१
सरस्वती	वाक्	६८	”	धुस्थानदेवता	४०३
सरस्वत्य	नद्य	११८	सायक	वद्य	१२८
सरित	”	११४	सिनम्	अन्नम्	१०३
सर्गा	उदकानि	२०५	”	”	३३५
सर्षिकम्	उदकम्	८८	सिनीवाली	मध्यस्थानदेवता	३८६
सर्पति	मच्छति	१८८	सिन्धव	नद्य	११६
सपि	उदकम्	१०३	सिरा	उदकम्	८८
सबम्	”	१०२	सिपहु	सेवतान्	३०३, ३१५
सुष्टंति	गच्छति	२००	सिमर्षि	गच्छति	१०४
सललुकम्	सरणशीलम्	३४८	सीम	परिपुष्टम्	३५५
सलिलम्	उदकम्	८३	सीयते	”	१३६
सि”	मज्ज	२४३	सीरा	नद्य	११६
सिवमम्	यज्ञ	२८५	सुकम्	सर्वपदसनाभानाय	२००
सिविता	मध्यस्थानदेवता	३८०	सुवेम	उदकम्	८८
”	धुस्थानदेवता	३८८	सुखम्	”	८४
सिनीमनि	प्रसवे	३५४	सुगमम्	सुखम्	१५८
स्यति	मच्छति	१०३	सुत	अन्नम्	१०३
ससम	अन्नम्	१०६	सुतुक	सुगमम्	२०४
”	माध्यमिकं व्यीति	३०३	सुदम	सुदान	३५८
सस्ति	स्त्विति	३८३	सुदिनम्	सुखम्	१५८
सस्तिम्	सिद्यम्	३३०	सुनीय	मगध	१६५
सस्तुत	अदृष्टय	१६६	सुपर्श	मध्यस्थानदेवता	३८३
सस्त	निगतमन्त्रदितं वा	३८८	सुपर्णा	रजस्य	२१
सव	उदकम्	८३	”	अन्ना	११६
”	बलम्	१८३	सुपर्शी	वात	०८
सवधम्	वदु	३४३	सुमायणा	सुगममना	३०४

पदम्	अर्थ	पृष्ठायां	पदम्	अर्थ	पृष्ठायां
सुनत्	सुखम्	३६६	सुप्	सीता	१८२
सुखम्	सुखम्	१५८	सुषाति	इति	२१२
सुखावरी	उषा	४२	सुभि-	नक्षत्रे	२०२, ११९
सुभिते	सुगमने	३१२	सुभीभति	अर्चति	१०१
सुविद्वज	सुगान	१५८	सौति	"	२०४
सुमिप्र	सुहृत् सुनसी वा	२६२	सुहृयति	"	१११
सुहृत्वा	अहृत्वा	१६६	सुध-	सङ्गामा	११५
सुद-	सूप-	२८४	सुरति	इति	२१२
सुनरी	उषा	४०	सुडति	"	१८८
सुत	अपत्नम्	१४६	सुन्दने	गच्छति	१८४
सुशता	उषा	४२	सुन्द्रास-	बलाति	१८८
"	अद्रम	१०६	सुनति	गच्छति	११८
सुशतावती	उषा	४२	सुनकम्	सुखम्	१६०
सुशतावती	"	४२	सुनम्	"	१८८
सुरि	सीता	१८२	सुसते	गच्छति	१८८
सुते	सुसमीरिति	१५८	सुवति	"	११०
सुध	पुष्यादेवता	४००	सुवन्त	नक्ष	८१
सुधा	भाक	६८	सुत	उदकम्	१११
सुका	वज्र	२३०	सुतो	नक्ष	१११
सुकि	दासम्	३०५	सुतो	उदकम्	१०४
सुप्र	धत्	३६२	सुतो	दोषादिष्व	१५, २०८
सुषति	गच्छति	११०	सुतो	सुगमने	२१६
सुन	मध्यस्थानदयता	३८१	सुतो	उदकम्	१०४
सुनानम्	अभिधीतात्	१५६	सुतो	अद्रम्	१०५
सुानु	सीता	१८२	सुतो	वज्र	१२८
सुिपा	अद्रि	२६२	सुतो	धावापुदिञ्ची	१०४
सुिमाभाम	द्विमभावन	३६२	सुतो	वाक्	७२
	संज्ञतानामर्षी	३६२	सुपिति	सुपिति	२८२

पदम्	अर्थः	पृष्ठावाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठोपरि
अवधम्	अनारिचम्	११	इरी	इन्द्रवाही	१२८
अवः	वाक्	०९	इभ्यम्	इभम्	२५९
अवति	अवति	२०४	इयंति	गच्छति	२००
"	अवति	१७६	इयंति	इच्छति	१६८
अर्थाकम्	उदकम्	८०	इविः	उदकम्	१००
अस्तराणि	अस्त्राणि	४६१३४	इविधानि	भूषानदेवते	२८४
"	अस्त्राः	२५४	इल्लघ्नः	भूषानदेवता	३८९
अस्तरः	अहुलघ्नः	१६४	इसमाने	असमानो	३३३
अस्ति	अपिति	१८९	इिकम्	सर्वपदसमाधानाय १००	
अस्तिः	अध्यखानदेवता	३८०	इिर्नीत	इिगुत	२८६
आडा	वाक्	६८	इिना	राविः	३८
आडाकृतयः	भूषानदेवता	१०८	इिरथम्	इिरथम्	१५
आतीकम्	उदकम्	८८	इिरथवर्षाः	नयः	११४
इंसासः	अद्याः	१२०	इिरक्	निर्गतमनार्हितं वा २८८	
इनति	गच्छति	२००	इिरयित्	खेनः	२८८
इन्ति	गच्छति	२१०	इिषिः	अवसत्	१२४
इनात्	गच्छतु	२११	इिषीयते	क्रुध्यति	१८३
इयः	अयः	२१०	इितिः	वज्रः	२१६
इरयाचः	इनुगमनः	४४०	इिम	इिरथम्	१४
इरः	अ्योतिः	४२५	"	उदकम्	१०४
"	अवसत्	१२४	इिनः	क्रोधः	१८५
"	क्रोधः	१८५	इिलते	क्रुध्यति	१८३
इरयः	अनुष्याः	२५९	इिवा	वाक्	०३
इरमन्थः	नयः	२१८	इिलः	अलः	२४५
इरितः	अश्रमयः	१४	इिपति	अर्थति	२०९
"	नयः	२१२	इिरः	क्रोधः	१८६
"	आदिशवाहाः	२१८	इिरति	अनि	१०६
"	अहुलघ्नः	१६४	इिर्याभाम्	अश्रानाम्	११६

निरुक्तम्

(निघण्टुः)

टीकाभूमिका ।

महस्रथ्यन्तकान्तारसञ्चारिकरिचं मुखे ।
मदालदैत्यमातङ्गभङ्गे केसरिणं भजे ॥ १ ॥
नमस्त्रिधान्त्रे शिपिविष्टनाम्ने
निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् ।
अवाप यास्कौ विविधेषु यागी-
ध्वनेन चाम्नायमभिष्टवानः ॥ २ ॥

प्रणमामि यास्कभास्कर यो हृतमसः प्रकाशितपदार्यं ।
यस्य भुवनत्रयीमिव गावः प्रकटां त्रयीं वितन्वन्ति ॥ ३ ॥
वागीश्वर वचोभिर्वसिष्ठसुख्याम्बुनींस्तपोभिश्च ।
अनुकृतवन्तं वन्दे पितामह देवराजयञ्जानम् ॥ ४ ॥
आचार्यं शाब्दिकानामृचि यजुषि च यदृष्टतुल्यप्रभावम्,
वन्दे नैरुक्तवृत्तिक्रमसुपनिषद्गङ्गरीणामुपपन्नम् ।
आभक्तार क्रतूनामवनिमुखकरप्रक्रियानुक्रियायै,
तात यज्ञेश्वराख्य प्रतिहतमसं ज्ञानभास्वन्मयूखैः ॥ ५ ॥
यज्वा रङ्गेशपुरी—पर्यन्तग्रामवास्तव्यः ।
विरधयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्यचनम् ॥ ६ ॥
भगवता यास्केन समाम्नाय नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्ड-

रूपेण त्रिविधं मन्त्रादि देवपद्व्यस्तं निर्वृता नैमम देवता-
काण्डपठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शित-
निगमानि च, नैघण्टुककाण्डपरिपठितानाम् गवाक्षपारि-
भन्तानामेकवत्वारिशब्देतत्रयाधिकसहस्रं सामान्येन 'एता-
वन्वस्य सत्वस्य नामधेयानि'—इति व्याख्याय तत्र प्रदर्श-
कतिचिदेव निरुक्तानि, तथा कानिचिदेव दर्शितनिगमानि ;
अन्यानि तु ग्रन्थविस्तरभीत्या सामान्येन निर्वचनलक्षणस्यो-
क्तत्वात् बुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं सुशक्यानि इत्यभिप्रायेण च लपेक्षि-
तानि । स्कन्दस्वामी च तत्र एव निरुक्तमनुजगाम । -

तत्र तु, 'दिव्यादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि
पट्'—'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि हादश'-
'प्रपित्वे अभोक्ते इत्यादीनि च षड्भिरिति' भाष्यकारेण बहु-
वक्तव्यत्वात् प्रकरणेण एव निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च
व्याख्यातानि । अतोऽन्यथा यथाक्रमेणानिरुक्तेनिगमाप्रदर्श-
नाच्च स्वरूपमात्रमपि अध्ययनादेवावगन्तव्यम् । तत्राप्ययत्र
कलियुगे प्रायेण विश्विन्नमन्त्रदायमासीत् । ततश्च कोश एव
शरणागमासीत् । तेषु च, केषुचित्स्थेषु क्षेत्रकप्रमादादिभि-
कानिचित्पदान्यधिकानि आसन्, अन्येषु च कानिचिश्चूनानि,
अपरेषु च कानिचिदपहाय कानिचित् विश्वस्तानि अजराणि
च विपयंभूतानि । एव व्याकौशेषु कोशेषु निगमैकभूतस्य
प्रतिपदनिरवचनं निगमप्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्य
अभावात् नैघण्टुकं काण्डमुक्तप्रपायमासीत् ।

ततश्च पाठसंशोधनार्थं बालानां सुगमत्वाय च तद्वतानां
पदानां क्रमेण प्रतिपदनिरवचननिगमो प्रदर्शयितुं,—स्वरादी-
नीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणवयस्य, नैमम देवताकाण्डगतानां च
पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्या

तानां प्रक्रिययोन्मीलयितव्यम्, बहुशस्तु नैघण्टुकाण्डनिर्व-
चनानन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चायमभ्युत्परिश्रमः ।

इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुगतैश्चैव
पदेष्वध्यवर्तमानव्यमात्राणि पदानि भाष्यकारैश्चैव तत्र तत्र
निगमेषु प्रसङ्गाद्विरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्या-
नेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि । तेन च
समान्नायपठितानां पदानामर्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिद्विक्र-
मकृतम्, अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव शुद्धा । अन्येषाञ्च पदाना-
मस्मत्कुंसे समान्नायाध्ययनस्याविच्छेदात्,—श्रीवेङ्कटाचार्य-
तनयस्य माधवस्य भाष्यकृतौ, नामानुक्रमण्याः आख्यातानुक्र-
मण्याः—सरानानुक्रमण्याः—निपातानुक्रमण्याः—निर्वचनानु-
क्रमण्याः—तदीयस्य भाष्यस्य च बहुशः पर्यालोचनात्,—
बहुदेशसमानोतात् बहुकोशनिरीक्षणञ्च पाठः संशोधितः ।
निर्वचनञ्च—निरुक्तं, (१) स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकां, (२)
स्कन्दस्वामि(क)-भवस्वामि(ख)-राहदेव(ग)—श्रीनिवास(घ)—
माधवदेव (ङ)—उपटभट्ट-(च)—भास्करमित्य(छ)—भरतस्वा-
म्यादि(७) विरचितानि वेदभोष्याणि, (१) पाणिनीय व्याक-
रणं, (४) विशेषत उणादि(क) तदुत्पत्तिं, (ख) श्रीरस्वाम्यन-
न्ताचार्यादिकृतां निघण्टु व्याख्यां, (५) भोजराजीयं व्याक-
रणं, (६) कमलनयनीय-निखिलपदसंस्काराञ्च (७) निरीच्य
क्रियते । तत्र च अस्मद्भाष्ययानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्त-
त्कृतञ्च निर्वचनमुपादाय तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चेदुन्मि-
थ्यते, अननुरूपन्तु किञ्चिद् विपरिणमय्य, अन्येषाञ्च कतिप-
याणां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणमनुसृत्य, निरुक्तिः
क्रियते ।

निगमस्य दक्षिणापचनिवासिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्य-

भातस्तप्तदुग्धायाश्च निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदृश्यते, चट्टदृग्निमं-
भानाश्च पदानां निगमाश्चन्वेद्याः ।

प्रतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ
विद्वान्मौ बुद्ध्या निरूप्य शक्यभाषितव्यमसि कुर्वन्तु ॥

अथ प्रथमाध्यायः ।

—:०२००:—

“अथातोऽनुक्रमिष्यामः”—इत्यादि (२,५) निघण्टे तस्य
टोकायाश्च यत्रैघण्टुक्रकाञ्चद्विषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव दृष्ट-
व्यम् ॥

आदित एकविंशतिः शुचिबीनामधेयानि—

ॐ गौः (१) । ग्वा (२) । ष्मा (३) । ज्ञा
(४) । ज्ञा (५) । ज्ञमा (६) । ज्ञोषिः (७) ।
क्षितिः (८) । अवनिः (९) । सुर्वी (१०) ।
पृथ्वी (११) । सुह्री (१२) । रिपः (१३) । अदितिः
(१४) । इला (१५) । निर्दितिः (१६) । भूः
(१७) । भूमिः (१८) । पूषा (१९) । गातुः (२०)
गोमा (२१) इत्येकविंशतिः शुचिबीनामधेयानि ॥१॥

(१) गौः । ‘गञ् गतो (भू० प०) अस्माद् गमिर्दोस् (उ०
२, ६१) —इति कसोरि कारके अधिकरणे वा ङोः प्रत्ययः ।
गातेर्वा स्तुत्यर्थात् (पदा० प०) भाङ्गुलकोत्तः (३, १, ११३)
कर्मस्वधिकरणे वा । ‘गोतोषित् (७, १, ८०) —इति च षिङ्-
ज्ञावात् ङिः । अत्र भाष्यम्—‘गौरिति शुचिभ्याः नामधेयं

यद्दूरं गता भवति यच्चास्या भूतानि गच्छन्ति गातेर्वाकारो नामकरण (निरु० २, ५) — इति । अस्य स्कन्दसामी — ‘दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत् दूरेऽप्युपलब्धेर्गति- क्रियाव्यवहार’ । अन्यत्रान्यत्र चोपलब्धेर्दूरोपदेश । प्रत्ययो- पात्तरूपव्यर्थसम्बन्धाच्च गमिरत्र नैरन्तर्यापलब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपादत्ते, ‘तच्चा’ ‘परिव्राजकः’ इति यथा । यच्चाप्या भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति । चो वार्थे । गातेर्वा स्तुत्यथम् । (अदा० प०) गीयते स्तूयतेऽसाविति, गायन्ति वास्या ग्विता इति गो । उदाहरणम् — ‘गोषदसि’ — इति । गाहृपत्यो- पस्थाने विनियोगात्, गाहृपत्यस्य च गवि पुथिव्या सट नात् गो शब्दस्य पुथिव्यभिधानत्वत्रिधितभिति । एवमन्येष्व- प्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थसमवायेन अभिधेय पदं नोय निश्चिद्य तत्तदथाभिवायित्वम् । “वृज गच्छ गोष्टानम् (य०वा०स० १, २५-२६)” — “गौर्जगारु यद्गृह्णान् (ऋ०स० १०, ३१, १०)” — “अभवेत् पूर्या भूमना गोः (ऋ० स० १०, ३१, ६)” — इति निगमा ॥

(२) रमा । गमे पूर्वस्मिन्नेव कारकद्वये ‘कनिन्युत्पि- तच्चि (उ० १, १५४)’ — इत्यादिना विहित कनिन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । ‘गम हन-जन खन घमा लोप किड त्वनडि (६, ४, ८८)’ — इत्युपधालोप, ओणादिकेन ‘मनिन् (उ० ४, १४०)’ — इति सूत्रेण वा मनिनि बाहुलकात् (३, ३, १) टिनीप, ‘डानुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३) । अर्थं पूर्वं वदेत् । ‘रमा गच्छतेः, गच्छन्तीहीयम्’ — इति साधव । “टिड्यु र्मद्यापाश्च जन्तवः (ऋ०स० १०, ४८, २)” — “टिड्यु र्मशु मर्त्येभ (ऋ०स० १०, १२, ६)” — इति च निगमी । र्म इत्यत्र छान्दसत्वादृपसिद्धिः ।

(३) उमा । जमतिर्गतिः कर्मा (निघ० २, १०) 'जमु' अदने (भू० प०) 'जनी' प्रादुर्भावे '(दि० श्रा०)' 'अङ्' व्यक्ति अचक्ष-
कान्ति-गतिषु (इ० प०) 'अक्ष' संवेचनमिति तद्गतिः । एतेभ्यः
'अक्षुचन्' पूषन् ग्रीहन्' (उ० १, १५५) — इत्यादिना परिलम्-
बिति खनिबन्त' सोपसर्गं निपातितम्, बाहुलकात् (३, १, १)
निरूपमर्गमपि भवति । निपातनादेव कारकविशेषमितिः ।
'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४; १, १३)' । गती पूर्ववदर्थः ।
अदन्ति वास्या भूतानि, जातानि वा स्वकारणात्, जायन्ते
वास्या ओपधयः । तथाचोपनिषत्—'अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या
ओपधयः (तै० उ० २, १)'—इति । अथवा व्यक्ता सर्वेषां प्रत्यक्षा
न' ह्याकाशादिवदथक्ता पृथिवी; 'तिस्रो मूर्धोर्परस्परस्यु-
रत्वा गुहा द्वे निहिते दर्शका (ऋ० म० २, ५६, २)'—इति च
श्रुतिः । अक्ता सिक्ता भवति ह्येषेण; 'तस्मादग्नादिमां वृष्ट्या-
भ्युत्थयन्निजिज्रति (शे० ब्रा० १, २, १)'—इति ब्राह्मणम् । 'ये के
च उमा मृद्धिनो अहिमायाः (ऋ० सं० ६, ५२, १५)'—'अभि-
क्रते'न्द्रमूर्धुज्जन् (ऋ० सं० ७, २१, ६)'—'उमया अत्र वर्षयो-
रन्त देवाः (ऋ० सं० ७, ३८, ३)'—'अधुज्ज्मो अर्षवा द्विवः
(ऋ० सं० ८, १, १८)'—इति च निगमाः ॥

(४) आ । 'चित् चये' भूवादिः (प०), 'चित् निवासगत्योः'
तदादि' (प०), 'चित् 'हिंसायाम्' क्रादिः (प०), चै, जै, सै,
चये (भू० प०), 'चनूष् सहने (टि० प०)', 'आयी विधूनने
(भू० श्रा०)',—एतेभ्यः श्रीजादिके मनिनि (उ० ४, १४०)
बाहुलकाद्रूपमितिः । डापि गतावयं उक्तं । चियन्ति निव-
सन्वत्या प्राणिनः, चायन्ति अवयव गच्छन्त्यस्यां पदाह्वी
इति वा, चिष्वन्तोऽस्यां पापकल इति वा, चमते वा प्राचि-
जातरूपं, भारं विधनयति वा प्राणिनः, स्वकीयकाले ।

“पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्षया रतः (ऋ०सं० १०, ६१, ७)”—“क्षया चरति पति सा ध्वणक्तु नः (ऋ०सं० ७, ४६ ३)”—
इति च निगमौ ॥

(५) चा । निरूपिता एव धातवः । ‘अन्धेष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति सोपपदात् जनैर्विधीयमानो डः प्रत्ययः, ‘अपिशब्दः सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थः’—इत्युक्तेर्निरूपपदेभ्योऽपि भवति । क्षायस्तु क्षान्दसत्वान्मकारलोपः । अर्थः पूर्वोक्त एव । “जातस्य च जायमानस्य च चाम् (ऋ०सं० १, ८६, ७)”—इति निगमः ॥

(६) क्षमा । निरूपिता एव धातुभावाः । औणादिकं मनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । अर्थः पूर्वोक्त एव । ‘क्षमूप् सङ्घने (दि० प०)’—इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप्प्रत्ययः । “यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ०सं० २, १४, ११)”—इति निगमः ॥

(७) क्षोणिः । ‘दुक्षु रुक्षु शब्दे’ अदादिः (प०) ‘वीज्या-
ज्वरिभ्यो निः (उ० ४, ४८)’—इति विहितो नि प्रत्ययो बाहुल-
काद् भवति, गुणः णत्वम् । क्षूयते शब्दप्रते स्तूयते स्तोत्रभिः,
क्षुबन्त्यस्यां भूतानीति वा । क्षोणीति ईकारान्तं केचित्
पठन्ति । तदा ‘ह्रदिकारादक्तिनो वा डीप् यक्तव्यः (४, १,
४५ वा०)’—इति डीप् । “नर्वन्त क्षोण्यो यथा (ऋ०सं० १०,
२२, ८)”—“यं क्षोणोरनुचक्रुदे (ऋ०सं० ८, ३, १०)”—इति
निगमौ ॥

(८) क्षितिः । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०),’ ‘क्षि
क्षये (भू० प०)’ ‘क्षि हिसाया (स्वा० क्रमा० प०)’—
एतेभ्योऽपि ‘वसेस्तिः (उ० ४, १०५)’—इति विहितस्त्रि-प्रत्ययो
बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति, गुणाभावय । अथवा ‘क्षियां

ज्ञान् (३, ३, ८४)' कर्मण्यधिकरणे (३, ३, ८३) वा भवति ।
अथेत्सु क्त्वेत्यत्रोक्तम् । “वेति चित्तो. सुभगो नाम पुष्यन्
(ऋ० स० ५, ३, ७, ४)”—“वेदि स्तुति स्तुति द्विव
(ऋ० स० ६, २, ११)”—इति निगमो ॥

(८) अथनि । ‘अथ रक्षण गति त्वमि भोत्य इवगम प्रवेश
अथ च सामर्थ्यं याचन क्रिये च्छा दोस्य इवास्या ऽऽन्विजन हिमा
दान भाग वृत्तिषु (भू० प०)’—अस्मात् ‘अति सृष्टधर्म्यम्यथवि
तृभ्यांऽनि (उ० २, ८५)’—इत्यनि प्रत्यय । अथति प्रजाः
अथन्ती वा भूपै । एतावत्सर्वेषु यो योग्य स बोधव्यः ।
“था वा रक्षोऽवनिर्न प्रवत्तान् (ऋ० स० १, १८१, ३)”—
“यस्मी सुचीसुवनि प्राभि मन्त्थत् (ऋ० स० १, १४०,
५)”—इति च निगमो ॥

(९) उर्वी । ‘ऊर्णुञ्च आच्छादने (अदा० उ०)’—अस्मात्
‘महति ऋक्षय (उ० १, ३०)’—इति उपत्ययो मन्तोपो
ऋक्षय, उरु । ‘वीतो गुणवचनात् (४, १, ४४)’—इति
डोष् । ऊर्णांति आच्छादयति उर्वी । महत्त्वादाच्छादयित्री
भूमि स्वप्तिन् हिताना वा पदार्थानाम् । वृणीतेर्षा (स्त्रा०
प०) वृणीतेरादित्वात् (६, ३, १०८) रूपमिहि । ‘क्षाद
नाथे विशिष्टम्’—इति स्कन्दस्वामी । वृणीतेराच्छादनार्थं
त्वेऽनुवादश्च । “मा मीमव्यथा भा भर्गुर्वी काठा (ऋ० स०
८, ८०, ८)”—इति नियमः ॥

(११) पृथ्वी । ‘प्रथ प्रथानि (भू० घा०)’—‘प्रथि म्रदि-
भ्रसका सम्रसारथ मन्तोपय (उ० १, २७)’—इति कु प्रत्यय
सम्प्रसारणश्च । प्रथतेऽसाविति पृथु । पूर्ववत् (४, १, ४४)
लोष । पृथ्वी विश्वोर्षत्पर्यं । पञ्चायत्कीटियोजनविस्तीर्णति,
वृत्तिषी । यथा, अस्तर्भावितस्वर्थात् प्रथते ‘उणादधी बहु

लम् (३,३,१)', 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात्
 भूते कु प्रत्ययः । ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारित्यर्थः । 'तत्पु-
 ष्करपर्वेऽप्रथयत् यदप्रथयत् पृथिव्यै पृथिवीत्वम् (य०श० ११,
 १८, १३, २)'—इति हि ब्राह्मणम् । 'पृथुना राज्ञा अवन-
 रिता पृथ्वी'—इति चीरस्वामी । "स्तेगो न चामत्येति
 पृथ्वीम् (ऋ० सं० १०, ३१, ८)"—इति, निगमः । 'यत्रै-
 कार्यानां पदानां सन्निपातः, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति ;
 अन्येषां निरुक्त्या योजनं कर्तव्यम्'—इति सर्यादा ; अतोऽत्र
 चामित्यस्य निरुक्त्या योजनम् ॥

(१२) मही । 'मह पूजायाम्' भूवादिः (प०) । 'इन्
 सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययः । 'ह्रदिका-
 रात् (४, १, ४५ वा०)'—इति डीष् । मद्भते प्रजाभिः,
 महति वा देवताः स्त्रभारावतरणाय । अथवा मानेन स्रगुणेन
 परिमाणेन स्रञ्चादूनं परिमाणं पातालं जहाति अतिक्रामति,
 मानशब्दाज्जहातेष मही । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
 निवाहः । "आ नेः मूहोमूरमिति मजोप्रा (ऋ० सं० ५, ४३,
 ६)"—इति निगमः ॥

(१३) रिपः । 'रिपु गतौ (भू० आ०)', 'क्विप्क्विप्रच्छ्या-
 यतस्तुकटप्रजुथीणाम् (३, ३, १७८ वा०)'—इत्थत्र 'प्राक्प्रत्य-
 यनिर्देशात् इष्टसिद्धिः'—इति वचनात् क्वसे रिपः । गौरि-
 त्यनेन समानार्थः । यद्वा, 'रिफ कत्यन-युद्ध-निन्दा-हिंसा-
 दानेषु' तुदादिः परस्मैपदी । क्विपि, फकारस्य पकारी
 व्यत्ययेन (३, १, ८५) । कत्यन युद्धादीनस्वां कुर्वन्ति तत्कार-
 रिणः । यद्वा, 'क्विप उपदेशे (तु० उ०)', क्विप् । गोमया-
 टिना आलिप्यते इति क्विप् । रत्नवीरभेदः । तथाच माध-
 वीयनिर्वचनानुक्रमणां 'क्षेपनाद्रेपचादपि'—इति । यद्वा ;

द्विप् (१, २, ८४ वा०) । भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । “भूर्वा
भुवो भवति नक्षत्रमिः (ऋ० सं० १०, ८८, ६)—इति निगमः ।
रिफान्तं व्यत्ययम्, यथा—“भूर्भुवः स्तः (य० वा० सं० १६,
३)”—इति ॥

(१८) भूमिः । ‘भुवः कित् (उ० ४, ४५)’—इति भवतिः
मिप्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । अथवा ‘भूतेऽपि ट्यन्ते (३, २,
२)’—इति वचनात् भूते मि-प्रत्ययः । ‘अभूतभूमिस्तथा
अभूदा इदमिति तद् भूम्यै भूमित्वम्’—इति श्रुतिः । “न्यङ्कु-
त्तानाम्भूतेति भूमिम् (ऋ० सं० १०, २०, १३)”—“भूमिर्भू-
मिमगात्”—इति च निगमौ ॥

(१९) धूषा । ‘पुष पुष्टौ (भू० दि० ऋ० प०) । ‘ध्रु-
क्षन्पुषत् (उ० १, १५५)’—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तौ
निपात्यते, निपातनादुपधाया दीर्घः । पुष्यति धान्यादिभिः
ससृष्टा भवति पोषयति वाचैः प्रजाः । ‘सर्वार्थपोषणात् धूषा’
इति अट्भास्करमित्रः । तथा ‘पृथिवी न्यवर्त्तयत् सोषधी-
मिर्वनस्पतिभिरपुष्यत्’ इति श्रुतिः । यद्वा ; ‘पुष धारणे
(चु० प०)’—इति धातुः । धारयति सर्वाणि भूतानि पोष-
यत्याभरणानोति यथा । “धा पूषश्चित्तवर्द्धिषम् (ऋ० सं० १,
२३, १३)”—इत्यत्र माधवः—‘पूषा पोषयतीति तस्य प्रत्ययं
रूपम् । “पूषा स्तौते नयंते इस्तुष्ट्या (ऋ० सं० १०, ८५,
२६)”—इति, “सरस्वत्यै पूषोऽग्नये स्वाहा (य० वा० सं० ४,
७)”—इति निगमः ॥

(२०) नात् । ‘गाङ् स्तौते’ इत्यसि लुप्तोत्पादिः (भू०
प०), ‘गाङ् कती (भू० भा०), ‘क्री मे शब्दे’ भूवादिः (प०) ।
‘कमि-मनि-जनि-गा-भा-धा-हिभ्यश्च (उ० १, ७०)’—इति
तु-प्रत्ययः । गीयते स्तुयतेऽसौ, स्तुवन्ति वाच्यां स्थिता इन्द्रा-

शीन्, गच्छस्वस्यां भूतानोति वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायना इति । यद्वा, गम्यतेऽनेनेति गातुर्मार्गः, 'लुगकारे-
काररेफाखेति वक्तव्यम् (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थी-
यस्य लुक् । गातु. मार्गवती हि भूमिः । “इन्द्राय गांतुरुश्र-
तीर्व येमे (ऋ० सं० ५, ३३, १०)”—“अद्र्शिं गातु रुरवे वरी-
यसो (ऋ० सं० १, १३६, २)”—इति निगमौ ।

(२१) गोत्रा । ‘गुञ् अच्यक्ते शब्दे (भू० आ०)’ । ‘गु-
ष्ट-वी-पचि वचि-यमि-[मनि-तनि] सदि-चदिभ्यस्त्व. (७० ४,
१६२)’—इति व्रप्रत्ययः । गुणः । ऋगपञ्चादयोऽस्यामव्यक्त-
शब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा । यद्वा ; गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम्
अर्थशादित्वात् (५, २, १२०) अच् । यद्वा ; गोशब्दे कर्मण्यु-
पपदे ‘वैङ् पालने (भू० आ०)’—इत्यस्मात् ‘आतोऽनुपसर्ग
कः (३, २, ३)’ । टाप् (४, १, ४) । गास्त्रायते रक्षति यवसो-
दकवत्तया । यद्वा, गोभिरादिव्यकिरणैर्दृष्टिप्रदानेन त्रायते
रक्षते इति, ‘कृष्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)’—इति कर्मणि
‘आतोऽनुपसर्ग कः (३, २, ३)’ । यद्वा, गोशब्दात् ‘तस्य
समूहः (४, २, ३०)’—इत्यस्मिन्नधिकारे ‘खल-गो-रथात्
(४, २, ५०)’—इत्यनुवृत्तौ ‘इति-व्र-कव्यचश्च (४, २, ५१)’—
इति च-प्रत्ययः । गोत्रा, गवा समूहो मत्वर्थीयोऽकारः ।
गोसमूहोऽस्यामस्तीति गोत्रा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्येकविंशति. पृथिवी-नामधेयानि ॥ “उवाच मे वरुंशो
मेधिंशाय (ऋ० सं० ७, ८०, ४)”—इत्यत्र माधव—‘उवाच
मह्य धरुणो मेधाविने’—इति स तत्रैकविंशतिनामानि काचिद्,
गोर्विभर्तीति पृथिवीमाह तस्या हि यास्कपठितानि एकवि-
शतिर्नामानीति ॥ १ ॥

क्षिप् (१, १, ८४ वा०) । भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । “ग्रही
भुवो भवति नत्सुभिः (ऋ० सं० १०, ८८, ११)—इति निगमः ।
रेफान्तं व्यत्ययम्, यथा—“भूर्भुवः स्वीः (य० वा० सं० ३६,
-३)”—इति ॥

(१८) भूमिः । ‘भुवः कित् (उ० ४, ४५)’—इति भवतेः
मिप्रत्ययः । अर्घः पूर्ववत् । अथवा ‘भूतेऽपि दृश्यान्ते (१, ३,
२)’—इति वचनात् भूते मि-प्रत्ययः । ‘अभूतभूमिस्तथा
अभूदा इदमिति तद् भूम्यै भूमित्वम्’—इति श्रुतिः । “न्यङ्कु-
त्तानामन्वेति भूमिम् (ऋ० सं० १०, २७, १३)”—“भूमिर्भू-
मिमगात्”—इति च निगमौ ॥

(१९) पूषा । ‘पुष पुष्टौ (भू० दि० क्रमा० प०) । ‘शक्तु-
त्तन्पूषन् (उ० १, १५५)’—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो
निपात्वन्ते, निपातनादुपधाया दीर्घः । पुष्यति धान्यादिभिः
सम्बद्धा भवति पोषयति वाक्त्रेः प्रजाः । ‘सर्वाद्यपोषणात् पूषा’
इति अष्टभास्करमिश्रः । तथा ‘पृथिवी न्यवर्त्तयत् सोषधी-
भिर्वनक्षतिमिरपुष्यत्’ इति श्रुतिः । यद्वा ; ‘पुष धारणे
(उ० य०)’—इति धातुः । धारयति सर्वाणि भूतानि पोष-
यत्याभरणान्तेति यथा । “आ पूषञ्चित्रवर्हिषम् (ऋ० सं० १,
२३, ११)”—इत्यत्र माधवः—‘पूषा पोषयतीति तस्य प्रत्ययसं-
रूपम् । “पूषा ल्येतो न्यङ्कुत्तानाम् (ऋ० सं० १०, ८५,
२६)”—इति, “सर्वस्वत्वे पूषेऽन्वये स्वाहा (य० वा० सं० ४,
७)”—इति निगमः ॥

(२०) ग्राहः । ‘गाह् स्तुती’ इत्यसि जुहोत्यादिः (भू०
प०), ‘गाह् गती (भू० आ०), ‘जै गै शब्दे’ भूवादिः (प०) ।
‘जमि-मनि-जनि गा भा-या-विभ्यश्च (उ० १, ७०)’—इति
तु-प्रत्ययः । गीयते स्तुयतेऽर्चो, स्तुवन्ति वाग्धा स्थिता इत्या-

शोन्, मञ्जुस्वन्वां भूतानोति वा, मायन्ति वाष्वां श्रिता
मायना इति । यद्वा ; मञ्जुडेनिनेति शानुमांसं, 'मुग्कारे-
कारस्याथेति वक्रञ्चम् (४, ४, १२० वा० २)'—इति मत्वर्थी-
यस्य दुश् । शानुः भागेवती हि नृनिः । "इत्याय शानुर्दु-
तीर्षेने (ऋ० सं० १, ३३, १०)"—"इदंश्चि शानु रूखे इती-
यमी (ऋ० सं० १, १३६, २)"—इति निगमौ ।

(२१) गोवा । 'गुह् चञ्चहे मञ्जे (नू० आ०)' । 'गु-
ह्-वी-पवि-वचि-यनि-[मानि-तनि]-नटि-चटिन्ध्रः (उ० ४,
१६२)'—इति व-प्रत्ययः । गुहः । कृत्पञ्चादयोऽप्राप्तकृत्-
मञ्जं कुर्वन्तीति गोवा । यद्वा ; गोवाः गैराः मन्त्रस्थान्
कर्मणादित्वात् (१, २, १२०) इत् । यद्वा ; गोमञ्जे कर्मन्तु-
पपटे 'वैङ् पात्तने (नू० आ०)'—इत्यत्रात् 'आतोऽनुपनर्गे
कः (३, २, ३)' । टाप् (४, १, ४) । गाश्चायते रश्नति यदनी-
दञ्चवचया । यद्वा, गोमिरादिभ्यश्चिरैर्होष्टिमदानेन वाचते
वचते इति, 'ह्रस्वश्रुटी दडुत्तन् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि
'आतोऽनुपनर्गे कः (३, २, ३)' । यद्वा, गोमन्जात् 'तस्य
मन्मूहः (४, २, ३०)'—इत्यन्निद्राविरारे 'ह्रस्व-गो-रथात्
(४, २, ३०)'—इत्यनुदत्तौ 'इति-व-कृत्-वच (४, २, ३१)'—
इति व-प्रत्ययः । गोवा, गवां मन्मूहो मत्वर्थीयोऽकारः ।
गोमन्मूहोऽप्यान्स्तीति गोवा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्येकविंशतिः पृथिवी-नामवेद्यानि ॥ "वृदाचं मे दक्षिणे
नेत्रिणाय (ऋ० सं० ७, ८०, ४)"—इत्यत्र नाश्रवः—'इवांश्च
मह्यं वक्ष्यो नैवादिने'—इति च तत्रैकविंशतिनामानि चाष्टि-
शौविंशतीनि पृथिवीमाह तस्या हि द्वास्त्रपठितानि एकविं-
शतिनामानोति ॥ १ ॥

हेम (१) । चन्द्रम् (२) । रुक्मम् (३) ।
 अयः (४) । हिरण्यम् (५) । पेशः (६) । कर्ष-
 नम् (७) । लोहम् (८) । कर्णुकम् (९) । काञ्च-
 नम् (१०) । भर्म (११) । अन्तम् (१२) ।
 मरुत् (१३) । द्रवम् (१४) । जातरूपम् (१५) ।
 इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

(१) हेम । 'हि गतो ष्टौ च (स्वा० प०) । अस्माद्वातो
 'नामन्-नीमन्-थोमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-थोमन्-विधर्मन्-
 पापन् (उ०४, १५०)'—इति मन्त्रिन्तं निपात्यते । हिनोति
 गच्छति अनेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्शिमि, गच्छति वा
 स्वयं फटकादिरूपा विह्वलितम्, हिनोति वाणिज्यादिना प्रति-
 टिन वर्द्धते, 'तास्माद्युपरि लेपनाद् वर्द्धते'—इति सुवोधिनो ।
 अथवा हितमापदि निहित वा भूम्यादौ दधाति हिरण्येभ्यो
 निपातनात् । हेम । "अथ प्रेषा हेमना पृथमान् (ऋ० मं० ६,
 ६७ १)"—"अथो न ह्येदम् आ हेम्यावान् (ऋ० मं० ४, २, ८)"
 ।—इति च निगमौ । हेम्यावान्—हिरण्ययकक्षया युक्तः ।

(२) चन्द्रम् । 'चटि आह्लाटने दीप्तौ च (भू० प०) अस्मात्
 'स्मादि-तच्चि वच्चि गकि-त्तिपि-स्तुदि (उ० २, १२)'—इत्या-
 टिशा रक् । चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा स्वयं
 तैजसत्वात् । यद्वा, गिजन्ताच्चदेर्वाप्लकात् णिलोपः, दीप-
 यति धारयितृन्—दीप्यतेऽनेन धारयित्वेति वा । काश्चर्षी
 वा चदि, 'चन्द्रं चन्दते कान्तिकर्मण (निरु० ११, ५)'—
 इत्युक्ते । काश्चते सर्वे, इति चन्द्रम् । "चे ष्वञ्चन्द्रं"

(ऋ० सं० १०, ८५, ३१)"—“टङ्गिणा चुन्द्रमुत यद्विरण्यम्,
(ऋ० सं० १०, १०७, ७)"—इति च निगमो ॥

(३) रुक्मम् । ‘रुच ढीप्ती (भू० आ०)’ ‘युजि-रुचि-तिजां
कुथ (उ० १, १४३)"—इति मरुप्रत्ययः कुत्व च । रोचते तट-
तिग्रवेन टोध्यते तेन तटिति च रुक्मम् । “आ रुक्मेरायुधा
नरः"—(ऋ० सं० ५, ५२, ६)"—“एष रुक्मिभिरीयते (ऋ०
सं० ८, १५, ५)"—इति च निगमो ॥

(४) अयः । ‘इण् गतो (अदा०प०)’ । असुन् (उ० ४,
१८४) । एति गच्छति अहुल्लोयकादिरूपेण गरीरम्, ऋज्य-
क्रय-भाविभागादिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन
धर्मदानाटिनेति वा । “अयः शीर्षां मटेरघुः (ऋ० सं० ८,
१०१, २)"—इति निगमः ॥

(५) हिरण्यम् । ‘ह्रञ् हरणे (भू० उ०)’ अस्मात् ‘ह्र्यतेः
कन्यन् हिर च (उ० ५, ४५)"—इति विधीयमानं कन्यन्-
प्रत्ययो हिरादेशश्च बाहुलकाद् भवतः । तथाच अन्वत्रित्व-
धिकृत्य ‘ह्रञ् इञ्’—इति भोजस्त्वम् । ह्रियते जनाञ्जन-
मिति वा सव्यवहारार्थम्, द्रव्यस्वभावत्वात् नैकत्वावस्थायित्वं
तस्य । अथवा द्विधातुजं रूपम्,—हिनोतिः रमतेश्च धातु-
हयात् समुदितात् कन्यन्प्रत्ययो बाहुलकाद्रूपसिद्धिश्च, हितश्च
तत् आपदि दुर्भिक्षादौ, रमयति च सर्वदा सर्वमिति । अथवा
ह्र्यतेः प्रेक्षाकर्मणः (निस० २, १०) ;—ह्र्यतेः कन्यन् हिरश्च
ह्रियतेर्यथाप्राप्तं रूपम् । सर्वेहि तत् सर्वदा प्राप्तुमिष्यते ।
‘ह्र्यति स्रप्रभया दीप्यते’—इति सुबोधिनीकारः । “हिरण्य-
रूपं स हिरण्यसन्दृग् (ऋ० सं० २, ३५, १०)"—इति निगमः ॥

(६) पेशः । ‘पिग गतो (चु० प०)’ । असुन् । अय इत्व-
नेन समानार्थम् । “त्रियन्पुरेण त्रिवृतां सुपेशा (ऋ० सं० १,

४७; २)”—इति निगमः । “हिरण्येण रथेन (ऋ० सं० ८, ५, ३५)”—हिरण्ययी वां रभिः (ऋ० सं० ८, ५, २९)”—इत्यादौ अश्विनोरथस्य हिरण्यकेश्युक्तेः पेशोऽत्र हिरण्यम् । वृहदारण्यके—‘तद्यथा पेशस्कारी पेशसोम्रात्रा मपादायान्धं नृवतरं कस्याण्तरए रूपं तनुते (४, ४, ४)’—इति । यथा । वालसनैयके “सरेखतो मनसा पेशलम् (१९, ८३)”—इत्यत्र ‘पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम वा’—इत्युवटेन व्याख्यातम् ॥

(७) कृशन्तम् । ‘कृश तनूकरणे (दि० प०) । ‘कृ-पृ-वृञि-भन्दि-नि-घञ्भ्यः ष्युः (उ० २, ७६)’—इति विधीयमानः क्युर्वाहुलकाद् भवति । कृशति तनूकरोति यम् । अत्र माधवस्तु—‘कृशिर्दीर्घ्यः । कृशति स्वपमया दीप्यते, अपि वा कृशयति संच्छटं, कृशमेव वा भवति संस्थानतो रजतात्’—इति । “अद्दिष्टयः कृशनिर्णे निरुके (ऋ० सं० ७, १८, २३)”—‘पुमि श्यावं न कृशनेभिरश्वम् (ऋ० सं० १०, ६८, ११)”—‘पुमिषितं कृशनेर्विश्वरूपम् (ऋ० सं० १, १५, ४)’—इति निगमाः ।

(८) लोहम् । ‘लुह कल्पनादौ (भू० प०) । घञ् (३, १, २१) । कल्पते श्लाघतेऽनेनात्मा,—द्विवर्गसाधनत्वात् पुबपैः सम्प्रार्थते वा । ‘लूजो हः’—इति तु श्योभोजदेवः । लुनाति क्षिनत्ति-पापसम्बन्धं पात्रे दीयमानम् । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(९) कनकम् । ‘कनी दीप्तिक्कान्तिगतिषु (भू० प०) । ‘हजादिभ्यः संज्ञायाम् (उ० ३, ३६)’—इति पुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेष्वपि । इक्कादिषुदर्थोऽनुसन्धेयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) काचनम् । अत्र सुबोधिनी—‘कचि दीप्तिबन्ध-

नयोः (भू० आ०) । कञ्चते वगुंन दीप्यते बध्यते कुण्डलादि-
रूपणेति । 'युच् वहुलम् (३, ३, १३०)'—इति युच्प्रत्यय ।
दोर्घोऽत्र बाहुलकात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) भर्म । 'डु भृच् धारणपोषणयो (जु० उ०)' । मनिन्
(३, २, ७५) । म्रियते धार्यते, अङ्गुल्यादिभिर्धार्यते आपदर्य-
मिति वा, पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा । हरतेर्वा (भू० उ०)
मनिनि 'हृषहोभंश्छन्देसि (सि० की० वे० ३४०)'—इति
भकार । हिरण्येन हरति—धातुजेन समानार्थम् । "सुवी
राभिस्तिरते वाजभर्मभि (ऋ० स० ८, १८, ३०)" — "अरिष्ट-
भर्मन्नागहि (ऋ० स० ८, १८, ४)" —इति च निगमौ । 'वाज-
भर्मभि', 'अरिष्टभर्मन्'—इत्यत्र माधवस्तु—'भर्तव्य भर्म'—
इति व्याख्यत्, तदा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) अमृतम् । नञ्पूर्वात् म्रियते (तु० आ०) 'तनि-
मृडभ्या किञ्च (उ० ३, ८५)'—तन्प्रत्यये रूपम् । न म्रिय
न्तेऽनेन दुर्भिक्षादौ, नास्ति मृत मरणमस्येति वा,—न हि
हिरण्यस्य यस्या कस्याश्चिदवस्थायामात्मनाशो विद्यते । 'श्रुने
प्रजातं प्रति यद्विरण्यममृतं दृष्टे अधि मर्त्येषु (अथ० स० १८,
२६, १)'—इति खैलिको मन्त्र । न म्रियते पात्रे प्रतिपादि-
तेन ध्रियमाणेन वा आयुष्करत्वात् । 'आयुर्धं हिरण्यम्'—
इति श्रुति । तथाच खैलिको मन्त्र —'यो विभक्तिं दाचायुणश्
हिरण्यश्च स देवेषु कणुते दीर्घमायु स मनुष्येषु कणुते दीर्घ-
मायु (य० वा० स० ३४, ५१)'—इति । "मृत्वा चक्राणो अमृ-
तानि विश्वा (ऋ० स० १, ७२, १)" — "शुक्र त्वा सुक्रण
क्रीणामि चन्द्र चन्द्रेणामृतममृतेन (य० वा० स० ४, २६)" —
इति निगमौ ॥

(१३) मरुत् । मितममित वा रोचते, मितममित वा

रोचयति, मातेः पूर्वाह्नं, रोतेर्वत्तराह्नम्, एषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) नाधुः । हिरण्यं हि अम्ब्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो मितं मोगादिभ्योऽमितं रोचते, अर्थिभ्यो दीयमानं लोकद्वयेऽपि कीर्त्तिं कारयति । तथाच सुभाषितश्लोक — 'शृणु पाषे ! त्वयि न्यस्तं कियत्क्याणादि कदम्बम् । इदमेवार्थिहस्तात्' रावयति च रोचते । यद्वा, सृडो रुतिः,—स्त्रियतेर्धातोः (तु० आ०) रुतिप्रत्यये रूपम् । स्त्रियन्त्वेऽनेन पुरुषा इति मरुत्,—एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्वन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) दत्तम् । 'डु दान् दाने (जु० ड०)' । 'अभि-चिमि-मिदि-अभिभ्यः क्तः (उ० ४, १५६)'—इति विधीयमानः क्तो बाहुल्यकान् (३, ३, १) भवति । 'दो दद् घोः (७, ४, ४६)'—इति दद्भावः । दीयते पात्रे दत्तम् । "इन्द्र ! यत्ते माहिनुं दत्तमस्य- (ऋ० स० ३, २६, ८)"—इति निगमः ।

(१५) जातरूपम् । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । निष्ठा-तकारः । 'जनसनखनाम् (६, ४, ४२)'—इत्यात्वम् । जातः । 'रुच दोषी (भू० आ०)' । 'श्रव्य-शिल्प-शव्य-वाप्य-रूप-पर्य-तस्याः (उ० ३, २६)'—इयि यप्रत्ययान्तो निपातित, निपात-नादुकारस्य दोषैश्कारलोपश्च । रोचते रूपम् । अनाहार्यतया जात रूपमस्य जातरूपम् । तथाच श्रीरामायणे स्कन्दो-त्पत्तौ—'इह हेमवते भोगे गर्भोऽय सन्निवेश्यताम्'—इत्यतः 'परिनिश्चितमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरक्षितम् । सर्वं पर्यत-स्रष्टव सौवर्षमभवद्भनम् । जातरूपमिति स्यात् तदा प्रवृत्ति राधव । सुवर्षे पुरुषव्याघ्र । हुतायनममप्रभम्'—इति (७० का०) । जात रूप सौन्दर्यमनेन धारयितृणामिति वा

रूपम् । “जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धोयाभ्यपिञ्चति
(ऐ० ब्रा० ८, १८)”—इति निगमः ॥

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥

अम्बरम् (१) । वियत् (२) । व्योम (३) ।
वृहिः (४) । धन्व (५) । अन्तरिक्षम् (६) ।
आकाशम् (७) । आपः (८) । पृथिवी (९) ।
भूः (१०) । स्वयम्भूः (११) । अध्वा (१२) । पुष्क-
रम् (१३) । सर्गरः (१४) । समुद्रः (१५) ।
अध्वरम् (१) । इति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥३॥

(१) अम्बरम् । ‘अविड् शब्दे (भू० आ०)’ । ‘कृटरादयश्च
(उ० ५, ४२)’—इति अरच्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ‘अम्बन्ते
शब्दायन्तेऽस्मिन् मेघाः, अम्बते शब्दायते वा स्वय वायु-
मेघादिससर्गात्.—आकाशगुणो हि शब्द । अथवा अर्त्तर्धातो
‘अर्जिष्टशिकम्यमिपमिषाधानृजिपशितुक्धुक्क्रीर्घहकाराय (उ०
१, २६)’—इति अमतेर्विधीयमान उप्रत्ययो वुगागमश्च बाहु-
लकात् (३, २, १) भवति, तस्मिन्, गुणे, र परत्वे च रेफस्य
मकारश्च, अम्बु । अमतेरेव वा तेनेव सूत्रेण उप्रत्ययो वुगा-
गमश्च । उभयत्रापि गच्छति देशादेशान्तरं गम्यते वा प्राणि
भिरित्यम्बु जलम् । तद्वाति ददातीत्यम्बरो मेघः । ‘आतोऽनुप-
सर्गे क’ (३, २, ३), ष्टपोदरादित्वात् (६, ३, १०६) उकारस्या-
कारः । तद्दटाकाशमध्यम्बरम् । ‘लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्या
(४, ४, १२८ वर० २)’—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । तदेव वा
वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम् । अथवा अम्बु-
शब्दे उपपदे राजतेर्धातो, ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—

इति दृशियद्वात् डः, अयिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं
 खादर्थमिति । अथवा अस्त्वद्राजते स्वस्थितिमितसारास्त्व-
 दवभासते । कल्पितोपमानश्चेत्, तद्वया—‘पुञ्जीकृतमिव
 ध्वान्त मेघो भाति मतद्भजः । सरः सरप्रसन्नाभो नभःसु-
 मिशीकृतम् ॥’ परमायेत स्वरूपमवकाशः । अथवा अस्त्व-
 मत् भवति रो मत्वर्थीय, पूर्ववदुकारस्थाकार, अन्तरिक्ष वि-
 वर्षादिकेन तद्वत् । “यन्नासत्या परावति यद्वास्यो अथर्वरे
 (ऋ० स० ८, ८, १४)”—इति निगमः ।

(२) वियत् । ‘यसु उपरि (भू० प०)—इत्यस्मात् औष्ठा
 दिके क्विपि, ‘गम वौ (६, ४, ४०)’—‘गमादीनामिति वक्त-
 व्यम् (६, ४, ४० वा०)’—इत्युक्तेरनुनासिकान्तोप । ‘ऋक्षस्य
 पिति क्वति तुक् (६, १, ७१)’ । विगत यमनमुपरमण
 मस्मादिति वियत्,—अन्तरिक्ष हि सर्वत्र व्याप्तत्वात् न कुत्र
 चित् उपरतम् । ‘वियच्छति न विरमति’—इति क्षीरस्वामी ।
 यद्वा, विपूर्वात् ‘यती प्रयत्ने (भू० आ०)—इत्यस्मात् क्विपि ।
 विविध यतन्तोऽस्मिन् प्राणिनः,—आकाशे हि सर्वे व्याप्री-
 यन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) व्योम । विपूर्वादेवतेर्व्याख्यार्थत्वात् (भू० प०) औष्ठा
 दिके ‘सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४, १४४)’—इति सूत्रेण
 मनिन्प्रत्यये ‘ञ्वरत्वरसिध्विभवासुपधायाय (६, ४, २०)—
 इच्छुठि गुणः । व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत् । यद्वा, अरति
 गंत्यर्थं (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १, १३८),—ओम, अवन
 गमन विविधमस्मिन् विद्यते । यद्वा, रक्षणार्थं (भू० आ०)—
 विशेषेणावति प्राणिनोऽपकाशप्रदानेन । उणादौ तु ‘नामन-
 सौमन् व्योमन् (उ० ४, १६०)’—इत्यादिना ‘व्येञ् मवरणे (१,
 ७)’—इत्यस्मात्कानिचि उच्च निपात्यते । दीयते ।

व्योम । तथाच निरुक्तम्—‘योनिरन्तरिक्षं महानवयवः
परिवीतो वायुना (११, ४०)—इति । इदं निर्वचनमेतत्पदका-
रयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतं वीत्यस्मिन्नवगृहीतत्वात् ।
“सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १, १६४, ४१)”—
“मृत्यामाशिरं पूर्वं व्योमनि (ऋ० सं० ८, ७०, १)”—इति च
निगमौ ॥

(४) ‘वृद्धिः । वृद्धि वृद्धौ (भू० प०)’ ‘वृद्धेर्नलोपश्च (उ० २,
१०२)’—इति इसि-प्रत्ययः । ‘वृद्धति वृद्धतेऽनेन प्राणि-
जातम्,—सर्वे हि प्राणिन आकाशे वर्द्धन्ते, परिवृद्धं वा त्वयं
विभुत्वात् । “यस्य त्रिधात्वृद्धत वृद्धिः (ऋ० सं० ८, १०२,
१४)”—इति निगमः ॥

(५) धन्व । ‘इवि रिवि धवि गव्यर्थाः (भू० प०)’ । इदि-
त्वात् (उ० १, ५८) । ‘कनिन्युहपितक्षिराजिधन्विद्युप्रति-
दिवः (उ० १, १५४),—इतिकनिन् । धन्वन्ति गच्छन्ति अक्षा-
दापः । यद्वा, ‘धनधान्ये (दि आ०)’, अनेकार्थत्वादर्थनार्थः ।
कनिप् । धन्वते अर्प्यतेऽवकाशप्रदनाय, देवतात्वात् स्व स्वम-
मीष्टं वा । “य परस्थाः परावर्तस्तिरोधन्वातिरोचते (ऋ० सं०
१०, १८७, २)—इति निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम् । ‘अन्तरिक्षं कस्मात् ? (निरु० २, १०)’—
इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामिप्रत्यो यथाष्टं लिख्यते—‘अन्त-
रा मध्ये सर्वभूतानां चान्तं शान्तं निःक्रियं वा शान्तमव्यूहं
विष्कम्भस्थानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदसी धियतीति
वा । अन्तरेने क्षीणाविति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तर-
परम् । पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा, अन्तः-शब्दात् पूर्वपद-
मक्षयशब्दादुत्तरपदं विनाशिवपि अविनाशीत्यर्थः’—इति ।
‘सर्वत्र पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) साधु । “न यस्य द्यावा-

पृथिवी न धन्व नान्तरिक्षम् (ऋ. मं. १०, ८८, ६)"—इति निगमः ।

(७) आकाशम् । आङ्पूर्वात् 'कानृदीप्तौ (दि. आ.)'—इत्यस्मात् 'पुंसि संज्ञाया च प्रायेण (३, २, ११८)'—इति वप्रत्ययः । आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽत्र । यद्वा, नञ्-पूर्वात् काये, पचाद्यच् (३, १, १३४), नञ्-सन्-न्दस. (६, ३, १३६) दीर्घः । न काशते, पृथिव्यादिवत् अप्रत्यक्षत्वात् । तथाच वृत्तिः—'तिस्रो महीरूपरास्तस्युरत्या गुह्या दे निर्हिते दर्शयन्ती (ऋ. सं. ३, ५६, २)'—इति । 'तन्मात्रान्तरिक्षं पश्यति'—इति च । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः मभूतः (ते. उ. २, १)"—इति निगमः ॥

(८) आय. । 'भाङ् व्यप्ति (भू. प.)' । 'आप्तीतेऽस्वच (उ. २, ५५)'—इति क्विप्प्रत्ययः उपधाङ्प्रत्ययः । जसि 'अप्तृन्तृचस्वसृ (६, ४, ११)'—इत्यादिना दीर्घः । व्याप्नोति ह्यन्तरिक्षं सर्वं जगत्, आप्यते वा प्राणिभिः । अप्रत्यक्षस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वात् बहुवचनान्तस्य पाठः । ७. १० । "तुतीर्यमसु नृमणा अर्जसम् (ऋ. सं. १०, ४५)"—इति निगमः ।

(९) पृथिवी । 'प्रथ प्रथाने (भू. आ.)' । 'प्रथे पिवन् सम्प्रसारणं च (उ. १, पा.)' । 'पिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)'—इति डोप् । प्रथते पृथिवी । "यः पार्थिवस्य स्वर्ग्यभ्य राजा (ऋ. मं. २, १४, ११)"—"स दीधार पृथिवीं ध्यामुतेसाम् (ऋ. मं. १०, १२१, १)"—इति च निगमोः ।

(१०) भू । भवते. (भू. प.) क्विप् । भवत्यस्माद् वृथादिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्वयम्भू । स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, शिष्टवादिना पक्षे नित्यं ह्याकाशम् ।

केषु चित् । तदा 'सृगयादित्वात् (उ० १, ३६)' कु । निगमस्या-
दग्रेनात्-उभयमपि लिखितम्, निगमदर्शनाद्विर्णय. कार्यं ॥

(१२) अध्वा । 'अद् भक्षणे (अदा० प०)' । 'अदेर्ध च
(उ० ४, ११२)'—इति वनिप् धकारस्यान्तादिगः । अदनं
स्वस्तिगच्छतां पद्यादीना विषमस्थानाभावात् । यद्वा, अधि-
गन्त्यर्थः कचिच्चातुः, वाहुलकात् पूर्वेण वनिप्, गच्छन्त्यस्मिन्
देवादय इत्यध्वा । 'अधेर्गतिक्रियात्'—इति माधवः । यद्वा,
अध्वा मार्गोऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य लुक्,—सन्ति ह्याकाशे
मेघपथादयः । 'अतेर्धश्च'—इति भोजसूत्रम् । 'अत सातत्य-
गमने (भू० प०)' । सतत गच्छन्त्यत्र सूर्यादय इत्यध्वा । "भूर्मा
रेजन्ते अर्ध्वनि प्रविक्ते (ऋ० सं० ६, ५०, ५)"—"अममने
अर्ध्वनि वृजिने एधि (ऋ० स० ६, ४७, १३)"—इति निगमौ ॥

(१३) पुष्करम् । 'पुष पुष्टौ (स्वा० प०)' । 'पुष. कित्
(उ० ४, ४)'—इति करन्प्रत्ययः । पुषिरत्वान्तर्णीतण्यर्थः,
पोषयति भूतानि अक्साग्रप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च ।
'पुष्क वारि राति पुष्करम्'—इति चौरस्वामी । पुषेरन्तर्णी-
तण्यर्थात् 'सृष्टभृशपियुधिभ्यः कित्'—इति विहितः
करन्प्रत्ययो वाहुलकाद् भवति । 'हृदकसृष्टवीचीपुषिमुषि-
मूङ्शूभ्य. कित्'—इति करः श्रीभोजदेव. । पोषयति भूता-
नीति । पुष्कोपपदाद्वातेः 'आतोऽनुपसर्गं क (३, २, ३)' ।
यद्वा, वपुरित्युटकनाम (निघ० १, ११), तत्कर्त्तुं शीलमस्येति
'क्षजा हितुताच्छील्यागुलोस्येषु (३, २, २०)'—इति ट, बहुष्कर
सद् वकारलोपेन पुष्करम्, पृषोदरादि. । "विश्वे देवाः पुष्करे
त्वाददन्त (ऋ० स० ७, ३३, ११)"—इति निगम. ॥

(१४) सगर । सहशब्दपूर्वात् 'गृ निगरणे (तु० प०)'—
इत्यस्मात् 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)', सहस्य मभाक्. (६, ३, ७८) ।

सह गिरन्वस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भीमरसमिति सगरः ।
 सह उद्गिरन्वस्मिन् स्थिता मेघा वर्षोदकमिति वा । यद्वा,
 गौर्यते अभ्यवह्रियते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन सह वर्तते
 इति सगरः । तथाह—‘रश्मयश्च देवा गरगिरः’—इत्यत्र व्य(रा)-
 ह्रद्वयः ‘गरमुदकं गिरन्ति गरगिरः’—इति भाष्यं कृतवान् ।
 यद्वा, ‘गृ शब्दे (क्रया० प्रा० प०)’—इत्यादि । गौर्यते इति
 गरः शब्दः, पूर्ववत्, गरेण शब्देन सह वर्तते इति सगरः,—
 आकाशो हि स्वयुषेण शब्देन सहैव सर्वदा वर्तते । “श्रुपः
 प्रेरयुं सगरस्य बुध्नात् (ऋ० सं० १०, ८८, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) समुद्रः । समुद्रवन्ति सङ्गता ऊर्ध्वं द्रवन्ति गच्छन्त्य-
 न्नादापो रश्मिभिराङ्गमाणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-
 पूर्णात् द्रवतेर्गत्वर्थात् ‘षन्धेवपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति
 अपादाने उपप्रत्यये टिलोपे च रूपम् । यद्वा, सङ्गता अभि-
 द्रवन्त्येनमापो भीमरसलक्षणा वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्य-
 मण्डलादा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्तमानाः । अत्र उदित्येष
 उपसर्गोऽभौत्यर्थे वर्तते, कर्मणि उपप्रत्यय इति विशेषः । सप्तो-
 दन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा । सम्पूर्णात्
 ‘सुद इपे (मू० आ०)’—इत्यस्मात् ‘स्फायितश्चिवश्चि (उ० २,
 १२)’—इत्यादिना अधिकरणे रक्प्रत्यये, समो मलोपे च
 रूपम् । यद्वा, ‘सम्’—इत्येकीभावे, उदकात् उच्छब्दः, रो
 मत्वर्थीयः । एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्त्रिति
 शब्दस्योद्भावनात्सः । यद्वा, सम्पूर्णात् ‘उन्दी क्तेने ।
 प०’—इत्यस्मात् ‘स्फायितश्चिवश्चि (उ० २, १२)’
 कर्त्तरि रक्प्रत्यये कित्त्वाभलोपे च समुद्रः । समुनन्ति
 भुवनं समुद्रः । “एकं सूर्यः स समुद्रमा विवेग (ऋ० सं०
 ६, १५, ४)”—इति निगमः ॥

(१६) अध्वरम् । अध्वा व्याख्यातः (२३ घ०) । अध्वानं मार्गे राति ददाति (अदा० प०) स्वस्मिन् गच्छतां पश्चादीनाम् । यद्वा, अध्वा मार्गो विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम् । रो मत्वर्थीयः । यद्वा, ध्वरतिर्द्विसाकर्म (निघ० २, १८), तत्प्रतिषेधः । अध्वत्तथ्यं न द्विष्यमित्यर्थः । नञ्पूर्वात् ध्वरतिः 'पुसि संज्ञायां घः प्रायेण (२, ३, ११८)'—इति घः । "शिशु क्लीलन्तौ परि यातो अध्वरम् (ऋ० सं० ८, ३, २३, ३)"—इति निगमः । 'अध्वरं यज्ञम्'—इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति, तदा 'निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति षोडशान्तरिचनानामानि ॥ ३ ॥

खः (१) । घृत्निः (२) । नाकः (३) । गौः (४) ।
त्रिष्टप् (५) । नभः (६) । इति षट् साधारणानि
॥ ४ ॥

सुरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृत-
व्याख्यानानीति नाम्नाभिरत्रोच्यन्ते ॥ ४ ॥

खेटयः (१) । किरणाः (२) । गावः (३) ।
रुश्मयः (४) । अभौशवः (५) । दौर्धितयः (६) ।
गभस्तयः (७) । वनम् (८) । सुखाः (९) ।
वसवः (१०) । मरुचिपाः (११) । मयूखाः
(१२) । सुप्तवयः (१३) । सुध्याः (१४) ।
सुपर्णाः (१५) । इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

(१) खेदय । 'तेषामादित साधारणानि पञ्चाश्वर-
श्रिभिः (नि २, १५)'—इत्युक्ते 'पूर्वमादित्वरश्मिनामानन्त-
रमश्वरश्मिनाञ्च निबन्धेन प्रदर्शयते' । 'खिद दैव्ये' टिवादिः
रुधादिश्च बालनपदी, 'खिद परिघाते तुदादिर्मुखादि पर-
खेपदी । 'अक्षतरि च कारके मञ्जुः' (३, ३, १६)'—
इति घञ । खिद्यते खित्ते वाऽनया, लोको घनकाले, अश्वो
बन्धनकाले । यद्वा, परिहन्यन्ते सर्वता हिम्यन्ते अनया
लांक प्रादित्येन, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा, 'अनेकार्थत्वात्
धातूना खिदि खेदने वर्तते । तथाच 'खेदन छेदनम्'—
इति साधव । अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३, ४) खेदति
खिनत्ति नाशयति तम । तथाचि 'दोषच्छिन्नः'—इत्यादौ
। छदिनाशने छट्, चञि खिद्यतेऽश्वोऽनयेति खेटा अश्व-
रश्मि । हतयेकवचनान्तस्य पाठा यथाछट् । "खेदया
छिद्यते दिव (ऋ० सं० ६, ५, १५, ३)"—इत्यश्वरश्मेर्निगम,
प्रादित्यरश्मेरन्वेषणीय ॥

(२) किरणा । 'कृ विचेये' तुदादि (प०), 'कृष् हिमा-
याम्' कयादिः (प०) । 'कृपृष्टनिमन्दिनिधान्यः' क्व. (७,
२, ७६)'—इति क्यु-प्रत्यय । किरन्ति तापम्, एकधौष्येन,
एतरन्न बन्धनेन । योच्यन्ते वा, प्रादित्येन दिङ्मुखेषु, अ-
र्वाचेनाश्वपीवादिषु । यद्वा, कृच्छन्ति चिसन्ति तम, रि-
क्त एभिरश्वकिरणा । "भिया इल्हास' किरणा नैजन् (ऋ
सं० १, ५, ४, १)"—इति निगम प्रादित्यरश्मे । 'रेण ररि'
किरथ' ददृश्वान् (ऋ० सं० ३, ७, १२, १)"—इत्याश्वरश्मे ॥

(३) माध । व्याख्यात पृथिवीनामसु (१, १) ।
'मर्थमस्तत्रा विद्वन्तु', भीम रस वा हन्तु, गीयन्ते
स्वामिसतसाधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च । "यत्र गार्वा

श्रुत्वा श्रुत्याः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)"—“को अथ युङ्क्ते
धुरिगा ऋन्म्य (१, ६, ८, १)"—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ ।
अश्वरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(४) रश्मयः । ‘रगिर्यमनार्या धातुः (मी०)। ‘नियो-
मिः (उ० ४, ४३)’—इति विधोयमानो मिप्रत्ययो बाहुल-
काद् भवति । रशना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषय एवायं
रगिः, भरत्यादिवत्, न मयत्र, बन्धनप्रतीतः । बध्नन्त्युक्त-
मथवा बध्यते तैरुक्तकमग्यो वा । यद्वा, ‘अशू व्याप्तौ (स्वा०
आ०)। ‘अशेरश् च (उ० ४, ४६)’—इति मि-प्रत्ययो रगा-
देश्य । अशुवते सर्वे जगत् अशुयीषादि वा रश्मयः । “सूर्य-
स्यैव रश्मयो द्रावयिन्नवी (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—
“विरश्मयोजनाए अशु (ऋ० सं० १, ४, ७, ३)"—इति आदि-
त्वरश्मेर्निगमौ । “मने पद्यादशु यच्छन्ति रश्मय (ऋ० सं०
५, १, २०, १)"—“ते रश्मिभिस्तृणकभिः सुखादयः (ऋ०
सं० १, ६, १३, ६)"—इति चाश्वरश्मेः ॥

(५) अभिशवः । अभिपूर्वात् ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)ः—
इत्यस्मात् ‘भृशुशोतृचरिक्खरितनिधनिमिमम्जिभ्य उः (उ०
१, ७)’—इति उपत्यगे बाहुलकाद् भवति धात्ववयवस्याका-
रस्येकारश्च । जम् । अभि व्याप्नुवन्ति जगदशुयीषा वा । यद्वा,
‘अभिपूर्वात् ‘ईश ऐश्वर्य्य (अदा० आ०)’—इत्यस्मात् पूर्वबद्ध-
प्रत्ययः । ईष्टे सूर्यस्तमोऽपहन्तुमेभिः, अश्वपालोऽश्वं बहुम् ।
“अभीशूनां महिमानं पनायत् (ऋ० सं० ५, १, २०, १)"—
इत्यश्वरश्मेर्निगमः । आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(६) दीधितयः । एतदादीत्यादित्यरश्मिनामान्वेषो ।
‘दीधिङ् दीप्तिदेवनयो. (अदा० आ०)। ‘क्षिपत्तो च संभ्रा-
ध्याम् (३, ३, १०४)’—इति क्षिप्ति ष्टपोदरादित्वादेश (६, ३,

१०८) यथाकथञ्चिद्रूपसिद्धिर्बोधा । धीयन्ते विधीयन्ते प्रेषन्ते
 रसाहरणादिकर्मसादित्येन, धार्यन्ते वा वर्षार्थमुदकमेविरा-
 दित्येन तथा । 'अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम्
 (५, १०)'—इति निष्कम्भम् । 'न वा स घृतं गर्भं भास्करस्य
 गभस्तिभिः । पोत्रा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्)'—
 इति श्रीरामायणम् । "शचीदयुन्दीर्घितिमुक्त्वासाः (ऋ०
 सं० ३, ४, १८, १)"—इति निगमः । 'दीर्घिति रश्मिभि-
 त्त्वर्थः'—इति (१८, ३८) वाजसनेयभाष्यकदुवटोऽभाषयत् ।

(७) गभस्तयः । गो-शब्दपूर्वादन्तर्णीतव्यर्थात् 'भस
 भवद्दीप्तोः (सु० प०)'—इत्यस्मात् पूर्ववत् ङिचीङ्भावे
 च घृषोदरादित्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेशः । गां भूमिश्च
 भासयन्ति दीपयन्ति । यद्वा, गवि संसर्गे दीप्यते । यद्वा,
 बभस्तिरक्तिकर्मा (निघ० २, ८०) । गामुदकं भौमरसलक्षणं
 बभसति षदन्ति । यद्वा, 'भसेर्गट् च'—इति भोज-सूत्रेण
 तिप्रत्ययः धातोर्गडागमश्च, बभसति दीप्यन्ते इति गभस्तयः ।
 'गृहेर्गभस्ति'—इति भाष्यः, तदा पूर्वसूत्रेण तिप्रत्यये
 धातोर्गडागमः, 'इप्रहोर्भस्ति' (सि० धौ० वै० ३भा०)—
 इति निर्वाहः, गृह्णन्ति मीमं रसम् । "गर्भस्तिपूतो वृभि-
 र्द्विभिः सुतो (ऋ० सं० ७, ३, १८, ४)"—"वृष्णो" शुष्गुंभ्यां
 गर्भस्तिपूतः (य० वा० सं० ७, १)"—इति च निगमौ ॥

(८) वनम् । 'वन च च सम्भत्तौ' भूवादिः परस्त्रीपदी ।
 'पुमि संज्ञायं च. (३, ३, ११८)' । वन्दते सेव्यते गीतादि-
 निवारणाय । षडवा वनतिर्हिमार्थः (भू० प०) । वन्दते
 हिंस्रतेऽनेन तमः । यद्वा, 'वनं याचने' तनादिरात्मनेभाषा ।
 वन्दते याचते हृदिप्रदानाय । यद्वा, 'वनं शब्दे'
 परस्त्रीपदी । वन्दते शब्दरते स्तूयते स्तोत्रभिः ।

राजा वरुणो वनस्य (ऋ० सं० १, २, १४; २)"—इति निगमः । 'वननीयस्य तेजसः'—इति साधवः ॥

(८) उम्नाः । 'वस निवासि (भू० प०)' । 'स्फायितश्चि वसि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्, अदादित्वात्-सम्प्रसारण बाहुलकात्, 'शामिवसिघसोनाश्च (८, ३, ६०)'—इति प्रत्वाभावः । वसन्त्येषु परतेजः वसन्त्येषु रसाः इति वा । यद्वा, उत्पूर्वात् 'सु गतो (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)'—इति जनेर्विधीयमानो उपत्ययो बाहुलकाद् भवति, एदोऽन्तलोपच । उत्सवन्ति एभ्यो रसाः । "उम्ना इव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमः ॥

(१०) वसव । 'वस निवासि (भू० प०)', 'वस आच्छादने (अदा० प्रा०)' । "शृस्वृस्त्रिहितप्यसिवसिहनिक्लिदिवन्वितनिभ्यश्च (उ० १, १०)"—इति उ प्रत्ययः । वसन्ति लोकेषु, वसन्त्यत्र रसाः, वसत्यत्र पर तेजः, आच्छादयति वा लोकान् वृष्ट्या, विवासयति वा तमः । 'वहुलमन्यत्रापि मञ्ज्राच्छन्तसो (६, ४, ५१ वा०)'—इति णिलुक् । वामयितारो वा लोकानां वृष्ट्यादिप्रदानेन । "ज्मया चञ्च वशवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)"—"सुगावो देवाः सद्गना अन्तर्मु च आजुग्मः सर्वे नमिदं जुषाणा । ज्जिचिवामं यपिवास्य विश्वे लो धुत्त वसथो वसुभिः (य० वा० सं० ८, १८)"—"हिद्वृत्तती वसु पत्नी वसुनाम (ऋ० सं० २, ३, १८, २)"—इति च निगमः ॥

(११) मरोचिषा । 'मृड् प्राणव्यागे (तु० प्रा०)' । 'मृशन्विभ्यामीचि' (उ० ४, ७०)'—इति ईचिः प्रत्ययः । शिप्रते तसोऽस्मिन्निति मरोचिः रश्मिः । अत्र मरोचिश्च मरोचिश्चिमान् सूर्ये उच्यते, सर्वर्षीयस्य लुक् सावज्ञ्याद्-शा-ते

मरीचिमूर्खमच्छं पान्ति मरीचिपाः, 'भातोऽनुपसर्गे-कः
(३, २, ३)' । "द्वेभ्यस्त्वा मरीचिर्भ्यः (य० वा० सं० १०,
३)"—इति निगमः ॥

(१२) मयूखाः । 'डु मित् प्रवेपणे (स्वा० उ०)' । अस्मात्
'मुह्. खो डयूट् च (उ० ४, २२)'—इति विधीयमानः स-
प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, डयूडागमश्च प्रत्ययस्य बाहुलका-
देव । मित्वन्ति तमः मयूखाः । षष्ठप्रत्ययाधिकारे- 'मये-
कट् च'—इति श्रीभोजदेवः । मयतिर्गत्यर्थः (भू० प्रा०) ।
गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः । "द्विषयं पृथिवी मृभिते ।
मयूखैः (ऋ० सं० ५, ६, २४, १)"—"इमे मयखा उपसिदुरु
सुदुः (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)"—इति च निगमौ ॥

(१३) सप्तशयः । 'सप्त शयः सहरा (निरु० ४, २६)'—
इत्युक्ते. सपेर्गात्वर्थात् 'सप्यशूभ्या तुट् च उ० १, १५५'—
इति सपेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च बाहुलकाद्
भवति ऋकारस्याकारश्च । षड्भ्यः सकाशात् शयः सहरा
सप्त । 'ऋव गती (तु० प०)' अनेकार्थत्वात्तातूना दर्शनायः ।
'इगुपधात् (उ० ४, ११६)'—इति इन् प्रत्ययः । ऋपयः-
दृष्टारः । सप्तसहराकाश्च ते ऋपयो दृष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति
सप्तऋपयः । 'ऋत्यकः (६, १, १२८)'—इति प्रकृतिभावः ।
'सप्त सुञ्जन्ति रयमेकचक्रम् (ऋ० सं० २, ३, १४, २)"—
इत्यत्र 'सप्त आदित्यरश्मयः (४, २६)'—इति षट्शक्तिर्नैदृक्ताः ।
यथा, 'षप समवाये (भू० प०)', 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १,
१५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च । समवेताः सप्त,
ऋपिरपि गत्यर्थे एव प्रत्ययः । समवेता गच्छन्ति दिक्षु स्वाधि-
सप्तशयः । "यथा सप्त ऋषीन् पर एवमाहुः (ऋ० सं० ८, ३,
१०, २)"—"सप्त ऋषयः प्रतिहताः मरीचिरे (य० वा० सं०

१४, ५५)”—“अर्वांसत् ऋषयः मृत माकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)”—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः । ‘राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०)’ । ‘ऋहलोष्यत् (३, १, १२४)’—इति खत् प्रत्ययः, ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)’—इति कर्त्तरि भवति । ‘रसाहरणादिकं स्वव्यापारं साध्नुवन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति’—इति स्कन्दस्वामी । ‘साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः’—इति चीरस्वामी, अत्र यथाप्रामो खत् । “यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) सुपर्णाः । सूप्रष्टात् ‘पृ पालनपूरणयोः (जु० क्यु० पू० प०)’—इत्यस्मात् ‘धापृवस्यस्यञ्जतिभ्यो नः (उ० ३, ६)’—इति नप्रत्ययः । ‘पर्णं पततेः पृणातेः प्रीणातेः वा’—इत्यष्टादशाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुलकात् नप्रत्ययः तकारस्य रेफादेशश्च । प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स च पकारात् परः । शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवारणात्, अथवा पूरयन्ति वा वृष्ट्या, शोभनं पतनं गमनमेवामिति वा, सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णः । यद्वा, सुर्मत्वर्थं, भावे च न प्रत्ययः । पतनादिमन्तः सुपर्णाः । तद्योच—‘बृहद्देम विदथे सुवीराः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)’—इत्यत्र ‘वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निह० १, ७)’ । अष्टादशाध्याये च ‘सुपर्णं विप्राः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ५)’—इत्यत्र ‘पर्णवन्तं कल्याणपर्णं वा’—इति चेति सुर्मत्वर्थं बहुशो दृष्टः । “यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—“वयः सुपर्णा उप सेटुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, २, ४, ६)”—इति च निगमो ॥
रश्मिनां प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामाभि-

मरीचिमक्षूर्णमण्डलं प्रान्तिं मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे-
(३, २, ३)' । "द्वेभ्यस्त्वा मरीचिर्षभ्यः (य० वा० सं० ७,
३)"—इति निगमः ॥

(१२) मयूखाः । 'डु मिञ् प्रवेपणे (सा० उ०)' । अस्मात्
'सुहोः सो डयूट् च (उ० ४, २२)'—इति विधीयमानः स-
प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, डयूडागमश्च प्रत्ययस्य बाहुलका-
देव । मिञ्त्विति ततः मयूखाः । सप्रत्ययाधिकारे 'मवे-
रुट् च'—इति श्रीभोजदेवः । मयतिर्गत्यर्थे (भू० षा०) ।
गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः । "ट्राधर्षं पृष्टिषी मभिते ।
मयूखैः (ऋ० सं० ५, ६, २४, ३)"—"इमे मयूरश्चा उर्षसेदुक्तु
संष्टः (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)"—इति च निगमौ ॥

(१३) सप्तऋषयः । 'सप्त सप्ता सद्ग्रा (निर० ४, २६)'—
इत्युक्तेः सप्तेर्गत्यात् 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—
इति सप्तेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च बाहुलकाद्
भवति ऋकारस्याकारश्च । षड्भ्यः सकाशात् सप्ता सद्ग्रा
सप्त । 'ऋष गतो (तु० प०)' अनेकार्थत्वादातुना दर्शनाद्ये ।
'इगुपधात् (उ० ४, ११६)'—इति इन् प्रत्ययः । ऋषयः
दृष्टारः । सप्तसद्ग्राकाश्च ते ऋषयो दृष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति
सप्तऋषयः । 'ऋत्यक (६, १, १२८)'—इति प्रकृतिभावः ।
'सप्त युञ्जन्ति रष्टमेकैश्चक्रम् (ऋ० सं० २, ३, १४, २)"—
इत्यत्र 'सप्त षादित्यरश्मयः (४, २६)'—इति वदन्ति नैरुक्ताः ।
यथा, 'षप समवाये (भू० प०)', 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १,
१५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च । समवेताः सप्त,
ऋषिरपि गत्वर्थ एव प्रत्ययः । समवेता गच्छन्ति दिग्भूषाणि
सप्तर्षयः । "वर्षा सप्त ऋषीन् पूर एवमाहुः (ऋ० सं० ८, ५,
१७, २)"—"सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे (य० वा० सं०

३४, ५५)”—“अत्रासत् ऋवयः मृतमाकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)”—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः । ‘राध साध संसिद्धी (स्वा० दि० प०)’ । ‘ऋहलोष्णं (३, १, १२४)’—इति ष्यत् प्रत्ययः, ‘ल्यब्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)’—इति कर्त्तरि भवति । ‘रसाहरणादिकं स्वव्यापारं साधुवन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति’—इति स्कन्द-स्वामी । ‘साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः’—इति चीरस्वामी, अत्र यथाप्राप्तो ष्यत् । “यत्र पूर्वमाध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) सुपर्णाः । सूपष्टात् ‘पृ पाञ्जनपूरणयोः (सु० क्यु० पू० प०)’—इत्यस्मात् ‘धापृवस्यस्यर्च्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)’—इति नप्रत्ययः । ‘पर्णं पततेः पृष्णातेः प्रीणातेः वा’—इत्यष्टादशाध्यायदृष्टत्वात् षत्-धातोः बाहुलकात् नप्रत्ययः तकारस्य रेफादेशश्च । प्रीणार्तरीकारस्य अकारादेशः स च पकारात् परः । शोभनं पृष्णन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवारणात्, अथवा पूरयन्ति वा वृद्ध्या, शोभनं पतनं गमनमेवाभिति वा, सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णः । यद्वा, सुर्मत्वर्थः, भावे च न प्रत्ययः । पतनादिमस्तः सुपर्णाः । तथाच—‘वृद्धिर्देम विद्ये मुधीराः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)’—इत्यत्र ‘वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निरु० १, ७)’ । अष्टादशाध्याये च ‘सुपर्णं विप्राः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ५)’—इत्यत्र ‘पर्णवन्तं कल्याणपर्णं वा’—इति चेति सुर्मत्वर्थं बहुशो दृष्टः । “यत्रा सुपर्णा अस्तस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—“वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)”—इति च निगमो रश्मिनां प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामामि-

प्रायेण बहुवचनान्तानि षटितानि । एव दिङ्नामस्यपि
द्रष्टव्यम् ।

इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः(१) । आशाः(२) । उपराः(३) ।
आषाः(४) । काष्ठाः(५) । व्योम(६) । कुकुमः
(७) । हरितः(८) । इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥६॥

(१) आताः । आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मण (भू० प०)
'अकर्त्तरि च कारके (३, ३, १८)'—इति घञ् । आभिमु-
ख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तु त कार्थ्यं प्रति । यदा, आङ्पूर्वात्
तनोते 'उपसर्गे च मञ्जुप्रायाम् (३, २, ८८)'—इति कनेर्वि-
धीयमानो उपस्यधो बहुलवचनाद् भवति । आततः आता ।
“ऋञ्चन्याता सुममष्टाम् (ऋ० म० ३, ३, ७ ६)”—“उदात्तै-
र्जिहते बहुद्वारा” (ऋ० म० ६, ७, २४, ५)”—इति निगमो ॥

(२) आशा । आङ्पूर्वात् 'गदल्ल शातम् (भू० प०)—
इत्यथमत्र मत्वर्थः, अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् । पूर्वचण्ड, । तं
तमर्थं प्रत्यागमनात् । यदा, आ इत्येपोऽभोत्वस्यार्थे वचते ।
'अशू व्याप्ती (स्वा० आ०)'—इत्यस्मात् षञि रूपम् । आशा
उपदिशा भवन्वभ्यशनात् परस्परदिशि संब्याप्तौ । 'आ
अशु वते आशा'—इति चीरस्वामी । अथ पचाद्यद् (३, १, १
१३४) । “इष्ट आशाभ्युस्यति (ऋ० स० २, ८, ८, ३)”—
इति निगमः ॥

(३) उपराः । उपरमन्ते आस्रभाणि प्राणिनो वा स्र-
स्रभापारेभ्यः । पूर्ववत् ङ । “उपहृरे - गदुपरा अपिबुद्ध
(ऋ० सं० १, ४, २, १)”—इति निगमः । “तमस्य पृञ्चमुक्तेः

रासु धीमहि (ऋ० सं० २, १, १२, ५)"—इत्यत्र दिग्वाची न वेति चिन्त्यम् ॥

(४) आठाः । आङ्पूर्वात् तिष्ठतेः (भू० प०) धातोर्धञर्थे कविधानम् । 'स्यान्नागापाव्यधिहिनियुध्यर्थम् (३, ३, १६म० भा०)'—इति कप्त्ययः । सुपामादित्वात् (८, ३, ८८) पत्वम् । आ समन्तात् स्थीयते आभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(५) काष्ठाः । 'काष्ठा दिशो भवन्ति (निरु० २, १५)'—इत्यत्र स्कन्दसामी—'क्रास्वा सर्वमतीत्य स्थिताः आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे । अव्यतिरेकेऽपि त एव शब्दादयः सूर्यत्र सन्ति संस्थिताश्चेति । उपदिशोऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपि इतरैतरापेक्षया परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यवहारोऽस्तित्वमिति' । क्रास्वा-शब्दात् पूर्वाहं स्थिताशब्दादुत्तरार्द्धमित्यर्थः । श्रुपोदरादिः । वैयाकरणपक्षे तु 'काश्रु दीप्तो (भू० आ०)' । 'हिनिकुपिनीगमिकाश्रिभ्यः कथन् (३० २, २)'—इति कथन् प्रत्ययः । 'तितु-व्रतथसिसुसरकसेषु च (७, २, ८)'—इति इङ्भावः । कागन्ते दीप्यन्ते काष्ठाः "नरुस्वां काष्ठास्वत्तः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)"—इति निगमः ॥

(६) व्योम । व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु(३) । स एवाधोऽत्रापि । परिवीता वायुना । 'पर्वमानो हुरित् आ विवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४),—इति श्रुतिः । यद्वा, विविधमोममक्षमक्षिन् विद्यत इति व्योम । 'श्रीमानमापो मानुषोरमृत्तम् (ऋ० सं० ४, ८, ८, २)'—इत्यत्र 'अश्लेवां श्रीमन्'—इति भाषवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) ककुभः । 'ककुभ्राति विस्तारयतीति ककुप्'—इति श्रीरसामी । 'ककुप् कुभेरुच्छयार्थात् अचिहता इव हि दिशो हृत्वाधेष्पलभ्यमानाः'—इति भाषवः । केन प्रजाप-

तेर्बलोपस्य (उ० १, २९) — इति मिप्रत्ययः—इति केचित् । 'अत्तंरुह (उ० ४, ४४)'—इति मि-प्रत्ययः—इति कमलनयनः । ऊर्मिः तमःसङ्घातः, आच्छादकत्वात् लोकास्य । तमहेति (५, १, ६३), 'हृन्दसि च (५, १, ६०)'—इति यत् प्रत्ययः । "इन्द्राय नक्तमूर्त्याः सुवाचः (ऋ० सं० ६, ६, ३२, १)"—इति निगमः ॥

(६) राश्या । 'रसु क्रौडायाम् (भू० षा०)' । अन्तर्षी-तण्डर्यात् प्रोपार्यविमिष्टादस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'पोरदुपधात् (३, १, ८८)'—इति यत् वाधित्वा 'ऋहलोर्षत् (३, १, १२४)' भवति, 'अधी-अधिति (०, २, ११५)'—इति वृद्धिः । परमयति भूतानि नक्तचराणि, उपरमयति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः । माघ-वस्तु सर्वभूतानि रमयति । तथाच कौपीतकिः—'ये दे के चानन्दा अत्रे पाने मिथुने रात्र्या एव ते सन्तता अशच्छिवाः क्रियन्ते, तेषां रातिः कारीतरः'—इति । 'अधोरातः सावित्रः (य० वा० सं० २९, ५८)'—इत्यत्र 'श्वेतः कृष्णोदरः'—इति भाष्यम् । 'रामवारो सितेऽसिते'—इति वैजयन्ती । तस्मा-द्रामगच्छ कृष्णपर्यायः । स्वाश्वे रमते रामः 'ज्वलिति कस-स्तंभ्यो षः (३, १, १४०)' । 'तदर्हति (५, १, ६३)', 'हृन्दसि च (५, १, ६०)'—इति यत् । 'अर्हष कृष्णमहुरर्जुनं च (ऋ० सं० ४, ५, ११, १) १)'—इति श्रुतिः । यदा, रमणं रामः । भावे घञ् (३, ३, १८) । स्त्रीभिः सह क्रौडा रामः । 'तव माधुः (४, ४, ८८)'—इति यत् । "सर्ध्रान लुषमो राश्या अतु (ऋ० सं० २, ५, २१, ३)"—इति, "आविर्षेना अक्रौडाम्याथाम् (ऋ० सं० ३, २, १५, ३)"—इति च निगमौ ॥

(०) यस्या । 'यम उपरमे (भू०प०)' । 'अन्नमादयश्च (उ०४, १०८)'—इति यक्प्रत्ययान्तो निपात्यते । उपरमयति प्राणिनां चेष्टाः । अथवा 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गं (३, १, १००)'—इति घत् कर्त्तरि बाहुल्येन । यद्वा, यमनीया उपरमयितव्या आदित्यचारेणेति यथाप्राप्तो यत् निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) नस्या । (९) दोषा । (१०) नक्ता । (११) तमः । (१२) रज्ज । (१३) असिक्ती ॥

(१४) पर्यस्वती । पयोऽस्या अस्तीति । 'अस्त्रायामिधा-
स्रजो विनि. (५, २, १२१)' । 'बहुलं कन्दसि (५, २, १२२)'—
इत्युक्तेर्मनुषि वच्चे च 'उगितय (४, १, ६)'—इति ङीप् ।
'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)'—इति भसञ्ज्ञाविधानात् रुत्वं
न भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) तमस्वती । ताम्यन्त्यनेनेति (दि० प०) तमोऽन्धकारं
तेन तद्वती । पूर्ववत् प्रकृत्या । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) घृताची । 'घृ चरणदीप्त्योः (चु० प०)' 'गृ घृ-
सेचने (भू०प०)' । 'अस्त्रिघृपिम्य क्तः (उ० ३, ८६)' । सेचय-
त्यनेन भूमिं पर्जन्यं, चरति मेघात् दीप्तं वा स्त्रेण तेजसा
देवतात्वादिति घृतमत्वावस्थायालक्षणं जलम्, तदश्चति ।
'ऋत्विग्दष्टकस्मग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च (३, २, ५८)'—
इति अश्चतेर्गन्तव्यात् (भू०प०) क्तिनि 'अनिदिताम् (६, ४,
२४)'—इति नलोपे, 'अच. (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपे,
चौ (६, ३, १३८)'—इति दीर्घे, 'अश्चतेथोपसङ्गानम् (४, १,
६वा०)'—इति ङीप्, घृताचीति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१७) शिरिणा । शोडः (अदा० आ०) अन्तर्णीतस्त्वर्थात्
'बहुलमन्यथापि (उ० २, ४६)'—इति इन्च्प्रत्यये कडागमो-
धातोर्ऋस्त्वथ । शाययति प्राणिनः शिरिणा । शायचेत्त्रियेति

माधव । “शिरिणाया चिट्ठुनामहोमि” (ऋ० सं० २, ६, २, ३)”—इति निगमः ॥

(१८) मोकौ । ‘मुच्ल मोकणे (तु० उ०)’ । ‘इन् सर्व-
धातुभ्य. (उ० ४, ११४);—इति इनि बाहुलकात् कुलम् ।
‘ह्रदिकारादङ्गिनः (४, १, ४५ वा०)’—इति डीप् । मुच्ल-
स्यामवश्यायं मथमः, मुच्यन्ति प्राणिनः स्वस्वव्यापारात्
मोक् । तदस्यामस्तीति ‘ह्रन्दीवनिषी च (५, २, १२२ वा०)
—इति मत्वर्थीय ईकारप्रत्यय, घ्यत्ययेन (१, १, ८५) हल्-
ङ्गादिलोपः (६, १, ६८) । “अनुवृत्त सवितुर्मोक्षार्गात्
ऋ० सं० २, ८, २, ३)”—इति निगमः ॥

(१९) शोके । ‘शुच् शोके (भू० प०)’, ल्वलति-
कर्मा (निघ० १, १७) वा । पूर्ववत् प्रक्रिया । शोचन्त्यस्या
विरहितः, शोकस्तेजोऽस्या अस्तीति वा, ‘अग्निना वै तेजसा
रात्रिस्तोजस्रती’—इति ब्राह्मणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) ऊधः । रात्रिनाम-निर्वचनार्थप्रसिद्ध तावदुच्यते ।
गौरुध उद्धृततरं भवति प्रसवकाले अद्भान्तरिभ्य उच्छ्रिततरं
भवति । यदा, उपोचदमुपरि सृष्टमूर्ध्निमिव केनचित् । तत्
स्रेङ्गे रसानुप्रदानमानान्याद् रात्रिरप्युध उच्यते । यदा, ‘उन्दी
क्रेदने (६० प०)’ । असुनि (उ० ४, १८४), बाहुलकाबलोपे
दकारस्य धस्त्वे दीर्घे च रूपम् । उनत्यवश्यायेन भूतानि ।
‘उनत्पूधः’—इति शीरखामी । “यो अस्मै प्रंस उत वा य
ऊधन्ति (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)”—“ऊधन् नृणा ऊरन्ते (ऋ०
सं० ५, ७, १८, १२)”—इति च निगमी । ऊधनीत्यत्र क्वाब्-
सत्वादन्ङ् (५, ४, १३१, —१४२) ॥

(२१) पयः । आख्यातं पयस्सतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) हिमा । 'हन्ते हिं च (उ० १, १४४)'—इति मक्-
प्रत्ययो हिरादेशश्च । हन्ति (अदा० प०) पञ्चानीति हिमम्,
अर्गशादित्वादच् (५, २, १२७) । "शं भानुना शं हिमा श
घुषेने (ऋ० स० ७, ८, १३, ४)"—इति निगमः ।

(२३) वस्त्री । 'वसं आच्छादने (अदा० आ०)' । 'शृस्-
स्त्रिहित्वप्यमिवसि (उ० १, १०)'—इति उ-प्रत्ययः । • वस्त्रे
आच्छादयते लोकमिति अवश्यायस्तमो वा, तदती वसुः ।
'छन्दसीवनिषी च (५, २, १२२ वा०)'—इति ईकारः, 'हृषा-
दोनाश्च (६, १, १०२)'—इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा, प्रशस्य-
वचनाद् वसुशब्दात् 'वीतो गुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति
डोप्, सर्वभूतरमणत्वाद्वावराः प्राशस्यम् । निगमोऽन्वेष-
णीयः ॥

इति त्रयोविंशतीरात्रिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरौ^१(१) । सूनरौ^२(२) । भास्वती^३
(३) । ओदतौ^४(४) । चित्राम्बा^५(५) । अर्जुनी^६
(६) । वाजिनी^७(७) । वाजिनीवती^८(८) । सुम्रा-
वरौ^९(९) । अहना^{१०}(१०) । द्योतना^{११}(११) । श्वेत्या^{१२}
(१२) । अरुपी^{१३}(१३) । सूनृता^{१४}(१४) । सूनृतावती^{१५}
(१५) । सूनृतावरौ^{१६}(१६) । इति षोडशोपोना-
मानि ॥ ८ ॥

(१) विभावरौ । 'भा दीप्ती (अदा० प०)' विपूर्व । 'आतो
मनिन्कनिङ्निपथ (३, २, ७४)'—इति वनिप् । 'वनी
र च (४, १, ७)'—इति डीवर्षौ । विशेषेण भाति दीप्यति

आदित्यकिरणसम्बन्धात् । “प्रायप्रुषौ विभावरि (ऋ० स० ३, ८, ३, ६)”—इति निगमः ॥

(२) सूनरी । शोभना नरा यस्या सन्ति, मत्वर्थीय द्विकार, व्यत्ययेन हल्ङ्वादिलोपः । अथवा बहुव्रीहि, पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकारः । नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविगिष्टतया तदानीं शोभनत्वम् । तथाच महाकवि—‘पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना’—इति । यद्वा, सूनरी शोभव नयति कालम् । ‘नृ नचे (ऋ० प०) सपूर्वात् ‘अच इः (उ० ४, १३४),’ ‘छदिकारादक्तिन (४, १, ४५ वा०)’—इति ङीप् । सूनरी सुधना । यद्वा, ‘नृभिर्देवैः समन्विता’—इति माधवः । ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३०)’—इति दीर्घः । व्यत्ययेनावधारणाद्वावगृह्यते । “ज्योतिर्वृक्षोति सूनरी (ऋ० स० ५, ६, १, १)”—इति निगमः ॥

(३) भास्वती । ‘भास् दीप्ती (भू० आ०),’ क्तिप् । भासत इति भास प्रकाशः । भासा, तदती भास्वती ‘तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)’—इति भ मञ्जया पदकाव्ये क्त्वम् न भवति भास्वतो । “भास्वतो वृत्री मूर्तानाम् (ऋ० स० १, ८, १, ४)”—इति निगमः ॥

(४) शोदती । ‘उन्दी क्लेदने (इ० प०) । उन्देर्दन्त शतरि ‘हृन्दन्त्यभयथा (३, ४, ११०)’—इति शतुराद्धेधातुकत्वेन विकरणाभावः, सार्वधातुकत्वात् ‘सार्वधातुकत्वमित् (१, २, ४)’—इति छिद्भावात् ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति न लोपः, व्यत्ययेन गुणः, ‘उगितय (४, १, ६)’—इति ङीप् । उन्क्त्वश्चायेन शोदती । “पृद न वृत्तोदती (१, ४, १)”—इति निगमः ॥

(५) चित्रामघा । 'चिञ् चयने (स्वा० उ०)' । 'अमिचि-
मिनिदियंसिभ्यः क्तः (उ० ४, १५८)'—इति क्त-प्रत्ययः,
चित्रम् । महतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०), घञर्थे कविधा-
नमित्यत्र परिगणनस्योपलक्षणावत्वात् क्तप्रत्यये 'अनिदिताम्
(६, ४, २४)'—इति न-लोपः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
घत्वम् । मच्चते दीयतेऽर्धिभ्यः इति मघं धनम् चित्रमाश-
र्यंभूतं धनं यस्या इति चित्रामघा, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,
३, १२७)'—इति दीर्घः । "वाजिनीवती सूर्यस्य योषा
चित्रामघा (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)"—इति निगमः ॥

(६) अर्जुनी । 'अर्ज सर्ज अर्जने (सु० प०)' । अर्जि-
लुकि उनन्प्रत्ययः (उ० ३, ५५), अर्जयति । यद्वा, 'अर्ज
गतिस्थानार्जनेषु (भू० प०)' । बाहुलकादुनन् । गम्यते
तदर्थिभिः तिष्ठति स्त्रायवे । अर्जुनमिति रूपनाम (निघ०
३, ७), तच्चात्वादित्वरश्मिसम्बन्धात् श्वेतम्, अर्जुनी श्वेता,
'अन्यतो ङीप् (४, १, ४०), यद्वा, अर्जुन्यो गावः ता अस्याः
सन्ति बाह्वन्त्वेन मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्ययेन हल्द्वयादिनोपः ।
"या गोर्मतोरुपमः सर्ववीरा (ऋ० सं० १, ८, ४, ३)"—इति
श्रुतिः । "द्विपञ्चतुंष्यदर्जुनि (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)"—इति
निगमः ।

(७) वाजिनी । वाज इत्यश्वनाम (निघ० २, ७), वाजो
इदिलक्षणमन्नमस्या अस्ति, 'अत इनिठनो (५, २, ११५)'—
'ऋषेभ्यो ङीप् (४, १, ५)' । यजमानेभ्यो यानि देवान्यन्नानि
सैस्तदतो वा । "वायुविन्द्रं च चेतयः सुतानां वाजिनीदन्
(ऋ० सं० १, १, ३, ५)"—इति निगमः ॥

(८) वाजिनीवती । वाजो ब्रह्मं वेगो वा तेन तदती
वाजिनी, कासी उपमः स्वभूता तेन तदती वाजिनीवती ।

यद्वा, वाजो ब्रह्मिण्यणम् अन्वाद्यस्या अस्तीति वाजिनी वाम-
सन्ततिः, तद्वती वाजिनीवती । यद्वा, वाजमन्नं तद्वती वा
वाजिनो, कासौ अवयवभूतेनाग्नेः तद्वती अन्नं संवृतिः, तथा
अन्नसहत्या तद्वती वाजिनोवती । यद्वा, इवितौ मत्वर्थावौ
तयोरेकार्थेणातितरोमत्वर्थायः अतिशयेनाववतीत्यर्थः 'वाजि-
नीवतीत्विपा हि सर्वेऽन्नं लभन्ते'—इति माधवः । 'सञ्ज्ञा-
याम् (८, २, ११)—इति वा 'छन्दमोर. (८, २, १५)—इति वा
मत्तपो वत्वम् । "व्येखेभ्यः सुभरो वाजिनीवति (ऋ० सं० ६, २,
२२, ३)"—"युख्यभ्यः वाजिनीवति (ऋ० सं० ३, ८, ७, ४)"—
इति निगमौ ॥

(८) सुखावरी । सुपूर्वात् 'आ माने (षदा० प०)'—इत्य-
स्मात् 'उपधर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)'—इति जनेर्विधीय-
मानो उपप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । बहु आस्वायते अभ्यस्यते
इति सुखं सुखं, तद्वि सर्वे सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन
प्राप्यते । तद्वाच—'सुखं सुस्वाते, प्रजा वै पशवः सुस्मम्,—
इतिमाधवः । तदस्या अस्ति । 'छन्दमोवनिपौ च (५, २, १२२
वा०)'—'वनी र च (४, १, ७)'—इति ङीप्, 'अन्वेषामपि
हृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः । सुखावतीत्यर्थः ।
'सुखावरी मूर्ता ईर्यान्ती (ऋ० सं० १, ८, १, २)"—इति
निगमः ॥

(१०) अहना । 'अहि गतौ,' भुवादिरात्मनेपदी, 'अह
व्याप्तौ,' स्वादि. परस्मैपदी । 'युच् बहुलम् (८० २, ७४)'—इति
युच्प्रत्ययः, बहुलवचनात् पूर्वत्र नकारलोपः । अहन्ते गच्छ-
त्याकारे प्रतिदिनं अयं गच्छतीति वा । व्याप्नोति स्वभासा
लोक व्याप्नोति वादित्यरग्निभिः । अह मृदमहना -
(ऋ० सं० २, १, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(११) द्योतना । ख्यन्तान् 'द्युत दीप्ती (भू० आ०)'—इत्य-
 ष्मात् 'स्यासन्नन्यो युच् (३, ३, १०७)'—इति बाहुलकात्
 कर्त्तरि युच्, 'णेरनिटि (६, ४, ५१)'—इति णिलोपः ।
 द्योतयति सर्वान् पदार्थान् प्रकाशकत्वात् । यद्वा, कैवलात्
 'अनुदात्ते तद्य ह्लादेः (३, ३, १४९)'—इति युच् । द्योतते
 स्वयं द्योतना । "सिधासन्तो द्योतना शश्वदागात् (ऋ० सं० २,
 १, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(१२) श्वेत्या । 'श्विता वर्णे (भू० आ०)' । अघ्नगादित्वात्
 (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्य । श्वेतते श्वेत्या । 'श्विता वर्णे'
 इति वर्णसामान्य सामर्थ्यात् शुक्लवर्णेषुपि श्वेते पर्यवसित
 द्रष्टव्यम् उपसि तथा दर्शनात् । "रुश्वत्सा रुश्वती श्वेत्यागात्
 (ऋ० सं० १, ८, १, २)"—इति निगमः ॥

(१३) अरुपी । 'ऋ ष्ट गती' जुहोत्यादिः (प०), 'ऋ
 गतिप्रापणयोः' भूवादिः (प०) । 'ऋनहिभ्यामुपन् (उ० ४,
 ७४)', पिप्पल्वादेराकृतिगणत्वादीकारः । इयर्त्ति गच्छति
 वादित्योदयेनान्त प्रतिदिनम् प्रापयति वा स्तोतृन् ऐश्व-
 र्यादि । यद्वा, आङ्पूर्वात् 'रुच दीप्ती (भू० आ०)'—इत्य-
 ष्मात् बाहुलकात् डुपच्, टिलोपः, आङो ऋस्यञ्च, आरोवते
 अरुपी । यद्वा, अरुपमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), साम-
 र्थादत्र शुक्लविषयम्, शुक्लवर्णा अरुपी । 'अन्यतो डीप्
 (४, १, ४०)' । "अश्वेव चित्रारुपी (ऋ० सं०, ३, ८, ३, २)"
 —इति च निगमः ॥

(१४) सृता । (१५) सृतावती । (१६) सृतावरी ।
 सृष्टु कन्वते अप्रियैरिति सृन् । सपूर्वात् 'ऊण परिहाने
 (दि० आ०)'—इत्यष्मात् क्विप् । ऋतमिति सत्यनाम (निरु०
 ४, १९) । सृञ्च तद्धतञ्च सृष्टतम्, ष्टपोदरादित्वात् (६, ३,

१०८) न लोपाभावः । प्रियञ्च सत्यञ्च । पूर्व मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरत्र मतुप्, अन्यत्र 'ह्रस्वलोपनिषौ च (५, २, १२२वा०)'—इति वनिष्, मतो वत्वरत्नौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, २, १२७)'—इति दीर्घः । महा, प्रियसत्वरूपा वाच सृजता उच्यन्ते । "सुभ्रावरी' सृजता ईरयन्ती (ऋ० म० १, ८, २, २)"—"उदीरयति प्रति मा सृजता उग्र (ऋ० म० १, ४, ३, २)"—इत्यादिदर्शनात् तद्वत् सृजतादयः । दीर्घो नापेक्षणीयः । यद्वा, सृजतेत्यत्रनामसु (निघ० २, ७) पाठा दत्तम् । सृजता घननाम माधवपक्षेण अन्नवत्यो घनवत्यो वा सृजतादयः । "सृजतेत्यत्रे सृजते जारयन्ती (ऋ० म० २, १, ८, ५)"—"सृजतेत्यत्रे सृजते जारयन्ती (ऋ० म० १, ६, २६, ४)"—"चिकित्स्वित् सृजतावरि (ऋ० म० ३, ८, ३, ४)"—इति च निगमा क्रमेण ॥

इति षोडशोपोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः(१) । द्यौः(२) । भानुः(३) । वासु-
रम्(४) । स्वसराणि(५) । वृषः(६) । धर्मः(७) ।
धृणः(८) । दिनम्(९) । दिवा(१०) । द्विवे-
दिवे(११) । द्यविद्यावि(१२) । इति द्वादशहर्ना-
मानि ॥ ९ ॥

(१) वस्तोः । अत्र स्कन्दस्वामी—'वस्तोरित्येवमिव
नाम, न विमलवन्तरम्, "द्वोपावस्तोर्विषाती घृताची ।
स० ५, १, २४, १)"—"द्वोपावस्तोर्विषाती यमः प्रपित्वे (ऋ०
१, ७, १८, १)"—इति समस्तस्यापि दर्शनात् । वस्तो
इति वस्तो, शोतत इति द्यौः । एव सर्वत्र—इति ।

(अदा० आ०) आच्छादयतीति ज्योतिः । व्यत्ययेन कर्त्तरि तोसुन् (३, ४, १३) । “कुहं स्विद्दीपा, कुह वस्तो^१रुखिना (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)”—इति निगमः । कुह क्ति सप्तमी-सामानाधिकरण्यात् दीपावस्तोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययलु-गध्यवसितः ॥

(२) द्योः । ‘द्युत दीप्तौ (भू० आ०)’, बाहुलकात् डो-प्रत्ययः (उ० २, ६४) । द्योतते किरणसम्बन्धात् । यद्वा, ‘द्यु अभिगमने (अदा० प०)’, ‘द्युगमिभ्यां डोः’—इति श्रीभो-जदेवः । अभिगच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतप्रदेशं प्राणिनः । ‘गोतोषित् (७, १, ८०)’—इति वृद्धिः । “मध्यं आरोधने द्विवः (१, ७, २२, १)”—इति निगमः ॥ केचित् द्युरिति पठन्ति । तदा ‘डिञ्’—इत्यधिकारे ‘द्युद्भ्यां च’—इति भोजसूत्रेण उप्रत्ययः । ‘द्यु अभिगमने (अदा० प०)’ द्युतेरेव वा ‘अश्वा-दयश्च (उ० ५, ३०)’—इति डुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्यः । उभयत्र पूर्वोक्त एवार्थः । “द्युभिर^१क्तुभिः परि-पातमुष्मान् (ऋ० सं० १, ७, ३७, ५)”—“त्वमग्ने द्युभि-स्वमांशुश्चण्डि (ऋ० सं० २, ५, १७, १)”—इति निगमौ ॥

(३) भानुः । ‘भा दीप्तौ (अदा० प०)’, ‘भादाभ्यां नुः (उ० ३, ३१) । भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव । “उद्देव्या उ^१पसो^१ भानुर^१र्त्त (ऋ० सं० ३, ४, १५, २)”—इति निगमः । रश्मि-भानुरिति माधवोक्तमहर्मवितुमर्हति ॥

(४) वासरम् । ‘वस निवासे (भू० प०)’, णिजन्तः शुद्धो-ऽपि विपूर्वस्यार्थं वर्त्तते । ‘अत्तिकमिभ्रमिदिविचमिवासिभ्य-धित् (उ० ३, १२८)’—इत्यरच् प्रत्ययः । विवासयति अप-नयति शीतादिकम् । यद्वा, वसे स्वार्थे णिचि अधिकरणेऽ-रच् । वसत्यस्मिन् सुखेनेति वासरम् । यद्वा, ‘वास दीप्तौ

(दि० आ०) पूर्वम्प्रादेव सूत्रादरच् दीव्यते वासरम् । यद्वा,
विपूर्वात् सत्तेर्गत्वर्थात् पचाद्यचि वीत्वस्येकारस्याकारः षष्ठी-
दरादित्वात्, विविधं सराणि सृतानि विस्त्रीर्णानीत्यर्थः ।
'वासरानि वैमराणि (निरु० ४, ७)'—इति भाष्ये स्कन्ध-
स्वामी—'वैमरशब्दस्यायमेकारस्याकारः । माहुर्येन चाव
वर्तते । यथा वैसरो निष्पादकमताभ्यां विरुदाभ्यां जाति-
भ्यामखत्वजात्या गर्दभत्वजाप्या सम्यक् । एवं यावत् द्वौ
निष्पादकौ पूर्वभागापरभागे तद्गताभ्या विरुदाभ्यां
शीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतीनापरभागगतेन चांशेन
सम्बन्धाद् वैमरसदृशत्वाद् वासरम्—इति । "अहानीवृ
सूर्यां वासराणि (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)" । अहानीत्यनेन
पौनरुक्त्यादन्योऽपि निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्वसराणि । स्वशब्दे ऊपपदे सत्तेर्गत्वर्थात् (भू० ए०)
पचाद्यच् (३, १, १३४) । स्वेन आत्मनैव गच्छन्ति । अपि
च, स्वरित्वादित्यनाम (निरु० २, १४) । सत्तेः 'पुमि सञ्-
ज्ञायां च प्रायेण (३, ३, ११८)' । अन्तर्णीतस्त्रयंधाव सन्ति ।
स्वरित्वितस्य रफलोप, षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०८) । आदि-
त्वेन सार्यते । स हि स्वीदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति ।
यद्वा, सुपूर्वात् 'असु सेपणे (दि० ए०)'—इत्यस्मात् ङदरादि-
त्वादरच् (उ० ५, ४२) द्रष्टव्यः । सुहृ अस्यन्तं त्रिष्यन्ते
सूर्येण स्वीदयास्तमयाभ्याम्, तथाच 'स्वसर इहेत्युपसृष्टात्—
इति माधव "उ० सा इव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—
इति निगम ॥

(६) व्रमः । 'वृह उपादाने (ऋ० उ०)' अस्मात् वृद्धिं
षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०८) गकारस्य चकारो नुगागमः
हकारस्य भकार । षष्ठ्यन्तोऽस्मिन् रसा अवश्याया आदित्सेन

“यो अस्मै घं स उत वा य ऊर्धनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)”—
इति निगमः ।

(७) घर्मः । ‘घृ चरणदीप्त्योः (जु० प०),’ ‘घर्मः (उ० १,
१४६)’—इति मप्रत्ययान्तो निपातः । जिघत्ति दीप्यते
रश्मिसम्बन्धात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) घृणः । जिघत्तः (जु० प०) ‘इण्सिज्जिदीडु.ष्व-
विभ्यो नक् (उ० ३, २)’—इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्-
प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । पूर्ववदर्थः । “घृणा वयोऽरु-
पामः परि गमन् (ऋ० सं० ३, ७, १८, ६)”—इति निगमः ।

(९) दिनम् । ‘दो अवखण्डने (दि० प०),’ पूर्ववदौणा-
दिके, नक्प्रत्यये बाहुलकात् (उ० २, ४६), ‘घतिस्यतिमास्थाम्
(७, ४, ४०)’—इतोत्वम् । द्यतितमः दिनम् । “अधा सरिभ्यः
सुदिना व्युच्छान् (ऋ० सं० ५, २, २८, १)”—इति निगमः ॥

(१०) दिवा । द्योतनात् । अव्ययमिदम् । “दिवा भिपि-
त्वेऽवसागमिष्ठा (ऋ० सं० ४, ४, १७, २)”—“दिवा नक्त
मवसा शन्तमेन (ऋ० सं० ४, ४, १७, ३)”—इति निगमौ ॥

(११) दिवेदिवे । ‘दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युति-
स्तुतिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु (दि० प०) । ‘दिवेर्दिविः’—
इत्यधिकरणे ङिप्रत्ययः । दिव्यन्तोऽस्मिन्निति द्यौः । दिव्-
शब्दात् परस्य सप्तम्या एकवचनस्य ‘सुपा सुलुक् (७, १, ३८)’—
इत्यादिना शे आदेश, प्रगृह्यत्वं (१, १, १३) तु व्यत्ययेनात्र
न भवति । चतुर्थी वा व्यत्ययेन । ततो वीष्णादिः (८, १,
४), दिवसे दिवसे इत्यर्थः । यथादृष्ट पठितमिदं नाम ।
“उपत्वाग्ने दिवेदिवे (१, १, २, २)”—“दिवेर्दिवे वाममुष्मभ्यं
साधीः (ऋ० सं० ५, १, १५, ६)”—इति च निगमौ ॥

(१२) द्यवियवि । द्योशब्दो व्याख्यात (२) । सप्तम्येकः

वचनं, वीणादि पूर्ववत्, “मिनीममि अविद्यवि (ऋ० वं०
१, २, १६, १)”—इति निगमः ॥

इति द्वादशाहर्णामानि ॥ ९ ॥

आद्रिः(१) । आर्वा(२) । गोत्रः(३) । बलः
(४) । अन्नः(५) । पुस्तभोजाः(६) । बलिष्ठानः
(७) । अश्मा(८) । पर्वतः(९) । गिरिः(१०) ।
ब्रजः(११) । च्चः(१२) । बराहः(१३) । शम्बरः
(१४) । रौहिणः(१५) । रैवतः(१६) । फलिगः
(१७) । उपरः(१८) । उपलः(१९) । चमसः
(२०) । अहिः(२१) । अभ्रम्(२२) । वृत्राहकः
(२३) । मेघः(२४) । इतिः(२५) । ओदनः(२६) ।
वृषन्धिः(२७) । वृचः(२८) । असुरः(२९) ।
कोशः(३०) । इति त्रिंशन्मेषनामानि ॥१०॥

‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः
(निघ० २, २१)—इत्युत्तमेषनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेष
निघण्टु प्रदर्शयते ।

(१) अद्रि । ‘अद्र भवणे (पदा०प०)’ । ‘अद्रिश्चद्रिभूष-
भिश्च क्रिन् (उ० ४पा०)’—इति क्रिन्प्रत्यय । अद्रि इति
मेघो वर्षाद्येमादित्यरश्मिभिराह्वतान् भोमरसान्, अद्रि मेघैर-
मिष्टत जनम्, अद्यते वा प्राणिभिस्तन्मवपदाद्यंभवणं तयो-
पचर्षते, अदन्धन्विन् पदाद्यान् मनुष्या इति वा । यद्वा, नञ्
पूर्वात् ‘इ विदारणे (का०प०)’—इत्यस्मात् बाहुलकात्
प्रथम्यः टि लोपश्च । अदरणीय इत्यादः पर्वतः ।

ययुः सान्द्रैः (१, ८, १६, १)”—इति मेघस्य निगमः ।
 “नाम्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः (ऋ० सं० ८, ४, १५, २)”
 —इति पर्वतस्य ॥

(२) प्रावाः । इन्तेः (अदा० प०) ‘अन्धेभ्योऽपि दृश्यन्ते
 (३, २, ७५)’—इति कनिष् । शृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
 धातोर्थादेयः । हन्यते हि मेघ इन्द्रेण ‘अह्वन्नष्टिम् (ऋ० सं०
 १, २, ३६, १)’—इति श्रूयते । हन्यतेऽनेन सोमः । यद्वा,
 ‘गृ निगरणे (तृ० प०)’, ‘गृ शब्दे (क्या० प०)’, शृणातिस्तुति-
 कर्मा (निक० ३, ५), एभ्यः पूर्ववत् कनिष्पि अडागमः । दृशि-
 प्रदृणात् (३, २, ७५) सर्वं सिद्धम् । गिरत्युदकं वर्षितुम् ।
 अत्र गिरतिवत्पूर्वस्यार्थं वर्तते, समुद्गिरति जलं हृष्टिसमये,
 समुहोर्ण इति वा अन्तरिक्षेण, शृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं
 करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति प्रावा मेघः । पर्वतोऽपि
 इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेदममये, गिरति मेघैरभिवृष्टं जलमुद्गि-
 रति निर्भरजलम्, समुहोर्ण इव वा गुहादिगतसिंहादि-
 शब्देन, शब्दकारी, स्तूयते च पदार्थवाहुल्यात् प्राणिभिस्तदा-
 ययिभिरिति प्रावा । “इन्द्र प्रावाणो अदितिः सृजोषाः
 (ऋ० सं० ४, १, २८, ५)”—इति मेघस्य निगमः । “प्रावाणो
 अपं दुच्छुनामपं सेधत (ऋ० सं० ८, ८, ३३, २)”—“प्रावाण
 उपरेष्वा मञ्जीयन्ते” (ऋ० सं० ८, ८, ३३, ३)”—इति पर्वतस्य
 निगमौ ॥

(३) गोत्रः । ‘गुह् अव्यक्ते शब्दे (मू० आ०)’ । ‘शुद्ध-
 वोपचिवचियमि[मनितनि]मदिच्चदिभ्यस्तः (उ० ४, १६२)’—
 इति वप्रव्ययः । मेघो गर्जितलक्षणमध्यक्ताक्षरं शब्दं करोति,
 श्रूयते शब्दाति वा,—‘अहो ! अयमतीवघर्मकाली वपाधमा-
 गतः’—इति । यद्वा, गामुदक रश्मिभिराहृत वर्षाव्यति-

ययसुः साम्बद्रेः (१, ८, १६, १)"—इति मेघस्य निगमः ।
 "नाम्तरिक्षं नाद्रयुः सोमो अघाः (ऋ० सं० ८, ४, १५, २)"
 —इति पर्वतस्य ॥

(२) प्रावाः । हन्तेः (अदा० प०) 'अन्धेभ्योऽपि ह्यन्ते
 (३, २, ७५)"—इति कनिष् । षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०८)
 धातोर्थादेशः । हन्यते हि मेघ इन्द्रेण 'अह्वन्नहिम् (ऋ० सं०
 १, २, ३६, १)"—इति श्रूयते । हन्यतेऽनेन सोमः । यद्वा,
 'गृ निगरणे (तु० प०)', 'गृ शब्दे (क्या० प०)', गृणातिस्तुति-
 कर्मा (निरु० ३, ५), एभ्यः पूर्ववत् कनिषि अडागमः । इशि-
 ग्रहणात् (३, २, ७५) सर्वं सिद्धम् । गिरत्युदकं वर्धितम् ।
 अत्र गिरतिरुत्पूर्वस्वार्थं वर्तते, समुद्गिरति जलं दृष्टिसमये,
 समुद्गीर्ण इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं
 करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति प्रावा मेव । पर्वतोऽपि
 इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेदसमये, गिरति मेघैरभिहृष्टं जलमुद्गि-
 रति निर्भरजलम्, समुद्गीर्ण इव वा गुहादिगतसिंहादि-
 शब्देन, शब्दकारी, स्तूयते च पदार्थवाहुल्यात् प्राणिभिस्तदा-
 श्रयिभिरिति प्रावा । "इन्द्रं शार्वाणो अदितिः सुजोषाः
 (ऋ० सं० ४, १, २८, ५)"—इति मेघस्य निगमः । "शार्वाणो
 अपर्षु दुच्छुनामर्षु सेधत (ऋ० सं० ८, ८, ३३, २)"—"शार्वाणु
 उपरेष्वामहीयन्ते (ऋ० सं० ८, ८, ३३, ३)"—इति पर्वतस्य
 निगमौ ॥

(१, ३, १) वनिपि ईकारव्याकारः स च पकारात् परः प्रौढं यन्ति स्वात्रयमिति । पर्वास्ववयवाः सस्वस्व 'पर्वमब्रह्मा तप वक्तव्यः (५, २, १२१ वा०)'—इति मत्वर्थोयस्तपप्रत्ययः । मेघस्व पर्वतस्व च देवतात्मकत्वस्य च विद्यमानत्वात् अथय विनि बह्वुं गत्वम् । यद्वा, परिदृश्यमानाकारेणापि मेघस्व धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्व च शिलादिमत्त्वादवयवित्वम् । यद्वा, 'पर्व पूरणे (भू० प०)', अस्मात् 'भृशृष्टशियजिपर्विषश्च-मितमिनमिहार्थिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)'—इत्यतश्चप्रत्ययः । पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं स्वशरीरेपाकागं वा पर्वतोऽपि निम्नेरनदीप्रवाहादिना भूमिस्वीकृत्याकाशश्च पूरयति । "नि पर्वता बह्वुमट्टो न सेदुः (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)"—"बलित्या पर्वतानाम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)"—इति मेघस्व निगमौ । "यदद्वयः पर्वताः साकमाश्रवः (ऋ० सं० ८, ४, २८, १)"—"प्र पर्वतानामुगृहीतो वृषस्यात् (ऋ० सं० १, २, १२, १)"—इति च पर्वतस्व ।

(१०) निरिः । 'गृ निगरणे (तु० प०)', अथवा 'गृ शब्दे (क्रा० प०)', मृषाति' स्तुतिकर्मा (निरु० ३, ५) । किदिति वर्तमाने (उ० ४, १३७), 'कृगृष्टृकुटिभिदिष्टिदिभ्यश्च इ (उ० ४, १३८)'—इति इप्रत्यय, 'अत इहातोः (७, १, १००)'—इतीत्वम्, निरिः । पावित्यनेन समानार्थः । "निराविध्यश्च मिरेष्टिर्न भ्राजते तुजा शर्व (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)"—इति पर्वतस्व । "शृगो न भूमिः कुचुरो निरिष्ठाः (ऋ० सं० २, १, २४, २)"—इत्युभयस्य ।

(११) ब्रजः । 'ब्रज गतो (भू० प०)' । 'गोचरसश्चरवश्च' ब्रजव्यजापश्च निबन्धात् (३, ३, ११८)—इति ।
घः, करवाधिकरवयोस्तादातिरिक्तं कारकेऽपि घो भवति

व्रजत्यन्तरिक्षे व्रजत्यनेनेन्द्र इति वा व्रजो मेघः, मेघवाहनो
हीन्द्रः पर्वतोऽपि पचच्छेदात् पूर्वमन्तरिक्षे व्रजति । अथवा
स्वशरीरेण भूमिमन्तरिक्षञ्च व्रजति । व्रजन्ति तत्र प्राणिनः
इति वा । “अपं वृजमूर्णुथः सप्तम्यम् (ऋ० सं० ७, ८, १८;
३)”--इति मेघस्य निगमः । “वृजं गोमन्तसुशिलो त्रिवद्रुः
(ऋ० सं० ३, ४, १४, १)”--इति पर्वतस्य ॥

(१२) चरुः । ‘चर गतिभक्षणयोः (भू० प०)’ । ‘भृशु-
लचरित्सरितनिधनिमिमसजिभ्य उ. (उ० १, ७)’--इति
उपत्ययः । चरन्ति गच्छन्त्यस्माटापो मेघाहर्षाकाले, पर्वतानां
निर्भरलक्षणाः चरयन्ति जलं वर्षितव्यमिति चरुर्मेघः, चरन्ति
तत्र प्राणिनः, चर्यन्ते भक्ष्यन्ते स्वप्रभवपदार्थरूपेणेति चरुः
पर्वतः । “स नो हृषत्सुं चुरुम् (ऋ० म० १, १, १४, १)”--
इति मेघस्य निगमः । पर्वतस्यान्वेषणीयः ॥

(१३) वराहः । ‘हृगोतिः (स्त्रा० प०)’ । ‘ग्रहहृदनिश्चि-
गमथ (३, ३, ५८)’--इत्यकारः (अप्), वरगच्छे कर्मण्युपपदे
आडपूर्वाद्धरते. ‘कर्मण्यण् (३, २, १)’ । वरमुदकमाहरतीति
वराहः । वर उदकलक्षणं आहारोऽस्येति वा वराह (निरु०
५, ४) आडपूर्वाद्धरतेर्घञ् । ‘वरमाहारमाहार्पी’--इति च
ब्राह्मणम् । पृषोदरादित्वात् आहारशब्दस्याकाररेफयोर्लोपः ।
यद्वा, वरगच्छे उपपदे ह्रतेराडपूर्वात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते
(३, २, १०२)’--इति वाटुलकात् उपत्ययः । वराहाकारो
वा कृष्णो मेघो वराहमादृश्येन वर्तते । वरमुत्कृष्टमुदकं
वृहति उद्यच्छति वर्षितुम् ‘वृह उद्यमने (तु० प०)’ ।
इन्ते पूर्ववत् उः । यद्वा, वरशब्द उपपदे जुहोतेर्दानार्थात्
उः । वरमुदकं ददाति आदत्ते वा वर्षितुमिति वराहो
मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्कृष्टं पदार्थमाहारयति प्राणिभिः,

पदार्थानां सर्वत्र सीलध्यादाहरयतीत्युच्यते । वर पाहा-
रोऽनेति वा । वराहवत् कृष्णवर्ष इति वा । वरं मूलं हृ-
द्यु द्युःश्रुत्यस्मादिति वा (निघ० ५, ४) । वरं वरमित्यत्रैकस्य
वरशब्दस्य निवृत्तिः । वरशब्दाद् हृद्ये च वराह इत्यर्थः । वर-
मुदकमाददाति षादीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदक-
मेव वा । “विर्धहराहं तिरो चट्टिमस्ती (ऋ० सं० १, ४,
०८, २)” — “वराहमिन्द्रं पमुषमं (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ५)” —
इति च मेघस्य निगमौ । पर्वतस्यान्वेषणीयः ।

(१४) शम्बरः । ‘शम् उपशमे (दि० प०)’ । अत्रान्तर्णी
तत्पर्ययः । ‘शमेर्वन् (उ० ४, ८१)’ — इति वनप्रत्ययः । शम्-
यति नाशयति असुरानिति शम्बी वज्रः । यद्वा, शातयते
वीहलकात् वनप्रत्यये प्रपोदरादित्वात् शमादेश्च । शम्बीऽस्य
प्रहृन्तृत्वेनास्ति । री मत्वर्थीयः । प्रहरति हि वज्रः इन्द्रपे-
रितो मेघात् पर्वतानाञ्च पञ्चच्छेदतमये । यद्वा, साम्पूर्वाद्
वृणोते (स्वा० प०) ‘प्रहृष्टनिधिगमय (३, ३, ५८)’ — इत्यपि
सम्बरः सन् वर्णव्यत्ययेन शम्बरः । स द्वियने मेघेनाकाश,
भूमिः पर्वतेन । यद्वा, शम्बरमित्युदकनाम (निघ० १, १२),
मत्स्यार्थस्य लुक्, उदकमभ्यास्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम् ।
“उतादेदमं च्युना शम्बरानि वि (ऋ० सं० २, ७, १, २)” —
“अधूनोत् काष्ठा अत्र शम्बरं भेत् (ऋ० सं० १, ४, २५, ६)” —
इति मेघस्य निगमौ । पर्वतस्यान्वेषणीयः ।

(१५) रौहिणम् । ‘रुह षीजञ्जनि (भू० प०)’, भावे
घञ् (३, ३, १८) रौहः भारोहणम् आदित्यपत्न्यादीनामन्विज-
ञ्छोति । ‘अत इनिठगौ (५, २, ११५)’, रौहि अन्तरिक्षम् ।
‘तत्र भवः (४, ३, ५३)’ — इत्यण्, ‘इलक्षणपत्ये (६, ४, १६
— इति प्रकृतिभावः रौहिणः । अन्तरिक्षेण हि

मेघः, पञ्चच्छेदात् पूर्व पर्वतश्चेति तत्र भव इति वक्तुं गक्यते ।
यद्वा, बहुलमन्त्रापि (उ० २, ४६) — इति इन्द्रचप्रत्यये रौहिण
इन्द्रः । 'तस्येदम् (४, ३, १२०)' — इत्यण् रौहिणः । आरो-
हति मेघमिन्द्रः स्ववाहनत्वात्, 'तुराथास्मेघवाहनः (अम-
को० १, ४७)' — इति तत्पर्यायेषु पठ्यते । अम्सरोभिः सह
रिरंसया पर्वतेष्विन्द्रस्य गमनात् तदीयता । यद्वा, उभयत्रापि
केव्यच्छेदकभावेन सम्बन्धः । तथाच चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे
इतिहासः श्रूयते 'प्रजापतेर्वा एतज्जयोक्तन्तोकां यत्पर्वतास्ते
पक्षिण आसन्, ते यत्र यत्र कामयन्ते तत्परा तमामत, इय
हि शिथिलासीत्, तेषामिन्द्रः पञ्चानच्छिनत्, तैरिमा वृह-
देति' । "अहन्नहिमभिर्नद्वीष्टिणम् (ऋ० स० १, ७, १६,
२)" — "यो रौहिणमस्फुरद्वज्रपादुः (ऋ० स० २, ६, ८, २)"
— इति निगमो क्रमेण ॥

(१६) रैवत । रैवत्यो गावः 'पशवो वै रैवतीः' — इति
श्रुतेः । 'तस्येदम् (४ ३, १२०)' — इत्यण् । मेघो हि सर्वत्र
वर्षति यवसं पानीय च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्त-
दत्तया । यद्वा, रयिरस्यास्तोति मतुपि 'रयेर्मती बहुलम्
(६, १, २४ वा०)' — इति सम्प्रसारणम्, 'सञ्ज्ञायाम् (८, २,
११)' — इति वत्वम्, सर्वस्य धनस्योशितत्वात् रैवान् इन्द्रः,
मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः । पूर्ववत् तदीयत्व
द्रष्टव्यम् । निगमावन्वयणीयो ॥

(१७) फलिगः । प्रतिफलति तत् फलम् । तदस्मिन्न-
स्तोति फलि स्वच्छमुदकं तद्वच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्षिष्य-
माणं पवेती हि वृष्टिमिति विशेषः । उपकरणे 'अन्येष्वपि
दृश्यते (३, २, १-१)' — इति गमेर्दप्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्व
इत्यर्थः । यद्वा, फलवत्स्नानपानादिप्रयोजनवत् उदकं फलि,

तद्गच्छतीति पूर्ववत् । माधवस्तु—फलभेदनकर्मापि भिन्दन्
 गच्छति फलसयुक्तो गच्छतीति वा—इति निरवोचत् । तस्या
 यमभिप्राय प्रायेण मेघो हि वर्षासु शीघ्रजन्य ताप भिन्दन्
 गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमि भिन्दन्नधोगच्छति,
 अन्तकाले वा शतधा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नाशम् ।
 कृपिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसयुक्तो गच्छति इत्युच्यते ।
 तथाच कालिदास—‘त्वय्यायत्त कृपिफलमिति भ्रूविकारा
 नभिन्ने’—इति मेघकाव्यम् । पर्वतोऽपि शस्यादिरुदहृत्ता
 दिफलसयुक्तो गच्छति च । फलवत्त्वदशायाम् । फलेर्गमि
 गम्यादित्वादिन्, गमेः पूर्ववत् ड (३, २, १०१) इति च ।
 “वल रु० रोज फलिग रवे० ण (ऋ० म० ३, ७, २६, ५)”—इति
 निगमः ।

(१८), (१९) उपर, उपल । ‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां
 साधारणानि पर्वतनामभि (निरु० २, २१)’—इत्यादिभाष्यस्य
 स्कन्दसामिप्यन्य—‘आ उपर उपल इति, आड अभिविधौ
 मर्यादायामित्यन्ते, विना उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणा-
 नीत्यर्थः । आ उपरादिति वक्तव्ये उभयोरुपादान रलयोर-
 विशेषत्वप्रदर्शनार्थम् । तयोश्चैकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयो-
 गपक्षत्वं चाङ्गीकृत्याह—‘उपर उपलो मेघो भवति (निरु० २,
 २१)’—इति । वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च
 पाषाणे प्रसिद्धत्वात् ‘तेषामुपर स्वविष्टो मध्यमः—इति तत्-
 सङ्घातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहण
 कृतम् । मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमिव लिङ्गमिति उत्त-
 रानि मेघस्यैवेति । यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ते ह्यस्मिन्
 अन्नालीति, मेघपक्षे घाप इति । अभिविधिपक्षे ‘नेद निर्व
 चनम्—इति । जनेर्विधीयमानो उपलव्य (३, २, ९७)

बाहुलकादमेर्भवति (३, ३, १), कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६, २, ११८) बाधित्वा अथ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, २) । 'उपरो जलवापनात्'—इति माधवः । वषे, कृदरादित्वात् (उ० ५, ४२) भरन् द्रष्टव्यः, समसारण च बाहुलकात् । 'उपरमिव हि नभस्यभ्रं भूमो पर्वतय'—इति माधवः । अत्र श्रीभोजः—'पृषिपटिदेविकेविवपिवचिभ्यश्चित्'—इत्यलच्प्रत्ययः । व्युत्पत्त्यनवधारणात्त्रावगृह्यते । मेघनामत्वे तत्र—'एषामुपरा उदायन् (ऋ० म० ७, ७, १८, २)'—इति निगमः । पर्वतानां चान्वेषणीयः । "हिरैष्वनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः (ऋ० म० २, ४, ४, ३)"—इति । अत्र 'उपरा अस्माच्छिला दीर्घा'—इति माधवः ॥

(२०) चमसः । 'चमु अदने (भू० प०),' 'अत्यविचमि (उ० ३, ११३)'—इत्यादिना असच् ।

(२१) अहिः । 'इण् गती (अदा० प०),' 'इन् सार्वधातुभ्य (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययः, गुणावादेशी, यकारस्य हकारो व्यत्ययेन । एत्यन्तरिच्चे । अयतिरेव गत्यर्थादिन्प्रत्यये पूर्ववद् व्यत्ययः । यद्वा, 'अहि गती' भीमादिकः (आ०), इन्प्रत्ययः, बाहुलकात्प्रत्ययः, आगमानित्यत्वाद्वा तुम् न क्रियते । इत्यन्याधिकारे श्रीभोजदेवः—'आहिकुण्डलिकां पात्रलोपय'—इति । यद्वा, 'अह्य्यासी' स्वादिः (प०), इन्, अह्योति व्याप्नोति आकाशं दिगन्तराणि वा । यद्वा, आह्यपूर्वाहन्तेः हिमार्थाद् गत्यर्थाद्वा 'आहि अहिभ्या इत्यय (उ० ४, ११३)'—इति इण्प्रत्ययो डिञ्, आ समस्तात् हन्ति भिनक्ति हन्तमाभिमुख्येन, हन्ति गच्छत्यन्तरिचम् । यद्वा, केवलादेव हन्ते बाहुलकादिण्प्रत्ययो डिञ्, हिः हन्ता, न हन्ता अहन्ता, अहिः अहिंशक इत्यर्थः, सर्वदा लोकस्य वर्षप्रद-

त्वात् । माधवेन तु—‘त्वमपामपिधाना वृणोरप (ऋ० सं० १, ४, ६, ४)’—इत्यत्र, वाजसनेवे तु ‘सोऽग्निपोमावभिमम्भ-
भूव सर्वा विद्या सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां त्रियं स यत्सर्व-
मेतत् समभवत् तस्मादहिः’—इति प्रदर्शितम् । तेन चैतद्
युक्तम् । अहिशब्दोऽसुरवाचक आद्युदात्तः । “यद्विन्द्राहन्
प्रथमजामहीनाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, ४)”—इति । नदी-
वचनोऽन्तोदात्तः । “इन्द्रोदत्तं परि जानादृहीनाम् (ऋ० सं०
८, ७, २७, ६)”—इति । अत्राहिशब्दस्मै घनामत्वेनाभाषयत्
स्कन्दस्वामी । “टामर्पणीरहिगोपा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १,
२, ३८, १)”—इति निगमः ।

(२२) अभ्रम् । ‘अभ्र गतो (भू० य०),’ पचाद्यच् (३, १,
१३४), अभ्रन्त्यन्तरिच् । आपो रातीति वा अप्शब्दे कर्मण्युप-
पदे रातीर्दानार्थात् ‘आतोऽनुपसर्गे क. (३, २, ३),’ पकारस्य
भकारो व्यत्ययेन (३, ४, ६८) । न भ्रंभ्यत्यस्मादापो वर्षा-
समयादन्यत्रेति वा । यदुक्तं—‘न भ्रंस्यति यतस्तेभ्यो
जलान्धभ्राणि नान्यतः’—इति । नञ्पूर्वात् ‘भ्रसभ्रंस अध-
पतने (भू० आ०)’—इत्यस्मात् ‘अन्वेष्वपि दृश्यते (३, २,
१०१)’—इति उपत्ययः । न भ्राजते वा वर्षासु मलिनवर्ष-
त्वात् भ्राजतेः पूर्ववत् डः (३, २, १०१) । “प्राणः पिन्व
विद्युदभ्रेषु रोदमी (ऋ० सं० ७, ३, १, ३)”—“उदभ्राणीव
स्तनयं विद्युत्तिं (ऋ० सं० ४, ७, १८, २)”—इति च निगमौ ॥

(२३) वनाहकः । वलाकाभिर्हीयते गम्यते इति वला-
हकः, वारिवाहको वा, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) वर्षा-
गमादिना माधुः । वराहशब्दाद्वा ‘सञ्ज्ञायां कन् (५, ३,
७५),’ रेफस्य लकारः । उक्तार्थो वराहशब्दः (१३), विहृतस्था-
माधारस्थार्थत्वं प्रदर्शनाय पुनः पाठः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) मेघः । 'मिह सेचने (भू० प०)', पचाद्यच् (३, १, १३४), न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । मेहति सिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः । "हृषा वां मेघो हृषणा पीपाय (ऋ० स० २, ४, २६, ३)" — "अस्मिन् मेघे विद्युत्" — इति च निगमी ।

(२५) दृतिः । 'दृ विदारणे (क्या० प०)' । 'दृणातेर्ङ्-स्रश्च (उ० ४, १०८)' — इति तिप्रत्ययः, ङ्रविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति । दीर्यते इन्द्रेण, दृतिवत् स्यन्दमानाधारत्वाद्वा । "दृतिं सुकर्पुं विपितुं न्यञ्चम् (ऋ० स० ४, ४, २८, २)" — "ईशानो विष्टजद् दृतिम्" — इति च निगमी ॥

(२६) ओदनः । उदकगन्दे उपपदे ददातिः 'कृत्यन्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)' — इति कर्त्तरि न्युट् । ओदनः उदकदातेत्यर्थः । यद्वा, 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)', 'उन्देर्-लोपश्च (उ० २, ७२)' — इति युच्प्रत्ययः, गुणः, उनत्ति वनभूमिम् ओदन । "धारयत् पृथमो दृनम् (ऋ० स० ६, ५, २०, १)" — इति निगमः ॥

(२७) हृषन्धिः । 'हृष सेचने (भू० प०)', 'कनिन्युहृषीत्यादिना (उ० १, १५४) कनिन्, हृषा । शत्रुजयादिसाधनत्वान् कामानां वर्षिता यज्ञ, सन्निधीयतेऽस्मिन्निन्द्रेण प्रहारकाले 'कर्मणाधिकरणे च (३, ३, ८३)' — इति किप्रत्ययः नलोपाभावश्चान्दसः । "विषन्धिः" — इति केषुचित् कोशेषु दृष्टम् । तदा विष जलं धीयतेऽस्मिन्निति निर्वाहः, सुगागमश्चान्दसः । निगमदग्नेर्नास्तिर्थाः । "हृषा हृषन्धिश्चतुर्दशमस्यन् (ऋ० स० २, ६, ७, २)" — इति मेघनाम न वेति सन्दिग्धम् ॥

(२८) ह्रवः । हृषोतेराच्छादनार्थात् (स्वा० प०) 'अभिविमिदिशंभिभ्यः क्लृन् (उ० ४, १५८)' — इति क्लृन्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, आञ्छादयति ह्रमो क्लृत् नमः ।

वर्षतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'स्फायितश्चिवश्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्प्रत्ययः, गच्छत्वसो क्तृत्वं नभः । वर्षतेर्वा ह्रस्वार्थात् (भू० आ०) बाहुबन्धात् वन्, धकारस्य तकारो व्यत्ययेन, वर्षते हि वर्षासु मेघः । नाङ्गणोक्ता एवामो वयोऽप्यर्था—'यदिमाक्षोकानहृणोत् तद् ह्रस्वस्य ह्रस्वत्वम्, स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ् अवर्षत'—इति । "ह्रस्वायु वष्मोर्मानः कियेष्वाः (ऋ० सं० १, ४, २६, २)"—"अह्नस्यद् वृत्रस्य^१ विवेरुपः (ऋ० सं० ८, ८, ५, १)"—इति च निगमौ ॥

(२६) असुरः । 'असु क्षिपणे (दि० प०)', 'असिमसोररन्

(उ० १, ४२,—४३)'—इति उरन्प्रत्ययः, अस्यति क्षिपति भूमौ जलम् । यद्वा, अप्यते क्षिप्यते स्थाने इन्द्रेण वर्षार्यम् । यद्वा, अस्ति (भू० प०) तिष्ठति 'गृह्णस्त्रिद्विष्यसि वसि (उ० १, १०)'—इत्यादिना उप्रत्ययः असु । शरीरे वसतीत्वसुः प्राणः । 'प्राणा वा आपः'—'पानीयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् असुशब्देनाव जलमुच्यते । तद्वाति, 'आती-ऽतुपसर्गे कः (३, २, ३)' । यद्वा, जलवान् प्राणवान् वा । रो मत्वर्थीयः । यद्वा, 'अस गतिदोष्यादानेषु' भौवादिकः स्वरितेत्, पूर्वस्मादेव सूत्रादुरन् । असति गच्छत्यन्तरिक्षे, दोष्यते स्वयम्, आदत्ते वा जलं वर्षितुम् । यद्वा, 'सुर ऐश्वर्ये (तुदा० प०)', इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३६), सुरतीति सुर इश्वरः स्वन्त्र इत्यर्थे, असुर अनीश्वरः, इन्द्रादिपरतन्त्र इत्यर्थे । "द्विव योनासो असुरस्य त्रीनर्थः (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)"—"द्वीर्वाधिथोरक्षमाणा अमुर्यम् (ऋ० सं० २, ७, ६, ४)"—इति च निगमौ ॥

(३०) कोशः । कोशते शब्दकर्मणः (भू० प०) पचाद्यच्चि (३, १, १३४) षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०६), रफलोपः कोशः ।

मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । कुप्यतीर्वा इत्यर्थात्
(दि० प०), अस्मिन्नेवार्थे पकारस्य शकारः, इधुमात्रमवर्हतेत्यु-
क्तम् । क्रोशतिच्छादनार्थं इति साधयः, पूर्ववदत्रच्छा-
दयत्यसौ कृत्स्नं नभः । जलस्य कोशस्थानीयत्वात् कोश
इत्यन्ये । यद्वा, 'कु शब्दे (तु० आ०)', 'कुदापाभ्यः शः'—
इति श्रीभोजदेवः, कौति (अदा० प०) गर्जितशब्दं करोति
कोशः । "टिप्पणा न कोशासौ शुभ्रवर्णाः (ऋ० सं० ७, ३,
२४, ६)"—"मुद्धान्तं कोशमुद्वेष्टा नि पिञ्च (ऋ० सं० ४, ४,
२८, ३)"—इति च निगमौ ॥

इति त्रिंशन्मेषनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः(१) । धारा(२) । इला(३) । गौः
(४) । गौरौ(५) । गान्धर्वी(६) । गभीरा(७) ।
गुम्भीरा (८) । मन्द्रा(९) । मन्द्रार्जनी (१०) ।
वाशी (११) । वाणी(१२) । वाणोच्चौ (१३) ।
वाणः(१४) । प्रविः (१५) । भारती (१६) ।
धूमनिः (१७) । नालीः (१८) । मेना (१९) ।
मेलिः (२०) । सूर्या (२१) । सरस्वती (२२) ।
निवित्(२३) । खाहा(२४) । वग्नुः(२५) । छप्र-
न्दिः(२६) । मायुः(२७) । काकुत्(२८) । जिह्वा
(२९) । शोषः(३०) । खरः(३१) । शब्दः(३२) ।
खनः(३३) । षट्क(३४) । होवा(३५) । गीः
(३६) । गार्था(३७) । गुणः(३८) । धेना(३९) ।

ग्नाः(४०) । विपा(४१) । नृग्ना(४२) । कशा
 (४३) । धिपणा(४३) । नौः(४५) । अचरम्
 (४६) । मही(४७) । अदितिः(४८) । शची
 (४९) । वाक्(५०) । अनुष्टुप्(५१) । धेनुः(५२) ।
 बल्गुः(५३) । गल्दा(५४) । सरः(५५) । सुपर्णी
 (५६) । वेङ्कुरा (५७) । इति सप्तपञ्चाशद्
 वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः ।
 वाङ्नामान्युत्तराणि (निरु०, २, २१—२३)’—इति भाष्ये
 स्कन्दस्वामी—‘उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकान्यादीनि वाङ्-
 नामानि । उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्यः शब्दोऽप्यु-
 च्यते इति वाक्, उच्यतेऽनया अर्थः इति वाक्, स्तनयित्, लक्षणा
 माध्यमिका साप्युच्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्रापि देवता
 वागिष्यते । सर्वतथास्या मेघहेतुत्वात् मेघनामभ्य उत्तरा-
 णीति । स च वाक्शब्दः ‘वचि परिभाषणे (अदा० प०)’—
 इत्यस्मात् घातोः ‘क्विप् वचि (उ० २, १४) (३, २, १७८ वा०)’
 —इत्यादिना क्विप् दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च व्युत्पन्नः ॥

(१) श्लोकः । ‘शु अवषे (भू० प०)’ ‘इण्भीकापाश्रयति-
 मचिभ्यः कन् (उ० ३, ४१)’—इति कन्प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति, गुणः, कपिलकादित्वात् लत्वम्, श्रूयते इति श्लोकः ।
 यद्वा, श्लोक सहाते (भू० आ०)’ ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३,
 ११८), श्लोक्यते पद्यते रूपेण संहन्यते कविभिः श्लोकः ‘पद्ये
 यशसि च श्लोकः (३, ३, २)’—इत्यमरसिंहः । “ऋतस्य-
 श्लोको” बधिरा ततर्द (ऋ० स० ३, ६, १०, ३, २)”—“श्लोको न

यातामपि वाजो अस्ति (ऋ० सं० ७, ६, ११, ५)"—इति निगमौ ।

(२) धारा । 'धृञ् धारणे (भू० उ०)' 'हेतुमति च (३, १, २६)'—इति णिचि 'एरजख्यन्तानाम् (३, ३, ५६ भा०)'—इत्यस्याप्रापकत्वादेव 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि भवति । यद्वा, धारः पचाद्यच् (३, १, १३४), लोकस्य धारयित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा । "तनमहे सुधारा"—इत्यत्र धारा वाङ्नाम । "धारा सुतस्य रोचते (ऋ० सं० ७, ५, २४, १)"—"यः मसाट् धारासृतस्य (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)"—इति च निगमौ ।

(३) इला । 'इच्च लेपणे (तु० प०)' इगुपधेयः (३, १, १३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति । क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले गाणेन, इला । बह्वृचानां लत्वमुक्तं पूर्वमेव । यद्वा, 'ईड स्तुती (अदा० आ०)'—'त्रि इन्धी दीप्ती (रु० आ०)' धाम्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), पृषोदरादिः (६, ३, १०८), ईडिति स्तूयतेऽनया देवता ईद्यते वा या स्वयं देवतात्वात्, दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्वेन तेजसा । यद्वा, इलेत्यन्ननाम (निघ० ३, ७), अकारो मत्वर्धीयः यजमानानां देवेनान्नेन हविर्लक्षणेन वा तदती इला । "श्रुभि न् इला गृथस्य माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(४) गीः । व्याखाता पृथिवीनामसु (१) । गच्छति यज्ञे-
ष्वाहता, गीयते स्तूयते वा । "श्रुयं सः शिङ्क्ते येन गी गभी-
वृता (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)"—इति निगमः ।

(५) गौरी । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६) ।
'ऋर्वेन्द्राप्रवय्यविप्रकुत्र (उ० २, २७)'—इत्यादिसूत्रेण रन्-

प्रत्ययास्तौ गौरशब्दो निपातितः, 'तस्माद्गुचेर्धातोर्गावादेशः,
'विहोरादिभ्यश्च (४, १, ४१)'—इति डीप् । स्वयाः दीप्त्या
ज्वलति वाग्देवतात्वात् । यद्वा, 'गूरी उद्यमने (तु० आ०)
अस्मात् इनि पूर्ववन्निपातनादुकारस्वीकारः, 'रोरि (८, ३,
१४)'—इति रेफलोपः, डीप्, गुरते. उद्यच्छति स्वमभिधेयम्,
उद्यमनं चारु प्रकाशनम् । यद्वा, 'गुद् अज्यक्ते शब्दे (भू०
आ०)'—इत्यस्मान्निपातनादिनि ह्रस्विः, गवते गर्जितलक्षण-
मव्यक्तशब्दं करोतीति गौरी । यद्वा, शुक्लवर्णत्वात् गौरी,
'भास्वत्कपदां शशिकलामिन्दुकुन्दावदन्ताम्'—इत्याचार्याः,
'सर्वशक्ता सरस्वती'—इति च । "गौरीर्भिमाय सलिलानि
तच्छति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)"—"सीमो^१ गौरी अर्धिश्रितः
(ऋ० सं० ६, ७, ३८, ३)"—इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी । गधिगन्धर्व्यञ्चो वः । 'घृञ् धारणे (भू०
उ०)'—इत्यस्मात् गोशब्दोपपदाद्वा वप्रत्ययः, उपपदस्य गवा-
देशः, गन्धर्वः, गौर्यञस्य धारयितेन्द्रः । भोजस्तु 'गन्धरक्
च'—इति वप्रत्ययोऽधिकृतः धातोर्गागभय । गन्धयते अर्द-
यति हिनस्ति देवशत्रूनिति गन्धर्वः इन्द्रः । 'गन्ध चर्दने'—
इति धातुपुरादिरालनेपदी । 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—
इत्यण्, डीप् (४, १, १५), गान्धर्वी । ऐन्द्रीत्यर्थः । तथाच
ब्राह्मणम्—'अथ येन्द्रवायवी तस्यै यदेन्द्रं पदं तेन वाचं कल्प-
यति, वाग्घेन्द्री (ऐ० ब्रा० २, ४, २)'—इति । यद्वा, गन्धर्वा
देवानां गायकाः, तेषामियम् । तथाचैतरेयब्राह्मणे—'सीमो
वै राजा गन्धर्वेष्वामीत् (ऐ० ब्रा० १, ५, १)'—इत्यस्मिन्
खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम् । 'तां गन्धर्वीऽवदीत्
गर्भं अन्तः'—इति श्रुतिः । "अग्निर्गान्धर्वीं पृथ्या मृतस्य
(ऋ० सं० ८, ३, १५, ६)"—इति निगमः ॥

(७) गभीरा, (८) गम्भीरा । भीयन्ति (दि० प०) रातीति (अदा० प०) भीराः । 'आतोऽनुपसर्गं कः (१, २, ३)' । गवां भीरा गभीरा गम्भीरा च । षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०८) गोशब्दस्य गभावो गम्भावश्च । स्तनयिन्, लक्षणा हि माध्यमिका वाक् श्रूयमाणैव सर्वप्राणिनां भियमाटधाति । यद्वा, उणादौ गभीरादिसूत्रेण गमेर्धातीरीरन्प्रत्यये तुमागमो मकारस्य विकल्पेन लोपो निपात्यते (उ० ४, ३४) । गच्छति यज्ञे, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः । यद्वा, 'गोष्ट्र प्रतिष्ठा-लिप्तयोर्ग्रन्थे च' भौवादिकः (आ०), अथ ऋस्वत्वं, मयास्ता-देशः, वा च तुम् निपात्यते । प्रतिष्ठिता स्वस्मिन् स्थाने, लिप्तास्ते वा प्राणिभिः, यद्यिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा गम्भीरा । उभयोरपि निगमावन्वेषणीयौ ॥

(८) मन्द्रा । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु (भू० आ०)' । गच्छति स्वाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा -तद-धिभिः । "स मन्द्रया च जिह्वया (ऋ० सं० ५, २, २२, ३)" —इति निगमः ॥

(१०) मन्द्राजनी । मन्द्रशब्दो व्याख्यातः । 'अज गति-क्षेपणयोः (भू० प०)' स्युट् । मन्द्रमजनं गमनं क्षेपणं प्रेरण-सुधारण वा यस्याः सा मन्द्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम् । (४, १, ४१ ग०) "मन्द्राजनी चोदते शुभ्ररासनि (ऋ० सं० ७, २, २१, २)" —इति निगमः ॥

(११) वाशी । 'वाशु शब्दे' दैवादिकः (आ०) । 'धसि-व-पियजिराजिन्नजिध्वजिसदिह्निकमिवाशिवादिवारिभ्य इज्- (उ० ४, १२१) कर्मणि कारके वा दृश्यते, वाशिः । 'कर्दि कारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)' —इति ङीप्, वाशी । "ते वाशीमन्त इन्धिषो अभीषो (१, ६, ११, ६)" —"वाशीभि-

स्तर्जिताश्मभयोभिः) (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)”—इति च निगमौ ॥

(१२) वाणी । ‘वणि शब्दे (भू० प०) ।’ बाहुलकादिञ् (उ० ४, १२१) (३, ३, १), डीप् (४, १, ४५ वा०) । “वाणीः पुरुहूतं धर्मन्ती. (ऋ० सं० ३, २, २, १०)”—“अभिवाणीऋ-यो’णां मुत्त नूपत (ऋ० सं० ७, ५, ६, ३)”—इति निगमौ ॥

(१३) वाणीची । वाणीं स्तुतिरूपां वाचमश्चति गच्छ-तीति विगृह्य ‘ऋत्वितिगित्वादिना (३, २, ५८) छिनि, नलोपे, ‘अच (६, ४, १३८)”—इत्यकारलोपे ‘अञ्जतयोपमहानम् (४, १, ६ वा०)”—इति डीप् । “रथे वाणीच्याहिता (ऋ० सं० ४, ४, १५, ४)”—इति निगमः ॥

(१४) वाणः । वण्यते शब्दप्रति वाणः । ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्जायाम् (३, ३, १८)”—इति घञ् । यदा, वणनं शब्दन वाण, भावे घञ् (३, ३, १८), अर्थादित्वाद्घञ् (५, २, १२७) । स्तुतिमती हि वाक् । “दौगा दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणम् (ऋ० सं० ३, ६, १२, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) पविः । ‘पूञ् पवने (क्या० उ०)’ ‘अच इः (उ० ४, १३४)”—इति इप्रत्ययः । पुनाति हि वाक् । ‘पावका न् सरेस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)”—इति मन्त्रः । पूयते वा सङ्गीर्तनादिना, ‘वाच गौरिकयालापप्रसङ्गे पुनीमहे’ इत्युक्तेः । पूयतेऽनयेति वा शद्विकरणं हि वाक् । ‘पवित्रं हि वाग् विदुषाम्’—इति भाष्यः । “वाणस्य चोदया एविम् (ऋ० सं० ७, १, ७, १)”—इति निगमः ॥

(१६) भारती । ‘डु, भृञ् धारणयोपणयोः (भू० उ०) ; ‘भृमृद्विशियजिपर्विष्यमितभिनमिहयिभ्योऽतच् (उ० १, ३, १०७) । भरतशब्दात् ‘प्रजादिभ्यश्च (५, ४, २८)”—इति स्वार्थि-

कोऽण्, डीप् (४, १, १५) । विभर्त्ति जगदर्पप्रदानिन, स्वाभि-
धेयं वा भ्रियते प्राणिभिः व्यवहारसाधनत्वेन । अथवा
'अग्निर्भरतः, प्राणो भूत्वा हवीपि विभर्त्ति'—इति वाजसने-
यकम्, तदीया भारती । तथाच 'अग्निर्वाक् भूत्वा सुखं
प्राविशत्'—इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १, ८) । अथवा 'भरतः'
(निघ० ३, १८)—इति ऋत्विङ्नाम, तदीया, स्तुतिसाधन-
त्वात् भारती । "आ भारती भारतीभिः मजोपा (ऋ० सं०
२, ८, २३, ३)"—इति निगमः ।

(१०) धमनिः । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४), 'अर्त्ति-
सृष्टधम्यस्यश्ववितरिभ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इत्यनिप्रत्ययः ।
गत्वर्था बुद्धयर्थाः । मम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा
विद्वद्भिः साध्वसाधुविभागेन । यद्वा, 'धमति'—इति बधकर्म-
स्यपि पठ्यते (निघ० २, १८) । इन्तेऽनया शापाकोशादिरू-
पयेति । तथाच 'वच एव वाक्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा०
२, ३, ३) । 'वाक्भायका वदन्नाद्रिः सरन्ति पौराहताः'—
इति च महाभारतम् । "इन्द्रं वितां धमनिं पप्रथुत्रि (ऋ०
सं० २, ६, ४, ३)"—इति निगमः ॥

(११) नालीः । 'नल गन्धे (भू० प०)' 'वसिबपियजिरा-
जिब्रजि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहितः इज्प्रत्ययो
बाहुलकात् भवति, 'कृटिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति
डीप्, व्यत्ययेन सोर्विमर्जनीयः । 'गन्ध अर्दने (उ० आ०)'
'घटं हिंसायाम् (भू० प०)'—इति पठ्यते । गन्धं हिंसा-
त्मकं सूचनम्, सूचयति परमर्हीणि । "श्वमस्य धम्यते नालीः
(ऋ० सं० ८, ७, २३, ७)"—इति निगमः ॥

(१२) मेना । 'मान पूजायाम् (उ० आ०)'—इत्यस्मात्
'बहुलमन्यत्रापि' इजच् भवति (उ० २, ४६)—इति वचनाः

दिनच्, बहुलपङ्क्त्याः । पूज्यतेऽनया गुर्वादिभ्योऽश-
वाकीन, पूज्या वा देवतात्वात् । “भान्तेना कृष्वन्धुतो
भुवदोः (ऋ० सं० ८, ६, १०३)” —इति निगमः । ‘मिनां
गर्जितशब्दम्’ —इति भाधवः ॥

(२०) मेलिः । सम्पर्कार्थो धातुः (तु० भा०) । पूर्ववत्
बाहुलकादिभ्य् । सम्पृक्ता ह्यर्थेन वाक् । तथाच—‘वागर्थ्या-
विव सम्पृक्तौ’ —इति (रघौ १, १) कालिदासः । ‘मेलि मर्दन्तं
पित्रोश्चपत्ये (ऋ० सं० ३, १, २०, ४)” —इति निगमः ।
मत्वर्थीयस्य लुकि वाग्मिनमित्यर्थः । “मेलिः स्यात् त्राण-
योजनात्” —इति भाधवः ॥

(२१) सूर्या । सत्तेर्गण्यर्थात् (भू० प०), सुवतेर्वा प्रेरणा-
र्थात् (तु० प०) ‘राजसूर्यसूर्य’ (३, १, ११४) —इत्यादिना
निपातनात् क्वपि सत्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः । सरति
गच्छति क्षोतृन् प्रति, कर्णशष्कुलिं वा सुवति प्रेरयति चोद-
नारूपा पुरुषादीनिद कुर्विति । यद्वा, सुपूर्वादीरते, ‘कृत्य-
श्रुटो बहुलम् (३, ३, ११३)” —इति कर्मणि क्वपि निपात-
नाद्रूपसिद्धिः । सुष्ठु ईर्यते लघ्वार्यते इति सूर्या । यद्वा,
‘सु प्रेरणे (स्त्रा० उ०)’ ‘सुसुधीर्गर्धभ्यः कन् (उ० २, १२३)” —
इति कन्प्रत्ययः । प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणैर्न स्यात् ‘कन्दसि
स्त्रार्थे,—इति यत्प्रत्ययः, सूर्या । यद्वा, सूरयो मेधाविन,
नानर्हति ‘कन्दसि च (५, १, ६७)” —इति यत्प्रत्ययः । यद्वा
सूरिषु साधुः ‘तत्र साधुः (४, ४, ८८)” —इति यत् । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(२२) सरस्वती । सत्तेरसुन् (उ० ४, १८४) सर । गद्य-
पद्यादिरूपेण प्रसरणमस्वास्तीति ‘प्रस्त्रायामेधाः लो विनि.
(५, २, १२१), ‘बहुलं कन्दसि (५, २, १२२)” —इत्युक्ते मतुपि

होष् । यद्वा, सर इत्युदकनाम (निघ० १, १२) । सत्संस्त-
हतो ह्यधिदेवतात्वादुदकवती हि माध्यमिका वाक् । सैव
चासीन्नदी सरस्वती । तदुक्तं भाष्यकारेण—‘तत्र सरस्वती-
त्येतस्य नदीवत् देवतावञ्च निगमा भवन्ति (निरु० २, २३)’
—इत्यादिना । “प्राक्का नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)”
इति निगमः देवतायाः । “इयं शुग्मेभिः (ऋ० सं० ४, ८,
३०, २)”—इत्येषा नद्याः ॥ .

(२३) निवित् । ‘विद ज्ञाने (अदा० प०)’, निपूर्वः ।
‘सख् द्विषद्दुद्दुद् ‘३, २, ६१’—इत्यादिना किपि [अन्त-
र्णीतण्यर्थश्चात्र विदि] नितरा वेदयति ज्ञापयति स्मभिधे-
यम् । “तान् पूर्व्या निविदा जमहे वयम् (ऋ० सं० १, ६,
१५, ३)”—इति निगमः ॥

(२४) स्वाहा । यस्य नाम्नो यादृङ्निर्वचनं दृष्टं तत्क्षवे
तद्रूपेणैव लिख्यते । अत्र निरुक्तम्—‘स्वाहेत्येतत् सु आहेति
वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति
वा (निरु० ८, २०)’—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—स्वाहे-
त्येतत् स्वाहाकृतिशब्दस्य पूर्वपद स्वाहाकारान्तो होमम-
न्त्राणां कर्तव्यः, ‘न ह वै आहुतयो देवान् गच्छन्ति य अव-
पट्कृता वा भस्त्राहाकृता वा भवन्ति (शत० ब्रा० ८, ३, ६-
१४)’—इतिश्रुतिः । स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तोऽ-
वश्यभाषित्वात् । अयमर्थः यस्यान्ते श्रूयते स होममन्त्रः
शोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापते स्वा आळीया वागाहेति
स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतिस्मृष्टेत्यर्थः । अथवा स्वं प्राहेति
यजमानस्य, स्वं हविः देवतायै दत्तं तदुद्देशेन व्यागात्, तस्य
यजमानो सौवं प्राहेति स्वाहा, सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य
अष्टमनेन प्रकारेण दर्शितं स्वाहुतमित्यादिना । अथवा यद-

नेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्टुमर्थ्यादया जुहोतीति, एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनाति व्रुमः । इदन्तु जुहोतेरिति । अत्र भास्करमिश्रः—‘स्वयं सरस्वती आह व्रूते’ । ‘स्वैव ते वागित्यव्रवीत्’—इति व्रौह्मणम् । स्वयमेवाहेत्यस्यार्थस्य द्योतकोऽयं निपातः प्रदेशान्तरेऽपि विभक्त्यन्तसमुदायात्मनिपातः स्वाहेति । संस्कारविशेषानवधारणान्नावगृह्यते । अत्र चीरस्वामी—‘सुष्टु आह्वयति स्वाहा’ । अत्र स्वाहाशब्दो नाव्ययम् अग्न्यग्निजायावाचित्वमित्यर्थः । भाष्ये तु स्वाहाशब्दस्य वाङ्नामत्वेनाभिव्यक्तेर्दृष्टानि निर्वचनानि लिखितानि, तेषु येष्वोच्छ्रितं तद् गृह्यन्तु विद्वांसः । तस्याः वाचः सृष्टौ पृथिवी चाग्निद्योति वाचोऽग्नेश्च कारणकार्यभावः श्रूयते । ‘अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (ऐ० उ० १, ८)’—इति । तस्मादग्नेर्वाचस्य सम्बन्धात् अग्न्यायै स्वाहा वागित्युच्यते । याति वातात्मत्वेन वागुच्यते इति सन्देहः । निगमः सुक्तभः स्वाहाकारपक्षे, अन्यत्रान्वेषणीयः ॥

(२५) वग्नुः । ‘वच भाषणे (अदा० प०)’, ‘वचेर्गञ् (उ० ३, ३२)’ इति नुप्रत्ययः, चकारस्य गकारश्च । वग्नुः वाचा समानोऽर्थः । “वग्नु मिथर्त्ति यं विदे (ऋ० सं० ६, ८, ४, १)” —“इन्द्रस्येव वग्नु रा शृण्व श्रानौ (ऋ० सं० ७, ४, १३, ३)” —इति च निगमौ ॥

(२६) उपज्झिः । उपपूर्वात् पदेर्गत्यर्थात् (दि० षा०) ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’—इतोऽनुप्रत्ययो बाहुलकादुपधानोपः, ‘न पदान्ताद्विर्वचन (१, १, ५८)’—इत्यनेन जश्-विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् ‘भूलां जश् भूमि (८, ४, ५३)’—इति पकारस्य वकारः । उप समीपे भक्तानां गच्छति, उप आचार्यसमीपे गम्यते इति वा । यद्वा, उपूर्वात् ददाति:

(जु० उ०), द्यतेः (दि० प०), दयतेः (भू० आ०) वा 'कृत्यस्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'उपसर्गे घोः किः (३, ३, ८२)'—इति किप्रत्ययः कर्त्तरि भवति वकारस्योपजनः । उपेत्य ददातीत्यभिलपितम्, प्रयोक्तृणां, खण्डयत्यञ्जानं तर्कादिममये प्रतिवादिनां वा, रक्षति भक्तानिति वा उपधिः । “आघोपर्यन्तः पृथिवीसुपृष्टिभिः (ऋ० सं० ८, ४, २८, ४)” — “उपृष्टिरियंर्त्ति सोमः (ऋ० सं० ७, २, २४, ५)” — “शृण्व आयुता सुपृष्टिः (ऋ० सं० २, ४, ८, २)” — इति निगमाः ।

(२७) मायुः । 'हु मिञ् प्रक्षेपणे (क्रा० उ०)' । क्वापाजिमिखदिसाध्यग्रभ्य उण् (उ० १, १)', 'मीगातिमीनोतिदीडां ल्यपि च (६, १, ५०)'—इत्यात्वम्, 'भातो युक् चिण्-कृतोः (७, ३, ३३)'—इति युक् । चिष्यते प्रेथ्यन्ते उच्चार्यन्ते इति मायुः, प्रक्षिपति वृष्ट्युदकं भूमाविति वा । “मिमांति मायुं ध्वसनावधिस्थिता (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)” — इति निगमः ॥

(२८) काकुत् । 'कैगीरे शब्दे (भू० प०)' । सम्पदादिखात् (३, ३, ८४ वा०) क्तिप् । कानं शब्दनं करोतीति का, ऋगयादित्वात् कुः (उ० १, ३६) बाहुलकात् तकार उपजनः । यदा, 'कक वक लौल्ये (भू० आ०)', 'ऋयोदतिन् (उ० १, ८१)'—इत्येष बाहुलकात् (३, ३, १) अघ्नाद् भवति णिञ् काकुत् । ककते चञ्चला भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतितिष्ठतीत्यर्थः, तथाहि शब्दा अनेकार्था बहवः, एकार्थाश्च काक्तादिनाभिधीयमाना अनेकार्था भवन्ति । ककुदुच्चस्थानमस्वास्तीति काकुत् । मत्वर्थीयस्यै लुक्, क्वात्सो दीर्घः, सर्वथा पृषोदरादिरय शब्दः । “या ते काकुत् सुकृता या वरिष्ठा

(ऋ० सं० ४, ७, १३, २)”—इति निगम ।

(२८) जिह्वा । ‘शेययव्हजिह्वाग्रीवापामीवा’—इति निपाता । ‘लिह आस्वादने (अदा० उ०)’, वप्रत्यये, अस्वा देर्जकारो निपात्यते । लैव्यास्राद्दयत्वनया अन्यविषयावसारान् । यद्वा आह्वयते (भू० उ०) जुहोते (जु० प०) वाय यङन्तस्य क, सम्प्रसारणम् ‘अभ्यस्तास्य च (६, १, ३३)’—इति, सम्प्रसारणे च ‘न धातुलोप आर्द्धधातुके (१, १, ४)’—इति गुणनिषेधादुवहादेशे रूपम् । जोहुवाति पुन पुन राह्वयति शब्द करोति रसान वादन्ते जुहोत्वस्यात्मनि, वीहुवा सति औकारस्यैकारादेशे उकारलोपे च जिह्वा । “पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् (ऋ० रु० ३, ७, २६, १)”—“अनुवर्षा वृषभ मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)”—इति च निगमौ ।

(३०) घोष । ‘घुष शब्दार्थं (भू० प०)’, ‘हलघ (३, ३, १२१)’—इति घञ । घुष्यते शब्दरते घोष । “सुतो पिष्टभ्या प्रविदानु घोषम् (ऋ० सं० ३, १, २, १)”—“दन्त्रे घोषा अक्ष-घत (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)”—इति च निगमौ ।

(३१) स्वर । ‘सृ शब्दोपतपयो (भू० प०)’, पुमि सञ्-त्राया घ (३, ३, ११८) । स्वर्यते शब्दरतेऽनेन देवता, उप तप्यतेऽनया समंस्पृकप्रयुक्तयेति वा । स्वरतिरचंतिकर्मा वा (निघ० ३, १) । स्वर्यते क्षूयते देवतात्वात् । ‘गोचरसञ्चर (३, ३, ११८)’—इत्यत्र चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् च । यद्वा, स्वरति देवतामिन्द्रादिम्, पचाद्यच् (३, १, १३४) । “स्वरंथ मे शोकांथ मे (य० वा० सं० १८, १)—इति निगम ।

(३०) शब्द । शपत्वाक्रोशे शाशपित्वा दानी । अस्व हृत्तिषन्व —‘शपते अनेनेति शब्द सखता वाक् । भक्ता

द्वितीये इति योगविभागात् भ्रूचतुर्थेऽपि द्वितीयं भवति—इति ।
‘शब्दनं शब्दः’—इति चीरखामी । खेऽन्तरिक्षे शब्दं करो-
तीति वा । “शब्दो रोगिणो मीमांसा च”—इति निगमः ॥

(३३) खनः । ‘खन शब्दे (भू० प०)’ ‘खनहसोर्वा (३,
३, ६२)’—इत्यप् । खन्यत इति खनः । “सिन्धो^१ कूर्मेरिव
खनः (ऋ० सं० ७, १, ७, २)”—इति निगमः ॥

(३४) ऋक् । ऋच्यते (तु० प०) स्तूयतेऽनया । यद्वा,
स्तूयते स्वयं देवतात्वात् । ‘ऋच स्तुती (तु० प०)’—इत्यच्चात्
सम्पदादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्विप् । “ऋचा र्वने मानृचः
(ऋ० सं० ८, ५, २७, ३)”—इति निगमः ॥

(३५) होत्रा । ‘हु दानादानयोः (जु० प०)’ ‘हुयामाहु-
भसिभ्यस्त्रन् (उ० ४, १६८)’ । ह्यतेऽनया मन्त्ररूपया हविः,
ह्यतेऽस्यां प्राणः, ह्यते वा प्राणः । तथाच—‘वाचि हि प्राण
लुह्रमः प्राणे वा वाचम्’—इत्युपनिषत् (ऐ०) । यद्वा, होत्रेति
यज्ञनाम (निघ० ३, १७), ह्यतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञस्य
वागित्वाच्चते तद्धाध्यत्वात् । वाच यच्छति वाग्वै यज्ञः—
इति ब्राह्मणम् (ऐ० वा० ५, ४, ५, ४, ५) । ऋतुयाजप्रैषेषु दशमे
प्रैषे—“वनेम तहोत्र्या चिन्तन्या (ऋ० सं० २, १, १०, २)”
—इति निगमः, “व्रीतिहो^१त्रं त्वा रुवे (ऋ० सं० ४, १, १८,
७)”—इति च निगमः ॥

(३६) गीः । गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४), ग्रीणा-
दिकः क्विप्, ‘ऋत इहातीः (७, १, १००)’ ‘व्योरुपधाया दीर्घ-
इकाः (८, २, ७६)’—इति दीर्घः, इन्डशदिलोपः (६, १,
६८), रिफस्य विमर्जनीयः । गृणात्यनया गीः । “तमिह^१-
र्षन्तु न्री गिरः (ऋ० सं० ६, १, १०, ३)”—इति निगमः ॥

(३०) गाथा । 'गै श्रेष्ठे (भू० प०)' अर्चतिकर्मा च
(निघ० ३, १४), 'उपिकुपिगार्त्तिभ्यस्यन् (उ० २, ३)' । गाय-
तीत्यमी देवताः, गायन्ति तामिति वा गाथा । "तं गाधया
पुरांप्रा (ऋ० सं० ७, ४, २५, ४)"—"युञ्जन्ति हरी इष्टि-
रम्य गाधया (ऋ० सं० ६, ७, २, ३)"—इति निगमौ ॥

(३८) गणः । गण 'गणने' चुरादिरदन्तः (प०) । 'अकत्ति
च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)'—इति घञ् । 'अतो लोपः
(६, ४, ४८)' । गण्यते या गण', अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात्
दृष्टिर्न भवति । गणेति केचित् पठन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(३८) घेना । दधातेर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यास-
लोपी दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लोकिकाय वा । यद्वा,
'धेट् पाने (भू० प०)' 'धेट् इद्य (उ० ३, १०)'—इति नप्रत्ययः
इकारयान्तादेशः, गुणः, धयन्ति तामिति घेना । पानमत्र
स्त्रीकारः । यद्वा, आस्वादः । धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन,
धयन्ति प्राणमिति वा घेना । तथाच—'तं माता रेहि स
उ रेहि मातरम्'—इति श्रुतिः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४) ।
यद्वा, 'धिविः प्रीणनार्थः (भू० प०)' बाहुलकात् नप्रत्ययो
नकारवकारयोर्लोपस्य, गुणः, घेना । प्रीणयति हि वाक् सुहु
प्रयुक्ता । 'घेना वाक् प्रीणनाहि वा'—इति साधवः । "घेना
जिगाति ट्राशुपे (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—"जनानां घेना
अवचाकशुपे (ऋ० सं० ७, ८, २५, १)"—इति च निगमौ ॥

(४०) ग्नाः । गनेर्धातोः (भू० प०) 'धापृत्रस्यञ्चतिभ्यो नः
(उ० ३, ६)'—इति बाहुलकात् नप्रत्ययो भवति टिलोपस्य ।
टाप् (४, १, ४) । गत्यर्था बुद्धयर्थाः । जानन्ति काममिति
ग्नाः । यद्वा, गच्छति यज्ञेऽप्यभूत् । 'श्रुभि युञ्ज' गृणीहि
नो ग्नावः (१, १, २८, ३) इत्यत्र 'हृन्दासि वै ग्नाः'—इति

ब्राह्मणम्—इति माधवः । तस्मात् छन्दसां गायत्र्यादीना
वाग्रूपत्वात् ग्नाव्यपदेशः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४१) विषा । 'विप् प्रेरणे (त्रु० प०)' । सम्प्रदाटित्वात्
(३, ३, ८४ वा०) क्विप् । तृतीयैकप्रचनम् । प्रथ्यते मनसा
विषा । 'मनसा वा इपिता वाग्ब्रूति (ऐ० ब्रा० २, १५)'—
इति ब्राह्मणम् । "वरुणाय विषा गिरा (ऋ० सं० ४, ४, ६,
१)"—इति निगमः । गिरिति पदं निरुक्त्या योजनीयम् ॥

(४२) नम्ना । न गच्छति पिबकुलात् बाच्यात्, अना-
वरणापि न गच्छति लज्जामिति वा । 'नश्निकाऽनागता-
र्त्तवा'—इत्यमरः (२, ६, ८) । नम्ना कन्या । ग्नाशब्दः पूर्व-
मेव निरुक्ता, इह नपूर्वः । नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थोऽयं
निपातः, अतः 'न लोपो नञः (६, ३, ७३)'—इति न भवति ।
"नना"—इति केचित् । नमतेर्नप्रत्ययो बाहुलकान्मकार-
लोपश्च । नमयत्यनयेति नना । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) कशा । 'काश्च दीप्तो (भू० आ०)' । अन्तर्णी-
तण्यर्थः । पचाद्यच् (३, १, ११४) । आकारस्य ऋस्वत्वं
छान्दसम् । प्रकाशयत्यर्थान् । यद्वा, खेयया सती वर्णव्य-
त्ययादिना कशा, वाग्धि सुखात् काशते तत उपलब्धेः । यद्वा,
'काश शब्दे (भू० प०)' । अत्र शब्दायते कशा । यद्वा, 'काश
गतौ (भू० प०)' अच् (३, १, ११४) । गच्छति गन्तव्यम् ।
"या वृां कशा मधुमती (ऋ०स० १, २, ४, ३)"—इति निगमः ॥

(४४) धिपणा । धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः । धारयति
कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्मबुद्धिः कर्म या । सनीति
सम्भजते इति सनीतिः (पणु त० उ०) पचाद्यधि (३, १, ११४),
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदङ्गस्वत्वे च धिपणा ।
यद्वा, 'धि धृपा प्रागल्हारे (स्वा० प०)' । 'धृपेर्धिप् च सञ्ज्ञा-

याम् (उ० २, ८०)”—इति क्युप्रत्ययो धिषादेशश्च धिषणा । प्रगल्भसमर्था रक्षितुं जगद् वर्षप्रदानेनेत्यर्थः । यद्वा, ‘दिधिषामि बिर्भूः (ऋ० सं० २, ७, २३, १२)”—इत्यत्र स्कान्दस्वामिना पठितात् ‘धिषि धारणे’—इत्यस्मात् ‘धिष शब्दे (जु० प०)”—इति, धातुपाठपठिताद्वा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धस्य नित्यत्वात् । शब्दायते वा मेवे अधिष्णिता ‘मिमांति मायुं धिषणावधिष्णिता (ऋ० सं० २, ६, १८, ३)”—इति श्रुतिः । “आपञ्च मिषं धिषणा च साधन् (ऋ० सं० १, ७, ३, १)”—इति निगमः ।

(४५) नीः । ‘नुद प्रेरणे (तु० उ०)’ ‘ग्वानुदिभ्यां ङी (उ० २, ६०)”—इति ङीप्रत्ययः । नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादिस्थानेभ्यः प्राणेन । नमतेर्वा (भू० प०) बाहुलकात् (३, ३, १) ङी, नम्यते वा देवतात्वात् । “सुतर्माणमधिनावं रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नीः कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नीर्वाग्वै सुतर्मा नीः (ऐ० ब्रा० १, ३, २)”—इति ब्रह्मणम्, “समितो नव्याहितम् (ऋ० सं० ८, ७, २३, ४)”—इति च निगमी ॥

(४६) अक्षरम् । ‘अशू व्याप्ती (स्वा० आ०)’ ‘अश भोजने (ऋ० प०)’ । ‘अयेः सरन् (उ० ३, ६७)”—इति सरन्प्रत्ययः, ब्रह्मादिना (८, २, २६) पत्वम्, ‘पटोः कः सि (८, २, ४१) । अश्रुते श्रोतुं स्वाभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्राति वा हविः । अश्लेर्वा (तु० प०) बाहुलकात् सरन् नकारलोपश्च । ‘खरि च (८, ४, ५५)”—इति चत्वम् । अनक्ति अक्षयति सेचयति वषेण भूमिम् । यद्वा, नञ्पूर्वात् अरतेः (भू० प०) पचाद्यच् (३, १, ११३) । नञ् अरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतर्ष-श्रवः । ‘वाग्ध्वं समुद्रो न वै वाक् क्षीयते’—इति

(ऐ० ब्रा० ५, ३, १) ब्राह्मणम् । “अचरे^१ण प्रति मिम एताम्
(ऋ० सं० ७, ६, १३, ३)”—इति निगमः । ‘वाचा विरूपनि-
त्यया’—इत्यर्थे माधवोऽवादीत् । “उपाचरे सद्भस्त्रिणी^१ (ऋ०
सं० ५, २, १८, ४)”—इति च निगमः ॥

(४७) मञ्जी । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १२) ।
मद्यते पूज्यतेऽनया देवता इति वा । “अमाचं त्वा धिपण्या
तित्वेपे मञ्जी (ऋ० सं० १, ७, १५, २)”—इत्यत्र वाङ्नाम-
त्वमपि युज्यते ॥

(४८) अदितिः । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १४) ।
अदीना, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयत इत्यर्थः ।
“अनागमो अदितये स्वाम (ऋ० सं० १, २, १५, ५)”—इति
निगमः ।

(४९) शची । अत्र चौरस्वामी—‘अच खच गतौ’ । अच-
तीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । ‘अच व्यक्तायां वाचि
(भू० आ०) ‘इन् सर्वधातुभ्य (ल० ४ पा० ११४) । ‘कृदिका-
रात् (४, १, ४५ वा०)’—इति ङीप् । अचते गच्छति यज्ञम्,
अच्यते गस्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थे, अचते व्यक्तां वाच करोतीति
वा । “अचीर्मदन्त^१ उत दक्षिणाभिर्नेञ्जिह्वायन्त्यो नरकं
पताम (निरु० १, ११)”—इति निगमः ॥

(५०) वाक् । निरुक्ता पूर्वमेव (ए० ६२) । “यद्वाग् वर्द-
न्यविचेतनान्ति (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)—इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप् । स्तोमतिर्हृद्यर्थः (भू० आ०) । क्तिप् ।
अनुपूर्वण क्रमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्रग्गादिभिर्यज्य-
माना वर्द्धते । तथाचोपनिषत्—‘अकारो वै सर्वा वाक् सेव
स्रगोष्मभिर्यज्यमाना बह्वी नानारूपा ‘परा’ ‘पश्यन्ती’
‘मध्यमा’ ‘वेष्टरी’ इति । तथाच ‘विरूप वक्ति वाक् तावकं

वपुः—इति 'सवितृप्रकाशे वामनदत्तः । 'ध्वनि' वर्षः पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम् । यस्याः । सूक्ष्मादिरूपेण वाग्देवीं तामुपास्महे'—इति, श्रीभोजदेवः । अतिस्तुतिषु चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि (निरु० १३, ८)"—इत्यत्र निरुक्त्वा एव वा वृद्धिः प्रतिपादिता । यद्वा, पूर्वं पञ्चाशदक्षरात्मना ततो गर्द्यपद्यादिरूपेण वर्द्धते । तथाहि—'परिमिता वर्षा अपरिमिता वाचो गतिमाप्नुवन्ति'—इति भगवानाश्वलायनः । यद्वा, स्तोभतिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४) । आनुपूर्व्येण स्तोति देवताः । "अनुष्टुभमनु च चर्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ७, १०, ४)"—इति निगमः ॥

(५२) धेनुः । 'धेट्पानि (भू० प०)' । 'धेट इञ् (उ० ३, ३२)"—इति नुप्रत्यय, इकारोऽन्तादेश । धयति तामिति धेनु, पीयते हि वा सत्पट्टत्तदृष्टिद्वारेण, धेनुवद्गोघ्नी सर्वकामान् इति वा । 'अधे'न्वा चरति माययेप वाचं शुश्रुवा अफुला-र्मपुष्पाम् (ऋ० सं० ८, २, २३, ५)"—इति श्रुतिः । 'गौर्गाः कामदुवा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यन्ते बुधे'—इति दण्डी । तथा चागमः—'एक शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामधुग् भवति (शिव० भा०)'—इति । "अभि सप्त धेनवः (ऋ० सं० ७, २, १६, ५)"—'नेष्टुः सचन्त धेनवः (ऋ० सं० २, ५, २६, ५)"—इति च निगमौ ॥

(५३) वल्गुः । 'वल सवरणे (भू० आ०)' । 'वलेगुक् च (उ० १, १८)"—इत्युप्रत्ययः । सहषोल्याब्जादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत् । यद्वा, वल्गतिः शब्दार्थः (भू० प०), बाहु लकादुप्रत्ययः । गर्जितादिनक्षत्रण शब्दं करोति वल्गुः । "अय नाभा वदति वल्गुवो गृहे (ऋ० सं० ८, २, १, ४)"—इति निगमः ॥

(५४) गल्दा । 'गल अदने' भौवादिः (प०) । गलनं पूरणं कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्ददाति । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' गल्दा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) सरः । 'स्र गतौ (भू० प०)' असनुप्रत्ययः (७० ४, १८४) । गत्यर्थाः बुद्धयर्थाः । सरति जानाति सर्वं देवतात्वात्, ज्ञायते वा विद्वद्भिः, सरति गच्छत्येव वाङ्मता । "सरो न पर्णमभितो वदन्तः (ऋ० सं० ५, ७, ४, २)"—इति निगमाः । अत्र प्रकरणात् स्तोत्रयस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत् ॥

(५६) सुपर्णी । सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१, ५) । 'पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल (४, १, ६४)'—इत्यादिना डीप् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५७) वेकुरा । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' कान्तिं करोतीति किञ्चित् विवृष्ट्यं करोतेरीयादिके कप्रत्यये कृते 'उदोऽपूर्यस्य (७, १, १०२)'—'बहुलं छन्दसि (७, १, १०३)'—इति ऋकारस्यानोऽपूर्यस्यापि उकारो भकारस्य वकारेण आकारस्य एकारेण च व्युत्पत्तिश्छान्दसत्वात् वेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः । "वेकुरानामासि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १, १, ३)"—इति निगमः । छन्दोगानां सामकल्पे पठितोऽयं मन्त्रः । 'व्यचेव्याप्तिकर्मणः वेकुरा'—इति भरतस्वामिभाष्यम् ॥

इति सप्तपञ्चाशत् षाड्नामानि ॥ ११ ॥

अर्णः (१) । जोर्दः (२) । ज्ञः (३) । नर्मः (४) । अर्म्भः (५) । कर्बन्धम् (६) । सुलिलम् (७) । वाः (८) । वनम् (९) । घृतम् (१०) । मधु (११) । पुरीषम् (१२) । पिप्पलम् (१३) । क्षीरम् (१४) ।

विषम् (१५) । रेतः (१६) । कर्शः (१७) । जन्म (१८) ।
 वृक्कम् (१९) । वृसम् (२०) । तुंगम् (२१) ।
 वृवृरम् (२२) । सुर्वम् (२३) । धृक्कम् (२४) ।
 सिरा (२५) । अरिन्दानि (२६) । ध्वस्त्वत्
 (२७) । जामि (२८) । आयुधानि (२९) । क्षपः
 (३०) । अहिः (३१) । अक्षरम् (३२) । स्रोतः
 (३३) । तृप्तिः (३४) । रसः (३५) । उदकम् (३६) ।
 पयः (३७) । सरः (३८) । भेषजम् (३९) । सहः
 (४०) । शवः (४१) । यहः (४२) । ओजः (४३) ।
 सुखम् (४४) । क्षुत् (४५) । आवयाः (४६) ।
 शुभम् (४७) । यादुः (४८) । भूतम् (४९) । सुव-
 नम् (५०) । मविष्यत् (५१) । सहत् (५२) । आपः
 (५३) । व्योम (५४) । वयः (५५) । महः (५६) ।
 सणीकम् (५७) । स्वतीकम् (५८) । सतीनम्
 (५९) । गहनम् (६०) । गभीरम् (६१) । गम्भरम्
 (६२) । ईम् (६३) । अन्नम् (६४) । हविः (६५) ।
 सन्न (६६) । सदनम् (६७) । षट् (६८) । योनिः
 (७९) । षट्स्य योनिः (७०) । सत्यम् (७१) ।
 नीरम् (७२) । रयिः (७३) । सत् (७४) । पूर्यम्
 (७५) । सर्वम् (७६) । अक्षितम् (७७) । बहिः

(७८) । नाम्(७९) । सुर्षिः(८०) । अपः(८१) ।
 प्रवित्रम्(८२) । अमृतम्(८३) । इन्दुः(८४) ।
 हेम(८५) । खः(८६) । सर्गाः(८७) । शम्भ-
 रम्(८८) । अश्वम्(८९) । वपुः(९०) ।
 अश्वु(९१) । तोयम्(९२) । त्वयम्(९३) ।
 छपीटम्(९४) । शुकम्(९५) । तेजः(९६) ।
 सुधा(९७) । वारि(९८) । जलम्(९९) ।
 जलापम्(१००) । इदम्(१०१) । इत्येकशत-
 सुदकनामानि ॥१२॥

‘सुदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निरु० २, २४)’—

(१) अर्षः । ‘ऋ गतौ (भू० प०)’ । ‘उदके नुट् च (उ० ४, १८२)’—इति अर्षेरसुन् प्रत्ययः । अर्ष्यते तत् प्राणिभिरित्यर्थः । ऋच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति । ‘ऋ गतौ (ब्रू० प०)’ पचाद्यच् (३, १, १३४) । ऋणाति गच्छति दिवो भूमिं ह्यभाणम् । “सृजदर्षांस्ववु यद्युधा (ऋ० सं० २, ४, १६, ४)” —“अग्ने दिवो अर्षु मच्छा जिग्मसि (ऋ० सं० ३, १, २२, ३)” —इति निगमौ ॥

(२) चीदः । ‘सुदिर् सम्प्रपण्ये’ भीवादिः स्वरित् । असुन् (उ० ४, १८४) । सुद्यते चीदः । सुषं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिलादिष्वधःपतनात् । “नाया न चीदः प्रदिशः प्रथिव्याः (ऋ० सं० ८, १, १८, ७)” —“याभीरुसाङ्घोदसोदः पिपिन्चयुः (ऋ० सं० १, ७, ३५, २)” —इति च निगमौ ॥

(३) चक्षुः। 'चक्षुः स्थैर्ये (सौ०)'—इति स्कन्दस्वामी। 'चक्षुः गतिहिंसनयोः (सौ०)'—इति सुबोधिनीकारः। 'अन्धेभ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)'—इति मनिन्। चक्षुः इति पिपासाद निवर्तने। स्वकार्ये स्थिरं भवति जलाग्रयं व्याप्य स्थिरं भवतीति वा। तथाच 'स्वावराद् गृह्णामि'—इति श्रुतिः, गतावर्णसोरसमित्यर्थः। हिनस्ति पिपासामुष्णं वा अतोऽपि वा पुरुषम्। "चक्षुर्वार्येणु तर्त्तरीय उपा (ऋ० सं० ६, २, २)"—इति निगमः ॥

(४) नभः। 'नह बन्धने (दि० उ०)' 'नहेर्दिवि भश्च (उ० ४, २०५)'—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाहुलकाद्दुदकेऽपि भवतः। नह्यते हि तन्मघैर्दिवि भूमौ सेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनामीति वा। प्राणिनो हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्थातुं मनः कुर्वते। तथा—'समनसः खलु वै पशवोऽनाहतासो पशवो हि समनसः'—इति श्रुतिः। न न भातीति वा, एकस्य नञो लोपः इतरस्य नलोपाभावः। भातीरसुनि टिलोपश्च बाहुलकात्। भात्येव स्वया दौत्या देवतात्वात्। यद्वा, नभ इव नभः। तथाम्बरनिर्वचने 'अम्बुवद्राजते'—इत्यादिना। यत्नेन आकाशस्य जलसाध्यमुक्तम्, साम्यस्योभयनिष्ठत्वात् अत्र जलमप्याकाशसदृशमित्युच्यते। "मृदुच्युर्तमोश्चान नभोजाम् (ऋ० सं० ७, ७, २५, ४)"—"नभोवर्षातुः परिंयास्यधुरम् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)"—इति च निगमौ ॥

(५) अन्नः। 'आणू व्याप्ती (स्वा० प०)'। उदके नुम्भीचं (उ० ४, २०४), अवापो ह्यस्योऽसुत्रिति (उ० ४, २०२) च वक्तव्यं। व्याप्नोति सर्वमन्नः। तथाचायवर्षणो श्रुतिः—'सर्वमिदमन्नः (अथ० ब्रा०)'—इति, 'आपो वा इदं सर्वम् (अथ०

सं०)”—इत्यादिरनुवाकश्च । “अभ्युः किमासौद् गहनं गभीरम्
(ऋ० सं० ८, ७, १७, १)”—इति निगमः ।

(६) कबन्धम् । बन्धिरनिभृतत्वे (निर० १०, ४), निभृतं
चञ्चलमतोऽन्यदनिभृतमचञ्चलम् तदनिभृतं, कबन्धः कम-
नीयञ्च तद्वन्धं चेत्यर्थः । कमेर्ङप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि
बन्धः इति निर्वाहः । यद्वा, कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना ।
कर्मण्यन् । बधयोर्विशेषात् वकारः, कबन्धम् । श्रीचीनवार्त्त-
वर्णः कबन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)—“अर्यमणो न
मूर्तः कबन्धिनः (ऋ० सं० ४, ३, १५, ३)”—इति च
निगमौ ॥

(७) सलिलम् । ‘सल गती (भू० प०) । ‘सलिकल्पनि-
महिभङ्गिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् (उ० १,
५४) । सलति गच्छति निम्नं देश, गम्यते प्राणिभिरिति वा ।
“गौरीसिमाय सलिलानि तच्छति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)”
—इति निगमः ॥

(८) वाः । ‘वृञ् वरणे (स्वा० उ०) । स्वार्थिकोऽण्
छान्दसः, तदन्तात् किप्, अणि लोपः, हल्द्वयादिलोपः,
रेफस्य विसर्जनीयः । वृतं हि तदिन्द्रेण । तथाच श्रुतिः—
‘अपकामं स्यन्दमाना अवीयरत वाहिकम्’—इति । इन्द्रो
दिवः शक्तिभिर्देवः तस्मादर्णमवो हितमिति । “वार्णं पृथा
रथेव खानीत् (ऋ० सं० २, ५, २५, १)”—इति निगमः ॥

(९) वनम् । “वन पण सम्भक्तौ (त० आ०) । ‘पुंसि
सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (२, २, ११८)’ । वन्धते सेव्यते वनम् ।
“यथा वातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०)”—“सोमो
विश्वान्यतसा वनोमि (ऋ० मं० ८, ४, १४, ५)”—इति
निगमौ ॥

सं०)”—इत्यादिरनुवाकश्च । “अभ्रः किमाभीद् गहनं गभीरम्
(ऋ० सं० ८, ७, १७, १)”—इति निगमः ।

(६) कवन्धम् । बन्धिरनिभृतत्वे (निरु० १०, ४), निभृतं
चञ्चलमतोऽन्यदनिभृतमचञ्चलम् तदनिभृतं, कवन्धः कम-
नीयश्च तद्वन्धं चेत्यर्थः । कमेर्ङप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यच्चि
बन्धः इति निर्वाहः । यद्वा, कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना ।
कर्मण्यन् । बधयोरविशेषात् वकारः, कवन्धम् । नीचीनवारं
वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)”—“अयमणो न
मूर्तः कवन्धिनः (ऋ० सं० ४, ३, १५, ३)”—इति च
निगमौ ॥

(७) सलिलम् । ‘मल गतो (भू० प०) । ‘सलिकल्पनि-
महिभङ्गिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् (उ० १,
५४) । सलति गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा ।
“गौरीमिमाय सलिलान्नि तच्छति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)”—
इति निगमः ।

(८) वाः । ‘हृञ् वरणे (स्वा० उ०) । स्वार्थिकोऽण्
छान्दसः, तदन्तात् क्षिप्, अणि लोपः, हल्ङ्यादिलोपः,
रफस्य विसर्जनीयः । हतं हि तदिन्द्रेण । तथाच श्रुतिः—
‘अपकामं स्यन्दमाना अवीधरत याहिकम्’—इति । इन्द्रो
दिवः शक्तिभिर्देवः तस्मादर्णमवो हितमिति । “यार्णं पृथा
रथ्येव खानोत् (ऋ० सं० २, ५, २५, १)”—इति निगमः ॥

(९) वनम् । “वन पण सभक्तौ (त० आ०) । ‘पुंसि
सञ्ज्ञायां चः प्रायेण (३, ३, ११८) । वन-
“यथा धातो यथा वनम् (ऋ० सं० ८, ८, ८८)”—इत्युपधात्तोपः,
विष्वात्पत्ता यनाग्नि (ऋ० सं० ८, ८, ८८)”—इत्युपधात्तोपः,
वकारश्च ककारः, ‘यानि-
वत्वम् । अदन्ति तदिति
निगमौ ।

शीरम् । 'शर' सञ्जनने (भू० प०) — इत्यस्माद् बाहुलकात्
 शीरेन्प्रत्ययः टिलोपश्च । शरति हि तत् मेधात् । "शीरेष्य
 स्नात् कुयवस्य योषे" (ऋ० सं० १, ७, १८, ३) — इति
 निगमः ॥

(१५) विषम् । 'विष्ल व्याप्तौ (जु० उ०) । 'विषेर्व्याप्तिकर्मणि'
 — इति कप्रत्ययः । वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वे विषम् । यद्वा, विपू-
 र्वात् 'ष्णा शीचे (भदा० प०) — इत्यस्मात् 'षन्येष्वपि दृश्यते
 (३, २, १०, १) — इति 'जनेविधीयमानो उप्रत्ययो बाहुल-
 काद् भवति, षकारलोपोऽपि बाहुलकादेव । विशेषेण
 स्यात्त्वनेनेति विषम्, तद्धि प्रथम शीचसाधनम् । विपूर्वात्
 सञ्जतेर्वा पूर्ववत् उप्रत्ययः । तद्धि स्नानपानावगाहनार्थिभिः
 सेव्यते । "ज्ञात विध्वाचो अहत विषेण" (ऋ० सं० १, ८,
 १६, १) — "क्वेष्यन्नि क्वेशी विषम् (ऋ० सं० ८, ७,
 २४, १) — इति च निगमौ ।

(१६) रेतः । 'रि रीङ् स्रवणे' दैवादिक (भा०) । 'स्तुरिभ्या
 तुट् च (उ० ४, १८७) — इत्यसुन्प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः ।
 रीयते स्रवति रेतः । यद्वा, इष्टिलक्षणात्तस्मात् देवानां रेत-
 स्वाद्रेत उच्यते तथाधोपनिषत् — 'देवानां रेतो धर्मम्' —
 इति । "अस्मे रेतः सिञ्चतु यन्मनु हितम् (ऋ० सं० ५, १,
 १४, २) — "मृताहर्गर्भा भुवन्नस्य रेतः (ऋ० सं० २, ३, २१, १)"
 — इति निगमौ ।

(१७) कश । 'कश गतो (भू० प०) 'कश शब्दे (भू०
 प०) उभयोरसुन् (उ० ४, १८४) । कशति गच्छति निघ्न
 प्रदंगम्, मेघेभ्यः पतत् शब्दं करोतीति वा कशः । "यामिभ्यं-
 कामन्तिघ्नम् केशो सुवम् (ऋ० सं० १, ७, ३५, ४) — इति
 निगमः ॥

(१८) जन्म । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । 'अन्धे-
भ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति मनिन्, औणादिकी
वा (उ० ४, १४०) । जायते वृष्टिकाले स्वकारणात् । 'अन्धे-
रापः (तै० उ०)'—इत्युपनिषत् । जायन्ते वाघिन् जलचा-
रिणी मत्स्यादयः । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(१९) ह्रबूकम् । ब्रवीतिः शब्दार्थात् (अदा० उ०), भ्रंशतेर्वा-
धःपतनार्थात् (भू० आ०), उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उलूका-
दयश्च (उ० ४, ४०)'—इति ऊकप्रत्यये निपातनाद्भूपसिद्धिः ।
'ऊकप्रत्यये धातुद्वयस्य ह्रबूभावः,—इति त्रीनिवासः । क्रमेणार्थः
—तद्धि विपतत् साध्याकारं शब्दं करोति, भ्रश्यति दिवोऽना-
यरणत्वात्, मेघेभ्यो भ्रश्यति शब्दश्चेति "इा, ह्रबूकं वृष्टुः
पुरीषम् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३)"—इति निगमः ॥

(२०) वुसम् । विपूर्वात् स्रातेः (अदा० प०) 'आतथीप-
सर्गे (३, ३, १०६)'—इति कप्रत्यये उपसर्गकारस्थोकारो
बाहुलकाद् भवति, धातोर्नकारलोपीऽपि बाहुलकादेव । विशे-
षेण स्रात्यनेनेति वुसम् । तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । भ्रंश-
तेर्वा पचाद्यच्चि (३, १, १३४), वृषोदरादित्वाद्गृहणीयं रूपम् ।
पूर्ववदर्थः । यदा, 'वुस उत्सर्गे (दि० प०)' । 'गृहे कः (३,
१, १४४)'—इति बाहुलकादस्मादपि भवति । वुस्यते वृक्ष-
ण्यते मेघैरिति वुसम् । "भ्राविः स्तः कणुते गूहते वुसम् (ऋ०
सं० ७, ७, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(२१) तुषगम् । तुजतिर्द्विषायाम् (भू० प०) । 'क्षिप् च
(३, २, ७६)'—इति क्षिप् । तुजन्ति द्विसन्ति तम औष्णिक
जनानिति वा तुजो रश्मयः । तद्वान् तुषगः । रो मत्वर्थी-
योऽतिशयने । तुष आदित्यः, तत्र भवा तुषगः । 'भवे
इन्द्रसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । 'आदित्याज्जायते वृष्टि-

र्षष्टेरसं ततः प्रजाः—इति मनुः (३ अ० ७६ श्लो०) । यद्वा,
 तुप्रशब्देन श्रीम उच्यते, अतिशयेनादित्यकिरणवान् इति श्रीम
 कालः । 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति यत् । तुप्रया ।
 'अग्न्याकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुप्रशब्दः'—इति वृत्तिकारः । तत्र
 भवे इत्यर्थं 'तुपाद् घन् (४, ४, ११५)'—इति घन्प्रत्यये प्राप्ते
 व्यत्ययेन 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । 'तुप्रया
 आपः'—'तुप्रयसुदकम्' उभयमपि दृश्यते । 'अग्ने रायः (तै०
 उ०)'—इत्यपां कारणत्वेन अग्नेः श्रुतत्वात्, अग्नेर्वै धूमो
 जायते, धूमाद्भ्रमम्, अन्नाद् वृष्टिः (सु० उ० २, ५)—इति
 क्रमेण वा आकाशे वृष्टिलक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यत्र
 स्यापि 'अग्नी प्रास्तावृत्तिः सम्यगादित्यसुपतिष्ठते । आदि
 त्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनु. ३ अ० ७६ श्लो०) पारम्पर्येण
 वृष्टिहेतुत्वात् । सर्वेश्वर्यैवत्तया वरिष्ठ इन्द्रो विवर्जितः,
 वृष्टिप्रदानाच्च, तस्मात् तत्र भव इत्येवोऽर्थः सर्वत्र यथाकथञ्चित्त
 वक्तुं शक्यते । "आवः अमं वृषभ तुप्रयासु (ऋ० सं० १, ३, १,
 ५)"—"उत यस्तुषेरे सर्वा (ऋ० सं० ६, १, ४, ५)"—इति च
 निगमौ ॥

(२२) बुर्बुर्म । 'पृ पालनपूरणयोः (लु० प०)' । 'गीर्
 कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् क । 'उदीष्टपूर्वक
 (७, १, १०२)' । पुरम् । वपुषः शरीरस्य पूरकं पालक वा
 वपुः पुरं सत् । उदीष्टरादित्वात् (६, ३, १०८) वकाराकार-
 लोपेन पकारद्वयस्य वकारादेशो विसर्जनीयस्य रेफादेशेन
 बुर्बुर्म । बुर्बुर्मस्त्रिस्तोति वा मत्वर्धीयोऽकारः (५, २,
 १२७), बुर्बुर्वत् । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(२३) बुधेम । 'धि निवासगत्यो (तु० प०)' 'धि च
 (भू० प०)'—इत्यन्नादा 'धत्ति'स्तुसुइसुवृष्टिस्तुभायावापदिक

‘क्षिनोभ्यो मन् (उ० १, १३०) बाहुलकादभिधानलक्षणाद्वा ।
 ‘क्षिप्रकारस्येत्सञ्ज्ञा न भवति’—इति उणादिवृत्तिः ।
 क्षियन्ति निवसन्त्यनेन प्राणिनः, गच्छन्त्यनेन पयानमिति
 वा, उपरिभागेन क्षीयते वा । यद्वा, पूर्वस्माद् धातुद्वयान्
 निनि रूपसिद्धिः । ‘सुक्षीम’—इति माधव पठति, निगम-
 दर्शनाद्विर्णयः । ‘हृष्ये त्वा क्षेमाय त्वा (य०)’—इत्यत्र
 क्षेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति ॥

(२४) धरुणम् । ‘धृज धारणे (भू० उ०)’ । ‘हेतुमति
 च (३, १, २६)’—इति णिच् । धारिर्णिलुक क्युन्प्रत्ययः ।
 धारयति जगत् धरुणम् । “पृष्ठा विभुर्गं धरुणेऽसु तस्थौ (ऋ०
 सं० ७, ५, २३, ६)” —“धीरा इच्छे कुर्वरुणेऽधारभम् (ऋ० सं०
 ७, २, २८, ३)” —इति निगमौ ॥

(२५) सिरा । ‘सृ गतौ (भू० प०)’ पचाद्यचि (३, १,
 १३४) टाप (४, १, ४), सरा, अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३, १,
 ८५) । “वृत्तमाश्रयान् सिरासु (ऋ० सं० १, ८, २६, १)” —
 इति निगमः । ‘सरणशीलास्वप्सु’—इति माधवभाष्यम् ।
 ‘सुरा’—इति केचित् पठन्ति । ‘पुञ् अभिपवे (स्वा० उ०)
 ‘अभिपव क्लेदनम्’—इति तद्वृत्तिः । ‘सु प्रसवे भवादिर
 दादिच्च (प०) । ‘सुस्रधागृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)’—इति
 क्रन्प्रत्ययः । सुनोति क्लेदयति भूमिमिति । प्रसौति अनु-
 जानाति सस्याद्युत्पत्तिः स्वसत्तया, सूयते वा पर्याया स्वामिना
 विनियोगाय । यद्वा, ‘सुर ऐश्वर्ये’ तुदादि, (प०) । सुरति
 ईश्वरं भवति जगत् कर्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः । निगमोऽन्वे-
 यणीयः ॥

(२६) अररिन्दानि । ‘रा दाने (अदा० प०)’ । ‘आह
 गमहनजन, किकिनी लिट् च (३, २, १७१)’—इति किद्

त्ययः । लिङ्गवात् द्विर्वचनादिः । ररिदांता । ररिर्वचं
 न विद्यते तदररि, अनैरदत्तमित्यर्थः । तद्ददाति 'आतोऽनुप-
 सर्गं कः (३, २, ३)' अररिदम् । नकार उपजनः अररिन्दम् ।
 अथवा 'कत्वस्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्मणि
 किर्भवति । ररि=दत्तम्, न ररि अररि=अदत्तम् पृथि-
 व्यादिभिः, किन्तत् ? सुखम् । अररि ददातीति पूर्ववत् ।
 उदकेन यद्दोयते सुखादिकं तच्चान्यैः पृथिव्यादिभिः दातुर्म-
 शक्यत्वाददत्तमित्युच्यते । "अघोरयदररिन्दानि सुक्रतुः (ऋ०
 सं० २, २, ४, ५)"—इति निगमः । अत्र 'अदत्तदानसुदकौ',
 —इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ॥

(२७) ध्वस्मन्वत् । 'ध्वसु गतौ च (भू० आ०)' । चका-
 रादधःपतनेऽपि । औषादिको मनिन् भावे (उ० ४, १४०) ।
 बाहुलकादुलोपः (१, ३, १) । ध्वस्म ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वता-
 दिभ्यो वा अधःपतनं निम्नप्रदेशगमनम् । जलाधिकर्तृकं वा
 गमनमस्यास्तीति मतुप्, 'अनो नुट् च (८, २, १६)'—इति
 मतुपो ब्रुडागमः, नुटोऽसिद्धत्वात् (८, २, १) तस्य च वत्त्वं
 भवति (८, २, ८) । 'ध्वस्मन्वत् स्यात् ध्वंसनवत्'—इति
 माधवनिर्वचनानुक्रमणी । "सं त्वां ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः
 (ऋ० सं० ४, ५, १८, २)—इति निगमः । माधवस्तु 'सम-
 भ्येतु त्वां मदीये वर्द्धमानं ध्वसनक्रियायुक्तमन्नं वचनं स्पृह-
 षीयं सहस्रसङ्घराकम्'—इत्यभाषयत् ।

(२८) जामि । जामेर्गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'वसि-
 वपियञि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहित इञ् बाहुल-
 काद् भवति । जमति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा जला-
 विभिः । यद्वा, 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । अस्मात् 'जनि-
 षमिभ्यामिञ् (उ० १२६)'—इति इञ्प्रत्ययो बाहुलकाच्चकारा-

देश्य दीर्घः (३, ३, १) । जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् 'अग्नेरायः अद्भ्यः पृथिवीति (तै० उ०)' श्रुतेः । "जामिवत्"—इत्यन्वये पठन्ति । निगमदर्शनाविषेयः ॥

(२८) आयुधानि । 'युध सम्प्रहारे (दि० आ०)' । 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इति-कः । आयुध्यत्यनेनेत्या-युधम् । यद्वा, 'द्रुगुपधजाप्रौकिरः कः (३, १, १३५)'—इति कर्त्तरि कः । आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षासि । जसि आयुधानि । "इन्द्रे सन्तिष्ठ जूनयायुधानि (ऋ० सं० ७, ४, ८, २)"—जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति (ऋ० सं० ७, ६, ४, २)"—इति च निगमौ ॥

(३०) क्षपः । 'क्षप प्रेरणे (सु० प०)' । कथादिष्वपठि-तीऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (सु० ग० सू०)'—इत्यस्योटाहर-णत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते । अमुनि णिलोपः । क्षिपयति प्रेर-यति नाशयति पिपासाम् । "क्षपो जिन्वन्तुः पृषतीभि-र्ऋष्टिभिः (ऋ० सं० १, ५, ७, ३)"—इति निगमः ॥

(३१) अहिः । मेघनामसु निरुक्तम् (१, १०) । गच्छन्ति निम्नं प्रदेशम्, आभिसुत्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणि-नाम् । "पृथिव्या निशुशुणा अहिम् (ऋ० सं० १, ५, २८, १)"—इत्यत्र 'अश श्रुतगतौ (भू० प०), अन्तर्णीतश्चर्य, निर्ग-मभूमौ पातनसुच्यते, अहिम् मेघं वृक्षमित्यर्थः'—इति स्कन्द-स्वामिभाष्यम् । उदकं भवितुमर्हति । अन्वेषणीयो निगमः ॥

(३२) अक्षरम् । निरुक्तं वाङ्नामसु (१, ११) । व्याप्नोति जगत्, अश्नते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति सेचयति भूमिं वा, न क्षरति क्षीयते कटाचिदपीति वा । "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ० सं० २, ३, २२, २)"—इति निगमः ॥

(३३) स्रोतः । 'सु गती (भू० प०)' । 'सुरीभ्या तुट् च

(उ० ४, १६७)—इत्यसुन् । स्रवति निम्नं देशम् । “धन्वन्
स्रोतः कण्ठे ग्रातु भूमिम् (ऋ० सं० १, ७, २, ५)”—इति
निगमः ॥

(३४) ढप्तिः । ‘ढप् प्रेरणे (दि० प०)’ । क्तिन् । यद्वा,
‘क्तिञ्क्षी च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)’—इति क्तिच् । ढप्यन्ति
हि देवतास्तेन तर्पिताः, ढप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति
वा । तथाच ऋतिः—‘मन्ये भेज्जानो अच्यतस्य तर्हि हिरिष्य-
वर्णा अढपं यदा वः’ (अथ० स० ३, १३, ६) । निगमोऽन्व-
यणीयः ॥

(३५) रसः । रसतिः शब्दार्थं (भू० प०) । पचाद्यच् (३,
१, १३४) । रसति हि तन्मेषपर्वतादिभ्यः पतत् । यद्वा,
‘रम आस्वाद्यते (बु० प० अ०)’ । ‘पुञि सञ्ज्ञायां घः (३, ३,
११८)’ । रस्यते आस्वाद्यते जिह्वया लिङ्घते इति रसः ।
यद्वा, रसोऽपा गुणः, गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते, सत्व-
र्थीयस्य लुग् वा रसवान् रसः । यद्वा, रसतिरर्चतिकर्मा (३,
१४), पचाद्यच् (३, १, १, १३४), अर्चते देवतात्वात्, अर्चतेऽ-
नेन देवता इति वा । “आ त्वा विशन्विन्देवः (ऋ० स० ६, ६,
१९, २)”—इति निगमः ॥

(३६) उदकम् । ‘उदकञ्च (उ० २, ३६)’—इत्युणादि-
सूत्रेण उदकशब्दो निपात्यते । कुन्प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य
धातुज्ञीयः । उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्-
खनति वा भूमिं स्तेन वेगेन कर्त्ता । उत्पूर्वस्य वाङ्मतेर्लोप-
उदकमिति, उदञ्चतीत्युदकम् । “उदानिपुमंहीरिति तस्मा-
दुदकमुच्यते (अथ० सं० ३, १३, ४)”—इति, “सुमानमेतदुद-
कम् (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)”—इति, “सुण्डूका इवोदकान्
(ऋ० स० ८, ८, २४, ५)—इति, “सुण्डूका उदकादिब (ऋ०

सं० ८, ८, २४, ५)”—इति च निगमाः ।

(३७) प्रयः । ‘प्रोञ् तर्पणे (क्या० प०)’ । असन् (उ० ४, १८४) । व्यन्तेऽनेन देवताः । यद्वा, प्रपूर्वात् यमतेः (भू० प०) असुनि टिलोपो बाहुलकात् । प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः । “आपो न क्षीपं दर्षति प्रयासि (ऋ० सं० २, ४, ८, ४)”—इति निगमः ।

(३८) सरः । ‘स गतौ (भू० प०)’ । असन् (उ० ४, १८४) । सरति स्त्रियते वा सरः । “माकं सरासि त्रिशतम् (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)”—इति निगमः ॥

(३९) भेषजम् । ‘भियञ् चिकित्सायाम्’ कण्डादिः (प०) । पुसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८) । भियव्यन्त्यनेन भेषजम्, ‘अनन्तावसद्येतिह भेषजात्’—इति निर्देशात् साधु । “आपृ इहा च भेषजौरापो (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)”—इति श्रुतिः । ‘भेष रोग जयति’—इति दुर्गः । यद्वा, भेषजमग्निव-स्तीति भेषजम् । अग्ं आदित्वादच् (५, २, १२०) । तथा “अशु सु सोमो अद्रवोऽस्तर्विश्वानि भेषजा (ऋ० सं० १, २, ११, ५)”—इति श्रुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४०) सद्यः । सहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवते उष्णमग्निं वा । यद्वा, सद्यो बलं (निघ० २, ६), तदस्या-स्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् (१, ४, १६ वा०) । बलवत् हि बलम् । “मुहदातुं पुकङ्कत त्रियक्ते (ऋ० सं० ३, २, ३, ३)”—इति निगमः । सकारलोपञ्चान्दसः ।

(४१) शवः । ‘टु षो खि गतिहृदरोः (भू० प०)’ । ‘श्वेः सम्प्रसारणश्च (उ० ४, १८८)’—इत्यसन् । श्वयति गच्छति पश्यते वा वर्षाकाले । श्वतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) असन् । श्वति गच्छति शवः । निगमोऽन्वेषणीयः । भाव-

येन स्त्रीये नामनिघण्टो 'शव.'—इत्येतन्नापाठि, 'शिवम्'—
 'शापम्' इत्येते पठिते । द्वितीयमाशक्ताश्रिवासु मातृषु प्रतीप
 शपत्तद्यो वदन्ति । शिवमिति सनिगमं दृष्टमपि भाषायामपि
 जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेण तस्य पाठे प्रयोजनं
 मन्दम्, शापमित्येतस्त्वन्तापसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः समा-
 च्छाये अपठितम् । अस्य च उदकनामत्वेनापसिद्धत्वात्, शवस्य
 भोजः सहः इत्याभ्या सह प्रसिद्धपाठेऽत्र दृष्टत्वात्, प्रायोऽचर-
 साम्याश्च लेखकैः प्रायेण शव इति लिखितमिति । शपस्त्व-
 नेनेति शापम् । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३,
 १८)'—इति घञ् । इहो ह्युदकमादाय शपन्ति मुनय इति
 श्रूयते ॥

(४२) यज्ञः । यातं प्राप्तं पिपासितैः, हुत च यज्ञे देव-
 तात्वात् । असुनि यातेर्हयतेष द्विधातुज रूपम्, पृषोद-
 रादिः (६, ३, १०८) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) भोजः । 'उञ्ज भार्जवे (तु० प०)' । 'उञ्जेर्यलोपश्च
 (उ० ४, १८०)'—इत्यसुन्, वाहुलकादुदकेऽपि भवति । उञ्जते-
 रुक्तपक्षे न्यग्भावार्थश्च । उञ्जतेर्वा नैरुक्तधातोर्वृद्धिकर्मणोऽ-
 सुन्प्रथयः । उञ्जत्वनेनेत्युक् । न्यग्भावयति वा स्ववेगे-
 नानतप्रदेशं, वर्द्धते वा वर्षासु बलवहा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४४) सुखम् । सुखापहत्वात् सुखम् । 'सुखं कस्मात् ?
 सहितं स्त्रेभ्यः (निघ० ३, १३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी ।
 सहु हितं स्त्रेभ्यः । नेय हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१, ४, ४४
 वा०), इन्द्रियाणामचैतन्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात्, अत इयं
 हेतौ पञ्चमी (२, ३, २५), इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतु-
 त्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थकयथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च
 सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः । अतिगयेन हितं पुरुषस्य.

श्रेभ्यः सहितुकमित्यर्थः । चित्तं वा पुरुषे शास्त्रधर्मत्वात्
सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् । अथवा श्रेभ्य
इति चतुर्थ्येव, अग्र्येन च आत्मा मनसा संयुज्यते मन
इन्द्रियेषेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यद्याशुत-
सम्बन्धः । तथाषोपनिषत्—‘वर्ष्यः स एष इह प्रदिष्ट आन-
न्दाग्नेभ्यो यथा सुरः’ । सुराधाने अव्यवहितं स्यादित्युपलक्ष्य
प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिग्रन्थैस्तस्योहसिद्धं
दर्शयति—‘खं पुन. खनतेः (निरु० ३, ३१)’ उत्पूर्वस्य उत्-
खनति विनाशयति, किम् ? परब्रह्ममाप्तिमुखम्, कथम् ?
कायसुखप्रवृत्तेरधोगमनात् इति सुखम् । निममोऽन्वेषणीयः ॥

(४५) चक्रम् । ‘चदिः सौत्र.’ । ‘चद ख्ये’ इति स्कन्द-
स्वामी । माधवपक्षे चदिः शकलीकरणार्थं हिंसार्थश्च ।
‘चद गतिहिंसनयोः’—इति सुबोधिनीकारः । ‘गुह्यवीपचि-
वचियमि[मनि]मदिचदिभ्यस्तः । (उ० ४, १६२)’ । वर्षा-
घ्यतिरिक्तेषु ऋतुषु सूर्यैरग्निभिराहता ह्यापो मेघेषु घनो-
भूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति, जलाशयं प्राप्य वा, अग्र्यते
भुज्यते वा, अतिपीतं शेषादि जनयित्वा प्राणिनो द्विनस्ति
वा, गच्छति निर्गमं गम्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा, चक्रशब्दो
बलनाम । अर्थ आद्यच् (५, २, १२७) । बलवद्भि जलम् ।
घननाम वा (निघ० २, १०), तद्देतुत्वात्ताच्छब्दम् । घता-
दन्नदृष्टिकृत्ज्ञायात् प्रायस्ते इति वा चतशब्दात् प्रायतेषु
चक्रम्, पृषोदरादि. (६, ३, १०६) । “युवं नो येषुं वरुष
चक्रम् (ऋ० सं० ४, ४, २, ६)” । वृहच्च बल मन्त्रं वेति
माधवभाष्यम् । “उत द्यावापृथिवी चक्रमुरु (ऋ० सं० ४,
८, ८, ३)”—इत्यत्र च चक्रं घनमिति दृष्टम् । उभयमप्यु-
दकं भवितुमर्हति ।

(४६) भावयाः । आहूपूर्वात् 'वी गतिव्याप्तिप्रजनना-
न्वसनखादनेषु (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'इशवासिः (उ०
४, २१६)'—इति बाहुलकादासिप्रत्ययः । अपसर्गश्च धात्व-
र्थानुवर्त्तकः आभिसुख्यार्थो वा, प्रस्यते वीयते आभिसुख्येन
गम्यते इति वा भावयाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४७) शुभम् । शुभ दीप्तौ (भू० आ०) । क्षिपप्रत्ययः ।
शोभते दीप्यते स्त्रेण तेजसा देवतात्वात् । द्वितीयैकवचनस्य
प्रयोगो यथादृष्टम् । “शुभं पुल्लिपिमुज्ज्वलं वर्हन्तु (ऋ० सं० ५,
१, १, ४)” — “इषु जनाय बह्वयः शुभस्यतीः (ऋ० सं० ७, ८,
१८, ४)” — “द्रवत्पाणी शुभस्यती (ऋ० सं० १, १, ५, १)” —
इति च निगमाः ॥

(४८) यादुः । 'या प्रापणे (अदा० प०)' । 'भृशुशीलदृच-
रित्तरितनिधनिमसृजिभ्य उः (च० १, ७)'—इति बाहुल-
कादुप्रत्ययो दुडागमश्च । याति निघ्नं प्रदेशं यादुः । 'यादुः
स्याद् गमनक्रियम्'—इति माघवः । तदानीमुप्रत्ययो बाहुल-
कात् । “ददाति मष्टं यादुरी (ऋ० सं० २, १, ११, ६)”
इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'यादुरित्युदकनाम, रो मत्वर्थीयः'—इति ॥

(४९) भूतम् । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' निष्ठातकारः
कर्त्तरि । पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात् । 'अपएव अस-
जादौ तासु वीजमवासृजत् (१अ० ऽञ्चो०)'—इति मनुः ।
अथवा 'भू प्राप्नो (वा आ०)'—इति धातुः । प्राणं पिपा-
सितैः । यदा, पञ्चसु पृथिव्यादिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात्
भूतमित्युच्यते । 'स्नातान्तरिक्षं निर्भयन्ते अग्निन् भूतानि
(२, ८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५०) भुवनम् । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' । 'भूसुधूञ्-
भ्रमन्विभ्यश्चन्दसि (उ० २, ७१)'—इति क्नुभ्रप्रत्ययः, उवञ्जा-

देशः । भवत्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम् । “य इमा
तिष्ठा भुवनानि जुष्टत् (ऋ० सं० ८, ३, १६, १)” — “इमा च
विष्ठा भुवनान्यथ (ऋ० सं० ३, ३, ३१, ४)” — इति च
निगमौ ॥

(५१) भविष्यत् । भवतीरेव । ‘लट् शेषे च (३, ३, १३)’
— इति लट्, ‘लटः सडा (३, ३, १४), ‘स्यतासी ललुटोः (३,
१, ३३)’ इडागमः (७, २, ३५) । जलं हि आगामिन्यपि
काले विद्यते, प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात् । निगमोऽ-
न्वेषणीयः ॥

(५२) महत् । ‘मह पूजायाम्’ भूषादिः (प०)’ कथा-
दिषु (चु० अ०) । अस्मात् ‘वर्तमाने पृष्टन्महद्वृहज्जगच्छब्-
दश्च (उ० २, ७८)’ — इति निपातनम् । महति महयति वा
देवता मनेन पुरुषस्येति महत्, मह्यते वा देवतात्वात् । यद्वा,
मानेन स्वगतेन परिमाणेन अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाथान् पदा-
र्थान् जहाति अतिक्रामति ‘दशोत्तराष्ट्रावरणानि सप्त’ —
इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्वमहत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम् । मानशब्दा-
ज्जहातेषु पृषोदरादित्वाद्भूपसिद्धिः । “महत्त उख्यं स्यविर्”
तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)” — इति निगमः ॥

(५३) आपः । एतदुक्तसमानार्थम् । कृत्स्नं ताभिर्हि
व्याप्तम्, आप्नोतेः सद्गृहकर्मकत्वात् । तथाचाथर्वणिका
श्रुतिः — आपो अग्ने विश्वमावन् (अथ० सं० ४, २, ६)’ — इति ।
यद्वा, कर्मणि क्तिप्, इन्द्रेण आमा आपः, तदाप्नोतीन्द्रो वा ।
‘तदाप्नोतीन्द्रो’ वो यतीस्तस्मादापो अनुं एन (अथ० सं० ३,
१३, २)’ — इति श्रुतिः । “आपो हि षा मय्योभुवः (ऋ० सं०
७, ४, ५, १)” — इति निगमः ॥

(५४) व्योम । निरुक्तमन्तरिक्षनामसु । (३) व्यवति प्राणिनः संवृणोति भूमिमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(५५) यमः । 'अशु व्याप्तो (स्वा० आ०)'—'अश भोजने (क्या० प०)' । 'अशेदेवने युद् च (उ० ४, १८६)'—इत्येतस्माद् बाहुलकादुदकेऽपि भवति । 'अशयुद् च'—इत्येव त्रीभोजदेव । अश्रुते व्याप्नोति जगत्, अश्रयते वा प्राणिभिः । "तिर्यग् विलम्बमम कर्तुं ध्रुवो यस्मिन् यशो निर्हित विश्वरूपम् । अवासतः ऋषयः सुप्त साकं ये अस्य गोपा महती वंभुवः (अथ० स० १०, २६, ८)"—इति निगमः ।

(५६) महः । महदित्यनेन समानम् । अत्रासुनूपत्ययः (उ० ४, १८४) । "मुद्धा जिनोपि महिनि (ऋ० स० ४, ४, २८, १)"—इति निगमः । 'मुहो अर्षु (ऋ० स० १, १, ६, ३—निरु० ११, २०)'—इत्यथ 'मह उदकनाम'—इति स्कन्दस्वामी । "महोम्यः स्वाहा"—इति च ।

(५७) सर्षीकम् । 'सृ गती (भू० प०)' । 'सर्षीनुम् च (उ० ४, २३)'—इतीकनूपत्ययः । अधिकृतं किञ्चन्तु बाहुलकात् भवति, गुणः, धावति सर्षीकम् । "सलिलाय त्वा सर्षीकाय त्वा सतीकाय त्वा"—इति निगमः ॥

(५८) सूतीकम् । 'सृ गच्छोपतापयो. (भू० प०)', स्वरतिर्गत्यर्थः. (निघ० २, १४), अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४) । 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)'—इतीकनूपत्ययान्तेषु निपातनाप्तुगागमः । गच्छ करोति, गच्छति, पूज्यन्ती देवता, पूज्यते वा स्वयं देवतात्वात् इति सूतीकम् । मोऽन्वेषणीयः ॥ "सतीकम्"—इति केचित् पठन्ति । विश्वरथगत्यवसादनेषु (भू० तु० प०)—पूर्वपदीकन् (उ० २५), दकारस्य तकारः । गच्छति अवसीदति ॥

अनेनेति वा । “सतीकाय त्वा”—इति पूर्वसुक्तो निगमः ।
अत्र सग्रष्टेऽवयवहकरणं पदकाराणामभिप्रायस्य वैचित्र्यात् ॥

(५८) सतीनम् । पूर्ववत् सर्वम्, टकारस्य तकारोऽपि
निपातनात् । यद्वा, सती शोभना असी, सामर्थ्यान्वाध्यमिका
वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्व तत् सतीनम्, ‘सज्ज्ञापूरण्योष
(६, ३, ३८)’—इति पुं वद्भावनिषेधः । “अथो^१ सतीन कइतः
(ऋ० सं० २, ५, १४, १)”—इति निगमः । “सतीन सत्वा-
हृष्यो भरे^१षु (ऋ० सं० १, ६, ८, १)”—इति च ॥

(६०) गहनम् । ‘गाडु विलीडने (भू० आ०)’ । ‘युच्
बहुलम् (उ० २, ७४)’—इति युच्प्रत्ययं, बहुलवचनाद्बुख-
त्वम् । अवगाह्यते प्राणिभिः गहनम् । “अशु किमासीद्
गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)”—इति निगमः ।
अत्राशुः गभीरमित्येते निरुक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम् । गमेर्धातोः ‘गभीरगभीरी (उ० ४,
२४)’—इति तुगागमः ईरन्प्रत्ययो मकारलोपस्य निपात्यते ।
गच्छति यज्ञेवाहृतं वसतीवर्यादिरूपेण । “पथि^१ द्वीने
गभीर आ (ऋ० सं० ६, ४, ५३, १)”—“न तं हन्ति सवतो^१
गभीराः (ऋ० सं० ८, ६, ५, ४)”—इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भरम् । ‘कदरादयस्य (उ० ५, ४२)’—इत्यरप्रत्य-
यान्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गमेरन् भडागमस्य । पूर्वव-
दयं । यद्वा, ‘प्रह उपादाने (व्या० उ०)’ पूर्ववदरन्, ‘ह्रस्व-
होर्मच्छन्दसि’ (सि० की० वै० ३५०) । रेफस्य मकारो बाहुल-
कात् स चाकारात् परः । गृह्यते वसतीवर्यादित्वेन ।
“गम्भरेषु प्रतिष्ठाम् (ऋ० सं० ८, ६, २, ४)”—इति निगमः ॥

(६३) ईम् । अथ्ययमिदम् । “वि यदञ्जा अजयुनावई^१
यथा (ऋ० सं० ४, ३, १४, ४)”—इति निगमः । बहुषु पाठेषु

१०० — , निरुक्तम् (निघण्टुः) ।

“कम्”—इति, दृश्यते, तद्विपिभ्रमतः । अत ईमित्येव पठितव्यम् ।

(६४) अन्नम् । ‘अन्न प्राणने (अदा० प०)’ । ‘कृवृजृसि-
द्वुपत्यभिस्त्रपिभ्यो नित् (उ० ३, ८)’—इति नप्रत्ययः । अन्यते
प्राण्यते यजाभिः, न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति
प्राणिनः ‘अस्य गोपादयो दोषा भवन्ति यदलाभतः । न
हि तोयाद् विना वृत्तिः स्रस्यस्याप्यातुरस्य च”—इति
वाग्भटः । अत्तेर्वा निष्ठातकारः, अत्राच इति निर्देशात्
जम्घादेशाभावः, अद्यते स्म । अन्नहेतुत्वाद्वा अन्नमित्यु-
च्यते । “हिरण्यदा ददृत्यर्षमसौ (ऋ० सं० २, ७, २३, ५)”—
इति निगमः ।

(६५) हविः । ‘हु दानादानयो (जु० प०)’ । ‘अर्चि
शुचिहुस्रभिश्चदिच्छदिभ्य इसि’ (उ० २, १०, १)’—इति इसि-
प्रत्ययः । दीयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय ।
अथवा ह्रयते देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं
पुहोमीत्यादिमन्त्रैः । “ह्रविषोऽज्जारो अपा पिपर्त्ति (ऋ० सं०
१, १, ३१, ४)” —“विश्वकर्मन् ह्रविषो वाह्रधानः (ऋ० सं०
८, २, १६, ६)”—इति च निगमः ।

(६६) सद्यः । (६७) सदनम् । ‘पदल्ल विगरणमत्यतसा-
दनेषु (भू० तु० प०)’ । पूर्वत्र, ‘मनिन् (उ० ४, १४०)’—
इति मनिन्प्रत्ययः । उत्तरत्र, ‘युच् बहलम् (उ० २, ७४)’—
इति युच् । विशीर्यते शिलादिषु पातात्, विशीर्यन्तेऽनेन
कुशादय इति वा, गच्छति यागच्छति निम्न, गम्यते वा
प्राणिभिः, अवसादयति पिपासायुक्तं वा । ‘ह्रविर्ह्रविष्णो
महि मङ्ग देव्यम् (ऋ० सं० ७, १, ८, ५)”—इति निगमः ।

(६८) ऋतम् ।

(६८) योनिः । 'बु मिश्रणे (अदा० प०)' । 'बहिन्त्रियुहु-
म्बाहात्वरिभ्यो निः (उ० ४, ५१)'—इति निप्रत्ययः । युतं
मितं सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः । यद्वा, वेतेर्वकारस्य उकारः, स च
ईकारात्परः यथादिश, स एव प्रत्ययः । परिवीतं हि जलं
वायुना तीरेण वा । यद्वा, योनिः कारणमन्नस्य । 'वृष्टेरव-
ततः प्रजाः (मनुः ३, ७६)'—इति हि ऋतिः । "चरत् प्रियस्य
योनिपुं प्रियः सन् (ऋ० सं० ८, ७, ७, ५)"—"त्वचं पृथुन्म्यु-
परस्य योनौ" (ऋ० सं० १, ५, २७, ३)"—इति च निगमो ॥

(७०) ऋतस्य योनिः । यज्ञस्य योनिः, नष्ट्युदकेन विना
कश्चिदपि यज्ञं कर्तुं शक्यते, ऋतस्य आगामिनो वर्षजलस्य
योनिर्वा,—आदित्यो भोमं रसं रश्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले
वर्षति, तथा—'सहस्रगुणमुष्मृष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इत्यु-
क्तम् । 'अस्य योनिर्भवति'—इति माधवः । "ऋतस्य योनि मा
सद" (ऋ० सं० ४, १, १३, ४)"—"ऋतस्य योनिर्गर्भं सुजा-
तम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—इति निगमो ॥

(७१) सत्यम् । सत्यु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४, ४, ११०)'—
इति यत् । यद्वा, सत्यु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति
यत् । सतोऽहेमिति वा 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यः ।
"विद्युदसिविद्यामयाद्दानभृताः सत्यसुपैति"—"ऋतात् सत्य-
सुपैगात् इति च निगमो ॥

(७२) नीरम् । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'स्फायितञ्चि-
षञ्चिभकि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रन्प्रत्ययः । नयति
प्रापयति शक्तिं नीयते वा गुरुरेण स्वाभिमतकार्यसम्पाद-
नाय । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७३) रयिः । 'रीड् गती । 'अच इः (उ० ४, १३४)'—इति
इप्रत्ययः, गुणः । रीयते गच्छति रयिः । यद्वा, रातेः (अदा०

प०) इप्रत्यये बाहुलकात् युगागमो घातोऽङ्गस्य । द्योयते
पिपासितेभ्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७४) सत् । 'अस भुवि (प्रदा० प०)' । लटः अतरि 'असो-
रसोपः (६, ४, १११)' सत् । सर्वदा विद्यमानं प्रत्येऽपि
नागाभावात् 'सदसि भूयाः'—इति निगमः ॥

(७५) पूर्णम् । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० क्रा० प०)' ।
निष्ठातकारः । 'उदोष्ठपूर्वस्य (७, १, १०२)' 'हलि च (८, २,
७७),' 'रदाभ्याम् (८, २, ४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रसाभ्यां
नो षः (८, ४, १)'—इति षत्वम्, पूर्णम् । रचितं सेत्वादिना,
तदर्थिभिः पूरित वा कटाहादिषु । यद्वा, 'पुरी आप्यायने'
दिवादिशुरादिषु । 'वादान्तशान्तपूर्णदस्त (७, २, २०)'—
इत्यादिना निपातितम् उपभोगचौणं आप्यायितम् । "पञ्च
पञ्चने म्रिच्यते (अथ० म० १०, ८, २८)"—इति निगमः ॥

(७६) सर्वम् । 'सु गतौ (भू० प०)' । 'सर्वनिघृत्वरिष्वलष-
शिवपट्वप्रज्ञेध्वी अतन्वे (उ० १, १५१)'—इति निपातितम् ।
अतन्वे अकर्त्तरीत्यर्थः । स्रतमनेन । यद्वा, बाहुलकात्
कर्त्तरि भवति, सर्वम् । उभयत्रापि पचाद्यच् (३, १, १३४) ।
द्विनस्ति पिपासामुष्णं वा । 'सर्वमसि सर्वं मे भूया'—इति
निगमः ॥

(७७) अक्षितम् । 'क्षि क्षये (भू० प०)' । भावे निष्ठात-
कारः । क्षितं क्षयः, स यस्य न विद्यते, तदक्षितम् । सर्वदा
सर्वेषुपभुज्यमानमपि स्वमक्षतया उपर्युपरि वर्षणाद्वा क्षय-
हितमित्यर्थः । क्षियः 'निष्ठायामख्यदष्टे । वाक्रोशदैत्ययो
(६, ४, ६०—६१)'—इति विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ख्यदर्शः,
तस्मात् स न भवति, दीर्घाभावात् 'क्षियोऽदीर्घात् (८,
४६)'—इति निष्ठानत्वमापि न भवति ।

व्यचिन्ति (अथ० सं० ४, २७, २)”—“समानमर्थमर्चितम् (ऋ० सं० २, १, १८, ५)”—“अक्षितमल्यै जुहोमि स्वाहा”—इति च निगमाः ॥

(७८) बर्हिः । निगमोऽन्वेष्यः । हुंहेनलोपश्च (उ० २, १०२)”—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नाम । नमते; (भू० प०), ‘मनिन् (उ० ४, १४०)’—इति मनिन्प्रत्यये धातोर्मलोपो दीर्घश्च निपात्यते । नम्यते पुरुषैर्देवतात्वात् । णिजन्ते वा निपातनम् । नमयति नदीतीरनिकटवर्तिनो वेतसादीन् । अथवा ‘अम गत्यादिषु’ भूवादः ‘अम रोगे’ जुगादि, नञ्पूर्वः, अस्मादिपातनं पूर्ववत् । न अमन्ति गच्छन्त्यनेन । न हि स्नानपानीपयोगिजले विद्यमाने प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति । तथाहि—श्रोत्रियसज्जनदीप्रभृतिषु विद्यमानेष्वेव वासो विधत्ते श्रुतिः । न ग्रामयत्यनेन रोगी न भवत्यनेनेत्यर्थः । ‘आपो अमोदुचातनीः (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)—इति श्रुतिः । “नामानि युहो अग्निं येषु वर्हते (ऋ० सं० ७, २, ३३, १)”—“दर्धाना नाम युजि र्यम् (ऋ० सं० १, १, ११, ४)”—इति च निगमौ ॥

(८०) सर्पिः । ‘सृष्ट गतो (भू० प०) । ‘अर्चिगुचिहृ-सृष्टिच्छदिच्छदिभ्य इति; (उ० २, १०१)”—इति इतिप्रत्ययः । सर्पति द्रवद्रव्यत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८१) अपः । ‘आप्तृ व्याप्ती (स्वा० उ०) । आपः कर्माख्यायां ऋषो नुट् च वा (उ० ४, २०२)”—इत्यसुन्प्रत्ययो बाहुलकात् जलेऽपि भवति, अपः । आप इत्यनेन समानार्थम् । “बुद्धीनां गर्भो अपसामुपस्थात् (ऋ० सं० १, ७, १, ४)”—“जाप्तीनामुग्निरपति स्वसृष्टाम् (ऋ० सं० २, ८, १४, १)”—इति च निगमौ ॥

(८२) पवित्रम् । 'पूज् पवने (ऋ० उ०)' । 'पुवः षञ्-
 ज्ञायाम् (३, २, १८५)'—इति करणे इत्रप्रत्ययः । पुनात्-
 नेनात्मानं स्नातः । अथवा 'कर्त्तरि चविंदेवतयोः (३, २,
 १८६)'—इत्यपां देवतात्वात् कर्त्तरि इत्रप्रत्ययः । पुनाति
 पापकृतः । तथाच मनु—'ज्ञानं तपोऽभिराहारोश्मनो-
 वार्युपाञ्चनम् । वायुः कर्माकेकाली च शुद्धे, कर्तृणि देहि-
 नाम् (५७० १०५ श्लो०)'—इति । "श्रुतर्पवित्राः स्वध्या मदन्तीः
 (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)"—इति निगमः ॥

(८३) अमृतम् । नञ्पूर्वात् म्रियतेर्घातोः 'तनिष्ट्भ्यां
 किञ् (उ० ३, ८५)'—इति तन्प्रत्ययः । न म्रियन्ते हि
 प्राणिनोऽनेन पीतेन । अथवाऽत्वन्तस्त्रादुरसत्वादमृतमित्यु-
 च्यते, तथा 'अमृतो ह्यापः'—इति श्रुतिः । "यत्रो सुपर्णा
 अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—इति निगमः ॥

(८४) इन्दु । 'जि इन्धो दीप्तौ (रु० धा०)' । अस्मात्
 'उन्देरिच्चादेः' (उ० १, १२)'—इति विधीयमान उप्रत्ययो
 बाहुलकाद् भवति, धकारस्य दकारस्य । इन्धे दीप्यते स्नेन
 तेजसा देवतात्वात् । यद्वा, 'उन्धो क्लेदने (रु० प०)' । 'उन्दे-
 रिच्चादेः (उ० १, १२)'—इत्युप्रत्ययः आटेरिदादेशश्च उनन्ति
 भूमिमिन्दुः । यद्वा, 'इदि परमेष्ठ्ये (भू० प०)' । अस्माद्-
 प्रत्ययः । परमेष्ठर हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणस्य
 जीवनस्य च तदायत्तत्वाच्च । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८५) हेम । हिरण्यनामसु व्याख्यातम् । (२) हिनीति
 गच्छति निष्प्रं प्रदेश, गम्यते वा तदर्थिभि, वर्तते वा वर्षासु ।
 निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८६) स्र । सुपूर्वादर्त्तरक्तभांवितष्यर्थात् 'अन्धेभ्योऽधि
 इष्मन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, गुणः, 'स्त्रादिनिपातमश्नं-

यम् (१, १, ३७), सुपो लुक्, रिकस्य विसर्जनीयः । अना-
 हृष्यादिजनितं क्लेशं सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति, स्वः ।
 यद्वा, केवलादेव स्त्रायै णिच्, 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभि-
 चारार्थः'—इत्युक्तेरिष्टार्थसिद्धिः । अरणं गमनं दोषरहित-
 त्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा, सुष्ठु
 प्राणिभिर्गम्यते इति वा, स्वः । अकारान्तमप्यस्ति । सुपू-
 र्वाद्रमतेषु बाहुलकाद् भवति । "आविः स्वः कृणुते गूहते
 वुसं (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)"—"स्वर्ः सिंघामवयिरी गवि-
 ष्टिषु (ऋ० सं० ७, ३, १, २)"—इति च रिफान्तस्य निगमौ ।
 "आसु स्वासु वंसंगः (ऋ० सं० ८, ८, २, ३)"—इत्यकारा-
 न्तस्य । समाम्नायपाठः उभयत्र समानः ॥

(८७) सर्गाः । 'सृज विसर्गे (तु० प०)' । कर्मणि घञ् ।
 सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति सर्गाः, जति सर्गाः । यद्वा, सर्गो
 वेगः, 'अर्थआदित्वादच् (५, २, १२७)' । वेगवन्ति हि जलानि ।
 "सर्गासो वृताद्देव (ऋ० सं० ७, ७, ११, ४)"—इति निगमः ॥

(८८) शम्बरम् । सम्पूर्वाद् हृणोतिः 'अहहृदनिश्चिगमश्च
 (३, ३, ५८)'—इत्यप् । संव्रियते मेघैः । यद्वा, पचांश्च
 (२, १, १३४), हृणोति हिं भूमिं संवरम् । पृषोदरादित्वात्
 (६, ३, १०६) शम्बरम् । यद्वा, शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामस
 (१०) । तद्दानपीन्द्रः शम्बः, मत्वर्थीयस्य लुक् । 'रा दाने
 (अदा० प०)' शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः । 'घञर्थे कविधा-
 नम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यस्यौपलक्ष्यार्थत्वात् कः । यद्वा,
 शम्भु तद्वरश्च शम्बरः । शमनं च रोगाणामुत्कृष्टं सर्वपदा-
 येषु इत्यर्थः । 'शम्बरं सम्बरं जलम्'—इति माधवः । "भ्रूति-
 ष्टिग्वायु शम्बरं गिरेरुग्रो अर्वाभरत् (ऋ० सं० २, १, १८, २)"
 —इति निगमः ॥

(८८) अश्वम् । आङपूर्वात् भवन्तेः क इत्येप बाहुलकाद् भवति, उपसर्गञ्छत्वश्च । ‘छन्दस्युभयथा (६, ४, ८६)’—इति सुपि भूंसुधियोर्विधीयमानो यणादेशो व्यत्ययेन कप्रत्ययेऽपि भवति । आ समन्ताद् भवति विद्यते अश्वम् । ‘अश्वमा भवति’—इति माधवः । “सनेस्यर्धं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)”—इति निगमः ॥

(८९) वपुः । ‘टु वप वीजतन्तुसन्ताने (भू० उ०)’ । ‘चर्त्तिष्टवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, ११०)’—इत्युसिप्रत्ययः । उत्तेऽनेन वीजम्, वीजवपने हि जल साधकतम भवति । “चर्त्तिष्णुर्चिर्वपुष्प्रामिदेकम् (ऋ० सं० ३, ५, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(९१) अश्वु । घन्तरिचनान्त्रोऽम्बरशब्दस्य निर्वचने विस्तरेणोक्तम् । (३) निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९२) तोयम् । तवतेर्हृदिकर्मणः (निरु० ८, २५) ‘अघ्नरादयश्च (उ० ४, १०८)’—इति यत्प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः । वर्द्धते वपांसु । ‘तुदति तोयम्’—इति चीरस्वामो । तुदतेः पूर्ववत् यत्प्रत्यये निपातनाद् दकारस्रोपो गुणः । यद्वा, तुदिः सौत्र भावरणार्थः । “तोयेन जीवद्ग्नः ससर्ज भूम्याम्”—इति निगमः ॥

(९३) तूयम् । पूर्ववन्निपातनाद्रूपसिद्धिः । उकारस्य दीर्घः (६, ३, १३३) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९४) कूपोटम् । ‘कूपू सामर्थ्ये (भू० आ०)’ । ‘कृत्कृपिभ्यः कौटन् (उ० ४, १८०)’—इति कौटन्प्रत्ययः । ‘कूपो रो लः (८, २, १८)’—इत्यत्र, काशिकावृत्ति—‘कूपणकूपीटकर्पूरादयोऽपि कूपेरेव द्रष्टव्यः’ । ‘उणादयो बहुलम् (१, ३, १)’—इति च कूपेरेव बाहुलकात्त्वाभावः । भाष्ये तु—

‘कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (८, २, १८ भा०)’—इति लत्राभावः । कल्पते तापनिवारणाय । “यत्रा कृपीट्मनु तद्धन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २१, २)”—इति निगमः ॥

(८५) शक्रम् । ‘शुच दीप्तौ (निघ० १, १७)’ । अस्मात् ‘ऋञ्चिन्द्रायवच्चविप्र (उ० २, २७)’—इत्यादिना ककारान्तादेशो रप्रत्ययो गुणभावश्च निपात्यते । शोचते शक्रः । यद्वा, शोचते र्वलतिकर्मणः (निघ० १, १७) सम्पदादित्वात् (३, ३, ८५ वा०) क्विप् । शुचि, तदस्य, री मत्वर्थीयः । दीप्तमित्यर्थः । शक्रं तेज.शब्दे वा, रेत.पर्यायत्वात् ‘दिवानां वै रेतो वर्षम्’—इति श्रुतेः उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम् । “शक्रासु ते शक्रमायुनाम्”—इति निगमः ॥

(८६) तेजः । ‘तेजृ पालने’ भूषादिः परस्मैपदौ । असुन् (उ० ४, १८४) । तेजयति पालयति प्राणिन पिपासादिनिवारणात् । यद्वा, ‘तेज निशाने (भू० आ०)’ असुन् । अग्निज्वालादृपां कार्यकारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८७) स्वधा । स्वशब्द उपपदे ‘डु धाञ् दानधारणयोः (लु० उ०)’—इत्यस्मात् ‘यातोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’ । स्वमात्मनं सर्वान्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति ‘आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः । (मनुः १ अ० १० श्लो०)’—इति । स्व धनं ददातीति वा, शस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८८) वारि । ऊर्णातिः इण्प्रत्ययः । वाच्यंते तत् सेत्वादिभि. पुरुषैः । वाजसनेये सौत्रामणीप्रैषे—“द्वेवं ब्रुहिर्वारितीनाम् (य० पा० सं० २१, ५७)”—इति निगमः । अत्र भाष्य-कदुवटः—‘वारितीनामुदकवतीनां वारिप्रभवाना वा शोध-

धीनां सखन्विनि अध्वरे स्त्रीर्णम्—इत्यादि ॥

(६८) जलम् । 'जल घातने (भू० प०)' 'घातनं तैष्वम्'
—इति वृत्तिः । जलति शीतं भवति । यद्वा, जायत इति
ञः । 'अन्येष्वपि दृश्यते (१, २, १०१)'—इति डी निरुपपदा-
दपि जनेर्भवति । जैः जातैः प्राणिभिः लायते आदीयते इति
जलम् । 'ला आदाने (अदा० प०)' । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१००) जलापम् । जैः जातैः लथते वाञ्छ्यते (भू० उ०)
इति जलापम् । जगद् उपपदे लपेः कर्मणि घञ् । 'जलापं
जलपितं जातैः'—इति माधवः । यद्वा, जलापमिति सुख-
नाम, सुखहेतुत्वादपां तदेती ताच्छब्दम् । "रुद्रं जलापभेष-
जम् (ऋ० सं० १, ३, २६, ४)"—इति निगमः । 'जलापमुद-
कनाम वा'—इति माधवोऽभाषयत् ॥

(१०१) इदम् । 'इदि परमैश्वर्यं (भू० प०)' इतिच्चा-
चुम् । 'इन्देः कमिर्नलोपश्च (उ० ४, १५२)'—इति कमि-
प्रत्ययः । देवत्वादपां परमैश्वर्यं विद्यते । 'इषो दमुग्'
—इति श्रीभीजदेव, इयते निम्नं प्रदेशं गम्यते वा । यद्वा,
इन्देः कमिन् वाहुलकान्नलोपो घकारस्य देकारश्च । इन्दे
दोष्यते इदम् । "स्वर्षासो या इदं युयु (ऋ० सं० २, ५, २६,
५)"—"ता जिह्वया सदमेदं सुमिधाः (ऋ० सं० ५, १, १०,
३)"—"रूपामिमानो घर्षणोद्विदन्तः (ऋ० सं० ४, २, १८,
३)"—इति च निगमाः ।

इत्येकशतमुदकनामानि (१०१) ॥१२॥

अवनयः (१) । युव्ह्यः (२) । खाः (३) । सीराः
(४) । स्त्रोत्याः (५) । एन्यः (६) । धुनयः (७) ।
रुवर्णाः (८) । वृज्याः (९) । खादो अर्षाः

(१०) । रोध'चक्राः(११) । हुरितः(१२) । सुरितः
 (१३) । अग्रुवः(१४) । नमन्वः(१५) । वृध्वः(१६) ।
 हिरण्यवर्णाः(१७) । रोहितः(१८) । सुसुतः
 (१९) । अर्णाः(२०) । सिन्धवः(२१) । कुल्याः
 (२२) । वर्य्यः(२३) । उर्य्यः(२४) । इरावत्यः(२५) ।
 पार्वत्यः(२६) । स्रवत्यः(२७) । ऊर्जस्वत्यः
 (२८) । पर्यस्वत्यः(२९) । सरस्वत्यः(३०) । तर-
 स्वत्यः(३१) । हरस्वत्यः(३२) । रोधस्वत्यः(३३) ।
 भास्वत्यः(३४) । अत्रिराः(३५) । मातरः(३६) ।
 नदाः(३७) । इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥१३॥

(१) अवनयः । पृथ्वीनामसु व्याख्यातः । (१) अवन्ति जगत्
 स्त्रोदकेन, अव्यन्ते प्राणिभिस्त्रीरादिनिर्मोणेन । “आसिञ्च-
 न्ती'अवनयः समुद्रम् (ऋ० सं० ४, ४, ३१, १)” — “गा न ब्राणा
 अ्वनी'रमुचत् (ऋ० सं० १, ४, २९, ५)” — इति च निगमौ ।
 निगमेषु बहुवचनान्तत्वेन प्रायशः अवणात् सर्वत्र बहुवचना-
 न्तत्वम् ॥

(२) यद्गरः । ‘धा प्रापणे (अदा० प०)’ । ‘शेवयद्गजि-
 द्वायीपापामीवा (उ० १, १५२)’ — इति निपातनात् अपत्ययो
 धातोर्लृत्वत् इगागमश्च । बाहुलकादापः स्थाने ङीप् पीप्-
 स्वादित्वाद् द्रष्टव्यम् । याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा
 प्राणिभिः । यद्वा, ‘यद्गः’ — इति महन्नाम (निघ० ३, ३),
 पूर्ववत् ङीप् । यद्गरः महत्यो नद्यः । द्विधातुलं वा इदं
 नाम, — यातेर्ङञ, पृषोदरादिः (६, ३, १०९) । याताश्च

प्राणिभिः इताश्च यज्ञेऽन्वित्यर्थः । “स्त्रयमत्कैः परिदोवन्ति
युद्धीः (ऋ० सं० २, ७, २४, ४)” — “अवद्वेयन्तुमुमर्गं मम
युद्धीः (ऋ० सं० २, ८, १३, ४)” — इति च निगमौ ॥

‘केपुचित्’ कोशेषु “यव्याः” — इतोदं नाम दृष्टम् । ‘सु
मित्रणे (अदा० प०)’ पृथग्भावोऽप्यम्यार्थः — इति नैगमकाण्डे
‘विद्युते (निरु० ४, २५)’ इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना
प्रतिपादितः । ‘यु मित्रणे’ — इति अयं पठ्यते, प्रयुज्यते च —
‘जनयत्यै त्वा संयौमि’ — इति, तथापि पृथग्भावेऽपि वर्तते ।
न चायं वेरुपसर्गस्याद्यं, केवलस्यापि दर्शनात् — ‘युतं धन-
मस्य’ ‘युतं भोजनमस्य’ ‘युतोऽयम्’ — इति पृथग्भूत इति
गम्यते — इति । अस्मात् ‘आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च (३,
१, १२६)’ — इति ख्यतिं प्राप्ते ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३,
११३)’ — इति ‘अचो यत् (३, १, ८०)’ गुणे, ‘वान्तो यिमत्ये
(६, १, ७६)’ वर्षासु, मेघैरुदकेन मित्रणीयाः, अन्येषु सूख्यं-
रश्मिभिराल्लष्टेन पृथग्भवन्ती वा । अथवा ‘युञ् वन्धने
(क्रा० उ०)’ अस्मात् अघ्नरादित्वात् (उ० ४, १०८) यक्
दृष्टव्य । वध्यते आसु सेतुरिति, यव्याः । यद्वा, यवेभ्यो
धान्यविशेषेभ्यो हिता. ‘खलधवमापतिनहपत्रघ्नणश्च (५, १,
७)’ — इति यत् । नदीजवेनापि वर्द्धन्ते यव्याः । “वाचं
त्वा युव्याभिः (ऋ० सं० ६, ७, २, २)” — इति निगमः ।
‘इदमिव कुल्याभिः’ — इति माधवभाष्यम् । अन्ययोर्युक्तं
मृद्भन्तु सूरयः ॥

(१) खाः । ‘खन अघदारणे (भू० उ०)’ ‘अन्येष्वपि दृश्यते
(३, २, १०१)’ — इत्यत्र ‘अपिशब्दः सर्वोपाधिष्वभिचाराद्यः
(३, २, १०१ भा०)’ — इत्युक्तेर्निरुपपदादपि जनिव्यतिरिक्ता-
दपि खनेडं. प्रत्ययः, टाप् । इत्रहननादिन्द्रेण खाताः ।

तथा च श्रुतिः—‘अपां विल मपिहितं यदासीद् वृत्रं जघ्नन्वा
अप तद्ववार (ऋ० सं० १, २, ३८, १)’—इति, ‘इन्द्रो अस्मा
अददुद् वज्रबाहुः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)’—इति च नदी-
वाक्यम् । यदा, खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः । अथवा ।
‘खे दाने’ । ‘घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८)’—इत्यस्योपलक्ष-
णार्थत्वात् कः, टाप् । ‘खै ख्यै हिंसायाञ्च (भू० प०)’—
इति वा । खायन्ति स्थिरा भवन्ति हनेण रुद्धा, हिंस्यन्ते
वा तेन, खाः । “सरायस्वामुर्प सृजा गणानः (ऋ० सं० ४,
७, ८, ४)”—“ऋध्यार्म ते वरुण खामृतस्य (ऋ० सं० २, ७,
८, ५)”—इति च निगमौ ॥

(४) सीरा । ‘पिञ् वन्धने’ भौवादिकः क्रियादिकश्च ।
‘शसिचिमीनां दीर्घश्च (७० २, २४)’—इति प्रत्ययः । सीयन्ते
वध्यन्ते आसु सेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा । ‘सरणात्
मीरः’—इति सत्तर्धातोः ‘कृपृशृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् (७०४,
२८)’—इति बाहुलकाद् भवति टिलोपश्च । ‘सीराशब्दो
नदीवचनान्तोदात्तः, हलवचन आद्युदात्तः’—इति माधवः ।
“द्रवित्न्वः पृथिव्यां मीरा अधि (ऋ० सं० ८, १, ८, ४)”—
“सोरा इन्द्रः सवितये पृथिव्या (ऋ० सं० ३, ६, २, ३)”—
इति च निगमः ॥ “सीरो युञ्जन्ति कुवयः (ऋ० सं० ८, ५,
१८, ४)”—इति हलवचनः ॥

(५) स्रोत्याः । स्रोतसि भवाः । ‘स्रोतसो विभाषाद्यङ्घो
(४, ४, ११३)’—इति प्रत्ययः । स्रोतोऽनुसरणाच्च नद्यो
भवन्ति । “नृवति स्रोत्या नर्व स्रवन्ती (ऋ० सं० ८, ५, २५,
३)”—इति निगमः ॥

(६) एन्यः । ‘इण गती (अदा० प०)’ । ‘वीज्याज्वरिभ्यो
निः (७० ४, ४८)’—इति बाहुलकान्निप्रत्ययः । ‘कृदिका-

रात् (४, १, ४५ वा०)”—इति डीप् । यन्ति एभ्यः गमन-
स्वभावा हि नद्यः गम्यन्ते वा प्राणिभिः । “वि यद् वत्तं न
एन्यः (ऋ० सं० ४, ३, १२, २)”—इति निगमः । एनीशब्दो
नदीवचनोऽन्तोदात्तः अन्यत्रायुदात्तः इति माधवः । “एनी
त एते वृहती अभिप्रिया (ऋ० सं० २, २, १२, ६)”—इति
अस्योदाहरणम् ॥

(७) धुनयः । ‘धूञ् कम्पने’ भौवादिः । बहुलानुवृत्तेः
‘घृणिघृणिपार्थिचूर्णिभूर्णि’ (उ० ४, ५२)—इत्युक्तेर्निप्रत्ययः
किञ्च । धुन्वन्ति कम्पयन्ति तीरहृत्तादीनि, कम्पन्ते वा
स्वयं गमनशीलत्वात् । “द्विवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् (ऋ० सं०
२, ७, १२, २)”—इति निगमः ॥

(८) रुजाना । ‘रुजो भङ्गे’ तुदादिः परस्मैपदी । व्यत्य-
येन शानच्, अत्र च प्रथमासमानाधिकरणे शानच् भवति,
सुगागमस्तु न क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा । रुजन्ति
कुलानि । “सं रुजानाः पिपिप इन्द्रगवुः (ऋ० सं० १, २,
३७, १)”—इति निगमः ॥

(९) वक्षणाः । ‘वक्ष रोषे (भू० प०)’ । ‘क्रुधमख्यार्थेभ्यश्च
—इति युच् । वक्षन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये बेगेन
गच्छन्त्यः । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः । यद्वा, ‘वक्ष
प्रापणे (भू० उ०)’ । अस्माद् ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)”—
इति युचि सुगागमो बाहुलकाद् भवति । स्वयं प्रवहन्ति हि
ताः । ‘वक्षतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्’—इति माधवः । युच् ।
प्राप्यन्ते हि ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निष्कं वा ।
“प्र वक्षणा अभिनत् पर्यतानाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)”—
“महि ण्योतिर्नि हितं वक्षणासु (ऋ० सं० ३, २, १, ४)”—इति
निगमौ ॥

(१०) स्वादोष्णः । 'स्वाद भक्षणे (भू० आ०)' । कर्तव्य-
सुन् (उ० ४, १८४) अर्षशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकना-
मसु (१२) । स्वादः, भक्षमाणः । भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते,
तेन कूलं बाधमानोऽर्षो जलं यासांमिति स्वादोष्णः, वेग-
वज्जला इत्ययः । 'प्रकृत्यान्तः पादमध्यपरि (६, १, ११५)' ।
तथा च माधवः—“धन्वर्णसो नृद्यः^१ : स्वादोष्णः (ऋ० सं०
४, २, २६, २)” —इत्यत्र 'धन्वर्णसस्तद्वज्जलाः । स्वादोष्णो
जलान्विताः । स्वादो वेगवज्जलं यासां तास्तथोक्ताः भक्षित-
कूलोदकाः'—इति । “धन्वर्णसः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)” —
इत्ययं निगमः । अत्रार्णशब्दो विमेषणम्, अन्यो वा निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(११) रोधचक्राः । 'रुधिर् आवरणे (रु० प०)' 'भावे
(३३, १८)' घञ् । 'लु कञ् करणे (तना० उ०)' 'घञर्थे कधि-
धानम् (३, ३, ५८वा०)—इति कः । 'कृजादीनां के हे भवतः',
—इति द्वित्वम् । चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं
करणं कृतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः । नद्यो हृद्या
प्राणिनां स्वैरसञ्चरणनिरोधकारिणः । यद्वा, रोधः तीरं, तस्य
करणं निर्माणमासां विद्यते तीरवत्यो हि नद्यः । सकारलोप-
न्यान्तसः । यद्वा, रुधेः करणे घञि (३, ३, १८) रुध्यतेऽनेन
जलप्रवाह इति रोधः शब्दः करणं निर्माणमासां विद्यते ।
“समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः (ऋ० सं० २, ५, १३, २)” —इति
निगमः ॥

(१२) हरितः । 'हृञ् हरणे' भूवादिः (उ०), 'हृ प्रसह्य-
करणे' लुहोत्यादिः । 'हृस्रुद्धियुषिभ्य इति; (उ० १, ८४)' ।
हरन्ति हृद्यगुल्मादीनि वेगेन, प्रसह्य हरन्ति वा । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(१३) सरितः । 'सृ गती (भू० प०)' । पूर्वेषु सूत्रेषु (१, ८४) इतिप्रत्ययः । अन्य इत्यनेन समानार्थः । "सुम्बक संवन्ति सरितो न घेना (ऋ० सं० ३, ८, ११, १)" — "यो समुद्रान्तसरितः पिपृत्ति (ऋ० सं० ५, ५, १७, २)" — इति निगमौ ॥

(१४) अग्रुवः । 'अहि गती (भू० आ०)' । 'जन्वादयश्च (उ० ४, १००)' — इति रुप्रत्ययान्तेषु निपातितेषु शब्दः, निपातनाश्लोपः, 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (६, ४, ८६ धा०)' — इत्युवङ् । गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान् । 'अग्रुवो गमनात् नद्यः' — इति माधवः । "समुग्रुवो समनेष्वञ्चन् (ऋ० सं० ५, २, १, ५)" — इति निगमः ॥

(१५) नभन्वः । 'णभ तुभ द्विसायाम्' भूवादिराक्षनेपदी दिवादिः क्रमादिश्च परस्त्रीपदी । 'दाभाभ्यां तुः (उ० ३, ३१)' — इति बाहुलकात् नुप्रत्यये नकार उपजनः । नभन्ते, नभ्यन्ति, नभ्रन्ति इति नभन्वः । 'जसादिषु छन्दसि वा वचन प्राङ् शौ चडुप्रधाया.' — इति विकल्पितत्वात् 'जसि च (७, ३, १०६)' — इति गुणाभावः । नद्यो हि वाधिकाः कूलादीनाम् । "प्राग्रुवो नभन्वो ३ नवकाः (ऋ० सं० ३, ६, २, २)" — इति श्लोखिहो निगमः । "प्र पर्वतस्थ नभन्नूर्वुच्युः (ऋ० सं० ४, ३, २४, ७)" — इति पुलिङ्गे । अत्र 'सिन्धवः स्युर्नभन्वः' — इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ॥

(१६) वध्वः । 'वह प्रापणे (भू० उ०)' । 'वहो धश्च (उ० १, ८०)' — इति ऊपत्ययः । वधन्ति उद्यन्ते वा भूष्याम् । यद्वा, समुद्रस्य भार्यात्वात् वध्व इत्युच्यते । सरित्यतिर्हि समुद्रः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१७) हिरण्यवर्णाः । हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१।२।१) 'हृषीतेः

कन्यन् हिरण्य'—इत्यादिना । 'हृञ्वरणे (खा० उ०)' । 'अब्ज-
न्दाग्रवच्च (उ० २, २७)'—इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपा-
तितः । हृणोति वियते वाऽसाविति वर्षाः श्वेतादिः । हिरण्यः
कान्त इष्टो वर्षो यामां ताः । यद्वा, हिता घर्मादौ रमणीया
मनःप्रज्ञादजनयित्राः, वारिकाश्च तापादेर्भूम्या वा इति ।
“हिरण्यवर्षाः परियन्ति ग्रह्णीः (ऋ० सं० २, ७, २३, ४)”—
इति निगमः ॥

(१८) रोहितः । 'रुह वीजजनानि (भू० प०)' । 'हृष्ट-
रुहियुपिभ्य इतिः (उ० १, ८४)' । रोहन्याभिर्वीजानि,
तज्जलेन हि वीजानि प्ररोहन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) समुतः । सम्पूर्वात् 'सु गतौ (भू० प०)'—इत्य-
स्मात् 'क्षिप् च (३, २, ७६)'—इति क्षिप्प्रत्ययः । सङ्गताः
संमुतः । समोऽन्तलोपश्छान्दसः । क्षुद्रनद्यो महानद्यश्च
परस्परं मङ्गता भवन्ति ततः समुत इत्युच्यन्ते । समुतः सङ्गता
इति माधवः । यद्वा, स्रवतेः सम्पदादित्वात् (३, १, ८४ वा०)
क्षिप् । स्रवणं स्रुतजलप्रवाहः स्रुत इत्यर्थः, तथा सह वर्तन्ते
इति समुतः । 'सहस्य सः सञ्ज्ञायाम् (३, ६, ७८)'—इति
सः, समुतः । 'समुतः स्रोतसा युक्ताः'—इति च माधवः ।
“ऋतम्यु धेना अयनन्त मसुतः (ऋ० सं० २, २, ८, १)”—
इति निगमः ॥

(२०) अर्णाः । 'ऋण गतौ' तनादिः (प०) । 'पचाद्यच्
(३, १, १३४)' । अर्णन्ति मच्छन्त्यर्णाः । यद्वा, अर्ण इत्यकारा-
न्तमप्युदकनामेत्युक्तम् । (११३४) अर्णं आदित्वादच् (५, २,
१२७) । जलवत्यो हि नद्यः । 'अर्त्तरर्णांशुपगाः'—इति माधवः ।
तत्र पचे 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति
नप्रत्ययः । यद्वा, पचाद्यचि (३, १, १३४), अर्त्तः 'उदकं

सुट् च (उ० ४, १८२) — इत्यसुनि विहितो सुडागमो बाहुल-
काद् भवति । “ऋषीरूपो अनवद्यार्थाः (ऋ० सं० २, ४,
१६, २)” — इति निगमः ॥

(२१) सिन्धवः । ‘स्यन्दूपस्रवणे (भू० आ०)’ । ‘स्यन्देः
सम्प्रसारणं धञ् (उ० १, ११)’ — इत्युप्रत्ययः । ‘स्यन्दस्ते
इत्यर्थः । “अथो अजाः सिन्धवः स्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३, २,
१३, २)” — “यस्यैव सुत सिन्धवः (ऋ० सं० ६, ५, ०, २)” —
इति च निगमौ ॥

(२२) कुल्याः । ‘कुल संख्याने (भू० प०)’ । कोलन्ति
मंख्यायन्त्यस्मिन् शिलादय इति कुलं पर्वतः । ‘कुले प्रधान-
भूते पर्यते भवाः कुल्याः । ‘भवे ऊन्दसि (४, ४, ११०)’ — इति
यत् । कुलिशनिर्वचने ‘कुलशातनः (निष० ६, १०)’ । मेघस्य
पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च शातनः
इत्युक्तेः । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिते प्रदेशे कुले भव-
न्तीति कुल्याः । क्षीरस्वामो तु ‘कुलानि पर्यतानि श्वति
पञ्चच्छेदनेन तनुकरोति, कुलिशः’ — इत्युक्तवान् । यद्वा,
‘कुल्याऽस्या क्षत्रिमा सरित् (अम० १, १०, ३४)’ — इत्यत्र
क्षीरस्वामिनो ध्यात्या — ‘क्षत्रिमा अस्या च क्षत्रसेकार्था
कुल्या’ । कुले माधुः ‘तत्र साधुः (४, ४, ८८)’ — इति यत् ।
यदाहुः — ‘कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः ।
दाम्पत्यं कुलमित्यन्ये प्लवं वा कुलमुच्यते’ — इति । “स्यन्देस्तां
कुल्या विपिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)” — “ऋदं
कुल्या ईवाऽऽगत (ऋ० सं० ३, ३, ८, ३)” — इति च निगमौ ॥

(२३) वर्यः । ‘वृज् वरणे (स्वा० उ०)’ — ‘वृज् सम्बन्धौ
(भ्या० आ०)’ । ‘अच इः (उ० ४, १३४)’ — इति इप्रत्ययः,
‘कदिकारात् (४, १, ४५वा०)’ — इति डीप् । ‘वरणीयाः सम्ब-

जनीया वा वर्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इदं नाम माधवः “ऋतावर्यः”—इत्यपठत् । ‘ऋत-
मित्युदकनाम (निह० २, ५२) ‘छन्दसो वनिषो च (५, २,
१२२ वा०)’—इति मत्वर्थीयो वनिष्, ‘वनो र च (४, १, ७)’—
इति ङीब्रफौ, ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’—इति
दोषः, ऋतावर्यः । “ऋतावरुरूपं मुहूर्त्तमेवैः (ऋ० सं०
३, २, १२, ५)”—इति निगमः ॥ अत्र स्कन्दस्वामिना ‘नदी-
नाम’—इति नोक्तम्, युक्तं गृह्यन्तु सूरयः ॥

(२४) उर्यः । ‘ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)’—इत्य-
स्माद् षणोतेषु । उर्य इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१,
१, १०) । महत्यो नद्यः, कादयित्वगो वा भूमिः खेनोदकेन ॥

एतदादीनामुत्तरिपां नाम्नां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण ॥

(२५) इरावत्यः । ‘इण गतौ (अदा० प०)’ । ‘ऋष्विन्द्रा-
यवञ्जविप्र (उ० २, २७)’—इत्यादिना रप्रत्ययो गुणाभावो
निपात्यते । इरा बलं, तदासामस्ति मतुप्, यत्वं, डीष् ॥

(२६) पार्वत्यः । पर्वतशब्दो निरुक्ती मेघपर्वतानां नाम-
त्वेन (१, १०, ८) । ‘तस्यापत्यम् (४, १, ६२)’—इत्यण्, डोष्
(४, १, १५) ॥

(२७) सवत्यः । ‘सु गतौ (भू० प०)’ । लट्, शब्दतो
डीष् । सर्वदा गमनस्वभावः । “नवतिं स्रोत्या नवै च सवन्तीः
(ऋ० सं० ८, ५, २५, ३)”—इति निगमः । अत्र स्रोत्या इति
विशेषणम् ॥

अस्य स्थाने “रेवत्यः”—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते ।
तदा, ‘रयिः’—इत्युदकनाम (१२, ७३) । रयिरासामस्तीति
मतुप्, ‘रयेर्मती बहुलम् (६, १, ३४ वा०)’—इति सम्प्रसार-
णम् । ‘पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् (ऋ० सं० ८, ८, ३८,

१)”—इति निगमः । सिन्धुशब्दो विगेषणम् ॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः । ‘ऊर्ज बलप्राणनयोः’ सुरादिः (प०) । असुन् (उ० ४, १८४) । ऊर्जयतीत्यूर्जा बलं तेन तद्वत्त्वः । ‘अध्यायामेधावजो विनिः (५, २, १२१)’—‘बहुलञ्छब्दसि (५, २, १२२)’—इत्युक्तेर्मतुप, ‘तसौ मत्वर्थं (१, ४, १८)’—इति भसजघ्ना । बलवत्यो हि नद्य यतः स्ववेगेन स्थिरानपि वृक्षादीन् हरन्ति । ‘शोजसा वा एता वहन्तीरिवोद्धतीरिव आकूलन्तीरिव धावन्तीरिव—इति श्रुतिः ॥

(२९) पयस्वत्यः । ‘पा पाने (भू० प०)’ । पिवतेरौ चासुन् (६, ४, ६६ । उ० ४, १८४) । पीयत इति पयः । प्यायतेर्वा (भू० आ०) असुनि बाहुलकात्, ‘प्यायः पी (६, १, २८)’—इति निष्ठायां विहितः पीभावो भवति । वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति पयः । उक्तार्थं तद्वत्त्वः ॥

(३०) सरस्वत्यः । सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२, ३८). तद्वत्त्व. सरस्वत्यः ॥

(३१) तरस्वत्यः । ‘त प्रवनतरणयोः (भू० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) । तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्त्वः ॥

(३२) हरस्वत्यः । ‘हृज् हरणे (भू० उ०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) । ‘उदकं हर उच्यते’—इति निरुक्तम् (४, १८) तद्वि बहवो हरन्ति, सर्वं ह्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्त्वः ॥

(३३) रोधस्वत्यः । रोधसा तीरेण, तद्वत्त्वः । “चित्रा रोधस्वती रनु’ (ऋ० सं० १, ३, १७, १)”—इति निगमः ॥

(३४) भास्वत्यः । ‘भा दीप्ति (अदा० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) । भा दीप्तिः, तद्वत्त्वः, दीप्तिमत्यो हि नद्यः ॥

(३५) अजिराः । ‘अज गतिषेपणयोः (भू० प०)’ । ‘अजिराशिशिराशिक्षिरास्फिरास्वविराशदिराः (उ० १, ५३)’—

इति किरच्प्रत्ययो वीभावाभावश्च निपात्यते । अजन्ति गच्छन्ति चिष्यन्ते प्रेष्यन्ते आसु नाव इति । यद्वा, 'अजिरम्'—इति चिप्रनाम (निघ० २, १५), अजिरा. शीघ्रगा ॥

(३६) मातरः । 'माड् माने (अदा० आ०)' । ढन्ढचौ, 'शसिञ्जदादिभ्यः सञ्ज्राया ढन्ढचौ (उ० २, ८०)'—इति वचनात् । 'न षट्ससादिभ्यः (४, १, १०)'—इति ङीप्-प्रतिषेधः । निर्मायते प्रजापतिना, मान्ति आसु आप इति वा, माडवल्गोकस्य रक्षिका इति वा, नदीमाडक इति हि देशस्य व्यपदेशः । "जुञ्जानं सप्तमातरं. (ऋ० सं० ७, ५, ४, ४)"—"द्वितीयमा सप्तशिवासु माडपुं (ऋ० सं० २, २, ८, २)"—इति च निगमौ ॥

(३७) नद्यः । 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)' । पचात्यच् (३, १, १३४) । तत्र च 'नदट्'—इति टिदय पठ्यते (४, १, १५ भा०), ततो ङीप् । नदन्ति नद्यः । "सो अर्णवो न नद्यं समुद्रियु (ऋ० सं० १, ४, १६, २)"—"प्रतीप शार्पं नद्यो वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ ॥

इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः(१) । हर्यः(२) । अर्वा(३) । वाजी(४) । सप्तिः(५) । वङ्गिः(६) । दक्षिणाः(७) । दधि-
कावा(८) । एतग्वा(९) । एतशः(१०) । घृद्वः
(११) । दौर्गाहः(१२) । अौच्चैःअवसः(१३) ।
तार्क्ष्यः(१४) । आशुः(१५) । वृधः(१६) । अरुपः
(१७) । साञ्चत्वः(१८) । अव्यययः(१९) ।
श्येनासः(२०) । सुपर्णाः(२१) । पतङ्गाः(२२) ।

नरः(२३) । ह्यार्याणाम्(२४) । ह्यार्षः(२५) ।
अश्याः(२६) । इति पञ्चविंशतिरश्वनामानि ॥१४॥

(१) अत्यः । 'अत सातत्यगमने (भू० प०)' । 'कृत्यत्पुटो
बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि यत् । अथवा 'अत्रा-
द्यञ्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अतति
सततं गच्छति, गच्छत्यनेनाश्यारोह इति वा । "वामत्या अपि
कथं बहन्तु (ऋ० सं० ४, १, ३०, ४)"—इति निगमः ॥

(२) ह्यः । 'ह्य गतिविक्रान्ते (भू० प०)' । पचाद्यच्
(३, १, १३४) । ह्यति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा । 'अश्या-
टीनां गतिविशेषो विक्रमणम्'—इति वृत्तिः । "ह्यो न
विहो अयुजि स्य, धुरि (ऋ० सं० ४, २, २८, १)"—"ह्योऽसि
(ता० ब्रा० १, १, ७)"—इति च निगमौ ॥

(३) अर्षा । 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)' । 'स्वामदि-
पद्यत्तिपुशकिभ्यो वनिष् (उ० ४, १०८)'—इति वनिष्-
प्रत्ययः । गच्छत्यध्वानं प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा । 'अर्ष-
ररणवान् (निरु० १०, ३१)'—इति भाष्ये सून्द्रस्वामी ।
भाष्ये तु अर्षररणवान् इत्यर्थमाप्तवचनं द्रष्टव्यम् । अर्षर-
णतिष्यर्थादा 'अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति
वनिनि रूपम् । प्रेयते कसादिना प्रतिक्षणं पाषाणदिनेति
वा । यदा, अन्वमाचितः अक्षतन्त्र इत्यर्थः अश्वो श्यारोहि-
परतन्त्रः । "दूचो वृन्वन् कत्या नाश्वी (ऋ० सं० ४, ५, १४,
४)"—इति निगमः ॥

(४) वाजी । 'वज गती (भू० प०)' । घञ् । वाजी वेगः ।
'रंजक्षरणिः प्रसभो वेगो रपो जवो वाजः'—इति निघण्टुः ।
'वजिप्रज्योथ (८, ३, ६०)'—इत्यत्र न्यासः—'वकारस्तासुक्त-

समुच्चयार्थत्वाद् वज्जेरपि कुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः
वाञ्चम्—इति । वाजोऽस्यास्ति 'अत इनिठनी (५, २, ११५)'
वाजी । वेगवान् शब्दः । यद्वा, वाजोऽन्, देवातात्वे हविर्ल-
क्षणेन, अश्वजातीयत्वे तज्जात्युचितमुद्गाद्यन्नेन तद्वात् ।
'वाजाः पक्षाः अभूवन्नस्वेति वाजी'—इति शीरस्वामी । वेज-
नवान् वा । वेजनं कम्पनं कम्पित. स्वयं, कम्पयिता वा
परेषामित्यर्थः । अत्र 'ओ विजो भयचलनयोः (६० प०)'—
इत्यस्माद् वाजशब्दः पृषोदरादित्वात् सिद्धः । "विमोर्धनं
वाजिनो रासभस्य (ऋ० सं० ३, ३, १८, ५)"—इति निगमः ॥

(५) सप्तिः । 'पप समवाये (भू० प०)' । 'सपिनसिव-
सिपदिभ्यस्तिप्'—इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्ग्रामेषु सह-
सामेवैति । गतिकर्मणो वा सप्तिः । 'सपतेः स्पर्शार्थात्'—
इति माधवः । 'सृष्ट गतो (भू० प०)'—अस्माद्वा तिप्रत्यये
गुणे च रेफलोपो बाहुलकात्, सर्पति सप्तिः । "जुषाण इन्द्र
सप्तिभिर्नु आ गच्छि (ऋ० सं० ६, १, ८, ३)"—इति निगमः ॥

(६) वहिः । 'वह प्रापणे (भू० प०)' । 'वहिय्युयुद्गम्बा-
हात्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)'—इति निप्रत्ययः । "ये त्वा
वहन्ति वह्नयः (ऋ० सं० १, १, २६, ६)"—इति निगमः ॥

(७) दधिक्राः । 'तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति
वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारौ भवतीति वा (निरु० २,
२७)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'दधिक्राः, दधत् धारयत् स्वारी-
द्विष्यं क्रामति, दधत् क्रन्दति इष्यं छेपारवं करोति, दध-
दिव्याकारौ भवति अधिष्ठितम्, ईषदवनतमध्यभाग', उदत-
कन्धरः, कुक्षितघोष', स्तिमितचक्षुः, कर्णशक्तिकाकारौ
भवति'—इति । सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं तस्य पृषोदरादि-
त्वात् (६, ३, १०८) तकारलोप इकारान्तादेशश्च । क्रामतेः

क्रन्दतेराड्पूर्वात् करोतेर्वोत्तरपद, तत्र, क्रामते 'जनसन
खनक्रमगमो षिट् (३, २, ६७)'—इति षिट्, 'विडवनीरनुना-
सिकस्यात् (६, ४, ४१)'—इत्यात्वम् । क्रन्दे 'अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्व,
दकारलोपश्च षषोदरादित्वेन करोते क्तिप् युक् चानुवर्त्तते ।
आड् च घातो परो यथादेश, दधिक्रा । "क्रतु^१ दधिक्रा
अनु^२ मन्तवी^३ त्वत् (ऋ० स० ३, ७, १४, ४)"—इति निगम ३

(१८) दधिक्रावा । अत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)
—इति वनिप । अन्यत्वे पूर्वेषु समानम् अर्थात् । "दृष्टि
क्रायेऽमूर्जं स्वजनत् (ऋ० स० ३, ७, १४, २)"—इति
निगम ३

(१९) एतम्बा । 'इण् गती (अदा० प०) । 'इमिष्टगृरा-
वासिदमिलूपूर्वाभिस्तन् (उ० ३, ८३)'—इति तन्प्रत्यय
जर्मणि । 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इत्युक्ते भूतेऽपि
भवन्ति । एत प्राप्तम् । 'गम्बृ गती (भू० प०)' 'इण्यौभ्या
वन् (उ० १, १५०)—इति वाङ्मूलकाट् वन्प्रत्यय टिलो
पश्च । गम्यत इति ख्व गन्त्वयो देश । एत प्राप्ते गन्त्वयो
येन स एतम्ब । अखस्तु शैत्रातिशयेन गमनारम्भ एवादिब
न्धित गन्त्वदेश प्राप्नोतीति एत उच्यते । 'एतम्बा प्राप्त
गन्त्व्या'—इति माधव । यद्वा, एतम्ब शक्तपर्याय, नमे
क्तिप्, 'गम' कौ (६, ४, ४०)—इत्यनुनासिकलोपः, 'ऊर्ब
गमादीनाम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युकारोऽन्तादेश । आग-
न्नमागू । धातूपसर्गयो स्वनविपर्यय प्राप्त । एतम्ब
शक्तवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थोयस्य लुक् । एतम्बा शक्त
वर्णा अश्वा । यद्वा, एत शक्तवर्णाःस्यास्तीति 'केयादीऽन्व
कारणान् (५, २, १०८)'—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५, २, १०१

वा०) — इति वप्रत्ययः, गकार उपजनः । 'एतस्य श्वेतवर्णस्य
श्वो मत्वर्थीयो भवति' — इति माधवः । सर्वेषामश्वानां यत्र
क्वापि श्वैकमस्ति रूपेण वा । एतश्वागब्दोऽश्वे वर्तते ।
तथाच 'विशाखापाठो मन्यदण्डयोः' — इत्यत्र पदमञ्जरी —
'विशाखापाठगब्दो रुदिरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्तते, तेन यथा-
कथञ्चित् साधुत्वानुयासनार्थं व्युत्पत्तिः क्रियते' — इति । तेना-
मत्वर्थेऽपि न दोषः । 'एतश्वा' — इत्याकारान्तपाठो यथा-
दृष्टम् । "एतश्वा चित्र मुयुजा युजानः (ऋ० सं० ५, ५,
१७, २)" — "एतश्वा चित्र एतंशा युयोर्जते (ऋ० सं० ६, ५,
८, २)" — इति च निगमादौ 'सुपा० सुलुक् (७, १, ३८)' —
इति विभक्तोराकारः ॥

(१०) एतशः । 'इण् गतो (अदा० प०)' । 'इणस्तथान्त-
शसुनो (उ० ३, २४५)' — इति तगन्प्रत्ययः । एतशः गमन-
कुशलः । यद्वा, एतशन्दात् लोमादित्वात् (५, २, १०) शम् ।
एतद्वा एतच्छरीर एतशः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
सर्वसिद्धिः । "एतशो वहेति धर्षु युक्तः (ऋ० सं० ५, ५,
५, २)" — "यदेतशेभिः पतरै रथुर्यमि (ऋ० सं० ७, ८,
१२, ३)" — इति च निगमो ॥

(११) पैहः । 'पद गतो (टि० आ०)' । 'कृष्टशृद्ध्यो वः
(उ० १, १५३)' इति वप्रत्ययो बाहुलकात्, अकारस्यकारः
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । यद्यते गच्छति पद्यतेऽने-
नेति वा । 'पदेः पैहो गतिक्रियायाम्' — इति माधवः ।
"पैहो न हि त्व महि नाम्नां हुन्ता (ऋ० सं० ७, ३, २४, ४)"
— इति निगमः ॥

(१२) दीर्गहः । दुर्शब्दे उपपदे गृह्णातिः (ऋ० सं० ८०)
गाहेर्वा (भू० आ०) 'रेपद्ः सुषु कच्छार्थेषु खल् (३, ३, १२६),

पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) गृह्णातेः रेफलोपः, नाहेङ्ङत्वम् । अत्र हृदयानभिर्गृहीतुमगच्छत्वात् दुर्गह इत्युच्यते । दुर्गह एव दीर्गहः, प्रज्ञादित्वादण् (५, ४, ३८) । यद्वा, 'दुःखेन गहितव्यत्वात् दुर्गाहं जलमुच्यते'—इति माधवः, तत्र भवो दीर्गहः, 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यण्, 'असु योनिर्वा अन्नः (शत० ब्रा० ५, ४, ४, ४)'—इति श्रुतिः । "मुत्तकृष्वो दीर्गहे वृध्यमाने (ऋ० सं० ३, ७, १८, १)"—इति निगमः ॥

(१३) श्रीचैःश्रवसः । अमृतमन्यने जातोऽश्व उच्चैःश्रवाः । उच्चैर्महच्छ्रवः कीर्त्तिरस्येति, 'तस्यापत्यम् (४, १, ८२)'—इत्यण् । तत्कुलीनः श्रवाः सर्वे । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) तार्क्ष्यः । तूर्षमश्रुते गन्तव्यं, तीर्थे अन्तरिक्षे स्थिततीति तार्क्ष्यः । तूर्षमश्रुत्वात् तीर्थमश्रुत्वाद्वा पूर्वपदम्, अश्रुतेः शीयतेर्वेत्तरपदम्, पृषोदरादिः (६, ३, १०८) । अश्रुति हि वेमवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः । यद्वा, वेगेन तार्क्ष्यसादृश्यात् तार्क्ष्य इत्युच्यते । 'तुरङ्गवद्वी तार्क्ष्यो (अम० को० ३, ३, १४५)'—इत्यत्र लक्षणापत्त्वं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्—इति चीरस्वामी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) आयुः । 'अशु व्याप्ती (स्वा० भा०)' । 'ऊवापाजि-मिस्त्रदिसाध्यशुभ्य उष् (उ० १, १)' । अश्रुतेऽध्वानम् । अश्रुतेर्वा बाहुलकादुष् (३, ३, १) । अश्रुति महाशनी भवति । आयुरिति विप्रनाम (निघ० २, १५), शीघ्रो वा । "द्ववर्षकेष्वायुषु (ऋ० सं० ६, १, १३, ८)"—इति निगमः ॥

(१६) ब्रध्नः । अत्र भास्करमित्येष—'ब्रध्नम् परिवृत्तम्, अक्षयमारोचनम्'—इति व्याख्यातम् । वाक्यधनेषु तु,— "ब्रध्नानि ब्रध्नमहृषधरन्तम् (ऋ० सं० १, १, १६, १)"—इत्यत्र,

उवटः—‘अखं युञ्जन्ति ब्रह्ममिति, अखोऽन्नादिवत् स्तूयत इति वा’ ॥

(१७) अरुपः । ‘ऋ गतिप्रापणयोः (क्वा० प०)’ । ऋणाति अभ्यासुखं गच्छति, अर्थ्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा, अरुपमिति रूपनाम (निघ० ६, ७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रश- स्तरूप इत्यर्थः । “‘हरि’ ऋजन्यरूपो न युज्यते (ऋ० स० ७, २, २७, १)” —इति निगमः ॥

(१८) माधवः । ‘मन ज्ञाने (दि० आ०)’ । पदस्य नलो- पाभावः पृषोदरादित्वात् (६, १, १०८) । “महोमे अस्य हयनामं शूपे माधवत्वे वा पृथग्ने वा वधत्वे (ऋ० सं० ७, ४, २१, ४)” —इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाष्यम्—‘महो महती, इमे, अस्य सीमस्य, शूपे सुखकरे भवतः । ये च कर्मणी माधवत्वे । अश्वनामैतत् । मनु चरतीति । अश्वैः क्रिय- माणे युष्ते वाहुयुष्ते, वधत्वे शत्रूणां हिसनगोले भवतः । सोऽय अस्त्रापयच्छन्तुस्त्रे हयश्च । स्नेहन प्रद्रावणम् । अथ प्रत्यक्ष- क्ततः’—इत्यादि । अत्र माधवस्य । समान्नायपाठेषु मंथत्व इति दृश्यते । ‘ब्रह्मं मांथतोर्वरुणस्य ब्रह्मम् (ऋ० स० ५, ४, ११, ३)’—इत्यत्र माधवः—‘मंथतुरित्यश्वनाम । इह तु वरुणविशेषणम्, मंथतोर्वरुणस्य महान्तं वभ्रुम्’—इत्यभा- षयत्, निरूपणीयम् ॥

(१९) अव्यययः । ‘एषामष्टावुत्तराणि बहुवदित्युक्तम् (निरु० २, २४७)’ असन्देहार्थमेतदादीनि बहुवचनान्तानि नामानि । ‘व्यय भयचलनयोः (भू० आ०)’ । ‘इन् सर्व- धातुभ्यः (७० ४, ११४)’—इतीन्प्रत्ययः, नञ्समासः । न व्ययन्त्यभि सङ्ग्रामेषु अव्यययः दृष्टे भयेऽप्यव्ययः स्यादिति भावः । यद्वा, व्ययिरिति क्रोधनाम (निघ० २, १३), चारी-

इत्ताडनवन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः । “पुत्रविभिर्नृमैर-
व्ययिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)”—इति निगमः ।

(२०) श्येनासः । ‘श्येनः शसनीयं गच्छति (निब० ४,
२४)’—इति भाष्ये । जसि ‘श्राज्जसेरसुक् (७, १, ५०)’ ।
“श्येनासो न दुर्वसनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ५)”—
इति निगमः ।

(२१) सुपर्णाः । ‘पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)’ । ‘घापू-
वस्यत्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)’—इति नप्रत्ययः । सुपाष्यन्ते
यवसादिप्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः । ऊषारवादिना सङ्ग्रा-
मसाधनत्वात् । पततेर्वा बाहुलकात् नप्रत्ययस्तकारस्य रफः,
शोभनगमना इत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) पतङ्गाः । ‘पतञ्ज गती (भू० प०)’ । ‘पतेरञ्च्
(उ० १, ११७)’ । यद्वा, खच्प्रकारणे ‘गमेस्तु खच्युपसंस्थानम्
(३, २, ६८ वा०)’—इति खच्, खच्च डिहा वक्तव्यः (३, २,
६८ वा०), ‘खित्वनव्ययस्य (६, ३, ६६)’—इति सुम् पतङ्गा
इति । ‘अग्ना. पूर्वं पक्षिणो भूवन्’—इति श्रूयते । “रथे
युक्तासं आशर्वः पतङ्गाः (ऋ० सं० १, ८, १८, ४)”—इति
निगमः । आश्वशब्दो विशेषणम् ।

(२३) नरः । ‘णीञ् प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘नयतेर्णिञ्
(उ० ३, ८३)’—इति ऋनप्रत्ययः । जसि नरः । नयन्ति
आरोहिषम्, कर्मणां नेतारो वा नरः । “त्वं सूर्यो हरितो
रामयोर्नृन् (ऋ० सं० १, ८, २६, ३)”—इति निगमः ।
‘नृन् अम्नान्’—इति माधवः ॥

(२४) द्वार्याणाम् । ‘द्वुकौटिष्ये (भू० प०)’ । ‘ऋद्वसो-
र्षत् (३, १, १२४)’ । खलीनाद्याकर्षणे सुष्वादिष्वङ्गेषु
कुटिषीक्रियन्ते श्रग्णाः । यदा, हरतिरत्तिकर्मा (निब० २,

८), 'कृत्यस्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति खत् । 'हरत्य-
थम् अग्नाः हार्याः । 'हरि गती'—इति माधवः । "ह्यार्या-
णाम्"—इति यथादृष्टपाठः । "पुत्रो न ह्यार्याणाम् (ऋ०
सं० ४, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२५) हंसासः । 'हन द्विसागथोः (अदा० प०)' । 'हतृ-
वदिह्निकमिकपि(युध्यवि)भ्यः स. (उ० ३, ५८)'—इति सप्र-
ब्ययः । 'हन्ति गच्छन्त्यध्वान, गच्छन्तः पद्भिरध्वानं हंसन्ति
वा (ऐ० ब्रा० १, १, १) । "हंसासो ये हां मधुमन्तो अस्मिधः
(ऋ० सं० ३, ७, २१, ४)"—इति निगमः ॥

(२६) अग्नाः । 'अग्नू व्याप्तो (स्व० आ०)' । 'अग्नपुषिन्-
टिकसिखटिविधिभ्यः कुन् (उ० १, १४८)'—इति कुन्प्रत्ययः ।
अग्नातेर्वा वाहुलकात् । अग्नेवतेऽध्वान महाशना भवन्तीति
च । "यदाचिपुष्टिव्यमज्मग्नाः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"
—इति निगमः ॥

इति षड्विंशतिरख्यनामानि । १४ ॥

'दशोत्तराख्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय
(निरु० २, २८)'—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावधो-
रात्रे वा ।

हरौ इन्द्रस्य (१) । रोहितोऽग्नेः (२) ।
हरितं आदित्यस्य (३) । रासं भावश्चिनोः (४) ।
अजाः पूष्यः (५) । घर्षत्यो मरुताम् (६) ।
अरुण्यो गावं उपसः (७) । श्यावाः सवितुः
(८) । विश्वरूपा बहुस्यतेः (९) । नियुतो
वायोः (१०) । इति दशाऽऽदिष्टोपयोजनानि ॥१५॥

“(१) हरी इन्द्रस्य । सीमपानादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

(२) रोहितोऽग्निः । नित्यपक्षे ज्वाला अक्षा व्याप्तिमत्त्वः ।

(३) हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ॥

(४) रासभावश्विनोः । अश्विभोगकाले रासभवर्णा, तत्कालोचितेन श्यामत्वेन वर्णनाय व्यपदेशः ॥

(५) अजाः पूषः । अजा अजनात् । पूषः काले रश्मयो गच्छन्ति ॥

(६) पृथ्वी मरुताम् । प्राहृषि सर्वतः पृथ्वीः विचित्रा मेघमाला मरुताम् ।

(७) अरुणो गाव उपसः । उपसः काले तमोऽभिभवे अरुणिमायामागन्तव्यः ॥

(८) श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति ॥

(९) विश्वरूपा बृहस्पतेः । ‘छन्दासि वै विश्वरूपाणि (शत० ब्रा० ८, ४)’—इति श्रुतेः ॥

(१०) नियुतो वायोः । अप्रहृत्तो व्यपपर्णानामबादेः सञ्चरणान्निश्चयविद्युतः ॥—इति स्कन्दस्वामिसन्ध्याः ॥

शब्दव्युत्पत्तिस्त्रावत् प्रदर्शयते—

(१) हरी । ‘हृन् हरणे (भू० उ०)’ । ‘हृपिविहृतिविदिहृदिकीर्त्तिभ्यश्च (उ० ४, ११५)’—इतीन्प्रत्ययः । हरतो रथम् । अत्र ताण्ड्यकम्—‘पूर्वपक्षापरपक्षो वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्या हीद सर्वं हरति (६, १, १)’—इति, अस्मिन् पक्षे करणे इन् । ‘ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी’—इत्यैतरिय-ब्राह्मणम् (२, ३, ६) । ‘ऋक्सामे वै हरी’—इति यजुर्ब्राह्मणम् (४, ४, ३६) । “इन्द्रो हरी युयुजी अश्विना रथम् (ऋ० सं० २, ४, ५, १)”—इति निगमः ॥

(२) रोहितः । 'हृष्टरुहियुधिभ्य इतिः (उ० १, ८४)'—
इति इतिप्रत्ययः । रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति
रोहितः । "रोहिदश्चु यचिर्वत (ऋ० सं० ६, ३, १२, १)"—
इति निगमः ॥

(३) हरितः । पूर्ववत् इतिः (उ० १, ८४) । हरन्ति रथं
तमो वा स्वभासा । यद्वा, हरिच्छब्दः पीतवर्णवचनो हरि-
हर्षो वा । "युदेतदयुक्ताहरितः सुधस्थात् (ऋ० सं० १, ८, ७,
४)"—इति निगमः ॥

(४) रासभौ । 'रास्य शब्दे (भू० आ०)' । रासिबन्धि-
भ्याश्च (उ० ३, १२१)'—इत्यभच्प्रत्ययः । रासते शब्दं करो-
तीति रासभः, तौ रासभौ । 'गर्दभरथेनाश्विना उदजय-
ताम्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ४, २, ३) । "युञ्जाष्टां
रासभं रथे (ऋ० सं० ६, ६, ८, २)"—"तद्रासभो नासत्या
सुहस्रमाजा (ऋ० सं० १, ८, ८, २)"—इति च निगमौ ॥

(५) अजाः । 'अज गतिच्चेपणयोः (भू० प०)' । पचाद्यच्
(३, १, १३४) । वीभावाभावो व्यत्ययेन । अजन्ति गच्छन्ति
सर्वतः क्षिपन्ति वा तमः । "अहेलमानो ररिवो अजाश्च
श्ववस्यतामजाश्च (ऋ० सं० २, २, २, ४)"—इति निगमः ॥

(६) पृषत्यः । 'पृषु हृषु सेचने (भू० प०)' । 'वर्त्तमाने पृष-
न्वहत् (६, ४, ३० वा०)'—इत्यादिना सिद्धम् । 'पृषत्यः सङ्घ-
सङ्घताः'—इति माधवः । तदा 'पुंयोगादाख्यायाम् (४, १,
४८)'—इति ङीष् । "उपो रथेषु पृषतीरयुग्धम् (ऋ० सं० १,
३, १८, १)"—इति निगमः ॥

(७) गावः । व्याख्याता रश्मिनामसु (१, ५, ३) । गन्धः ।
'युक्ते गवा मरुचानामनीकम् (ऋ० सं० २, १, ८, १)"—
इति निगमः ।

(८) श्यावाः । 'श्यैह् गतो (भू० घा०)' । 'कृन्मृदृभ्यो घः' (उ० १, १५३) —इति बाहुलसाद् वप्रत्वयः । श्यावो धूनरा-
रूपो वर्णः, तदन्तोऽपि श्यावा, 'गुणयचनेभ्यो मतुपो लुब्ध
क्तव्य' (१, ४, १८ वा०) । "वि जन'अच्छ्रावाः श्रित्तिपादो'
अर्यन् (ऋ० सं० १, २, ६, ५)" —इति निगमः ॥

(९) विश्वरूपाः । नानावर्णाश्वाः । "बृहस्पतिश्च भविता च
विश्वरूपैरिहागतम्" — "बृहस्पतिर्विश्वरूपा सुपा'जत (ऋ०
सं० २, ३, ५, १)" —इति च निगमो ॥

(१०) नियुतः । निपूर्वात् 'यु मित्यथे (घटा० ष०)' —इत्य-
ष्वात् क्तिच् । नियुवन्ति मित्यवन्ति लणपयोदौनि, आत्मान
रथेन वा । यदा, निपूर्वात् 'यसु उपरमे (भू० ष०)' —इत्यष्वात्
'भ्यो रुति. (स० १, ८१)' —इति बाहुलसाद् चतप्रत्वयष्टि-
लोपश्च । नियम्यन्ते सारथिना नियुतः । "नियुक्षिर्षी यविष्टये'
दुशोषे (ऋ० सं० ५, ६, १४, ३)" —इति निगमः ॥

इति दश्यादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

भ्राजते (१) । भ्राश्रते (२) । भ्राश्र्यति (३) ।
द्वौदर्यति (४) । शोर्चति (५) । मन्दते (६) ।
भन्दते (७) । रोचते (८) । द्योतते (९) ।
ज्योतते (१०) । द्युमत् (११) । इत्येकादश ज्वल-
तिकर्माणः ॥१६॥

(१) भ्राजते । 'ट् भ्राजू दीप्तौ' भूवादिरात्मनेपदो ।
"भ्राजते ऋषिदन् (ऋ० सं० ७, ७, २, ३)" —इति निगमः ॥

(२),(१) भ्राश्रते । भ्राश्रति । 'ट् भ्राश् भ्राश्र दीप्तौ'
भूवादी आत्मनेपदिनी । 'वा भ्राग्भ्रायश्चसुकसुकसुवसिक्'

टिलषः (३, १, ७०)—इति पक्षे श्यन्, परस्मैपदित्वं छान्द-
सम् । “नि तिस्मानि भ्राश्रयन् भ्राश्रयानि (ऋ० सं० ८, ६,
२०, ५)”—इति निगमः । ‘भ्राश्रयति शिलाजितादीनि’—इति
प्राध्वः । भ्राश्रयतीति पाठान्तरम् । भ्राश्रयतीतिवत् प्रक्रिया ॥

(४) दीर्घयति । नेरक्तो धातुः (निरु० १०, १८) । यद्वा,
‘दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० प्रा०)’—इत्यस्य धकारस्य
दकारो व्यत्ययेन, ‘बहुल छन्दसि (२, ४, ७३)’—इति शपो
लुगभावः, परस्मैपदित्वं छान्दसम् । “यो अ॒नि मो दीर्घय॒ट्प-
स्यन्तः (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)”—इति निगमः ॥

(५) शोचति । ‘शुच शोके’ भूवादि. परस्मैपदी, दीर्घ्यत्वं
त्वनेकार्यत्वाद्वातूनाम् । “अज॑स्रेण शोचि॒ष्या शोशु॑चानः (ऋ०
सं० ५, २, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(६) मन्दते । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु’ अत्र
दीर्घ्यत्वम् । भूवादिरात्मनेपदी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) भन्दते । ‘मदि कल्याणे सुखे च’ भूवादिरात्मनेपदी,
दीर्घ्यत्वं पूर्ववत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रोचते । ‘रुच दीप्तौ’ चुरादिरात्मनेपदी कथादिय
“वि यत् सू॒र्यो न रोच॑ते बृ॒हद्भ्यः (ऋ० सं० ५, २, ११, ४)”—
इति निगमः ॥

(९) द्योतते । ‘द्युत दीप्तौ’ भूवादिरात्मनेपदी । “अदि-
द्युत्तु (ऋ० सं० ४, ५, १३, ४)”—इति निगमः ॥

(१०) ज्योतते । ‘युत्तु दीप्तौ’ भूवादिरात्मनेपदी ।
यकारच्छान्दसः । यद्वा, द्युतेर्विगृहीतः । ‘द्युतेरिसिन्नादेश
ज (ऋ० २, १०३)’—इति इतिनप्रत्यये विहितो जो वाहुल्य-
काटव्यापि भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

केचिदस्य स्थाने “छन्द्यते”—इति पठन्ति । ‘छदि संव-

रवे'—इति घुरादिः परस्मैपदो, व्यत्ययेनाजनेपदं टिसोपः,
'हृदस्सुभयथा (३, ४, ११०)'—इत्वार्षधातुत्वाद्वा टिसोपः ।
निगमदर्शनाभिर्षयः ॥

(११) द्युमत् । द्योतते द्युत्, सन्धदादित्वात् (३, ३, ८४
षा०) क्तिप् । द्युरस्तीति मतुप्, घृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
तकारसोपः । यद्वा, 'दिवु औडाविजिगीषाव्यवहारद्युति-
भृतिकान्तिगतियु (दि० प०)'—इत्यस्यात् दीस्यर्थात् दिषि-
र्दीश्चतीति विचि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि 'दिव चत्
(६, १, १३१)'—इत्युत्वं दीप्तिमदित्यर्थः । समाख्याये यच्च
पदार्थस्य यद् वाचकमाख्यात नाम च तत्सहैवाग्न्यापि
पठ्यते । तथाहि—कान्तिकर्मसु (निघ० १, ६) उशिगादि,
व्याप्तिकर्मसु (निघ० २, १८) धाम्प्रवान इत्यादि, महत्कामसु
(निघ० ३, ३) बर्वाचिथ विवचसे, पशतिकर्मसु (निघ० ३, ११)
विचर्षणित्वादि, एवमिहापि द्युमदिति नामपदस्य घातु-
मध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विकृतत्वाद्दिवेशानेकार्थत्वात् अक्ष-
नार्थत्वव्यापनार्थम् । "द्युमदमीवुचार्तनं रघोष्ठा (अ० सं०
५, २, १२, ६)"—इति निगमः ।

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो घातवः ॥१६॥

जुमत् (१) । कुल्मलीकिनम् (२) । कुल्मला-

भर्वन् (३) । कुल्मलाभवन् (४) । अर्चिः (५) ।
शोचिः (६) । तपः (७) । तेजः (८) । हरः (९) ।
घृणिः (१०) । शृङ्गाणिः (११) । शृङ्गाणि (१२) ।
इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि

गौर्हमास्वरं खा१ः खेदय आता श्यावी
विभावरौ वस्ता रद्रिः श्लोकोऽर्णोऽवनयोऽथो
हरी इन्द्रस्य भ्राजते जसदिति सप्तदश ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥१॥

(१) जमत् । अत्र स्कन्दस्वामो—‘तावन्ये बोसराणि जम-
दित्यादीनि अवलतो दीप्तिमत सत्वस्य नामधेयानि’—इति ।
‘जमु-अइने (भू० प०)’ । “सृणाना जमदेभिना (३, ४, ११,
१८)”—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम् ।

(२) कल्ललीकिनम् । ‘कल्ललीकं भवेत्’—इति माधवः ।
प्रयोदरादि, उत्तरे च । “नमस्या कल्ललीकिनु नमोभिः
(ऋ० सं० २, ७, १७, ३)”—इति निगमः ॥

(३) जज्ञणाभवन् । “अर्चिषा जज्ञणाभवन् (ऋ० सं०
६, ३, ३०, ४)”—इति निगमः ।

(४) मल्ललाभवन् । “मल्ललाभवन्तीत्यासादयामि”—इति
निगमः ॥

(५) अर्चिः । ‘अर्चं पूजायाम् (भू० प०)’ । ‘अर्चिश्चिहु-
स्यिच्छदिच्छिभ्य इति. (उ० २, १०१)”—इतीतिप्रत्ययः ।
अर्चन्ते देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरग्न्यादिष्वात्वादिः ।
“अयोदंद्रो अर्चिषा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ५, २)”—
इति निगमः ॥

(६) शोचिः । शोचतेज्वलतिकर्मणः (निघ० २, १६)
पूर्वेष्वेण इतिः (उ० २, १०१) । शोचति शोचिः । “यदेष्टु
वार्ता अनुयाति शोचिः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ५)”—इति
निगमः ।

(७) तपः । ‘तप सस्तापे (भू० प०)’ । ‘तप दाहे (भू० प०)’

या। असुन् (उ० ४, १८४)। तपतीति शरीरादि। यरी
शुषीहि तर्पसा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)।—“शुष्ये,
यत्ते तपस्तेन तं प्रति तप्रा (अथ० सं० २, १८, १)”—इति च
निगमौ ॥

(८) तेजः। ‘तिज निगाने (भू० आ०)’। असुन् (उ० ४,
१८४)। तिज्यति तनूकरोति तम. पापं वा। यदा, ‘तिज
पाजने (भू० प०)’। असुन्। तेजति पाजयति प्राग्धिना प्रका-
शदानेन। “अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ० सं० २, १८, ५)”—
इति निगमः ॥

(९) हरः। ‘हृज् हरणे (भू० उ०)’। असुन्। हरति तम.।
“अग्ने यत्ते हरस्तेन (अथ० सं० २, १८, २)”—“रक्षी हरसा
शुषीहि (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)”—इति च निगमौ ॥

(१०) वृणि। ‘वृणिष्ट्रिपाणिं चूणिं मूर्णिं’—इति। ‘वृ
चरणदीप्त्योः (भू० प०)’—इत्यस्माद्विप्रत्यये गुणाभावो निपा-
त्यते। जिघर्ति दीप्यते। यदा, ‘वृणु दीप्तौ (तना० उ०)’।
‘द्वगुपधात् कित् (उ० ४, ११६)”—इति इप्रत्ययः। दीप्यते
‘वृणि.। “उप छाया मिव वृणे (ऋ० सं० ४, ५, २८, ३)”—
इति निगमः। आ वृणे स संवावहे (ऋ० सं० ४, ८, २१,
१)”—इति च ॥

“वृणि.”—इति केषुचित् कौशेयु हस्यते, तदयुक्तम्, नैगम-
कारणे “आ वृणिः (निघ० ५, ८)”—इत्यत्र, ‘ज्वलन्नामस्य
क्रोप्रनामस्य (निघ० २, १३) च पाठादनेकार्यत्वम्’—इति
स्वप्नस्वामिवचनात् ॥

(११) श्रुगि। ‘श्रुगि शब्दे’। अत्र श्रुगिस्थानीयत्वात्
दीपय चक्षते। ‘श्रुज् सेवायां (भू० उ०)’—‘श्रु हिंसायाम्
(क्रिया० प०)’। श्रुयाते ईरुश (उ० १, १२३) गन् (१२१),

कित् (१२२), नुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, त्रियतेर्वाङ्-
 लकात् सम्प्रसारणादि च भवति । त्रितं हि तदात्रितं मण्डले
 दिनस्ति तत् श्रीमेष प्राणिनः । 'शृङ्गे त्रयतेः (निरु० २,
 ७)'—इत्यत्र 'स्नातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये
 व्याख्याने दृष्टः । 'शमु हिंसायाम्' क्रयादिः । अस्मात् गः,
 अकारस्य ऋकारः । पूर्ववदर्थः । यद्वा, द्विधातुर्जं, शरणाय
 हिंसाये गतं मस्तकादेरुद्धतम् ऊर्द्धगतमित्यर्थः । 'शृणातेङ्-
 खञ् (उ० १, १२५)'—इति गन्प्रत्यये तुमि च रूपम् । अथ
 वा शरणं रक्षणं तदर्थमुद्धत रक्षति तत्, प्राणिनस्तस्य निष्प-
 त्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा 'शिरःशब्दान्निर्गमेष शृङ्गं,
 शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः, 'असावादियः शिरः प्रजानाम्'
 —इति श्रवणात् (शत० ब्रा० ७, ४, १, २०) शिर उपपदे
 गमेर्द्धे शिरसः शृभावे मकारे चोपजने रूपम् । पृषोढरादि-
 त्वात् (६, ३, १०६) सर्वत्र रूपसिद्धिः, शृङ्गम् । तेजांसि
 शृङ्गाणि । 'यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २,
 २४, ६)'—“वि शृङ्गिषामभिनृच्छुष्मिन्द्रः (ऋ० सं० १, ३,
 ३, २)”—इति च निगमौ ।

'अध्यायपरिसमाप्तिस्त्वचनं द्विवचनं, श्रुती ब्रह्मा दर्शनात्'
 —इति अत्र स्कन्दस्वामी । अन्यत्रापि स एव सर्वत्र । यद्वा,
 द्विरूपपदस्य शब्दगात्रे 'तस्य परमान्त्रे दितम् (८, १, २)'—
 इति महासञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्धितम् 'अन्वयसञ्ज्ञा-
 नम्, आन्त्रे अति अधिकमुच्यते (८, १, २ भा०)'—इति, तेनै-
 पञ्चातीयकद्विवचना जायन्ते इति शब्दविदो विदाश्चरुः ।
 यथा—'आहोदर्शनीयाहोदर्शनीय' (महा० भा०)'—इति ॥

इति अत्रिगोत्रस्य देवराजयज्जनः कृते नैषष्टककाण्ड-

अथ द्वितीयाध्यायः ।

“कर्मनामान्युत्तराणि (निरु० ३, १)”—इति भाष्य
स्वल्पस्वामी ‘ज्वलनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव
कश्चिद्विशतिः अप् अप्र’ इत्यादीनि । क्रियते इति कर्म ।
अनाश्रितविशेषाणां कर्मणा नामधेयानि, सति साधारण्येऽ
साधारण्ये च निरुक्तव्यानि, वाक्यार्थवशात्”—इति ॥

अपः (१) । अप्रः (२) । दंसः (३) । वेपः
(४) । वेपः (५) । विष्टौ (६) । वृतम् (७) ।
कर्करम् (८) । शुक्रे (९) । क्रतुः (१०) । क्रु-
शम् (११) । करणानि (१२) । करांसि (१३) ।
करन्तौ (१४) । करिक्रत् (१५) । चुक्रत् (१६) ।
कर्त्तव्यम् (१७) । कर्त्तव्यैः (१८) । कर्त्तव्यै (१९) ।
कृत्वी (२०) । धीः (२१) । शची (२२) । शमी-
(२३) । शिमी (२४) । शक्तिः (२५) । शिल्पम्
(२६) । इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

(१) अप । (२) अप्र । ‘आप्, व्याप् (स्वा० प०)’ । ‘आप
कर्माख्यायां अखौ नुट् व वा (७०४, २०२)’—इत्यमुन् विकल्पेन
नुट्त्वमस्य । आप्रुवन्ति हि तत्कर्त्तारम् आप्रोति वा तान्
कश्चिदपि । “इन्द्र सोमेभिस्तदप्यौ वो अप्रु (ऋ० स० २,
६, १४, ५)”—इति सोमग धीरुद्गोमुदप्र. (ऋ० ६०, ७, ८,
११, १)”—इति च निममौ ।

(३) दंसः । 'दसि दंसनदर्शनयोः' । चुरादिरात्मनेपदी, असुन् (उ० ५, १८४) । दर्शयति हि तत्तत्कारणेन, दृश्यते दृष्टिभिरिति वा । अथवा, 'दसि मोक्षणे' चुरादिः परस्मैपदी, असुन् (उ० ४, १८४) । दंसयति मोक्षयति पाप्मनः पुरुष संसारादापदौ वा । यद्वा, 'तस्य उपलब्धे दसु च (दि० प०)' अत्रान्तर्णीतस्यर्थः । कर्मस्थसुनि बाहुलकात् । उपक्षिपयितव्यं हि तदन्तर्गतमित्यमित्यर्थः । "दृश्यस्य चाहृतममस्ति दंसः (ऋ० सं० १, ५, २, २)"—इति निगमः ॥

(४) वेपः । 'विप्लु म्याप्ती (सु० उ०) । पचाद्यच् (३, १, १३४) । वेपेष्टि व्याप्नोति कर्तृन्, व्याप्तं विस्तृतं वा । यद्वा, 'वेपेष्टि'—इत्यत्तिकर्मसु (निघ० २, ८) पठ्यते । परियेवेष्टि भोजयति स्तफलं कर्तृन् । "कर्मेषु वां वेप्याय (य० वा० सं० १, ६)"—इति निगमः ॥

(५) वेपः । 'विपिः प्रेरणार्थः'—इति साधवः । असुन् (उ० ४, १८४) । प्रेर्यन्ते ऽस्मिन् कर्मकराः । यद्वा, 'वेपु कम्पने (भू० आ०)' असुन् (उ० ४, १८४), वेपः । "स्वं वेपसा तुविजातु म्तर्यानः (ऋ० स ३, ५, ११, २)"—इति निगमः ॥

(६) विष्टो । 'विप्लु व्याप्ती (सु० उ०)' । 'लृगुस्तृ-जायभ्यः क्तिन् (उ० ४, ५४)'—इति बाहुलकात् क्तिन् तुडा-गमश्च । वेपसमानार्थम् । यथादृष्ट पाठः । "विष्टो शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया (ऋ० सं० ३, ४, ७, २)"—"विष्टो शमीतरक्लिने वाघम् (ऋ० सं० १, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ । उभयत्रापि शमीति विशेषणम् ॥

(७) व्रतम् । अत्र भाष्यम् (निघ० २, १३)—'व्रतमिति कर्मनाम—दृषोतीति व्रतः'—इत्यादि । अत्र स्वन्दस्वामी—'व्रतमिति कर्मनामिति । कर्त्तरि व्रत इति व्रतव्याख्यानम् ।

तद् द्विविधम् । अथमथमं वा वृणोति निवृत्ताति कर्तारम् ।
 तथा च श्रुतिः—‘ते विद्याकर्मणो सम त्वारभते पूर्वप्रश्ना
 च’—इति । ‘इदमपोतरद् व्रतम्’ गुडलवणस्यादिविषयनि-
 वृत्तरूपं कर्म । ‘एतस्मादेव’ रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रत
 निवृत्तते ‘वारयतीति सतः’ । ‘निवृत्तिरूपो हि सङ्ख्यः,
 तदतिक्रम्य । प्रमादात् प्रवर्त्तमान पुरुषं वारयति’—इति ।
 पाठोऽर्थश्च—‘व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः
 (निरु० २, १३)’—इति । व्रत कर्मान्वयते । कस्मात् ? वार-
 यते तद्धि मङ्गलपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्मप्रत्यवायं
 वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानश्च व्रतेनाभिसम्ब-
 न्धश्लेनाव्रतेन निवार्यते इति व्रतस्यैव प्राधान्यात् हेतुकार्तृ-
 त्वेन विवक्ष्यते । भोजनमपि व्रतं चुधादिनिवारणात् । वृणो-
 तेर्धातो (सा० उ०) ‘पृषिरस्त्रिभ्या वित् (उ० ३, १०८)’—
 इति विधीयमानोऽतच्प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति कित्वाद्
 गुणाभावः, यथादेव । ‘वारयतेवां तत्’—इत्यत्र लुगिति
 लुगपि बाहुलकात् । ‘व्रते’—इति श्रीभोजदेवः—इति श्रीर-
 स्वामी । व्रत्यते वर्ण्यते सर्वभोगोऽवेति सुबोधनीकार ।
 व्रतेर्धातो, ‘पुंसि सञ्ज्ञाया च प्रायेण (१, ३, ११८)’—इति
 चप्रत्यय । व्रतिश्च वर्जनार्थः । “अर्था श्रयसादित्वव्रते तव
 (ऋ० मं० १, २, १५, ५)”—“ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० मं०
 ५, ७, ३, १)”—इति च निगमो । “अग्नेः व्रतपत्ते व्रत
 चरिष्वामि (य० वा० स० १, ५)”—इत्यादौ व्रतशब्दे निवृत्ति-
 कर्मता ॥

(८) कर्तारम् । कर्तेर्धातोः (भू० प०) ‘पुंसि सञ्ज्ञाया
 च प्रायेण (३, ३, ११८)’—इति चप्रत्ययः, कर्तारम् । ‘कृ-
 विषये (तदा० प०)’ ‘कृष्णविषयाम् (सा० उ०) । ‘कृष्ण-

शृण्वयतिभ्य ष्वरच् (उ० २, ११४) । किरति फलं, कीर्यति-
ऽस्मिन् 'पात्रादीति वा, हिनस्ति तत् शुभ पुरुषभावमशुभ-
पुण्यम् । "थत् इनोपि कर्वा पुरुषि (ऋ० स० ८, ७, २,
२)"—इति निगमः ॥

(६) शक्य । 'शकृ शक्तो (दि० उ०)' । 'अशिशक्तिभ्या'
छन्दसि (उ० ४, १४२)—इति मनिन्प्रत्ययः । शक्यते अने-
नाभिमत प्राप्तु, शक्नोतीद् भाषयितुं वा, शक्यते कर्तुमिति
वा । "मृध्याकर्त्तृन्विधाच्छक धीरः (ऋ० स० २, ८, २, ४)"
—इति निगमः ॥

(१०) क्तु । करोते (भू० उ०) 'ऊञ क्तु (उ० १,
७४)—इति क्तुप्रत्ययः । क्रियते द्विजातिभिः । "क्तुं
दधिक्रा अनु सन्तवोत्वत् (ऋ० स० ३, ७, १४, ४)"—"शत-
क्तो मादयस्वा सुतेषु (ऋ० स० ४, ७, १३, ५)"—इति च
निगमौ ॥

(११) कृ । 'कृ विक्षेपे (तुटा० प०)' 'ऊञ हिमा-
याम् (स्वा० उ०)' । 'कृपृदारिभ्य उनन् (उ० ३, ५०)' । कव-
रण समानार्थम् । "स विश्वस्य कुरुष्वेण एकं (ऋ० स०
१, ७, ८, २)"—इति निगमः ॥

(१२) करणानि । करोते. 'युच् बहलम् (उ० २, ७४)—
इति युच् क्रियते ष्युट् वा । करण भाषनमिति प्राप्ते जमि
पाठो यथादृष्टम् । 'कर्मवाचि करणमाद्युदात्तम्"—इति
भाष्यः । "प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचम (ऋ० स० ४, १,
३, १)"—"प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० स० ३, ६, २,
५)"—इति च निगमौ ॥

(१३) करासि । करोतेरसुन् (उ० ४, १८४) । 'भूनेऽपि
दृष्टस्ते (१, ३, २)'—इति भूते वा भविष्यति वा । अर्थः

पूर्ववत् । 'करांसीति कृतानि स्युः क्रियमाद्यानि केचन'—
इति माधवः । "धादिदा०धादि विदुषे करांसि (अ० सं० १,
६, २, ५)"—इति निगमः ॥

(१४) करन्तो । 'कञ् करणे' भूवादिः (उ०) । अतश्च
ह्रीप् । करणमभिमत कर्तुः । यथादृष्टं पाठः । निगमोऽ-
न्वेषणीयः ॥

(१५) करिकृत् । 'दाधत्ति' दर्धत्ति' दर्धसि (७, ४, ६५)
—इत्यादि सूत्रेण कृन्दोविषयेण करोतयङ्लुगन्तस्य अतश्च
नुमत्वाभावोऽभ्यासस्य रिनागमोऽपि निपात्यते । अत्र न्यासः
—'यथादेशे कृते अक्षरान्तत्वादङ्स्याभ्यासस्य रिनागमो
न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यत इति । पुनः पुनः करोतीष्ट-
प्राप्तिमनिवारञ्च । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) चक्रत् । 'कञ् करणे' भूवादिः (उ०) । अत्र ।
'जुहोत्यादिभ्यः श्रुः (२, ४, ७५)'—'बहुलच्छन्दसि (२, ४,
७५)'—इति अणः श्रुद्विवचनादि यथादेशः । करोत्यभीष्टम् ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥ केषुचित् कोशेषु चक्रतुरिति दृष्टम्,
निगमदर्शनाद्विषयः । अस्य स्थाने चर्कत्वमिति माधवीये
दृष्टम् । "चर्कृत्यानि कञ्चत. (अ० सं० ३, ६, ७, ११)"—
इत्यत्र 'कर्माणि चर्कृत्यानि'—इति भाष्यञ्च ॥

(१७) कर्त्तम् । करोते. 'अन्येभ्योऽपि इच्छन्ते (३, २,
७५)'—इति वनूपत्यय क्रियते । यथा, 'कर्त्तार्यं तत्रैकेकेन्य-
त्वनः (३, ४, १४)'—इति त्वनूपत्यय, कर्त्तार्यत्वं भावकर्म ।
"तद्देवानां देवतामायु कर्त्तम् (अ० सं० २, ७, १, ३)"—इति
निगमः । अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम्—'कर्त्तमिति कर्मनाम'
—इति ।

(१८) कर्त्तौ । करोते. 'चितनिगमिभ्यश्चिञ्चिष्चिष्वाप्-

क्रुमिभ्यस्तुन् (उ० १, ६०) — इति बाहुलकात् तुन्प्रत्ययः ।
 अर्थः पूर्ववत् । घट्टेकवचनस्य पाठो यथादृष्टम् । “मुध्या-
 कर्त्तुर्वित्तं सञ्चभार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)” — “मुध्या-
 कर्त्तुर्विधाञ्चकृधीरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)” — इति च
 निगमौ ॥

(१८) कर्त्तवै । करोते: ‘कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वानः (३, ४,
 १४)’ — इति तवैप्रत्ययः । ‘कन्वेजन्तः (१, १, ३८)’ — इत्य-
 व्ययत्वम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) कृत्वी । करोते: ‘पः क्लिञ् (उ० १, ६८)’ — इति
 विधीयमानस्तुप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । क्लियते क्तु ।
 ‘शिल्पावन्थे क्तुर्यकम्’ — इत्यत्र साधवेनापि कर्मनामसु
 पठितः । ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३८)’ — इत्यत्र ‘इयाडियाजी-
 काराणामुपसहयानम् (७, १, ३८ वा०)’ — इति विभक्तौ रीका-
 गदेशः । “त्वं रष्ट्रमेतं कृत्वी धने (ऋ० सं० १, ४, १८,
 १)” — इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् — ‘कृत्वीति
 कर्मनाम, कर्मणि धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः । कर्मात्र
 संश्रीम. सङ्गामार्थमालिः स्यात्’ — इति । ‘कृत्वी भवर्णामद-
 र्द्विर्वस्वते (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)’ — इत्यत्र तु त्वान्तं तथा
 स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात् ।

(२१) धीः । ‘धृञ् आधारे’ दिवादिः (उ०) । धारयति
 कर्त्तार फलप्रदानेन । यद्वा, दधाते: क्लिपि ‘धुमास्थागापाज-
 षातिसां हलि (६, ४, ६६)’ — इतीत्वे रूपम् । इत्त्वञ् क्लिबो-
 पेऽपि । धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं
 धीः कर्म । ‘दधातेर्निहितं द्रव्येषु तत्’ — इति साधवः ।
 यद्वा, ध्यायते: सम्प्रसारणत्वे क्लिपि रूपम् । ध्यायते चिन्त्यते
 ऋद्धिभिरिव कर्त्तव्यमिति । “धियं धियं सोषधाति प्र-

पृष्ठा (ऋ० सं० ४, ८, ६, ३)”—इति निगमः ॥

(२२) शची । ‘शच व्यक्तायां वाचि’ भूवादिरात्मनेपदी ।
‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ । “कृदिकारात् (४, १, ४,
वा०)”—इति ङीष् । शचस्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्वस्वामिति
शची । घोरस्वामो तु ‘शचति शची, शच श्च गतौ’—इति
व्याख्यत् । गत्वर्थः शचिर्धातुपाठे न दृष्टः । “यद् देव्यन्त
मर्षयु शचीभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(२३) शमी । ‘शम उपशमे (दि० प०)’ अस्मात् इन्-
ङीष् च पूर्ववत् । शम्यत्यनयाऽनिष्टानि । शिजन्ताद्वा पूर्ववत्
इन्-ङीष् । शमयत्यनिष्टव्याध्यादीनि । “शमीमदुर्मख्यस्य
वा (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)”—इति निगमः ॥

(२४) शिमी । शमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽर्थः । बाहुलकाद-
कारस्येकारः । शक्तीतेर्वा ककारस्य मकार, अकारस्येकारश्च ।
शक्तेत्यनेन समानार्थः । “धुनिः शमीवाञ्छरुमा ऋजीषी
(ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)”—इति निगमः ॥

(२५) शक्ति । शक्तीतेः ‘स्त्रियां क्तिन् (३, ३, ८४)’ ।
शक्यते कर्तुं शक्यते वानया परलोकं जितुम् । “अजीञ्ज-
ञ्छक्तिभौरोदसिप्राम् (ऋ० सं० ८, ४, ११, ५)”—इति
निगमः ॥

(२६) शिष्यम् । ‘शील उपधारणे’ शुरादिः (प०), ‘शील
ममाधी’ भूवादिः (प०) । अनयोः ‘स्त्वप्यशित्वशष्यवाध्यरूप-
सर्पतल्पाः (उ० ३, १६)’—इति पप्रत्वये शिषोपे (६, ४, ५१)
च उपधाया ङस्त्व निपात्यते । शीलयति शीलतीति वा
शिष्यम् । ‘यत् कुम्भकारादि कर्म’—इत्युणादित्तिः । शील-
यन्ति पुनः पुनरभ्यस्वन्ति तदिति शिष्यम् । यद्वा, शिनोति
कर्तारं तनूकरोति दुष्करत्वेनातिक्रमे शकरत्वादिति निपातना-

हूपसिद्धिः । 'शिल् निशाने (खा० उ०)' 'निशानं मनुकरणम्'
—इति सुबोधिनोकारः । "यत्ते^१ शिल्पं कथ्यप रोचनावत्
(षय० सं० १३, ३, १०)"—"द्विवः शिल्पमवन्तम्"—इति च
निगमौ ।

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक् (१) । लोकम् (२) । तनयः (३) । लोक
(४) । तक्त् (५) । शेषः (६) । अन्नः (७) ।
गयः (८) । जाः (९) । अपत्यम् (१०) । ब्रह्मः
(११) । सूनुः (१२) । नपात् (१३) । प्रजा (१४) ।
वीजम् (१५) । इति षड्विंशतिपत्यनामानि ॥२॥

(१) तुक् । 'तुज हिंसायाम् (भू० प०)'—क्षिप् । तोजति
हिनस्ति मातापितरौ गर्भवामादिना । तथाच मन्त्रः—'यदा
पिपेप मातरं पितरं पुत्रः'—इत्यादिः । 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेर-
णार्थश्च'—इति माधवः । क्षिप् । गच्छत्यनेन पिष्टलोकं पिता,
गच्छत्यनेनानृष्यं पिष्टभ्य इति वा, प्रेर्यते प्रसवकाले वायु-
नापि वा । यदा, 'दृच प्रसादे (भू० आ०)' क्षिप्, पृषोदरादि-
त्वात् सकारलोपः । प्रसाद्यन्तोऽनेन पिता वा । "तुचे तु गो
भवन्तु वरिखोविदेः (ऋ० सं० ६, २, ३३, ४)"—तुचे तनाय
तत्सु गो (ऋ० सं० ६, १, २८, ३)"—इति च निगमौ ।
ठभयश्च चतुर्थी ।

(२) लोकम् । 'तुद व्ययने (तुदा० प०)' 'पुंसि सञ्ज्ञायां
घः (३, ३, ११८)' 'पृषोदरादित्वात् दकारस्य ककारः ।
तुदतेऽनेन माता गर्भयासकाले, तुद्यते व्याधादिभिरिति
वा । यदा, 'दृच स्तुती (भू० आ०)' 'द्विधाधारार्थकलिभ्यः कः

(उ० ३, ३८) —इति बाहुलकात् कयत्वयः, सखीपञ्च सूयते
 तोकम् । तथाच हरिश्चन्द्रोपाख्याने “ऋषमस्मिन्कयत्वय-
 त्वञ्च गच्छति (ऐ० ब्रा० ७, ३, १)” —इत्यादिभिर्गाथाभिः
 पश्यते पुत्रः । यद्वा, ‘तु’—इति मौखी धातुर्ह्रस्वः, ऊप्र
 त्वयः पूर्ववत् । यद्दते हि तत्, यद्दते वा मातापितृभ्याम् ।
 यद्वा, सर्वेभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम्, अर्घ्यञ्च स एव । तुदेस्तु
 ककारो बाहुलकात् घुञ्चैः सकारलोपञ्च । “मा नैस्तोकेषु
 तर्नयेषु रोरिष. (ऋ० सं० ५, ४, १३, ३)” —इति निगमः ॥

(३) तनयः । ‘तनु विस्तारे (तना० प०)’ ‘वलिमलित-
 निभ्यः कयन् (उ० ४, ८०),—इति कयन्प्रत्ययः । कुल
 तनोति विस्तारयति । “मा नैस्तोके तर्नये मा नै श्यायी (ऋ०
 सं० १, ८, ६, ३)” —इति निगमः ॥

(४) तोजे । तुजे, सुचे, तनते, तुद्यतेर्वा मनिनि
 (उ० ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवते. कुगागमः षषोदश-
 दिव्यात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) तक्क । तक्तेर्गतिकर्मण. (निघ० २, १४) मनिन्
 (उ० ४, १४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४, १४०), अस्व-
 सुकारश्च (६, ३, १०८) । पूर्वेषु तुच्चा समानार्थः । निग-
 मोऽन्वेषणीयः ।

(६) श्रेपः । ‘शिष सर्वोपभोगे’ चुरादिर्भूवादिश्च (प०),
 असुन् (उ० ४, १८४) । म्रियमाणे पितरि कुलधन्तानार्थं परि-
 श्रेषयति, परिशिष्यते वा पित्रादिभिः सद्य न म्रियते स्वय-
 मवतिष्ठते इत्यर्थः । यद्वा, ‘शिष्वृ विशेषणे’ रुधादिः परस्मै-
 पदौ, असुन् (उ० ४, १८४) । विशिष्यते पिताद्यात्मनोऽति-
 ययित करोति हि विद्यादिभिः । ‘पुनातु पित्रा प्रजा मे
 पतच्छ्रेयसी मात्मन कुरुते’—इति ब्राह्मणम् । तथा ‘पुत्र-

मेवैकमिच्छन्त्यात्मनो गुणवत्तरम्—इति महाभारतम् । यदा,
‘शिशुं हिंसार्यः’ भूवादिः परस्त्रीपदी, शेषति हिनस्ति माता-
पितरो । ‘यदा पिपेप’—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः ।
“न शेषे^१ अग्ने शून्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५, २, ६, २)’—
२)”—“मा शेषसा मा तनसा (ऋ० सं० ४, ४, ८, ४)”—
इति च निगमौ ॥

(७) अग्रः । कर्मनामसु व्याख्यातम् (२, १) बाहुलकाद-
पत्येऽपि भवति । ‘आप्नोतेर्द्धस्वयं नुट् वा’—इति भोजराजेन
कर्माख्याग्रहणं न कृतम् । आप्नोत्वनेन सर्वान्, कामान् पिता,
आप्यते वा महता पुख्येन “यश्चिदमग्रं लुपसो वहन्ति (ऋ०
सं० १, ८, ४, ५)” । ‘आप्यम् धनम्,—इति साधवः, अपत्यं
भवितुमर्हति ॥

(८) गयः । गमेः अघ्नप्रादयथ (उ० ४, १०८)—इति यक्-
प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनात्मकारस्तोपः । ‘गाड् गती
(भू० आ०)’ अस्माद्वा यक्प्रत्यये ङ्स्वत्वम् । गतावर्थः पूर्व-
मुक्तः । गीयते स्तूयते देवभट्टारकेत्येवमादिभिः । “इन्द्रो
वसुभिः परि पातु नो गयम् (ऋ० सं० ८, २, १२, ३)”—इति
निगमः ॥ “गयस्फानः प्रतरणासु धीरः (ऋ० सं० १, ६, २२,
४)”—इति च । ‘गृहापत्ययोर्नाम’—इति हरदत्तः, ‘गृहम्’—
इति तु साधवः ॥

(९) जाः । ‘जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)’ ‘अन्वेष्वपि
दृश्यते (३, २, १०१)’—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिष्वभि-
चारार्थत्वात् केवलाञ्जनेडः, टाप्, जम् । जायते मातापि-
त्यभ्यां सकाशात् । “सोमः परि क्रतुना यश्नते जाः (ऋ० सं०
७, २, २६, ४)”—“अनमीवो रुद्र जासु नो भव (ऋ० सं०
५, ४, १३, २)”—इति च निगमौ ॥

। (१०) अपत्यम् । अपपूर्वात् तनोति. नञ्पूर्वात् पतेर्वा
‘अघ्नरादयश्च (उ० ४, १०८)’—इति यक्प्रत्ययान्तो निपा-
त्यते, तनार्तेष्टिलोपः । “क्वैरपत्यमा दुहे (ऋ० स० ६, ७,
३५, ३)”—इति निगमः ।

(११) यहु । यातेर्हयवेधौरादिके ष्यग्यादित्वात् (उ० १,
३६) कुप्रत्यये निपातनादूर्पासिद्धिः । यात प्राप्त मुख्यवशेन
स्वनान्ना ह्यते च । ‘यहुर्यातयाहृतश्च’—इति माधवः ।
“ईशान सहसो यहो (ऋ० स० १, ५, २७, ४)”—इति
निगमः ।

(१२) सनुः । ‘पृञ् प्राणिप्रसवे (अटा० आ०)’—सुव
कित् (उ० ३, ३४)’—इति नुप्रत्ययः । स्यते मात्रा । “अग्नि
सनु सनश्चत सहसो ज्ञातवेदसन् (ऋ० स० ३, १, ८, ४)”—
इति निगमः ।

(१३) नपात् । नङ्पूर्वात् पतेर्णान्तात् ‘बहुलमन्यत्रापि
सञ्ज्ञाश्चन्द्रसोः (६, ४, ५१ वा०)’—इति णिलोपः । ‘न
भ्रात्रपात् (६, ३, ७५)’—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः ।
न पातयति न तेन पततीत्युक्तम् । “एष्टि वा विमुचो
नपात् (ऋ० स० ४, ८, २१, १)”—इति निगमः ॥

(१४) प्रजाः । प्रपूर्वाजनेः ‘उपसर्गं च सञ्ज्ञायाम् (३,
२, ८८)’—इति उ०, टाप् । “प्रजा देवि दिदिष्टि न (ऋ०
स० २, ७, १५, ६, ८, १०, २)”—इति निगमः ॥

(१५) बीजम् । ‘बीजं प्रजननकान्त्यसनखादनेषु’ इत्य-
स्माद्वप्रत्ययः (३, १, १३४) । तथाच भोजराजोयि ‘त्रियं
जक्’—इति व्युत्पादितम् । व्यवहारभेदः । वेति
यच्छब्दनेनानुष्ठयं पितेति वा । अत्र घोरस्वामी—
वेति वा भोजं वाजिलौकिकम्—इति । ‘बीजं स्यात्’

क्रिया'—इति माधवः । प्रेर्यते हि कार्यकारणाय वा वीजम् । यथा धान्यादिवीजमुत्तरोत्तरं स्वाभिहृद्ये भवति एवमपत्यमपि पितृणामभिहृदिहेतुरिति वीजमित्युच्यते । “यस्यां वीजं मनुष्या ३ वपन्ति (ऋ० सं० ८, ३, २७, २)”—इति । वीजमपत्यार्थमिति दृष्टम् ।

इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः(१) । नरः(२) । ध्रुवाः(३) । जन्तवः

(४) । विशः(५) । क्षितयः(६) । कृष्टयः(७) ।

चर्षणयः(८) । नहुपः(९) । हरयः(१०) । सर्वाः

(११) । मर्याः(१२) । मर्ताः(१३) । वार्ताः(१४) ।

तुर्वशाः(१५) । द्रुह्यवः(१६) । आयवः(१७) ।

यदवः(१८) । अनवः(१९) । पूरवः(२०) ।

जगतः(२१) । तस्युपः(२२) । पञ्चजनाः(२३) ।

विवस्वन्तः(२४) । घतनाः(२५) । इति पञ्चविं-

शतिर्मनुष्यनामानि ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः । ‘मत्वा कर्माणि मोक्षन्ति (निरु० ३, ७)’—इति भाष्यस्य स्वन्दस्वामी—‘मत्वेत्यादिना मनेः सीधेय दिवातुज्ज्वं प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि मोक्षन्ति सन्तन्वन्ति, यथा पश्चादयं मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टाः । मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे ? इत्याह—प्रशस्तीभावे, प्रशसायां भत्वर्थीयः, प्रशस्तं मनः प्रसन्नं सत्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन सृष्टा इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘स पितॄन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यानसृजत’—इति ।

नित्यपक्षेऽप्यनति सृष्टरि कार्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणा-
नुविधायित्वात् कार्यस्य वा । ‘मनोर्जातायज्यती षुक् च
(४, १, १६१)’—इति वैयाकरणाः । जातिश्च प्रत्ययान्तो-
पाधिः । मनोरपत्यं जातिश्चेत्येती । अपत्यमात्रविवचायामं-
न्तरेण च जातिं भवति मानव इति । मनुषो वा अकारान्त-
मेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तात् व्युत्पादयति, अत्रात्-
प्रचयसन्नियोगेन पुगिति अरणान्तरं विनापि प्रत्ययेन पका-
रान्तप्रयोगदर्शनात्—‘समि^१दो अद्य मनु^१षो दुरीणे (ऋ० सं०
८, ६, ८, १)’—इति षुषीदरादित्वात् सर्वं सिद्धम् । अत्र
शीनिवासः—‘मनेर्मनुः मनेरुसि मनुषीति । यत् । सा चाभ्या
मनुष्यगोः’—इति । “म्यार्हा वसु^१ मनुष्या र्ददीमहि । ऋ० सं०
२, ६, ३०, ४)”—“दैव्याः शमितार आरभध्व सुत मनुष्याः
(ऐ० ब्रा० २, १, ६)”—इति च निगमौ ।

(२) नरः । ‘णीञ् प्रापणे (भू० ८०)’ ‘नयतेर्ङिञ् (उ० २,
८३)’—इति ऋन्प्रत्ययः, जस् । नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थ-
त्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन । यद्वा ‘नृती
गात्रविच्छेपे (दि० प०)’ बाहुलकाद्गन् डिञ् । नृत्यन्ति गात्र-
विच्छेप कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विचिष्यन्ति कर्मसु तानि
कुर्वन्तः । “त त्वा नरः प्रथम दे^१व्यन्तः । (ऋ० सं० ४, ४, ३५,
२)”—“त्वां हृतेर्धिन्द्र सत्य^१ति नरः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)”
—इति च निगमौ ।

(३) धवाः । ‘धुञ् कम्पने (स्वा० ७०)’ ‘धुञ् वा (क्रा०
७०) । पचाद्यच् । धूनयति । धुनोति स्त्रावयवान् धवः,
जस् धवाः । यद्वा, मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते । यद्वा, ‘धावु गति-
शब्दो (भू० ७०)’ अस्मात् पचाद्यच्चि (३, १, १३४) षुषीदरा-
दित्वात् (६, ३, १०८) ङस्त्वः । इतश्चेतः शरणार्थिनो धवन्ति

धवाः । “को वां शयुत्रा विधवेव देवरम् (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)”—इति निगमः ।

(४) जन्तवः । ‘जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)’—‘कमिम-
निजनिगाभायादिभ्यश्च (उ० १, ७)’—इति तुप्रत्ययः ।
जायन्ते जन्तवः । “इरज्यन्तमे प्रथयस्व जन्तुभिः (ऋ० सं०
८, ७, २८, ४)”—इति निगमः ॥

(५) विश्रः । ‘विश्र प्रवेशने (तु० प०)’ क्तिप् । विश्रन्ति
अनु प्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन । यद्वा, अनुप्रविष्टाः
आत्मीगभूराजादिः श्रिता इत्यर्थः । “विश्रो राजानुमुपेतस्य-
ऋत्स्मियम् (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)”—इति निगमः ॥

(६) क्षितयः । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०)’ क्तिच्क्षी
च मञ्जुत्रायाम् (३, ३, १०४)”—इति क्तिच् । क्षियन्ति निव-
सन्ति भूमौ गच्छन्ति वा तस्याम् । “अनु क्षीशन्ति क्षितयो
भरेपु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)”—इति निगमः ॥

(७) कष्टयः । ‘कष्ट विलेखने (भू० प०)’ भावे क्तः ।
कर्षणं कष्टम् । कर्षेण कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं
सूच्यते, कष्टं कर्म, तदस्यास्तीति ‘नुगकारेकाररेफाश्च वक्ष्याः
(४, ४, १२८ वा०)’—इति इकारप्रत्ययः । तथाच भाष्य-
कारः—‘कष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्ती भवन्ति (ऋ० सं०
सा० भा० ३, ४, ५, १)’—इति । तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्
—‘नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकत् (म० भा० भौ०
प० २६ अ० ५ श्लो०)’—इति । यद्वा, शब्दोऽपि कृपिविपूर्व-
स्वार्थे वर्तते । कर्मणि क्तः । विविधं कष्टो विविधपरिकण्ट-
यनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थः कः ? इत्यपेक्षाया विकृष्ट-
देहत्वं कष्टसामर्थ्यादेहेम, स एषामस्तीति पूर्ववन्तर्थायः ।
तथाच भाष्यम्—‘विकृष्टदेहा वा (ऋ० सं० सा० भा० ३, ४,

५, १) —इति । 'कृषन्ति प्रान्तं पदाभ्याम्' —इति माधवः ।
 'कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति' —इति भट्टभास्करमिश्रः । "मित्रः
 कृष्टोरनिमिप्राभि चष्टे (ऋ० सं० ३, ४, ५, १)" —सुब्रह्मिण्यः
 यवसा पक्ष कृष्टी. (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)" —इति च
 निगमौ ॥

(८) चर्षणयः । चरतेर्धातोः (भू० प०) 'अर्त्तिष्टष्टधम्बम्ब-
 वितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५)' —इति बहुलवचनादनिप्रत्यये
 युगाममश्च चरणवन्तः चरणशीलाः । यद्वा, 'कृषेरादेश्च चः
 (उ० २, ८७)' —इति अनिप्रत्यये कृषेरेतद्रूपम् । 'आकर्षन्ति
 वशीकुर्वन्ति इत्यर्थः' —इति भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा, चर्ष-
 णयः चायितारो द्रष्टारः सर्वेषां पदार्थानाम् । यद्यपि पश्यति-
 कर्मसु (निघ० २, २) विचर्षणिरिति पठितम्, तथापि 'पिता
 कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)' —इत्यत्र 'चाययिता
 द्रष्टा' —इति स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम् । "प्र चर्षणिभ्यः
 पृतनाइवेपु (ऋ० सं० १, ७, २८, १)" —"मह्ना इन्द्रो
 नृपदा चर्षणिप्राः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)" —इति च निगमौ ॥

(९) नहुपः । 'णह वम्बने (दि० उ०)' । 'जनेरुसिः
 (उ० २, १०८)' —इति बाहुलकात् उम्प्रत्ययः, लस्, नहुपः ।
 नह्यन्ते कर्मभिः पूर्वकृतैः मसारे नह्यन्ति वा नहनीयम् ।
 "मवा सनेम नहुप. सुवीराः (ऋ० सं० २, १, २, ३)" —"आ
 र्यात नहुप्रपरि (ऋ० सं० ५, ८, २५, ३)" —इत्यादयो
 निगमाः ॥

अकारान्तमिदं नाम केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा
 'ऋनहिभ्यासुषन्' —इति लपन्प्रत्ययः । पूर्ववदर्थः । "प्रम-
 खाण्य नहुपस्य शीपः (ऋ० सं० ४, १, ४, ६)" —इति
 निगमः ॥

(१०) हरः । 'हृञ् हरणे' भूवादि 'ह्र प्रसङ्गकरणे' लुहोप्यादिः । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्-प्रत्ययः । हरन्ति पदार्थान्, प्रसङ्गीक्रियन्ते वा श्रुत्युनेति वा । तथाच श्रुत्युवाक्यम्—'अह प्रजायाः क्रुगतीर्हरामि'—इति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) मर्याः, (१२) मर्त्याः । 'श्रुड् प्राणत्वानि (तु० आ०), अन्नरादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययान्तं निपात्यन्ते, तुहागमस्तु विकल्पेन । गुणः । म्रियन्ते मर्याः । 'छन्दमि निटर्क्षदेवह्यमणीयोऽनीयोऽष्टिव्यमर्य (१, १, १२२)'—इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तं निपातितम् । "को नु मर्यां अमिमित्तु (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ३७)"—"मर्यायैव कुर्या गश्वच्चै त (ऋ० सं० ३, २, १३, ५)"—"मरुन्न योषा कृणुते सुधस्य आ (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)"—इति निगमाः । यद्वा, 'श्रुड् प्राणत्वानि (तु० आ०)' षसिष्टगिरावामिदमिन्पूर्ध्विभ्यस्तान् (उ० ३, ८४)'—इति तन्प्रत्ययः । अर्थ पूर्ववत् । मर्त्तग-ब्दात् 'वस्वमर्त्तं यविष्टेभ्यश्छन्दमि'—इति स्वार्थिकस्त्रादितो यत् । "यो मर्त्येऽवृत्तौ ऋतावा (ऋ० सं० ३, ४, १६, १)"—इति निगमः ॥

(१३) मर्त्ताः । व्याख्याताः । "मा न्नो मर्त्तां अमिद्वृहन् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)" "त मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ० सं० ८, ६, २५, १)"—इति च निगमौ ॥

(१४) व्राताः । 'हृञ् वरणे (स्वा० उ०)' 'तातव्रातनात-सुपित्त'—इत्यादि सूत्रेण भोजराजेन कृतप्रत्यये आहागमो निपात्यते । षण्वन्ति खमभिमत्तं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रत्रियन्ते वा यज्ञादौ । यद्वा, व्रातो धान्यादिसङ्घयः । तदन्तो व्राताः । मत्वर्थीयोऽकारः । यद्वा, व्रतमिति कर्मनाम (निघ०

२, १) अक्षं वा । अक्षमपि व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः
 'तस्मिन् (४, ३, १२०)'—इत्यण् । 'कर्मणा जायते जन्तुः
 कर्मणैव प्रमुच्यते'—इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां
 कर्मसम्बन्धित्वम् । 'अथो अत्राद् भूतानि जायन्ते जातान्य-
 त्रेण वदन्ते (ते० उ० १, २)'—इति, 'अत्रात् रतो रतमः
 पुरुषः (ते० उ० १, १)'—इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धि-
 त्वम् । "पञ्च व्राता अप्स्यवः (ऋ० सं० ६, ८, ३, २)"—इति
 निगमः ॥

(१५) तुर्वशाः । 'तुर्वी हिंसायाम् (भू० प०)' । 'कले-
 रशच्'—इति बाहुलकात् अशच्प्रत्ययः । भोजराजीयमिदं
 स्रवम् । हिंसन्ति प्राणिनः, हिंस्यन्ते व्याधादिभिर्वा । यद्वा,
 तूर त्वरण् हिंसनयोः (दि० आ०) अस्मात् क्विपि तूर्, अश्रीतेः
 पचाद्यच्, तूर्णमश्रुवते पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) पूर्वप-
 दस्य ङस्त्वत्वं वकारश्चोपजनः । तूर्तूर्णमश्रुते । 'प्राप्यम्'—
 इति माधवः । यद्वा, तूर्वशः काम एपामिति तुर्वशाः, पूर्ववत्
 पूर्वपदस्य ङस्त्वत्वं । 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—इत्यस्मात्
 'वशिरण्योरुपसङ्गानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यण् । यद्वा,
 चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वंश एपामिति चतुर्वशाः सन्तः
 चकारलोपेन तुर्वशाः । तुर्वशेष्वमन्वहि (ऋ० सं० ५, ७, ३२,
 ४)"—इति निगमः ॥

(१६) दुह्यः । 'दुह जिघांसायाम् (दि० प०)' औष्ण-
 दिकः क्विप्, द्रोहः । द्रोहं परंपामिच्छन्ति 'छन्दमि परंच्छा-
 यामपि (३, १, ८ वा०)'—इति क्वप्, 'क्वाच्छन्दमि (३, २,
 १७०)'—इत्युप्रत्ययः । परहिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः ।
 "श्रुष्टिं चक्रुर्धर्मवो दुह्ययश्च (ऋ० सं० ५, २, २५, १)"—
 इति निगमः ॥

(१७) आयवः । 'युष् गती (अटा० प०)' 'छन्दसीणः (उ० १, २)—इत्युणप्रत्ययः । गच्छन्ति ग्रामात् ग्रामम्, गमन-
शीलाः । "बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७, ६, २,
५)"—"आयोर्ह स्क्श्च उ'पमस्य नीले (ऋ० म० ७, ५, ३३,
६)"—इति च निगमौ । 'अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः'
—इति माधवः ॥

(१८) यदवः । 'यसु उपरमे (भू० प०)' 'यमेर्दुक्—इति
श्रीभोजदेवः । 'अनुदात्तोपदेशजनतितनोत्यादीनाम् (६, ४,
३७)"—इत्यादिना अनुनामिकंलोपः । यम्यते नियम्यते
आचार्येण अपयप्रवृत्ताः, राज्ञा वा । "यो अस्ति याहः पृथः
(ऋ० सं० ५, ७, १६, १)"—इति निगमः । अत्र माधवः—
'यदुषु भवो याहो यदुरिति मनुष्यनाम'—इति ॥

(१९) अनवः । 'अन प्राणने (अदा० प०)' 'अणश्च (उ०
१, ८)'—इति विधीयमान उपत्ययो बाहुलकात् भवति ।
अनन्धनवः । ज्ञानवस्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य
फलवत्त्वात् अनन्तीत्युच्यन्ते । इतरं पात्रादयो ज्ञानहीन-
त्वात् निष्फलप्राणनाः । तथाचोपनिषदि—'तस्य य आत्मानं
विस्तरं वेद'—इत्यत्र प्रकरणे ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं
प्रतिपादितम् । "रोधाय विद्वदनवाय"—इति निगमः ।
अत्र माधवः—'अनुरिति मनुष्यनाम'—इति । "अनवस्ते
रथमश्वाय तच्छन् (ऋ० सं० ४, १, २६, ४)"—इति च ।
अत्र 'अनवः ऋभवः ते च मनुष्याः' । 'मर्त्तान्मः सन्तो अमृत-
त्वमानसः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)'—इति श्रुतिः । तथा
ब्राह्मणमपि—'आर्भवं शसत्वृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथ-
मभ्यजन् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)"—इत्यादि, 'सिन्धो वै देवा अयै-
वावीभक्तन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)'—इति च ॥

(२०) पूरवः । 'पूरी आध्यायने (दि० आ०)' 'भृशशी-
लचरिस्वरि (उ० १, ७)'—इत्यादिना वाङ्मनात् उपत्ययः ।
पूरयितव्याः कामानां 'रूपूभ्यां कुः'—इति श्रीभोजदेवः ।
पूताः शुद्धाः स्नानार्थिभिरित्यर्थः । "यं पूरवो^१ हृत्तृहणं सचन्ते
(ऋ० सं० १, ४, २५, ६)"—इति निगमः ॥

(२१) जगतः । 'गम्ल गतौ (भू० प०)' । 'वर्तमाने
पृथद्वृहन्महज्जगच्छतवच्च (उ० २, ७८)'—इति क्विप्प्रत्य-
यान्तो निपात्यते । प्रत्ययस्यादादेशः, द्विवचनं, नञि लोपश्च
निपात्यते । गच्छति शर्मात् ग्रामान्तरम् । "यदे^१ग्रामयं
जगता मिरुज्यसि (ऋ० सं० ८, ३, ६, २)"—इति निगमः ॥

(२२) तस्युपः । 'छा गतिनिवृत्तौ (भू० प०)' । 'छन्दसि
सुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)' । 'कसुः (३, २, १०७)' । 'वस्वे-
काजादुघसाम् (७, २, ६७)'—इति इडागमः । 'आतो लोपः
(६, ४, ६४)' । 'लिटि धातोः (६, १, ८)'—इति द्वित्वम् ।
'मर्पूवाः खयः (७, ४, ६१)'—इति घकारस्य शेषः । 'अभ्यासे
चर्च (८, ४, ५४)'—इति तकारः । तस्विवम् इति म्विते
जसः स्थाने व्यत्ययेन यस् (१, १, ८५) । 'वसोः सम्प्रसार-
णम् (६, ४, १३१)' । 'शामिबसिघसीनाच्च (८, ३, ६०)'—
इति पत्वम् । तिष्ठन्ति स्वस्मिन् धर्मे । "चरन्तु^१ परि^१ तस्युर्षः
(ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इति निगमः । अत्र वाजसनेय-
भाष्यकदुवटः 'तस्युपो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः'—
इति ॥

(२३) पञ्चजनाः । अत्र भाष्यम्—'तत्र पञ्चजना इत्येतस्य
निगमा भवन्ति । "तद्व्य वाचः प्रथमं मं^१मीयं—० जु^१पध्वम्
(ऋ० सं० ८, १, ११, ४)" । तद्व्यवाचः परमं मंमीय 'यिनासु-
रानभिभवेम देवाः' । असुरा असुरता स्थानेषु स्ता स्थानेभ्य इति

वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः ।
सोर्देवानसृजत तक्षुराणां सुरत्वमसौरसुरानसृजत तदसुराणा-
मसुरत्वमिति विज्ञायते । 'ऊर्जाद् उत यज्ञियासः' । अत्राटाश्च
यज्ञियाद्योगित्वन्ननामोर्ज्यतीति सतः पक्ष सु प्रवृत्त्यमिति
वा ॥ 'पञ्चजना मम हीत्रं जुषध्वम्' । गन्धर्वाः पितरो देवा
असुरा रक्षांसीत्येकं, चत्वारो वर्णाः निषादः पञ्चमः इत्यौप-
मन्यवः । निषादः कस्मात् ? निषदनी भवति निषण्णमस्मिन्
पापकमिति नैरुक्ताः । "यत् पाञ्चजन्यया विद्या (ऋ० म०
६, ४, ४३, २)" । पञ्चजनीनया विद्या, पञ्च वृत्ता सङ्गरा
लिङ्गत्रययोगेष्वविशिष्टा (निरु० ३, ७-८)'—इति । अस्य
स्कन्दस्वामी—'पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं
निगमा भवन्ति सन्देह्य मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन
ममानाधिकरणः । तत्र यदि देवदत्तादिपञ्चकविषय, स्यात्
गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्रनामविषयतात्र
स्यात्, - मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतान्तरप्रदर्शनाय पद-
द्वयमिदमनुष्यपदार्थं वर्त्तते इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं उपन्यासः ।
न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । एकीयमर्तन चाष्टौ देवताया
उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशा-
चानां रक्षसन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात् । तदस्य वाचः । सौची-
कस्याप्रे विष्णोपा देवानां मवादो होतृजपचायम् । तत् अथ
अस्मिन् कर्मणि वाचो माध्यमिकायाः प्रथमसुतकृष्टं स्वरसीढ-
वार्धमदनत्वदेवताविशिष्ट मसीय जानीय । येन अज्ञानेन
असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्तः, हे देवाः ! अद्य तानभिभवेम ।
हे ऊर्जाद् ! उत अपि यज्ञियासः यज्ञस्य सम्पादयितारः
पञ्चजनाः आचार्यमर्तन ऋत्विजानुथाः । यमव्यवस्थपतीष्टौ
निषादानां यज्ञसम्पादित्वमास्त, शूद्राध्यादनमवे, 'आयुर-

सीति शूद्राय प्रयच्छति, तत्ते प्रयच्छामीति शूद्रः प्रतिगृह्णाति'
 —इत्येवमादिना । तथा 'दासी पिनष्टि पत्नी वेत्यत्र दास्या-
 देव्यापारादप्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन । पञ्च यन्नाङ्ग-
 भूता देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः । अत
 उच्यते—'मम होत्रं जुषध्वम्' । होत्रकर्म जुषध्वम् सम्पादय-
 तेत्यर्थः । अन्ये मन्यन्ते—यदेकीयमतं यज्ञोपमन्यवस्य तदु-
 भयमप्याचार्यस्येति । तथा च मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजा-
 तयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः सर्वेऽपि होत्रुः सङ्घेन
 व्यापारेण सेव्यध्वमिति सम्प्रत्ययासाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वे-
 नैव निगमं दर्शयति 'यत् पाञ्चजन्यया विशा' । प्रगाथस्था-
 पम् । यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया
 विशेषति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः—इत्यादि । पञ्चेति
 निर्वाच्यम् पृक्तेति निर्वचनम् । सङ्घेति विषयकथनं सम्बन्ध-
 वत् सर्वलिङ्गैरित्याह—'लिङ्गत्रययोगेऽप्यवशिष्टा'—इति । ननु
 पडादीन्प्यवशिष्टानि ? उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूपसम्बन्ध-
 स्थावर्गाभिधानात् अदोप इत्युक्तम् । अपिच या पृक्ता सा
 पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति तदन्यत्र एकपदनिरुक्त-
 व्याख्यानम्, यत् पञ्चजन्येत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं
 चास्माकमवानुपयुक्तत्वात् लिखितम् । 'पृची सम्पर्के (६०
 प०)' । 'कनिन् युष्टपि (७० १, १५४)'—इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनि-
 दंशस्थाधिकविध्यर्थत्वात् कनिनि बहुलकात् ऋकारस्याकारो
 नकार उपजनश्च । भोजराजस्तु—'हृषितक्षिराजिघंसिपचि-
 प्रतिद्विविभ्यः कन्'—इत्याह. तदा 'पचि. विस्तारि (जु० ५८)'
 —इति धातुः । एकादिभ्यो विस्तीर्णा पञ्चसङ्घा । जायन्ते
 जनाः । पचाद्यच् (३, १, १३४) । 'पञ्चभिर्भूतैर्जाताः
 पञ्चजना.'—इति चीरस्माप्ती ॥

(२४) विवस्वन्तः । 'वसं निवासे (भू० प०)' इत्यस्मात्
 'अन्त्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (२, २, ७५)'—इति विच, दृशियत्तयात्
 भावे भवति । विविधं वसनं विवः, तदन्तो विवस्वन्तः । सर्व-
 स्थापि मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति । 'विवस्वच्छब्द-
 आदित्यवाच्याद्युदात्तः, अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्विती-
 याक्षरमुदात्तम्—इति साधयः । "आविर्भव सूक्तं विव-
 स्वते (ऋ० सं० १, २, ३२, ३)"—"शिवो दूतो विवस्वतः (ऋ०
 सं० ६, ३, २२, ३)"—इति च निगमो । अत्र विवस्वान्
 यजमानः—इति साधवभाष्यम् । 'मूहो ज्ञाया विवस्वतोत्र
 नाग (ऋ० सं० ७, ६, २३, १)'—इत्यादित्यवचनस्योदात्त-
 यम् ॥

(२५) घृतनाः । 'घृङ् व्यायामे (तु० धा०)' । "त्वयाध्य-
 क्षेण घृतना जयेयम् (ऋ० सं० ८, ७, १, १)"—इति निगमः ॥

मनुष्याणां बहुत्वं, ततो बहुवचनान्तत्वम्, तथा निघण्टु-
 प्वपि । 'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा जानवा नराः । स्युः
 पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा विश्वः । (अम० को० २, ६,
 १)'—इत्यादिषु च बहुवचनान्तता दृश्यते ।

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥२५॥

आयुती (१) । च्यवाना (२) । अभौशु (३) ।
 अभवाना (४) । विनुङ्गसौ (५) । गर्भस्त्री (६) ।
 करस्त्री (७) । बाहू (८) । भुरिजौ (९) ।
 क्षिपस्त्री (१०) । शङ्करौ (११) । भरिषे (१२) ।
 इति द्वादश बाहुनामानि ॥४॥

(१) आयती । 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)' गतिकर्मा वा (निघ० २, १४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४, ११४ उ०)'—इतीन्-प्रत्ययः । आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्ती वा साधनत्वम् । बाह्योर्ध्वत् सर्वत्र द्विवचनास्तता । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२) चवाना । 'चुङ् गती (भू० आ०)' । 'सम्यानच्-स्तुव (उ० २, ८३)'—इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थे इत्युक्तेरानच्प्रत्ययः । 'सुपां सुसुक् (७, १, ३८)'—इत्यादिना द्विवचनस्याकारः । गच्छतः कर्मषामन्तः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अभीशू । व्याख्यातो रश्मिनामसु । (२७५०) अभ्यश्रु-वाते कर्माणि अभिनयन्तो वा कर्माख्यतः अभीशाते कर्माणि कर्तुमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) अप्रवाना । 'आप्ल व्याप्ती (स्वा० ष०)' 'ताच्छी-स्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२८)' अस्य सार्वधातुकत्वात् श्रुः, 'चन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्धधातुकत्वात् गुण, धातोर्ध्वत् एषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । आप्रुत कर्माणि । यद्वा, अप्र इति कर्मनामसु व्याख्यातम्, (१३६ ५०) तदस्यास्ति 'छन्दसीवनिपी (५, २, १२२ वा०)'—इति वनिपि विभक्तेराकारः पूर्ववत्, सकारलोपश्चान्दसः । कर्मवन्ती हि वाङ् । नकारान्तो वेति सन्देहः । निगमदर्शनात्त्रिषेयः ॥

(५) विनइसी । बाहुनाम । विनम्य असतोऽन्नादिक-मिति माधवः । एषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदे म्यलोपोनुक्, 'अस अदने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३, १, १३४), सम्प्रसारणश्च । "अन्वसू लोर्वसभरदिनइसः (ऋ० सं० ९, २, २९३)"—इति निगमः ॥

(६) गभस्ती । व्याख्याती रश्मिनामसु । (२८ पृ०) पुरुषाः
अदन्वाभ्यामन्नादेन् । 'ग्रहेर्गभस्ती बाह्, गृह्णाति पदार्था-
नाभ्यां पुरुषः'—इति भावः । "शर्ष्याभिर्न भरमाणो
गभस्त्वोः (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)"—इति निगमः ॥

(७) करस्त्री । करांसीति कर्मनामसु करग्रन्थो व्याख्या-
तः । तस्मिन् कर्मस्युपपदे 'श्वे वेष्टने (भू० प०)'—
इत्यस्मात् 'आतोऽनुपमर्गे कः (१, २, ३)' 'आतो लोप इटि
ष (६, ४, ६४)' । 'कर्मणां प्रस्तातारी (निघ० ६, १०)'
वेष्टयितारी कर्मकरावित्यर्थः । "नृप्रकरस्त्रमतये (ऋ० सं०
६, ३, २, ५)"—इति निगमः ॥

(८) बाह् । 'बाह् लोडने (भू० आ०)' । 'अर्जिहृशि-
कम्यमिपसिबाधाम्जिपयितुकधुकुदीघं हकारश्च (उ० १,
२६)'—इत्युप्रत्ययो ह्योऽन्तादेश्यः । गमयत्याभ्यां कर्माणि,
बाधते परानाभ्यामिति वा । "ऋष्वार्त इट्टु स्थविरस्य
बाह् (ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)"—इति निगमः ॥

(९) भुरिजौ । 'हृज् हरणे (भू० उ०)' 'लु भृञ् धारण-
पीषण्योः (लु० उ०)' 'सृज् उच्च (उ० २, ७१)'—इति इजि-
प्रत्ययः । हरतो विभ्रतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा ।
"तमद्भान् भुरिजोर्धिया (ऋ० सं० ६, ८, १६, ४)"—इति
निगमः ॥

(१०) चिपस्त्री । 'चिप प्रेरणे' तुदादिः (प०), 'वसवित-
सेस्त्रिः'—इति बाहुलकात् तिप्रत्ययः घातोऽरसुगायमो गुणा-
भावश्च । प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः ॥ 'चिपतो'—इति याठास्त-
रम् । तदा शतरि ह्येपि 'षाष्ठीनद्योर्नुम् (०, १, ८०)'
'वा हृस्त्रि (६, १, १०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वस्यर्षः ।
चिपतः पदार्थान् इतरेतश्च कर्मसु । यद्वा, चिपेः 'इटि-

नन्दिजीविप्राणिभ्यः शिदायिपि (उ० ३, १२३)'—इति बाहुन-
कात् भ्रवप्रत्यय. भ्रोऽन्तादेशः । क्षिपतः पदार्थात् । निग-
मदर्शनाच्चिर्णयः ॥

(११) शक्नो । 'शक्नु शक्नौ (स्वा० प०)' 'आमदिपद्यत्ति-
पृथक्किभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)'—इति वनिप्प्रत्यय, 'वनो
र च (४, १, ७)'—इति डोत्रौ च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः ।
शक्नुतः कर्माणि कर्तुम् । "अङ्गुलैः शक्नोर्यो दिगंश्च मे
युञ्जेन कल्पन्ताम् (य० वा० सं० १८, २२)"—इति निगमः ॥

(१२) भ्रिक्त्रे । विभक्तिं रश्मीनादित्य इव । 'अशिवा-
दिभ्य इवोत्रौ (उ० ४, १६८)'—इति इवप्रत्ययः । भ्रिक्त्रिदर्थः ।
"अंशं दुहन्ति हस्तिनो भ्रिक्त्रैः (ऋ० सं० ३, २, २०, २)"
—इति निगमः ॥

इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अश्रुवः(१) । अश्रवः(२) । त्रिशः(३) । क्षिपः
(४) । शर्याः(५) । रशनाः(६) । धीतयः(७) ।
अथर्यः(८) । विपः(९) । कक्ष्याः(१०) । अवनयः
(११) । हरितः(१२) । खसारः(१३) । जामयः
(१४) । सनाभयः(१५) । योक्त्राणि १६) । योर्ज-
नानि(१७) । धुरः(१८) । शाखाः(१९) । अभौ-
शवः(२०) । दौर्धितयः (२१) । गभस्तयः (२२) ।
इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

(१) अश्रुवः । 'जवाद्ययश्च (उ० ४, १००)'—इति इवप्रत्यया-
न्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः । 'अगि गतौ (भू० प०)'—इति घातुः,
निपातनासलोप, तन्वादित्वादुवङ् । गच्छति कर्माणि प्रति ।

यद्वा, अथशब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्निपातनात् रूपत्यये पूर्वपद-
अलोपः गमेष्टिलोपश्च । अये गच्छन्ति ताः । “तमीं^१ हिन्वन्त्य-
शुबः (ऋ० सं० ६, ७, १७, ३)”—इति निगमः । अद्भुलोनां
बहुत्वात् सर्वत्र बहुवचनान्तता ॥

(२) अख्यः । अणतिः शब्दार्थः (भू० प०), ‘अणश्च (उ०
१, ८)’—इति उपत्ययः । ‘कीतो गुणवचनात् (४, १, ३४)’—
इति ङीप् । अणन्ति स्त्रीटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि
शब्दं कुर्वन्त्याभिरिति वा । यद्वा, अख्यः हस्तपरिमाणापे-
क्षयाल्पपरिमाणाः । तमीमख्योः समर्थे आ (ऋ० सं० ५, ७,
१७, २)”—इति निगमः ॥

(३) विशः । ‘विश प्रवेगने (तु० प०)’ । ‘क्विप् वधि
(३, २, १०८ वा०)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशाद्विद्विदि-’—
इत्युक्तेः क्विपि रेफ उपजनः विशन्ति साधनभावं कार्ष्येषु ।
‘तमीं^१ हिन्वन्ति धीतयो दशु विशः (ऋ० सं० २, २, १३, ५)”
—इति निगमः । ‘कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः’—इति
साधवभाष्यम् ॥

(४) क्षिपः । ‘क्षिप प्रेरये (दि० प०)’ शीषादिकः क्विप् ।
क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेषु कर्मसु निक्षिपन्त्यास्त्रद्वुलीयकादीन्
इति वा । “भृजन्ति^१ त्वा दशु क्षिपः (ऋ० सं० ६, ७, ३०,
४)”—इति निगमः ॥

(५) शय्याः । ‘शृ हिसायाम् (क्रा० पू० प०)’ । ‘अन्नसा-
देराङ्गतिगणत्वात् यत् (उ० ४, १०८) । शृणाति पापात् ।
“आ यः शय्यां^१ भिस्तुविदुमूषो भृष्य (ऋ० सं० ८, १, २६, ३)”
—इति निगमः ॥

(६) रगनाः । रगिबन्धनार्थो धातुवित्युक्तं रग्मिनिर्वचने ।
(३७५) ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)’—इति युच् । बध्नन्ति

बन्धनीयं, बध्यते आभिरिति वा । युच्प्रकरणे 'अघेरञ् च'
—इति श्रीभोजदेवः । अश्रुवते कर्माणि । "रश्नाभिर्दृ-
शभिर्भ्यधीताम् ऋ० स० ७, ५, ३२, ६)" "बध्ना बहीरिश्ना-
नाभिर्गयन्ति (ऋ० स० ७, ३, २२, १)"—इति च निगमौ ॥

(७) धीतयः । 'धो (दि० आ०)' धातो 'क्तिच्त्वी च सञ्-
ज्ञायाम् (३, ३, १०४)'—इति क्तिच् व्यत्ययेन दधातिरपि
भवति, 'धुमास्त्रागापाजहाति (६, ४, ६६)'—इतीत्वम् ।
धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषैः कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि
वा । अत्रान्तर्णीतश्चर्यो दधातिः । "स म्रुधीतिभिर्हित
(ऋ० स० ६, ७, ३२, ४)"—इति निगमः ॥

(८) अथय्य । 'अत सातल्यगमने (भू० प०)' 'इन् सर्व-
धातुभ्य (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययो बाहुलकात्, धातो
रथरादेश, 'हृदिजारादक्त्विन (४, १, ४३ वा०)'—इति
डोप्, लम् । 'उपर्वधमय्यो ३' न दन्तम् (ऋ० स० ३, ५,
५, ३)'—इत्यत्र 'अथर्यो न स्त्रिय इव'—इति माधव ।
अथय्य इति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु ॥

"अथय्यव"—इति पाठो बहुषु दृष्ट । तदबाहुनामक
रणं स्पष्टम् । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(९) विप । 'विप प्रेरणे (चु० प०)' क्तिपि, प्रेर्यन्ते
पुरुषैः कार्थ्येषु । "विपो न द्युम्ना नियुक्ते जनान्नाम् (ऋ० स०
६, १, ३५, ३)"—इति निगमः ॥

(१०) कक्ष्या । "दग्धावनिभ्यु (ऋ० स० ८, ४, ३०, २)"
—इत्यत्र 'कक्ष्या प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु० ३, ९)'—इति
भाष्यम् । कक्ष्या, प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि ।
'ख्याते कक्ष्यगद्निर्वचनम्'—इति स्कन्दस्वामी । 'गाहते
क्य इति नामकरणं ख्यातेर्वा (निरु० २, २)'—कक्ष्यशब्द

निर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामिभ्यम्—‘स्या प्रकथने (भदा० प०)—इत्यस्मात् सप्रत्यये निरर्थको निर्निमित्तकोऽसौ सः यकाराकारयोर्लोपोऽभ्यासविकारस्य द्रष्टव्य’—इति । अयम् भिप्राय—प्रायेण ‘वृत्तवदिङ्निक्मिकथिभ्य स (उ० ३, ५८)’—इति ख्यातिर्बाहुलकात् सप्रत्यये बाहुनकादेव द्विर्वचने हनादिशेषे ऋसत्वे ‘कुडोषु (०, ४, ६२)’ न भवति बाहुलकादेव, ‘अभ्यासे चच (८, ४, ५४)’ इति चत्वम्, उत्तरस्य ख्या इत्यस्य यकाराकारयोर्लोप, ‘खरि च (८, ४, ५५)’—इति चत्वम् ‘प्रादेशप्रत्यययो. (८, ३, ५८)—इति पत्वम् । प्रकथनेन प्रकाशनं लक्ष्यते । असेन नित्य प्रच्छादनात् प्रकाशयते पुरुषेण । कश्चो बाहुतलम । ‘तत्र भव (४, ३, ५३)’—इत्यर्थे ‘शरीरावयवाश्च (४, ३, ५५)’—इति यत्प्रत्यय । अहुलयो ऽपि परस्परया कश्चि भवा इति षङ्गु शक्यते, असेन नित्य प्रच्छादितत्वात्, प्रकाश्या हि सर्वदा कक्ष्य, तत्र भवाअहुल यस्तदन्त प्रकाश्या किन्तु प्रकाशयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, ययाचाधारस्थिते अरणी अग्निना प्रकाशये तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति तद्वत् । यदा, कक्ष्या रक्षु तद्वन्धनसाधनत्वात् कक्ष्याशब्देनोच्यन्ते । “पारख्वज्ज्ज दशं कक्ष्याभि (ऋ० स० ८, ५, १८, ४)”—“दशावनिभ्यो दशं कक्ष्येभ्यु (ऋ० स० ८, ४, ३०, २)”—इति च निगमौ ।

(११) अवनय । व्याख्यात पृथिवीनामसु । (८५०) अवन्ति कर्माणि, धव्यन्ते वा । “सुनात् सनीला अवनोरुवाता (ऋ० स० १, ५, २, ५)”—“दशावनिभ्यु (ऋ० स० ८, ४, ३०, २)”—इति च निगमौ ।

(१२) हरित । व्याख्यात नदीनामसु । (११३५०) हर न्याभि पदार्थान् “पृतं त्व हरितो दशं (ऋ० स० ६, ८,

‘२८, ३’—इति निगमः ॥

(१३) स्वसारः । स्वशब्दे उपपदे ‘असु चेषवे (दि० प
—इत्यस्मात् ‘सावसे ऋन् (उ० २, ८८)’—इति
सुहु प्रस्यते लिप्यते पदार्थ आभि, कार्ष्येषु द्वैतस्था वा
यद्वा, स्वशब्दे उपपदे ‘पदस्य विग्रहणे (भू० प०)’
बाहुलकादद् बाहुलकात् टिलोपश्च । स्वं स्वं व्यापारं
प्राप्नुवन्ति, स्वस्मिन् स्वस्मिन् हस्ते सीदन्तीति वा । यद्वा,
परस्परं भगिनीवृ द्वयन्ते, एकहस्ताप्रभवत्वात् स्वसार उच्यन्ते
‘न पट्सस्मादिभ्यः (४, १, १०)’—इति स्त्रीप्रत्ययनिषेधः ।
“दुवस्यन्ति स्वसारो अर्द्धयाणम् (ऋ० सं० १, ५, २, ५)”—
इति निगमः ॥

(१४) जामयः, सनाभयः । अनयो—रथोऽनुस-
न्धेयः । जमतेर्गतिकर्मणः (निघ० २, १४) ‘जनिघसिभ्यामिष्
(उ० ४, १२६)’—इति बाहुलकादिष्प्रत्ययः । ‘अलिघलिप-
लिघसिजम्यणिपणिभ्य इष्’—इति श्रीभोजदेवः । जमन्ति
गच्छन्ति कर्माणि प्रति अदन्त्याभिरन्नादीनि वा । जनेरेव वा
बाहुलकाश्चकारस्य मकारः, जाराः स्वकारणात् । “स्वं सान्ना
वधिं जामयुः (ऋ० सं० ६, ८, १६, ५)”—इति निगमः ॥

(१५) सनाभयः । ‘षड् वन्धने (दि० उ०)’ ‘नहो भव
(उ० ४, १२२)’—इति इन्प्रत्ययः भोऽन्तादेशः । नह्यतेऽनया
गर्भं इति नाभिः, समाना नाभिरासामिति सनाभयः ।
ज्योतिर्जनपदेऽन्धस्मात् सहशब्दस्य सभावः । समाना हि
मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभिः मूलमासामिति वा । “सना-
भयो वाजिनमूर्जयन्ति (ऋ० सं० ०, ३, २५, ४)”—इति निगमः ॥

(१६) योज्जाणि । (१७) योजनानि । ‘युजिर् योमि
(६० उ०)’ । ‘दाब्धीयस्युयुजस्तुदसि (३, २, १८२)’—इति

द्रुप्रत्ययः पूर्वतः । 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'— इति युच् । युञ्जन्ति पदार्थानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन, संयम्यते आभिः 'क्लोशादय इति वा । शब्दस्वामाध्यात् नपुंसकलिङ्गता । "दर्शयोक्तेभ्यो दर्शयोजनेभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१८) धुरः । धूर्ध्वतेर्बधकर्मणः (निघ० २, १८) कर्त्तरि क्तिपि (३, २, १००), रात्रोपः (६, ४, ११)' इतिवलोपे रेफस्य विसर्जनीयः, जसि धुरः । धूर्ध्वन्ति घ्नन्त्युपघ्नयन्ति कर्माणी-
त्यर्थः । हिंसन्ति परान्नाभिरिति वा । धारयतेर्वा श्रीणा-
दिके क्तिपि बाहुलकात् आकारस्य उकारः । अङ्गुल्या हि धार्यं सुवर्णादि धारयति । "दशु धुरो दर्शयुक्ता बहुधुरः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१९) शाखाः । 'अशु व्याप्तौ (सा० आ०)' अस्मात् खप्रत्यये विकृते 'अशोतेर्डित्'—इति श्रीभोजदेवेन खप्रत्यये शाखशब्दो व्युत्पादितः । व्याप्तं हि सर्वम् । खशब्दाधि-
करणे उपपदे शोतेः 'अधिकरणे शोतेः (३, २, १५)'—इति अच्प्रत्ययः । अङ्गुल्यो हि हस्ताग्रभागत्वात् खे आकाशे शेरते व्यवतिष्ठन्ते, आकाशस्यावकीशरूपत्वात् उपपन्नं हि तत्र शयनम् । खशया, सत्याः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) यकारलोपेन शकाराकारयोः सुवर्णदीर्घत्वे खशा इति भवति, ततोऽक्षरद्वयस्य स्थानविनिमयः, टापु, शाखा । शक्तौ-
तेर्वा पचाद्यधि (३, १, १३४) उपधादीर्घः, ककारस्य खका-
रश्च । शक्तुवन्ति हि ता अङ्गुलयः पुस्तकादि धार-
यितुं कार्याणि कर्तुं वा । यद्वा, 'शाश्व व्याप्तौ (भू० प०)'
पचाद्यच् (३, १, १३४) । शाखन्ति व्याप्तुवन्ति कर्माणि ।
यद्वा, 'शौड् स्वप्ने (अदा० आ०), अस्मात् 'ह्रस्वावयवाच्च'—

इति खप्रत्ययो बाहुलकात् हस्तावयवेऽपि भवति । शेरतेऽव-
तिष्ठन्ते आसु नष्ठादयः इति शाखाः । 'श्रुतेरिच्च वा'—
इति श्रीभोजदेवः, खप्रत्ययोऽधिकृतः, इकारादेशस्य विकल्पि-
तत्वात् पचे शाखानिष्पत्त्या शाखास्थानीयत्वाद्वाशाखा
इत्यन्ते । तथाचामरसिंहः—'अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः (२, ६,
८२)—इति । 'हस्ताभ्यां दशशाखाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ८,
२५, ७)—इति निगमः ॥

(२०) अभीशवः । व्याख्याता रश्मिनामसु । (२७५०) अभ्य-
श्रुवते कर्माणि, अभीशते वा कर्माणि कर्त्तुम् । 'दशोभो-
शभ्यो अर्चता जरेभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)—इति
निगमः ॥

(२१) दीधितयः । व्याख्याता रश्मिनामसु । (२७५०) अङ्गु-
रीयकादिधारणाद् दीप्यन्ते । दीप्यन्ति क्रीडन्त्याभिरिति
वा दधातेर्धृत्यवो दीधितिशब्दः । "अग्निं नरो दीधि-
तिभिरुररथ्योः (ऋ० सं० ५, १, २३, १)—निगमः ॥

(२२) गमस्तयः । व्याख्याता रश्मिनामसु (२८५०) गृह्णन्ति
पदार्थानामिः पुरुषाः इति गमस्तयः । "दोष्यते मधोरं-
शपु गमस्तिभिः"—इति निगमः ॥

"गृह्णत्याः"—इति केचित् ।

एतस्य स्थाने "ससुतः"—इति च केचित् पठन्ति । तत्र
व्याख्याता नदीनामसु । (११५ ५०) संसरन्ति सह गच्छन्ति
कर्माणि प्रति सङ्गता वा । अष्टनिगमदर्शनाविर्षयः ॥

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

बुशिम(१) । उशमसि(२) । वेति(३) । वेनति
(४) । वेसति(५) । वाष्ति(६) । वष्टि(७) ।

वृनोति(८) । जुषते(९) । श्रयति(१०) । आचुके
 (११) । उशिक्(१२) । मन्यते(१३) । कृन्वत्
 (१४) । चाकनत्(१५) । चकमानः(१६) । कनति
 (१७) । कानिषत्(१८) । इत्यष्टादश कान्ति-
 कर्माणः ॥ ६ ॥

‘कान्तिकर्माणः (निरु० ३, ८) — इच्छायां घातवः—

(१) वशिमि । ‘वय कान्ती’ अदादिः परस्मैपदी । लडुत्त-
 मैकवचनम् । “तद्वहं वशिमि पवमान सोम (ऋ० सं० ७, ४,
 ६, ४)” — इति निगमः ॥

(२) उशसि । यशैर्लडुत्तमपुरुषवहुवचने मसि ‘सार्व-
 धातुकमपित् । (१, २, ४)’ — इति द्विविधायात् ‘प्रहिज्या
 (६, १, १६)’ — इत्यादिना सम्प्रसारणम् ‘इदन्तो मसिः (७,
 १, ४६)’ — इति शकारः । “ता वां वासून्शसि गमध्वे
 (ऋ० सं० २, २, २४, ६)” — इति निगमः ॥

(३) वेति । ‘वी गतिप्रजनकान्यथनखादनेपु’ अदादिः
 परस्मैपदी । “वेधिं ह्यिवमुत प्रोव यजता (ऋ० सं० १, ४,
 २४, ४)” — इति निगमः ॥

(४) वेनति । नैरुक्ती धातुः । “पुगाथा अर्तं वेनति
 (ऋ० सं० ८, ७, २३, १)” — “नासैत्यामा वि वेनतम् (ऋ०
 सं० ४, ४, १६, २)” — इति च निगमी ॥

(५) वेसति । अयमपि नैरुक्ती धातुः । ‘वेसति’ — इति
 योऽटान्तरम् । निगमदर्शनाविर्णयः ॥

(६) वाञ्छति । ‘वाञ्छि इच्छायां’ भौवादिकः (प०) ।

विद्यस्त्रा सुर्वी वाञ्छन्तु (ऋ० सं० ८, ८, ३१, १) — इति निगमः ॥

(७) वष्टि । वयोः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । “ममूर्वा गा अजति यस्य वष्टि (ऋ० सं० १, ३, १, ३)” — इति निगमः ॥

(८) वनोति । ‘वनु घावने’ तनादिः (घ०), अनेकार्यत्वञ्ज्ञानूनामत्र कान्वयः । एवमन्यत्रापि । “स्यार्हं यद्रेक्षे परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १, २, २४, ४)” — इति निगमः ॥

(९) जुपते । ‘जुयो प्रीतिसेवनयोः’ तुदादिरात्मनेपदी, अत्र कान्तिकर्मा । “स पुष्टिं याति जोपमा चिकित्वात् (ऋ० सं० १, ५, २५, ५)” — इति निगमः । ‘जुपते हर्यति इति पाठात् जोपः कामः’ — इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१०) हर्यते । ‘हर्य गतिकान्त्योः’ भूवादिः परस्मैपदी । “ता जुपापो हर्यति ज्ञातवेदाः (ऋ० सं० १, ८, ११, ३)” — इति निगमः ॥

(११) आचके । ‘चक वृत्ती’ भूवादिरात्मनेपदी, लडुत्त-मपुरुषैकवचनम् । “अभ्योजु आचके (ऋ० सं० १, ४, ८, ५)” — इत्यत्र ‘कमेलिंति उत्तमे इति मलोपश्चान्दसः’ — इति भानुदत्तः । “त्वामवस्यराचके (ऋ० सं० १, २, १८, ४)” — इति निगमः । “यस्ते यनुत्वमाचके (ऋ० सं० ६, ३, ४२, ५)” — इति तु ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)’ । यथादृष्टं पाठः ॥

(१२) उशिक् । वष्टेः ‘वशः कित् (उ० १२, ६८)’ — इति चिक्रप्रत्यय, किच्चात् सम्प्रसारणम् । “उशिक् पावको अगति सुसेधा. (ऋ० सं० ७, ८, २८, १)” — इति निगमः ॥

(१३) मन्यते । ‘मन ज्ञाने’ दिवादिरात्मनेपदी । “आध्व-धिय मन्यमानसुरसित् (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)” — “यदि मन्येतीपमुष्यमित्योदनेः” — इति च निगमौ ॥

(१४) छन्त्सत् । 'छदि संवरणे' घुरादिः । पञ्चमलकारः, तिप्, 'लेटोऽडाटो (३, ४, ८४), 'सिञ्चहुलं लेटि (३, १, ३४)' 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८०)' । 'वृषा छन्दु' भवति ह्यृतः (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)—इत्यत्र 'भन्यते छन्त्सत् चाकनत् इति कान्तिकर्मसु पाठात्, 'तदिन्ने छन्त्सद् वर्युषः (ऋ० सं० ७, ७, २८, ३)—इति प्रयोगदर्शनाच्च छदिः कान्त्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । 'दरेचुतायं छन्त्सत् (ऋ० सं० २, १, २१, ६)—इति, "यच्छान्तुः पञ्चकृष्टयः (ऋ० सं० ८, ६, २६, ६)—इति च निगमौ ॥

(१५) चाकनत् । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)' यद्भुगन्तः । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः, 'लेटोऽडाटो (३, ४, ८४)' 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८०)' । "ब्रह्मेदिन्द्रस्य चाकनत् (ऋ० सं० ६, २, ३८, १)—"ये निः शचिष्ठ चाकनत्"—इति च निगमौ ।

(१६) चकमानः । 'चक वृषी' भूवादिरात्मनेपदी । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानम् (३, २, १२८)' । "चकमानः पिबतु दुग्धमशम् (ऋ० सं० ४, २, ७, १)—इति निगमः ।

(१७) कनति । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)' भूवादिः परस्मैपदी । "मानत् कनति नुदतम्"—"इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ४, २८, ४)—इति च निगमौ ।

(१८) कानिपत् । कनतेर्लेटि परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचने सिञ्चहुलं लेटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्वाहुलकात् इकारलोपः पूर्ववत् । "अग्ने तृतीये सर्वने हि कानिपः (ऋ० सं० ३, १, ३१, ५)—इति निगमः ॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः ॥ ६ ॥

अन्धः(१) । वाजः(२) । पर्यः(३) । प्रयः(४) ।
 पृक्षः(५) । पितुः(६) । वयः(७) । सिर्नम्(८) ।
 अवः(९) । क्षु(१०) । घ्रासिः(११) । इटा(१२) ।
 इला(१३) । इषम्(१४) । जर्क(१५) । रसः
 (१६) । स्वधा(१७) । अर्कः(१८) । क्षत्र(१९) ।
 नेमः(२०) । सुसम्(२१) । नमः(२२) । आयुः
 (२३) । सूनृता(२४) । ब्रह्म(२५) । वर्चः(२६) ।
 कौलालम्(२७) । यशः(२८) । इत्यष्टाविंशति-
 रन्तनामानि ॥ ७ ॥

(१) अन्ध । 'अन्ध इत्यवनाम । आध्यानीय भवति (निरु०
 ५, १)'—इति भाष्यम् । 'आभिसुस्थेन हि ध्यातव्य सर्वेषां
 प्रीते शरीरस्थिते च तदायत्तत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी । आङ्-
 पूर्वात् ध्यायतेरसुनि बाहुलकात् यकाराकारयोर्लोपः, उप-
 सगस्य ङस्रत्व नुडागमश्च धातो । यद्वा, 'अद भक्षणे (अदा-
 प०)'—इत्यस्मात् 'अदेर्नुम् घञ (उ० ४, २००)'—इति कर्माणि
 कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो घकारद्यान्तादेशः । अद्यते
 प्राणिभिः, तान् वा स्वयमस्ति । तथाच श्रुति—'अद्यतेऽस्ति च
 भूतानि (तै० उ० २, २)'—इति । 'अनित्यनेनाम्'—इति
 चौरस्वामी । अनितेरसुनि बाहुलकात् धुगागमः । अनि-
 त्यन्नं हि प्राणनम् । "आमचेभिः सिञ्चता मद्य मन्ध" (ऋ-
 स० २, ६, १३, १)"—"इन्द्रे हि मत्स्यन्धम् (ऋ० स० १, १,
 १०, १)"—इति च निगमौ ॥

(२) वाजः । 'वज मती (भू० प०)' । 'अकर्त्तरि च कारके

संज्ञायाम् (३, ३, १८)”—इति घञ् । ‘अजिन्नज्योष (७, ३, ६०)”—इति चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्कुत्वाभावः । तथाच तत्र न्यासकारः—‘चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्देरपि कुत्व-
प्रतिषेध सिद्धो भवति वाज.’—इति । निगम्यते अभिगम्यते हि तत्पर्यः । गच्छत्यनेनादत्तेन सुखानि, भुक्तेन दत्तिं वा गच्छत्यनेन शुद्धेन सत्वशुद्धि भोक्ता । यदाहुः—‘आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति । यद्वा, गत्यर्था बुद्धयर्थाः, जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम् । ‘दस्य धर्मान् विजानन्ति घृतराष्ट्रनिबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः यान्ति कुडो बुभुक्षितः ॥’—इति श्रीमहाभार-
तम् । सर्वत्रात्रनामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादित्वेवमर्थो बोद्धव्यः । “मुतानां वाजिनोवस् (ऋ० सं० १, १, ३, ५)”—अन्यत्र “वाजं हवनुष्यद् रयम् (ऋ० सं० १, ४, १२, १)”—इति च निगमो ॥

(३) पयः । व्याख्यातं रात्रिनामसु पय इत्यव (निघ० २, ५) । यदा, ‘अय पय गतौ (भू० आ०)’—इत्यस्मादसुन् । पीयते ह्यत्र । तदि चतुर्विधम् पीयचीप्यलेह्यचव्यभेदेन । वर्द्धन्ते हि तेन भुक्तेन । ‘जातान्यत्रेन वर्द्धन्ते (ते० उ० २ २)’—इति श्रुतिः । “पर्यस्नानम् आर्गह्नि (ऋ० सं० १, २, १२, ३)”—“यदी सृतस्य पर्यमा पियात्तः (ऋ० सं० १, ५, २०, ३)”—इति च निगमः ।

(४) प्रयः । व्याख्यातमुदकनामसु (ऋ० ८३) । “उपप्रयो भिरा-
गतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)”—“तुराय प्रयो न ह्मि शोमं
माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, १७, १)”—“पर्यस्नानः प्रति हर्षा-
मसि त्वा (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)”—इति च निगमाः ॥

(५) अवः । ‘अववणे (भू० प०) । कर्मस्थसुन् । श्रूयते ह्यत्रं वर्द्धमानं अवो ययः । तद्वर्द्धमानाच्छब्दं वा । “सत्यश्चिन्न

श्वस्तमाः” “मर्त्तं दधामि श्वमे दिवे दिवे (ऋ० सं० १, २, ३, २)”—“अभिश्व ऋज्वन्तः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)”—इति च निगमा । “उप प्रयो भिरागंतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)”—इत्यादिषु निरुक्तटीकायां स्कन्दस्वामिना प्रय इत्यवना-
मेत्युच्यते । तथाच ‘अर्चिति श्वः (ऋ० सं० १, ३, २०, ४)’—
इत्यादिनिगमेषु वेदभाष्ये, ‘श्व इत्यवनाम’—इति स्पष्ट-
सुच्यते । निरुक्तटीकायान्तूभयथा (निरु० १०, ३) । अतः
‘प्रयःश्वःशब्दयोः उभयोरप्यवनामत्वं स्पष्टम् । तत्रैकतमस्य
पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम् ॥

(५) पृचः । ‘पृची सम्पर्के (रु० प०)’ । श्रीणादिके क्विपि
धातो कुगागमः । सम्पर्कं हि तज्जाद्यभिः । पृचतिर्दानार्थं
इति वा (अदा० आ०) । “वायुो तव प्र पृचती (ऋ० सं० १,
१, ३, ३)”—इत्यादौ माधवेनोक्तम् । तत्र क्विपि बाहुलकात्-
लोपः । दीयते ह्यन्नमर्थिभ्यः । “त्रिः पृचो अस्त्रे अचरेव
पिन्वतम् (ऋ० सं० १, ३, ४, ४)”—इत्यत्र स्कन्दस्वामिभा-
ष्यम् ‘पृचा अन्ननामैतत् पठन्ति । “पृचो भरन्त वाम् (ऋ०
सं० ४, ४, १२, ३)”—इत्यादिषु बहुवचनान्तस्य सामाना-
धिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्’—इति । “अग्निं
विश्रा अभि पृचं मचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)”—“पृचो
बहतमश्विना (ऋ० सं० १, ४, २, ६)”—इति च निगमौ ।
“त्वं शर्हो मारुत पृच ईशिषे (ऋ० सं० २, ५, १८, १)”—
इत्यादौ तु पष्ठे कवचनान्तमपि दृश्यते ॥

(६) पितु । ‘पृ रक्षणे (अदा० प०)’ । ‘कमिमनिजनि-
भायागापाहिभ्यश्च (उ० १, ७०)’—इति तु-प्रत्ययो बाहुलका-
दिकारः । रक्षितव्यं ह्यन्नम् । प्यायतेर्बाहुलकात् तुप्रत्ययो
धातोः पिभावंश्च । “पितुं तु स्तोषम् (ऋ० सं० २, ५, ६, १)”—

प्रमन्दिने । पितृमर्दर्वना वचः (ऋ० सं० १, ७, १२, १)"—
इति निगमोः ।

(७) वयः । 'वी गतिप्रजमकान्वयनखादनेषु (अदा०
प०)' । असुन् । गत्यादिमर्षोऽप्यर्थोऽवाप्तुगुणः कारकभेदेन ।
'वय गती (भू० आ०)'—इत्यस्मादसुन् वा । "बृहदस्मै वय
इन्द्रो दधाति (ऋ० सं० २, १, १०, २)"—"परि वृसमोमर्न
वां ययो गतव (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)"—इति च निगमो ॥

केचिदस्य स्थाने "सुतः" इति पठन्ति । तत्र 'पूज प्राणि-
प्रसवे (अदा० आ०)' । 'तातव्रातसातसुत'—इत्यादिना ऋ-
त्वयः, पूजो ङस्रत्वञ्च निपात्यते । स्यते इत्या । "आदि-
त्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरञ्च ततः प्रजाः"—इति हि स्मृतिः (मनुः
३, ०६) । यद्वा, 'स पु गती (भू० प०)'—इत्येतद्विषय
निपातनम् । निगमोऽन्वेपणीयः ।

(८) सिनम् । 'पिञ् बन्धने (स्वा० क्त्वा० उ०)' । 'इत्-
सिञ्दीडुव्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)' । 'सिनाति भूतानि'—
इति भाष्यम् । 'सिनाति बध्नाति चुधा विनश्चन्ति भूतानि
धारयति'—इति स्कन्दस्वामी । सीयते अनेनेति वा । अनेने
हि इत्यादयो बध्न्ते । "येन स्मासिनं भर्युः सर्षिष्यः
(ऋ० सं० ३, ४, ८, १)"—इति निगमः ॥

(९) अयः । 'अय रक्षणगतिप्रोतिदस्यवममप्रवेशयवणस्वाम्य-
सामर्थयाचनक्रियेच्छादीत्यवात्यालिङ्गनहिसादानभागवद्विषु
(भू० प०)' । असुन् । धात्वर्थेषु योगः सर्वाङ्गीकर्त्तव्यः ।
"अवत् ब्रह्मख्यवसागमत्"—"अग्निगिरोऽवसा वेतु धीतिम्
(ऋ० सं० १, ५, २५, ४)"—इति निगमोः ।

(१०) सु । 'दु सु शब्दे (अदा० प०)'—'चि निवास-
गत्योः (तु० प०)' । 'खनिश्रुभ्यां डिव (उ० १, ३२)'—इति

विधीयमानो डित्कुप्रत्ययो बाहुलकादाभ्यामपि भवति ।
 चूयते शब्दात् स्तोत्रभिः स्तूयते देवतात्वादन्नं सूक्तादिभिः
 गुणवत्तया वा लोकेः, निवसत्यनेन वा । “त्वं वाजस्य शुभतां
 रायईशिये (ऋ० सं० २, ५, १८, ५)” — “आ तू न इन्द्र शुभ-
 न्तम् (ऋ० सं० ६, ५, ३७, १)” — इति च निगमौ ।

(११) धासि । ‘धु पिशुघिकुपिभ्यः क्विः (उ० ३, १५१)’
 — इतिर्बाहुलकात् धानोऽपि भवति, बाहुलकादेव इत्वं न
 भवति । दीयतेऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा । “विदक्षर
 मा तनयाय धासिम् (ऋ० सं० १, ५, १, ३)” — अत्र ‘धासि
 रस्रनाम, इह तु पयस आसन्नकारणत्वात् गोषु प्रत्युक्तः’ —
 इति स्कन्दसामी ।

(१२) इरा । व्याख्यातं नदीनामसु (११७ पृ०) ।

(१३) इला । ईद्वते दीप्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे,
 स्वपवनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति । “तस्मा इला
 सवीरा मा यजामहे (ऋ० सं० १, ३, २०, ४)” — इति निगमः ।

(१४) इषम् । ‘इषु इच्छायाम् (तु० प०)’ । ओणादिकः
 क्विप् । इष्यत इति । यद्वा, ‘इषु गतौ (दि० प०)’ क्विप् ।
 वेदे प्राचुर्येण दर्शनाद् द्वितीयैकवचनान्तम् । “इषं स्तोत्रभ्य
 आभर (ऋ० सं० ३, ८, २२, १)” — “अग्निं नु यष्णीरीरिष-
 (ऋ० सं० १, १, ५, १)” — इति च निगमौ ।

(१५) ऊर्क् । ‘ऊर्गित्यन्ननाम । ऊर्जयतीति सतः, पक्वं
 सुप्रहृत्तेमिति वा (निरु० ३, ८)’ — इति भाष्यम् । ‘ऊर्जयति’
 प्रबलति प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः ।
 ‘पक्वमिति वा’ पक्वशब्दस्य पकारलोप कृत्वा क्वशब्दं व्यत्यस्य
 षकारस्योरिः कृते रुगागमे चोर्गिति भवति । ‘सुप्रहृत्तेमिति
 वा’ वक्षे रशब्दस्योपे कृते, सयोगादिलोपे कृते, षकारस्योरि

- क्विञ्जल्ले च कृते जगिति भवति । सुष्टिदं हि तद्भवति
 कृदुत्वात्—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थः । 'कज्यते प्राण्यते जोष्य-
 तेऽनया'—इति भट्टभास्करग्रन्थः । अत्र 'जर्ज्वलप्राणनयोः
 (सु० प०)' इत्यस्मादेव करणे क्विप् । "यंमि लनमूर्जं न
 विबभु चरध्वै (ऋ० सं० १, ५, ५, ३)"—इति निगमः ।

(१६) रसः । व्याख्यातमुदकनामसु (८२५०) । "महे यत् पिव
 र्त्वं रसं द्विवे कः (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)"—इति निगमः ॥

(१७) स्वधा । स्वशब्दे उपपदे दधातिः (सु० उ०) 'गृहे कः
 (३, १, १४४)'—इति कप्रत्ययी बाहुलकाद् भवति । स्वैभ्यो
 दीयते स्वस्मिन् धीयते वा, स्वेन धनेन धीयते वा । "विष्ठा हि
 म्नाया अर्वसि स्वधा यः (ऋ० सं० ४, ८, २४, १)"—"आदहे
 स्वधामनु (ऋ० सं० १, १, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१८) अर्कः ।

(१९) चक्ष । व्याख्यातमुदकनामसु (८२५०) । लुबिक्त्त-
 नादिके स्वकार्यं स्थिरं भवति, स्थिरो भवत्यनेन मुक्तेन भोक्तेति

३ २७ ३१२३१ २

वा, "अहमवमवमदन्तमग्नि (सा० सं० आ० १, ८)"—इति
 श्रुतिः । माधवपक्षे चदिरशनार्थः (मी०), अश्रयते वुमुचितः ।
 "स्वादु चक्ष्णापो वसतो स्योनकृत्"—इति निगमः ॥

(२०) नेमः । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'धत्तिंस्तुसु-
 हुषष्टत्तित्तुभायावापदियच्चिनौभ्यो मन् (उ० १, ११०)' ।
 नमयति सुगतिं दातारं, नीयते देहयात्रा अनेनेति वा ॥

"नेमा"—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा बाहुल-
 कादभिधानलक्षणाद्वा नकारस्येत्तज्ज्ञाया अभावः । एवम-
 वास्मिन् सूत्रे वृत्तिकारेणोक्तम् । यदा, सनिनि रूपसिद्धिः ।
 निगमदयनात्रिर्षयः ॥

(२१) सप्तम् । 'सप्त स्वप्ने (भू० प०)' । 'पुंसि सप्त-
घ्रायां घ प्रायेण (उ० ४, ११८) । स्वपन्थनेन भुक्तेन, न हि
क्षुधितस्यातिनिद्रास्ति । "सुप्तेन विद्विमुदायावहो वसु (ऋ०
स० १, ४, ८, ३)"—इति निगम ॥

(२२) नमः । 'णमु प्रह्वत्वे (भू० प०)' । अस्यन् । उपनत
जातमात्रेभ्यो भूतेभ्य पूर्वजन्मकृतकर्मवशात्, नम्यते देवता-
त्वात् नमन्थनेन हेतुना तदन्त प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन
विवक्षा । "प्र वो मृहे महि नमा भरध्वम् (ऋ० स० १, ५,
१, २)"—"एना वो अग्नि नमसा (ऋ० स० ५, २, २१, १)"
—इति च निगमौ ॥

(२३) आयुः । अनन प्राणनमस्ति । "प्राहि सटमिद्
विश्वार्यु (ऋ स० १, २, २२, ३)"—इति निगम ॥

(२४) सृष्टता । व्याख्यातमुपोनामसु (पृ० ४३) । सृष्ट,
नयन्ति क्षुब्धयुक्तान् अप्यते वा तदधिभि । यद्वा, शोभना नर
सुनर 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घ, सृष्टपु
तायते विस्तीर्यते पुण्येन, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'
—इति दीर्घ । वा टाप । "पुरुणीये जरते सृष्टतावान्
(ऋ० स० १, ४, २५, ७)"—"अश्विना सृष्टतावती (ऋ० स०
१, २, ४, ३)"—इति च निगमौ ॥

(२५) वृद्धः । 'वृद्धि वृद्धि वृद्धौ (भू० प०) 'वृ हेर्नलोपश्च
(उ० ४, १४१)'—इति मनिन् । परिवृद्ध भवति सवप्रा
णिभि । सर्वदा भुज्यमानमप्यनुपचीयमाणत्वात्, सभावतो
वा परिवृद्ध सर्वस्य जगतो भरणत्, वर्द्धन्तेऽनेन भूतानीति
वा 'जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० २, २)'—इति युति ।
"उप ब्रह्माणि वाचते (ऋ० स० १, १, ५, ५)"—इति च
निगमः ॥

(२६) वर्चः । 'वर्चं दीप्तौ (भू० आ०)' । असुन् । दीप्ति-
करं ह्यत्रं शरीरादेः । "तमा संवृज्जु वर्चसा (ऋ० सं० १,
२, १२, ३)" — "सं माग्न् वर्चसा सृज्जु (ऋ० सं० १, २, १२,
४)" — "आमुषा मुह वर्चसा (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)" —
इति निगमाः ॥

(२७) कीलालम् । 'कल गतो (प०)' चीरादिक, 'कील
बन्धने (भू० प०)' 'कील खण्डने ।' कील बन्धने इति व्युत्-
पत्तौ मिनवदर्थः । कील खण्डने इति तु सुच्छेदमित्यर्थः ।
अपिवा कीला जाठरान्नेर्ज्वाला. ता लाति 'कर्मस्थप् (३,
२, १)' । "कीलाल्पे सीर्मष्टाय वेधमे' (ऋ० सं० ८, ४, २२,
४)" — इति निगमः ॥

(२८) यशः । व्याख्यातंसुदकनामसु (ष्ट० ६८) । यशो
यशेर्दीप्यर्यात् । कीर्त्तिकरं वेति माधवः । तदा वर्चस्वदर्थः ।
"यशेन पुक् मधुगोष्वन्तरा (ऋ० सं० ८, ६, २, ५)" — "तुर्वि-
द्युन् यशस्तता (ऋ० सं० ३, १, १६, ६)" — इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरवनामानि ॥ ७ ॥

आवयति (१) । भवति (२) । बभस्ति (३) ।
वेति (४) । वेवेष्टि (५) । अविष्यन् (६) । बभूति
(७) । भुसर्थः (८) । बुभाम् (९) । ह्वरति (१०) ।
इति दशान्तिकर्माणः ॥ ८ ॥

(१) आवयति । आङ्पूर्वात् वेतेः (अदा० प०) 'बहुलं
हृन्दसि (२, ४, ७३)' — इति शपो लुगभावः । यदा, 'वेह
तन्नुसन्तानि (उ०)' भूवादि, घनेकार्यत्वात् धातूनामवात्ति-
कमेत्वम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । "आ तु नः स वयति
गश्रमग्रम् (ऋ० सं० ६, २, २, १०)" — इति निगमः ॥

(२) भवन्ति । 'भवे हिंसायाम्' भूवादिः परस्मैपदौ ।
 "पृथून्यग्नि रनु याति भवेन (ऋ० सं० ४, ५, ८, २)"—
 तेन च भवे शतवत् महस्रम् (ऋ० सं० ८, ५, २०, ५)"—इति
 निगमौ ।

(३) वभस्ति । 'भस भस्तेनदीत्योः' जुहोत्यादिः परस्मै-
 पदौ । "इरो इवान्वांसि वषता (ऋ० सं० १, २, २६, २)"
 —इति निगमः ।

(४) वेवेष्टि । 'विप्ल व्याप्ती (जु० उ०)' । 'जुहोत्या-
 दिभ्यः श्रुः (२, ४, ७५)' । "स्वतैदयोयघातियि ज्योतिष्कृत्वा
 परिवेष्टि"—"यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि"—"मरुतः
 परिवेष्टारः"—इति च निगमाः । प्रयोजकश्यापारे प्रयुक्त-
 त्वात् निरूपणीयम् ।

(५) वेति । वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदौ । "वीतं प्रातं
 पर्यस लक्ष्मियायाः (ऋ० सं० २, २, २१, ४)"—इति निगमः ।

(६) अविष्यन् । अवतेर्वत्तमाने व्यत्ययेन लट्, लृट्:
 सदा । "तूर्ध्वविष्यन्नतुतेपु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २१, २)"
 —इति निगमः । अत्र च 'अविष्यन्नत्तिकर्मा भक्षयन्नित्यर्थः'
 —इति स्कन्दस्वामी । तस्मादविष्ठादिति पाठो न युक्तः ॥

(७) वषति । भसेः प्रथमपुरुषे बहुवचने 'घसिभसोर्हन्ति
 च (६, ४, १००)'—इत्युपधालोपे रूपम् । "ट्रिर्वर्णानि वषति
 (ऋ० सं० ६, ३, २८, ३)"—इति निगमः ॥

(८) भसयः । भसेर्लटि यसि 'वहुलं छन्दसि (२, ४, ७६)'
 —इति शपः क्षुर्न भवति । "न देवा भसयन् (ऋ० सं०
 ४, ८, २५, ४)"—इति निगमः ।

(९) बधाम् । भसेर्लटि तसस्तामि शी दिर्वचनान्तत्वा-
 नित्त्वत्वात् उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वात्, 'घसिभसोर्हन्ति

च (६, ४, १००) — इत्त्वुपधालोपः । 'धि च (८, २, २५)' — इत्यादिस्त्रेषु सिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्चान्दसः सकारमात्रलोप इति पक्षे 'भ्रलोभ्रलि (८, १, १६)' — इति सलोप, भ्रस्वजशत्वे । ब्रह्मामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं नृग्यम् । "ब्रह्मां ते हरीधाना" — इति निगमः ॥

(१०) हुरति । 'हृ कौटिल्ये' भ्रुवादि परस्यैपदी । "अपामतिष्ठह्रुणह्रन्तम्" (ऋ० सं० १, ४, १८, ५) — "उप हरे यदुर्परा अपिन्वन्" (ऋ० सं० १, ५, २, १) — इति निगमो ॥

इति दशाक्षिकर्माणः ॥ ८ ॥

ओजः (१) । वाजः (वा) पानः (२) । शर्वः (३) । तरः (४) । तवः (५) । त्वजः (६) । शर्वः (७) । वाधः (८) । नृम्णम् (९) । तविषी (१०) । शुष्मम् (१२) । शुष्णम् (१२) । शूपम् (१३) । दक्षः (१४) । व्रीलु (१५) । व्यौलम् (१६) । सहः (१७) । यर्हः (१८) । वर्धः (१९) । वर्गः (२०) । वृजनम् (२१) । वृक् (२२) । मृज्मना (२३) । पौंस्थानि (२४) । धर्गुंसिः (२५) । द्रविणम् (२६) । स्यन्द्रासः (२७) । शम्बरम् (२८) । इत्यष्टाविंशतिर्वलनामानि ॥ ९ ॥

(१) ओजः । व्याख्यातमुदकनामसु (५०८४) । सन्नत्यनेन, बलवत्सन्निधौ हि ऋजवो भवन्ति भीत्या, न्यग्भावयत्यनेन वा यवून् । वर्धतेऽनेन ऐश्वर्यादि, वर्धते व्यायामादिना । इमा-
वर्धन्तरावपि वृषार्थेषु बोद्धव्यौ । 'सर्वधिकम्' — इति

माधवः। हिंस्यन्तेऽनेन शत्रवो वा । 'उपेर्जुट् च'—इति श्रीभोजदेवः। असुनि गुणः। ओपति दहति शत्रून् । "ओबो लो जातमुतमन्थ एनम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ३)"—"वसूनि जाते जर्नमानु ओर्जसा (ऋ० सं० ६, ७, ३, ३)"—इति निगमौ ।

(२) वाजः। व्याख्यातमवनामसु (पृ० १७०) । गच्छस्वनेन शत्रून् प्रति जिगीषवः। गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्नेन । इमावर्यावुत्तरत्रापि गत्यर्थेपु बोहव्यौ । 'वाजो बल, वाजयतेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः। अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति । "परिवाजेपु भूपथः (ऋ० सं० ३, १, १२, ४)"—इति निगमः ॥

पाजः। 'पा रचये (अदा० प०)' । 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुन् । बलेन हिंस्यते सर्वम् । "कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)"—इति निगमः । "समिहस्य रुशददर्शि पाजः (ऋ० सं० ३, ८, १२, २)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—इत्येतावदेवीक्तं न तु बलनामेति वाजशब्दे तु 'परिवाजेपु भूपथः (ऋ० सं० ३, १, १२, ३)'—इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तम्, 'अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ० सं० १, ५, ७, १)'—इत्यत्र, 'अत्यं न वाजं हवनस्यटं रथम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)'—इत्यादौ च ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते । अतो वाजपाजशब्दयोरुभयोरपि बलनामत्वं स्पष्टम्, तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिरधीयताम् ॥

(३) शवः। व्याख्यातमुदकनामसु । (६३ पृ०) "मा भेम शवस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)"—इति निगमः ॥

(४) तरः। 'तृ भवनतरणयोः (भू० प०)' असुन् । तर-

स्वनेन आपदम् । “यावत्तरो मघवन् यावदोजः (ऋ० सं० १, १, २, २)”—इति निगमः ।

(५) तवः । तवतिर्बोधार्थः, असन् । श्रुपाटमिन्द्रं त्वंसा जवत्य (ऋ० सं० ३, २, २, ३)”—“योगे योगे त्ववस्तरम् (ऋ० सं० १, २, २६, २)”—इति च निगमी ।

(६) त्वचः । ‘तच्च तनूकरणे (भू० प०)’ असन् । तनू-
क्रियन्ते तेन शववः । “स प्र रिक्ती त्वचसा ऋो दिवश्च
(ऋ० सं० १, ७, १०, ५)”—इति निगमः ॥

(७) शर्तः । ‘शर्ततिरुत्साहार्थः’—इति स्कन्दस्वामी,
असन् । शत्रुजयादावनेन उत्साहितत्वात् । “अभ्राजिशर्तो
महतोयर्देषम् (ऋ० सं० ४, १, १५, ६)”—इति निगमः ॥

(८) बाधः । ‘बाध विलोडने (भू० आ०)’ ‘प्रकर्त्तरि च
कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)’—इति घञ् । बाध्यतेऽनेन
शववः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) नृमूषम् । ‘नृमूषं नृन् नतम् (निब० ११, ८)’—
इति भाष्यम् । ‘नृन् शत्रुभूतान् प्रति नमति, स्वर्षो वा
नमिः, नमयति प्रह्वीकरोति’—इति स्कन्दस्वामी । ‘इन्द्र-
नृमूषं द्वि ते शत्रुः (ऋ० सं० १, ५, २६, ३)’—इत्यत्र ऋक्भा-
ष्यम्—‘यस्माच्छत्रुभूतानां मनुष्याणामपि नमनकारणं तव
बलम्’—इति । स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृनमनशब्दस्य
वर्षलोपादौ नृमूषमिति द्रष्टव्यम् । “श्वो नृमूषं च रोदसी
सपृथ्वीतः (ऋ० सं० ८, १, ८, १)”—“महिद्वयवस्तुविनृमूषम्
(ऋ० सं० १, ३, २७, १)”—इति च निगमी ।

(१०) तविषी । तविः सीतो धातुर्द्वयार्थः । तविष्टियन्-
प्रथयः । टित्त्वात् ङीप् । “ऊष्णा रजामि तविषीं दर्धानः

माधवः । हिंस्यन्तेऽनेन शत्रवो वा । 'उपेर्जुट् च'—इति श्रीभोजदेवः । असुनि गुणः । ओपति दहति शत्रून् । "ओर्षो जातमुतमन्य एनम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ३)"—"वक्ष् जाते जनमाशु ओर्षसा (ऋ० सं० ६, ७, ३, ३)"—इति निगमौ ।

(२) वाजः । व्याख्यातमन्त्रनामसु (पृ० १७०) । गच्छन्वनेन शत्रून् प्रति जिगीषवः । गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्नेन । इभावर्थावुत्तरद्रापि गत्यर्थेषु बोधव्यौ । 'वाजो बलं, वाजयतेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः । अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति । "परिवाजेषु भूपयः (ऋ० सं० ३, १, १२, ४)"—इति निगमः ॥

पाजः । 'पा रक्षणे (अदा० प०)' । 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुन् । बलेन हिंस्यते सर्वम् । "कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)"—इति निगमः । "समिद्धस्य रुग्ददृशि पाजः (ऋ० सं० ३, ८, १२, २)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—इत्येतावदेयोक्तं न तु बलनामेति वाजशब्दे तु 'परिवाजेषु भूपयः (ऋ० सं० ३, १, १२, ३)'—इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तम्, 'अत्य' न मिहे विनयन्ति वाजिनम् (ऋ० सं० १, ५, ७, १)'—इत्यत्र, 'अत्य' न वाजं हवनस्यटं रथम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)'—इत्यादी च ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते । अतो

स्वनेन आपदम् । “यावत्तरो^१ मघवन् यावदोजः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)” — इति निगमः ।

(५) तवः । तवतिर्बोधार्थः, असुन् । अपार्दमिन्द्र त्वसा जवन् (ऋ० सं० ३, २, २, ३) — “योगी^१ योगी तुवस्तुरम् (ऋ० सं० १, २, २८, २)” — इति च निगमौ ।

(६) त्वघः । ‘तच्च तनूकरणे (भू० प०)’ असुन् । तनू-क्रियन्ते तेन श्रववः । “स प्र रिक्तो त्वर्चसा ऋो दिवर्च (ऋ० सं० १, ७, १०, ५)” — इति निगमः ॥

(७) शर्दः । ‘शर्दतिरत्साहार्थः’ — इति स्कन्दस्वामी, असुन् । शत्रुजयादावनेन उत्साहितत्वात् । “अभ्राजिशर्दा^१ मस्तोयर्दणसम् (ऋ० सं० ४, ३, १५, ६)” — इति निगमः ॥

(८) बाधः । ‘बाधु विलोडने (भू० प्रा०)’ ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)’ — इति घञ् । बाध्यतेऽनेन श्रववः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) नृमृणम् । ‘नृमृणं नृन् नतम् (निरु० ११, ८)’ — इति भाष्यम् । ‘नृन् शत्रुभूतान् प्रति नमति, ष्यर्थो वा नमिः, नमयति प्रहोकरोति’ — इति स्कन्दस्वामी । ‘इन्द्र-नृमृणं हि ते शवः (ऋ० सं० १, ५, २८, ३)’ — इत्यत्र ऋक्भाष्यम् — ‘यस्माच्छत्रुभूतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव बलम्’ — इति । स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृनमनशब्दस्य वर्षलोपादौ नृमृणमिति द्रष्टव्यम् । “श्रवो^१ नृमृणं च रोदसी चप्रव्यतः (ऋ० सं० ८, १, ८, १)” — “महृियवस्तुविनृमृणम् (ऋ० सं० १, ३, २७, १)” — इति घञ्-निगमौ ।

(१०) तविषी । तविः सौ ‘त वत्तवै^१ धार्थः । तवेष्टिषन्-प्रव्यतः । टित्वात् ङीप् ।

(न-मृजो शरी (तु० प०) । षीषा-

दिकी मनिन् (उ० ४, १४०) । 'भवां नम् भवि (८, ५३)' चुत्वम्, तृतीयैकवचनम् । मञ्जयति शत्रून् । "नाभां पृथिव्या भुवनस्य मज्जना (ऋ० सं० २, २, १२, ४)"— "ब्रह्महानिं समिधाभिं मज्जना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)"— "वि रोदसी मज्जनां वाधते शर्व (ऋ० सं० १, ४, १०, ५)"— इति निगमाः । निगमेषु तृतीयैकवचनान्तस्य प्रायशो दर्शनात् तदन्तः पठितः ॥

(२४) पौंस्थानि । 'पुंसि घमिवर्हने (प०) चुरादिः । 'रुद्रादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः । "पौंस्थानि नियुतः मधुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)"— "यस्मिन् विस्त्रानि पौंस्था (ऋ० सं० १, १, १०, ४)"— "मूहत्तदंष्य पौंस्थम् (ऋ० सं० १, ५, ३०, ५)"—इति निगमः ॥

(२५) घर्णसि । 'धृञ् धारणे (भू० उ०) । "सानमि-वर्णमिघर्णसि (उ० ४, १०४)"—इत्यसिप्रत्ययोऽनु मागमोऽपि निपात्यते गुणः । ध्रियतेऽनेन राज्यादि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२६) द्रविणम् । 'दृ गतौ (भू० प०) । 'दृदक्षिभ्यामि-निन् (उ० २, ५२) । "सनो ददातु द्रविणम्"—इति निगमः ॥

(२७) स्यन्द्रास । 'स्यदि किञ्चिच्चलने (भू० आ०) । 'अभ्रुरभ्रुसिलिन्ध्रेप्रपुंड्रतीद्रीघोरेन्द्रामद्रप्यन्द्रकुलीरादयः' इति रङ्प्रत्ययान्तो निपात्यते । तस्मात् जसेरसुक् (७, १, ५०) । स्यन्दतेऽनेन शत्रून् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) शम्बरम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१०५ पृ०) । "यतेऽनेन शत्रुः, संहसोति वा तत्त्वत आपदम् । शमनमुपद्रवासासुत्कष्टं च युष्मादी, शम्बेनेन्द्रेणादीयते वा । ॥

देवताहीन्द्रः । 'या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् (निरु० ७, १०)'—इति भाष्यम् । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि । ८॥

मुषम् (१) । रेक्णः (२) । रिक्थम् (३) ।
वेदः (४) । वरिवः (५) । श्वत्वम् (६) । रत्नम्
(७) । रुचिः (८) । जुवम् (९) । भगः (१०) ।
सौवह्वम् (११) । गर्वः (१२) । द्युमम् (१३) ।
इन्द्रियम् (१४) । वसु (१५) । रायः (१६) ।
राधः (१७) । भोजनम् (१८) । तनी (१९) ।
नृमणम् (२०) । बन्धुः (२१) । मेधा (२२) । यशः
(२३) । मत्त (२४) । द्रविणम् (२५) । श्वः
(२६) । वृचम् (२७) । वृतम् (२८) । इत्यष्टा-
विंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

(१) मुषम् । महतिदानकर्ता (प० ३, २०, १०) ।
'वज्रं कविधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य
प्रायिकत्वात् कप्रत्यये घृयोदरादित्वात् लोपो हकारस्य घका
रश्च । दीयतेऽर्थिभ्य । "नेमिरिन्द्र" चोदयु दातृवे मुषम्
(ऋ० म० ७, २, ३३, ५)"—"यदिन्द्र दक्षिणा मुषोनी"
(ऋ० सु० २, ६, ६, ६)"—इति निगमो ॥

(२) रेक्णः । 'रिचिर् विरेचने (ऋ० ३०)' । 'रिचेधने
चिच्च (उ० ४, १८४)'—इत्यसुन्, सुडागमो गुणश्च, चित्त्वात्
'वजो कुघिष्णतो (७, ३, ५२)'—इति कुत्वम् । 'रेक्श्
इति धननाम, रिच्यते प्रयत् (निरु० ३, २)'—इति भाष्यम् ।

रिच्यते भवतिष्ठते प्रयत म्रियमाणस्य धने धनिना सह न
म्रियत इत्यर्थः । 'रिक्णी धन रिचे प्रेरणार्थात्'—इति
साधवः । प्रेष्यतेऽनेन दत्तेन भृत्यादिः कर्मसु । "स्याहं
यद्रेकं परम वनोपि तत् (ऋ० सं० १, २, ३४, ४)"—"परि
षद्य श्रारणस्य रिक्णः (ऋ० सं० ५, २, ६, २)"—इति च
निगमौ ॥

(३) रिक्थम् । रिचे (ह० उ०) 'पातृतुदिवचिरिचिमि-
चिभ्यस्यक् (उ० २, ६)'—इति घक् । पूर्ववदर्थः । "न ज्ञामये
तान्वा रिक्थमार्क (ऋ० सं० ३, २, ५, २)"—इति निगमः ॥

(४) वेद । 'विदल्ल लामे (अदा० प०) । असुन् । विद
न्येतत्, लभ्यते वाऽनेन धर्मादि । "होतार विश्ववेदसम्
(ऋ० सं० १, १, २२, १)"—इति निगमः ॥

(५) वरिवः । 'वृञ् वरणे (स्त्रा० उ०) 'अस्माद् यङ्लुम्
न्तात् असुनि वाङ्लकादिलोपः । भृगु व्रियते, वरिवसो
हेतुत्वाद्वा वरिव 'वित्त वभ्रुवय कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् (२, १३६)'—इति
मनुः । "युधा देवेभ्यो वारवयकथं (ऋ० सं० १, ४, २५, ५)"
—"श्रु घो रोजन् वरिव पूरवे' क (ऋ० सं० १, ५, ५, २)"
—इति निगमौ ॥

(६) श्वात्रम् । आश्रमश्च उपपदे 'अत सातत्व्यगमने (भृ०
प०)'—इत्यस्मात् 'आश्रमश्चिदसि'—इति कप्रत्यय, पृषोद-
रादित्वेन आश्रमश्च व्युत्पद्यते, यथादेशसवर्षदौर्घी ।
आश्रमति आश्रम गच्छति, चञ्चल हि धनम् । निगमो
ऽन्वेषणीयः ॥

(७) रमम् । 'रसु क्रीडायाम् (भृ० आ०) 'रमेस्त च
(उ० ३, १२)'—इति नप्रत्ययस्कारान्तदेशः । रमणीय हि

तत् । 'रमतेऽस्मिन्'—इति क्षीरस्वामी । 'वित्तिरमस्व बहु
मन्यमानः'—इति-श्रुतिः । "धा रज् मर्हि स्युं वृहन्तम्
(ऋ० स० ४, ६, ८, ५)"—होतारं रज्-घातमम् (ऋ० मं०
१, १, १, १)"—इति निगमौ ॥

(८) रयिः । व्याख्यातमुदकनामसु (१०१ पृ०) । गम्यते
प्राप्यते पुष्येन गच्छत्यनेन दृष्टिं भोगमाधनत्वात्, यशो वाऽऽ-
दत्ते, दीयतेऽर्थिभ्य इति वा । "अग्निना रयिसंश्रवत् (ऋ०
स० १, १, १, ३)"—इति निगमः ॥

(९) चक्षम् । व्याख्यातमुदकनामसु (९५ पृ०) । पूर्व-
जन्मसुकृतवशेन तद्वति स्थिरं भवति, गृह्यते उपभोगमाधन-
त्वात्, हिनस्ति दारिद्र्यम् । गतावपि शब्दवदर्थः । चतात्
पापात् वायते । चक्षशब्दात् वायतेष पृषोदरादित्वात्
क्षम् । धनैरेव पापं नरा निस्कारन्तीत्युच्यते । "न हि ते
क्षं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २, १, १)"—"सुक्ष्वासो
त्रिशादंसः (ऋ० सं० १, १, ३६, ५)"—इति च निगमौ ॥

(१०) भगः । 'भज सेवायाम् (भू० ७०)' । 'पुंसि, सञ्-
ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८, 'घञोः कुञ्चिच्छ्रतो. (७, ३,
५२)' । भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः । यदा सेव्यतेऽनेन हेतुना
तदान् । भगशब्दः पुलिङ्गो धनवचनः । "शिवास्तीलभ्यो
मातिधुम्भगो नः (ऋ० स० २, ६, ६, ६)"—यद्वित—स्थोभगः"
—इति निगमौ ॥

(११) मीव्वहुम् । 'मिह सेचने भू० ५०)' । इत्वचत्वं-
ष्टुत्वढलोपदीर्घाः, व्वहकारभावश्च । सिच्यतेऽर्थिभ्यो दाढभिः ।
'सहस्रमीव्वहुष्टमशिवानमा इत्वत्र भटभास्करमिन्वभाष्येऽपि
'मीव्वहु इति धननाम'—इति दृश्यते । ततो निष्कृत्य चका-
रान्तनिगमदर्शनाभावात् चकारान्तनिगमदर्शनात् उकाराः

न्ताकारान्तद्वयोरपि स्त्रीकारोऽप्याकम् । “दुद्रुष्ये ये मीव्व-
हुपः सन्ति पुत्राः (ऋ० सं० ५, १, ०, ३)”—“तो-आ इव्वस्व
मीव्वहुप (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)”—इत्यादौ निर्वाहकत्वात्
“मीव्वहुम्”—इति यठितव्यमिति केचिदाहुः । अन्वे तु
“मीव्वह्” इति सकरान्तमपि । तेषां मीव्व्-हांसमिति निर्वाहः ।
उभयेषामपि “महस्र मीव्वहे (ऋ० सं० १, ७, ३४, ५)”—
इत्यकारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः । बहुभ्यस्तु निर्णयः ।

(१२) गय । व्याप्यातमपत्यनामसु (१४५, ५०) । इहापि
तदर्थं । गीयते स्तूपते ह्रीत्सि । “अपेजदाशुपेगयम् (ऋ०
सं० १, ५, २१, २)”—इति निगमः ॥

(१३) द्युधम् । ‘द्युधमुजनिम्’—इत्यादिना ‘द्युत दीप्तौ
(भू० आ०)’—इत्यस्मात् नपत्ययो लकारव्यान्तादेशो निपा-
त्यते । तेन तद्धान् । दीप्यते द्युधम् । ‘द्यु अभिगमने (अदा०
प०)’—इति-चोरस्त्रासी । अत्र धातोर्मैगागमो निपात्यते ।
“द्युध्ने सेहस्रमातेमम् (ऋ० सं० १, १, १८, ३)”—“द्युध्ना
वाजिभिरामतम् (—इति च निगमौ ॥

(१४) इन्द्रियम् । इन्द्रियं लिङ्गि- इन्द्रियं लिङ्गि-
लुटमिन्द्रदत्तमिति वा (५, ३, ८३)”—इति घप्रत्ययान्तमन्तो-
दात्त निपाचते । इन्द्रः—‘इदि परमैश्वर्ये (मृ० प०)’ परमैश्व-
र्यं युक्त उच्यते । इन्द्रस्य लिङ्गम् । धनेन हि ऐश्वर्यं युक्त इति
व्यज्यते । अत्र पठौ, समर्थात्, लिङ्गार्थं घञ् । यद्वा, इन्द्रेण
दृष्टम् इन्द्रियम् । यद्वा, इन्द्र-याज्ञा, तत्कृतेन शुभाशमेन कर्मणा
सृष्टम् । इन्द्रलुट पा, आत्मना सेवितम्, तदुद्धारण भोगोत्पत्ते ।
इन्द्रदत्तं वा, इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अस्त्युपदत्तम् । सृष्टलुट-
दत्तार्थेषु द्वतोया समर्थात् । “दक्षिण पादमवनेनिजेऽपि-
वाङ् इन्द्रियं दधामि (ऐ० ब्रा० ८, ५, ४)”—इति निगमः ।

(१५) वसु । रात्राविससु "वसु" — इत्यत्र (३८ पृ०) व्याख्या-
तम् । वसुते आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम् । "शुद्धं भुवुं
वसुनः पूर्व्यस्ततिः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)" — इति निगमः ।

(१६) रायः । 'रा दाने (अदा० प०)' । 'रातेडः (उ० २,
६२)' । जसु । दीयतेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकृतेन
पुष्येन । "अनामृषः कुविदादृष्य रायः (ऋ० सं० १, ३, १, १)"
— इति निगमः ॥

(१७) राधः । 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० प०)' । असन् ।
'राधु वन्ति साधु वन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्' — इति स्कन्द-
स्वामी । राधतेऽनेन धर्मादिरिति वा । राधिर्हिंसार्योऽपि ।
हिनस्ति दारिद्र्यम् । "राध इन्दु वरेऽथम् (ऋ० सं० १, १,
१७, ५)" — "राधस्ततो विदहसौ (ऋ० सं० ४, २, १०, १)" —
इति निगमौ ॥

(१८) भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु० प०)' ।
स्युट् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (१, ३, ११३)' — इति । यदा, अभि-
मतायं भवति भुज्यते तद्वहिः, भुज्यन्तेऽनेन विषया इति वा,
पास्यतेऽनेन वा । "शच्युतामा भंग्म भोजनानि (ऋ० सं०
३, ८, १८, ५)" — "मा न प्रिया भोजनानि प्र मोषीः (ऋ०
सं० १, ७, १८, ३)" — इति निगमौ ॥

(१९) तना । 'तनु विस्तारि (त० प०)' । पचाथच्
(३, १, १३४) । तनोति विस्तारयति त्रिवर्गसाधन हि धनम् ।
द्वितीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, १८)' — इत्याकारः ।
"विह्वयन्ते तना गिरा (ऋ० सं० ६, ३, २५, १)" — "आ वो
सुतू तनाय कम् (ऋ० सं० १, ३, १८, २)" — इति निगमौ ॥

(२०) वृम्षम् । व्याख्यातं बलनामसु (१८१ पृ०) ।
नमति प्रह्वीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वसु । "इसुते दधानो वृम्षा

विज्ञानि (ऋ० सं० १, ५, ११, २)"—इति निगमः ॥

(२१) बन्धुः । 'बन्धु बन्धने (क्या० प०)' । "शृङ्खलितः
वप्यमिवसिद्धिनिक्लिदिवन्धिमतिभ्यथ"—इति उप्रत्ययः । बन्धा-
त्यनेन भृत्यादीन् । यद्वा, बन्धुरिव बन्धुः । "अबन्धुना मुख-
वसोपजग्मुयं. (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(२२) मेघा । 'मिष्ट मेष्ट मङ्गमे च (भू० उ०)' चकारात्
हिंसामिधयोश्च । 'मिधिः मङ्गत्वर्थः'—इति माधवः । घञ् ।
मङ्गच्छतेऽनेन 'सर्वं तद्वता, हिंस्रते वा तद्वान् चौरादिभिः
'घ्नन्ति चैत्रार्थकारणात्'—इति महाभारतम् । यद्वा, मत्तौ
धीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता दुष्टौ धनं
घार्यते । तत्र मतिशब्द उपपदे धातोः 'घञर्थे कविधानम्
(३, ३, ५८वा०)'—इति कः । षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०८)
मतिशब्दस्य मेभावः । मेघाकारं विद्वयस्य प्रसाधनम् (ऋ० सं०
८, ४, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(२३) यशः । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१७७पृ०) । "उ-
त्था मे' यशमाग्नेतेनायै (ऋ० सं० २, १, १, ४)"—इति
निगमः ॥

(२४) ब्रह्म । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१७६पृ०) । वर्द्धन्तेऽ-
नेन धर्मादयः, वर्द्धकं वा भोगानाम् । "ब्रह्माकं ब्रह्म पत-
नासु सद्भ्या (ऋ० सं० २, २, २२, ७)"—इति निगमः ॥

(२५) द्रविणम् । व्याख्यातं वलनामसु (१८४पृ०) । रयि-
वदर्थः । "त आ यजन्त द्रविण समस्यै"—इति निगमः ॥

(२६) श्वः । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१७१पृ०) । "श्वो
पृथुश्वो बृहत् (ऋ० सं० १, १, १८, २)"—"बृहच्छ्वो वा
अशुरो बृहजोक्तः (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)"—इति निगमौ ।

(२७) वृत्रम् । व्याख्यातं मेघनामसु (१८६पृ०) । आच्छादः

यति दारिद्र्यम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभयात् । गव्यर्थे
रयिवदर्थः । वृद्धौ ब्रह्मवदर्थः । “वृद्धं पुंरुकुक्षाय रन्धीः (ऋ०
सं० २, ४, १६३ २)”—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामिना
‘वृत्रं धननाम’—इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमा-
नमपि “वित्तम्”—इति न पठनीयम् ॥

(२८) वृत्तम् । ‘वृद्ध् सम्भक्तौ (क्वग० प०)’ । ‘दुतनिभ्यां
दीर्घश्च वा (उ० ३, ८७)’—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्
क्तप्रत्ययः । सम्भज्यते सर्वैः । “वृत्तञ्चयः सङ्घुरिर्विष्कारितः
(ऋ० सं० २, ६, २७, ३)”—इति निगमः ॥

इत्यष्टाविंशतिरेष घननामानि । १० ॥

अघ्नरा (१) । उस्त्रा (२) । उस्त्रिया (३) ।
अही (४) । मही (५) । अदितिः (६) । इला
(७) । जर्गती (८) । शक्वरी (९) । इति नव
गोनामानि ॥ ११ ॥

अघ्नरा । ‘अहन्तव्या भवतीत्यघ्नोति वा (निर० ११,
४३)’—इति भाष्यम् । अघस्य दुर्मिचादेर्हन्त्वौ वा अहन्तव्या ।
अव गच्छे नञि वा उपपदे हन्तेः ‘अघ्नरादयश्च (उ० ४, १०८)’
—इति यत्प्रत्ययान्त निपात्यते । “नुहि मे अस्यघ्नरा (ऋ०
सं० ६, ७, १२, ४)”—“अहि तृणमघ्नरे विश्वदानी (ऋ० सं०
२, ३, २१, ५)”—इति निगमौ ॥

(२) उस्त्रा । व्याख्यात रश्मिनामसु (२८ पृ०) । वसति
चीरादि हविरस्याम् । ‘उस्त्रियेति गोनामोत्साविणोऽस्या
भोगा उस्त्रेति च’—इति (निर० ४, १८) भाष्यम् । ‘उत्-
साविणोऽस्या भोगास्ते ऊर्ध्वं स्रवन्ति गच्छन्ति चीरदधिनव-

भ्रूमी' अभिमातिष्ठाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ४)—
इति निगमौ ॥

(४) हृणीयते । 'हृणीड् रोपे वैमनस्ये च' कण्डादि ।
“पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः (ऋ० सं० ८, ६, ७, २)”—
हृणीयमानो थप हिमदैर्यः (ऋ० सं० ३, ८, १५, २)—
इति निगमौ ॥

(५) भ्रीणाति । 'भ्री भये' क्रादिः परस्मैपदी । अनेकार्थ-
त्वात् क्रुध्यतिकर्मा । एवमुत्तरत्रापि । “एनः कृश्वन्तमसुर
भ्रीणन्ति (ऋ० सं० २, ७, १०, २)”—इति निगमः ॥

(६) भ्रेषति । 'भ्रेषु बलने' भूवादिः स्वरितत् । निग-
मोऽन्वेषणीयः ॥

(७) दोधति । नैरुक्तो धातुः । “इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः
(ऋ० सं० १. ५, २६, ५)”—इति निगमः ॥

(८) वनुष्यति । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा (निरु० ५, २)’—
इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'वनोतेः कण्डादिप्रक्षेपात् यक्षप्रत्यय,
तस्मन्नियोगिन च वनुभावो द्रष्टव्यः—इति । निगमोऽन्वेष-
णीयः ॥

(९) कम्पते । 'कपि चलने' भूवादिरात्मनेपदी । निग-
मोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) भोजते । 'भुज कोटिल्ये' तुदादिः परस्मैपदी ।
'कन्दस्युभयघा (३, ४, ११७)’—इत्याहधातुकत्वात् गुणः ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेलः (१) । हरः (२) । घृणिः (३) । त्यजः
(४) । भामः (५) । राहः (६) । ह्वरः (७) ।

तपुषी (८) । जूषिः (९) । मन्व्युः (१०) । व्यधिः
(१) । इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

(१) हिलः । हिलते भावे असुन् । “देवस्य हिलोऽव
यामि सीष्ठाः (ऋ० सं० ३, ४, १२, ४)”—इति निगमः ॥

(२) हरः । ‘हृज् हरणे (भू० उ०)’ असुन् । हरति
कृयाकृत्यविवेकं, क्रियते वाऽनेन पुरुषः स्वयम्, दुर्जयोऽन्तरः
शत्रुः क्रोधः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) हृणिः । ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१३४५०) । ज्व-
त्यनेन खेदादिः, दीप्यतेऽनेन वा, क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि
प्रमिदः । “आघृणे संसंचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)”—
इति निगमः । ‘मा हृणानस्य (ऋ० सं० १, २, १६, २)’—
इत्यत्र भाष्ये ‘हृणिरिति क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधाद्यो-
ऽपि गम्यते’—इति स्कन्दस्वामी, तत् कथमिति विचिन्त्यम् ॥

(४) त्यजः । ‘त्यज हानो (भू० प०)’ । असुन् । त्यज्यते
सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणा इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः ।
“क्रुद्धः पापं किन्न कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरुनपि । क्रुद्धः
परुषया वाचा नरः साधूनपि क्षिपेत्”—इति हि महाभार-
तम् । “महर्षिदमि त्यजसो बहूता (ऋ० सं० २, ४, ८, १)”
—“किं देवेषु त्यज् पतयकुर्य (ऋ० सं० ८, ३, १४, ६)”
इति निगमौ ॥

(५) भामः । भामतेर्भावे घञ् । यद्वा ‘मा दीप्तौ (अदा०
प०)’ । ‘अतिस्तुसुहृष्टचित्तुभायावापदियच्चिनीभ्यो मन्
(उ०-१, १३७)’—इति मन् । दीप्यते तेन तद्वात् । “द्वेवजुंशो-
च्यते भामित्ते गोः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)”—“स्वयश्चूर्मासौ
अभिमातिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ४)”—इति निगमौ ॥

(६) एहः । 'इन हिंसागत्योः (अदा० प०)' असुन्
 'नञि हन एह च (उ० ४, २१८),—इति नञुपपदे ।
 यमान एहादेशो बाहुनकात् नञ्विनापि भवति ।
 रुहो हरिवो अभिष्टौ (ऋ० सं० ८, १, ३०, २)"—इति
 निगम ॥

(७) हरः । 'हृ कौटिल्ये (भू० प०)' अत्तिकर्मात् ॥
 असुन् । हरति कुटिलो भ्रत्यनेन अत्ति वा ।

(८) तपुषी ।

(९) जूषिणः । 'जूषिर्जघतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा—इति
 भाष्यम् (निरु० ६, ४ । गच्छत्यनेन दुखं, लोकगर्हा वा,
 हिनस्ति पगन् वा । निमगोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) मन्युः । 'मन ज्ञाने (तना० आ०)' । 'यजिमनि
 शुन्धिदसिजनिभ्यो युच् (उ० ३, १८)'—इति युच् । बाहु-
 लकादनादेशाभावात् । ज्ञायते त्याज्यत्वेन । यद्वा, मन्यतेर्दी-
 प्तिकर्मणो युच् । दीप्यतेऽनेन तद्धान् । "न हि ते ज्ञानं
 महो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २, १४, १)"—"या ज्ञानस्य
 मन्यवः (ऋ० सं० १, २, १६, २)"—इति निगमौ ॥

(११) व्यधिः । 'व्यध भयचलनयोः (भू० आ०)'
 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन् ।
 सञ्जनः, चलति वानेन स्वधर्मात् । "एतन्निभिरन्मैर
 (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)"—"अन्ने माकिष्टे व्यधिरा
 र्थोत् (ऋ० सं० ३, ४, २३, ३)"—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वर्त्तते (१) । अर्यते (२) । लोटते (३) ।
 लोटते (४) । खन्दते (५) । कसति (६) ।

(७) । स्मरति (८) । स्रवति (९) । संसति (१०) ।
 षवति (११) । श्रोतति (१२) । धंसति (१३) ।
 वेनति (१४) । माष्टि^१ (१५) । भ्रुणयति (१६) ।
 शवति (१७) । कालयति (१८) । पुंलयति (१९) ।
 कण्टति (२०) । मिस्यति (२१) । विस्यति (२२) ।
 मिस्यति (२३) । प्रवते (२४) । लवते (२५) ।
 च्यवते (२६) । कवते (२७) । गवते (२८) ।
 नवते (२९) । चोदति (३०) । नक्षति (३१) ।
 सक्षति (३२) । म्यक्षति (३३) । सक्षति (३४) ।
 ऋच्छति (३५) । तुष्टोयति (३६) । चतति
 (३७) । अतति (३८) । गति (३९) । इयक्षति
 (४०) । सक्षति (४१) । त्वरति (४२) । रंहति
 (४३) । यतते (४४) । भ्रमति (४५) । धञति
 (४६) । रञति (४७) । लञति (४८) । क्षियति
 (४९) । धमति (५०) । मिनाति (५१) । ऋणयति
 (५२) । ऋणोति (५३) । खरति (५४) । सिसति
 (५५) । विपिष्टि (५६) । योपिष्टि (५७) । टिणाति
 (५८) । रीयते (५९) । रेक्षति (६०) । दधति
 (६१) । दभोति (६२) । युध्यति (६३) । धन्वति
 (६४) । अर्षति (६५) । आर्यति (६६) ।

(६) एहः । 'हन हिंसागत्योः (भूदा० प०)' असुन्
 'नञि हन एह च (उ० ४, २१८),—इति नञुपपदे ।
 यमान एहादेशो बाहुलकात् नञ्विनापि भवति ।
 सस्ते हरिवो अभिष्टौ (ऋ० सं० ८, १, ३०, २)"—
 निगमः ॥

(७) हरः । 'हृ कौटिल्ये (भू० प०)' अतिकर्मा च ।
 असुन् । हरति कुटिलो भवत्यनेन अति वा ।

(८) तपुषी ।

(८) जूषिणः । 'जूषिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा—इति
 भाष्यम् (निरु० ६, ४) गच्छत्यनेन दुखं, लोकगर्हा वा
 हिनिस्ति पगान् वा । निमगोऽन्वेपणीयः ॥

(१०) मन्थुः । 'मन ज्ञाने (तना० षा०)' । 'यजिमनि
 शुभ्रिर्दासजनिभ्यो युच् (उ० ३, १८)'—इति युच् । बाहु-
 लकादनादेशाभावः । जायते व्याज्यत्वेन । यदा, मन्थतेर्दो-
 त्तिकर्मणो युच् । दीप्यतेऽनेन तद्वान् । "न हि ते शुचं न
 सहो न मन्थुम् (ऋ० सं० १, २, १४, १)"—"या ह्यज्ञानस्य
 मन्थर्व. (ऋ० सं० १, २, १६, २)"—इति निगमौ ॥

(११) व्यथिः । 'व्यथ भयचलनयोः (भू० षा०)' ।
 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन् ।
 सञ्जनः, चलति वानेन स्वधर्मात् । "एतत्रिभिरेणमैर
 (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)"—"अम्भे माकिष्टे व्यथिरा
 धीत् (ऋ० सं० ३, ४, २३, ३)"—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वर्त्तते (१) । अर्यते (२) । लोटते (३) ।
 लोठते (४) । स्यन्दते (५) । कसति (६) । सर्वति

(७) । स्वसति (८) । स्रवति (९) । चंसति (१०) ।
 चवति (११) । श्रोतति (१२) । ध्वंसति (१३) ।
 वेनति (१४) । माष्टि^१ (१५) । भ्रुरण्यति (१६) ।
 शवति (१७) । कालयति (१८) । पुलयति (१९) ।
 कण्ठति (२०) । पिस्यति (२१) । विस्यति (२२) ।
 मिस्यति (२३) । प्रवते (२४) । लवते (२५) ।
 च्यवते (२६) । कवते (२७) । गवते (२८) ।
 नवते (२९) । चोदति (३०) । नक्षति (३१) ।
 सक्षति (३२) । ग्यक्षति (३३) । सचति (३४) ।
 ऋच्छति (३५) । तुरोयति (३६) । चतति
 (३७) । अतति (३८) । गति (३९) । इयक्षति
 (४०) । सञ्चति (४१) । त्वरति (४२) । रंहति
 (४३) । यतते (४४) । भ्रमति (४५) । धजति
 (४६) । रजति (४७) । लजति (४८) । क्षियति
 (४९) । घमति (५०) । मिनाति (५१) । ऋण्वति
 (५२) । ऋणोति (५३) । खरति (५४) । सिसति
 (५५) । विषिष्टि (५६) । योषिष्टि (५७) । रिणाति
 (५८) । रीयते (५९) । रेजति (६०) । दधति
 (६१) । दृम्भोति (६२) । युध्यति (६३) । धन्वति
 (६४) । अरुषति (६५) । आर्यति (६६)

(७) । स्वमति (८) । श्वति (९) । संसति (१०) ।
 अश्वति (११) । श्रोतति (१२) । धंसति (१३) ।
 वेनति (१४) । माष्टि^१ (१५) । मुरुख्यति (१६) ।
 श्वति (१७) । कालयति (१८) । प्रेलयति (१९) ।
 कण्टति (२०) । पिस्थति (२१) । विस्थति (२२) ।
 मिस्थति (२३) । प्रवते (२४) । लवते (२५) ।
 च्यवते (२६) । कवते (२७) । गवते (२८) ।
 नवते (२९) । क्षोदति (३०) । नक्षति (३१) ।
 सक्षति (३२) । व्यक्षति (३३) । सक्षति (३४) ।
 षक्षति (३५) । तुरोयति (३६) । चतति
 (३७) । अतति (३८) । गति (३९) । इयक्षति
 (४०) । सश्चति (४१) । त्वरति (४२) । रंहति
 (४३) । यतते (४४) । भ्रमति (४५) । धनति
 (४६) । रजति (४७) । लजति (४८) । क्षियति
 (४९) । धमति (५०) । मिनाति (५१) । षण्यति
 (५२) । षणोति (५३) । खरति (५४) । सिसति
 (५५) । विषिष्टि (५६) । योषिष्टि (५७) । रिणति
 (५८) । रोषते (५९) । रेजति (६०) । दषति
 (६१) । दभोति (६२) । युष्यति (६३) । धन्वति
 (६४) । अरुषति (६५) । आर्यति (६६) । वि

(६४) घन्वति । 'रिवि रवि घवि गत्वर्था (भू० प०) ।
 "परि सोम प्रधन्वा कृत्वाये (ऋ० स० ७, २, ३३, ५)" — "न
 यम्ब द्यार्वापृष्टिवी न धन्व (ऋ० स० ८, ५, १५, १)" — इति
 च निगमौ ॥

(६५) अरुपति । नैरुक्तधातु । "वि धूममग्ने अरुष
 मियेध्व (ऋ० स० १, ३, ८, ४)" — "स्वमात् श्यावी मरुषी
 मनुषन (ऋ० स० १, ५, १५, १)" — "प्रतोचो रग्ने ररुषीर-
 जानन् (ऋ० स० १, ५, १८, १०)" — इत्यादिषु स्कन्दस्वामि
 भाष्यम् — 'अरुपतिर्गतिकर्मा' — इति दृष्टम् । "युञ्जन्ति वृध
 मरुष चरन्तुम् (ऋ० स० १, १, ११, १)" — इत्यादौ द्वित्रयो
 प्रदशयो 'अरुष्यतिर्गतिकर्मा' — इत्यपि । उभयथा दृष्टमपि,
 बहुषु प्रदेशेषु दर्शनात् अरुपतीति पाठो युक्तः ।

(६६) आर्यन्ति । "मामायन्ति कृतेन कर्त्वेन च (ऋ०
 स० ८, १, ५, ३)" — "तमिश्रौर्ज्ञेरायन्ति (ऋ० स० ६, १,
 २१, ६)" — इति च निगमौ ॥

(६७) सीयते । 'यिज बभूने' स्वादि क्रयादिषु । व्यस्य
 येन श्यन् । "डीयते" — इति पाठान्तरम् । तदा 'डीह
 विहायसा गती' दिवादि । निगमदर्शनाद्विर्णयः ॥

(६८) तक्तति । 'तक हसने (भू० प०) । "य शूरसाता
 परितक्करो धने (ऋ० स० १, २, ३३, १)" — "अग्न्योन्वाय
 त्तर्गप्रतले" — इति निगमौ ॥

(६९) दीयति । 'दीह चये दिवादि । व्यत्ययेन परस्मै
 पदम् । "श्येनो न दीतवन्वेति पाठः (ऋ० स० ५, ५, ५,
 ५)" — इति निगमः ।

(७०) ईषति । "रष गतिरिष्टादानेषु' पातनेषु, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । "उतानो गा ईषते इष्टावात् (ऋ०

स० ४, ४, २०, २)”—इति निगमः । बहुषु ‘ईषतीति गति-
कर्मसु पाठात्’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(७१) फणति । ‘फण गती’ । “युयामङ्गांश्च न्यापनी-
फणत् (ऋ० स० ३, ७, १४, ४)”—इति निगमः ॥

(७२) हनति । ‘हन हिसागत्यो.’ अटादिः । ‘बहुल
हन्ति (२, ४, ७३)’—इति यपो लुग् न भवति । “भं यद्-
नन्त मन्धुभिर्जनांसु (ऋ० सं० ५, ४, २६, २)”—इति
निगमः ॥

(७३) षटति । ‘षट् गती याचने च’ ॥

(७४) मटति । ‘मट मटने’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

(७५) मसृते । ‘मसृ गती’ लुहोत्यादिः परस्मैपदो ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) अभ्या-
सस्य रुगागमः । “प्र ससृते दीर्घमायुः प्रयत्ने (ऋ० स० ३,
१, १, १)”—“जातेन जात मति स प्र ससृते (ऋ० स० २, ७,
४, १)”—इति निगमौ ॥

(७६) नसते । ‘नस कोटिख्ये’ आत्मनेपदो । “अचोम्यां
ते नाशिकाभ्याम् (ऋ० स० ८, ८, २१, १)”—इति निगमः ॥

(७७) ह्यति । ‘ह्य गतिकान्त्यो.’ ॥

(७८) ह्यति । ‘ह्य गती’ लुहोत्यादिः । ‘अति-
पिपत्त्यां (७, ४, ७७) । “कृष्टोरियुर्ह्यजिंसा (ऋ० स०
१, १, १४, ३)”—इति निगमः ॥

(७९) ईत्ति । ‘ईर गती कम्पने च’ अदादिरात्मनेपदो ।
“मसुरासः प्रसृप. सुकमो रते (ऋ० सं० ७, २, २२, १)”—
इति निगमः ॥

(८०) ईहते । ‘ईधि गती’ (भू०) आत्मनेपदो । “य
ईहयन्ति पर्वतान् (ऋ० सं० १, १, ३७, २)”—इति

निगमः । अत्र 'वृत्तिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

(८१) अयति । (८२) अत्राति । एतौ नैवृत्तघातुः ॥

(८३) गन्ति । 'गम्ल गतो (भू० प०)' । व्यत्ययेन प्रथो लुक् । "अङ्गिरोभिः रागङ्घि यङ्घिभ्येभिः (ऋ० सं० ७, ६, १४, ५)"—इति निगमः ॥

(८४) प्रागनीगन्ति । 'गम्ल गतो (भू० प०)' । दाघर्त्ति-
दघर्त्ति (७, ४, ६५) इत्यादिना प्राङ्पूर्वस्य गमेर्लटि प्रभ्वा-
सस्य चुत्वाभावो नीगागमस्य निपात्यते । यद्बलुमन्तादा लटि
निपातनाद्रूपसिद्धिः । "बुध्यन्ती वेदा र्गनीगति कर्षम् (ऋ०
सं० ५, १, १९, ३)"—इति निगमः ॥

(८५) जङ्गन्ति । गर्मर्यङ्लुकि 'नुगतोऽनुगासिकान्तस्य
(७, ४, ८५)"—इति लुकि च रूपम् । "प्रातर्मसू प्रियावपुर्ज-
गम्यात् (ऋ० सं० १, ४, २४, ४)"—इत्यत्र 'जङ्गन्ते गतिकर्मस्य
एतद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

(८६) जिन्वन्ति । 'इवि जिवि धिवि प्रीचनार्याः (भू०
प०)' ।

(८७) जसति । 'जसु मोचये' दिवादिः (प०) । व्यत्ययेन शप् ।

(८८) गमति । 'गम्ल गतो (भू० प०)' । लोट् । लोटो-
ऽडाटौ (३, ४, ८४)' । बाहुलकात् 'सिञ्जङ्ल लोटि (३, १,
३४)"—इति सिप् न भवति । यदा, 'सर्वे वि-
विकल्पान्ते'—इति हत्वाभावः । "तथा गर्मन्तु त इह युवन्तु
(ऋ० सं० ४, ८, ५, १)"—इति निगमः ॥

(८९) प्रति । (९०) प्राति । (९१) प्रयति ।
नैवृत्ताः ।

(९२) वदते । 'वह प्रापये' (भू० प०) स्वरितेत् । "वैष्वा-

भ्रं मातृरिष्वा परावर्तः (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इत्यन
 'परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परायच्छब्दः'—इति स्कन्द-
 स्वामी ॥

(८३) रथयति । निरुक्तधातुः । 'रंहतेर्वा रथो रंहणं गमनम्
 इच्छतीति क्वचि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजन ईडाभावश्च
 षपोदरादित्वात् (६, ३, १०८)"—इति स्कन्दस्वामी । "एष
 देवो रथयति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)"—इति निगमः ।
 माधवभाष्य द्रष्टव्यम् ॥

(८०) जेहते । 'बेह जेह वाह प्रपन्ने' प्राक्नेपदी ।
 "वे तातृपुर्देवता जेहमाना (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)"—
 इति निगमः । 'ओ हाड् गतादित्यस्य रूपम्,—इति
 स्कन्दस्वामी ॥

(८५) षकति । (८६) क्षुम्पति । (८७) षाति । (८८)
 चाति । (८९) याति ॥

(१००) इपति । 'इप गती' दिवादिः (प०) । व्यत्ययेन
 शः । "तवाक्षभ्युमिष्वृष्टं शर्मं वंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"
 —इति निगमः ॥ 'इपुमिष्वृष्टेर्गतिकर्मणः (६, १८)"—इति
 निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति । 'द्रा क्षुण्णिताया गती' षदादि (प०) ।
 वंभू यवोमृतयो दद्या दद्रुः (ऋ० सं० १, ५, ३, १)"—इति
 निगमः ॥

(१०२) द्रुक्षति । निरुक्तधातुः ॥

(१०३) एजति । 'एज् कम्पने (भू० प०) । "युथेर्न
 युथिरंजति (ऋ० सं० १, १, १८, २)"—"यथा समुद्र एजति
 (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)"—इति निगमो ॥

(१०४) जमति । 'जमु षदने (भू० प०) । "न जामष्टे

तान्बो^१रिक्थ मारैक् (ऋ० सं० १, २, ५, २)"—इति-
निगमः । 'जामिर्जमतेर्गतिकमणः'—इति स्कन्दस्वामी ।

(१०५) जवति । 'जु गतौ'—इति घोरस्वामी । "न
पातव इन्द्र जुजुर्त्तु नः"—"विषाट् शतुद्री पर्यसा जवेते (ऋ०
स० ३, २, १२, १)"—इति निगमौ ॥

(१०६) वञ्चति । 'वञ्चु गतौ (भू० प०)' । "नमो वञ्चते
परिवञ्चते (य० वा० सं० १६, २१)"—इति निगमः ।

(१०७) चनिति । 'चस प्राचने, चन च (अदा० प०)' ।
"अत्र मातर्यात्वनिति"—इति निगमः । 'चनितिर्गतिकर्मा'
—इति माधवः ॥

(१०८) पवते । 'पूङ् पवने' "नेन्द्रादृते पवते षाम्
किञ्चन (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—"सक संशाय पविमिन्द्र
तिग्मम्"—इति निगमौ ॥

(१०९) छन्ति । 'छन हिंसागत्यो' अदादिः (प०) । "नि
येन छटिहृत्यया (ऋ० सं० १, १, १५, २)"—आम् वञ्च-
मधुसानौ जघान (ऋ० सं० १, २, ३०, २)"—इति
निगमौ ॥

(११०) सेधति । 'पिधु गत्याम् (भू० प०)' । "सेधतं
द्वेषी भवत सचा सुवा (ऋ० सं० १, ३, ५, ५)"—इति
निगमः ।

(१११) भगन् । 'गम्ल गतौ (भू० प०)' । लुङि तिपि-
चुः 'मन्वे घस (२, ४, ८०)'—इति लुकि, 'इतश्च (३, ४,
८७)'—'सयोगान्तलोप. (८, २, २३)' 'मोनोधातोः (८, २,
६४)'—इति मकारस्य नकारः । यदाभार्गन् पञ्चमुजा-
ञ्चतस्य (ऋ० सं० २, १, २१, २)"—इति निगमः ।

(११२) भजगन् । गमेर्लुङि 'बहुल छन्दसि (२, ४,

७३)—इति शपः श्रुः । पूर्ववन्नत्वम् (८, २, ६४) । “यन्मा-
तृजंगमपः (ऋ० सं० ३, १, ५, २)”—इति निगमः ॥

(११३) जिगाति । ‘गा स्तुतौ (अटा० प०)’ । कन्दमि
शुद्धोव्यादिः । ‘अर्त्तिपिपत्थीय (७, ४, ७७) ‘बहुलं क्वद्वसि
(७, ४, ७८)’—इति अभ्यासस्यत्वम् । “धेना जिगाति
दाश्वे’ (ऋ० सं० १, १, ३, ३)”—इति निगमः । ‘जग-
तोति पाठान्तरम्’—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(११४) पतति । ‘पत्ल गतौ (भू० प०)’ । “गोभिः
सस्रद्धा पतन्ति प्रसृता (ऋ० सं० ५, १, २१, १)”—इति
निगमः ॥

(११५) द्रवति । ‘द्रवि गतौ (भू० प०)’ । “देवीं हारो
वृहतीर्विश्वमिन्वा (य० वा० सं० २८, ३०)”—इति निगमः ॥

(११६) द्रमति । ‘द्रम ह्यम मीमृ गतौ (भू० प०)’ ।
“प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, ४)”—
इति निगमः । ‘चन्द्रमाथाय द्रमति’—इति भाष्यम् (निरु०
११, ५) । ‘द्रमतिर्गतिकर्मा’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(११७) द्रवति । टु द्रु गतौ (भू० प०)’ । “यत्ना नरुः
स च वि च द्रवन्ति (ऋ० सं० ५, १, २१, १)”—इति
निगमः ॥

(११८) वेति । ‘वी गतिप्रजननकान्यशनखादनेषु’ अटादिः
“अपामीवां बाधन् वेति सूर्यम्”—“एदं न स्तोदती (ऋ०
सं० १, ४, ४, १)”—इति निगमो ॥

(११९) हस्तात् । हन्तीर्लाटि तातडि रूपम् । “हय-
स्तात्”—इति केचित् पठन्ति । तत्र ‘हय गतो (भू० प०)’
—इत्यस्य तातडि तकार उपजनः ॥

(१२०) एति । ‘इ गतौ’ अटादिः (प०) । “विष्वाक’

गञ्जन्द्मा नक्तमेति (ऋ० स० १, २, १४, ५)”—इति निगम ।

(१२१) जगायात् । ‘गा स्तुतो’ जुहोत्यादिः (प०) । निडि ‘ऊन्दस्युभयथा (३, ४, ११०)’—इत्यार्हधातुकत्वेन ‘ई ह्रस्वघो (६, ४, ११३)’—इतीत्य न भवति । “स्वाशित् पुनुरस्तं जगायात् (ऋ० म० ७, ७, २०, १)”—इति निगम ।

(१२२) अयधु । टितोऽयुच् (३, ३, ८६)’—इति वाङ्मल कादयतेरयुच् भवति ॥

इति द्वाविंशत गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

वु (१) । मुञ्चु (२) । ड्रुवत् (३) । श्रोषम् (४) । जीराः (५) । जूर्णीः (६) । शूर्त्ताः (७) । शृषनासः (८) । शीर्भम् (९) । तृषु (१०) । त्वयम् (११) । त्वर्णिः (१२) । अञ्जिरम् (१३) । भुरण्युः (१४) । शृ (१५) । आशु (१६) । प्राशुः (१७) । त्वर्तुनिः (१८) । त्वर्तुजानः (१९) । तुज्यमानासः (२०) । अज्जाः (२१) । साञ्चि-
वित् (२२) । द्युगत् (२३) । ताजत् (२४) । त्वर्णिः (२५) । वातरंहा (२६) । इति षड्-
विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

‘क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशति (निरु० ३, ८)’—इत्यत्र भाष्ये ‘गुणस्य चैतान्नीति क्षिप्रस्य तदतो वा नामधेयानि । तथाच वक्ष्यति ‘भुरण्यु’ ‘शकुनि’—इति स्कान्दस्वामी । गुणस्य

चिरकालविशिष्टा स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया । तत्कर्त्तरि कर्तुरल्पकालविशिष्टत्वञ्च तथाविधक्रियाकर्तृत्वात्प्रक्रियाहारकम् । तत्र 'मञ्चु' 'क्षुण्णि' इत्यादिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपस्तदान् । निरुद्धगुणनामधेयोदाहरणानि पुनरन्वेषणीयानि । केचित्तु यद्यपि गुणशब्दो व्यवच्छेदकमात्रवचनतया ह्यत्र कर्त्तृविशेषणभूतक्रियालक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे वर्तते निरुद्धा गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ लभ्या, तथापि सत्वशब्दस्य द्रव्यवचनत्वे स्वारस्यात् क्रियायाद्याद्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि नामधेयानि—इत्याहुः । इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयोदाहरणानि 'जीराः' 'अजिरम्' इत्यादीनि ॥

(१) नु । निपातोऽयम् । “इन्द्रं नु वीर्याणि प्रवोचुम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)”—इति निगमः ॥

(२) मञ्चु । 'टु मञ्जी शुद्धो (तु० प०)' । 'मञ्जीषो-षुक्' इति भोजसूत्रेण षुक्प्रत्ययः । संयोगादिलोपः । अन्तर्धीतृष्यर्थश्च मञ्जी । क्रियायाः पापतो वा मञ्चयति चिरकालमिति । “मञ्चु क्षुण्णि हि गोजितौ नः”—इति निगमः ॥

(३) द्रवत् । 'द्वु गती (भू० प०)' । 'संघत्तद्वम्पद्वेहत् (उ० २, ७८)'—इति बाहुलकात् अतिप्रत्ययान्तो निपात्वते । द्रवत्वनेन । “द्रवत्पाणौ शर्मस्यती (ऋ० सं० १, १, ५, १)—इति निगमौ ॥

(४) ओषम् । निपातोऽयम् । “ओषमित् पृथ्वीमहम् (ऋ० सं० ८, ६, २७, ४)” —“ओषः पात्रं न शोचिया (ऋ० सं० २, ४, १८, ३)” —इति निगमौ । 'अन्तोदात्तो निपातः ष्यादास्थाने चाद्युदात्तता'—इति हि भाषवः ॥

(५) जीराः । अवतिर्गतिकर्मा । 'जीरी च (उ० २, २५) — इति ईकम्प्रत्यय ईकारचान्तादेय । जम् । "जीरा चञ्जिरशौचिवः (ऋ० सं० ०, २, ११, ५)" — "जीरं दूतममत्थम् (ऋ० सं० १, ३, ३, ३०, ११)" — इति निगमौ ॥

(६) जूर्णः । व्याख्यातं क्रोधनामसु (१८६५०) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) शूर्ताः । 'तातव्रातसुत' — इत्यादि भोजसूत्रे चादि-शब्देन शृणायस्मात् क्षप्रत्ययान्तो निपात्यते । शृणोति फललाभम् । "त्वया शूर्ता वहमान्ना धर्षत्यम् (ऋ० सं० २, ४, १०, १)" — इति निगमः । 'शूर्ताः क्षिप्रस्वरमाणाः' — इति भट्टभास्करमिश्राः ॥

(८) शूचनासः । सु शब्दे उपपदे हन्तेः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)' — इति युचि बाहुलकात् कुत्वं णिलोपस्य निपात्यते दीर्घस्य । शीघ्रमागच्छत्यनेन क्रियाफलम् । तस्मात् असोऽसुक् । "सिन्धो'रिव प्राध्वने' शूचनासः (य० वा० सं० १०, ८५)" — इति निगमः । 'शूचनासः क्षिप्रगमनाः' — इत्युच्यते ॥

(९) शीभम् । 'शीभ कत्यने (भू० आ०) । घञ् । शीभनेनेन तदान् । "प्रयातु शीभनायाभि (ऋ० सं० १, ३, १४, ४)" — "आवृषणाः पूणध्वं ग्रात शीभम् (ऋ० सं० ३, २, १४, २)" — इति निगमौ ॥

(१०) दृषुः । 'त्रि त्वरा सभ्रमे (भू० आ०) । 'मस्नीषी-युक्' — इति बाहुलकात् पुक्प्रत्ययो धातोस्तृभावश्च । तरेत्यनेन फललाभमर्थ, त्वरतेनेन फलमागन्तुम् । "तृष्विद्वि-तृष्वेर्षु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २, २)" — "तृष्वीमनुपसिति दुष्टान् (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)" — इति निगमौ ॥

(११) दूयम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१०६५०) । ईर्ष-

तेऽनेन तद्वस्तु ज्ञाष्या । “आपित्वे न. प्रपित्वे , तूयमा, गंष्टि
(ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३)”—इति निगमः ।

(१२) तूष्णिं । ‘जि त्वरा सम्भ्रमे’ । ‘वह्नित्रिशुषुहुग्लाहात्व-
रिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)’—इति निप्रत्ययः । त्वरतेऽनेन फल-
नागन्तुम् । ‘अपो यत्तूष्णिं चरति प्रज्ञानन् (ऋ० सं० ८, ४,
११, १)’—“सुतमा गन्तु तूष्णैः (ऋ० सं० १, १, ६, २)”
—इति निगमौ ॥

(१३) अजिरम् । ‘अज गतिष्विषणयोः (भू० प०)’ ।
‘अजिरश्मिरश्मिधिलस्थिरस्फिरस्यविरखदिरा (उ० १, ५३)’
—इति किरच्प्रत्ययो जिभावश्च निपात्यते । षिपति फलो-
त्पत्तिमाद्यम् । “त्वा मोलते अजिर दल्लाय (ऋ० सं० ५,
२, १४, २)”—इति निगमः ॥

(१४) भुरख्युः । भुरख्यतिर्गतिकर्मा । ‘सृगयादयश्च (उ०
१, ३६)’—इति च्युप्रत्ययः । “श्रेना पावक चर्षसा (ऋ०
सं० १, ४, ८, १)”—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना ‘भुरख्यतिः शीघ्र-
करणार्थे’—इति प्रतिपादितम् । तत्र ‘भुरख्यशब्दस्य शीघ्र-
विशिष्टगमनादिक्रियाकर्त्तरि सत्वन्व्येव वृत्तिः । श्रेणां च्यु-
स्याद्विर्भुं भुरख्यु (ऋ० सं० १, ५, १२, १)’—इति निगमः ।
‘भुरख्यतेर्गतिकर्मण इद, क्षिप्रनाम वा’—इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

(१५) य । निपातः । “खानं वृस्तो बोधयितारं मत्र-
वीत् (ऋ० सं० २, ३, ६, ३)”—इति निगमः । ‘शु आश-
गामी’—इति निरुक्तम् (६, १) ।

(१६) आशः । ‘अश व्याप्ती’ । ‘ऊवापादिमिस्रदिसाध्य-
गृभ्य ष् (उ० १, १) । व्याप्तोत्पन्नेन नरवैलक्ष्येन व्याप्त-
यम् । ‘आश इद क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी’—इति स्कन्दस्वामि-

(३) । तुर्वशे^१ (४) । अस्तमीके (५) । अक्के (६) ।
उपाके (७) । अर्वाके (८) । अन्तमानाम् (९) ।
अवमे (१०) । उपमे (११) । इत्येकादशान्तिक-
नामानि ॥ १६ ॥

(१) तनित । 'तड आघाते' चुरादि । 'ताडेषिंलुक-
च (उ० १, ८५)'—इतीतिप्रत्यय । "दूरे चित् सन्तुनिदि-
वार्ति रोषमे (ऋ० स० १, ६, ३१, २)"—या नो^१ ददे तुलितो
य अरांतय (ऋ० स० २, ६, ३०, ४)'—इति निगमौ ॥

(२) आसात । 'आस उपवेगने (अदा० आ०)' । 'पु सि
मञ्जाया घ प्रायेण (३. ३, ११८) । अन्तिके आसते । "आ
न इन्द्रो^१ दुरादान आसात् (ऋ० सं० १, ६, ३, १)"—"स नो
दुराज्ञासाधा (ऋ० स० १, २, २२, ३)" —इति निगमौ ।
'आसादित्यन्तिकनाम'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । "आमा-
दासे'—इति भाष्यम् ॥

(३) अम्भरम । 'कदरादयश्च'—इत्यरन्प्रत्ययो सुगागमश्च
निपात्यते । प्राप्यते द्वासन्नम । "यवांसत्वा परावति यहा स्त्री
अध्वंवर (ऋ० स० ५, ८, २०, ४)"—इति निगम । स्कन्द-
स्वामिभ्यतिरिक्तभाष्यकारमते । स्कन्दस्वामी तु 'अन्तरिच
नाम'—इति ॥

(४) तुर्वशे । व्याख्यात मतुष्यनामसु (१५२ पृ०) । तूर्ध्वे
ज्याप्यते अन्तिकम् । "यवांसत्वा परावति यहा स्त्री अर्धं
तुर्वशे (ऋ० स० १, ४, २, २)"—इति निगम ।

(५) अस्तमीके । अस्तम्ये उपपदे माते 'अलीकादयश्च
(उ० स० ४, २५)—इति वीकनप्रत्ययो धातोर्नोपश्च निपा-

त्यते । अस्तं प्राप्यते अस्मिन्, अस्तिकस्यं हि नाशयते । “सर्वस्व
नः पराक आ सर्वस्वास्तमोक आ (ऋ० सं० २, १, १०, ४)”
—इति निगमः ॥

(६) आके । (७) उपाके । (८) अर्वाके । आङ्ङुपार्वञ्च-
श्च्यूपपदेषु क्रामतेः ‘वलाकादयश्च (उ० ४, १४)’—इति आक-
प्रत्ययो घातोर्लोपश्च निपात्यते । अर्वाक् गन्ता । आक्रम्यते
उपक्रम्यते गन्तृभिः । क्रम्यते च ह्यासन्नम् । “आके नियासो
अष्टभिर्देविद्युतः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ६)” —“सिन्धोर्कुर्मा
उपाक (ऋ० सं० १, २, २३, १)” —“यत्रासत्या पराके अर्वाके
अस्ति भेषजम् (ऋ० सं० ५, ८, ३२, ५)” —इति च निगमः ॥

(९) अन्तमानाम् । अस्तिकशब्दात्तमपि ‘तमोदय’—इति
तादिलोपः । अस्तिकतमकन्तिमम् । “अथाते अन्तमानाम्
(ऋ० सं० १, १, ७, ३)” —“शिघ्रा यस्यो अन्तमस्य (ऋ० सं०
१, २, २२, ५)” —इति निगमौ । आद्युदात्तमस्तिकम्, अन्तो-
दात्तन्तु तृतीयावङ्गवचनम्, “अतो ययमन्तमेभिर्युजानाः (ऋ०
सं० २, ३, २४, ५)” —इति माधवः ॥

(१०) अवमे । ‘अव रक्षणादिपु (भू० प०)’ । ‘अवेद्य वा
इति मप्रत्ययः । गम्यते ह्यासन्नम् । “अस्मै वङ्गनामवमाय
सस्ये (ऋ० सं० २, ७, २४, २)” —“मध्यमस्यामवमस्यामृत
स्यः (ऋ० सं० १, ७, २७, ५)” —इति निगमौ ॥

(११) उपमे । उपपूर्वात् मिनातेः ‘अन्धेष्वपि दृश्यते
(३, २, १०१)’—इति डः । उपच्छिद्यते छान्तिकम् । उपमे
रोचने टिवः (ऋ० सं० ६, ६, १, ४)” —“शुश्याइदुत्यसुपम
स्वर्षाम् (ऋ० सं० १, ४, २७, ३)” —इति निगमौ ।

रणः (१) । विवाक् (२) । विखादः (३) ।
 नदनुः (४) । भरे (५) । आक्रन्दे (६) ।
 आहवे (७) । आर्जौ (८) । पृतनाज्यम् (९) ।
 अमीके (१०) । समीके (११) । ममसख्यम्
 (१२) । नेमविता (१३) । सङ्गाः (१४) ।
 समितिः (१५) । समनम् (१६) । सौवहे (१७) ।
 पृतनाः (१८) । स्पृधः (१९) । मृधः (२०) ।
 पृत्यु (२१) । समत्यु (२२) । समर्थे (२३) ।
 समरथो (२४) । समोहे (२५) । समिधे
 (२६) । सङ्गे (२७) । सङ्गे (२८) । संयुगे
 (२९) । सङ्गथे (३०) । सङ्गमे (३१) ।
 वृत्रद्वय्ये (३२) । पृचे (३३) । आणौ (३४) ।
 शूरसातो (३५) । वाजसातो (३६) । सम-
 नीके (३७) । खले (३८) । खजे (३९) ।
 पौंश्रे (४०) । महाधने (४१) । वाजे
 (४२) । अज्म (४३) । सङ्ग (४४) । संयत्
 (४५) । संवतः (४६) । इति षट्चत्वारिंशत्
 संग्रामनामानि ॥ १७ ॥

(१) रण । 'अथ रण कथं शब्दार्था (भू. प०)' । 'वशि
 रण्योरुपसंख्यानम् (३, ३, ५८ पा०)'—इत्यप् । 'रणन्ति
 दुन्दुभयोऽत्र घोषा वा परस्परं शब्दायन्ते । यद्वा, रमन्ति

‘राम्नामास्त्रास्थूणावीणाः (उ० ३, १३)’—इत्यादिना नप्रत्ययो
मकारलोपश्च निपात्यते । रमणीयो हि रुग्रामो विचित्र-
कर्माधिष्ठानत्वात् । “मूर्त्त्वा इन्द्र वृषभो रणाग्र (ऋ० म०
३, ३, ११, १)”—इति निगमः ॥

(२) विवाक् । विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम् ।
‘हर्वन्त उ त्वा हव्यं विवाचि (ऋ० सं० ५, २, १४, २)”—
इति निगमः ॥

(३) विखाद । ‘खद स्यैर्यं हिसायाश्च (भू० प०)’ ।
विशिष्टं स्यैर्यमत्र शूराणां हिसनं वा । “त विखाटे मर्षि
मूद्य श्रुतं नरैम् । (ऋ० सं० ७, ८, १४, ४)”—इति निगमः ।

(४) नदनु । ‘णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)’ । ‘अनुङ्
नदेघ (उ० ३, ४८)’—इति चानुङ्प्रत्ययः । “युदा
कृणोषि नदनुं समूहसि (ऋ० सं० ६, २, ३, ४)”—इति
निगमः ।

(५) भरे । ‘डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)’ ।
‘मन्दिग्रहिषचादिभ्यः (३, १, १२४)’ तत्र गणपाठाः—
‘पच-वच-वप वद-लप तज-भराः’—इति । विभर्त्ति पोषयति
सुभटानां धैर्यं यशो वा । यद्वा, ‘पुंसि मञ्जया घः (३, ३,
११८)’ । विभ्रणनेन जयलक्ष्मी योधाः । उभयत्रापि घृषो-
टराटेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा, ‘भृ भर्त्तने क्रादि-
स्त्रादिभ्यः । भर्त्तयन्ते हि तत्र शत्रवः । हर्त्तवो भः ।
ह्रियन्ते हि तत्र योधना मायूषि धनानि च । ‘हृषणा-
भञ्जन्दसि (३, १, ८४ वा०)’ । “श्रुस्मिन् भरे नृत्तम् वाज-
मातौ (ऋ० म० ३, २, ४, ७)”—“अनु क्रोगन्ति क्षितयो
भरेपु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)”—इति निगमो ॥

(६) आकृन्दे । ‘कटि कटि कृदि आदाने रोदने च

(भू० पा०) । क्रन्दन्त्याह्वयन्तेऽन्योन्यमत्र, इदन्ति वानेन वस्तुविनाशहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) आहवे । 'ह्रिञ् स्पर्शायाम् (भू० उ०)' । 'आह्वि युक्ते (३, ३, ७३)'—इत्यप् । "बहुलं ह्रस्वसि (३, १, ३४)"—इति सम्प्रसारणञ्च । आह्वयन्तेऽत्र परस्परं स्पर्शया योषाः । "न कस्युन संवित् आह्वयेषु" (ऋ० सं० ४, ७, ३०, १)"—इति निगमः ॥

(८) अजो । 'अज गतिधेषणयोः (भू० प०)' । 'अज्ज्-तिभ्याश्च (उ० ४, १२७)'—इति इणप्रत्ययः । बाहुलकाद् धीभाषाभावः । अजन्ति गच्छन्वत्र विजयत्रियं योदार, कातराः पराभवं वा । एवमर्थो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः । क्षिप्यन्ते शस्त्राणि क्षिपन्त्याक्षिपन्ति वान्योन्यं वीर्यतारतम्यात् । "तेन वार्जं सनिपटुक्षिप्राजौ (ऋ० सं० ८, ३, ७, ४)"—इति निगमः ॥

(९) घृतनाष्यम् । घृतनाशस्तीपपदादञ्जवेच अन्नगादि-त्वात् (उ० ४, १०८) यत्प्रत्ययः । घृतनानां सेनानामजन् यत्र । "गवां सुह्रसः घृतताष्येषु (ऋ० सं० ८, ५, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(१०) अभोके । अभिपूर्वादेतेः 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)'—इतीकप्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । यद्वा, न विद्यते भौर्वेषां ते अभोकाः । अभोकेः क्रियमाणत्वात् अभोकमित्यु-च्यते । "प्राञ्चि वञ्चिवो दुरितादभोके" (ऋ० सं० ९, ८, २६, ४)"—इति निगमः ॥

(११) समोके । संपूर्वाऽत्र एतिः । अभोकवत् । निग-मोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) ममस्यम् । मम सत्त्वं जयः इति योङ्गुणां वाच्यः

विषयत्वात्मनसत्यमित्याचक्षते । पृषोदरादिः । “त्वां जना
मममूल्ये खिन्द्रे (ऋ० सं० ७, ८, २२, ४)”—इति निगमः ॥

(१३) नेमधिता । ‘सुधितवसुधितनेमधितपिष्वधिपीय
ष (७, ४, ४५)’—इति नेमपूर्वाद्घातेः तप्रत्यये इत्वमिडागमो
वा निपात्यते । नेमग्रथो दानपर्यायः । समस्येकवचनस्या-
कारादेगः (७, १, ३८) । “इन्द्रवरो नेमधिता हयन्ते (ऋ०
सं० ५, ३, ११, १)”—“वितृन्मत्तो नेमधिता चिकित्वान् (ऋ०
सं० १, ५, १७, ४)”—“नेमधिता न पोऽस्या (ऋ० सं० ८, ४,
२८, १३)”—इति निगमाः ॥

(१४) सद्वाः । सचतेर्गतिकर्मणः बाहुलकादङ्प्रत्ययष्टि-
लोपश्च । यदा, सपूर्वात् किरतेः छन्ततेर्वा ‘अन्धेष्वपि दृश्यते
(३, २, १०१)’—इति डः । सद्दीर्घान्तेऽत्र योदार, सम्यक्
कृत्यन्ते छिद्यन्ते आयुधैर्वा । “इपुधिः सद्वाः पृतेनाष्टु सर्वाः
(ऋ० सं० ५, १, १८, ५)’—इति निगमः ।

(१५) समितिः । सम्पूर्णादेतेः क्तिन् । “राजानः समिता-
विव (ऋ० सं० ८, ५, ८, १)”—इति निगमः ॥

(१६) समनम् । ‘सम एम षवैक्त्वये (भू० प०)’ । समन्ति
विह्ववा भवन्त्यस्मिन् शूराः । “व्या इयं समने पारयन्ती
(ऋ० सं० ५, १, १८, ३)”—इति, वि या सृजति समनुं
(ऋ० सं० १, ४, ४, १)”—इति च निगमौ ॥

(१७) मीव्वहे । “मीव्वहम्”—इति धननामसु व्याख्यातश्च
(१८७ पृ०) । मीव्वहार्यत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीव्वहम् । यदा,
मीव्वहमस्मिन्नस्तीति ‘लुगकारिकाररेफाश्च (४, ४, १२८ वा०
२)’—इति मत्वर्थायस्य लुक् । “प्रधने”—इत्यपठितमपि
सङ्ग्रामनाम । प्रकीर्णान्यस्मिन्निति आभरणरूपेण चूडामणि-
कटकविधेपात् । “सर्वमीव्वहे नरं श्लाजा हवन्ते (ऋ० सं० १,

५, ५, १)"—इति निगमः । 'स्वर्गोव्वहे । खरित्त्वुदकनाम ।
उटकार्ये संग्रामे आजौ अन्वस्मिन्नपि संग्रामे'—इति स्कन्दस्वामि-
मिभाष्यम् । "स जुामिभिव्येषुमजातिमीव्वहे (ऋ० म० १,
७, १०, १)"—इति च ॥

(१८) घृतनाः । 'घृद् व्यावामे (तु० आ०)' । 'घृपूसा क्तिप्'
—इति तनन्प्रत्ययः । व्याप्रियन्तेऽत्र योहारः । "रथाय
निघ्नन् घृतनासु यत्रून्"—इति निगमः ॥

(१८) सृधः । 'स्यर्ह सद्दये (भू० शा०)' । 'क्तिव्यचिप्रक्लि-
(७, २, १७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिटनिधिः
(३, २, १७८ भा०)'—इत्युक्तेः क्तिप् । घृषोदरादित्वात् रेफस्य
ऋकारोऽलोपश्च । शमि सृधः । स्यर्हन्तेऽत्र परस्पर योहारः ।
"जवेमू मयुधि सृधं (ऋ० सं० १, १, १५, ३)"—इति
निगमः । 'सृध इति संग्रामनाम, 'तत्त्वरोति (३, १, २५ वा०
२)'—इति णिजन्तात् क्तिप्, संग्रामकारिणः इत्यर्थः—इति
स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२०) सृधः । 'धर्मदन्ता सोमपेयाय देवा (ऋ० सं० ६, १,
२५, ४)'—'मिहो न पातुमसृधम् (ऋ० सं० ७, १४, १, १)"—
इत्यादौ 'सृधिसिधार्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । तत्र पूर्व-
वत् क्तिप् शम् । "सृधं मुतः सुमखमा सृधःस्रः (ऋ० म० २,
६, २१, ४)"—"विन इन्द्र सृधो जहि (ऋ० म० ८, ८, १०,
४)"—इति निगमौ ॥

(२१) पृत्तु । घृतनाशब्दश्च संग्रामनामसु पठितोऽपि
'नासिकाघृतनामानूना नसृत्स्त्रवो वाच्या (६, १, ६३वा०)'
—इति घृटादेशे विकृतत्वात् पुन पाठः । "धर्मये पृत्तु मसृत्तुम्
(ऋ० सं० १, २, २३, २)"—इति निगमः ॥

(२२) समत्तु । सम्पूर्वादेशेः क्तिप् मभाजयन्ति योवृषामा-

यूँषि ।— सम्पूर्वाश्रदो हर्षे इत्यस्माद्वा क्विपि समो मलोपः ।
सहृष्यन्ति तत्र सुभटाः । “सुमत्सु^१ त्वा हवामहे (ऋ० सं० ५,
८, ३६, ३)” — “धन्वना तीव्राः सुमदो जवेम (ऋ० सं० ५,
१, १८, २)” — इति निगमौ ॥

(२३) समये । मर्यशब्दो मनुष्यनामसु व्याख्यातः (१५१५०)
मर्यैः मरणधर्मिभिः सह वर्तते, सहशब्दस्य सभावः ।
“मास्त्रे^१ ताहृगपगूहः समये (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)” — “तव
स्ववात्र इयमासंमये (ऋ० सं० १, ५, ७, १)” — इति निगमौ ॥

(२४) समरणे । सम्पूर्वात् ‘ऋ स्र गती (भू० प०)’ —
इत्यस्मात् व्युट् । “मां वृताः समरणे हवन्ते (ऋ० सं० ३, ७,
१७, ५)” — इति निगमः ॥

(२५) समोहे । ‘उहिर् दुहिर् अर्दने (भू० प०)’ । नञ्पूर्वा-
दुहेर्घञ् । सम्यगुह्यन्ते अर्दन्तेऽत्र मिथो योहार । ‘अभि-
गव्यो ह्येहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)’ — इत्यादौ वहेरिट् रूप-
मिति स्कन्दस्वामी । ‘स च सम्पूर्वाहर्षेर्घञि ष्टपोदरादित्वात्
सम्प्रसारणे लघूपधगुणः । समुह्यन्तेऽत्र रयादिना सुभटाः,
सुभटैर्वा कवचानि । “सुमोहे वा य आशत (ऋ० सं० १, १,
१६, १)” — इति निगमः । ‘अन्तोदात्त सङ्ग्रामनाम, मध्यो-
दात्त णमुलन्तम्’ — इति माधवः । “इयन्ति^१ रेणु सुधवा
सुमोहेम् (ऋ० सं० ३, ५, २३, ३)” — इति णमुलन्तम् ॥

(२६) समिधे । सम्पूर्वादेते ‘समीणः (ः २, १०)’ —
इति षञ् । “एदन्त्यरूपः समिधे उभूय (ऋ० सं० ५, ६,
२५, ६)” — “स इयुहानि समिधानि सज्जमना (ऋ० सं० १,
४, १८, ५)” — इति निगमौ ॥

(२७) सहे । सम्पूर्वात् चच्छिडः ‘घन्येवपि दृश्यते (ः,
२, १०१)’ — इति डः, ‘बहुलं सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (२, ४, ५४

वी०) — इति स्थाजादेशः, एपोदरादित्वाद्यकारलोपः । सम्पूर्णात्
 वंसुचिर्बर्जनायैः । मञ्चक्षते कातरैः । यद्वा, सम्पूर्णात्
 अश्रोतैः 'डिब' — इति खप्रत्ययः, टिलोपेन चातुलोपः । सम्-
 श्रुपतेऽस्मिन्नन्योन्यं योहारः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) सङ्घे । सम्पूर्णाद् गमेडः 'अन्वेष्यपि दृश्यते (३, २,
 १०१)' — इति डः, पूर्ववद् वा । "मङ्घे सम्भु" इत्यत्रा (अ०
 सं० ८, ७, २१, १)" — इति निगमः ।

(२९) संयुगे । 'युजिर् योगे (६० ७०)' घञ् । उक्था-
 दिषु युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम्, 'विशेषेऽसौ
 निपातनमित्यन्ते, कालविशेषे रथाद्युपकारणे च' — इति हतिः ।
 सङ्घतर रययुगा यस्मिन् । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(३०) सङ्घे । सम्पूर्णात् 'गूथ यूय प्रोथ पृष्ठादयः' — इति
 यप्रत्ययान्तो निपात्यते । "आ ये वामर्षं सङ्घे (अ० सं०
 २, ८, ६, ५)" — इति निगमः ॥

(३१) सङ्घे । सम्पूर्णाद् गमेः 'घृहहृदिनिघिममथ (३, ३,
 ५८)' — इत्यप् । "जैत्रं यत्ने अनुमदांम सङ्घे (अ० सं० १,
 ७, १४, ३)" — इति निगमः ॥

(३२) हवतूर्ये । हवत्यन्तो मेघनाम, अवासरः मधु-
 चनः । मेघनामसु व्याख्यातः (५८५०) । 'तुरि गतित्वर-
 हिंसयोः (दि० आ०)' अक्षरादित्वात् (उ० ४, १०८) ।
 हवत्यन्तेऽनेनास्मिन् वा । "इन्द्रो हवीत हवतूर्ये" इति
 महषीर्षं हवतूर्ये" — इति निगमो ॥

(३३) पृष्ठे । 'पृष्ठौ सम्पर्के (६० प०)' ।
 विभ्यः कित् (उ० ३, ६२) — इति बाहुलकात्
 भवति । सम्पर्कतोऽस्मिन् परस्परं योहारः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३४) आषीः । 'अथ रश् क्ण शब्दायाः (भू० प०)' । 'अवि-
शिविपसिघसिजम्यषिघनिभ्य इष्' । रश्वदर्थः । "त्वं ऋष्यः
वृजने^१ पृक्ष आषी (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)"—इति निगमः ।
'आषी इति सग्रामनाम'—इति स्कन्दस्त्रामिभाष्यम् ॥

(३५) शूरसातो । 'शू गतो (सौष्ठः)'—इत्यस्मात् 'शसि-
चिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)'—इति रन्प्रत्ययः । 'प्रण
दाने (त० उ०)' । 'ऊतियूतिजूतिष्ठातिहेतिकीर्त्तयश्च (३,
३, ८७)'—इति सनीतेः 'जनसनखनाम् (६, ४, ४२)'—
इत्यात्वे कृते स्वरौ निपात्यते । स्यतेर्वा 'द्यतिस्थति (०, ४
४०)'—इतीत्याभाषश्च । शूराणां सातिः घेतनादानं मरश्च
वा येन । "यः शूरसाता परित्कर्षे (ऋ० सं० १, २, ३३,
१)"—इति निगमः ॥

(३६) वाजसातो । 'वाजोऽङ्गं दीयते येन । "वृधे च^१ नो
भवत् वाजसातो (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)"—इति निगमः ॥

(३७) समनीके । 'अन प्राणने (अदा० प०)' । अनि-
हृषिभ्यां क्विञ्च (उ० ४, १७)'—इति ईकन्प्रत्ययः । अनि-
त्यनीकम् । यद्वा, नङ्पूर्वाङ्गयते । 'पिपीलिकादयश्च (उ०
४, २५)'—इति निपात्यते । न नीयते न चाप्यते अनोकम्
सेनाविशेषः । सङ्गतान्यनीकानि यस्मिन् । "भ्रूलः शत्रून्
क्षमनीकेषु जेता (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५)"—इति निगमः ॥

(३८) खले । 'खल मन्थे (भू० प०)' । 'पुसि सञ्-
ज्ञाया घः (३, ३, ११८)' । व्यत्ययेन जकारस्य सकारः ।
मन्थयते हि योहारस्तव । 'खल सञ्चलने (भू० प०)'—
इत्यस्माद्वा घः । व्यत्ययेन सकारलोपः । खलन्ति तत्र
कातराः । "खले न पुषान् प्रति^१ हन्ति भूति (ऋ० सं० ८,
१६, २)"—इति निगमः ॥

(१८) खञ्जः । 'खञ्ज मन्थे (भू० प०)' । पूर्ववत् साधोः
इयञ्च । "कर्मन् कर्मज्छ्रुतस्मृति खञ्जह्रस्व (अ० सं० १,
७, १५, १)"—इति निगमः ।

(४०) पी स्ये । बलनामसु व्याघ्रातम् (१८४५०) । घभि-
वर्द्धतेऽनेन । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४१) महाधनेः । 'मह पूजायाम् (भू० प०)' । 'वर्त्त-
माने प्रपददृष्टमहज्जागच्छदवच (उ० २, ७८)'—इति निपा-
तनम् । घवि प्रीणनार्थं (भू० प०) । इदित्वाद्यम् ।
पचाद्यञ्च । वकारस्योप, इकारस्याकारस्य ष्वोदरादित्वात् ।
धिनोतीति धनम् प्रीणयतीति मधामो यद्द्वारा । महश्चामी
धनञ्च महाधनम् । महधनमर्थोऽनेनेति वा । १ "इन्द्रं पुत्र
महाधुने (अ० सं० १, १, १३, ५)"—"नात्वं धुतां न
तर्कृता महाधुने (अ० सं० १, ३, २१, ३)"—इति
निगमो ॥

(४२) वाञ्जे । वाञ्जशब्दो व्याख्यातो बलनामसु (१८०६०) ।
"इन्द्रु वाञ्जेषु नो भव (अ० सं० १, १, १३, ४)"—"त त्वा
वाञ्जेषु वाजिनम् (अ० सं० १, १, ८, ३)"—इति निगमौ ॥

(४३) भजम् । 'भज गतिसेपणयो (भू० प०)' । मनिन् ।
"धूमिर्नादो देधित इहो भजमुवा (अ० सं० १, ७, १६,
२)"—इति निगमः । 'यच्चष्टहे शुद्धे वा'—इति माधवः ॥

(४४) मद्यः । मदेर्मनिन् । अथसायन्तोऽत्र प्राणिनः (
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४५) मद्यत् । मःपूर्वोत् यमेर्यतेर्वा घौणादिक जिप्स्-
यनेरनुनामिकलोप तुगागमः । मद्यतन्तो मद्यच्छन्ति इवा
टोन । "इन्द्रोत्र सुयते करत (अ० सं० ५, ७, २, २)" ।
'मद्यत् सधाम'—इति हरदत्तः । "धामुयते मिन्द्रव"

अस्तिम् (ऋ० सं० ४, ६, १४, ५)"—इत्यत्र 'संयतं युष्मत्'—इति साधवः ॥

(४६) संवतः । सम्पूर्वादु वनेः सम्पदादित्वात् किप्, अनुनासिकलोपे तुगागमः । संवननीयो हि शूरैः संग्रामः । "परंस्था अर्धं संवतः (ऋ० सं० ६, ५, २६, ५)"—"स संवती नवजातस्तु तुर्यात् (ऋ० सं० ४, १, ७, ३)"—इति निगमौ ॥

इति षट्चत्वारिंशत् संग्रामनामानि । १० ।

इन्वति (१) । नक्षति (२) । आक्षाणः (३) । आनट् (४) । आष्ट (५) । आप्रानः (६) । अशत् (७) । नशत् (८) । आनुशे (९) । अश्रुतः (१०) । इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

(१) इन्वति । अत्र वधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादिगतिकर्मादायुक्तमनुसन्धेयम् । 'इवि व्याप्ती (भू० प०)' । 'सधीनां योगमिन्वति (ऋ० सं० १, १, ३५, २)"—इति निगमः ।

(२) नक्षति । 'नक्ष अक्ष गती (भू० प०)' । "नक्षदाभं-ततुरिं पर्वतुष्ठाम् (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)"—"हृदस्य चिद्वर्तुतो व्यामिर्नक्षत् (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)"—इति निगमौ । 'इन्वति नक्षतीति व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमश्चान्दसः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

(३) आक्षाणः । अश्रीतेर्लटि शानच् । 'सिन्धुचं लेटि (३, १, ३४)"—इति वाङ्मलकात् सिप्, उपधादीर्घश्च, तथादि-चत्वे 'षटोः कः सि (८, २, ४१)' 'षादेशप्रत्यययोः (८, ३,

५८) एत्वम् “आज्ञाणे गूर वञ्चिव (ऋ० स० ७, ७, ८, १)”
—इति निगम । भाष्य द्रष्टव्यम् ॥

(४) आनट् । ‘अश अदर्शने (दि० प०)’ । लुङि वृः
‘मन्त्र घसहरणम् (२, ४, ८०)’—इति लुक् । मयोगान्त-
लोपे (८, २, २३), व्रथादिपत्वे (८, २, ३६), जश्त्वम् ।
‘हृन्दस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)’—इति आडागम । “किमि-
च्छन्ती मरमा प्रेदमानट (ऋ० स० ८, ६, ५, १)”—“सुर्म
स्वैदभ्रिडाग आनट (ऋ० स० ८, २, १६, १)”—इति
निगमौ ॥ यद्वा, अश्रोतेर्लिटि एशत्वे व्यत्ययेन एशो लुक्,
व्रथादिना पत्वम्, ‘भक्त्या जशोऽन्ते (८, २, ३८) वायसाने
(६, ४, ५६)’ । “उप्राशना सममश्रुत्वमानट् (ऋ० स०
१, ८, १०, १)—इति निगमा ॥

(५) आष्ट । अश्रोतेर्लुङि आतनेपदप्रथमपुरुषैकवच-
नम् । “आष्ट म् दिदर्यगाधन”—इति निगम ॥

(६) आपान । ‘आप्पृ व्याप्ती (स्वा० प०)’ । शानच् ।
अन्तर्बन्धकमेण ‘तद्रूपम्’ इति स्कन्दस्यामी । “आपा
नामो विवस्यतु (ऋ० स० ६, ७, ३४, ५)”—इति निगम ।
भाष्य द्रष्टव्यम् (निरु० १, १०) ॥

(७) अशत् । अश्रोते व्यत्ययेन लुङि वृ पूर्ववत् लुक् ।
‘शुन हृन्दस्यमाड्योनेऽपि (६, ४, ७५)’—इत्यडभाव ।
निगमोऽन्वेषणीय ॥

(८) नशत् । नश्यतेर्लिटि ‘लेटोऽडाटी (३, ४, ८४)’ इतश्च
लोप परस्मैपदेषु (३, ४, ८७) । “न धीतये ते नशत्”—“न
वि श्वांसि ते नशत् (ऋ० स० ६, ५, २, ३)”—इति निगमौ ॥

(९) आनशे । अश्रोतेर्लिटि रूपम् । “न किं कश्च
आनशे (ऋ० स० १, ६, ६, १)”—इति निगम ॥

१० (१०) अश्रुते । “अर्तततनूर्नतटामो अश्रुते (ऋ० सं० ७, १, ८, १)” — “अश्रुहि त्वर्पया काममेष्टाम् (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)” — इति निगमौ ॥

इति दश व्याप्तिकर्मणः ॥ १८ ॥

दम्नोति (१) । अर्धति (२) । ध्वरति (३) । धूर्वति (४) । वृणक्ति (५) । वृच्चति (६) । कृण्वति (७) । कृन्तति (८) । अक्षिति (९) । नभति (१०) । अर्दयति (११) । स्तृणति (१२) । स्नेहयति (१३) । यातयति (१४) । स्फुरति (१५) । स्फुलति (१६) । निवपन्तु (१७) । अवतिरति (१८) । विद्यातः (१९) । आतिरत् (२०) । तलित् (२१) । आखण्डत् (२२) । दूणति (२३) । रुम्णति (२४) । शणति (२५) । शस्त्रति (२६) । तृणोव्यहि (२७) । ताव्हि (२८) । नितोशते (२९) । निवहयति (३०) । मिनाति (३१) । मिनोति (३२) । धनति (३३) । इति त्रयस्त्रिंशत् ।
वधकर्मणः ॥ १९ ॥

१ व्याप्तिकर्मसु भाकपूर्णे रतिरिक्ता एव “विध्याक” — “उरु व्यचा” — “विद्रे” — इति स्कन्दस्वामी ॥

१ (१) दम्नोति । “दम्नु दग्ने” स्वादिः (प०) । “न त्वा केता या दम्नुवन्ति भूर्णय (ऋ० सं० १, ४, २०, २)” — इति निगमः ॥

(२) अथति । 'अथ ऋथ ऋथ हिंसायाम् (भू० प०)' ।
 अथद्द हत्रमुत् सनीति वाञ्छम् (४, ८, २७, १)"—“अथ पुसे
 भवति च अथिष्टम् (ऋ० सं० ५, ६, २३, ५)"—इति
 निगमौ ।

(३) धरति ।

(४) धूर्वति । 'तुर्व धूर्वं दुर्वं शुर्वं हिंसार्थाः (भू० प०)' ।
 'उपघायाश्च (८, २, ७८)'—इति दीर्घः । "धूर्वति धूर्वं
 धूर्वंत्तुं धूर्वं (य० वा० सं० १, ८)"—इति निगमः ।

(५) हणक्ति । 'हजो वजने' रुधादिः । "नि वक्त्रे
 रथा दुष्पदा हणक् (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः ।

(६) ह्यति । 'वक्ष छेदने' तुदादिः । 'यद्विख्या (६, १,
 १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । 'वृथा मध्यं प्रत्ययं श्रुषीचि
 (ऋ० सं० ३, २, ४, २)"—“विह्वं वक्षं वृत्रमिन्द्रं (ऋ०
 सं० १, ४, २८, ५)"—इति निगमौ ।

(७) कथति । 'कवि हिंसाकरणयोः (भू० प०)' । अत्र-
 येन 'धिविकृष्योरश्च (३, १, ८०)'—इत्येत्त्र भवति ।

(८) कृन्तति । 'कृती छेदने (पा०)' तुदादिः । 'श्रेमुषा-
 दीनाम् (७, १, ५६)' । "वि दस्यूर्योत्तावर्जतो वृथावाट् (ऋ०
 सं० १, ५, ४, ४)"—इति निगमः ।

(९) क्षति ।

(१०) नभते । 'नभ तभ हिंसायाम्' (भू०) आत्मनेयदी ।
 "नभन्ता मन्त्रके संभे (ऋ० सं० ६, ६, २२, १)"—इति
 निगमः ।

(११) अर्दयति । 'अर्द हिंसायाम् (भू० प०)' आध्वीयः ।
 "वृत्रं विर्षवमर्दयत् (ऋ० सं० २, ५, ६, १)"—इति निगमः ।

(१२) क्षुधाति । 'क्षुद् क्षुधादने' ऋदादि रुधादिश्च ।

“कटु हृत्प्रो संसृतम् (ऋ० सं० ६, ४, ४८, ५)”—इति निगमः ॥

(१३) खेहयति । ‘खिहं खेहने’ चुरादिः । “यः खीहिं-
तीषु पुष्यः (ऋ० सं० १, ५, २१, २)”—इति निगमः । ‘खेह-
यतिबंधकर्मा’—इति स्कन्दसामी ।

(१४) यातयति । ‘यति निकारोपस्कारयोः’ चुरादिः ।
अयातयन्त क्षितयो नवग्वाः (ऋ० सं० १, ३, २, १)”—इति
निगमः ॥

(१५) स्फुरति । (१६) स्फुलति । ‘स्फुर स्फुरणे’ ‘स्फुल
सञ्चलने’ तुदादि, कुटादिः । “प्रदा क्षुम्यमिव स्फुरत् (ऋ० सं०
१, ६, ६, ३)”—“भार्गी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ०
सं० ५, १, १८, ४)”—इति निगमः । ‘स्फुरतीति बंधकमंसु
पाठात्’—इति स्कन्दसामी ॥

(१७) निवपन्तु । ‘टु धप वीजसन्ताने (भू० उ०)’—इत्य-
च्चात् लोट् । “अन्यन्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः (ऋ० सं० २,
७, १८, १)”—इति निगमः ॥

(१८) अवतिरति । तरतेर्षट् ‘बहुलं कन्दसि (७, ४,
७८)”—इतीत्वम् । “अवातिरञ्जयोतिपाम्निस्वामासि (ऋ० सं०
४, ५, ११, १)”—यदिन्द्र भार्दी इवातिरः (ऋ० सं० २, १,
२०, ४)”—इति निगमौ ।

(१९) वियातः । ‘तत्र वियात इत्येतद् वियातयन इति
वियातयेति वा (निरु० ३, १०)”—इति भाष्ये स्कन्दसामी
तस्य समाधिभये व्याचष्टे—‘विपूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये
वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत् । तस्य सम्बो-
धनम् वियातयेति । वियातयितरिति वा पाठान्तरम्’—
इति । धारयपारयेति दृष्टान्तप्रदर्शनेन ‘व्यत्ययो बहुनम् (३,

(१७, ८५) — इति, यथादपि, धनुषसर्गाङ्गिष्यविन्द (३३, ३९, ३३८) — इति सूत्रेषु श्रमत्पय इति दर्शयति ॥

(२०) आतिरत् । आहपूर्वात्तरतेलङ् पूर्ववत् इत्यम् ।
“इन्द्रः पूर्विरातिरत् दासमर्के.” — इति, निगम ॥

(२१) तलित् । अन्तिकनामसु व्याख्यातम् (२१८५०) ॥

(२२) आखण्डल । ‘खड खडि कडि भेदे (प०) चरादिः । यथादाहपूर्वात् ‘मङ्गेरत्त् (उ० ५, ७२) — इति बाहुलकादत्त् । ‘आखण्डलु प्रहृयसे (अ० स० ६, १, २४, २) — इति निगमः ॥

(२३) द्रूणाति । ‘द्रू हिंसायाम्’ क्रादिः । ‘तृष्वी मनु प्रसिति द्रूपान (अ० स० ३, ४, २३, १) — इति निगमः ॥

(२४) रम्णाति । ‘रमु क्रियायाम्’ भूवादिरात्त्वनेपदी, व्यत्ययेन आ, परस्मैपदम् ॥

(२५) शृणाति । ‘शृ हिंसायाम्’ क्रादिः । ‘शृणाति व्रीलुवृजति स्थिराणि (अ० स० ८, ४, १५, १) — इति निगमः ॥

(२६) श्रमन्ति । ‘श्रम उपश्रमे’ दिवादिः । व्यत्ययेन आ । ‘श्रिमिर् नवीनायुक्तम् (निरु० १, १०) — इति निगमः ॥ ‘श्रिमिर् श्रमन्ते, श्रमन्तेर्वा’ — इति निरुक्तम् [(१, १०) । ‘श्रमन्ते, हिंसायाम्’ — इति स्कन्धस्वामी ।

(२७) दधेवृद्धिः । ‘दधि हिंसायाम्’, रुधादिः । लटि तिपि एकारभावः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) तावृद्धिः । ‘तड भाषति’ चुरादिः । नश्मध्यमः । ह्रजोदरादित्वात् रूपवृद्धिः । ‘वि यवृन्तावृद्धि वि यधो-नुदस्य (अ० स० ८, ८, ३८, २) — इति निगमः ॥

(२९) तितोमते । तोमते नैरुक्तो धातुः । ‘मन्दी मदीय

तोयते (अ० । सं० १७, ५, १३, ४) — “इन्दुरिन्द्राय तोयते
नितायते (ऋ० स० ७, ५, २१, ११)” — सुनासीरा हविषा
तोयमाना” — इति निगमः ॥

(३०) निवहयति । ‘वहिं हिसायाम्’ सुरादि, निपूर्व ।
“वहिंर्यहे नि मृच्छाषि वृहयि (ऋ० स० १, ४, १६, १)”
— इति निगमः ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनोति, (३३) धमति । गतिक
र्मसु व्याख्याताः (२०४५०) । “न ता मिनन्ति मायिनो न
धीरा (ऋ० स० ३, ४, १, १)” — “न मिनन्ति वेधम” —
“उग्निभ्यो नामिमोतु वर्णाम् (ऋ० स० २, ५, २४, ५)” —
इति मिनातेर्निगमा । अत्र, ‘मिनातिर्वधकर्मा’ — इति
स्कन्दस्वामी । “द्यावा वर्ध चरत आमिनाने (ऋ० स० १,
८, १, २)” — “उत द्विवर्हा अमिनः सहोभि (ऋ० स० ४,
६, ७, १)” — इति मिनोतेर्निगमौ । अनयो, ‘मिनोतिर्वध-
कर्मा’ — इति स एव । “वि सुतरश्मिरधमुत्तमासि (ऋ० स०
३, ७, २६, ४)” — इति निगमः ॥

इति त्रयस्त्रिंशत् बधकर्माणि ॥ १८ ॥

द्वियुत् (१) । नेमिः (२) । हेतिः (३) ।
नमः (४) । पविः (५) । सृकः (६) । वृकः (७) ।
वर्धः (८) । वज्रः (९) । अर्कः (१०) । कुर्षः
(११) । कुलिशः (१२) । तुजः (१३) । तिग्मम्
(१४) । मेनिः (१५) । खधितिः (१६) । सार्यकः
(१७) । परशुः (१८) । इत्यष्टादश बज्रना-
मानि ॥ २० ॥

(१) दियुत् । 'द्युत दीही (भू० षा०)' । 'द्युतिनि-
 कृद्योतीनां द्वे च (३, २, १७८ वा० २)'—इति क्विपि द्वित्वे,
 'द्युतिस्त्रायोः सम्प्रसारणम् (७, ४, ६७)'—इत्यभ्यासस्य सम्प्र-
 सारणम् । द्योतते उज्ज्वलत्वात् । द्यतेर्वा क्विपि घृषोदरादि-
 त्वात् रूपसिद्धिः । द्यति यद्वृन् । "भक्षुर्न द्विद्युत्स्वेषु प्रतीका
 (ऋ० सं० १, ५, १०, ४)"—"यत्रा वो द्विद्युददति (ऋ० सं०
 २, ४, २, १)"—"या ते द्विद्युदर्वयथ (ऋ० सं० ५, ४, १३,
 ३)"—इति निगमाः ।

(२) नयति । नयते 'नियोमि (उ० ४, ४३)'—इति मि-
 प्रत्ययः । नयति यद्वृन् विनाशं, नीयन्तेऽनेन वा ऐश्वर्यात् ।
 यदा, 'यमु प्रहृत्वे (भू० षा०)' । सख्यर्माच्छन्दसि गमादिभ्यो
 दगन्तात् (३, २, १७१ भा०)'—इति क्विप्रत्ययः । निहृन्ना-
 वाद् द्विवचने 'यत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि (६, ४, १२०)'
 भन्तर्वात्तण्यर्थो नमिः । नमयति यद्वृन् । "अरिष्टनेमिं
 धृतनाजंसायम् (ऋ० सं० ८, ८, ३६, १)"—इति निगमः ।

(३) हेतिः । हन्तेर्हिनोतेर्वा 'क्षतियूतिजृतिसातिहेतिकीर्त्त-
 यथ (३, २, ८७)'—इति क्विनि हन्तेर्कारणत्वम्, हिनोतेर्मु-
 षथ निपात्यते । हन्त्यन्तेऽनेन शत्रवः, मभ्यतेऽनेन जयः,
 धर्षयते वैश्वर्याम् । "ब्रह्मदिषु तर्पुषि हेतिर्मथ (ऋ० सं० ३,
 २, ४, २)"—इति निगमः ।

(४) नमः । नमतेरसुन् । 'नेमिवदयः । निगमोऽन्वेष-
 षीय' ।

(५) पविः । पवतिगतिकर्मा । 'अप हः (उ० ४, १३४)' ।
 गन्ता यद्वृन् मभ्यतेऽनेन यथ इति च । "भूकं मंशायं पवि-
 मिन्द्र तिगमम् (ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)"—इति निगमः ।
 अक्षतिभगन्दापत्र क्रियाभ्यो ।

(६) छेकः । 'छ गतो (भू० प०)' । छहभूसुषिमुषिभ्यः
कक् (उ० ३, ३८)—इति कप्रत्ययः । दर्शितनिगमः (अ० सं०
८, ८, ३८, २) ॥

(७) वृकः । 'वृक आदाने (भू० आ०)' इगुपधलक्षणः
कः (३, १, १२५) । आदत्ते शत्रुप्राधान् । वृणक्तोर्वा के वृषो-
दरादित्वात् (६, ३, १०८) रूपसिद्धिः । हेतिवदर्थः । निग-
मोऽन्वेषणीयः ॥

(८) वधः । 'जनिवध्योश्च (७, ३, ३५)'—इति वृद्धिप्रति
षेधः । हेतिवदर्थः । "वृत्रस्य यद् भृष्टिमता वृधेन (अ० सं०
१, ४, १४, ५)"—"इन्द्रो अस्त्रा अकृदधर्जमार (अ० सं० १,
२, ३७, ४)"—इति निगमौ ॥

(९) वध्वः । 'व्रज गतो (भू० प०)' । 'ऋध्वेन्द्र (उ० २,
२७)'—इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । यद्वा, वृधक्ते-
हेनुमन्त्रान्तात् रक्, गुष्ये, प्राप्तस्य रेफस्य लोपः । वर्जयति
प्राणैः शत्रून् । अन्ये वर्जयतिमेव विनाशार्थमाहुः विनाश-
यति शत्रून् । "त्वष्टाश्मै वध्व' स्वयन्ततचः (अ० सं० १,
२, ३६, २)"—इति निगमः ॥

(१०) अर्कः । 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)' । 'कदाधारा-
र्चिकलिभ्यः कः (उ० ३, ३८)'—इति कप्रत्ययः । 'चीः कुः
(८, २, ३०) "इन्द्रः पूभिंदातिरुहासुमर्कः (अ० सं० ३, २, १५,
१)"—इति निगमः ।

(११) कुल्लः । क्तन्ततेः । 'स्तुवृषिकृत्युपिभ्यः कित् (उ०
३, ६३)'—इति सप्रत्ययः । क्तन्ततेरकारस्य बाहुल्यकादुत्सम् ।
क्तन्तति शत्रून् । यद्वा, 'कुल्ल लोपणे' चुरादिरात्मनेपदी ।
घञ् । कुल्लयत्यनेन शत्रून् । "सुद्यो दस्यन् प्रभृच्च कुल्ल्येन
(अ० सं० ३, ५, १८, २)"—इति निगमः । यकार उपजनः ।

(१२) कुनिगः । “कुन्पर्वतान् श्यति पञ्चच्छेदेन तन्-
-करोति”—इति स्कन्दस्वामी । चीरस्वामी—कुलमब्ध उ-
-पदे श्यते: ‘श्यातोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)’ इषोटरादित्वात्
: शकारस्यकारः । यदा, कुन्शब्दोपपदादन्तर्णीतस्वर्यात्
‘शट्टल शान्ते (भू० तु० प०)’—इत्यस्यात् ‘अन्धोऽपि दृश्यते
(३, २, १०१)’—इति डः, पूर्ववदिकारः । निघन्त्यान्तं पर्वतस्य
या ममुच्छ्रिताः प्रदेशाः कुलानीव, तेषां शान्तात् । “स्वभा-
-वोऽपि कुलिशेनाविद्वक्षहिः (ऋ० सं० १, २, ३६, ५)”—
इति निगमः ॥

(१३) तुजः । तुजेः पचाद्यच् । इतिवदर्थः । निगमो-
-न्वेषणीयः ॥

(१४) तिग्मम् । ‘तिज निशाने’ चुरादिः । ‘युजिन्वि-
-तिजां कुच (उ० १, १४३)’—इति भक्प्रत्ययः कृत्वच्च ।
तिज्यते तीक्ष्णीकियते । ‘तिग्मे तेजतेरुत्ताद्यकर्मणः तीक्ष्ण
इहायुषं योऽङ्गमुत्साद्यति तिग्मशान्तः’—इति भाष्य ।
“धि तिग्मेने वृषभेणा पुरोभेत् (ऋ० सं० १, २, ३, २)—
इति निगमः ।

(१५) मेनिः । मन्वते: शान्तिकर्मणः ‘उत्तरांतन्त्वमि
-गमादिभ्यो दर्शनात् (३, २, १०१ भा०)’—इति क्प्रत्ययः ।
नेमिपत् प्रक्रिया । कास्यते हि धातुधम् । यदा, ‘मिषं
-हिमायाम् (षा० उ०)’ ‘धीज्यात्वरिभ्यः (उ० ४, ४८)’—इति
वाङ्मलात् निप्रत्ययः । इतिवदर्थः । निगमोन्वेषणीयः ।

(१६) सधितिः । स्रग्शब्दोपपदात् ‘धि धारणे (तु० प०)’
—इत्यस्मात् क्त्विन् । स धनं धीयतेऽनेन । “न सधितिर्बन्-
-ध्वति (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)”—इति निगमः ॥

(१७) नायकः । ‘धीऽन्ताकर्मणि (दि० प०)’ ।

वृद्धी 'अंती युक् चिण्णतोः (७, ३, ३३)' । 'शत्रुणामन्तकारः ।
'षिञ् वन्धने (क्रा० सं० ७०)'—इत्यस्माद्वा 'खुंल् । वध्नाति ।
स्वरीकरोति तद्वत् ऐश्वर्यादि ।—'पुंरीपणं सायकेना हिस्-
खयम् (ऋ० सं० ८, १, ५, ५)"—“न सायकस्य चिकित्ते
जनासः (ऋ० सं० ३, ३, २३, ३)"—इति निगमौ ॥

। (१८) परशुः । 'शृ० हिनायाम् (क्रा० सं० ५०)' । 'आङ्प-
रयोः खनिगृभ्यां डिश्च (उ० १, ३२)"—इति 'कुप्रलयः ।
डित्वाङ्गिलोपः । 'परान् शृणातीति परशुः'—इति दण्डनाथ-
वृत्तिः । 'परान् श्यतीति परशुः'—इति चौरखामी । तत्र
शृगयादित्वात् (उ० १, ३६) कुः । "शिशीते ननं परशु स्त्राय-
सम् (ऋ० सं० ८, १, १४, ३)"—“अमीदुःशक्रः परशुर्ययाव-
नन् (ऋ० सं० ५, ७, ८, १, ४)"—इति निगमौ ॥

इत्यष्टादश घञनामानि ॥ २० ॥

इरज्यति (१) । पत्यते (२) । क्षयति (३) ।
राजति (४) । इति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः ॥२१॥

(१) इरज्यति । कण्ठादिः । “य एकैयवणीनां वसूना-
मिरज्यति (ऋ० सं० १, १, १४, ४)"—“मूर्धो नृमणस्य धर्म-
वामिरज्यसि (ऋ० सं० १, ४, १८, ३)"—इति निगमौ ।

(२) पत्यते । नेरक्तधातुः । दिवादी 'तय ऐश्वर्ये वा'
इत्यस्य स्थाने 'पत ऐश्वर्ये' इति केचित् पठन्ति । “त्रयं
शयः पत्यते धूपखोजः (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)"—“द्युत-
योमोनिद्युतः पत्यमानः (ऋ० सं० ४, ८, ५, ४)"—इति
निगमौ ॥

(३) क्षयति । “सेटु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (ऋ० सं०
१, २, १८, ५)"—इति निगमः ।

२४० . निबन्धन् (निबन्धुः ।)

(४) राजति । 'राजु दीप्तौ (भू० उ०)' स्वरितेत् । 'विद्यो-
विद्या विराजति (ऋ० सं० १, १, ६, ३)"—'राजन्नामध्या-
याम् (ऋ० सं० १, १, २, ३)"—इति निगमौ ॥

इति चत्वार ऐश्वर्यकर्मणः । २१ ॥

राष्ट्री (१) । अर्थ्यः (२) । नियुत्वान् (३) ।

इनहन (४) । इति चत्वारौश्वरनामानि ॥२२॥

(१) राष्ट्री । राजवेदैश्वर्यकर्मणः (निघ० २, २१, ४) । 'इन्
सर्वेषातुभ्यः (उ० ४, १५४)'—इति इन्प्रत्ययः । मन्वादिना (८,
२, ३६) षत्वम् । षित्वात् ङोप् (४, १, ४१) । "राष्ट्री देवानां
निघ्नमादं मून्दा (ऋ० सं० ६, ७, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२) अर्थ्यः । 'ऋ गतौ (भू० प०)'—इत्थत्वात् ऋति प्राप्ते
'अर्थ्यः स्वामिवैश्वर्योः (३, १, १०३)'—इति यन्निपात्यते ।
गम्यते हि सर्वैरीश्वर । "समर्थ्यो ना अजति यष्ण वष्टि' (ऋ०
सं० १, ३, १, १)"—"महिष्ठो अर्थ्यः सत्यतिः (ऋ० सं० ६, १,
२५, ६)"—इति निगमौ ॥

(३) नियुत्वान् । नियुच्छ्द्यो व्याख्यातः 'नियुतो वायो'
इत्यत्र (१३० पृ०) । नियुतोऽण्डाः ताभिस्त्वहान् । 'तसौ
मत्वयो १, ४, १८)'—इति भवन्नाया विधानाज्जम्बं न
भवति । "अती नो युष्मवसे नियुत्वान् (ऋ० सं० ४, ७,
१२, ५)"—इति निगमः ।

अस्य स्थाने "पतिः"—इति केचित् पठन्ति । तत्र 'पा
रचये (अदा० प०)' 'पातेडतिः (उ० ४, १७)' । रक्षिता
श्रीश्वरः । 'पिता पाता वा पालयिता वा"—इति भाष्ये
(निघ० ४, २१) अत्र पातेर्ज्ञानाद् बाहुलजात् इतिः रूपवि-

द्विष्य स्कन्दस्वामिना उक्तः । “शिपिन् वाजानां पते (अ० सं० १, २, २७, २)”—इति निगमः ॥

(४) इनः । एतेः सभाजनार्थं वर्तमानात् समुपसर्गार्थ-
विशिष्टाद्वा ‘इणसिञ्जिदीडुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)’—
इति नक्प्रत्ययः । अर्थस्तु ‘तत्रेण इव्येतत्कृतित् । (निरु० ३,
११)’—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्त । “इनो विश्वस्य
सुर्वनस्य गोपाः (अ० सं० २, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

इति चत्वारोऽक्षरनामानि । २२ ॥

इति श्रीदेवराजयज्वविरचिते नैषण्टककाण्डनिर्वचने

द्वितीयोऽध्याय समाप्तः ॥ २ ॥

अपस्तुड्मनुष्याश्चायत्यगुवो वश्यन्ध
आकथत्यो जोमषममगारे लतेहेलो वर्त्ततेनु-
तुलिद्रण इन्वतिदम्भोतिद्विद्युदिरज्यतिराष्ट्रीति
द्वाविंशतिः ॥

इति निषण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥२॥

२४०. निवृत्तम् (निवृत्तः) ।

(४) राजति । 'राजू दीप्तौ (भू० उ०)' स्वरितेत् । "धिवी-
विष्वा विरोजति (ऋ० सं० १, १, ६, ३)"—“राजन्तमध्वरा-
षाम् (ऋ० सं० १, १, २, ३)"—इति निगमौ ॥

इति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणि ॥ २१ ॥

राष्ट्री (१) । अर्थ्यः (२) । नियुत्वान् (३) ।
इनइन (४) । इति चत्वारौश्वरनामानि ॥ २२ ॥

(१) राष्ट्री । राजतेरैश्वर्यकर्मणः (निघ० २, २१, ४) । 'इन्
मबंधातुभ्यः (उ० ४, १५४)'—इति इन्प्रत्ययः । व्रथादिना (८,
२, ३६) पत्वम् । पिस्वात् ङीप् (४, १, ४१) । "राष्ट्री देवानां
निष्सादे मन्द्रा (ऋ० सं० ६, ०, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(२) अर्थ्यः । 'ऋ गतौ (भू० प०)'—इत्स्वात् ष्यति प्राप्ते
'अर्थ्यः स्वामिवैश्वर्योः (३, १, १०३)'—इति यन्निपात्यते ।
गम्यते हि सर्वैरौश्वरः । "समर्थ्यो गा भजति यस्तु वष्टि' (ऋ०
सं० १, ३, १, १)"—“मंहिष्ठो अर्थ्यः सत्यतिः (ऋ० सं० ६, १,
२५, ६)"—इति निगमौ ॥

(३) नियुत्वान् । नियुच्छब्दे व्याख्यातः 'नियुतो वायो'
इत्यत्र (१३० पृ०) । नियुतोऽग्वाः ताभिस्त्वहान् । 'तथी
मत्वर्थे १, ४, १६)'—इति भणञ्जाया विधानाज्जगत्वं न
भवति । "अतो नो यज्ञमर्वसे नियुत्वान् (ऋ० सं० ४, ०,
१२, ५)"—इति निगमः ।

अस्य स्थाने "पतिः"—इति केचित् पठन्ति । तत्र 'पा
रवणे (अदा० प०)' 'पातेर्डतिः (उ० ४, ५०)' । रषिता
हौश्वरः । 'पिता पाता वा पालयिता वा'—इति भाष्ये
(निघ० ४, २१) अत्र पातेर्षन्ताद् बाहुलकात् डतिः रूपवि-

द्विब स्कन्दस्वामिना उक्तः । “शिप्रिन् वाजानां पते (ऋ० सं० १, २, २७, २)”—इति निगमः ॥

(४) इनः । एतेः सम्भाजनार्थं वर्त्तमानात् समुपसर्गार्थं-
विशिष्टाद्वा ‘इण्शिञ्जिदीडुप्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)’—
इति नक्प्रत्ययः । अर्थस्तु ‘तत्रेण इत्येतत्सहितः (निरु० ३,
११)’—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्तः । “दूनो विश्वस्य
भुवनस्य गोपाः (ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

इति चत्वारोऽखरनामानि । २२ ॥

इति श्रीदेवराजयज्वविरचिते नैषण्टककाण्डनिबन्धने

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अपस्सुड्मनुष्याश्चायत्यगुवो वश्यन्ध
आवयत्यो जोमघमग्नानरेलतेहेलो वर्त्ततेसु-
तलिद्रण इन्वतिदम्नोतिदिद्युदिरज्यतिराष्ट्रीति

द्वाविंशतिः ॥

इति निषण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥२॥

अथ तृतीयाध्यायः ।

—:—

उरु (१) । तुवि (२) । पुरु (३) । भूरि^१
 (४) । शश्वत् (५) । विश्व^१म् (६) । परी^१णसा
 (७) । व्यान^१शिः (८) । शतम् (९) । सहस्र^१म्
 (१०) । सुलिलम् (११) । कुवित् (१२) । इति
 द्वादश बहुनामानि ॥ १ ॥

(१) उरु । उर्विति पृथिवीनामेति उरुशब्दो व्याख्यातः ।
 आच्छाद्यते ह्यनेनाल्पम् । “उरु^१कुरु^१श्लधि (ऋ० सं० ६,
 ५, २६, १)”—इति निगमः ॥

(२) तुवि । तवतिष्ठ^१द्वयर्थः । सीदो धातुः । ‘अच इः
 (उ० ४, १३४)’ । वृद्धिर्हि बहुः । “तुविजाता उरुचयो (ऋ०
 सं० १, १, ४, ४)”—इति निगमः ॥

(३) पुरु । पृणातेः ‘पृभिर्दिव्यधिष्टधिष्टिभिः’ (उ० १, {
 =३)—इति कुप्रत्ययः । ‘उदोष्ठपुर्व्यस्य (७, १, १०२)’—
 इति उत्वम् । पुरुरेव बहुः पुरु^१भूजा चनस्यतम् (ऋ० सं० १,
 १, ५, १)”—इति निगमः ।

(४) भूरि । भवतेः ‘अटिगदिभूशुभिभ्यः क्तिन् (उ० ४,
 ६५)’—इति क्तिन्प्रत्ययः । भवति तत् सर्वस्थानुग्रहदा । “यत्र
 गात्रो भूरिश्रद्धा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ५)”—इति
 निगमः ॥

(५) शश्वत् । ‘टु शो शि गतिष्ठदोः (भू० प०)’ । ‘संश-

सुम्यद्देहत् (उ० २, ७६)”—इत्यादिना द्विर्वचनम्, अभ्यास-
वकारिकारिकारस्याकारो द्वित्वमाद्युदात्तश्च नियान्त्यते ।
परिवहेते गम्यते वा । “युहं धनानि सञ्चयामि शखतः
(ऋ० सं० ८, १, ५, १)”—“यच्चिद्वि शखता तनो (ऋ० सं०
१, २, २१, १)”—इति निगमो ॥

(६) विश्वम् । (७) परीणसा ।

(८) व्यानशिः । विपूर्वादश्रोतेरुत्सर्गतम्कन्दसि गमा-
दिभ्यो दर्शनात् (३, २, १७१ भा०)”—इति क्विः । द्वित्वम् ।
अत आदेः अश्रोतेय । विविधं व्याप्नोति । “व्यानशिः पंचमे
सोमधर्मभिः (ऋ० सं० ७, ३, १२, ५)”—इति निगमः ॥

(९) शतम् । ‘पङ्क्तिविंशतिस्त्रिंशत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टि-
नसत्त्वश्रोतिनवतिगतम् (५, १, ५६)”—इति दशदशाशभावस्त
च निपात्यते । “दशदशत.” इति निरुक्तम् (३, १०) । निपा-
तनसामर्थ्यात् बहुमात्रेऽपि वर्त्तते । “त्राजयोमः शतक्रतो
(ऋ० सं० १, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(१०) सहस्रम् । सहो बलनामसु व्याख्यातम् (१८३ पृ०) ।
ते मत्वर्थीयः । अस्यापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नास्ति । “सुह-
साचरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० २, ३, २२, १)”—इति
निगमः ॥

(११) सलिलम् । व्याख्यातमुदकनामसु (८३ पृ०) ।
गम्यते हि जलवत् । “अप्रकृतं सलिलं सर्वमा इदम् (ऋ०
सं० ८, ७, १७, ३)”—इति निगमः । ‘सलिलमिति बहु-
नाम । सलिलं कुविदिति पाठात्”—इति हरदत्तः ।

(१२) कुवित् । निपातोऽयम् । “कुवित् भोमस्याणामिति
(ऋ० सं० ८, ६, २६, २)”—इति निगमः ॥

इति द्वादश बहुनामानि । १ ॥

कृहन् (१) । ऋष्वः (२) । निष्ट्वः (३) ।
 मायुकः (४) । प्रतिष्ठा (५) । कृधु (६) । वृन्वकः
 (७) । वृभम् (८) । अर्भकः (९) । क्षुक्षुकः (१०) ।
 अल्प (११) । इत्येकादश ऋष्वनामानि ॥ २ ॥

(१) कृहन् । 'रुह वीजनम्नि (भू० प०)'—'रुह त्यागे (भू० प०)' । धनयोः 'संशतृम्यदे हदित्यादयः (उ० २, ७६)'—इति रेफस्य सम्प्रसारणम्, इतिप्रत्ययः, श्लेषवद्भावश्च निपात्यते । तत्र, दण्डनाथवृत्तिः—'आदिग्रहणाद्रिहृदियदित्यादयो भवन्ति'—इति । आरुह्यते हि ऋषो हृत्वादिः, त्यज्यते वा दीर्घार्थिभिः । "वृहन्तं चिहृहते रन्धयान्ति (अ० सं० ७, ७, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(२) ऋष्वः । 'सर्वनिष्ट्वऋष्वलष्वगिवपट्टप्रह्वेष्वो भतन्त्रे'—इति वनप्रत्ययान्तो निपात्यते । ऋसतिः शब्दार्थे पठित, तथाप्यत्र न्यूनार्थे वर्तते । "नमो ऋष्वार्यं च वामुनायं च (य० वा० सं० १६, ३०)"—इति निगमः ॥

(३) निष्ट्वः । 'घृषु सहर्षे (भू० प०)' । अत्र न्यूनार्थः । इगुपधलक्षणः कः । ऋष्वश्चदयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) मायुकः । 'हु मिष् प्रचेपणे (क्रा० उ०)' । 'कृवापा (उ० १, १)'—इत्युष् । स्वार्थे कः । प्रक्षिप्यतेऽनायासेन । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) प्रतिष्ठा । प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेर्न्यूनार्थात् 'घञर्थे कवि घानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि कः । प्रतितिष्ठति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कृधु । 'कृती हृदने (रू० प०)' । 'पृभिदिध्यधिष्यधि- धृषिभ्यः (उ० १, २६)'—इत्यादिना बाहुलकात् कुप्रत्ययस्त-

कारस्य धकारस्य । 'निकृन्तमिव हि तद् भवति कृत्स्नत्वा-
देव'—इति स्कन्दस्वामी । "यो अस्त्र^१धोयु^२ज^३र^४ स्व^५वान् (ऋ०
सं० ४, ६, १३, ३)"—इति निगमः ॥

(७) वस्त्रकः । 'टु वम उद्गिरणे (भू० प०)' न्यूनार्थः ।
'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना बाहुलकाद्रक् ।
ततः स्वार्थ कः (५, ३, ८७) । "वस्त्रकः पुद्भिरुपमर्पुदिन्द्रम्
(ऋ० सं० ८, ५, १४, ६)"—इति निगमः । "स्तुर्वानो वस्त्रो
मिजघान सुन्दिहः (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)"—इत्यत्र 'वस्त्रः
कृत्स्ननामैतत् दृष्टव्यम् । स्वार्थिककप्रत्ययान्तो कृत्स्ननामसु
पठितम्"—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८) दम्भम् । दम्भतिर्न्यूनार्थः । 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,
१२)'—इति रक् । 'नेड्वशि कृति (७, २, ८)'—इतीत्व-
प्रतिषेधः । "टुभं पशुं इव उर्विद्या विचरं (ऋ० सं० १, ८,
१, ५)"—इति निगमः ॥

(९) अर्मकः ।

(१०) क्षुल्लकः । क्षुधं लाति । 'आतोऽनुपमर्गे कः (३, २,
३)' । स्वार्थ कः । 'क्षुधं लाति क्षुल्लकः'—इति चीरस्वामी ।
'नमो महद्भयः क्षुल्लकेभ्यश्च क्षुल्लका शिपिविष्टका"—इति
निगमः ॥

(११) अल्पः । 'अन्नं भूषणपय्याप्तवारणेषु' । 'अलितनि-
शीङ्गृपाभ्यः पः'—इति पः । "अल्पा एनं पगयो मूञ्चन्त
उपतिष्ठेरन्"—इति निगमः ॥

इत्येकादश कृत्स्ननामानि । २ ।

सृष्टत् (१) । वृद्धः (२) । कृष्वः (३) ।
बृष्टत् (४) । उच्चितः (५) । त्वसः (६) । त्विपः

(७) । महिषः (८) । अश्वः (९) । ऋभुक्षाः
 (१०) । उक्षाः (११) । विहायाः (१२) । यक्षः
 (१३) । वृक्षिषः (१४) । विवक्षसे (१५) ।
 अम्भुणः (१६) । माहिनिः (१७) । गभीरः (१८) ।
 ककुहः (१९) । रभसः (२०) । बार्धन् (२१) ।
 विरप्शी (२२) । अद्भुतम् (२३) । बंहिष्ठः
 (२४) । बर्हिषत् (२५) इति पञ्चविंशतिर्महन्ना-
 मानि ॥ ३ ॥

(१) महत् । 'मानेनान्यान् जहातीति शाकपूणिर्मह-
 नौयो भवतीति वा (निरु० ३, १३)'—इति भाष्यम् । 'मानेन
 स्वगुणेन परिमाणेन अन्यान्, यदपेक्ष्य तस्य महत्त्वं, तान्
 जहाति अतिक्रामति मानशब्दात् जहातिष्वेति शाकपूणि ।
 निर्वचनलाघवात् महते पूजाकर्मणो वटत्याचार्य'—इति
 स्कन्दस्वामी । उभयत्रापि 'वर्त्तमाने पृषद्वृहद्महत् (उ०
 २, ७८)'—इत्यतिप्रत्यये निपातनाद्रूपमिद्धि । "महत्तदुल्ल-
 स्थिं तदीसीत् (ऋ० स० ८, १, १०, १)"—इति निगम ॥

(२) ब्रध्न । व्याख्यातमश्वनामसु (१२४५) । बध्नानि
 स्वगुणैः सर्वान् वेतनदानेन भृत्यादीन् । "युञ्जन्ति ब्रध्नम-
 पक्षरन्तम् (ऋ० स० १, १, ११, १)"—इति निगम ॥

(३) ऋष । 'ऋष गतौ (तु० प०) । 'भर्वनिष्टव (उ०
 १५१)'—इति वन्प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । गम्यते हि
 महान् सर्वं गतो वा भूमिम् । इमावर्षी गत्यर्थेण बोद्धव्यौ ।
 'ऋषिदर्शनात् (निरु० २, ११)'—इति भाष्यादपि दर्शनार्थम् ।

दर्शनीयो हि महान् “ऋष्वार्त इन्द्रु स्वर्विरस्य वाह्र ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)” इति निगमः ॥

(४) बृहत् । ‘बृहि बृही (भू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने पृपद्वृ-
हत् (उ० २, ७८)’—इति निपातनम् । परिष्टवं भवति हि
महत्त्वं, वर्धतेऽस्मिन्वैश्वर्यादि, वर्धतेऽनेन समाश्रितः । बृहत्-
शब्देनैवमर्था बोद्धव्यः । “बृहद्देम विदये सुवीराः (ऋ० सं०
२, ५, १९, ६)” — “उरोऋष्वस्य बृहूनः (ऋ० सं० १, २, १७,
४)” — इति निगमौ । उरोऋष्वस्येत्यत्र ‘ऋष्वस्य महन्नाम,
बलवतः, बृहत्तः एतदपि महन्नामैव । वेगसम्बन्धेन न च
पुनरुक्तिः । महतः वेगेन शीघ्रस्येत्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

(५) उचितः । ‘उचतिवृद्धार्थः’—इति स्कन्दस्वामी ।
निष्ठायासिडागमः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) तवसः । तवतिवृद्धार्थः । ‘अथविचमितमिनमि-
भिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽमच् (उ० ३, ११३)’ ।
“रजस्तुरे तवम् मारुतं गुणम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)” —
“तन्त्वा गृणामि तवम् मर्तव्यान् (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)”
—इति निगमौ ॥

(७) तविषः । तवतेरेव । ‘तवेर्णिडा (उ० १, ४८)’—
इति टिपच्प्रत्ययः । “सानुं गिरोणां तविषेभिरुसिंति^१
(ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)” —इति निगमः ॥

(८) महिषः । महतेः ‘अविमञ्जोऽटिपच् (उ० १, ४५)’ ।
महद्दर्थः । यद्वा, महतेः क्षिप्, समस्यैकवचनम्, मटे
‘अन्थेष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति उपत्ययः, ‘तत्पुरुषं
कृति बहुलम् (६, ३, १४)’—इति अलुक्, ‘सुपामाटिपु च
(८, ३, ९८)’—इति पत्वम् । महि महति स्थाने सीदन्नास्ति

महिषः । “महिषातो म्नायिनश्चिबर्मानवः (ऋ० सं० १, ४, ७, २)”—इति निगमः ॥

(८) अश्वः । व्याख्यातमुदकनामसु (१०६५) । आ सम-
जात् भवतीति कीर्त्तिमत्त्वात् । यद्वा, भवतेः भत्तार्थात्
प्राप्त्यर्थाद्वा नञ्पूर्वात् ‘नञि भुवो ङित्’—इति क्वन्प्रत्ययः ।
न भवत्यनेनोपदेशोऽस्मिन्निति वा न प्राप्यते लेशैः । “न वे
वातेस्य प्रमिनन्त्वभम् (ऋ० सं० १, २, १४, १)”—आ यो
नी अश्व इति (ऋ० सं० १, ३, १८, ३)”—इति निगमौ ॥

(१०) ऋभुजाः । ऋ गतो (भू० प०) । ‘अर्त्तर्भुजि-
नक्’—इति भुजिनक्प्रत्ययः । ‘पथिमथ्यभुजाभात् (७, १,
८५)’ ‘इतोऽत् सर्वनामस्थाने (७, १, ८६)’ । उक्तं विस्तीर्णं
भाति, ऋतेन मत्नेन यज्ञेन वा भाति भवति वा, ऋभुः ।
मेधावी महत् स्थान वा । उरुशब्दादुपपत्ताद् भातेर्भदतेर्वा
‘ऋग्यादयश्च (उ० १, ३६)’—इति क्वन्प्रत्ययः । पूर्वपदस्य
उवर्णाटिलोपः सम्प्रसारणश्च निपात्यते । क्षयतेरैश्वर्यकर्मणः
क्षयतेर्वा ‘वृतेऽहन्दसि (उ० ४, १३६)’—इति बाहुलकादिनि
टिलोपश्च । ऋभूणा क्षयति ईष्टे, ऋभो महति स्थाने निव-
सति वा । “त्वञ्भुजानयश्च पाट् (ऋ० सं० १, ५, ४,
३)”—इति निगमः ॥

(११) उक्षा । उक्षतेर्षृङ्गार्थात् ‘श्वञ्चुञ्चन्पूर्पन् (उ० १,
१५५)’—इति क्वन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । निगमोऽन्वे-
पणीयः ॥

(१२) विहायाः । ‘वहिजाघाज्भ्यश्चन्दसि (उ० ४, ०१५)’
—इति अहातेर्जिहीतेर्वा बाहुलकात् पुनभावेऽपि युगामसो
निपात्यते । कृष्णादुदस्थादूर्यां ‘विहाया’ (ऋ० सं० २, १,
४, १)”—इति निगमः ॥

(१३) यज्ञः । यजते: 'शेषयज्ञनिहायोवापामौया (उ० १, १५२)'—इति वन्प्रत्ययो जकारस्य इकारस्य निपात्यते । यजते द्वेषपूजादिकं करोति । यदा, 'यसु प्रयत्ने (टि० प०)' 'यसोद्य'—इति कन्प्रत्ययः—इति भोजदेवः । यस्यति प्रयत्यते शत्रुत्वाच्चयादौ । 'यञ् इति महतो नामधेयम्, यातश्च हतश्च भवति'—इति (निर० ८, ८) भाष्ये 'यातश्चासावाहृतश्च वार्थिभिः, हतश्चासौ गरणार्थिभिः, द्विधातुजत्वं दर्शितम्' इति स्कन्दस्वामी । ततोऽत्र यातेर्हृयतेश्च 'गृहे कः (३, १, १४४)' इति बाहुलकात् भूते कप्रत्ययो ह्ययतैः सम्प्रसारणाभावश्च । "प्रवो' युह' पुरुणाम् (ऋ० सं० १, ३, ८, १)—इति निगमः ॥

(१४) ववच्चिथ । (१५) विवच्चसे । 'तत्र ववच्चिथ विवच्चम इत्येते (निर० ३, १२)'—इत्यादिभाष्ये अनयोराख्यातयोर्महत्त्वमसु पठनीयत्वं महद्वाचकत्वं चोपपादितं स्कन्दस्वामिना । ववच्चिथेत्यत्र 'सन्वतः (८, ४, ७६)'—इतीत्याभाव, एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्, चकारात् परस्माकारस्येत्वश्च व्यत्ययेन । "अतिविश्वं ववच्चिथ (ऋ० सं० १, ५, १, ५)"—'शीर पावकयो'षिप्' विवच्चसे (ऋ० सं० ०, ०, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(१६) अमृषः । अमतेः क्विप् । विभर्त्तः 'इषसिञ्जिति (उ० ३, २)'—इत्यादिना बाहुलकात् नप्रत्ययः । "पिगृ-भृष्टिममृषम् (ऋ० सं० २, १, २२, ५)"—इत्यत्र 'अमृषस्य महतः फनस्य हेतुभूता'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) माहिमः । महतेः । 'महेरिणश्च (उ० २, ५३)'—इति इणप्रत्ययः । "प्रयो न हृमि' स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, २०, १)"—इति निगमः ॥

(१८) गभीरः । वाङ्नामसु व्याख्यातम् (६५ पृ०) ।
प्रतिष्ठितो महति स्थाने लिप्यन्ते । “उक्त्व्यचा वरिभती
गभीरम् (ऋ० सं० १, ०, २६, २)”—इति निगमः ॥

(१९) ककुहः । ‘ककु सहने’ । ‘ककेरुहः’—इति उह-
प्रत्ययः । सहते अभिभवति शत्रून्, सहते चमतेऽपरार्थान्
वा । “वृचन्ते वां ककुहासः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ३)”—
इति निगमः । ‘ककुहः इति महन्नाम’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२०) रभसः । ‘रभ राभस्ते (भू० आ०)’ । ‘अत्यविच-
मितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ०
३, ११३)’ । रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्ये वा शत्रुषु ।
“अधेनं वका रभसासो अद्युः (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)”—
इति निगमः ॥

(२१) ब्राधत् । ब्रन्धातेः ‘संयत्तृम्यहेहदित्वाद्यः (उ० २,
७९)’—इतीतिप्रत्ययः आ आगमश्च निपात्यते । “स ब्राधतो
नहुद्यो दंसुजूनः (ऋ० सं० २, १, २, ४)”—इति निगमः ॥

(२२) विरप्शी । ‘रप लप व्यक्षायां वाचि (भू० प०-)
विपूर्वः । ‘रपभृकम्यभिकुभ्यः शक्’—इति वाङ्मूलकाल् शक् ।
विविधं रपतीति विरप्शाः स्तोतार, तोऽस्य मन्ति इति विर-
प्शी । यदा, विविध रपणं विरपणं तदस्यास्ति वा । महि
मह इत्यनुबन्तपाठश्च । विरप्शी गोमती मही (ऋ० सं०
१, १, १६, ३)”—इत्यादीकारान्तोपादानं मन्हेनिवृत्त्य-
र्थम् । “कृत्वे अपिबो विरप्शीन् (ऋ० सं० ४, ७, १२, २)”
—“विरप्शिमै वृषिणं शन्तमानि (ऋ० सं० ४, ७, ४, १)”
—इति निगमौ ।

(२३) अद्भुतम् । ‘भू सत्तायाम् (भू० प०)’ । ‘अदि भुवो
हुतष् (उ० ५, १)’ । ‘अदित्वाद्यर्थार्थोऽव्ययम्’—इति शौर-

आमी । तत्र सम्पूर्वाद् विभर्त्तवा बाहुलकात् हुतन्प्रत्यये
मसोऽभावश्च । सम्यक् षोडशितो घनादिभिः, सम्यक् विभर्त्त्या-
श्रितेनेति वा । “सदमस्यतिमद्भुतम् (ऋ० सं० १, १, ३५,
१)” — “वर्षट्कृतस्याद्भुतस्य दसा (ऋ० सं० १, २, २२, ४)” —
इत्यत्र ‘महद्वामाद्युदात्तः स्यादवाच्यर्थ्यभूतेऽन्तोदात्तः स्वरः’
—इति साधवः । “तत्र स्तुरीपमद्भुतम् (ऋ० सं० २, २,
११, ४)” —इति निगमः ॥

(२४) वंङिष्ठः । वहि महि वृहो (भू० आ०) । लङ्घि-
वंङ्घान्नोपश्च (उ० १, २८) —इति बहुपदम्, तत इष्टन्-
प्रत्ययः । ‘वंङ्घतेर्वहुलं मत्वर्थीयः’ —इति चीरस्वामी ।
‘अतिगयेन वङ्घलो वंङिष्ठः । ‘प्रियस्थिरस्थिरोरुवङ्घन (६, ४,
१५७)’ —इत्यादिना वङ्घादेशः । यदा, ‘निसुलवञ्जुलवकुल-
नूनपृथुलम्बूलविमस्युलाटयः’ —इति वङ्घेरुलघ्नप्रत्ययो नलो-
पश्च निपात्यते । अन्यत् पूर्ववत् । “यद्वंङिष्ठं नाति विधे-
मुदानु (ऋ० सं० ४, ४, ३१, ३)” —इति निगमः ॥

(२५) वङ्घिपत् । वङ्घि महि वृहो (भू० प०) । ‘वृङ्घेर्न-
लोपश्च (उ० २, १०२)’ —इति इतिप्रत्ययः । वङ्घिः शब्द उप-
पट्टे मतः ‘सक्कुडिप (३, २, ६१)’ —इत्यादिना क्तिप् । पृषो-
दरादित्वाद्द्विवङ्घिपः मकारलोपः । सुपाभादित्वात् (८, ३,
८८) पत्वम् । यदा, ‘अनिते (८, ३, १८)’ —इति । ‘सर्व-
धातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ —इति इन् । अन्यत् पूर्ववत् । परि-
हृष्टे स्थाने स्यादति हि महान् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति पञ्चविंशतिमहत्त्वमानि ॥ ३ ॥

गयः (१) । कटरः (२) । गर्त्तः (३)
हृष्टम् (४) । अस्तम् (५) । प्रस्यम् (६) ।

(१८) गभीरः । वाङ्नामसु व्याख्यातम् (६५ पृ०) ।
प्रतिष्ठितो महति स्थाने लिप्यन्ते । “उ^१कुव्यचा वरिमतौ
गभीरम् (ऋ० सं० १, ७, २६, २)” — इति निगमः ॥

(१९) ककुहः । ‘ककु सहने’ । ‘ककैरुहः’ — इति उह-
प्रत्ययः । सहते चभिभवति शत्रून्, सहते चमतेऽपराधान्
वा । “वृच्यन्ते^१ वां ककुहासः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ३)” —
इति निगमः । ‘ककुहः इति महवाम’ — इति स्कन्दस्वामी ॥

(२०) रमसः । ‘रम राभस्ये (भू० आ०)’ । ‘अत्यविच-
मितमिनमिरभिलभिनमितपिपतिपनिपणिमहिर्भ्योऽसच् (उ०
३, ११३)’ । रमते महान्ति कर्माणि, मंरभ्ये वा शत्रुषु ।
“अधै^१नं हका रभुसासो^१ अद्युः (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)” —
इति निगमः ॥

(२१) ब्राधत् । ब्रन्धातेः ‘सधत्तृम्पद्देहदित्वाद्यः (उ० २,
७६)” — इतीतिप्रत्ययः आ आगमद्य निपात्यते । “म ब्राधे^१तो
नहु^१पो दसु^१जूनः (ऋ० सं० २, १, २, ४)” — इति निगमः ॥

(२२) विरप्शी । ‘रप लप व्यक्तायां वाचि (भू० प०)’
विपूर्वः । ‘रपभृक्कन्यभिकुभ्य. शक्’ — इति बाहुलकात् शक् ।
विविध रपतीति विरप्शाः स्तोतार, तोऽस्य मन्ति इति विर-
प्शी । यद्वा, विविध रपणं विरपणं तदस्यास्ति वा । महि
मह इत्यसुचन्तपाठय । विरप्शी गोमती मही (ऋ० सं०
१, १, १६, ३)” — इत्याटोकारान्तोपादानं मन्दे हनिहृत्त्व-
घम् । “क्त्वे अपि^१वो विरप्शीन् (ऋ० सं० ४, ७, १२, २)”
— “विरप्शिने^१ वृजिणे^१ शन्तमानि (ऋ० सं० ४, ७, ४, १)”
— इति निगमी ।

(२३) अद्भुतम् । ‘भू मत्तायाम् (भू० प०)’ । ‘अदि भुवो
— हुतष् (उ० ५, १)’ । ‘अदित्वाद्यर्थोऽव्ययम्’ — इति क्षीर-

स्वामी । तत्र सम्पूर्वाद् विभर्त्तवा बाहुलकात् हुतन्प्रत्यये
 ममोऽभावश्च । सम्यक् षोडशो धनादिभिः, सम्यक् विभर्त्तवा-
 र्थितेनेति वा । “सदस्यस्तिमद्भुतम् (ऋ० सं० १, १, ३५,
 १)” — “वपट्कृतस्याद्भुतस्य दत्ता (ऋ० सं० १, २, २२, ४)” —
 इत्यत्र ‘महन्नामाद्युदात्तः स्यादवाश्चर्यभूतेऽन्तोदात्तः सरः’
 — इति माधवः । “तत्र स्तुरीपमद्भुतम् (ऋ० सं० २, २,
 ११, ४)” — इति निगमः ॥

(२४) वञ्छिष्ठः । वञ्छि मञ्छि वृद्धी (भू० आ०) । लङ्-
 वञ्छोर्नलोपश्च (उ० १, २८) — इति बहुपदम्, तत इष्टन्-
 प्रत्ययः । ‘वञ्छतेर्बहुलं मत्वर्थायः’ — इति चौरस्वामी ।
 अतिशयेन बहुलो वञ्छिष्ठः । ‘प्रियस्थिरस्थिरोरुबहुल (६, ४,
 १५७)’ — इत्यादिना बहादेशः । यद्वा, ‘निञ्जुलवञ्जुलवकुल-
 मूलपृथुलस्यूलविसस्यूलाटयः’ — इति वञ्छेरुलच्प्रत्ययो नलो-
 पश्च निपात्यते । अन्यत् पूर्ववत् । “यद्बन्धं हृष्टं नाति विधे-
 सुदानु (ऋ० सं० ४, ४, ३१, ३)” — इति निगमः ॥

(२५) वञ्छिपत् । वञ्छ वञ्छि वृद्धी (भू० प०) । ‘वृञ्छेर्न-
 लोपश्च (उ० २, १०२)’ — इति इतिप्रत्ययः । वञ्छि.शब्द उप-
 पटे मतः ‘मत्सूदिप (३, २, ६१)’ — इत्यादिना क्शिप् । पृषो-
 दरादित्वाद् वञ्छिपः सकारलोपः । सुपामादित्वात् (८, ३,
 ८८) पत्वम् । यद्वा, ‘अनिति (८, ३, १८)’ — इति । ‘सर्व-
 धातुभ्यः (उ० ४, ११०)’ — इति इन् । अन्यत् पूर्ववत् । पञ्च-
 वृद्धे स्थाने स्यादिति हि महान् । निगमोऽन्वेपथीयं शार्थस्य
 इति पञ्चविंशतिमं सन्निभम्, आद्गुणश्च ।

गयः (१) । ह्यी इति पर्यायेणास्यार्थकथनम्
 ह्यीदम्शा अतिथिदुःशोणे (ऋ०
 ह्यस्यम् (४) । अत्र

सं० ३, ८, १८, ५)”—मध्यो निवृत्तोरुखो' दुर्गोणे (ऋ० सं० १, ५, १३, २)”—इति निगमौ ।

(८) नीलम् । 'व्याडक्रोडकुहोडादय'—इति उडक्-प्रत्ययः, प्रत्ययादेशोपो गुणाभावश्च निपात्यते । नीयस्तेऽत्र पदार्था, नयति सुखानि घसनमिति वा । “आ यो मूहः गूरुं सुनादनील (ऋ० सं० ८, १, १७, १)”—इति निगमौ ।

(९) दुर्घाः । 'दुर्घा हिंसार्या (भू० प०) । 'अत्रादि-त्वाद् यप्रत्यये वकारलोपे दीर्घाभावश्च निपात्यते । हिंसन्ति भीनाति हि त दु खम । यद्वा, दुःशब्दपूर्वात् 'याते, 'वर्धे क्वविधानम् (३, ३, ५८, वा० २)”—इति क । 'दुःखेन प्राप्यन्ते, दुर गृहद्वाराणि अर्हन्तीति वा दुर्घा गृहा ७च्यन्ते'—इत्युवट । 'अवो'रुहा प्रचंसा सोऽद् दुर्घात् (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)”—इति निगमः ॥

(१०) स्वसराणि । व्याख्यातमहर्नामसु (४६ प०) । स्वेन स्वननेन क्रियते प्राप्यते र्वैर्गृह्यतो आतिभि क्रियते, सुदु अस्यन्ते वाचिन् पदार्था । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(११) अमा । 'अम गतिभक्षशब्देषु (भू० प०) । 'पुष्टि स्रजप्राया च प्रायेण (३, ३, ११८) । गम्यन्तोऽस्मिन् भक्षन्तो गृह्यायन्तो वा । यद्वा, निपातोऽयम् । “अमाखम् (ऋ० सं० ५, २, २०, १)”—इत्यत्र, उवट—'अमा गृहवचनं सह-वचनो वा । अव्ययात् ल्यप् तत्र भव इत्यर्थः । गृहे सत्याहा भवति अमाख'—इति । “सा जी अमा सो परश्चे निपातु (ऋ० सं० ८, २, ५, ७)”—“अमा सते व'हसि भूरि'वामम् (ऋ० सं० २, १, ६, २)”—“अमाजूरिव पित्रो सर्वासती (ऋ० सं० २, ६, २०, २)”—इति निगमाः ॥

(१२) दमे । 'दम उपशमने (दि० प०) । षष् । 'नोदा-

सोपदेशस्य (७, ३, २४)”—इति वृद्धिप्रतिषेधः । शान्त्यनेन
नेन शीतादि, दान्तः क्लेशः । “वहमान् स्वे दमे” (ऋ० सं०
(१, १, २, ३)”—“हस्तुर्त्तारं दमे दमे (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)”
—इति निगमौ ॥

(१३) कृत्तिः । कृती छेदने (तु० रु० प०) । कृत्तिन् ।
कृदरवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥
(१४) योनिः । व्याख्यातमुदकनामसु (१०१ पु०) ।
मिश्रतेऽनेन सुखम्, पृथग्भूयन्तेऽनेनानिष्टा इति, परीवीतो
वा प्राकारादिना जायेव । जायेतु योनावरं विश्वस्मै (ऋ० सं०
१, ५, १०, ३)”—इति निगमः ॥

(१५) सद्म । सदर्मनिन् । सीदत्यधिन् । “सद्मेव
धीराः सुस्मायं चक्रुः (ऋ० सं० १, ५, ११, ५)”—इति
निगमः । ‘सद्म गृहनाम’—इति स्कन्दस्वामी ।

“वर्म” इति केचित् पठन्ति । वृणोतिर्मन् । त्रियते तेन,
सम्भव्यते वा गृह्णिमि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) शरणम् । शृणातेः ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)”—
इति युच् । शृणाति शीतादिक्लेशम्, रचितवान् वा क्लेशेभ्यः
‘शदिः प्रात्ययैः’—इति माधवः । प्राप्यते हि तत् । “तोद-
स्येव शरणं आमुहस्य” (ऋ० सं० २, २, १६, १)”—इति
निगमः ॥

(१७) वरुणम् । ‘हृज् वरणे (स्वा० उ०) । ‘जृह्वञ्भ्या-
सूर्यन् (उ० २, ५) । वर्मवदर्थः । “भवा वरुणं गृणते
विभावो (ऋ० सं० १, ४, २४, ४)”—इति निगमः ॥

(१८) कृदिः । ‘कृदं सन्दीपने (शु० प०) । ‘अर्चिगुचि-
कृदपिच्छर्दिभ्य इमिः (उ० २, १०१) । ‘सन्दीप्यते शालया ।
“प्रथो यच्छर्तादवकं पृथु कृदिः (ऋ० सं० १, ४, ५, ५)”—

“वरुथु मन्त्रियच्छदि (ऋ० स० ६, ४, ५२, १)”—इति निगमौ ।

(१८) हृदि । ‘हृद अयवारणे (सु० उ०)’ । ‘विष् । पूर्ववदिम् । ‘कादेर्घे हुपसर्गस्य (६, ४, ८६)’ । ‘इस्यन्-लक्षिण च (६, ४, ८७)’—इति ऋस । षिवोप । कायते हि तत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) छाया । ‘छो छेदने (दि० प०)’ । मास्तातमीसु भ्यो य । वृत्तिवदर्थः । छायाकरत्वाद्वा छाया । “यस्य छाया सतम् (ऋ० स० ८, ७, ३, २)”—इति निगमः ।

(२१) शर्म । शृणोति शरे अयतेर्वा मन् । अयतेर्वा-हुलकाद्रूपमिद्धि । श्रीयते हि तत् । अन्यत्र शरणवदर्थः । “स्यामिदिन्द्रस्य शर्मेषि (ऋ० स० १, १, ८, १)”—“त्रिधातु शर्म” वहत शमस्यती (ऋ० स० १, ३, ४, ६)”—इति निगमौ ॥

(२२) अजम् । अजे ‘अर्त्तिस्तुसुष्टुष्टुष्टुष्विचु (उ० १, १३७)’—इत्यादिना बाहुलकात् मन् । अस्तवदर्थः । “येषा-मज्मेषु ष्टिवी (ऋ० स० १, ३, १३, ३)”—इति निगमः ॥ इति हाविशतिगृहनामानि ॥ ४ ॥

इरज्यति (१) । विधेम (२) । सप्रवति (३) । नमस्यति (४) । दुवस्यति (५) । ऋभोति (६) । ऋणद्धि (७) । ऋच्छति (८) । सप्रति (९) । विवासति (१०) । इति दश परिचरय-कर्माणः ॥ ५ ॥

(१) इरज्यति । ‘इरज् ईर्ष्यायाम्’ कर्णादि, यति-

संसु । अनेकार्थत्वात् इत्यादिभ्यदुक्तत्वात्तस्त्रिभ्याये सर्ववधातुषु तद् बोद्धव्यम् ॥

(२) विधेम । 'विध विधाने' तुटादि । लिङुत्तमपुरुष बहुवचनम् । "युञ्जे विधेम नमसा हविर्भिः (ऋ० सं० २, ७, २४, २)" — "हविर्भान्तो विधेम ते (ऋ० सं० १, ३, ८, २)" — "होतव सन्ना विधतो वितारोत् (ऋ० सं० १, ५, १, १)" — इति निगमः ॥

(३) सपर्यति । 'सपर पूजागम्' कण्डादि । "दूत देव सपर्यति (ऋ० सं० १, १, २३, २)" — इति निगमः ॥

(४) नमस्यति । 'नमोवरिवसिद्वड क्यच् (२, १, १६)' । नमस. सञ्ज्ञायाम् । नम. करोति । "इन्द्रं नमस्यन्तु प्रमभिर्गर्कैः (ऋ० सं० १, ३, १, २)" — "यं नमस्यन्ति हृद्यैः (ऋ० सं० १, १, ११, ४)" — इति निगमौ ॥

(५) दुवस्यति । 'दुवस् परिचरणे, परितापे च' कण्डादिः । "दुवस्यन्ति स्रजारो अद्रवाणम् (ऋ० सं० १, ५, २, २)" — इति निगमः ॥

(६) ऋधोति । "ऋधु षडो" स्त्रादिः । अतएव "या ऋधोति हविष्कृतिम् (ऋ० सं० १, १, ३५, ३)" — इति निगमः ॥

(७) ऋणहि । व्यत्ययेन शम् ॥

(८) ऋच्छति । 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रत्ययभूर्त्तिभावेऽ' (तु० प०) ॥

(९) सपति । 'पप समवाये (भृ० प०)' । "अविर्दासो विदुष्टं सपेम (ऋ० सं० ४, ५, १८, ५)" — इति निगमः ॥

(१०) विवासति । नैरुक्तधातुः । 'विपृषात् वसण्चि' । 'ऋन्द्युभयथा (३, ४, ११७)' — इति शपि आर्धधातुकत्वात्

खिलोप'—इति भद्रभास्कररमित्ये । “हुविष्वा/ प्राविवामति
(ऋ० म० १, १, २३, ३)”—इति निगम ॥

इति दश पञ्चिचरणकर्माणि ॥ ५ ॥

शिखाता (१) । शतरा (२) । शातपन्ता
(३) । शर्म (४) । स्यमकम् (५) । शेट्थम् (६) ।
मवः (७) । सुग्मम् (८) । सुदिनम् (९) ।
शूपम् (१०) । शूनम् (११) । शुग्मम् (१२) ।
भेप्रजम् (१३) । जल्लापम् (१४) । स्योनम् (१५) ।
सुम्नम् (१६) । शेवम् (१७) । शिवम् (१८) ।
शम् (१९) । कम् (२०) इति विंशतिः उखना-
मानि ॥ ६ ॥

(१) शिखाता । ‘शिङ् निगाने (स्वा० उ०)’ । निम्ब
विम्बशिम्बहिम्बडिम्बस्त्रम्बसम्बादय’—इति शिनोतेर्वप्रत्ययो
मुम निपात्यते । अतर्तर्धञ । दु खानि तनूकुर्वत् प्रार्थ्यते ॥

(२) शतरा । शत बहु, अनेकमिन्द्रियप्रमादादि राति
ददाति ‘घातोऽनुपमर्गे क (३, २, ३) ।

(३) शातपन्ता । शो तनूकरणे (टि० प०)’ निष्ठा ।
पतते ‘हसिन्मृशि ष्वामि (उ० ३, ८३)’—इति बाहुलकात्
तन । गतेन दु खाना तनूकरणेन पत्यते स्तूयते । त्रिष्वपि
द्विवचनस्याकार । मिथेर्धु ऋता शतरा शातपन्ता (ऋ० म०
८, ६, १, ५)”—इति निगम ॥

(४) शर्म । व्याख्यात गृहनामसु (२५६पृ०) । “ता नो
देवी सुहवा शर्म यच्छत (ऋ० स ४, २, २८, ०)”—इति

निगमः ॥ 'अस्ये स्थाने "शिला."—इति केचित् पठन्ति ।
'शल गतो (भू० प०)' । 'वलिफल्पोर्गुक् च)'—इति कृतप्रत्ययो
बाहुलकादकारस्येकारः । गम्यते पुण्ययद्भि, गच्छत्यनेन
वृत्तिम्, गच्छति वान्वयमनित्यत्वात् । एवमर्था गत्यर्थेषु
बोद्धव्याः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्मकम् । 'प्रिवु तन्तुसन्तानि (दि० प०)' । 'अवि-
सिविसिशुषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)'—इति मन्प्रत्ययः ।
'छोः शूडनुनासिके च (६, ४, १८)' यणादेश, सार्थे क ।
श्रुतं पुण्ययति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) श्रेष्ठम् । श्रेष्ठ्ये उपपदे ह्रस्वः इगुपधलक्षणः कः ।
श्रेष्ठस्य बर्द्धयित् श्रेष्ठम् । पृषीदरादित्वादुभयत्र रूपसिद्धिः ।
"न श्रेष्ठमधि धाद्युन्नमस्मि (ऋ० सं० १, ४, १८, ६)"—इति
निगमः ॥

(७) मयः । 'मिञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)' । असन् ।
दिनस्ति दुःखम् । "मयं कृणोषि प्रयु आ च सरये" (ऋ०
सं० १, २, ३३, २)"—इति निगमः ॥

(८) सुगम्यम् । सुपूर्वात् गमिः अक्षरादित्वात् यत्प्रत्यय उप-
धालोपधः । "उपा देदातु सुगम्यम् (ऋ० सं० १, ४, ५, ३)"
—"आ सुगम्याय सुगम्यम् प्राता (ऋ० सं० ६, २, ७, ५)"—
इति निगमो ॥

(९) सुदिनम् । व्याख्यातमहर्नामसु (६७ पृ०), अत्र
सपूर्वम् । सुष्टु व्यति दुःखम्, खण्डयते वा भाग्यविद्व्यं चिण ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) शूपम् । व्याख्यातं बलनामसु (१८२ पृ०) । शुष्य-
स्वनेन दुःखम्, प्रियावहश्च सुखम् । "उास्मान्ने भित्तरी न
शयोः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—इति निगमः ॥

(११) गुनन् । 'गुन गतो (त० प०)' । 'गिहे क (३, ४) १.४)'—इति बाहुलकात् क । "गुन न् फाला विञ्चवन्तु भूमिन् (ऋ० म० ३, ८, ८, ८)"—गुन हुँवन् सुवर्षानुमिन्त्वं । (ऋ० म० ३, २, ४, ७)—इति निगमो ।

(१२) शम्भम् । शब्दे उपपदे गम 'गिहे क (३, १ १४४)'—इति कः । गजहनेत्युपधालोप (६, ४, ८८) । पृषो टरादिन्वात् शम्भो मलाप । सुष्ठु शम्भतेऽनेन दुष्कृतादि शम्भनेन वा । यद्वा, शक्ते 'युञ्जितिञिष्ठा कुञ्ज (उ० १, १४३)'—इति बाहुलकात् मङ्प्रत्यय, ककारश्च मकारश्च । शम्भोति इति जनयितुम् । "वास्तो'प्यते इन्मर्था सु मर्दा रे (ऋ० म० ४, ४, २१, ३)"—इति निगमः ।

(१३) भेषजम् । (१४) जलापम् । व्याख्याते उदकनामस्य (१०८५) भिषज्यतिरत्र सुखनाथः । "दृष्ट जलापभेषजम् (ऋ० म० १, ३, २६, ४)"—इति निगमः ॥ 'जलापज सुखा दोषधम्'—इति स्कन्दसामिभाष्यम् ।

(१५) स्योनम् । 'सिञ्जु तन्मुमन्ताने (दि० प०)' । 'निवे- टैर्युट च (उ० ३, ८)'—इति नप्रत्यये गुणः । स्युमवटर्धः । स्यामिति सुखनाम, 'स्यतेरदस्यन्त्ये तत —इति । (निरु० ८, ८) भाष्ये 'स्यतेः सेवतेय स्योनम्'—इति व्याख्यात स्कन्द सामिना । तत्र बाहुलकावप्रत्यये टैर्युट । "द्वैवेग्यो ि तये स्योनम् (ऋ० म० ८, ६, ८, ४)"—"स्योना पृ'धिवि भद्र (ऋ० म० १, २, ६, ५)"—इति च निगमो ॥

(१६) सुम्भम् । 'राज्ञामास्त्रासुम्भदुष्मिन्त्वं' इति भोजसूत्रम गोभनेन कामंथा भीयते निभीयते, सुहु मीरते पारि । भागेनति वा । "क'व सुम्भानव्यासि षट् स० १, २, १५, ३।" "सुम्भार्थं वर्त्तयामसि (ऋ० म० ६, ४, ५५, १)"—इति निगमो

(१७) शिवम् । (१८) शिवम् । 'शीङ् स्वप्ने' (अदा०
आ०) । 'इण्शीभ्या वन् (उ० १, १५०)' । 'सर्वनिष्ट्व (उ०
१, १५१)'—इति शीङो ङस्त्वन् यन्प्रत्ययो गुणाभावश्च
निपात्यते । 'शेवमिति सुखनाम (निरु० १०, १७)' इत्यादि-
भाष्ये । शिष्यतेर्व्युत्पादितावेतो । तत्रार्थस्तु—शेषति हिनस्ति
क्वे ग, शेषयति वा स्वाययम् । "जने न शेव आह्वय्यं सन्
(ऋ० स० १, ५, १३, २)"—"श्रियाभिर्न क्षयमानाभि
रागात् (ऋ० स० १, ५, २७, २)"—इति निगमौ ।

(१९) शम् । निपातोऽयम् । यदा, शाम्यतेर्विन् । शाम-
विट् लेशानाम् । "श ते सन्तु प्रचेतसे (ऋ० स० १, १,
१०, २)"—इति निगम ।

(२०) कम् । अयमपि निपातनम । "श्रियम् क भानुभि
सम्मिमिच्चिरे (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)"—"आ वो मज्जू
तनाय कम् (ऋ० स० १, ३, १६, २)"—इति निगमौ ।
"अहे कमिन्द्र चरतो वितर्त्तरम् (ऋ० स० १, ७, १४, २)"—
इत्यत्र 'कमिति सुखनामेदमध्ययम्'—इति हरदत्त ।

इति विंशति सुखनामानि ॥ ६ ॥ (.)

निर्णिक (१) । वृषिः (२) । वर्षः (३) ।
वर्षुः (४) । अमतिः (५) । अमः (६) । सुः
(७) । अमः (८) । प्रिष्टम् (९) । पेशः (१०) ।
कशनम् (११) । सुरः (१२) । अर्जुनम् (१३) ।
ताम्वम् (१४) । अरुपम् (१५) । शिल्पम् (१६) ।
इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

(१) निर्णिक । 'णिजिर् शीचपोपंबयो (उ०) उ०'

निघण्टुपूर्व-क्विप् । निर्णितं हि तत्, पोषयति वा प्रीतिम् ।
“वरुणो वस्त निर्णिजम् (ऋ० सं० १, २, १८, ३)”-इति
निगमः ॥

(२) वृत्रि । ‘वृञ् वरये (स्वा० उ०)’ । ‘षाड्गमहन
वन किकिनी लिट् च (१, २, १०१)’ दिवंचनम्, कित्वाद्
गुणाभाव, यथादेश । तहि स्वाश्रयमाहणोति, त्रियते वा ।
“विद्युद् भवन्ती प्रति वृत्रि सीहत (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)”-
इति निगमः ॥

(३) वर्यं । ‘वृड् सम्भत्तो (क्रा० आ०)’ । ‘वृञ्गोड्भ्या
रूपस्वाङ्गोर्युट् च (उ० ४, १८६)’-इत्यसुन् । भञ्चते हि
तत् । वृषोतिर्वा बाहुलकादसुन् युट् च । वृत्रिवदर्थे । “भा
वर्षो अस्मदपे गृह एतत् (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)”-इति
निगमः ॥

(४) वपु । व्याख्यातसुदकनामसु (१०६ पृ०) । उच्यते
स्वाश्रय “वपुर्भिराचरतो अन्यान्वा (ऋ० सं० १, ५, २, ३)”
-इति निगमः ॥

(५) अमति ।

(६) अष । ‘अष इति रूपनामाप्ताते (निरु० ५, ११)’
-इत्यादिभाष्ये स्कन्दस्वामिना अषशब्दो व्युत्पादितः । तत्
प्रकारेण निर्वचनं प्रदर्शयति । नञ्पूर्वात् षातिरसुनि बाहुल
कादाकारलोप आप्रोतिर्वा । ‘हृत् वटिहिनिकमिकषिथ्य स’
(उ० ३, ५८)’-इति सप्रत्ययः । “वृषाहृस्तेव निर्णितीते
अष (ऋ० सं० २, १, ८, २)”-“अषरसं परि जज्ञे वसिष्ठ
(ऋ० सं० ५, ३, २४, २)”-“अषरसां गन्तुर्वाषाम् (ऋ० सं०
८, ७, २४, ६)”-इति निगमाः ॥

(७) सु । ‘स्फुर स्फुलने (त० प०)’ । ‘सुगयादयश्च (उ०

८, ३६) — इति डुन्मत्वयः, 'सकारपकारयोः फकारस्य च व्यत्व-
यश्च निपात्यते । स्फुरति हि तत् । "वहन्ते अङ्गुत श्वः
(ऋ० सं० ६, १, ३७, २)" — "गुष्ठा इन्द्र मवाता अङ्गुत श्वः
(ऋ० सं० १, ४, १२, ४)" — इति निगमौ ।

(८) अप्रः । अपत्यनामसु व्याख्यातम् (१४५ पृ०) । तेन
हि कृत्स्नमात्रयं व्याप्नोति । "अभिसन्ति जन्मया ता अन्-
प्रसः (ऋ० सं० २, ६, ३०, ४)" — इति निगमः ॥

(९) पिष्टम् । 'पिष्ट अवयवे (तु० प०)' 'पिष्ट गती (भू०
प०)' — इति चौरस्वामी । 'पिष्टे; किञ्च (७० ३, ८२)' —
इति ऋः, गुणाभावश्च, 'तितुवथ (७, २, ८)' — इतीट्प्रतिषेधः ।
'पिष्टितम्, अवयवशो विभक्तमित्यर्थः' — इति स्कन्दस्वामी ।
'पिष्टं पाश्चिप्यणार्थः' — इति माधवः । 'पाश्चिप्यत्याययम् ।
'पिष्टं रुक्मभिरुज्जिभिः (ऋ० सं० ४, ३, १८, १)" — इति
निगमः ॥

(१०) कृशनम् । (११) पेशः । व्याख्याते हिरण्यनामसु
(१६५ पृ०) दीप्यते हि तत्, दीप्यतेऽनेन वा तद्दान् । पेशसः
पिष्टवदर्थः । कृशनस्य निगमोऽन्वेषणीयः । "पेशो मय्या
अपेशसे (ऋ० सं० १, १, ११, ३)" — इति निगमः ॥

(१२) स्फुरः । 'स्फुर स्फुलने (तु० प०)' । असुन् । पृषो-
दरादित्वात् (६, ३, १०८) सकारपकारयोर्व्यत्ययः । स्फुरति
हि तत् । "महिष्पुत्रो वरुणस्य (ऋ० सं० १, ३, २३, २)"
— "वचो देव अरस्तमम् (ऋ० सं० १, ५, २३, १)" — इति
निगमौ ।

केचिदत्रे मरुच्छब्दं पठन्ति । तद्विरण्यनामसु व्याख्या-
तम् (१७५ पृ०) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) अर्जुनम् । व्याख्यातसुषोनामसु (४१५ पृ०) अर्जु-

नीत्यत्र । “अह्यं कृष्णमहरजुं नष्टु (उ० स० ४, १) ११
१)”—इति निगमः ॥

(१४) ताम्रम् । ‘तमु काङ्गायाम् (दि० प०)’ । ‘अमित-
म्योर्दीर्घश्च (उ० २, १४)’—इति रक्प्रत्ययः । काङ्क्षं हि
कृत्, तस्मात् ताम्रम् । “आपो दिवादा ताम्र” —इति
निगमः । “दुसौ यस्त्राम्नो अहणे (य० वा० स० १६, ६)”
—इति च ॥

(१५) अरुणम् । व्याख्यातमुपोनामसु अरुणीत्यत्र (४३५०) ।
या रोचते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) शिल्पम् । ‘शिल्प विशेषणे (रु० प०)’ । ‘ख्य
शिल्पशप्पवाप्परूपतया (उ० ३, २६)’—इति पप्रत्ययः ।
प्रकारस्य लकारो बाहुलकात् गुणाभावश्च निपात्यते । विशेषे-
प्रयति तदन्तम् । “ऋक्त्रामयो शिल्पो^१ स्थु (य० वा० स० ४,
८)” —इति निगमः ॥

इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

अस्त्रेमाः (१) । अने^१माः (२) । अने^१द्यः
(३) । अनवद्यः (४) । अने^१भिश्स्ताः (५) ।
उक्त्यः (६) । अनुथः (७) । पाकः (८) ।
वामः (९) । वयुनम् (१०) । इति प्रशस्यस्य ॥ ८ ॥

(१) अस्त्रेमा । ‘अस्तु गतिशेषणयो (प०)’ दिवादिनां
अपूर्व, ‘मनिन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १४०)’—इति मनिनि
बाहुलकात् आडभावः, ‘लोपोव्योर्वनि (६, १ ६६)’—
प्रकारलोप, गुणः । न गच्छत्यकीर्तिम्, अगम्यो

शाम्, न मञ्जन्वस्माद् गुणाः । असुमाथं तुरषिं वीनु-
जन्मम् (ऋ० सं० ३, १, ३४, ३)"—इति निगमः ।

(२) अनेमाः । नञ्पूर्वाश्रयतेर्मनिन् । नेतुमशक्यो दुर्मा-
र्गम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अनेद्यः । 'णिदि कुक्षायाम् (भू० उ०)' नञ्पूर्वः,
आगमानित्वत्वाद्भुम् न क्तियते, 'ऋहलोर्षत् (३, १, १२४)'
"माथ्यन्दिनस्य सर्वनस्य ह्यत्रहन्ननेद्य (ऋ० सं० ६, ३, १८, १)"
—इति निगमः ॥

(४) अनवद्यः ।

(५) अनभिद्यस्ताः । 'शस्त हिंसायाम् (शदा० प०)' ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) उक्थ्यः । 'वच परिभाषणे (शदा० प०)' । 'पातृतु-
दिवचिरिचिसिचिभ्यस्वक् (उ० २, ६)' सम्प्रसारणञ्च । उक्थ-
यष्टः स्तुतिपर्यायः । उक्थमर्हति । 'हृन्दसि च (५, १,
६७)'—इति यः । स्तुत्यर्ह इत्यर्थः । "क्तुर्भवत्युक्थ्यः (ऋ०
सं० १, १, ३२, ५)"—"गार्यं मायत्र मुक्थ्यम् (ऋ० सं० १, ३,
१७, ४)"—इति निगमो ।

(७) सुनीथः । नयतेः 'हनिकुपिनीरमिकाग्निभ्यः क्थन्
उ० २, २)' । नीथा स्तुतिः । शोभना नीथा यस्य सः ।
हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १, ३, ७, ५)"—
"गभीरवेपा असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १, ३, ७, १)"—इति
निगमो ॥

(८) पाक्कः । पातेः 'द्रण्भोकापाशत्वतिमर्चिभ्यः कन्
(उ० ३, ४१)"—इति कन् । रक्षते राजादिना गुणवत्त्वात् ।
"तं पाक्केन मनसा पश्यमन्तिनः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)"—
इति निगमः । "अपाको विष्णुर्यज्ञसे पुरुषि"—इति च ॥

(८) वाम । 'वनवषट् सन्धत्तौ (भू० प०)' ।

न्विदसि श्यासुसूभ्यो मक् (उ० १, १४२) — इति प्रत्ययः, नकारस्याकारश्च । सन्धजनीयो हि प्रथमः । "मदूब्धे इ' अनुददासि वामम् (ऋ० स० २, ३, १२, ५)" — इति निगमः ।

(९) वयुनम् । अजते 'अजियमिश्रीङ्भ्यश्च (उ० ३, ५८)' — इत्युनन्प्रत्ययः, वीभावः । अजेमवदर्थः । 'वयुनवेते, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा (निरु० ५, १४)' — इति भाष्यम् । तत्र बाहुलकादुनन्, मत्वर्थीयस्य लुक्, कान्तिमान् प्रज्ञावान् वा । "विमानमग्निर्वयुनेषु घ्राघताम् (ऋ० स० २, ८, २०, ४)" — इति निगमः ॥

॥ इति दश प्रथमनामानि ॥ ८ ॥

केतः (१) । केतुः (२) । चेतः (३) । चित्तम् (४) । क्रतुः (५) । अमुः (६) । धीः (७) । शचीः (८) । माया (९) । वृद्युनम् (१०) । अभिख्या (११) । इत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

(१) केत । 'चायु पूजानिशामनयो (भू० उ०)' । 'चायकी (उ० १, ७५)' — इति तप्रत्ययो घातो कीरादेशो गुणश्च । पूज्यते । "पुरुषोऽनुतेकेतेमायम् (ऋ० स० ८, ५, १, ५)" — इति निगमः ।

(२) केतु ।

(३) चेत । (४) चित्तम् । 'चित्ती सञ्ज्ञाने (भू० प०)' । 'अङ्घ्रिदृष्टिभ्य (उ० ३, ८६)' — इति बाहुलकाम् क । केतव-

इयं । “ऋतावांश्च विचेतसुम् (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)” —
“सन्धाच्चित्तं चित्तेन ममृतम्” इति निगमौ ॥

(५) क्रतुः । व्याख्यातं कर्मनामसु (१३८ पृ०) क्रियते-
ऽनया धर्माद्विचारः । “अग्निर्होता कुविक्रतुः (ऋ० सं०
१, १, १, ५)” — इति निगमः ॥

(६) असुः । अस्यतेः ‘शृश्वृश्चिद्विष्यसिवसि (उ० १,
१०)’ — इति उपत्ययः । ‘असुरिति प्राणनाम (निरु० ३, ८)’
— इति भाष्ये, अस्यति चिपत्यनर्थान्, अस्ताः चिमाः अस्या-
सर्थाः इत्यर्थप्राप्त्यनर्थपरिहारात्कमुभयसपि प्राप्नोति ॥

(७) धीः । (८) शची । व्याख्याते कर्मनामसु (१४१, १४२,
पृ०) । निधीयते द्रव्येषु, धारयत्यर्थान् ध्यायन्तेऽनया देवता,
गम्यन्ते अवगम्यन्तेऽनयार्थाः, गच्छत्यनया इष्टप्राप्तिमनि-
ष्टपरिहारश्च । “चिर्दसि मुनामि धीरमि (य० वा० सं०
४, १८)” — “दोषावसुर्धियावयम् (ऋ० सं० १, १, २, १)”
— “ऋणोरक्षुं न शचीभिः (ऋ० सं० १, २, ३१, ५)” —
इति निगमौ ॥

(९) माया । ‘माह् माने (पदा० पा०)’ । ‘माहाससि-
भ्यो यः (उ० ४, १०६)’ — इति उपत्ययः । नीयन्ते परिच्छि-
द्यन्तेऽनया पदार्थाः । “मायाभिरिन्द्र मायिनम् (ऋ० सं० १,
१, २१, ७)” — “इमाम्भूतु कवितमस्य मायाम् (ऋ० सं० ४, ४,
३१, १)” — इति निगमौ ॥

(१०) वयुनम् । व्याख्यातं प्रशस्यनामसु (२६६ पृ०) ।
गती शचीवदर्यः, चेपचेऽसुवत् । “विहो अग्ने वयुनानि
धित्तीनाम् (ऋ० सं० १, ५, १०, २)” — इति निगमः ॥

(११) अभिस्या । ‘स्या प्रकथने (पदा० प०)’ । ‘आत-
बोपसर्गे (३, ३, १०६)’ — इत्यह् । प्रकथेष्व कथ्यन्तेऽनयार्थाः ।

“अभिख्या भासा वृद्धता गुणुक्कनि. (ऋ० सं० ६, २, ८, ५)”
—इति निगमः । भाष्य द्रष्टव्यम् ।

इत्येकादश प्रश्नानामानि ॥ ८ ॥

वट् (१) । अत् (२) । सत्रा (३) । अडा (४) ।
इत्या (५) । ऋतम् (६) । इति षट् सत्यनामानि
॥ १० ॥

(१) वट् । (२) अत् । (३) सत्रा । (४) अडा । (५)
इत्या । वडादयो निपाता । वणमुडा. असि सृष्टि (ऋ०
सं० ६, ७, ८, १) — “अद्याग्निः समिधते (ऋ० सं० ८, ८,
८, १)” — “सत्रादावृषा वधि (ऋ० सं० १, १, १४, १)” —
“मृत्यमुडा नकिरन्वस्वायोन् (ऋ० सं० १, ४, १४, २)” —
“मृच्छि१त्या धिया जरा (ऋ० सं० १, १, ४, १)” — इति
निगमाः ॥

(६) ऋतम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१०० पृ०) । गच्छ
त्वनेन सुगतिम् । ‘ऋतम् अत्तः, प्राप्यते तदिन्द्रियै’ — इति
भाष्य । “ऋतेन मित्रावरुणौ (ऋ० सं० १, १, ४, २)” —
इति निगमः ।

इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्यत् (१) । चाकनत् (२) । आचक्ष्म
(३) । चष्टे (४) । विचष्टे (५) । विचर्षणिः
(६) । विश्वचर्षणिः (७) । अवचाकशत् (८) ।
इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणि ॥ ११ ॥

(१) चिक्यत् । (२) चाकनत् । (३) आचक्ष्म । (४) चष्टे ।
(५) विचष्टे । इति अष्टौ दर्शनार्थानि व्याख्यातानि ।

‘चिक्रदित्यादीनि चायत्त्वर्चनिगमानि’—इति स्कन्दस्वामिना भाष्यमुक्तम् । ‘कित ज्ञाने (भू० प०)’ यद्भुक्ति शतरि व्यत्ययेन ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७, ४, ८५)’—इति न भवति । विगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) आचक्ष्म । आङ्पूर्वस्य चचिडो लक्षि महिडो मसादेशो व्यत्ययेन । “अतश्चाद्ये अदितिं दितिश्च (ऋ० स० ४, ३, ३१, ३)”—इति निगमः ॥

(४) चष्टे । (५) विचष्टे । केवलाद् विपूर्वाच्च आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने संयोगादिलोपे टुत्वे च रूपम् । “तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा (ऋ० स० ८, ४, २४, १)” —“इतो ज्ञातो विश्वमिद विचष्टे (ऋ० स० १, ७, ६, १)”—इति निगमौ ॥

(६) विचर्षणि । (७) विश्वचर्षणि । विपूर्वाद् विश्वपूर्वाच्च ‘क्षप विलेखने (भू० प०)’—इत्यध्यात् ‘क्षपेरादेश चः (उ० २, ८७)’—इति अनिप्रत्यय, आदेशः ककारस्य चकारथ । यद्वा, चायतेरेव बाहुलकात् अनिप्रत्ययो धातोर्द्ध्वस्य भावश्च । विविध द्रष्टा विचर्षणिः । विश्वस्य द्रष्टा विश्वचर्षणिः । “सक्कन् पिपर्षि विटये विश्वचर्षणे (ऋ० स० १, २, ३३, १)” —“स्तोमेभिविश्वचर्षणे (ऋ० स० १, १, १७, ३)”—इति निगमौ ॥

(८) अचकशत् । ‘काश्च दीप्ती (भू० आ०)’ अचपूर्व । यद्भुक्ति शतरि व्यत्ययेन ङसत्वम् । “जनां धेना अचकशत् हृषा (ऋ० स० ७, ८, २५, १)” —“तुमे सोमावचकशत् (ऋ० स० ६, ८, २२, ४)”—इति निगमौ ।

इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम् (१) । नुकम् (२) । सुकम् (३) ।
 आहिकम् (४) । आकीम् (५) । नकिः (६) ।
 माकिः (७) । नकीम् (८) । आकृतम् (९) इति
 नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाग्राण्य ॥१२॥

(१) हिकम् । (२) नुकम् । (३) सुकम् । (४) आहिकम् ।
 (५) आकीम् । (६) नकिः । (७) माकिः । (८) नकीम् ।
 एते निपाता । “वमुबेण पतिहिकम् (ऋ० स० ६, ३, ४०,
 ४)” — “इमा नु कुभुवना (ऋ० स० ८, ८, १५, १)” — “मीष
 धामातिव्वतेलवतासुकम्” — “पृङ्क्त ह्वीप्ति मधुना हि क
 शतम् (ऋ० स० २, ८, १, ५)” — “आकी सूर्यस्य रोचनात्
 (ऋ० स० १, १, २०, २)” — “न किरिन्दु त्वदुत्तरो (ऋ० स०
 ३, ६, १८, १)” — “माकिर्नैशुवाकी रिपुत् (ऋ० स० ४, ८,
 २०, २)” — “नकी हधीक इन्द्र ते (ऋ० स० ६, ५, ३१, ४)”
 — इति निगमा ॥

(९) आकृतम् । निष्ठान्तस्य क्त्यशब्दस्यात पाठात् सङ्-
 तैरयमपि निपातममाहाररूपो निपातितः । क्तशब्दस्य
 विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् निपातत्वमित्याहुः । निगमोऽन्वे
 षणीयः ॥

इति नव सर्वपदसमाग्राय ॥ १२ ॥

इदमिव (१) । इदं यथा (२) । अग्निर्न
 वे (३) । अतुरश्चिदमानात् (४) । आङ्गिषा
 वेतवारियाः (५) । वृक्षस्य तु ते पुरुहन्ववाः
 (६) । आर आ भगम् (७) । अथो भूतोऽपि

यन्नयः (८) । तद्रूपः (९) । तद्वर्णः (१०) ।
तद्वत् (११) । तथा (१२) । इत्युपमाः ॥ १३ ॥

इदमिवादीनि भाष्यकारैरेव व्याख्यातानि (निरु० ३,
१३-१८) ॥ १३ ॥

अर्चति (१) । गार्थति (२) । रेभति (३) ।
स्तोभति (४) । गूङ्घयति (५) । गृणार्ति (६) ।
जरते (७) । ह्वयते (८) । नदति (९) । पृच्छति
(१०) । रिहति (११) । घमति (१२) । कृप्रा-
यति (१३) । कृपण्यति (१४) । प्रनस्यति (१५) ।
प्रनायते (१६) । ब्रह्मयति (१७) । मन्दते (१८) ।
मन्दते (१९) । कुन्दति (२०) । कुदयते (२१) ।
शशमानः (२२) । रञ्जयति (२३) । रजयति
(२४) । शंसति (२५) । स्तौति (२६) । यौति (२७) ।
रौति (२८) । नौति (२९) । भनति (३०) ।
पणायति (३१) । पणते (३२) । सर्पति (३३) ।
पृच्छाः (३४) । मह्यति (३५) । वाजयति (३६) ।
पूजयति (३७) । मन्यते (३८) । मदति (३९) ।
रसति (४०) । स्वरति (४१) । वेनति (४२) ।
मुन्द्रयते (४३) । जल्पति (४४) इति चतुस्रत्वा-
दिंशदर्चतिकर्माण्यः ॥ १४ ॥

(१) अर्चति । 'अर्चं पूजायाम् (भू० प०)' । "अर्चंश्च कंसुकिंश्च (ऋ० सं० १, १, १८, १)"—इति निगमः ॥

(२) गायति । 'कौ मे शब्दे (भू० प०)' । "गायन्ति त्वा गायत्रिण (ऋ० सं० १, १, १८, १)"—इति निगमः ।

(३) विभति । (४) श्लोभति । 'विभ् शब्दे (भू० आ०)' 'ष्टुभ स्तम्भे (भू० आ०)' । आत्मनेपदिनो व्यत्ययेन परस्मै-पदम् । "विभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गे लोकमायन् (ऐ० ब्रा० ६, ५, ६)"—"सोमं प्रविष्टमभ्येति विभन् (ऋ० म० ७, ४, ७, १)"—"परिष्टोभत विश्रुति (ऋ० स० १, ५, ३०, ४)"—इति निगमाः ॥

(५) गूर्धयति । नैवृत्तधातु । "तद्गूर्धयि स्वर्गारम् (ऋ० स० ६, १, २८, १)"—इति नियमः ॥

(६) गृणाति । 'गृ शब्दे' क्रादि स्यादिय । "कश्च^१-तसो नाम् गृणाति नृणाम् (ऋ० स० १, ४, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(७) जरवे । नैवृत्तधातु । "पुंश्चोवे जरते सूनृतावान् (ऋ० स० १, ४, २५, ७)"—इति निगमः ॥

(८) ह्यते । 'ह्येञ् स्वर्वायाम् (भू० उ०)' । "वाहिंही वा ह्येञ्चाम् (ऋ० सं० ६, २, २८, १)"—इति निगमः । 'हवा-स्तोमा-ह्यतेरचतिकर्मत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९) नदति । 'नद शब्दे' शब्दे (भू० प०)' । "नदन्मा रुधृत काम् आगन् (ऋ० स० २, ४, २२, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) पृच्छति । 'प्रच्छ प्रीत्यायाम्' इत्यादि । 'प्रहिञ्चा (६, १, १६)"—इत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥

(११) रिद्धति । 'रिद्ध कल्पनादौ'—इति श्रीः स्वामी ।

तदादिः । “शिशुं न विप्रा मुतिमीरिहन्ति (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)”—इति निगमः । अत्र भाष्ये तु “समानवृत्तित्व-प्रदर्शनपरं लिहन्ति पर्यायवचनम्”—इति । “विप्रा रिहन्ति धीतिभिः (ऋ० सं० १, २, ६, ४)”—इत्यत्र ‘रिहतिधमती-त्वर्चतिकर्मसु पाठात्’—इति स्कन्दस्वामी ।

(१२) धमति । गतिकर्मसु व्याख्यातः (२०३ पृ०) ॥

(१३) कृपायति । (१४) कृपयति । (१५) पनस्यति । नैरुक्तघातवः । “मूर्धताता ये कृपणन्त रत्नम् (ऋ० सं० ८, ३, ५, ३)”—इत्यत्र कृपणन्त स्तुवन्ति’—इति भट्टभास्कर-मिश्रः । “त्वैष पनस्यमकिणम् (ऋ० सं० १, ३, १७, ५)”—इति निगमः । ‘पनस्यतिरर्चतिकर्मा, स्तुत्यमित्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१६) पनायति । ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’—‘पन च (भू० आ०)’ । गुणधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः (३, १, २८) । “अभोशूनां महिमानं पनायत (ऋ० सं० ३, १, २०, १)”—इति निगमः ॥

(१७) वलायति । ‘वला घृणाधुव्ययोः’ कण्डादिः । “वलायति वन्दते पूर्वभार्जम् (ऋ० सं० ३, ७, २७, २)”—इति निगमः ॥

(१८) भन्दते । ‘भदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु (भू०)’ आत्मनेपदी । “प्र वो महे भन्दमानायान्यसः (ऋ० सं० ८, १, ८, १)”—इति निगमः ॥

(१९) भन्दते । ‘भदि कल्याणे सुखे च’ आत्मनेपदी । “पुरुषियो भन्दते धामभिः कविः (ऋ० सं० ३, ८, २०, ४)”—इति निगमः ॥

(२०) हन्दति । ‘हदि संवरणे’ चुरादिः । बहुलमन्यत्रापि

सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (उ० २, २१)”—इति लुक् । “हृष्याच्छन्दु-
भंवति ह्येतो हृषा (ऋ० सं १, ४, १८, ४)”—इति निगमः ।

(२१) कृदयति । ‘कृद अपवारणे’ चुरादि । ‘सञ्ज्ञा-
पूर्वको विधिरनित्यः (प० श्रे० ८३)”—इति वृद्धभाषः । ‘षद-
न्तोद्द्रष्टव्यः’—इति भट्टभास्करमित्र ॥

(२२) शशमान । ‘शशमानः शंसमानः (निघ० ६, ८)”—
इति भाष्ये ‘शसु स्तुताविव्यस्य शंसत्रिव्यवगम्यते’—इति स्कन्द
स्वामी । शसेर्लटि षष्ठीदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । यद्वा, ‘शश
प्रुतगती (भू० प०) । ‘ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिषु चानश्
(३, २, १२८)’ । “यो वा युञ्जे शशमानाह दार्शति (ऋ० सं०
२, २, २१, २)”—इति निगमः ॥

(२३) रञ्जयति । (२४) जरयति । ‘रञ्ज रागे (भू० उ०) ।
‘जृप् वयोदानौ (दि० ष०)’ हेतुमतो णिच् ॥

(२५) शंसति । ‘शंसु स्तुतौ (भू० प०) । “मा चिदुन्यदि
शंसतु (ऋ० सं० ५, ७, १०, १)”—इति निगमः ॥

(२६) स्तौति । ‘ष्टु स्तुतौ’ षदादिः । ‘उते वृद्धिर्लुकि-
इनि (७, ३, ८८)’ । “इदमित् स्तोतारं हृषणं सचासुत”—
इति निगमः ॥

(२७) यीति । (२८) रीति । (२९) नीति । ‘यु मिश्रणे’
‘रु शब्दे’ ‘नु स्तुतौ’ षदादयः । “रुवहोच्चापप्रशानेभिर्देः
(ऋ० सं० ३, ८, ८, १)”—इति निगमः । “सुखैरभि प्र
णोनुमः (ऋ० सं० १, ५, २६, १)”—इति निगमः ॥

(३०) भनति । नैरुक्तधातु ।

(३१) पषायति । (३२) पषते । पष व्यवहारे स्तुतौ
च (भू० षा०) । ‘गुपूधूप (३, १, २८)”—इत्यादिना षाय,
हान्दसत्यात् षायप्रत्यये धिकल्पिते पषते इति रूपम् ।

“द्वेषो नयत् सञ्चिता सु^१पाणिः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)”—
इति निगमः । ‘पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः (२, २६)’—
इति निरुक्तम् ।

(३३) सपति । ‘अप समवाये (भू० प०)’ । “मत्सुरासः
प्रसुपुं साकमो^१रते (ऋ० सं० ७, २, २२, २)” । ‘प्रसुप, सपते-
रर्चतिकर्मणः’ । “वि ये चूतन्धृता सर्पन्तुः (ऋ० सं० १, ५,
११, ४)”—इति निगमौ ॥

(३४) पृष्ट्याः । पृष्टतिर्नरुक्तधातुः । पृष्टेः सनि ‘हल-
न्ताच्च (१, २, १०)’—इत्यत्र हल्यग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्
‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति नलोपः गुणाभावश्च । सन-
न्ताक्षेष्टि (३, ४, ७), सिपि (३, १, ३४), आडागमे (३, ४,
८४), ‘इतयलोपः (३, ४, ८७)’ । “वायो तव^१ प्रपृष्टती (ऋ०
सं० १, १, ३, ३)”—इत्यत्र ‘पृष्ट्याः, महयति,—इत्यर्चति-
कर्मसु पाठात् पृष्टतिः स्तुत्यर्थोऽपि’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३५) महयति । ‘मह पूजायाम् चुरादिरदन्त’ । “त्वं सु भ्रुपं
महया स्वर्विदम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)”—इति निगमः ॥

(३६) वाजयति । वजेर्णिच् । “वाजयामः शतक्रतो
(ऋ० सं० १, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(३७) पूजयति । ‘पूज पूजायाम् चुरादिः ॥

(३८) मन्यते । ‘मन ज्ञाने’ दिवाटिः । “इमा उ^१ वां
भूमयो मन्वमाना (ऋ० सं० ३, ४, ८, १)”—इति निगमः ॥

(३९) मदति । ‘मदी हर्षशेषणयोः (दि० प०)’ ।
“सुमन्तो याभिर्मदे^१म (ऋ० सं० १, २, ३०, ३)”—इन्द्रं
श्रीभिर्मदता वसो^१ अण्वम् (ऋ० सं० १, ४, ८, १)”—
इति निगमौ । ‘मदति रसतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्’—इति
स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(४०) रसति । 'रस शब्दे (भू० प०)' ।

(४१) स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयो (भू० प०)' । "स्वरे-
षाद्रिं स्वृयोऽं नवार्धे (अ० स० १, ५, १, ४)" — "ऋषिस्वर-
चरति यासु नाम ते (अ० स० ४, २, २४, २)" — इति
निगमौ ॥ "स्वरेषाद्रिम्" — इत्यत्र 'स्वरति वेनतीत्यर्चति-
कर्मसु पाठात्' — इति, "ऋषिस्वरम्" — इत्यत्र 'स्वरतिरर्चति-
कर्मा' — इति च स्वन्दस्वामी ।

(४२) वेनति । (४३) मन्द्रयति । नेरुक्तधातू । "अनु-
र्वाचं हप्रभं मन्द्रजिह्वम् (अ० स० २, ५, १२, १)" — इति
निगमः । 'मन्द्रयतिरर्चतिकर्मा स्तुत्यवाचकम्' — इति स्वन्द-
स्वामी ।

(४४) जल्पति । 'जल्प व्यक्ताया वाचि (भू० प०)' ।

इति चतुषत्वारिंशदर्थतिकर्माण ॥ १४ ॥

विप्रः (१) । विग्रः (२) । गृत्सः (३) । धीरः
(४) । वेनः (५) । वेधाः (६) । कण्वः (७) ।
ऋभुः (८) । नवेदाः (९) । कृविः (१०) ।
सुनौषिः (११) । मन्वाता (१२) । विधाता
(१३) । विप्रः (१४) । सुनश्चित् (१५) । विष-
श्चित् (१६) । विषन्ववः (१७) । आकृनिपः
(१८) । सुशिर्जः (१९) । क्रीस्तासः (२०) । अद्वा-
तयः (२१) । सतयः (२२) । सुतुषाः (२३) ।
वाषतः (२४) । इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि
॥ १५ ॥

(१) विप्रः । 'टु वप वीजसस्तानि (भू० उ०)' । 'विप चपे'—इति चौरस्रामी । 'ऋष्येन्द्रायवष्पविप्र (उ० १, २७)'—इत्यादिना रन्प्रत्यये इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते । उच्यतेऽश्विनवृत्तियद्येन मेधा । क्षिपत्यनया पापं वा । यद्वा, 'विपं'—इति सङ्ग्रामनामसु व्याख्यातम् (१६२ पृ०), सास्या-स्तीति रो, मत्वर्थीयः, पृषोदरादित्वात् जश्त्वाभावः । वाञ्छयी हि मेधा । यद्वा, 'प्रा पूरणे (भदा० प०)' विपूर्वः । 'घातोऽनुपसर्गे (३, २, ३)'—इति कः । 'घातो लोप इटि च (६, ४, ६४)' । विघेयेण पूरयति दिव्यार्थिनामपेक्षाः । 'गृणन्ति' विप्र ते धियः (ऋ० सं० १, १, २६, २)"—इति निगमः ।

(२) विप्रः । विपूर्वात् गृणातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः । विविधं गृणात्यर्थान् । "पदे हि विप्रम-स्तृत्तम् (ऋ० सं० १, १, ७, ४)"—इति निगमः ।

(३) गृक्षः । 'गृधु अभिकाह्वायाम् (दि० प०)' ऋषिरुषि-रुदिहविमृगदृभ्यः कित्—इति सप्रत्ययः । अभिकाह्वयते सर्वैः । यद्वा, गृणातेः स्तुतिकर्मणो बाहुलकात् सक्प्रत्ययो ऋस्त्वत्तुगागमश्च । स्तुत्यो लोकस्य, स्तोता वा देवानाम् । "गृक्षस्य धीरा स्तुवसो विप्रो मदे" (ऋ० सं० ७, ७, ११, ५)" —"नमो गृक्षेभ्यो गृक्षपतिभ्यश्च (य० वा० सं० १६, २५)" —इति निगमौ ॥

(४) धीरः । दधातेः 'सुसुधीगृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)'—इति क्रन्प्रत्यय, 'धुमास्वागापा (६, ४, ६६)'—इतीत्वम् । धत्ते श्रुतमर्थम्, ददाति वा विद्याः शिष्येभ्यः । यद्वा, धीः प्रज्ञा कर्म वा, रो मत्वर्थीयः । 'धियमीरयति'—इति चौर-स्रामी । तत्र धीशब्द उपपदे 'कर्मस्थश्च (३, २, १)' ।

“समाधीरः चाक्रमशाविवेश (ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—
इति निगमः ॥

(५) वेनः । अजतेः ‘धापृबस्वज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)’—
इति नप्रत्ययः, वीभावः । गच्छति सत्कारं लोके, अथ गच्छ-
त्यर्थान्, अथ गच्छत्यस्मादर्थसंशयान्, गच्छत्येन विद्याविनः,
चिपत्यनर्थान् पापं वा । यद्वा, वेनतेः क्कान्तिकर्मणो गतिक-
र्मणो वात्तिकर्मणो वा ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८), ।
“गिरि न वेना अर्धिराहु वैर्जशा (ऋ० सं० १, ४, २१, २)”—
इति निगमः ॥

(६) वेधा । दधातेर्विपूर्वात् ‘विधाञी वेध च (उ० ४,
२१८)’—इत्यसुन् वेधादेशश्च । विदधाति काव्यादि । “सोमो न
वेधा ऋत प्रजातः (ऋ० सं० १, ५, ८, २)”—“भ्राष्ट्र्यो
विद्यतिर्विष्टुवेधाः (ऋ० सं० १, ४, २६, २)”—इति
निगमा ॥

(७) कष्यः । ‘कष्य शब्दे (भू० प०)’ ‘कष्य निमीलने (बु०
प०)’ वा । ‘अशुप्रखिलटिकणिवटिविशिभ्यः कन् (उ० १,
१४८)’ । कषति स्तोत्रलक्षणं शब्दं करोति, कष्यते स्तूयते वा,
निमीलयति परान् वा स्वतेजसा । “कष्यं अभि प्रगायत
(ऋ० सं० १, २, १३, १)”—“कष्यंतमो नाम गृह्णाति नृक्षाम्
(ऋ० सं० १, ४, ३, ४)”—इति निगमौ ॥

(८) ऋभुः । ‘ऋभुजा इत्यत्र व्याख्यातम् (२४८ पृ०)’ ।
“ऋभुर्ऋभुर्भिर्भिर्वाः स्याम् (ऋ० सं० १, ४, १५, २)”—इति
निगमः ॥

(९) नवेदाः । “एषां भूत नवेदा भतानाम् (ऋ० सं० ३,
३, २६, २)”—इत्यत्र नवेदेति न वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कुत

एतत् ? निपातनात्, वैयाकरणा 'नभ्राण्यनपात्रवेदा (६, ३, ७५)'—इति निपातयन्ति—इति स्कन्दस्वामी । तत्र द्विनञ्-पूर्वाद् विटेः कर्त्तर्यमुनि एऊस्य नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृति-भावश्च निपात्यत इति भावः । "विचित्रो भूया भवतं नवे-दसा (ऋ० सं० १, ३, ४, १)"—इति निगमः ॥

(१०) कविः । 'कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्षा (निरु० १२, १३)'—इति भाष्ये 'क्रामतेः कवतेर्षा गतिकर्मण इति रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी । क्रामतेः कवतेश्च 'इन् सर्व-धातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीनूपत्ययः क्रामतेर्मकारस्य वत्त्वं रेफञोपश्च बाहुलकात् । क्रान्तमस्यास्तीति मन्वर्थायश्च लुक् । कविः क्रान्तदर्शनः । 'भतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत् ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः'—इत्युवटः । "कवी नो' मित्रावरुणा (ऋ० सं० १, १, ४, ३)"—इति निगमः ॥

(११) मनीषिणः । 'मनु अवबोधने (दि० आ०)' । 'कृतुभ्यामीषन् (उ० ४, २६)'—इति बाहुलकादीषन् । मनीषा प्रज्ञाऽस्वास्ति त्रीद्यादित्वात् इनिः । यद्वा, मनस ईषा स्तुतिः प्रज्ञा वा मनीषा । पृषोदरादित्वादूपसिद्धिः । पूर्ववदीषन् । "घृतपृष्ठं मनीषिणः (ऋ० सं० १, १, २४, ५)"—इति निगमः ।

(१२) मन्धाता । मन्धतेर्द्युद्, दधातेस्तृच् । मानस्य ज्ञानस्य विधातयिता, पृषोदरादिः (६, ३, १०६) । "मन्धा-तासिं द्रविणोदा ऋना वा (ऋ० सं० ७, ५, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१३) विधाता । विपूर्वात् दधातेस्तृच् । वेधःशब्दव-दर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) विपः । 'विप सेवे (बु० प०)' । इगुपधनक्षयः

कः (३, १, १, ३५) । विप्रवदयः । “बस्तु^१बाद्^२इर्ह^३बा विप्रो
(अ० सं० ६, ४, ४३, १)”—इति निगमः ॥

(१५) मनश्चित् । मन शब्दोपपदात् ‘चितौ सम्प्रज्ञाने
(भू० प०) इत्यस्मादीयादिकः क्विप् । मनसा चेतयते ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) विपश्चित् । विपो वाचयेतयते ‘तत्पुरुषे छति
बहुलम् (६, ३, १४)’—इत्यलुक् । ‘विपश्यञ्चेतयते’—इति
धीरस्त्रामौ । वृषोदरादित्वात् पश्यतेरूपम् । “धुर्म^१कते^२
विपश्चिते^३ पनस्यवे^४ (अ० सं० ६, ०, १, १)”—इत् इच्छा
विपर्यितम् (अ० सं० १, १, ०, ४)”—इति निगमौ ॥

(१७) विपुन्यवः । विपनेः ‘कत्युच् द्विषेव (उ० ३, ४८)’
—इत्यथ प्राक्प्रत्ययनिर्देशस्वाधिकविध्यत्वात् कत्युच्प्रत्ययः ।
यदा, विविधं यननं स्तुतिः ‘स्यगदादयव (उ० १, ३६)’—इति
कुप्रत्ययः । “विपुन्यवो विप्रास्तो वाजसातये (अ० सं० ६,
६, १०, ६)”—इति निगमः ॥

(१८) आकनिपः । आङ्ग्ये, केय्ये, निय्ये चोपपदे
त्रिपूर्वात् पततेः ‘अन्वेष्यपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति
उः । ‘तत्पुरुषे छति बहुलम् (६, ३, १४)’ । के आकनि
पतन्ति अघ्यात्मज्ञाने पतन्त इत्यर्थः । “अमी यथा केनिपा-
नामिनी वृधे (अ० सं० ७, ८, २६, ४)”—इति निगमः ॥

(१९) अग्निजः । ‘वय कान्तौ (षटा० प०)’ ‘वयैः क्विच्च
(उ० २, ६८)’—इति इजिप्रत्ययः । यहिभ्या (६, १, १६)—
इत्यादिना सम्प्रसारणम् । कामयते ग्राह्यास्वभ्यमितुं
व्याख्यातुं वा । “कृषोर्वस्तुं य औग्निजः (अ० सं० १,
३४, १)”—इति निगमः ॥

(२०) कीक्षासः । कीर्तयतेः पक्षाद्यधि (३, १, १

घञि वा । कीर्तयन्ति प्रशस्तानर्थान् “कीस्तासो' शुभिर्श्वः
(ऋ० सं० २, १, १३, २)”—इति निगमः ॥

(२१) अज्ञातयः । अज्ञेति सत्वनाम । अततेरतयः ।
सत्त्वं प्राप्नोति, गत्यर्था बुद्धयर्थाः, सत्त्वं जानाति वा । “तद-
ज्ञातयुद्धिदुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, १)”—इति निगमः ॥

(२२) मत्तयः । मन्वतेः क्तिन् । प्रायन्तेऽस्मादर्थाः ।
यदा, मतिरस्यास्ति मत्वर्थीयस्य तुक् । “अद्रो'घवाचं
मतिभि' गविष्ठम् (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)”—“त्वामिन्द्र-
मतिभि सुतम्”—इति निगमी ॥

(२३) मतुथा । ‘गूधप्रोधपृष्ठादय'—इति मनेत्यकि
नकारस्य तुभावी निपात्यते । “तुथोऽसि विश्ववे'दाः (य० वा०
स० ५, ३१)” । ‘विभजत्व. ‘ब्रह्म वै तुघः (श० ब्रा० ४, ३, ४,
१५)—इति श्रुति—इत्युदटः । मत ज्ञानं तुथो मनुष्यैः । तेन
मनतुथाः सन्त पृषोदरादित्वेन मतुथा । निगमांऽन्वेषणीय ॥

(२४) वाघतः । वघेः ‘सथत्तृम्पडेहत् (उ० २, ८८)”—
इति प्रत्यय, उपधाहृदि, हकारस्य चकारस्य निपात्यते ।
निवहति ग्रन्थार्थान् । “धिष्टी शमी' तरणित्वेन वाघतः
(ऋ० सं० १, ९, ३०, ४)”—इति निगमः ॥

इति चतुर्विंशतिर्मेधाविन इति मेधाविनामानि ॥२५॥

रुमः (१) । ङरिता (२) । क्रासः (३) । नृदः
(४) । स्नासुः (५) । कौरिः (६) । गौः (७) ।
सूरिः (८) । नृदः (९) । छन्दः (१०) । सुप्
(११) । रुद्रः (१२) । कृपण्युः (१३) इति वयो-
दश स्तोत्रनामानि ॥ १६ ॥

(१) रेभः । रेभतिरर्चतिकर्मा (२७२ पृ०) । षच् । स्तौति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ।

(२) जरिता । जरतेरर्चतिकर्माः (२७२ पृ०) । "त्वामर्च्छा
जरितारः (ऋ० सं० १, १, ३, २)" - इति निगमः ॥

(३) कारुः । करीतिः 'कृवापाजि (उ० १, १)' - इत्युष् ।
कर्ता "विदुष्टे तस्य कारुः (ऋ० सं० १, १, २१, ६)" - इति
निगमः ॥

(४) नदः । नदति स्तुतिकर्मा (२७२ पृ०) । षच् । "नदस्य
मा रुधुत कामु पागन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)" - इति
निगमः ॥

(५) स्तासुः । 'पम एम ष्वैल्लव्ये (भू० प०)' । 'हृद-
सीषः (उ० १, २)' - इति बाहुलकादुष् । स्तोत्रकर्माणि
'तासु' - इति केचित् पठन्ति । 'तमु काहायाम् (टि०
प०)' । पूर्ववद् बाहुलकादुष् । काहति स्तोत्रम् । उभयो-
रेव निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कीरिः । 'कै गै रे शब्दे (भू० प०)' । 'कायः कीः' -
इति इप्रत्ययः । आकारलोपः । स्तोत्रलक्षणं शब्दमारच-
यति । 'इन् सयंघातुभ्यः (उ० ४, ११४)' "कीरेष्विक्का
मनेसा वृत्तोपि तम् (ऋ० सं० १, २, ३४, ३)" - इति
निगमः ॥

(७) गौः । आश्यातं पृथिवीनामसु (४ पृ०) । गौयस्ते
स्यस्तेऽनेन देवताः । "यो अस्मानां गतुं गोपतिर्वृगौ (ऋ०
सं० १, ७, १२, ४)" - इति निगमः । 'गोपतिः स्तोत्रपतिः'
- इति शब्दसामो ॥

(८) सुः । 'सु प्रेरणे (तु० प०)' । 'सुः किः (उ० ४,
६४)' - इति सुवतेः क्लिप्तवति । प्रकृषेव ईरयति स्तोत्रम् ।

“सदा पश्यन्ति सुरयः (ऋ० सं० १, २, ७, ५)” —इति निगमः ॥

(८) नादः । नदतेर्घञ् । भवत्यस्मात् स्तुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) छन्दः । छन्दतिरर्चतिकर्मा (२७३ पृ०) । असुन् । ‘छन्द आच्छादने (सु० प०)’ । ‘छन्देय’—इत्यसुन् । आच्छादयति स्तोत्रैः । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(११) स्तुप् । स्तोभतिरर्चतिकर्मा (२७२ पृ०) । क्विप् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) रुद्रः । रीतेः क्विप्, रुत् शब्दः, मत्वर्थीयो रुः । स्तोत्रलक्षणशब्दानित्यर्थः । “क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहित” (ऋ० सं० १, ४, २३, ३)” —इति निगमः ॥

(१३) कृपण्यु ॥

इति त्रयोदश स्तोत्रनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः (१) । वृनः (२) । अद्भुरः (३) । मेघः (४) । विदधः (५) । नार्य्यः (६) । सर्वनं (७) । होत्रा (८) । इष्टिः (९) । देवताता (१०) । मुखः (११) । विष्णुः (१२) । इन्दुः (१३) । मृजापतिः (१४) । घर्मः (१५) । इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

(१) यज्ञः । ‘प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ता’ (३, १८)—इत्यादि भाष्यकारेण, स्कन्दस्वामिना च यज्ञशब्दो बहुधा व्युत्पादितः । यजेः ‘यजयाचयतविच्छ्रमच्छरणी नङ् (३, ३, ८०)’ । यजनम् । इच्छन्तेऽत्र देवता । अन्येषु ष्टोदरा-

२८४ निवृत्तम् (निवृत्तः) ।

दित्वेन रूपसिद्धिः । “यज्ञेयं न उदने (ऋ० सं० ३, ८, २१, ४)” — इति निगमः ।

(२) वेतः । व्याख्यातं मेधाविनामसु (२७८ पृ०) गच्छन्त्यनेन स्वर्गम्, प्रक्षिप्यते देवतोद्देशेन वाष्मिन् हव्यम्, तेनाथ देवताः काम्यन्ते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(३) अश्वरः । अश्वरत्वकर्मणः ‘पुष्टि मज्जज्ञायां घः (३, ४, ११८) । नञ्पूर्वः । इरा हिमा, तटभावो यत्र । अतएव शिटा, अरन्ति—‘शोपध्वः पश्यो हृद्यास्तियध्वः पक्षिभ्यस्तथा । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ता, प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितां गतिम्’ — इति । तस्मादुपपन्नं यज्ञे हिमा स्वर्जित्यामेतद्यज्ञीयवचनादक्षिणा प्रतीयते । अन्यत्र विस्तरेषोपपादितः । अथवा यज्ञार्थं बहुव्रीहिः । अविद्यमानोऽश्वरो यस्य सोऽश्वर रक्षोभिरक्षितः । “राजन्तमध्वराथाम् (ऋ० सं० १, १, ३, ३)” — इति निगमः ।

(४) मेधः । व्याख्यातं घननामसु (१८० पृ०) । गच्छन्त्यत्र देवता हविर्गृहीतुं, दक्षिणार्थं वा प्रदस्यात्, दिनस्यनेन, पापं वा । ‘कर्त्ता यज्ञो द्रव्याणामृतसामर्थ्याहविषय अरभूतात्’ — इति भाष्यः । “मेधं जुपन्तु वज्रयः (ऋ० सं० १, १, ६, ३)” — “तं मेधेऽपु प्रथम देयन्तीः (ऋ० सं० १, ५, २५, ३)” — इति निगमोऽपि ।

(५) विदयः । ‘विद ज्ञाने (अथा० प०)’ ‘विद विचारणे (ह० आ०)’ ‘विदुल्ल नामे (तु० उ०)’ ‘विद सत्तायाम् (टि० आ०)’ । ‘रुदिविदिभ्या डित् (उ० ३, १११)’ — इति अष्टप्रत्ययः । ज्ञायते हि यज्ञः, लभते हि दक्षिणादिरत्र, विचार्यते हि विद्वि, भावयत्यनेन फलम् । “अथा जिवी विदुमावदाथ (ऋ० सं० ८, ३, २५, २)” — इति निगमः ।

(६) नार्यः । 'नृ नये' क्रमादिः । 'ऋहलोर्णत् (३, १, १२४)' । नयति स्वर्गं कर्त्तारम्, नीयतेऽन्नमनुष्ठानेन वा । निगमोऽन्वेपथीयः ॥

(७) सवनम् । 'षुञ् अभिपवे (स्वा० उ०)' । 'सयुरुहभ्यो युच् (उ० २, ७०)' । अभिपूयतेऽस्मिन् स्तोम । "उप नः सवना गृहि (ऋ० सं० १, १, ७, २)"—इति निगमः ॥

(८) होला । व्याख्यातं वाङ्नामसु (७३ पृ०) । दीयतेऽस्मिन् हवि । "होचाविदः स्तोमंतटासो अकैः (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(९) इष्टि । यजेरिषेर्वा क्तिन् । यजतेयंजवदर्थः, इष्यते हि सः । 'इष्टिशब्दो हवियंजे आद्युदात्तः, यज्रमात्रे नोदात्तः'—इति माधवः । "यथातउश्मसीष्ठये (ऋ० सं० १, २, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१०) देवताता । 'दिवु क्रीडादौ (दि० प०)' । दीव्यन्ति सुवन्त्यत्र देवताः । देव एव देवता । 'सर्वदेवात्तातिल् (४, ४, १४३)' सप्तम्या आकारः (७, १, ३८) । "त्रिदेवताता त्रिरुताहृतं धियाः (ऋ० सं० १, ३, ४, ५)"—"आ देवताता हविषा विवासति (ऋ० सं० १, ४, २३, १)"—इति निगमौ ॥

(११) मुखः । 'मह पूजायाम् (भू० प०)' । 'महेः ख च' खप्रत्ययो हलोपस्य । महन्त्यत्र देवता । यद्वा, 'मुख गती' घः । वेनवदर्थः । "मुखः महखदर्चति (ऋ० सं० १, १, १२, ३)"—"विर्वक्त्रि वक्त्रि. स्वप्स्य ते' मुखः (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)"—इति निगमौ ॥

(१२) विष्णुः । विप्ल व्याप्ती (लु० उ०) । 'विवेः क्ति च (उ० ३, ३७)'—इति नुप्रत्ययः । विशेषेणाप्नोति स्वर्गम् ।

(६) नार्यः । 'नू नये' क्त्वादिः । 'ऋहलोऽर्थत् (३, १, १२४)' । नयति स्वर्गं कर्तारम्, नीयतेऽवमनुष्ठानेन वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) सवनम् । 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)' । 'सयुरुहभ्यो युच् (उ० २, ७०)' । अभिषूयतेऽस्मिन् स्तोम । "उपं नृ सवना गृह्णि (ऋ० सं० १, १, ७, २)"—इति निगमः ॥

(८) होत्रा । व्याख्यात वाङ्नामसु (७३ पृ०) । दीयतेऽस्मिन् हवि । "होत्राविष्टः स्तोमंतष्टासो ऋक्ः (ऋ० म० ७, ६, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(९) इष्टि । यजेरिषेर्वा स्मिन् । यजतेयंश्वदर्थं, इष्यते हि सः । 'इष्टिशब्दो हविर्यज्ञे आद्युदात्तः, यज्ञमात्रे नोदात्तः'—इति माधवः । "यथातदुष्ममीष्टये (ऋ० सं० १, २, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१०) देवताता । 'दिवु क्रीडादी (दि० प०)' । दीष्यन्ति सुवन्धत्र देवताः । देव एव देवता । 'सर्वदेवात्तातिल् (४, ४, १४३)' समस्या आकारः (७, १, ३८) । "विदेवताता विरुताहेतुं धियाः (ऋ० सं० १, ३, ४, ५)"—"आ देवताता हविषा विवासति (ऋ० सं० १, ४, २३, १)"—इति निगमौ ॥

तथ (६, ४, १०३) — इति धीभावो मकारलोपाभावश्च । “उद्-
यो^१ यन्धि जीवसि^१ (ऋ० सं० ६, ५, ३, २)” — इति निगमः ।

(१४) इषुधति । ‘इषु चरणे’ कण्ठादिः । “विश्वो^१ राय
इषुधति (ऋ० सं० ४, ३, ४, १)” — इत्यत्र ‘इषुधतिर्वाङ्मा-
कर्माणः’ — इत्युच्यते ॥

(१५) मदेमहि । ‘मदी हर्षग्लपनयोः’ स्मरितेत्, लिङ् ।

(१६) मनामहे । ‘ना अभ्यासं’ व्यत्ययेनात्मनेपदम्, पाप्मा-
न्नास्यान्वा (०, ३, ७८) — इत्यादिसूत्रेण मनादेशः । “सुम्नयो^१
मनामहे (ऋ० सं० १, २, २१, ३)” — इति निगमः ॥

(१७) मायते । नैरुक्तधातुः ॥

इति सप्तदश याञ्जाकर्माणः ॥ १८ ॥

दाति (१) । दाशति (२) । दासति (३) ।
राति (४) । रासति (५) । पृणक्षि (६) । पृणति
(७) । शिञ्जति (८) । तुञ्जति (९) । मंहते (१०)
इति दश दानकर्माणः ॥ २० ॥

(१) दाति । ‘दाप् लवने’ अदादिः, ददातिर्था ‘बहुलं
कन्दमि (२, ४, ७३)” — इति शपो लुक् । “दातिं प्रियाणि^१
शिञ्जि (ऋ० सं० ३, ५, ८, ३)” — इति निगमः ॥

(२) दाशति । ‘दाश दाने’ स्मरितेत् । “धन् यस्ते^१
दुदाश्रमस्यः (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)” — इति निगमः ॥

(३) दासति । ‘दास दाने’ स्मरितेत् ॥

(४) राति । ‘रा दाने’ अदादिः । “तस्य मे रास तस्य
ते भक्षणाय” — इति निगमः ॥

(५) रासति । ‘रास गच्छे’ व्यत्ययेन परस्मैपदम् । च

नो^१ रासच्छु^२रुर्ध^३श्रुन्द्रायाः (ऋ० सं० ४, ८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

(६) घृणञि । 'घृची सम्पर्के' रधादिः । "घृणञि सानसि क्रतुम् (ऋ० सं० ८, ७, २८, ४)"—इति निगमः ॥

(७) पृणाति । 'पृ पालनपूरणयो.' क्रपादिः स्वादिश्च । "यः पृणाति स ह देवेपु^१ गच्छति (ऋ० सं० २, १, १०, ५)"—इति निगमः ॥

(८) शिचति । शचेः 'सनि मौमा (७, ४, ५४)'—इति इत् । 'अत्र लोपोऽभ्यासश्च (७, ४, ५८)' सयोगादिलोप (८, २, २६) "यस्तुभ्यं दाशाद् यो वा ते शिच्चात् (ऋ० सं० १, ५, १२, ३)"—इति निगमः । 'शिचतिर्दानकर्मा पठित'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(९) तुञ्जति । 'तुञि हिंसायाम् पालने च' । "तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे (ऋ० सं० १, १, १४, २)"—इति निगमः ॥

(१०) मंहति । 'महि महि वृद्धौ' आत्मनेपदी । "स्तोतृभ्यो मंहति मुघम् (ऋ० सं० १, १, २१, ३)"—इति निगमः ॥

इति दश दानकर्माणि ॥ २० ॥

परि^१स्रव (१) । पव^२स्र (२) । अर्ध^३स्र (३) ।

आशिपः (४) । इति चत्वारोऽध्येयणाकर्माणिः

॥ २१ ॥

(१) परिस्रव । 'स्रु गतो (भू० प०)' परिपूर्वः । लोख्म-
ध्यमैकवचनम् । "इन्द्रायिन्द्रो परिस्रव (ऋ० सं० ६, ६, १४,
३)"—इति निगमः ॥

(२) पवस्र । 'पूल् पवने (भू० उ०)' । "पवस्र सोम
मुन्दन् (ऋ० सं० ७, २, १६, १)"—इति निगमः ॥

(३) अभ्यर्षं । 'ऋष गतो' तुदादिः । 'कृन्त्यभ्यर्षा' (३, ४, ११०) — इति शब्दासंधातुकत्वे कित्वाभावाद् गुणः । 'अभ्यर्षं स्वायुधा' — इति निगमः ॥

(४) आशिषः । अत्रोतेलेट् । 'सिक्ववृष्णं लेटि' (३, १, ३४) इट्, 'लेटोऽडाटो' (३, ४, २४) ॥

इति चत्वारोऽध्येषणकर्माणि ॥ २१ ॥

स्वपिति (१) । सस्ति (२) । इति द्वौ स्वपि-
तिकर्माणी ॥ २२ ॥

(१) स्वपिति । 'जि वप शयने' षदादिः । तिपि 'रुदा-
दिभ्य मावंधातुके' (७, २, ७६) — इतीट् । "यो दीक्षितः
स्वपिति" — इति निगमः ॥

(२) सस्ति । 'यस स्वप्ने' षदादि । "सस्तु" म्नात् सस्तु
पिप्ता (ऋ० स० ५, ४, २२, १) — इति निगमः ॥

इति द्वौ स्वपितिकर्माणी ॥ २२ ॥

कूपः (१) । कार्तुः (२) । कर्त्तः (३) । व्रजः
(४) । क्राटः (५) । खातः (६) । अगतः (७) ।
क्रिविः (८) । सूदः (९) । उत्थः (१०) । ऋश्व-
दात् (११) । कारोत्तरात् (१२) । कुशुयः (१३) ।
केवठः (१४) । इति चतुर्दश कूपनामानि ॥ २३ ॥

(१) कूपः । कुशब्देऽप्यदात् पिबतेः 'अन्धेऽपि दृश्यते' (३, २, १११) — इति ड्, 'अन्धेऽपि दृश्यते' (५, २, १२७) — इति दीर्घः । कुशितं पानमत्र, कुशसाध्यत्वाच्छीषा-
सम्भवाद्वा । यद्वा, 'कूप क्रोधे' दिवादि । इगुपधलक्षणे क्,

दुरादरादित्वात् दीर्घः । कुप्यन्त्यस्ये मनुष्याः 'दुरादानजल-
त्वात् । यद्वा, कवतेर्गतिकर्मणः, 'कुयुभ्याच्च (उ० ३, २५)'—
इति पप्रत्ययः, किन्त्वाद्दीर्घश्च । गम्यते जलार्थिभिः । "द्वितः
कूपेऽर्धद्वितः (ऋ० स० १, ७, २३, २)"—इति निगमः ॥

(२) कातुः । 'कै गै शब्दे (भू० प०)' । सितनिगमिम-
सिसच्यविधाञ्जुशिशुभ्यस्तुन् (उ० १, ६७)'—इति बाहुलका-
त्तुन् । शब्दरते बहुलत्वादिना । यद्वा, कशब्दे उपपदे अततेः
'कन्दसीणः (उ० १, २)'—इति बाहुलकादुष् । कमुदकम-
श्चिन् अत्यते अधिगम्यते । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(३) कर्त्तः । करोतेर्वा द्विसार्थात् । 'हसिन्वग्रिष्णामि-
दमिलूपूर्ध्विभ्यस्तुन् (उ० ३, ८३)'—इति बाहुलकात्तुन् ।
क्रियते उत्पाद्यते पुरथैः, हिंस्यन्त्यत्र चौराः पथिकादीनर्थ-
वतः, कस्य चत प्राप्तिरत्रेति वा । "कर्त्तमन्वस्य वित्तमादाय
इन्वन्ति"—इति निगमः ॥

(४) वयः । 'वृञ् सन्भक्ती (स्त्रा० उ०)' । 'घञर्थे कविधा-
नम् (३, ३, ५८ वा० २)'—इति क । 'छजादीना के हे भवतः
(३, ३, ५८ वा० ३) । सभञ्ज्यते जलार्थिभिः । "वत्रो अन्ततो
अवसा पदीष्ट (ऋ० सं० ५, ७, ८, २)"—इति निगमः ॥

(५) काटः । 'कटे वपावरणयोः (भू० प०)' घञ् । आत्रि-
यते जलार्थिभिः । यद्वा, 'अट पट गती (भू० प०)' घञ् ।
"काटे निर्वाब्ध्वह ऋषिरह इतयोः (ऋ० सं०, १, ७, २४, ६)"
—इति निगमः ॥

(६) छातः । 'खनु अवदारणे (भू० उ०)' । निष्ठा ।
निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(७) अवतः । अवपूर्वादततेः पचाद्यचि (३, १, १३४)
अकम्भादित्वात् पररूपम् (६, १, ८४ वा०) । अवातति

अन्वमानोऽधोमच्छति द्रोणाहावमवृतमस्मत्तन्म (अ० सं०
८, ५, १८, १) — “बाहतासोऽवतासो न कर्त्तृभिः (अ० सं०
१, ४, २०, ३) — इति निगमो ।

(८) क्विविः । करोतेः क्वपोतेर्वा ‘क्वविष्ट्विक्वविस्वविकि-
कौदिधि (उ० ३, ५६)’ — इतीन्मत्प्रयो रिदादेशश्च निपा-
त्यते । कर्त्तृवदर्थः । “भाषु इन्द्रु क्विवि यथा (अ० सं०
१, २, २८, १) — इति निगमः ।

(९) सुदः । ‘सुद चरणे हिंसायाश्च (भू० भा०)’ । चर-
त्यस्मात् जलं, हिंसायां कर्त्तृवदर्थः । ‘शोभनोदकः सुस्त्रिरोद-
को वा सुदः’ — इति चरदत्तमित्यः । ‘उदकस्योदः सम्प्रायाम्
(६, ३, ५०)’ । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(१०) उल्लः । उत्पूर्वात् सत्तेः सदे, स्यन्देर्वा उपत्ययः ।
स्यन्देर्यलोपो बाहुबकात् । उन्देर्वा ‘उन्देर्नलोपश्च’ — इति
सप्रत्ययः । उदन्च्छत्यस्मात् जलम्, स्यन्दते षाद्रीक्रियते वा
जलेन । “उल्लं न कश्चिज्जनुपानमर्चितम् (अ० सं० ०, ५,
२२, ५) — इति निगमः ।

(११) ऋष्यादात् । ‘ऋषी गतौ (तु० प०)’ । ऋष्याद-
यश्च (उ० ३, १०८) — इति यत्प्रत्ययो सूडन्यस्व शादेशो
गुणाभावश्च निपात्यते । ऋष्या भृगाः । ऋष्यान् इति ।
‘घातोऽनुपसर्वे कः (३, २, ३)’ । पञ्चम्यैकवचनम् । कूपो हि
दुर्गजलत्वात् ऋष्यान् खण्डयति, खण्डितत्वञ्च जलादा-
नेच्छा न करोति । “युवं वन्देनस्य्यदादुद्रुपधुयुवं (अ० सं०
७, ८, १६, ३) — इति निगमः ।

(१२) कारोतरात् । करणं कारः । करोतेर्घञ् । कारि-
खननक्रियया उत्तरः अधिकः प्रदेयान्तरादुत्कृष्टो वा । बहा,
उत्खातमुदकं यस्य सः कारोत्तरः कृतोदको वा इषोदः

रादित्वात् कारीतरः । पञ्चम्यैकवचनम् ।— निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) कुशयः । की शीते । 'अधिकरणे शीते. (३, ५, १५)'—इत्यच्प्रत्ययः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) केवटः । 'केह सेवने (भू० षा०)' । 'शकादिभ्योऽटन् (उ० ४, ७९)'—इत्यट्प्रत्ययः । सेव्यते जलार्थिभिः । "माक्री स शारि केवटे (ऋ० सं० ४, ८, २०, २)"—इति निगमः ।

इति चतुर्दश रूपनामानि । २३ ।

तृषुः (१) । तक्का (२) । रिभ्वा (३) । रिपुः (४) । रिक्का (५) । रिहायाः (६) । त्रायुः (७) । तस्करः (८) । वृन्नर्गुः (९) । हुरश्चित् (१०) । सुषीवान् (११) । मल्लिस्तुचः (१२) । अश्वशंसः (१३) । टकः (१४) । इति चतुर्दशैव स्तेननामानि ॥ २४ ॥

(१) तृषुः । 'तृप प्रीणने (दि० प०)' । 'रूपे किञ्च (उ० १, १३)'—इति वाङ्मुलकादुप्रत्ययः किञ्च । परद्रव्यापहारात् श्यति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२) तक्का । तक्ततिर्गतिकर्मा, 'तक्क सहने (भू० प०)' । 'अन्त्येभ्योऽपि ह्यणन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिप् । गच्छति मोषणार्थम्, मोषणेन वा सहते अभिभवति । "तक्का न भूर्ध्वर्वा सिपक्रि (ऋ० सं० १, ५, १०, १)"—इति निगमः ॥

(३) रिभ्वा । 'रभ रामस्ये (भू० षा०)' । पूर्ववदनिप् ।

शृणोदरादित्वाद् इकारो गुणाभावश्च । रभते भोषणविधौ
वेगेन करोति । निममोऽन्वेषणीयः ।

(४) रिप् । 'रिफ कल्पनयुद्धनिन्दाहिमादिनेषु (तु० य०)'
'इप्तेः क्विञ् (उ० १, १३)'—इति बाहुलकादुपत्ययः ।
'रिपति' केचित् पठन्ति । तत्र बाहुलकादेव फकारस्य
'पकार । रिफति, मोषणार्थं युद्धे द्विनस्ति वा निन्द्यते च
सत्पुरुषैः । "मा न स रिपुरीयत (ऋ० सं० १, ३, ११,
१)"—इति निगमः ।

(५) रिक्ता । 'रिचिर् वियोजने (इ० उ०)' । 'अन्धभ्यो-
ऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति क्वनिप् । चकारस्य ककारो
व्यत्ययेन । वियोजयत्यर्थं रयति, वियुज्यते वा प्राणैः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ।

(६) रिहायाः । 'रिह कल्पनादौ'—इति चौरस्वामी ।
'परस्त्रेकूस्रधाविहायस्'—इत्यादिनासुनि आयुडागमो गुणा-
भावश्च निपाद्यते । रिपुवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(७) तायु । 'तायु सन्तानपालनयोः (भू० आ०)' ।
'कन्दसीष (उ० १, २)'—इति बाहुलकाद् गुणः । पात्यते
यस्मात् सर्वम् । यद्वा, तसेरुपचयार्थात् पूर्ववदुणि बाहुलकात्
सकारस्य यकारः । 'उपचीणोऽसाविह लोके आयुषा, यदा
तदा राज्ञामारिष्यमाणत्वात्, परलोकेऽपि भ्रमणधर्मकत्वात्'
—इति स्कन्दस्वामी । "अपत्ये तायवो यथा (ऋ० स० १,
४, ७, २)"—उत खैन वस्त्रमयिन तायुम् (ऋ० स० ३, ७,
११, ३)"—इति निगमौ ॥

(८) तस्करः । तत्करोतीति विष्टञ्च दिवाविभानिशा-
प्रमा (३, २, २१)—इत्यादिना टप्रत्ययः । 'करोति यत् पाप-
कम्—इति नैरुक्ताः । तच्छब्देन प्रकरणसामान्यादर्थप्रधा-

न्याच्च पापकर्मनिर्देशमभिप्रेतमित्वाह—‘यत् पापकामिति
 नैब्रह्माः’—इति । वैयाकरणास्तु शब्दपरत्वात् सामान्ये ऽप्याहुः
 ‘तद्दृष्टहृद्योः करपत्योः शोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च (६, १, १५७
 ग० सू०)’—इति । तनोतिर्वा स्यात् सन्तानकमेति सम्मतम् ।
 तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति—‘दिवा पयि मोपणेन, रात्रौ
 सन्धिच्छेदेनेन’—इति स्कन्दस्वामी । तनोतिः क्विप् नलोपे
 तुकिं चत्वंम् । यद्वा, ‘त्यजियजितनिभ्यो डित् (उ० १, १२१)’
 —इति अदिप्रत्यये तत् । कर्मशब्दस्य मकारलोपः । प्रपो-
 दरादित्वात् रूपम् । “तनुव्यजेव तस्करा वनर्गू (ऋ० सं०
 ७, ५, ३२, ६)”—“तस्कराणां पतये नमः (य० वा० सं० १६,
 २१)”—इति निगमो ॥

(८) वनर्गुः । वनशब्दोपपदात् गमेः मृगशूद्रादयश्च (उ० १,
 ३६)—इति हुप्रत्ययो रुडागमश्च निपात्यते । तस्करो हि
 मोपणार्थं सदा वनं गच्छति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) हुरश्चित् । ‘हृच्छा कौटिष्ये (भू० प०)’ । क्विप् ।
 राक्षोपः (६, ४, २१)—इति वकारलोपः । ‘चित्ती सञ्ज्ञाने
 (भू० प०)’ । क्विप् । हुरः कौटिष्यानि चेतयते । यद्वा, हरते,
 ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)—इति विचि गुण, प्रपो-
 दरादित्वात् अकारस्योकारः । हुरः अर्थानामाहर्तृन्, चेत-
 यतेः चिनोतिर्वा क्विप् । हुरः हृतानर्थान् सञ्चिनोति ।
 अपिशब्दात् अत्र कर्मणि विच् । ‘तत्पुरुषे क्विति बहुलम्
 (६, ३, १४)’—इत्यलुक् । “अप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्चितः (ऋ०
 सं० ७, ४, २४, ५)”—इति निगमः ॥

(११) सुपीवान् । ‘सुप स्तोत्रे (क्रा० प०)’ । अच् । ‘कृदि-
 कारादक्त्विनः (४, १, ४५ वा०)’—इति ङीप् । सुपी मोपण-
 मस्मास्ति । ‘छन्दसीयनिर्गी (५, २, १२२ वा० २)’—इति

२६८ । 'निरुक्तम् (निघण्टुः) ।

वनिप् । "सुपीवाणं हुरचितम् (ऋ० सं० १, २, २४, ३)"
—इति निगमः । अत्र 'परोच्चहर्ता चौरौ सुपीवान्, प्रत्यक्ष-
हर्ता हुरचित्'—इति माधवः ।

(१२) मलिन्नुचः । मलमस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिष्ठा-
शुद्धिणोर्जस्विन्नूजंस्वल्गोमिन्मलिनमलीमसाः (५, २, ११४)'
—इति मलिनो निपात्यते । न्नुच स्त्रोत्करणे (भू० प०) ।
'द्वगुणधन्नाप्रोतिरः कः (३, १, १३५)' । मलिनशामौ न्नुचश्च
मलिन्नुचः । घृषोदरादित्वे न नलोपः । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(१३) अघशसः । आङ्पूर्वात् हन्ते. 'अन्वेषपि दृश्यते
(६, २, १०१)'—इति डः । घृषोदरादित्वात् आङो ङ्सत्व-
हकारस्य घत्वञ्च । शसे. यचायच् । आहन्ता, वधस्वभावः,
आयसमानश्च । "अघशं सस्य कर्षचित् (ऋ० सं० १, २, २४,
४)"—इति निगमः ।

(१४) हक । व्याख्यातस्त्वित्नामसु (२८७५) । धारको
भारगस्य । "यो नः पूषन्नघो हकः (ऋ० सं० १, २, २४, २)"
—इति निगमः ।

इति चतुर्दश स्तौननामानि ॥ २४ ॥

निश्च्यम् (१) । सुखः (२) । सुनुतः (३) ।
हिर्षक् (४) । प्रतीच्यन् (५) । अपीच्यम् (६) ।
इति षट्निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥

(१) निश्च्यम् । निर्गच्छपूर्वात् नयते. 'अघ्रादयश्च (ऋ०
४, १०८)'—इति यत्प्रत्ययटिलोपो रफलोपश्च निपात्यते ।
निर्णीतं षट्निर्णीतम्, निर्गतमन्तर्हितं वा । "द्वयस्य निश्च्यं .
चरन्त्यापः (ऋ० सं० १, २, ३०, ५)"—"निश्च्यः सच हो मनसा,
चरामि (ऋ० सं० २, ३, २१, २)"—इति निगमौ ।

(२) सखः । सम्पूर्वात् स्वरतेर्गतिकर्मणो विचि रपरगुणः ।
 मसोऽन्तलोपः । सम्यगन्तर्गतं विनिर्गतं वा । “सख्त्वं यन्म-
 रतो गोर्तमो वः (ऋ० सं० १, ६, १४, ५)” — “यत् सखत्तां
 जिह्वीव्विरेयट्टाविः (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)” — इति
 निगमौ ।

(३) सनुतः । (४) हिरुक् । खरादिः । “सनुतर्होहि
 तं तर्त (ऋ० सं० ६, ६, २६, ३)” — “य इं ट्दश्च हिरुगिन्नु,
 तस्मात् (ऋ० सं० २, ३, २०, २)” — इति निगमौ ॥

(५) प्रतीच्यम् । (६) अपीच्यम् । अपीच्यमपगतमप-
 चितम् (निरु० ४, २५) — इत्यादिभाष्ये ‘प्रत्यपचित स्थितम्’
 इति स्कन्दस्वामी । प्रतिपूर्वात् अपमात्रपूर्वाच्च चिनोतेः
 ऋणादित्वात् यप्रत्ययटिलोपादि च निपात्यते । प्रतीच्यस्य
 निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “नाम त्वष्टुरपीच्यम् (ऋ० सं० १, ६, ७,
 ५)” — “(य उच्चाणामपीच्या ३ (ऋ० सं० ६, ३, २६, ५)” —
 इति निगमौ ॥ ‘य उच्चाणामपीच्या’ — इत्यत्र ‘अपिपूर्वादि-
 च्यतः’ अद्विगित्यादिना (३, २, ५८) किन्प्रत्ययः, ततो ‘भवे
 छन्दसि च (४, ४, ११०)’ — इति यत्, ‘अचः (६, ४, १३८)’ —
 इत्यकारलोपः, ‘ची (६, ३, १३८)’ — इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
 ‘अपीच्योऽप्रकाशः’ — इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

इति षट् निर्णीतान्तर्हितनामानि ॥ २५ ॥

आके (१) । पराके (२) । पराचैः (३) ।
 आरे (४) । परावतः (५) । इति षड् दूरना-
 मानि ॥ २६ ॥

(१) आके । (२) पराके । आट्पूर्वात् परापूर्वाच्च एते
 पिनाकाटयय (७, ४, १५) — इति आकप्रत्ययो धातुलो-

पञ्च निपात्यते । यद्वा, आहपूर्वात् परापूर्वाच्च किरतिः 'बन्धे-
व्यपि (३, २, १०१)'—इति ड । आकीर्णं पराकीर्णं च तद्
विचित्रमिव भवति आके निगमोऽन्वेषणीयः ॥ "चर्वन्त-
मस्य रजसं पराके (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)"—इति निगमः ॥

(३) पराचैः । 'नीचैरिति वदन्नय पराकौ'—इति भट्ट-
भास्करमित्रः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) आरे । अव्ययम् । "न हि त्वट्टारे निमिर्षद्य नेशेः
(ऋ० सं० २, ७, १०, १)"—इति निगमः ॥

(५) परावतः । ईरयतिर्षहतेर्गतिकर्मणो वा संसाधनेऽयं
वर्त्तमानात् प्रोपसर्गात् परोपसर्गाद्वा 'उपसर्गाच्छन्दसि
धात्वर्थे (५, १, ११८)'—इति वति । घृषोदरादित्वात् प्रथ-
म्यस्य पराभावः । प्रकपेण ईरति विचित्रं परागतमिव वा
तत् भवति । "परावतं परमा गन्तुवा उ' (ऋ० सं० ८, ५,
३, ४)"—"सुसारेर्षो परावतः (ऋ० सं० ३, ६, २१, १)"—इति
निगमौ ॥

इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

मूलम् (१) । मृदिवः (२) । प्रव्याः (३) ।
सनेमि (४) । पूर्व्यम् (५) । अङ्गाय (६) । इति
षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

(१) प्रव्यम् । 'नय पुराणे प्रात् (५, ४, २५ वा० २)'—
इति नप्रत्ययः । "तम् मूलयो पूर्वयो विञ्चयेमथा (ऋ० सं०
४, २, २३, १)"—इति निगमः ॥

(२) मृदिवः । "यट्टीमनु मृदिवः (ऋ० सं० ३, १, ८,
३)"—इत्यत्र पुलिङ्गद्विवचनात्पेन, "सत्र रौवाणा मृदिवः
(ऋ० सं० ३, २, २६, ५)"—इत्यत्र, यष्टरव्यवचनाव्ये

“इन्द्राय सोमाः प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, १९, २)” — इत्यत्र प्रथमावहुवचनान्तेन च प्रदिव इत्येव सामानाधिकरस्यदर्शनात् सकारान्तमितदव्ययमित्याहुः । इन्द्रार्थत्वेनानाटिकालप्रवृत्ता इत्यभाषयत् । तेन प्रगतानि दिनान्यस्य षृषोदरादित्वात्कारस्य वकारः इत्यादि व्युत्पत्तिः । निगमेषु वचनव्ययञ्चान्त्रयधीय एव ॥

(३) प्रवयाः । प्रगतं वयो यस्य । वयः कालमात्रमत्र । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(४) सनेमि । अव्ययम् । “सनेम्युक्ताद्युयञ्चमीवाः (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)” — “सनेमि सुख्य स्वपुस्यमानः (ऋ० सं० १, ५, २, ४)” — “सनेम्यभ स्रुतो जुनन्ति (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)” — इति निगमाः ॥

(५) पूर्ष्यम् । ‘पूर्वं पूरणे (भू० प०)’ । पचाद्यच् (३, १, १३४) । वयःप्रवृत्तिं पूरयतीति, पूर्वस्मिन् काले भवं पूर्ष्यम् ‘भवे कन्दसि (४, ४, ११०)’ — इति यच् । यद्वा, ‘पूर्वं कृतमिनयी च (४, ४, १३३)’ — इति यः । “पूर्ष्यं होतरस्य नः (ऋ० सं० १, २, २०, ५)” — “यः स्तोमोभिर्वावृधे पूर्ष्येभिः (ऋ० सं० ३, २, ११, ३)” — इति निगमौ ॥

(६) अज्ञाय । अव्ययम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम् (१) । नूत्नम् (२) । नूत्नम् (३) । नव्यम् (४) । इदा (५) । इदानीम् (६) । इति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

(१) नवम् । यद्वा, ‘णु स्तुतौ (अदा० प०)’ । ‘ऋदोग्
नि—२६

(३, ३, ५०) । नूयते स्तूयते, अचिररुतत्वेन रमणीयत्वात् इति । “नवीनं पूर्वं दयमानास्य” — इति निगमः ।

(२) नूत्रम् । नीतिरेव । ‘रास्त्रासास्त्रा (उ० ३, १३)’ — इत्यादिना नप्रत्ययो दीर्घश्च निपात्यते । “नूयते नूत्रम् । शट्ठे नूते वुयमुतो (ऋ० स० ६, २, २, २)” — इति निगमः ॥

(३) नूतनम् । नवस्य नू-आदेश ‘वत्तनत्तनयश्चाथ प्रत्यया वक्तव्या (५, ४, २५ वा० १)’ — इति तनयप्रत्ययः । “ईह्यो नूतनेरुत (ऋ० स० १, १, १, २)” — इति निगमः ॥

(४) नव्यम् । नवमेव नव्यम् । ‘शास्त्रादिभ्यो यत् (५, ३, १०३)’ — इति स्वार्थे यत् । यद्वा, नीते ‘अचो यत् (३, १, ८७)’ — ‘वान्तोरिय प्रत्यये (६, १, ७८)’ । “इन्द्रान्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् (ऋ० स० १, ७, २८, २)” — इति निगमः ॥

(५) इदा । ‘तयोर्दाङ्लो च इन्दसि (३, ३, २०)’ — इति इटशब्दात् मस्यन्तात् दाप्रत्ययः । “इदा हि वृ उपस्तुतिम् (ऋ० स० ६, २, ३३, १)” — इति निगमः ॥

(६) इदानीम् । ‘दानीश्च (५, ३, १८)’ — इति तस्मादेव दानीप्रत्ययः । “इदानीमञ्जं उपवाच्यो वृभिः (ऋ० स० ३, ८, ३, १)” — इति निगमः ।

इति यडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे (१) । अर्भके (२) । दुभम् (३) । अर्भकम् (४) । तिरः (५) । सतः (६) । त्वः (७) । नेमः (८) । ऋक्षाः (९) । स्तृभिः (१०) । वृक्षीभिः (११) । उपनिर्हिका (१२) । ऊर्दरम् (१३) । ऊर्दरम् (१४) । रुम्भः (१५) । पिनाकम् (१६) ।

मेना(१७) । ग्नाः(१८) । शेषः (१९) । वैतसः
(२०) । अया(२१) । एना(२२) । सिषक्तु(२३) ।
सचते(२४) । अचते (२५) । रेजते(२६) । इति
षड्विंशतिद्विंश उत्तराणि नामानि ॥२६॥

प्रपित्वे इत्यादीनि भाष्यकारेष्वैव निरुक्तानि (निर० ३,
२०, २१) ॥ २६ ॥

खुधे (१) । पुरन्धौ (२) । ध्रिषणौ (३) ।
रौदसौ(४) । क्षोणी(५) । अम्भसौ(६) । नभसौ
(७) । रजसौ(८) । सदसौ(९) । सन्नौ(१०) ।
वृत्तवती (११) । बहुले (१२) । गम्भीरे (१३) ।
गम्भीरे (१४) । ओण्यौ (१५) । चम्बौ (१६) ।
पाम्बौ(१७) । मही (१८) । उर्वी(१९) । पृष्ठी
(२०) । अदिती (२१) । अही (२२) । दूरेअन्ते
(२३) । अपारे (२४) । अपारे इति चतुर्विंश-
तिर्द्वािवाष्टयित्रीनामधेयानि नामधेयानि ॥३०॥

उर्वृ हन्महद्गयद्दरज्यतिशिम्बातानिर्गि-
गस्त्रे माकेतुर्वट्चिक्रद्विकमिदमिवाचतिविप्रोरे-
भोयज्ञोभरताईमहेदातिपरिस्रवस्त्रपितिकूपस्तृ-
पुर्निषयमाकेप्रतन्त्रवम्प्रपित्वे खुधे विंशत् ॥

इति निषण्टौ तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

(१) स्रधे । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१०७ पृ० । १०५ पृ०) ।
 स्तेनाक्रना भूतयाम धारयतः, स्वं धनं धीयते अनयो रिति ।
 वा । यावापृथिवीनामसु सर्वत्र द्विवचनान्तत्वम् । तथाच
 “भादुं वृवाति मिथुनात्ति नामं (ऋ० सं० ३, ३, २४, २)” —
 इत्यत्र, स्कन्दस्वामी—‘मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि नामानिः
 ‘स्रधे पुरन्वी’—इत्यादीनि स्त्रीलभ्यः’—इति ।

(२) पुरन्वी । पुराणि धीयन्तेऽनयोः । ‘कर्मण्यधिकरणे
 च (३, ४, ८३)” —इति क्तिप्रत्वयः । पृषोदरादित्वात्कार उप-
 लनः । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(३) धिपणे । व्याख्यातं वाङ्नामसु (७५ पृ०) । स्र
 रचितुं प्रगल्भे समर्थे, धारयित्वा वा देवभनुष्यादीन्, शब्दरते
 स्तुयते वा । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(४) रोदसी । ‘इतीदमस्ति स्त्रीलिङ्गद्विवचनान्तम्,
 यावापृथिवीर्वाच्यमानं चास्ति नपुंसकद्विवचनान्तम्, अस्ति
 चाप्ययम् । तत्र निगमानां साधारण्यात् तेषां त्रयाणामपि
 साधारणोऽयं पाठः’—इत्याहुः । ‘प्रस्तरस्यापि विभुत्वात्
 “रोदसी रोदसी च वी” —इत्यत्र आद्य ईबन्तो दिवि भुवि च
 वर्तते, अन्त्य. सान्तः’—इति घोरस्वामी । तत्र रुधेरश्चन,
 पृषोदरादित्वात् धकारस्य दकार, स्त्रीलिङ्गे तु ‘उगितश्च (४,
 १, ६)” —इति ङीष्, ‘वा कन्दमि (६, १, १०६)” —इति पूर्व-
 सवर्णः । आभ्यां हि विविधं कृत्वा नि सर्वभूतानि । ‘नमो’
 द्विवे ह्युते रोदसीभ्याम् (ऋ० मं० २, १, २६, ६)” —“होता
 सत्ययज्ञं रोदसीः (ऋ० सं० ३, ४, २०, १)” —“इमं
 रोदसी अणारे (ऋ० सं० ३, २, १, ५)” —इति निगमाः ।
 “विपितस्तुका रोदसी नृन्पाः (ऋ० सं० २, ४, ४, ५)”
 अन्तोदात्तो रोदसीशब्दो रुद्रपञ्जीवचनः’—इति साधवः ।

(५) क्षीणी । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (७ पृ०) । “अयः क्षीणी संचते माहिना वाम् (ऋ० सं० २, ४, २३, ५)”—इति निगमः ।

(६) अश्वसी । व्याख्यातमुदकनामसु (८२ पृ०) । बाहु-
लकादत्रापि तुम् । यद्वा, अश्व उदकमनयोरस्ति, मत्वर्यो-
यस्य लुक् । एकत्रावशिष्टमपरत्रावशिष्यमाणमादित्यमण्डल-
स्थम् । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(७) नभसी । ‘एह बभ्रने (दि० उ०)’ । ‘नहेदिवि भय
(उ० ४, २०५)’—इति असुन् । साहचर्यात् उभे अपि नभः-
शब्देनोच्यते । सम्बध्यते पुण्यवद्भिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रजसी । ‘रञ्ज रागे (भू० उ०)’ । ‘भूरञ्जिभ्यां कित्
(उ० ४, २११)’—इत्यसुन् । ‘रजकरजनरजसीति वा नलोपः,
रजके स्वगुणे भूतानां ‘रजोरजतेर्गतिकर्मणः’—इति मांधवः ।
गम्यते पुण्यवद्भिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) सदसी । सदेरसुन् । सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) सद्मनी । सदरेव मनिन् । “पुनांखोः सद्मनोः
केतुः (ऋ० सं० ३, ३, २८, २)”—इति निगमः । भाष्य
द्रष्टव्यम् ।

(११) दृतवती । उदकवत्यौ । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) बहुले । ‘बहिष्ठः’—इति महद्नामसु व्याख्यातम्
(२५१ पृ०) बहुभिः पदार्थैस्तद्वत्यौ । “ह्र्वीं पृथ्वी बहुले दर-
अन्ते (ऋ० सं० २, ५, ३, २)”—इति निगमः ॥

(१३) गभीरे । (१४) गभीरे । व्याख्यातं वाङ्नामसु
(६३ पृ०) । गम्यते सत्पुरुषैः, प्रतितिष्ठन्त्यनयोर्देवमनुष्या-
दयः । निगमावन्वेषणीयौ ॥

(१५) शोष्णी । 'शोष्ण अपनयने (भू० प०)' । 'इन् सर्व-
धातुभ्यः (उ० ४, ११४)' । 'ह्रदिकारादन्तिनः' (४; १, ४५
वा०)—इति ङीष् । अपनयतः स्वाश्रितानां ज्ञेशान् ।
यद्वा, अवतेर्लुटि, छान्दसत्वात् सम्प्रसारणो गुञ्जश्च, टिप्त्वात्
ङीप् । "अभि त्वं देव सवितारमोष्णीः (य० वा० सं० ४,
२५)"—इति निगमः ।

(१६) चम्बो । 'चसु अदने (भू० प०)' । 'क्षपिचमित-
निघनिमर्जिस्वर्जिभ्य ऊः (उ० १, ७८, —इति ऊप्रत्ययः ।
चमस्यनयोः । "उत्तानयोश्चम्बोर्द्योनिर्गन्तोः (ऋ० स० २,
३, २०, ३)"—इति निगमः ।

(१७) पाखी । 'स्युग् संसर्गने (त० प०)' । 'स्युग्ः श्वश्-
शनी पृ च (उ० ५, २७)'—इति श्वश्रप्रत्ययो धातोः पृभावश्च ।
णित्वाद् ह्रदिः । व्यत्ययेन पुलिङ्गता । "पाखी"—इति
प्राठान्तरम् । अस्यशतो व्याप्तुतः सर्वान् पदार्थान् । निगमोऽ-
न्वेषणीयः ।

(१८) मङ्गी । एतदादोनि चत्वारि पृथिवीनामसु
व्याख्यातानि (८ पृ०) । मङ्गली पूजनोये वा । "वपेते
भ्रियसा मङ्गो (ऋ० स० १, ५, ३१, १)"—इति निगमः ॥

(१९) उर्वी । विस्तीर्णे, पाष्ठादयिचरी वा स्वर्गाधःस्त्रि-
तलीकस्य । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(२०) पृथो । प्रथिता विस्तारिता ब्रह्मणा सृष्टिकाले ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२१) अद्विती । देवमनुष्यादिसकलप्रपञ्चधारणेऽप्यद्विती
इत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) अङ्गी । गीनामसु व्याख्यातम् (१८२ पृ०) । अन्वेष-
णीयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२३) दूरेषन्ते । दुश्शब्दोपपदात् एते 'दुरीषी लोपश्च (उ० २, १८)'—इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च । 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफलोप, लोपे पूर्वस्य दीर्घः (६; ३, १११) । 'षन्तो षतर्त. (निरु० ४, २५)'—इति भाष्यम् । तत्र बाहुल्यकात्तन् मकारखान्तादेशः । 'दुश्चेन गम्यते दूरमतोऽद्यादिर्मध्याच्च सततगतो भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वास्ति'—इति स्कन्दस्वामी । दूरं षन्तामवसानगतिययो । 'तत्पुरुषे लृति बहुलम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक् । "सुमान्वा विद्युते दूरं षन्ते (ऋ० स० ३, ३, २५, २)"—इति निगमः ।

(२४) अपारि । 'पार तीर कर्मसमाप्ति' लुङीत्यादिरदन्तः । घञ् । समाप्तिरिति वा समाप्यतेऽनेनेति वा पार । 'अपारे दूरपारे (निरु० ६, १)'—इति भाष्ये । 'अविद्यमान पारमन्त यथो तं अपारे । दूरत्वेन पराभव दर्शयति पुरा णदृष्ट्या वा लोकपय्यन्तताम्'—इति स्कन्दस्वामी । निगमांऽन्वेषणीयः ॥

अध्यायपरिसमाप्तिश्चकद्विवचनमिति सिद्धम् ॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैघण्टुकाकाण्डनिवचने

द्वितीयाध्यायः ॥ ३ ॥

इति नैघण्टुकं नामाद्यं काण्डं समाप्तम् ॥

(नैषण्ट्, क-टौका-परिशिष्टम्)

—•••—

स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणद्वयस्य (२५५०, २७०५, ३०२५), निगमदेवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्यस्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं तदत्र क्रमेण लिख्यते । तत्र, निगमव्याख्यानादि यदवाननुसहितं, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(१) स्वः । सुपूर्वादेशे रोरयतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (१, २, ७५)'—इति विधि दृशियदृशणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वादकर्तव्यं पि भवति । इंरयतेरिकारस्याकारो व्यत्ययेन, गुणः । 'स्वरादिनिपातमव्ययम् (१, १, ३०)' सुपो लुक् (२, ४, ७९), रीफस्य विसर्जनीयः (८, ३, १५) । शोभनमरणं गमनं सुखाय हिताय वा यस्य, शोभन वा प्रेरण तमसा यस्य, सुष्टु वा कृतो रश्मिभिः रसानादात्तम्, भासं वा ज्योतिषां नक्षत्रादीनां, भासा सुष्टु कृतः प्राप्त इति वा, स्वरादित्यः द्यौश्च । सुष्टु शोभनमरणमस्यांमरुपैर्वा पुष्यवद्विरर्थ्यते, सुष्टु वा पुष्यकृत इंरयति स्रुतो रसेः स्रुतो भाभिर्ज्योतिषा, स्वयमेव वा दौसम् । "भ्रूभ्रुवः स्रु. (य० वा० सं० ३, ३७)—इति दिव उटाहरणम् । "एभिर्नो भ्रूकंभ्रुवो भ्रुवोश्च स्रु'ये ज्योतिः (ऋ० सं० ३, ५, १०, ३)—इत्यादित्यस्य ।

(२) पृश्निः । मपूर्वादेशोतेः सृशतेर्वा 'दृषिपृश्निपाणिं चूर्णिभूर्णि (उ० ४, ५२)'—इति निप्रत्यया, प्राशेः सृशे च पृशभावो निपात्यते । प्राश्रुत एनं शक्रो वर्षः संसृष्टा रसान् । कृतव्याख्यानमन्यत्पूर्वेषु । समृष्टा भासं ज्योतिषामसृष्टी भानेति वा पृश्निरादित्यः । द्यौस्तु संसृष्टा ज्योतिर्भिः पृश्नकद्रिश्च 'सृश्रुतां वा एतानि ज्योती'पि यन्नक्षत्राणि (ऋ० सं०

१, ४, ७, २, मा० भा०)”—इति श्रुतेः । “पृथ्वीः पुत्रा उ० प्र-
मासो रभिष्टाः (ऋ० सं० ४, ३, २३, ५)”—इति निगमो
दिवः । “अयं वेनयो॑दयत्पृथ्वि॑गर्भाः (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)”—
—इत्यादित्यस्य ॥

(३) नाकः । नयतेः ‘पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)’—इत्या-
कप्रथयटिलोपश्च निपात्यते । नेता रसानाम्, नेता भाषा-
मात्मीयानाम्, ज्योतिषां प्रणायकयादित्यः । द्यौस्तु, कमिति
सुखनाम, न कम् अकम् असुखम्, न अकं यत्र स नाकः ।
‘नभ्रात्रपान्नवेदा (६, ३, ७५)’—इत्यादिना नवः प्रकृति-
भावः । “न वा असुं लोकं जग्मुपे किञ्च नाकम् (निर्ऋ० २,
१४)”—इति ब्राह्मणम् । अत्यन्तसुखमित्यर्थः । “नाकस्य
पृष्ठे अधितिष्ठति श्रुतः (ऋ० सं० २, १, १०, ५)”—इति
दिवः । तत्रे अधि नाके॑ अस्मिन् (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)”—
—इति निगम आदित्यस्य ॥

(४) गौः । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (४ पृ०) । गमिर-
त्वान्तर्णीतण्यर्थः । गमयति रसान् मण्डलं प्रति रश्मिभिः,
गच्छति वान्तरिक्षे इति गौरादित्यः । यत् पृथिव्या उपरि
दूरं गता, यदास्यां ज्योतीःपि गच्छन्तीति गौः द्यौः । “गवा-
मभि गोपतिरेकं इन्द्र (ऋ० सं० ५, ६, २३, ६)”—इति
दिवः । “उतादः पशुसे गत्रि (ऋ० सं० ४, ८, २२, ३)”—
—इत्यादित्यस्य ॥

(५) विष्टप् । ‘एभिः प्रतिबन्धे (ऋ० सं० ७, ५, ५)”—इति
वात् क्षिपि भकारस्य पकारो व्यत्ययेन । विष्टम्भिराविशते-
ऽर्थे वर्तते । यद्वा, विशिरेव बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । पृथिवीतो
रसानादातुमाविष्टोऽभिनिविष्ट इत्यर्थः । एवमेव भासं ज्योतिषां
भासा वाविष्टो व्याप्तः आदित्यः । द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्ड-

ऊङिष । “उद्यद्व्रजस्य विष्टपम् (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)” —
इत्याद्युदाहरणम् ।

(६) नभः । नयतेरसुनि गुणे ‘नय.’ इति स्थिते बाहुल-
कात् यकारस्य भकारः । नाक्यश्चेन समानोऽर्थः । अथवा
भासनशब्दस्य ङसत्वं, सकारलोपः, नकारभकारयोश्च स्थान-
विपर्ययः, सान्तत्वञ्च । सर्वत्र सूत्रप्राप्त्यनूक्तौ पृषोदरादित्वात्
द्रष्टव्यम् । यद्वा, न भाति ‘नभः’ । असुनि भातेष्टिलीयषः ।
एतेन यौथ्यांस्थाता । “ज्योतिषति प्रतिमुञ्च ते नभः” — “स्वर्ग-
ज्ञानो नभसु (ऋ० सं० ७, ३, १४, ५)” — इत्याद्युदाहरणम् ।

इति षट् साधारणानि दिव्यादित्वस्य ॥ १, ४ ॥

इदमाद्युपमानामानि । माथ्यकारेण स्वन्दस्वामिना च
विस्तरेण व्याख्यातानि (निघ० ३, १३—१८) । निपातप्राय-
त्वात् शब्दनिर्वचनस्यापत्त्वयत्वात् उदाहरणमात्रमत्र प्रद-
श्यते ।—

(१) इदमिव । (२) इदं यथा । अत्र इदंशब्द उपमान-
शब्दसन्निधानाय प्रयुक्तः । इवादयश्च निपाता, पराथयस्वी-
पमानत्वस्य धर्मस्य प्रतिपादनार्थाः । “इन्द्रं इवेह ध्रुवस्त्रिंशुः
(ऋ० सं० ८, ८, ३१, २)” — “यथा वाता यथा वनम् (ऋ० सं०
४, ४, २०, ४)” ॥

(३) अग्निर्न दे । अत्र नशब्द उपमानार्थः । “भूमिर्न दे
भ्राजसा इक्ष्वावसुः (ऋ० सं० ८, ३, १२, २)” ॥

(४) “वृत्रेश्चिह्दमानात्” (ऋ० सं० १, ३, २३, ४) ।
अत्र चिह्दशब्दः ।

(५) “माहृषा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)” ।
उपमाप्रतिपादनेनादिकोपाहुतोपमः ।

(६) “वृक्षम्युत्तुते^१ पुरुङ्गत वृथाः (ऋ० सं० ४, ६, १७, ३)” । अत्र भूयब्दः ॥

(७) जार आ भगम् । “उदौ^१रय पितरौ जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)” । अत्र आकारः ॥

(८) “मेषो भूतो ३^१ भि घन्नयः (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५)” । अत्र भूतशब्देनोपसोच्यते ।

(९) तद्रूपः । (१०) तद्वर्णः । रूपशब्देन वर्णशब्देन चोत्तरपदेन समासादुपमा प्रतीयते ।

(११) तद्वत् । पूर्ववत्तच्छब्दस्यार्थः । “प्रियमेध्ववर्द्विवत् (ऋ० सं० १, ३, ३१, ३)” । ‘तेन तुल्यं क्रिया चेद् वति. (५, १, ११५)” ॥

(१२) तथा । “तस्मद्ब्रथा पूर्वथा विश्वयेमथा (ऋ० सं० ४, २, २२, १)” । ‘प्रब्रपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि (५, ३, १११)’—इति द्विवार्थेऽयं थाल् विहितः ॥

इति द्वादशोपमानामानि । ३, १३ ।

“तथा”—इत्यस्यानन्तरं “सिंहः”—इति केपुचित् कोशेषु दृश्यते, तन्न पठनीयम्, अथ लुप्तोपमानि (निरु० ३, १८)—इत्यादिभाष्यस्य तु “वाङ्मना व्रतचारिणः (५)” —इति पूर्वसुक्तस्य लुप्तोपमस्य प्रपञ्चत्वात् ।

(१) प्रपित्वे । (२) अभौके । इत्यासन्नस्य । प्रपूर्वादाप्नोतेर्निष्ठायां प्राप्तशब्दस्य प्रपित्वभावः । यद्वा, ‘इत्वंनादयोऽन्धेभ्योऽपि दृश्यन्ते’—इतीकन्प्रत्यये बाहुलकादाप्नोतेराकारलोपः । पित्वशब्द आसन्नार्थः । प्रकृतदेशकालयोः प्राप्तिः प्रपित्वे इति ॥ अभिपूर्वादक्षतेः ‘अलीकादयश्च (उ० ४, २५)—इतीकन्प्रत्ययो धातुलोपश्च निपात्यते । अभ्यक्ते आसन्ने इत्यर्थः । सोपसर्गो सप्तम्यन्तो यथादृष्टाविति पठिती ॥

“प्रपित्वे नः प्रपित्वे नृय मागृहि (ऋ० सं० ५, ७, १०, ७)”—
 “शुभीके चिदु लीकृञ्चब् (ऋ० स० ८, ७, २१, १)”—इत्यथि
 निगमौ ।

— (३) टभ्रम् । (४) अर्मकम् । इत्यल्पस्य । दभ्रमिति
 दश्रोतेर्वधकर्मणः ‘स्फाघितच्चि (उ० २, १२)’—इत्यादिना
 रक्, ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति नलोपः । सुदर्भ
 सुच्छेदम् अस्पृत्वात् ॥ हरतेः ‘अर्मकश्च पृथुकपाका वयसि’
 —इति कप्रत्यये, ङकारस्य भकारे गुणे रपरत्वे भकारे चोप-
 लने च अर्मकमिति निपात्यते । अवहृतमूनपरिमाण इत्यर्थः ।
 “मा मे टभ्राणि मन्ययाः (ऋ० स० २, १, ११, ७)”—“नमो
 सुष्टुभ्यो नमो अर्मकेभ्यः (ऋ० स० १, २, २४, ३) ।

(५) तिरः । (६) सतः । इति प्राप्तस्य । अप्राप्तस्यैत्वपरः
 पाठः । तरतेरसुनि बाहुलकात् अकारस्यैकारः । तीर्थं प्राप्त-
 भागतम् ॥ सत्तेरसुनि रफस्य वकारः । सतः संखतम् ॥
 अप्राप्तस्येति पाठे पराजित तरण सरण च द्रष्टव्यम् ॥ “तिर-
 शिर्दर्यया परि (ऋ० स० ४, ४, १६, २)”—“पाचे वभिन्दन्-
 क्षत एति रञ्चस (ऋ० स० ५, ७, ८, १) ।

(७) त्वः । (८) नेमः । इत्यर्धस्य । अर्धद्व्योऽत्र मन्व-
 विभागवचनः, अर्धे हरते इति नपुंसकनिर्देशात् । त्वः अय-
 र्जतः अप्येत्व समुदायान् गत पृथग्भूतः । तनोतेरुपधायाः
 पूषे लकारः, यथादेशः, नकारस्य विसर्जनीयः इति स्कन्ध-
 स्वामौ । तनोते. ‘सर्वनिष्ट्वरिष्वलष्व (उ० १, १५६)
 इति वनृप्रत्ययान्तलोपो निपात्यते ॥

नेमशब्दोऽन्ननामसु व्याख्यात (१०५ पृ०) । ति
 समुदायादवनीतः पृथग्भूत इत्यर्थः ॥ “पीयति त्वो
 गृणाति (ऋ० सं० २, २, १६, २)”—“प्र नेमस्त्वान्
 सोमो अन्त (ऋ० स० ८, १, ६, ५)” ।

(८) ऋचाः । (१०) स्तृभिः । इति नचवाणाम् । 'ऋय गतो (तु० प०)' । ऋषेः 'इगुपधात् कित् (उ० ४, ११६)'— इति किदिन्प्रत्ययः । ऋषिरत्र उदर्यविशिष्टः । उहृतानि ऊर्द्धमीरितानीव प्रकाशन्ते ॥ 'स्तृब् आच्छादने (क्रा० उ०)' । कर्मण्यौणादिकः क्तिप्, बाहुलकात्तुग् न भवति । तोर्णानि प्रमारितानि विस्तीर्णानि च प्रकाशन्ते हि । तस्य पाठो यथादृष्टम् ॥ "अमो य ऋचा निहिता स उच्चा (ऋ० सं० १, २, १४, ५)" — "पश्यंती द्यामिव स्तृभिः (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)" ॥

(११) वस्त्रीभिः । (१२) उपजिह्विका । इति सीमिकानाम् । वस्त्रशब्दो ज्ञस्त्रनामसु व्याख्यात (२४५ घ०) । 'जाते-रस्त्रीविषयात् (४, १, ६३)' इति डीप् । जातिशब्दश्चायं स्त्रीपुंसयोर्दृष्टो लोके स्त्रीलिङ्गो प्रसिद्ध इति सपठितः ॥ वसन्ति हि ते ऋदमुपजिह्विका । 'शेवयञ्जिह्वा (उ० १, १५२)'—इति जिघ्रतेर्जिघत्तेर्वा वप्रत्ययान्तं निपात्यते जिह्वा, 'सञ्ज्ञायां कन् (५, ३, ८०)' 'प्रत्ययस्थात् (०, ३, ४४)'—इतीत्वम् । उपजिघ्रन्ति काष्ठम्, उपरक्षणादोदकस्य उपजिह्विका ॥ "यद-त्त्युपजिह्विका यद्वस्त्री अतिसर्पति (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६)" वस्त्रशब्दस्यायमेव निगमः ॥ "वस्त्रीभिः पुत्रमपुत्रो अट्टानम् (ऋ० सं० ३, ६, २, ४)"—इति स्त्रीलिङ्गस्य ॥

(१३) ऊदरम् । (१४) कदरम् । इत्यावपनस्य । ऊदरं— एतपूर्वात् 'दृ विदारणे (क्रा० प०)'—इत्यम्नात् 'इर गतौ (अदा० आ०)'—इत्यम्नाद्वा 'ऋदोरप् (२, ३, ५०)' घञि च ऊदरमुदीर वा सदूदरम् । ऊर्द्धञ्च तदीर्णञ्च मध्यतः, ऊर्द्ध-मीर्णं गतं वा दीर्णमिति त्वादित्वान्निष्ठानत्वम् (८, २, ४४) ॥ कदरम्, गृहनामसु व्याख्यातम् (२५२ घ०) । कतदरम् ।

“तमूटं न पृणता यवेन (ऋ. सं० २, ६, १४, ४)”—
 “समिद्धो ज्वलन् कर्दरं मतीनाम् (य० वा० सं० २८, १)” ॥

(१५) रश्म । (१६) पिनाकम् । इति दण्डस्य । ‘रश्म
 राभस्ये (भू० आ०)’ यत्रालभने वर्तते । कर्मणि घञ् ।
 ‘रश्मेश्वजितो (७, १, ६३)’—इति तुम् । आरभन्ते आञ्-
 यति ह्रस्वप्रभाय दण्डः । “आत्वा रुभन्त जिप्रयः (ऋ० सं०
 ६, ३, ४५, ५)” ॥ पिनाक—‘पिप सधूर्णने (स० प०)’ ।
 ‘पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)’—इति आकाप्रत्यय, यकारस्य
 नकारो गुणाभावश्च निपात्यते । प्रतिपिनष्टि हिनस्वनेन
 शत्रून्, दण्डाकार धनुरुच्यते, तच्च रूढितो महादेवीयमेव
 मामान्येन । अर्धततधन्वा पिनाकावसुः कर्त्तिवासा. (य०
 वा० सं० ३, ६१)” ॥

(१७) मेना । (१८) म्ना । इति स्त्रीणाम् । उभावपि
 गण्डी व्याख्यातौ पाङ्नामसु (६०५० । ७४५०) । नामयन्ति हि
 ताः पतिश्वशुरमातुलादय पूज्या भूपयितव्याश्चेति स्मर-
 णात् । गण्डन्धेना यपत्यर्धिन । “अमेनासिज्जनिवतश्च
 कथं (ऋ० सं० ४, १, २८, २)” — “म्नास्वाकन्तं तपसोऽत-
 न्वत (ता० ब्रा०)” ॥

(१९) शेष । (२०) चैतम । इति सुप्रजननस्य । शेषः—
 सपतेरसुनि बाहुलकात् सगण्डस्य शेषाव । सृगत्वनेन
 स्त्रीन्द्रियम् । तद्वत्तस्य विशिष्टानन्दलक्षणं सौमुखं स्वर्ग-
 शब्दमोच्यते । त्वगिन्द्रियस्पर्शमात्रक शेषमित्युदाहरणेऽन्वा-
 रान्तत्वेन दर्शनात् कारणे घञन्त इति केचित्,
 वा तत्र द्रष्टव्य । यद्यपि ‘हृद्गीभ्या ह्रस्वाङ्गयोः पुद्-
 (उ० ४, १८६)’—इति शीङ्गः असुनागमेन
 सिध्यति तथापि तत्रार्थानौचित्यात् “सुष्कायोरदधात्

—“मुष्कयोर्मिद्धिता सपः”—“मा नो मवेव निःपपि”—
इत्यादौ सपशब्देन मेहनस्याभिधानादर्थांचित्याच्च सशब्दस्य
शेभावेन कथञ्चिन्निर्वोद्धं युक्तमिति सपतेरित्युक्तम् । तथा-
चीकृतम्—‘अर्थो नित्य. परीचेत न संस्कारमाद्रियेत’—इति ॥
विपूर्वात् ‘तसु उपचये (दि० प०)’—इत्यस्मात् पचाद्यचि
(३, १, १३४) वितसः । वितस एव वैतसः । प्रज्ञादित्वा-
दण् । विशेषेण तस्यति चीणोभवति प्राक् सभोगकालात् ।
यद्वा, विमच्चिकमितिधत् विशब्दः प्रतिषेधाधीय । न तस्यति
अचीणम् सेकसामर्थ्यस्यानुपचीणत्वात् । “यस्यामुपन्तं प्रह-
रामुं शेषम् (ऋ० स० ८, ३, २०, २)”—“वि भ्रा माङ्गः
ग्रथयो वैतसेन (ऋ० सं० ८, ५, १, ५)” ॥

(२१) अया । (२२) एना । इत्युपदेशस्य । प्रत्यक्षाभि-
धानमिहोपदेशोऽभिमतः । सामान्येन चैते त्रिष्वपि लिङ्गेषु ।
अनयेति पदस्य नशब्दलोपेन अया । “अया ते अग्ने सुमिधा
विधेम (ऋ० सं० ३, ४, २५, ५)”—इति स्त्रिया समिधा
सामानाधिकरण्यात् ॥ एना ‘द्वितीयाटौस्त्रेण (२, ४, ३४)’
—इति इदमेतदोरन्वादेशविषये एनादेशः, तृतीयैकवचन-
स्याकारः । “एना वो अग्निधर्ममा (ऋ० सं० ५, २, २१,
१)”—इति नपुंसकस्य मनसो सामानाधिकरण्यात् । एना
पत्या तन्व १ सष्टजुष्व (ऋ० सं० ८, ३, २५, २)”—इति
पुंसः पत्युः सामानाधिकरण्यात् ॥

(२३) सिपक्तु । (२४) सचते । इति । सिपक्तिति कर्तु-
रभिधानम् । तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादत आह मेवमान-
स्येति । वेयाकरणमिद्वान्तप्रसिद्धार्थमेवमवोचत्, परमार्थतस्तु
धात्वर्थप्रतिपादनपरतयैवाख्यातपदोपादानमर्थाभिगमत्वञ्च ।
अतश्चेतदुक्तं भवति । सिपक्तु सचत इति सेवार्थो धातू इति ।

तथाहि । “भाद्रप्रधानमाख्यातम्”—इति हि स्वसिद्धान्तः ।
 सिपक्तः सचते । ‘पच समवाये’ भूवादिः स्वरितेत्, अत्र
 सेवार्थः । सिपक्ति लोटि तिष्ठि शप् । तस्य ‘बहुलं ह्रस्वसि
 (२, ४, ७६)’—इति लुः । ‘अर्त्तिपिपत्स्योऽय । ‘बहुलं ह्रस्वसि
 (७, ४, ७८)’—इत्यभ्यासस्येत्वम् । “स न निपक्तु यस्तुर.
 (ऋ० सं० १, १, २४, २)”—सर्चस्वा न. सुस्तये (ऋ० सं० १,
 १, २, ४)”—इति तु यथानिगममुदाहरणम् ।

(२५) भ्यसते । (२६) रेजते । इति । मयवेपनेयो
 धातुः भ्यसते इति । रेजते इति नैकतो धातु । उभावप्यु-
 भयोरर्थयो । “यस्य गुप्ताद्रोदनी भभ्यसताम् (ऋ० सं० २, ६,
 ७, १)”—“रेजते अग्रे पृथिवी मुखेभ्यः (ऋ० सं० ५, १, ८,
 ४)”—इति ।

इति षड्विंशतिर्विंशनामानि ॥ ३, २८ ॥

(इति नैषण्टु कटीकापरिशिष्टं समाप्तम्)

अथ चतुर्थाध्यायः ।

—:○:—

अथ नैगमं नाम द्वितीयं काण्डं व्याख्यायते—

वृहा(१) । निधा(२) । शिताम(३) । मूहना
 (४) । दम्भनाः(५) । मूषः(६) । इषिरेखा(७) ।
 कुरुतन(८) । जठरे(९) । तित्त(१०) ।
 (११) । मध्या (१२) । मन्दू (१३) ।
 (१४) । कार्यमानः(१५) । लोधम्(१६) ।

(१७) । विद्महे (१८) । द्रुपदे (१९) । तुम्बेनि
 (२०) । नंसन्ते (२१) । नसन्त (२२) । आह्नसः
 (२३) । अद्भसत् (२४) । इष्णिणः (२५) । वाह
 (२६) । परितक्मग (२७) । सुविते (२८) । दयते
 (२९) । नूचित् (३०) । नूव (३१) । द्रावने (३२) ।
 अकूपारस्य (३३) । शिशौते (३४) । सुतुकः (३५) ।
 सुप्रायुणाः (३६) । अप्रायुवः (३७) । च्यवनः
 (३८) । रजः (३९) । हरः (४०) । जुहुरे (४१) ।
 व्यन्तः (४२) । क्राणाः (४३) । वायो (४४) ।
 विष्णुः (४५) । जामिः (४६) । पिता (४७) ।
 शंथोः (४८) । अदितिः (४९) । एहिरे (५०) ।
 जसुरिः (५१) । जरते (५२) । मन्दिने (५३) । गौः
 (५४) । ग्रातुः (५५) । दसय (५६) । तूताव (५७) ।
 चयसे (५८) । वियुते (५९) । षट्वक् (६०) ।
 अस्याः (६१) । अस्स (६२) । इति द्विपष्टिः पदानि
 ॥ १ ॥

(१) जहा । हन्तेलिङुत्तमैकवचने षलि, द्विवचने, अभ्या
 सचत्वं, कुत्वाभावी नकारलोपश्चान्दसत्वात् । जघानेत्यर्थः ।
 “जहा को अस्मदीपते (ऋ म० ६, २, ४९, २)” ॥

(२) निधा । निपूर्वाङ्घाते ‘अ तद्योपसर्गे (२, १, १३६)’
 —इति क । निधीयते स्याप्यते मृगपक्षिग्रहण य । निधा

पाशमसूडः । “सुमुग्धास्त्रिधये^१व वृद्धान् (ऋ० सं० ८, १, ४, ६)” ॥

(३) शिताम । श्रितशब्दस्य रेफलोपीऽतो दीर्घत्वं मशब्द-
योपजनः । अङ्गे श्रितत्वाद् दोः शिताम । सितशब्दस्य वा
सकारस्य गकारः, अन्यत् पूर्ववत् । योनिः शिताम । योनि-
गुदम् । विधितः । विविधं सितो बहो भवति पुरोपीकनवे-
नायां विकसति सङ्घोचः । “पार्श्वतः शोणितः शितामृतः
(य० पा० सं० २१, ४३)” ॥

(४) मेहना । मंहतेदानकर्मणो ल्युट्, वाहुलकादकारस्ये-
कारो नकारलोपश्च । सुपां सुलुगित्यादिना मीराकारादेशः ।
मंहनीयं धनादि । कन्दोगानां ‘मदहना’—इत्येवं रूपं
पाठः । प्रसङ्गेन च वेदान्तराधोतस्य व्याख्यानं भाष्यकारेण
कृतम् (निरु० ४, ४) । “यदिन्द्र चिद मेहना (ऋ० सं० ६,
२, १०, १)” ॥

(५) दमूनाः । ‘दम उपशमे दाने वा’ । दान्ते पुह्वे
वा, दमे यत्प्रगृहे वा मनो यस्य स दमूनाः । दन्तमशब्दस्य
नलोपः । दमदान्तशब्दयोर्दभावः, मनःशब्दे सकारात्पर-
स्याकारस्य ऊकारादेशः । दमशब्दो व्याख्यातो गृहनामश्च
(१५४ पृ०) । ददान्तेऽस्युटि टानं, दमेर्निष्ठायां मनुषि दन्ममः ।
‘दमेरुनसिः (उ० ४, २२८)’—इति वैयाकरणाः । “सुश्रो
दमूना अतिविदुरोणे (ऋ० सं० ३, ८, १८, ५)” ॥

(६) मूपः । ‘मूप स्त्रिये (ऋ० प०)’ । ‘क्षिब्धचिप्रक्षि
(१, २, १०८ वा०)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धि
(भा०)’—इति क्षिप् दीर्घश्च । जस् । मूपिकाः । सुगुप्तर्मा
‘मुष्णन्ति हरन्ति । “मूपो न गिश्वा व्यदन्ति मार्ध्वं (ऋ
सं० ६, ७, २१, १)” ॥

(७) इपिरेण । 'इषु इच्छायाम् (तु० प०)' । 'इपिमदि-
सुदि उ० १, ५१'—इत्यादिना किरच्प्रत्ययः । यद्वा, ईष-
यतेर्गतिकर्मणः ईपेदंगेनाथस्य वा बाहुलकात् किरच् इप-
भाष्य । मनो विगेषणमेतत् । "इपिरेण ते मनसा सुतस्य
(ऋ० सं० ६, ४, १२, २)" ॥

(८) कुरुतन । करोतेलींशमध्यमपुरुषबहुवचनस्य तगब्दस्य
'ततनतनयनाश्च (७, १, ४५)'—इति छान्दसस्मृत्यादेशः । तत्र
तगब्द एवार्थवान् नगब्दस्तूपजनोऽनर्थकः । कुरुतनेत्यस्य
प्रतिपादनाथमाह भाष्यकार, — कर्त्त नहन्तनयातनेत्यनर्थका
उपजना भवन्ति (निरु० ४, ७)—इति । अत्र बहुवचनजन्यो-
ऽव्येवंरूपा उपजनाः सन्तीति प्रतिपादनार्थम् । 'स्तो यक्'
'प्राञ्जसेरसुक्'—इत्येवमादयः । "रिप्रेण तपसा कुरुतन"
—"सध्व्येयः कर्त्तना युष्टिमस्मै (ऋ० सं० २, ६, १४, ३)"
—"तपिष्ठेन हन्तना हन्तना तम् (ऋ० सं० ५, ४, ३०, २)"—
"प्रधातन सप्तौ रच्छा सखायः (ऋ० सं० २, ३, २६, ३)"—
"इत्यायु शबून् विभजसु वेष्टः (ऋ० सं० ८, ३, १८, २)"—
"ब्राह्मणसः पितरुः सोम्यासः (ऋ० सं० ५, १, २०, ५)" ॥

(९) जठरम् । जग्धशब्दापपदात् घृडा दधातेर्वा
'हृदरादयश्च (उ० ५, ४२)'—इति अरन्प्रत्ययो जग्धशब्दस्य
जभावो धकारस्य ठकारस्य निपात्यते । जग्धं भक्षितमन्न-
मक्षिन् भ्रियते तिष्ठति, धीयते प्रक्षिप्यत इत्यर्थः । "आक्षि-
क्षस्र जठरे मध्वकुमिम् (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)" ॥

(१०) तितउ । तनोतेस्तुदेश निठत्यां मतुपि उपधाया
इत्वं दकारलोपी धकारस्य सम्प्रसारण तलोपश्च । तिलमात्रं
तुन्नं वा । तिलशब्दात् तिः, तुन्नशब्दात् उकारतकारौ ।
मत्वर्थे बहुव्रीहिः । तनेन मञ्जेन, तुन्नैश्चिद्वैः, तिलमात्रैश्च

तेस्तद्गुः । तरोति क्तास्तादृतिर्वैयाकरणः । ततं विनउ ।
 “सत्तुमित्तु तित्तडना पुनस्तुः (ऋ० सं० ८, २, २३, २)” ॥

(११) गिमे । ‘स्यु गतौ (भू० घ०)’ । ‘स्युवितश्चिञ्-
 द्विमक्षिचपिष्टपिष्टपि (उ० २, १२)’—इति रक्, बाहुलकात्
 स्युश्चस्य शिभावः । अस्मिन् प्रति स्युते भवतः । “वि-
 थ्यस्यु गिमे विष्ट्रजस्यु घेने (ऋ० सं० १, ७, १३, ४)” ॥

(१२) मध्या । मध्यगद्वात् समस्यैकवचनस्य ‘सुपा सुलुक्’
 (७, १, ३८)—इत्यादिना आकारः । मध्ये इत्यर्थः । “मध्या-
 कर्त्तावित्तं संज्ञभार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)” ॥

(१३) मन्दू । मन्देस्तुष्यर्थात् ‘भृशुशोद्यचरि (उ० १,
 ७)’—इत्यादिना बाहुलकादुपप्रत्ययः । मदेर्था उप्रत्ययो नुम्
 च । प्रथमादिर्वचनम् । द्यतीयेकवचनस्य वा ‘सुपा सुलुक्
 (७, १, ३८)’—इत्यादिना पूर्वसवर्णः । मदिष्यु मदिष्णुना
 वा । “मन्दू समानवर्चमा (ऋ० सं० १, १, १२, २)” ॥

(१४) ईर्मान्तामः । ‘द्वे र पेरणे (सु० घ०)’ । ‘घर्त्तिस्तु-
 सुहुष्टृष्टि (उ० १, १३०)’—इति मन्प्रत्ययः । अन्तगर्भो
 व्याप्यात् (२१८ घ०) । आदित्याया उच्यन्ते । ते च सप्त ।
 तेषां ये अन्तान् ईर्त्ते, ईरिता, प्रेरिता विरता इत्यर्थः । अथवा
 अथर्व्य अन्ता जवन भवेषामोर्मं पृथुरित्यर्थः । “ईर्मान्तासु
 शिलिकमध्यमास्तुः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)” ॥

(१५) कायमानः । ‘चायु पूजानिगामनयो’ भूवादि,
 अरितेत् । चायमानः । चकारस्य ककारः । यहा, अर्भ-
 षिङ्, ततो लट् शानच् । कायमान इत्यस्य मकारलोपः ।
 “कायमानो बुना त्वम् (ऋ० सं० ३, १, १, २)” ॥

(१६) जोषम् । ‘जुष् भाष्ये’ क् । जुष्गद्वात् वक्षोप

एकारस्थीत्वञ्च । (तुभ्यमित्यर्थः) । “लोपं नयन्ति पशुमन्व्य-
मानाः (ऋ० सं० ३, ३, २३, ३)” ॥

(१७) शीरम् । शिडः ‘स्फायितश्चिबश्चिगकि (उ० २;
१२)’—इत्यादिना बाहुलकाद्द्रक् । अश्रोतेर्वा पूर्ववद्द्रक् धातोः
शीमावश्च । अयमग्निरुच्यते । अनुशायिनमाशिनं वा । अनु-
गम्यन्ते भूतानि जङ्गमानि जाठरात्मना, स्थावराणि च
सूक्ष्मिण अनभिव्यक्तशस्त्रात्मना यः शीते व्यवतिष्ठते, अश्रोति
वा । एवंशीलः । “शीरं पायकगोचिपम् (ऋ० सं ३,
१, ६, ३,)” ॥

(१८) विद्रुधे । विपूर्वात् ‘दृमी भये’ इत्यस्मात् अनेका-
र्थत्वेन हिंसार्थात् क्तः । विहृष्या इति स्थिते ऋकारस्य रादेशो
वकारलोपश्च । बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । विविधं
हिंसितेषु कुपितेषु इत्यर्थः । “कनीनकेव विद्रुधे (ऋ० सं०
३, ६, ३०, ७)” ॥

(१९) द्रुपदे । द्रुशब्दो द्रुमपर्यायः । द्रुममयेषु पदेषु पादु-
काख्येषु इत्यर्थः । वचनव्यत्ययः पूर्ववत् । “नवे द्रुपदे अर्भुके
(ऋ० सं० ३, ६, ३०, ७)” ॥

(२०) तुग्बनि । तूर्णशब्दोपपदात् गमेः ‘अन्धेभ्योऽपि
दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति वनिधि तूर्णशब्दस्य तुभाषो
गमेष्टिलोपश्च । लुठतीत्यर्थः । तद्विपानायावगाहनाय वा
क्षिप्रमागच्छन्ति । समस्यैकवचनम् । “सुवास्व्वा अत्रि
तुग्बनि (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)” ॥

(२१) नंसन्ते । नमर्मकारात् परः सुगागमः, व्यत्ययेना-
त्मनेपदम् । नमन्ति इत्यर्थः । “कुविन्नंसन्ते सुरुतः पुनर्नः
(ऋ० सं० ५, २, ८, ५)” ॥

..(२२) नसन्त । ‘नस कीटित्वे’ भूवादिरात्मनेपदी,

अत्राप्रीतिर्नमतेर्वीर्यं वर्त्तते । 'कृन्दसि, लुङ् नङ् क्तिट्
(३, ४, ६)'—इति वर्त्तमाने लङ् । 'बहुल कृन्दस्य-
माङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)'—इत्यङ्भावः । प्राप्नुवन्ति
नमन्ति वा । "घृतस्य धारा, मुमिधो नसन्त (ऋ० सु० ३,
८, ११, ३)" ॥

(२३) आहनसः । आहन्तिरेसुन्, मत्वर्थीयस्य लुक् ।
'सुवे इदमाहतम्' 'ब्राह्मणे इदमाहतम्'—इत्यादिप्रयोगदर्श-
नात् आहन्तिर्वचनायः । आहनवन्तो वचनवन्त इत्यर्थः ।
"ये ते मदा आहनसो विहायसु. (ऋ० सु० ७, २, ३३, ५)" ॥

(२४) अद्मसत् । 'अदेर्मन्'—इति मनिन् । अद्यते इत्यञ्ज
अद्मम् । तस्मिन् सीदन्ति मनोति वा तत् । अद्मन्मुपपदं
सदे' मनोतेर्वा 'अन्धेभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—'क्लिप च
(३, २, ७६)'—इति क्लिपि रूपम् । मनोतेर्नकारलोपे क्लृप्तत्वे
पिति तुक् । "अद्मसत् समतो बोधयन्ती (ऋ० सु० २, १,
०, ४)" ॥

(२५) इक्षिणः । 'इषेरिच्छार्थात् (तु० प०)' 'इषियुधीन्धि
(उ० १, १४२)'—इति मक्प्रत्ययः । इषतेरिषतेर्वा बाहुल-
कात् मकि धातोरिषभावः । इच्छा, गमनं, दर्शनं वा इष्य ।
'अत इनिठनी (५, २, ११५)' । यद्वा, उणादिको मिन्प्रत्ययः ।
एषितारो हविषा स्तुतीनाञ्च गन्तार, द्रष्टारो वा सर्वार्था
नाम् । "ते वा ग्रीमन् इक्षिणो अभीरवः (ऋ० सु० १, ६,
११, ६)" ॥

(२६) वाहः । वहते, 'वहय'—इति णिदसुन् । देवताः
प्रवृत्तमानत्वात् वाहः स्तुतिः । अथवा घदेतत् कूपसमीपे
तदुदकस्योद्धृतस्य स्वागमावाह इति लोके प्रसिद्धं, तद्वदश-

त्वात् सोमरसस्य पूर्णमधिषवणं चर्म वाह इत्युच्यते । “इन्द्राय
वाहं कणवावु जुष्टम् (ऋ० स० ३, ३, १८, ३)” ॥

(२०) परितक्मरा । परिपूर्वात् तक्तर्गतिकर्मणो मनिन् ।
परित, सर्वतो गच्छति, सर्वास्त्रान् देशे रात्रिरस्ति । अथवा
तक्तोष्ण तत् परित अभयत एना परिगृह्यते वर्त्तते इति ।
तदुक्तम् । ‘तक्तैत्युष्णनाम, तक्त इति मत इति तेन परि-
तक्मा सति यकारोपजनेन परितक्मरा’ । “कस्मै हिति का
परितक्मरासीत् (ऋ० मं० ८, ६, ५, १)”

(२८) सुविते । सुपूर्वादेते, क्तप्रत्ययः । ‘षुड प्राणिगर्भ
मोचने’—इत्यस्माद्वा क्ति छान्दसत्वादिडागमः, उवड च ।
सप्तस्यैकवचनम् । शोभन गम्यते यत्र स्वर्गादौ तत्, प्रसूते
प्रजाया वा । “सुविते मोधा (य० वा० स० ५, ५)” ॥

(२८) दयते । ‘दय दानगतिरक्षणहिसादानेषु (भू०
षा०)’ अनेकार्थत्वात् विभागदहनगमनेष्वपि वर्त्तते । “मृही-
धनानि दयमानः (ऋ० स० २, १, १८, २)”—इति दाने ।
“नवेन पूर्वं दयमाना स्याम (निरु० ४, १७)”—इति रक्षणे ।
“य एक इह्निदयते (ऋ० स० १, ६, ६, २)”—इति दाने
विभागे वा । “दुर्वत्तुर्भूमो दयते वनानि (ऋ० स० ४, ५,
८, ५)”—इति दहने । “विद्वद्दुर्वयमानो वि शब्दून् (ऋ०
स० ३, २, १५, १)”—इति हिसायाम् । “मा वायुसी द्रोषा
दयमानो अब्रुवधत् (निरु० ४, १७)”—इति गतिकर्मा ।

(३०) नूचित । (३१) नूच । अनयो पदद्वययो । “शुभ्या
शुभ्रचित्तदपो नदीनाम् (ऋ० स० ४, ७, २, ३)”—“नूच
पुरा च सदेन रयीणाम् (ऋ० स० १, ७, ४, २)” ।

(३२) दावने । ददाते ‘आतो मत्तिन्कानिद्वनियस्य (३,
२, ७४)—इति व्यत्ययेन कर्मणि वनिप् । तत पठार्थं द्विती-

याये वा चतुर्थी (२, ६, ६२, वा०), अक्षोपाभावञ्चान्दस
(६, ४, १३४)। देवस्य देव वेत्यर्थः ।

(३३) अकूपारस्य । 'पृ पालनपूरणयो (जु० प०)'। घञ्।
पार पालन पूरण वा । अकुत्सितं पालन पूरण वा यस्य
तदकूपारं सत् कोर्दीर्घत्वेनाकूपारम् । तस्य दावने इति
सम्बन्धः । "अकूपारस्य ट्रावने^१ (ऋ० सं० ४, २, १०, २)" ।
आदित्यसमुद्रावप्यकूपारी । पूर्ववत् । कच्छपोऽप्यकूपारः ।
कूपशब्दे कर्मण्युपपदे अत्तं कर्मण्यण् । न कूपार अकू
पारः । कच्छपो हि सति सम्भवे ऊद गच्छति न कूपमलोद
कत्वात् । वयाणा निगमा पथ्यथा ।

(३४) शिशोत । 'शो तनूकरण' दिवादि परस्मैपदी ।
व्यत्ययेन शप श्यो श्रीकारस्वेत्वमात्मनेपदञ्च । श्यतीत्यर्थः ।
'शिशोते^१ श्चरे रक्षसे विनिक्षे^१ (ऋ० सं० ३, ८, १५, ३)" ॥

(३५) सुतुक । सुपूर्वात्तकतेर्गतिकर्मण गीहे क (३, १,
१४४)—इति बाहुलकात् कप्रत्ययोऽकारस्वीकारस्य । सुपू
र्वाद्वा तुच्छस्याकार उपजन चकारस्य जकारस्य वा ककार-
भावश्च । सुगमनः सुप्रजा वा । "अग्निः सुतुकं सुतुकैर्भ
रश्चै^१ (ऋ० सं० ७, ५, ३१, ७)" ॥

(३६) सुप्रायणा । सुपूर्वादयतेर्लुट् । 'उपसर्गस्थायती (८,
२, १८)—इति लत्वाभावञ्चान्दस । सुप्रगमना इत्यर्थः ।
"सुप्रायणा अग्निन् युञ्जे विश्वयन्तामृतावधु (य० वा० सं०
२८ ५)" ॥

(३७) अप्रायुव । प्र आ इत्युपसर्गद्वयपूर्वात् 'यु मिश्रणे
(अदा० प०)—इत्यस्मात् 'गीहे क (३, १, १४४)—इति
बाहुलकात् कप्रत्यय, उवङि कृते अन्त्यस्याकारस्य लोपे च
जृप्ति रूपम् । 'सुपा सुडुक् (७, ३, ३८)—इति जस स्थाने

सुः । न प्रायुयोऽप्रायुषः । अप्रगतमनस्काः न प्रमाद्यन्त इति । “अप्रायुषो रक्षितारो द्विवे द्विवे (ऋ० सं० १, ६, १५, १)” ॥

(३८) अश्वानः । अन्तर्णीतप्यर्थात् अश्वतेः ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)’—इति युचि पूर्वत्र बाहुलकाद्दीर्घः । देधान् प्रति स्तोमानां आवयिता गमयिता स्तोतेत्यर्थः । रुदित्वादिप्रसङ्गनिवृत्तिः । “युव अर्वाङ्गं सुनयुं यथारथम् (ऋ० सं० ७, ८, १५, ४)” । अश्वतस्य तु “अश्वनो भार्गवः शार्वाङ्गा मानवमभिषिषेच (ऐ० त्रा० ८, ४, ७)” —“अप्रवानवत् अश्वनवत् ऋगुवत्”—इत्यादिर्निगमः प्रसिद्धः ॥

(३९) रजः । व्याख्यातं द्यावापृथिवीनामसु (३०५ पृ०) । (४०) हरः । ज्वलन्नामसु (११४ पृ०) व्याख्यातम् । रजस्तु ज्योतिरुदकलोकवाचकम् । अनुरञ्जयति ह्येतत् सर्वं स्त्रेण स्त्रेण व्यापारेण सर्वप्राणिनः । “या ते अग्ने रजःश्रया (य० वा० सं० ५, ८)” —“भुवो यज्ञस्य रजस्य मेता (ऋ० सं० ७, ६, ४, ६)” —“त्वया दृष्टानि सुकृतो रजांसि (ऋ० सं० ४, ७, २, १)” —“त्रिरात्रेण रजस्यला शचिर्भवति”—“विवर्त्तते रजनी बुद्याभिः (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)” —इति क्रमेण निगमाः । हरो ज्योतिरुदकलोकवाचकम् । ज्योतिर्हरति तममम्, उदकं वहत् हरति सर्वं लोकेषु, ज्जियन्ते सर्वा एव वा कालेन मृत्युनात्रियन्ते । “प्रत्यग्ने हरमा हरः ऋषीहि (ऋ० सं० ८, ४, ६, ५)” —इति ज्योतिषाम् । उदकलोकवाचिनिगमी पर्यथौ ॥

(४१) लुहरे । लुहोतिः ‘छन्दसि लुड्लड्लिटः (३, ४, ६)’—इति लिट्, ‘हरयोरे (६, ४, ७६)’—इति रे, लूहति ।

यदा, यथाप्राप्ते लिट् लुङ्निरे द्रुतवन्तः । “लुङ्निरे विः चित्त-
यन्तः (ऋ० सं० ४, १, ११, २)” ॥

(४२) व्यन्तः । व्यन्त इत्यघोऽनेककर्मा (निरु० ४, १९) ।
व्यन्त इत्यत्र य एष धातुः स द्यतिवदनेकार्यं इत्यर्थः । ‘वी
गतिप्रजननकात्यशनखादनेषु (अदा० प०)’ । अनकार्यत्वात्
पञ्चत्वर्थोऽपि ॥

(४३) क्राणाः । करोतेर्लटः शानचि विकरणव्यत्ययेन
लुक् । “गोभिः क्राणा अनूपत (निरु० ४, १९)” ॥

(४४) वाशो । व्याख्यातं वाङ्नामसु (६५ पृ०) । यदा,
वासीशब्दश्च दनद्रव्यविशेषवचनः, तस्य सकारस्य शकारिण
व्युत्पत्तिः । “वाशोभिस्तुवेताश्मुन्मयोभिः (ऋ० सं० ८,
५, १९, ४)” ॥

(४५) विपुणः । विपमशब्दस्य अकारस्थोकारो मकारस्य
णकारश्च । विपमः । “सर्गर्हद्वयो विपुणस्य लुन्तोः (ऋ०
सं० ५, ३, ३, ५)” ॥

(४६) जासिः । व्याख्यातमर्हुलीनामसु (१६४ पृ०) । अति-
रेकवालिशसमानजातीयानां वाचको जामिशब्दः । अति-
रेकः पुनरुक्तमुच्यते, पुनर्जायमानत्वात् । “जामि वा एतद्
यज्ञे क्रियते (ऐ० ब्रा० ३, ५, ३)” । वालिशो मूर्खः । स हि
कश्चैचित् पुरुषायालम् । अत्र निगमः पर्षेथः । समान-
जातीयो भर्गिनौलक्षणोऽर्थः । समानाभ्यां मातापितृभ्या
जातत्वात् । जाशब्देनैवाभिधातुं शक्यमिति मिशब्द
उपजनः । “यत्र जामयं कृणुष्व जामि (ऋ० सं० ७, ६,
७, ५)” ॥

(४७) पिता । ‘नसृनेष्टृत्वष्टृचष्टृष्टोष्टपोष्टभ्राष्ट्रामाष्टमाष्ट-
पिष्टदुष्टिष्ट (ऋ० २, ८८)’—इत्यादिना पातः, केवञ्चत्वात्

स्यन्ताद्वा ढच्प्रत्ययान्तो निपात्यते । पतिशब्दत्वेन च नामार्थो व्याख्यातः (२४० पृ०) । “दोमैः पिता जनिता नामिरञ्च (ऋ० स० २, ३, २०, ३)” ॥

(४८) शयोः । शाम्यतेः क्तिप् शम् । ‘यु पृथग्भावे’ इत्यस्माद् विच् । अन्ये पदद्वयमिति वर्णयन्ति । ‘शमनं रोगाणां यावनं च भयानाम्’ । “अथान्नः शंयोरैरपो दधात (ऋ० स० ७, ६, १७, ४)” । प्रसङ्गेन श्रुतिसारूप्यात् भांश्चे ‘अथापि शयुर्वाहैस्वत्यः (निरु० ४, २१)’—इत्युक्तम् ॥

(४९) अदितिः । पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१० पृ०) । ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदीनादिगुणः अथवाऽप्यचे प्रकृतिः । “अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् (ऋ० स० १, ६, १६, ५)” ॥

(५०) एरिरे । प्रोपमर्गार्थहृत्त्याङ्पूर्वात् ‘ईर गतौ (जु० प०)’—इत्यस्मात्किञ्चि भ्रस्ये रे च । प्रेरितवन्त इत्यर्थः । “यमेरिरे भृगवो विश्ववेदमम् (ऋ० सं० २, २, १२, ४)” ॥

(५१) जसुरि । ‘जसु ताडने (जु० प०)’ । ‘जनिसहोरु-रिन् (उ० २, ६९)’—इति चरिन्प्रत्ययः । यद्वा, अस्यतेर्वाहु-लकादुरिन्प्रत्यये जुडागमश्चधातोः । ताडितो बद्धमुक्तो हत-वेगश्चान्तो जसुरिः । “नीचार्थमानं जसुरिं न श्येनम् (ऋ० स० ३, ७, ११, ५)” ॥

(५२) जरते । नैरुक्तधातुः । यद्वा, ‘गृ स्तुतौ (क्रा० प०)’—इत्यस्य शकारस्य जकार इति स्कन्दस्वामी । “इन्धान एनं जरते स्वाधीः (ऋ० स० ७, ८, २८, १)” ॥

(५३) मन्दिने । मन्दते स्तुतिकर्मणो घञि मन्द-स्तुति । छान्दसत्वादत् इनिठनी नेथते हि एकाक्षरात्, ततो जाने,

सप्तम्याश्च । “प्र मन्दिने^१ पितुमर्दर्वता वर्च. (ऋ० सं० १, ७, १२, १)” ॥

(५४) गो^१ । व्याख्यात रश्मिनामसु (२६ पृ०) । “अत्रा ह्गोरमन्वत (ऋ० सं० १, १, ७, ५)” ॥

(५५) गातु । व्याख्यात पृथिवीनामसु (१२ पृ०) । अत्र भावे तुन् गमनमित्यर्थः । “गातु यत्राय गातु यज्ञपतये (निरु० ४, २१)” ॥

(५६) दसय । दस इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१३० पृ०) । अत्र तु ‘अच इ (उ० ४, १३४)’ जम् । दमय कर्माणि दस यन्त्येनानि । “कुत्साय मन्मद्दृष्टय ट् सय (ऋ० सं० ८, ७, २६, १)” ॥

(५७) तूताव । तवतेर्वृद्धिकर्मणो लिटि णलि ‘तुजादीना दीर्घोऽभ्यामस्य (६, १, ७)’ । “स तूतात नैनमन्त्रोत्थ इति (ऋ० सं० १, ६, ३०, २)” ॥

(५८) चयसे । ‘चय गती’ भूवादिरात्मनेपदी । अत्र चातयतेर्नाशनाथस्यार्थे वर्तते । यद्वा, चातयतेरेव विकृतं रूपम् । “बृहस्पते चयसु इत् ऽपियारुम् (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)” ॥

(५९) वियुते । यौतिरेव पृथग्भावार्थे विपूर्वं । “समान्था वियुते दूरे अन्ते (ऋ० सं० ३, १, २५, २)” ॥

(६०) ऋधक् । अथयमिदं पृथग्भावस्य वाचकम् । यदिन्द्र ट्ठिवि पायुं यदधक् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)” । अथाप्युद्धो- त्वर्थे दृश्यते, तदा ‘ऋधु वही (स्वा० य०) ‘अस्मात् ‘प्रथ कित् (उ० १, १२०)’—इति बाहुलकादजिप्रत्ययः कश्च । ऋधुवन् अत्र कुर्वन् । “ऋधग्या ऋधगुताथमिष्ठा (य० वा० उ० ८, २०)” ॥

(६१) येस्याः । (६२) अस्य । शब्दान्तरैर्णानादिदृष्टस्य
 सन्निधिविशिष्टपदार्थलक्षणस्याभिधेयस्योच्चारणं प्रथमादेशः
 आदिष्टतमस्य तस्योच्चारणमन्वादेशः । तत्र प्रथमादेशविषय-
 त्वादुदात्तं पदद्वये तौत्रार्थतरमतिस्फुटप्रयोजनम्, अन्याना-
 दिष्टस्वार्थत्वात् । अन्वादेशविषयतामन्वादानुदात्तं पदद्वयमे-
 ल्योयोऽर्थतरमतिशयेनास्फुटप्रयोजनम्, अन्यादिष्टस्वार्थत्वात् ।
 “अस्या कं षु ण उपं मातये भुवः (ऋ० सं० २, २, २, ४)”—
 “द्वीर्घायुरस्या य. पतिः (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)” ॥ “अस्य
 वामस्य पलितस्य हीतुः”—“तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य
 (ऋ० सं० २, ३, १४, १)” ॥

इति द्विपष्टि. पदानि ३१ ॥

सस्त्रिम्(१) । वाहिष्ठः(२) । दूतः(३) । वाव-
 शानः(४) । वार्य्यम्(५) । अन्वः(६) । असञ्चन्ती
 (७) । वनुष्यति(८) । तरुष्यति (९) । भन्दनाः
 (१०) । आर्हिनः(११) । नन्दः(१२) । सोमो अक्षाः
 (१३) । आत्रम्(१४) । जतिः (१५) । हासमाने
 (१६) । प्रङ्भिः (१७) । सुसम् (१८) । द्विता
 (१९) । वाः(२०) । वराहः(२१) । स्वसराणि
 (२२) । शर्याः(२३) । अर्कः(२४) । प्रविः(२५) ।
 वक्षः(२६) । धन्व(२७) । सिनम्(२८) । इत्या
 (२९) । सचा (३०) । चित् (३१) । आ (३२) ।
 द्युम्नम् (३३) । प्रविचम् (३४) । तौदः (३५) ।

खन्धाः(३६) । शिपिविष्टः(३७) । विष्णुः(३८) ।
 आघृणिः(३९) । पृथुञ्जयाः(४०) । अथर्वम्(४१) ।
 काण्डिका(४२) । अर्धिगुः(४३) । आङ्गुपः(४४) ।
 आपान्तमन्युः(४५) । श्मशा(४६) । उर्वशी(४७) ।
 ब्रह्मन्(४८) । वाजपत्यम्(४९) । वाजगन्धाम्
 (५०) । गध्यम्(५१) । गर्धिता(५२) । कौर्याणः
 (५३) । तौर्याणः(५४) । अङ्ग्याणः (५५) ।
 हर्याणः(५६) । आरितः(५७) । वृन्दी(५८) ।
 निम्पौ(५९) । तर्णीशम्(६०) । क्षुम्भम्(६१) ।
 निचुम्पुणः(६२) । पटिम्(६३) । प्राडः (६४) ।
 टर्कः(६५) । जोपवाकम्(६६) । कृत्तिः (६७) ।
 श्रुम्नी (६८) । समस्य (६९) । कुट्टस्य (७०) ।
 चर्पणिः(७१) । शम्भः(७२) । केपयः(७३) ।
 तूतुमाक्ये (७४) । अंसवम् (७५) । काकुटम्
 (७६) । बौरिटे (७७) । अच्छ (७८) । परि
 (७९) । ईम्(८०) । सीम्(८१) । एनम्(८२) ।
 एनाम्(८३) । सृणिः(८४) । इति चतुस्तरम-
 शीतिः पदानि ॥ २ ॥

(१) सञ्चिम् । 'ष्णा वेष्टने (पदा० प०)' 'ष्णा शोचे (पदा०
 प०)' । 'आह्वगमहनजन किकिनी लिट् च (३, २, १०१)'—
 इति किन्पत्ययः । लिङ्वावाद् द्विर्वचनादि । 'आतो-

लोप इटि च (६, ४, ६४) । अववेष्टयिताभिरन्तःप्रविष्टाभि
शायितो वा मेघ. सस्त्रि । “सस्त्रिमविन्दुच्चरणे लुदीनाम् (अ०
स ८, ०, २०, ०)” ॥

(२) वाहिष्ठ । लोट्ठुशब्दात् ‘तुच्छन्दसि (५, ३, ५६)’—
इतोष्ठनि ‘तुरिष्ठमैयःसु (६, ४, १५४)’—इति षचो लोप ।
वाहिष्ठ इति उपधादीर्घश्छान्दस । अतिशयेन षोढा वाहिष्ठ ।
“वाहिष्ठोवा छवानाम (अ० स० ६, २, २६, १)” ॥

(३) दूत ।

(४) वावशान । ‘वग् कान्तौ (अटा० प०)’ ‘वाशु शब्दे
(दि० आ०)’ । ‘लिट कान्ज् वा (३, २, १०६)’ । द्विर्वच
नादि । ‘तुजादीना दीर्घाऽभ्यासस्य (६, १, ०)’ । ‘न वश
(६, १, २०)’—इति यञि लिटि सम्प्रसारणनिषेधाद् विन्
प्रत्यये कानज्यपि न भवति, वाशयतिरुपधाङ्गत्वञ्च व्यत्यये
नैव । यद्भुक्ति शानचि रूपमिति शीनिवाम । सुप्तसुप्त
रूपीर्वावशान (अ० स० ०, ५, ३३, ५)” ॥

(५) वार्यम् । ‘हल् वरणे (स्या० उ०)’ । ‘णतिस्तुगान्ठट्ट
लुप वप् (३, १, १०८)’—इति क्यपि प्राप्ते ‘कृत्यल्युटो बहु
लम् (३, ३, ११३)’—इति ण्यत् । ‘क्यव्विधौ ह यक्षणे हञो
पहणमित्यते न हङ्’—इति पेयाकारणा । अथवाऽऽवग्य
कार्यो ण्यत्प्रत्यया द्रष्टव्य । वार्यं वरणीयम्, अतिशयेन वर
श्रेष्ठ वा । तद् वार्यं हृषीमहे (अ० स० ६, २, २३, ३)” ॥

(६) अन्ध । ध्याख्यातमन्त्रनामसु (१०० पृ०) । “धामत्रेभि-
मिश्रता मद्यमन्ध (अ० स० २, ६, १३, १)” ॥ तस्योच्चक्षुष्य
धन्ध । अत्र ध्यायतिर्नञ्पूर्वं अविद्यमान ध्यान दर्शनमस्मिन्
आलोक्यभावात् । अञ्चूर्णे अकारान्तमिदम् । “पद्मदक्ष-

खात्र विचेतुः (ऋ० सं० २, ३, १७, १)”—इति वक्षु-
हानिस्व ।

(७) असद्यन्तो । सद्यतिर्गतिकर्मा, अत्र सद्यतिरस्यतेर्वांशं
वर्तते । शतरि ङीपा नञ्ममासः । परस्परश्च साम्यतिश्री-
भवन्त्यौ । अत्राप्यन्त्या वाञ्छिते वा दासिपृथिव्या चञ्चेते ।
“असद्यन्तो भूरिंधारे पर्यस्ततो (ऋ० सं० ५, १, १४, २)” ।

(८) वनुष्यति । व्याख्यातं क्रुध्यतिनामसु (१२४ पृ०) । अत्र
तु हन्त्यर्थः । “वनुष्यामि वनुष्यतः (ऋ० सं० २, १, २१, १)” ।

(९) तरुष्यति । नैरुक्तधातुगत्यर्थः । “मृत्युं तरति” ब्रह्म-
हत्यासुत्तरन्ति । विनाशयन्ति व्यपोहन्तीति हन्त्यर्थे तरतः
प्रयोगदर्शनात् तरतिरुकारपकाराबुपजनावित्वाबुः । “इन्द्रोश्च
युजोर्तरुषेम ह्वम् (ऋ० सं० ५, ४, १५, २)” ।

(१०) भन्दनाः । भन्दतेः स्तुतिकर्मणः ‘युच् बहुलम् (उ०
२, ७४)”—इति युच् टाप् श्रमः । भन्दना स्तुतिरित्यर्थः ।
“सम्भन्दना उदियन्ति प्रजावतीः (ऋ० सं० ७, ३, २०, १)” ।

(११) आहनः । आहन्तेरसुनि आहन्ति आहनाः सम्बुद्धौ
आहनः अमह्यवचनांदाहन्तुः । “अन्त्येन मदीहनी याहि
तुयम् (ऋ० सं० ७, ६, ७, २)” ।

(१२) नदः । व्याख्यातं स्तोत्रनामसु (२८२ पृ०) । “नदध्वं
मा रुध्नतः कामु भारान् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)” ।

(१३) सीमो अद्याः । अश्रोतेर्लुङि सिचि ‘उदिनी वा
(७, २, ५४)”—इति अनिट् पक्षे षांडागमे च आष्टेति, इट्पक्षे
आशिष्टेति प्राप्ते अत्ययेन तस्य स्थाने सिचि षस्य आदेशे
आकार इतश्चविसर्जनीयो । चियेतेर्वा अलौघमिति प्राप्ते
अत्ययेन वत्तमाने सुट्, तिपः स्थाने मिप्, चु रङ्, धातोहि-
त्तोपः, दीर्घश्च, इतश्च विसर्जनीयो । चियतोत्यर्थः । “अनुदी

गोमान् गोभिर्रक्षाः (ऋ० सं० ७, ५; १३, ४) ॥ 'क्षर मञ्ज-
लने (भू० प०)' अदारौदिति प्राप्ते तिपि सिचि वृद्धौ बहुल-
च्छन्दसीतीडभावे इतश्च लोपे संयोगान्तस्य लोपे रात्स्येति
सलोपे रेफस्य विसर्जनीयः आडागम क्षरतीत्यर्थः । "सोमो-
दग्धाभिर्रक्षा. (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)" । 'सर्वे क्षियन्ति-
निगमाः'—इति शाकपूणिर्निवाह उक्तः ॥

(१४) श्वात्रम् । व्याख्यातं धननामसु (१८६ पु०) । इह
क्षिप्रनाम । "श्वात्रमग्निर्ऋणोज्जातवेदाः (ऋ० सं० ८, ४,
१०, ४)" ॥

(१५) कृति । अन्तेः 'कृतियूतिजृतिस्तातिहेति (३, ३,
८७)'—क्तिद्भुदात्तो निपात्यते । अन्तरित्यूट् । अत्रावन
रक्षणं तर्पणं वा । "आ त्वा रथं ययौतये' (ऋ० सं० ६, ५,
१, १)" ॥

(१६) हासमाने । हासतिः मर्द्यायां हृषिषे वा वर्त्तते ।
स्पर्द्धमानो परस्परं हृष्यन्ती वा । "अश्वे इव विपित्ते हासमाने
(ऋ० सं० ३, २, १२, १)" ॥

(१७) पृष्टिभिः । पिबते. स्थाशयतेर्वा बन्धनार्थात् सृशति-
र्वा 'सर्त्तोरटि (उ० १, १३३)'—इति बाहुलकादटिप्रत्ययो
धानूनां पकारभावश्च । पाने. सोमस्य । यद्वा, स्थाशनेर्बन्धनेः
व्यर्गनेः स्तुतिनक्षत्रैर्गुणानाम् । "वस्त्रुकः पृष्टिभिरुपसर्त्परि-
न्द्रेम् (ऋ० सं० ८, ५, १५, ६)" ॥

(१८) मसम् । 'पम स्वप्ने (अदा० प०)' । पचाद्यच् (३,
१, १३४) । स्वपीतीति मसम्, माध्यमिक ज्योतिरुच्यते, वर्षा-
व्यतिरिक्तकालेऽदग्नात् स्थापव्यपदेशः । "ममं न प्रकर्मविद-
च्छुचन्तम् (ऋ० सं० ८, ३, १४, ३)" ॥

(१९) क्षिता । द्विशब्दात् 'सह्याया विधाये धा (५, ३,

४२) । धकारस्य तकारेण व्युत्पत्तिः । 'द्विधेत्यर्थः । "द्विता-
च्च सत्तां स्तुधया च शुभ्रु (ऋ० सं० ३, १, १०, ५)" ॥

(२०) वाः । 'वृज् वरणे (स्वा० उ०)' । 'गिहे क. (३, १,
१४४)'—इति बाहुलकात् क, यणादेश, जम् । धरितारो-
ऽन्वे टारो मृगादीनाम् । ब्राह्मस्थानीया सुब्रह्मादयः । "मृमं
न वा मृगयन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)" ॥

(२१) वराहः । व्याख्यातो मेघनामसु (५३ पृ०) । निग-
मोऽपि तत्रैव दर्शितः ॥

(२२) सप्तराणि । अङ्गनामसु व्याख्यातोऽयं शब्दः (४६ पृ०)
निगमोऽपि तत्रैव दर्शितः ॥

(२३) शय्याः । अङ्गलोनामसु व्याख्यातः (१६१ पृ०) ।
अत्र इषव उच्यन्ते । "शय्याभिर्न भरमाणां गर्भस्थोः (ऋ०
सं० ७, ५, २२, ५)" ॥

(२४) अर्कः । अर्चते 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः क' (उ०
३, ३८)—इति कः । अर्चति जीवयतीत्यत्र मन्त्रम् इति अन्ये ।
मृग्यमुदाहरणम् । अतएव केचिन्न पठन्त्यत्र अर्कम् । वृषे-
ऽप्यर्चति । "अर्कपर्वे लुचोति" ॥

(२५) पवि । व्याख्यातो वाङ्नामसु (६६ पृ०) । रथनेमि-
र्चञ्च पवि । "उत प्रप्या रथाशुम् (ऋ० सं० ४, ३, ८,
४)" । यज्ञस्य दर्शितः ॥

(२६) वक्षः । वक्षते. 'वक्ष. सुट् व'—इत्यसुन् । मध्य काय
उपरि कायस्य प्राप्त प्रापित वेत्यर्थः । उर इत्युच्यते । "उपो'
अदशि शुभ्रुत्तो न वक्ष. (ऋ० सं० २, १, ७, ४)" ॥

(२७) धन्वः । व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु (२१ पृ०) । स
एव निगमः ॥

(२८) सिन्म । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१७३, ८०) । स एव निगमः ॥

(२९) इत्या । इदंशब्दात् 'था ह्येतौ च छन्दसि (५, ३, २६)'—इति ह्येतौ प्रकारवचने यात्प्रत्ययः । एतेर्वा यात्- 'प्रज्ञपूर्वविज्ञेमात्यान् छन्दसि (५, ३, १११)'—इति इवार्थे यात् विहितो व्यत्ययेन प्रकृतिभूतादिदशब्दादपि भवति । अनेन हेतुना, अनेन प्रकारेण, अयमेवेति वार्थः । इत्या चुन्द्रमसो मूढे (ऋ० सं० १, ६, ७, ५)" ॥ 'अमुधा (निरु० ५, ५)'—इत्यर्थकथनं कथमिति निरूपणीयम्, इत्याविति स्कन्धस्वामिग्रन्थस्य निरूपणीयः ॥

(३०) सचा । सहार्थोऽय निपातः । "आट्रित्वैरुद्वैर्व-सुभिः सचा सुवः (ऋ० सं० ६, ३, १४, १)" ॥

(३१) चित् । निपातो नाम च । निपातोऽनुदात्तः । 'चिदित्वेपोऽनेकर्त्तमा'—इत्यादिना व्याख्यातः (निरु० १, ४) । "चतुरसिद्दमानात् (ऋ० सं० १, ३, २३ ४)"—इत्युपमायात् । अथकुत्तनादिवपि निगमा अन्वेत्याः । नाम तु चिनोतेत्येतयतेर्वा क्विपि चिदिति भवति । चित्ता भागीः चीरादिभिः चिद्रूपा वा सोमक्रयस्युच्यते । "चिटसि मुनामि धीरमि (य० वा० सं० ४, १८)" ॥

(३२) आ । 'आ इत्यर्वागर्थे'—इत्युपसर्गो व्याख्यातः (निरु० १, ३, १) । "परा याहि मघवन्ना च याहि (ऋ० सं० ३, ३, १६, ५)"—इत्युपसर्गस्य । "जार या भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)"—इत्युपमायाः । "आमेव्यस्य रक्षसी यद्वन्न आ अपः (ऋ० सं० ४, ३, २, १)"—इत्यध्वर्गस्य ॥

(३३) व्युत्तम् । व्याख्यातं धननामसु (१८८, ८०) । अत्र

यथोऽत्रं वामिधीयते । “अक्षौ द्युम्बमधिरत्नं च धेदि (ऋ० सं० ५, ३, ८, ३)” ॥

(३३) पवित्रम् । पुनाते ‘पुवः सञ्ज्ञायाम् (३, २, १८५)’
—‘कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३, २, १८६)’—इतीवप्रत्ययः ।
मन्त्ररश्म्यापोऽग्निवायुसीमसूर्येन्द्राद्याभिधेयाः । मन्त्रादिषु
१ २ ३ २ ३ १ ० १
करणसाधनः श्रग्यादिषु कर्मसाधनः । “येन देवाः पवित्रेषु
(मा० सं० २, ५, २, ८, ४)”—इति मन्त्रस्य । “गर्भक्षिपूतो
वृभिरद्रिभि सुत (ऋ० सं० ७, ३, १८, ४)”—“पवित्रवन्तः
परि वाचमासते (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)”—इति च रश्मी-
नाम् । “शतपवित्राः स्रधया मदेन्तोः (ऋ० सं० ५, ४, १४,
३)”—इत्यपाम् । “अग्निः पवित्रं स मा पुनात वायुः सीमः
सूर्य इन्द्रः पवित्रन्ते मा पुनन्तु (निरु० ५, ६)—इत्यम्बा-
दीनाम् ॥

:(३४) तोदः । तुद्यते पुत्रपौत्रादिभिः स्वसमीहितसाध-
नाय । तुदेर्वञ् । यद्वा, ‘दिवसेवमेवादयः पचादौ द्रष्टव्याः’
—इति पचाद्यच् । तुदति प्रेरयति कार्येण कर्मकारानिति
तोदो गृहस्थः । “तोदस्यैव शरणं भा सहस्य’ (ऋ० सं-
२, २, १८, १)” ॥

(३६) सञ्ज्ञाः । सुपूर्वादेश्चतेरञ् । सुगमज इत्यर्थः ।
“आ जुहुनीं हृतपृष्ठः सञ्ज्ञाः (ऋ० सं० ८, २, ८, १)” ॥

(३०) शिपिविष्टः । (३८) विष्णुः । एते विष्णोरादित्यस्य
नामनी । शिपिविष्टगन्दोऽत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानार्थः ।
‘यादृशः शेषो निर्वेष्टितः तादृश इति, शेष इव वेष्टनत्वग्विब-
र्जितः’—इति श्रीभोजनिवासः । उदितमात्रत्वादप्रतिषेध-
रश्मिः । अपिवा, ‘उपमानयोगात् कुक्षितार्थोयमिदम्’—

इत्यौपमन्थवः । पृषोदरादित्वाद्वृषसिद्धिः अर्थसिद्धिश्च । 'प्रशं-
सानाम्'—इत्याचार्यः । शिपिभिः रश्मिभिः आविष्ट शिपिविष्टः
उपात्तरश्मिः ॥ विश्वशब्दो व्याख्यातो यज्ञनामसु (२८५ पृ०)
अर्थानुगुणः । "किमित्ते^१ विश्वो परि चर्च्य^२ भत् प्रयद्
ववुचे शिपिविष्टो अस्मि (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)" —इत्युभ-
योनिगमः ॥

(३८) आष्टणिः । ष्टणिशब्दो ज्वननामसु (१३४ पृ०),
क्रोधनामसु (१८५ पृ०) च व्याख्यातः । आगतदीप्तिरामत-
क्रोधो वा । "आष्ट^१णे संसंचावहे (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)" —
इति दीप्तिनामत्वे निगमः । क्रोधवचने त्वेभ्य उदाहरणं
कर्त्तव्यम् ॥

(४०) पृथुज्याः । 'त्वि अभिभवे (भू० प०)' । असुनि
बाहुलकात् ककारस्य रेफः । ज्यो वेगः । पृथुः ज्यो यस्य सः ।
वेगेनान्यानभिभविता महाज्व इत्यर्थः । "पृ^१थुज्या अभि-
नादायुर्दस्यो^२ (ऋ० सं० ३, ३, १३, २)" ॥

(४१) अथर्युम् । अततेः । 'जनिमनियजिदमिभ्यः'—
इति बाहुलकात् युस्प्रत्ययो धातोरथरादेशश्च सकार इक्षञ्-
ञकः । अतनं गमनमथर्युशब्दे नोचते मत्वर्थीयस्य लुक् गम-
नवन्तमित्यर्थः । "दूरे^१ दृश^२ गृहर्षतिमथर्युम् (ऋ० सं० ५, १,
२३, १)" ॥

(४२) काणुका । कान्तक्रान्तकृतशब्दानां काणुभावः ।
तत्र स्वार्थे कः । शसि शिञ्छन्दसि बहुलम् (६, १, ७०)—
इति शैलुक् । कान्तानि प्रियाणि, क्रान्तानि आहवनीय
प्रतिगतानि, ऋत्विक् प्रति कृतानि, ऋत्विग्भिः संस्कृतानि
सरांसि विशिष्यन्ते । यद्वा, काणुकेति इन्द्रविशेषणम् ।
सोमस्य कान्तः वज्रभः । यद्वा, कणेशब्दः 'कणेमनसी अहा-

इत्थीपमन्थवः । पृषोदरादित्वादूपसिद्धिः अर्थसिद्धिश्च । 'प्रशं-
सानाम्'—इत्याचार्यः । शिपिभिः रश्मिभिः आविष्टः शिपिविष्टः
उपात्तरश्मिः ॥ विष्णुशब्दो व्याख्यातो यज्ञनामसु (२८५ पृ०)
अर्थोऽनुगुणः । "किमित्ते' विष्णो परि चक्ष्य' भत् प्रयद्
ववृत्ते शिपिविष्टो अस्मि (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)" —इत्युभ-
योर्निगमः ॥

(३८) आष्टणिः । छणिशब्दो ज्वलनामसु (१३४ पृ०),
क्रोधनामसु (१८५ पृ०) च व्याख्यातः । आगतदोषिरागत-
क्रोधो वा । "आष्ट'णे संस'चावहे (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)" —
इति दोषिनामत्वे निगमः । क्रोधवचने त्वेभ्य उदाहरणं
कर्त्तव्यम् ॥

(४०) पृथुञ्जयाः । 'ञि अभिभवे (भू० प०)' । असुनि
बाहुलकात् ककारस्य रेफः । चयो वेगः । पृथुः चयो यस्य सः ।
वेगेनान्यानभिभविता महाजव इत्यर्थः । "पृ'थुञ्जया अमि-
नादायुर्दस्यो'ः (ऋ० सं० ३, ३, १३, २) ॥

परिगधिता” (ऋ० सं० २, १, ११, ६)” । आगृहीता, अव-
यवैर्गाढं परिष्वक्ता सतीत्यर्थः । परिगधिता, सर्वतोऽन्तर्वह्निष
मिश्रितः आलिङ्गनबुद्धनपुरःसरं प्राप्तप्रजनना सती सातु-
रागं सम्भोगाय परिगृहीता च सतीत्यर्थः ॥

(५३) कौरयाणः । कौरशब्दः कृतशब्दपर्यायः । शत्रून्
प्रति कृतमेव यानभायानं नित्यं कृतमनः । यद्वा, हस्त्यखौ
रथ इत्यादिसङ्ग्रामं कृतं कल्पितं प्रयाणाभिमुखं यानं वाहनं
यस्य स कौरयाणः । “पार्कं स्वाम्ना कौरयाणः (ऋ० सं०
५, ७, २८, १)” ॥

(५४) तौरयाणः । तूर्णशब्दस्य तौरभावः । तूर्णयाणः
क्षिप्रगमन इत्यर्थः । “स तौरयाणु उर्यपाहि युष्मन् (ऋ०
सं० ३, ३, १६, ३ वा०)” ।

(५५) अङ्गयाणः । ङीतशब्दस्य ङ्गभावः । अङ्गीयमाणः
अलज्जितमानः यो ह्ययिभ्यो दातुं न शक्नोति, स ङ्गीतो
गच्छति, तदस्य नास्ति, अतः स्नाध्यगमन इत्यर्थः । “अनु-
ष्टुपा ङ्गुङ्गयाणः (ऋ० सं० ३, ४, २५, ४)” ।

(५६) हरयाणः । हरतेः पचाद्यचि हरः । शत्रूणां जीवि-
तैश्चर्यादिहन्तृ यानं यस्य सः । शत्रुजीवितादोनां हर्तेत्यर्थः ।
“रज्जुतं हरयाणे (ऋ० सं० ६, २, २५, २)” ॥

(५७) भारितः । ‘ऋ गतौ’ । ‘सुचिसूत्रिमूत्राव्यव-
शूर्णीतीनाम् (३, १, २२ वा०)”—इति विहितस्य यङः
‘यङोऽचि च (२, ४, ७४)’—इत्यत्र बहुलानुवृत्ते रनैमित्तिके
लुकि प्रत्ययलक्षणोऽत्र ‘सन्धर्जोः (६, १, ८)’—इति ऋइत्यस्य
द्विवचने उरदत्त्वाभ्यासस्य ऋकारस्यात्वे ‘रुप्रिकी च लुकि
(७, ४, ८१)’ इति लुकि निष्ठाया क्त्वान्दसत्वादिट्, ऋकारस्य
यणादेशः ‘रीरि (८, १, २४)’ इत्यभ्यासरफलोपे ढ्रलोपे पूर्वस्य

(६, ३, १११) दीर्घत्वे च आरित इति । अन्तस्य लुगभाव-
न्दान्दसत्वात् । स्तोमान् प्रति गतो यज्ञं प्रति गत इत्यर्थः ।
“य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः (ऋ० सं० १, ७, १२, ४)” ॥

(५८) व्रन्दी । व्रन्दति नैकधातुः । ‘गमेरिनि. (उ० ४,
६)’—इति बाहुलकादिनिः । “शुणोस्य चिद् व्रन्दिनो रोरुवृद्
वर्ना (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)” ॥

(५९) निष्पपी । ‘पप समवाये (भू० प०)’—इत्यस्मात्
सृशत्यर्थे वर्त्तमानात् असुनि सकारपकारविपर्ययः । अर्श-
चात् तद्धारकः सुषातिशयोऽभिप्रेतः । सपति सृशति सुख-
यतीति सपः, निःपूर्वः, निष्पपा इति प्राप्ते निष्पपी । “मा
नो मृषेर्व निष्पपी परा दाः (ऋ० सं० १, ७, १८, ५)” ।
यदा विनिर्गतपसा इति पठन्ति, तदा सपरपि विपर्यस्तात्-
रात् ‘सुमि मञ्जाया घः (३, ३, ११८)’ । अर्थः स एव ।
अन्वत् सर्वं पूर्ववत् । अथापि विनिर्गतपसा इति पाठस्य
प्राचुर्यात् तमात्रित्य स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम् ।

(६०) तूर्णाशम् । ‘तूर्णाशमुदकं भवति । तूर्णमश्रुते
(निरु० ५, १६)’—इति भाष्यम् । तूर्णाशमित्यनवगतं
शब्दतयार्थतय उदकमभिधेयम् । तूर्णमश्रुते अत्यर्थं व्याप्नोति
एवं निर्वचनात् तूर्णशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वेनाकर्मत्वात्
कर्मोपपटाभावात् क्ली न स्यादिति चेत्,—अश्रुत इत्यत्र
तूर्णञ्च तदशञ्च तूर्णाशम् । “तूर्णाशं न शिरेरधि (ऋ० सं-
६, ३, १, ४)” ॥

(६१) क्षुम्यम् । ‘क्षुम सञ्चलने (दि० प०)’ । ‘शक्ति लिङ्
च (३, ३, १७२)’—इति शक्यार्थे ख्यत् । क्षौभ्यमिति प्राप्ते
शौकारस्य ङस्यत्व, भकारस्य पकारो यकारलोपी मकारयो-
यजनः । अयद्वेनैव क्षौभयितुं शक्यम् । अहिच्छद्रकसु-

अते । “पदा क्षुम्भिव स्फुरत् (ऋ० सं० १, ६, ६, ३) ॥” :

(६२) निक्षुम्पणः । ‘वीणास्थूणवणभ्रूणाक्षुणवाणवृण्ट-
खादयः’—इति निचान्तनियमनीचैःशब्दोपपदेभ्यः प्रीणाति-
पृणातिपृणातिभ्यो शुक्प्रत्ययो घातूनां सुभावः उपपदाना
निक्षुभावश्च निपात्यते । नीचैरुपपदात् दधातेर्वा पूर्ववक्षिपा-
तनम् । ‘चमु अदने (दि० घा०)’ । निचान्तो भक्षितः प्रीणा-
तीति निक्षुम्पणः सोमः । “अपां जामिर्निक्षुम्पणः (ऋ० सं०
६, ६, २५, २)” । नियमेन चम्यते इति निचमनमुदकं, तेन
पूर्यति इति समुद्रः । निगमः पर्येयः । नीचैरस्मिन् कणस्ति
नीचैःशब्देनात्र कर्म कुर्वन्ति इत्यवभृयो निक्षुम्पणः । “अव-
भृयनिक्षुम्पणः (य० वा० सं० ८, २७)” ॥

(६३) पदिम् । ‘पत्च्छ गती (भू० प०)’ । ‘इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४, ११४)’ पदिः पची । आकाशे ह्यसी नित्यं
पत्यते गच्छति । “मुचीजैव पदिमुक्त्वितानि (ऋ० सं० २,
१, १०, २)” ॥

(६४) पादुः । पद्यतेः ‘हृन्दसीषः (उ० १, २)’—इति
बाहुलकादुण् इति । पदनं पादुः । “स पादुरस्य निर्णिज्ञो न
सुच्यते (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)” ॥

(६५) हकः । व्युपसर्गार्थविधिष्ठाद् इष्योतिः ‘स्रहभूशवि-
सुपिभ्यः कित् (उ० ३, ३८)’—इति कप्रत्ययः । हकश्चन्द्रमा ।
विहृतं स्पष्टञ्चोतिश्चत्वात् विहृत इत्युच्यते, न हि नक्षत्राणा-
मियाव्यक्तमस्य ज्योतिः । विकृतविक्रान्तशब्दयोर्हकभावः ।
विकृतत्वं ज्योतिषः शीतत्वात् आसहृषिभ्यां वा । विक्रान्तत्वं
ज्योतिषो दिगन्तरगमनात् । “शुक्रुषो मां स्रहृदृहकं. (ऋ०
सं० १, ७, २३, ३)” । यदा, ‘हजो वर्जने’ अदादिः । अने-
कार्यत्वादाहृषोत्वर्थः । पूर्वशब्देषु बाहुलकात् को नकारत्वका-

रनोपच । आदित्य उच्यते । आहङ्क्ते आहृणोति जगत् प्रकाशेन, आहृणोति चोदकानि रश्मिभिः सम्भजत इत्यर्थः । यद्वा, हृणोति र्बंधकर्मणः पूर्ववद्रूपम् । विनाशयति तमांनि । “आसौ यत्सोममुच्चत हृकस्य (ऋ० सं० १, ८, १६, १) । विविधं कृन्तति उरणादीनि विकर्ता सन् हृकस्य । विपूर्वात् कृन्ततिः पूर्ववद्रूपसिद्धिरुच्येया । “हृकसिदस्य वारणं चरामयिः (ऋ० सं० ६, ४, ४८, २)” । अपि वा शृगाली शिवेति प्रसिद्धा, सा हृक्युच्यते । “शतं मुपान् हृक्ये चचटानम् (ऋ० सं० १, ८, ११, १)” ।

(६६) जोषवाकम् । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः (तु० आ०)’ । कर्मणि घञ्, वचेर्भावे । जोषयितव्यं वचनम् । विस्फुट्टये सेवितव्यं वचनम् । अविस्फुट्टं वचनमित्यर्थः । “जोषवाकं वर्दतः पञ्चहोषिणा (ऋ० सं० ४, ८, २५, ४)” ॥

(६७) कृत्तिः । कृन्ततेः रूपम् । यशोऽन्त्रं वा । यशो हि द्विषतः कृन्तति दुर्मत्तं वान्त्रं सापादि भोक्तारम् । “मुष्टी च कृत्तिः शरणा त इन्द्र (ऋ० सं० ६, ६, १३, ६)” । शरीरात् कृन्तति चर्ममय्यपि कृत्तिः । सूत्रमय्यपि कृत्तिः चरदवस्त-
श्चण्डप्रथितत्वात् कर्त्तेनसामान्यात् । कृत्तिरिव कृत्तिः चन्द्रो-
च्यते । कृत्तिं वेसान् आचरु (य० वा० सं० १६, ५१)” ॥

(६८) खड्गो । खड्गशब्दे कर्मण्युपपदे भूतेऽर्थे ‘कर्मणि हनः (३, २, ८६)’—इति णिनिप्रत्ययः । खं धनं हतवान् खड्गती सन् खड्गो कृतवः । खड्गशब्दः खड्गेत्यत्र (१०७ पृ०) व्याख्यातः । “कुतं न खड्गो विचिनोति देवने (ऋ० सं० ७, ८, २४, ५)” ॥

(६९) समस्य । समशब्दः सर्वपर्यायः सर्वनामसु पठ्यते ‘त्वत्त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि (फि० ४)’—इति सर्वानुदात्तः । “मा नः समस्य दव्यर” । (ऋ० सं० ६, ५, २५, ४)” । “उक्-

आणो' अघायतः नमस्मात् । य० वा० म० ३, २६) । "वृत्तं
संमस्त्रिन्नाशिशीहि नो वसो (ऋ० स० ६, २, २, ३, ३) ।
"नभन्तामन्युके संमे (ऋ० स० ६, ३, २२, १)" ।

(७०) कुटस्थः । (७१) चर्पणि । कृतशब्दस्य कुटभावः ।
कुजर्थात् कुटे कप्रत्यय इत्यन्ये । चर्पणिशब्दो व्याख्यात
पद्यतिक्रमसु (२६६ पृ०) । "प्रिता कुटस्थ चर्पणि (ऋ० म०,
१, ३, ३३, ४) ॥

(७२) शस्यः । व्याख्यात शस्वर इति भेषनामसु (५४ पृ ।
"वृषो य शस्यं पुरहृतं तेन (ऋ० स० ७, ८, २३, ३)" ।

(७३) केषयः । कुशब्दोपपदात् पुनाते 'अनिपुणकृतिभ्य
कषय—इति बाहुलकात् कषय, कौ कादेशः । कषूय दुषूय
दुशूय दुकामेत्यर्थः । कषूयेन तदन्तोऽपि कषूया, प्रकारो
मत्वर्थीयः । कुक्कितकर्माणं उत्थापितपापकर्माणो बोध्यन्ते ।
कषूया सन्त केषयः । "धूमवते न्यविशन्तु केषयः (ऋ० स
७, ८, २७, १)" ।

(७४) तूतुमाकृषे । 'तूतुमेत्यस्य शीघ्रगत्यर्थस्य तूणमित्य
वगमः—इति स्कन्दस्वामी । निर्वाहो निरूपणीयः । करो
तेलटि थास से (३, ४, ८०) उपत्ययस्य बहुल छन्दसि (२,
४ ७३)—इति लुक कुरूप इत्यर्थः । "पुता विश्वा भवना
तूतुमा कृषे (ऋ० स० ८, १, ६, ६)" ॥

(७५) असत्रम् । आडपूर्वाहन्तेरसुनि टिलीप आकारस्य
ह्रस्वत्व च । आहन्तीत्यह पापमः । पापेभ वाव तत्पत्य
भूतप्रहारादिकं लक्ष्यते । अहसस्त्रायते । 'आतोऽनुपमर्गे
क (३, २, ३)—इत्यहमस्त्र सदसत्रम् । धनुर्वा कवचञ्च ।
"असत्रकोश सिद्धता नृपाणाम् (ऋ० स० ८, ५, १६, १)" ।

(७६) काकुदम् । कौव शब्दकर्मणो यडि, पचायचि,

‘यडोऽधि च (२, ४, ७४)’—इति यड्लुकि, द्विर्वचनादी, ‘न धातुलोप आर्द्धधातुके (१, १, ४)’—इति गुणनिषेधः । कोकू-
यते पुनः पुनः शब्दं करोतीति काकुजिह्वा । कोकुवाधानं
सद् वर्णसुत्यादिना काकुदं तालु । कोकूयमाना नुदतीति
वा । ‘कोकूयतेर्नुदेश काकुटम् । अनुचरन्ति काकुदम् (ऋ०
सं० ६, ५, ७, २)” ॥

(७७) वीरिटे । भियो वा नवत्रादीनां वाभामस्ततिस्त-
तनं यस्मिन् । तत् भीततनं भास्ततनं वा सत् वीरिटमन्त-
रिच्छम्, मनुष्यगणो वा अनालम्बेऽन्तरिक्षे हि भीतिः कस्य न
जायते, हृद्वरेन्द्रो यतो हि तस्मात्तत्रापि तद् भयं । “आ
विश्यतीव वीरिटे इयाते (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)” ॥

(७८) अच्छ । निपातः । अमेर्ये । आभिमुख्यार्थं वर्तते ।
आभूमित्यस्यार्थे इति शाकपूणिः ॥

(७९) परि । (८०) ईम् । (८१) सीम् । इति व्याख्या-
तानि प्राथमिके निपातप्रकरणे (१, ३ पृ०) अनेकार्थत्वादिदो-
षन्यासः । एषामुदाहरणानि प्रसिद्धानि ।

(८२) एनम् । (८३) एनाम् । एतत्पदद्वयमस्या अख्येत्व-
नेन पदद्वयेन ‘उदात्तम् प्रथमादेशे, अनुदात्तमन्वादेशे’—
इत्येवं व्याख्यातम् (निरु० ४, २५) । अनेकार्थत्वादुपन्यासः ।
“द्वित एनमायुनग्”—इत्येवमादीन्युदाहरणानि ।

(८४) मृणिः । ‘स गती (भू० प०)’ । ‘पृथुवृत्तिप्रच्छिज्व-
रित्वरिभ्यः कित्’—इति णिप्रत्ययः । नवितथ्यं प्रति मरणात्
मृणिशब्देनात्र दात्रमभिप्रेतम् । “नदीयु इत्सृष्ट्यः पुक्तमे-
यात् (य० वा० सं० १२, ६८)” ॥

इति चतुरशीतिः पदानि । २ ॥

आशुशुचिः(१) । आशाम्यः(२) । काशिः
 (३) । कुणारुम्(४) । अलातृणः(५) । सल्लूकम्
 (६) । कल्पयम्(७) । विसुहः(८) । वीरुधः(९) ।
 नल्लहाभम्(१०) । अस्कृधोद्युः(११) । निशुन्माः
 (१२) । बृवदुक्थम्(१३) । ऋदूदरः(१४) ।
 ऋदूये(१५) । पुलुकामः(१६) । असिन्वती(१७) ।
 कुपना(१८) । भाक्कजीकः(१९) । रुजानाः
 (२०) । जूर्णिः(२१) । ओमना(२२) । उपलप्र-
 क्षिणी(२३) । उपसि(२४) । प्रकलवित्(२५) ।
 अम्यर्धयन्वा(२६) । ईजे(२७) । जोगर्ध(२८) ।
 अस्त्रे(२९) । पाथः(३०) । सवीमनि(३१) ।
 सप्रथाः(३२) । विदधानि(३३) । आर्यन्तः(३४) ।
 आशीः(३५) । अजीगः(३६) । अमूरः(३७) ।
 शशमानः(३८) । देवोदेवाच्याक्षपा(३९) ।
 विनामातुः(४०) । ओमासः(४१) । सोमानम्
 (४२) । अनुवायम्(४३) । किमीदिने(४४) ।
 अमवान्(४५) । अमीवा(४६) । इरितम्(४७) ।
 अष्टे(४८) । अमतिः(४९) । युष्टी(५०) ।
 पुरन्धिः(५१) । रुशत्(५२) । रिशार्दसः(५३) ।
 सुदर्वः(५४) । सुविदर्वः(५५) । आनुषक्(५६) ।

तूर्वणिः (५७) । गिर्विणाः (५८) । असूक्तं
 सूक्तं (५९) । अम्यक् (६०) । यादृशिनं (६१) ।
 जारयायि (६२) । अश्रिया (६३) । चनः (६४) ।
 पचता (६५) । शूरधः (६६) । अमिनः (६७) ।
 जज्झतीः (६८) । अमतिष्कुतः (६९) । शाशदानः
 (७०) । सूपः (७१) । सुश्रिपः (७२) । रंसु (७३) ।
 द्विवर्ही (७४) । अक्रः (७५) । बुराणः (७६) ।
 स्त्रियानाम् (७७) । स्त्रिमाः (७८) । जवात् (७९) ।
 जरूथम् (८०) । कुलिशः (८१) । तुञ्जः (८२) ।
 बर्हणा (८३) । तत्रुष्टिम् (८४) । इलीविशः ।
 (८५) । कियेधाः (८६) । षमिः (८७) । विष्पितः
 (८८) । तुरीपम् (८९) । रास्त्रिनः (९०) ।
 षज्जातिः (९१) । षज्जनीती (९२) । प्रतद्वस्र
 (९३) । हिनोत (९४) । चोष्क्यमाणः (९५) ।
 चोष्क्यते (९६) । सुमत् (९७) । दिविष्टिपु
 (९८) । दूतः (९९) । जिन्वति (१००) । अमचः
 (१०१) । षचीपमः (१०२) । अनशरातिम्
 (१०३) । अनर्वा (१०४) । असांमि (१०५) ।
 गत्तया (१०६) । जलहवः (१०७) । बकुरः
 (१०८) । बकनाटान् (१०९) । अभिधेतन

(११०) । अहुरः (१११) । वृतः (११२) । वाता-
 ष्यम् (११३) । चाकन् (११४) । रुधयति (११५) ।
 असक्राम् (११६) । आध्रवः (११७) । अनव-
 व्रवः (११८) । सद्वान् (११९) । शिरिम्बिठः
 (१२०) । प्रदाशरः (१२१) । क्रिविर्दती (१२२) ।
 करूलती (१२३) । दनः (१२४) । शरारुः (१२५) ।
 इदुयुः (१२६) । कीकटेषु (१२७) । वृन्दः
 (१२८) । वृन्दम् (१२९) । किः (१३०) । उत्त्वम्
 (१३१) । ऋवोसम् (१३२) । ऋवोसमिति द्वाविं-
 शच्छतं प्रदानि ॥ ३ ॥

जहासस्त्रिमाशुशुक्षणिस्त्रौणि ॥

इति निघण्टौ चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

(१) आशुशुक्षणिः । शुचेर्ज्वलतिकर्मणः क्विपि शुक्
 दीप्ति, क्षणिसिद्धार्थः, 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—
 इतीन्, सनोतेर्धा इन् । आशु श्वा दीप्त्या क्षणिता हिमिता
 तमसा सनिता सभक्ता वा पाके दाहप्रकाशनादे स्वव्यापा-
 रम्य । अग्निरुच्यते । यद्वा, आङ्पूर्वाञ्चुचेरन्तर्णीतस्ययात्
 सनि आशुशुक्ष इति स्थिते 'आङि शुचे सनः'—इति विहितः
 अग्निप्रत्ययो वाङ्मूलकाञ्चुचेरपि भवति । 'आङि शुचे,—
 इत्येव वा तत्र पाठः । आशु शोचयिषा आदीपयितुमिच्छा,
 तस्या कर्त्ता आशुशुक्षणि आदीपयिषुरित्यर्थः । "त्वमग्ने
 द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणि" (ऋ० स० २, ५, १०, १)" ।

(२) आशोभ्यः॥ व्याख्यातं दिङ्नामसु (३२ प्र०) । स एव निगमः (ऋ० सं० २, ८, ९, २) ॥

(३) काशिः । काशतिः 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययः । प्रकाशयति इति काशिर्मुष्टिः । "यत्सङ्गुभ्या मववन् काशिरिति" (ऋ० सं० ३, २, १, ५)" ॥

(४) कुषारम् । कणतेः शब्दकर्मण्यः 'कणेरारः'—इति बाहुलकात् आरुप्रत्ययस्ताच्छीलिकः, वकारस्य सम्प्रसारणश्च । शब्दनशीलः कुषारः, तन्मेव उच्यते । "अहस्त मिन्द्र सम्पिणक् कुषारम् (य० वा० सं० १८, ६९)" ॥

(५) अलाट्ठणः । अलंशब्दोपपदात् षडेहिंसार्थात् 'वीणस्यूषत्रणभ्रूणक्षूणतूणवृणष्टणादयः (उ० ३, १३)'—इति णप्रत्ययो दकारलोपो गुणाभावोऽलमोमकारस्याकारस्य निपात्यते । यद्वा, स्युष्टि दकारस्य लोपो गुणाभावश्च एषोदरादित्वात् । अलं पर्याप्तमातर्दं हिंसा यस्य, बह्वदकत्वात् मेघो विशिष्यते । अलातृणो बल इन्द्र वृजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)" ॥

(६) सललूकम् । सम्पूर्वाक्षुभेर्निष्ठायां 'क्षुभो विमोहने (७, २, ५४)'—इतीडागमः । यद्वा, सत्तः 'मण्डूकोषूकोरूकशूकशम्बूकयूकवृकादयः (उ० ४, ४०)'—इत्यूकप्रत्यये गुणे रपरि कृते अरित्यस्य द्विर्वचनरेफयोर्लत्वापत्तिश्च निपात्यते । अरणशीलमत्यन्तदूरं नष्टमित्यर्थः । रघो विशिष्यते । "आकीर्ततः सललूकं चकथं (ऋ० सं० ३, २, ४, २)" ॥

(७) कम्पयम् । कमिति सुष्ठनाम । तस्य नकारस्य तकारः पयसश्च सलोपः । कम्पयसं सुष्ठपयसमित्यर्थः । मेघोऽभिधेयः । "त्वष्टिदित्या कम्पयं शयानम् (ऋ० सं० ४, १, ३२, ६)" ॥

(१८) कपना । 'कपि चलने (भू० आ०)'—इत्यञ्जरेत्
'युच् बहुलम् (उ० ४, ७४)'—इति युचि बाहुलकादागमानि-
त्यत्वाद्भुम् न क्रियते । घुषाः क्रिमय उच्यन्ते । "मीषया
वृक्षहृत्पुनेर्व वेधसः (ऋ० सं० ४, ३, १५, १)" ॥

(१९) भाञ्जकः । ऋजुका अकुटिला अप्रतिहता
प्रसिद्धा भा दीप्तियस्य स ऋजुकमाः सन् भाञ्जकः । अञ्जि-
क्यते । "धूमकेतुः सुमिष्टा भाञ्जकः (ऋ० सं० ७, ६,
११, २)" ॥

(२०) रुजानाः । व्याख्यातं नदीनामसु (११२ पृ०) । स
निगमः (ऋ० सं० १, २, ३७, १) ॥

(२१) जूर्णः । व्याख्यातं क्रीधनामसु (१८६ पृ०) । अत्र
सेनाभिधेया । "क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति (ऋ० सं० २, १,
१०, १)" ॥

(२२) अमना । अवनशब्दस्याकारयकारयोरोकारमकारौ
विभक्तेराकारः । अवनाय अवनेन वा । "परिब्रुसमोमना
वा वयोगात् (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)" ॥

(२३) उपलप्रक्षिपी । उपलशब्दोपपदात् क्षिपीतिः क्षिप-
तेर्वा 'सुष्यजाती (३, १, ७८)'—इति णिनिप्रत्यये व्यत्ययेन
टिलोपः । उपलेषु अल्पेषु बालुकासु यवान् क्षिपीति हिनस्ति
भ्रूयतीत्यर्थः, उपलेषु यवान् प्रक्षिपति घूर्णयतीत्यर्थः । सलु-
कारिकाभिधेया । "उपलप्रक्षिपी रुजा (ऋ० सं० ७, ५,
२५, ३)" ॥

(२४) उपसि । उपस्यशब्दस्य । "भासीन ऊर्द्धा मुपसिं
क्षिपाति (ऋ० सं० ७, ७, १७, ३)" ॥

(२५) प्रकलवित् । प्रकलेन कलाः मानोश्चानप्रतिमाना-
द्विधेयाः प्रकलाश्चगच्छितरत्नपरीक्षादिका वेद विद्यावाति ।

‘सत्सृष्टिषु (३, २, ६१)’—इत्यादिना क्तिपि ‘ङ्रापो सञ्
 ज्ञाच्छन्दसोर्बहुनम् (६, ३, ६३)’—इति ङ्ख । ‘प्रकलविट्
 वणिग् भवति । “दुर्मित्राम् प्रकलविन्निर्माना (ऋ० स०
 ५, २, २६, ५)” ॥

(२६) अभ्यर्धयञ्वा । ‘ऋधु हृषी (दि० प०)’ । णिजन्तात्
 पचाद्यचि णिलोपे अभ्यर्ध, यजेर्दानार्थात् ‘सुयजोर्बनिप् (३,
 २, १०३)’ अल्पानपि रसान् अभ्यर्धयन मरुद्भ्यो ददाति धन
 वा स्तोत्रभ्यो यो ददाति स । पूषा विशेष्यते । “मिपक्ति
 पूषा अभ्यर्धयञ्वा (ऋ० स० ४, ८, ८, ५)” ॥

(२७) ईञे । ईश ऐश्वर्यं (अटा० आ०) । ‘यास से (३,
 ४, ८०)’ । व्यचयेन ईशसे न भवति । “ईञे हि वस्व इभ
 यस्य राजन् (ऋ० स० ४, ६, ८, ५)” ॥

(२८) क्षीणस्य । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०)’ । ‘कल्य-
 ष्युटो बहुलम् (२, ३, ११२)’—इति कर्त्तरि ल्युट् । चयण
 श्लेष्यत्र यकारस्योकारे ‘आद्गुण (६, १, ८७)’ । निवसितु
 रित्यर्थ । “मूह क्षीणस्यश्चिना कण्वाय (ऋ० स० १, ८,
 १४, ३)” ॥

(२९) अस्मे । अस्मद् । जसादीनां श्रेष्ठेभ्यः, लुबेव
 टे । जसादिषु सुवन्तेषु क्रमेणोदाहरणानि,—“अस्मे ते
 वन्तुः (य० वा० सं० ४, २२)” “अस्मे धात नामत्या मज्जोपा
 (ऋ० स० १, ८, १८, ६)” “अस्म समानेभिर्हंपभ पौष्वेभि
 (ऋ० स० २, ३, २५, २)” “अस्मे प्रयान्त्य मघवद्वृजीधिन्
 (ऋ० स० ३, २, २०, ५)” “अस्मे आराष्ट्रिद्वेषं सनुतयुं योतु
 (ऋ० स० ४, ७, ३२, ३)” “ऊर्ध्व ईव पप्रये कामो अस्मे (ऋ०
 स० ३, २, ४, ४)” “अस्मे धत्त वसवो वसूनि (य० वा० स०
 ८, १८)” ॥

(३०) पाथः । पथतेः पथ्यतेर्वा गत्यर्थादसुनि धातूनां पाथ इत्ययमादेशः । पथ्यते गम्यते पथ्यादिभिरन्तरिक्षवा-
सिभिर्वा पाथः । अन्तरिक्षम् । “श्येनो न दीयन्तन्वे”ति
पाथः (ऋ० सं० ५, ५, ५, ५) । उदकमपि पाथः । ‘पिब-
तेष्युट् च’—इत्युसुन् । पीयते ह्य उदकम् । अने पिबतिरभ्य-
वहारार्थः । “आचष्टं आसां पाथो नुदीनाम् (ऋ० सं० ५,
३, २५, ५)”—इत्युदकस्य । “ट्रेयानां पाथु उप प्रविहाम्
(ऋ० सं० ८, २, २२, ४)”—इत्यन्नस्य ॥

(३१) सवीमनि । ‘सु प्रसवैख्ययोः’ (भू० प०) । ‘हृष्ट-
हृष्टस्रुशृभ्य इमनिच् (उ० ४, १४३)’—इति इमनिच् । प्रसव-
शब्दस्य एव वर्षाव्यत्ययादिना । प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने । “ट्रेवस्व
वयं सुवितुः सवीमनि (ऋ० सं० ५, १, १५, २)” ॥

(३२) सप्रथाः । प्रथतेरसुन् । मर्यत.मन्दस्य सभाव ।
सर्वतः पृथुः । “त्वमस्ते सप्रथा अग्नि (ऋ० सं० ४, १, ५,
४)” ॥

(३३) विदयानि । विदेरथक् (उ० १, १११) । वेदनानि
विज्ञानानीत्यर्थः । “विदयानि प्रसोदयन् (ऋ० सं० ३, १,
२८, २)” ॥

(३४) आयन्तः । ‘अिञ् सीवायाम् (भू० आ०)’ । शतरि
शपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन ह्रिः । समाअयन्तः । यद्वा, भूते
ष्युट् । समायिताः । “आयन्त इव सूर्यम् (ऋ० सं० ६,
१०, ३, ३)” ॥

(३५) आयीः । आहूपूर्वात् अयतेः शृणोतेर्वा ‘क्विव्वचि-
मच्छि (३, २, १०८ वा० १)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशादि-
ष्टमिदिः (भा०)’—इत्युक्ते क्विपि प्रकृते. शीरादेशः । यद्वा,
एतयोरर्थं वर्तमानात् शृणातेः क्विपि शीरशब्दे निर्वाहः ।

* आङ् ईपदर्थं व्यीतकं आश्रयणात् हीमार्थस्य सोमस्य स्वपण दध्युच्यते । “इन्द्राय गावँ प्राशिरम् (ऋ० स० ६, ५, ६, १)” । ‘आङः शोसु इच्छायाम्’ इत्यध्यात् क्तिपि । “सा मे सत्या-शीर्देवान् गाभ्यात्” रेफान्तसकारान्तयोरपि साधारण पाठः समान्नाये ॥

(३६) अजोगः । जिगत्तिर्नैरुक्तधातुर्निगरणार्थो वा ग्रहणार्थो वा । लटि, सिपि, इतय लोपे, ‘राक्षस्य (ऋ, २, २४)’—इति सलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः । अवगिरात्, गृह्णाति वा । भक्षयतीत्यर्थः । “आदिद् ग्रसिष्ठु ओषधीरजोगः (ऋ० स० २, ३, १२, २)” ॥

(३७) अमूरः । ‘सुह वैचित्ये (दि० प०)’ । निठायाम् उत्वम्, टुत्वढलोपदीर्घाः, ढकारस्य रेफः, नञ्पूर्वः सम्बुद्धौ अमूरः । अमूढेत्यर्थः । “मूरा अमूर न ब्रय चिकित्वा (ऋ० स० ७, ५, ३२, ४)” ॥

(३८) शशमानः । व्याख्यातोऽर्चेतिकर्मसु (२७४ पृ०) । म निगमः (ऋ० स० २, २, २१, २) ॥

(३९) देवीदेवाच्या कृपा । देवगन्दोपपदात् अश्नुते, ‘अत्विग् (३, २, ५९)’—इत्यादिना क्तिन्, ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति नलोपः, ‘अच (६, ४, १३८)’—इत्यकारलोपः, (६, ३, १०८)’—इति दीर्घं ‘अश्नुतयोपसङ्गानम् (३, १, ६ वा०)’—इति ङीपि ‘विष्वस्तेषु ङे उरुङ्ङ इ तावप्रत्यये (६, ३, ८२)’ न भवति, ‘कृपू मामर्थे (भू० आ०)’ क्तिपि । देवान् प्रति गतया स्तुत्येत्यर्थः । “देवीदेवाच्या कृपा (ऋ० स० २, १, १२, १)” ॥

(४०) विजामातुः । धनादन्ये कुलीनत्वादयो विगता जामातृगुणा यस्मात्, सोऽयमप्रातृगुणो विजामाता कन्या-

पतिरुच्यते । ततः पञ्चमी । “विजांमातुरुत वा वा ध्यान्तात्”
(ऋ० सं० १, ७, २८, २)” ॥

(४१) शोमास । अयते, प्राञ्जनाथस्य तर्पणार्थस्य वा कर्त्तरि
कर्मणि वा ‘अविमिविसिगप्रिभ्य, कित् (उ० १, १४१)’—इति
भन्प्रत्यये ‘ज्वरत्वर (६, ४, २०)’—इत्यादिना कृति कर्मास
इति प्राप्ते व्यत्ययेन गुणः । जस् । ‘आञ्जवेरसुक् (७, १,
५०)’ । रक्षितारस्त्वर्पयितारस्त्वर्पयोः । “शोमःषड्यषो-
धत् (ऋ० सं० १, २, ६, १)” ॥

(४२) सोमानम् । सुनोर्तर्मनिन्प्रत्ययः । अग्नि सोमा-
नम् । सातारम् । अभिधातार सामानाम् । “सोमानुं खर-
णम् (ऋ० सं० १, १, ३४, १)” ॥

(४३) अनवायम् । (४४) किमीदिने । अनवयवयश्-
स्वानवायभावः । अनवयवर्ष सकलमित्यर्थः । किमिदानो कस्य
किञ्चिदिति चरति, किमिदं वसत इति वा चरति । साधु
जनपेरी सदा विरुद्धबुद्धिः पिशुनोऽभिधेयः । किमिदगच्छस्य
वाक्शस्य वा किमीदिनभावः । “द्वेषो धत्तमनवाय किमी-
दिने (ऋ० सं० ५, ७, ५, २)” ॥

(४५) अमवान् । अमा सहायार्थव्ययम् । तस्य मत्तुपि
श्रुत्वा सहायः । यदा, ‘अम रोगे (बु० प०)’ । ‘सुमि
सज्ज्ञाया च (२, ३, ११८)’ । अमो रोगः कर्त्तव्यः शङ्खणा,
रोगैस्तदान्, दृश्युना रोगभूत इत्यर्थः । आत्मगच्छस्य वा
प्रसभात् । अज्जशन् ‘आत्मा जीवे अजे कर्त्ता मनो धातवि’
—इति निघण्टुः । “ग्राह राज्ञे धार्मवा इभेन (ऋ० सं० ६,
४, २३, १)” ॥

(४६) अमीवा । ‘अम रोगे (बु० प०)’ । ‘अमरीव’—
इति ईवप्रत्ययः । टाप् । अमीवा रोगः हिंसिता वा । यदा,

‘शिवयहजिह्वाग्रीवापामौवा (उ० १, १५२)’—इति वन्-
प्रत्ययान्तो निपात्यते । “यस्ते गर्भममौवा (ऋ० सं० ८,
८, २०, २)” ॥

(४७) दुरितम् । दुर्मतिप्रापकं कारणभूतम् । ‘पापकं
कर्म दुरितमुच्यते । “अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा (निरु०
६, १२)” । दुःशब्दोऽत्र दुर्गती वर्त्तते । ‘इणश्चिष्टपिभ्यः
क्तः’ इति बाहुलकात् करणे क्तः । दुर्गतिर्गम्यते येन तत्
दुरितम् ॥

(४८) अप्वे । अपपूर्वात् वेज्धातोर्न्तर्णीतस्त्वर्णात्
‘अन्वेष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति उप्रत्यये अप्वेत्वस्या-
न्यलोपश्चान्दसः । टाप् । अपवयति अपगमयति सुखं
प्राणान् इत्यर्थः । ‘शिवयहजिह्वाग्रीवाप्वामौवा (उ० १, १५२)’
—इति वन्प्रत्यये वेजो लोपोऽपश्चान्तलोपश्च निपात्यते ।
व्याधिर्वा भयं वा अप्वा । “संज्ञाणाङ्गानाप्वे परे हि (ऋ०
सं० ८, ५, २३, ६)” ॥

(४९) अमतिः । अमाशब्द आत्मवचनः । आत्ममयी तति-
र्मतिर्वा अमतिः । तन्यत इति ततिर्दीप्तिः । मतिरपि प्रका-
शरूपत्वाद् दीप्तिः । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा अमतिः
दीप्तिरभिधेया । अमाततिशब्दस्य आत्ममतिशब्दस्य वा अम-
तिभावः । सविटविशेषणत्वादात्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा

२७ २११ । २७ ३

अमतिरित्युपपद्यते । ‘ऊर्ही यस्या मतिर्भा अदिद्युतत् (सा०
छ० आ० ५, २, ३, ८)” ।

(५०) शुष्टी । (५१) पुरन्धिः । अश्रोतेः ‘ह्रस्विकदि-
वर्षिसुपिशासुव्यशिष्वाभ्यः क्तिन्’ । ‘ह्रदिकारादक्तिनः (९,
१, ४५, ग० वा०)’—इत्यत्र स्त्रियां विहितस्त्व प्रश्नात्

विकल्पो डीप् । शु अष्टि व्याप्तिरत्र शुष्टी । पुरुशब्दो बहु-
नाम । धीरिति कर्मनाम, प्रज्ञानाम वा । बहुकर्मा बहु-
प्रज्ञो वा पुरुधिः सन् पुरन्धिः । पुराणि दारयतीति वा
पुरन्धिः । 'द्विभो द्वित्'—इति बाहुलकात् डिदिनप्रत्ययः,
दकारस्य धकार, नकार उपजनः । भृगो वरुण इन्द्रश्च
पुरन्धिः । शुष्टी भृगं नामत्वात् पुरन्धिम् (ऋ० सं० ५, ४,
६, ४) । शुष्टीशब्दः सुखस्याभिधायको धान्यशलाकायाश्च ।
"शुष्टोवरो भूत नास्मभ्यमापः (ऋ० सं० ७, ७, २६, १)"—
इति सुखस्याभिधायकः । "शुष्टी सहरा असह्य" —इति
धान्यशलाकायाः ॥

(५२) रुशत् । 'रुच दोसो (भू० आ०)' । 'संशतृम्यदे-
हत् (उ० २, ७६)'—इति अतिप्रत्ययो गुणाभावश्च चकारस्य
शकारश्च निपात्यते । रोचते रुशत् वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भू-
तप्रकाशरूपोऽभिधीयते । यद्वा, रुशेहिमार्यात्तुदादिः रोच-
त्यर्थे वर्तमानास्यत् शतरि । "धर्मिदस्य रुशददर्शि पात्रः (ऋ०
सं० ३, ८, १२, २)" ॥

(५३) रिशादसः । 'रिग् द्विंशायाम्' तुदादिः । अन्त-
र्णीतण्यर्थः । सटः शतरि छान्दसो दीर्घः । अस्यतेर्विच् ।
रिगतां शङ्खणां वा असितारः क्षेमारः नाशयितार इत्यर्थः ।
"अस्मि हि वः सज्जात्य" रिशादसः (ऋ० सं० ६, २, १२,
५)" ॥

(५४) सुदवः । सुपूर्वात् ददातेः इन्, इनि बाहुलकात्
डसत्वम् । सुदानः । त्वष्टा सुदवो विदधातु रायः (ऋ० सं०
५, ३, २०, २)" ॥

(५५) सुविदवः । सुपूर्वात् 'विद ज्ञाने (अदा० प०)'—
इत्यस्मात् 'अभियजिषधियतिकालिनश्चिभ्योऽप्रन्'—इति बाहु-

लकादत्रनृप्रत्ययो गुणाभावश्च । सुविद्यत इत्यर्थः । "आग्ने^१
याभिः सुद्विदत्रे^१भिरर्वाङ् (ऋ० सं० ७, ६, १८, ३)" ॥

(५६) आनुपक् । अनुपूर्वात् 'पञ्च सङ्गे (भू० प०)'—
इत्यस्मात् किपि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोप,
अनारकारस्य दीर्घश्चान्दसः । अनुपक्तसुपर्युपरि सग्नमि-
त्यर्थः । "स्तूणन्ति^१ बृह्निरोनुषक् (ऋ० सं० ६, ३, ४२, २)" ॥

(५७) तुर्वणिः । तूर्णशब्दापपदात् वनोतेः 'इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् । तूर्णं वनोति सम्भजते ।
तूर्णवनि । "स तुर्वणि^१र्मृष्टं अरेषु यौ स्ये^१ (ऋ० सं० १, ४,
२१, ३)" ॥

(५८) गिर्वणाः । गो.शब्दोपपदात् वनोतीर्णान्तादसुनि
वनेर्घटादित्वेन मित्त्वञ्जकत्वात् ङखत्वम् । गीर्षण इति
प्राप्ते दीर्घाभावश्चान्दसः । निघण्टुकारपठितगीर्षणशब्देन
समानार्थः) अतो देवोऽभिधेय । स्तोतुरभिमतप्रदानादा-
त्कानं स्तोत्रभिः सम्भजयति । भाष्ये तु (निरु० ६, १४)
'गोभिरेन वनयन्ति'—इत्यर्थनिर्वचनमिति स्कन्दस्वामी ।
ओनिवासस्तु स्वार्थे णिच् । गीर्षिरेनं वनयन्ति । "जुष्टु^१
गिर्वणसे वृष्टत् (ऋ० सं० ६, ६, १२, ७)" ॥

(५९) असूत्तं सूत्तं । असुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च 'इर
गती (अदा० आ०)'—इत्यस्य निष्ठाया चान्दसत्वादिडभावे
इंकारस्य पूर्वसवर्णे पूर्वव दीर्घश्चान्दसत्वात् । सप्तम्येकवचनम् ।
असु. प्राण्य. । प्राणश्च वातः । वातसमीरिता मरुदादयो हि
मेव्याः । सूत्तं इति रजसीत्यस्य विशेषणम् । सुसमीरिते
सुष्ठु प्रेरिते विस्तीर्णे रजसि अन्तरिक्षलोकेऽपीत्यर्थः । "असूत्तं^१
सूत्तं रजसि निपृत्ते (ऋ० सं०, ३, १, ७, ४)" ॥

(६०) अम्यम् । माशब्दद्वितीयैकवचन उपपदे अचतेः

क्षिप् नकारलोपे माशब्दस्य इददो द्रष्टव्योऽकारोपजननश्च
भाव्यम् । आनुधाख्या प्रक्षिरभिधेया क्षिता सती मां प्रति
इव गता । यद्वा, अभिपूर्वादक्षतेः क्षिनि अभ्यक् सती अका-
रस्य मकारापत्त्या अभ्यक् । शन्नून् प्रत्यभिगता । यद्वा, अभा-
यब्दः सहाय्ये निपातः । अभाक् सती अभ्यक् सङ्भूता ।
“अभ्यक् सा त इन्द्र कृष्टिरस्ये (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)” ॥

(६१) यादृश्मिन् । यादृशे इत्यर्थः “यादृश्मिन् धाञित-
मपुस्ययाविटत् (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)” ॥

(६२) जारजायि । उस्त्रविशेषणम् । तेन व्यत्ययेन नपु-
सकत्वावगमः । ततश्चेदं नाख्यातम् । जार इत्यस्य वा धातो-
रेवभ्रनस्याख्यातस्यासम्भवात् । निघातप्रसङ्गश्च । अन्धे तु
जनैरपत्याभिगतमाख्यातमेतदिति गम्यते । ततश्च जारयायि
अजायतेत्यवगमः इत्युक्त्वा मन्वष्याख्याने निघातप्रसङ्गस्य
भिरवाक्यत्वेन वाक्यादित्वादुदात्तप्रतिपादनेन परिहृतत्वात्
अजायतेत्येव स्कन्दस्वामिनोऽप्यवगमः । उस्त्रविशेषणवादिनां
जारश्चामी यायोति जारयायि । गवां यौवनस्य जरयित्वा-
ञ्जारत्वम् गवामभिगमनाद् यायित्वम् । “उस्त्रः पित्तैर्वा जारु-
यायि युष्मै (ऋ० सं० ४, ५, १४, ६)” ॥

(६३) अचिया । अचशब्दोपपदात् यातेः ‘शेरे’ क् १०

लकाद्चनप्रत्ययो गुणाभावश्च । सुविद्यत इत्यर्थः । "आग्ने-
याभिः सुद्विदत्रे भिरर्वाङ् (ऋ० सं० ७, ६, १८, ३)" ॥

(५६) आनुपक् । अनुपूर्वात् 'पञ्च सङ्गे (भू० प०)'—
इत्यस्मान् क्विपि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपः,
अनोरकारस्य दीर्घञ्छान्दसः । अनुपक्तसुपर्युपरि जग्नमि-
त्यर्थः । "स्तृणन्ति बृहिरानुपक् (ऋ० सं० ६, ३, ४२, २)" ॥

(५७) तुर्वणिः । तूर्णशब्दोपपादात् वनोते: 'इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४, १२४)'—इतीन् । तूर्णे वनोति सम्भजते ।
तूर्णवनिः । "स तुर्वणिर्मुहो अरेणु पी स्ये (ऋ० सं० १, ४,
२१, ३)" ॥

(५८) गीर्वणाः । गोशब्दोपपादात् वनोतिर्ष्वात्तादसुनि
वनेर्घटादित्वेन मित्त्वञ्जकत्वात् झ्रस्वत्वम् । गीर्वण इति
प्राप्ते दीर्घाभावञ्छान्दसः । निघण्टुकारपठितगीर्वाणशब्देन
समानार्थः । अतो देवोऽभिधेयः । स्तोतुरभिमतप्रदानादा-
त्मानं स्तोत्रभिः सम्भाजयति । भाष्ये तु (निरु० ६, १४)
'गोभिरेनं वनयन्ति'—इत्यर्थनिर्वचनमिति स्कन्दस्वामी ।
श्रीनिवासस्तु स्वार्थे णिच् । गीभिरेनं वनयन्ति । "सुष्टुं
गीर्वणसे वृचत् (ऋ० सं० ६, ६, १२, ७)" ॥

(५९) असूर्ते सूर्ते । असुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च 'इर
गती (अदा० आ०)'—इत्यस्य निष्ठायां छान्दसत्वादिडभावे-
र्दकारस्य पूर्वसवर्णे पूर्वत्र दीर्घञ्छान्दसत्वात् । समस्यैकवचन-
अधुः प्राणः । प्राणश्च वातः । वातसमीरिता मरुदा-
मेव्याः । सूर्ते इति रजसीत्यस्य विशेषणम् । इकारिण्य
सुष्टु घेरिते विस्तोर्णे रजसि अन्तरिक्षलोकेऽपीत्या-
सूर्ते रजसि निपृत्ते (ऋ० सं०, ३, १, ७, ४) । आप-
(६०) अम्यक् । माशब्दद्वितीयैकवचन

व्यत्ययेन पत्वम् । अन्येनाप्रतिगतः अप्रतिष्कृतः । युजे अन्ये-
नाप्रतिहतपूर्वं इत्यर्थः अप्रतिखलितपूर्वो वा । अत्र पञ्चे
खलितशब्दस्य ष्कृतभावः । “ग्रन्थम्यमप्रतिष्कृतः (ऋ० सं०
१, १, १४, १)” ॥

(७०) शाशदानः । ‘शब्द शातने (भू० प०)’ । अस्माद्
यद्भुगन्ताद् व्यत्ययेन शानच् । पुनः पुनरसुरांस्तात्पुराणि
वा शातयन्तः “प्रस्वां मुतिर्मतिरच्छाशदानः (ऋ० सं० १, १,
३, ३)” ॥

(७१) सृष्टः । शिप्रे इत्यत्र (३२० पृ०) सृष्टशब्दो व्याख्यातः ।
“सृष्टकरस्रमतये (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)” । सृष्टौ करस्रौ
वाङ् यस्य होमिन् तर्पणाय पालनाय वात्मनः सर्पिस्सैत्रमपि
सृष्टम् सर्पिणात् । निगमः पर्येषः ॥

(७२) सुशिष्टः । शिप्रे व्याख्याते (३२० पृ०) । शोभनत्व-
विशिष्टत्वमत्र विगेषः । सुहृत्तुः सुनासो वा सुशिष्टः । “वाजे
सुशिष्ट गोमति (ऋ० सं० ६, २, २, ३)” । क्वचिच्छिष्टशब्देन
गिरस्ताणमुच्यते । शिष्टाः शोर्पसु वितता हिरण्ययोरिति
सुशिष्ट सुशिरस्ताण इत्यर्थः सम्भवति ॥

(७३) रंसु । रमतेर्विच् । सप्तमीबहुवचनम् । रमणी-
येदित्यर्थः । रमणीयशब्दस्य रश्भावः । “स त्रिवेण चिकित्ते
रसुं भ्रासा (ऋ० सं० २, ४, २४, ५)” ।

(७४) दिवर्हा । दिव्यध्वे सप्तम्यन्ते उपपदे ‘बृहृ हृहो
(भृ० पृ०)”—इत्यस्माद्भृत् । ह्योः भ्यानयोर्वीर्येण परिहृत्-
इन्द्र । न ह्यन्तरिक्षे वीर्येणापरिहृहं शक्नोति वर्धितुं नापि
टिवि आदित्यादसान् परिहृहीतुं । दिवः सर्वदेवतासाधारण-
त्वात् देवराजत्वेन च प्रसिद्धिरितिहासेषु दिवर्हा उच्यते ।
“उत दिवर्हा अग्निं सहोभिः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)” ॥

(७५) अक्र' । आङ्पूर्वात् क्रमेः 'अन्धेष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, आङो ङ्रस्त्वम् । आक्रामति सर्वमित्य-
क्रमाकाशमाक्रम्यते वा । "अक्रो न वृद्धिः समिधे महीनाम्
(ऋ० स० २, ८, १५, २)" ॥

(७६) उराणः । उरु कुर्वाण इति प्राप्ते कवर्णादिलोपा-
दिना वाक्यार्थः । उराण इति पदवचनम् । "दूत ईयमे
प्रदिषं उराणः (ऋ० स० ३, ५, ७, ३)" । स्वल्पमपि हवि-
उरु बहु कुर्वाणः । तथाच श्रुतिः । "यद्दे देवो जोषत हवि-
स्तत हिमोतुं वर्हेते अथोऽयमपरिमितः"—इति ॥

(७७) स्त्रियानाम् । स्त्रियायतेः सदनार्थात् 'अन्धेभ्योऽपि
दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच् । दृशिप्रदणस्य प्रयोगानु-
मरणार्थत्वाच्चिरुपपदादपि भवति । इकार उपजनः । पष्ठो-
वहुवचनम् । हिमभावेन सहता आप उच्यन्ते । "वृषा
मिन्धूनां वृषभः स्त्रियानाम् (ऋ० स० ४, ७, २०, १)" ॥

(७८) स्त्रियाः । स्त्रियाः पातीति विच् । स्त्रियापाः
सन् स्त्रियाः । यद्वा, उपस्थितपाः सन् अनेकवर्णलोपादिना
स्त्रियाः । अग्निरुच्यते । स ह्याहुतिद्वारेण पानयिता, अङ्ग-
भावीपगमनेन चोपस्थितानां कर्त्तव्यतया ज्योतिष्टोमादो-
नाम् । "स नः स्त्रिया उत भवा तनुपाः (ऋ० स० ८, २,
१६, ४)" ।

(७९) जवारु । जवमद्भिर्जरमद्भिर्जरवद्भिर्वा रश्मिभिर्यदा-
रोहति तदादित्यमण्डलमुच्यते । जवमज्जरमद्गरमच्छ-
द्दानां जवभावः, आङ्पूर्वाद्दृष्टेय हुप्रत्ययो निपात्यते । "अग्ने'
रूप आहृपितुं जवारु (ऋ० स० ३, ५, २, २)" ॥

(८०) जरुघम् । शृणाते स्तुतिकर्मणो जरतेवोर्चतिकर्मण-
'जू हजो रुयन्—इति भावे करणे वा रुयन् । ब्राह्मलकाद्

गकारस्य जकारः । स्तवनं स्तूयतेऽनेनेति वा जङ्गयं स्तौवम् ।
“अरुंघं हृन्वर्चिं राये पुरन्धिम् (ऋ० सं० ५, २, १२, ६)” ॥

(८१) कुलिशः । वचनामसु व्याख्यातम् (२३८ पृ०) ।
स निगमः (ऋ० सं० १, २, ३६, ५) ॥

(८२) तुष्टः । तुष्टवर्दानकर्मणो भावे घञ् । दानमित्यर्थः
“तुष्टे तुष्टे य उत्तरे (ऋ० सं० १, १, १४, २)” । षष्ठीऽपि
तुष्ट स्तत्रैव व्याख्यातः ॥

(८३) बर्हणा । बर्हणार्थस्य ‘कृत्यल्युटो बहुनम् (३, ४,
११२)’—इति भूते कर्त्तरि ल्युट् । पण्डितः । हिंसाकर्मणो
वा भावे । हिंसा बर्हणा । तृतीयैकवचनस्थाने डादेशः ।
वृहच्छ्रवा भस्मुरो बर्हणा कृतः (ऋ० सं० १, ४, १७, ३)” ॥

(८४) ततनुष्टिम् । ‘तनिसुडभ्यां क्विप् (उ० ३, ८५)’—
इति तनोतेः तनूपत्ययः, नुदेर्निष्ठायां तुचं नुष्टिभावः । यद्वा,
ततप्रत्ययस्य ततनुभाव, वशेर्वा बाहुलकात् कर्त्तरि क्विप्
सम्भारणे उष्टिः । तडर्मसन्तानादग्निहोत्रादे कर्मणो नुचः
प्रेरितः ततचं भोगसन्तानं वष्टि ततनुष्टिः, नलोपाभाव ।
ततनुष्टिम् । “घर्षाप शुक्लस्तनुष्टिमूहति (ऋ० सं० ४, २,
३, ३)” ॥

(८५) इलोविशः । इलाशब्द उच्चाशब्दपर्यायः । इला
शबन्तम्, शवावहेतुभूते उदके वत्तते । विले दरे शीते इति
‘घधिकरणे शीतेः (३, २, १५)’—इत्यच् । इलाविले शयो
यस्य । निपातञ्छान्दसः । मेघ उच्यते । इलाविलशयः मन्
इलोविशः । “न्याविष्यदिनीविशस्य दृव्वहा (ऋ० सं० १,
३, २, २)” ॥

(८६) कियेधाः । कियञ्छब्दे क्रममाणशब्दे योपपदे दृष्टान्त-
तर्कित् । कियदर्थे विश्वायमानपरिमाणं स्वयं धारयति,

क्रममाण वाभिसुख परबल धारयति निरुणद्धीति । कियदा
क्रममाणधा वा सन् कियेधाः । इन्द्रविशेषः । “वृत्राय वज्र-
मोगानः कियेधाः (ऋ० स० १, ४, २८, २)” ॥

(८०) भूमिः । ‘भ्रमे. सम्प्रसारणञ्च (उ० ४, ११७)’—
इतीन्प्रत्ययः । अग्निरुच्यते । भ्रमिता । स्वयं त्रिष्वपि लोके-
ष्वप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अन्तर्णीतख्यर्थो वा भ्रमिः । भ्राम-
यिता । “ऋमिरसृष्टिज्ञानमर्त्यानाम् (ऋ० स० १, २,
३५, १)” ॥

(८८) विष्पितः । विप्राप्तशब्दस्य विष्पितभावः । यदा,
विषेर्व्यात्यर्थात् ऋ, प्रकारपकारावुपजनौ । विस्तीर्ण इत्यर्थः ।
“प्रार नो^१ अस्य विष्पितस्य^१ पर्यन् (ऋ० स० ५, ५, २, १)” ॥

(८९) तुरीपम् । तूष्णं व्याप्तुं शीलमस्य णिनि । तुष्णापि
सत् तुरीपम् । उदकमभिधेयम् । “तन्न^१स्तुरीपमद्भुतम् (ऋ०
सं० २, २, ११, ४)” ॥

(९०) रास्मिन् । रपतेर्वा रमतेर्वा कर्मणि भावे वा षञ् ।
रापो रासो वा शब्दा यस्य तद्वापि रासि वा सत् सकारप-
कारोपजनेन रास्मिन्शब्दो बहुदक स्तोत्रं वोच्यते । तदस्या-
स्तीत्यर्थं आदित्वादच् प्रकृतिभावश्च द्रष्टव्यः । दण्डिमती
शालेति यथा । अतश्च शब्दबहुदकं तद्वाम्बोऽभिधेयः ।
उच्चार्यमाणेन स्तोत्रेण स्तोता वा । “प्रमातरां रास्मिन्स्यायोः
(ऋ० स० २, १, १, ४)” ॥

(९१) ऋञ्जतिः । धातुनिर्देशात् ‘ऋजी भर्जने’ भूवादि-
रत्र प्रसाधनकर्मविषयस्य समीकरणं प्रसाधनमात्मसात् करणं
तदस्यैत्यर्थः । “यजिष्ठमृञ्जसे गिरा (ऋ० स० ३, ५, ८, १)” ॥

(९२) ऋञ्जनीतो । “ऋञ्जनीतो नो वरुण (ऋ० स० १,
६, १७, १)” ॥

(६३) प्रतदसू । प्राप्तवसुनौ । पकारलोपञ्जस्रत्वतकारो-
पजनैः प्रतदसू । हरी विशेष्यौ । “हरी^१ इन्द्र प्रतदसू अशि-
स्वर (ऋ० सं० ६, १, १२, २)” ॥

(६४) हिनीत । ‘हि गतौ (स्त्रा० प०)’ । लोटि षस्त्व
त ‘हृन्स्युभयथा (३, ४, ११७)’—इत्यार्द्धधातुकत्वात् डित्वा-
भावे गुणः प्रहिणुतेत्यर्थः । “हिनीता नो अध्वर दे^१वयुष्मा
(ऋ० म० ७, ७, २६, १)” ॥

(६५) चोष्कूयमाण । (६६) चोष्कूयते । ‘ष्क, क् चोष्प-
वणे (स्त्रा० उ०)’ इह दानार्थं, कचिद् व्युदसनार्थश्च । यदि
पूर्वत्र लट् शानच्, उत्तरत्र व्यत्ययेन पत्वम् । “चोष्कूयमाण,
इन्द्र भूरिद्रामम् (ऋ० सं० १, २, १, ३) । अत्यर्थं दददित्यर्थः ।
चोष्कूयते विशु इन्द्रो^१ मनुष्यान् (ऋ० सं० ४, ७, ३३, १)” ।
अत्यर्थं व्युदस्यति ॥

(६७) सुमत् । स्वयमित्वर्थे वर्त्तमानो निपातः । “उप
प्रागात् सुमन्मे^१ धायि मन्म^१ (ऋ० सं० २, ३, ८, २)” ॥

(६८) दिविष्टिषु । दिविगण्डोपपदात् इषेर्गत्वर्थोदिक्शा
योद्वा कारणे क्तिन् । यौगन्व्यते प्रार्थ्यते वा याभिस्ताः । “कुह
इष्ट्य दिविष्टिषु (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)” ।

(६९) दूत । जवतेर्द्रवतेर्वारयतेर्वा ‘इतनिभ्याम् (उ० ३,
८३, ८४)’—इति बाहुलकात् क्तप्रत्ययो धातूना इभावश्च ।
गच्छति हि स, द्रवते वा शैलप्रात्, वारयति हि स्वसामर्थ्यादि
भिरपरम् । “स्तोमो^१ दूतोडु^१वसरा (ऋ० सं० ६, २, २६, १) ॥

(१००) जिन्वति । त्रिवि प्रीणाल्यर्थः भूवादिः इदिक्शा
सुम् । “भूमिं पृजन्त्या जिन्वन्ति (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)” ॥

(१०१) अमत्र । अमातयश्च्य कृत् । मावा परिमात्र
मपरिमाणोऽभ्यमिती वा अङ्घिसित । मितयश्च्य मत्रभाष ।

“मुहो अमत्रो वृजने^१ विरुप्यी (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)” ॥

(१०२) ऋचीपमः । ‘ऋच स्तुती (तुं प०)’ । इप्रत्ययः । ‘कृदिकारात् (४, १, ४५ ग० वा०)’—इति ङीप् । ऋची स्तुतिः । तथा समः । अधिकगुणाध्यारोपेणापि कृता स्तुतिः नातिरिच्यत इत्यर्थः । “स्तवे^१ वृष्यऋचीपमः (ऋ० सं० ७, ७, ६, २)” ॥

(१०३) अनशंरातिम् । अशशब्दोऽश्लोलवाची । रातिः क्लिप्ति रातिदानम् । अश्लोलविषया रातिदानं यस्य सोऽशंरातिः । पापकंदानस्तद्विपरीतोऽनशंरातिः । उत्कृष्टस्य दातेत्यर्थः । ‘अनशंरातिं वसुदासुर्पुस्तुहि (ऋ० सं० ६, ७, ३, ४)” ॥

(१०४) अनर्वा । अर्त्तः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति वनिप् । नञ्समासः । ‘अर्वणससावनजः (६, ४, १२७)’—इति शल्वद्वाभावः । अप्रत्यृतः अप्रतिगतोऽन्व-स्मिन् अन्यमनाश्रितः स्वतन्त्र इत्यर्थः । “अनर्वाणं वृषभं मन्त्र-जिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)” । अनर्वाणमप्रतिगतमन्त्रं प्रत्याश्रितं तथा अपराश्रितमित्यर्थः ॥

(१०५) असामि । असामीत्यनवगतम् । अग्रे च सामि-शब्द एवानवगतः । यत आह—‘सामि प्रतिपिबम् असामि (निरु० ६, २३)’—इति । सामि कस्मात् । स्यतः समास्य-र्थस्येति केचित् । तेन सामि समाप्तं चोच्यते । तस्य नञ्-प्रतिषेधः । ततश्च असामि असमाप्तमित्यर्थः । अथवा न सामीति । किन्तुहि । असुममाप्तमिति । पाठान्तरेणार्थ-माह उदाहरणम् (निरु० ६, २३)—“अनाम्योजो^१ विभृथा सुदानवः (ऋ० सं० १, ३, १८, ५)” । असामि असमाप्तमन-न्तमित्यर्थः । सुष्ठु वा असमाप्तं पूर्ववदित्यर्थः । ‘स्यतेः कित्’

—इति वाचुलकात् मिन्प्रत्यय । साम्बयधर्मसामिहमथमि
त्यस्य भाष्ये (निरु० ६, २३) द्रष्टव्यम् ॥

(१०६) गल्दया । गलदाशब्दो गालनपर्यायः । गल्दया
गालनेन चारणेन प्रदानेन पूरणेन लभनेत्यर्थः । “मा लु
सोमस्य गल्दया (ऋ० म० ५, ७, १३, ५)” ॥

(१०७) जल्हवः । ज्वलते क्षिपि ज्वलन ज्वलु, ज्वलन
जहातीति ‘सृगयाद्यच्च (उ० १, ३६)’—इति कुप्रत्यय पूर्व
पदस्य जल्भावश्च निपात्यते । ज्वलनेनाग्निना हीना
इत्यर्थः । “नारायासो न जल्हवः (ऋ० म० ६, ४, ३७, ६)” ॥

(१०८) बकुर । भास्करशब्दस्य भाममानद्रविणशब्दस्य
वा बकुरभावः । “भूमि दस्यु बकुरेणुधमन्त (ऋ० सु० १,
८, १७, १)” । बकुरेण भास्करण दीप्तेन भयदरेण वा भास
मानगमनेन वा सामर्थ्यात् स्त्रेनायुधेन ज्योतिषा वा ॥

(१०९) वेकनाटान् । वेक इति द्विशब्दस्यार्थे बहुशो दृष्टः ।
एक कार्पापणमापणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मद्य प्रदातव्यावित्ते
वमभिनायन दर्शयन्ति । ततो द्विशब्दादेकशब्दान्नटयतेच
वेकनाटाः । एतदेतेनाटा द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो
वा द्विगुण कामयन्ते इति वेति । हेरकयीर्नाटा नटन तहन्तो
वकनाटाः । मत्वर्थव्यस्य लुक् । नटेर्ध्वि नाट । हेरक
शब्दस्य वेकभावः । वार्दुपिका अभिधेया । “इन्द्रो विश्वान्
वेकनाटो अहर्दृश (ऋ० म० ६, ४, ४८, ५)” ॥

(११०) अभिधेतन । धावर्तलोक्तव्यमपुरुषबहुवचनस्य
‘तप्तनप्तनथनाथ (७, १, ४५)—इति तनवादेशः । भावश
ब्दस्य धेभावः । अभिधावत । “ज्जीवावो अभिधेतन (ऋ०
सु० ६, ४, ५१, ५)” ॥

(१११) अडुर । आङ्पूर्वाङ्गन्ते सृगयादित्वात् (उ० १,

३६) कुप्रत्ययः । आडो ऋस्रत्वं रुगागमच्च निपात्यते । आ
हन्ति श्रेयसो विनश्यन्तीति अंशः पापं, रो मत्वर्थीयः अङ्कुरः ।
अंशस्वान् । “तासुसामिकामिदुर्भङ्गुरोगात् (ऋ० सं० ७, ५,
३३, ६)” ॥

(११२) वतः । सत्ववाची प्रथमान्तः । वलादतीत इति
वाक्यस्यार्थे पदम् । वनशब्दादततेर्निष्ठायां च वलातीतः
मन् वतः दुर्बल इत्यर्थः । वत निपातोऽसत्ववचनोऽप्ययम्,
खेदो दुःखमानसः, अनुकम्या दया, तयोर्वर्त्तते । “वृत्तो”
वातासि यम् नैव ते मनः (ऋ० सं० ७, ६, ८, ३)”

(११३) वाताप्यम् । आडपूर्वादाप्यायतेरन्तर्णीतण्यर्थात्
‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इत्यपिशब्दस्य सर्वापाधि-
व्यभिचारार्थत्वात् कर्मणि ड । उदकं हृष्टिलक्षणमभिधेयम् ।
वातः पुरोवात एव । तदुहृष्ट्युदकमाप्याययति वातेनाप्या-
यत इत्यर्थः । अथवा वातो यदाप्याययति कर्मोपपदात्
कर्त्तरि प्रत्ययः । वातमाप्याययति वाताप्यम् । “पुत्रानो
वाताप्यं विश्वर्थन्दम् (ऋ० सं० ७, ४, ३, ५)” ॥

(११४) चाकन् । चायतेः स्वरितेच्चाक्षटः शतरि यकारस्य
ककारो बाहुलकात् । अनेकार्थत्वादिच्छार्थीऽपि । चायन्
कामयमानो वा । “वने न वायो न्यधायि चाकन् (ऋ० सं०
७, ७, २२, १)” ॥ शाकल्पपत्रे चाकन्नित्याख्यातम् । तत्र
लटि भिर्यस्य कत्वं “बहुलं छन्दस्यमाद्योगेऽपि (६, ४,
७५)” । कामयते इत्यर्थः ॥

(११५) रथर्यति । रथमात्मन इच्छतीति क्वचि रथीय-
तीति प्राप्ते रेफ उपजनो व्यवधानादीत्वाभावः । “एष द्विवो
रथर्यति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)” ॥

(११६) असक्राम् । सम्पर्वात् समानपूर्वादा क्रमेः ‘जन-

मनकामगमौ विट् (३, २, ६०) । कन्दस्युपसर्गेऽपि इति हि
तवानुवर्त्तते । 'विडुनोरनुनामिकः स्यात् (६, ४, ४१) ।
थातो लोपश्चान्दसः । 'समानस्य कन्दस्यमूर्ध (६, ३, ४)'—
इति समानस्यस्य सभावः । न सक्ता असक्ता तां यावञ्जीव-
मनपायिनोमस्यत्सजातेरप्राप्तपूर्वामित्यर्थः । "धेतुं न इव"
पिबन्तमसक्ताम् (ऋ० सं० ५, १, ४, ३)" ॥

(११७) आधवः । 'धूञ् कम्पने (स्त्रा० प०)' । पचाद्यच् ।
अन्तर्णितस्यर्थाऽव धूञ् । आधावकः । कम्पयतेत्यर्थः । "विप्रा-
णाश्चाधुवम् (ऋ० सं० ७, ७, १३, ४)"

(११८) अनवव्रव । व्रूञ् । 'ऋदीरप् (३, ३, ५७) । कन्द-
स्युभयया (३, ४, ११७)—इत्यपः भावधातुकत्वाद् वथादेशो
न भवति । व्रवः वचनम् । अनवच्चिप्रवचनः । 'प्रादिभ्यो
धातुजस्य (१, ४, ७८, पा०)'—इति समासादिः । अपतिङन्त-
शामन इत्यर्थः । "विज्ञेयकृदिन्द् इवानवव्रवः (ऋ० सं० ८,
३, १८, ५)" ॥

(११९) सदान्वे । सदानोनुवगद्वात् सम्बुद्धौ नोनुवगद्स्य
त्वभावः । दुर्मिच्छाधिदेवता अलक्ष्मी चाभिधेया । सदाकर
णनलक्षणगद्कारिणीत्यर्थः । "गिरिङ्ङ् सदान्वे (ऋ० सं०
८, ८, १३, १)" ॥

(१२०) गिरिम्बिठः । "गिरिम्बिठस्य सत्वभिः (ऋ० सं०
८, ८, १३, १)" ॥

(१२१) पराशरः । परापूर्वस्य शृणातेः विगर्णार्थस्य
हिंसार्थस्य वा 'ऋदीरप् (३, ३, ५७)'—इति रूपम् । परा-
शीर्षः पराशरः कृषिः । पराशीर्षस्य स्वविरस्य लघिशस्य भसा
चिरस्यते शक्नो जात इत्यर्थः । "पराशरः श्रुतर्यातुर्बसिष्ठः (ऋ०
सं० ५, २, २८, १)" । एषतां परा मातयिता पराशर इन्द्रः ।

“इन्द्रो^१यातूनाम^१भवन् पराश्रुः (ऋ० सं० ५, ७, ८, १)” ॥

(१२२) क्तिविर्दती । ‘क्षविष्टविच्छयिष्वविकिकीदिवि (उ० ४, ५६)’—इति विन्प्रत्ययो रिदादेशश्च निपात्यते । ददातेः शत्रिं ‘बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)’—इति शपो लुक् । ‘उगितश्च (४, १, ६)’—इति डीप् । क्तिवेर्विकर्तनस्य दतो । रेफ उपजनः । शतघ्नरामायुधविशेषे वर्त्तते । “यत्रा वो द्विव्युद्धदति क्तिविर्दती (ऋ० सं० २, ४, २, १)” ॥

(१२३) करूलती । छत्तदन्तशब्दस्य करूलतीभावः । ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३८)’—इति सोर्नुक् । स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकमेतत् । ‘तत्कः (निरु० ६, ३१)’—इति पुलिङ्गनिर्देशात्-पूपोच्यत इति निश्चयः । भग इति पूर्व. पक्षः । तस्मात् ‘अदन्तकः पूपा (शत० ब्रा० ८, ७३)’—इति च श्रुतिः । “व्रामं देवः करूलती (ऋ० सं० ३, ६, २३, ४)” ॥

(१२४) दनः । दानमानस इत्यस्य दनसंभावः । दानमानस इत्यर्थः । “दन्नो विश्वं इन्द्र मृध्वाचः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)” ॥

(१२५) शरारुः । समुपसर्गार्थविशिष्टात् शृणातेः ‘श्वन्द्यो-रारुः (३, २, १७३)’—इति ताच्छील्यादिपु विहित आरुर्व्यत्ययेन इच्छायां भवति । “शरारु^१रभिमन्यते (ऋ० सं० ८, ४, २, ४)” । संशिशरिपुः सशयिपूर्वा दीर्घनिद्रया हि मन्यते दुष्टेनातिशयेन हि भवति ॥

(१२६) इदंयुः । इत्यनवगतम् । क्वचि मान्ताव्ययप्रतिषेधात् । ‘इदं कामयमान उच्यते (निरु० ६, ३१)’ । कर्म इदं सामान्येन प्रदर्शितम् । तथाहि लक्षितं धनादि तद् य इच्छति स इदंयुः । शयुः कियुः विप्रयुः इत्याद्यवगतानवगत-क्वचन्तमात्रोपसङ्गहार्ये निगमेषु पठितम्, न विशेषार्थमिति

निवृत्तकाराभिप्रायः । १ अतएव च सामान्यविशेषयोर्द्वन्द्व-
मिदम् । तेषाञ्च “वसूयवो वसुकामाः”—इत्यादि बहुधागत-
त्वाद् विशेषेण नेह किञ्चित् भाष्यकारिणोदाजहार ।
कार्यतां दर्शयन्नाह—‘अथापि तद्वदर्थे भाष्यते (निवृ० ६, ३१)
प्रयुज्यत इत्यर्थः । तद्वदिति मतप्रकृतिः सामान्येन निर्दिश्यते ।
तेन तद्वदर्थे मत्वर्थे इत्यर्थः । “अत्रयुर्गव्यूर्ध्वस्युरिन्द्रः (ऋ०
स० १, ४, ११, ४)” ॥

(१२०) कीकटेपु । मन्त्रे सप्तम्यन्त इति तथैव निगमेषु
पठ्यते । कि कृता । कि क्रिया वा सन्तः कीकटाः कि कृताः
किमर्थमुत्पादिताः अमदाचाराः । अथवा यागदानादिभिः
क्रियाभिः कृताभिः पिबत खादतत्त्वेष्वभिप्राया नेह येषां ते
कि क्रियाः । “किन्ते कृण्वन्ति कीकटेपु गावु (ऋ० स० ३,
३, २१, ४)” । कीकटनास्त्रनार्थनिवासे देशे । कृपणा वा
कीकटाः ।

(१२८) बुन्द । (१२९) हुन्दम् । भिन्द इति वा भयद
इति वा भासमानो द्रवतीति वाक्यार्थपदवचन विदारणभय-
दानभासमानद्रवणलक्षणानामर्थेषु सम्भवात् पदलक्षणवर्णसा-
मान्याच्चेदमुक्तम् । ‘हुञ् सम्प्रज्ञौ (स्वा० आ०)’ । ‘भृत्सुकुम्भ्यो
दन्नुच्’—इति दन्नुप्रत्ययः । वयोरभेद । बाहुलकात् लुग-
भावश्च । अनेकार्थत्वात् पूर्वोक्तार्थवृत्तिल्लोहव्यम् । बुन्दो
वज्रम् । “साधुर्बुन्दो हिरण्यम् । (ऋ० स० ६, ५, ३०, ६)” ।
“इन्द्रो बुन्द स्नाततम् (ऋ० स० ६, ५, ३०, १)” ॥

हुन्देषु शत्रुविदारणभयदारणभयदानभासमानद्रवणरूपा
अर्था सम्भवन्ति । प्रसिद्धत्वात्त्रिगमो न प्रदर्शितः ॥

(१३०) किः । करोते ‘विजो वधिः’—इति बाहुलकात् इन्-

(१) अग्निः । अग्राद्युपपदात् नयते: 'सञ्जूद्विष (३, २, ६१)' इत्यादिना ज्ञिप् । पृषोदरादित्वात् अग्निः । यद्वा, 'विजो वयि.'—इति बाहुलकादिन्प्रत्ययोऽग्रशब्दस्य रेफाकारयोर्लोपश्च । अषणीः । मुख्यत्वञ्च 'अग्निर्हि देवानां सेनानीः'—इति श्रुतेः । अथ प्रथम यज्ञेषु कर्त्तव्येषु तादर्थ्येन प्रणीयते । अज्ञोपपदाद्वा समर्थविशिष्टात् नयते; पूर्ववदिकारलोपश्च । अङ्ग शरीरं यज्ञस्य, ततः सन्नममानः स्वयमेव प्रङ्गीभवन् हविषां पाककरणत्वेन साधनमात्रं प्रतिपाद्यमानो नयति । नञ्पूर्वात् क्लोपयते. स्नेहनाशीत् किन्प्रत्यये ककारनकारव्यतिरिक्तं लुप्यते, ककारस्य गकाराप्रतिच । नञ्पिशिष्टेन स्नेहेन च तद्विपरीतं विरुचणञ्च लक्ष्यते, विरुचयतीत्यर्थ, दम्बव्यस्य एधादेः शोषणात् विरुचण इत्यर्थः । यद्वा, एतेरयनामित्यादौ दर्शनादकारः । अञ्जेर्नकारस्य दहेर्हकारस्य च निष्ठाया गकाराप्रतिर्द्रष्टव्येति तयोरन्वतरम्भाद् गकार, नयते, पूर्ववदि । इतश्च अञ्जनमभिव्यक्तं वसुप्रकाशकत्वात्कृत्वेन वा नयतीत्यग्निः । "अग्निमीले पुरोहितं (ऋ० सं० १, १, १, १)" ॥

(२) जातवेदाः । जातशब्दोपपदात् विज्ञेर्विदेविचारायांश्च अमुन्, जातानि सर्वाणि भूतानि वेद, लोकापालत्वात् । जाते जाते सर्वस्मिन् भूतजाते विद्यते । जात वेदो हविर्घञ्च धनमेश्वर्यादि इतरद्वा यस्य सः । जातं वेदो विचारणं यस्य, वैश्वानरविद्ययापि च कृतविचार इत्यर्थः । जातमात्र एव विद्योतते प्रज्ञानस्वभावत्वात्, जातं वेदः प्रज्ञानं वा अस्य । "प्र न्न जातवेदसुम् (ऋ० सं० ८, ८, ४५, १)" ।

(३) वैश्वानरः । विश्वान् नरान् इतो लोकात् लोकात्तरं नयति । इदमर्थेन विश्वानराणां नेद्वत्त्वेन सम्यक्त्वे वा

(१४६ पृ०) । इह पौत्रे वत्ते । यद्वा, सुतगञ्जस्य नपाद्-
भावः । युवापेक्षया मोक्षैः सुतरां सुतो हि पौत्रः । तनोतिः
'हृभृशीतृषरिस्तरितनिधनिभन्जिभ्य कः' । तन्वन्धव्यां पय-
शादिभोगाः इति तनूः गोनाम । अस्याः पयो जायते ।
पयस आज्यमिति । आज्यं तनूनपात् । अथवा तता
अन्तरिक्षे इति तत्वः आपः । ताभ्य शोषधिवनस्यतयो
जायन्ते । शोषधिवनस्यतिभ्योऽग्निर्जायते इति । शम्भ-
स्तनूनपात् । "ननूनपाग्रथ ऋतस्य यागान् (ऋ० स० ८,
६, ८, २)" ॥

(४) नराग्रंसः । नरैः ऋत्विभिः शस्यतेऽस्मिन् 'अन्येषा-
मापि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः । यत्र लभ्यते । नरैः
प्रशस्यते स्तयते इत्यग्निः । "नराग्रंसस्य मद्भिमाननेषाम्
(ऋ० स० ५, २, १, २)" ॥

(५) इल । इलाशब्दो व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१० पृ०)
"श्याजुङ्गान् ईश्या वन्द्य च (ऋ० स० ८, ६, ८, ३)" ॥ "डीतो-
रमित्वा प्रथमं यजती (ऋ० स० २, ८, २२, ३)" ॥

(६) बर्हिः । व्याख्यातं महसामसु (२५१ पृ०) । बर्हिरे-
षोक्तं दर्भमयम् । यद्वा, 'वृहो लयमने (भू० प०)'—इत्यक्सा-
दिसिः । षडयोरभेदादुक्तम् । अग्निपक्षे परिहृत्वाद् बर्हि ।
"प्राचीनं बर्हिं प्रदिशा पृथिव्या (ऋ० स० ८, ६, ८, ४)" ॥

(७) हारः । जवतेर्द्रवतेर्वा गतिकर्मणः वारयतेर्वा स्यात् ।
जवतेर्जकारस्य दकारः, द्रवतेः रिकलोपः, वारयतेरिडागमश्च
निपातनात् । गम्यन्ते स्याभिर्यज्ञमृद्धम्, अनभिमतो हि
तास्त्रेव निवार्यते । अग्निपक्षे, ज्वाला आगम्यन्ते आभि,
शीतादिनिवारणम् । "देवीं हारो वृद्धतोर्विश्वमिन्वा (ऋ०
स० ८, ६, ८, ५)" ॥

(८) उपासानक्ता । ‘उच्छी विवासे (भू० प०)’ ‘वश कान्तौ (अदा० प०)’—‘इपिरञ्चिभूयुभ्यः कित्’—इति बाहु-
लकाच्छकारस्य शकारस्य वा पकारः । ‘ग्रहिज्या (६, १,
१६)’—इति सम्प्रसारणम् । उच्छति कान्ता वा उपा । नक्त-
शब्दो रात्रिवचनः । ‘उपासोपसः (६, ३, ३१)’—इति उपमा-
देशः । द्विवचनस्याकारः । अग्निपक्षे, उपा दीप्ति, तमसो
विवासनात्, आहुतिस्तद्युक्ता अनक्त्यग्निमिति । “उपामा-
नक्ता सदतां नियोनौ’ (ऋ० सं० ८, ६, ८, ६)” ॥

(९) दैव्याहोतारा । उभयवाकारो द्विवचनस्य । आज्ञा-
तारौ देवानाम् । पार्थिवमध्यमावग्नी उच्येते । “दैव्याहो-
तारा प्रथमा सुवाचा (ऋ० सं० ८, ६, ९, १)” ॥

(१०) तिस्रोदेवीः । प्रथमार्थे द्वितीया । भारतीलासर-
स्वत्यः । अग्नायी पृथिवीलेति त्रियः इति प्रत्यक्षेण पठिताया
अपि तिस्रोदेव्यः इति सामान्येन पाठात् पृथिवीस्थान भाष्य-
कारेण स्थापितम् । सरस्वती मध्यमस्थाना । “आनो’ युञ्ज
भारती (ऋ० सं० ८, ६, ९, २)”—इति निगमः ॥

(११) त्वष्टा । तूर्णशब्दोपपदादग्नोतेस्तृन्निपात्यते । त्वष्टा
मध्यमस्थानः । आप्रीत्वादिह समान्नातः । तूर्णमश्रुते वायु-
रूपत्वात् । त्विपेदेवतायामकारयोपधाया अनिट्त्वच्चेति वा
दीप्तो ह्यसौ वैद्युतत्वात् । त्वष्टा पूर्ववन्निपातनम् । अग्नि-
पक्षेऽप्युपपद्यन्ते निर्वचनानि । “देवं त्वष्टारमिह यन्ति विद्वान्
(ऋ० म० ८, ६, ९, ३)” । “उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्
(ऋ० म० १, ७, १, ५)” ॥

(१२) वनस्पतिः । वनानां पाता । वन्यते सेव्यते इति
वनम् । ‘पुमि मञ्जुघायां घः (३, ३, ११८)’ । पतिशब्दो
व्याख्यात ईश्वरनामसु (२४० पृ०) । अग्निरन्तरत्तु प्रविष्टोऽपि

यतो न दहति अतः पातेति व्यपदिश्यते । पिबतेर्वेतद्रूपम् ।
यूपपक्षे वनस्पतिविकारत्वाद् वनस्पतिः । पारस्करादित्वात्
सुट् (६, १, १५७) । “वनस्पतिः यमिता देवो अग्निः (ऋ०
सं० ८, ६, ८, १०४)” । “वनस्पते मधुना देव्येन (ऋ० सं०
३, १, ३, १)” ॥

(१३) स्वाहाकृतयः । स्वाहाशब्दो व्याख्यातो बाहुनामसु
(६० पृ०) । अत्र स्मरणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवता-
मङ्गीर्त्तनपरत्वात्, स्वाहास्वाहेत्येव पूर्वं कतिवारमुच्चारणं वा
समीक्ष्यमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते । “स्वाहा-
कृत इविरदन्तु देवाः (ऋ० सं० ८, ६, ८, ५)” । “स्वाहा-
कृतोपु रोचते (ऋ० सं० २, ५, ८, ६)” ॥

अश्वः (१) । शुकुनिः (२) । मृगडूकाः (३) ।
श्रुजाः (४) । यावाणः (५) । नाराशंसः (६) ।
रथः (७) । दुन्दुभिः (८) । इषुधिः (९) ।
हस्तुप्रः (१०) । अश्वीशवः (११) । धनुः (१२) ।
ज्या (१३) । इषुः (१४) । अश्वाननी (१५) ।
उलूखलम् (१६) । वृषभः (१७) । द्रुषणः (१८) ।
पितुः (१९) । नद्यः (२०) । आपः (२१) ।
श्रोत्रधयः (२२) । रात्रिः (२३) । अरण्यानी -
(२४) । अज्ञा (२५) । पृथिवी (२६) । अप्पा (२७) ।
अम्नायी (२८) । उलूखलमुसले (२९) । हवि-
र्धाने (३०) । द्यावापृथिवी (३१) । विषाट्कु-

तुष्टौ (३२) । आर्त्तौ (३३) । शुनासीरौ (३४) ।
 देवीनोष्टौ (३५) । देवीउर्जाहुतौ (३६) ।
 इति षट्त्रिंशत् पदानि ॥ ३ ॥

(१) अश्वः । व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२०५) । “यद्वाजिनो
 देवजातस्य सप्तैः (ऋ० सं० २, ३, ७, २)” । “मूरादश्वं वसवो
 निरतष्ट (ऋ० सं० २, ३, ११, २)” ।

(२) शकुनिः । शकः क्तिपि शक् । उच्यते: ‘विजो डित्’
 —इति बाहुलकात् डिदिन्प्रत्यये उदस्तलोपः । शक्तीत्युच्चे-
 तुमात्मानं शकुनिः ककारस्य जश्त्वाभावः । शक्तीत्युच्यते-
 दिक्क्रियाः कर्तुम् । “सुमङ्गलं शकुने भवति (ऋ० सं० २,
 ८, ११, १)” ॥

(३) मण्डूकाः । मञ्जुः ‘शलिर्मण्डिभ्यामूकन् (उ० ४,
 ४२)’—इति बाहुलकादूकनि जश्त्वचुत्वाभ्यां मञ्जूका इति
 प्राप्ते छान्दसत्वात् जकारस्य डकारापत्या अन्यात् पूर्वस्य नुमि
 ष्टुत्वम् । निमज्जन्ति हिते जले । मदतेस्तृप्त्यर्थात् मन्दतेर्वा
 मोदत्यर्थात् पूर्ववदूकञ् रूपसिद्धिश्च । नित्यमदत्वात्, नित्यञ्
 सत्वात् नित्यदृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः । मण्डतेर्वा यथाप्राप्ते ऊकनि
 मण्डूकाः । यद्वा, मण्डो मदते । ‘गृहे कः (३, १, १४४)’—इति
 बाहुलकात् कप्रत्यये रूपसिद्धिश्च मण्ड उदकम् । दृष्यन्ति हि
 तत्र स्नानपानावगाहार्थिनः । मण्डे श्रीको निवास एषां मण्ड-
 शब्दादोक्तशब्दाच्च मण्डूकाः । “प्र मण्डूका अवादिपुः (ऋ०
 सं० ५, ७, ३, १)” ॥

(४) अश्वः । अश्वोते: ‘अश्वेदेवने (उ० ३, ६२)’—इति
 सप्रत्ययः । अश्ववन्ते व्याप्नुवन्ति गृह्यत्येनानुदेवितार ।

धृतिध्यापुवत्येभिः परस्परमिति वा । “धृत्वैर्मा दोः
लुपिमित् कृपस्व (ऋ० सं० ७, ८, ५, ३)” ॥

(५) पावाणः । आख्यातः पर्यतनामसु (४८ पृ०) । “पाव-
भ्यो वाचं वदता वदन्तरः (ऋ० सं० ८, ४, ८, १)” ॥

(६) नाराशंसः । नरान् शंसतीति कर्मोपपदेऽण्, ‘अन्व-
पामपि दृश्यते (६, ३, १६७)’ । ततः प्रजादित्वात् स्वार्गिको-
ऽण् । नाराशंस एव नाराशंसः । मन्वोऽत्राभिधेयः । “अमन्वा-
स्तोमान् प्र भरे मनीषा (ऋ० सं० २, १, ११, १)” ॥

(७) रथः । रथतेर्गतिकर्मणः । ‘हनिङुपिनीरमिका-
गिभ्य’ क्यन् (उ० २, २)—इति क्यन्, बाहुलकात्कारण-
कारलोपश्च । गच्छत्यनेन । स्थिरतिर्निरुक्तधातुः । विपरी-
ताक्षर । ‘पुंसि मञ्ज्याया च. (३, ३, ११८)’ । सकारकार-
योर्लोपः । दृढगठितत्वात् स्थिरी छि सः । यद्वा, रमतेस्तिष्ठ-
तेथ द्विधातुजं रूपम् । रममाणो विमन्वोऽस्मिस्तिष्ठति रथी ।
यद्वा, रमतेरेव यथाप्राप्तः क्यन् । रमणीयो हि रथः । रम-
तेर्वा शब्दार्थात् पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् क्यन्नि सकारलोपः ।
भवति हि तस्यागच्छत उपलब्धि । “तत्रा रथमुप श्रुप्त
मंटेम (ऋ० सं० ५, १, २०, ३)” ॥

(८) दुन्दुभिः । शब्दानुकरणनिमित्तकमेतन्नाम । दृम-
शब्दस्य वा रेफान्तलोपः । भिदेद्यान्तविपर्यय उकारलोप-
पजनः । दुन्दुभ्यतेर्वा जैरुक्ताधातोर्बोधकर्मणः । इन् । ताद्यते
ह्यसौ युवसमये । “स दुन्दुभे मञ्जूरिन्ध्रेण द्वेषैः (ऋ० सं० ४,
७, ३५, ४)” ॥

(९) इधुभिः । इधवो निधीयन्तोऽस्मिन् । कर्मण्यधिक-
रणे च (१, ३, ८३)—इति किः । “इधुभिः सद्वाः पर्यतनासु
सर्वाः” ॥

(१०) हस्तघ्नः । हस्ते हस्तसमीपे स्थितो हन्यते ज्यया शरपुङ्गेन वा । ‘घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८ वा० २)’—इति क । हस्तघ्नो विश्वा वयुर्मानि विद्वान् (ऋ० सं० ५, १, २१, ४) ॥

(११) अभीशवः । व्याख्याता रश्मिनामसु (२७५०) । निगमश्च दर्शितः ॥

(१२) धनुः । धन्वतेर्गत्यर्थाद् वधार्थाद्वा ‘अतिमृदपिय-जितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, १०७)’—इति बाहुलकादुत्तिः प्रत्ययो वकारलोपश्च । धनिर्मारणार्थ इति घोरस्वामी । यथाप्राप्त उभिः । धन्वन्त्यपनयन्त्यस्मादिषवः, घ्नन्ति वा । “धनुः शत्रोरपकाम कुणोति (ऋ० सं० ५, १, १६, २)” ॥

(१३) ज्या । जयतेर्जिनातेर्वाऽन्तर्णीतण्यार्थाद् वा ‘मध्य-विध्यशिक्य’—इत्यादिना यक्प्रत्ययो धातोर्जकारभावश्च निपात्यते । ‘अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)’—इति निपातनम् । जयसाधनं हि ज्या । “धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती (ऋ० सं० ५, १, १६, ३)” ॥

(१४) इपुः । इपतेर्गतिकर्मणो वधार्थाद्वा ‘इपेः क्विञ् (उ० १, १३)’—इति उप्रत्ययः । गच्छति शत्रून्, हन्ति वा तान् । “तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)” ॥

(१५) अश्वानि । अश्वान् अज्यन्ते क्षिप्यन्ते प्रियन्तेऽनया । स्युट्, ‘वा यौ (२, ४, ५७)’—इति वीभावविकल्पः, टित्त्वात् ङीप् । अश्वानामजनी अश्वानि कशोच्यते । “अश्वानि प्रचेतसः (ऋ० सं० ५, १, २१, ३)” ॥

(१६) उलखलम् । उर् विस्तीर्णं खल सुष्ठमस्य, कर्हं वा

हकारलोपो द्रष्टव्यः । “या ओधधीः पूर्वा ज्ञाता (ऋ० स० ८, ५, ८, १)” ॥

(२३) रात्रिः । प्रोपसर्गाथर्विधिद्विद्वान् प्रन्तर्णीतस्वर्धात् रमतेः ‘राश्रदिभ्यां त्रिप् (उ० ४, ६७)’—इति बाहुलकात् त्रिप्प्रत्ययो मकारस्याकारश्च रातेर्वा त्रिप्प्रत्ययो यथाप्राप्त । प्ररमयन्ति भूतानि नक्तच्चारोणि, उपरमयन्ति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः, प्रदोयन्तेऽस्वामवश्याया मध्यमेन । “आ रात्रिं पार्थिव रजः (य० वा० स० ३४, ३३)” ॥

(२४) अरण्यानी । अपपूर्वात् रिषातेर्गतिकर्मणो नञ्-पूर्वाद्भ्रमतेर्वा अघ्रादित्वात् (उ० ४, ११८) ऋत्प्रत्यये रूपसिद्धिर्निपात्यते । अपार्णमपगतं ग्रामाद्भि अरमणं वा, न हि तद्रमयति अरण्यं वनम् । अरण्यपालयिषी अधिदेवता काचित् नेरुक्ताः । महदरण्यमिति वैयाकरणाः । ‘हिमारेण्ययोर्महत्वे (४, १, १८, वा० १)’—इति विधीयते । “अरण्यान्तरण्यानि (ऋ० स० ८, ८, ४, १)” ॥

(२५) अद्या । अत् सत्यम्, तस्मिन् धीयते । तथाच मन्त्रः “अद्यहामनृते दधातन अर्धा सत्ये प्रजापतिः”—इति । ‘आतद्योपसर्गे (३, ३, १०६)’—इत्यङ् । ‘अच्छब्दस्योपसङ्गानम्’ इत्युपसर्गसञ्ज्ञा । ‘धर्मार्थसुखापवर्गेषु यथाशास्त्रमधिकृतः पुरुषस्य कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रख्यानात् बुद्ध्याधिदेवता अद्या । “अह्यग्निः समिध्यते (ऋ० स० ८, ८, ८, १)” ॥

(२६) पृथिवी । ‘प्रथ प्रत्याने (भू० आ०)’ । ‘प्रथेः पिवन् सम्प्रसारणञ्च (उ० १, १४८)’ । ‘पिदुगौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)’ । पृथ्वीत्वर्थः । “स्योना पृथिवि भव (ऋ० स० १, २, ६, ५)” ॥

(२७) अप्वा । व्याख्यात नैगमे संनिगमम् ॥

(२८) भ्रमायी । भ्रमः पत्नी । 'वृषाकप्यन्निक्षुचित्तु-
सिदानामुदात्तः (४, १, २७)'—इत्यकारादेशः, पुंयोगलक्ष-
णादौष् । “श्रुग्मायीं सोमपीतये (ऋ० सं० १, २, ६, २)” ॥

(२९) उलूखलमुसले । उलूखलं व्याख्यातम् मुहुः-
ब्दोपपदात् सत्तः 'पुरलोरलमुसलकुवल'—इत्यादिना
अल्पप्रत्ययो टिलोपां मुहुःब्यस्य मुसभावथ निपात्यते । उत्-
क्षिप्योत्क्षिप्य निपातनात् मुहुः सरणं मुसलं द्विवचनम् ।
“आयुजी वीज्जसार्तमा (ऋ० सं० १, २, २६, २)” । अवेध-
वत् श्रुतिरसत्यपि लिङ्गयोगे ॥

(३०) हविर्हानि । सोमलक्षणानि हवींषि विधीयन्ते
ययोः । “आ वीसुपस्त्रमद्दुहाः (ऋ० सं० २, ८, १०, ६)” ।
पूर्ववदुदाहरणत्वम् ॥

(३१) द्यावापृथिवी । दिवो द्युत्वयात् 'दिवीर्दिविः'—
इति डिविप्रत्ययः । द्यीतत इति द्योः । पृथिवो व्याख्याता
(८ प्र०) । द्यौष पृथिवी च 'दिवीद्यावा (६, ३, २९)'—
इति द्यावादेशः । 'वाञ्छन्दसि (६, १, १०६)'—इति
पूर्वसवर्णः । “द्यावा नः पृथिवी हुमम् (ऋ० सं० २, ८,
१०, ५) ॥

(३२) विपाट्कुतुद्री । 'पट् गतौ (टि० आ०)' 'पश
वाधनस्यर्गनयोः (घु० प०)' विपूर्वः । आङ्गु व्याप्तौ (स्वा०
प०)' विप्रपूर्वः । णिजन्तात् 'किञ्चि (६, २, १७८, वा० १)'—
इत्यत्र 'प्राक्प्रत्ययनिर्देशादितिङिङिः'—इत्युक्ते किपि प्रश-
ब्दस्य रेफलोपादि । विविधं कूलपाटनात्, विपाशनात् ।
अपुत्रस्योद्भूततमोदत्तेर्मुसूर्ध्वार्धसिष्ठस्य कण्ठे शिलावत्सने
भाधनभूताः पाशा अस्याम् । विविधदेशप्रापणाद्दोदकस्वा-
पनत्वात् विपाट् । शतुद्री शत्राविणीत्यर्थः । आशतुब-

द्राविणीशब्देभ्यो वा । आशुतुन्ने प्रतोदे द्रवतीति शतुद्री ।
विपाट् च शतुद्री च विपाट्कुतुद्री पूर्वसवर्णः । “विपाट्कु-
तुद्री पर्यसा जवेते (ऋ० स० ३, २, १२, १)” ॥

(३३) आर्त्नी । अर्त्तः रिपतेर्वा ‘वह्नित्रियुद्युद्ग्लाहात्व-
रिभ्यो नि. (उ० ४, ५१)’—इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातो-
रार्त्तभावश्च । ‘कृदिकारात् (४, १, ४५, वा० १)’—इति ङीप् ।
गते ज्यया ऋष्यमाणे मद्गच्छेति हिंसासाधने वा भवतः ।
“आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ० स० ५, १, १८,
४)” ॥

(३४) शुनासीरी । शुग्भ्योऽर्थविशिष्टात् ‘शुन गती (तु०
प०)’—इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५) । क्षिप्रं
शच्छत्यन्तरिक्षमिति शुनो वायु । यद्वा, शुग्भ्योपपदान्नयते-
र्गतिकर्मणः ‘अन्धेष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति ड ।
भाष्ये तु शु एतदर्थतो निर्वचन प्रायेण । सत्तः ‘डिण्डीर-
यानीरगभीरगभीरकुम्भीरशोरकाश्मीरजम्बीरकीरतीरादयः’
—इति ईरन्प्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते । सदा सरणात् शीर
आदित्यः । शुनश्च शीरश्च ‘देवतादन्धे च (६, ३, २६)’—
इत्यङ् । “शुनासीरादिमा वाचं क्षुपेष्टाम् (ऋ० स० ३, ८,
८, ५)” ॥

(३५) देवीजोष्ट्री । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । देविडिति
पाठात् ‘टिष्ठाणञ् (४, १, १५)’—इति ङीप् । क्षुपतेद्रन्-
प्रत्ययः (उ० ४, १५४) । पित्त्वात् ङीप् (४, १, ४१) । देव्यौ
जोषधिवर्गौ । पूर्वसवर्णः । द्यावापृथिव्यो, अहोरात्रे वाभि-
धेये । सस्यसमे इति कात्यव्य । सस्यं व्रीहिः, समा सवत्सरः ।
“देव्यौ जोष्ट्री यसुधितो ययो’ (निरु० ८, ४२)” ॥

(३६) देवी सर्जाहुती । सर्कशब्दो व्याख्यातोऽन्ननामसु

(१०४ पृ०)। आह्वयतेः क्तिच् 'वचिस्वपि (६, १, १५)'—
इति मग्नसारणम्, 'हलः (६, ४, २)'—इति दीर्घाभावो व्यञ्ज-
येन। ऊर्कशब्दात् हेती खतीया। ऊर्जा हेतुभूतया आह्वा-
तये। ऊर्क इत्यत्र 'सावेकाचः (६, १, १६८)'—इति विभ-
क्तैरुदात्तत्वम्, आह्वयितशब्दोऽपि 'तादौ' च निति, कृत्यत्वतीः
(६, २, ५०)'—इति आद्युदात्तः, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः-
(८, २, ५)'। "द्वेषी ऊर्जाह्वती इष्टसूर्जमुन्या वल्लत् (य०
वा० सं० २१, ५२)" ॥

इति पृथिवीस्थानदेवताः । १ ॥

वायुः(१)। वरुणः(२)। रुद्रः(३)। इन्द्रः(४)।
पृथ्वी(५)। बृहस्पतिः(६)। ब्रह्मणस्पतिः(७)।
क्षेत्रस्य पतिः(८)। वास्तुपतिः(९)। वाचस्पतिः
(१०)। अपान्नपात(११)। यमः(१२)। मित्रः(१३)।
कः(१४)। सरस्वान्(१५)। विचक्रमा(१६)।
तार्क्ष्यः(१७)। सन्धुः(१८)। दधिव्राः(१९)।
सविता(२०)। त्वष्टा(२१)। वारतः(२२)।
अग्निः(२३)। ववेनः(२४)। असुनीतिः(२५)।
ऋतः(२६)। इन्दुः(२७)। मृजापतिः(२८)।
अहिः(२९)। अहिबुध्नयः(३०)। सुप्रथः(३१)।
पुरुरवाः(३२)। इति द्वाविंशत् पदानि ॥ ४ ॥

(१) वायु । 'वा गतिगन्धनयोः (षट्० प०)'। 'कृवा-
भाजिभिसदिदधिशुभ्य उम् (उ० १, १)'। 'आतो युक् चिच्-
कतोः(७, ३, ३३)'। दधा, वेतेर्गतिकर्मणो बाहुलकादक

यद्वा, 'इन्दसोणं (उ० १, २)'—इत्यु णि वकारोपजनः । गच्छ-
त्यन्तरिक्षे । वायुवा याँचि दर्शतेने (ऋ० सं० १, १,
३, १)" ॥

(२) वरुणः । 'वृष् वरणे (स्वा० उ०)' । कृष्टदारिभ्य उनन्
(उ० ३, ५०) । अन्तरिक्षे उदकमावृणोति । "नीचीनवाग्
वरुण कर्षभ्यम् (ऋ० सं० ४, ४, ३२, ३)" ॥

(३) रुद्रः । रीतेः क्तिप् । रुच्छब्द करोति । 'आतोऽनु-
पसर्गे क (३, २, ३)' । यो रुवन् एति, रीतोति वक्तुं शक्यते ।
रोरुयमाणोऽत्यर्धं शब्दं कुर्वन् मेघोदरस्यो द्रवतीति, रोरुय-
माणशब्दपूर्वाद् द्रवतेर्वा 'रोदेर्णित्युक् च (उ० २, २०)'—इति
रक् । म हि गवुकलत्राणि रोदयति रुदेरेव वा णिजन्तात्
बाहुलकाद् रक् । 'इन्द्रः कि पितर प्रजापतिभियुना चिच्छेद
तमनुशोचन्नरुदद् यदरुदत्तद्गुद्रस्य रुद्रत्वम् (हृ० आ० ३, ६,
४)'—इति काठकम् । 'यदरोदीत् तद्गुद्रस्य रुद्रत्वम्'—इति
ह्यारिद्रवकम् । "इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः (ऋ० सं०
५, ४, १३, १)" ॥

(४) इन्द्रः । इराशब्द उपपदे ह्यणान्तेर्दधातेदारयतेर्वा
'ऋञ्जेन्द्रायवञ्जविप्र (उ० २, २७)'—इति रक्प्रत्ययान्तो निपा-
त्यते । निपातनाद्रूपमिहिरुर्वेया । इरा अन्नमनेन सम्ब-
न्धाद्वा तद्धेतुभूतक वत् लक्ष्यते । तेन बललक्षितलक्षणया
तदाधारभूतो मेघः । इरां मेघं धारात्मना ह्यणाति विदार
यति । वीजं ब्रौह्मादि तथासौ वृष्टिप्रदानेन विदारयति ।
अहुरोद्देदेनाभिकाशय विदारणम् । इरामव तद्दाति वा ।
इरा दधाति धारयति वा । इन्द्रायुपपदे द्रवतः रमतेर्वा
निपातनम् । इन्द्रवे द्रवति गच्छति सोमं पातुमित्यर्थः ।
इन्दो रमतेऽतिप्रियत्वात् नान्यत्र । इन्धेर्वा निपातनम् ।

इन्धं दीपयति शरीरमध्यवर्ती पञ्चहृत्तिः प्राणो वायुः । शरीरभूतादि इध्यते वा प्राणैः । शरीरमध्यवर्ती प्राणभावेन क्षेत्रज्ञसञ्ज्ञकः । प्राणैर्यागादिभिर्यागदलेन वा सम्यगाभिमुख्येन दीपयति आत्मीपासकाः । इदमुत्पादीकरोति पश्यति वा इन्द्रः । इदं कृत्स्नं जगद्दृष्टिप्रदानद्वारेण करोति लोकपालत्वात्, अस्य सर्वस्य शुभाशुभकर्मणो द्रष्टा वा । इदुपपदे दारयतेर्द्वावयतेर्वा इन्द्रपदम् । इताञ्च शत्रूणां दारयिता द्रावयिता च । यद्वा, इताञ्च यज्वनामादरयिता च । सर्वेषु निपातनाद्रूपसिद्धिः । “सुहान्तमिन्द्रु पर्वतं विवदः (ऋ० सं० ४, १, २२, १)” ॥

(५) पर्जन्यः । उपेरन्तर्णीतण्यर्थात् क्षिपि तर्पयतीति ढप् । जनहितो जन्यः हितार्थे यत् । ढप् चासौ जन्यश्चेति ढप्शब्दस्य परभावः । परशब्दोपपदात् जायतेर्जनयतेर्वा अन्नयादित्वात् यत्, तुम्, परशब्दातो लोपश्च निपात्यते । परः प्रकृष्टो जेता जनयिता वा । परसशब्दोपपदादर्जयते वा अन्नयादित्वात्निपातनन्तो न पर्जन्यः प्रकर्षेणोपार्जयिता मद्गृहीता रसानाम् । “यत् पर्जन्यंस्तुनयुन् हन्ति दृक्कृतः (ऋ० सं० ४, ४, २७, २)” ॥

(६) बृहस्पतिः । बृहच्छब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (२४७ पृ०) पतिशब्दस्तु ईश्वरनामसु (२४० पृ०) । अत्र पितृतेरपि बाहुलकात् पतिः । बृहत्तः सोमरसस्य वायुात्मना पाता पासायिता रक्षिता वा । पिता रक्षयिता महतो जगती वा । “बृहस्पतिर्विरवेणो विकृत्य (ऋ० सं० ८, २, १८, २)” ॥

(७) ब्रह्मणस्पतिः ।

(८) क्षेत्रस्य पतिः । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०) । ‘शुद्ध-
वीपविष्विधमिमनितनिसदिचदिभ्यस्तन् (उ० ४, १६२)’—

इति वनप्रत्ययः । निवसन्ति हि येन च हेतुभूतेन, तस्य पाता । “चेर्वस्यु पतिना वयम् (ऋ० सं० ३, ८, ८, १)” ।

(८) वास्तोप्यतिः । ‘वस निवासे (भू० प०)’ ‘वसेस्तुन् णिञ् इति । सामर्थ्यात्तच्च वास्वन्तरिञ्चम्, तस्य पाता विभुत्वेन । “अमी वृद्धा वास्तोप्यते (ऋ० सं० ५, ४, २२, १)” ।

(१०) वाचस्पतिः । प्राणात्त्रेन्द्रः । अतः प्राणस्य वायुपतयाभ्यवस्थानात् प्राणो वाचस्पतिरिति व्यपदिश्यते । “पुनरेहि वाचस्पते (यथ० सं० १, १, २)” ।

(११) अपानपात् । तनूनपात् व्याख्यातः (३७५५०) । “अपानपात्तन्धुमतीरुपोद्वाः (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)” ।

(१२) यमः । मध्यस्थानो वायुः । यच्छति प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः कामानि । पचाद्यच् । “यमं राजान ह्रविषा दुवस्य (ऋ० सं० ७, ६, १४, १)” ।

(१३) मित्रः । प्रमीतान्मरणात् वायते । ‘सुपि स्यः (३, २, ४)’—इत्यत्र- सुपीति योगविभागात् प्रमीतशब्दस्य मित्रावः । यद्वा, ‘डुमिज् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)’ । यद्वा, ‘पिवि मिवि सेचने (भू० प०)’ । सम्मिन्वानः सम्यक् वृष्टिं प्रक्षिपन् सम्यक् सिद्धन् वा द्रवत्यन्तरिक्षे । मिन्वानशब्दस्य मित्रावः, द्रवतेः उप्रत्ययान्तस्य वभाक् । ‘जि मिदा स्नेहने (भू० आ०)’ अन्तर्णीतण्यर्थः । ‘अमिचिमिमिदिशंसिभ्य, कित् (उ० ४, १५८)’—इति वनप्रत्ययः । णिजन्ताद्वा वाहु-त्वाद्द्रूपसिद्धिः । सर्वशस्थान्युदकेन स्नेहयति । “मित्रो जना न्यातयति ब्रुवाणः (ऋ० सं० ३, ४, ५, १)” । ‘जिमिदा स्नेहने (भू० आ०)’ अन्तर्णीतण्यर्थः ।

(१४) कः । कनेः कनेर्वा ‘अन्येष्वपि दृश्यते (१, २, १०१)’—इति उप्रत्यये क्रमसं रेफलोपो वाहुत्वात्, ‘प्रजापतिरका

मयत'—इति बहुकामत्वात् क प्रजापति । क्रमशो वा क्रमयत्यन्तरिक्षे । कमिति सुखनाम, सुखो वा हृष्टिप्रदाना-
दिना । “कर्मै देवाय इविषा विधेम (ऋ० स० ८, ७,
३, १)” ॥

(१५) सरस्वान् । सर इत्युदक, तेन तद्वान् । “यि ते-
सरस्र ऊर्मय (ऋ० स० ५, ६, २०, ५)” ।

(१६) विश्वकर्मा । करोति कर्त्तरि मनिन् । मध्यम
स्थानो वायु । हृष्टिद्वारण सर्वस्य कर्त्ता सर्वचेष्टानां तदधी
नत्वात् । “विश्वकर्मा विमला आदिदिहाया (ऋ० स० ८,
३, १७, २)” ॥

(१७) ताण्य । स्त्रीर्णगन्दे तूर्णगन्दे चोपपदे क्षियतिश्च
रतिरक्षत्यग्रातिभ्योऽघ्नमादित्वात् (उ० ४, १८) यत्प्रत्ययादि
निपात्यते । स्त्रीर्ण विस्तीर्णान्तरिक्षे क्षियति चरति रक्षत्य
आति, तूर्णे वायुमुदकाश्च क्षियति चरति वा, भ्रश्रुते वा
तम । “क्षुस्तये ताण्य मिहाहु वैम (ऋ० स० ८, ८,
३६, १)” ॥

(१८) मन्यु । व्याख्यात क्रोधनामसु (१८६५०) । दौत
क्रुडो वा । “त्वया मन्यो मुरथमाकुञ्जन्तो (ऋ० स० ८, ३,
२८, १)” ॥

(१९) दधिक्ता । व्याख्यातोऽग्ननामसु (१२२५०) । दध
वारयद् हृष्ट्युदकमन्तरिक्षे क्रामति गच्छति, क्रन्दति स्नानयितु
लक्षणं गन्धं करोति । “या दधिक्ता शर्वसा पश्वं कृष्टी
(ऋ० स० ३, ७, १२, ५)” ॥

(२०) मजिता । ‘यु प्रमवैश्वर्ययो (भू० प०)’ । हृष्टि
‘सरतिस्तित्तयतिधज्रदितो वा (७, २, ४४)’ । सर्वकर्मणां

हृदिप्रदानादिना सविता , अभ्यनुज्ञाता । । 'सुविता युन्वैः
पृथिवीर्मरमृणात् (ऋ० सं० ८, ८, ७, १)" ।

(२१) त्वष्टा । व्याख्यात (३७७ पृ०) । "द्वैवस्वष्टा सविता
विश्वरूपः (ऋ० सं० ३, ३, ३१, ४)" ॥

(२२) वातः । वाते, 'दुसिष्टयिणवामिदमिन्नूपूर्ध्विभ्यस्तन्
(उ० ३, ८३)' । वाति वातः । "वात् आवात् भेषुजम् (ऋ०
सं० ८, ८, ४४, १)" ।

(२३) अग्निः । व्याख्यात (३७४ पृ) । इह मध्यमोऽभि-
क्षेयः । "सुरुक्षिरन्तु आ गहि (ऋ० सं० १, १, ३६, १)" ।

(२४) वेनः । वेनते. कान्तिपार्मणी पचायच् (३, १,
१३४) । कान्तो दीप्तो मध्यमम्यान । "अय वेनयोदयत्
पृथ्विर्गर्भा (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)" ।

(२५) असुनीतिः । असुगण्डे उपपटे नयते: 'कत्वल्पुटी
बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति क्तिन् । असुन् नयतीति असु-
नीति' । स च मध्यमः प्राणः । प्राणस्य वायु' । स हि शरीरादु-
त्क्रामन्तोऽसुन् नयति । विज्ञायते हि प्राणा उत्क्रामन्त'
सर्वेऽनुत्क्रामन्ति । "असुनीते मनो अस्मासु धारय (ऋ०
सं० ८, १, २२, ५)" ।

(२६) ष्टतः । 'ष्ट गती (भू० प०)' । गत्यर्थात् कर्त्तरि
क्तः । अर्त्ता गन्ता अन्तरिक्षे । "ऋतस्य हि गुरुध्रु मन्ति
पूर्वी. (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)" ॥

(२७) इन्द्रः । इन्दे, 'सृष्टनीदचरित्तरितनि (उ० १, ७)'—
इत्यादिना घाहुलकादुपत्वयो धकारस्य दकारस्य । उनत्तेशी
'इन्देरिष्वादे' उ० १, १२)'—इन्द्रुपत्वय । दीप्यते उनत्ति वा
धरण । "प्र तहो चयम्भट्वाचिन्द्रे (ऋ० सं० २, १, १९, १)" ॥

(२८) प्रजायति । प्रजाना पाता । “प्रजापते न त्वद्वेता-
न्त्यु । (ऋ० सं० ८, ७, ४, ५)” ॥

(२९) षडिः । व्याख्याती मेघनामसु (५७ पृ०) । इह
त्विन्द्रोऽभिषेयः । “अजामुक्थैरिहृषीषे (ऋ० सं० ५, ३,
२६, ६)” ॥

(३०) षड्विभ्रः । योऽहिः स एव बुध्नयेति समानाधिक-
रणषाड्विभ्रगन्धोऽसमस्तः । तथाच ‘षडिना बुध्नयेन (३, १,
१२ ऐ० ब्रा०)’—इति श्रुतौ लिङ्गम् । मनोऽहिर्वुध्नो विषे
धात् (ऋ० सं० ५, ३, २६, ७)” ॥

(३१) सुपर्णः । व्याख्याती रग्मिनामसु (३१ पृ०) । इह
शोभनगमनत्वात्प्रथम उच्यते । “एकं सुपर्णं स संसुद्रमा-
विवेगु (ऋ० सं० ८, ६, १८, ४)” ॥

(३२) पुरुरवा । पुरुगन्धोपपदात् भृगार्थविशिष्टात्
रीतेरसुनि ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’—इति पूर्व-
पदस्य दीर्घः । अनेकविधमित्यर्थः । स्तनायुज्जनस्य गन्ध-
करोति पुरुरवा । विज्ञायते हि धाता प्राणा एव पुरुरवा
इति “ग्रहे यत्त्वं । पुरुरवो रणाय (ऋ० सं० ८, ५, ३, २)” ॥

श्येनः (१) । सोमः (२) । चन्द्रमाः (३) ।
मृत्युः (४) । विश्वानरः (५) । धाता (६) ।
विधाता (७) । मृतः (८) । रुद्राः (९) । ऋभवः
(१०) । अङ्गिरसः (११) । पितरः (१२) । अथ-
र्वाणः (१३) । भृगवः (१४) । आभ्याः (१५) ।
अदितिः (१६) । सरमा (१७) । सरश्वती (१८) ।
वाक् (१९) । अनुमतिः (२०) । इाका (२१) ।

सिनीवाली (२२) । कुङ्कुः (२३) । यमौ (२४) ।
 उर्वशी (२५) । पृथिवी (२६) । इन्द्राणी (२७) ।
 गौरौ (२८) । गौः (२९) । धेनुः (३०) । अम्रा
 (३१) । प्रथ्या (३२) । स्वस्तिः (३३) । उपाः
 (३४) । इला (३५) । रोदसी (३६) । इति पट्-
 त्रिंशत् पदानि ॥ ५ ॥

(१) श्येनः । श्येनोऽश्वनामसु व्याख्यातः (१२६५०) । इह
 मध्यमोऽभिधेयः । “आदाय श्येनो अभरत् सोमम् (ऋ० सं०
 ३, ६, १५, ७)” ।

(२) सोमः । ‘पुञ् अभिपवे (स्वा० उ०)’ । अर्त्तिस्तुसङ्घ-
 छति (उ० १, १३७)—इति मन् । सूर्यते सोमः । “पर्वस्व
 सोम धारया (ऋ० सं० ६, ७, १६, १)” ।

(३) चन्द्रमाः । चायनात् द्रमतेरसुन् । चायन्शब्दस्य
 चन्भावः । चायन् पश्यन् लोकापालत्वात् द्रमन् गच्छति ।
 यद्वा, चन्द्रशब्दे उपपदे मातेथ ‘चन्द्रे मो डित् (उ० ४, २२२)’
 —इत्यसुन् । चन्द्रयासी निर्माता । चन्द्रमानं निर्माणमात्मनः
 कर्मणां वास्य । यद्वा, चान्द्र चन्द्रसम्बन्धि मानमस्य, चान्द्रमाः
 मन् इत्यन्वयेन चन्द्रमाः । यद्वा, चान्द्रशब्दे उपपदे द्रवतेरसुनि
 बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । चान्द्र शोभनं द्रवति गच्छति मन्दगति-
 त्वात् वा । चिरं द्रवति वा । “अ चन्द्रमास्तरतं दीर्घमायुः
 (ऋ० सं० ८, ३, २३, ४)” ।

(४) सृत्युः । स्त्रियतेरन्तर्णीतस्यर्थात् ‘सृजिष्ट् इभ्यां युक्-
 त्यौ (उ० ३, १८)’—इति त्युक्प्रत्ययः । मारयति प्राणिनः,
 मृतं चावयतीति वा । मृतमिति वत्तमानसामीप्ये चासक-

मृत्युं चरमोच्छ्वासकाले शरीरात् चावयति । अथवा, मृत
 क्षीणाय संस्कार उच्यते, तम् मृतं मध्यमः प्राणः शरीरात्
 चावयतीति मृत्युः । मृतशब्दोपपदात् चावयतेः 'अध्या-
 दयश्च (उ० ४, १०८)'—इति उपत्ययः, मृतान्तलोपः, चाव-
 यतेस्त्वभावश्च निपात्यते । "परं मृत्योः चानु परेहि पश्याम्"
 (ऋ० स० ७, ६, २६, १)" ।

(१) विद्वानरः । 'अपि वा विद्वानर एवेति व्याख्यातम्
 (निरु० ७, २१)" । "अर्चा विद्वानराय विद्वाभुवे" (ऋ० स०
 ४, १, ८, १)" ।

(६) धाता । (७) विधाता । व्युपसर्गार्थविशिष्टान्तदुप-
 पदाच्च धाजस्तृच् । वर्षकर्मणा सर्वे स हि दधाति । "धाता
 ददातु द्वागुपे (अथ० म० ७, १, ६, २)" । "धातुर्विधातः कुलशो
 अभिलषम् (ऋ० स० ८, ८, २५, ३)" ॥

(८) मरुतः । व्याख्याता. (२८०प्र०) । मितं रुवन्ति
 स्तनपित्तुलक्षणं शब्दं कुर्वन्ति । अमितं वा बहुप्रकारं
 रुवन्ति । महद्रुचैर्द्रवन्ति, महदन्तरिच द्रवन्तीति वा मरुतः ।
 "आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः सुके (ऋ० स० १, ६, १४, १)" ।

(९) रुद्राः । रुद्रशब्दो व्याख्यात (२८३प्र०) । अथ बहु-
 वचनम् । "आ रुद्राम् इन्द्रवन्तः मुञ्जोपम् (४, ३, २१, १)" ॥

“ते अङ्गिरसः सूनवस्तो अग्नेः परिजच्चिरः (ऋ० सं० ८, २, १, ५)” ॥

(१२) पितरः । ‘पिता पाता वा (निरु० ४, २१)’—
इत्यादिना व्याख्याताः । जस् । “उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः
(ऋ० सं० ७, ६, १७, १)” ॥

(१३) अथर्वणः । (१४) भृगवः । यर्वतिसरस्वयो नेरुक्तः
धातुः । न यर्वणमथर्वणमगमनं ततो जसि अथर्वणाः सन्तः ।
आथर्वणः । यद्वा, यर्वतेः ‘श्वसुचनपूपन् (उ० १, १५५)’—
इत्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । अथर्वणोऽगतन्तारः ।
भृगवः । शृञ्जमानाः सहजेजस्वित्वात् । ‘भ्रसृज पाके (तु०
८०)’ । ‘प्रथिस्रदिभ्रसृजां सम्प्रसारणं सलोपथ (उ० १,
२०)’—इत्युप्रत्ययः, न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् । “अथर्वणो भृगवः
सोम्यासः (ऋ० सं० ७, ६, १४, १)” ॥

(१५) आत्याः । आप्रोतेः अघ्नादित्वात् (उ० ४, १०८)
यत्प्रत्ययः तुगागमश्च निपात्यते । आप्रुवन्ति सर्वमात्या
मध्यमस्थाना इन्द्रसहचारिदेवगणाः । “इतममात्यानाम्
(ऋ० सं० ८, ७, २, १)” ॥

(१६) अदितिः । ‘सर्वास्त्रियो मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च
सर्वगः । गणाय सर्वे मरुत इति हृदानुशासनम्’ । अदिति-
व्याख्याता नैगमे (१० ५०) । “दक्षस्य वादित्ते जन्मनि वृते
(ऋ० सं० ८, २, ६, ५)” ॥

(१७) सरमा । ‘सृ गतो (भू० प०)’ । ‘कसिकर्षी-
रमः (उ० ४, ८२)’—इति वाङ्मलकादमप्रत्ययः । पण्यि-
भिरसुरैः गूढानि गा अन्वेष्टुं प्रहिता अन्त्रेण सरमा देव-
यनी । “किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानह् (ऋ० सं० ८, ६,
१, १)” ॥

(१८) सरस्वती । व्याख्याता वाङ्नामसु (३८८ पृ०) ।
प्राक्का लः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ४) ॥

(१९) वाक् । व्याख्याता सनामसु (७७ पृ०) । “यद्वाक्
वदन्यविचेतनानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४) ॥”

(२०) अनुमतिः । (२१) । राका । अनुपूर्वाभ्यन्तर्बाहु-
लकात् कर्त्तरि क्तिन् । अनुमन्यते यदनुमन्तव्यम् । ‘रा दाने
(अदा० प०) कृताधाराचिकलित्यः कः’—इति कप्रत्ययः ।
द्वीयते हि तस्या देवेभ्यो इविः । मध्यमस्थानि देवपत्नी (११,
२८)—इति नैरुक्ताः । पौर्यमास्याविति घामिकाः । “अन्वि-
र्दनुमते त्वम् (य० वा० सं० ३४, ८) ॥” । “राकामुहं मुहवीं
मुटुतो इवे (ऋ० सं० २, ७, १५, ४) ॥”

(२२) सिनीवालो । देवपत्न्यायमावाच्ये वा । सिनमन्ना-
मसु व्याख्यातम् (१७३ पृ०) । घाल पर्यः । “सिनीवाचि
पृथुष्टुके (ऋ० सं० २, ७, १५, ६) ॥”

(२३) कुहः । ‘गह्न सवरणे (भू० उ०)’ अक्षात्, कशब्दो-
पपदात् भवतेह्यतेर्वा ‘नृतिशुष्योः कृ. (उ० १, ८८)’—इति
वाहुलकात् उपत्ययो गकारस्य ककारादि च । गुहः, इगह-
न्द्रमा न भवति तस्याप्रत्ययत्वात् । क पुनरसाविति वितर्कश्च
चन्द्रमा भवति । ‘कुहमुह मुहर्त विद्युनापंसम् (ते० ब्रा० ३,
३, ११) ॥”

(२४) यमी । यमेन व्याख्याता (३८६ पृ०) । ‘इन् सर्वघा-
तुभ्य. (उ० ४, ११४)’—इतीन् । ‘हृदिकारात् (४, १, ४५
वा०)’—इति ङीप् । “अन्यमूषु त्वं यस्म्यनु त्वाम् (ऋ०
सं० ६, ७, ७८, ४) ॥”

(२५) सर्वशो । व्याख्याता (३३६ पृ०) । सर्वशते शब्दादिः

यथासम्भवं योज्यम् । “ग्रीर्वशी^१ तिरत दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ५, २, ५)” ॥

(२६) पृथिवी । व्याख्याता (२२ पृ०) । इह मध्यमाभि-
धेया । “खुद्रं विभयिं पृथिवि (ऋ० सं० ४, ४, २६, १)” ॥

(२७) इन्द्राणी । ‘इन्द्रवरुण (४, १, ४६)’—इति डीषा-
तुक् च । मध्यमस्थाना इन्द्रस्य पत्नी वा । “इन्द्राणीमास
नारिपु (ऋ० सं० ८, ४, ३, १)” ॥

(२८) गौरी । (२९) गोः । (३०) धेनुः । व्याख्याता
वाङ्नामसु (६१, ६२, ७८ पृ०) । “गौरीमिमाय सल्लिलाजि
तक्षुति ऋ० सं० २, ३, २२, १” । गौरमीमेदनुं युक्तं म्रियन्ताम्
(ऋ० सं० २, ३, २६, ३)” । “उपह्वये सुदुर्घां धेनुमेताम्
(ऋ० सं० २, ३, २६, १)” ॥

(३१) अघ्नया । व्याख्याता गोनामसु (१६१ पृ०) । “अग्नि
दणमघ्ने विग्नदान्नीम् (ऋ० सं० २, ३, २१, ५)” ॥

(३२) पथ्या । (३३) स्वस्ति । ‘पथ्याः पततेः’—इत्यादिना
पथिन्गण्यो व्याप्यातः (निरु० २, २८) । पथति तत्पथानि-
भिरिति पथ्या अन्तरिक्षम् । तत्र भया पथ्या ‘भवे छन्दनि
(४, ४, ११०)’—इति यत्, ‘नस्तादिति (६, ४, १४४)’—इति
टिलोपः । सुपूर्वादस्तीः क्तिन्, ‘छन्दस्युभयथा (३, ४, ११०)’—
इत्यमादेशात्कत्वात् भूभावाभावः, आदेशात्कत्वात्सोर-
स्लोपो न भवति । शोभना अस्ति रमयत्तया यस्याः स्वस्ति ।
शोभनत्वश्चाविनाशित्वात् । ‘पथ्यां स्वस्तिं प्रथमां प्रायणीये
यजति’—इति दृष्टत्वात् द्विपदमेव समास्नातम् । “स्वस्ति-
रिद्धि प्रपथे येना (ऋ० सं० ८, २, ५, ६)” ॥

(३६) इषाः । इष्टतीति व्याप्याता (निरु० २, १८) ।

ना ह्युदकादि विवासयति विवास्यते वा भेषात् । “अप्रोषा
अनसः सवत् (ऋ० स० ३, ६, २०, ५)” ॥

(३५) इला । व्याख्याता वाङ्नामसु (६१ पृ०) । “अभि
न इला यथस्यं माता (ऋ० स० ४, २, १६, ४)” ॥

(३६) रोदसी । व्याख्याता ढावापृथिवीनामसु (३०४ पृ०) ।
अत्र पुयोगलक्षणी डीप् (४, १, ४८) । रुद्रस्य मध्यमस्थानस्य
पत्नी माध्यमिका वाक् । “सर्वा मरुतु रोदसी (ऋ० स० ४,
३, २०, ३)” ॥

इति मध्यस्थानदेवता ॥ २ ॥

अश्विनैः (१) । उषाः (२) । सूर्या (३) ।
वृषाक्पायी (४) । सुरस्युः (५) । त्वष्टा (६) ।
सुविता (७) । भर्गः (८) । सूर्य्यः (९) । पूषा
(१०) । विष्णुः (११) । विश्वानरः (१२) । वरुणः
(१३) । केशी (१४) । केशिनः (१५) । वृषाकपिः
(१६) । यमः (१७) । अजएकपात् (१८) ।
पृथिवी (१९) । समुद्रः (२०) । दृष्यङ् (२१) ।
अर्धर्वा (२२) । मनुः (२३) । आदित्याः (२४) ।
सुहृत्पयः (२५) । देवाः (२६) । विश्वे देवाः
(२७) । क्रुध्याः (२८) । वरुवः (२९) । वाजिनः
(३०) । देवपत्न्यः (३१) । देवपत्न्य इत्येकत्रिंशत्य-
दानि ॥ ६ ॥

इति निघण्टो पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

(१) अग्निनी । अश्वगण्डो व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२०पृ०) । भाषा सर्वं जगद् व्याप्नुतः । अवश्यायरसेन मध्यमः, तेजसो-
त्तमः । द्यावापृथिव्यावहीरात्रे सूर्याचन्द्रमसी वाञ्छिशब्दा-
भिधेयी । द्यौः ज्योतिपाश्रुते, पृथिवी रमेनान्नलक्षणेन ।
अहज्योतिषा, रात्रिरवश्यायेन । सूर्यो ज्योतिषा चन्द्रमा
रसेनाह्लादादिना वा । अश्वेसुरङ्गैस्तदन्तो राजानौ पुण्य-
कृतात्रिलीर्णवाभः । “कुदेदमश्विना युवम् (निरु० १२, २)” ॥
तयोः कालः ऊर्ध्वमर्धरात्रात् सूर्यादयपर्यन्तः । तस्मिन्नान्या
देवता उपास्ते ॥

(२) उपाः । वष्टेर्वोच्छतेर्वा । “उपस्त्वस्त्रिवमा भूरा (य०
वा० सं० ३४, ३३)” ॥

(३) सूर्या । व्याख्याता वाङ्मनामसु (६८ पृ०) । एयै-
धोषाः सूर्या सम्पद्यते । “आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकम्
(ऋ० सं० ८, ३, २३, ५)” ॥

(४) वृषाकपायी । वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी । ‘वृषा-
कप्यग्निकुसितकुसिद (४, १, ३०)—इत्येकारडोषौ । “वृषा-
कपायि र्वति (ऋ० सं० ८, ४, ३, २)” ॥

(५) सरण्युः । सेवोपा प्रभातकृदुदयावस्या सूर्यं प्रत्या-
त्मानं सरणेन नयति तदा सरण्युरुच्यते । सत्तैः ‘पुंसि सञ्-
ज्ञायां घः (३, ३, ११८)’ । सरण्य सरणेन नयति ‘मृतिमृदि-
कुदिभ्यः—इति बाहुलकाश्रयतेरुक्प्रत्ययः, ‘एरनेकाचोऽ-
संयोगपूर्वस्य (६, ४, ८२)’ । “अर्जहादुदा मिथुना सरण्युः
(ऋ० सं० ७, ६, २१, २)” ॥

(६) त्वष्टा । (७) सविता । व्याख्याते (३७७पृ०, ३८०
पृ०) तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरग्निर्भवति ।
“विनाकमस्यत् सविता वरेण्यः (य० वा० सं० १२, ३)” ॥

(८) भग. । व्याख्यातो धननामसु (१८७ पृ०) । भजनो यो भूतानां स्वकार्यप्रयुक्तानाम् । त्वष्टृकालानन्तरं चित्तं ज्योतिर्विज्ञेयो भगात्स्य । प्रागुक्तर्षणादनाविर्भूतमण्डल इत्यर्थः । “प्रातर्जितं भगसुप्रं हुवेम (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)” ॥

(९) सूर्य. । व्याख्यात. सूर्यागव्देन (६८ पृ०) प्रागवस्थानः । सरति कर्मसु जगत् प्रेरयति वायुना घटाम् । सृष्टु सर्वदेवोदयास्तमयौ प्रति ईर्यते । “दृशे विश्वाय सूर्यम् (ऋ० सं० १, ४, ७, १)” ॥

(१०) पूषा. । ‘पुष पुष्टौ (क्वा० प०)’ । ‘श्वनुचन् (उ० १, १५५)’—इति कनिन्प्रत्यये उपधादीर्घत्वं निपात्यते । यदा रश्मिभिः परिपुष्टो भवति तदा पूषा । “भद्रा ते पूष-
मिह रातिरेस्तु (ऋ० सं० ४, ८, २४, १)” ॥

(११) विश्वः । व्याख्यातो यज्ञनामसु (२८५ पृ०) । तीव्र-
रश्मिद्वारेण सर्वत्र ह्याविशति । विश्वोर्वाहुलकान्नुप्रत्ययादिः ।
विश्वं रश्मिभिर्व्यञ्जते वा । “इद विश्वुर्विचक्रामे (ऋ० सं०
१, २, ७, २)” ॥

(१२) विश्वानरः । व्याख्यातः (३७४ पृ०) । इह उत्तमो-
ऽभिधेयः । “विश्वानरस्य वृषतिम् (ऋ० सं० ६, ५, १, ४)” ॥

(१३) वरुणः । व्याख्यातः (३८७ पृ०) । “त्वं वरुण पशंसि
(ऋ० सं० १, ४, ७, ५)” ॥

(१४) केशी । (१५) केशिनः । केशा रश्मयः । प्रशंसाया-
मिनिः । प्रकृष्टैः केशैस्तद्वान् ‘काश् दीप्तौ (भू० षा०)’
काशनं काशः, तद्वान् काशो सन् केशी । तन्मलोमव्यगत
प्रादित्य उच्यते । “कुश्याश्मिं केशी विषम् (ऋ० सं०
८, ७, २४, १)” ॥

(१६) वृषाकपिः । ‘वृष सेषने (भू० प०)’ । ‘कनिन्प्र-

हृषि (उ० '१, १५४)'—इत्यादिना कनिन् । 'कपि चल्ने (भू० आ०)' । 'कुण्डिकम्परोर्नलोपश्च (उ० ४, १३८)'—इतो-
प्रत्ययः गिजन्तो वा । अयेषु मंचयिता, अवस्थायादीन् कम्प-
यश्च चरति, दिवा चारीणि भूतानि भयात् कम्पयतीति वा ।
'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)'—इति बहुलवचनाद्-
लुक् । "युनरेहि हृषाकपे (ऋ० सं० ८, ४, ४, ३)" ॥

(१७) यमः । व्याख्यातः (१८ पृ०) । सङ्गच्छते रश्मि-
भिरिति अस्तमयावस्थ आदित्य उच्यते । "ट्ट्वैः मृम्भिर्वते
यमः (ऋ० सं० ८, ७, २३, १)" ॥

(१८) अजएकपात् । अस्तभावस्य आदित्य उच्यते ।
द्विपदं चैतत् । अजर्तः पचाद्यचि बाहुलकात् बीभावाभावः ।
एकश्च पादः कस्य ब्रह्मणः । कुत एतत् विज्ञायते हि अग्निः
पादः, वायुः पादः, आदित्यः पादः, दिशः पादः, इति । तैना-
जद्यासावेकपाच्चेति । 'संख्यासुपूर्वस्य (५, ४, १४०)—इत्यबहु-
ब्रीह्यावपि पादस्याकारलोपः । एकेन पादेनांशेन सर्वमिदं
जगत् ज्योतिरात्मना प्रविशन् प्राप्ति, एकेनांशेन उदकं सर्वस्य
जगतः पिबति, क्विपि तकारोपजनः । एकोऽस्य पाद इत्य-
यथाप्राप्तः पादान्त्यलोपः । "पावीरवीतन्यत्तरेकपाट्टजः (ऋ०
सं० ८, २, ११, ३)" ॥

(१९) पृथिवी । व्याख्यातः (२२ पृ०) । इह द्यौरु-
च्यते । "यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्याम् (ऋ० सं० १, ७,
२७, ३)" ॥

(२०) समुद्रः । व्याख्यातोऽन्तरिक्षनामसु (२४ पृ०) ।
निर्वचनेषु योज्यम् । उत्तमोऽभिधेयः । "मृंहः समुद्रं वरुण-
स्तिरोर्दधे (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)" ॥

(२१) दध्यद् । ध्यानं ज्ञानं लोककृत्याकृत्यविषयं लोकपा-

नखात् । ध्यानं प्रतिगतं प्रत्यक्तमन्त्रिन् ध्यानमिति वा ।
ध्यानशब्दोपपदात् अक्षतेः क्तिनि प्रयोदराटित्वात् ध्यान-
शब्दस्य दधिभावः, 'क्तिन्प्रत्ययस्य कुः (८, २, ६२)' ॥

(२२) अथर्वा । व्याख्यातोऽथर्वाण इत्यथ (३८५ पृ०) ।
इह तु उत्तमो वाच्यः । न क्षयं स्वाधिकारं व्यभिचरति, रसा-
दानादिकं निव्यमनुतिर्हतीत्यर्थः ॥

(२३) मनुः । मन्वतेर्मननार्थादर्थतिकर्मणो वा 'शृङ्खल-
हिवप्यसिबसिहनिक्लिदिबन्निमनिभ्यश्च (उ० १, १०)'—इत्य-
प्रत्ययः । मननात् स्वाधिकारादेः, अर्थते इति वा मनुरा-
दित्वाः । "यामर्थ्या मनुषिन्ता दृध्यद् धियुमत्रत (ऋ० सं०
१, ५, ३१, ६)" ॥

(२४) आदित्याः । आङ्पूर्वात् दातेर्दीप्यतेर्वा अत्रागदि-
त्वात् (उ० ४, १०८) यत्प्रत्ययः । आकारिकारयोरिकार',
दाञस्तुक् दीप्यतेः पकारस्य तकारस्य निपात्यते । भुवो रमं
रश्मिभिरादत्ते । ज्योतिषां चन्द्रनक्षत्रग्रहादीना मासमादत्ते
वा, तदुदयेऽतदानादानव्यपदेशे । आदीमः ज्योतिरन्तराये-
षया हि क्षमासा । अदितेः पुत्रा वा आदित्याः 'दित्यदित्या-
दित्य (४, १, ८५)'—इति श्व । तथा च 'अदितेः पुत्रकम्'—
इत्यादि ब्राह्मणम् । जसि आदित्याः मित्रादयः । "इमा
गिर आदित्येभ्यो घृतसूः (ऋ० सं० २, ७, ६, १)" ॥

(२५) सप्त ऋषयः । व्याख्याताः (३० पृ०) । रश्मयः ।
षडिन्द्रियाणि वा मनःषष्ठानि विद्यासप्तमानि । "सप्त ऋषयः
प्रतिष्ठिताः शरोरे (य० वा० सं० ३४, ५५)" ॥

(२६) देवाः । दिव्यतिर्दीगर्थो दीत्यर्थो वा । पचाद्यच्
(३, १, १३४) । दातारोऽभिमतानां भक्त्यर्थः । तैजसत्वाद्
दोता वा । श्रुतेर्वापि बाहुलकादूपसिद्धिः । अर्थः समानः ।

अथ निरुक्तद्वितीयभागस्य प्रथमादि-

षष्ठाध्यायानां सूचीपत्रम् ।

—०*०—

प्रकरणम्	विषयः	पृ०
अथ प्रथमाध्यायः	(व्याख्यानोपदेशाः)	४१३
प्रथमः पादः	(नामाभ्यासयोः)	४१३
द्वितीयः पादः	(निपातानाम्)	४४६
तृतीयः पादः	(")	४६०
चतुर्थः पादः	(प्रकृतिविचारः)	४८१
पञ्चमः पादः	(ग्रन्थप्रयोजनानि)	४८८
षष्ठः पादः	(")	५१४
अथ द्वितीयाध्यायः	(नैघण्टु कव्याख्या)	५३०
प्रथमः पादः	(निर्वचनोपदेशाः)	"
द्वितीयः पादः	(नै० १, १)	५६१
तृतीयः पादः	(नै० १, २-३)	५७८
चतुर्थः पादः	(नै० १, ४)	५८०
पञ्चमः पादः	(नै० १, ५-६)	५८६
षष्ठः पादः	(नै० १, ७-१०)	६०३
सप्तमः पादः	(नै० १, ११-१०)	६१२
अथ तृतीयाध्यायः	(नैघण्टुक व्याख्या)	६२८
प्रथमः पादः	(नै० २, १-३)	"
द्वितीयः पादः	(नै० २, ३-२२)	६४८
तृतीयः पादः	(नै० ३, १-१३)	६७२
चतुर्थः पादः	(नै० ३, १४-३०)	६८५

प्रकरणम्	विषयः	पृष्ठं
अथ चतुर्थाध्यायः	(नैगमव्याख्या)	७२४
प्रथमः पादः	(नैग० ४, १, १—८)	"
द्वितीयः पादः	(नैग० ४, १, १०—२७)	७५०
तृतीयः पादः	(नैग० ४, १, २८—४८)	७७२
चतुर्थः पादः	(नैग० ४, १, ४९—६२)	८०२
अथ पञ्चमाध्यायः	(नैगमव्याख्या)	८२८
प्रथमः पादः	(नैग० ४, २, १—३३)	"
द्वितीयः पादः	(नैग० ४, २, ३४—४६)	८६६
तृतीयः पादः	(नैग० ४, २, ४७—६४)	८८१
चतुर्थः पादः	(नैग० ४, २, ६५—८४)	८९३
अथ षष्ठाध्यायः	(नैगमव्याख्या)	९३८
प्रथमः पादः	(नैग० ४, ३, १—२२)	९३८
द्वितीयः पादः	(नैग० ४, ३, २३—४१)	९६०
तृतीयः पादः	(नैग० ४, ३, ४२—७०)	९८२
चतुर्थः पादः	(नैग० ४, ३, ७१—१००)	१००६
पञ्चमः पादः	(नैग० ४, ३, १०१—११६)	१०३१
षष्ठः पादः	(नैग० ४, ३, ११७—१३२)	१०४६

अथ अकारादिवर्णक्रमेण निरुक्तद्वितीयभागस्य

प्रथमादिचतुरध्यायानां खण्ड-प्रतीक-

सूचीपत्रम् ।

—००—

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
अक्षखन्तः कर्णवन्तः	१	३	४	४७०
अतिष्ठन्तीनामनिवेगनानाम्	२	५	२	५६८
अतोऽन्धे भावविकारिः	१	१	४	४४१
अत्रा ह गोरमन्वत	४	४	४	८०८
अथ निपाताः	१	२	१	४४६
अथ निर्वचनम्	२	१	१	५३८
अथ लुप्तोपमानि	३	४	१	६८५
अथातोऽनुक्रमिष्यामः	२	२	१	५६१
अथापि य एषा न्यायवान्	१	४	२	४८६
अथापीदमन्तरेण पदविभागो न	१	६	१	५१४
अथापीदमन्तरेण मन्वेद्वर्थप्रत्ययो न	१	५	१	४६८
अथाप्यस्तेर्निष्ठतिस्थानेषु	२	१	२	५४३
अथाप्येव सर्व एव	१	४	४	४६६
अदितिरद्वीना	४	४	१	८०२
अदितिर्योरदितिरन्तरिष्यम्	४	४	२	८०३
अभीदमेकमेको अस्मि	१	२	४	६६०
अभ्रातेव पुंस इति प्रतीची	१	१	५	६३८
अथ स शिष्टे	२	२	५	५७७
अर्चतिकर्माण उत्तरे घातवः	१	४	२	६८८

खण्डप्रतीका	अ०	पा०	ख०	पृ०
अर्थवन्त शब्दसामान्यात्	१	५	१	४८८
अख न त्वा वारवन्त	१	६	६	४३३
अस्य वामस्य पलितस्य	४	४	५	५१८
अह इति च ह इति च	१	२	४	४५६
अहश्च कश्च महर्जुनश्च	२	६	४	६०८
आ इत्यर्वागर्थे	१	१	५	४४४
आ घा ता गच्छान	४	३	४	७८६
आ ते कारो नृणवाम	२	७	५	६२२
आर्ष्टिपेणो हीत्रमृपि	२	३	२	५८३
इतीमानि चत्वारि	१	४	१	४८१
इद अष्ट ज्योतिषा ज्योतिः	२	६	२	६०५
इन्द्रेण स हि दृचमे	४	२	४	७५६
इन्द्रो अस्मा अरदत्	२	७	४	६२१
इय शुभेभिर्विमखा इवारुजत	२	७	२	६१४
इपिरेण ते मनसा सुतस्य	४	१	७	७४६
ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमाम	४	२	५	७५७
उत त्व मख्ये स्थिरपीतमाहु	१	६	४	५२७
उत त्व पश्यन्न ददर्श	१	६	३	५२५
उत सौन यस्त्रमधि न	४	४	३	८०५
उतस्य याजो क्षिपणिम्	२	७	६	६२५
उपो अदर्शि शुभ्युवी	४	२	८	७६६
ऋचान्त्व पोपमास्ते	१	३	३	४६६
एकार्यमनेकशब्दमित्ये तदुक्तम्	४	१	१	७२४
ओघो मेघो नाधो गाधो	२	१	३	५४५
कस्या रज्जुरज्वस्य	२	१	५	५५१

खण्डप्रतीका	अ०	पा०	ख०	पृ०
कातरा पूर्वा कतरापर	३	४	५	७२२
कनोनकेव विद्रधे नवे	४	२	७	७६१
कर्मनामान्युत्तराणि	३	१	१	६२८
कायमानो वना त्वम्	४	२	६	७६०
कुङ्ग म्विहोपा कुङ्ग वस्त्रो	३	३	३	६७८
को नु मर्या अमियित	४	१	२	७२०
क्रोडन्तो पुर्वैर्नमृभिरिति	१	५	२	५०७
गोरश्च पुरयो हस्तीति	१	१	२	४२८
चतुरधिहटमानात	३	३	४	६८४
चिदित्वेषीऽनेककर्मा	१	२	२	४५१
जुष्टो दम्भूना अतिथि	४	१	५	७४१
तत्सूर्यस्य देवत्वम्	४	२	३	७५७
तदद्य वाच प्रथम मनोय	३	२	२	६४८
तत्र चतुष्ट नोपपद्यते	१	१	२	४२८
तनुत्यजेव तस्करा	३	३	२	६००
ता वा वास्तून्नुष्मनि	२	२	३	५७०
तित्तउ परिपषण भवति	४	२	१	७५०
त्वया वय सुहृधा वस्त्राणस्पते	३	२	५	६६५
दशावनिभ्यो दश कण्येभ्य	३	२	३	६५४
दासपत्नीरहिगोषा	२	५	३	६०१
देवाना माने प्रथमा अतिष्ठन्	२	६	५	६११
देवा नो ययामदमित्	४	३	२	७८३
द्यौर्मै पिना जनिता	४	३	५	७८८
द्विश उत्तराणि नामाणि	३	४	३	७३
न जामये तान्वो रिक्थमारैक्	३	१	६	६४७

सुष्ठुप्रतीका	अ०	पा०	सु०	वृ०
न नूनमस्ति नो ष	१	१	१	४६०
न हि यभायारणः	३	१	३	४३१
निद्वत्क्रासिदिशरो	१	३	५	४०१
नून सा ते प्रति घर	१	३	२	१३१
परिषद्य ह्यरणस्य	३	१	२	३२८
पर्याया इव त्वदाश्विनम्	१	३	५	४०२
प्रियमेधवदद्विवत्	३	३	५	३८३
बहुनामान्युत्तराणि	३	३	१	६०२
मनुष्यनामान्युत्तराणि	३	२	१	६४८
मरुत्वो इन्द्र इषभो रणाय	४	१	८	७४८
य ई चकार न सो षस्य	२	२	४	५८३
यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम	३	२	६	६६८
यद्यो हि नु वा एतत्	१	४	३	४८१
यदिन्द्र चित्र मेघनास्ति	४	१	४	७३८
यद्देवापि शन्तनवे पुरोहितः	२	३	३	५८५
रमध्व मे वचसे सोम्याय	२	७	३	६१८
रश्म पिनाकमिति दण्डस्य	३	४	४	७१३
रश्मिनामान्युत्तराणि	२	५	१	५८६
राज्ञ पुरुषो राजपुरुष	२	१	५	५५३
रात्रिनामान्युत्तराणि	२	६	१	६०३
रुग्दत्सा रुग्ती श्रेत्यागात	२	६	३	६६
वय सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रम्	४	१	३	७३१
वाङ्नामान्युत्तराणि	२	७	१	६१३
वासुर्वा त्वा	१	२	३	४५३
विद्याम ते वयम्	४	३	२	७७८

शुद्धप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
विद्या इ वै ब्राह्मणमाजगाम	२	१	७	५५८
विश्वकद्राकर्षो बोति चक्र इति	२	१	६	५५५
सुधस्य तु ते	१	२	३	४५०
वृक्षे वृक्षे नियतासीमयत्	२	२	२	५६०
शक्तिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु	२	१	४	५४८
शासद्भिर्दुर्द्वितुर्नस्यज्ञात्	२	१	४	६३३
घट् भावविकाराः	१	१	३	४३७
सक्तुमिव तितचना पुनस्तः	४	२	२	७५१
सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्	४	४	६	८२१
समान्नायः समान्नात.	१	१	१	४१३
मन्ना तपस्यभितः	४	१	६	७६३
माधात्कृतधर्माण ऋषयः	१	६	५	३३०
साधारणान्युत्तराणि घट्	२	४	१	५८८
सुविते सु इति सूते -	४	३	१	७७२
सुधदुरिव सु विज्ञायेते	१	२	६	४७८
स्थाणुरयं भारह्वारः	१	६	२	५०३
स्वरादित्यो भवति	२	४	२	५८०
हविर्भिरैके स्वरितः	१	२	६	४७८
द्विरण्यनामान्युत्तराणि	२	३	१	५७८

अथ अकारादिवर्णक्रमेण निरुक्तद्वितीयभागस्य
पञ्चमपद्योरध्याययोः सूचीपत्रम् ।

—*—

खण्डप्रतीका	अ०	पा०	ख०	पृ०
अत्रि नरो दोधितिभि०	५	२	५	८७६
अजोहवीदश्विना	५	४	३	८१५२
अभिगुर्मन्त्रो भवति	५	२	७	८८०
अमत्रोऽमात्रो महान्	६	५	१	१०३१
अथ यो होता किर	६	६	७	१६२
अरायि काणे विकटे	६	६	२	१०५०
अरुणो मासकद्व हक	५	४	२	८१४
अलाटणो बल इन्द्र	६	१	३	८६१
अथ हि भूरिदावजरा	६	२	६	८८०
अमयन्तो भूरिधारे	५	१	२	८३६
असूर्ते सूर्ते रजसि निपत्ते	६	३	६	८८६
अस्ति हि व सजात्य	६	३	५	८८०
अन्मा इदु प्र भरा	६	४	५	१०१८
अस्य ते वन्धु	६	२	३	८६६
आजाम पूषण रथे	६	१	५	८५१
आलुष्ठान ईशो वन्धवा०	८	५	५	१०४८
आपान्तमन्युस्तुपलपभर्मा	५	२	८	८८५
इन्द्र आशाम्यम्परि	६	१	३	८४१
इन्द्रामोमा समघसमभ्यघ	६	७	२	८८३
उतानि मैत्रावरुणो	५	३	२	८८४
उद बृह रक्ष महमूलमिन्द्र	६	१	४	८४५
उपलपक्षिण्युपक्षेपु	६	२	१	८५

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
उर्वश्यापुरा	५	३	१	८८१
एकया प्रतिधा विवत्	५	२	६	८७७
कदा मर्त्तमहाधमम्यदा	५	३	५	८०७
कारुह ततो भिय०	६	२	२	८६०
किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु	६	६	४	१०५८
किमित्ते विष्णी	५	२	३	८७२
कृण्व पाजः प्रसितिं	६	३	३	८८५
गायन्ति त्वा गायत्रिणः	५	१	६	८५८
जीवान्नो अभि धेतना०	६	५	४	१०४०
तन्नक्षुरीपमङ्गतं	६	४	६	१०२२
ता अध्वर उगतो	६	३	४	८८८
तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे	६	४	३	१०१५
तुविस्त ते सुक्त	६	६	५	१०६०
त्वमग्ने द्युभिस्त्व०	६	१	१	८३८
धेनुं न इष पिन्वत	६	५	५	१०४४
न पापासो मनामहे	६	५	२	१०३७
न यस्य द्यावापृथिवी	५	१	३	८४४
निराविध्यद् गिरिभ्य आ	६	६	६	१०६१
नि यद् हणत्ति	५	३	४	८०३
पत्नीवन्तः सुता इम०	५	३	६	८०८
पवित्रं पुनातेः	५	२	१	८५६
पुरु त्वा दाग्नान्	५	२	२	८६८
पृथक् प्रायन् प्रथमा	५	४	७	८२७
प्र तत्ते अद्य	५	२	४	८७४
प्र वाहजे सुप्रया	५	४	१०	८३४

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	खं०	पृ०
प्र वोऽच्छा जुजुवाणासो	६	३	७	१०००
प्रीणीताश्वान् द्वितं अयाय	५	४	८	८३०
धतो बतसि यम	६	५	५	१०४३
भा त्वा सोमस्य गब्दया	६	५	२	१०३५
भा नः समस्य दुक्यः	५	४	५	८२२
य इन्द्राग्नी सुतेषु	५	४	४	८१८
यदा ते मर्त्तो अतु	६	२	५	८०७
यवं वृकेणाश्विना वपस्ते वं	६	५	३	१०३८
यो अय्यै व्रंस एत वा	६	४	४	११६
वराहो मेघो भवति	५	१	४	८५२
वामं वामं त आदुरे	६	६	३	१०५४
वृकयन्द्रमा भवति	५	४	१	८१३
श्यायन्त इव सूर्ये	६	२	४	८०४
स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्	५	३	३	८८६
सस्त्रिमविन्दश्चरणे नदीनाम्	५	१	१	८२८
सुगुरधत् सुहिरण्यः	५	३	०	८११
सुदेवो असि धरुण	५	४	८	८३३
सृपः सर्पणादिदमपीतरत्	६	४	१	१००६
सोमानं स्वरणं कृणुहि	६	३	१	८८२
स्तिया आपो भवन्ति	६	४	२	१०१०
स्थूरं राधः शताश्वं	७	४	८	१०२८
स्वसराश्वशानि भवन्ति	५	१	५	८५६
इविषा जारो अपां	५	४	६	८५२
हिनीता नो अध्वरं	६	४	०	१०२५
हिमेनानिं व्रंसमवारयेथां	६	६	८	१०६४

निरुक्तम् (निघण्टुभाष्यम्) ।

अथ वृत्ति-भूमिका ।

आदितः पाणिनीयन्तु शिवा ज्योतिस्तत्कन्दः ।

पञ्चाध्यायी-निघण्टोश्च निरुक्तमुपरि स्थितम् ॥

पणम्यतत् प्रवक्ष्यामि रुद्रायामिततेजसे ।

स मे दिशतु सुप्रोतो वाग्धियो शिष्टसम्प्रतिम् ॥

अथ किमर्थं वेदो वेदाङ्गानि च प्रवृत्तानि ? सर्वकाम-
प्राप्त्यादिर्मोक्षान्तं पुरुषार्थो वक्तव्य इति वेदं प्रवृत्तं । तत्-
परिज्ञानाय वेदाङ्गानि प्रवृत्तानि । तानि पुनरभूनि प्रतिनि-
यतार्थविषयहृद्यावेदमास्तुन्दन्ति । तद्यथा—

शिवा तावत् “आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्”—इत्येवमा-
दिना क्रमिण स्वरव्यञ्जनाभिव्यक्तिलक्षणम्, पूर्वाङ्गमध्यन्दिना-
पराङ्गेषु यथाध्येयम्, अधीतस्य च स्वरसौष्ठवयुक्तस्य यज्ञकर्मणि
प्रयोगः,—इत्येवमादि अर्थजातं निरुवाच । तथा स्याधीतः
प्रयुज्यमानस्यापूर्वाङ्गभावाय नान्यथेत्येवमर्थवत्ता शिवाया ।
एव स्याह—“मन्त्रो हीन स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न
तमर्थमाह ।” स वाग्वज्जो यज्ञमान द्विनस्ति यथेन्द्रशत्रुः
स्वरतोऽपराधात्” (शि० ५०)—इति । वेदाध्ययनानुपङ्गतयो-
तिहासपुराणशास्त्राणां लौकिकानां ग्रन्थविस्तररचनानाम् ।
अतएवाध्ययनपरिज्ञान शिवाऽधिगताध्ययनविधेः ॥

वेदव्याचरकोशपादव्यवस्थालक्षणपरिज्ञाने छन्दोविचिति-

२ । इयताचरकोशेनेयद्वि पादैर्गायत्री, इयद्विस्त्रिष्टुप्,

३ । अतच्छन्दसा प्रयुज्यमानो मन्त्र कर्मण्यार्थकः

४ । एव स्याह—“यो—इवा अविदिताप्येयच्छन्दोदेवत-

ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्वाणुं वन्द्यं वि-
गते वा पद्यति प्र वा मीयते पापीयान् भवति यातयामाणा
छन्दामि भवन्ति—इति । अतोऽनुपद्गतो वक्त्रादिसव-
परिज्ञानं लोकेऽत्र लौकिकमिति ह्याह ॥

सम्यग्धीतस्य परिज्ञातच्छन्दसोऽमुष्मिन् कर्मणि विनि-
योग इति कल्पे आद्रियते । यद्यथा । इषेत्वेतिच्छिनत्ति
ऊर्जेत्वे न्युमाटीति । न हि कस्यानभिज्ञः प्रयोगान् विजा-
नीयादिति ॥

युतिचोदितकर्माङ्गभूतकालपरिज्ञानाय च्योतिषम् । अनु-
पद्गतयतो प्राणिना शुभाशुभकर्मफलविपाककालपरिज्ञानम् ।

व्याकरणादिभक्त्यादिपरिज्ञानम् । एवं ह्याह—“प्रयज्ञाः
मविभक्तिकाः कर्त्तव्याः” । तथाचेदं दर्शयति—“संख्यादयो
न विवर्द्धन्ते”—इति । न च व्याकरणानभिज्ञो विभक्तीर्का-
नीयादूर्हितुं वा मन्त्रान् । तत एव चानुपद्गतो लोके लौकि-
कलक्षणपरिज्ञानमेवं छन्दस्येवं भाषायांमिति प्रविभागो
नान्तरीयकोऽनन्तरेण व्यवस्थितः ॥

अत उक्ताध्ययनविधेरुक्तच्छन्दःप्रविभागस्योक्तविनियोग-
श्रीपलक्षितकर्माङ्गभूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतरेष्वेवदस्वा-
र्थपरिज्ञानविषये निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानशेद-
मितरेभ्योऽङ्गैभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्यपरिज्ञानाभिनिवेशात् ।
अर्थो हि प्रधानम् । तद्गुणः शब्दः । स चैतरेषु व्याकरणादिषु
चिन्त्यते । कल्पे खल्वपि विनियोगश्चिन्त्यते । स च पुनर-
र्याभिधानवशेन मन्त्राणाम् । यो यनयमभिधानेन संस्कृतुं
‘ममर्थो मन्त्रः, स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तं—“अर्याभिधान-
मयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् (३, २, १)”—इति । न च
निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गमन्यदा वाचं शास्त्रमस्ति, तान्पूर्वेषु

यदशेषान् शब्दान् निर्वृयात् । यदपि च क्वचित् क्वचिदन्य
शास्त्रे शब्दनिर्वचनम्, अतएव तदित्युपलक्ष्यम् । यथा शब्द-
लक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात्, एव शब्दार्थनिर्वचन
परिज्ञानं निरुक्तात् । वस्तुमात्रमेव हि इतरेषु शास्त्रेषु
स्वाभिमतबुद्धिविषयमेव किञ्चिच्चिन्वते ब्राह्मणमपि च
विध्यर्थवादरूपमशेषमन्वार्थशेषभूतमेव । मन्त्रब्राह्मणार्थ
परिज्ञानवद्ब्रह्माध्यात्माधिदेवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थका
काममोक्षाख्योऽखिलपुरुषार्थः । न चाभिरुक्तो मन्वार्थो
व्याख्यातव्य इति । तस्मादर्थपरिज्ञानाभिनिवेशादिदमेव
प्रधानमित्युपपन्नम् । अथास्यैवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्ति-
समर्थस्य सग्रहः ।

तद्यथा,—नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम्(१), भाववि-
कारलक्षणम्(२), नामान्याख्यातजानि सर्वाणि च यथोपन्यस्य
पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यावधारणम्(३), सर्वाण्यख्यातजानि
कानिचिदेवानेकधातुजान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वं
विचार्य शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम्(४), यदवि-
भागपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधावलम्बिप्रदर्शनाय आदिमध्यान्ता-
नेकदैवतलिङ्गसङ्घट्टेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवताप-
रिज्ञानप्रतिज्ञा(५), अर्थज्ञप्रशसा(६), अनर्थज्ञावधारणम्(७),
वेदवेदाङ्गव्यूह(८), समयोजननिघण्टुसमाश्रायविरचनम्(९),
प्रकरणत्रयविभागेन त्रैघण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागल-
क्षणम्(१०), निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेश (११),
अर्थप्राधान्यात् लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन साम-
र्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्यया
व्याप्त्यर्थव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिन्ता(१२), अन्तस्थास्त-
धातुनिमित्तेन सम्प्रसार्यासम्प्रसार्याभयप्रकृतिधातुनिर्वचनो-

पदेश (१३), भाषिकप्रायोहृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धि (१४),
 नैगमप्रायोहृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धि (१५), देशव्यवस्थया
 शब्दरूपव्यपदेश (१६), तद्वितसमासनामनिर्वचनलक्षणम् (१७)
 शिथिलक्षणम् (१८), विशेषेण व्याख्यया
 सन्दिग्धोदाहरणान्निर्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपा-
 ताना विभागेन नैषण्टुकप्रकरणानुक्रमणम् (१९), अनेकार्था
 नवगतसंस्कारानुक्रमणम् (२०), परोक्षकृतप्रत्यक्षकृताध्यात्मि-
 कमन्त्रलक्षणम् (२१), स्तुत्याग्नी शयथाभिशायाभिख्यापरिदेश
 नानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतूपदेश (२२), निदानप-
 रिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपरोक्षणायाध्यक्षोपदेशप्र-
 कृतिभूमत्वम् (२३), इतरैतरजन्मत्वम् (२४), स्थानत्रयभेदश तिष्ठ-
 णामेकैकस्यामाहाभाग्यकृतोऽनेकनामधेयप्रतिपत्तिम् (२५), पृथ-
 गभिधानन्तुत्पत्तिसम्बन्धाद्वा (२६), देवतानामाकारचिन्तनम्
 (२७) भक्तिमाहचर्य्यसंस्तवकर्मसूक्तभाक्तहविर्भाक्तव्यञ्जनभा-
 क्तानि (२८) — (३३), पृथिव्यन्तरिचद्युस्थानदेवतानामभिधेया
 भिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यश्रुत्युदाहरणम् (३४), तन्निर्वचनविद्या-
 रोपपञ्चवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवतप्रकरणनिर्णय (३५),
 विद्यापारप्राप्त्युपायोदेश (३६), मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवता
 भिधाननिर्वचनफल देवताताद्भाव्यम् (३७) । — इत्येष समासतो
 निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ॥

तस्मैषा गवाद्या देवपन्नान्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसमष्टौ ।
 सा च पुनरिय साक्षात्कृतधर्मभ्यो मङ्गलिभ्य उपदेशेन
 मन्त्रार्थसुपश्रुत्य श्रुतर्षिभिरवरशक्तिदीर्घत्वमवेक्ष्य तदनुक्ति-
 नृक्षया वाच्यार्थसामर्थ्यादिभिधेयानुवीच्य मन्त्रार्थोक्तोपास-
 क्तोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाहृताः । मैधा ऋद्धोऽवब-
 भूता ऋद्धोर्धर्मिश्चैव यथायथापबस्तागोर्गोधर्मा इति ॥

पूर्वषट्कः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य

प्रथमपादः ।

॥ ॐ ॥ समान्नायः समान्नातः स व्याख्यान-
व्यस्तमिमं समान्नायं निषण्णव इत्याचक्षते निष-
ण्णवः कक्षान्निगमा इमे भवन्ति कुन्दोभ्यः
समाहृत्य समाहृत्य समान्नातास्ते निगन्तव एव
सन्तो निगमनान्निषण्णव उच्यन्त इत्यौपमन्य-
वोऽपि वा हननादेव स्युः समाहृता भवन्ति ।
यद्वा समाहृता भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि
षट्जातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च
तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं
प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि
नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरौ-
भूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति-पचतीत्युपक्र-
मप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं भूतं सत्त्वभूतं सत्त्वनाम-
भिर्ब्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वानामुपदेशः ॥१॥

पदेश (१३), भाषिकप्रायोहृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रमिद्धि (१४),
 नैगमप्रायोहृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रमिद्धि (१५), देयव्यवस्थया
 शब्दरूपव्यपदेश (१६), तद्धितसमासनामनिर्वचनलक्षणम् (१७),
 शिथिलक्षणम् (१८), विशेषेण व्याख्याया तत्त्वपर्यायभेदसङ्ग-
 मन्दिग्धोदाहरणाद्विर्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपा-
 ताना विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमणम् (१९), अनेकाक्षी
 नवगतसंस्कारानुक्रमणम् (२०), परोचकृतप्रत्यचकृताध्यात्मि-
 कमन्त्रलक्षणम् (२१), स्तुत्याशी शयथाभिशापाभिख्यापरिदेव-
 नानिन्दाप्रशसादिभिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतूपदेश (२२), निदानप-
 रिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपरोक्षणायाध्यत्मोपदेशप्र-
 कृतिभूमत्वम् (२३), इतरैतरजन्मत्वम् (२४), स्थानत्रयभेदस्य तिसृ-
 णामेकैकस्या माहाभाग्यकृतोऽनेकनामधेयप्रतिलम्भ (२५), पृथ-
 गभिधानन्तूपत्तिसम्बन्धाद्वा (२६), देवतानामाकारचिन्तनम्
 (२७) भक्तिमाहचर्यसस्तवकर्मसूक्तभाङ्गाहविर्भाक्त्व्यञ्जनभा-
 ङ्गानि (२८) — (३३), पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानदेवतानामभिधेया
 भिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यश्रुत्युदाहरणम् (३४), तद्विर्वचनविचा-
 रोपपञ्चवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवतप्रकरणनिर्णय (३५),
 विद्यापारप्राप्त्युपायोदेश (३६), मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवता
 भिधाननिर्वचनफल देवतातादाव्यम् (३७) । — इत्येष समासतो
 निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषय ॥

तस्यैषा गवाद्या देवपद्मन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्घः ।
 सा च पुनरिय साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन
 मन्त्रार्थमुपश्रुत्य श्रुतर्षिभिरवरशक्तिदौर्बल्यमवेक्ष्य तदनुक्ति-
 धृत्तया वाच्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुकीय मन्त्रार्थावबोधक
 हृन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समान्नाता । सैषा हृन्दोऽवबध
 भूता हृन्दोर्धर्मिण्यैव यथायथापबस्तागीर्गोधर्मा इति ॥

पूर्वषट्कः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य

प्रथमपादः ।

॥ ॐ ॥ समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यान-
व्यस्तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते निघ-
ण्टवः कस्यान्निगमा इमे भवन्ति छन्दोम्यः
समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातास्ते निगन्तव एव
सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्य-
योऽपि वा हननादेव स्युः समाहृता भवन्ति ।
यद्वा समाहृता भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि
पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च
तानीमानि भवन्ति तवैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं
प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि
नामानि तद्यज्ञोभे भावप्रधाने संवतः पूर्वापरौ-
भूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति-पचतीत्युपक्र-
मप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनाम-
भिर्ब्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वानासुपदेशः ॥१॥

अथ च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः । तस्य इद-
 मादिवाक्यम्—“समान्नायः समान्नातः”—इति । गवादिदे-
 वपुत्रान्तः शब्दसमुदायः समान्नाय उच्यते । समाहपूर्वश्च
 स्नातेरभ्यासार्थस्य कर्मणि कारके समान्नायः । समभ्यस्यते
 मर्यादयाऽयमिति समान्नायः । स च ऋषिभिर्मन्त्रार्थपरि-
 ज्ञानायोदाहरणभूतः पञ्चाध्यायी शास्त्रसंग्रहभावेन एकस्मि-
 न्नाम्नाये यन्वीकृत इत्यर्थः ।

तस्य किमिति ? “स व्याख्यातव्यः” । स च यो समा-
 न्नातः छन्दस्येवावस्थितो गवादिभिर्गन्धैर्वा निरुक्तैर्यः समान्नातः ।
 अथ च एतस्मिन्निरुक्ते स एव उभयलक्षणोऽपि व्याख्यातव्यः ॥
 आह, कथमेतद्व्यस्यते असमान्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमत
 मिति ? समान्नागार्हाणां वा किमर्थमसमान्नातमिति ?
 उच्यते—निर्वचनलक्षणोपदेशात् । निर्वचनप्रसक्तानाञ्च
 मृगकर्णदक्षिणालक्ष्मीनिघण्टुभद्राधःशब्दप्रकृतीनामेवमाद्यानां
 निर्वचनोपदेशात् ज्ञायतेऽसमानव्याख्यानमप्यत्राभिमत-
 मिति । यत्पुनरेतदुक्तं समान्नागार्हाणां वा किमर्थमसमा-
 न्नातमिति । अत्र ब्रूम, —न हि समान्नागार्हाणामन्तोऽस्ति,
 तेषां सर्वेषां समान्नातानि शास्त्रान्त एव न स्यात्, अतश्चाध्ययन-
 श्रवणज्ञानशक्तिज्ञानदीयः प्रसज्येत । शक्यञ्च तावल्लक्षणै-
 र्द्देशोदाहरणभूतनिघण्टुशब्दसमवायेनाधीतवेदेन मेधाविना
 तपस्विना लक्षणविनियोगार्थं छन्दोदैवतनिदानविदाभियुक्ते-
 नागमवता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमित्येतावानिव निघण्टुषु शब्द-
 समुदायः समान्नातः । तस्मादुपपन्नसमान्नातव्याख्यान-
 मप्यत्राभिमतमिति । असमान्नातञ्च सर्वेषां शास्त्रातिगौरव-
 भयादिति । “व्याख्यातव्यः” विभज्य इमान्यत्र नामानि,
 इमान्वाख्यातानि, उपसर्गा इमे, निपाता इमे, इदं सामान्य-

लक्षणम्, इदं विशेषलक्षणम्, इमान्येकार्यानि, इमान्यनेकार्यानि, इमान्यवगतसंस्काराणि, इदमभिधानम्, इदमभिधेयम्, इदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवविधया मर्यादया परिपाद्या यथाममान्नात आस्यातथ्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

“तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते” । तं च योऽसमाप्नातच्छब्दस्यैवावस्थितोऽगवादिरन्वैर्वा निरुक्तैः समाम्नातः, तमिमं च निघण्टव इत्याचक्षते । अन्येऽप्याचार्या इति वाक्यशेषः । निरुक्ताहोयमेतस्मिच्छब्द समुदाये सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

“निघण्टवः कस्मात्”—इति । निघण्टुशब्दश्रुतिपादयिषया प्रश्नः ॥

निर्विचयेदमाह—“निगमा इमे भवन्ति” । तेष्वभिधाननिर्वचनप्रारम्भकेष्वेवाचार्यं, अथ यास्को निरुक्तकारः कस्माच्छब्दमुत्तरत्र न कुर्यात्, तेष्वपि व्याख्याकाले कस्मादिति शब्दः समुत्पाद्यः । तथाहि व्याख्यानाफल्यं भवति । निगमा इमे भवन्ति । निययेनाधिक वा निगूढार्था एते परिज्ञाताः सन्ती मन्वार्थान् गमयन्ति ततो निगमसञ्ज्ञा निघण्टव एव इमे भवन्ति ।

आह,—कः पुनरेतेषु विशेषी येनैत एव ज्ञापयन्तीति । उच्यते,—यस्मादेते गवादयः “छन्दोभ्यः समाम्नातस्य समाम्नातः” । छन्दासि मन्वाः तेभ्य उपलक्षितमामर्थ्याः समाम्नातस्य यन्वीकृता इत्यर्थः । आह,—कस्मात् पुनरेतावन्त एव ग्रन्थीकृता इति । उच्यते,—इतो यस्मादेतैरेव छन्दस्यनस्थितैरभिनिविष्टधियामपि मेधाविना तपस्विनां नक्षत्रविनियोगार्पच्छन्दोदैवतनिदानविदामपि मता मन्वार्थपरिज्ञानायोद्यममद्भः क्रियते, दुपरिज्ञानत्वात् तेषाम्, एतेषु परिज्ञातेषु अप्रतिबन्धेन शक्यते मन्वार्थः परिज्ञातुमिति

अथ च तस्या हादगाध्यायी भाष्यविस्तरः । तस्य इदं-
 "भादिवाक्यम्—“समान्नायः समान्नातः”—इति । गवादिदे-
 वपदान्तः शब्दसमुदायः समान्नाय उच्यते । समाङ्पूर्व-
 न्नातेरभ्यासार्थस्य कर्मणि कारके समान्नायः । समभ्यस्यते-
 मर्यादयाऽयमिति समान्नायः । स च ऋषिभिर्मन्त्रार्थपरि-
 ज्ञानायोदाहरणभूतः पञ्चाध्यायी शास्त्रसंग्रहभाषेन एकस्मि-
 न्नाम्नाये यन्वीकृत इत्यर्थः ।

तस्य किमिति ? “स व्याख्यातव्यः” । स च यो समा-
 न्नातः छन्दस्येवावस्थितो गवादिभिरन्यैर्वा निरुक्तैर्यः समान्नातः ।
 अथ च एतस्मिन्निरुक्ते स एष उभयलक्षणीऽपि व्याख्यातव्यः ॥
 आह, कथमेतद्व्यतिथे अस्मान्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमत-
 मिति ? समान्नानार्हाणां वा किमर्थमस्मान्नातमिति ?
 उच्यते—निर्वचनलक्ष्योपदेशात् । निर्वचनप्रसक्तानाञ्च
 श्लोककर्णदक्षिणालक्ष्मीनिघण्टुभद्राधःशब्दप्रभृतीनामेवमाद्यानां
 निर्वचनोपदेशात् ज्ञायतेऽसमानव्याख्यानमप्यत्राभिमत-
 मिति । यत्पुनरितदुक्तं समान्नानार्हाणां वा किमर्थमस्मा-
 न्नातमिति । अथ द्रूमः,—न हि समान्नानार्हाणामन्तोऽस्ति,
 तेषां सर्वेषां समान्नातानि शास्त्रान्त एव न स्यात्, अतस्त्वाध्ययन-
 श्ववणज्ञानशक्तिहानदोषः प्रसज्येत । शक्यञ्च तावद्वचणा-
 द्देशोदाहरणभूतनिघण्टुशब्दममवायेनाधीतवेदेन मेधाविना
 तपस्विना लक्षणविनियोगार्थं छन्दोदैवतनिदानविदाभियुक्ते-
 नागमवता मन्त्रार्थोऽभ्युद्भित्तिमित्येतावानेव निघण्टुषु शब्द-
 समुदायः समान्नातः । तस्मादुपपन्नमस्मान्नातव्याख्यान-
 मप्यत्राभिमतमिति । अस्मान्नातञ्च सर्वेषां शास्त्रातिगौरव-
 भयादिति । “व्याख्यातव्यः” विभज्य इमान्यत्र नामानि,
 इमान्याख्यातानि, उपसर्गा इमे, निपाता इमे, इदं साम्ना-

लक्षणम्, इदं विशेषलक्षणम्, इमान्येकार्थानि, इमान्यनेकार्थानि, इमान्यवगतसंस्काराणि, इदमभिधानम्, इदमभिधेयम्, इदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवविधया मर्यादया परिपाद्या यथासमाभ्रात आख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

“तमिमं समाभ्राय निघण्टव इत्याचक्षते” । तं च योऽसमाभ्रातश्छन्दस्येवावस्थितोऽगवादिरन्वैर्वा निरुक्तैः समाभ्रातः, तमिमं च निघण्टव इत्याचक्षते । अन्येऽप्याचार्या इति वाक्यशेषः । निरुक्ताहीयमेतस्मिच्छन्द समुदाये सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

“निघण्टवः कस्मात्”—इति । निघण्टुशब्दव्युत्पिपादयिषया प्रश्नः ॥

निर्विचयेदभ्राह—“निगमा इमे भवन्ति” । यैवभिधाननिर्वचनप्रारम्भकेष्व्याचार्यैः अथ यास्को निरुक्तकारः कस्माच्छब्दमुत्तरत्र न कुर्यात्, तेष्वपि व्याख्याकाले वाक्यादिति शब्दः समुत्पाद्यः । तथाहि व्याख्यासाफल्यं भवति । निगमा इमे भवन्ति । निश्चयेनाधिक वा निगूढार्था एते परिज्ञाताः सन्तो मन्वार्थान् गमयन्ति ततो निगमसञ्ज्ञा निघण्टव एव इमे भवन्ति ॥

आह,—कः पुनरेतेषु विशेषो येनैत एव ज्ञापयन्तीति । उच्यते,—यस्मादेते गवादय “छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाभ्राताः” । छन्दासि मन्दाः तेभ्य उपलक्षितसामर्थ्याः समाहृत्य यन्वीकृता इत्यर्थः । आह,—कस्मात् पुनरेतावन्त एव यन्वीकृता इति । उच्यते,—इतो यस्मादेतैरेव छन्दस्यवस्थितैरभिनिविष्टधियामपि मेधाविनां तपस्विना लक्षणविनियोगार्थच्छन्दोदैवतनिदानविदामपि सता मन्वाद्यपरिज्ञानाद्योद्यमभङ्गः क्रियते, दुःपरिज्ञानत्वात् तेषाम्, एतेषु परिज्ञातेषु अप्रतिबन्धेन शक्यते मन्वार्थं परिज्ञातुमिति

अत उच्यते त एव ज्ञापका भवन्तीति । अतश्चेत् एवौच्योत-
सामर्थ्याः समाहृत्य समान्नाता इति ।

समान्नातमात्रेण दर्शयति । प्रकरणगताश्च निष्ठा
एवैत इति गम्यते । “ते निगन्तव एव सन्तो निगमनाच्चि-
ण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः” । उदाहृताः समान्नाताः निर्व-
चनप्रसङ्गतो निरुच्यन्ते । य एते समान्नाता गवादयः त एते
मन्त्रार्थनिगमयितृत्वादुभयेऽपि निगन्तवः सन्तो निगमना-
हेतोर्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः । इत्येवमर्थनिगमयि-
तृत्वाच्चिगन्तव एते सम्पन्नाः सन्तोऽतिपरोक्षहृत्तिना शब्देन
गकारस्थाने घकार कृत्वा तकारस्थाने च टकार कृत्वा वर्ण-
व्यापत्यादिलक्षणम् । अथाप्यादिनिपर्यय इत्येवमादि तदे-
तत्पराच्चातिपरोक्षहृत्तिषु यथामन्त्रं द्रष्टव्यम् । त्रिविधा हि
शब्दव्यवस्था,—प्रत्यक्षहृत्तयः, परोक्षहृत्तयः, अतिपरोक्षहृत्त-
यश्च । तत्रोक्तक्रिया. प्रत्यक्षहृत्तयः, अन्तर्लीनक्रियाः परोक्ष-
हृत्तयः, अतिपरोक्षहृत्तिषु शब्देषु निर्वचनाभ्युपायः । तस्मात्प-
रोक्षहृत्तितामापाद्य प्रत्यक्षहृत्तिना शब्देन निर्वक्तव्याः ।
तद्यथा,—निघण्टव इत्यतिपरोक्षहृत्तिः, निगन्तव इति परो-
क्षहृत्ति, निगमयितार इति प्रत्यक्षहृत्तिः । यस्मान्निगमयितार
एते निगन्तव इति निघण्टव इत्युच्यन्ते । उक्तञ्च,—“वर्णागमो
वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थानि
शब्देन योगस्तदुच्यते पञ्चविध निरुक्तम्” । वक्ष्यति चायमपि,
—वर्णविपर्ययवर्णव्यापत्तिलक्षणम् । त एते निगन्तवः सन्तो
निघण्टव इत्युच्यन्ते । इत्येवमतिपरोक्षहृत्तयोर्निर्वक्तव्याः ।
प्रायेण चोणादिषु परोक्षहृत्तयः शब्दाश्चिन्त्यन्ते । तत्र तेषां
लक्षणमुपेक्षितव्यम् । येषामपि लक्षणं भास्ति, तेषामपि तत्र
कल्प्यम् । अपरिसमाप्ता ऋणादय इति लक्षणविदः प्रतिजानन्ते,

सर्वथापि लक्षणभङ्गवे प्रयोदरादिपाठमिद्विरेव द्रष्टव्या । तत्र हि यथाभ्यनमेव शब्दाः साधीयोभौ भवन्त्यभिव्याहारान्-
भिषातायेति हि लक्षणविहीनमन्वयो । इत्योपमन्वयः आचार्यो
मन्वय इति यावदमेव । उपगतमन्वुरुपमन्वुस्त्वाप्यत्वमोप-
मन्वयः । कौत्सि प्रथमार्थोपमन्वयपदत्वम् ।

“अपि वाऽऽह ननादेव न्युः समाहता भवन्ति” । अपि शैवं
ययोक्तम् । अपि शैवमन्वया निघण्टवः स्युः । कथमिति ?
आह ननादेव । न निगमनादिपभिप्रायः । प्रथमानमपि
निगमनमविप्रक्षितमेतस्मिन् पदे । अनेकक्रियायोर्नाऽपि हि
सति काचित्देव क्रियामङ्गीकृत्य नामधेयपतिलक्ष्मी भवति ।
तदुत्तरत्र शब्दामः । आह, किमेतन्प्राहतामिति ? उच्यते,—
समाहता भवन्ति । ममः स्थानं नीत्येव नियुक्तः । दर्शयिष्यति
चापमुपसर्गव्यत्ययं निरित्येव समित्ये तस्य स्थानं इति । आह
दिशमान एवाभ्याहृतौ मर्यादायैप्रकाशनाय हन्तेः याठार्थे
धर्ममानस्यानेकार्थत्वादागूनां पर्यष्यापश्या आचमन्वयत् इका-
रव्याने चकारः । अथ कौत्स्यः एतस्मिन् पद्याभ्यायोमपदे मर्या-
दया पठिता ह्येते भवन्ति ? तस्मात्समाहताः समाहन्ताव एते
मन्वा उपसर्गव्यत्ययोपसर्गाभ्याहारपर्यष्यापत्तिभिर्निघण्टव
इत्युच्यन्ते । प्रसिद्धय याठार्थे हन्तेः प्रयोगः, एवं हि वक्तारो
भवन्ति—‘ब्राह्मणे इह माहताम्’ ‘सुखे इह माहताम्’—इति ।
अर्थप्रधान्यादर्थनिवृत्तनपथेन गण्डविपरिणामोऽयं पदयितः ॥

“यथा, समाहता भवन्ति” । पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्यय उपसर्गा-
भ्याहारोऽपि । धातुस्तु इतिरत्र । यत् यथादित्यर्थः ।
यस्माद्वा एते समाहता भवन्ति इत्युच्यते, तस्मात् समाहरण-
क्रियायोगात् समाहर्त्तवः एते समाहताः सन्तः पूर्ववदेवोपसर्ग-
व्यत्ययादिक्रमेण निघण्टव इत्युच्यन्ते । एतस्मिन्नपि निगमन-

प्राधान्यम् । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसर्गयोगद्योतका भवन्तीति । तस्मादुपसर्गं भवति प्राधान्यान्नामाख्यातयो पूर्वमभिधानम्, अप्राधान्याच्च पश्चादुपसर्गनिपातानामिति । नामाख्याते इतीतरेतराकाङ्क्षित्वसुभयोर्नामाख्यातयो समासेनाभिधानम् । कथमितरेतराकाङ्क्षित्वमिति ? यन्नदत्त इति हि नामशब्दस्त्वावदेव साकाङ्क्षो भवति, यावत् पचति पठति इत्याद्याख्यातशब्देन निराकाङ्क्षीक्रियत इति, तथा पचतीत्याख्यातशब्दस्त्वावदेव साकाङ्क्षो भवति, यावन्न यन्नदत्त-शब्दः । पचति यन्नदत्त ओदनमिति, इतरेतराकाङ्क्षित्वसुभयोर्नामाख्यातयो, समानकार्यत्व चैतयोर्लक्ष्यते । वाच्येनार्थ-नार्थवचनमित्यत समस्येते नामाख्याते इति । नान्न पूर्वनिपातोऽप्याचरत्वात् । नामपदवाच्यार्थान्यक्रियोपलक्ष्यत्वा-च्चाख्यातस्य प्रथानिपात उपसर्गनिपाता इति । उभयेषामुपसर्गनिपाताना नामाख्यातयोरर्थविशेषद्योतकत्वात् समानकार्यत्वमित्यत समस्यन्ते । आख्यातसहयोगित्वादुपसर्गानामाख्यातानन्तरं पाठः, परिशेषाणां निपाताना पश्चात् अपरिमिताय निपाता इति ॥

“तथैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति” । तत्र तस्मिन्, लोकवेदप्रसिद्धे पदचतुष्टये निघण्टुशब्दसमानसङ्गोपलक्षिते, ये तावन्नामाख्याते तयोस्तावदेतन्नलक्षणं प्रदिशन्ति । कतमत् ? यदेतद्व्यवहारमित्यभिप्रायः । प्रदिशन्ति प्रविभज्येद नान्ना लक्षणमिदमाख्यातस्येत्येवं दिशन्ति उपदिशन्त्याचार्या इति वाक्यशेषः । आह, लक्षणोपदेशं कस्मात् ? अनुक्रमणेनैव सिद्धत्वात् । अनुक्रमणेनैव हि वक्ष्यति “इमानि पृथग्वीनामधेयान्येकविंशति (२, २, १०)” “हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (२, २, १)” कान्तिकर्माण उत्तरे धातु-

वोऽष्टादश (३, २, १०)”, गतिकर्मण उत्तरे धातवो द्वाविंश
 शतम् (३, २, १०)”—इति न तत एव विज्ञास्याम इमानि
 नामानीमान्याख्यातानीति । तस्मादयमनर्थको लक्षणोपदेश ?
 नानर्थक, । कस्मात् ? अथापि हि लक्षण समाख्यातान्यमसमा-
 ख्यातानि च व्याप्य वर्तते । यत्पुनरेतदुक्तमनुक्रमणादेव विज्ञा-
 स्याम इति । अत्र ब्रूम',—निर्देशोऽसौ न हि लक्षणम्, निर्दे-
 शश्च परिच्छिन्नविषय । स तर्हि किमर्थ इति ? शास्त्रे रूपस्व-
 भावोपप्रदर्शनार्थे । तस्मादसमाख्यातार्थोऽयमादितो लक्षणा-
 पदेशो युक्त इत्युपपन्नम् ॥

आह,—तात्पर्येणैवेदमन्तरेण समान्नातवदससाम्नातानि
 कस्मात्रोपदिश्यन्ते, अपि च तथा सूपदिष्टानि भवन्तीति ?
 उच्यते,—तथाद्युपदेशगौरव भवति, ग्रहणशक्तिहानश्च ।
 अपिचोक्तम् । “कपयो ह्युपदेशस्य नान्त यान्ति पृथक्तश्च ।
 लक्षणेन तु सिद्धानामन्त यान्ति विपश्चितः ॥”—इति । तस्मा-
 दुपदेशगौरवमयाद् ग्रहणशक्तिहानदोषाच्च समानलक्षणोप-
 देश क्रियते इति ।

आह,—किं पुनस्तल्लक्षणमिति ? उच्यते,—“भाषप्रधान-
 माख्यात, सत्त्वप्रधानानि नामानि” । नामपदवाच्यार्थाग्रय
 क्रियाव्यङ्ग्यो भाव । पाकरागत्यागाख्य । स यत्र प्रधान,
 गुणभूता क्रिया, तदिदं भाषप्रधानम् । किं पुनस्तदिति ।
 आख्यातम् । आख्यायतेऽनेन गुणभावेन वर्तमाना अनेक-
 कारकप्रतिभक्ता सङ्गरभाषेव प्रधानद्रव्यभावाभिष्यक्त्युत्पत्ती-
 भूता क्रिया । तस्याश्च प्राधान्येन प्रवर्तमानो भाव स्वात्म-
 नाभप्रधान इत्याख्यात ।

आह,—कथं पुनर्गुणभूता क्रियेति ? उच्यते,—तदर्थत्वान् ।
 तदर्थं हि सा । भावार्था भावसिद्धयर्थमात्मलाभमनुभूय

कारकेषु तच्छुलादी पाकाख्ये भावमभिनिष्पाद्यावहितप्रयो-
जनैकदेश एव तिरोभवति । यस्य च यदर्थं आत्मलाभस्तत्त-
द्गुणभूतं भवति । भावसिद्धयर्थं क्रियाया आत्मलाभ-
स्तस्माद् गुणभूतेति गम्यते । भावसिद्धैव चानुमीयते क्रिया
परोक्षापि मती ॥

आह,—कथं पुनः परोक्षा क्रियेति ? उच्यते,—न हि सेन्द्रि-
याणामन्यतमन स्वरूपस्या मती कदाचिदपि सन्निकृष्यते ।
किं तर्हि ? तदयमानि योऽभिनिष्पद्यते भावः, तेन लिङ्गते ।
नूनमभिनिर्हंता क्रिया यथा भावोऽयमभिनिष्पादित इति
नाभिनिर्हंता चेदभविष्यद् यथैव सा क्रियानिर्हंतेर्नाभवदयं
भावः, एव साम्प्रतमपि नाभविष्यत्, अस्ति चायम् । तस्मात्
दभिनिर्हंता क्रियेत्येवमनुमीयते । तदेतदाख्यातं क्रिया-
याचकमपि सद्भावार्यत्वात् क्रियाया भावं प्रधानमुच्यत इति
एवमंके मन्यन्ते । एके पुनर्भावप्रधानमाख्यातमिति प्रकृत्य-
र्थप्रधानमिति मन्यन्ते । प्रकृत्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थादय
इति । भावः, कर्म, क्रिया, धात्वर्थः, इत्यर्थान्तरम् । स
यत्र प्रधान गुणभूतानि साधनानि तदिदं भावप्रधानम् । किं
पुनस्तत् ? आख्यातम् । आख्यायन्ते स्त्रीपुत्रपुमकानि क्रिया-
गुणभावेन वर्तमानान्यनेन क्रिया च तेषामुपरि प्राधान्येन
वर्तमानेत्याख्यातम् ॥

आह,—कथं पुनरत्र क्रियायाः प्राधान्यमिति ? उच्यते,—
मा च्छब्दशब्दवाच्या । अर्थस्य हीतानि तस्मादधानीति । अतः
प्राधान्यमत्र क्रियायाः । इतश्च प्राधान्यम् । कुतः ? विशेष-
प्रत्ययाधानात् । पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनान्ते आख्यात-
शब्दो वर्तमानकालकर्मविषयो यत्किञ्चिदविवक्षितविशेष-
मेव पक्कादिमाधनमात्मन आशयभावेनोपलक्षयन्नेकाक्षयः

शक्तिमत्यपि पक्षादौ साधने पचिक्रियायामेव विशेषप्रत्ययमाद-
धाति, नान्यासुं क्रियासु, नापि विशिष्टे पक्षादौ साधने ।
यद्य यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्त्तते शब्दः, स एव तस्य प्रधानम् ।
विशेषेण च क्रियायामाख्यातशब्दो वर्त्तते, गुण-
भावेन कारके । तस्माद्विशेषप्रत्ययावानाद्भावप्रधानमाख्यात-
मित्युपपन्नम् । अपि च क्रियाव्यापारविज्ञानपरतया पृष्टः—
'किं करोति देवदत्त' ? क्रियाख्यानपरतयैव प्रत्याचष्टे—
'पचतीति' । न त्वोदनमिति पूर्वमुक्त्वा ततः पचतीति
ब्रवीति ॥

अथ कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति ? शृणु,—
अमूर्त्ता हि क्रिया निरुपाख्या, सा हि कारकैरभिव्यज्यमाना
कारकशरीरे च सन्ती शक्यते निर्दिष्टुम् । इतरथा हि अग-
रीरा सती सा न गृह्यते, अप्रहणे च सति कथमिव निर्दि-
श्येत । तत्रैवं सति कारकमसूहेनाभिव्यज्यमाना क्रिया
यस्मिन् साधने विशिष्टमाश्रीयं कार्य्यमारभते पाकाख्यं तद-
भिधानंशब्दोपपदैव साक्षाद् ग्रहणासम्भवान्निर्दिश्यते । न
ह्यनाश्रिता कदाचिदपि गृहीतपूर्वाङ्गतिरिति साक्षाद् ग्रह-
णासम्भवः । तस्मादोदनकर्मकार्य्या देवदत्तकर्तृषोदनशब्दोप-
पदैव निर्दिश्यते,—ओदनं पचति देवदत्त इति । तत्राविव-
ञ्जितस्त्रार्थं ओदन शब्दः । अपि च क्रियाव्यापारपिष्टच्छिष-
यैव पृष्ट —किं करोतीति, क्रियाव्यापारमात्रमेव प्रत्याचष्टे—
पचतीति । ततः किमिति पर्य्यनुयुक्ते शब्दान्तरेणापाकरोति
देवदत्त ओदन मिति । तस्माच्छब्दान्तरवाच्यत्वात् साधनस्य
पचतीत्यत्र क्रियैव प्रधानमित्युपपन्नम् । यत् पुनरेतदुक्त-
ओदनमिति पूर्वमुक्तेति, तत्र ब्रूमः,—ए हि पर्य्यनुयुयुक्तां
साधनगतां भाविनीमाशङ्कमानः पर्य्यनुयोगमात्मनो बुद्ध्यवस्थं

कृत्वा तदपाकरणार्थमोदनमिति पूर्वे त्रयोविधं तत्रापि
 द्रव्यविशेषपरिज्ञानार्थं द्वितीयः पर्यनुयोगोऽनुक्तो द्रष्टव्यः ।
 तस्मात् पचतीति शब्दवाच्यत्वात् क्रियायाः शब्दान्तरवाच्य-
 त्वात् द्रव्यस्य क्रियैव प्रधानमिति । इत्येव न द्रव्यप्रधान-
 माख्यातम् । एकस्मिन् वाक्ये द्वयोराख्यातयोरनमवायात् ।
 पचतिपठतीत्युभयोः प्राधान्यादितरेतरं समवायो नास्ति ।
 न हीतरः शब्द इतरत्र गुणी भवति । द्रव्यशब्दे च समवा-
 यात्, समवेति द्रव्यशब्देनाख्यातशब्दः । पचति देवदत्त इत्युक्ते
 पचिक्रियागुणभूतो लक्ष्यते देवदत्तः । तस्मादुपपन्न भाव-
 प्रधानमाख्यातमिति । अपिचोक्तम् । “क्रियावाचक-
 माख्यात लिङ्गो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुरुषान् विद्यात्
 कालतस्तु विशिष्यते”—इति । तत् पुनरेतच्चतुःप्रभेदमाख्यातं
 भवति । कर्त्तरि, भावे, कर्मणि, कर्मकर्त्तरि चेति । पच-
 तीति कर्त्तरि । भूयते, पच्यते इति भावकर्मणोः । पच्यते
 स्वयमेवेति कर्मकर्त्तरि । चतुर्ष्वप्यवयवार्थानि द्रव्याख्यप्रधान-
 नातीति क्रिया एव प्रधानम् । तामभिदधत् तथैव लक्ष्य-
 भाग्य आख्यातमज्ज्ञो भवतीत्युक्तम् । आख्यातजत्वात्तस्मात्
 प्रतिष्ठाकर्म भित्त्वा पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तम्, पद्यावामल-
 क्षणमुच्यते । किं पुनस्तत् ? सत्वप्रधानानि नामानि । लिङ्ग
 सद्गयोरत्र सद्भाष इति सत्त्वम् । तथा लक्षणोपपत्तिः ।
 तद्येद्गु प्रधान गुणभूता क्रिया नामान्येष तानि । नमन्त्या-
 ख्यातशब्दे गुणभावेन, नमन्ति वा स्वमर्थमाख्यातशब्दवाच्ये
 गुणभावेनेति नामानि । यथैव द्वाग्याते विद्यमानमपि
 द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्यमानापि क्रिया अवि-
 क्षिता । द्रव्यपरत्वात्सत्त्वशब्दस्य तद्विक्रियाजनितमुत्तरकालं
 क्रियागैवभूतमभिधाय धात्वर्थोऽसौ व्यादत्तते ॥

आइ,—कथं पुनर्नाम्नि क्रिया विद्यत इति, विद्यमानापि वा विवक्षितेति ? उच्यते । प्रकृतिः, प्रत्ययः, विभक्तिरिति त्रेधा विभज्यमानमैतावदेवेतन्नाम । तत्र प्रकृतिर्धातुरित्येकोऽर्थः । धातुश्च पुनः क्रियावचन. स च नाम्नि विद्यत इति तदभिधेयभूतया क्रियया भवितव्यम् । यथानर्थं यत्रार्थस्तत्र तदभिधायकः शब्दः, यत्र शब्दस्तत्र तद्वाच्योऽर्थ इति । सम्बुद्धौ हि शब्दाद्यो वाच्यवाचकत्वेन नित्यमिति । एवं तावत् क्रिया विद्यते यत् पुनरेतदुक्तं—विद्यमानापि क्रिया कथमविवक्षितेति ? अत्र ब्रूमः,—नाम्नि यो धातुः सकृत् प्रयोजयति तेन प्रातिपदिकेनाभिभूतक्रियाभिधानशक्तिः प्रातिपदिकान्तर्लोनेऽतिरेव स्वमर्थसुज्ञायितुमशक्तः, वन् प्रातिपदिकार्थमेवानुवर्त्तमानो द्रव्यप्रधान एव भवतीत्येवं न विवक्षिता क्रिया । सा तु विद्यमानापि विगृह्यमाणे नाम्नि प्रातिपदिकानिबन्धनादुच्यमाना द्रव्यगतमर्थं प्रकाशयति, न प्राग्ब्रह्मादिति द्रव्यपरता सत्त्वशब्दस्य गम्यते । तथाचोक्तम् । “शब्देनीचरितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते । तदचरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्मनीषिणः ॥” —इति । पुनरुचोक्तम् । “घटौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः । तन्नाम कथयः प्राहुर्भेदे वचनलिङ्गयोः ॥ निर्देशः कर्म करण प्रदानमपकर्षणम् । स्वाम्यर्थोऽप्यधिकारण विभक्तवर्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥” —इति । स्त्रीपुत्रसुंसकभेदे निपातोपसर्गाणामपि वा क्वचिन्नामत्वमपेक्ष्य बहुवचनेनोक्तं नामानीति । अपरं पुनर्भावकालकारकसङ्ग्राह्यत्वात् एतेऽर्था आख्यातव्यः । तेषां भावप्रधानता भवति । अतो भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तम् । नाम्नोऽपि सत्ता द्रव्यसङ्ग्राह्यमित्येतेऽर्थाः । तेषां द्रव्यं प्रधानमित्यतः सत्यप्रधानानि नामानीत्युक्तम् ॥

एवमेके मन्यन्ते,—“तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः” । एवं तावदनयोर्नामाख्यातयोः परस्परविनाभूतयोः स्वपदार्थोक्तयोः वैकस्य भावप्राधान्यमेकस्य सत्त्वप्राधान्यम् । अथ पुनर्यत्रैते उभे भवतः । क्व च पुनरैते उभे भवतः ? वाक्ये । तत्र कस्य प्रधानमर्थः, कस्य गुणभूत इति ? शृणु,—भावप्रधाने भवतः, तस्य चिकीर्षितत्वात् । वाक्ये ज्ञास्यातं प्रधानं, तदर्थत्वात् गुणभूतं नाम । तदर्थस्य भावनिष्पत्तावद्भूतत्वात् । एवं तावदाख्यातं वाक्ये प्रधानम् ॥

अथ पुनः कथमभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते ? किं वा तदाख्यात मिति ? यतो लोकप्रसिद्धैरुदाहरति । तत् प्रसिद्धत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य । “पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्” । अपूर्वमनपरं सत्त्वमेकत्वात् पूर्वापरीभूतं पूर्वापरमिव पौर्वापर्येणावस्थितमेकमनेकासु क्रियासु आश्रितमुपानदधिनिहनपूर्वोत्तरपदविहरणपरिभोजनशयनासनोदकपानाद्याः आश्रितं तदभिनिर्वर्त्यशेनाभिनिर्वर्तमानं कस्मैचित् पृच्छते किं करोति ? अन्य आचष्टे व्रजतीति । अविभक्तकलकं द्वितीयमिति उदाहरणद्वयं भावद्वयोपप्रदर्शनार्थम् । उपक्रमप्रभृतीति । उपक्रम आरम्भस्तस्मादारम्भापवर्गपर्यन्तं यावदन्त्या क्रियेत्यर्थः ॥

आह,—अन्त्याश्रयिणी भावनिर्वर्त्तिदर्शनादन्त्यैव निर्वर्त्त्यत इति ? शृणु, पूर्वाणामभावे अन्त्यैव न स्यात्, पूर्वापेक्षं हि तस्या अन्त्यात्वम् । अपि च । प्राप्तिफलो हि व्रजतिर्न चैकया क्रिययाऽभिनतदेशान्तरे प्राप्तिरस्ति । तस्मादुपक्रमाद्याभिः क्रियाभिरौषदभिनिष्पाद्यमानो भावोऽन्त्यायामभिः सन्तिष्ठते । ततः सन्निकर्षे गृह्यते न त्वसावस्त्वयैव निर्वर्त्त

इत्यन्ते गृहीतः । अपि च, प्रसिद्धमेतदुपक्रमादारभ्य यच्च
 व्रजितं, यच्च व्रज्यते, व्रजिष्यमाण, तत्सर्वमेजीकृत्य वक्तारो
 भवन्ति व्रजति देवदत्त इति । न प्रसिद्धिपरोहं न्याय्या ।
 यथावस्थितानां हि शब्दानामन्वाख्यानमात्रमेव शास्त्रेण
 क्रियते, नोत्पाद्यन्ते शब्दा, नाप्यर्थेषु विधीयन्ते । तस्मात्
 प्रसिद्धशास्त्रसमयोऽपि लौकिकप्रसिद्धरैव पूर्वापरीभूतं भाव-
 माख्यातेनाचष्टे, व्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् ।
 तस्मादुपपन्नमनेकक्रियाभिनिर्वर्त्यमानो भाव आप्यातेनो-
 प्यन्त इति । आह च । “क्रियासु ब्रह्मीश्वमिभन्त्रितो यः
 पूर्वापरीभूत इवैक एव । क्रियाभिनिर्हन्तिवशेन सिद्ध आख्या-
 तशब्देन तमर्थमाह ।”—इति ॥

“मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः” । कदाचित् तु तमेव भावं
 तथैवोपक्रमप्रभृत्यभिनिर्वर्तमानमपवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्व-
 भूतं सत्त्वरूपिण लिङ्गसङ्घरायुक्तैः सत्त्वनामभिराचष्टे ॥

कथम् ? “व्रज्या पक्तिरिति” । तत्रोक्तो विशेषः । छदभि-
 हितो भावो द्रव्यवद्भवति सोऽयं प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोग-
 मपेक्ष्य क्वचिदपवादः । आह च । “क्रियाभिनिर्हन्तिवशीप-
 जातः छदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् । सङ्घराविभक्तियव्यलि-
 ङ्गयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिषीपलक्ष्ये ॥”—इति ॥

आह,—कस्मात् पुनरेक एव भावस्तिङ्गन्तेन छदन्तेन
 चान्यथोच्यत इति ? उच्यते,—शब्दस्वाभाव्यादृते नान्यदत्र प्रयो-
 जकमस्ति । अपिचोक्तमस्माभिरर्वास्थितानामेव शब्दानाम-
 भिधानाभिधेयसम्बन्धेनाभिसम्बन्धानामेव नित्यमन्वाख्यान-
 मात्रमेव क्रियते । नोत्पाद्यन्तेऽर्थेषु वा विधीयन्ते शब्दा
 इति । व्रज्यापक्तिरित्युदाहरणद्वयसुक्तप्रयोजनम् ॥

“षट् इति सप्तानामुपदेश” इति । भावोऽधिकृतः । स

च पुनः सत्त्वभूतो नेतरः, यतस्तत्सम्बन्धेनैव भावो
 यते तदुच्यते । किं पुनस्तत् सामान्यविशेषवाचित्वम् ?
 इति सत्त्वानामुपदेशः । सामान्यत इति वाक्यशेषः ।
 मयि सत्त्वानामध्ययने प्राप्ते विद्यमानि च विरमे
 हतमुपपददर्शनार्थम् ॥ १ ॥

‘आह,—विशेषोपदेश कथमिति ? उच्यते खण्डसूत्रम्,—

गौरन्धः पुरुषो हस्तौति भवतीति भाव-
 स्यास्ते शेते व्रजति तिष्ठतीतोन्द्रियनित्यं वचन-
 मौदुम्बरायणस्तत्र चतुष्टुं नोपपद्यते युगपदुत्-
 पन्नानां वा शब्दानामितरेतररोपदेशः शास्त्र-
 कृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्याण्यैयत्त्वाच्च
 शब्देन सञ्ज्ञाकरणं व्यञ्जहारार्थं लोके तेषां
 सनुष्यवद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्म-
 सम्पत्तिर्मन्वो वेदे ॥ २ ॥

“गौरन्धपुरुषो हस्तौति” । सत्त्वानां विशेषोपदेश इति
 वाक्यशेषः । मोषाधिकनिरुपाधिकोपपददर्शनार्थमनेकोदाह-
 रणम् । सामान्यहत्या विशेषहत्या चोभयथा शब्द प्रवर्तत
 इत्युभयमुपदर्शितम् ॥

“भवतीति भावस्य” । सामान्योपदेशः । अत्र हि
 सर्वेषां सत्तावाचिनामध्ययने प्राप्ते भवतिरवैक उदाहरणार्थं
 परिगृहीत । विद्यमानत्वमवानुभवन्त सर्वे भवतिशब्द
 वाच्या अन्याभिर्विशेषक्रियाभिरभिभवन्त्यन्ते । तस्माद्भवतीति
 सर्वक्रियाप्रसववोजभूतमस्त्वित्त्वमात्रमेव निरुपपदेन भव

तिशब्देनोच्यत इत्युपपन्नं भवति । सामान्यवाचित्वं विशेष-
निर्देशः ॥

कथमिति ? उच्यते,—“ग्रास्ते शैते व्रजति तिष्ठतीति” ।
सकर्मकाकर्मकोपदयोरनार्थमुभयेपामुदाहरणम् ॥

“इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणस्तत्र चतुष्टयं नोपप-
द्यते” । आह,—इह तावदुक्तं पदचतुष्टयम् । भाववचनता,
द्रव्यवचनता, गुणभावः, प्रधानभावः, पूर्वापरोभावः, सामान्य-
वाचित्वं, विशेषवाचित्वमिति । नोपपद्यते । कस्मात् ? वच-
नानित्यत्वात् । कः पुनरेवमाहाऽनित्यं वचनमिति ? उच्यते,
—इन्द्रियनित्यं वचनमिति । इन्द्र आत्मा, म येन ईयते
निद्राते अनुमीयते चाख्यसावात्मा कर्ता, यस्वेदं करणम्,
नाकर्तृकं करणमस्तीति, तदिन्द्रियम् । तस्मिन्नित्यमिन्द्र-
यनित्यम् । किं पुनस्तत् ? वचनम् । उच्यते श्रनेनेति वचनं
वाक्यमित्यर्थः । कतमत् ? यदेतन्नामास्यातोपसर्गनिपातात्म-
कम् । औदुम्बरायण आचार्या मन्वत इति वाक्यशेषः ।
उदुम्बरस्यापत्यमौदुम्बरि, तस्यापत्यमौदुम्बरायणः ॥

आह,—ततः किमिति ? उच्यते,—तत्र तस्मिन् वाक्ये
एव मिन्द्रियनित्ये मति यदेतत् पदचतुष्टयमुक्तमेतन्नोपपद्यते-
कस्मात् ? शृणु,—यावदेव वक्तुर्वागिन्द्रिये वचनम्, तावदेव
तदस्तीति शक्यते वक्तुं, प्रच्युतं च नास्ति । अपि च । वाक्य-
मपि वाक्यं समस्तमुद्धृतं तदिन्द्रियेणावतिष्ठते । यदेवयव-
भूतानि पदान्यवस्थितानि परिसङ्ग्राह्यम् । न च विनष्टा-
विनष्टयोः पदयोः सह परिसंख्यानमस्ति । तस्माद्वचनानि-
त्यत्वात् पदचतुष्टयानुपपत्तिरित्युपपन्नम् ॥

किं चान्यत्,—“अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेत-
रोपदेशः” । वाशब्दः समुच्चयार्थी “वा विकल्पोपमानद्वन्द्व-

योवहारेणानुप्रविश्य प्रत्याख्याम्य बुद्धिं मर्वार्थरूपां सर्वाभिधा-
 नरूपां व्याप्नोतीत्येव व्याप्तिमान् शब्दः । आह,—ततः किं
 यदि व्याप्तिमाञ्छब्दः ? उच्यते,—यदि नित्यो यदा नित्यः पद-
 चतुष्टादि सर्वमुपपद्यत एव । किं कारणम् ? न ह्यसंब्याम्य पुरु-
 षस्य बुद्धवस्वमर्थप्रत्ययमादधीत, न चानवस्थितो व्याप्नुयात् ।
 ततश्च किम् ? स शब्दः स्वमर्थमभिदधत् स्वक्रियाप्रवेशोपज्ञ-
 नितेनाभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वमात्मानमभिसम्बद्ध
 तिरोभवितुमुपक्रमते, विनाशज्ञोपैति । तस्य स्वदेशोपलज्जि-
 तैराख्यातादिभिः स्वप्रदेशविशेषानुष्मृतिपूर्वकं परिसंख्यान-
 मुपपद्यत एव । तस्मात्सम्यगेषोक्तम् । यत् पुनरेतदुक्तं न हि
 विनष्टापिनष्टयोः परिसङ्ख्यानमस्तीति । अत्र ब्रूमः,—पुरुष-
 प्रयत्नोपजनितादङ्गीह्यतात् परस्वार्थप्रत्ययमाधाय शब्दव्यक्तय
 एव ध्वंसन्ते, न तु शब्दाङ्गतयः । तास्तु तथाभिधानशक्त्या
 बुद्धिद्वारेणावस्थिताः स्वानर्थान् प्रकाशयन्त्ये । स्थिता एव
 भवन्ति । तासु साक्षात्पदपरिसङ्ख्यानं वर्त्तमानमितरासु
 विनाशिनोषु व्यक्तिसु लक्षणयोपचर्यते । तस्माद् व्याप्तिमत्त्वा-
 ष्छब्दस्य पदचतुष्टादि सर्वमुपपद्यत एव । व्याप्तिमत्त्वादित्य-
 नेनैवेतरैतरोपदेशः प्रत्युक्तः । शास्त्रकृतो योगश्च । नामा-
 ख्यातपदरूपबुद्धित्वे सत्त्वक्रियाविप्रये गुणप्रधानभावेनाति-
 ष्टेत् । तयोर्गुणप्रधानभावे मति तच्छब्दे लक्षणयोपचर्यते ।
 तथाच धातुरूपा बुद्धिस्तदर्थया संयुज्यते । बुद्धिरेव हि
 धात्वादिरूपेण विपरिणममाना शास्त्रेण मस्क्रियते । तस्यां
 मस्क्रियमाणायां शब्दे सस्कारोपचारः क्रियते । तदभिधाय-
 कत्वाच्छब्दस्य । तत्र यदुक्तं वचनानित्यत्वादितरैतरोपदेशः,
 शास्त्रकृतस्य योगी नोपपद्यत इत्येतदयुक्तमिति । नित्यत्व-
 पक्षेऽपि युगपदुत्पन्नानां गुणप्रधानभावो गोविपाणवच्चा-

स्तीति यदुक्तम्, अनैकान्तिकोऽसौ दृष्टान्तः । दृष्टो हि युगप-
दुत्पन्नयोः एककाले राजपुत्रामात्यपुत्रयोर्गुणप्रधानभावः ।
तत्र यदुक्तं, युगपदुत्पन्नानामितरेतरोपदेशो न प्राप्नोती-
त्येतदुक्तं, व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमुपपद्यत इति, तदेव
सम्यगिति ॥

अपरो व्याख्यामार्गः ।—इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टानुपपत्ति-
स्तदाश्रयस्य च सर्वस्य लोवमाक्षिप्ते परिहारपक्षेणोद्भवता-
र्थते । युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेश इति ।
अत्र समञ्जसे एव वाशब्दः । कथम् ? अयुगपदुत्पन्नानां वा
युगपदुत्पन्नानां वा नित्यानां वा अनित्यानां वैल्यर्थः । इत-
रेतरोपदेशः । इतरस्येत्याख्यातस्य क्रियावचने शब्देऽभिधान-
त्वेनोपदेशः, इतरस्य च नामशब्दस्य सत्त्ववचने शब्देऽभिधा-
नत्वेनोपदेशः । शास्त्रकृतो योगश्च । सत्त्वश्रावणे चैते
क्रियासत्त्वे आख्यातनामशब्दाभ्यां युज्येते । तस्मादुपपद्यते
पदचतुष्टमिति ॥

आह,—आगमनमात्रमेतत् । हेतुरुच्यतां, कथं विनष्टा-
विनष्टयोः सह परिसंख्यानम्, अवस्थितयोर्वा गुणप्रधानभाव
इति ? उच्यते,—व्याप्तिमत्त्वात् तु शब्दस्य । इत्यर्थः समान
पूर्वेण ॥

सम्पत्तिः, फलसम्पन्नमेव कर्म भविष्यतीत्येव मर्थं वेदे मन्त्र-
समाभ्रात इति वाक्यशेषः । इतरथा हि पुरुषेषु विज्ञानस्थानि-
त्यत्वाद्यर्थं नाभिदधते देवानामाख्यातोपसर्गनिपातैरशि-
क्षितत्वान्मन्त्रिभित्वाहिकरणशीलत्वाद्वा देवानामपराध्ये
यथावत् प्रयुञ्जानाः नामाख्यातोपसर्गनिपातान् । ततश्च सर्वा-
र्थप्रत्यक्षदृशो देवाः स्वल्पमप्ययथावदभिधाने न मर्षयन्ति ।
विशुण्णमेतदिति विद्याऽनित्यत्वात्तदभावेनेयुः कर्मणि । ततश्च
देवताहेतुं कर्मफलं सम्पद्यते । न च केवलं फलासम्पत्तिः ।
किं तद्विदुः दुरिष्टहेतुको दोषोऽपि स्यात् । तस्मादेत एव
नामाख्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुपरिपाटीविनियमार्थं
मन्त्रेषु वेदे समाभ्राताः । नहि नामाख्यातोपसर्गनिपातान्
परित्यज्य मन्त्राः सन्ति । एतदेव चतुर्विधं पदजातं प्रोयोगा-
नुपरिपाद्या कयाचिदवस्थितं मन्त्रा इत्युच्यन्ते ।

आह,—कथमनित्यत्वं विद्यायाः पुरुषेष्विति ? उच्यते,—
इह तु न वाक्यविरचनानुक्रमेण अर्थवस्त्वनुप्रेष्यते, मनुष्य एव-
मेत ब्रूयात्—‘त्वं गन्तुं देवतत्तमिति’ । स तेनैव वाक्यविर-
चनानुक्रमेण बहमपि सन्तमर्थं न शक्नोति प्रतिपादयितुम् ।

इत्यत्र नित्यत्वं विद्यायाः पुरुषेषु । तददोषं वा मनुष्यान् प्रति,
एव मनुष्याणामनित्यत्वाद्दिव्यायाः । अयमपि हि
क्यानुक्रमेण वक्ति मनुष्य. कश्चिदर्थं, न तेनैव श्वा
न वक्तुम् । तत्र यदुक्तं—किमर्थं मन्त्रो वेदे समाभ्रात
इदं न युक्तम् । पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मफलसम्पत्त्यर्थं
वेदे समाभ्रात इति । नह्यविचारितमेव विज्ञायन्ते । अत
ह । पदचतुष्टमाक्षिप्य पक्षप्रतिपक्षशो विचार्य अवधारि-
विषयायाच्चेपप्रमङ्गेनैवास्य परिक्रिप्ताः । देवमनुष्यव्यव-
हारायमेतदिति । तदेतत्सर्वमपि चोदकवशेन प्रमत्तानु-

एवोच्यते । किं तर्हि ? अपेक्षाकृतं शून्यत्वमिति । भावशब्द
 एवातीपपदत्वेन युक्त इति चेत्, न, प्रयोगाप्रसिद्धेः । न हि
 अभावे भाव इति प्रसिद्धः प्रयोगः । न च प्रयुज्यमानोऽपि
 भावशब्दो भावशब्द एवोपपदत्वेन प्रधानादिशब्दवत् कश्चिदि
 शेषप्रत्ययमादधाति । तस्मात् सर्वोपपदज्ञानस्य भवतेरात्मभा-
 वेनेद जगद्विद्यम, इतरेस्तु भावविकारै परमाप्तादिभि-
 र्भावविकारात्मभिरनित्यम् । कस्मात् ? विकारात्मकत्वादेव ।
 एतौ ह्यनित्य, तमेव भवनमात्राभिसम्बन्धेन प्रहीनसर्व-
 विकारम् । एतत्सद्भावविदोऽवधृतवेदान्तरहस्यमम्यद-
 रावरविदो मीधाविन आग्नेदविदो न कृतस्त्रकारितया युक्ता-
 धिकारबन्धना एतत्परिज्ञानादेवोपचीणकर्मापभोगसन्ताना
 सन्त आत्मकामा प्रतिपद्यन्ते । नेतरं प्रधानादिविद । वेदा-
 नुशासनैकदेशानोश्चरपुरुषप्रधानादीननित्यान् भावविकारान्
 स्वमतिकल्पनादितुव्यवहितान् सत्त्वा स्थिरीकृत्यानेन प्रतिप-
 द्यन्ते भवनमात्राभिसम्बन्धेन तदेतस्मादात्मन उद्दिजन्त आत्म
 प्रकाशकान्तर्याम्यथ चित्तमन्तानमिव मन्यमाना । केचिच्च
 शक्तिहानादसम्बाधनादेव । स एव इह वेदाङ्गैर्वेदार्थनिर्वच
 नाभिनिवेशशब्दाना सामान्यविशेषद्वय्युपदेशप्रसङ्गे प्रवर्तमानं
 भवते कृदन्तीभूतस्य भवनमात्रमेव वक्तुं सामर्थ्यम्, नेतरान्
 भावविकारान् विद्यमानानपीति । एतेन प्रसङ्गेनात्र मत्त-
 चित्तो वेदरहस्यो ब्राह्मणै ॥ २ ॥

तत्र विस्तरेणाय विधीयते,—

पङ् भावविकारा भवन्तीति वार्थ्यायणि-
 र्जायतेऽस्ति विपरिणामते वर्द्धतेऽप्रचीयते विन-
 श्यतीति जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे

नापरभावमाचष्टे न प्रतिषे

सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य
तत्त्वादिकारं वर्द्धत इति स्वाङ्गभ्युच्चयं सांयौगि-
कानां वार्थानां वर्द्धते विनयेनेति वा वर्द्धते शरी-
रेणेति वाऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः ।
लोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्व-
भावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ ३ ॥

“पङ् भावविकारा भवन्तीति” । अपि च सत्त्वविदो
विगृह्णन्ति भावशब्दं भवतेः, स्वपदार्थं भवनं भाव इति ।
“सन्मात्रं भावलिङ्गं स्यात्”—इति पठन्ति । तस्य विकाराः
भावविकाराः, भवन्तीति सामान्वादात्मनः प्रस्कन्दा इव
स्वेन वैशेषिकेण भावविकारात्मलाभाय भवन्ति । इतिपरः
प्रयुज्यमानः शब्दपदार्थकः ।

क एवमाह “पङ् भावविकाराः”—इति ? उच्यते,
“वार्थायणिः”—इति । तिकादिपाठात् फिञ् ।
इति वाक्यशेषः ॥ निर्देशत उपलब्धानां
सुखार्थम् । अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव भावविकारा
भवन्तीति ॥

आह,—कतमतदिति ? उच्यते,—“जायतेऽस्ति विपरिण-
मते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति” ।

आह,—एतेषां जन्यादीनां भावविकारशब्दानां कः
कस्यां विकारावस्थायामवस्थितं भावमाचष्टे, कं वा विद्य-
मानमपि नाचष्टे, कं वा न प्रतिषेधतीति ? उच्यते,—

“जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे, नापरभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति” । जनिः पूर्वी भावः, तस्य पूर्वभावस्य घसां भाव-
विकाराणां यदि वाच्यो यः पूर्वी भावविकारः, तस्य जायत
इत्यनेन शब्देनादिमाचष्टे ॥

आह,—किमादिमेव ? नैत्युच्यते । उक्तमुपक्रमप्रभृत्यप-
वर्गपर्यन्तमिति । स एव पूर्वापरोभूतो भावस्तावदेव जायत
इत्युच्यते । यावन्निष्ठाशब्दवाच्य. संवृत्तो जात इति । नापर-
भावमाचष्टे, न प्रतिषेधति । नेति प्रतिषेधे, न परो भावः,
अपरभावः ॥

आह,—कस्मादपरः ? पौर्वापर्यं हि देशकालकृतम्
उच्यते,—जनिशब्दवाच्यो भावविकार. पूर्व, तस्मादपरकालो-
क्तिशब्दवाच्यः । तत्रैव सति जनिशब्दवाच्ये भावविकारे
स्तेरप्यर्थोऽस्ति विद्यमानता । किं कारणम् ? न ह्यविव्य-
क्तो जायते । अपि च कारणात्मनि भावे सर्व एते भाववि-
काराः सन्ति । सर्वार्थप्रसवशक्तित्वात्तस्य । यथा पृथिव्यां घटा-
यो भावविकाराः । ते तु द्वारद्वारिभावेन विशेषात्मलाभं
प्राप्नुवन्ति । तद्यथा । जनिद्वारेणास्तिः । अस्तिद्वारेण विपरि-
सतिः । किं कारणम् ? न ह्यजातोऽस्तीत्युच्यते । नाप्यविव्य-
क्तानो विपरिणमत इति । तत्रैव सति जायत इत्येष शब्दो
जन्मैव केवलं ब्रवीत्यविवक्षितेतरभावविशेषम् । किं कारणम् ?
एकार्थवृत्तित्वाच्छब्दस्य । अस्तिशब्दवाच्यस्य भावविकारस्या-
सम्पूर्णत्वात् । अनवष्टुतरूपं हि तस्यामवस्थाया तद्वत्त्वतुमान-
गम्य किमपि जायत इति । तस्माज्जायत इत्येष शब्दो जाय-
मानावस्थाया मस्तित्वं विद्यमानमपि आचष्टे ॥

आह,—यदि नाचष्टेऽर्थादापन्नं भवति प्रतिषेधतीति ।
उच्यते,—“न प्रतिषेधति”—इति । अस्तित्वस्य न प्रतिषेधं

नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधे ॥ ३ ॥
 सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रव्यवमानस्य
 तत्त्वाधिकारं वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चय सांयौगि-
 कानां वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरी-
 रेणेति वाऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रति-
 लोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्व-
 भावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ ३ ॥

“पद् भावविकारा भवन्तीति” । अपि च सत्त्वविदे
 विरुद्धान्ति भावशब्द भवते, स्वपदार्थं भवन भाव इति ।
 “सम्भाव भावलिङ्ग स्यात्”—इति पठन्ति । तस्य विकारा
 भावविकारा, भवन्तीति सामान्दादात्मनः प्रस्कन्दा इव मन्त-
 स्त्वेन वैशेषिकेण भावविकारात्मलाभाय भवन्ति । इतिपर
 प्रयुज्यमान शब्दपदार्थके ।

क एवमाह “पद् भावविकारा”—इति ? उच्यते,—
 “वार्थायणि”—इति । तिकादिपाठात् फिज । आचार्य
 इति वाक्यशेष ॥ निदेशत उपलब्धाना पद्धित्वधारण
 सुखार्थम् । अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव भावविकारा
 भवन्तीति ॥

आह,—कनमतदिति ? उच्यते,—“जायतेऽस्ति विपरिण-
 मते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति” ।

आह,—एतेषा जन्यादीना भावविकारशब्दाना क
 कस्या विकारावस्थायामवस्थित भावमाचष्टे, क वा विद्य-
 मानमपि नाचष्टे, क वा न प्रतिषेधतीति ? उच्यते,—

न प्रतिषेधति” । विनाश एवापरभावस्तस्यादिमाचष्टे ।
किमादिमेव ? न इत्युच्यते । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमित्युक्तं,
यावद्दिनष्ट इति । स च विनाश इव नू अपूर्वभावमाचष्टेऽप
क्षीयतेरर्थं विज्ञातमपि तस्मिन् विनाशे कथं युगपदपक्षीयते
रथो विनाशेऽस्तीति ? उच्यते,—न ह्यनपक्षीयमाणो विन
श्येत् ॥ ३ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा
भवन्तीति ह स्माह ते यथावचनमभ्युहितव्या
न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटा-
यनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्व्योतका
भवन्त्युच्चावचाः प्रदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तथ
एषु पदार्थः प्राहुरिमे तन्नामाख्यातवोरर्थविक-
रणम् ॥ ४ ॥

आह,—एतेभ्यो भावविकारेभ्य किमन्येऽपि व्यतिरिक्ता
मन्ति भावविकारा न वा ? इत्युच्यते,—“अतोऽन्ये भाववि
कारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह” । अतो भाव
विकारपट्काद्येऽन्यत्वेन भावविकारा लक्ष्यन्ते, ते पृथक् पृथ
गव्यन्तभिन्ना मन्ति । किन्तुहि ? एतेषामेव विकारा भवन्ति ।
तद्यथा—जनिशब्दवाच्यो भावविकारोऽनेकप्रभेदभिन्नोऽनेक
पर्यायशब्दवचनो निष्पद्यतेऽभिव्यज्यते उत्तिष्ठतीत्येवमाद्यु
पेक्षितत्वम् । तथा अस्तिशब्दवाच्योऽनेकप्रभेदभिन्नोऽनेक
पर्यायशब्दवचनश्च, अस्ति, विद्यते, भवतीत्येवमादि । तथा
विपरिणमतिशब्दवाच्यो विपरिणमते, जीर्यति, भावान्तर-
मापद्यते इत्येवमादि । तथा वर्हतिशब्दवाच्यो वर्हते, पुष्यति,

“समित्येकोभावम्” अर्थमाह । मृगहृत्तीति ॥

“व्यपेत्येतस्य प्रातिनीत्यम्” आह । विगृह्णातिर्विश-
हार्यो विगृह्णाति, अपगृह्णातीति ॥

“अन्विति मादृश्यापरभावम्” आह । अतुरूपमस्येद-
मिति मादृश्यम् । अनुगच्छतीत्यपरभावः ।

“अपीति ससर्गम्” आह । सर्पिषोऽपि स्यात् । मधुने
ऽपि स्यात् ॥

“उपेत्युपजनम्” । उपजायते ॥

“परीति सर्वतोभावम्” आह । परिधावतीति ॥

“अधीत्यपरिभावम्” आह । “ऐश्वर्यं वा” । अधिति
ष्ठति, अधिपतिरिति ॥

आह,—नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसयोगद्योतका भवन्ती-
त्युक्तम् । अत्र नाम्नः कर्मोपसयोगद्योतका भवन्तीत्येव न
गृह्यते । “उपसर्गाः क्रियायोगे (पा० १, ४, ५८)” —इति
प्रसिद्धो ह्युपसर्गाणां क्रियापदेन योगो न नाम्ना । उप-
सर्गा हि क्रियाङ्गत्वेनैव नामान्यास्कन्दन्तीति ॥ ५ ॥

इति जम्बूमागीश्वरवासिन आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृती

निरुक्तव्याख्याया षष्ठ्याध्यायस्य [प्रथमाध्यायस्य]

प्रथम पाद ॥ १ ॥

द्वितीयपाद ॥

अथ निप्राता उच्चावचेष्वर्षेषु निपतन्त्य-
ष्युपसर्गोऽपि कर्मोपसंघहार्योऽपि पदपूर्वस्या-

स्तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीवेति भाषा-
 याञ्चान्वध्यायञ्चाग्निरिवेन्द्र इवेति नेति प्रति-
 षेधार्थीयो भाषायासुभयमन्व श्यायन्नेन्द्रन्देव-
 मंसुतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य
 यत् प्रतिषेधति दुर्मदासो न सुरायामित्युपमा-
 र्थीय उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिसौते
 ॥ १ ॥

“अथ निपाताः” । उक्तमुपसर्गलक्षण सामान्यम् (४४२
 पृ०),—“नामाख्यातयोस्तु कर्मोपमयोगद्योतका भवन्ति”—
 इति, विशेषलक्षणमपि (४४५ पृ०),—“आ इत्यर्वागर्थे” इत्ये-
 वमादि । अस्या इति कृत्वा च ते प्रत्येकं समाध्याता । त्रपुना
 सामान्यलक्षणानुपक्तं प्रतिज्ञाप्रसक्तमेव निपातलक्षणं वर्ण-
 यिष्यामः । तदधिकारोऽयमथशब्दः ॥

“उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति” । उच्चावचेष्वनेकप्रकारेष्वर्थेषु
 निपतन्तीति निपाताः ।

आह,—कतमे पुनस्ते ? उच्यते,—“अप्युपमार्थेऽपि कर्मो-
 पसंग्रहार्थेऽपि पदपूरणाः” । उपमैवार्थं उपमार्थं, तस्मिन्नुप-
 मार्थे । उपमा नाम,—कस्मिंश्चिदेवार्थे य. प्रसिद्धी गुणः, तद-
 न्यस्मिन्नप्रसिद्धस्तद्गुणेऽर्थे शब्दमात्रेण यदुपसयोज्य तद्गुणप्र-
 काशनं क्रियते सोपमा । कर्मोपसंग्रह एवार्थं. कर्मोपसंग्र-
 हार्थः, तस्मिन् कर्मोपसंग्रहार्थः । अर्थोपसंग्रहार्थं इत्यर्थः ।
 कर्मशब्दो हि प्रावेणार्थपर्यायश्चन एतस्मिञ्च्छास्त्रे । “गति-
 कर्मण उच्चरे धातव. (३, २, ३)”, गत्यर्थो इति गम्यते ।

पदमेव पूरयितव्यं, येषामर्थे, ते पदपूरणाः । तद्वैतैव
विधात्वमर्थभेदकृतं निपाताना समासेन ॥

आह,—किमविशेषेण सर्वे एतन्निवृत्तं निपतन्ति ?
नैव्युच्यते । “तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति” । तेषां
सर्वेषा मध्ये एते एव चत्वारः—इव, न, चित्, नू च प्रायोऽप्या
उपमार्थे भवन्ति ॥

अधुनैव मुक्ता मायाच्छन्दःप्रविभागेनोदाहरणमेकैकं दर्श-
यति । समासविस्तराभ्यां हि शास्त्राणि प्रतीयन्ते । तत्रा-
तावत्,—“इवेति भाषायां च” उपमार्थीयः । “अन्वध्यायश्च”
छन्दसि चेत्यर्थः । कश्चित् छन्दस्येव भवति, न भाषायाम्
कश्चिद्भाषायामेव, न छन्दसि, कश्चिदुभयत्र, इत्यतो विभागे
प्रदर्शयते ॥

आह,—किमुदाहरणमिषेत्यस्योपमार्थीयस्य ? का चो-
भाशब्दस्य व्युत्पत्तिरिति ? उच्यते,—उपगम्यातद्यागुणैर्भ-
यत इत्युपमा । “अग्निरिवेन्द्र इवेति”—इत्येतदोदाह-
णम् । तपसः पुत्रो मन्युर्नाम, तस्येयमार्थम् ॥

आह,—ननु सर्व एवायमृग्यजु सामाथर्षात्मको ब्रह्म-
शिरादित्यान्तरपुरुषस्य भगवतो हिरण्यगर्भप्राणस्वार्थमेत-
यके रहस्यब्राह्मणे “शतर्चिनो मध्यमाः”—इत्येवमाद्यतुष-
कस्य पुनः पर्यायिण्य “एतमेव सन्तं शतर्चिन इत्याच-
एतमेव सन्तं गृह्यमद इत्याचक्षते”—इत्येवमादिना कस्य

द्वेकस्मादात्मनः परिश्रयमात्रशेषः सन् शीनकः कुर्यात्, पश्यती
 शुभावपि । तेन चैत्रशावुभावपि मन्त्राभिव्यक्तौ व्यापृतौ ।
 बुद्धिदेवतात्वेन हिरण्यगर्भः चैत्रज्ञोऽवस्थितः, सर्वभूतानां
 कर्मविपाकानुरूप्येण । यमर्थं शब्दं वा दर्शयति । तदितरो
 विशिष्टकर्मकारी चैत्रज्ञो बुद्धिस्थः पश्यति । तत्रैवं सति वसि-
 ष्ठादिर्मन्त्रदृक् चैत्रज्ञः । तेनैवोपदर्शितं मन्त्रं पश्यतीत्युभय-
 मुपपद्यते । एवं सत्युभावपि याथात्म्यातस्त्वावदनुमन्त्रेणैव मन्त्र-
 प्रयोगकाले उभयोरर्थवत्त्वाय ॥ यत् पुनरेतदुक्तं भवति, श्रुति-
 च्छ्रुत्योर्विरोधे श्रुतिरनपेक्ष्येति । न हि विरोधोऽस्त्युभयोरपि
 सम्भवीयमानयोः । अपि च श्रुतिपूर्वकमेवेदं स्मरणं, न स्वत-
 न्त्रम् । -ताण्डके हि रहस्यब्राह्मणं दर्शयति,—“यत् साम्ना-
 स्तौष्यन् स्यात्, तस्मातोपधावेत् । यस्याश्चि ताश्चम् ।
 यदार्पं तश्चपिम्”—इति । तत्र यदुक्तं स्मृतिरियमिति, तद-
 युक्तम् । तस्माद्वक्तव्यमेव विशिष्यार्पमिति ।

त्रिष्टुबेदा, मान्यवो, श्येनादिषु निष्केवल्ये शस्यते । “शुग्नि-
 रिव मन्यो त्विष्टितः संहस्र सेनानीर्नः सङ्घुरे हूत एधि ।
 इत्यायु शत्रुन् भजस्व वेद भोजो मिमानो वि सधो सुदस्र ।”
 (ऋ० सं० ८, ३, १८, २) । मन्युः पुनरिन्द्र एव, “मन्युरिन्द्रो
 मन्युरेवाप्तं देवो मन्युर्हीता वरुणो जातवेदाः । (ऋ० सं०
 ८, ३, १८, २) । साहाभाग्यात् कर्मपृथक्त्वाच्च । अथवा देवता-
 न्तरम्, पृथगभिधानश्रुत्यभिधानसम्बन्धात् ॥

आह,—ननु मान्यवो मन्त्रो माहेन्द्रपहयलिमन्त्रिधो
 निष्केवर्थ्यं शस्यमानो महेन्द्रमभिहितसंस्कारेणासमर्थ एव
 वक्तुम् । अथ किमर्थमयं निष्केवर्थ्यं शस्यते इति ? उच्यते,
 —सन्त्यदेव हि श्रुत्यभिव्यङ्ग्यमपूर्वमारुदुपकाराद्भूतं माहे-
 न्द्रपहयलिष्यङ्ग्यापूर्वस्व । अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे

स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदधतामिति व्यायविदो
यात्रिका पठन्ति । वक्ष्यति चायमपि,—“इनीमा-देवता
अनुक्रान्ताः सुक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठा. (७, १,
६)”—इति । स एव मन्युस्तुतिभाक् एव । यथा—“अभि
त्वा शूर (ऋ० सं० ५, ३, २१, २)”—इति इन्द्र एव तस्मिन्नि-
ष्क्रेषण्ये, यथा “आपो हि ष्ठा (ऋ० सं० ७, ६, ५, १)”—
इत्याप आग्निमासते, सूर्यादय आश्विने, एवम् ।

हे ‘मन्यो’ । ‘सङ्घरे’ सङ्घनशील । एतस्मिन् यद्रूपामभि-
भवनकाले प्रत्युपस्थिते ‘हुत’ आहतः ‘सन् अस्माभिः,
‘सेनानी’ सेनाप्रणेता ‘न.’ अस्माकम् ‘एधि’ भव । ततश्च
‘अग्निरिव’ त्विषित.’ दीप्तस्त्व तेजसा ‘महस्र’ अभिभव तान-
न्मच्छ्रून् । ‘हत्वाय’ हत्वैव यदेतेषामस्मच्छ्रूणां वेद.’ धनं
तत् त्वमादाय तेषामस्मद्योधानाम् ‘भोज.’ वलं ‘मिमान.’
निर्माय यथावस्तु यथाहं ‘विभजस्व’ । वेऽपि च केचिद्वता-
वशिष्टाः ‘नृध’ नृधकारिणः अन्महिषः अस्मत्तः प्रत्याजिहीर्ष-
स्ये तद्धनम्, तेषामोजो मिमानः । तूलयित्वा कियदवशिष्टवना
श्रोते न गता प्रत्याहर्तुमित्येवं मिमानस्तावन्मात्रशेषवलान्
कृत्वा त्व ‘विनुदस्व’ एनान् दूरं प्रचिप अपुनरागमनाय ।

द्वितीयमुदाहरणमेतस्यैव,—“इहिवैधि मापं ष्योष्ठाः पर्वत
इवाविचाचलि । इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राट्टे सु धारय ।”
(ऋ० सं० ८, ८, ३१, २) । अनया चानुष्टम्भा ध्रुव आङ्घ्रिरसो
राजानमभिसिषेच । ‘इहैव’ राट्टे त्वम् ‘एधि’ भव । ‘मा’
घातस्त्वम् ‘अप ष्योष्ठा.’ । ‘पर्वत इव’ ‘अविचाचलिः’ अवि-
चलनशीलः । ‘इन्द्र इव’ च ‘इह’ ‘ध्रुव’ शाश्वतः ‘तिष्ठे’ ।
‘स्वित्वा च इदं ‘राट्टम्’ ‘इह’ ‘उ’ एव विभूतियोगिन स्थितं
‘धारय’—इत्याशीः ।

भाषायां प्रसिद्धेवेति कृत्वा नोदाहरणं पठितम् । अथवा एते एव । 'अग्निरिव तीक्ष्णः' 'इन्द्र इव विक्रान्तः' ।

“नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम्” । प्रसिद्धः । “उभय-
मन्वध्यायम्” । “नेन्द्रं देवममसतेति (ऋ० स० ८, ३, २८,
१)” । नेन्द्रं देवमात्मनो दीपधितारममन्वन्तादित्यरश्मयः ॥

आह,—किं पुनर्लक्षणमिति ? उच्यते,—‘प्रतिषेधार्थीयः
पुरस्तादुपचारस्तस्य यत् प्रतिषेधति’ ।

“दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुपचार-
स्तस्य येनोपमिमीते”—इति । येनार्थेनोपमेयमर्थमुपमिमीते ।
तद्यथा,—“दुर्मदासो न सुरायामिति” । “हृद्य प्रीतासो
युध्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम् । ऊधुर्न नृन्ना जरन्ते ॥” (ऋ०
स० ५, ७, १६, १) । काग्वो मेधातिथिराङ्गिरमस प्रियमेध
पेन्द्र सूक्तं ददृशाते । तत्रैषा गायत्री । येषामपि विनियोगः
क्वचिदन्यत्र नास्ति, तेऽपि याञ्चरतोमे विनियुज्यन्ते । ‘हृद्य’
‘प्रीतासः’ प्रीताः सन्तो हृद्येष्ववसिताः सोमाः ‘युध्यन्ते’
मम्यहारमिव कुर्वन्ति । अहं विशिष्ट इत्येव अर्हमानाः ।
क इव ? ‘दुर्मदासो न’ दुर्मदासः “आकाशेरसुक् (पा० ८,
१, ५०)” यथा कुक्षितमदाः केचिद् पुरुषाः सुरायां पीतायां
मत्वां युध्येरन्, एवम् । किञ्च, तमेव यज्ञमानं ‘जरन्ते’ स्तु-
न्तीव आत्मानमपरितृष्टाः । कथं जरन्तो ? ‘ऊधुर्न’ ऊधुरिव
रात्रिमिध ‘नृन्नाः’ भूत्वा स्त्रियं मम्ययोष्यामह इत्येवमभि-
प्राया इव । “नृन्नाः’ स्तोतारः । ते च ‘ऊधुर्न’ पयसा पूर्णं
गवादे रूध इव सोमपूर्णं त्वां ‘जरन्ते’ स्तुयन्ति ।” इति
सायणः ॥ केचिद्विशिष्टाः पुरुषाः ॥ १ ॥

चिदित्ये पोऽनेककर्माऽऽचार्य्यच्चिदिदं ब्रूया-

‘पृथक्कमह’ पृथग्भाव एव ‘विज्ञायते’ । तद्यथा,—देवदत्त-
पद्मदत्तौ, देवदत्तश्च यद्भदत्तश्चेति ॥

आह,—द्वावप्यत्र देवदत्तयद्भदत्तौ श्रूयते, न तु तयोरीहै-
शिकमिव पृथक्कमिति । यथा गाः, अश्वान्, पुरुषान्, पशू-
निति प्रत्येकमुद्दिश्यमानानाम् । इह तु विग्रहेण च शब्दा-
गमादे तत् पृथक्कमुपजायते । नानापहणं ह्योर्वहनामर्थानां
विग्रहः स एव पृथक्कादेतोः पृथक्केन निमित्तेनोपलक्ष्यमाणः,
यश्चाद् द्वावर्थौ बहून् वा गृह्येत्कस्मिन् कर्मणि उपसमा-
वेश्यति । तद्यथा,—‘देवदत्तयद्भदत्तौ पचेत्’—इत्येवम् ।
तस्मात् ‘कर्मोपसग्रह’—इत्येतद्भासैव तद्व्यति । अथवा
द्वहस्य तिथेत्युक्ते प्रजापतिरनुक्तोऽपि द्वितीयो गन्वते प्रजा-
पतिश्चेति ॥

कतमं पुनरसाविति ? उच्यते,—“चेति” कदाचिद्व्य-
मेव ‘समुच्चयार्थ’ ‘उभाभ्याम्’ अप्यथोभ्यां विगृहीताभ्या-
मेव संयुक्तं ‘प्रयुज्यते’ । तथाच,—“ब्रह्म च त्वं च
द्वहन्त्सं युज्याव सनिभ्य आ । अरातीवा चिद-
द्रिवोऽनु नो गूर ममते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।” (ऋ० स०
६, ४, ४१, ५) । घोरपुत्र. प्रगाथोऽनया ऐन्द्रा पङ्क्त्या
इन्द्रस्य सख्यार्थं सब्रवीत् । हे ‘द्वहन्’ इन्द्र ! ‘अह च’
प्रगाथ ‘त्वं च’ ‘सयुज्याव’ । एकस्मिन्नर्थे सति प्राप्तिलक्षणे
युज्यावहे ‘आ सनिभ्यः’ आपाप्तेः । ‘अरातीवा’—इत्येकं पदम्
अत्रैवमावा संयुक्तौ दृष्ट्वा हे ‘अद्रिवः’ । ‘अरातीवा चित्’
अदानशीलोऽपि दानशीलतामुपेत्यामुमस्यत एवावयोर्दानम् ।
‘भद्रा’ भन्दनीया ‘इन्द्रस्य’ ‘रातयः’ दामानीत्येव मन्वमानः ।
को हि नाम त्वत्संयुक्तानामश्राकं न दद्यादित्यभिप्रायः ॥

अथाप्याकारः “एतस्मिन्नेवार्थे” समुच्चयार्थे । “देविभ्यश्च

पितृभ्य आ”—इति । अयमस्मिन्नन्त्रे आकारः । “यो अग्निः कथ्यवाहनः पितॄन् यच्च हताहधः । प्रेदु हव्यानि देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥” (ऋ० सं० ७, ६, २२, १) । अनुष्टुप्, आप्री, पितृयज्ञे विनियुक्ता । ‘योऽग्निः’ कथ्यस्य षोढा, यस्यायमधिकारः, कथ्यानि षोढव्यानीति, स इहास्माक पितृयज्ञे होतृत्वेन, स्थितः, ‘पितॄन्’ ‘यच्चत्’ पूजयत्वित्यर्थः । किञ्चक्षणान् ‘ऋताहधः’ सत्यहधो वा यज्ञहधो वा । किञ्च । ‘प्रेदु हव्यानि’ योजति, योचतु च । प्रब्रवीत्वैतानि हवीष्यन्तत्प्रदत्तानि । कथ्यै ? ‘देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च’—इति ॥

“वेति” अयं “विचारणार्थे” । सप्तस्यार्थार्थप्रसङ्गेनोदाह्रियते । “हन्ताहं पृथिवी मिमां निदधानोह वेहवा । कुषित्सोमस्यापामिति ॥” (ऋ० सं० ८, ६, २७, ३) । ऐन्द्रो लवस्तस्येयमार्थं, गायत्रो । ‘हन्त’ इदानीमेव ‘अहम्’ ‘इमां पृथिवीम्’ ‘इह वा’ अन्तरिक्षलोके, ‘इह वा’ द्युलोके । अथवा ‘इह’ दक्षिणे स्तब्धे, ‘इह वा’ सव्ये ‘निदधानि’ अवस्थापयामि । अतः स्थानादुद्धृत्य । अथ किमर्थं ब्रूते ? ‘कुषित्सोमस्य’ बह्वहं सोमम् ‘अपाम्’ पीतवानिति । अस्य मे सोमपानस्थानुरूपमेव वीर्यमस्तीत्याभिप्रायः ॥

“अथापि” “वेति” अयं “समुच्चयार्थे भवति” । “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति” । “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते घग्ने अर्गमयुञ्जंस्ते अस्मिञ्चवमादधुः (य० सं० ८, ७)” । अनुष्टुबेपा । वाजपेयेऽश्वयोजने विनियुक्ता । हे अश्व ! वायुश्च त्वा मनुश्च त्वा, गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जन्ति त्वामस्मिन् रथे । ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एवञ्च पृथक्सम्पन्नं युक्तवन्तो देवानामृषीणां च । त एव च ताम्बन्

ववमादधुं चाहितधन्तो यस्मादतो ब्रवीमि ममापि चाम् ।
तमश्च त एव युष्वन्तु, जव चास्मिन्नादधत्विति ॥ ३ ॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहापीर्यौ
पूर्वेण संप्रयुज्येते अयमचेदं करोत्वयमिदमिदं
हं करिष्यतीदं न करिष्यतीत्यथाप्युकार एत-
स्मिन्नेवार्थं उत्तरेण न्यपेमे वदन्ति सत्वमु ते
वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तद् हीत्येषो-
ऽनेककर्मदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि
करिष्यतीत्यनुष्टे कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसू-
यायां किलेति विद्याप्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न
ननु इत्येताभ्यां सम्प्रयुज्येतेऽनुष्टे न किलैवं
ननु किलैवमेति प्रतिषेधे सा कार्पीर्मा हार्पी-
रिति च खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृत-
मथापि पदपूरण एवं खलु तद्ववभूवेति शश्वदिति
विचिकित्सापीर्यो भाषायां शश्वदेवमित्यनुष्टे
एवं शश्वदित्यख्यं ष्टे नूनमिति विचिकित्सा-
पीर्यो भाषायामुभयमन्वध्यायं विचिकित्सापी-
यश्च पदपूरणश्चागस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य
मरुद्भ्यः सन्नादित्साञ्चकार स इन्द्र एत्यपरि-
हेव्याञ्चके ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पाठः ॥ १, २ ॥

। “अह इति च, ह इति च” हावप्येती “विनिग्रहार्थीयौ” ।
तयोः पुनरितयोरितत् प्रयोगस्वाभाव्यम् । इयोरर्थयोरिककान्ठे
प्रकृतयोः “पूर्वेण” पूर्ववाक्यगतेनार्थेन संयुक्तौ “प्रयुज्येते” ।
तद्यथा,—“अयमहेद करोत्वयमिदम्” । अयमह, यज्ञदत्तो
गा. पाययतु, अय देवदत्तो भुङ्क्तामिति ॥

हकारस्योदाहरणम् “इद ह करिष्यतीति” । यज्ञदत्त
इद ह करिष्यति । “इदं न कुरिष्यतीति” । औदनं न
पच्यतीति ॥

“अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण” । विनिग्रहार्थे
भवति । स पुनरुत्तरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्ते प्रयु-
ज्यते । तद्यथा,—“स्येमे” वृषलाः “वदन्ति” । “सत्यसु ते”
ब्राह्मणाः “वदन्तीति” । विनिग्रहो नाम, विभागेनावस्थ-
तयोर्यज्ञदत्तदेवदत्तयोरिकस्मिन् यज्ञदत्तेऽभिमतरक्षगोपायनस्य
नियमेन ग्रहणं यत् स विनिग्रहः । तदर्थं विनिग्रहार्थः,
विनिग्रहार्थ एव विनिग्रहार्थीयः ॥

। “अथापि” उकारः “पदपूरणः” भवति । “इदं मु त्वत्
पुरुतमं पुरस्ताज्जगत्स्मिन्सो ययुनावदस्यात् । नूनं द्विवो
दुहितरो विभातोर्गात् छेषवन्नुपमो जनाय ॥” (ऋ०
स० ३, ८, २, १) । वामदेवो गीतमोऽनया विष्टुभीषसं
तुष्टाव । प्रातरनुवाक्यास्त्रिनयोः शस्यते । ‘इदं’ तत् ‘ज्योतिः’
यत् जनाः कथयन्ति । उकार. पदपूरणः । एतत् ‘पुरुतमं’
बहुतमम् । कुत. ? पुरुतमम् । ‘तमसः’ यदभिभूय शार्करं
तमः स्वमात्मानमभिव्यनात् । अत एव तद् बहुतमम् ।
‘पुरस्तात्’ प्राच्या दिशि ज्योति. ‘वयुनवत्’ प्रज्ञानवदुत्ति-
ष्ठति । ‘नूनं’ निश्चयेन एताः ‘उपसः’ दिवो दुहितरः । रूप-
सामान्यात् दुहितृत्वात् । ‘विभातोः’ विभासमानाः ‘गावु’

गमनमपि कृतार्थं जनानां 'क्षणवत्' कुर्वन्त्य भागञ्छन्ति ।
यथेयमनुरज्यते प्राची दिक्, विध्वस्यते च तम । एकस्मा
एव पूजनार्थं बहुवचनम् ॥

“तदु प्रयच्छतम मस्य कर्मदृष्टस्य चारुतम मस्ति
दम । उपचरे यदुपरा अपिन्वन् मध्वर्णसो नद्य
चतस्रः ।” (ऋ० स० १, ५, २, १) । द्वितीयमुदाहरण-
मस्यैव । गीतमी नोधाद्यानया त्रिटुभेन्द्रमस्तीत् । प्रवर्गे
विनियुक्ता । 'तत्' प्रकर्षेण 'यच्छतम' पूज्यतमम् । उ इति
पदपूरण एव । 'अस्य' इन्द्रस्य 'दस्यस्य' दासयितुर्दमनीयस्य
वा 'चारुतम, शोभनतममन्यदपि तस्य 'अस्ति' 'दस' क
किमपि बहुप्रकारम् । तत् चारुतम पूज्यमेव । इदमेव त
चारुतम च पूज्यतमञ्च । तत् किम् ? 'उपचरे यत् उपर
अपिन्वत्' । उपह्वानमर्हन्ति यस्मिन् देशेऽवस्थिता सहाया
म उपचरो देश, जनैरनाकीर्णो यस्मिन्नेकाकी 'यत्' 'उपर
मेघपूग्ताः 'मध्वर्णस' मधूटका 'चतस्र' 'नद्य' नदी 'अपि
न्वत्' अपातयत् अचारयत् । वर्षाकारेण यज्ञादि प्रावर्त्तयत्
--इत्यत । एतदेवास्य चारुतमत्वम् पूज्यतमत्वञ्चेत्यभि-
प्राय ।

“हील्य षोऽनेककर्मा” । तद्यथा,—“इदं हि करिष्यतीति
हेत्वपदेशे । कथं हि करिष्यतीत्यनुष्टे । कथं हि व्याकरि-
ष्यतीत्यसूयायाम्” । कथमयं व्याकरिष्यतीत्युक्तप्रयत्नोऽय-
मित्यभिप्रायः । प्रमर्षादसाक्षाच्छब्दपूर्वकोऽभिप्राय परिवादो-
ऽस्येत्युच्यते । परगुणानभिज्ञेत्यर्थः ॥

“किलीति विद्याप्रकर्षे” विज्ञानातिशय इत्यर्थः ॥ अन्यत
पशुत्यातिशय इत्यर्थः । अन्यत उपचृत्यातिशयेनावधार्या-
न्वाचष्टे कश्चित्—“एव किल” एतदासीद्युष्मिति ॥

“अथापि न ननु इत्येताभ्यां” संयुक्त. किलित्ययं प्रयुज्यते ।
 “अनुष्टुभे” अर्थे । अन्वयत उपश्रुत्य कश्चिदर्थं नायमेवमिति,
 ततस्तमेवार्थमन्यमनुष्टुभेति । अयेतरमश्वधत्पूर्वस्य । “न
 किलैवम्”—इति । “ननु किलैवम्”—इति ॥

“मेति” अयं “प्रतिषेधे” । तद्यथा,—“मा कार्पोर्मा हार्पो-
 रिति च” । अयञ्च प्रतिषेधार्थीय एव ।

“खल्विति च” । तद्यथा,—“खलु क्त्वा” । अक्त्वो-
 त्यर्थः । देशभाषाव्यवस्थयेवञ्चातीयानामुपेक्षितव्यः क्वचित्
 प्रयोगः ॥

“अथापि” खल्वित्ययं “पदपूरणो” भवति । तद्यथा,—
 एवं खलु तद्भवेति । अन्वीक्ष्यः प्रयोगः क्वचित्पाददृष्टेषु ॥

“शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम्” । छन्दमि
 पुनरन्येष्वप्यर्थेषु भवति । यथासम्भवं द्रष्टव्यः । इयं चास्य
 शैली अर्थमपेक्ष्य । एवं शश्वदस्य पुरस्तात् प्रयोगो वा भवति,
 उपरिष्ठादा । तद्यथा,—“शश्वदेवमित्यनुष्टुभे एवं शश्वदित्य-
 त्वयं पृष्टे” अर्थे—इति वाक्यशेषः ॥

“नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम्” । विचिकित्सा
 नाम विवेकपूर्वकोऽवधारणाभिप्रायः । तत्रायं भाषायां
 भवति । “उभयम् अन्वध्यायम्” । पुनरयमर्थद्वये भवति—
 “विचिकित्सार्थीयस्य पदपूरणस्य” ।

उदाहरणमत्र निर्विषयुर्निदानमेवाह,—“अगस्य इन्द्राय”
 —इत्यादि । निदानवतां मन्त्राणां निदानमेव पूर्वं वक्तव्यम्,
 तेन ह्यतितरामर्थमुच्यमान. प्रकाशते । ततः पदानि ।
 ततोऽर्थः । ततः प्रत्येकं विग्रहेण निर्वचनम् । एष हि
 व्याख्याक्रमः । अगः कुम्भ, तत्र स्थानः संवृत इत्यगस्यः । सः
 “इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्वां चकार” । सम्प्रदातु-

मैच्छदित्यर्थः । “स इन्द्र एव परिदेवयाञ्चके” । परिदेवना
नाम मन्वुपूर्वको विलाप ॥ ४ ॥

इति निघण्टुवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥ ६, २ ॥

—
द्वितीय पाद ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेदं यदद्भुतम् ।
अन्यस्य चित्तमभि सञ्चरेण्यमुताधीतं विन-
श्यति ॥ न नूनमस्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्या-
स्मिन् ह्यवि द्युरित्यङ्गो नामधेयं द्योतत इति
सतः श्व उपाशंसनीयः कालो ह्यो हीनः कालः
कस्तद्वेदं यदद्भुतम् कस्तद्वेदं यदभूतमिदमपौ-
तरदद्भुतमभूतमिवान्यस्य चित्तमभिसञ्चरेण्य-
मभिसञ्चार्थान्यो नानेयश्चित्तं चेतंतेरुताधीतं
विनश्यतीत्याध्यातमभिप्रेतमथापि पदपूरणः
॥ १ ॥

“न नूनमस्ति (ऋ० स० २, ४, १०, १)” — इति । विचार्य
प्रेतकमेतत्तावत्, — अद्यतन इविसंभ नास्तीति । नकार
दृष्टाद्यतनशब्दोऽध्याहृत आचार्येण । प्रतिषेधे हि मति प्रति-
षेधेनाप्यवश्य भवितव्यमिति । एते च मन्त्रैकदेशा एव
सन्तोऽध्याहारा, पदातिरेकादध्ययनकालेनाधीयन्ते । ते
त्वर्धनिर्वचनकाले प्रकाशयितव्या । अथापि स्यात् श्वस्तन
भविष्यतीति । ‘नो श्व’ इदं तावदम्भदर्शमेव निहत सदञ्जनी

व्याप नूनमद्य 'श्वस्तने का प्रत्याशा । किङ्कारण ? 'कस्माद्देद यदद्भुतम्' । को हि नाम तद्देद जानाति यदद्भुत मनुष्यव कस्य भविष्यतीति मम वा अन्यस्य वा इति । कस्मात् पुनर्न विज्ञायत इति ? अतः, यस्मात् 'अन्यस्य चित्तमभि सञ्चरे-
ष्यम्' सञ्चरणशीलमनवस्थितमित्यभिप्रायः । 'उत' अपि, अथेति क्वन्सि समानार्थाः । एतदद्यतन इति 'आधीतम्' आधातमभिप्रेतं सत् मया ममेदमित्येव तथापि 'पि नश्यति' एवान्यस्मै प्रदीयते । तत्रैव सति श्वस्तनमस्माक भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“अस्मिन् द्यवि,—द्युरित्यङ्गो नाम-
धेयम्, । द्योतत इति सतः” । द्यातते द्युरिति । द्योतत इति कर्त्तृकारकम् । सदिति यत्र ब्रूयात्, तत्रोच्चारित एव कारक नियमो द्रष्टव्यः, अन्यत्र यथेष्ट योज्यम् । “श्व उपाशसनीय” उपगम्य, सचेतसा आशास्तथ्यो भवति, अनागतत्वात् । “ह्यो हीन काल” अतिक्रान्तो हि स भवति ॥ श्व सम्बन्धात् ह्य शब्दोऽविमानोऽपि निरुक्तः,—“अद्भुतम् अभूतम्” । “इदमपीतरदद्भुतम्”—शोणितवर्षादि, “अभूतमिव” कादा चित्कत्वात् । शब्दसारूप्यप्रसङ्गेनेद निरुक्तम् । “अन्यो नानेयः” नानात्वेन व्यवस्थितस्यापत्यमसत्कुलजस्येत्यर्थः । अथवा न सतामानेयः । “चित्तश्चेतते” चेत्यनेनार्यानि चित्तम् । “उताधीतः विनश्यतीत्याधातमभिप्रेतम्”—इति पर्यायवचनम् ॥

“अथापि” अयमस्मिन्नन्ते “पदपूरण” भवति—।।।

नूनं सा ते प्रति वरं जग्निर्वे दुर्होत्र-
दिन्द्र दक्षिणा सुधेनौ । गिज्ञाः क्रोड्यः

माति धृग् भगो नो बृहद्देम विद्ये सुवीराः ॥
 सा ते प्रति दुग्धां वरं जरिचे वरो वरयितव्यो
 भवति जरिता गरिता दक्षिणा मघोनौ मघवती
 मघमिति धननामधेयं महतेर्दानकर्मणो दक्षिणा
 दक्षतेः समर्द्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्द्धयतीत्यपि
 वा प्रदक्षिणागमनाद्दिशमभिप्रेत्य दिग्धस्तप्रक-
 तिर्दक्षिणो हस्तो दक्षतेस्तसाहकर्मणो दायतेर्वा
 स्याद्दानकर्मणो हस्तो हन्तेः प्राशुर्हन्ने देहि
 स्तोत्रम्यः कामान् मास्मानतिदंहीर्मास्मानति-
 हाय दा भगो नो अस्तु बृहद्देम स्वे वेदने
 भगो भजतेर्बृहदिति महतो नामधेयं परिटब्धं
 भवति वीरवन्तः कल्याणवीरा वा वीरो वीर-
 यत्यमिवान् वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा
 सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा प्र
 सीमादित्यो अमृजत् प्रासृजदिति वा प्रासृ-
 जत् सर्वत इति वा विसीमतः सुखचो वृन
 आवदिति च व्यृणोत् सर्वत आदित्यः सुख
 आदित्यरश्मयः सुरोचनादपि वा सीमित्येतदन-
 र्थकमुपबन्धमाददौत पञ्चमीकर्मणं सीमः
 सीमतः सीमातो मर्यादातः सीमा मर्यादा

विस्तीव्यति देशाविति त्व इति विनिग्रहार्थीयं
सर्वनामानुदात्तमर्हनामित्येके ॥ २ ॥

“नूनं सा ते (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)” — इति । गृह्यमद-
स्येयमार्षम् । पृष्टास्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । ‘नूनम्’
इति पदपूरण एव । ‘सा’ ‘दक्षिणा’ ‘ते’ तव या पुत्रभावके
कर्मणि । सा किं करोतु ? ‘प्रति’ दुग्धाम् । किम् ? ‘वरम्’ ।
कर्मणो दक्षिणागुणकात् फलप्राप्तिस्तथापि तु दक्षिणाया-
मुपचर्यते । कस्मै ? ‘जरित्रे’ स्तुवते यज्ञमानाय । किल-
क्षणा ? ‘मघोनी’ मघवती हिरण्यधान्यादिधनेन संयुक्ता;
तद्वतीत्यर्थः । किञ्च, ‘शिचा’ देहि । कस्मै ? ‘स्तोत्रभ्यः’
ऋत्विग्भ्योऽनुकामान् । किञ्च, ‘मातिं धक्’ साम्प्रानतिहा-
यातीत्यान्वभ्यो देहीति मादा इत्यर्थः । ‘अस्त्रभ्य’ तावद्देहि,
ततोऽन्येभ्योऽपि दास्यसि चेळभिप्रायः । किञ्च, ‘भगो न’
धनं नोऽस्तु । येन किं कुर्याम ? ‘बृहद्देम’ महदूर्जितं
वदेम दीयतां भुज्यतामिति । क्व ? ‘विदधे’ यज्ञे । अथवा
स्वे गृहे । किञ्च, ‘गुणदनुपदाच्च सुवीराः’ वीरवन्तो भवेम
पुत्रवन्तः । यद्यपुत्रा, एवमयं मत्वर्थीयः सुः अथ पुनः पुत्र-
वन्तः, एवं ततः कल्याणवीरा इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“वरो वरयितव्यो भवति” त्रियते
ऋषौ । “जरित्रा यरित्रा” इति स्तुत्यर्थस्य । “मघमिति
मंहतेर्दानकर्मणः” दीयते हि तत् । “दक्षिणा दक्षते.” सम-
र्हयत्यर्थस्य, यज्ञे हि यत्किञ्चिद्विगतर्धिकं भवति, तदियं सम-
र्हयति, विशिष्ट यज्ञस्य साधनमेतदिति । “अपि वा प्रदक्षि-
णाममनात्” दक्षिणा । दक्षिणां “दिशमभिप्रेत्य”—सा हि
दक्षिणस्या वेदिशीली, अग्रेण गार्हपत्यं, जघनेन सदः, दक्षि-

येनानीधीय गत्वा अन्तर्वेदि स्थित्वा अन्तरेण चात्वासीत्-
 क्षरी तमाग्नीध्रं चोत्सृज्यमाना गच्छतीति “दिक्” पुनर्द-
 चिणा । “हस्तप्रकृति” प्राङ्मुखस्य प्रजापतेर्दक्षिणो हस्ती
 बभूव, सा दक्षिणा दिग्भवत् । अथ “दक्षिणो हस्त”
 कस्माद्दक्षिण इति ? “दक्षते” उक्ताहार्यस्य,—स ह्युक्ताहवान्
 भवति कर्मसु, न तथा सव्य । “दाशतेवां स्यात्” दानार्थम्,
 तेनैव हि प्रायेण दीयते । अथ “हस्त” कस्मात् ? “हन्ते”
 —तेन हि हन्यते । न, अन्येनापि केनचिदङ्गेन हन्यते ।
 एव यो हन्तव्यो भवति तस्य “हनने” अयमेव तु “प्राशु”
 शीघ्र इत्यर्थः । “हृष्टदिति महतो नामधेयम्, परिवृष्ट
 भवति”—इति । “वीरो वीरयत्यभित्वान्” नानाप्रकार मार
 यतीत्यर्थः । “वेतेवां स्याद्गतिकर्मण” गत्यर्थे वर्त्तमानस्य,
 गच्छत्येवासावभिमुखं शत्रून् । “वीरयतेवां” विक्रमार्थस्य,
 विक्रान्तो ह्यसौ भवति ॥

“सीमिति” अथ “परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा” ।
 “प्र सीमादित्यो षष्ठ्यत् (ऋ० स० २, ७, ८, ४)” । अस्या
 मेव तावदुभयमपि प्रदर्शयति । ततः परिग्रहार्थीयत्वे द्वितीय
 सुदाहरणं वक्ष्यति । गृह्यमदस्य ततपुत्रस्य वा कूर्मस्येयमा
 र्थम्, “प्र सीमादित्यो षष्ठ्यत् वि धृत्तो ऋतु सिन्धुवो वरुणस्य
 यन्ति । न त्रीस्यन्ति न वि सुंश्चन्त्येते वयो न परमृषुया परि-
 जमनः ॥” त्रिष्टुप्, सौरी । सूर्यं पुनरस्या वरुणनाम्ना स्तूयते ।
 प्राञ्जलक्षूर्यो रश्मोन् । सीमिति पदपूरण एव कुतोऽपीत्य
 विवक्षितमवेतत् पदपूरणपक्षे । अथ परिग्रहार्थीयं सर्वमव
 परिगृह्णाति,—“प्राञ्जलत् सर्वत इति वा” । ‘विधर्त्ता’ वि
 धारयिता, रसाना, रश्माना वा, स्वराश्मज्जालान्तगतस्य वा,
 धर्त्ता सर्वस्य जगतः । ऋतम् उदकमादाय, पृथिवीसोका

दन्तरिक्तलोकाच्च । 'सिन्धवः' स्यन्दनाः सूर्यरश्मयः,—ते हि
 आदित्यमण्डलात् प्राञ्चो वर्त्तमानाः स्यन्दन्ते वर्षकाले,
 सूर्येण प्रसृष्टा उदकमादाय मार्वलीकिकं 'वरुणस्य' सूर्यस्य
 स्थानं मण्डलं 'यन्ति' । तदेरमप्यनिशमुत्सर्गादाननक्षणं
 स्वकर्म कुर्वन्ः 'न आभ्यन्ति' । 'न' वा आन्ता अपि सन्तो
 विरागादप्येतत् कर्म 'विमुञ्चन्ति' एते । कथं पुनः पतन्तो
 न आभ्यन्ति ? किं भनकैः ? न । 'वयो न' वय इव पक्षिण
 इव शीघ्रं 'पसु' पतन्तः 'रघुया' लघुया लघूया शीघ्रिकया
 गत्यापि 'परिज्मन्' परिजमन्तः परिगच्छन्तः सर्वमप्येतन्नगन्न
 आभ्यन्ति न विमुञ्चन्त्येतत् कर्म ॥ एतद्गुणयुक्तानामप्येतेषां
 सूर्य एव प्रतिसर्गं संयमे च ईश्वर इत्येव सूर्यस्य मृतिरेषा ॥

"विसीमत' सुरुचो वेन आवरिति च" । इदं द्वितीयमुदा-
 हरणम् । ब्रह्मजज्ञानमिति । "ब्रह्म जज्ञान प्रथमं पुरस्ताद वि
 सीमतः सुरुचो वेन आव । स बुध्न्या उपमा अस्य विष्टाः
 मतश्च योनिमसंतश्च विव ।" य० वा० सं० १३, ३ । सामवेद-
 संहिताया मपि छ० आ० ४, १३, ८ । वामदेवपुत्रो नकुलो-
 ऽनया त्रिष्टुभा आदित्यं तुष्टाव । प्रवर्ग्यविनियुक्ता रुक्मोपधाने
 चाग्निचयने । 'ब्रह्म' आदित्याख्यं 'जज्ञान' जायमानं 'प्रथ-
 मम्' अनुत्पन्नेषु आदितः 'पुरस्तात् प्राच्यां दिशि, तदुद्भवोप-
 लक्षितमेव प्राच्याः प्राचीत्वम् । 'वि आव.' व्यहणोत्, विहता-
 नकरोत् । 'सुरुचः' प्रशस्तरोचनान् रश्मोन् 'सीमत.' सर्वतः ।
 किञ्च, 'स.' 'वेत्.' मेधावी 'बुध्न्याः' बुध्नमन्तरिचं तदवयवभू-
 ताया दिशः, उपमाः 'उपनिर्माचाः, तासु ह्येतत्प्रतिष्ठितं सर्व-
 सुपनिर्मायते जगदित्येतत्,—तस्मात्ता एवीपनिर्मात्रा
 उच्यन्ते । 'विष्टाः' विष्टाः,—तासु ह्येतन्नगदिभिन्नं तिष्ठ-
 नीति ता एव विष्टाः । 'सतश्च' अभिव्यक्तस्य स्थूलस्य 'असतश्च

धनभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य 'योनि' 'विवः' व्यहृणोदित्यर्थः ।
 आदित्योदये श्रौवङ्गणयुक्ता दिगोऽभिव्यक्त्यन्त इत्यभिप्रायः ।
 अथवा बुध्ना आप भान्तरिक्षाश्वा उपमा इत्येवमादि
 सर्वं योज्यम् ॥

“अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददौत पञ्चमीक
 मांणम् । सीम्बः सीमत सीमातो मर्यादात् । सीमा मर्यादा
 विसीश्रति देशाविति” । विगतसस्तानौ देशौ करोतीति ॥

“त्व इति विनियहार्यीयं सर्वनामानुदात्तम्” निपातत्वे-
 नैतदपि सन्दिह्यते । वक्ष्यति हि “निपात इत्येके”—इति ।
 अतः त्व इति श्लेष निपातकाण्ड उदाङ्गियते । सशयपरिशो-
 धनाय त्व इत्येतद्विनियहार्यीयमिति व्याख्यातम् । किमु तत्
 सर्वनामविप्रतिपन्नस्वरत्वात् स्वरमप्यवधारयन् अस्यानुदात्त-
 मित्याह, कथं पुनर्विप्रतिपन्नस्वरमेतदिति ? उच्यते,—प्राति-
 पदिकस्यान्त उदात्त इत्यौत्सर्गिक लक्षणम् (फि० सू० १, १)—
 अन्यत्र चापवादात्,—लक्षणविदोऽपि चाप्यापवाद पठन्ति,
 —“त्वत्त्वेनेमसममिमैत्यनुच्चानि (फि० सू० ४, ८)”—इति ।

“अर्हनामेत्येके” । अर्हस्यैतन्नामेत्येव मेके आचार्या
 मन्यन्ते । वक्ष्यति चायमपि “त्वो नेम इत्यर्हस्य (निरु० ३,
 ४, १)”—इति । तदेतत् प्रकरणोपपदाभ्यामध्यवसेयम्,—
 कर्हनाम ? क्व सर्वनाम ? इति ॥ २ ॥

यथात्र सर्वनाम तथेयम्गुदाङ्गियते’—

ऋचान्त्रः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रन्त्रो'
 गायति शक्नो रौपु । ब्रह्मा त्वो वर्दति जातविद्यां
 यज्ञस्य मावां विमिमीत उत्वः ॥ इत्यृत्विक्कर्मणां
 विनियोगमाचष्ट ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्

होतर्गर्चनौ गायत्रमेको गायति शकरीषूज्ञाता
 गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्यं ऋचः
 शक्नोतेस्तद्यदाभिर्द्वमशकदन्तुं तच्छकरीणां
 शकरीत्वमिति विज्ञायते ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां
 वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति ब्रह्मा
 परिष्टल्हः श्रुततो ब्रह्म परिष्टल्हं सर्वतो यज्ञस्य
 भावां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं
 युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति वापि वाधी-
 याने युरुपबन्धोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिं-
 साकर्मा तत्प्रतिषेधो निपात इत्येके तत्कथ-
 मनुदात्तमकृति नाम स्याद्दृष्टव्ययन्तु भवति ।
 उत त्वं सख्ये स्थिरप्रीतमाहु रिति द्वितीयाया-
 सुतो त्वस्मै तन्वं विसस्र इति चतुर्थ्यामथापि
 प्रथमावहुवचने - ॥ ३ ॥

“ऋचान्वः (ऋ० स० ८, २, २४, ५)” — इति । बृहस्पते-
 रायम् । ऋत्विकर्मणा विनियोगमनयर्चाऽऽचष्टे । “ऋचां त्वः
 षोषमिति” । य एते चत्वारो ब्रह्मर्त्विज, एतेषां ‘त्वः’ एक
 इत्यर्थः । किमेकः करोति ? ‘ऋचां’ ‘षोष’ शुष्टि ‘पुपुत्वान्’
 पुनः पुनः भृशं वा देवतायाथात्मगतुचिन्तनसन्तानंमर्मस्थान-
 करणानुप्रदानवतीर्यथाकालमृचीऽधीयानः ‘भ्रास्ते’ — स हि
 तासा षोषः । कतमः ? ‘एकः’ एतत्कर्म कुर्वन्नास्ते इति,—
 होता, एतत्तावद्दग्ध्ययनकर्म तस्मिन् होतरि विनियुक्तम्,

उक्तं च—“यद्वेव होत्र क्रियते”—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) ।
 ‘गायत्र’ त्व १ गायत्रमेको ‘गायति’ ‘शक्नोति’ ऋच ।
 कतम १ उद्गाता, तस्मिन्प्रयेतत्कामगानकर्म विनियुक्तम्,
 उक्तञ्च—“साम्बोद्गीयम्”—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । “ब्रह्मा
 त्व” ब्रह्मा नाम एक ऋत्विक् ‘जाते’ प्रायश्चित्ते ‘विद्या
 वदति’ । विद्यात्रयहेतुत्वादात्मनो विद्या विज्ञान वदतीतरैभ्य
 ऋत्विग्भ्य, इदमत्र कुरुतेति । तत्रापि ह्येतत् कर्म विनि-
 युक्तम् । स पुनरप सर्वविद्य सर्वविज्ञानस्तथाविधो ह्येषाव-
 धिकारी त्रयोविद्यासयुक्तो येनासौ सर्वमव वेदितुमर्हति । न
 ह्यसर्ववित् तमधिकार शक्नुयान्निर्वर्त्तयितुम् । उक्तञ्च—“अथ
 केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति १ त्रय्या विद्यया”—इति (ऐ० ब्रा०
 ५, ५, ८) । “यज्ञस्य मात्रा विदिमोत उ त्व । एक इति ।
 मीयत इति मान कर्म, तन्मात्रे ल्युच्यते । या काचिदितिकर्त्त-
 व्यता यज्ञस्य, ता विदिमोतेऽध्वर्युः, नानाप्रकार करोतीत्यर्थः ॥

अथैकपद निरुक्तम् ।—“गायत्र गायते” स्तुत्यर्थस्य,—
 स्तुयते ह्यनेन । “शक्नोति ऋच शक्नोति”—इत्युक्त्वा शक्नो-
 ति इति दर्शयति,—“तद्यदाभिर्ह्वत्रमशकदन्तु” “तत्”
 एव “शक्नोति शक्नोत्वम्” । तत् यद्यथादाभिरभिष्टुते
 इन्द्रो ह्वत्रमशकदन्तु तच्छक्नोत्वम् “—इति विज्ञायते” ।
 ऋचा शक्नोत्वमित्येव ब्राह्मणेऽपि शक्नोतेव शक्नोति इति
 विज्ञायते । सिद्धतोऽपि हि दर्शितं भवति, आप्यातजानि
 नामानीति ॥

“ब्रह्मा परिहृष्टः श्रुतत” स हि त्रयो विद्या वेद । शब्दसा-
 रण्यप्रसक्तमुच्यते,—“ब्रह्मा परिहृष्ट सर्वत । ऋगादिपर चोभय-
 मपि तत्परिहृष्ट सर्वासु दिक्षु । “अध्वर्युः अध्वर्युः” एवमपि
 ऋगुक्त इति । पुनरप्याह,—“अध्वर युनक्त्यध्वरस्य नेता”

प्रापयित्वर्थः,—स ह्यन्तं प्रापयत्यध्वरमेव । अथवा “अध्वरं कामयते” कर्तुम् “—इति” अध्वर्युः । एतस्मिन्निर्वचने युः, वसूयव इति यथा । अथवा “अधीयानि” तमध्वरं कस्मिं-
 सिद् ब्राह्मणे अध्वर इतीयमेव सञ्ज्ञा भवति, मञ्चाकोशन-
 वत् । एतस्मिंश्च निर्वचने “युः” ग्रथम् “उपवन्ध.” नामकर-
 णम् । अध्वरमधीते यः सोऽध्वर्युः । विग्रहप्रसक्तस्याध्वर-
 गच्छस्य तत्त्वमाचष्टे,—“अध्वरः—इति यज्ञनाम” । ध्वरः-
 इत्यधुना निर्वक्तव्यः,—“ध्वरतिर्हिंसाकर्मा” । ध्वरति धूर्व-
 तीति हिंसार्थेषु पठितौ (२३१ ष०), “तत्प्रतिषेध.” अध्वरः
 अहिंस इत्ययः ॥

आह,—नन्वत्र ह्यन्यन्ते पशवः, छिद्यन्ते दृणवनस्पतयः,
 तत् कथमहिंसः ? उच्यते,—अभ्युदय एव हि सः । एवं
 हि श्रूयते—“न वा उ एतस्मिन् त्रियसे (य० वा० सं० २३,
 १६)”—इति । तथाच—“कुगत्वमिच्छन्ति दृणानि राजन्”
 —इति । तस्मादभ्युदययोगादहिंस इत्युपपद्यते ॥

“निपात” ग्रथम् “इत्येके” मन्यन्ते ॥

एवमेकीयपक्षे निपातत्वमस्योक्ता अधुना चोदकपक्षे
 स्थित्वा परपक्षमाधिपद्माह,—“तत् कथमनुदात्तप्रकृति नाम
 स्यात्”—इति । तदेतच्छब्दरूपमनुदात्तस्वभाव सत् कथं
 नाम स्यात् ? ननु भवतैवोक्तम्—उत्सर्गैवान्तोदात्तानि प्राति-
 पदिकानि—इति (४६६ ष० १३ य०) । उच्यते,—सत्यमुक्तम् ।
 ननु तत्रैवेद प्रत्युत्तम्—अन्वत्र चापवादात्—इति (४६६ ष०
 १४ प०) । स एषोऽपवादाश्—त्वत्त्वेनेममसिमैत्वनुष्ठानोति
 (४६६ ष० १५ प०) । उत्सर्गादपवादो बलीयान् । तस्माद्विप्रतिप-
 क्षस्वरमपि एतन्नामैव । किञ्च “दृष्टव्यं तु भवति” । तुयद्दो
 हित्वर्थः—हेतुसमुच्चयार्थो वा । अनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि स तु

‘दृष्टानुविधयश्चन्दसि’—इति दृष्टव्ययत्वात्नामेति तद्भवति । एवं
 हेत्वर्थः । अथवैवमन्यथाहेतुसमुच्चयार्थः, अपवादस्मरणात्
 —व्ययदर्शनाच्च अनुदात्त मपि सदेतन्नामैव भवति । निपाता
 अप्याद्युदात्ता भवन्ति (फि० सू० ४, ११) । तस्मात् कृतापवा-
 दत्वाद—दृष्टव्ययत्वाच्च नामैवैतदित्युपपन्नम् ॥

आह,—क पुनरप्य व्ययो दृष्टः १ उच्यते,—“उत् त्वं
 मृष्ये स्थिरपीतमाद्भुरिति द्वितीयायाम्” एकवचने । एवम्
 “उतो त्वंमै तन्व १” वि संज्ञ इति चतुर्थ्याम्” एकवचने व्ययो
 दृष्टः । उपरिष्टाच्छेषः । “अद्यापि प्रथमावहुवचने”—व्ययो
 दृष्ट इत्यध्याहारः । ३ ।

अक्षरवन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्व-
 समा बभूवुः । आदृभास उपकक्षास उ त्वे
 ऋदा इव स्नात्वा उ त्वे दृश्ये । अक्षिमन्तः
 कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेरनक्तेरित्याग्रायण-
 स्तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत इति ह विज्ञा-
 यते कर्णः छन्ततेर्निकृत्तहारो भवत्यृच्छतेरि-
 त्याग्रायण षट्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह
 विज्ञायते मनसां प्रजवेष्वसमा बभूवुरास्यदभा
 अपर उपकक्षदभा अपरे आस्यमस्यतेरास्य-
 न्दत एनदन्तमिति वा दम् दधतेः स्रवतिकर्मणो
 दस्यतेर्वा स्याद्विदस्यतरं भवति प्रस्नेया ऋदा इवैके
 प्रस्नेया ददशिरे स्नानार्हा ऋदो ऋदतेः शब्द-

कर्मणो ह्लादतेर्वा स्याच्छीतौभावकर्मणोऽथापि
समुच्चयाद्ये भवति ॥ ४ ॥

अचण्वन्त. कर्णवन्तः (ऋ० सं० ८, २, ३४, २)"—इत्ये-
तस्यास्यचि । इहस्पतेरार्षं विद्यासूक्तं नाम । 'अचण्वन्तः'
अचिस्युक्ता', एवमपि समानेन्द्रियाः समानपृष्ठोदरपाणि-
पादा. सन्तः । अपि च, 'सखाय.' समानख्यानाः सर्वे
मनुष्याः । अथवा समानेषु, शास्त्रेषु कृतश्रमाः । वेद्याकरणा
वेद्याकरणानामेव समानख्यानाः, नैरुक्ता एव नैरुक्तानाम् ।
'मनोजवेषु' मनोगम्येष्वर्थेषु 'असमा बभूवुः' । केचिद्गृहा-
योहनधारणयत्कृत्वसमर्थाः, केचिदमधसः । कथमसामान्य-
मिति ? यतो दृष्टान्तेन प्रतिपादयति ।—“आदघ्नास उप-
कक्षास उ त्वे ज्जदा इव” । आदघ्ना एव आदघ्नासः । आस्य
दघ्नज्जदपरिमाणा, केचित् प्रज्ञया । उपकक्षासः कक्षसन्नि-
कषददेशतुल्योदका इव ज्जदाः । एके प्रज्ञया ज्जदाः 'स्नात्वा'
अक्षोभ्याः अपरिमेयप्रज्ञानाः । 'ददृशे' ददृशिरे—दृश्यन्त इति
समस्तार्थः ।

अथैकपदं निरुक्तम् । “अत्ति, चष्टेः” पञ्चत्यर्थस्य,—
दृश्यते ह्यनेन । “अनक्तेः” व्यक्त्यर्थस्य—“इत्यायायणः” मन्यते ।
वाद्यमपि चैतस्मिन्निर्वचने भवति । “तस्मादेते व्यक्ततरे इव
भवतः”—इति । यस्मादिदमेति किमिति प्रकृतमपेक्ष्य ।
अथवा यस्मादेते तेलोऽप्यपभृदिष्टे, तस्मात्कारणादित्येव
यच्छब्दमन्वाक्तव्यं विद्यमानमविद्यमानं चोत्पद्य तस्माच्छब्दस्य
सामर्थ्यमुत्पाद्यते । तथाहि म निराकाङ्क्षो भवति । सर्वत्र
च साकाङ्क्षेषु शब्देष्वेव व्याख्यानधर्मो द्रष्टव्यः । एते अत्तिणो
इतरेभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरे स्पष्टतरे प्रकाशतरे भवतः,—अन्व

कारेऽपि ह्येते प्रकाशेनैव नक्तश्चरादीनां न तद्येतराश्चङ्गानि ।
 एव ब्राह्मणेऽपि अनक्तेरेवाचिणी—इति ह विज्ञायते” ।
 “कर्णं क्तन्ततेर्निकृत्तहारो भवति, ऋच्छतेरित्यायायण ”
 मन्वते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्निर्वचने भवति —“ऋच्छन्तीव
 खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते”—इति । ऋच्छन्तीवैती कर्णौ
 खेऽभिव्यक्ता सन्त शब्दा एतावपि च उदगन्ता प्रत्युदृच्छत
 इव ग्रहणाय । विचार्यमाणे ज्ञायते खे कर्णाविति ।
 “आस्यमस्यते ” चेपर्यस्य,—क्षिप्यते ह्येतदाभिमुख्येनात्रम् ।
 स्यन्दतेर्वा स्यादाड्पूर्वस्येव स्रवणार्थस्य,—शुक्लेऽपि ह्येतदन्ने
 आगते स्रवत्येव श्लेषाण, येन तदार्द्रीकृत पसितुं शक्यते ।
 “दन्न, दध्यते ” स्रवत्यर्थस्य । सुतरमिव तद्भवत्युत्तरात्
 परिमाणात् । “दस्यतेर्वा स्यात्” क्षयार्थस्य । “विदस्तर”
 ह्युपचीणतर, तद् “भवति” उत्तरस्मात् परिमाणात् । “प्रक्षेया ”
 प्रकषेण स्नातुं येषु योग्यम्, अगाधत्वात्, ते प्रक्षेया स्नानार्हा
 प्रत्यर्थ । “ज्जदो ज्जादते ” शब्दार्थस्य,—शब्दं ह्यसावभिहन्य
 मान करोति । “जादतेर्वा स्यात्” शीतीभावार्थस्य,—योक्ते
 ऽपि ह्यमौ शीतल एव भवति ।

“अथापि” अयमपरो निपातः “समुच्चयार्थं भवति”
 एकतमः—त्वत् इति ॥ ४ ॥

किमुदाहरणम् ? —

पर्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनञ्च पर्याया-
 च्चेत्यथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽभिधाक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्य
 पूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वन-
 र्थकाः कर्मादिदिति । निष्कृतासिद्धिदिनरो

भूरितोका वृक्षादिवः विम्बस्थन्तो ववाशिरु
 शिशिरञ्जीवनाय कम् । शिशिरञ्जीवनाय ।
 शिशिरं शृणातेः शम्नातुर्वा । एमेनं सृजता
 सुते । आसृजतैनं सुते । तमिद्वर्द्धन्तु नो
 गिरः । तं वर्द्धयन्तु नो गिरः । स्तुतयो गिरो
 शृणातेः । अयमु ते समतसि । अयन्ते समत-
 सौवोऽपि दृश्यते ॥ ५ ॥

“पर्यायां इव त्वदाश्विनम् (ऋ० प्राति० १२, १०)”—इति ।
 याइ, किमुक्तं भवति ? उच्यते,—“भाश्विनं च पर्याया-
 सेति”—एवं समुच्चयार्थं भवति । “अथ ये प्रहृत्तेऽर्थेऽमिताक्ष-
 रेणु यन्त्रेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति, पदपूरणास्ते मिताक्षरे-
 खनर्थकाः कर्माभिहिते” । व्याख्याताः क अपि संग्रहार्थीयाः,
 तत्प्रसङ्गेन हीत्येवनादयो अन्यार्था अप्युक्ताः । प्रतिज्ञाप्रस-
 ज्ञानेवाधुना पदपूरणान् वक्ष्यामः । तेषां सामान्यमेव तावन्न-
 चणमुच्यते । तत्राधिकारार्थोऽय मथशब्दोऽय ये प्रहृत्ते परि-
 समाप्ते अर्थे अर्थरेव वाक्यगतैः पदैरमिताक्षरेणु गद्ययन्त्रेषु
 वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणार्थास्त एव मिताक्षरेणु
 भवन्ति । उभयत्रापि तु ते अनर्थकाः अनर्थान्तरवाचकाः,
 माहतादर्थात् न किञ्चिदर्थान्तरं द्योतयन्ति । पदमेव वाक्य-
 मेव वा पूरयितव्यमित्ययमेव हि तेषामर्थो नान्यदर्थान्त-
 रम् । उक्तं च,—

“क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषवत् ।

सुत्वाभिधायकं नाम, निपातः पाठपूरणः ।”—इति ।

कतमे पुनस्ते ? “कमीमिदिति” एते चत्वारः । कम्, ईम्, इत्, उ,—इति ॥

आह,—ननु ये प्रहस्येऽर्थ इति पदे तदुपदिष्टं लक्षणमतं एव विज्ञास्यामो येऽमिताक्षरेषु वाक्येषु पठितास्ते मित्ताक्षरेषु पदपूरणा भविष्यन्तीति ॥

। अथ किमर्थमेते विशेषतः कमीमिदधो निर्दिश्यन्त इति ? उच्यते,—एते हि प्रायेण पदपूरणा एव । अन्ये पुनः इव-न-वि-न्वाद्यो अर्थवन्तोऽप्यर्थासम्भवे सति पदपूरणा भवन्ति,—लक्षणं हि तानपि व्याप्नोति । एते पुनः प्रायेणानर्थका एवेति विशेषतो निर्दिश्यन्ते अथवा ते प्रायेणार्थवन्तः कदाचिदनर्थकाः इत्यतो विशेषतो निर्दिश्यन्ते ।

आह,—एवमपि च उकारो न निर्देष्टव्यः । किं कार-रम् ? स हि पुरस्ताद्विदिष्ट एव (४५६४० ७ प०) “अथापि पदपूरण इदमुतदु”—इति । उच्यते,—सत्यं निर्दिष्टः । प्राप्तद्विकस्तु स तस्य निर्देशोऽयमेवात्रोकारस्य पदपूरणत्वे मुख्यो निर्देशः, स्वप्रकरणत्वात् । तत्र तर्हि अकिञ्चित्कार इति ? न अकिञ्चित्कारः । किं कारणम् ? शृणु,—यदि ह्ययं मुकारः तत्र पूरणत्वेन नोच्यते, इहैवीचेत, तत्र पूर्वोक्तस्य विनिश्चयार्थित्वस्यायमपवाद इति गम्येत । अथापि तत्रैव केवलमस्य पदपूरणत्वमुच्यते, नेह, तथापि पादपूरणेषु परि-मंश्यायमानेषु नायमुक्त इति पदरुत्थया पदपूरणत्वमस्य बाध्येत । अनिष्टं चैतत् । तस्मादुभयवाप्यधीत इति ॥

आह,—नन्वेव खलु-नूनमित्येतयोः पदपूरणत्वस्य बाधः प्राप्त इति ? उच्यते,—नैवम् । किं कारणम् ? उकारवन्तौ क्षणावपि । यथैव ह्युकारोऽर्थवाचानर्थकश्च, एवं तावपि । तस्मादुकारग्रहणेनापि तावप्यत्र गृहीतौ द्रष्टव्यौ । न केवल-

सुभावेव, किन्तिहि ? अन्येऽपि तावन्त एव सन्ति । तद्यथा,
—“आ घ्रा ता गच्छानुत्तरा”—इति अत्र घकारः । तेऽपि
चात्रावकृत्वा द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रप्रदर्शनार्थं ह्येतावन्त
एवोदाहृताः । त एते सर्व एवार्थासम्भवे सत्यनर्थका एव,
सम्भवे त्वर्थवन्त इति । किं कारणम् ?—न हि कस्मिंश्चि-
दर्थे तावत् सम्भवति अनर्थत्वकल्पना न्याय्या शब्दस्य,—अर्थ-
प्रधानो हि शब्दः । स नाकस्मादभिधेयेनार्थेन विना वाक्ये
संहन्यते । तस्माद्यावद्भवमेव तावदर्थः कल्पनीयः । यत्
पुनरेतदुक्तम्—‘वाक्यपूरणा’ इति (४०२४० २२पं०) । अगति-
रेषा । तदेतत् सर्वथाप्यर्थासम्भवे सति अगती सत्यां भवति ।
त एते प्रायोवृत्त्या इव-न-चिन्वाद्योऽर्थवन्तः । प्रायोवृत्त्या च
कामीमिदयोऽनर्थका इति द्रष्टव्यम् ॥

आह,—ननु आदौ च मध्ये च पूरणावामागमो दृष्टः,
तद्यथा—“नूनं सा ते”—इति, अथ कथमुच्यते,—‘ये प्रवृत्तेऽर्थे
भागच्छन्ति, ते पदपूरणाः’—इति ? उच्यते,—न ह्ये तदध्ययन-
कालो न मानुपूर्वमक्षराणां पदानां व्याख्याकाले नियतमस्ति,
अर्थप्रकाशनार्थनिर्वचनवशेनान्यपदानुपूर्वमुपजायते समा-
ख्याकाले । तत्रैवं सत्याख्यातपदम् प्रधानम्, तदनु नाम,
तदनूपसर्गाः, तदनु निपाताः,—इत्येतामानुपूर्वीमपेक्षैत-
दुक्तम् । तत्र ये प्रवृत्तेऽर्थे भागच्छन्ति, ते पदपूरणा भवन्ति ।
एतामानुपूर्वीमपेक्ष्य पूर्वभाष्यातलक्षणमुक्तम्, तदनु नामलक्ष-
णम् । तस्मादादावपि निपातः, तन्मध्ये वा अतएव द्रष्टव्यः ।
लोकेऽपि हि दत्तानुयोगानां आक्षयानामवस्थानक्रमोऽकि-
ञ्चित्कर एव भवति । मध्येऽन्ते वावस्थितो यः प्रधानः,
सोऽयम् इत्युच्यते । तस्मात् सम्यगेवोक्तं ‘ये प्रवृत्तेऽर्थे’—इति ॥

व्यत्ययं चाधिकृत्य श्लोकमप्युदाहरन्ति,—

“आदिमध्यान्तनुमानि प्रच्छन्नापिहितानि च ।

ब्रह्मण परिगुल्यथै वेदे व्यवहितानि च ।”—इति ।

अधुना एवमेतानुदाहृतान् कामोमिदून् समासतः प्रत्येकमुदाहरणेदर्शयति,—“शिशिर जीवनाय कम” —इत्यत्र कामित्येष पदपूरण । शिशिरं जीवनाय जीवनार्थमित्यर्थः । तत्र हि प्रायेण प्रचुराणि शरद्वान्यानि भवन्ति । कामिति पदपूरण एव । “मुञ्चामि त्वा ह्रविषा जीवनाय कम” —इति (ऋ० स० ८, ८, १६, १) । अत्र सायण,—“किमर्थम् ? “जीवनाय कम” जीवनार्थम्, इह लोके चिरकालावस्था नार्थमित्यर्थः । कामिति पूरकः ।”—इति । शाखान्तरेषु शेषो द्रष्टव्यः ।

केचिदेव कृतयेपमवाधीयते,—

निष्टक्तासंश्रित्स्वरो भूरितोका वृकार्दिवः ।

विभ्यस्यन्तो ववाशिरि शिशिरञ्जीवनाय कम ॥”—इति ।

निष्टक्ता एव ‘निष्टक्तासः’ निर्वसना इत्यर्थः । अपि च ।

‘भूरितोका’ बहुपत्या इत्यर्थः । के पुनस्ते ? दरिद्राः, ‘केचिन्नरो’ मनुष्या इत्यर्थः । किं तेषामिति ? ‘वृकार्दिव विभ्यस्यन्त’ पुन पुनर्भ्यं वा विभ्यतो वृकार्दिव हिमात् ‘ववाशिरि’ पुन पुनर्भ्यं वा वस्यन्तो । किमिति ववाशिरि ? शिशिरम् । अस्माक जीवनाय जीवनार्थं मागच्छति,—इत्येव हिमन्ते ववाशिरि । अन्वतरणीत हि शिशिर, सुखं तत्र जीविष्याम इत्यभिप्रायः ।

निगमप्रसक्तस्य शिशिरशब्दस्य निर्वचनम्—“शिशिरं नृषाते.” हिंसार्थस्य “शब्दातेर्वा” हिंसार्थस्यैव, नार्थकतो विधीयते । हिंसस्ति तस्मिन् काले अप्रतिबध्यमानो अतिशयेन दावान्भिः युष्कानोपधिवनस्यतीन् ।

इमित्यभ्योदाहरणम्—“ए मेनं सृजता सुते मृन्दि
मिन्द्राय मृन्दिने। चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥” ऋ० स० १,
१, १७, २। ऐन्द्रिया' गायत्री। मधुच्छन्दस आर्षम्।
पृष्ठाभिप्लवस्तोमहृद्वी प्रातःसवने ज्ञाह्याणाच्छमिनः शस्त्रे
सहाव्रते च द्वाचाशीतिषु विनियुक्ता। 'आ सृजतेनम्'
आभिमुख्येन सृजत। 'ईम्'—इति पदपूरण एव। दत्तो-
क्षपात्रेण चमसैश्च सोमं हि प्रध्वर्यवः! किमासृ-
जत? योऽयमिन्द्रस्य 'सुते' अभिपुते सोमे स्वाय,
उक्त्यपात्रचमसस्थः, एनमासृजत। 'मृन्दि' मृन्दयितारम्।
'मृन्दिने' इन्द्राय हर्षवते। 'चक्रिं' चक्रनवन्तं क्रमणवन्तं
वा। अपि वा हविर्दानशकटवक्त्राभ्यां चक्रवन्तमपि।
चक्रदिति कर्मनाम (१४० पृ०)। अतिविशिष्टवीर्यज
नकैः सस्कारकर्मभिस्तद्वन्तं 'विश्वानि' सर्वाणि भूतानि वा।
'चक्रये' कृतवते इन्द्राय। सोमः प्रत्यक्ष, दातारश्च, परोक्ष
त्विन्द्रस्य स्तुति। “अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति,
परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि” —इति वक्ष्यति ॥

“तमिर्वहन्तु नो गिर” —इति। इदित्यभ्योदाहरणम्।
“तमिर्वहन्तु नो गिरो वत्स सशिश्वरीरिव। य इन्द्रस्य हृष्टं
मनिः ॥” (ऋ० स० ७, १, २०, ५।) अमहीयोराङ्गिरसस्येय
आर्षम्। गायत्री, सोमी। आवस्तुतौ विनियुक्ता। 'तम्'
वर्हयन्तु 'नः'। त सोमम्। 'इत्'—इति पदपूरण। वर्ह-
यन्तुपजातवीर्यं कुर्वन्तु। देवदत्तये। न एता अक्षद-
'गिरः' स्तुतयः। कथं पुनर्वर्हयन्तु? 'वत्स सशिश्वरीरिव'।
यत्समिव, एकशिशुका बह्वी गावः, ता यथा पर्यायेण वत्स-
मकं मृतवत्साः स्त्रैः स्त्रैः पयोभिर्वहनादिसमर्थं कुर्युः। एव-
मेवाक्षङ्गिः एतं सोममुपजातवीर्यं देवतर्पणाय कुर्वन्तु वर्ह-

यन्तु । कतमः ? 'यः' 'इन्द्रस्य' 'ब्रह्म सनिः' इत्यस्य शब्दाः,
तमेनं वर्धयन्त्वित्यभिप्रायः ॥

आह,—कस्मात् पुनरत्र केचिदुदाहरणमन्त्रा श्लेषाः
पठ्यन्ते, निरुच्यन्ते, केपाञ्चिदेकदेशाः ? इति । उच्यते,—
ये तावदश्लेषाः पठ्यन्ते, निरुच्यन्ते च, ते व्याख्याधर्मोपदेश-
नार्थम् । यदि पुनः सर्व एव पठ्येरन् निरुच्येरंश्च, अतिगुरु-
शास्त्रं मम्ययेत । अथापि सर्वेषामप्युदाहरणमन्त्राणामेक-
देशः पठ्येत निरुच्येत च, तथापि व्याख्याधर्मो न प्रदर्शितः
स्यात् । तस्माद् व्याख्याधर्मोपदर्शनार्थं केचिदश्लेषाः पठ्यन्ते,
निरुच्यन्ते च, 'केपाञ्चिदेकदेशाः', शास्त्रातिगौरवभयात् ।—
इति प्रतिमन्त्रमपि सकलार्हर्चपादाध्ययने शक्यते प्रयोजन-
मन्त्रं दृष्टुम्, तदेतत्समासेन ब्रूमः । यस्मिन् यस्मिन्नन्ते यद्यत्-
पदमेकार्थमनेकार्थमनवगमनमंस्कारं वा निर्व्रवीति, किञ्चिद्वा-
न्यच्छब्दरूपमध्याहरति, अन्यद्वापोहति, अन्यथा वा कश्चि-
द्विपरिणाम करोति, 'सन्दिग्धं' वा निर्णयति, तदर्थमेव तं
सकलमधीते । यस्मिन्वाहर्चं पादे तावत् पदं भवति, यदभि-
मतं निर्व्रक्तं तावन्नात्रमेवाधीते । तन्निर्विवक्षया तदेतदेव
निपुणमन्वेष्टव्यं सर्वत्र ॥

उकारस्योदाहरणम्—“अयं मुं ते समतसि कपोत इव गर्भ-
धिम् । ववस्तुश्चिन्न ओहसे ॥” (ऋ० सं० १. २, २८, ४ ।) शनः-
शेषो नियुक्त आत्मानं मोचयितुमिच्छेन्नैतया गायत्रेन्द्रं
तुष्टाव । 'अयम्' इति वर्तमानः सन् कर्मणि निर्वित्त्वन्नाह ।
'ते' तव युष्मदर्थं सोमः ये प्रति नित्यकालमेव 'समतसि' सम्प-
तसि । त्वं तासु क्रियास्त्राह्वयमानः समतसि सम्पतसि । कथं
पुनर्यं प्रति समतसि ? 'कपोत इव' कम्पतनः कपोतः, कुक्षित-
पतनः, अ यथा 'गर्भधि' गर्भधानी कपोतिकाम्, चण्डाययं व

नीडं प्रति पुनः पुनः पतति, एवं यं प्रति नित्यकालमेव सम्य-
 तसि त्वम्, स एवायमभिपुतः सोमः, एभिर्ऋत्विग्भिः । अथ
 किमस्माभिः करिष्यसि ? मोचय अस्मान् । किंवा 'वच.' एवेदं
 नः स्तुतिलक्षणं 'नोहसे' न वितर्कयसि रोरूपमाशानाम् ?
 केनाप्यभिप्रायेण वयमेतद् ब्रूमः,—कौर्वा युषदगुणैर्न युक्तमेत-
 दिति, यतो न मोचयस्यस्मानतो यूपात् । श्रुत्वैतदवदुश्याधे-
 मार्चतामस्माकमवधार्य कारुण्याभ्योचयास्मान् । किं तेऽस्मा-
 भिरयमेव तेऽस्मत्तः प्रति विशिष्टतरः सोमोऽभिपुत इत्यभि-
 प्रायः ॥

“इवोऽपि दृश्यते” । कदाचिदनर्थक.—इति वाक्यशेषः ॥५॥

किसुदाहरणम् ?—

सु विदुरिव सु विज्ञायते इवाथापि नेत्येप
 इदित्येतेन सं प्रयुज्यते परिभये । हृविभिरेके
 स्वहितः सचन्ते सुन्वन्त एके सर्वनेषु सोमान् ।
 शचीर्मदन्त स्रुत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायन्त्यो नर-
 क्कम्पतामेति । नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मि-
 न्मरणं स्थानमल्पमप्यस्तौति वाथापि न चेत्येप
 इदित्येतेन सम्प्रयुज्यतेऽनुष्ठे न चेत् सुरां पिव-
 न्तीति सुरा मुनोतेरेवमुच्चावचेष्वर्थेषु निप-
 तन्ति त उपेक्षितव्याः ॥ ६ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २, ३ ॥

“सु विदुरिव, सु विज्ञायते इव”—इत्येते उदाहरणे ।
 सप्त विदुर्यज्ञं ब्राह्मण इति, इवोऽनर्थक एव वाक्यपूरणः ।

सुष्ठु विज्ञाचेते यत्रो नक्षत्रं ब्राह्मणेरिति, अत्रापीवोऽनर्क एव ।

व्याख्याताः पदपूर्णाः, निपातसमाहारमधुना दर्शयति, तदधिकारार्थोऽयम् “अथ” शब्दः । इति सम्भावने । अथायमेव इदिति केवलः प्रयुज्यमानः पदपूर्णो भवति । अपिचायमेव “न-इत्येतेन” “सं” युक्तः, “प्रयुज्यते परिभये” शब्दे । सर्वतो भयं परिभयम् । कथं प्रयोगः ? “नेलिङ्गायन्व्यो नरकं पतामेति” । शृग्यः श्रेयः ॥

केचित्स्वेतं कृतश्रेयमत्राधीयन्ते,—

“हविर्भिरैके स्वरितः सचन्ते मुन्वन्त एके सर्वनेपु सोमान् ।
शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेलिङ्गायन्व्यो नरकं पताम” इति ॥

नारदेन किञ्चिद्विप्रलभ्यमाना असुरपत्न्यो भर्तृन् प्रति तस्मिन् मन्त्रेण प्रत्युचुः । ‘एके’ तावत् ‘इतः’ लोकात् ‘हविर्भिः’ पुरोडाशादिभिर्भिमित्तभूतैः ‘स्वः’ ‘सचन्ते’ स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति स्म । अथ ‘एके’ ‘सर्वनेपु’ यन्त्रेषु सोमान् मुन्वन्तः अभिपुण्वन्त, तेन कर्मणेत्यर्थः । ‘शचीर्मदन्तः’ अन्धे शच्या वाचा स्तुतिभिरैके देवान् मादयन्तः सन्तर्पयन्त इत्यर्थः । अप्यन्धे ‘दक्षिणाभिः’ स्वः सचन्ते इत्येतदेवानुवर्त्तते । तत्रैवं सति, तेन तेनाभ्युद्यतेषु प्राणिषु श्रेयः प्रति यदि वयमेतानपि भर्तृन् मम्यक् परिचरेम । अन्येषां जपहोमादीनां कर्मणामसम्भवे सति । “न इत्” वयमेतेषामप्युप “जिह्मायन्व्यो” जिह्माचरन्व्यो भगवन् “नरकं पताम”,—न ह्यन्व्यो भर्तृपरिचर्यातः स्त्रियाः कश्चनधर्मोऽस्तीत्यभिप्रायः ॥

नरकशब्दं निर्ज्वलीति,—नीचेरस्मिन्नर्थे गम्यत इति नरकमथवा नास्त्यस्मिन् रमणं रतिकरं स्थानमल्पमप्यस्तीति

नरकम् । अथाम्ययमपरो नियातसमाहारो नचेत्येव इदित्ये-
तेनैव सम्प्रयुक्तः प्रयुज्यते । केनचिदनुपष्टे सति प्रतिषचनं
भवात् । 'तद् यथा,—कश्चित् कश्चित् पृच्छति,—'तिष्ठन्ति
वपला ? इति । ततः प्रत्याचष्टे,—'तिष्ठन्ति' इति । ततो
'यदि तिष्ठन्ति, किमर्थं नागच्छन्ति ?' इति पुनरनुपष्टे
ब्रवीति,—'न चेत् सुरां पिबन्त्यागमिष्यन्ति' इति, यदि सुरां
न पिबन्तीत्यर्थः ।

अथ "सुरा" कस्मात् ? "सुनीतिः",—सा ह्यभिपूयते धने-
कौर्द्धव्ये. पिष्टादिभिः ।

"एवमुच्चापचेत्पर्येषु निपतन्ति त उपेक्षितव्या." । एव-
मनेन प्रकारेण उच्चापचेत्पर्येषु बहुप्रकारेषु समाहृताद्यान्येऽप्येवं
बहुप्रकारा निपतन्ति । प्रयुज्यमानास्ते लक्षणशास्त्रमेतच्चा-
र्थनिर्घचनशास्त्रमुपेत्योपगम्य अनुप्रवेश्य, ईक्षितव्या,—कः
कश्चिन्नर्थं वर्तते ? इत्येव द्रष्टव्याः परीक्षा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्ती पठध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

—
चतुर्थः पादः ॥

द्वितीमानि चत्वारि पदनातान्यनुक्रान्तानि
नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्या-
ख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न
सर्वाण्यीति गार्ग्यो वैद्याकरणानां चैके तद्व्यव-
स्तरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ
स्यातां संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्चः पुरुषो
हस्तौत्यथ चेत् सर्वाण्यख्यातजानि नामानि स्वर्गः

कश्च तत्कर्म कुर्यात्, सर्वं तत् सत्त्वं तथाऽऽचक्षी-
 रन् यः कश्चाध्वानेमन्नुवीताम्भः स वचनीयः स्याद्
 यत् किञ्चित् त्वन्धात् त्वणं तदद्यापि चेत् सर्वा-
 ग्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः सम्य-
 युज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् तत्रैवं
 सूणा द्रश्या वा सञ्जुनौ च स्यात् ॥ १ ॥

“इति”—करणोऽधिकारपरिसमाख्यर्थः । “इमानि चत्वारि
 पदजातान्यनुक्रान्तानि, नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च” इति ।
 प्रतिज्ञाभ्यासो निगम इत्यर्थः । इतीमानि चत्वारि पदजाता-
 न्नीति व्याख्याय अनुक्रान्तानि,—पूर्वमाख्यातम्, ततो
 नामानि, तत उपसर्गा, ततो निपाता इत्येव मानुपूर्व्येण
 क्रान्तानि वर्णितानि । व्याख्येयेति वाक्यशेषः । कतमानि पुन-
 स्तानि ? नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च—इति । तदपि
 व्याख्यातमेव ॥ यच्च तदुक्तं,—‘नाम्न किञ्चिदवशिष्यते, तच्चतु-
 श्चन पादेन वर्णयिष्याम.’—इति (४४२५० १६५०), तदिदमेवा-
 वसरप्राप्त पदचतुष्टयलक्षणान्तरमारभ्यते,—“तत्र नामान्या-
 ख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च” । तत्र तस्मिन्नेव
 पादचतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वाण्येधाविशेषेणाख्यात-
 जानीत्येव शाकटायन आचार्यो ब्रवीतीति वाक्यशेषः । नैरु-
 क्ताना चैव समयः सिद्धान्तः सर्वेषामविशेषेण गार्ग्येऽर्ज्यम् ॥

पाठ—क पुनरन्यथा ब्रवीति, येनैवमुच्यते,—शाकटायनो
 ब्रवीतीतीति ? उच्यते,—“न सर्वाणीति गार्ग्यं.” ब्रवीति । किं
 गार्ग्यं एव ब्रवीति ? नेत्युच्यते,—“वैयाकरणाना चैके” व्याक-

रणमधीयन्ते ये, ते वैयाकरणः, तेषां चैके न सर्वाख्याख्या-
तजानि नामानोत्थेवं भुवत इति वाक्यशेषः ।

“तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ
स्यातां संविज्ञातानि तानि”—इति । तदेतत् प्रपञ्चते
गार्ग्यपक्षेण । यान्याख्यातजानि नामानि, यानि यावन्ति.
एवं पर्युपयुक्तन्तच्छब्दः । इह त्रिधा व्यवस्था नाम्नाम् ।
तद्यथा,—प्रत्यक्षक्रियाणि, प्रकल्पक्रियाणि, अविद्यमानक्रि-
याणि । तत्र, प्रत्यक्षक्रियाणि,—कारको हारक इति ।
प्रकल्पक्रियाणि, तद्यथा,—गौरश्च इति । अविद्यमानक्रि-
याणि, तद्यथा,—डित्यो डवित्य, अरविन्दोऽर्वाङ् चन्द्र इति ।
तत्रैव सति यत्र येष्वित्यर्थः । केपु नामसु स्वरसंस्कारौ,
स्वरयोदात्तादिः, संस्कारस्य प्रकृतिप्रत्ययादिः, तौ स्वरसं-
स्कारौ । समर्थौ, समर्थता नामोपपत्तिरुच्यते, सङ्गतार्थौ,
लक्षणशास्त्रविहितयोपपत्त्या युक्तावित्यर्थः । यद्यैव लक्षणा-
विप्रतिपत्त्या स्वरौऽवस्थितः, एवं संस्कारौऽपि । येष्वपि च
प्रादेशिकेन, प्रदिश्यते द्रव्यमनयेति प्रदेशः क्रिया, या तस्मिन्
द्रव्ये अवस्थिता यदेतुकस्तस्य नामधेयप्रतिबन्धोऽभिप्रेत,
तस्याः प्रदेशाख्यायाः क्रियायाः अभिधायको धातुः स गुण
इत्युच्यते । अन्यत्र हि गुणशब्दो प्रधाने वर्तते । गेप, अङ्,
गुणः इति समानार्थाः । प्रधानन्तु तत्र क्रियाप्रदेशाख्या,
तदभिधायको धातुः गुणाख्यः, स प्रदेशवाचकत्वात् प्रादेशिको,
गुण इत्युच्यते । तेन धातुरूपेणान्विताधनुमती स्वरसंस्कारौ
स्याता भवेताम् ।

येषामाह, किन्तोपामिति ? उच्यते,—संविज्ञातानि
तानि । मम विज्ञातानि ऐकमत्येन विज्ञातानीत्यर्थः । तेषु
तावदविप्रतिपत्तिरेवास्माकमाख्यातजानि नामानीति ।

तद्यथा,—कर्त्ता, कारकः, पक्ता, पाचक इति । न पुनर्यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति । किङ्कारणम् ? एतेषु प्रकल्प्यन्ते क्रियाः, न साक्षादुपलभ्यन्ते । अपि चैतेषु कल्पयितुमपि तावच्छक्यन्ते । तदिच्छादिषु पुनः कल्पयितुमपि शक्यन्ते । तस्मान्न सर्वाख्याख्यातजानि नामानोति । तत्र यदुक्तं 'सर्वा-
ख्याख्यातजानि नामानि' इति तदयुक्तम् । रुटिशब्दे च क्रियाः केवलं शब्दव्युत्पन्निकर्मण्युपलक्षणभूता निमित्तभा-
वेनोपादीयन्ते, न वस्तुतोऽर्थक्रियास्त्रनुसहायभाव प्रति । तत्र शब्दस्य प्रच्युतानुपलक्षितेऽनुग्रहत्वेऽभिधाने निर्हुत्तायां क्रियायामुपरतसाधनव्यापार निरूप्य क्रियायामभिधानं वस्तु-
मात्रस्य प्रतिनिर्देशकं रुटिरित्यभिधीयते ॥

अपरो ध्याख्यामार्गः । "तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादे-
शिकेन गुणेनान्विती स्याताम्" । यत्र यस्मिन्नास्मि स्वरसं-
स्कारौ, समर्थौ अष्टाध्यायीलक्षणोपपत्त्या युक्ती, प्रादेशाभिधा-
यिना च धात्वाख्येन प्रादेशिकेन गुणेनान्विती अनुगती, स्यातां
न्यायवत्कार्मनामिकमंशुक्तेन संस्कारेण । तद्यथा,—कर्त्ता,
कारकः, पक्ता, पाचक इत्येवमादि । तदाख्यातजं गुणकृत-
मिति प्रतीम इति वाक्यशेषः । येषु पुनरष्टाध्यायीलक्षण-
पराङ्मुखी स्वरसंस्कारावनुगती, न च न्यायकार्मनामिक-
संस्कारयुक्तेन प्रदेशाख्येन धातुरूपेण । किं तेषामिति ?
उच्यते,—"संविज्ञानानि तानि" । संविज्ञानपदमितीह शास्त्रे
रुटिशब्दस्येयं मञ्जना । वक्ष्यति हि, अग्निरिन्द्र इत्येव-
मादीनां संविज्ञानपदत्वम्,—"यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्"
इति । तथा इवहा पुरन्दर इत्येवमादीनां गुणपदत्वम् । स
एवमिहापि विभागो दृश्यः । तत्र गुणपदानि,—कारक-
पाचकादीनि । संविज्ञानपदानि तानि "यथा,—गौरश्वः

पुरुषो हस्ती" इत्येवमादीनि,—न ह्येषा गवादीनाम् अष्टा
ध्याया व्युत्पत्तिलक्षणमस्ति, तस्माद्गुणशब्दा एवैत इति ।

अन्ये तु प्रदेशो व्याकरणमिति व्याचक्षते । तत्र हि
शब्दानां लक्षणानि प्रदिश्यन्ते । तत कुत ? क्वचिल्लक्षणानुग्रह
लक्षणावयवो वा गुण इत्युच्यते,—प्रसिद्धो हि गुणशब्दोऽनुग्रह
हेऽप्रयवे च । तद्यथा,—‘गुणे ममायं वर्त्तते’ इत्युक्तेऽनुग्रहे
वर्त्तते इति गम्यते, अवयवे,पि,—‘द्विगुणा रज्जु’, ‘द्विगुणा’
इति चोक्ते इत्यवयवात्प्रयवेति गम्यते । शेष समानमेव
पूर्वाभ्यामर्थाभ्याम् ।

अथवा सविज्ञानानि तानि, सविज्ञातानि तानि चेत्
भाष्ये पाठौ । तस्माद्गुणशब्दाऽपि व्याख्यातम्,—मत्त्व प्रदेश
इति । केचिदङ्गभूता क्रिया गुण इति व्याचक्षते ॥

किं चान्यत् ? “अथ चेत् सर्वाण्यव्याख्यातजानि नामानि
भ्यु” । तथाप्ययमपरो दोष प्रमज्येत । आह, कतम इति ?
“य कश्च तत् कर्म कुर्व्यात् सर्वं तत्सत्त्वं तथाचचौरन, य
कथाध्वानमश्रुधीत, अथ स वचनीय, स्यात् यत् किञ्चित्
लब्ध्यात् लभ्य तत्”—इति । य कथाविशेषेण प्राणी तत्
कर्म कुर्व्यात्, यत् किञ्चिदनेकप्राण्याश्रयमकप्रदभिप्रेत्यो
प्यते,—तत्कर्म कुर्व्यादिति । सर्वमेव त प्राणिन तैर्देवैकेन
नाम्ना आचचौरन् । तथापि । य कथाध्वानमविशेषेणान
श्रोऽप्यश्रुधीत, अथ दत्ते व स वचनीय स्यात् । कथादाश
अश्रुवस्य इत्युच्यते, अर्थाऽश्रुवन्नपि नोच्यते ? इति विशेष
हेतुर्नास्तीति । तस्माद्गुणोऽपि नैवाश्रयनक्रियायोगाभिप्राये
शाश्व इत्युच्यते, किन्नाहि ? शब्दव्यञ्जहार एवायमयमत्याय-
नाय इदंश क्रियानिरपेक्ष । एवमेव, यत् किञ्चित् लब्ध्या-
दविशेषेण तत्सर्वं तर्दनक्रियायोगात् लभ्यमित्येवमुच्यते ।

अभिव्याहरणमभिव्याहारः, तस्मिन्नभिव्याहारे, तत यथादा
भिसुप्त्येन स्थित्वा तस्याभिधानस्य, ततो विचारयन्ति ।

कतमस्य धातोरत्र रूपमिति ? आह,—प्रथनापृथिवी
त्वाद् ते शाकटायनादय ।

आह,—तत किमिति ? उच्यते,—तत्र वयं पृच्छामस्ता
वत, यदीय स्वभावत एव पृथिवी नाम अभविष्यत्, तत क
एनामपृथिवी सतीनप्रययिष्यत ? कोऽस्याः प्रथनमकारिष्य
दित्यभिप्रायः ॥

अद्यापि कश्चिदस्या अपृथिव्या मत्या प्रथनकर्ताभ्युपम-
स्येत, ततोऽपि च वयमिदमपरं पृच्छामः,—“किमाधारस्य
इति” । चशब्द समुच्चयार्थं,—सर्वस्य हि प्राणिजातस्येय
मेवाधार प्रतिष्ठा, अथ पुनयंटेयममघितामीत्, तदा योऽस्या
प्रययिता स किमाधार आमीत् ?—न ह्यनाधारेणाप्रतिष्ठितं
शक्येयं प्रयतितुम्, स आधारे नास्तीति प्रथनक्रियाभावात्,
प्रथनक्रियाभावे च सति क्रियाजान्येवमादौनि नामानोत्येत-
दयुक्तम् । तस्मान्न सर्वास्याख्यातजानि नामानीति ॥

“अथ” अपि इदमपरमप्राप्तं शाकटायनः हतवान् ।

आह,—किमिति ? उच्यते,—“अनन्वितेऽर्थे” इत्येवमादि-
दोषः ।

आह,—वेदाङ्गानामेकैकमनेकप्रभेदम् । तद्यथा,—निरुक्त
चतुर्दशप्रभेदम् । व्याकरणमष्टप्रभेदम् । तत्र, केषाञ्चिन्नैरु-
क्तानां केषिद्वैयाकरणैः साकं केषुञ्चिच्छब्देष्वकमत्यं केषा-
ञ्चिद्वैमत्यम् । तत्र, शाकटायनो नैरुक्ताश्च गार्ग्यवर्जकानि
चिदभिधानान्यनेकैर्धातुभिरनुचिदधत्ति, कानिचिदेकेनैव ।
किं कारणम् ? प्रतिभियतो हि स्वेषु स्वेषु व्याकरणेषु शब्दा
शुविधानसमयः । तद्यथा,—पाणिनीया भू इति प्रकृति

मुपादाय लडित्वेत् प्रत्ययमुपाददते । ततः कृत्वा सानुबन्ध-
नोपस्य लस्य स्थाने तिवादीनादिगन्ति, तथाहि ते तं शब्द
मनुविधातुं शक्नुवन्ति । स हि तेषां शब्दानुविधानोपायः
पाणिनिना परिक्रमः । सैषा शब्दानुविधाने तन्त्रशौलीत्वे-
तदेतैकं प्रयोजनमुक्त्वा नान्यत् प्रयोजनमस्ति लडादीनामध्य-
यने लोपे च । अपरे पुनरुपेयाकरणा लटमकृत्वीव तिवादी-
नेवोपाददते । तेषामपि हि शब्दानुविधाने सा तन्त्रशौली ।
एवं प्रतिनियतया स्वया स्वया तन्त्रशौल्या भवतीत्येवमादि
समानमेव शब्दरूपं साधयन्ति । तत्रैव शब्दानुविधानोपा-
यविप्रतिपत्तौ सत्यां शाकटायन आचार्योऽनेकैश्च धातुभिर्नक-
मभिधानमनुविहितवान्, एकेन चैकमेव । तत्र यदनैकैरनु-
विहितवान्, तदितरैर्गाग्येपाणिन्यादिभिर्न शृश्यते । किं
कारणम् ? अप्रमिदो हि स तेषां शब्दानुविधानमार्गः । धातु-
ममुदायमात्रमेव नामिति । अतस्ते शाकटायनमाचित्तिष्ठत्
'आहुः—“अथानन्वितेऽर्थे” इति । अनन्वितेऽर्थे अननुगते
शब्देनार्थे, यत्र संस्कार्यमाद्योऽपि शब्दोऽर्थमनुगन्तुं न
शक्नोति । एवं धातुज असमर्थो भवति ।

“अप्रादेशिके विकारे” च । यथा हि क्रियया तदद्रव्यं
प्रदिश्यते, तदभिधायको यो धातुः, स तदभिधान विगृह्य-
माणं विकर्तुं न शक्नोति यत्र ।

तत्र हीयमानप्रतिघ्नः शाकटायनः सर्वांश्चाख्यातजानि
नामान्युपपादयिष्यन्नमन्त्रवे सति काशक्कुशावहम्भनमिव
कुर्वन् किमकरोदिति ? “पदेभ्यः पदेतराहान् मद्यकार शाक-
टायनः” । पदेभ्यः आख्यातपदेभ्यः समस्तेभ्योऽप्ययवानुपा-
दाय पदेतराहान् अन्यान् अन्यांश्च इतरतराम्यान् पदावय-
वेरन्येयान्येयान्यदर्हं नाम्नः संस्कृतवान् ॥

तद्यथा,—‘सत्यम्’—इत्येतदभिधानं सञ्चस्कार । कथम् ?
 “एते. कारितं च यकारादि चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारा-
 रादि च” । एतेः ‘इण् गती (अ० प०)’—इत्यस्य कारितं
 स्यन्तं रूपं कृत्वा ततो यकारमन्तमादाय यकारान्तं कृत्वा
 सत्यशब्दस्यान्तमर्द्धं सञ्चस्कार, ततो ‘यम्’—इति भवति ।
 अस्तेः शुद्धञ्च । ‘अस् भुवि (अ० प०)’—इत्येतस्य शुद्धमेव
 रूपं कृत्वा तकारान्तमित्यर्थः । ततः सकारादिशब्दरूपं
 गृहीत्वा ‘सत्’—इत्येतत्, ‘सत्यम्’—इत्येतस्य शब्दस्य आदि-
 मकरोदाद्यमर्थं सञ्चस्कारं, तद्वदिति भवति । अत्र योऽय-
 मस्तेस्तकारः, स यकारमधिरोहति । एवमेतदेकमभिधानं
 द्वयोर्धात्वोः सञ्चस्कार सत्यमिति भवति ॥

अथ कोऽर्थः ? सन्तमर्थे मापयति प्रत्यापयति गमय-
 न्तीति सत्यम् । कारितं च यकारादिञ्च शुद्धञ्च सकारादि
 चेति इतरस्य चेतनं चार्धमिति ममुञ्चयार्थासकाराः । एवं पदेभ्यः
 पदेतरार्धान् सञ्चस्कार शाकटायनः, तदेतदन्यायं कृतवान्,
 —को हि नाम पद विभक्त्यानेकधातुजं कुर्यात् । तदेतदकृत-
 पूर्वमन्यैर्दिद्विः शाकटायनोऽतिपाण्डित्याभिमानादकरोत्,
 —यदाभिनत् पदानि ॥

अपि चोपजायते नः शडा,—यथासौ प्रहृत्तो नामी
 पदेषु स्थास्यति, अपि चासौ वर्णानपि भेक्ष्यति, अनेकार्थाश्च
 कल्पयिष्यति । यो हि पदान्यभिनत्, तस्य वर्णभेदे विशेषहेतुः
 को भविष्यति ? तस्मादतिप्रमद्वदोपोपपत्त्या नानेकधातुजानि
 नामानि, नापि सर्वाख्यास्यातजानि नामानीति ॥

“अथापि” अयमपरो दोषः प्रमज्येत । कतमः ? “मत्त्व-
 पूर्वं भाव इत्याहुः” अभियुक्तास्तद्विदः । सत्त्वं पूर्वमस्मात्कोऽय
 सत्त्वंपूर्वः । किं कारणम् ? सत्त्वायय एव ज्ञप्तो । तत्रैव सति,

“अपरन्नाद्वावात्” अपरकालीनेन भावेन क्रियया “पूर्वस्य” पूर्वोत्पन्नस्य “प्रदेशः” प्रदेशनं सञ्ज्ञा प्रतिलम्बो “नोपपद्यते” । किं कारणम् ? उत्पत्तिसञ्भूता हि सा, खेनाभिधानेन क्रियानिरपेक्षेणाभिसम्बद्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते,—नित्यसम्बद्धो हि शब्दार्थौ । “इति तदेतत्” सर्वथा सर्वाण्याख्यातजानि नामानौति शाकटायनमतं “नोपपद्यते” । तदनुपपत्तावश्चत्पंचसिद्धिः,—कानिचिदाख्यातजानि नामानि, कानिचिदनाख्यातजानीति । अथ शक्यते प्रत्यवस्थातुं प्रत्यवस्थीयतामिति परिसमाप्तो भार्गवपक्षः ॥ २ ॥

शाकटायनपक्षेणैदानीनितान् दोषान् प्रतिसमाधास्थानस्तदर्थं मिदं सारभ्यते,—

यथो हि नु वा एतत्तद्यच्च स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति - यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात् सर्वं तत्सत्त्वं तथा-चक्षौरन्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेय-प्रतिलम्बनेकेषां नैकेषां यथा तच्चा परिवानको जीवनो भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तां यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैना-न्याचक्षौरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः ह्यतोऽर्थैक्य-दिका यथा मततिर्दम्बूनाजाश्च आट्गारो जाग-रूको दर्विहोमौति यथो एतान्निष्पन्नेऽभव्या-

हारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽ-
भिव्याहारे योगपरौष्टिः प्रथनात् पृथिवीत्याहुः
क एनामप्रययिष्यत् किमाधारञ्चेत्यथ वै दर्श-
नेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः ॥ ३ ॥

“यद्यो हि तु वा एनत्” इति । यद्येति वाक्यापादाने, यथा
येन प्रकारेण । उकारोऽवधारणाग्रः । व्याख्यातमेतत्,—
“अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे (५६ पृ०)” । इतरेण येनैव प्रकारेण
प्रसिद्धमाचार्येणाख्यातजत्वं प्रतिपिह नाम्ब, तेनैव प्रकारेण
प्रत्यनुभाष्यामीति । हि—इत्यसूयायाम् । कथं हि व्याकरिष्य-
तीति । तु—इत्येव हेत्वपदेशे । वै—इत्ययं यद्योक्तपूर्वपक्षो-
पदेशार्थः । येनैव प्रकारेणासमर्था हेतव उक्ता, तेनैव प्रकारेण
प्रत्यनुभाष्य प्रतिवक्तृधर्मेण समीकरिष्याम ।

यद्येतदुक्तं किमिति ? “तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादे-
शिकेन गुणेनान्वितो स्याताम्” इति । आह तत्र किमिति ?
उच्यते,—तद्वेतत् प्रत्युच्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः ।

आह,—केन पुनः प्रकारेण प्रत्युच्यत इति ? उच्यते,—
“सर्वं प्रादेशिकमित्येव सत्यनुपालम्भ एव भवति” । सर्वमेव
प्रादेशिकं सर्वमेव क्लियाज नाम । आह,—ततः किम् ?
इत्येव सत्यनुपालम्भ एव भवति । आह,—कथम् ? शृणु ।
प्रदेशवाचिन आख्यातानुत्प्रेष्य तदाश्रयो स्वरसंस्कारौ याव-
द्भ्यमनुविधेया,—विभ्वी हि लक्षणगतिर्नेप शब्दापराधो
नाप्यस्माकम् । भवत इवायं मपराधो मन्दशिक्षितत्वात्,—
येनानुविधातु स्वरसंस्कारौ विद्यमानावापि प्रदेशवाचिनि
धातौ न शक्नोति, स तु तावत् पुनः पुनः शिचस्वान्वाद्वा-

करण यावच्छक्तिस्तवानुविधातुमिति । व्याकरणेऽप्यष्टधाभिन्ने लक्षणैरेकदेशे विहितः । कश्चित् सोनो धातुः, कश्चित् तु शब्द-
चशब्दवाशब्दातिरिक्ताध्याहारविभागादिगन्धः । तद् यथा ।
मतान्तैरेष्वप्यभिन्नेषु कश्चित् क्वचिद्विधिरुच्यते । ते च सर्व एव
प्रयोगमिच्छता प्रयोगकाल उपसंज्ञत्वाः । एवमिहापि
सैर्वाशब्देव लक्षणयाम्नास्यपेक्षाणि अखिलस्वरसंस्कारसिद्धये ।
—इति स त्वं तावत् शिचस्वानिर्घिणः, यावदखिलशब्दानां
स्वरसंस्कारावनुविधातुमुपज्ञातुं सामर्थ्यमिति ॥ .

“यद्यो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“यः कथं तत् कर्म
कुर्वीत, सर्वं तत् सत्त्वं तदाऽऽचक्षीरन्निति” । अनेकेषा-
मैकक्रियायोगादेकनामता प्रसज्येतेति ॥

अत्र ब्रूम,—न हि प्रसज्यते । त्वमपि पश्यसि, वयमपि
च “पश्यामः समानकर्मणां” तुल्यकर्मणां अपि सतां कर्मकृतां
“नामधेयप्रतिलम्भेकेषां नैकेषां यथा तच्चा परिव्राजको
जीवनो भूमिज इति” । तन्नन् कश्चित् तच्चेत्युच्यते । अन्यः
तच्चन्नपि न तच्चेत्युच्यते । आह,—कोऽत्र हेतुरिति ? शृणु,—
लोकामव पृच्छ, तमवोपालम्बस, न भयैप्र नियमः कृत
इति । अथ च तद्दद्या,—समानमीहमानानां कश्चिदेवार्थन
सयुज्यते, कश्चिन्न, वेदादीनाम्, एकार्थेन संयुज्यत इति अन्यै-
रपि सयुक्तः, सत्यमेकेन चालब्धम् । स्वभावतो हि शब्दाना
क्रियाजत्वेऽपि सति काश्चिदेव क्रियामह्नौकत्वावस्थितिर्भ-
वतीति । अथवा क्रियातिशयकृते नियमः स्यात्,—यो हि
यदृतिशयेन करोति, तस्यानेकक्रियावत्त्वेऽपि सति तच्चेतुक
एव नामधेयप्रतिलम्भो भवति ॥

अयं समाधि,—अथवा न ब्रूमो यो यत्र यदा च तच्चति,
स एव तच्चेति । किन्तार्हं ? यो यदा यत्र तच्चा भवति, स

‘एव तच्चेति । तदेतल्लक्षणमनियतं, काममन्वेष्यन्तु कदाचित् क्वचित् तेषामप्यन्याः क्रिया नियततराः सन्ति, यद्देतुको नामधेयप्रतिलम्भ इति । तेषां तु तच्चा नियमतः तच्चीति विशेषः । जीवन इक्षुरसः, शाकजातिर्वा । भूमिजोऽङ्गारकः ।

“एतेनैवोत्तरः प्रवृत्तः” । आह,—कतमः ? यावद्भिर्भावैः संस्रयञ्जेत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यादित्येषः । पश्यामोऽनेकक्रियायुक्तानामपि एकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तद्यथा,—तच्चा, परिव्राजक इत्येतान्येवोदाहरणानि । तच्चा ह्यन्यान्यपि कर्माणि करोति । न पुनस्तस्य तत्क्षतो नामधेयप्रतिलम्भोऽस्ति । तत्र, यदुक्तमेकस्थानेकक्रियायोगादनैकनामता प्रमञ्चेति । एतदयुक्तम् । न हि प्रमञ्चेत । यच्च चोक्तमनेकेषामेकनामता, एकस्य चानेकनामता प्राप्नोति,—ततश्च व्यवहाराप्रसिद्धिरिति, न हि तदुभयमस्ति । अनेकेषामेकक्रियायोगे हि सति एकस्य चानेकक्रियायोगेऽपि हि सति व्यवस्थित एव शब्दनियमः स्वभावत एव नोक्तः । तस्मान्न व्यवहाराप्रसिद्धिदोषोऽस्ति । तत्र, यदुक्तं व्यवहाराप्रसिद्धिदोषप्रसङ्गाच्च सर्वाख्याप्यातजांनि नामानीति, एतदयुक्तम् ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचचीरन्निति” । अत्र ब्रूमः,—शब्दस्वाभाव्यमेतत्—यत् तथा सर्वाख्याप्यायन्ते, यथा यथा प्रतीतार्थानि भवन्ति, न तद्वाहमपराधे भवत, नापि शास्त्रम् । यथावस्थितानां हि शब्दानामन्वाख्यानमात्रमेवास्ति । नाहं शब्दानां कर्त्ता, य एषां प्रयोक्तारस्तु वाचि ।
स्तिराकुर्वन् वा यदि शक्नोति ॥

आह,—कस्मात् पुनः कानिचिदाख्यायन्ते लोके ? तदभिधाने स्वाभाष्यमेष,—कानिचित् प्रतीतार्थानि, कानिचिदप्रतीतार्थानि, तान्यपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्त्तव्यानि, एतदेव शास्त्रस्य शास्त्रत्वम्,—यदप्रतीतार्थान्यपि प्रकृष्टादिना प्रतीतार्थानि म्युस्तथैनाद्याचक्षीरन्निति आख्यायन्त एव कानिचित्, कानिचिच्छास्त्रेण प्रतीतार्थानि क्रियन्ते । रूढ्यनुविधायित्वात्तत्रास्य, गुणतस्त्रोपु लक्षणम् । अपि च । “मन्ति” एव “अल्पप्रयोगाः” प्रतीतार्थक्रियाः केचित् “कृतः” कृतप्रत्ययान्ताः शब्दाः “अपि” “एकपदिकाः” एकपदप्रकरणान्तर्वर्तिनस्तञ्जर्माणः । तत् “यथा,—व्रततिर्दमूना जाय्य आट्णारो जागरूको दर्विहोमोति” । व्रततिर्ह्येवमेव । दमूना दममना विलोचमादि, अग्निरतिथिर्वा । जाय्यः जटावान् । आट्णारो अटनगोलः । जागरूको जागरणशीलः । दर्विहोमोति दर्व्या जुहोतोत्येवं प्रतीतार्थान्यपि शाकटायनाभिप्रायः । तत्र यदुक्त—“न सर्वाख्याय्यातजानि नास्मानोति” तद् युक्तम् ॥

“यथा एतत्”—यत् पुनरेतदुक्तम्,—“निष्पन्नेऽभिध्याहारिऽभिविचारयन्तीति” । अत्र ब्रूम,—युक्तं वै कुर्वन्ति—“भवति हि निष्पन्नेऽभिध्याहारि योगपरीष्टिः” । योगपरीष्टिर्नाम योगस्य परीक्षणम् ॥

मप्रथयिष्यत् किमाधारश्च ? एतद् युक्तम्, अन्यथा हि धात्वर्थो नोपपद्यत एव । तत्रैव सति, यथा न विरोक्ष्यते, तथा निर्बन्धाम् । तस्मादविरुद्ध. शाकटायनाभिप्राय. १-३॥

अथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरादीन् त्वञ्चस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे सञ्चस्कार स तेन गर्हः सैषा पुरुषगर्ही यथो एतदपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा विल्लादो लम्बचूडक इति विल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १, ४,

“अथ” । “अपि” च, यदि दृष्टेऽप्यस्याः पृथुत्वे न वयमुपलभ्यामहे । ननु “एव” सति, “सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते” न केवलमहमेव । योऽयं दृष्टा ज्ञवीति, न तत्र दोष एव । तथा सति, दृष्टदानं प्रसज्येत, अनिष्टश्चेत् । तस्मात् पृथुदर्शनात् पृथिवीत्वुच्यते ।

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“पदेभ्यः पदेतरादींस्त्वञ्चस्कारेति” अत्र ब्रूमः,—“योऽनन्विते” शब्देनानभिधेये “सर्वे” अननुगतमसम्बद्धं “सञ्चस्कार, स तेन” सम्बन्धेन संस्कारिणः “गर्हः” गर्हणीयः । पुनराचार्यो योऽनुगतधातुभिर्गर्हणीयैः काभिधानगतानर्यास्ततः सञ्चस्कार, नैव भौज्येन । “सैषा” तदभिप्रायापरिज्ञानात् “पुरुषगर्ही” पुरुषो हि कश्चित्

अशिक्षित्वादेकधातुजमपि न जानाति, किमुत बहुधातु-
जम् । अपि च, सन्ति लोके तादृशाः पुरुषाः, ये कारक-
हारकादीन्यपि प्रकटक्रियाणि सन्ति, कतमेभ्यो धातुभ्य एता-
न्यभिनिष्याद्यन्त इति न जानते, एष पुरुषदीपो न शास्त्र-
दीपः,—यदनुगमयितुं शब्दैरर्थो न शक्यते । तत्र,—‘यद्-
क्रम, अननुगत एगर्थे मञ्चस्कार शाकटायनः, मन्तमेव च्छार्थ-
माययति गमयतीति’ सत्यम् । तस्मादुपपद्यत एव शाकटा-
यनमतम् ।

अपि च, रुटिशब्दश्चत्पत्तिर्मन्त्रेष्वपि दृश्यते । यथा
नक्षत्रं, तथा नक्षत्रं प्रवर्तितुमर्हति,—इतरथा हि कस्य तन्न-
क्षणं स्यात् । यदसर्पत् तत्सर्पिरिति मन्त्रः, यन्नवनीतमभ-
वदिति मन्त्रः । अपि च, ब्राह्मणेनाप्यनेकधातुजान्येष कृत्वा
निरुच्यन्ते । तत्र मन्त्राभिधानानि यत्परिज्ञाने च फलमुप-
पद्यते । आह,—“तदेतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति, हृदयेकमक्षर-
मभिहरन्त्यस्मै स्वायान्ये च यु एष वेद, द इत्येकमक्षरं दृढ-
त्यस्मै स्वायान्ये च यु एष वेद, यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं
लोके यु एष वेद (ग० ब्रा० १४, ८, ४, १)”—इति । एष
हरतेर्दृढातेरेतेर्हृदयशब्दः । तदर्थफलोपदर्शनायं ब्राह्मणेनेयं
निरुक्तः । तच्च न. परं प्रमाणम् । तस्माच्छाकटायनस्तदनु-
दृश्य सम्यगैव कृतवान्,—यदनेकेर्धातुभिरैकमभिधानं निरु-
क्तवानिति ।

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“अपरस्माद्भावात्
पूर्वस्य प्रदेगो नोपपद्यत इति पश्यामः” अत्र द्रूमः,—“पूर्वो-
त्पन्नानां सञ्चानामपरस्माद् भावात्प्रामधेयप्रतिशब्धम्” ।
अपरस्मादपि सतो भावात् । “एकेषाम् ? न एकेषाम्” । तत्
“यथा”—“वित्वाद्दो लस्यचूडक इति” । पञ्चालादीनामपि

चूडालम्बनक्रियया, भविष्यता योगेन विल्वादनक्रियया च, पूर्वोत्पन्नस्य सत्त्वस्य नामधेयप्रतिलम्ब उपपद्यमानो दृष्टः । क्व चान्यत्र नोपपद्यते । तत्र यदुक्तमपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यते, रुच्यैतदनेकत्वादयुक्तम् । उपपद्यत एव हि केषाञ्चिदिति ।

“विल्व भरणाद्वा भेदनाद्वा” । भृत हि तद् भवति वीजानाम्, विभर्त्ति वा । दुर्मिच्छादौ भक्ष्यमाण जनम्, भेदनाद्वा भिद्यते हि तदवश्य भक्षणायेति ।

ग्राह, — किमिदमतिमध्विव किमपि पूर्वोत्तरपक्षमम्बुड नामाख्यातजत्वमधिकृत्योक्तमिति ? उच्यते, — शिष्यबुद्धिहृद्यर्थमेतदुक्तम्, कथं नाम व्युत्पन्नबुद्धि शिष्योऽप्रतिबुध्यमानः सर्वतोमुखानेव लौकिकवैदिकान्ध्वान्निर्भूयादिति । सर्वाण्येव हि व्याकरणानि निरुक्तानि च वेदाङ्गत्वाविशेषात् प्रमाणानि । तेषामेव फलमिदं माध्विव्येतदशक्यं तदुक्तमिति ॥ ४ ॥

इति निरुक्तहृत्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं पादः । ४ ।

—

पञ्चमं पादः ।

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तद्विदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्च यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेते नोपेक्षितव्यं नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भव-

न्यथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उरु
 प्रथस्वति प्रथयति । प्रोहाणीति प्रोहत्वथाप्य-
 नुपपन्नाधीभवन्ति । ओषधे वायस्वैनं स्वधिते
 मैत्रं हिंसोरित्याह हिंसन्नथापि विप्रतिपिद्वाधी
 भवन्ति । एक एव रुद्रोऽवतस्ये न द्वितौर्यः ।
 असंख्याता सृष्ट्वाणि ये रुद्रा अश्वि भूम्याम् ।
 अश्वरुन्द्रं जज्ञिषे शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र
 इत्यथापि जानन्तं सम्प्रेष्यत्वानये समिध्यमाना-
 यानु ब्रह्मीत्यथाप्याहादितिः सर्वमिति । अदि-
 त्तिर्योरदितिरन्तरिज्ञमिति । तदुपरिष्ठाह-
 व्याख्यास्यामोऽयाष्विस्सटार्था भवन्त्यग्याह-
 शिसञ्जारयायिकाणुकेत्यर्थवन्तः शब्दसामान्यादे-
 तद्वै यन्नस्य ससृष्टं यद्रूपससृष्टं यत् कर्म क्रिय-
 माणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

एव नामाध्यातोपनर्गनिपातानां प्रविभागेनावस्थिताना-
 मेतल्लक्षण परिज्ञायते—“अथापीदमन्तरेण मन्त्रेवर्धप्रत्ययो
 न विद्यते” । अथशब्दोऽधिकारार्थः । द्वितोयं शास्त्रारम्भप्रयोज-
 नमधिकरोतीति । अपीति सम्भावनेः अपि पदेषु विभागेनाव-
 स्थितेषु लोके वेदे वा, अपि मन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु, यः
 समस्तार्थस्तस्मिन् प्रत्ययो विशेषावधारण न विद्यते, न भवती
 त्यर्थः । अपीदं शास्त्रमन्तरेण पदार्थप्रत्ययो नास्ति । अपि
 वाक्यार्थ इत्यभिप्रायः ।

आह,—कः पुनः पदाद्येवाकार्ययोर्दिशेष इति ? उच्यते,—साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो वाकार्यः । तद्यथा,—गीर्तित्युक्ते किमित्वाकाङ्क्षा भवति, ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्ष भवति, तथा गच्छतीत्युक्ते क इति साकाङ्क्ष भवति, तथा गीर्तित्युक्ते निराकाङ्क्ष भवति । अथेदानीं गीर्गच्छतीत्युक्ते गीर्वाहटोहादिभ्यो व्याहृत्य गमनेऽवनिष्ठते, गमन चान्येभ्यो व्याहृत्य गव्ये वावतिष्ठते । एष वाकार्यः । स एष प्रकरणाविरोधी वाकार्यः, पदार्थं नियमेन लक्षयति, पदार्थश्च पटलक्षणम् । पदार्थसन्नियोगेन हि व्याकरणे पदानां प्रकृतिप्रत्ययादीनि लक्षणानि व्यादिश्यन्ते ॥

यत एवमतः “अथमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः” । अथमप्रतियतोऽप्रतिपाद्यमानस्यावष्टतार्थस्येत्यर्थः । “नात्यन्तम्” । नैकान्तिकेन, एकान्तं नाम स्थितयोऽनियमेनेत्यर्थः । किम् ? ‘स्वरसंस्कारोद्देशः’ । स्वरोद्देशश्च संस्कारोद्देशश्च, स्वरावधारण संस्कारावधारण नास्तीति वाक्यशेषः । किं कारणम् ? न ह्यनवष्टतार्थः स्वरसंस्कारावधारयितुं शक्यतात्,—अर्थवशेन हि स्वरसंस्काराववतिष्ठते ।

“तदिदम्” एव कृत्वा निरुक्तगान्धं “विद्यास्थानम्” एतदधीनत्वादथेपरिज्ञानस्य । अर्थवशगत्वाच्च स्वरसंस्कारयोरिट “व्याकरणस्य कात्स्न्या” कृतस्वभाव, करोतीति वाक्यशेषः । व्याकरणेन हि स्वरसंस्कारौ चिन्त्येते । तस्मादपरिममाममेव तावद्व्याकरणं तावत् निरुक्तं नाधिगतमिति,—न हि अनेरुक्तोऽर्थमवधारयितुमर्हम्,—नानवष्टतार्थः स्वरसंस्कारतत्त्वं विजानीयादिति ॥

आह,—ननु व्याकरणस्य कात्स्न्यामेतत् करोतीत्युक्ते तच्छेषमेवैतत्, गुणादिवत्, ततश्च विद्यास्थानत्वमस्य विरुध्यत

[अ० पू० पा० १५०] नैषण्डकं कारुडम् । ५०१

इति १ नैत्युच्यते,—“स्वार्थसाधकश्च” । स्वार्थानुसङ्गत्वाच्चोत्तदनुपपन्नतो व्याकरणस्य सत्त्वतो करोति । यथा लोके स्वार्थमपरिहाय कश्चित् परानुग्रहं करोत्येवम् । यत पुनरुत्तदुक्तं गुणादिवदिति । ते हि तन्त्रान्तर्भूता एव “उणादयो बहुलम (पा ३, ३, १)”—इत्युक्तम्, न पुनर्निघण्टवो बहुलमिति । तस्मात् स्वतन्त्रमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्वचनम्, व्याकरणस्य लक्षणप्रधानमिति विशेषः ॥

आह,—“यादेमन्त्राधेप्रत्ययाय” एतदारभ्यते, इन्त, तदेव मर्यादारभ्यमाणम् “अनर्थकम्” एव “भवतीति” । आह,—क एवमाहेति ? उच्यते,—“कौत्स” । किं कारणम् ? “अनर्थका हि मन्त्रा” । न हि मन्त्राणामर्थोऽस्ति वाच्यवाचकत्वेन । तदर्थनिर्वचनायारभ्यमाणमिदमप्यनर्थकमेव भवति । तस्मात्प्रारब्धव्यमित्येव कौत्सो मन्थते ॥ “तत्” एतदेवमुच्यमानं कौत्सम् “एतेन” अनेन नैतक्तेन “न” “उपेक्षितव्यम्” । उपगम्य वेदशास्त्रं इक्षितव्यम्, किमसीं सत्यमाचष्टे ह्येति वा परीक्ष्यम् । अर्थवत्त्वे मन्त्राणां यद्बहुज्ञानं वक्ष्यमाणं तदुपगम्यार्थवत्त्वं मन्त्राणामोक्षितव्यमिति केचिदाहुः ।

कया पुनरुपपत्त्या कौत्सो मन्त्राणामानर्थकमाहेति ? उच्यते,—“नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्ति”—इति । नियतवाचो युक्तयः, निरुद्धवाचो युक्तयः,—अभिधाननियता हि
२१ । २ २ । २
ते भवन्ति ।—“अग्न आ याहि वीतये (सा० वे० स० १, १, १, १)”
—इति मन्त्रेण पुनर्विभावसो । आगच्छ पातायेति । नियतानुपूर्व्या नियतनिष्ठानुपूर्वी पदप्रयोगस्य । तद्यथा,—‘अग्न आयाहि’ इति न पुनर्भवति ‘आयाह्यग्ने’ इति । इह

नोक्तं येषतां शब्दानामनियमन पर्यायवचनता दृष्टा मवा-
दिप्रयोगे, तथा न पौर्वापर्यं दृष्टम् । तद्यथा,—‘गोपीमभ्याजं’
‘अभ्याज गोपीम्’ ‘आहर पात्रम्’ ‘पात्रमाहर’ इति । न च
तथा मन्त्रेषु । ततोऽर्थवच्छब्दैर्धर्म्यात् पश्यामीऽनर्थका मन्त्रा
इति ॥

अथाप्ययमपरो हेतुरानर्थको मन्त्राणाम् । आह,—
कतमः ? इति, उच्यते,—“ब्राह्मणेन” ते “रूपसम्पन्नाः” अपि
सन्तो “विधीयन्ते” एव । यदि ह्येते अर्थवन्तोऽभविष्यन्,
स्तेनैव लिङ्गेन समात्मानमेते विनियोक्तुं समर्था इति क्त्वा
न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यधास्यन्त, विहिताश्च । तद्
यथा,—“उरु प्रयुञ्जेति प्रययति (श० ब्रा० १, १, ६, ८) प्रयन-
न्निङ्गो मन्त्रो विहितः प्रयनकर्मणि, तथा च,—“उरुप्रथा
उरु प्रयस्त्रोरु ते युज्जपतिः प्रयताम् (य० वा० सं० १, २२)” ।
यजुरिदम्, पुरोडासं प्रत्युच्यते । पुरोडास ! त्वं विस्तीर्ण-
प्रथनः सन् विस्तारप्रथाः, स्वात्मानं ते तव यज्जपतिरायं यज-
मानः प्रजापशुहिरण्यादिभिद्योर् प्रथतां विस्तीर्यतामिति ।
तथा,—“प्रोहणीति प्रोहति”—इति ब्राह्मण द्रोणकलश-
प्रोहणविधायिणः । “इदमहमात्मानं प्रोहामि”—प्राञ्चं प्रेर-
यामि इति प्रोहाणीति प्रोहति, प्रोहणलिङ्गो विहित-
प्रोहणकर्मणि । तस्मात्त्रिसम्पन्नविधानात् पश्यामी ब्राह्मणे-
नानर्थकस्वरूपमेव सन्तं मन्त्रं नियुक्तम् । एवं सति, मन्त्र
मन्त्र पुनर्विदधत् ब्राह्मणमर्थवत् । अनर्थका मन्त्राः—न
ह्यर्थवन्त सन्तो दासवद्ब्राह्मणेन विधीयेरन्, विहिताश्च ।
तस्मादनर्थका मन्त्रा इति पश्यामः । अपि च,—ब्राह्मण-
स्यानर्थकोपगम्ये देशकालकर्तृदक्षिणादिकर्माद्भूतं कुत
उपनभ्येत ? तथाच ब्राह्मणस्यानर्थकोऽभ्युपगम्यमाने-
वेदेक-

देशस्य मन्त्रस्यात्यन्तमेवानर्थकत्वमभ्युपगतं स्यात्,—न हि ब्राह्मणस्य विधिस्तुत्यर्थादृतेऽर्थवत्तास्ति, मन्त्राणां पुनर्वाच्य वाचकत्वेनानर्थकानामपि सता विनियोगमात्रेणार्थवत्ता स्यात् । एतस्मात् काममनर्थका मन्त्रा वाच्यवाचकत्वेन मन्तो विनियोगमात्रेणैवाश्रयतो विधेयत्वात् विधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवदस्त्विति ॥

“अथापि” अथमपरो हेतुरनर्थकत्वे मन्त्राणाम् । आह,—
 कतमं ? इति, उच्यते,—“अनुपपन्नार्था” हि एते “भवन्ति”
 य एतेष्वर्था नभ्यते,—अयंनेतेष्वर्थे स्यादिति नामानुपपद्यते ।
 तद्यथा,—ओषधे त्रायस्य (य० वा० म० ४, १, ६, १५)
 एनम’—इत्याह । न चोपधिगत्त्वानमपि वातु समर्था,
 किं पुनर्धेचम् । तथा,—“सर्धित्तैर्न हिंसी (य० वा० म०
 ४, १, ६, १५) इत्याह” आत्मनेव ‘हिंसन्’ । यो हि नाम
 एवमुक्ता स्वयमेव हिंस्यात् ? हिंसि च । लोके यान्येव
 विधानि वाक्यान्धुम्भत्प्रभृतीनां तान्यनर्थकान्युच्यन्ते, तथैवे-
 मानि । तस्मादिमान्यनर्थकानीत्युपपद्यते ॥

“अथापि” अथमपरो हेतुरानर्थकत्वे मन्त्राणाम् । आह,
 —कतमं ? इति, उच्यते,—“विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति” इति ।
 अन्यस्यान्येन विरुद्धाद्येन प्रतिषेधो विप्रतिषेध, इतरितरव्या-
 घात इत्यर्थः । तद्यथा,—“एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः”
 “अमेद्भराता मृच्छलोणि वे रुद्रा अधि मृश्याम् (य० वा० म०
 १६, ५४)” “अश्वत्थिरेन्द्र जज्ञिये (ऋ० म० ८, ७, २१ २)”
 शत सेना अत्रयत् स्याकमिन्द्र (ऋ० म० ८, ५, २२, १)—
 इति । एतान्युदाहरणानि । “एक एव रुद्रोऽवतस्थे न
 द्वितीयो रणे निघ्नन् एतनासु गतून् । सख्यं विष्वा भुव-
 नानि गोप्ता प्रत्यङ् जनान् मञ्जुकीधान्तकाले ॥” ‘एक एवा-

वतस्थे रुद्रः' स्थितवान्, 'रणे' रणाय रणार्थम्, 'न' अन्व्यो
 'द्वितीयः' कश्चिदस्ति । इति रुद्रवद्ब्रह्मप्रतिषेधः । कथमव-
 तस्थे ? 'नि' निश्चयेन 'घ्नन्' 'घृतनाश्च' स्पर्धनीयेषु मंत्रामेषु
 'श्वन्' । किञ्च, स एकः 'संसृज्य' सृष्ट्या, 'विश्वानि' विश्वानि
 भुवनानि 'गोप्ता' रक्षिता, सृष्ट्या च सर्गकालानन्तरमेव पाल-
 यिता च स्थितिकाले । 'प्रसृष्ट' प्रातिसोम्येन 'जनान्' 'सञ्चु-
 कीच' सञ्चोचयति, 'अन्तकाले' प्रलयकाले । य एवं गुणवृत्तो
 रुद्रस्तं वयं स्तुमः । "असंख्याता०—०भूम्याम् । तेषां सहस्र-
 योजनेऽव धन्वानि तन्ममि" (य० वा० सं० १६, ५४) । एषा
 ऽत रुद्रियेऽनुष्टुप् । अनेन चाग्निचयेनेर्कापर्थेनाजाचीरमित्या
 गवेधुकाः सप्तहत्वी ह्ययन्ते उत्तरस्थां शोणावन्ध्यायामिष्टका-
 द्याम् । प्रजापतेरार्षम् । 'असंख्याता' असंख्यातानि 'सह-
 साणि' बहूनीति यावदुक्तं स्यात्, केषाम् ? 'ये रुद्राः'
 'भूम्याम्' 'अधि' उपरि 'तेषां' 'सहस्रयोजने' अध्वनि अव-
 स्थितानामेव 'अव' 'तन्ममि' तनुमः 'धन्वानि' धनूषि ।
 अप्राप्तानामिवास्मान् प्रतीत्वभिप्रायः । तावदेतानभिष्टुमो
 यावन्ततानि तानि धनूषि । "त्व सिन्धून् अवांसृजोऽधु-
 रात्तु अह्ववहिम् । अश्वदुरिन्द्र जज्ञिषे विश्व पुष्याम् वार्ये
 त त्वा परिव्रजामहे नभन्तामन्युकेषीं स्याका अधि धन्वसु ॥"
 (ऋ० सं० ८, ७, २१, २) । एतया अतिच्छन्दसा इन्द्र तुष्टाव
 सुराः पैजवनः । षोडशिति शस्त्रे विनियुक्ता । हे 'इन्द्र' ।
 'त्वम्' 'अवांसृज' 'सिन्धून्' स्यन्दनान् एतान् माध्यमिकान्
 उदकसंख्यायान् । कथं पुनरवांसृजः ? 'अधरात्' तानधि-
 गमनान् कृत्वा सर्वानेवावांसृज, नित्यकालम् 'अहन् अहिम्'
 घ्नन् मेघम् । 'अश्वदुः' अयातयितव्यः 'जज्ञिषे' जायसे नित्य-
 कालं भवामि, तस्मिन् इति मेघे । किञ्च, त्वमेतेन प्रकारेण

मेवषधकर्मणा 'विश्वं' सर्वं 'पुष्यसि' पुष्पामि 'वायं' वारिभवं
 व्रीह्यादिकम् । 'तं' 'त्वा' त्वाम् एवङ्गुणसंयुक्तं वयं 'परिष्व-
 जामहे' सर्वतः स्वजामहे । 'नभन्तां' मा भूवन् 'अन्तकैषाम्',
 अन्येषाम् 'ज्याका' ज्या 'अधिधन्वसु' अधिधनुःपु । किमु-
 तान्ये केचनाभ्युद्यमाना एते न्म द्विपः श्वततज्य धनुषी हत-
 मर्वीक्षुमाः सन्वित्तस्त्वां परिष्वजामहे इत्यभिप्रायः । "आशुः
 शिगानः"—इत्ये पा अप्रतिरथेन विष्टु वग्निप्रणयने विनियुक्ता ।
 अप्रतिरथस्येन्द्रपुत्रस्यार्पम् । 'आशुः शिगानो वृषभो न भूमो
 र्धनाघनः क्षीभणचर्पणीनाम् । सुद्वन्द्वनीऽनिमिप एकवीरः
 शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥" (शु० सं० ८. ५. २२, १) ।
 'आशुः' ध्यापकः क्षिप्रो वा, 'शिगानः' शिखानः तीक्ष्णोक्षुर्वन्
 आयुधम्, प्रवृत्तीतायुधः, 'वृषभो न' वृषभ इव पुष्टो योदा,
 'धनाघनः' जहिजहीत्येवं शब्दकारी, 'क्षीभणः' केषाम् ?
 'चर्पणीनाम्' प्रत्यनीकावस्थितानामसुरादीनाम्, 'सुद्वन्द्वनः'
 ममाह्ताता शत्रूणाम्, आह्वय च 'अनिमिपः' अदरवान् जयं
 प्रति, 'एकवीरः' एक एव विक्रान्तः अप्रतिद्वन्द्वः सङ्ग्रामेषु,
 'शतं सेनाः' बहोः शत्रुसेनाः 'साकम्' अवस्थिताः 'अजयत्'
 एक इन्द्रो यः, तं वयं स्तुमः । एवमितरेतरप्रतिपिञ्चान्येतानि
 मन्त्रवाक्यानि । यदीको रुद्रः, नासङ्ग्रातानि सहस्राणि,
 अथासङ्ग्रातानि, नैकः । यद्यशत्रुः, कथं शतं सेना अजयत् ?
 अर्थं शतं सेना अजयत्, कथमशत्रुः ? लोके हि यान्येवस्यच-
 णानि वाक्यानि संस्रतादीनाम्, तान्यनर्थकानीति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । कतमः ?
 इति, उच्यते,—“लानन्तं सम्प्यति” अध्वर्युर्होतारम् ।
 कथम् ? 'अग्नये समिध्यमानायानुव्रूहीति' "तदु द्वैक
 आहुः । अग्नये समिध्यमानाय होतरनुव्रवीति ।" (शु० ब्रा०

१, ३, २, ३) । होता हि विधिस्र एव भवति,—नद्यविद्वान्
विहितोऽस्तोति स विजानात्येवामुष्मिन्नवधाविद मयानु-
ष्ठातव्यमिति । तदेतद्विज्ञातार्यस्य सत्त. सम्प्रेषणमनर्थक-
मेव भवति । यदेतदनर्थकमेवमन्येऽपि मन्त्रा इति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । आह,—
कतम ? इति, उच्यते,—“आह” मन्त्रनिगमः “अदितिः
सर्वमिति” । आह,—किमुदाहरणम् ? ‘अदितिर्यौरदितिर-
न्तरिचमिति’ “अदितिर्यौरदितिरुन्तरिचमदितिर्माता स पिता
स पुत्र । विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातम-
दितिर्जनित्वम ॥” (ऋ० स० १, ६, १६, ५) । “तत्”
एतदुदाहरणम् “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः” । इह त्वेवमर्थ-
मियमुदाहृता,—कथं यैव द्यौ, मा अन्तरिचम् ? यैव माता,
स एव पुत्र, स एव पितृत्वेवमादि किमपि बहुत्र परस्पर-
मन्वदमुच्यते ? तदर्थवच्चे सत्युपपादयितुमशक्यम् । तस्माद-
नर्थका मन्त्रा इति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह,—
कतम ? इति, उच्यते,—“अविस्मष्टार्या” अपि हि केचित्
“भवन्ति” । तथाया,—“अम्यग्, यादृस्मिन्, जारयायि,
काणुका,—इति” एवमादय । न ह्येता विस्मष्टार्यता
मन्त्रेषु शक्यते परिष्ठातुम्,—न च केचिदर्धवन्त केचिदन-
र्धका इति न्याय्यमभ्युपगन्तुम्, अर्धाविशम हि स्यात् । तस्मात्
सर्व एवानर्थका इति । परिसमाप्तः पूर्वपक्षः ॥

स्वप्ननिदानं स्थापयिष्यामः, तदर्थमिदमारभ्यते,—
“अर्धवन्तः शब्दसामान्यात्” इति । अथवन्त एव मन्त्रा इति
प्रतिज्ञा । हेतुरुच्यते,—शब्दसामान्यादिति । समान एव हि
शब्दो लोके मन्त्रे च । तथा च, य एव गोशब्दो लोके स्वप्न-

स्कारयुक्तः, स एव मन्त्रेष्वपि । तत्रैव सति, स एवार्थवान् लोके
स एव चानर्थको मन्त्रेष्विति विशेषहेतुर्नास्ति, अस्ति च
विशेषहेतावर्थवन्त एव मन्त्राः शब्दसामान्यादित्युपपद्यते ।
तत्पुनरितदुक्तम्,—प्रयोगानियमाज्ञोक्तेश्चैव प्रयोगानियमाह
मन्त्राणामानर्थक्यमिति, तत् प्रति वक्ष्याम एतत् लोकेऽपि
हि प्रयोगनियमो दृष्टः । तद्यथा,—पितापुत्राविति ।

किञ्चान्यत्,—“एतद्देव यज्ञस्य सन्तु यद्रूपमन्तु यत् कर्म
क्रियमाणं सृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् । एतदेव हि
यज्ञकर्मणः सन्तुम् । तत् किम् ? इति, उच्यते,—‘यद्रूपमन्तु-
दम् मन्त्रनिर्द्धारमिधीयते, तदेव हि समस्तवृद्धा युक्तं भवति,
नेतरत् । एतदेव सुतरा स्पष्टीकरोति,—‘यत् कर्म क्रियमाणं
सृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणमिति’ । शब्दसामान्याद्
ब्राह्मणप्रामाण्याच्चेति । चशब्दो ब्राह्मणमपि च मन्त्राणा-
मर्थवत्त्वमेव दर्शयति । अनर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिवदन्तुः ?
कथं वाऽनभिवदन्तः समर्द्धयेयुः ? अथवाच वाभ्युपगतं भवतां
ब्राह्मणस्य ? अथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते इति अत्र
ब्राह्मणेन सिद्धमेवार्थवत्त्वमुक्तं मन्त्राणाम् । तदेतदुपदर्शित-
मस्माभिस्तस्मादर्थावन्त एव मन्त्रा इति ॥ १ ॥

क्रीलन्तौ पुत्रैर्नमृभिरिति यथो एतन्निवत-
वाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकि-
केष्वप्येतद्व्येन्द्राग्नी पितापुत्राविति यथो एतद्
ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवादः
स भवति यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्ना-
यवचनादहिंसा प्रतीयेत यथो एतद् विप्रतिपि-

द्वार्धा भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्व्याऽसपत्नोऽयं
 ब्राह्मणोऽनमित्रो राज्ञेति यथो एतज्जानन्तं
 संप्रैष्यतीति जानन्तमभिवादयते जानते मधु-
 पर्कं प्राह यथो एतददितिः सर्वमिति लौकिके-
 ष्वप्येतद्व्या सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति
 यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति नैप स्थाणोरप-
 रांधो यदेनमन्वो न पश्यति पुरुषापराधः स
 भवति यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो
 भवति पारोवर्यावित्स्वु तु खलु वेदित्स्वु भूयो-
 विद्यः प्रशस्यो भवति ॥ २ ॥

प्रथमाध्यायस्य पञ्चमपादः ॥ १, ५ ॥

किं पुनः समृद्धरूपत्वे मन्वाणामुदाहरणम् ? उच्यते,—
 “क्रीलन्ती”—इति । “इहैव स्तु मा वि यौष्टु विश्वमायु-
 र्व्यंश्रुतम् । क्रीलन्ती पुत्रैर्नमृभिर्मादमानौ स्वे गृहे ।” (ऋ-
 सं० ८, ३, २८, २) । सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियुक्ता ।
 अनुष्टुप् । ‘इहैव’ ‘स्तु’ भवतं युवा, ‘स्वे गृहे’ ‘मादमानौ’
 हर्षमाधी ‘मा वि यौष्टुम्’ मा च विद्युज्येताम् । ‘विश्व’
 सर्वम् ‘आयुः’ व्यश्रुतं क्रीलन्ती ‘पुत्रैः’ ‘नमृभिः’ पौत्रैश्च सहे-
 त्याशी । स्थापितमर्घवत्त्व मन्वाणाम् ॥

अधुना परपक्षे हेतवो निराकर्त्तव्याः, तदर्थमिदमाह,—
 “यथो एतत्” इति । यत् पुनरेतदुक्तम् । “नियतवाचो युक्तयः,
 नियतानुपूर्व्या भवन्ति इति” । अत्र ब्रूमः,—“लौकिकेष्वपि”
 हर्षवत्सु शब्देषु नियतवाचो युक्तित्वं नियतानुपूर्वत्वञ्च दृष्ट-

“एतद्यथा,—इन्द्राग्नी पितापुत्राविति” च । तत्र,
नियतवाचो युक्तित्वान्नियतानुपूर्व्यत्वाच्चानर्थका मन्त्रा
एतदयुक्तम् । लौकिकेष्वपि हि नियतप्रयोगाः सन्तः
केचिदर्थवन्तो दृष्टाः, यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति । स
योगनियमादनर्थका मन्त्रा इत्यनेकान्तिको हेतुः ।

नादर्थवन्त एवेति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना
विधीयन्त इति” । अत्र ब्रूमः,—“उदितानुवादः स भवति” ।
न समर्थं आत्मानमेव म्वेन रूपेण विधातुमित्यतो ब्राह्मणेन
विधीयते किन्तर्हि आत्मनियोगाश्रयमुक्तमेव सन्तं मन्त्रेणार्थं
ब्राह्मणमनुवक्ति विस्तरेण प्रकृतार्थसन्तुष्टूपया, न ह्यनुक्तं
‘स्तोतुं’ शक्यते, सोऽयमेवमुदितानुवाद एव भवति, उक्तानुवाद
इत्यर्थः । अपि चानेकेऽपि समानलिङ्गाः प्रकरणे मन्त्रा
भवन्ति, ते ह्यहमूर्विकया एकं प्रयोगं प्रति ‘खली कपोत’वत्
सम्पतन्ति, तेषा ममुच्चये विकल्पे च प्राप्ते मति अभिमत
एकी नियमार्थं ब्राह्मणेन विधीयते । एवमुभयोरर्थवच्यं
मन्त्रब्राह्मणयोः । तत्र यदुक्तं रूपसम्पन्नविधानान्त्वानर्थ-
क्यम्, मन्त्रार्थवच्ये वा ब्राह्मणानर्थक्यमिति, एतदयुक्तम् ।
तस्मादुभयमर्थवत्—मन्त्राय ब्राह्मणञ्चेति ।

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—‘श्रीपद्मे त्रायस्वीनम्,
स्वधिते सैन/ हि/सीः,—इत्यादयः अनुपपन्नार्थाः भवन्ति ।
अत्र ब्रूमः,—श्रीपद्मधिदेवतोच्यते, हे श्रीपद्मे ! त्रायस्वीनम्,
त्वत्पूर्वको ह्येष ह्यचञ्छिद्यमानः सम्यक् किन्तु भविष्यति,
ततश्च यज्ञे विनियुक्तः । प्रतिविशिष्टमुत्कर्षमेतस्याः स्थावर-
त्वात् प्राप्स्यत इत्येतत् ब्राह्मणमभिप्रेत्यीहमीयधे त्रायस्वीन-
मिति, न ह्येदं प्रतिपत्स्यतेऽस्त्वमित्यनेनाभिप्रायेण । तस्मा-

दुपपन्नार्थ एवायम् । तत्र यदुक्तमनुपपन्नार्था इत्येवमादयो मन्वा इति, एतदयुक्तम् ॥

यदपि चोक्तम्,—‘स्वधिते सैनं हिंसीरित्याह हिंस्रमिति’ । तत्र ब्रूमः,—“आम्नायवचनादहिंसा” एषा “प्रतीयेत” । आह,—कथमहिंसा ? प्रत्यक्षतो हि हिंस्रव्यते वृत्तः । शृणु,—इयमहिंसा, इयं हिंसा,—इत्यागमादेतत् प्रतीयते । प्रतिविशिष्टथायमेव वैदिक आम्नाय भागमः, एतत्पूर्वकत्वादन्वेषामागमानाम् । स एष ह्यत्स्य जगतः प्रतिविशिष्टाय त्र्येषेऽभ्युद्यतः सन् हिंसाया कर्त्तारं विनियोज्यत इति । कुत एतत् पुनरियमहिंसैव ? यतोऽस्मान् नियुनक्ति कर्त्तारम् । तदेतदागमप्रत्यक्षमेव यथेयमहिंसेति । अपि चेतदोपधिवनस्पतिपशुशृगपक्षिसरीसृपाः सम्यगुपयुक्ताः सन्तो यज्ञे परमुत्कर्षं प्राप्नुवन्ति । सोऽयमभ्युद्य एव सम्पद्यते, न हिंसा । तत्र, यदुक्तमैनं हिंसीरित्याह हिंस्रमिति, न ह्यसौ हिंस्रमिति । किन्तर्हि ? अनुगृह्णाति यज्ञं विनियोगार्थं विधानतः हिंस्रम् । तस्मादुपपन्नार्थमेवमपि । तत्र यदुक्तमनुपपन्नार्थत्वादनर्थका मन्वा इति, एतदयुक्तम् ॥

“यद्यो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“विप्रतिपिडार्या भवन्तीति” । अत्र ब्रूमः,—नप विप्रतिपिडोऽर्थः,—“एक एव रुद्रोऽवतस्ये” “अमरस्याता महसाणि”—इति,—देवता हि महाभाग्ययोगादेकार्पि मत्पनेकधा भवति, अनेकार्पि चैकधा, तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः “माहाभाग्याह वताया (द्वै० का० ७, १, ४)” इत्यत्र ॥

यत् पुनरेतदुक्तम्,—“अशशुरिन्द्रं जज्ञिषे” “शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः”—इति । अत्र ब्रूमः,—“लौकिकेष्वपि” अर्थवस्तु शब्देऽपि “एतत्” एवमेवोच्यमानं दृष्टम् । तद् यथा,—

अमपत्नीयं ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति” । न हि कश्चिदसपत्नी-
 ऽस्ति लोके । उक्तं हि,—‘सुनेरपि वनस्यस्य स्याति कर्माणि
 कुर्वतः । उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदामीनशत्रवः’—इति ।
 तथापि स्वल्पसपत्नं दृष्ट्वा कंचिदेवं यत्कारो भवन्ति,—‘अस-
 पत्नीय ब्राह्मणः’ इति । एवमेव कश्चिदितिप्रवृत्ते भृशं
 पातिते मेघेऽन्वेषामसारतामभिप्रेत्येदमुक्तं स्यात्,—अशत्रु-
 रिन्द्र जन्निपे यस्वामेतमेवमतिप्रवृत्तमहव्रह्मिम्—इति । यत्
 पुनरेतदुक्तम्,—‘शतं सेना अजयत्’—इति । अत्र ब्रूमः,—कुतो
 हि सेनाः, या इन्द्रो जेष्यति ?—न हि देवानां शत्रवः सन्ति,
 ये जेतव्या इति । किङ्कारणम् ? विभवो देवा वशिन्ः अधि-
 कारणधर्माश्च परेण मच्छिन्ना युक्ताः । आह,—कथन्तर्हि ‘शत
 सेना अजयत्’ इत्येतदुक्तम् ? उच्यते,—रूपकल्पनयैवैषा युध-
 प्रवादात् स्तुतिः, यच्छति च “अपाञ्च ज्योतिपथ मिथीभाव-
 कर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति (नैग-
 वा० २, ५, २)”—इति तदेतद् भवता न सम्यग् दृश्यते, सम्य-
 गन्विष्यतां देवतातत्त्वं नैरुक्तेभ्यः, ततो मन्त्रार्थोर्नावरोधेन
 सम्यगवभोत्स्यसे । नैवमवाक्यतत्त्वेन मन्त्रार्थो विगाहितुं
 शक्यः । गम्भीरपदार्थो हि वेदः, कथमवभोत्स्यते ? वेदार्थवि-
 वाधविभ्रान्ता एव हि प्रवादिनः स्वबुद्धिलाघवमाविर्भावयन्तो
 ब्राह्मणाः मन्तः सर्ववर्णमाधारणानि दर्शनान्तराणि प्रतिपे-
 दिरे । यदुक्तं, विप्रतिपिदार्थत्वादनर्थका मन्त्रा इति ।
 एतदुक्तम् । न होमे विप्रतिपिदार्थाः,—भवत एव मति-
 विभ्रमो मन्दशिक्षितत्वात् । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा
 इति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरुक्तम्,—जानन्तं सम्प्रेष्यतीति” ।

अत्र ब्रूमः,—लौकिकेष्वर्थवस्तु शब्देषु एतदेव स्वाभाव्यं दृष्टम् ।

“जानन्तम्” गुरुम् “अभिवादयते” स्वर्गोत्तमभिवदन् । तथा च “जानते मधुपर्कं प्राहुः” विर्मधुपर्को मधुपर्कः इति । तदे तदर्थवत्स्वपि शब्देषु विहितार्थस्यापनार्थशब्दसामान्यादर्थ-
वन्तो मन्त्रा इति ।

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथाप्याह “अदिति सर्वमिति” । अत्र ब्रूम,—द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिः, सुप्यार्या गौणी च । तत्रैव सति यत्र मुख्यासम्भवस्तत्र गौण्याश्रीयते । न एव भक्तिवादोऽदिति, यथा कश्चिद् ब्रूयात् कश्चिदनेकोप-
कारे प्रवृत्तम्—‘त्वमेव मे माता, त्व मे पिता’ एवमेतदपि द्रष्टव्यम् । “लोकिकेष्वपि” चार्थवत्सु शब्देषु “एतत्” उच्य-
मान दृष्टम्, “यथा,—सर्वरसा अनुप्राप्ता पानीयमिति” । ततो हि तेषां प्रभव इत्यनया गुणवृत्त्या एवमुच्यते, मिहापि गुणवृत्त्या कयाचिददिते सर्वत्वमुच्यते । यदुक्तमितरेतरविरुद्ध-
किमपि बह्वर्थेति, एतदुक्तम् । सर्वमेतदुपपद्यत एव गुण-
वृत्त्या । तस्मादर्थवन्त एव सर्वमन्त्रा इति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथापि “अविस्मृष्टार्या भवन्तीति” । अत्र ब्रूम,—“नैष स्याणोरपराधः” इति । न ह्यत्र स्याणुरपराध्यति “यदेन” स्याणुम् “अन्धो न पश्यति” यदत्रामावभिहन्यते । किन्तुहि ? “पुरुषापराधः स भवति” पुरुष एवापराधो तत्र, यदसावचक्षुषान् । एवमिहापि नैव मन्त्राणामपराधो यदशिक्षितेन भवता न विज्ञायन्ते, भवत एवापराधोऽस्ति, भो भवान् सर्वमात्मीयमपराध-
मन्त्रेष्वस्मासु वा संयोजयितुमिच्छति, न तव प्रज्ञास्ति किञ्चित् ॥

“यथा,—जानपटीषु” कासुचित् प्रवृत्तिषु इतिकर्मव्य-
तासु कोयन्निजाकृत “विद्यात पुरुषविशेषी भवति” ।

गुरुपाणां विशेषः । एवमिहापि मन्त्रार्थशिखाकौशलकृत
गुरुपाणां विशेषो भवत्येव । तत्रैवं सति, केचित् गुरुपा
त्रेषु विस्मयानपि मन्त्रान् न शक्नुवन्ति निर्वक्तुम्, अपरे पुन-
रविस्मयार्थानपि शक्नुवन्ति विस्मयीकृतुम् । तदुक्तम् “उत
त्वः (ऋ० म० ८, २, २३, ४ । नैघ० का० १, ६, ३)”—
इत्यत्र ।

तत्रैव सति, “पारोवर्यवित्तु तु खलु वेदितुषु भूयोविद्यः
प्रशस्यो भवति”—इति । य एतं पारोवर्यविदो ब्राह्मणा,
पारोवर्येण विज्ञानन्ति आचार्यपरम्परया, ते पारोवर्यविदः,
न साक्षात्कृतधर्माण इत्यभिप्रायः । तेषां किम् ? तेषां य
एव भूयोविद्यो भवति बहुश्रुतः क्वचित् स एव प्रशस्यते । य
एव मन्त्रार्थविज्ञाता प्रशस्यो भवति, नेतरो मन्दबुद्धिरशि-
क्षितः, स हि बहुश्रुतो बहुदृष्टत्वादेनैकविषये मन्त्रार्थं न
क्वचित् प्रतिबध्यते, न हि तस्याविस्मयार्थो नाम कश्चिदस्ति ।
तस्माद्धेतोः न त्वं बहु शृणु, ततः सम्यगवभोक्तव्यसे मन्त्रार्थान् ।
तत्र यदबोचः ‘अविस्मयार्था मन्त्राः’ न हि ते अविस्मयार्था,
ताद्योपरिद्वारा स्मृतीकृत्य व्याख्यास्यामहे । तत्रैव सति अय-
यति समोहः । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति सिद्धम् ।
तस्माच्चेतदपि शास्त्रं मन्त्रार्थप्रत्ययायारभ्यमाणमर्थवदेव
भवतीति सिद्धः शास्त्रारम्भः । तत्र, यदुक्तं ‘यदि मन्त्रार्थ-
प्रत्ययायानर्थकं भवतीति’ एतदुक्तम् । इति प्रभिन्नेषु
परस्य हेतुषु स्वपक्षसिद्धावुत्थिते च कारणे अवस्थिता मन्त्र-
गणस्य सार्थत्वा, तदर्थमेतत् खलु शास्त्रमर्थवदिति ॥ २ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ पठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

पठः पादः ।

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ।
 अवसायं पृथ्वते' रुद्रमूलेति । पइद्वसङ्गावः
 पथ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणस्तस्मान्ना-
 वगृह्णन्ति । अवसायाश्चानिति । स्यतिरुपसृष्टो
 विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति । दूतो निर्घेत्या
 इदमाज्ञागामेति । पञ्चम्यर्थमेक्षा वा पथ्यर्थ-
 मेक्षा वाः कारान्तम् । पुरो निर्घेत्या आ-
 च्छेति । चतुर्थ्यर्थमेक्षौ कारान्तम्परः सन्नि-
 कर्षः संहिता पदप्रकृतिः संहिता पदप्रकृतौनि
 सर्वचरणानां पार्षदान्यथापि चाज्ञे दैवतेन
 बहवः प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते
 चेद् ब्रह्मलिङ्गज्ञा अवस्म इति । इन्द्रं नत्वा
 शर्वसा देवता वायुमृणन्तीति । वायुलिङ्गं
 चेन्द्रलिङ्गञ्चाग्नेये मन्त्रेऽग्निरिव मन्यो त्वि-
 पितः सहस्रेति तथाऽग्निर्मान्यवे मन्त्रे त्विपितो
 ज्वलितस्त्विपिरित्यप्यस्य दौमिर्नाम भवत्यथापि
 ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ १ ॥

“अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते” । शास्त्रार-
 भप्रयोजनाधिकारं वर्तमाने अपीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थावधारणं
 नान्तीत्युक्ते यदि मन्त्रेऽपि मन्त्रेष्वर्थावधारणं

‘उपपादिते निरुक्तशास्त्रस्य, कौक्षेन मन्त्राणामर्थवत्तां स्थापयित्वा परपक्षहेतवः प्रत्यक्षाः । तेषु स्थितमर्थवत्त्वमन्त्राणाम् । तेषामर्थ-निर्वचनार्थेदमारभ्य-माणमर्थवदित्युप-पन्नमर्थवत्त्वं निरुक्तशास्त्रस्य । तदेतत् सर्वमपि षोडशशास्त्रकारव्याजेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तं प्रज्ञाया विवृद्धये शिष्यस्य । कथन्नामा ना विवृद्धप्रज्ञा ? शब्दार्थन्यायसङ्घरेषु हेतुसमयानभिन्नः परैः पतिवध्यमानोऽपि पदार्थान् वाक्यार्थांश्यामग्नौहेन निर्व्रूयादिति । एवन्तावत्, एतदन्तरेण मन्त्रार्थप्रत्ययो नास्ति । अथेदमपरभारभप्रयोजनमित्येवं विशेषाधिकाराद्योऽयमर्थशब्दः । अपि मन्त्रार्थप्रत्यय इदमन्तरेण नास्ति, नाप्यस्ति यद्विद वक्ष्यमाणम्, इत्यपिशब्दः एव सम्भावने ।

आह,—किम्पुनस्तद् वक्ष्यमाणम् ? इति, उच्यते,—‘पद-विभागः’ । ‘एवं पदानि वक्तव्यानि’—इत्येतद् विभागपरि-ज्ञान नास्तौत्यर्थः । किं कारणम् ? अथ वशेन हि पदान्य-वतिष्ठन्ते, न चेदमन्तरणार्थपरिज्ञानमस्ति । तस्मादत एव पदविभागप्रसिद्धिरिति । इदमर्थवत्त्वमन्त्राणामन्तरेण पदविभागोऽप्यकिञ्चित्करः । प्रसिद्धयैप सर्वशाखासु । तथात् पदविभागार्थवत्त्वाय चार्थवन्तो मन्त्रा इति केचिद् वर्ण-यन्ति ॥

एव प्रतिज्ञाय समानसहितेषु ग्रन्थेष्वर्थहेतुकं पदविभा-गविशेष दर्शयति, तद्यथा,—‘अवसाय पदते रुद्रमृत्ति’ । “पदत्” पादवत् पादसयुक्तम् । “अवस गाव प्रथ्यदनम्” इति निगमप्रसक्तस्य पर्यायवचनम् । “अवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामक-रणः” प्रत्ययः । “तस्मात्” असमासत्वात्स्य “नावृत्तान्ति” एतत्पदकारा इति शेषः । “मयोभूर्वातो अभिवातूमा ऊर्ज-स्वतीरोषधीरारिश्न्ताम् । पीवस्वतीर्जीवधन्वा पिबन्त्वव-

मायं पृथते इद्र म्ल ॥ (ऋ० सं० ८, ८, २०, १) । सुचरो नाम
 गीतमः स मयोभूरित्यस्यास्त्रिष्टुभः पूर्वैस्त्रिभिः पादेः गवा-
 माशिपमाशास्थोत्तमेन तामामिव च रुद्रात् सुखमयाचत ।
 गवामपस्थाने विनियुक्ता । 'मयोभूः' मयोभावयिता पाञ्चात्त्वः
 :वातः, एताः 'उद्धाः' अभिवातु' अभिमुख्येन वातु । किञ्च,
 तेन सुखमुवा वातेनानुद्देजनोयेन स्पृश्यमानाः 'ऊर्जस्वती'
 प्रभृतरसाः 'शोषधीः' 'आरिगन्ताम्' आस्त्राटयन्तु । आस्त्रा-
 श्वास्त्राद्य च सलवणस्वादमात्माभिप्रेते काले उदकं 'पिबन्तु' ।
 तच्च पीतमोषधिसहितमासां तथा क्रीष्टे विपच्यतां रसशो-
 णितमांसमेदोमज्जाऽस्थिक्रमेण ययैताः पीवस्वत्यो भवैयु ।
 'पीवस्वतीः' पीवगुणयुक्ताः स्थूला बलवत्यो बहुपयस्काः मति
 च बहुपयस्वै 'जीवधन्याः' जीवधनिन्यो रोगदुष्टमाहृकाः ।
 हे 'इद्र !' वयम् एतामां गवाम् एताम् आशिपम् आशास्त्रहे ।
 त्वमप्यस्मै गोलक्षणाय 'पृथते' 'अवमाय' पथ्यदनाय 'म्ल'
 सुखीभव । मैना द्विसीस्वमासामीश्वर इत्यभिप्रायः ॥

"अवमायाश्चानिति" । इद्रमपरमुदाहरणम् । अस्मिन् पूर्वेण
 रूपेण सरूपमेव पदमर्थकताद् विशेषादवगृह्णाति । इयोः
 पदयोः बह्वन्ना वा पदविच्छेदेनोच्चारणं स समामः । तयोरे-
 वार्थविभागोपदर्शनार्थमवच्छेदेन ग्रहणमवगच्छः । तदेतदव-
 गृह्णाते पदम्,— "स्यति." दातुः "विमोचनं" अर्थं वर्त्तते, स
 पुनः "उपसृष्ट." उपसर्गेणावेत्यनेनोपसृष्टः मयुक्त इत्यर्थः ।
 यतो धातूपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थमेव तत् पदमवगृह्णाते
 अवमायेत्येतत् । "योनिष्ट इन्द्र निपदे' अकारित मा नि
 पा'द स्त्रानो नाव' । विमुच्या वयो'ऽवमायाश्चान् टोपा वस्तो
 वेह्यी'यमः प्रपित्वे ॥ (ऋ० सं० १, ७, १८, १) । एतया त्रिष्टुभः
 कुल आश्रितस इन्द्र तुष्टाव । "योनिस्ते" । हे 'इन्द्र ! 'योनिः'

स्वामं 'ति' तव यदिदं 'निपदे' निषदनाय, मया 'अकारि' कृतम्, 'त' योनिं तत् स्थानम् 'आ निपीद' एत्य-निषयेन मीद । कथं पुनर्निपीद ? 'स्वानो न' खन्यमान इव 'अर्वा' अश्व । संशब्दप्रमाण इवाश्वबन्धेनाश्वः स यथा स्त्रे स्थाने निपीदेदेव मया त्वमपि शब्दप्रमाणस्तुतिभिरेतस्मिन् मया मंस्कृते स्वास्तोत्रे वर्हिषि स्थाने निपीद । 'केधम्युनर्निपीद ? 'विमुच्य' एतान् 'वय. अश्वान्' । कुत. ? रथात् । पुनरपि च एतान् 'अवसाय' वियोज्य रश्मिभ्योऽश्वान् लब्धोदकयव-मान् कृत्वा 'दोषावस्तोर्वहीयस' अहनि च रात्रौ च ये क्वचिद् वहन्ति, तेभ्योऽपि वहीयस. शीघ्रतमेन जंघेन बोद्धृत-मान् ततस्त्वं स्वस्थो भूत्वा निपीद । एतस्मिन् योनी एत-स्मिन् सस्कृते वर्हिषि 'प्रपित्वे' प्राप्ते अस्माकं त्वद्वयजनकाले मा नो विघ्नं कार्पोरित्यभिप्रायः ॥ एवन्तार्वादिदमवगृह्य-मिदमनवगृह्यमित्यर्थपरिज्ञानद्वारेण "तस्मात्" एतन्निरुक्त-शास्त्रात् विज्ञायते ॥

यान्यपि च खल्वनवगृह्याणि पटानि समानसहितानि, तेषामप्यर्थकृतमेव विभागवैशेष्यं भवति । तद्यथा,—“दूता निर्ऋत्या इदमाजगामेति पञ्चम्यर्थं प्रेक्षा वा” अस्मिन् पदे पञ्चम्यर्थदर्शनं वेत्यर्थं, पञ्चम्यर्थोऽव हृग्रते ? “पठार्थं प्रेक्षा वा” पठार्थदर्शनं वेत्यर्थं, पठार्थोऽव हृग्रते ? अत एतत् “आ फारान्तम्” पदं निर्ऋत्या इति । “देवा. कपोत इपितो यद्विच्छन् दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम् । तस्यां अर्चाम कृण्वाम् निष्कृतिं श ना अस्तु द्विपदे श चतुष्पदे ॥” (अ० स० ८, ८, २३, १) । प्रचेता नामाद्विरस, तेनेय कपोतसूत्रे दृष्टा । कपोतनिसयनशान्त्ये कपोतपदद्वरण एतत् सूक्तम् । विष्टुषेया । हे 'देवा ।' 'कपोतः' 'इपितः' प्रेपितः 'निर्ऋत्या.

स्वभूत, तथैवानुप्रवित इत्येव यद्यर्थः । अथवा निवृत्तत्वात्
सकाशादित्येवं पञ्चम्यर्थः । 'यत्' कर्तुम् 'इच्छन्' 'इष्टम्'
अस्यदृष्टम् 'आजगाम' । यस्य नः 'पापस्य च पापकर्मणो'
जन्मान्तरकृतस्य एतत् कपीतमृद्वनिलयने तस्यदर्शनं च
कुशादिषु विपाकलिङ्गम् । 'तस्मै' कर्मणे तदर्थं सुखानिव
'अर्चाम्' । समर्था यूयमेतत् पापकर्म विपश्चमानमस्माकमप-
हर्तुमृजु विपाक वा कर्तुं वयमपि च तस्मै पापकर्मणे 'कृष-
वाम' 'निष्कृतिम्' निष्क्रमणं निर्वेजनम्, तपसा एतद्भूतानु-
रूपेण । यतो ब्रूमः, - 'शं नः' सुखं न. 'अस्तु' 'द्विपदे चतुष्पदे'
युक्तप्रसादने स्वैन तपसेत्यभिप्रायः ।

"परो निवृत्त्या" आनुष्ठेति । एतस्मिन् पदे "चतुष्प-
दे प्रोक्ता" अतुष्यर्थं दर्शनम् । अत एतत् पदे "एकारान्तम्" ।
'अपेहि मनसस्पतिः प्रकाश परचर । परो निवृत्त्या' आनुष्ठेति
बहुधा जीयते मनः ॥" (ऋ० सं० ८, ८, २२, १) । प्रोक्ता
नाम आङ्गिरस एतामनुष्टुभमपश्यत् । दुःखप्रदर्शने विनि-
बुद्धा । मन इति विज्ञानमुच्यते, बुद्ध्यादि, तस्य पतिः मन-
सस्पतिरात्मा, इह पुनर्मृत्युव्याधिर्वा मनसस्पतिः । उभावपि
सकृतकर्मापेक्षया पाणिना बुद्ध्यादिविज्ञानापसंहारस्थेशाने ।
तयोरन्यतरः । सम्बोधते, - हे 'मनसस्पति' 'अपेहि' अयं-
गच्छ । अस्मत्तो गत्वा च त्वमीषदपगम्य अस्मत्तः, समीप
एव मा स्था अस्माकम् । किन्तर्हि ? 'अपक्ताम' दूरमपेत्य
काम । अपकम्य च 'पर' परतः, अन्यत्रागत्य. 'चर' अपुन-
रावर्त्तमानोऽस्मान् प्रति । किञ्च 'परः' परागत्य, यस्याः त्वं
दूतं निवृत्त्या, तस्यै 'निवृत्त्यै' 'आचक्ष्व' । किमिति ?
'बहुधा जीयते मनः' । अथवा 'पर' प्रकृतम् आतस्थं तस्यां
निवृत्त्या, दूतो म, प्राप्स, । अविज्ञातमरकाल एतानि

सम्प्राप्तो ब्रवीमि । तस्यै 'निर्द्धृत्यै' गत्वा 'बहुधा' अनेक-
प्रकारम् 'आचक्ष्व' कथय । 'जीवतः' यादृशं मनः भवति,
तादृशं मम 'मनः' बुद्ध्यादिकरणज्ञानदिनकरकिरणस्पष्टवृत्ति-
त्वेन तावत् स समूर्पुर्वित्येतदाचक्ष्व । समूर्पोर्हि उपचीण-
कर्मणा नातिस्पष्टा इन्द्रियवृत्तयो भवन्ति, न च मम तथेत्य-
भिप्रायः ॥ एवं समानसंहितानामपि पदानामर्थभेदकत्वं
विभागवैलक्षण्यम् । स चार्थ इदमन्तरेण न विज्ञायते ।
अत इदमुक्तम्,—'अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते'
इति ॥

पदविभागप्रसक्तमधुना संहितालक्षणमाह,—“परः सन्नि-
कर्षः संहिता (पा० १, ४, १०८)”—इति । परः प्रकृतो
यः सन्निकर्षः संक्षेपः, परस्परं स्वराणां स्वराधिरूढाणाञ्च
व्यञ्जनानां सा संहितेत्युच्यते । सा च पुनरियं “पदप्रकृतिः
संहिता (ऋ० प्राति० २, १)” । अत्र द्विविधा वर्णयन्ति ।
पदानां या प्रकृतिः, सेयं पदप्रकृतिः संहिता । किं कारणम् ?
संहितातो हि यदानि प्रक्रियन्ते, तस्मात् संहितैव प्रकृतिः,
विकारः पदानीत्येवमेके मन्यन्ते । अपरं पुनः,—पदप्रकृतिः
संहितेति पदानि प्रकृतिर्यस्याः सेयं पदप्रकृतिरिति । किं
कारणम् ? पदान्येव हि संहित्यमानानि संहिता भवति,
तस्मात् पदान्येव प्रकृतिः, विकारः संहितेति ।

एवञ्च क्त्वा “पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि” ।
सर्वेषां चरणानां सर्वशाखान्तराणामित्यर्थः । किम् ? पार्ष-
दानि, स्वचरणपर्वण्येव यैः प्रतिशाखानियतमेव पदावग्रहप्र-
गृह्यक्रमसंहितास्वरलक्षणमुच्यते । तानीमानि “पार्षदानि”
प्रातिशाख्यानित्यर्थः । आह,—किं तेषाम् ? इति । उच्यते,—
तानि पदप्रकृतीनि । पदं येषु संहितायाः प्रकृतित्वेन

चिन्वते, तानीमानि पदप्रकृतीनि । तेषामपि स एव समय इत्यभिप्रायः ।

आह,—किम्पुनरत्र साधीय,—पदानां प्रकृतित्वम्, संहिताया विकारत्वम् ? उत वा विकारत्वं पदानाम्, प्रकृतित्वं संहिताया ? इति । उच्यते,—संहिताया प्रकृतित्वं न्यायः । आह,—किं कारणम् ? उच्यते,—मन्त्रोद्घातव्यज्यमानं पूर्वं ऋषेर्मन्त्रदृशं संहितयैवाभिव्यज्यते, न पदैः, अतश्च संहितामव पूर्वमध्यापयन्त्यनुधानां ब्राह्मणा, अधीयते चाध्यतार, पदैरव विन्ययोष्यन्त मन्त्राः कर्मसु । न त्वेतन्न सर्वमस्ति । तस्मादेतैर्विशेषहेतुभिः संहितैव प्रकृतिर्भेदो यदानीति पश्याम, समयमात्रमितरत् स्वरशास्त्रनियतमेव । यदुक्तं पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्श्वदानि, तेष्वेव हि व्याख्यायमानेषु पदानां प्रकृतित्वं भवति, न सर्वत्रैव । तस्मात् संहितैव प्रकृतिरित्ये तदसाधीय इति ।

—“अथापि याज्ञे दैवते न बहवः प्रदेशा भवन्ति” । अथेदमपरमारम्भप्रयोजनमस्य शास्त्रस्येत्येव विशेषाधिका रार्थोऽयमथशब्दः । अपीदं वक्ष्यमाणमपि यान्युक्तानीत्येव मपिशब्दः सम्भावने । आह,—किम्पुनस्तत् ? इति । उच्यते,—यज्ञे कर्मणि प्रवर्त्तमाने दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति दैव तेन लिङ्गेन बहवो विधिषु देशा भवन्ति । तद्यथा,—उप तिष्ठति व्युच्छन्त्यामैन्द्रासद, आग्नेय्याग्नीध्रवैष्णव्या हविर्वा नमित्येवमादि । न्यायविदः खल्वपि याज्ञिका पठन्ति— लिङ्गतो मन्त्राणां शेषभावमधिकृत्य, लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्तं समानानमित्यधिकारे,—एवञ्च मन्त्रविधेरतदाख्ये- येषु शिष्टत्वादिति चैवमादि ।

तत्रैवं सति “ते चेद् ब्रह्मिर्ब्रह्मा अत्र स इति” । ते यथा

प्यत्र ब्रूय, किमिति ? लिङ्गज्ञाः, लिङ्गज्ञातारो वयमत्र एत-
स्मिन्नाम्नायि लिङ्गतो वयमत्र यद्यस्मिन् देवतायां तत्र विजा-
नीमः । विज्ञाय च तद्देवत एव कर्मणि विनियुज्महे त
मन्त्रम् । एवञ्च सति न नो निरुक्तयास्त्रेण प्रयोजनमस्तीति
लिङ्गमस्माकं ज्ञापकमिति केचिद् वर्णयन्ति ।

एवं ब्रुवती वक्तव्याः,—यदि यूयं लिङ्गतो मन्त्रदेवता
विजानीध्वे, “इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायु पृथ्वन्ति (ऋ०
सं० ४, ५, ६, २)” —इत्ये तस्मिन् मन्त्रे का देवता ? इति ।

आह,—केन पुनरभिप्रायेणास्मिन् मन्त्रे देवता पृच्छति ?
इति । उच्यते,—“वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाम्नेये मन्त्रे” ।
अथ तावदयमाग्नेयो मन्त्र, अथ च तावदेतस्मिन् मन्त्रे
इन्द्रवायू अपि श्रूयेते, तदेतद् दुःपरिज्ञानं लिङ्गमात्रेण,
कतमदत्र प्रधानं देवताभिधानम् ? कतमदत्र नैघण्टुकम् ?
इति । ते चेद् याज्ञिका लिङ्गमात्रान्निरुक्तमुपेक्ष्य मन्त्रान्
कर्मसु विनियुञ्जाना गुणप्रधानभावमजानन्ती देवताभिधा-
नानामेकमन्त्रगतानामन्यदेवतमन्त्रमन्यदेवते कर्मणि विनि-
युञ्जीरन्, ततश्चायथाकरणात् कर्मात्मवृद्धिं स्यात् । न च
केवलं कर्मात्मवृद्धिरिव । किन्तुर्हि ? अपध्वंसोऽपि स्यादेव
दुरिष्टहेतुकः । तस्मात् परिज्ञेयं निरुक्तम् । तेन हि गुणप्रधान-
भावः शक्यते विज्ञातुमेकमन्त्रगतानां देवताभिधानाना-
मिति । तदेतदेवं देवतापरिज्ञानद्वारेण पुरुषस्य प्रति विशि-
ष्टोपकारकारि । तस्माद् युज्यते प्रारब्धमिति ॥

“त्वा हि मन्द्रतममर्कशोकेर्वृमहे महिं न, शोर्ध्वन्ने ।
इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुमृथ्वन्ति राधसा नृत्तमाः ॥”
(ऋ० सं० ४, ५, ६, २) । भरद्वाजस्यार्थम् । आग्नेयी ।
मातरनुवाक्तास्मिन् योधिनियोगः । हे ‘अग्ने !’ ‘त्वा हि’ त्वामिव

'मन्द्रतमं' मृदुतमं सुखाराध्यतमम्, त्वं हि देवेषु सर्वेषु मृदुः
 हृदयतमो यतः, भतस्त्वामिव 'वहमहे' सम्भजामहे । केन ?
 अर्कशोकैः । एकपदमेतत् । अर्चनैर्मन्त्रैः शोकैर्दोषैः यथोक्त-
 ब्रह्मचर्यजनितवीर्यैः । स 'नः' त्वं भज्यमानः तैः मन्त्रैः संसि-
 व्यमानः 'महि' महत् स्तोत्रं तैरेव मन्त्रैर्युष्मद्गुणानुष्मृतिस्-
 न्तानर्गमैरुपग्रथितं 'श्रीपि' शृणु । किञ्च, एवं त्वं महती
 देवता, येन 'त्वा' त्वामेवैकं 'देवताः' अपि सर्वा 'इन्द्र न'
 इन्द्रमिव च 'वायुम्' इव च 'श्वसा' वल्लेन वलाह-
 तिभिः अभ्यर्चन्ति । किम्पुनः स्वैः कर्मभिः ? येऽपि च केचि-
 दन्ये त्विल्लोके नृणां मध्ये वल्लधनश्रुतैः 'श्रुतमा.' तेऽपि च
 त्वामिव 'पृषन्ति' पालयन्ति पूरयन्ति वा । 'राधमा' हृदिले-
 चणेन धनेन । एवं सदेवमनुष्यस्य जगतः पूज्यस्त्वं न केवल
 भस्माकमिति ।

एवमयमान्नेयो मन्त्रः, स एव निवृत्तमात्रदर्शनेनावि-
 ज्ञातप्रधानदेवतो विनियुज्यमान एन्द्रे वायव्ये वा कर्मणि
 कर्तुरभिप्रेतफलसिद्धे नाशं स्यात्, कर्मवेगुत्थाञ्च कर्तुरप-
 ध्वंसाय स्यात् । तस्माद् विज्ञेय मन्त्रदेवतानिश्चयज्ञानाय
 निवृत्तमिति ।

“शुग्निरिव मन्यो त्विपितः संहस्रं सेनानोर्नः सहृ-
 हत एधि । इत्वायु गदून् विर्मजस्रु वेदु श्रीजो मिमीनो
 विमृधो नदस्त्रेति” । (ऋ० सु० ८, ३, १८, २) । यथा पूर्वस्मि-
 न्नाग्नेये वायुनिवृत्तमिन्द्रलिङ्गं च, “तथा” एतस्मिन्नापि
 “मान्यवे मन्त्रे” । “अग्निः” अग्निलिङ्गं नैघण्टुकम् । एव-
 मनेकदेवतालिङ्गसङ्घटेषु दूरवधारं देवतातत्त्वमनैरुक्तेनाप्र-
 सिद्धमन्त्रव्याख्यानुसमयेन ।

यदुक्तं लिङ्गज्ञातारो वयमत्र लिङ्गत एव मन्त्रान् कर्मसु

विनियोष्यामहे, न नो निरुक्तेन प्रयोजनमस्तीत्येतदयुक्त-
मिति । “त्वपिरित्वप्यस्य दीप्तिनां भवति” अपठितमपि
दीप्तिनामसु न केवलं यान्येव पठितानि, अन्यान्यपीति ।

“यथापि” इदमपरमारम्भप्रयोजनमस्याः । आह,—
किम् ? इति । उच्यते,—“ज्ञानप्रगंमामवत्यज्ञाननिन्द्या च”
ज्ञानञ्च प्रशस्यते, अज्ञानञ्च निन्द्यते । तत्रैवं मति वय-
मनिन्द्याः स्यामः प्रशस्याद्येति श्रेय निरुक्तम् । अतो हि
आध्यात्म्याधिदैवताधियज्ञाभिधायिनां मन्त्राणामर्थाः परि-
ज्ञायन्ते, ते च परिज्ञाताः मन्तः पुरुषस्योत्तमाय श्रेयसे
भवन्ति । तदेवमखिलपुरुषार्थोपकारसमर्थशास्त्रमिति न्याय्य-
मारब्धम् ॥ १ ॥

स्वाणुर्यं भारहृरः किलाभूद्धीत्यवेद्
न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थं ज्ञ इत्यकलं
भद्रमनुते नाकमेति ज्ञानुविधूतप्राप्ता ।
यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते । अन-
गनाविवं शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ।
स्वाणुस्तिष्ठतेरर्थाऽर्त्तैररणस्यो वा ॥ २ ॥

एत पुनर्ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते ? इति । उच्यते,—
लोके, शास्त्रे च । लोके तावद् यः कश्चिद् विद्वान् भवति,
स पूज्यते पुण्यफलैपिभिर्जनैः, तदेतत् प्रत्यक्षत एव दृष्टम् ।
शास्त्रेऽपि “स्वाणुर्यं भारहृरः”—इत्यादि । स्वाणुर्वृजः,
स यथा पत्रपुष्पफलानामास्मीयानां धारणमात्रेणैव मुख-
यते,—न तज्जैर्गन्धरसरूपसर्शापभोगमुखैः । एवञ्च “किला-

सावधीत्यवेदं न विजानाति योऽयं” तस्य वेदस्याध्ययन-
 भारमात्रमेव ह्यसौ विभर्ति । “योऽयं ज्ञ इत् सकलं भद्रं
 मश्रुते” य एवार्थज्ञो भवति, न यस्यमात्राध्येता, स एव
 सकलमनयखण्डितं भद्रम् अश्रुते, अथ परिज्ञानफलमश्रुतं
 प्राप्नोति । किम्पुनस्तव ? इह लोके पूज्यतामुपेत्य शिष्टानाम्,
 इतो लोकादन्तकाले “नाकमेति” यत्रासुखं किञ्चिदपि
 नास्ति, आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं वा, “कमिति
 सुखनाम, तत् प्रतिपिबन्म् । प्रतिपिब्येत नृ वा अमुं लोकं
 ज्ञेयं किञ्च नाकम् । नृ वा अमुं लोकं गतवते किञ्च
 नामुखम् । पुण्यरुतो ह्येव तत्र गच्छन्ति”—इति नैग० का-
 २. ४, २ । तत् स्थानमेति निरतिशयम् । कस्मात् पुनर-
 मावोदृशं स्थानमेति ? इति । उच्यते,—इतः । यस्मादमौ
 “ज्ञानविधूतप्राप्तः” । ये हि नाकगमनप्रतिबन्धिनः पाप्मानः,
 ते तस्य ज्ञानेन विधूताः, अतोऽसावेति नाकम् । युक्तज्ञान्य-
 चापि,—न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह पितृते इति ।

अथवा स्थाणुर्गर्दभः । स यथा चन्दनभारं वहत्येव, तद-
 पभोगैर्नाभिसम्पद्यते, एव तिलासौ यो धन्यमात्राध्येता,
 नार्धज्ञः । एवं तावदस्मिन् ज्ञानं प्रशस्तम् ।

अथैतस्मिन् घञ्जानं निन्द्यते,—“यद् गृहीतमविज्ञातम्”
 —इति । यद् गृहीतं गुरुमुखात्, अविज्ञातं चार्थतः । किञ्च
 “निगदेनैव शब्दयते” निगदमात्रेणैव नित्यकालं शब्दरते
 उच्चार्यते, न पुनरर्थतो विचार्यते । आह,—किं तस्य ?
 उच्यते,—“अनन्नाविषं शुक्रैर्धो नु तत्त्वैरिति कश्चित्” ।
 शुक्र काष्ठमनग्नी प्रदेशे नालं ज्वलनाय प्रकाशाय । एवं यो
 वेदाध्ययनभिज्ञोऽध्येता स वेदाध्ययनभारमात्रेणैव सम्प-
 द्यते, न तु तदीयेन फलेन, परिज्ञानस्तु त्रैयसा चाभ्युदयेन ।

च युनक्तौति । तस्मादेतत्परिज्ञानाय अवश्यं निरुक्तशास्त्र-
मारब्धव्यमिति ।

स्थाणुशब्दमर्थशब्दश्च उदाहरणप्रसक्तौ निर्वक्ति,—“स्थाणु-
स्तिष्ठते” । स्थितो ह्यसौ नित्यकालमेव भवति, न कदा-
चिदप्यासीदिति । “अर्थोऽर्त्त” गतिकर्मण, अर्थ्यते ह्यसा-
वर्थ्यभि । “अरणस्यो वा” यदास्य स्वामी अरति गच्छति
इतो लोकादमुं लोकं तदायमिहैव तिष्ठति, नानेनैव सहामु-
लोक गच्छति दीनारादिरर्थः, तस्मान्मान्यादितरोऽपि शब्दा-
र्थोऽर्थ उच्यते ।

एवं तावत् शिष्टानुगमस्मृती ज्ञान प्रशस्यते, अज्ञानञ्च
निन्द्यते ॥ २ ॥

उ॒त त्वः पश्यन् द॑दर्शुं वाच॑मु॒त त्वः शृ॒ण्व-
न् न शृ॑णोत्येनाम् । उ॒तो त्व॑सौ त॒न्व १॑ विस॑स्रे
जा॒येव॒ पत्ये॑ उ॒शती॑ सु॒वासाः । अथे॑कः पश्यन्
पश्यति वाचमपि च शृण्वन् शृणोत्येनामित्यविद्वां-
समाहार्धमध्येकस्यै तन्वं विसस्रे इति स्वभात्मानं
विद्विष्यते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचो-
पमोत्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना
सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः
कामयमाना ऋतुकालेषु । यथा स एनां पश्यति
स शृणोतीत्यर्थं ज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनाय ॥ ३ ॥

गावा । एव “स.” एवैतां वाचं यथावत् “शृणोतीति” । यः
पदगोऽवच्छिद्येतां विगृह्य वाचं मस्या. पश्यति समस्तस्त्वमेव-
मस्मान्वाच्यम् “अयं प्रगस्ता” ॥

अपीयमपरा ऋक् “तस्या.” एव “उत्तरा” अथैवाद्यस्य
प्रकृतस्य ज्ञानप्रगस्ताख्यस्य फलाभिधानद्वारेण “भूयस” बहु-
तराय अमुना फलेनाभिमन्वन्वात् प्रतिविशिष्टज्ञानमित्येव
“निर्वचनाय” । निर्विषयं निर्वाच्यं वचनं कथनं निर्वच-
नम्, तस्मै निर्वचनाय ॥ ३ ॥

उत त्वं मुख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्व-
न्यपि वालिनेषु । अथेन्वा चरति माययैष
वाचं शुश्रुवां अफलासपुष्पाम् । अथेकं वाक्-
सख्ये स्थिरपीतमाह रममाणं विपीतार्थं देव-
सख्ये रमणीये स्थान इति वा विज्ञातार्थं यन्ना-
भ्रवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वयधेन्वा ह्येप चरति
मायया वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान् दुग्धे
वाग्दोह्यान् देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान्
भवत्यफलासपुष्पामित्यफलास्मा अपुष्पा वाग्-
भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति वाचं वाचः
पुष्पफलमाह याज्ञद्वैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे
वा ॥ ४ ॥

तद्यथा,—“उत त्वं मुख्ये स्थिरपीतमाहुः” (षट्. म०
८, २, २४, ४)”—इति । “अथेकम्” अपि बहून् विदुष

“सख्ये” सखिभावे, कतरस्मिन् “देवसख्ये” समानस्थान-
तायां देवसायुष्ये इत्यर्थः । वक्ष्यति हि,—“यां या देवतां
निराह, तस्यास्तस्यास्ताद्वाच्यमनुभवति (प० का० ११, ११)”
—इति । अथवा, “देवसख्ये” रमणीये स्थाने । यस्मिन्
देवानां सखिभावः, तद्देवसख्यं स्थानम्, तस्मिन् देवसख्ये
‘रमणीये’ स्थाने, देवलोक इत्यर्थः । किम् ? इति ‘स्थिरम्’
अविचालिनम् आच्यवनधर्माणम् । कर्मवमाहुः ? “विपी-
तार्थम्”, आपीतार्थं गृहीतार्थमित्यर्थः । क एवमाह ?
इयमेव “वाक्” ऋक्महिता । किञ्च, “नैत्रं हिन्वन्त्यपि
वाजिनेषु” । ‘एनं’ वागर्थे च ‘न हिन्वन्ति’ नाननुगन्तुं शक्नु-
वन्ति । केपु ? ‘वाजिनेषु’ “वाग्ज्ञेयेषु” अर्थेषु “वलवत्सु
” अपि दुर्ज्ञेयेषु दुरवघटनोयेषु, समुद्रपिहितरत्नसन्निभेषु देव-
तापरिज्ञानादिषु व्याकृत्येषु । स हि तान् व्याकर्तुं शक्नोति,
नेतरं मन्दबुद्धयो वहवोऽपि समागताः शक्नुवन्ति तानर्धान्
व्याकर्तुम्, यानमौ व्याकरोति । अत एतदुक्तम्,—“नैत्रं हिन्व-
न्त्यपि वाजिनेषु” । अपि एवं तावदर्थं च प्रशस्तः ॥

अधेदानीमविद्वानुत्तरेणादत्तं निन्द्यन्ते,—“अधेत्वा
चरति” “अधेत्वा हि एष चरति” न हि सा वाक् हिनोतीह
न परत्र च, यस्या अर्थी न परिज्ञायते । तथा गृहीतयैव ता-
मधीयान इतश्चेतचरति, तत् प्रधान एव सर्वतः पर्यटनोक्त-
भिप्रायः । किञ्च, माययैषः चरति गृहीतया । यथा हि कश्चि-
न्नायया सुवर्णः विभ्रयात्, एवमयं “वाचम्” एव एतां
विभर्ति । सा तादृशी म्रियमाणा “वाक्” । किं करोति ?
“नास्त्रै कामान् दुर्ध्वे” । कतमान् ? ये तस्या वाचो
दोम्बव्याः । क्व ? “देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु” च । “य” ।
किं करोति ? य एवं ‘शशुवान्’ “शुतवान् भवति” । कथम् ?

“अफलाभपुण्यामिति” एवं यः श्रुतवान् भवति, एभ्यः सका-
 यात् श्रुत्वा च दृढग्राहेण गृहीत्वावस्थितो भवति, अध्ययना-
 दृते नान्यदस्ति वाचि किञ्चित् नृग्यमिति । तस्मै किम् ?
 इति “अफलैवास्मा अणुष्या” च “वाग् भवतीति” । यथैव
 क्षुप्तो पश्यति अफलेयमणुष्या चेति तथैव भवतीत्यभिप्रायः ।
 शय “वा” “किञ्चित् पुष्पफलेति वा” । एतदुक्तं भवति,—
 अल्पफलाभल्पपुण्यामिति । किङ्कारणम् ? अस्ति ह्यध्ययन-
 मोक्षे किञ्चिदल्पं फलम्, नासौ परिश्रमो व्यर्थ एवेति भाष्य-
 काराभिप्रायः । आह,—किम्पुनर्वाचः पुष्पफलम् ? इति ।
 उच्यते,—“अर्थं वाचः पुष्पफलमाह” एतस्मिन् मन्त्रे मन्त्र-
 दृगाह । कः पुनरसावर्थः ? इति । याज्ञदैवतमध्यात्ममित्येष
 वाचः समाप्तोऽर्थः । स पुनरेव रूपकल्पनया पुष्पफलवि-
 भागेन द्विधा विभज्यते,—“याज्ञदैवते” पुष्पफले “दैवता-
 ध्यात्ते वा” इति । यज्ञपरिज्ञानं याज्ञम्, देवतापरिज्ञानं दैव-
 तम्, आत्मन्यधि यद् वर्तते तदध्यात्मम् । स एव सर्वोऽपि मन्त्र-
 ब्राह्मणरागिरिवं त्रिधा विभक्तः । तत्रैवं सति,—यदा अभ्युद-
 यलक्षणी धर्मोऽभिप्रेयते, तदा याज्ञपुष्पं दैवतफलम् । किं
 कारणम् ? पूर्वं हि पुष्पं भवति फलार्थम्, याज्ञमपि पूर्वं
 तन्त्रते देवतार्थम्, इत्येतस्मात् सामान्याद् याज्ञं पुष्पम्, दैवतं
 फलम् । यदा पुनर्निःश्रेयसलक्षणी धर्मोऽभिप्रेयते, तदोभे एव
 याज्ञदैवते पुष्पत्वमेव विभूतः । दैवते हि याज्ञमन्तर्भूतमेव
 तदर्थत्वात्, अतो न पृथगुच्यते । यत् पुनरधिदैवतं सर्वमपि
 प्रतिविशिष्टज्ञानेनीपासकेन सुसुद्युषा निरूप्य चेतसा आत्मान-
 मेव प्रतिमम्पाद्यते कार्यकारणाधिदेवताद्वारेण, सोऽयमे-
 वमधिदैवतमधियज्ञं चीच्छिद्याध्यात्ममेवाभिसम्पादयति,
 तथा पुष्पभायसुच्छिद्या पुष्पं फलभावायेति । एवं सोऽय-

मात्रयाज्येवाभिमम्यते । तत्रैव सति,—अध्यात्मार्थत्वादिषु
देवतस्य, अध्यात्मस्य च पुरुषार्थस्य निष्पन्नत्वात्, दैवतं पुष्पम्,
अध्यात्म फलमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

साक्षात्कृतधर्माण ऋपयो बभूवुस्तेऽवरेभ्यो-
ऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्वान् सम्प्रादु-
रुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायैमं ग्रन्थं
समान्नासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च बिल्मं भिल्मं
भासनमिति वैतावन्तः समानकर्माणो धातवो
धातुर्द्धातेरेतावन्यस्य सन्त्वस्य नामधेयान्येता-
तावतामर्थानामिदमभिधानं नैषण्डु,कमिदं
देवतानामप्राधान्येनेदमिति तद्यदन्यदैवते मन्त्रे
निपतति नैषण्डु,कं तत् ॥ ५ ॥

आह,—कुत पुनरिदमायात निरुक्तशास्त्र प्रधानमित-
राणि चाङ्गानि ? इति । उच्यते,—“साक्षात्कृतधर्माण ऋपयो
बभूवुः” । साक्षात्कृतो यैर्धर्म साक्षाद् दृष्ट प्रतिविशिष्टेन
तपसा, त इमे साक्षात्कृतधर्माण । के पुनस्ते ? इति ।
उच्यते,—ऋपयः । अपन्ति अमुष्मात् कर्मण एवमर्थवता
मन्त्रेण मयुक्तादमुना प्रकारेणैवलक्षण फलविपरिणामो
भवतीत्यृषयः । “ऋषिर्दर्शनात् (नै० २, १, २)”—इति
वक्ष्यति । तदेतत् कर्मण फलविपरिणामदर्शनसौपचारिक्या
वृत्त्योक्तम्—साक्षात्कृतधर्माण इति । न हि धर्मस्य दर्शन-
मस्ति, अव्यन्तापूर्वो हि धर्मः ।

आह,—किन्तेषाम् ? इति । उच्यते,—“तेऽवरेभ्योऽसा-

क्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्पादुः” । ते ये साम्ना-
 त्कृतधर्माणस्तेऽवरेभ्यः अवरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः
 श्रुतर्षिभ्यः । तेषां हि श्रुत्वा ततः पद्यादृषित्वमुपजायते, न
 यथा पूर्वेषां साम्नात्कृतधर्मणां श्रवणमन्तरेणैव । आह,—
 किं तेभ्यः ? इति । उच्यते,—ते अवरेभ्य उपदेशेन शिष्योपा-
 धिकया वृत्त्या मन्त्रान् अन्यतोऽर्थतय सम्पादुः सम्पादन्तवन्तः,
 तेऽपि चोपदेशेनैव जगृहुः ।

अथ तेऽपि “उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे विष्णुप्रहणायैम
 ग्रन्थं समाम्नासिपूर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च”—इति । उपदेशाय
 उपदेशार्थम् । कथं नामोपदिश्यमानमर्थमेते गङ्गुयुष्टंहीत-
 मित्येतमधिकृत्य ग्लायन्तः खिद्यमानास्तेष्वनुगृह्णन्ति, तदनु-
 कम्पया तेषामायुषः सङ्कोचमवेक्ष्य कालानुरूपाञ्च ग्रहणश-
 क्तिम् । विष्णुप्रहणायैमं ग्रन्थं गवादि देवपत्नान्तं समा-
 ग्नातवन्तः । किमेतमेष ? नेत्युच्यते,—वेदं वेदाङ्गानि च
 इतराणीति ।

कथम्पुनः समाम्नासिपुः ? इति, आह,—शृणु । वेदं
 तावदेकं सन्तमतिमहत्त्वाद् दुरध्योयमनेकशाखाभेदेन समा-
 न्नासिपुः, सुखग्रहणाय व्यासेन समाम्नातवन्तः । तद्यथा,—
 एकविंशतिधा वाह्वर्यम्, एजशतधा आध्वर्य्यम्, महस्रधा
 सामवेदम्, नवधा आथर्वणम् । वेदाङ्गान्यपि । तद्यथा,—
 व्याकरणमष्टधा, निरुक्तं चतुर्दशधा इत्येवमादि । एवं समा-
 न्नासिपुर्भेदेन ग्रहणार्थम् । कथं नाम ? भिन्नान्येतानि शाखा-
 न्तराणि लघूनि सुखं गृह्णीयुरेते शक्तिहीना अन्यायुषो
 मनुष्याः,—इत्येवमर्थं समाम्नासिपुरिति ।

विष्णुप्रहणं भाष्यवाक्प्रसक्तं निर्मवीति,—यदेतत्
 “विष्णुम्” इत्युक्तम्, एतद् “भिष्णुम्” वेदानां भेदनम् । भेदो

व्यास इत्यर्थः । “भाषणमिति वा” । अथ वा भाषणमिव
 बिल्ल-शब्देनोच्यते । वेदाङ्गविज्ञानेन भासते प्रकाशते वेदाद्यं
 इति । अत इदमुक्तं बिल्लमिति । एवं भिदेर्भासतेर्वा बिल्ल-
 शब्दः । एवमिदमृषिभ्यो निरुक्तशास्त्रमागतमितराणि चाङ्गा-
 नीति परिशोधित आगमः ॥

अधेदानीं निघण्टुसमास्त्रायविरचना वक्तव्या प्रकरणत्रय-
 विभागेन सुखव्याख्यानाद्यर्थमस्य शास्त्रस्य । सेयमुच्यते,—
 “एतावन्तः समानकर्माणो धातवः”—“एतावन्यस्य सत्त्वस्य
 नामधेयानि” इति । स एव पदराशिर्नैघण्टुकं नाम प्रकर-
 णम् । एतावन्त इति या चेपु धातुषु व्याख्यातपदेषु प्रतिनि-
 यता सङ्गा, साभिप्रेयते । तद्यथा,—“गतिकर्माण उत्तरे
 धातवो ऽष्टादश (नै० का० ३, २, ३)” “कान्तिकर्माण
 उत्तरे धातवो ऽष्टादश (नै० का० ३, २, ३)”—इत्येवमादि ।
 एतावन्यस्य सत्त्वस्येति या नामसु प्रतिनियता सङ्गा, साभि-
 प्रेयते । तद्यथा,—“एथिवीनामधेयान्येकविंशतिः “हिरण्य-
 नामान्युत्तराणि पञ्चदश (नै० का० २, ३, १)”—इत्येव-
 मादि । यत्रैतावर्यो प्रायेण चिन्त्येते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यत्
 किञ्चित् । एवलक्षणं, नैघण्टुक नाम प्रकरणम् । गवादि,
 प्राक् “जहा (नैग० का० ४, १, १)”—शब्दात् ।

अथ पुनर्यत्र “एतावतामर्थानामिदमभिधानम्”—इत्यर्थः
 प्रायेण चिन्त्येते । तद्यथा,—“आदित्योऽप्यकूपारः समुद्रोऽप्य-
 कूपारः (नैग० का० ४, ३, २)”—इत्येवमादि । अनवगतस-
 स्काराश्च निगमाः जहादय प्रायेण चिन्त्यन्ते, प्रसङ्गतोऽन्यद्
 यत् किञ्चित् । अथ पुनर्यत्र “नैघण्टुक” “देवतानाम् अप्रा-
 धान्येन” अस्मिन् मन्त्रे “इदम्” अन्यदत्र प्राधान्येन वर्तन
 इत्यर्थं विभागः प्रायेण चिन्त्येते । तदेवलक्षणम् ऐकपादिक

नाम प्रकरणम्, जडादि, प्राक् अग्निशब्दात् (द्वै० का० १, ३, ६) ।

देवतं नाम प्रकरणम्, अग्निशब्दादि देवपदान्तम् (द्वै० का० १२, ४, १०) । तान्येतानि त्रीणि प्रकरणानि,—नैघण्टुकम्, ऐकपदिकम्, देवतम् इति । अनेन प्रकरणत्रयविभागप्रपञ्चेनेदमवस्थितं निरुक्तमास्त्रमिति ।

“तद्यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्” । इदमुक्तं नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति, तत्र न ज्ञायते किमिदमुक्तं भवति, तदेतन्नक्षणात् उपदिश्यते इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । यत् अभिधानम् अन्यदेवते, अन्या यस्मिन् प्रधानदेवताः सोऽयमन्यदेवतः, तस्मिन् अन्यदेवते मन्त्रे । यमर्थमन्यस्यां प्रधानायां मन्त्रदेवतायां निपतति निगमयति अभिप्रयुज्यमानमद्गभाव गच्छति मन्त्रशक्ये नैघण्टुकं तदित्युच्यते गुणभूतमित्यर्थः । सञ्ज्ञा हि तस्येयमस्मिच्छास्त्रे ॥ ५ ॥

अश्वन्त त्वा वारवन्तम् । अश्वमिव त्वा वालवन्तं वाला दंशवारणार्था भवन्ति दंशो दृश्यते । मृगो न भौमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भौमः कुचरो गिरिष्ठा । मृगो मार्ष्टिर्गतिकर्मणो भौमो विष्यत्यस्माद्भौमोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं ज्ञायं न चरतीति । गिरिष्ठा गिरिस्त्रायौ गिरिः पर्वतः समुद्भौर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व

पुनः पृथातेः प्रीणातेर्वाह्निमासपर्वं देवानश्चिन्
 प्रीणन्तीति तत् प्रकृतोतरत्सन्धिसामान्यान्मेष-
 स्थायौ भेषोऽपि गिरिरेतस्मादेव तद्यानि ना-
 मानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्या-
 चक्षते तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामो नैवण्टुकानि
 नैगमानौहृहे ॥ ६ ॥

तद्यथा,—“अध्वन्व त्वा वारवन्त वन्दर्था अग्निवमेभि ।
 मन्त्रार्जन्तमध्वराणाम् ॥” (ऋ० न० १, २, २२, १) । अप्या
 ष्टुचि अश्वो नैवण्टुक, अग्नि प्रधानम् । शुन शेषस्यार्पणम् ।
 गायत्री । वारवन्तीयानुशंसने विनियुक्ता । मान्त्रय वार
 वन्तीयस्य एषा योनि । ‘अश्वं न त्वा’ अश्वमिव त्वा ज्ञे
 अग्ने । ‘अग्निम्’ अग्ने नेतार देवाना, ‘वारवन्त’ वालवन्त
 ह्यपाश्वम् । स हि अतितरा वालवान भवति । वन्द्यते
 परिचर्यते च । न तथान्ये । तमिव त्वा ‘वन्दर्था’
 वन्दामहे स्तुम । ‘नमोभि’ नमस्कारे, अग्नेर्वा हविर्भिरु
 च्यते । क पुनरवस्थितम् ? कथं वा वन्दामहे ? इति
 ‘मन्त्रार्जन्त’ दीप्यमानम् ‘अध्वराणा’ यज्ञाना मध्येऽवस्थित
 सुत्तरवेद्यादिषु धिष्णेषु अभिप्रेतार्थसिद्धये वन्दामहे ॥

बालशब्दस्य निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम्,—“बाला दशवा
 रणार्था भवन्ति” । तैर्हि दशादयो निवाच्यन्ते । दश
 शब्दस्य प्रसक्तस्य निर्वचनम्,—“दशो दशते” इति । दशति
 क्षमी ॥

द्वितीयमुदाहरणम्,—“प्रतद्विष्णु स्तवते वीर्येण
 दशो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा । यस्योद्वु-

त्रिषु विक्रमणेष्वधित्तियन्ति भुवनानि विश्वा ॥” (ऋ०
स० २, २, २४, २) । किञ्च, “मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः परावत, आजगत्यापरस्थाः । स्रकं संशयं पवि-
मिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताव्हि विमृधो नुदस्व ॥” (ऋ० स०
८, ८, २८, २) । इति । गया नामिन्द्रपुत्रः, तस्येयमार्यम् ।
विष्टुप् । वैमृधस्य हविषो याज्या (आ० सू० २, १०) । इन्द्रो
ऽस्य प्रधानम्, मृगो नैघण्टुकः । ‘मृगो न’ मृग इव, व्याघ्रो
वा सिंहो वा । ‘भीमः’ भोषणः । ‘कुचरः’ कुक्षितचरणः
हिंस्र, प्राणिवधजीवनः । ‘गिरिष्ठाः’ पर्वताश्रयः । स यथा
कश्चिदन्यं प्राणिविशेषं हन्ति । तैरनभिभूयमान इह कर्मणि
हे ‘इन्द्र !’ एतदस्मद्वचः कुरु । ‘स्रकम्’ यः शत्रुकार्येषु
सर्तुं शक्नोति । ‘परावतः’ परस्मात् अतिदूरस्थानात्,
‘परस्थाः’ दिवः सम्बन्धिनः । ‘आजगत्या’ आगच्छ । एतदयं-
मागत्य च ते ‘पविं’ यज्जं ‘संशयं’ तीक्ष्णोक्त्य ‘तिग्मं’ छिद-
नायोत्साहवन्तं सुनिश्चित कृत्वा ततो ‘वि ताव्हि’ विताडय,
एतान्छच्छत्रून् (‘शत्रून्’) एकप्रहारवर्जितदेहान् कुरुष्व ।
यानपि च न हि हिनास्त्र कर्थाञ्चत् तानपि ‘मृधः’ हिम-
कान् ‘विनुदस्व’ नानाप्रकार प्रेरयस्व दूरम्पुनरागमनाय ॥

“अथ चेद् देवताभिधानम्” एतत् कुचर इति, ततः
“क्वाय न चरतीति” सर्वत्र चरतीति । “गिरिष्ठा मेघस्यायी”
इति च । अनुपचीकृत्यकृत्ये हि विभक्ते चेदशब्दा यथाप्रकृतं
पुरुषाणामर्थाभिधानेषु विपरिणममानाः सर्वतोमुखा
अनेकार्था न भवन्तीत्येतदनेन प्रदर्शितं भवतीत्ययं
चेद् देवताभिधानमिति ॥

मृगादिशब्दान् निगमप्रसक्तान् निवर्त्तवीतीति,—“मृगो
माष्टं गतिकर्मणः” नित्यं ह्यसौ गच्छति । “भीमी विभ्यत्य-

स्वात्" सर्वं एव ह्यस्माद् विभेति । भोजशब्दं साहचर्यप्रसक्तं निराह,—“भोजोऽप्येतस्मादेव” इति । “कुचर इति, चरति कर्म कुक्षितम्” चरति ह्यसौ कर्म कुक्षितम्, व्याघ्रो वा सिंहो वा । “ज्ञायं न चरतीति” देवताभिधानत्वे । “गिरिः पर्वतः” । “समुद्गीर्णो भवति” समस्तो ह्यनावुद्गीर्ण इव भूमौ भवति ॥

पर्वतशब्दं पर्यायाप्यानप्रसक्तं निराह,—“पर्ववान् पर्वतः” इति । शिलाशिखरसन्धिभिरसौ तद्द्वान् भवति । पर्वशब्दं विग्रहप्रसक्तं निराह,—“पर्वं पुनः पृणाति” पूरणाद्येष्य । पूरयन्ति हि ते शिलाशिखरसन्धयोऽखिलं पर्वतम् । “प्रीणातेर्वा” तर्पणार्थस्य । तत् पुनरेतत् “अर्द्धमासपर्व” । किं कारणम् ? “देवान् अस्मिन्” हविर्भिः “प्रीणन्तीति” । “तत्प्रकृतोत्तरत्सन्धिसामान्यात्” कालसन्धिश्च शिलासन्धिश्च समानं सन्धित्वमिति देवताभिधानपक्षे “मेष-स्यायी” गिरिष्ठाः । “मेषोऽपि गिरिरेतस्मादेव” असावपि समुद्गीर्णो भवति अन्तरिक्षलोके ॥

“तदयानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां, तद्देवत-मित्याचक्षते । तत् उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । नैघण्टु-कानि नैगमानि इह इह” । तदेतदुच्यते,—सामान्यलक्षणो-पलक्षितप्रकरणत्रयविभागेनावस्थितो गवादिदेवपञ्चान्तः समा-ह्वयोऽयमानुपूर्व्या व्याख्यास्यत इति पर्युपयुक्तः तच्छब्दः । यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनामग्न्यादीनाम्, प्रधानभावेन याः स्तूयन्ते निपातभाक्तेन ता एता प्राधान्यस्तुतयो देवता-तानां यानि नामान्यग्न्यादीनि देवपञ्चान्तानि, तानि सर्वा-स्थपि समुद्गतानि सन्ति । एतथैकया सामान्यया प्रकरण-मञ्जुषया आचक्षते आचार्याः । कतमया ? उच्यते,—देवत-मित्येतया । निरुक्ता होयमेतस्मिन् नैघण्टुकशब्दसमुदाये

{ च० ६या० ६ख० } नैघण्टुं काण्डम् । ५३०

सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः । तत् पुनरेतद् दैवत प्रकरणमुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामोऽस्य शास्त्रस्य । आह,—विद्धारणम् ? उच्यते,— गुणपदेषु व्याख्यातेषु प्रधानदेवतापदानि सुख व्याख्यास्यन्त इत्यनेनाभिप्रायेण । देवतापरिज्ञानं तत्फलाभिधाननिष्ठं च कथं नामेदं शास्त्रं स्यात् ? इति,—यानि पुनर्नैघण्टुकानि गवादीनि, नैगमानि च जहादीनि, तानीह प्रकरणद्वये नैघण्टुके चैकपदिके च, व्याख्यास्याम इत्येतदेवानुवर्तते । त एते गवादीयो देवपद्वयान्ताः निघण्टवः, तदेकदेशो नैघण्टुकप्रकरणमिति निघण्टुसञ्ज्ञया व्यवहारो लोके,—‘निघण्टुमधीमहे’ ‘निघण्टुमध्यामहे’ इति । शास्त्रे खल्वपि नैघण्टुकप्रकरणमिति । नैगममित्येकपदिकम् । नैघण्टुकानि नैगमानि पदानि चेह प्रकरणद्वये व्याख्यास्यामः ॥

अध्यायपरिसमाप्तिस्तत्रणार्थं परितोषार्थो वा द्विरभ्यास इति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तकृत्तौ षष्ठाध्यायस्य षष्ठं पाठः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तटीकाया जम्बूमार्गायमवासिन आचार्यभगवद् दुर्गस्य कृत्तौ षष्ठोऽध्यायः (प्रथमोऽध्यायः) समाप्तः ॥१॥

—

१ २ ३ ४
(समाम्नायस्तत्रचतुष्टमतोऽन्येऽथनिपाता-
५ ६ ७ ८ ९ १०
वायुर्वात्वाननूनंनूनंसातप्तचान्वोऽक्षरन्तोनिष्ट-
११ १२ १३ १४ १५
क्लासोहविर्भिरितीमान्यथापियोययोहिन्वथापौ-

ते पुनरन्ते निर्वचनलक्षणमनुक्त्वा न शक्यते व्याख्यातुं यस्मात्, 'अथ' एतस्मात् कारणात् 'निर्वचनम्' लक्षणतो व्याख्यास्याम इति शेषः । अपि हि तस्यार्थस्य परोक्षवृत्तावतिपरोक्षवृत्तौ वा शब्दे निःकथ्य विष्टया वचनं निर्वचनम् । स एव निर्वचनाभ्युपाय इत्युच्यते ॥

इह द्विधा शब्दाः,—समयस्वरसंस्काराय असमयस्वरसंस्काराय । "तत्" तत्रैवं सति, "येषु" तावत् "पदेषु" "स्वरसंस्कारौ समर्थौ" अवैपरीत्येन "प्रादेशिकेन" च "गुणेनान्विती स्याताम्" । प्रदेशाभिधायिना धातुरूपेणान्विती सम्बन्धावनुगतावभिधेयस्य धातुरूपे स्याताम् ॥

"तानि" तावत् "तथा" एव यथालक्षणमेवमेव नैरुक्ती "निर्भूयात्" । तन्ना भूदित्यत इदमुच्यते,— "येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ स्यातां तथा तानि निर्भूयात्" इति ॥

"अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षितकेनचिद्वृत्तिसामान्येन" । अथ पुनरनन्वितेऽर्थे न्यायस्वरसंस्कारयुक्तेन शब्देन यत्र निपुणसम्यक्त्वान्तरः शब्दोऽर्थो कल्पयितुं न शक्यते, अन्यथैवार्था व्यवतिष्ठन्,—अन्यथैव शब्दः । प्रादेशिकेन विकारेण विक्रियमार्गेऽपि चान्ते शब्दो विपरिणम्यमानः अप्रादेशिक एव स्यादन्वित्य एव । तां प्रदेशाख्यामभिधेयसत्त्वस्यां क्रियासन्निधानमाह । तत्र किं कर्तव्यम् ? इति । उच्यते,—तत्रैवं सति अर्थनित्यो भूत्वा, अर्थप्रधानः । तद्यथा,—मुद्गनिन्दमेवाद्य मौज्जनामित्युक्ते मुद्गप्रधानमिति गम्यते, एवमिन्द्रानि इन्द्रनिन्द इत्युक्ते अर्थप्रधान इति गम्यते, अर्थप्राधान्येनाप्येव स्वरसंस्कारौ परीक्षिते । ततस्तदभिधानं बुद्ध्वा केनचित् इति सामान्येन क्रियागुणसामान्येनेत्यर्थः । कनमष्ट इति सामान्यमभास्तीति ?

तन्मूर्कयित्वा सामान्यं तेन निर्वृयात् । अर्थो हि प्रधानम्, तद्गुणभूतं शब्दः । तस्मात् अर्थसामान्यं बलीयः शब्दसामान्यात् ॥

अथ पुनर्यदार्थसामान्यमपि नास्ति, तत्र ? “अविद्यमाने-
(ऽथ)सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्वृयात्, न त्वेव न निर्वृ-
यात्, न सम्कारमाद्रियेत, विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति,
यदार्थं विभक्तौ सद्यमयेत्” । स्वरवर्णसामान्येनापि निर्वृ-
यादेव,—अमुष्मिन् धातावय स्वरौ वर्णौ वा मया दृष्ट, स
एव यस्मिन्विधाने लक्ष्यते इत्येवमुत्प्रेक्ष्य स धात्वर्थः सूत्र-
वत् इव तस्मिन्विधाने आहृत्य स्फारीकृत्य कृतस्य प्रकाश-
यतव्यः । एवमविद्यमाने अर्थसामान्ये स्वरवर्णसामान्यमात्रे-
णापि निर्वृयादेव । न त्वेव निर्वृयात्, इतरथा ह्यनर्थकमेव
। नरुक्तशास्त्रं स्यात् । तस्माद् भूदित्यत इदमुच्यते लक्षणपरा-
क्षुत्सेषु शब्देषु न सस्कारमाद्रियेत ।

कन्तर्हि अर्थसामान्यमाद्रियेत, शब्दसामान्यं वा ?
तद्यथा,—प्रवीणोदारनिस्त्रिंशदशब्दा उक्तृष्टस्वार्थाभिधेयस-
म्बन्धा सन्त क्रियागुणसामान्यहेतुमात्रमाश्रित्वान्येष्वे-
वार्यान्तरैषु वर्तन्ते ।

तद्यथा,—प्रकृतो वीणाया प्रवीणो गान्धर्वे, अत्र ह्यस्य
मुख्या वृत्तिः । स एव स्वमर्थमभिधेयमुख्यत्वेन गान्धर्व-
मभ्यासपाठवमात्रसामान्यमाश्रित्य सर्ववैवाभिप्रपन्न, यो
हि यस्मिन् कृतयत्र उतपन्नकौशलो भवति, स तत्रोच्यते
प्रवीण इति । तद्यथा,—‘प्रवीणो व्याकरणे’, ‘प्रवीणो निरुक्ते’
इति ।

एवमेवोदार इति । प्रागारम्भविपातान् आकृतेनैव सार-
थेयां बहुत्यस्योऽनङ्गान् वा स उक्तारत्वादुदार । तत्र हि

समञ्जसा वृत्तिरस्य शब्दस्य । स एव उत्कृष्टैव स्वमर्थमाकू-
तानुविधायित्वात्त्रमेव सामान्यमाश्रित्य प्रवृत्तो यो हि
कश्चित् कश्चिदाकूत ज्ञापयित्वा प्रागेव प्रार्थनात् ददाति,
स उदार इत्युच्यते ।

एवमेव निस्त्रिंशः । त्रिभिः प्रदेशैर्हाभ्यां धाराभ्यामग्रेण
च निश्चितः श्रुतीति निस्त्रिंशः खड्गः, सुख्यग्रहणात्, तत्र
स्यैव शब्दस्य समञ्जसा वृत्तिः । स एव छेदनसमानरूपं क्रौर्य-
सामान्यमाश्रित्य सर्वत्रैव प्रवृत्तः । यो हि लोके क्रूरो भवति,
स निस्त्रिंश इत्युच्यते । एवमेते क्रियागुणसामान्यमात्रेण
वर्तन्ते ।

यथैते, एवमन्येऽप्यभूहितव्याः । अभ्यूह्य च एवमर्थ-
सामान्येन निर्वृक्तव्याः । स्वरवर्णसामान्ये तु प्रचुराण्येवोदा-
हरणानि । सर्वे एव हि नैगमाः शब्दा जहादयः स्वरवर्णसा-
मान्यमात्रेणैव निरुच्यन्ते ॥

न च निरुक्ते कारकहारकलावकादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते,
सुबोधेव हि तेषां व्युत्पत्तिः प्रसिद्धैव च व्याकरणे इति ।
य एव दुर्बोधाः परोक्षातिपरोचहृत्तयः बिल्लहृदरोदारवैतस-
पर्वशब्दादयः, त एव हि व्युत्पाद्य निरुच्यन्ते । तेषु हि
विशेषिणार्थवत्ता निरुक्तस्य । तान्येव अर्थमामान्येन वा शब्द-
सामान्ये न वा निर्नूयात्, न तेषु मस्कारमाद्रियेतेति ।

आह,—किं कारणम् ? इति । उच्यते,—“विषयवत्यो
हि वृत्तयो भवन्ति” । हिरयं हित्वर्थं । तस्माद्विषयवत्यो
बहुसंशयवत्यः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो भवन्ति, नानाभावेनार्थेषु
अवस्थिता प्रवृत्तिरिति एवं म्याद्वैवं स्यादिति विचारयन्तः सन्तः
प्रतिपक्षसम्प्रोहाच्छेरत इवास्मिन्निति विषयः संशय इति ।

अत्र,—केचिदर्थमामान्येन क्वचिद्वर्तन्ते शब्दाः, केचित्

स्वरसामान्येन, केचिद्वर्णसामान्येन, यत् एवम्, अतो विभक्त्यो-
रपि यथार्थमेव सन्नमयेत् विपरिणमयेत्, पूर्वोत्तरपदप्रकार-
णाविरोधेन । किं कारणम् ? तामामपि हि व्यत्ययो भवत्येव,
—सुपा स्थाने सुपो भवन्ति इति हि वैयाकरणा पठन्ति ।
दर्शयिष्यति चायमपि विभक्तिविपरिणामम् । तद्यथा,—
“ह्रस्व शोकोः—० ह्रदयानि शोकैः (दे० का० ८, ३, १२)”—
इत्येवमादि ।

अधुनैवमुक्ताः विप्रयवत्यो भवन्तीति, अर्थवशेन व्याकरणे-
ऽपि ग्रथविपरिणामो भवतीत्येव दर्शयति,—“प्रत्तमवत्त-
मिति धात्वादी एव शिष्येते” इत्येवमादि । ‘हु दाञ् दाने
(जु० ३०)’ तस्य प्रपूर्वस्य प्रत्तमिति । अत्र दकार
आकारश्च धातु, परो निष्ठाप्रत्ययस्तकारः, तत्रैव सति ‘दो
दद् घो (पा० ७, ४, ४६)’—इति वर्त्तमाने ‘अच उपसर्गात्
तः (पा० ७, ४, ४७)’—इति आकारस्य तकारो भवति, ‘भ्ररो
भ्ररि मवर्णे (पा० ८, ४, ६५)’—इति धात्वन्तस्य तकारस्य
लोपे कृते, ‘खरि च (पा० ८, ४, ५५)’—इति तका-
रस्य चर्त्वे कृते ‘पर सन्निकर्षं सञ्चिता (पा० १, ४, १८)’—
इति धातुतकार प्रत्ययतकारेण सयोगतामुपैति ‘हलोऽन
न्तरा सयोग (पा० १, १, ७)’—इति, ततः प्रादिसमासे कृते
‘प्रत्तम्’—इति भवति । एवमेव ‘दो अवखण्डने (दि० प०)’—
इत्यस्वापपूर्वस्य ‘अवत्तम्’—इति । अत्रापि दकार आकारश्च
धातु, परो निष्ठातकारः । अत्र ‘आदे च उपदेशेऽगिति
(पा० ६, १, ४५)’—इत्योकारस्याकारे कृते तभावलोपचर्त्वे-
परगमनप्रादिसमासा पूर्ववदेव । एवमनयोर्द्वौत्वीरादौ एव
शिष्येते । यथानयोरेवमन्येषामपि दृष्ट्वा यथासम्भवमनु-
विधेयम् ॥ १४ ॥

अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति
 स्तः सन्तीत्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गत-
 मित्यथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरित्-
 थाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीत्यथापि
 वर्णलोपो भवति तच्चा यामौत्यथापि द्विवर्ण-
 लोपस्तृच इत्यथाप्यादिविपर्य्ययो भवति ज्योति-
 र्धनो विन्दुर्वाद्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्य्ययो भवति
 स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्कित्यथाप्यन्तव्यापत्ति-
 र्भवति ॥ २ ॥

“अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति. स्त
 मन्तीति” । ‘अस् भुवि (अदा० प०)’—इत्यस्य निवृत्तिस्थानेषु
 गुणवृद्धिनिवृत्तिस्थानेषु क्ङिति वर्त्तमाने ‘असोरलोप (पा०
 ६, ४, १११)’—इत्यादिलोपो भवति । योऽय धात्वादावकार
 एव लुप्यते, तस्मिन् लुप्ते प्रयोग स्त सन्तीति । एवमन्येषा
 मपि दृष्टानुविधेय यथासम्भवम् ॥

“अथाप्यन्तलोपो भवति, गत्वा गतमिति” । अत्र, गमे
 (भू० प०) ज्ञापत्यये, निष्ठाप्रत्यये च परतोऽनुनासिकनोपो
 भवति, अनुदात्तोपदेशेऽप्यधिष्ठत्य क्ङितीति । एवमन्येष्वपि
 दृष्टव्यमनुविधेय च यथासम्भवम् ॥

“अथाप्युपधालोपो भवति, जग्मतुर्जग्मुरिति” । अत्र,
 गमेः (भू० प०) असोप । ‘अलोन्त्यात् पूर्व उपधा (पा० १, १,
 ६५)’—इत्युपधा सञ्ज्ञा, तस्य ‘गमश्चनञ्चनञ्चमा (पा० ६,

४, ६८) — इत्युपधालोपः । एवमन्येषामपि द्रष्टव्यमनुविधेयं यथासम्भवम् ॥

“अथाप्युपधाविकारो भवति, राजा दण्डीति” । राजन्-दण्डिन् इति स्थिते ‘नोपधायाः (पा० ६, ४, ७)’ — ‘मर्वनाम-स्यानि चासम्बुद्धौ (पा० ६, ४, ८)’ — इति दीर्घत्वम्, — दण्डि-नित्यत्रापि ‘इन्-इन्पूर्वार्थ्यं मूणां शौ (पा० ६, ४, १२)’ — ‘मी च (पा० ६, ४, १३)’ — इति दीर्घत्वम्, ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (पा० ८, २, ७)’ — इत्युभयोरपि नकारलोपे कृते राजा दण्डीति । एवमुपधाविकारो भवति ॥

“अथापि वर्णलोपो भवति, तच्चा यामीति” । अत्र चकार-लोपः । याचामीत्येवमेतद् द्रष्टव्यम् । अयञ्च छान्दस एव । अत एव च छान्दसत्वादेवमेव याच्नाकर्मस्वर्यं पठितं “यामि (२८८ पृ०),” “मन्महे (२८८ पृ०)” इति । भाषायां याचे इति भवति ॥

“तच्चा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्त्रे यजमानो हविर्भिः । अहं नमानो वरुणेह बोध्युरगंम मान् प्रायुः प्रमोषीः ॥” (ऋ० सं० १, २, १५, १) । किञ्च “तच्चा यामि सुवीर्यं तद् ब्रह्मं पूर्वचित्तये । येना यतिभ्यो भगवो धने हिते येन प्रस्कण्णु माविथ ॥” (ऋ० सं० ५, ७, २६, ४) । — इत्य-नया त्रिष्टुभा उपाकृतः शुनःशेपो वरुणं तुष्टाव । आख्याहु-तिरनया साग्निकेषु क्रतुषु समिष्टयजुष उत्तरकालं ह्यति । चतुर्मास्येषु च वरुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्यं वा । इह ‘वरुणः’ ‘तत्’ अहं ‘त्वा’ वरुणं ‘यामि’ याचे इत्यर्थः । किम् ? यत् ममाभिप्रेतम् । कथं पुनयाचे ? ‘ब्रह्मणा’ ऋग्यजुःसामाख्येन ‘वन्दमानः’ स्तुवन् । किञ्च यदेव त्वं मया याचसे, ‘तत्’ एव अयमपि ‘यजमानः’ ‘हविर्भिः’ संस्कृतेः

साम्राज्यादिभिः 'भाशास्त्रे' । तावावां भवन्तमेकमेवाथं याचा-
वहे, स्तुतिभिर्दिविर्भिष । सत्वम् 'प्रहेलमान.' अक्रुध्यन् । सर्वे
हि याचमानः क्रुध्यतीत्यत एवसुच्यते ॥ हे 'वरुण !' 'वोधि'
बुध्यस्व । बुद्ध्वा चैतमावयोरभिप्रेताथं कुरु । उरुशस्येकं परं
सन्धोधनञ्च । हे 'उरुशंस' बहुस्तुस्व ! वरुण ! 'मा' 'न.'
अस्माकं याचमानानाम् 'भायुः' 'प्रमोषी.' । कुरु नोऽभिप्रा-
यसिद्धिमित्यभिप्रायः ॥

“अथापि द्वियर्षलोपस्तृच इति” अत्र ऋवर्णरफयोर्लोप ।
स लुप्यते ऋवर्णेन साकम् ॥

“अथाप्यादिविष्ययो भवति, ज्योतिर्घनी विन्दुर्वाच्य इति” ।
'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)' तस्यादिव्यापस्या ज्योतिः । 'हन
द्विसागत्योः (अटा० प०)' तस्य घन इति । 'भिद्विर विटारणे
(र० उ०)' तस्य विन्दुः । 'भट भृती (भू० प०)' । तस्य वाच्य. ॥

“अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति, स्तोका रज्जुः सिकता-
स्तकिंति” । 'द्युतिर् चरणे (भू० प०)' तस्याद्यन्तविपर्ययेण
स्तोका । 'सृज विभर्गो (दि० आ०, तु० प०)' तस्य रज्जु ।
'कस विकसने (भू० प०)' तस्य सिकता । 'हृतो हृदने (तु०
प०), तस्य तर्कु ॥

“अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति” ॥ २ ॥

श्रोत्रो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्वित्यथापि
वर्णोपजन आस्वदारो भरुजेतितश्च खराद-
नन्तरान्तस्यान्तर्हातु भवति तद्विप्रकृतौनां स्थान-
मिति प्रदिशन्ति तत्र सिद्धायामनुपपद्यमाना-
यामितरयोपपिपादविषे तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो

भवन्ति तद्यथैतद्गुतिर्दुः श्युः श्यतः कृष्याह-
मित्यथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो
भाष्यन्ते दसूनाः क्षेत्रसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो
भाषिका उष्णां घृतमित्यथापि प्रकृतय एवैकेषु
भाष्यन्ते विद्वतय एकेषु ॥ ३ ॥

“आघो मेघो नाघो गाघो वधूर्मध्विति” । ‘वह प्रापणे
(भू० प०)’ इत्यान्तव्यापत्त्या ओघः । ‘मिह सेचने (भू० प०)’
तस्य मेघ । ‘णह वन्धने (टि० उ०)’ तस्य नाघ । ‘गाह
विलोडने (भू० आ०)’ तस्य गाघ । ‘वह प्रापणे (भू० उ०)
तस्य वधू । ‘मद लप्ती (चु० आ०)’ तस्य मधु ॥

“अथापि वर्णोपजन, आस्यदारी भरुजेति” । ‘अम
क्षेपणे (दि० प०)’ तस्य आस्यत् । ‘हृङ् मन्धती (वृ० आ०)’
तस्य वार । ‘भ्रसज्ज पाके (तु० उ०)’ तस्य भरुज ॥

एव ध्याकरणेऽपि लक्षणप्रधाने सति अर्थवशेन लोपागमो
विपरिणामय शब्दाना दृष्ट, किमुत निरुक्ते यदर्थप्रधान
मेव । तस्मात् माधूक्तम्,—“अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे
र्थनित्य परीक्षेत केनचिद् वृत्तिमामान्येनाविद्यमाने सामा
न्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्नूयात्” “विभक्ती” अपि “यद्यार्थ”
“सम्भवेत्” इति ॥ एवमयमादिमध्यान्तलोप आटिस
ध्यान्तविकारो वर्णलोपो द्विवर्णलोप आटिविपर्यय आश
न् विपर्ययो वर्णोपजनश्चन्दसि भाषायाश्च द्रष्टव्या,
द्रष्टा च ययासम्भवमनुविधेयम् ॥

अत पर सम्प्रसारणचिन्ता वर्तिष्यते, तदर्थमिदमार
भ्यते,—“तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्वान्तर्धातु भवति,—तद्विप

कृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति” । सम्प्रसार्यप्रकृतयथासम्प्र-
सार्यप्रकृतयथोभयप्रकृतयथधातवः । तत्रैवं सत्युभयप्रकृतिषु
शास्त्रविषयगतं यद्वक्तव्यं ‘तत्’ इदमुच्यत इति पर्युपयुक्त-
स्तच्छब्दः ।

आह,—इदमेव तावदुच्यतामुभयप्रकृतीनां किंलक्ष-
णम् ? इति । उच्यते,—‘यत्र’ यस्मिन् धातौ ‘संरात्’ अका-
रादेः ‘अनन्तरा’ अनन्तहिता अन्येन व्यञ्जनेन परा वा पूवा
वा ‘अन्तस्था’ यरलवानामन्यतमो वर्णः ‘अन्तर्धात्’ धातु-
मध्ये भवति । किं तत्र ? ‘तत्’ एतदेव लक्षणं धातुरूपं
हि ‘द्विप्रकृतीनां’ द्विस्वभावानां शब्दानां ‘स्थानम्’ अत्रयः
‘इति’ एवमाचार्याः ‘प्रदिशन्ति’ प्रविभागीनोपदिशन्ति ।

तद्यथा,—‘यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु (भू० ७०)’—
इति । अत्र द्वे शब्दप्रकृतौ भवतः । सम्प्रसारणपक्षे तावत्,—
इष्टवान्, इष्टः, इष्टा, एताः शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असम्प्र-
सारणपक्षे पुनः,—यष्टा, यष्टुं, यष्टव्यमित्येताः ।

“तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयि-
षेत्” । ‘तत्र’ एवं सति एकप्रकारेण ‘सिद्धायाम्’ अर्थसिद्धौ
‘अनुपपद्यमानायाम्’, ‘इतरया’ ‘उपपिपादयिषेत्’ उपपाद-
यितुमिच्छेत् । अर्थे द्वयोः सम्प्रसारणासम्प्रसारणप्रकृत्योर्यथै-
वोपपद्यतेऽयतस्तथैवोपपादयेत् । अथवीभयथाप्यनुपपद्यमा-
नेऽर्थे स्वयमुत्पाद्य निर्द्धार्यं यथा यथोपपद्येतार्थः तथा तथो-
पपादयेत्, अपि तल्लक्षणशास्त्रविहितेनार्थसाधनोपायेन,
अर्थस्य प्रधानत्वात् ।

“तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति” । ‘तत्रापि’ एतस्मिन्
अपि सम्प्रसारणलक्षणे सति “एके” धातवः ‘अल्पनिष्पत्तयो

भवन्ति' अल्पेषु शब्दरूपेषु सम्प्रसारणप्रकृतिरभिनिष्यद्यते ।
तदप्युपेक्षितव्यम् ॥

“तद्यथैतदूतिर्द्दुः पृथुः पृपत. कुणारुमिति” । ‘तद्यथा’
एतदुदाहरणजातम्,—ऊतिः, ऋदुः, पृथुः, पृपतः, कुणारुम्
इति । अवतेर्गत्यर्थस्य (भू० प०) क्तिप्रत्यये परतः ‘च्छोः
शूडनुनासिके-च (६, ४, १८)”—इति वक्तमाने ‘व्वरत्वरत्रि-
व्यविमवासुपधायाद्य (६, ४, २०)”—इत्यूङ्भावः क्तियते,
तत ऊतिरिति भवति । ‘मद मर्दने (भू० आ०)’, तस्य ऋदुः,
रेफ सम्प्रसार्यमाण ष्टकारो भवति । एवमेव ‘प्रथ प्रथ्याने
(भू० आ०)’, तस्य पृथु । ‘प्रुष दाहे (भू० प०)’, तस्य पृपतः ।
‘कणः, शब्दार्थः (भू० प०)’, कुणारुः ॥

एवमपि सम्प्रसार्यासम्प्रसार्यविशेषपरिज्ञेयशब्दान् निर्भु-
वता पुनः “अथापि भापिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो
भाष्यन्ते” । ‘अथापि’ इदमपरसुपेक्षितव्यमागमशब्दान्
निर्भुवता । आह,—किम् ? इति । उच्यते,—‘भापिकेभ्यो
धातुभ्यः’ भाषाया ये प्रायेण प्रसिद्धप्रयोगास्ते भापिका-
स्तैभ्यः । ‘नैगमाः’ छन्दोविषयाः । ‘कृतः’ कृतप्रत्ययान्ता-
शब्दाः । ‘भाष्यन्ते’ विक्रियन्ते निरुच्यन्त इत्यर्थः ॥

तद्यथा,—“दमूना चित्रसाधा इति” । ‘दम उपगमे
(दि० प०)’ तस्य, भाषाया दास्यति अनड्डान्, दमयति अन-
डाहम्, दान्त. अनड्डान् इत्येवमादयः प्रयोगा भवन्ति,
छन्दसि पुनः दमूना अग्निरुच्यते स भाषासामान्येन केन-
चिन्निर्वक्तव्यं दममना इत्येवमादिना । एवमेव साध्यतेर्भा-
षाप्रयोवृत्तेः साधा इति । “मित्त्रं न चैत्रसाधसम् (ऋ० स०
६, २, ४०, ४)”—इत्येवमादयो मित्त्रमिव चैत्रसाधसमित्येव-
मादिना प्रकारेण निर्वक्तव्याः ॥

“अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः” । निगमे छन्दसि चै प्रायोवृत्त्या प्रसिद्धाः, तेभ्यः सामान्यं गृहीत्वा भाषिकाः, कृत्स्नयान्ता भोष्यन्ते विवियन्ते ।

तद्यथा,—“उष्णं वृत्तमिति” । ‘उष दाहे (भू० प०)’ एष प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः,—“प्रत्युष्टु रक्षः प्रत्युष्टा अरा- तयः (य० वा० सं० १, ०)”—इत्येवमादि । भाषायां पुन- कृष्णमिति श्रूयते । स एषो नैगमशब्दसामान्येन निर्वक्तव्यः । एवमेव ‘वृ च्चरणदीप्तोः (भू० प०)’ तस्य, छन्दसि “था त्वा जिघर्मि (य० वा० सं० ११, २३)”—इत्यादिषु सिद्धः प्रयोगः, भाषायां पुनर्वृत्तमिति श्रूयते । स एष जिघर्त्तरिष छान्दसस्य सामान्ये निर्वक्तव्यः । एषं भाषाविषयेभ्यश्छन्दो- विषया निर्वक्तव्याः, छन्दोविषयेभ्यश्च भाषाविषयाः ॥

अथापीदमपरमुपेक्षितव्यमनेन शब्दान् निर्बुधता । अह,--किम् ? इति । उच्यते,—“अथापि प्रकृतय एवेकेषु भाष्यन्ते, विकृतय एकेषु” । एकेषु प्रदेशेषु प्रकृतय एव धातु- शब्दानां भाष्यन्ते, विकृतय एकेषु । धातोराख्यातपदभावेन यः प्रयोगः, सा प्रकृतिः । नामीभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः, सा विकृतिः ॥ ३ ॥

शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते कम्बो- जाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा कम्बलः कमनीयो भवति विकारमस्यार्थेषु भाष्यन्ते शव इति दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रसुदोच्येष्वेव- मेकपदानि निर्वृथादथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य

निर्वृथाद् दण्डः पुरुषो दण्डमर्हतीति वा
 दण्डेन सम्पद्यत इति वा दण्डो ददतेर्द्वारयति-
 कर्मणोऽक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते टम-
 नादित्यौपमन्यवो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हा-
 याम् ॥ ४ ॥

“श्रवतिर्गतिकर्मा” गत्यर्थो धातुः । “कम्बोजेव भाष्यते”
 ऋच्छेषु प्रकृत्या प्रयुज्यते, आख्यातपदभावेन । श्रवति गच्छ
 तीत्यर्थः । उदाहरणविशेषप्रसक्त कम्बोजशब्दो निरुच्यते,—
 “कम्बोजाः कम्बलभोजा.” ते हि प्रायेण कम्बलानुपभुजन्ते,
 हिमप्रायत्वाप्तस्य देशस्य । “कमनीयभोजा वा” कमनीयानि
 प्रार्थनीयानि चेते हि द्रव्याणि उपभुजन्ते प्रचुररत्नो हि स देश
 इति । कम्बलशब्द विग्रहप्रसक्तं निर्व्वीति,—“कम्बलः कम-
 नीयो भवति” प्रार्थनीयो हि स शीतार्त्तं भवति । “विकारम-
 स्याद्येषु भाषन्ते श्रव इति” आर्य्येषु जनपदेषु अथैव श्रवते-
 विकारं भाषन्ते, ऋतकनामधेयभूतमेवं प्रयुज्यते, कथम् ? श्रव
 इति । एषमेकेष्वस्यातस्य एव प्रयुज्यते, नामीभूत एकेषु,—
 इत्येतत् प्रकृतित्वं विकारत्वं च । अथवा चेतनावल्येकेषु
 गमनक्रियायोगिनि द्रव्ये प्रयुज्यते, एकेषु पुनश्चेतनारहित
 एव,—इत्येतत् प्रकृतित्वं विकारत्वञ्च ॥

द्वितीयमुदाहरणम् ।—“दातिर्लवणार्थं प्राच्येषु” । दाति-
 र्धातुराख्यातस्यो लवणार्थं प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते । तद्यथा,
 —द्रीहीन् दाति, यवान् दाति । अयमेव नामीभूतः “उदी-
 च्येषु” जनपदेषु प्रयुज्यते “दावम्” इति । दीयते अनेनेति
 दावम्, लूयत इत्यर्थः ।

“एवमेकपदानि निर्भ्रूयात्” अनेन प्रकारेण एकपदानि निर्भ्रूयात्,—भाषानिगमव्यवस्थया, देशभाषाप्रसिद्धि-
भागेन च ॥

आह,—एवं तावदतद्धितयुक्तेषु पदेषु असमासयुक्तेषु च निर्वचनम् । अथ पुनर्यानि तद्धितयुक्तानि समासयुक्तानि च पदानि, तानि कथं निर्वक्तव्यानि ?—तानि किं तद्धितयुक्तेषु पदेषु पूर्वपदार्था निर्वक्तव्यः उत तद्धितार्थसमासयुक्तेष्वपि ? किं पदार्थः पूर्वम् उत समासार्था वा पूर्वम् ? इति । उच्यते—“अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्व पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्भ्रूयात्” । अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । ‘तद्धिताः (पा० ४, १, ७६)’—इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहिताः, ते तद्धिताः, ‘समर्थः पदविधिः (पा० २, १, १)’—इत्यधिकृत्य ये विहिताः, ते समासाः । तेषूभयेष्वपि तद्धितसमासेषु अविशेषेण एकपर्वसु चानेकपर्वसु च एकपदेषु चानेकपदेषु च । तद्यथा,—दण्ड्य इत्येकपदस्तद्धितः, वार्यायणिरित्यनेकपदः । अनेकानि ह्येव पदानि स्वात्मन्यन्तर्याय प्रवर्तन्ते । तद्यथा,—हृषस्यापत्यं वार्यः, वार्यस्यापत्यं वार्यायणः, तस्यापि वार्यायणिरिति । एव समासेष्वप्येकपदेषु चैवं निर्भ्रूयात् । ‘यथा वक्ष्यामः,—एकशेषः एकपदः समासः । ‘सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (पा० १, २, ६४)’—इति । तद्यथा,—पुरुषश्च पुरुषौ, पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषाः इत्येवम् ।

“द्विगुर्दन्धोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव च ।

पञ्चमन्तु बहुव्रीहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥”

एतेऽनेकपदाः समासाः । पाणिनेः सूत्रम्,—‘सङ्घापूर्वो द्विगुः (पा० २, १, ५२)’ । पञ्चमूली, पञ्चरथी, दगरथी इत्येवमादि । सूत्रम्,—‘चार्थे दन्ध (पा० २, १, २८)’ । स

च पुनर्विभाषयैकवद् भवति । तद्यथा,—ब्रह्मन्वग्रोर्धो, अहिम-
कुलम्, भीमार्जुनवासुदेवाः इत्यादि । उपसर्गनिपातपूर्वको-
ऽव्ययीभावः । तद्यथा,—उपमणिकम्, अनुससुद्रम्, व्यभ्रम्
इत्येवमादि । तुल्यविभक्तिलिङ्गयोरुभयोः पदयोः समानाधि-
करणः कर्मधारयः । तद्यथा,—कृष्णमृगः, रक्तोऽग्नः, खेतप-
ताका इत्येवमादि । एतेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च तद्धितस-
मासेषु पूर्वं पूर्वमेव निब्रूयादपरमपरमेव प्रविभज्य विगृह्ये-
त्यर्थः । पूर्वं तद्धितार्थं निब्रूयात्, पश्चात् पदार्थम् । समासे-
ष्वपि,—पूर्वं समासार्थम्, पश्चात् पदार्थम् ॥

तदेतत् उदाहरणैरेव दर्शयति, तद्यथा,—“दण्डः पुरुषो
दण्डमर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा” । दण्ड इत्येष
तद्धितः, पुरुषशब्दविशेषणम् । पूर्वं तावत् तद्धितार्थं निर्व-
चति,—कस्मिं यदिपराधे दण्डमर्हतीति दण्डः, दण्डेन वा
कार्पापणादिना यः सम्पद्यते मंथुष्यते स दण्डः ।

अधुना पदार्थनिर्वचनम्,—“दण्डो ददतेर्हारयतिक-
र्मणः” । ददतेः धारयत्यर्थं वर्त्तमानस्य, धार्यते ह्येषोऽपराधेषु
राजभिः ।

आह,—दृष्टः पुनः क्वचित् ददतेः धारयत्यर्थं ? इति ।
उच्यते,—दृष्टो वेदे लोके च । वेदे तावत्,—विश्वेदेवाः पुष्करे
त्वा ददन्त (ऋ० सं० ५, ३, २४, १)”—इति । “अक्रूरो ददते
मणिमित्यभिभाषन्ते” । तथा लोके,—‘अक्रूरो ददते
मणिम्’ । अक्रूरो नाम राजा वृष्णान्वकाधिपतिः, स ददते
मणिं स्वमन्तकनामान शिरसा । लोकेऽप्येव ददतिर्हारणार्थं
भाष्यते ।

“दमनादित्थीपमन्थवः” आचार्यो मन्थते । तेन हि
अदान्तो दम्यते राजभिः, तेनादान्तान् दमयेदित्युक्तम्, लोके

हि प्रसिद्धो यः कश्चिददान्तो भवति तमधिकृत्य वक्तारो भवन्ति ।—“दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम्” । दण्डमस्याकर्षत हे सभासदः । तेन सम्पद्यतामयं ततो दान्तो भविष्यति,—इत्येवमयं गर्हायां दृष्टः । एवं दमनाद् दण्डः, इत्यौपमन्वव आचार्या मन्यते ॥ ४ ॥

कक्ष्या रञ्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः कक्ष इति नामकरणः ख्यातेर्वीनर्थकोऽध्यासः किमस्मिन् ख्यानमिति कषतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यादश्वस्य राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिपादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य । यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्व्यस्मान्नाशी यो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इव स्तुभ्यो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । इत्यपि निगमो भवति ॥ ५ ॥

तद्विदित्येव द्वितीयमुदाहरणम्,—“कक्ष्या रञ्जुरश्वस्य”—इति । कक्ष्या इत्येष तद्विदितः । आह,—कः पुनरियं कक्ष्या ? इति । उच्यते,—या अश्वस्य सन्नाहरञ्जुः सा कक्षेत्युच्यते । एवं कक्ष्याशब्दस्य तद्विदित्युक्ताधुना तद्विदितार्थं ब्रवीति,—“कक्षं सेवते” । सा हि कक्षं सेवते, कक्षसंयुक्ता भवति । कक्षे भवा वा कक्ष्या ।

अधुना पदार्थं निर्वृत्ति,—“कक्षो गाहतेः” विलोडनार्थस्य (भू० आ०) । कक्षयोरेव हि विलोडयति, द्रष्टव्यम् । अत्र

पुनः,— “क्व इति नामकरणः” । सर्वमन्वदास्यन्तविपर्ययादि यथोपदर्शितं घयासम्भवं योज्यं तत्र तत्र । “न्यातेर्वाचर्यकोऽभ्यासः” ककारः, कस्यः सन् कच्च इत्युच्यते । अर्थवानैव वा ककारः । कथम् ? “किमस्मिन् ख्यानमिति” । एवं किमस्मिन् ख्यापनीयमस्ति ? न किञ्चिदपि, अदर्शनीयत्वात्, गूहनीयोऽयमित्यर्थः । स एष एवं कृत्वा किं स्यः सन् कच्च इत्युच्यते ? “कपतेर्वा (भू० प०)” नित्यकालं ह्यसौ खेदशीलत्वात् कण्डूं ददाति, ततो नखैः कथ्यते यतः, तस्मात् कपणक्रियायोगात् कच्च इत्युच्यते । “तत्सामान्यान्मनुष्यकच्चः” । स्त्रीकच्चस्य सामान्यात् मनुष्यकच्चोऽपि कच्च इत्युच्यते । “बाहुमूलसामान्यादश्वस्य” । अश्वस्यापि यो बाहुमूलप्रदेशः, स कच्च इत्युच्यते । तं सेवत इति कक्ष्या ।

अन्ये तु ब्रुवते,—“पूर्वं पूर्वमपरमपर प्रविभक्त्य निर्वृत्त्यात्” पूर्वं पद पूर्वमेव प्रविभक्त्य निर्वृत्त्यात्, अपरं पदमपरमेवेति । एतस्मिन् अर्थे कल्पमाने पदानामेव पौर्वापर्यं निर्वचने तद्वितसमानयोस्त्वनियमः पूर्वं पथाहिति । पूर्वं एव त्वर्थः साधीयान् ॥ उक्तं तद्वितनिर्वचनलक्षणं सोदाहरणम् ॥

अधुना समासोदाहरणमुच्यते,—“राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः” । राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं गम्यते, पठ्ठीसामर्थ्यात् । तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी गम्यते, निर्देशसामर्थ्यात् । अथेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते, राजा पुरुषमन्वेष्यः स्वाभिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मनि संयुनक्ति, पुरुषोऽपि राजानमन्वेष्यः स्वैभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मना संयुनक्ति । ता उभावप्यन्वेष्यविमित्यपदार्थकौ मिथः संसृष्टपदार्थौ समस्येते । अथेदानीं राजपुरुष आनीयतामित्युक्ते न राजानमानयन्ति, नापि पुरुषमात्मन्, नाप्युभयम्, किन्तु राजस्वामिकं पुरुषमेान-

यन्ति । एवं समासार्थः । कुतः पुनरेतत् राजस्वामिक-
मिति ? प्रधानोपसर्जने हि सहभूते विवक्षितमेकमर्थं ब्रूतः ॥
“राजा राजतेः” । राजतेर्दीर्घस्य (भू० उ०) । दीप्यते
ह्यसौ पञ्चानां लोकपालानां वपुषा । “पुरुषः पुरिषादः” ।
पू० शरीरं बुद्धिर्वा, तयोरसौ विषयोपलब्धार्थं सौदतीति पुरि-
षादः, पुरुषः । “पुरिषयः” अथवा तयोरसौ श्रेते विशेषेणास्ते
इति पुरिषयः सन् पुरुष इत्युच्यते । “पूरयतेर्षा” पूर्णमनेन
पुरुषेण सर्वगतत्वात् जगदिति पुरुषः । “पूरयत्यन्तरित्यन्तरपु-
रुषमभिप्रेत्य” । अन्तरित्यन्तरपुरुषाभिप्रायेणैवमुच्यते प्राप्त
ङ्गिकम् ।

निगमश्च भवति,—“यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद-
स्मावाणीयो न ज्ञायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो द्विवि-
तिहृल्लोकस्ते नैदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” । यस्मात् परमपरं वा न
किञ्चिदस्ति, यस्माच्च न किञ्चिदप्यणीयो नापि ज्ञायोऽन्य-
दस्ति, स एव सर्वमित्यभिप्रायः । वृक्ष इव स्तब्धो नित्यसद्वो-
चविकाशधर्मादिविद्योतनवति स्वात्मानि सर्वविभागेन तिष्ठति
य, तेन पुरुषेणेदं पूर्णं सर्वं जगदिति ॥ ५ ॥

विश्वकद्राकर्पो वीति चकद्र इति श्वगतौ
भाष्यते द्रातीति गतिकुत्सना कद्रातीति द्राति-
कुत्सना चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्या-
सस्तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः कल्याणवर्णरूपः
कल्याणवर्णस्येवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भव-
ति वर्णो वृणोते रूपं रोचतेरेवं तद्वितसमा-
सान्निवृथ्यान्नैकपदानि निवृथ्यान्नावैयाकरणाय

नानुपसन्नायांनिदंविदे वा नित्यं ह्यविज्ञातुर्वि-
ज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो बालं विज्ञा-
तुं स्यान्मोधाविने तपस्विने वा ॥ ६ ॥

समासस्यैव द्वितीयसुदाहरणम्,—“विश्वकद्राकपः” इति ।
विश्वकद्रमाकर्षतीति विश्वकद्राकपः ।

आह,—क. पुनरयं विश्वकद्र इति ? “वीति चकद्र इति
श्वगतौ भाष्यते” । वीति चकद्र इति शब्दद्वय श्वगतौ
भाष्यते । श्वभिः साक यो गच्छति मनुष्यः, तस्मिन्
भाष्यते । “द्रातीति गतिकुक्षना” । अत्र पुनः द्रातीति गति
कुक्षना । ‘द्रा कुक्षायाम् (पदा० प०)’—इत्युक्तम्, इदं हि
तस्य कुक्षितगतित्वम्, यदस्य श्वभिः सह राति । “कद्रातीति
द्रातिकुक्षना” । इदानीं कद्रातीति द्रातिकुक्षना कुक्षित-
कुक्षनेत्यर्थः । इदमपरं कुक्षिततरम्, यद् गत्वा श्वभिः सह
निहन्ति, तस्मात् कद्रातीति कुक्षितकुक्षनेत्युपपद्यते । “चक-
द्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः” । अथेदानीं च इत्येष
कद्रातीति एवमिव सतः शब्दस्वरूपस्यानर्थक एवाभ्यासः ।
यदेवोक्तं भवति कद्रातीति तदेव चकद्रातीति । “तदस्मिन्-
स्तीति विश्वकद्रः” । तदस्मिन् द्वितीयमप्यस्ति,—कुगतित्वं,
कुक्षिततरगतित्वञ्च, नानाप्रकारमिति विश्वकद्रः श्वजीवन
पुरुषः । तमपराधे कस्मिञ्चित् वर्तमानमन्योन्यं आकर्षति,
स विश्वकद्राकपः ।

अन्ये तु ब्रुवते,—श्वेव विश्वकद्रः, अस्यैव हि स्वभावत एव
हिंस्रत्वाद् गतिः कुक्षिता, स च पुनः पादविकलः, अतस्तस्य
कुक्षितकुक्षितत्वम् । वीत्युभयोरर्थयोर्मत्वर्थं, तमाकर्षति य
पुरुषः, स विश्वकद्राकपः ।

अधुना रूपसमासं दर्शयति,—“कल्याणवर्णरूपः, कल्याण-
वर्णस्वेवास्य रूपम्” । कल्याणवर्णं सुवर्णम्, तस्यैव यस्य रूप
स कल्याणवर्णरूपः । अग्निरग्नौ वा कश्चित् ।

कल्याणादिशब्दान् विग्रहप्रसक्तान् निर्ब्रवीति,—“कल्याण
कमनीयं भवति” । प्रार्थते तत् सर्वेषु । “वर्णो वृणोतेः” ।
आवृणोति हि स आश्रयम् । “रूपं रोचते.” । तद्धि रोचते,
तद्धि रोचिष्णु. भवति ।

“एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयात्”—इत्युपसहारवचनम् ॥

“नैकपदानि निर्ब्रूयात्” प्रकरणोपपदविहितानि सन्ति
तानि, केवलान्येव परेणाभिदोहदुह्या पृच्छमानानि न निर्ब्रू-
यात्, न निर्ब्रूयान्तीति । किङ्कारणम् ? तेषां प्रकरणादुपप-
दाद्वा अर्थः शक्यतेऽवधारयितुम्, सोऽसौ प्रकरणानभिज्ञोऽन्व-
यैव निर्ब्रूयात्, ततश्च प्रत्यवायेन योगादपहारश्च स्यात् ।
तद्यथा,—‘जहा (३१७ पृ०)’—इत्येक पदं प्रकरणोपप-
दरहितम्, न विज्ञायते, किं हन्तेः (अदा० प०) उत “घो
हाक् त्यागे (जु० प०)’—इत्यस्य धातोः स्यात् ? इति । तत्
पुनरेतत्—“मा नृ एकस्मिन्नागसि मा द्वयोःरुत त्रिषु ।
वधीर्मा शूरं भूरिषु ॥ (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ४)”—
इत्येतस्यान्वयि यदेतन्मा वधीरिति पदम्, एतस्माद्
गम्यते हन्तेः स्यादिति । किङ्कारणम् ? विज्ञातप्रकरणोपपदस्य
हि समञ्जसं ह्यर्थकरण न्यायमित्येवमनवगतसंस्काराणा-
नेकपदानां प्रकरणादर्थवधारणसुपपदाद्वा शक्यते कर्तुम् ।
अत इदमुक्तम्,—“नैकपदानि निर्ब्रूयात्”—इति ॥

नावैयाकरणायेति । उक्तं निर्वचनलक्षणम्, अधुना यस्मै
निर्वक्तव्योऽयमुक्तनिर्वचनलक्षणः समाख्यायः, तस्य लक्षणं
वक्तव्यमिति तदर्थासिद्धमागम्यते,—“नावैयाकरणाय” ।

यस्तावद्वैयाकरणः, तस्मै न निर्वक्तव्योऽयं समान्नाशो न
 छात्रावलक्षणत्वात् व्युत्पाद्य निरुच्यमानमेतद् वृथेत, ततो
 व्यर्थ एव श्रम स्यादिति ।

किञ्च “नानुपसन्नाय” । किमिति महदङ्कृतमनेन कृत
 यद् व्याकरणमधीतमिति,—एतावता गौरवेण वैयाकरणा-
 यापि न निर्द्भूयात्, धर्मो हि सर्वधैवापरित्याज्य, तस्माद्
 वैयाकरणायापि सम्यगुपसन्नाय परा शिष्यवृत्तिमास्थितायैव
 निर्द्भूयात् ।

नैवमेव, किञ्च “अनिदविदे वा” । अवैयाकरणोऽपि जडः
 कश्चिदसमर्थ एव वेदितु स्यात्, बहु वेदितव्यमस्ति, देव-
 तादि किञ्चित् तस्मै वैयाकरणायापि इदं वेदितुमसमर्थाय ।
 अनिदविदे नैव निर्द्भूयात् । अथवा । इदमित्यात्मपर्याय-
 वाचि । इदविदे आत्मविदे, योगिने । स ज्ञातृज्ञानविधू-
 तकल्मषोऽल्पैरेव यत्नेन बोद्धुं सूक्ष्मानर्थान् शक्त इति इद-
 विदे निर्द्भूयात् । अथवा । यत्किञ्चिच्छास्त्रमिदमिति निर्दि-
 श्यते । तेन ह्यन्यत् किञ्चिदश्रुतं पूर्वशास्त्रम, तस्मै न निर्द्भूया
 दिदं निरुक्तशास्त्रमनास्तालितहृदयकुण्डमलाय ॥

किदारणम् ? “नित्यं ज्ञाविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया” । यो हि
 न विजानाति नावबुध्यते, तस्याविज्ञातुर्नित्यकालमेव विज्ञाने
 असूया, स ह्यनवबुध्यमान आत्मीय दोषभाचार्य्य एवाव-
 सृजति,—स्वयमेव तावदयं न वृध्यते किमस्मान् बोधयिष्य-
 तीति । एतस्मात् कारणादश्रुतपूर्वान्धशास्त्राय अस्मिन्-
 मनसे नैदं निर्द्भूयात् ॥

“उपसन्नाय तु निर्द्भूयात्, यो बाल विज्ञातु स्यान्नेधा-
 विने तपस्विने वा” । य एव तु मेधावी स्यात्,—अन्यकस्मा-
 त्तरानुभाषितया प्रपन्ना युक्तः, यो वा तपस्वी, कामं ताभ्या

मवेयाकरणाभ्यामपि निर्वूयादेव,—न हि तयोरसाध्य किञ्चि
दस्ति,—तपसा हि स्वयमपि वेदार्यः प्रादुर्भवेदेव । पूर्वेषा
मृषीणा मिधाव्यपि च स्वयमुत्प्रेक्षितं शक्नुयात्, किमुतो
अमानमवबोधुम् । यो वान्य कश्चिदल पथ्याप्तो विज्ञात
मेतच्छास्त्र भवेत्, दृढग्राही स्थिरबुद्धि, तस्मै निर्वूयादेव
सर्वथा । अनुपसन्नाय नैव निर्वूयात्, यद्यपि तपस्वी, मिधावी,
दृढग्राही वा ।

उक्तं हि,—“यद्यान्यायेन निर्वूयाद्यद्यान्यायेन पृच्छति ।
तयोरन्यतरो नृत्यु विद्वेष वाधिगच्छति” । ६ ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजुगाम् गोप्राय
मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽ-
यताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथास्याम् ॥ य
आतृणर्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नन्दतं
सम्प्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरञ्च
तस्मै न द्रुह्येत् कृतमञ्चनाह ॥ अध्यापिता ये
गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा
वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनौयास्तथैव तान्
भुनक्ति चतुं तत् ॥ यमेव विद्याः शुचिसंप्र-
मत्तं मेधाविन् ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्तु न
द्रुह्येत् कृतमञ्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय
ब्रह्मन्दिति निधिः शेवधिरिति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २, १ ॥

अथाप्येतमर्थमधिकृत्योदाहरन्ति,—“विद्या इवै^१ ब्राह्मण-
माज्जगाम्”—इति । विद्या किञ्च कामरूपिणी भूत्वा विद्या-
धिदेवता संयतात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्यं ब्राह्मणं प्रति
कञ्चिदाजगाम । तमेव प्रह्वीभूतोवाच,—किम् ? इति ।
“गोपाय मा” रक्ष माम् । ततः “हे” “अहं” गुप्ता सती
“शेवधि.” भविष्यामि, सुखनिधानमित्यर्थः । आह,—कुतः
युनस्त्वां रक्षामि ? “अस्यकायानृजवेऽयताय” । अस्यकः,
परापवादशीलः । अनृजुः, यस्य मनोवाग्देहेषु अममाः
प्रवृत्तयः । अयतः, विप्रकीर्णान्द्रियः,—यत्किञ्चन कायाशक्तिः ।
एवलक्षणाय “न मा ब्रूयाः” त्वम् । किन्तथा भविष्यति ?
“वीर्यव्रती तथा” अहं तव “स्यां” भवेयमित्यर्थः ।

“य आढ्यण्यवितथेन कर्षी” । अधुना शिष्योपदेश-
माह,—य आढ्यणति, आभिनति, अपिहिताविव सन्ती
कर्णौ विद्वणोति । अवितथेन, सत्येन ब्रह्मणा । कथम्युनरा-
ढ्यणति ? “अदुःख कुर्वन्मृतं सम्प्रयच्छन्” । यो हि किञ्चिदा-
ढ्यणति, न दुःखयति, अयं पुनः सुखमाढ्यणति । किञ्च
अश्रुतत्वप्राप्तिहेतुज्ञानं सम्प्रयच्छन् । य आढ्यणति तस्मै
किम् ? इति । उच्यते,—“तं मन्येत पितरं मातरञ्च”
नेतरी मातापितरवित्यभिप्रायः । उक्तञ्च,—“उत्पादक-
ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता । ब्रह्मजश्च हि विप्रश्च
प्रेत्य चेह च शाश्वतम् (म० सं० २, १४६)” । “तस्मै” माता-
पितृभूताय गुरवे “न दृष्टोत्” । “कतमश्चनाह”—कदाचि-
दपि आपद्यपि कष्टायामित्यभिप्रायः ॥

अधुना इतरान् दुष्टशिष्यान् अभिशपन्ती विद्या इह-
माह,—

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते” इत्यादि । अध्यापिताः

सन्तो ये गुरुं प्रति नाद्रियन्ते, नाद्रर कुर्वन्ति । के पुनस्ते ? इति । उच्यते,—“विप्रा.” मेधाविनः सन्तो गृहीतविद्या । कथम्युनर्नाद्रियन्ते ? “धाचा मनसा कर्मणा वा” । आह,— किं तेषाम् ? इति । उच्यते,—“यथैव” “ते” तस्य “गुरोः” “ने” “भोजनीया.” न भोज्या, न भोजनार्हा, “तथैव” “तान्” “तत्” “श्रुतम्” अपि “न भुनक्ति” न पालयन्ति, श्रुतफलेन न सयुनक्तौत्वर्थः ।

अधुना यस्मै वक्ष्या, तस्य लक्षणं ब्रवीति,—“यमेव” “विद्या.” जानीयाः तम् । “शुचिमप्रसक्तम्” यमनियमेषु । “मेधाविन” च “ब्रह्मचर्येणोपपन्नम्” । किञ्च, यः ते न द्रुह्येत्” न द्रोहमुपगच्छेत् । “कतमश्चनाह” कदाचिदपि सर्वास्त्रप्यापस्तु “तस्मै मा ब्रूया.” “त्वम्” “निधिपाय” गोप्तुं “ब्रह्मन् ।” ॥

आह,—“निधिः” क ? इति । उच्यते,—“शेर्वाधिः” इति । शेव इति सुखनाम, सुखनिधानमित्यर्थः । ब्रह्म लोकी हि निधिः सुखाना कृत्स्नस्य जगतो यन्नहारिण, अत इदमुक्त “निधि. शेर्वाधिरिति” ॥ ७ ॥

इति जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ
निरुक्तव्याख्याया [द्वितीयाध्यायस्य] सप्तमस्याध्यायस्य
प्रथम पादः ॥ १ ॥

द्वितीय पादः ।

अथातोऽनुक्रमिष्यामो गौरिति पृथिव्या
नामधेयं यद् दूरङ्गता भवति यच्चास्याम्भूतानि
गच्छन्ति गातेवौकारो नामकरणोऽद्यापि प्रशु-

नामेह भवत्येतस्माद्देवाथाप्यस्यान्ताद्वितेन कृत्स्न
 वन्निगमा भवन्ति गोभिः श्रौणौत मत्सरमिति
 पयसो मत्सरः सोसो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणो
 मत्सर इति लोभनामाभिमत्त एनेन धनं भवति
 पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा क्षीरं चरतेर्षसेर्वरो-
 नामकरण उशीरमिति यथा । अंशुं दुहन्तो
 अध्यासते गवीत्यधिपवणचर्मणोऽशुः शमष्ट-
 मात्रो भवत्यननाय शम्भवतीति वा चर्म चरते-
 र्वोच्चृत्तं भवतीति वाथापि चर्मं च ऋष्या च ।
 गोभिः सन्नद्धो असि वीलयस्वति रथस्तुताव-
 थापि स्नाव च ऋष्या च । गोभिः सन्नद्धा पतति
 प्रसूतेतीपुस्तुतौ । ज्यापि गौस्त्व्यते गव्या
 चेत्ताद्वितमथ चेन्न गव्या गमयतीपूनििति
 ॥ १ ॥

“सामान्नाय सामान्नात, स व्याख्यातव्य”-इति प्रति-
 ज्ञातम् (४१४ पृ०) । सा च पुनरियं व्याख्या सामान्या वैश्वे
 पिकी च । तत्र सामान्या,—सर्वेषां नास्त्रामिदं सामान्यलक्ष-
 णम्, इदमस्यतातानाम्, इदमुपसर्गाणाम्, इदं निपातानाम्
 इति । सोऽयमनयैव प्रकारया व्याख्यया कृत्स्न सामान्नायो
 व्याख्यात, तदनुपक्तान्येव च शास्त्रारभप्रयोजनान्युक्तानि,
 आगमस्य परिशोधित, वेदी वेदाद्व्यहस्य सप्रयोजन उक्त,

निघण्टुसमान्नायविरचना श्लोपदिष्टा प्रकरणत्रयविभागेन,
निर्वचनलक्षणज्ञानेकप्रपञ्चमुक्तम् । -

अथेदानीं विशेषव्याख्याया प्रतिपदमयं समान्नायो
व्याख्यातव्यं, तदधिकारार्थीयम् “अथ”शब्दः । “अतः”शब्दः
क्रमे हेतौ वा । सामान्यव्याख्यानादनन्तरं विशेषव्याख्यान-
मेवावसरप्राप्तमित्येषं क्रमे । अथवा हेतौ । यस्मात् सामा-
न्यतः समान्नायो व्याख्यातः अत इदानीं विशेषतः “अनुक्र-
मिस्थाम्” आनुपूर्व्येण क्रमिस्थामो वर्णयिष्यामः, व्याख्या-
येति शेषः ।

आह,—किंलक्षणा पुनरसौ व्याख्या ? इति । उच्यते,—
तत्त्वपर्यायभेदसङ्घासन्दिग्धसन्दिग्धोदाहरणतन्निर्वचनविभा-
गेन यदाख्यानं सा व्याख्या निघण्टुप्रकरणे । तद्यथा । तत्त्वम्,
—“गौरिति पृथिव्या नामधेयम्”—इत्येवमादि । पर्या-
यवचनम्, प्रसिद्धेनाभिधानेनाप्रसिद्धस्यार्थस्य स्थापनम्,
तद्यथा,—पृथिव्या नामधेय गौरिति । भेदो व्युत्पत्तिरिति
समानार्थः, तद्यथा,—“यद् दूरं गता भवति”—इत्येव-
मादि । सङ्घा, तद्यथा,—“पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः” ।
सन्दिग्धम्,—“तत्र निर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छापत्तिरितरा
सा पृथिव्या सन्दिह्यते”—इत्येवमादि । सन्दिग्धोदाहरणम्,
—“य ईं चकार”—इत्येवमादि । तन्निर्वचनम्,—“बहुप्रजाः
कृच्छमापद्यत इति परिव्राजकाः”—इत्येवमादि । एवम्-
कारया व्याख्याया इदं नैघण्टुकप्रकरणं व्याख्यास्यते ॥

“गौरिति पृथिव्या नामधेयम्” । आह,—यस्मात् कार-
णात् द्रव्ये शब्दीनिवेशो नैरुक्तानां, तदुच्यतां कारणं, केन
कारणेन गोशब्दः पृथिव्यां सन्निविष्टः ? इति । उच्यते,—
“यत्” तस्मात् इयं “दूरम्” अध्वानं प्रति “गता भवति” न

दस्या यन्त उपलभ्यते, “यत्” यस्मात् “च” “अस्यां भूतानि गच्छन्ति” आधारभूतायाम् । एवं कर्तृकारकमधिकरण वा योज्यम् । “गातेर्वा” ‘गाङ् गतौ (भू० आ०)”—इत्यस्य धातोः “घोकारो नामकरणः” प्रत्ययः ।

“अद्यापि” गौरित्ये तत् “पशुनाम” “भवति” “इह” एव कारकद्वये, “एतस्मादेव” धातुद्वयाद् गमैर्गातेर्वा । “अद्याप्यस्याम्” एव पशुगवि “ताहितेन” प्रयोगेनाहत्स्रायां सत्यां “हत्स्रवन्निगमा भवन्ति” । तद्यथा,—“गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति” गौरिकदेशस्य “पयसः” कृत्स्रवत् प्रयोगः । तदेतच्छिष्यबुद्धिव्युत्पादनार्थमनेकप्रकारं शब्दवृत्तिविषयोप-प्रदर्शिन कियते, कथन्नामोपप्रदर्शितशब्दवृत्तिविषयोऽसंसुष्ट न मन्त्रार्थान् निर्वृयादिति ॥

“आधावत सुहृत्स्यः शुक्रा गृह्णीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥” (ऋ० सं० ७, १, १, ४) । इमां गायत्री-मयास्य आङ्गिरसोऽपश्यन् । आवस्तुती विनियुक्ता । हे अध्व-र्यवः ! एभिः यावभिः संस्तुत एष सोमः । ते यूयं हे ‘सुहृत्स्यः’ सुवर्णेनालङ्कृतहस्ताः किम् ? ‘आधावत’ । ‘गृह्-णीत’ गृह्णीत, एतो ‘शुक्रा’ ‘मन्थिना’ यज्ञावनतिक्रान्तकालम् । किञ्च, ‘गोभिः’ गोभ्योऽभिनिष्यन्नेन रसेन ‘श्रीणीत’-एनम् ‘मत्सर’ मादयितारं सोम मैत्रावरुणघृहाणामुपगतम् । “श्रुतश्रीतेन ततोऽनतिक्लान्त-कालं लुहृत” एव मन्त्रविधानाद्दशक्यत्वाच्च गोभिः अपयस्य गव्ये न पयसेति गम्यते ॥

“मत्सरः सोमो मन्दतेऽस्तृप्तिकर्मणः” दृष्यन्ति हि अनेन देवताः ।

शब्दसामान्यप्रसङ्गप्रसङ्गसुच्यते,—“मत्सर इति नोभना-

माभिमत एनेन धनं भवति" । तेन द्याविष्टो धनाभिमुख्येन मत्तो भवति ॥

पर्यायाख्यानप्रसक्तं निरुच्यते,—“पयः पिबतेर्वा पानार्घस्य (अदा० प०), पीयते हि तत् । “प्यायतेर्वा” वृद्धार्घस्य (भू० आ०), तेन हि वर्द्धन्ते प्राणिनः ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं निरुच्यते,—“क्षीरं चरतेः” श्रोतनार्घस्य (भू० आ०), श्रोतले हि तद्रूपसः । “घसेर्वेरो नामकरणः” अदेर्घस आदेशः क्रियते, अतस्तेनैव सिद्धरूपेण निर्दिश्यते । धात्वन्तरमिति वा केचित् । ज्ञापकञ्च ददाति,—“उशीरमिति यथा” । ‘वश कान्ती (अदा० प०)’ तस्य कृतसम्भारणस्य ईरप्रत्ययेनोशीरमिति भवति । तद्धि सीगम्याकान्तं भवति ॥

“अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवोत्वधिपवणचर्मणः” । कृत्स्नवदभिधायकः । “ते सोमादो हरो इन्द्रस्य निमतेऽंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि । तेभिर्दुग्धं पण्डितान् सोम्यं मध्विन्द्रो वर्द्धते प्रथते वृषायते ॥” (ऋ० सं० ८, ४, ३०, ४) । एषा जगती । अर्बुदो नाम काद्रयेय ऋषिः तप्यार्पम् । यावस्तुती विनियुक्ता । ‘ते’ एते यावाणः ‘सोमादः’ सोमभक्षयितारः यदाभिपवकर्मणि प्रवर्तन्ते, अथ तदा ‘हरो इन्द्रस्य’ अश्वो, यज्ञागमनार्थमितेपां शब्दमुपश्रुत्य संस्कृतं सोमं मन्वानो, रथे योगमिच्छन्ती, आत्मना ऋत्वीपं भक्षयिष्यन्ती, इन्द्रञ्च सोमं पाययिष्यन्ती, स्वयमेव ‘निमते, नीचैर्नामिते युक्ती’ आवाहे,—‘इन्द्र ! गच्छ यज्ञायतनं संस्कृतः सोमः’ इति । तदैव ऋत्विजोऽपि त्वरमाणा इन्द्रो—स्वर्गिकोत्तमभ्यर्णमन्वानाः ‘अश्व’ सोमाशम् अभिपुत्य ‘दुहन्त’ प्रपूरयन्तः । ‘गवि अधि’ गौरपरि गोग्वयवे अधिपवणचर्मणि । एतत् कर्त्तुं

कुर्वाणा इदं प्रतीचमाणा 'शामते' । अथ स 'इन्द्रः' एव
 'तेभिः दुग्धम्' क्षालिग्भिः प्रचारितं 'पपिवान्' पीतवान्
 'मोम्यं' मधु' सोमद्रव्येन हृतम् । ततोऽनन्तरं 'वर्द्धते'
 वीर्येण । अथ तेन च शरीरेण 'प्रद्यते' विस्तीर्यते, विस्ती-
 र्ण्य स्त्रेण वीर्येण मेघ जिदार्य 'हृष्यायने' वर्षं प्रवर्त्तयते ।
 तद्विदुः सर्वमपि वर्षादि जगदनुग्राहकसैन्द्र कर्म । अमिषव-
 हारिण, सोमाभिषवो यावाधीनमित्येव यावन्मुक्तिः ॥

निगमप्रसक्त निरुच्यते,—“अंशुः शमष्टमाघो भवति” ।
 व्याप्तमात्रो हि यजमानेन तस्यैव शं भवति, सुखी भवति ।
 इदमोतो ह्यनृशोऽहमिति विगतमनोदुःखो भवति । “अन-
 नाय श भवतीति वा” । अननाय जीवनाय शं सर्वेषां भूताना
 भवति, सुखो भवतीति वा । यत्रो हि वर्षे प्रवृत्तिहेतुस्ततश्च
 सर्वभूतानि सुखं जीवन्ति ॥

व्याख्यानप्रसक्त निरुच्यते,—“चर्म चरतेवा” चरितं हि
 तत्सर्वस्मिन् शरीरे गतमित्यर्थः । “उजृत्तं भवतीति वा”
 उजृत्तम् उत्कर्त्तितं शरीरादिति वा ॥

“अथापि चर्म च श्लेषा च” गोशब्देनोच्यत इति शेषः ।
 “गोभिः सन्नद्धो अग्नि वीलयस्वेति रथस्तुती” “वर्नस्यते व्रीड-
 वद्भो हि भूया श्रुत्यत्स्रजा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो
 अग्नि वीलयस्वास्याता ते जयतु जेत्वानि ।” (ऋ० सं० ४, ७,
 ३५, १) । (य० वा० सं० २८, ५२) । (अथ० सं० ६, १२५, १) ।
 स हि चर्मष्वावनद्धो भवति, श्लेषणा च तत्पारादयः संश्ले-
 षता भवन्ति ॥

“अथापि स्त्राव च श्लेषा च” गोशब्देनोच्यत इति शेषः ।
 “गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसृतेतीयुस्तुती” सुपुणं वस्त्रे भूगो
 श्लेषा दस्तौ गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसृता । यत्रा नरः सन्नद्ध

वि च दृषन्ति तत्रास्मभ्यमिषुः शर्म यसन् । (ऋ० सं० ५,
१, २१, १) । (य० वा० सं० २८, ४७) । सा हि सायना
वेष्टिता भवति, शोषणा च संज्ञेयिता ॥

“ज्यापि गौरुच्यते” । सा पुनः “चेत्” यदि “गव्या तासि-
तम्” अभिधानम्, “अथ” पुनः “न चेत् गव्या, गमयतीपृ-
निति” गौरुच्यतेऽपि,—॥ १ ॥

दृक्षे दृक्षे नियतामोमयज्ञौस्ततो वयः प्र-
पतान् पुरुषादः । दृक्षे दृक्षे धनुषि धनुषि दृक्षो
ब्रश्नान्नियतामोमयज्ञौः शब्दं करोति सीम-
यतिः शब्दकर्मा ततो वयः प्रपतन्ति पुरुषान-
टनाय विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणोऽथा-
पीपुनामेह भवत्ये तस्मादेवादिष्योऽपि गौरुच्यते ।
उतादः पुरुषे गवि । पर्ववति भास्वतीत्यौपम-
न्यवोऽथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते
तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति ।
सुपुम्णः सूर्य्यं रश्मिश्चन्द्रनां गन्धर्व इत्यपि नि-
गमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोर-
मन्वतेति तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः सर्वेऽपि
रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ २ ॥

“दृक्षे दृक्षे नियतामोमयज्ञौस्ततो वयः प्रपतान् पुरु-
षादः । अथेदं विश्वं भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वदृषये च
शिषत् ।” (ऋ० सं० ९, ०, १८, २) । वसुक्तस्येन्द्रपुत्रस्येद

मार्थम् । विष्टुर्वैन्द्री । महाव्रते मरुत्वतीये शक्यते । इन्द्रो भगवानैश्वर्ययोगात् संग्रामेष्वनकवाहुर्भूत्वानैकानि धनून् वा दत्ते, तानि मन्त्रकदृष्टवमाह, —“हृत्ते हृत्ते” हृत्वाचयवे, “धनुषि धनुषि” यावन्तीन्द्रेण गृहीतानि धनूषि, तेषु सर्वेषु, प्रत्येकं “नियता” निवहा, “गौः” गव्या, गमयित्री वा शराणाम्, इन्द्र-वाहाकृष्टा “शमीमयत्” शमीमयति “शब्दं करोति” । ज्ञात्व-भिप्रायेणैकवचनम् । “ततः” शब्दकरणानन्तरमेव “प्रपतान्” ‘प्रपतन्ति’ “वयः” अथवा ‘ततः’ ततो धनुषः ‘वयः’ पञ्चवयव-पञ्चसम्बन्धात् इयवोऽपि ‘वयः’ पक्षिणः । अथवा “वितेर्गतिक-र्मणः । साक्षादेव इयवः ‘वयः’ न गुणवृत्त्या । ते ‘प्रपतान्’ प्रपतन्ति “पुरुषानटनाय” भक्षणाय, ते हि शत्रूणां प्राणान् भक्षयन्ति । अथ अयमेवमतिप्रभाव इन्द्र इति ज्ञात्वा ‘विश्व’ सर्वं ‘भुवनं’ भूतजातं यावत् किञ्चिदविकृत कर्मणि ‘भयाने’ विभेति । अथ विभ्यत् किं करोति ? ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थे ‘सुन्वत्’ अभिषवम् उचिते काले कुर्वत् ‘ऋषये च’ ऋत्विजे ‘शिक्षत्’ दक्षिणा ददते । इन्द्रोन्मुखमादरवदास्ति । सर्वमन्यत् परिहाय य एवमभाव इन्द्रः, त वयमभिप्रोतार्थ-सिद्धये सुमः ॥

निगमप्रसक्तं निराह,—“हृत्ते व्रथनात्” इति । स हि व्रथते छियते इन्धनार्थम् ।

अत्र व्याख्याने गतार्थत्वात् न श्रेयो विव्रियते । एवं ताव-देकदेशे क्तस्त्वदभिधानं भवतीति प्रदर्शितम् ॥

अयेदानोमन्त्रेष्वर्थान्तरिषु गोशब्दोऽभिप्रसृतो बहुष्वित्य-तत् प्रसुद्धतो दर्शयति । एतद्वैकपदिके वक्तव्यमिह तु गोश-ब्दप्रसक्तसुच्यते,—“प्रादित्योऽपि गौरुच्यते” एतस्मिन् मन्त्रे ।—
उतादः पक्षे गवि सूरेसुक्तं हिरेण्यम् । नैरयद्रुथोत्तमः”

(ऋ० स० ४, ८, २२, ३) । भरद्वाजस्येयमार्षम् । गायत्री ।
 यौष्ठी । पूषा पुनरादित्यो नैरुक्ताना दृष्ट्या, अन्यत्र इय
 वै पूषेति भूमिरुच्यते । “उताद” ‘उत’ अपि, अथ इति क्वन्द्
 सि समानार्था । अपि त्वक्रमीरप, अपि रसानादत्ते, आप
 तमास्यपहन्ति । ‘अद्’ अमुष्मिन् आदित्यमण्डले पुरुषि’
 पर्वभिस्तदति । अथवा भासति, भासा तद्वतीति । अहो
 रात्रादि पर्व तद्वतीषीपमन्यव । ‘गवि’ गगनशीले मुहूर्त्त-
 मध्यनवस्थायिनि ‘सूर’ सूर्य्य अथस्थित । पृषा आदित्य-
 मण्डलान्त पुरुष, तदेव पर्ववत् भासद् वा । ‘चक्र’ चक्रन
 क्रमण वा गगनशील मण्डल ‘हिरण्य’ तेजोमय चक्र
 चक्राकृति । ‘न्यैरयत्’ नियतगमनवृत्तिना मार्गेण नित्य
 कालमीरयति । उदयास्तमयमध्यन्दिनकालोपलक्षणार्थम् ।
 अथवा अमुष्मिन् मण्डलेऽवस्थितः, पर्वयति मण्डलान्त पुरुष
 सूर्य्यो भगवान् । ‘चक्र’ लवक्षणनिमेषत्रुटिसुहूर्त्ताहोरा-
 त्वाहमासमासत्त्वयनसवत्सरलक्षण काल चक्र सर्वभूतहारि
 हिरण्य’ हिरण्यमय सर्वभूतविनाशस्थितिहेतु ‘न्यैरयत्’
 नित्यमीरयति । कीदृश पुन स सूर्य्याय ईरयति रथी
 तम अन्येऽपि रथिन सन्ति, अयन्तु मुहूर्त्तमप्यनवस्थितगथ
 इत्यतो रथीतम । स ऽवद्भुक्त पूषा, त वयसभिप्रेतार्थ
 सिद्धये स्तुम ॥

“अथाप्यस्यैकी रश्मिचन्द्रमम प्रति दीप्यते” । एको
 रश्मिरादित्यस्य सुषुमणो नाम, चन्द्रमस प्रत्यवस्थितो दीप्यते ।
 “तटेतेन” मन्त्रार्थविदा मन्त्रानुपेत्य “इत्तितव्यम” द्रष्टव्यम् ।
 सेयमस्य चन्द्रमसो “दीप्ति” ज्योत्स्ना इत्ययम् “आदित्यत”
 आदित्यस्य अनुपहादेव “अस्य भवतीति” । अक्षदुपरि यत्र

म्रमसो मण्डलं ततो ज.सम्बन्धाद् दौतिमद् भवति, ततः सर्वा-
दिद्यः प्रकाशयति ।

यथा चैतदेवं तथा “सुपुम्णः सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्व-
इत्यपि निगमो भवति” राष्ट्रभक्षु । “सुपुम्णः सूर्यरश्मि-
चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य वर्चवाण्यभ्रसो भेकुरयो नाम । स न
इद ब्रह्मं चतु पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ।” (य० वा०
स० १८, ४०) । अथयमप्यन्ये बहव इत्यपियम् । ‘सुपुम्णः’
सुहुसुख इत्यर्थः । सर्वाणि भूतानि नित्यमसौ ह्लादयति ।
कोऽसौ ? इति । ‘सूर्यरश्मि’ सूर्यान्निःसृत्य चन्द्रमस प्रति
गत ‘चन्द्रमाः’ । ‘गन्धर्वे’ सति सुपुम्णगमने गोशब्दवा-
च्यता । ‘तस्य’ गन्धर्वस्य सतः चन्द्रो धारयिता गन्धर्वसहि-
तस्य प्रतिष्ठा । ‘स न इद’ सोऽस्माकमिद ‘ब्रह्म चतु च’
‘पातु’ रक्षतु । किञ्च ‘तस्मै’ सुपुम्णाय सूर्यरश्मये ‘स्वाहा’
सु शोभनमिदमाभिसुष्येनाह, हविरान्यलक्ष्यमस्तु । स
चेद ‘वाट्’ वेतु पिबत्वित्यर्थः ।

“सोऽपि” सुपुम्णो रश्मिरेक एव “गौ”—इति “उच्यते”
यथासौ गोस्तथेदमुदाहरणम्,—“अथाह गौरमन्वतेति” ।
“तत्” पुनरेतत् “उपरिष्ठात्” ऐकपदिके “व्याख्यास्याम ” ।

“सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते” । यथैतदेव तथेयस्सु-
दाहरणम्,—॥ २ ॥

ता वां वास्तून्नुपसृष्टि गमध्वौ यच्च गावो
भूरिश्रद्धा श्रुत्यासः । अथाह तदुत्सगायस्य
दृष्ट्याः परमं पदमवभाति भूरि । तानि वां
वास्तूनि कामयामहे गमनाय यच्च गावो बहु-

शृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति
सतः शृङ्गं श्यतेर्वा शृङ्गातेर्वा शम्नातेर्वा शर-
णायोङ्कतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वाया-
सोऽधनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं
पदं पराङ्गित्यस्यभाति भूरि पादः पद्यते-
स्तन्निधानात्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः
प्रभागपादसामान्यादितराणि पदान्येवमन्ये-
षामपि सत्त्वानां सन्देहा विद्यन्ते तानि चेत्
समानकर्माण्य समाननिर्वचनानि नानाकर्माण्य
चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानीतीमा-
न्येकविंशतिः षड्विनासधेयान्यनुक्रान्तानि तत्र
निर्वर्तितनिरसणादच्छतेः लक्ष्मणसितरिता सा
षड्विधा सन्दिह्यते तयोर्द्विगुणस्तथा एषा
भवति ॥ ३ ॥

“ता वा वास्तूनि”—इति । दीर्घतमस्य गार्पम् । वैष्णवी ।
त्रिष्टुप् । यूपावधाने विनियुक्ता, सीमातिरेकश्लेषे च । वा
मिति दम्पतीत्यभिप्रेत्य दिर्वचनम् । ‘ता’ “तानि “वा”
युवाभ्यामर्थाय “वास्तूनि” निवासस्थानानि ‘उश्मसि’ “काम-
यामहे” । ‘गमध्वे’ “गमनाय” “यत्र” येषु स्थानेषु । किम् ?
“गावः” रश्मयः । ‘भूरिशृङ्गा’ “बहुशृङ्गाः” बहुदीप्तयः
‘अयास’ अयनाः सुहृत्तमप्यनवस्थायिनः । किञ्च, ‘अत्राह’
तेषु स्थानेषु ‘तत्’ पदम् ‘उरुगायस्य’ उरुगमनस्य महागतेः

भगवतो 'वृष्णः' "विष्णोः" 'परमं पदम्' पादित्वमच्छलं
स्थानम् । स्थाने हि पदसञ्ज्ञा, पदस्य इति लोकेऽपि वक्तारो
भवन्ति । 'अवभाति' अर्वागिदं सर्वं कृत्वा भाति दीप्यते ।
भूरि बहुत्वर्थे । इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“भूरीति” एतत् “बहुनो नामधे
यम्” । “प्रभवति” हि तद् बहुधापि दीयमानम् । “शृङ्ग
त्रयते.” तद्वराश्रितं भवति शिरसि । “शृणातिर्वा” हिंसार्थस्य ।
तेन हि हिनस्ति । “शिरसो निर्गतमिति वा” शृङ्गं परमैर्द्ध-
स्थित परार्द्धस्यम् । अथवा परमहर्षा युक्ते स्थाने स्थितं परा-
र्द्धस्यम् । “पादः पद्यते.” गत्यर्थस्य । पद्यते हि तेन । “तन्नि
धानात् पदम्” यदुत्पद्यते, तत् सरूपमेव पासो अन्यत्र वा
तत् पदमित्युच्यते पशोर्मनुष्यस्य वा । “पशुवादप्रकृतिः” चतु-
र्भागसामान्यात् । “प्रभागपादः” द्वीनारादिपादः । “प्रभाग
पादसामान्यादितराणि पदानि” अन्यपदानि चैवपदानि
वा । विभागो हि तेष्वपि समान एव । प्रसक्तानुप्रसक्त-
मिदमुक्तम् ॥

अधुनोपसंहरति,—एवमन्येषामपि सत्त्वानां मन्देहा
विद्यन्ते” न केवलं गौशब्दे पदशब्दे वा । तेषु हि त्वेत-
दोत्सर्गिकं निर्वचनं लक्षणं द्रष्टव्यम्,—“तानि” “चेत् समान-
कर्माणि” यदि सामान्यक्रियया युक्तानि, ततः “समाननिर्वच-
नानि” एव कर्तव्यानि । अथ पुनः “नानाकर्माणि” ततो
“नानानिर्वचनानि” । एवं “यथायं निर्वक्तव्यानीति” ।

अधुनैवमुक्तोदाहरणैरेव तत्र मन्देहपदान्यनुक्रम्य मन्वे-
ष्वेष दर्शयत्याह,—“इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेवान्यनु-
क्रान्तानि” । “तत्र निर्वृत्तिर्भिरमणादृच्छते. कृच्छापत्ति-
रितरा” । लोके हीदं सर्वभूतजातमन्तर्भूतं यदभिधानानि

यदाश्रयक्रियावचनाश्च शब्दा निघण्टुश्च लक्ष्यन्ते, तेषाञ्च पृथिवी प्रथमा, तस्मात् तत आरम्भः । एकविंशतिरिति संख्या (२१) । पृथिवीनामधेयानि, स्वार्थे धेयप्रत्ययः, नामैव नामधेयम् । अनुक्रान्तानि, आनुपूर्व्येण पठितानीत्यर्थः । एकविंशतिर्यान्धनुक्रान्तानि, एभ्योऽन्यान्यपि यानि कानिचिन्स्युः, तान्युपलभ्य निर्वक्तव्यानि । तद्यथा,—कु इत्येतदसमान्नातम् पृथिव्या नामधेयम् । उक्तं हि,—‘नाग्निचिन्नरकयाति न सत्पुत्रो न कुमदः’—इति । तत्रैतस्मिन्नेकविंशकगणे “निर्ऋतिः” इत्येतदभिधानम् । “निरमणात्” निविष्टानि रमन्तेऽस्यां भूतानीति निर्ऋतिः पृथिवी । रमेर्धातोः (भू० आ०) । “ऋच्छतेः (तु० प०)” “इतरा” “ऋच्छापत्तिः” दुःखसञ्ज्ञका, निर्ऋतिः पाप्मा । “सा” पुनरियं समाननामधेयत्वात् समानश्रुतित्वात् “पृथिव्या सन्दिह्यते” । “तयोः” समाननामधेयत्वेऽपि सति एष कर्मकृती “विभागः” —एका निविष्टानां भूतानां रमयित्वा, एका पुनः कुच्छमापादयित्वा । एवं नानाकर्माण्यभिधानानि निर्वक्तव्यानि ॥

“तस्याः” कुच्छापत्तेः पृथिव्या अपि “एषा” निर्वाचिका ऋग् “भवति”—॥ ३ ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद् य ईं दृदशं
हिरुगिन्दु तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो
श्रुन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश । बहुप्रजाः
ऋच्छमापद्यत इति परिव्राजका वर्षकर्मति
नैरुक्ता त ईं चकारेति करोतिकिरतौ सन्दि-
ग्धौ वर्षकर्मणा न सो अस्य वेद् मध्यमः स

एवास्य वेद मध्यसो यो ददर्यादित्योपहितं च
 मातुर्योनौ मातान्तरिक्षं निर्मायन्तेऽस्मिन् भू-
 तानि र्योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो
 वायुनायमपीतरो योनिरेतस्मादेव परियुतो
 भवति बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा शा-
 कपृणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता जानामी-
 ति तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव तान् ।
 जज्ञे तां प्रमच्छ विविदिपाणि त्वेति सास्त्रा,
 एतान्चमादिदेशैषा महेवतृति ॥ ४ ॥

“य ईं चकार”—इति । दीर्घतमम आर्षम् । विष्टुप् ।
 महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते । “अय स यिङ्क्ते”—
 इतीयमपि तथैव समानार्पविनियोगा । जगती । हे
 अथ्येते अस्वामीये । कश्चित् “बहुप्रजाः” बहु
 पयो दरिद्रः पुरुषः स दुष्योपत्वादपत्यानां व्यापन्नत्वात्
 “कच्छे” दुःखम् “आपद्यते” । सा या तस्य कृच्छापात्तिः,
 सैवैतस्यामृचि निरुक्तिशब्देगोच्यते “इति” एष “परि-
 ब्राजकाः” परिव्राजकानामस्यामृचि सञ्ज्ञेयोऽर्थः ॥

स एष विस्तरेण प्रदर्शयति ।—‘य.’ ‘चकार’ करोति ‘ईं’
 गर्भं ‘न स.’ ‘अस्य’ गर्भस्य तत्त्व ‘वेद’ केवलं त्वसौ कामार्तः
 पुत्रार्थी वा करोत्येव गर्भम् । ‘यः ईं ददर्य’ यथैनं पश्यति
 ‘हिरण्’ अन्तर्हितमेतस्मिन् जठरे, एतस्मिन् वा शरीरे ।
 ‘ईं नु’ जन्तुम् । ‘तस्मात्’ तस्यैव एष गर्भो याथात्म्यतः
 प्रत्यक्षा भवत्यध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या, नेतरस्य गर्भकत्तुः । ‘सः’

पुनरर्षो गर्भो 'मातुर्यानी' गर्भाशयस्थाने 'अन्तः' उदरे
पुष्यति, स मातुरशितपीतलीढभक्षितेन चतुर्विधाहारपरि-
णामे ततः 'परिवीतः' जहायुषा परिवेष्टितो यथाकालं
जायते । अथैवं 'बहुप्रजाः' बहुशः प्रजायमानः स गर्भकर्त्ता
गर्भतत्त्वमंजानानः 'निर्द्धृति' दुःखम् 'आविवेश' आविश-
तीत्यर्थः । एवं गर्भतत्त्वापरिज्ञानात् यो गर्भं करोति स दुःख
भापयते, यंस्तु अध्यात्मदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद, स गर्भकर्मणो
निवर्त्तते, स निर्द्धृतिं नापद्यते । एवमस्थानृचि निर्द्धृति-
देवतेत्येष परिव्राजकार्यः ॥

अन्ये तु ह्यवते,—यः करोति गर्भं स गर्भभूतो जन्मान्त-
रेषु बहुषु प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानानुभवविज्ञां निर्द्धृति-
माविशति । यो रतः सिञ्चति, तद्रूपो भूयो जन्मान्तरेषु
बहुशः प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानाननुभवतीत्युक्तम् ।

“वर्षकर्मणि नैरुक्ताः” वर्षकर्मैतदुच्यते । निर्द्धृतिश्चात्र
भूमिरुच्यते । एवं नैरुक्ता भग्यन्ते । यः करोति वर्षं, यो वा
किरति क्षिपति । कः पुनरसौ ? मेघः । स हि वर्षस्य कर्त्ता
विशेष वा । मेघाद्दि वर्षं प्रवर्त्तते । किं तस्य ? न सोऽस्य
वर्षस्य तत्त्वं “वेद” यो ददर्श यः पश्यति “आदित्योपहि-
तम्” आदित्यस्य रश्मिन्तर्गतं वर्षमनभिव्यक्तम् । कयासौ
अन्तर्गतः ? प्राहृष्टकाले वर्षभावेनाभिव्यक्तो बहुप्रजाः बहुशः
प्रजायमानो निर्द्धृतिं भूमिमाविशतीति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“करोतिकिरती सन्दिग्धी” धातु
“वर्षकर्मणा” सञ्चष्येते । उभयथा ह्युपपद्यते,—यः करोति
यो वा क्षिपति । “मातान्तरिक्षम्” एतस्मिन् हि “भूतानि”
“निर्मीयन्ते” । एतद्व्यवकाशदानेन विशिष्टमुपकारं करोति ।
भूतानां जायमानानां “यो निरन्तरि चम्” आकाशस्थैः प्रदेश-

विशेषः कश्चित् । स वायुसंयुतः सन् उदकयोनिभावं पुष्पाति । तदेतत् “वायुना” तस्य सद्वन्तं दृष्टोक्तम्,—“परिवीतः” भवति । इति शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते,—“अयमपीतरः” स्त्रीयोनिः “एतस्मादेव” । असावपि “परियुतः” एव “भवति” स्राव्ना मांसेन च ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे, नैरुक्तानां निश्च्युतिशब्देन भूमिरुच्यते, पुरित्राजकानां लक्ष्णापत्तिः । तदेवं मन्त्रेषु शब्दगतिविभुत्वा-
दुभयमप्युपपद्यत एव । तद्यथा,—“दधिक्राव्णो^१ अकारि-
पम् (ऋ० सं० ३, ७, १३, ६)”—इत्येव मन्त्रः, अग्न्युपस्थाने
। अग्निहोत्रे, अयमेव चाग्निष्टोमे “दधिक्राव्णो अकारिप-
मित्वाग्नीध्रे दधि भक्षयन्ति (आ० सू० ६, १३)”—इति
दधिभक्षणे, तथाचाश्वमेधे “दधिक्राव्णो अकारिपमित्यु-
त्थितायां सर्वा जपन्ति”—इत्यश्वसन्निधावेनं पक्षरो जपन्ति
सहिष्यासुत्थितायाम् । तत्रैवं सति प्रतिविनियोगमस्यान्ये-
ताद्येन भवितव्यम् । त एते वक्तुरभिप्रायवशादन्यत्वमपि भजन्ते
मन्त्राः, न हि एतेषु अर्थस्येयत्तावधारणमस्ति, महार्था ह्येते
दु परिज्ञानाद्य । यथाश्वारोहवैशिष्ट्यादश्वः साधुः साधुतरश्च
वहति, एवमेते वक्तृवैशिष्ट्यात् साधून् साधुतरांधार्थान्
स्रवन्ति ।

तत्रैवं सति लक्षणोद्देशमात्रमेवैतस्मिन्शास्त्रे निर्वचन-
मेकेकस्य क्रियते । कश्चिच्च आध्यात्माधिदैवाधियज्ञोपदर्शनार्थः ॥
तस्मादेतेषु थावन्तोऽर्था उपपद्येरन्—आधिदैवाध्यात्माधिय-
ज्ञायथाः सर्व एव ते योष्याः, नात्रापराधोऽस्ति ।

एवमेव सन्देहाधिकारमुपजीवन्नाह—“शाकपूणिः सङ्क-
ल्पयाद्यक्ते,—सर्वा देवता जानामीति” । शाकानि यः पूणयति
। मंहन्ति, स शाकपूणः, तस्यापत्यं शाकपूणिः आचार्यः । स

सङ्ख्ययाञ्चक्रे, सङ्ख्यं कृतवान् । किम् ? इति । सर्वा देवता
 ज्ञानामीति । “तस्मै” सङ्ख्यमेव कृतवते “देवतोभयलिङ्गा”
 स्त्रीपुंलिङ्गा, अथवा मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा च “प्रादु-
 र्वभूव” । “तां” पुरतोऽवस्थितां सतीं “न जज्ञे” न ज्ञातवान्,
 —किमियं स्त्री स्यादथवा पुरुष इति, अथवा किमियं मध्य-
 स्थाना अथवा द्युस्थानेति । “ताम्” अज्ञानन् “पप्रच्छ”
 “विविदिपाणि त्वा” । वेदितुमिच्छामि त्वाम्,—किमसि
 पुरुषः अथवा स्त्री ? इति, अथवा किमस्यन्तरिक्षस्थाना
 अथवा द्युस्थाना ? इति । “सा” एवं पृष्टा सती “अस्मै”
 शाकपूण्ये “एतामृचम्” “आदिदेश” आदिष्टवती । किम् ?
 इति । “एषा मह्यतेति”, अस्यामृचि अहं देवतेति, त्वञ्च
 नैरुक्तः मामेतस्या ऋचः सकाशादर्थावगत्यावधारयेति—॥४॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीष्टता मिमाति
 मायुं ध्वंसनावधिश्चिता । सा चित्तिभिर्नि-
 हि चकारमर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति ववि-
 मौहत ॥ अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता
 मिमाति मायुं शब्दङ्करोति मायुमिवादित्य-
 मिति वा वागेषा माध्यमिका ध्वंसने मेवेऽधि-
 श्चिता सा चित्तिभिर्निकरोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ती
 प्रत्यूहते वविं वविरिति रूपनाम दृशोतीति
 सतो वर्षेण मच्छाद्य पृथिवीं तत् पुनरादत्ते
 ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ २, २ ॥

विशेषः कवित् । स वायुसंयुतः सन् उदकयोनिभावं पुष्पाति । तदेतत् “वायुना” तस्य सद्वन्तं दृष्टोक्तम्,—“परिवीतः” भवति । इति शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते,—“अयमपीतरः” स्त्रीयोनिः “एतस्मादेव” । असावापि “परियुतः” एव “भवति” यावन्ना मांसिन च ॥

एवमेतद्धिन् मन्त्रे, नैरुक्तानां निरुक्तिगद्येन भूमिरुच्यते, पुरिद्राजकानां कच्छापत्तिः । तदेवं मन्त्रेषु शब्दगतिविमुक्ता-दुभयमप्युपपद्यत एव । तद्यथा,—“दधिक्राव्णो अकारि-पम् (आ० स० ३, ७, १३, ६)”—इत्येव मन्त्रः, अग्न्युपस्थाने अग्निहोत्रे, अयमेव चाग्निहोत्रे “दधिक्राव्णो अकारिप-मित्वाग्नीध्रे दधि भक्षयन्ति (आ० सू० ६, १३)”—इति दधिभक्षणे, तथाचाश्वमेधे “दधिक्राव्णो अकारिपमित्यु-स्थिताया सर्वा जपन्ति”—इत्यश्वसन्निधावेनं पन्नो जपन्ति सद्धिष्यामुस्थितायाम् । तत्रैवं सति प्रतिविनियोगमस्थान्ये-तार्थेन भवितव्यम् । त पते वक्त्रुरभिप्रायवशादन्यत्वमपि भजन्ते मन्त्राः, न हि एतेषु अर्थस्येयत्तावधारणमस्ति, महार्था ह्येते दुपरिज्ञानाद्य । यथाखारोहवैशिष्ट्यादम्नः साधुः साधुतरश्च वदति, एवमेते वक्त्रुवैशिष्ट्यात् साधून् साधुतरांशार्थान् स्रवन्ति ।

तत्रैवं सति स्रवणोद्देशमात्रमेवैतस्मिन्नाद्ये निवेचन-मेजेकस्य क्रियते । क्वचिच्च आध्यात्माधिदैवाधियज्ञोपदर्शनार्थः । तस्मादेतेषु यावन्तीऽर्था उपपद्येरन्—आधिदैवाध्यात्माधिय-ज्ञाश्रयाः सर्व एव ते योज्याः, नात्रापराधोऽस्ति ।

एवमेव मन्त्रेहाधिकारमुपजीवन्नाह—“शाकपूणिः सङ्क-ल्पयाश्चक्रे,—सर्वा देवता जानामीति” । शाकानि यः पूजयति संदन्ति, न शाकपूष, तस्यापत्यं शाकपूषिः आचार्यः । स

सङ्ख्ययाञ्चक्रे, सङ्ख्यं कृतवान् । किम् ? इति । सर्वा देवता
 जानामीति । “तस्मै” सङ्ख्यमेवं कृतवते “देवतोभयलिङ्गा”
 स्त्रीमुलिङ्गा, अथवा मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा च “प्रादु-
 र्वन्व” । “तां” पुरतोऽवस्थितां सतीं “न जज्ञे” न ज्ञातवान्,
 —किमियं स्त्री स्यादथवा पुरुष इति, अथवा किमियं मध्य-
 स्थाना अथवा द्युस्थानेति । “ताम्” अजानन् “पप्रच्छ”
 “विविदिपाणि त्वा” । वेदितुमिच्छामि त्वाम्,—किमस्मि
 पुरुषः अथवा स्त्री ? इति, अथवा किमस्यन्तरिक्षस्थाना
 अथवा द्युस्थाना ? इति । “सा” एवं पृष्टा सती “अस्मै”
 शाकपूण्ये “एतामृचम्” “आदिदेश” आदिष्टवती । किम् ?
 इति । “एषा मद्देवतेति” अस्यामृचि अहं देवतेति, त्वच्च
 नैरुक्तः मामेतस्या अचः सकाशादर्थावगत्यावधारयेति—॥४॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीष्टता मिसाति
 मायुं ध्वंसनावधिस्थिता । सा चित्तिभिर्नि
 हि चकारमर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वृवि-
 मौहत ॥ अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता
 मिसाति मायुं शब्दङ्करोति मायुमिवादित्य-
 मिति वा वागेपा माध्यमिका ध्वंसने मेघेऽधि-
 स्थिता सा चित्तिभिर्निकरोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ती
 प्रव्यूहते वत्रिं वविरिति रूपनाम दृणोतीति
 सतो वर्षेण प्रच्छाद्य दधिर्वीं तत् पुनरादत्ते
 ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ २, २ ॥

कतमा पुनरसाहृग् ? इति । उच्यते,—“अयं स शिङ्गले”
 —इति । “अयं स शब्दायते” स एव मेघः शब्दं करोति ।
 येन मेघेन किं कृतम् ? इति । ‘येन गौरभीष्टता’ येन
 माध्यमिका वागभिप्रच्छादिता एते “मिमाति मायु” निर्मि-
 मीते निर्वर्त्तयति मायुम्, “शब्दं करोति” इत्यर्थः । “मायुः,
 काकुत्”—इति च वाङ्नामसु पठितम् । अथवा मायुरा-
 टित्यो भवति, सर्वभूतनिर्माता । तमिवात्मानं निर्मिमीते ।
 क्षावस्थितः ? “ध्वंसने” उदकध्वंसने उदकसंसने मेघे “अधि-
 यिता” । अयं तावदर्हर्षो मेघान्तर्वर्त्तिन्या वाचो व्यक्तविद्यु-
 द्रूपाया, अभिधायकः, मेघरूपत्वात् पुरुषत्वाभिप्रायः । अथ-
 वायमुत्तरस्त्रीत्वाभिप्रायः । यैवल्लक्षणा वा कर्मस्वरूपा, मेघ-
 गरीरा वा । ‘मा चित्तिभिः’ चटचटाशब्दकर्मभिः ‘नि हि
 चकार’ नीचैः करोति ‘मर्त्यं’ मनुष्यम् । सर्वो हि विभ्यत्तस्या
 आभीदंति अवनमति च । कदा पुनर्निकरोति मर्त्यम् ?
 इति, उच्यते—“विद्युद् भवन्ती” इति, विद्युदात्मना स्यात्स्ये
 नाभिनिर्वर्त्तमाना, तदा हि दारुणचटचटाशब्दो भवतीति
 विशेषेण भयङ्करम्, न तथा विद्युद्द्रहितः । सैवमात्मान-
 साविष्कृत्य विद्युद्रूपेण विचिष्य सर्वासु दिक्ष्णात्मानं वर्षेण
 प्रच्छाद्य पृथिवीम् । ततो वर्षेभ्युपरमे “प्रति” “धौडत”
 “ऊडते” “वत्रिम्” प्रत्युपसंहरति रूपमात्मीयमदृश्यं करो-
 तीत्यर्थः । “वत्रिरिति रूपनाम” तद्ग्राहत्या स्वमाययं वर्त्तते ।
 यस्मिन्नु पक्षे मध्यस्थानलिङ्गा युस्थानलिङ्गा वेति तस्मिन्
 पक्षे मेघरूपत्वमविवक्षितम्, मेघवाचो विद्युद्रूपत्वञ्च । किन्तु
 एतान्दोषवहितम्,—मेघाश्रया शब्दवती भूत्वा माध्यमिका
 वाक् विद्युदात्मना स्थित्वा वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तद्दर्श-
 मुदकपरुभूतं, जलाशयेभ्यश्चादित्यात्मना स्थित्वा—पुनरादत्ते,

विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थित्वा वर्षति, आदित्यात्मना व्युस्थाने स्थित्वा पुनरादत्त इत्यभिप्रायः । वक्ष्यति हि,—“त्रेधाभावाय पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवि (टि० १२, २, ८)”—इति ।

सयमेकैव देवता मध्यस्थाना विद्युद्रूपा, मध्यस्थाना वाऽऽदित्यरूपा, इत्ययमेवंनचर्यो देवतातन्त्रसन्देह उयेचित्तव्यो मन्त्रदर्शनाच्च निर्वक्तव्य इत्ययं मन्त्रसङ्घे पार्थः ॥

सा पृथिव्या सन्दिह्यत इत्यनेन सन्देहसामान्येनोदाहृतमिदमत्र मतं शांकरिण्येवमादि ।

अनुक्रमण स्वधिकृतम् । तस्मिन् गौशब्दे एको निर्वक्तः प्रकारोपदर्शनार्थम्, इतराण्यभ्यूह्य निर्वक्तव्यानि । तद्यथा,—‘ग्मा’ गमनात्, अस्या गच्छन्ति भूतानि, ‘ज्मा’ जमनात्, जमन्ति गच्छन्ति अस्यां भूतानि,—इत्येवमादि ॥

नैघण्टुकांस्तु यावच्छब्दान् प्रत्ययगणसंस्थितान् ।

छन्दोभ्योऽन्विष्य तत्त्वार्थान् निर्नूयाद् योगतस्तु तान् ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

—
द्वितीयः पादः ।

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश हिरण्यं कस्माद्भियत आयस्यमानमिति वा क्रियते जनाञ्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा ह्यर्थंतेर्वा स्यात् प्रेक्षाकर्मणोऽन्तरिक्षनामान्युत्तराणि प्रोद्देशान्तरिक्षं कस्मादन्तरा चान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति

वा तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण सन्दि-
 ह्यते समुद्रः कस्मात्समुद्रद्रवन्त्यस्मादापः समभि-
 द्रवन्त्येनमापः सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि समु-
 द्रको भवति समुनत्तीति वा तयोर्विभागस्तत्रे-
 तिहासमावचते देवापिश्चार्ष्टिपेणः शन्तनुश्च
 कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स शन्तनुः कनीया-
 नभिपेचयाञ्चक्रे . देवापिस्तपः प्रतिपेदे ततः
 शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षे त-
 म्भूचुर्माह्वया अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातर-
 मन्नरित्याभिपेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति
 स शन्तनुर्देवापिं शिशिञ्च राज्येन तमुवाच देवा-
 पिः पुरोहितस्तेऽसानि यावयानि च त्वेति
 तस्यैतद्वर्षकामसूक्तं तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

“हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश” । हिरण्यस्य नामान्यु-
 त्तराणि । कुत ? प्रकृतेभ्यः, पृथिवीनामभ्यः, पृथिव्यामेव
 हिरण्यमुत्पद्यत इत्यतः पृथिव्यभिधानानन्तरं हिरण्यना-
 मानि समान्वातानि । कियन्ति पुनस्तानि ? पञ्चदश, पञ्च
 च दश च पञ्चदश । यानि समान्वातानि । असमान्वातान्यपि
 सन्ति,—छाटकसुवर्णचामीकरणयातकुम्भादीनि । कतमानि
 पुनस्तानि समान्वातानि ? इति । उच्यते,—“हेम, चन्द्र,
 रुक्मम्”—इत्येवमादीनि । हितं ममेदमिति सर्वं पर्वतश्च
 न्यते, तस्माद्हेम । चन्द्रम्, चदते क्रान्तिकर्मणः, सर्व एव ह्येतत्

कामियते । रुक्मम्, रोचतेर्त्वलनार्थस्य, तदि रोचिष्णुर्भव-
तीति । एवमूहितव्यं सर्वत्र निवचनम् ॥

आह,—“हिरण्यं कस्मात्” ? उच्यते,—“ङ्घ्रियते आयस्य-
मानमिति वा” । आयस्यमानं ङ्घ्रियत एव शिल्पिभि,
कटकरोचकस्वस्तिकादिभावेन विस्तोर्यमाणम् । “ङ्घ्रियते
जनाञ्जनमिति वा” । तेन हि व्यवहारः क्रियते । ततस्तत्रै-
कत्रावतिष्ठते, ङ्घ्रियत एव सर्वदा । “हितरमण भवतीति,
वा” । यस्य हि तद् भवति, तस्य हितञ्च दुर्भिचादिषु, तद्
भवति रमणञ्चेति । तेन गृहीतेन मूपिकोऽपि रमते, किमुत
मनुष्यः । “हृद्यतेवा स्यात् प्रेक्षाकर्मणः” तदि सर्वेरेव प्रार्थ्यते
लोकानुक्रमेणैव ॥

‘अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश’ । षट् च दश च
षोडश कतमानि पुनश्चानि ? “अम्बरं, धियद्, व्योम”—
इत्येषमादीनि । अम्बरमम्बुमद्भवति । नानाभावेन
सर्वतो वियतमिति वियत् । नानाप्रकारमेतदवति भूता-
नीति व्योम् । एवमाद्यभ्युहितव्यम् ॥

आह,—“अन्तरिक्षम्” एव तावत् “कस्मात्” ? उच्यते,—
“अन्तरा” हीद द्यावापृथिव्योरवस्थितम्, “चान्त” च “भवति”
पृथिव्यन्तमित्यर्थः । अथ “वा” “अन्तरा” “इति” द्यावापृ-
थिव्यौ क्षियति निवसति “इति” अन्तरिक्षम् । अथ “वा”
“शरीरेषु” एतदेव “अन्तर्” मध्येऽवस्थितम् “अक्षयम्” ।
इतराणि पृथिव्यादीनि भूतानि क्षीयन्ते तस्मात्क्षयत्वादन्त-
रिक्षम् ॥

“तत्र” तस्मिन् षोडशके अन्तरिक्षनामसमुदाये “समुद्र”
इत्येतत् अभिधानमुभयामिधानम् । उभयामिधायात्वात्

“पार्थिवेन समुद्रेण” एतेन जलाशयेन “सन्दिह्यते” एतद्वन्न
सन्दिह्यते इति ।

आह,—“समुद्रः कस्मात्” ? इति । उच्यते,—“समुद्र-
वन्ध्यादापः” वीचितरङ्गशौकरादिभावेन । “समभिद्रव-
न्निमापः” सर्वा एव ह्यापो निम्नातुसारित्वात् समुद्रमेवाभि-
मुख्येन द्रवन्ति, स हि निम्नो भवति । “सम्नोदन्तेऽस्मिन्
भूतानि” संद्रव्यन्ति जलचराणि सत्त्वानि, बह्वदकत्वात् ।
“समुदको भवति” । उद् इत्युदकनाम, तदस्मिन् संहत-
मिति समुद्रः । “समुनत्तीति वा” सङ्कोदयतीत्यर्थः ।
अतो हि प्रसृतैरम्नोभिः सर्वमिदं सङ्क्रियते । “तयोर्वि-
भागः” ।

यन्मिन्द्रदाहरणो लक्ष्यते, “तत्र” “इतिहासमाचक्षते”
आचार्याः । निदानभूतः ‘इति ह्येवमाप्नोत्’—इति य
उच्यते स इतिहासः । कतमः पुनरसी ? इति । उच्यते,—
“देवापिथार्ष्टिपेणः” इत्येवमादीनि । देवापिथार्ष्टिपेणः,
“शन्तनुश्च” आर्ष्टिपेण एव “कौरव्यौ” कुरुवंशप्रभवौ “भ्रातरौ”
वभूवतुः । तयोरेको यः “कौरीयान्” “शन्तनुः” नाम, “म.”
आत्मानम् “अभिषेचयाञ्चक्रे” अभिषेचितवानित्यर्थः । सोऽ-
भिषिक्तः सन् राजा वभूव, इतरः पुनर्ज्येष्ठः “देवापिथार्ष्टिपे-
प्रतिपेदे” । स किल तीव्रेण तपसा ब्राह्मण्यमापेदे, विश्वा-
मित्तवत् । “ततः” तेनापचारिण ज्येष्ठातिक्रमजेन “शन्तनोः”
“राज्ये” राष्ट्रे “द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष” । अथर्षति-
देवे “त” शन्तनुम् “ऊचुः” उक्तवन्तः “ब्राह्मणाः”—“अधर्म-
स्वया चरितः”—“ज्येष्ठं भ्रातरम्” “अन्तरित्य” अतिक्रम्य
“अभिषेचितम्”, अभिषेकं आत्मनः कारितो यतस्वया,
“तस्मात्” तेन मर्यादातिक्रमेण “ते” तव राज्ये “देवो न

वर्षति" प्राप्तकालं प्रतिपद्यस्व—“इति” । “स.” एवमुक्तः
 “शन्तनुः” “देवापिं” “शिशिच” पुनः पुनः शशास अभि-
 गमितवानित्यर्थः । कथम् ? “राज्येन” अभ्युद्यतेन । अर्थ-
 मानः “देवापिरुवाच” काममहं “पुरोहितस्ते” “भसानि”
 भवानि “याज्यानि च” “त्वा” त्वां वापिकेण कर्मणा । न
 च राजा भविष्यामि, भवानिवास्तु राजेत्यभिप्रायः ॥

“तस्य” देवापेः “एतद् वर्षकामसूक्तम्” आविरभूत् । तत्र
 “तस्य” समुद्राभिधानसन्दिग्धस्य प्रविभागीपदर्शनाय “एषा”
 निर्वाचिका ऋग् “भवति” । १ ।।

आष्टिं प्रेणो होचन्ष्टपिर्निर्णीदन् देवापि-
 देवसुसृतिं चिकित्वात् । स उत्तरस्त्राद्धरं
 समुद्रसुतो दिव्या अष्टवद्वर्षी अभि । आष्टिं-
 पेण षट्ष्टिप्रेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा सेना
 संचरा समानगतिर्वा पुत्रः पुत्र वायते निपर-
 णाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा होचन्ष्टपि-
 र्निर्णीदन्ष्टपिर्दर्शनात् स्तोमान् ददर्शत्वौपसन्व-
 वस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वस्मभ्युभयानर्पत्त-
 द्दपीणाष्टपित्वमिति विज्ञायते देवापिर्देवाना-
 माप्त्या स्तुत्या च प्रदानेन च देयसुसृतिं देवानां
 कल्याणीं सृतिं चिकित्वांश्चेत्तन्नावान् । स उत्त-
 रस्त्राद्धरं समुद्रसुत्तर उद्धततरो भवत्यधरोऽ-

धोरोऽधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिपिङ्गा
तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

“आष्टिपिणः ऋष्टिपिणस्य पुत्रः, इपितमेनस्येति वा” ।
अन्यकल्पान्तरीणोऽन्यकल्पान्तरीणस्यैव शक्तनोर्वपार्थोऽपि
कर्मणि होढत्वे हतः ‘होत्रं’ कर्म प्रति ‘निपीदन्’ उपविष्ट-
वान् । ततोऽपि “देवापि.” नाम नात्रा “देवसुमतिः”
देवानां कल्याणीं मतिमुदकसम्प्रदानाभिमुखीं कर्तुं “चिकि-
त्वान्” जानानः । स हि तथाऽस्तीत्, यथा देवानामुदक-
सम्प्रदानाभिमुखी मतिरभूत् । ततः परितृष्टेषु देवेषु ‘मः’
देवापि. ‘उत्तरस्मात्’ अन्तरिचात् समुद्रात् ‘अधर’ समुद्रं
पार्थिवं प्रति । एष विभागः समुद्रयोः । ‘अपो दिव्याः’
प्रशस्ताः शस्यसम्पत्करीः ‘अष्टजत्’ अचारयत् । किञ्चन १
‘वर्षा.’ वर्षभूताः ‘अभि’ सर्वभूतानामुपरि । स देवाध्यधि-
कारे वर्त्तमान एतदकरोत् । अन्यस्मिन् कल्पेऽपि देवापि-
भंमाध्येतदेवास्त्रित्येव वर्त्तमानेनाभिसम्बध्यत इति सम-
स्तार्थं ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—ऋष्टिरायुधविशेषः, तद्बहुला मेना
यस्य, सोऽयमृष्टिपिणः । इपितमेनो वा नित्यमेव प्रेपितमेन-
शत्रून् प्रति । “मेना, मेखरा” । इनेतीश्वरनाम, तेन हि
सा नित्यमेव मंशुक्ता भवति । “समानगतिर्वी” समानमेक-
मर्घमुद्दिश्य जयाग्यमेतीति मेना । “पुत्रः, पुत्रं वायते”
बहुपि यत् पित्रा पापं कृतं भवति, ततोऽयं वायति पुत्रः ।
“निपरणाहा” निष्टणाति निददाति क्षमौ पिण्डान् पिष्टभ्य
इति पुत्रः । अथवा “पुम्” इति “नरक” नरकस्थानमुच्यते,
“ततस्त्रायत इति वा” पुत्रः । “ऋषिदेशनात्” पश्यति

ह्यसौ सूक्ष्मानर्थान् । “स्तोमान् ददर्शेत्यीपमन्यव” । मन्वा
 स्तोमा, तानसौ तारकेण ज्ञानेन पश्यतीति “भीपमन्यव”
 भाचार्यो मन्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति,—
 “तद्यदेनास्तपस्यमानान् ब्रह्म” इत्यादि । ‘तत्’ एतत् ।
 उच्यते,—यत्कृतमृषीणामृषित्वम् । ‘यत्’ यस्मात् ‘एनान्’
 तपस्यमानान् तप्यमानान् ‘ब्रह्म’ ऋग्यजुसासाख्य ‘स्वयम्भु’
 अकृतकम् अभ्यागच्छत्, अनधीतमेव तत्त्वतो दृश्य तपोवि
 शेषेण । ‘तदृषीणामृषित्वम्’—इत्येव ब्राह्मणोऽपि “वि”
 विचार्यमाण “जायते” । “देवापि, देवानामास्या” स हि
 स्तुतिभिर्देवानाप्रीति, हवि सम्पदानेन च । “उत्तर, उद्धत
 तर उदगततरो भवति” उपरिष्ठादवस्थानात् । “अधर”
 अधोर.” । किमुक्तं भवति ? अध एवासौ चरति । “अध”
 पुन “न धावति” । तस्य ह्यधोगतित्वादेव “ऊर्ध्वगति प्रति-
 पिदा” ॥

“तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय” । किमुक्तं भवति ?
 ‘तस्य’ एवार्थस्य प्रकृतस्य ययोत्तरस्मात् समुद्राद् वृष्टिमयाचत
 देवेभ्यो देवापि, यथा च पौरोहित्यमकरोत्, यथा वा अया
 जयच्छन्तानु वर्षार्यो, येन कर्मणा । ‘भूयसे’ बहुतराय
 ‘निर्वचनाय’ ‘उत्तरा’ एषा—॥ २ ॥

यद्देवापिः शन्तानवे पुरोहितो होवाय
 वृतः ह्यपयन्नदौ धेत् । देवच्युतं वृष्टिवनिं
 रराणो वृष्टस्वतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥
 शन्तनुः शं तनोऽस्त्वति वा शमस्त्रौ तन्वा
 अस्त्विति वा पुरोहितः पुर एनं दधति होवाय

वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायद् देवश्रुतं देवा एनं
 शृण्वन्ति वृष्टियाचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो
 वृहस्पतिर्वह्नासौत् सोऽसौ वाचमयच्छद् वृह-
 दुपव्याख्यातम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यास्य. तृतीयः पादः ॥२; ३॥

यद्देवापिरिति । 'यत्' यस्मात् 'देवापिः' 'श्रुतनवे' राज्ञे
 "पुरोहितः" पुरोहितो ह्येवाग्निकर्मणि व्यापियते, स पुरो-
 हितः सन् देवापिः "होत्राय" होत्रकर्मणे वर्षार्थीये कर्मणि
 "वृतः" सन् 'कृपयन्' "कृपायमाणः" राज्ञः 'अदीधेत्' "अन्व-
 ध्यायत्" वृष्टिर्भवेदिति । तं "देवश्रुतं" देवापिमेनं 'वृष्टि-
 वनि' "वृष्टियाचिनं" "रराण." अददत् । "वृहस्पतिः" तस्मि-
 न्नेव कर्मणि "ब्रह्मा आसौत्" ब्रह्मत्वेऽवस्थितः । "सः" "असौ"
 वर्षमाधिकं "वाचम्" "अयच्छत्" अददित्यर्थः । तथा वाचा
 तदनुगृहीतया देवान् स्तुत्वा तेभ्यो वर्षमलभतेति सम-
 स्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“श्रुतनुः” कस्मात् ? इति । उच्यते,
 —स हि कश्चिद्भोगार्त्तं दृष्ट्वा ब्रवीति हि “तनोः शं” तव “श्रुत-
 इति” तनोऽसावगदो भवन्ति । अथ “वा” “श्रमस्यै तन्वा
 अस्त्विति” एवमसावाशास्ते । श्रमिति-सुखनाम । तनुः
 शरीरं तदसौ त्रित्यं शरीरायाशास्ते । “पुरोहितः” शान्ति-
 कपौष्टिकाभिचारिकेषु कर्मसु “पुर एनं दधति” राजानः
 पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । “देवश्रुतं” “देवाः” हि “एन” स्तुतीरु-
 चारयन्तं “शृण्वन्ति” इति देवश्रुतं, तं देवश्रुतम् । “रराणः”
 इति “राति.” दानार्थः “अभ्यस्त.” ।

“हृद्दुपव्याख्यातम्” । “हृदिति महती नामधेयम्, परिहृष्टं भवति” इति । मन्त्रनिदानद्वारेण धर्माऽयमत्र दर्शितः । ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयसो राज्यप्राप्तिर्धर्मातिक्रमः । धर्मातिक्रमे च देवो न वर्पतीति । निरुक्तपक्षे,—ऋष्टिपेणो मध्यमः, तदपत्यमयमग्निः पार्थिव आष्टिपेणो देवापिः, स श्रन्तनवे सर्वस्मै यजमानायैति योज्यम् । हृदस्पतिरिति मध्यमः । स्तनयिद्वु लक्षणां वाचमित्यर्थः ॥ ३ ॥

इति निरुक्तहृत्ती सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

। चतुर्थः पादः ।

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवशादित्यस्य च यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्याम आदित्यः कस्मादादत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषामादौशो भासेति वादितेः पुत्र इति वाल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्यमादितेचमन्यासानपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यमृणो दक्षस्य भगस्यांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः । आदित्या दानुनुसती दानुपती । अथापि मित्रस्यैकस्य । प्र स मित्र सती अस्तु प्रस्रान्यस्त आदित्य शिचति वृतेनेत्यपि निगमो भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य । अथा वृथ-

मादित्य वृत्ते तत्र । अतमिति कर्मनाम वृत्तो-
 तौति सत इदमपीतरद्भवतमेतस्मादेव निष्ट-
 त्तिकर्म वारयतीति सतोऽन्तमपि अतमुच्यते
 यदावृणोति शरीरम् ॥ १ ॥

लोकामिधानाधिकारेणैवमुच्यते,—“साधारणान्युत्तराणि
 पट्, दिवद्यादित्यस्य च” इति । समान धियन्ते इति ‘साधा-
 रणानि’ नामानोत्पधिकारो वर्त्तते । अतएव ‘उत्तराणि’
 प्रकृतमपेक्ष्य । किञ्चात्र प्रकृतम् ? अन्तरिक्षनामानि
 (१८ पृ०) । तेभ्य इमान्युत्तराणि (२५ पृ०) । कियन्ति
 पुनस्तानि ? ‘पट्’ (६) । कयो पुन साधारणानि ? ‘दिव-
 द्यादित्यस्य च’ । कतमानि पुनस्तानि ? “स, पृथ्वि,
 नाक”—इत्येवमादीनि । “यानि त्वस्य” आदित्यस्य
 “प्राधान्येन” वर्त्तन्ते प्रधानस्तुतिभाञ्जि नामानि,—“सविता”
 भग, सूर्य, पूषा”—इत्येवमादीनि (३८८ पृ०),
 “तानि उपपरिष्ठात् (टै० का० ६, २, १—३, ६) व्याख्या-
 च्याम्” सप्तदशेऽध्याये । इमानि तु नैघण्टुकानि ससृष्ट-
 रूपाणि च द्युनामनि । साक मिलित इह नैघण्टुकप्ररथे
 निरुच्यन्ते ।

आह,—“आदित्य” एव तावत् “कस्मात् ?” इति ।
 उच्यते,—मृगु । “आदत्ते” ह्यसौ “रसान्” रश्मिभिरित्या-
 दित्यः । “आदत्ते भास ष्योतिषाम्” तदुदये हि चन्द्रादीना
 प्रभानागो भवत्येव, ग्रहापेक्षमेतत् । “आदीप्तो भासेति
 वा” सर्वतो ह्येष भासा आदीप्त आहतो भवति । “अदिते,
 मुख इति वा” अदितिर्देवमाता, तस्या पुत्र, सोऽयमादित्यः
 स आदित्य इत्युच्यते ।

“अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्यान्नाद्ये सूक्तभाक् सूर्यमादि-
तेयम्” इति । ‘अल्पप्रयोगम्’ अल्पविषयम् । ‘तु’ शब्दो
विशेषणार्थः, एतदेवाल्पप्रयोगविषयम्, इतराणि सविद्वभगपू-
षादीनि बहुप्रयोगविषयाणि ‘अस्य’ आदित्यस्य । क्वाल्पप्रयो-
गविषयम् ? ‘आर्चाभ्यान्नाद्ये’ ऋचो यजिन्नभ्युपर्युपर्याङ्गाताः,
सौऽयमार्चाभ्यान्नाद्यो दाशतयः, तस्मिन्नल्पप्रयोगविषयम् । एत-
ददितेः पुत्रत्वामिप्रायमभिधानम् । आदितेय इति ‘सूक्तभाक्’,
एव चेतदभिधानम्, न हविर्भाक्, न ह्यादितेय इत्यनेन नास्त्वा
हविराध्वर्यवे चोदितपूर्वमस्ति । यथा त्वेतत् सूक्तमेव नैघण्टु-
कहृत्त्या भजते, तथेदमुदाहरणम्,—‘सूर्यमादितेयम्’ इति
“युदेदेम मर्दधुयं श्रियासः (ऋ० सं० ८, ४, १२, १)”
इत्यस्मान्मृचि । अन्ये ‘तु’ मन्यन्ते,—आदित्य इत्येतदेवाल्प-
प्रयोगमिति । तत्र त्वेतद् विरुद्ध्यते,—सूक्तभागिति । हवि-
रपि ह्यनेनाभिधानेन चोद्यते,—“आदित्यं बहुरूपमालभत”
—इति । “तस्य च पशोरितत् पलर्वमादित्यो देव उदगात्
पुरस्तात्”—इति । अथ चैवमन्यथा वाक्यद्वयविभागेन स्यात्,
—अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्यान्नाद्ये आदित्य इति हविर्भाक्,
न सूक्तभाक्, अल्पं हविः, सूक्तभागविषयमित्यर्थः । इदस्व-
न्यत्,—सूक्तमेव नैघण्टुकहृत्त्या भजते, कदाचिदपि हविः ।
तद्यथा—“सूर्यमादितेयम् (ऋ० सं० ८, ४, १२, १)”
इति ।

आदित्यशष्टप्रसङ्गमाह,—एवम् “अन्यासामपि देवता-
नाम्” इति । देवता यन्नमपेक्षीदसुञ्चते,—“आदित्याभिधा-
नप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति” । “तद्यथा ण्तत्” उदाहरणजा-
तम्,—“मित्रस्य वरुणस्यायंमूषो दक्षस्य भगस्त्रांशस्य इति” ।

इमा मिरं, आदित्येभ्योः घृतसूः मनाद्राजंभ्यो जुष्टा
जुष्टोमि । शृणोतुः मित्रो चर्यमा भर्गो नस्तुविजातो
वरुणो, दक्षो अंशः” । (ऋ० सं० २, ७, ६, १) ।—इत्यस्या-
सृचि, सर्व एवादित्यप्रवादा. स्तुत्या स्तुयन्ते ।

“अथापि मित्रावरुणयोः” आदित्यप्रवादाः स्तुतयो
भवन्ति । तद्यथा,—“आदित्या दानुंनस्यती । दानपती” ।
“ता मन्त्राजाः घृतासुती आदित्या दानुंनस्यती । सचेते
अनवह्वरम् ॥” (ऋ० सं० २, ८, ८, १) । गायत्रीयं गृह्य-
मदेन दृष्टा । अभिष्ववस्य षडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रथम नाम
शस्त्रम्, तत्र “अथ वा मित्रावरुणा सुतः सोमः (ऋ० सं०
२, ८, ७, ४)”—इत्येष षष्ठः शस्यते, तस्योत्तमा एषा । ‘ता
मन्त्राजा’ तौ सन्दीप्तौ “घृतासुती” तौ हि घृतमुदकनासु-
घाते, वर्षकर्मणा जनयतः । ‘आदित्या’ अदिते. पुत्री ‘दानु-
नस्यती’ दानानामीशाती तौ यजमानैः सम्यक् स्तुतिभिर्हवि-
भिश्च ससेवितौ सन्तौ ‘सचेते’ प्रतिसंसेवेते यजमानमभिमते-
र्दाने. । ‘अनवह्वरम्’ अनवरुध्यमानावित्थयः । यजमान-
विशेषण वा युक्तम् । न कृतघ्नौ, शक्नौ च दातुमित्येवं मित्रा-
वरुणाषत्र स्तुयेते ।

“अथापि मित्रस्यैकस्य” आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति ।
तद्यथा,—“प्र स मित्रं मत्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्य
शिक्षति वृतेन । न हन्यतु न जीयते त्वोटो नैनमंशो अशो-
त्यन्तितो न दूरात् ॥” (ऋ० सं० २, ४, ५, २) । अथमप्यन्ये
दक्षवो. निगमा इत्यपिशब्दः । प्र स मित्रेति विख्यामित्येष
दृष्टा, विष्टुप् । मैत्रस्य चरो. पुरोऽनुवाक्या । ‘प्र अस्तु’
प्रकर्षेषान्तु भवतु । हे ‘मित्र !’ ‘आदित्य’ अदिते ! पुत्र । ‘स
मत्तः’ स मनुष्य. ‘प्रयस्वान्’ अन्नवान् । य. किं करोति ?

‘यः’ ‘ते’ तुभ्यं ‘शिक्षति’ ददाति ‘व्रतेन’ कर्मणा, निर्वपण-
 प्रोक्षणादिना संस्कृत्येद् हविष्यरुलक्षणम् । किञ्च, एवमति-
 प्रभावस्त्व’ येन स भर्ता यस्तव यथा ‘त्वितः’ त्वत्परिग्रहे
 वर्त्तमानः, त्वया रक्षितः ‘न’ केनचित् प्रत्यनीकभूतेनातिबले-
 नापि शत्रुणा ‘इत्यते’ हिंस्यते । ‘न’ चाहतोऽपि स च
 ‘जीयते’ वशीक्रियते केनचित् । न च केवलं शत्रूणामना-
 धृष्यः ? ‘न’ ‘एन’ त्वीतं सन्तम् ‘अंहः’ अपि पापमपि
 ‘अश्रोति’ व्याप्नोति यत् ‘अन्तितः’ ‘अन्तिकात्’ ‘समीपात्’,
 यत् स्वशरीरादेव वाञ्छनद्येष्टानिमित्तमुत्पद्यते पापम्, तदु-
 त्पत्तिसमकालमेव त्वेदमुपहादपध्वस्यते, ततस्त्वैनं न व्याप्नो-
 ति । न च केवलं यदन्तिके उत्पद्यते, तेदेवेन न व्याप्नोति,
 किन्तर्हि ? यदपि ‘दूरात्’ पुत्रभ्रातृजायांदिदारेणैवमास्त्वं-
 न्दति, तदपि ‘न’ एनम् अभिव्यासु’ शक्नोति त्वीतं सन्तम् ।
 एवं महानुभावस्त्वम्, ततस्त्वां स्तुमः इत्यभिप्रायः ।

“अथापि वरुणस्यैकस्य” आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति ।
 तद्यथा,—“अथा वयमादित्यं व्रते तव” इति । “उदुत्तमं
 वरुणं पाशंमुद्गरं दवाधुमं वि र्मध्यमं अथाय । अथाधुयमादित्यं
 व्रते तवानागसो, अर्दितये स्याम ।” (ऋ० सं० १, २, १५, ५१)
 जानया विष्टुभोपाकृतः शनःशोपो वरुणं-स्तुतवान्, आत्मान
 मोचयिष्यन् । वरुणं प्रघासेष्ववभृयेष्टौ वारुण्यामिष्ठां हविषः
 पुरोऽनुवाक्येयम् । ई ‘वरुण !’ त्रिषु स्थानेषु—अधी मध्ये
 उपरिष्ठाश्च, ‘वयम्’ आबहोः स्तैः पाशैर्यतोऽतो व्रमः ।—स्तुत्यां
 हविषा चोपसृप्तस्त्वमस्माभिरतस्तावत् ‘उत्तम’ ‘पाशम्’
 उपरिष्ठादवस्थितम् ‘अस्मात्’ अस्मात्तः ‘उत् अथाय’ ऊर्ध्वं अथय ।
 उच्छृत्य च विमुञ्चाम्मानपीडयन् । योऽपि चायं ‘वधम्’ ते
 पाशः अस्मासु वर्त्तते, एनम् अर्वाक्षम् ‘अप’ अर्धयं अर्धमुद्धं ।

तथाच योऽप्ययं 'मध्यमः' ते पागोऽध्वन्यध्वे वर्त्तन्ते, एनमधि
 तद्येवावस्थितस्तमभिसर्जयन् ऊर्ध्वमधी वा अदुःखयत्रध्वान्
 'वि' यथय विसृज्य । अथैवं त्वया 'वयं' सर्वविसृक्तपात्रा
 सन्ती हे 'आदित्य' ! अदितेः पुत्र ! यरुच ! 'अनागसः'
 अपापाः संगृहसर्वकल्पिपा । एतदेव हि योष्माकीर्ण
 पात्रव्रयमागः, तेनावसृक्ताः सन्तः 'तव' एव 'व्रतं' तवैव परि-
 चरन्त्यकर्मणि 'अदितये' चात्मनोऽदीनत्वाय अनुपचयाय
 आदरवन्तः स्थिताः 'स्याम' इत्याश्रीः ॥

निगमप्रसक्तसुच्यते ।—“व्रतमिति कर्मनाम (१३० पृ०),
 “वृषोतीति” । एवं कर्त्तरि कारके “सतः” वृषोतेः, तद्धि
 कर्म प्रभञ्ज कृतं सदावृषोति कर्त्तारम् । “इदमपीतरद् व्रत-
 मेतस्मादेव” “निवृत्तिकर्म” यमनियमाख्य वहिर्वेदिकमान्तर्वे-
 दिक वा, यदाग्निस्त्रिधाहुपेयते, तत् पुनः “वारयतीति” एवं
 “सत” तद्धिपयेषु प्रवर्त्तमानं पुरुषं स्यादिषु वारयति, तद-
 नुसृत्य स पुरुषो निवर्त्ततेऽवकीर्णो, भविष्यामीत्येतस्माद्
 भयात् । “अन्नमपि व्रतसुच्यते, यदावृषोति शरीरम्” ।
 रसशोषितमांसमेदोमज्जास्थिभावेन विपरिणममानम् ॥ आदि-
 व्यशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तम् । १ ।

स्वरादित्यो भवति सु अरण्यः सु ईरण्यः
 स्रुतो रसान् स्रुतो भासं ज्योतिषां स्रुतो भासेति
 वैतेन द्यौर्व्याख्याता । षन्निरादित्यो भवति
 प्रान्नुत एनं वर्ष् इति नैरुक्ताः संस्पृष्टा रसान्-
 संस्पृष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासेति वायु-
 द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नाक

आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रणयो-
 ऽथ द्यौः कमिति सुखनाम तत् प्रतिपिङ्गं प्रति-
 पिध्येत । न वा असुं लोकं जग्मुषे किञ्च
 नाकम् । न वा असुं लोकं जग्मुषे किञ्च
 नासुखं पुण्यकृतो ह्येव तत्र' गच्छन्ति गौरा-
 दित्यो भवति गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षे-
 ऽथ द्यौर्यत् पृथिव्या अधि दूरङ्गता भवति
 यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति । विष्टवादित्यो
 भवत्याविष्टो रसानाविष्टो भासं ज्योतिषा-
 साविष्टो भासेति वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः
 पुण्यकृद्भिश्च । नभ आदित्यो भवति नेता भासां
 ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा भन एव स्याद्विपरौतो
 न न भातीति वैतेन द्यौर्याख्याता ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥२, ४॥

शधुना प्रकृतमेवोच्यते,—“स्वरादित्यो भवति” । “सु
 अरण” सुसम्पन्न इत्यर्थः । अथवा सुदु तसाहि ईरयती
 त्यर्थः । अथवा विशेषणविशेष्यभावेन एते वाक्ये ष्याताम् ।
 किमुक्तं भवति—सु अरण ? इति । उच्यते, “सु ईरण”
 इत्येव । “स्रुतो रसान्” सुदु रसानादात् स्रुतो भौमान्
 आन्तरिक्षात् । “स्रुतो भास ज्योतिषाम्” सुदु पदनचत्रा
 दीना ज्योतिषा भासमादात् स्रुतो गतः । “स्रुतो भासेति

वा" सुष्ठु परिगतो भासेति वा, सर्वतो ह्येव परिगतो दीप्या भवति ।

“एतेन दीर्घास्थिता” । उक्तं हि ‘तानि चेत् समान-
कर्माणि समाननिर्वचनानि (५७१ पृ० ८ पं०)’—इति । सापि
हि सु घरणा शोभनगमना भवति, शोभनं वा अस्वामर्थं
इत्थेवमादि यथामश्वं योज्यम् ॥

“पृथिरादित्यो भवति” । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—
“प्राश्रुत एनं वर्णं इति नैरुक्ताः” । ‘प्राश्रुते’ प्रकर्षेण व्याप्नोति
‘एनम्’ आदित्यं ‘वर्णः’ प्रोज्ज्वलः ‘इति’ ‘नैरुक्ताः’ मन्थन्ते ।
“संस्पृष्टा रसान्” स हि नित्यकालमेव रसानां संस्पृष्टा भवति ।
तस्य तदेव कर्म, वक्ष्यति,—“अथास्य कर्म रसादानम् (टै-
का० ७, ३, ४)”—इति । “संस्पृष्टा भासं ज्योतिषाम्” ।
आदित्यसंस्पृष्टादेव अहनचन्द्रचन्द्रमसां भासो नश्यन्ति ।
“सस्पृष्टो भासेति वा” दीप्या ह्येव सर्वतः संस्पृष्टो भवति ॥

आह,—“द्यौः” कस्मात् पृथिः ? उच्यते,—सापि हि
“संस्पृष्टा ज्योतिभिः पुण्यकद्रिय” ॥

“नाक आदित्यो भवति” । आह,—कस्मात् ? उच्यते,
—“नेता भासां” सर्वासु दिक्षु । “ज्योतिषा” च “प्रणयः”
अस्यैव हि भगवतो रश्मिजालप्रान्तोपसर्जनं ज्योतिषकं
वभ्रमीति ॥

“अथ द्यौः” कस्मान्नाकः ? इति । उच्यते,—“कमिति
सुष्ठुनाम (२६१ पृ०)” । आह, ततः किम् ? इति । शृणु,
—“तप्रतिषिद्धं सत् पुनरपि “प्रतिषिध्येत” । किम् ?
इति । उच्यते,—तत्प्रतिषिध्यमानम् ‘अकम्’ भवति, असुष्ठु-
मित्यर्थः, पुनरपि च प्रतिषिध्यमानं ‘नाकम्’ भवति । ततो
हिः प्रतिषेधः प्रकृतमापादयति, नाकमित्युक्ते सुष्ठुमिति

प्रतीयते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति,—“न वा अमुं लोकं जग्मुः किञ्च नाकम्”—इति । आह,—किमुक्तं भवति ? “अमुम्” एव “लोकं” द्युलोकं “जग्मुः” गतवते “न” “किञ्च” किञ्चित् नाकं “नासुखम्” इत्यर्थः । किङ्कारणम् ? य एव हि “पुण्यकृतः” भवन्ति, ते “एव हि” “तत्र गच्छन्ति” न च पुण्यकृतां दुःखेन भवितुं न्याय्यम् ॥

“गौरादित्यो भवति” । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—“गमयति” ज्ञासौ “रसान्” आत्मानं प्रति, उपलभ्यं वा गमयति । किञ्च, “गच्छत्यन्तरिक्षे” स एवात्मना ॥

“अथ द्यौः, कस्माद् गौः ? इति । उच्यते,—“यत्” यस्मादियं गोः “पृथिव्याः” “अधि” उपरि “दूरम्” अध्वानं “गता भवति” । किञ्च, “यत्” यस्मात् “च” “अस्यां” “ज्योतीषि” यद्गहनक्षतरकादीनि “गच्छन्ति” तस्माद् गौः ।

“विष्टवादित्यो भवति” । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—आभिसुख्येन हि एषः “रसान्” भीमानान्तरिक्षांश्च “आविष्टः” प्रविष्टो रश्मिभिरगदातुम् । किञ्च, आभिसुख्येन “आविष्टो भासं” “ज्योतिषां” यद्गहादीनाम् । अथवा अयमेवाभिसुख्येन “आविष्टो भासेति वा” सर्वतो द्यौष सन्दीप्तो भवति ॥

“अथ द्यौः” कस्माद् विष्टप् ? इति । उच्यते,—इयमपि हि “आविष्टा” “ज्योतिर्भिः” यद्गहनक्षत्रादिभिः ये चान्ये पुण्यकृतस्तैश्च तस्माद् विष्टविति ।

“नभ आदित्यो भवति” । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—“नेता” ह्येष “भासां” सर्वासु दिक्षु, “ज्योतिषां” च “प्रणयः” व्याख्यातमेतत् । “अपि वा मन एव स्याद्विपरीतः” भामनः सन् नभ इत्युक्तौ विपर्ययेण । “न न भातीति वा” न न भाति, भात्यपेति नभः ।

“एतेन द्यौर्व्यास्याता” सापि द्वादित्यवधेत्री भाषा-
मित्यादि योज्यम् ॥ २ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य]

चतुर्थं पाद ५२, ४।

—
पञ्चम पाद ।

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश रश्मिर्यम-
नात्ते पामादितः साधारणानि पञ्चान्चरश्मिभि-
र्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ दिशः कक्षाद्दिशतेरा-
सदनादपि वाभ्यशनात् तत्र काष्ठा इत्येतदनेक-
स्यापि सत्त्वस्य भवति काष्ठा दिशो भवन्ति
क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्ती-
तरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठो-
च्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्याज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते
क्रान्त्वा स्थितो भवत्यापोऽपि काष्ठा उच्यन्ते
क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्थावरराणाम् ॥ १ ॥

द्वादित्यसम्बन्धे नैव “रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश” ।
“रश्मिर्यमनात्” उदकस्य अज्ञाना वा । “तेषां” “पञ्च”
यानि “आदित” तानि “साधारणानि” “अश्वरश्मिभिः” ।
यतमानि पुनस्तानि ? “खेदय, किरणा” — इत्येवमादीनि ।
खे दयन्ती खे गच्छन्ति इति खेदय, किरणा विच्छिन्ना
भवन्ति ।

“दिङ्नामान्युत्तराख्यटी” । आदित्योपलक्षणा एते हि दिग् इत्यादित्यनामभ्यः उत्तराणि दिङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? अष्टौ । कानि पुनस्तानि ? “आताः, आशाः, उपराः”—इत्येवमादीनि । आताः, आगता ह्येतास्तं तमर्थं प्रति भवन्ति । आशाः, अभ्ययुवते ह्येताः सर्वमेव यदस्ति किञ्चित् । उपराः, सर्वमेव ह्येता उपरम्य रता भवन्तीत्युपराः ॥

आह,—“दिग्ः कस्मात्” ? “दिग्तेः” अतिसर्जनार्थञ्च (तु० ३०), अतिसृज्यन्ते ह्यसु हविरादीनि देवतानाम् । अथवा “आसदनात्” तं तमर्थं प्रत्येता आसदा भवन्ति । “अपि वाभ्यगनात्” अभ्ययुवते ह्येतास्तं तमर्थम् ॥

“तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सञ्चस्य भवति” । तद्यथा,—“काष्ठा दिग्ो भवन्ति” । आह,—किङ्कारणम् ? इति । उच्यते, “क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति” क्रान्त्वा ह्येतास्तं तमर्थं प्रति गत्वा स्थिता भवन्ति, न हि तदस्ति, यत्रेमा न सन्ति । “काष्ठा उपदिग्ो भवन्ति” । “इतरैतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति” ता अपि ह्येतरैतरं क्रान्त्वा दिग्भिः साकं स्थिता भवन्ति । “आदित्योऽपि काष्ठोच्यते” । “क्रान्त्वा स्थितो भवति” असावपि स्वस्थानं क्रान्त्वा गत्वा स्थितो भवति । “प्राण्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते, क्रान्त्वा स्थितो भवति” । प्राण्यन्तोऽपि शरपयान्तः काष्ठोच्यते, असावपि स्वप्रदेशं क्रान्त्वा गत्वा स्थितो भवति । “आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते” । ता पुनर्ह्ययः,—स्यावराद्यास्यावराद्य । तत्र, “क्रान्त्वा” गत्वा लक्ष्मणयमेताः “स्थिता भवन्तीति व्यावराद्याम्” काष्ठात्वम् । अस्यावराद्यां पुनः क्रामन्ते चैता, न क्विन् तित्कन्तीति काष्ठा मेध्या आपः । १ ।

सन्तोऽपि चैतस्मिन्नेवाद्यं भवति,—

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये
निहितं शरीरम् । वृत्रस्य नियं विचरन्त्या-
पो' दौषं तम् आशयदिन्द्रशत्रुः । अतिष्ठन्तीना-
मनिवेशमानानामित्यस्वावराणां काष्ठानां मध्ये
निहितं शरीरं मेघः शरीरं शृणोतेः यस्मात्तेर्वा
वृत्रस्य नियं निर्णयं विचरन्ति विजानन्त्याप ।
इति दौषं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदा शेते-
रिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य यमयिता वा यातयिता
वा तस्मादिन्द्रशत्रुस्तको वृत्रो मेघ इति नैस-
क्तास्वाप्नोऽसुर इत्येतिहासिका अपाञ्च ज्योति-
पद्म मिथ्यैभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोप-
सार्धेन युद्धवर्णा भवन्त्यङ्घ्रिवत् तु खलु सन्ववर्णा
ब्राह्मणवादाश्च विवृद्धा शरीरस्य स्रोतांसि
निवारयाञ्चकार तस्मिन् हते प्रशस्यन्दिरे
आप्रस्तदभिवादिन्येर्गं भवति ॥ २ ॥

अतिष्ठन्तीनामिति । हिरण्यस्तूपस्थेयसार्धम्, दास-
पत्नीरिति च । विद्युभाषेते । अग्निष्टोमे निष्केवस्य नाम
शत्रुम्, तत्र निविधानीयमेतत् सूक्तम्, तत्र द्वे अणि शश्वेते ।
न तिष्ठन्तीत्यतिष्ठत्स्य, तासाम् "अतिष्ठन्तीनाम्" मेघोदरा
लग्नतागामयाम्, ता हि मेघे गच्छति गच्छत्येव तदाधार

त्वात् । । 'अनिवेशनानाम्' 'अनिविशमानानाम्' न हि ताः
 क्वचिद्विशन्ते, यावज्जलाशयः नाप्नुवन्ति । तासामिव-
 विधाना "काष्ठानां मध्ये" अवस्थितानां वाह्यतो मेघाख्यं
 "निहितम्" अवस्थापित धावा "शरीरम्" आहत्य अपः,
 तासामिव गुप्तये । ता पुनः 'आपः' तस्य "ह्रस्वस्य" मेघस्य
 "निष्पन्नं निर्णामं" येनासी नोचैर्नमति तं प्रदेशं "विजा-
 नन्ति" इव । यतस्तेन प्रदेशेन "विचरन्ति" प्रचरन्ति
 निम्नानुसारिण्यो हि ताः । अथावपि ह्रस्वस्तासु प्रचरन्तीषु
 तत्रचरणनिरोधं विकीर्णुः स्वशरीरविह्वला 'दीर्घं तमः' स हि
 तमः स्त एव, धूमादिप्रभवत्वात् । यावन्तं प्रदेशं निम्नमनु-
 सरन्त्यो मेघस्य ताः स्तुता भवन्ति, निषिध्यन्त्यस्ततो बहुतर-
 मसी वर्द्धते । तदनुकुरुष्यात् । एवं दीर्घं तम आहत्य 'आ-
 गयत्' आयेत इत्यर्थः । कः पुनरेवमागयत् ? 'इन्द्रगजुः'
 इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।— "शरीरं नृणातेः (२३४ पृ०)" द्विसा-
 र्थस्य, हिंस्यते हि तत् । "शम्नातेर्वा (२३४ पृ०)" द्विसा-
 र्थस्य । "दीर्घं द्राघतेः (भू० भा०)" वृद्धयर्थस्य, ह्रस्वं तद्
 भवति । "तमः तनोतेः (तना० उ०)" तेन हि सर्वमेव तत्
 भवति । "आगयत्" "आङ्" पूर्वस्य "येते." । 'इन्द्रगजुः,
 इन्द्रोऽस्य शमयिता वा' इत्येत्यर्थः "शाययिता वा" इत्या
 वा, धात्वन्त्यत्वमर्थे कत्वम् ॥

इह मन्वेः ह्रस्व इत्येतच्छ्रुतं तदेतत् नैगमानुप्रसक्तं विधा-
 र्थमे इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः । आह,— "को ह्रस्वः ?" उच्यते,—
 "मेघ इति नैरुक्ताः । त्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहासिकाः" । निरुक्त-
 मधीयते नैरुक्ताः । आह,— यदि मेघो ह्रस्वो य एष मन्वेषु यत्र
 सङ्ग्रामे श्रूयते तत्र कः समाधिः ? इति । उच्यते,— "अपाश्च

ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्जेन युद्धवर्षा भवन्ति । 'अपार्ष' मेघोदरान्तर्गतानां 'ज्योतिषश्च' वेद्युतस्य ध्रुवतत्त्वेः 'मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते' तेन हि वेद्युतेन ज्योतिषा वःया वेष्टितेन इन्द्राख्येनोपताद्यमाना प्रायः प्रस्यन्दते—वर्षमावाय कल्पान्ते । 'तत्र' एवं सत्यु-दकतेजसोरितरेतरमतिदम्भभूतयोः 'उपमार्जेन' रूपकल्पनया 'युद्धवर्षा भवन्ति'—इति युद्धे रूपकाणोत्पत्त्यर्थः । न ह्यत्र यथाभूतं युद्धमस्ति, न हीन्द्रस्य मन्त्रवः केचन सन्ति । मन्त्रो-ऽपि चैतस्मिन्नर्थे अस्ति नेन्द्रस्य शत्रवः,—“यदचरस्तुम्बा वाह-धानो बलानीन्द्र प्रवृषाणो जनेषु । मायेत्सा ते यानि युहान्याहुर्नाथ शत्रुं न नु पुरा विविक्तेः” (ऋ- सं० ८, १, १५, २) । वामदेवपुत्रस्य हृददक्षस्यार्षम् । विष्टुप् । व्यूढस्याष्टमेऽः इति निष्कौबल्ये शस्यते । 'यत्' 'अचरः' त्वं नानाप्रकारं 'तन्वा वाहधानः' शरीरेण विग्रहवान् भूत्वा वाहधानः पुनः पुनः वर्द्धमानः । कथं पुनरचरः ? “बलानीन्द्र प्रवृषाणो जनेषु” । 'बलानि' आत्मोयानि वीर्याणि, इ इन्द्र । 'प्रवृषाणः' इव । क्व ? 'जनेषु' । किं त्वं तथैव ? न । “मायेत्सा ते यानि युहान्याहुः” । 'यानि युहान्याहुः' ऐति-हासिकाः, नानारूपाण्युपप्रदर्शयन्त, 'सा' अपि च 'ते' तव 'माया इत्' मायैव । किं कारणम् ? 'नाथ' शत्रुः तवास्ति प्रत्यनोकभूतः, 'न नु पुरा' नापि पुरा कश्चिदासीत्, यावद् वीर्यं किञ्चित् कश्चिदस्ति सर्वं तत् त्वमेव । “वीर्यं वै प्रावीर्यं-मिन्द्र इति ह विभ्रायते” । क्व ते शत्रुः ? येन साकं युयो-धिय । एतत् त्वमपि 'विविक्ते' वेद्येव, न केवलमष्टमेवेत्स-मिप्रायः । एवमेतन्मन्त्रे मायात्वमेव युद्धमिति श्रूयते । विभ्रा-यते च “तदाहुर्नैतदस्ति यद्देवासुरमिति” । तस्मात् 'साधु-

कर्म,—“अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो जायते, तत्रोप-
मार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति” ॥

आह,—किं हववदेव रूपाणि भवन्ति ? नैव्युच्यते,—
“अहिवत्, खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च” । चः समुच्चयार्थो
द्रष्टव्यः । हववञ्चाहिवश्चेति मन्त्रवर्णा भवन्ति, ब्राह्मणवा-
दाश्च शाखान्ते भवन्ति, तदप्युपेक्षितव्यम् । “तस्मिन् हते”
हवास्थे मेघे हते “प्रसस्यन्दिर आपः” ॥

“तदभिवादिनी पया”—॥ २ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः
पणिनेव गावः । अपाखिलमपिहितं यदा-
सीद्वचं जघन्वा अपतद्वार ॥ दासपत्नीर्दा-
साधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्य-
हिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ता अहिरयनादेत्य-
न्तरिक्षेऽयमपीतरौऽहिरेतस्मादेव निर्ऋसितो-
पसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणि-
नेव गावः । पणिर्वणिग् भवति पणिः पण-
नाद्वणिग् पण्यं नेनेक्ति । अपां खिलमपि-
हितं यदासीत् । खिलं भरं भवति विभर्त्तेर्द-
वञ्जुग्निवानपववार तद् एवो वृणोतेर्वा वर्त्तते-
र्वा वर्द्धतेर्वा यद्वृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति
विज्ञायते यदवर्त्तत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति

विज्ञायते यद्वर्द्धत तद् वृचस्य वृचत्वमिति
विज्ञायते ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यास्य पञ्चमः पादः ॥ २, ५ ॥

दासपत्नीति । ‘अपां’ ‘यत्’ ‘विल’ निर्गमद्वारम् ‘अपिष्टि-
तम्’ ‘आमीत्’ तेन मेघेन, ‘तत्’ यदा इन्द्रः तं ‘हव’ मेघं
‘जघन्वान्’ निजघ्नियान् अहत, हत्वा च ‘अपववार’ अपा-
हृतवान् । अथ तदा तस्मिन् निहते अपाहते च द्वारे ता. आपः
प्रस्यन्दिरे वर्षभावेनेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्.—“दासपत्नीः दासाधिपत्न्या.” दासः
कर्मेकर, तं हि ता अधिष्ठाय पान्ति रक्षन्ति । स हि कर्मणा
यान्तः, ताम् प्रीतासु विश्रान्त आप्यायितो भवन्ति । विश्र-
हप्रसक्तं निरुच्यते,—“दासो दस्यतेः (दि० प०)” स हि “उप-
दासयति” उपचयति कृथादीनि “कर्माणि” । “अहिगोपाः”
“अहिना गुप्ताः” । “अहि.” कस्मात् ? उच्यते,—“अयनात्”,
“एति” हि असौ “अन्तरिक्षे” । शब्दसामान्यादिरुच्यते,—
“अयमपीतरोऽहि.” सर्पः “एतस्मादेव” असावपि हि एति ।
अथवा “निर्झंसितोपसर्गः” स्यात् । कथम् ? “आहन्ति”
असौ भोगिनेत्यादिः । आङ्पूर्वस्य हन्तेः (अदा० प०), स पुन-
रयमुपसर्गे निङ्गस्य झस्त्रं कृत्वा अहिरुच्यते । “पणिवर्णिगु
भवति”—इति पर्यायेण तच्चवचनम् । “पणिः पणनात्”
पणिति ह्यसौ व्यवहारं करोति । पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,—
“वणिक् पण” वणिजो यत् द्रव्यं तत् पणम्, तदसौ
“नेनेक्त” निश्चकालं शुचीकरोति मूल्याहं स्यादिति । “विल
भर भवति” “विभक्तैः (शु० प०)” धातो, भूतं हि तदुदका-
दिभिः । “हृत्तो हृणोतेवा (स्वा० उ०) वर्त्ततेवा (भू० आ०)

वर्द्धतेर्वा (भू० आ०)”—इत्येषां धातूनामन्यतमस्य । ब्राह्मण-
मपि चैतस्मिन्नर्थे भवति,—“यद्वृणोत्” अन्तरिक्षमुदक वा,
महत्त्वात् “तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्”—“इति” एवं ब्राह्मणोऽपि
“विज्ञायते” विचार्यमाणो ज्ञायते । अथवा “यद्वर्त्तत”
इन्द्रेण हती वृत्रो मेघः अपां बिले अपावृते अपः वृष्टिभावेन
अवर्त्तयत् प्रावर्त्तयत्, “तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्” । अथवा “यत्
अवर्द्धत” असावतिमात्रप्रमाणम्, “तद् वृत्रस्य वृत्रत्व”
स्यादिति ॥ ३ ॥

इति निरुक्तवृत्ती सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य]

पञ्चमः पादः ॥ २, ५ ॥

षष्ठः पादः ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशती रात्रिः
कस्मात् परमयति भूतानि नक्तञ्चारौण्युपर-
मयतीतराणि भुवीकरोति रातेर्वा स्याद्दान-
कर्मणः प्रदीयन्तेऽस्यामवश्याया उपोनामा-
न्युत्तराणि षोडशोषाः कस्मादुच्छतीति सत्या
रात्रे रपरः कालस्तस्य एषा भवति ॥ १ ॥

“काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सप्तस्य भवति (५८६ पृ-
१०पं०)”—इत्यत आरभ्य दिङ्नामप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, प्रकृत-
मिदानीमुच्यते,—“रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः” ।
रात्रेर्नामानि ‘रात्रिनामानि’ । ‘उत्तराणि’ इति प्रकृतेभ्यो
दिङ्नामभ्यः, तमःसतन्त्वा द्वि रात्रिः, तस्य च तमसो दिष्णो-
वात्मलाभो भवति, अतो दिङ्नामभ्य उत्तराणि रात्रिना-

मानि । कियन्ति पुनस्तानि ? 'त्रयोविंशतिः' त्रीणि च
 धियतिषु त्रयोविंशतिः (२३) । कतमानि पुनस्तानि ?
 "श्यावी, क्षपा, शर्वरी"—इत्येवमादीनि । श्याववर्षा हि
 रात्रिरिति श्यावी । खैः खैः कर्मभिः भ्रह्मि क्षीणान् प्राणिनः
 इयं स्वापेन पातोति क्षपा, अस्यां हि सुप्ताः पुनर्नर्वा इव
 प्राणिनः प्रातर्कृत्तिष्ठन्ति । शरणमस्यां स्वापार्थं त्रियत इति
 शर्वरी । इत्येवमादि सर्वत्र योज्यम् ॥

आह,—“रात्रिः कस्मात् ?” इति । उच्यते,—इयं ह्याग-
 ष्यन्ती प्रकर्षेण रमयति । कानि ? “भूतानि नक्तचारीणि”
 पिशाचादीनि, तानि हि विगतेऽहनि रात्र्यामुपस्थितायां
 प्राप्तेऽयं विहारसमयः इति प्रकर्षेण रमन्ते । “उपरमयतीत-
 राणि भुञ्जीकरोति” इतराष्वपि दिवाचारीणि सैवोपरमयति,
 तस्यां ह्युपस्थितायां दिवाचराणि भूतानि मनुष्यादीनि इति-
 कर्त्तव्यताभ्यः उपरमन्ति, उपरम्य च स्थिरीभवन्ति निवासाय ।
 “रातेर्वा ह्यात् दानकर्मणः” दानार्थं च । आह,—किमस्यां
 प्रदीयते ? उच्यते,—“प्रदीयन्तेऽस्यामवश्याया.” अवश-
 मायन्तीत्ववश्याया, तुपारा इत्यर्थः, ते हि रात्रौ निपतन्ति ॥

उपोनामान्युत्तराणि षोडश' उपसो नामानि । रात्रेरेव
 क्षपः कालः उप आख्यो भवतीति रात्रिनामभ्य 'उत्तराणि
 उपोनामानि' । कियन्ति पुनस्तानि ? 'षोडश' (१६) । षट्
 च दश च षोडश । कतमानि पुनस्तानि ? "विभावरी,
 सूनरी"—इत्येवमादीनि । विविधां भियं भासं वृथोतीति
 विभावरी । शोभनं नराणामस्त्रामुत्थानं भवतीति सूनरी ।
 इत्येवमादि निर्वचनं योज्यम् ॥

आह,—“उपाः कस्मात् ?” इति । उच्यते,—“उच्छ-
 तीति सत्त्वा.” । 'उह्यी विवासे (भू० पं०)' विवासयति हीय

२४० [पा० २४०] नैषष्टु, कं काण्डम् । ६०५

तमांसि तस्मादुच्छतीत्येवमस्या एतस्मिन् कर्मणि सत्या
कर्त्तरि कारके भास उपा इत्येतदभिधानं भवति । आह,
—का पुनरियमुपा, ? इति । उच्यते,—“रात्रेरपरः काल”
स उपा इत्युच्यते । आह,—कथमेतदुच्यते रात्रेरपर काल
उपा ? इति । उच्यते,—“तस्या” उपसः रात्रपरकाल
त्वम् । “एवा” निर्वाचिका ऋग् “भवति”—॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रः
प्रकेतो अजनिष्ट विभवा । यथा प्रसूता
सवितुः सवाय एवा रात्र्युपसे योनिमा-
रैक् ॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रं
प्रकेतनं प्रजाततममजनिष्ट विभूततमं यथा
प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं
रात्र्युपसे योनिमरिचत् स्थानं स्त्रीयोनिरभियुत
एनां गर्भस्तस्या ए पापरा भवति ॥ २ ॥

इदं श्रेष्ठमिति । आङ्गिरसस्य कुक्त्वयेयमार्षम्, उत्तरा
च । उभे अपि त्रिष्टुभावेते, प्रातरनुवाकाग्निनयो शस्येते ।
“इदम्” उपोषधश्च “ज्योति” “श्रेष्ठम्” आदित्यादीना
“ज्योतिषाम्” इति निर्द्धारणे पठ्ये । आदित्यो हि तापक
प्रकाशक, चन्द्रमा अथ निशीत प्रकाशकश्च, इदं पुनर्ना
स्तुष्यं नातिशीत प्रकाशकश्च । इत्येवमादित्यादीना मिट
मेव श्रेष्ठम् । ‘आगात्’ “आगमत्” आगच्छतोत्यथ ।
“चित्र” चायनीय पूजनीय वा श्रेष्ठत्वादेव, ‘प्रकेत’ “प्रकेतन
प्रजाततमम्” “अजनिष्ट” जातमित्यर्थः । जात सदागच्छति

सर्वासु दिक्षु । 'विम्बा' "विभूततमम्" इदंमतिमहत्त्वाद्
 विभूततमं त्रिस्तोत्रं तमम्, इतराणि परिच्छिन्नतराणि
 ज्योतीषि अपेक्ष्य । किञ्च, "यथा प्रसूता" प्रवर्षेण सूता
 प्रसवमनुपाप्ता । सूतिशब्द प्रसवार्थः । "रात्रि" "सवितु" "आदित्यस्य" 'सवाय' "प्रसवाय" आदित्योत्सृष्टे देवै
 जायते । "एवम्" 'एवं' "रात्री" रात्रि उपसो जन्माद्यं
 "योनि" "स्थानम्" अवकाशम् "उपसे" आत्मलाभाय
 'आरेक' "अरिचत्" आरेचयति, ददातीत्यर्थः । यद्योपा
 आदित्यस्य जन्मनो हेतुस्तदनन्तरजन्मत्वात्, एव रात्रिरुपसो
 जन्मनो हेतु, इत्येवमभ्यासृचि रात्रेरेव वापर काल उप
 सञ्चित इति गम्यते । स्थान योनिशब्देनोच्यते । यच्च
 यस्मिन् विधीयते, तत् तेन साक युत भवति मिथ्यीभूत
 मित्यर्थः । इयमपीतरा—“स्त्रीयोनि” एतस्मादेव । किद्वा
 रणम् ? 'अभियुत' इति "गर्भ" "एनाम्" भवति, आमिथ्यी-
 भूत इत्यर्थः । पूर्वत्र,—“अयमपीतरो योनि, एतस्मादेव ।
 (किम् ?) परियुतो भवति” इति परियवनक्रियासामान्येन
 निरुक्तो योनिशब्द, इह पुन 'अभियुत एना गर्भ' इति
 मिथ्यीभावसामान्येन उभयलिङ्गत्व चास्योपदर्शितम्,—इह
 स्त्रीलिङ्गम्,—तत्र पुलिङ्गम् इति । "तस्या" उपस "एषा"
 "अपरा" ऋग् "भवति"—(अस्त्रीवार्थस्य दृढतायै रात्रेरपर
 काल उपा उच्यत इति) ॥ २ ॥

रुद्रदत्ता रुद्रती श्वेत्यागादारैर्गु लुष्णा
 सदानान्यस्याः । समानवन्धु च्छृते अनुची
 द्यावा वर्णा चरत आमिनुने ॥ रुद्रदत्ता सुख्य-

वत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः
सूर्य्यमस्यां वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा ।
रशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेररिचत्
कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं
कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णोऽथैने संस्तौति समानबन्धु
समानबन्धने अच्यते अमरणाधर्माणावनूची
इतीतरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव
द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तथा चरत
इति स्यादाभिमाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणो
अहर्नामान्युत्तराणि द्वादशाहः कस्मादुपाहर-
न्त्यस्मिन् कर्माणि तस्यैव निपातो भवति वैश्वान-
ररीयायाम्बुचि ॥ ३ ॥

रुशदत्तेति । “रुशदत्सा” रोचिष्णुवत्सा, सूर्य्या हि रोचिष्णु,
तं “सूर्य्यम् अस्या वत्समाह” मन्त्रवृक् । “साहचर्यात्” ।
मातृसहचरो हि वत्सो भवति, अयमपि चानयोपसा सह चर-
तीत्येतस्मात् सामान्याद् वत्स उच्यते । “रसहरणाद्वा” । यथा
हि मातुरुधसः क्षीराख्यस्य रसस्याहर्ता भवति वत्सः, एवं-
मेषोऽप्यौषधिकानामवस्थायाख्यानां रसानामाहर्ता भवति
रश्मिभिः,—इत्येतस्मात् सामान्याद् वत्सत्वम् । “रशती”
रोचनशीला आत्मनापि । “श्वेत्या” “श्वेततेः” घातोः (भू-
षा०) । श्वेतो वर्ण एत्यस्याम्, श्वेतवर्णेत्यर्थः । या चैवंलक्षणा
उषाः, सा “आगात्” आगच्छति । आगतायाय तस्याः
‘पारैक्’ „अरिचत्’ अरिचयति । “कृष्णा” “कृष्णवर्णा

रात्रि" । किमारेचयति ? "सदनानि" स्थानानि । "अस्त्राः" उपसः । येष्वियमुपा स्थानेषु आगता सती आसीदिति, तान्यारेचयति रात्रिः । एवं तावदयमर्हच्चो रात्रुवसोर्वि भक्तस्तुति, "अथ" अनेनोत्तरार्हर्चनेन "एने" रात्रुवसोर्वि "सक्षीति" ।—"समानवन्धु" एते रात्रुवसोर्वि, "समानवन्धु" समानमनयोर्वन्धनम् । आदित्यस्यैव ह्यस्तमय प्रति रात्रि बन्धा मञ्जिष्ठा, उदय प्रत्युपा, एव समानवन्धु । "अमृते, अमरणधर्माणी" न हि रात्रुवसोर्वि म्रियेते । "अनूची इती तरेतरमभिप्रेत्य" इतरेतरं संज्ञिते ह्येते । "द्यावा वरुणं चरत" । "ते एव" रात्रुवसोर्वि । "द्यावी द्योतनात्" उपा हि स्त्रेण प्रकाशेन द्योतते, रात्रिरपि स्त्रेण तसोवीर्येण नक्षत्र-गणेन वा स्वमधिकारं प्रति द्योतते । एव हि द्यावेति द्विवचनम् "अपि वा" तृतीयान्तमेकवचनमेतत् स्यात्,—द्यौ, तथा "द्यावा" 'सहस्रुते (पा० २, ३, १६) । "तया" सह स्पृहमानि "चरत" गच्छतः । कथम्युनचरत ? "आमिनानि" । आङ् अर्धये 'तोदस्ये' व शरणे आ मृहस्यं । तुदस्येव शरणेऽधि मृहत्"—इति (नैग० का० ५, २, ५) । उपा अपि रात्रे-रधि आत्मानं निर्मिमीते, रात्रिरप्युपस, इतरेतरसञ्ज्ञिते होमे रात्रुवसोर्वि । तस्मादेवमुच्यते,—"अन्योऽन्यस्याध्यात्म कुर्वाणे" इति ॥

उप शब्दतत्त्वावधारणार्थं प्रसक्तावेती मन्त्रो उपवर्जितो, प्रकृतमिदानीमुच्यते,—"अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश । अज्ञो नामानि, 'अहर्नामानि', 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्य उद्योना-मभ्य, उपस एवानन्तरमहर्भवति, तस्मादुद्योनामभ्य उत्तराणि अहर्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? 'द्वादश' । हे च दश च द्वादश (१२) । कानि पुनस्तानि ? "वस्तो, खुः भासुः,

—इत्येवमादीनि । 'वस्ती ज्योतिरितदिति वंस्तोरित्त्वुच्यते ।
यथैव हि श्रुत मन्त्रे तथैवेह समान्नातम् । द्यु', ज्योतते
ह्येतत् ज्योतिषा । भानु, भासते ह्येतत् ज्योतिषेत्येवमादि
योग्यम् ॥

आह,—“अहः कस्मात्” ? उच्यते,—“उपाहरन्त्यस्मिन्
कर्माणि” न हि तथा रात्रावनुतिष्ठन्ति कर्माणि कर्मकरा,
यथाहनि ॥

“तस्य” अहः “एष निपातो भवति” । नैघण्टुकव्याख्या ।
“वैश्वानरीयायाम्” वैश्वानरदेवतायाम् “अचि”—॥ ३ ॥

अहश्च कृष्णमहुरर्जुनञ्च विवर्त्तते
रजसी वेद्याभिः । वैश्वानरो जायमानो न
रात्रावातिरञ्ज्योतिप्राग्निस्तमांसि ॥ अहश्च
कृष्णं रात्रिः शुक्लञ्चाहुरर्जुनं विवर्त्तते रजसी
वेद्याभिर्वेदितश्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जाय-
मान इवोद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजा-
वाहन्नग्निर्ज्योतिषा तमांसि मेघनामान्युत्त
राणि विंशन्मेघः कस्मान्मेहतीति सत आ
उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि 'पर्वतना-
मभिरुपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्ते ऽस्मिन्-
भाष्युपरता आप इति वा तेषामेपा भवति
॥ ४ ॥

अहःशब्दी हि रात्रिमहसोभयमभिधत्ते, अतः सन्देह-

पदम्, तस्यैव विभागीऽस्याऽपि उपपदविशेषात् प्रदर्शनी,—
 अहय लण्यमिति । भरद्वाजस्येयमार्पम् । विष्टुप् । एहस्य
 पदोऽह्न्याग्निमारुते शस्त्रे शस्यते । “अहय लण्यं रात्रिः
 शक्तं चाहरर्जुनेम्” । अर्जुनशब्दो हि शक्तपर्यायः । “विष-
 त्तंते” विपर्ययेण वत्तंते । रात्रिरतीता, अह आयातम्,
 अहरतीतं, रात्रिरायाता, इत्येवम् । “रजसी” रञ्जके ।
 ज्योतिषा हि भूतान्यहो रञ्जयति, तमसा रात्रिः । “वेद्याभिः”
 “वेदितव्याभिः प्रहृत्तिभिः” न हि तासां प्रहृत्तीनामन्तोऽस्ति,
 अहनि च रात्रौ च प्राणिनामन्तस्ता वेदितव्या एव भवन्ति,
 बहुत्वात्, न हि विदितानामन्ताः कदाचित् । किञ्च, “वैश्वान-
 नर” अग्निः ‘अवातिरत्’ “अवाहन्” अपहन्ति, स्वेन
 “ज्योतिषा तमासि” । कथस्युनरपहन्ति ? ‘जायमानो न
 न राजा’ “जायमान इव”, “उद्यन्” “सर्वेषां” सर्वभूतानां
 “राजा” “आदित्यः” । यथा ह्युद्यन्नादित्यस्तामासि अपहन्ति
 दिवा, एवम् “अग्निः” अपि रात्रावपहन्तीत्यग्निरादित्येन
 तम उपघातं प्रत्युपमयीते ।

“मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत्” । मेघानां नामानि तानि
 उत्तराणि, पङ्कतेभ्योऽहर्नामभ्यः, मेघा ह्यहनि रात्रौ चाशेषेण
 भवन्त्यतो रात्ररहर्नामभ्य उत्तराणि मेघनामानि । कतमानि
 पुनस्तानि ? “अद्रिः, प्रावा, गोत्रः”—इत्येवमादीनि । अद्रिः,
 आदरयितव्यो भवति ह्यसावुदकार्थमित्यद्रिः । प्रावा, गृणा-
 तेर्वा गृणातेर्वा, गृणात्यसौ शब्दं करोति, गृहीतञ्चोदक-
 मनेनेति । गोत्रः, गोर्पागत्र । इत्येवमाद्याभ्युद्धितव्यम्, पर्व-
 तनामत्वेऽपि यथामन्त्रं योज्यम् ॥

आह,—“मेघः कस्मात्” ? उच्यते,—“मेहतीति” सिञ्च-
 त्यसौ । पर्वं कर्त्तरि कारके “सतः” अस्यैतदभिधानं भवति ।

तेषां मेघनाम्नाम् “आ उपर उपल इत्येताभ्यां” प्राक् उपर उपल इत्येताभ्या यानि नामानि, तानि “साधारणानि पर्वतनामभिः” तेषां प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषोऽवधार्ये । ‘आ उपर इत्येतस्मात्’—इति वक्तव्ये “आ उपर उपल इत्येताभ्यां” युक्तम्, उभावपि ह्येते समाननिर्वचनौ शब्दावेकस्मिन् निरुक्ते निरुक्ते भविष्यत इति, रलोथाविशेषख्यापनार्थम् । “उपर उपलो मेघो भवति” उपर इति च उपल इति च मेघ उक्तो भवति । उपरशब्दादारभ्य मेघनामान्येव, न पर्वतनामानि ॥

आह,—उपरः कस्मात् ? उच्यते,—“उप” गम्य “रसन्ते” “अस्मिन् अम्नाणि” । अथ “वा” । “उप” गम्य “रताः” “आप.” भवन्ति “इति” । उपलोऽप्येतस्मादेव रलोराविशेषेण ॥

आह,—कथं पुनर्गम्यते उपरशब्देन मेघ एवोच्यते, न पर्वतः ? इति । उच्यते,—“तेषां” मेघानाम् उपरशब्दवाच्यत्वे विशेषप्रतिज्ञवाचिका “एषा” ऋक् “भवति”—॥ ४ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तव्या-
 देषामुपरा उदायन् । त्रयस्तपन्ति षड्वि-
 मंनूषा इा वृषूक् वहतः पुरीषम् ॥ देवानां
 निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका देवगणाः
 प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवति विकर्त्त-
 नेन मेघानामुदकं जायते त्रयस्तपन्ति षड्वि-
 मंनूषाः । पर्वन्त्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षरो-

पद्मीः पाचयन्त्यनूपा अनुवपन्ति लोकान् खेन
 खेन कर्मणायमपौतरोऽनूप एतन्नादेवानूषत
 उदकेनापि वान्वाविति स्याद्यथा प्रागिति ।
 तस्यानूप इति स्याद्यथा प्राचीनुमिति । हा
 वृक्कं वहतः पुरीषम् । वायादित्या उदकं
 वृक्कमित्युदकनाम ववीतेर्वा षड्कर्मणो अंश-
 तेर्वा पुरीषं घृणातेः पूरयतेर्वा ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षडः पादः ॥ २, ६ ॥

देवाना मान इति । यसुक्लस्वेन्द्रपुत्रस्येयमार्षम् । विष्टुः ।
 महाव्रते मरुत्वतीये शस्यते । 'देवाना' दानादिगुणयुक्तानां
 'माने' विमाने निर्माणे । यदा देवाः सृष्टाः प्रजापतिना,
 तदैत एवमाध्यमिका दिवगणाः 'प्रथमा' अतिष्ठन् एतेऽपि
 हि दानादियोगाद् देवा उच्यन्ते । प्रथमा, प्रकृष्टतमा सुख्या
 इत्यर्थः । मेघाभावे हि सर्वमेवेद जगद् वर्षाभावात् स्यात् ।
 तस्मादेत एव प्रकृष्टतमाः अतिष्ठन् स्थितवन्तः । सृष्टी हि
 सर्वदेवानामेत एवाप्ये सृष्टा इत्यभिप्रायः । किञ्च, 'कस्तवात्'
 उत्कृन्तात् प्रदेशात् 'पपा' मेघानामिन्द्रेण 'उपराः' आपः
 'उदायन्' आगतवत्य, आगच्छन्ति च । किञ्चरणम् ? विक-
 लनेनैव हि मेघानामुदकं जायते । उपरशब्देनालोदक-
 मुक्तम्, तात्स्थ्यास्तच्छब्दो मङ्गा क्रोशन्त इतिवत्, उपरश्च
 मेघेषु या आपः, ता उपचारादुपरा इत्युच्यन्ते । किञ्च, यदा
 'ताभिः' उपराभिरङ्गिरोपधयः प्रोहिता भवन्त्यस्य तदा 'त्रयः'
 तपन्ति त्रय पर्जन्यादयः तपन्ति । 'शृष्वी' इष्वीलोकम् ।

‘अनूपः’ ते अनुवपन्ति लोकान् स्तेन स्तेन कर्मणा यथाकाल-
मनुवृञ्चन्ति । एतदनुवपनं लोकानां यद् वर्षादिभिः पर्जन्या-
दयो यथार्थमोषधीः पाचयन्ति । किञ्च, ‘इा ह्रबूकं’ वदतः
पुरीषम्’ ही वायादित्यो वदतः आक्षिपत इतः पृथिवीलो-
कात् ह्रबूकं सुदकम् । किलक्षणम् ? पुरीषम्, प्रीणयित् वा
सतः ॥

“अयमपीतरोऽनूपः” नयनूपः समुद्रानूपो वा । “एत-
स्मादेव” वपतेर्धातोः असावपि हि “अनूप्यते” अनुप्रकीर्यते
नित्यकालम् “उदकेन” । “अपि वा” एवमन्यथा स्यात्,—
आप्नोते, अन्वाप्यतेऽसावुदकेनेति “अन्वाप्” । पुरस्तादश्चतीति
“प्राक्”, “तस्य” अन्वावित्येतस्य सतः “अनूप इति” एष
शब्दः “स्यात्” “यद्या प्राचीनमिति”, प्रागित्येवं सतः
प्राचीनम् । “ह्रबूकमिति उदनाम” इति । पर्यायवचनेन
तत्त्वभिधानम् । “नवीतेर्वा” शब्दार्थस्य (अदा० उ०) शब्द-
कारि हि तद् भवति । “भ्रंशतेर्वा” भ्रश्यति (दि० प०) हि
तन्मोषादिति ॥ ५ ॥

निरुक्तव्याख्यायां सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य]

षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

सप्तमः पादः ।

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशद् वाक्
कस्माद्भवेत्तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदोवद्देवतावच्च
निगमा भवन्ति तद्यद् देवतावदुपरिष्ठात्तद्
व्याख्यास्यामोऽथैतन्मदीवत् ॥ १ ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । मेघनामप्रसङ्गौ
 “देवाना माने” — इत्येव मन्त्रो व्याख्यातः । प्रकृतमिदानौ-
 मुच्यते,—वाङ्नामानीति । वाचो नामानि ‘वाङ्नामानि’,
 ‘उत्तराणि’ प्रकृतभ्यो मेघनामभ्य । मेघेष्वेव हि भूयसी वाग्
 भवति इति ततो वाङ्नामानि भवन्ति । कियन्ति पुन
 स्तानि ‘सप्तपञ्चाशत्’ सप्त च पञ्चाशच्च सप्तपञ्चाशत् (५७) ।
 कतमानि पुनस्तानि ? “श्लोक, धारा, इला” — इत्येवमा-
 दीनि । श्रूयते इति श्लोक । ध्रियते त तमर्थमवधार-
 यितुमिति धारा । त तमर्थं प्रति ईदृशे गच्छतीति इडा ।
 इत्येवमाद्यभूहितव्यम् ॥

आह,—“वाक् कन्मात्” ? उच्यते,—“वचे” धातो
 (अदा० प०) । उच्यतेऽनयेति वाक् । “तत्र, सरस्वतीत्येतस्य”
 तत्र तस्मिन्, सप्तपञ्चाशत्के वाङ्नामगणे सरस्वतीत्येतस्य
 नाम “नदीवद् देवतावच्च निगमा भवन्ति” नद्यर्थयुक्ताश्च
 देवतार्थयुक्ताश्चेत्यर्थः । “तत्” तत्रेव सति, “यत्” अभिधान
 ‘देवतावत्’, “तत्” अधिकृत्य “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्याम”
 षोडशेऽध्याये “प्रावृका नः सरस्वती (ऋ० स० १, १, ६, ३)”
 — इत्येतस्मिन् मन्त्रे । “अथ” पुन यत् “एवत्” “नदीवत्”,
 तद् व्याख्यायते—॥ १ ॥

इयं शुष्मेभिर्विसुखा इवारुणत्वानु गिरि-
 णान्तविप्रेभिर्रुर्मिभिः । पारावतमीमवसे सुवृ-
 क्तिभिः सरस्वतीमाविवासेम धीतिभिः ॥
 इयं शुष्मैः शोपणैः शुष्मामिति बलनाम
 शोपयतीति सतो विसं विस्वतेभेदनक-

संगो वृद्धिकर्मणो वा सानु समुच्छ्रितं भवति
समुन्नुन्नमिति वा महद्भिर्भूमिभिः पारावतर्षीं
पारावारधातिनीं पारं परं भवत्यवारमवरम-
वनाय सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं कर्म-
भिः परिचरेत्सोदकनामान्युत्तराण्येकशतमुदकं
कस्मादुनन्तीति सतो नदीनामान्युत्तराणि
सप्तत्रिंशन्नद्यः कस्मान्नदना भवन्ति शब्दवत्यो
बहुलमासान्नैषण्डकं वृत्तमाश्रय्यमिव प्राधा-
न्येन तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वामित्र षट्पिः
सुदासः पौजवनस्य पुरोहितो बभूव विश्वामित्रः
सर्वमित्रः सर्वं संसृतं सुदाः कल्याणदानः पौज-
वनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पृष्ट्वनीय-
जवो वामिथीभावगतिर्वा स वित्तं गृहीत्वा
विपाट्कुतुद्वोः सम्भेदमाययावनुवयुरितरे स
विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि
द्विवदपि बहुवत् तद्यद् द्विवदुपरिष्ठात्तद्
व्याख्यास्यामोऽथैतद् बहुवत् ॥ २ ॥

इय शप्तेभिरिति । भरहाजत्यापम्, जगती । 'इय'
सरस्वती नदी 'शप्तेभि' बध्, । किङ्करोति ? "विमत्रा
द्रवाञ्जत" यथा विमखानको विममनादरेणैव श्रुत्वात्
खनति, एवमियमनादरेणैव यदपि 'सानु' भवति समुच्छ्रित

सीराः—इत्वोवमादीनि । अवनतेन निम्नेन प्रदेष्टेन
यान्तीत्यवनयः । ह्यन्त्यो यान्तीति यद्गुणः । स्यात्तस्या
भवन्तीति स्त्राः । सरन्तीति सीराः । एवमादि योज्यम् ॥

आह,—“नद्यः कस्मात्” ? उच्यते,—“नदनाः” ह्येताः
“भवन्ति” “शब्दवत्यः” शब्दसंयुक्ताः । किञ्च, “बहुलम्”
“ग्रामां” नदीनाम, अन्यदेवतेषु मन्त्रेषु “नेघण्टुकं वृत्तम्”
अप्रधानम् । “शास्त्रार्थमिव प्राधान्येन” ऋचिदेव नदीदेवतो
मन्त्रः स्यात् । “तत्रेतिहासमाचक्षते” । यस्मिन् सूक्ते प्रत्राना
नद्य एव, तत्रेसं निदानभूतमितिहासमाचक्षत इति
शास्त्रार्थाः ॥

“विश्वामित्रः” नाम “ऋषिः” । “सुदामः पैजवनस्य”
राजः “पुरोहितो बभूव” । “विश्वामित्रः सर्वमित्रः” सर्व-
स्यैव हि स मित्रं, सर्वमेव वा तस्य मित्रमिति विश्वा-
मित्रः । “सर्वम्”—इति किमुक्तं भवति ? उच्यते,—तदि
“संसृते” भवति,—मद्वतं भवत्येकस्मिन् । “सुदाः कन्याण-
दानः” तस्य हि नित्यमेव प्रशस्तं दानं भवति । “पैजवनः
पिजवनस्य पुत्रः” । “पिजवनः पुनः स्पृहणीयजवः” तस्य हि
अर्हार्हो जयो वेगः । अथ “वा” “असिन्धोभाचगतिर्वा” न तस्य
सिन्धोभूतपूर्वा गतिरन्यैर्देवगवद्भिः, अतिशैघ्र्यात् । तस्य पैज-
वनस्य विश्वामित्रः पुरोहितो बभूव । “सः” पुरोहित्योपा-
जितं “वित्तं”, धनं “गृहीत्वा” “विषाट्कुतुद्रयोः” नद्योः
“सन्धेदं” मद्रमम् “घाययौ” आगतवान्, यत्र विषाट्कु-
तुद्रयो इतराभिः सिन्धुादिभिर्नदीभिः सन्धिष्वे एकीभूते
इत्यर्थः । “अनुययुः” “इतरे” तदनुयायिनस्तस्करा वा ।
“सः विश्वामित्रः” तास्त्रितीर्युः “नदीः तुष्टाव”—“गाधाः”
स्वस्योदकाः यूयं “भवतेषु” । एतमर्थं पुरस्कृत्य कथं पुनः

स्तुष्टाव १, अपि द्विवत्” द्विवचनसंयुक्तैर्मन्त्रैः, “अपि बहुवत्” बहुवचनसंयुक्तैर्मन्त्रैः । “तत्” तत्र, एव सति “यद् द्विवत्” द्विवचनवत्, “तत्” “उपरिष्ठात्” चतुर्दशाध्याये “प्रपर्वतानाम् (ऋ० सं० ३, २, १२, १)”—इत्येतस्यास्यचि “व्याख्यास्यामः” । “अथ” पुनः “एतद् बहुवत्” व्याख्यायते— ॥२॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय षट्तावरी-
रुपं सुहृत्तमेवैः । प्रसिन्धुमच्छ । वृहतो
मनौपावस्युरहे कुशिकस्य स्रुः ॥ उपर-
मध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्प्रादिन षट्ता-
वरीर्द्धतवत्य षट्तामित्युदकनान प्रत्यृतं भवति
सुहृत्तमेवैरयनैरयनैर्वा सुहृत्ता सुहृत्तुर्द्धतुर-
त्तैर्गतिकर्मणो सुहृत्तुर्द्ध इव कालो यावद्-
भीक्ष्णञ्चेत्यभीक्ष्णमभिक्षणं भवति क्षणः
क्षणोतेः प्रक्ष्णतः कालः कालः कालय-
तेर्गतिकर्मणः प्राभिह्वयामि सिन्धुं वृह-
त्या महत्या मनौपया मनस ईपया स्तुत्या
प्रज्ञया वाचनाय कुशिकस्य स्रुः कुशिको
राजा बभूव क्रोशतेः शब्दकर्मणः क्रंशतेर्वा
स्यात् प्रकाशयतिकर्मणः साधुविक्रोशयितार्थाना-
मिति वा नद्यः प्रत्युचुः ॥ ३ ॥

रमध्वं मे वचसे इति । विष्टुम एताः । “उपरमध्वं
मे” उपेत्ययमुपसर्गा मन्त्रस्य मध्यादाकृत्य भाष्यकारिण रमध्वं

मित्यनेन क्रियापदेन योजितः । उपरमध्वं मम “वचसे”
 “सोम्याय सोमसम्पादिने” सोमा हि अनेनाश्वइचसा देव-
 तानामन्नभूता बहवः सम्पादिताः, ता यूयमस्मै प्रतिविशि-
 टाय वचसे सत्यतार्यम्,—कथन्नाम सत्यमिदं स्यादित्वेवमर्ष-
 सुपरमध्वम्, मन्दवेगा गाधाय भवतेत्यभिप्रायः । हे “ऋता-
 वरीः” उदकवत्यः । कियन्तं पुनः कालमुपरमध्वम् ? “मुह-
 र्तम्” न च नित्यमेव मन्दवेगतां गाधोदकतां वा प्रार्थये,
 किन्तर्हि ? यावदुत्तरेयमहं तावदेवेत्यभिप्रायः । “एवैः”
 एभिर्दकैरतिप्रवृद्धैरुपरमध्वम् । “अवनैर्वा” कामैरेतैरश्व-
 न्यार्थनाविशेषैः—उत्तरेम, गृहान् गच्छेम, वित्तं प्रापयेम.
 इत्येवमादिभिर्निमित्तैः प्रार्थ्यमाना अस्मान्निरुपरमध्वम् ।
 अथ वा “अयनेः” चित्रैर्गमनेवैगवाद्भिर्यूयमभिप्रवृत्तास्तैरुप-
 रमध्वम् सुहर्तम् । यदैवमविशेषेणोच्यमाना न श्युवुः, तदै-
 कामुद्दिश्व प्रयहते वरुम्,—‘सिन्धुमच्छ अच्छ’ । अभेः स्थाने ।
 ‘अह्ने’—इत्येतत् पदमाह्वय्य “म अभि ह्वयामि” इत्येवं
 योजितं भाष्यकारेण । किं प्राभिह्वयामि ? “सिन्धुम्” । कया ?
 ‘हृहती मनीषा’ हृहत्या मनीषया” “मनस ईपया” मन-
 पूर्विकया “स्तुत्या” इत्यर्थः । अथ “वा” “प्रज्ञया” । कसर्थ-
 मिच्छन् अभिह्वयामि ? ‘अवस्युः’ अवनसिच्छन्, गमन-
 मित्यर्थः । “कुशिकस्य सनुः” अहमिति । पितुरपि गौर-
 वाश्वग मौवरमेताः कुर्युः ॥ इति समस्तार्थः ॥

इव यः काल ऋतुः, स मुहूर्त्त इत्युच्यते । किञ्च “यावत्” एव
 “अभोक्ष्य” तावन्मुहूर्त्तः, यावांच मुहूर्त्तस्तावदभोक्ष्य-
 मित्यर्थः । सारूप्यप्रसक्तं निरुच्यते,—“अभोक्ष्यमभिक्षणं भवति”
 तद्धि क्षणमाभिसुख्येन स्थितं भवति । “क्षणं क्षणोतेः”
 हिंसार्थस्य (तना० उ०) । स हि “प्रक्षुतः” प्रकर्षेण हिंसितः
 “कालः” अल्पत्वात् । “कालः कालयतेर्गतिकर्मणः” । स हि
 सर्वाण्येव भूतानि कालयति क्षयं नयतीत्यर्थः । “कुशिको
 राजा”—इति तत्त्ववचनम् । “क्रोशते.” वा शब्दार्थस्य (भू०
 प०) स हि साध्वेव क्रियतामिति नित्यकालमेव क्रोशति ।
 “क्रोशतेर्वा श्यात्” प्रकाशयत्यर्थस्य, स हि प्रकाशयिता साधूना
 धर्माणां भावनैव प्रकाशकः । अथ “वा” “साधुविक्रोशयिता-
 र्थानामिति” साधुषु ब्राह्मणेषु विक्रोशयिता अर्थानां
 दातेत्यर्थः ॥

एवमुक्तवन्तं “नद्यः प्रत्युचुः”—॥ ३ ॥

इन्द्रो अस्मान् अरद्वज्रं बाहुरपाहन् वृषं
 परिधिं नदीनाम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणि-
 स्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ इन्द्रो अस्मान-
 रद्वज्रं बाहू रदतिः खनति कर्मापाहन् वृषं
 परिधिन् नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनय-
 त्सविता सुपाणिः । कल्याणपाणिः पाणिः
 पणायतेः पूजाकर्मणः प्रष्टुं पाशौ देवान् पूज-
 यन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्वं

ऊर्षोतेर्षोतेरित्यौर्षवाभः प्रत्याख्यायान्तत
आशुशुवुः ॥ ४ ॥

इन्द्रो अस्मां अरददिति । “अरदत्” अखनदित्यर्थः ।
“रदति खनतिकर्मा” । कथम्पुनरखनत् ? “अपाहन् वृत्रम्”
अपावधीत् मेघम् । “परिधि नदीनाम्” नदनानामपाम् ।
म हि नियत तीरयोर्निरुणद्धि, तमिन्द्रो वज्रेण हन्ति,
तस्मिन् हते पृथिवीं प्राप्यापो यथा निम्नानुसारिण्य खातानि
कुर्वन्त्यो वहन्ति, तै खातैर्वय गच्छामः । एव कृत्वा ‘अम्मान्
इन्द्र अरदत्’ । एवञ्च कृत्वा स एव इन्द्र ‘देवः’ ‘सवितुः’
सर्वार्यप्रसविता वर्षद्वारेणास्मान् ‘अनयत्’ समुद्रम् । ‘सुपाणि’
प्रशस्तपाणिरित्यर्थः । यत एव सोऽस्माक खनिता नेता च
अत ‘तस्य’ इन्द्रस्य ‘प्रसवे’ अनुज्ञायामादेशे वर्त्तमाना वय
‘याम’ गच्छाम ‘उर्वी.’ ऊर्णवत्य सम्भजमाना वा । तानि
तानि देशान्तराणि अम्भोभि । साऽस्माकमोक्षरः । स एवा
आनाज्ञापयितुमर्हति, न त्वमित्यभिप्रायः ।

“पाणि पणायते” पूजार्थस्य । “प्रगृह्यपाणी” सयतौ
कृत्वा तत “देवान् पूजयन्ति” इति ॥

“प्रत्याख्याय” एव तमृषि तत्कृतस्य “अन्तत” अन्ते अन-
यर्षां “आशुशुवु” ता नद्य श्रुतवत्य इत्यर्थः — ॥ ४ ॥

आ ते^१ कारो श्णवामा वचांसि यथाथं
दूरादनसा रथे^१न । नि ते^१ नंसै प्रीप्यानेव योषा
मर्थ्या^१देव कन्या शश्वचै ते^१ ॥ आश्णवाम ते
कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन
च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्थ्या-

येव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वाश्व-
नामान्युत्तराणि षड्विंशतिस्त्रेषामष्टा उत्तरा-
णि बहुवदश्वः कस्मादनुतेऽध्वानं महाशनो
भवतीति वा तत्र दधिका इत्येतद् दधत् क्राम-
तीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी
भवतीति वा तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा
भवन्ति तद्यद्देवतावदुपरिष्ठात्तद्द्व्याख्याश्रामो-
ऽथैतदश्ववत् ॥ ५ ॥

आ ते कारो इति । तदा श्रुतं भवति, यदा तद्वचः क्रियते,
श्रुयमाणमपि हि तत्रैव श्रुतं भवति, यत्र क्रियते । 'आ ते
कारो शृण्वाम' आभिसुरयेनावस्थिताः सत्यः शृण्वाम हे
'कारो' स्तोमानां कर्त्तः । किमाशृण्वाम ? 'वचामि' ।
अतो ब्रूम,—“यथाय” याहि त्वम् । 'अनमा' शकटेन सह
'रथेन' च । कस्मात् पुनरिवमादश्वत्यो ब्रूमः याहीति ? इतः,—
यस्मात् 'पूरात्' आयातस्व' परित्यान्तः, तस्मात्कारुण्यं
नस्त्वयि । तेन वयमेता 'नि ते नमै' "निनमाम ते" । नीचैर्न-
माम गाधीदका भवामित्यर्थः । कथम्युनर्निनमाम ? 'पीप्यानिव
योपा' "पाययमानेव योपा पुत्र" यथा निनमेदेवं वयं तव
निनमाम । एवमुक्त्वा पुत्रोपमया कदाचिदयं क्रोधमियादिति
मन्वानाः सत्यः पतिकन्यासम्भ्रामन्यामुपमामुपाददिर,—
“सखीयेषु कुन्या गशुचे ते” 'मर्याय' मनुष्याय 'कन्या'
नवीदा 'शशुचे ते' "परिष्वजनाय" कथं नाम परिष्वजेत
मामयमित्यभिप्रायेण यथा एा निनमेदेवं वयं तव निन-

माम् । “निनमा इति वा” यदि वा” निनमा इत्येवं परिणामः
निनंसै इति एतस्य पदस्य अथ वा निनसै इति ॥

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । अश्वस्य नामानि
‘अश्वनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो नदीनामभ्यः, अत्रा एव
शब्दाः । एवं ह्युक्तम्,—“अश्वु जाता अश्वः स्वादेवैतान्
योनेर्जनयन्ति” इति । तस्माददीनामभ्य उत्तराश्वना-
मानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षड्विंशतिः’ षडधिका
विंशतिः (३६) । कतमानि पुनस्तानि ? “अश्वः, हयः, अर्वा”
—इत्येवमादीनि । अतति गच्छतीत्यत्वम् । हयति गच्छ-
तीति, हन्ति वाधानमिति हयः । इरेणवानर्वा, गमनवानि-
त्यर्थः । एवमादि ॥

“तेषाम्” अश्वनाम्नाम् “अष्टौ” यानि “उत्तराणि” अव्य-
यथ इत्येवमादीनि, तानि “बहुवत्” बहुवचनसंयुक्तानीत्यर्थः ।

आह,—“अश्वः कम्पात्” ? उच्यते,—“अश्वु तेऽधानं”
व्याप्नोतीत्यर्थः । “महाशनो वा भवति इति” स हि बहु
भुङ्क्ते । “तत्र” तद्धिन् षड्विंशतिः अश्वभिधानगणे “दधिका
इत्वेतत्” पद सन्दिग्धम् । तत् पुनरेतत्—“दधत् काम-
तीति” धारयन्नयमश्वारोहं कामतीति दधिकाः ? अथ
“वा” “दधत्” धारयन्नयमश्वारोहं “कन्दनि” अश्वं करोति
“इति” दधिकाः ? अथ “वा” “दधत्” धारयन् अयमश्व-
रोहम् “आकारी” आकारवान् “भवतीति” दधिकाः ? —
स हि अधिकुटेऽश्वारोहे आकुक्षितपीवो विपुष्यितसर्वगात्र
आकृतिमान् भवति ॥

“तस्य” दधिकाशब्दस्य “अश्ववत्” अश्वसंयुक्ता, “देवता-
वत्” देवतासंयुक्ताः “अ” “निगमा भवन्ति” । “तत्” एत-
दुच्यते,—“यद् देवतावत्” अस्य दधिकाशब्दस्य, “तत्” “अप-

दिष्टात्' पञ्चदशेऽध्याये "आ दधिक्राः शर्वमा (ऋ० सं० १०; ६, १६, १)"-इत्यस्यामृचि "व्याख्यास्यामः" । "अथ" पुनर्यत् "अश्रवत्" अस्य, तत् "एतत्" व्याख्यायते-॥ ५ ॥

उत स्य वाजी क्षिप्रुणिं तु रण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कृत्त आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत् प्रथामङ्गां स्यन्वापनी फणत् ॥ अपि स वाजी वेजनवान् क्षेपणमनु त्वर्णमन्नुतेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो ग्रीवा गिरतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वापि कृत्त आसनीति व्याख्यातम् । क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा । अनु सन्तवीत्वत् । तनोतेः पूर्वथा प्रकृत्या निगमः । पथामङ्गांसि पथां कुटिलानि पन्थाः पततेर्वा पद्यतेर्वापन्यतेर्वाङ्गोऽञ्चतेरापनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तं दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्य्यं ज्ञानाय ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ ६ ॥

उत स्य वाजीति । गोतमपुत्रस्य वामदेवस्थेयमार्गम् । जगती । वाजपेये वाजियुक्तं रथमधिरुद्धं यजमानोऽनुवाकं जपति, तत्रैषा । "उत स्यः" "अपि सः" इत्यर्थः । "वाजी वेजनवान्" । 'श्री विली भयचलनयोः (६० प०)' । भयवान् परेभ्यो भयदाता, परेषा हि तं दृष्ट्वा भयमुत्पद्यते ।

चलनवान्वा, स हि नित्यं चलनशीलः । 'क्षिपयिषिं' "क्षेप-
णम् अनु" कशाघातमतु "तूर्णमश्रुतेऽध्वानम्" व्याघ्रोत्तौ-
त्यर्थः । अपि कशाप्रहारमतु 'तुरण्यति' अप्यनाहत एवेव-
ऽपिशब्दः । किञ्च "श्रीवायाम्" उरसि वप्रेण "वहः" । "अपि
कक्षे" कक्षया । अथ "आमनि" मुखे खलीनेन वहः । एव-
मनेकेषु स्थानेषु वहः । तथापि तुरण्यत्येव । अन्यो हि एक-
स्मिन्नपि प्रदेशे वहः चलितुमपि न शक्नोति, किमुत त्वरि-
तम् । किञ्च, "क्रतुम्" आत्मीयं गमन "कर्म वा प्रज्ञा वा"
अश्वारोहस्य सन्तनोति काममभिप्रेतार्थेन शीघ्रगामित्वात्
"दधिक्रा" अश्वः अनुसन्तनोतीत्यर्थः । किञ्च, यान्यपि हि
कानिचित् "पथा" मार्गाणाम् "अङ्गांसि" अङ्घितानि कुटि-
नानि सन्ति, तान्यपि अनुलोमानीष कुर्वन् आश्वगामित्वात् ।
आभिसुख्येन पुन पुनर्भ्रमं वा कथयति गच्छतीत्यर्थः ॥ एव
ममस्तार्थः ॥

अथैकपटनिरुक्तम् ।—“श्रीवा, गिरतेर्वा” गिलनार्थस्य
(त० प०), तथा हि गिलत्वव्रम् । “गृणातेर्वा” शब्दार्थस्य
(क्रा० प०), तथा हि शब्दो गीर्यते । “गृह्णातेर्वा” (क्रा०
उ०) तथा ह्युदकादि गृह्यते, य शृङ्खलीक्रियते । “अनुसन्त-
यीत्वत्” इति, “तनोतेः” धातोः (त० प०) “पूर्वया प्रकृत्वा
निगम” । षड्विधो हि धातुः । “प्रकृत्यन्तः, सनन्तश्च,
यङन्तो, यङ्लुगेव च । स्यन्तो, स्यन्तसनन्तश्च, षड्विधो
धातुरुच्यते ॥” आसा पश्चा धातुप्रकृतीना या पूर्वा प्रकृति-
स्तदैव निगम, न सन् प्रकृतीत्यादीनामन्यतमया । “पन्थाः,
पततेर्वा पथतेर्वा पन्थतेर्वा” त्रयोऽपि ह्येते गत्यर्था, एषा-
मन्यतमस्य । “अद्भः सञ्चते” गत्यर्थस्य । “आपनीफण-
दिति” “कथते.” गत्यर्थस्य चर्करीतान्तत्वेन वृत्तम् ॥

“दृश” यानि “उत्तराणि” नामानि, तान्यग्रनामसम्बन्धे-
 नैवोच्यन्ते तान्यपि ज्ञानानामेवेति । तानि पुनः “आदिष्टो-
 पयोजनानि”—“इति” एवम् “आचक्षते” आचार्याः । इट-
 मिन्द्रप्याशानां नाम, इदमग्नेः, इदमादित्यस्य,—इत्येव-
 मादिष्टोपयोजनानि । कतमानि पुनस्तानि ? “हरी इन्द्रस्य”
 —इत्येवमादीनि । हरी हरितवर्णी इन्द्रप्याश्वी । “रोहि-
 तोऽग्नेः” रोहितवर्णी । इत्येवमादि ॥

“ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश” । य एव ह्यश-
 वन्तो भवन्ति, त एव ज्वलन्तीव तेजसा, ततोऽग्रनामभ्य
 उत्तरे ज्वलत्यर्था धातवः । कतमे पुनस्ते ? इति : “भ्राजते,
 भ्राशते, भ्राशति”—इत्येवमादयः ॥

“तावन्येवोत्तराणि” “जमत्, कल्पलीकिनम्, जञ्जणा-
 भवन्”—इत्येवमादीनि “ज्वलतो नामधेयानि” । जमति
 गच्छतीति “जमत्” । कमह मनिनं शोधयामीति “कल्पा-
 लीकिनम्” । जने भावयतीति “जञ्जणाभवन्” । इत्येव-
 मादि ॥

अध्यायपरिसमाप्त्यर्था द्विरभ्यासः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तहत्ती सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

इति जम्बुमार्गनिवासिनः आचार्यभगवद्दुर्गास्य

कृतौ ऋज्वर्थायां निरुक्तहत्ती सप्तमोऽध्यायः

(द्वितीयोऽध्यायः) समाप्तः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५
 (अथनिर्वचनमोषोराज्ञोविद्याहवा अथातो-

६ ७ ८ ९ १०
 ऽनुक्रमिष्यामोऽहत्तेहत्तेतावांवास्तूनियर्ङ् चकारा-

यंसशिङ्क्ते^{१०} हिरण्यनामान्याष्टि^{११}षेणोयद्देवापिः-^{१२}
 साधारणानिस्वरादित्यो^{१३} रश्मिनामान्यतिष्ठन्ती-^{१४}
 नांदासपत्नीरात्रिनामानौदंये^{१५} षंशद्वत्साहस्रक-^{१६}
 ष्णा^{१७} देवानां मानेवाङ्नामानौयंशुष्मे^{१८} भीरमध्वंम^{१९}
 इन्द्रो^{२०} अस्मानातेकारो^{२१} उत्स्योऽष्टाविंशतिः ॥^{२२}
 इति निरुक्ते पूर्वपटके द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयाध्यायस्य

प्रथमपादः ।

ॐ३म् । कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः
 कर्म कस्मात् क्रियत इति सतोऽपत्यनामान्युत्त-
 राणि षड्विंशत्पत्यं कस्मादपततं भवति नानेन
 पततीति वा तद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थीये
 षट्चा उट्टाहरिष्यामः ॥ १ ॥

“कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः” । कर्मणो नामानि
 ‘कर्मनामानि’ ‘उत्तराणि’-इति प्रकृतेभ्य । ष्वलत्वेवासी

कर्माणि क्रियन्त इति ज्वलन्नामभ्यः उत्तराणि कर्मनामानि ।
 क्रियन्ति पुनस्तानि ? 'षड्विंशतिः' षडधिका विंशतिः (२६) ।
 कतमानि पुनस्तानि ? "अपः, अप्रः, दंस."—इत्येवमादीनि ।
 आप्यते पुरुषेणैतत्, आप्रोति वा पुरुषमेतदिति "अपः" ।
 "अप्रः"—इत्ये तदप्यांप्रोतेरेव । एवमादि योज्यम् ॥

आह,—“कर्म कस्मात्” ? उच्यते,—“क्रियत इति
 सतः” । सत इति कारकावधारणार्थमिति ॥

“अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश” । अपत्यस्य नामानि
 'अपत्यनामानि' 'उत्तराणि'—इति प्रहतेभ्यः कर्मनामभ्यः ।
 सर्वकर्मणां ह्यपत्योत्पादनकर्मैव प्रधानमृणापाकरणद्वारेणेति
 कर्मनामभ्य उत्तराणि अपत्यनामानि । क्रियन्ति पुनस्तानि ?
 'पञ्चदश' । कतमानि पुनस्तानि "तुक्, तोकम्, तनयम्"—
 इत्येवमादीनि । "तुक्" तक्ततेर्धातोस्तुज्यतेर्वा । "तोकं"
 तुद्यतेः । "तनयं" तनोतेरिति वक्ष्यति ॥

आह,—“अपत्यं कस्मात्” ? उच्यते—“अपततं भवति”
 पितुः सकाशादेत्य पृथगिव ततं भवति । अथ “वा” “अनेन”
 जातेन सता पितरो नरके “न पतन्तीति”—इत्यपत्यम् ॥

अत्र पुनर्विवदन्ते,—इयोः सन्निपाते विं चेत्रिणोऽपत्य-
 सुत वीजिनः ? इति । “तत्” एतदुच्यते,—“यथा जनयितुः”
 एव “प्रजा” भवति, “एवमर्थीये ऋचावुदाहरिव्याम्ः—॥१॥

परिपंढ्रं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः
 पतयः स्याम । न शेषो अन्ने अन्यजातमस्त्य-
 चे तानस्य मा पृथो वि दुक्षः ॥ परिहर्त्तव्यं
 हि नोपसर्त्तव्यमरणस्य रेक्णोऽरणोऽपार्शी

भवति रेक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतो
 नित्यस्य रायः प्रतयः स्याम । पित्रास्यैव धनस्य
 न शेषो अग्ने अन्यजातमस्मि । शेष इत्यपत्य-
 नाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य
 भवति मा नः पथो विदूदुष इति तस्योत्तरा
 भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

‘परिपद्य हि’ “न प्रभाय”—इति च (२, ३ख०) । एते
 विद्युभी । वसिष्ठाग्निसवादे वसिष्ठेन हतपुत्रेषु अग्निरभ्यधित-
 —पुत्र मे देहीति । तेन किनासौ प्रत्युक्तः,—क्रीतककृषिम
 दत्तकादीना पुत्राणामन्यतमं कुर्वन् पुत्रमिति । स एवमुक्तः,
 एतभ्यामृग्भ्यामन्यतान् पुत्रान् निन्दन्वीरसपुत्र ययाचे । “परि
 पद्य ०—वि दुच’ । (अ० स० ५, २, ६, २) ‘परिपद्य’ “पह
 रिवक्तव्य” परिहरणीयं परित्याज्यमित्यर्थः । किमुनस्मत् ?
 “धरणस्य रिकण” “धरणस्य” अपगतार्णस्य अपगतोदकसम्ब-
 न्धस्य परकुलजातस्य ‘रिकण’ यदपत्यास्य धन, तत् परिह-
 र्तव्यम्, न पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्यमित्यर्थः, न हि तत् पुत्र-
 त्वेन कल्पमानमपि पुत्रकार्यैश्वरतिष्ठति, परकीयत्वात् ।
 यत् एवमतो ब्रूम,—“नित्यस्य रायः प्रतयः स्याम” “पित्रा
 स्यैव धनस्य” । यथा हि यदेव पित्रा धनं पुत्रत्वे भवति,
 तस्यैव ह्यपरि शोषो भवति । एव यदेव स्वयञ्जात-
 मपत्य भवति, तदेव सुख्यं भवति, नैतरत्—क्षेत्रज्ञ वा
 क्रीतक वा । यत् एवमतो ब्रूम,—यदेव नित्यमात्मीय-
 म्गोषं स्वयमुत्पादितं पुत्रास्य रा धनम्, तस्यैव वयः प्रतय-
 यास्तयितार’ स्याम, मा परकीयस्यैव्यभिधाय । कथात् पुन

रेव ब्रूमहे ? इत,—यस्मात् “न शेषो' अग्ने शुन्यजात
मुस्ति” । ‘न अस्ति शेष’ नास्त्यपत्यमन्येन जात हे ‘अग्ने ।’
य एव जनयति तस्यैव हि तद् भवति, नेतरस्यैत्यभिप्राय ।
‘अचेतनस्य’ य एव हि अचेतयमानो भवति, अविद्वान्
प्रमादी, तस्यैव “अचेतयमानस्य” “प्रमत्तस्य” अश्रुतवतो
धर्मात् परितोपमात्र “भवति”—समेदमपत्यमिति, न
अपत्यकार्येऽवतिष्ठते । यत एवमतो ब्रूम,—‘मा पृथो विदु'क्ष'
मास्मानेतत् पित्रापितामहप्रपितामानुसन्ततात् ‘पथ’
मार्गात्, येन केनचित् प्रत्याख्यानद्वारेण “विदूदुप” । त्व
देहि न पुत्रमीरसमित्यभिप्राय ॥ इति समास्तथ ॥

अथैकपदनिरुक्तम् । “अरणोऽपार्ण” अपगतोदकमन्वन्
इत्यर्थः । “रेक्ष इति धननाम” तदि “रिच्यते” अति
रिच्यते इतो लोकादसु लोक “प्रयत.” स्त्रियमाणस्येत्यर्थः ।
“शेष इत्यपत्यनाम” तदि “शियते” इहैव लोकेऽवतिष्ठते
पितुरसु लोक ‘प्रयत’ गच्छत इत्यर्थः ॥

एवमस्यास्यचि ‘न शेषो' अग्ने शुन्यजातमुस्ति—इत्य
नेन विशेषलिङ्गेन उपपन्नमेतद्, भवति,—जनयितुरेव प्रजा
भवति न चेद्विणो नापि क्रेतुरन्यस्य वा कस्यचिदिति । एव-
क्षेप शब्दार्थ उपपद्यते,—यस्मादेवापत्य तत भवति, तस्यैवा
पत्यमिति ॥

अनेनैव चापत्यशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेनैव मन्त्रो व्याख्यात,
उत्तरञ्च सावशेषमपत्यशब्दे प्रसक्तानुप्रसक्तमवोच्यते,—“तस्य
उत्तरा भूयसे निर्वचनाय”— ॥ २ ॥

न हि अभायारणः सुशेवोऽन्योदृष्टो मनसा
मन्तुवा उ । अधा त्रिदोकः पुनरित्वा एत्वा

नो वाज्यभीषाले तु नव्यः ॥ न हि ग्रहीतव्यो,
 अरणः सुसुखतमोऽप्यन्योदर्थो मनसापि न
 मन्तव्यो ममायमित्यथ स शोकः पुनरेव तदेति
 यत आगतो भवत्येक इति निवासनासोच्यत
 ऐतु नो वाजी वेजनवानभिपहमाणः सपत्न्या-
 न्नवजातः स एव पुत्र इत्यथैतां दुहितृदायाद्य
 उदाहरन्ति पुत्रदायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

न हि ग्रमायेति । “न हि ग्रहीतव्य” नाङ्गीकर्त्तव्यः,
 पुत्रो ममायमित्यनेनाभिप्रायेण । कः पुनरशौ नात्मीयी
 कर्त्तव्यः ? “अरण” अपारण, अपगतोदकसम्बन्ध, अन्य-
 कुलज । यद्यपि “सुखेय” एव स्यात् “सुखतम” परिचरितो
 हितैषी, तथा “अपि” “अन्योदर्थ” अन्ये नोदीरिताद्रेतमो
 जात, अन्यजायोदरसम्भूतो वा, यो हि स्वस्या जायाया
 सम्भवति, स स्व एवोदरे सम्भूतो भवति । “अर्हो ह वा एष
 आत्मनो यज्जायेति विज्ञायते” । तस्माद् योऽन्यजायोदर-
 सम्भूत, स “मनसापि न मन्तव्यो ममायमिति” किम्युन
 पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्य इति । किङ्कारण मनसापि न
 मन्तव्य इति ? “अथा चिदोक्तं पुनरित्त एति” । अध-शब्दो-
 ऽयशब्दस्यार्थं वर्त्तते, स च हेत्वर्थ । यस्मात् “शोकः” स्व निवा-
 सस्थान स्व वय बहुनापि कालेन स एति—तद्वश्य एव भवति,
 तस्मादपुत्र एवासी । यत एवमतो ब्रवीमि,—“अ नो वाज्य-
 भीषाले तु नव्यः” । “ऐतु” आगच्छतु, “नः वाजो वेजनवान्”
 परभ्यां भयदाता ‘अभीषाट्’ ‘अभिपहमाणः’ अभिभवन्

“सपत्नान्” ‘नव्य.’ “नवजात.” विश्वरित्थः । “स एव पुत्र.” आगच्छतु, न परकोयेः पुत्रे’ सङ्ख्यितैरित्यभिप्रायः ॥

“अथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति” । इदमुक्तम्,—
अपेक्ष्य यस्मात् पितुः सकाशात् तत भवति, तस्मादपत्यमिति तदिदमुभयोरपत्यं प्राप्नोति दुहितुः पुत्रस्य च, दुहितापि ह्यपेक्ष्येव तता भवति पितुः सकाशात् । तत्रैव सति उभयोर्दुहितृपुत्रयोरपत्यकार्याणि दायाद्यादीनि अविशेषेण प्राप्नुवन्ति, तदिदं विचार्यते । तदधिकारार्थोऽयमवयवश्च । एताश्च ग्रासद्विरिष्यादि या वक्ष्यमाणा (४४०) ताम्, दुहितृदायाद्ये अर्थे उदाहरन्ति धर्मविदः । अस्याश्चि वक्ष्यमाणाया (४५०) दुहितुरपि दायाद्यत्वमस्तीति दृश्यते ॥

“पुत्रदायाद्य इत्येके” एके पुनर्धर्मविदो मन्यन्ते यत् पैतृकं वित्तं तत् पुत्रस्यैव दायाद्यं न दुहितुरिति ।

यथा दुहितापि दायाद्यमर्हति, तथेयस्यैर् निश्चयते,— । ३ ।

शास्त्रद्विर्दुहितुर्नृणां द्विधा- ऋतस्य
दौर्धितिं सप्रथ्यन् । पिता यत्र दुहितुः सेक-
मृच्छन् संश्रम्ये न मनसा दधन्वे ॥ प्रशास्ति
वोल्हा सन्तानकर्मणो दुहितुः पुत्रभावं दुहिता
दुहिता दूरे हिता दोग्धेर्वा नपारमुपागमद्
दौहित्रं पौत्रमिति विद्वान् प्रजननयज्ञस्य
रेतसो वा अङ्गाटङ्गात् सम्भूतस्य हृदयादधि-
वातस्य मातरि प्रवृतस्य विधानं पूजयन्त्रविशे-

पेण मिथुनाः पुत्रा दायदा इति तदेतद्वक्-
 काव्यामथ्युक्तम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदया-
 दधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव-
 श्रुदः श्रुतमित्युविशुपेण पुत्राणां दायो भवति
 धर्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भु-
 वोऽब्रवीत् ॥ न दुहितर इत्येके तस्मात् पुमान्
 दायदोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते तस्मात् स्त्रियं
 जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च स्त्रीणां
 दानविक्रयातिसर्गां विद्यन्ते न पुंसः पुंसो-
 ऽपौत्येके शौनःशेपे दृश्येतात् । अम्भात्मतौ-
 वाट इत्यपरम् । (अमूर्या यन्ति जामयुः सर्वा
 लोहितवाससः ।) अम्भातर इव योपास्तिष्ठन्ति
 हतवर्त्मनः । अम्भाटका इव योपास्तिष्ठन्ति
 सन्तानेकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मान इत्यम्भा-
 टकाया अनिर्वाह औपमिकुस्तस्योत्तरा भूयसे
 निर्वचनाय ॥ ४ ॥

शासदङ्घ्रिरिति । एषा त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सृक्ते विश्वामित्री ।
 माध्यन्दिने सवने एक्यपर्याये अच्चाषाकस्य यच्छस्त्रमभि-
 विद्विष्वजिदादिष्वहीनकेष्वह.सु अहीनसृक्तं नाम, तत्रेय
 शस्यते । “न जामये तान्” (५ ख०) — इतीयमपि अनयैव
 अमानार्थविनियोगदैवतच्छन्दस्का । ‘शासद् वङ्घ्रिः’ ‘प्रशास्ति’

प्रस्थापयति प्रजापयतीत्यर्थः । कः पुनरसौ प्रशास्ति ? किं वा प्रशास्ति ? इति । “वोढा” य उढोढा स्त्रिया भवति सः, तस्या या जायते दुहिता, तस्याः पुत्रभावं प्रशास्ति,—“सन्तानकर्मणे” अर्थाय । “दुहिता, दुहिता” सा हि यत्रैव दीयते, तत्रैव दुहिता भवति, “दूरे” सती सा पितुः “हिता” पथ्या भवतीति दुहितेऽप्युच्यते । “दोग्धेर्वा” सा हि नित्यमेव पितुः सकाशात् द्रव्यं दोग्धि प्रार्थनापरत्वात् । आह,—कथं पुनर्गम्यते प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् ? इति । उच्यते,—इतः । यस्मात् ‘नस्यङ्गात्’ “नतारसुपागमत्” उपागच्छति चेतसा । “दीहितम्” दुहित्वपुत्रम् । “पौत्रमिति” पुत्रो ममायमिति एवसुपागच्छति । न चापुत्रस्य पौत्रः स्यात्, उपागच्छति च दुहितुः पिता ममायमिति दीहितम् । तस्माद् दुहितापि पुत्र एव, यस्याः पुत्रः पौत्रो ममायमित्येव चेतसा उपागम्यते । ‘विधां ऋतस्य दीधितिं सपर्यन्’ । ‘विधान्’ कस्य ? ‘ऋतस्य’ “प्रजननयज्ञस्य” । ऋत इत्येतदपठित यश्चनाम । ‘दीधिति’ विधानमित्यर्थः । प्रजननयज्ञविधानमविशेषेण ‘सपर्यन्’ पूजयन्नित्यर्थः । यद्यैव हि पुत्रजनने प्रजननयज्ञस्तम्यते तथैव हि दुहित्वजननेऽपि,—यैरेव मन्त्रैर्येनैव च विधानेन पुत्रगर्भं आधीयते, तैरेव मन्त्रैस्तेनैव च विधानेन दुहित्वगर्भोऽपि । अथ “वा” ऋतशब्देन रित उच्यते । तत् “श्रद्धादष्टाद्” यत् सम्भूत तत् सर्वगात्रेभ्यः हृदयानुस्मरणनिमित्तेन गर्भजनने “मातरि” प्रवृत्त प्रवृत्त भवति रित, तस्य “रितसः” “विधानं न विशेषेण पूजयन्” स वोढा दीहित्व पौत्रो ममायमित्येवसुपागच्छति चेतसा । येनैव हि विधानेन पुत्रजनने रित उतसृज्यते, तेनैव हि दुहित्वजननेऽपि, तत्रैव सति रित उत्सर्गविध्यविशे-

पात् प्रजननयज्ञावशेषाद्वा अविशेषेण मिथुना पुत्राः
स्त्रियश्च उभयोऽपि दायादा इत्येवमेकै धर्मविदो मन्यन्ते ।
तदेतत् “ऋक्श्लोकाभ्याम्” “अभि” आभिमुख्येन “उक्तम्”
—“मिथुना पुत्रा दायादा इति” “अज्ञादज्ञात् सन्भवसि
(गो० गृ० सू० २, ८, २१)” “अविशेषेण पुत्राणाम्”—इत्ये-
ताभ्याम् ॥

‘शामदङ्घ्रि’—इत्येतस्या ऋच प्रथमोऽर्धर्धो व्याख्यात,
“पिता यत्र दुहितुः”—इत्यय द्वितीय उपरिष्ठादस्य पादस्य
व्याख्यास्यते । अनयोर्द्वैचर्योरन्तरा तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्त-
मित्यत (६३४ पृ० १ प०) आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्त दायाद्यधर्मा-
श्रितमेव पूर्वोत्तरपक्षसम्बन्धादाचारगत बहु व्याख्यायते मन्त्र-
वपयख्यापनाय, इदंशोऽपि मन्त्राणा विषयो भवतीति धर्म
मविज्ञानाय च । सर्व एवायमेवप्रकारो धर्मो मन्त्रेभ्य एव
निर्वभाविष्ये तदेतेन ख्यापित भवति ॥

“अज्ञादज्ञात् सन्भवसि”—इत्येतामृच प्रवासादेव्य
पुत्रस्य मूर्धनि जपन् जिघ्रति । अनुष्टुबेपा । स पुत्र उच्यते,
—हे ‘पुत्र ।’ ‘अज्ञात् अज्ञात् सन्भवसि’ त्व ‘हृदयात्’ च
‘अधिजायसे’ यत्तदुक्तम्—“अज्ञादज्ञात्सन्भूतस्य हृदयादधि-
जातस्य (६३३ पृ० २२प०)”—इति । तदनेनापि स्पष्टार्थत
रण मन्त्रेषीच्यत इति पूर्वस्यास्पष्टार्थताया स्पष्टार्थीकरणार्थे
मन्त्र । तत्र द्वि ‘ऋतस्य दीधिति सपर्यन्’—इत्यत्र ‘ऋतस्य’
“प्रजननयज्ञस्य रेतसो वा” “विधान” “अविशेषेण पूजयन्”—
इत्युक्तम् (६३३ पृ० २३प०), तत् पुनरतदस्यष्टम्, इह पुनरज्ञा-
दज्ञात् सन्भवसि हृदयादधिजायसे इत्येवमुच्यते । तत्रैव सति
यथैव पुमान् अज्ञादज्ञात् सन्भवति हृदयाच्चाधिजायते, तथैव
दुहित्वापीत्यविशेष उपपद्यते । तस्मात् साधुक्तम्—“अवि-

शेषेण मिथुनाः पुत्रा दायदा इति (६१३ पृ० २३पं०) ।
 'आजा य पुत्रनामानि' यन्नादद्वाद्वात् सन्भूतस्त्वं हृदया-
 दधिजातस्तस्मादात्मैव त्वं ममैवावयवभूत इत्यभिप्रायः ।
 केवलं तु पुत्रनामा त्वम्, अहं पित्रनामा, एतावानावयो-
 यिशेषा नाममात्रं भिन्नमित्यभिप्रायः । 'स' त्वं 'जीव शरदः
 गतम्'—इत्याशीः । सर्वस्मिन्नपि स्वच्छरे शरदे बहुजीवाः
 प्रचुररोगा भवन्ति, तस्माच्छरदः, तस्माच्छरदेवोपलक्ष्य संवत्-
 सरगतमतदायुराशास्यते ।

'अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः मिथुनानाम्' ।
 क एवमाह ? 'मनु' 'स्त्रायभुव' स्त्रयभुवोऽपत्य स्त्राय-
 भुवः । कस्मिन् काले स एवमाह ? 'विसर्गादी' सृष्ट्यादा-
 वित्यय । पूर्वमर्हं श्याकस्य शृण्वेत । एवमेताभ्यासृक्श्री-
 काभ्यामुक्तमविशेषेण पुत्रस्य दुहितुषु दायदात्वम् ॥

"न दुहितर इत्येके" न दुहितरो दायदात्मर्हन्तीत्येष-
 मेके धर्मविदो मन्यन्ते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति,
 —"तस्मात् पुमान् दायदाः, स्त्री अदायादा,—इति" "विज्ञा-
 यते" एतस्मिन् ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते, न दुहितरो
 दायदात्मर्हन्ति, पुमान्वाहन्तीति । "तस्मात् स्त्रिय जातां
 परास्यन्ति, न पुमानमिति च" । एतदपरं दर्शनं दुहितर-
 दायदात्वं लिङ्गतो दर्शयति,—"अथ यत् स्थालीं परास्यन्ति
 हवनकर्मणो न तथा जुह्वति, न दारुमय परास्यन्ति हवन-
 कर्मणः दारुमयेनैव जुह्वति, तस्मात् स्त्रिय जाता परास्यन्ति
 परस्त्रीं प्रयच्छन्ति, न पुमानम्" । तस्मात् पुमानेव पैतृकस्य
 वित्तस्येष्टे, न दुहिता । किञ्च स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा
 विद्यन्ते, न पुंसः । प्रदीयते हि परस्त्रीं स्त्री, विक्रीयते च देवा-
 हिक्केन शुल्केन । "विक्रयथायमपत्यास्य मतिमान् को न

मस्यने । स्वल्पो वाय वहुर्थापि विक्रयस्त्वावदेव स ।” इति भगवता वासुदेवेनोक्तं ‘सुभद्राहरणे । तथा च ब्राह्मणमपि दर्शयति,—“चातुर्मास्येष्वनृत वा एषा करोति, या पत्न्युः क्रीता सती अन्ययान्यैश्चरति” इति, तस्माच्छुक्तेन प्रदानं विक्रयः कन्याया इत्युपपद्यते । अतिमर्गं परित्यागं, परित्यज्यते हि कन्या स्ववन्धुभिः, स्वयंवरे योऽवलितः स गृह्णातु, यो वा तुभ्य रोचते त हृणोष्वेति । स एष चतुर्याणामेव स्वयवरधर्मो नेतरेषा वर्णानामिति, स पुनरयमितरेषामपि वर्णानामदायाद्याहर्त्वे कन्याया लिङ्गं भवति । तस्मात् दायाद्यमर्हति कन्येति ।

“पुसोऽपीत्येके, शौन गेपे दर्शनात्” । यदुक्तं दानविक्रयातिसमैर्हेतुभिरदायादत्व स्त्रिया इति, धनेकान्त एषः, पुसोऽपि दानविक्रयातिमर्गं विद्यन्त एव । पुरुषोऽपि हि परस्मै दीयते । एवं श्रुतम्—“दत्तक्रीतकहृत्त्रिमक्षेत्रजोरमा पुवा” इति । तथा च “शौन गेपे दर्शनात्” शौन गेपे आख्याने बहुचानाम् । भारते च शून गेपस्य विक्रयो दृष्टः,— ‘विक्रीत मध्यम मन्ये’ इत्येवमादि । तथा च परित्यागोऽपि दृष्टः,—यथा विश्वामित्रेण मधुच्छन्द आदीनाम् । तस्मात् दनैकान्तिकत्वादेवैषा हेतूनामुभयोरपि दायाद्यत्वमित्येके मन्यन्ते ।

“अभ्राह्मतीवाद इत्यपरम्” आचार्यमतमिति वाक्य-गेप । यैवाभ्राह्मका भवति कन्या, मैव पित्र धनमर्हति, नेतरा सभ्राह्मका, पुरुषेषु हि पितुः पिण्डदातृषु तिष्ठन्तु न स्त्री धनमर्हति, सा हि परकीय वशं वर्हयति, न स्वम्, तस्मात् दनो नार्धभागिनी । अभ्राह्मकाया पुनरय विशेषः,—अभ्राह्मकायाः पितुरन्यः पुत्रो नास्तीति दोहित्रः पिण्डदानादिषु

कार्यं स्ववतिष्ठते इति भवत्यर्थभागिनी अभ्राटका दुहिता ।
तदुक्तम्,—‘पितृभृजेत् पुत्रिकामनपत्योऽग्नि प्रजापति
चेद्वाऽष्मादर्थमपत्यमिति सवाद्याभिसन्धानमात्रं पुत्रिका’
इत्येकेषामिति ॥

निगममव्येतस्मिन्नर्थे उदाहरन्ति,—“अभ्रातर इव योषा
स्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः”—इति । निगमस्य समाप्तोऽर्थमात्रं,
—“अभ्राटका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदा-
नाय हतवर्त्मन इति” । अस्यामृचि “अभ्राटकाया”
कन्यायाः “अनिर्वाह” अनिर्वहण विवाहनिषेध इत्यर्थः ।
“श्रीपतिक” उपमया दर्शितः, अभ्रातर इवेति । “अमूर्था
यन्ति जामयु सर्वा लोहितवाससाः । अभ्रातर इव योषा
स्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः (अ० स० १, १०, १) ॥” इयमथवणा
प्रथमभागवदनरागिणी या स्त्री भवति, तस्या तत्प्रतिकार
कर्मणि विनियुष्यते । ‘अमूर्था’ ‘यन्ति’ स्रवन्ति नाभ्यो रक्त-
मज्जमधिरता स्त्रिय इवातिलोहितवस्त्रा ‘सर्वा’ एता
तिष्ठन्तु उपरमन्तु हतलोहितवहनमार्गाः, अस्य मन्त्रस्य
वीर्येण । कथम्युनस्तिष्ठन्तु ? ‘अभ्रातर इव योषा’ यथा
काश्चिदभ्राटका योषा हतवर्तृवशमार्गास्तिष्ठन्ति सन्तान-
कर्मणि पिण्डदानाय, एवमेता नाद्य तिष्ठन्त्विति । एव
मस्या मृचि अभ्राटकाया अनिर्वाह उपमया लिङ्गती दर्शितः ॥
“तस्य” अनिर्वाहस्य “उत्तरा” ऋक “भूयसे” बहुतराय
“नि” निर्विवाच्य “वचनाय” ॥ ४ ॥

अभ्रातेषु पुंसु एति प्रतीचौ गन्तुं शक्यं
सुनये धनानाम् । ज्ञायेत् पत्यु उशती सुवासा

उपा हृस्वेव निरिणीते अशः ॥ अभाटकेषु
 पुंसः पितनेत्वभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डहा-
 नाय नयति गर्त्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षि-
 णाजी गर्त्तः सभास्याणुर्गुणातेः सत्यसङ्गरो
 भवति तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति तां
 तवाक्षैराप्नन्ति सा रिक्त्यं लभते श्मशानसञ्च-
 योऽपि गर्त्तं उच्यते गुरतेरपगूर्णो भवति श्म-
 शानं श्मशयनं श्मशरीरं शरीरं श्मणातेः श्मना-
 तेर्वा श्मशु लोम श्मनि स्थितं भवति लोम लुना-
 तेर्वा लीयतेर्वा नोपरस्याविष्कुर्याद् यदुपरस्या-
 विष्कुर्याद्गच्छेत् षाः स्यात् प्रमायुको यजमान इत्यपि
 निर्गमो भवति । रथोऽपि गर्त्तं उच्यते गृणातेः
 स्तुतिकर्मणः । स्तुततमं यानम् । आरोहथो
 वरुण मित्रं गर्त्तमित्यपि निर्गमो भवति ।
 जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा षट्काले-
 षूधा हसनेव दन्तान् विट्गुते रूपाणोति
 चतस्र उपमा नाभाचीमुपयच्छेत् तोकं ह्यस्य
 तद्भवतीत्यभाटकाया उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः
 पितुश्च पुत्रभावः पिता यत्र दुहितुरप्रप्तावा
 रेतःसिद्धं प्रार्थयति सन्ध्यात्यात्मानं सङ्गमैर्न

मनसेत्यथैतां जाय्या रिक्थप्रतिषेधं उदाह-
रन्ति ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

अभ्रातेव पुत्र इति । दौर्घतम पुत्रस्य कक्षीयत आर्षम् ।
त्रिष्टुप् । औपसी । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । 'अभ्रातेव
पुत्र' यथा अभ्राटका कन्या दत्तापि सती पित्रा, स्त्रीहतापि
भर्ता, पुत्रः 'प्रतीची' "पितृन्" एव पितृवशमेव "अभितुस्त्री
एति" "सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय नयति" पतिवंशमित्यर्थः ।
सा हि पितृवशं पुत्रैः पौत्रैश्च वर्धयति, न भर्तृवंशमिति,
तस्मादभ्राटका पैटक दायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते । "गर्तारु-
गिव मुनये धनानाम्" । "गर्तारोहिणी इव" काचित् "दाक्षि-
णात्या स्त्री" सा यथा "गर्तः सभास्त्राणुः" तमारोहति
'सनये' सन्धये 'धनानाम्' । एवम् 'उषाः' अपरकाले रात्र्या
नभ आरोहति । किञ्च 'जायेव पत्य' उगती सुवासा' ।
यथा जाया पत्ये भर्ते सुवासा भूत्वा ऋतुकाले आत्मानं दर्श-
यति एवमुषा आत्मानं दर्शयति जनानाम् । किञ्च 'उषा हृषेव-
निरिणीते अष्टः' । यथा हसना हसनस्वभावा दन्तान् आत्मनो
दर्शयति, एवमुषा अपि आत्मनोऽन्तर्भूतानि सर्वद्रव्याणां
रूपाणि विद्वन्नुते, शर्वरेण तमसा दिग्धानि सर्वद्रव्याणि
प्रकाशोदकेन धीतानीय करोति ॥

"चतस्रः" एताः "उपमाः" अन्यासृचिः—अभ्रातेव पुत्र
इत्येका । गर्तारोहिणीवेति द्वितीया । जायेव पत्य इति
तृतीया । हर्षवेति चतुर्थी । अत्र प्रथमोपया अभ्रातेव पुत्र
इत्यनया अभ्राटकाया अनिर्वाहो लिङ्गप्रते, यथा अभ्राटका
पितृनेव प्रत्येति न पतिम्, एवमुषा आदित्यमेव प्रत्येति ।
एवमभ्राटका कन्या यस्मिन्नेव वंशे उत्पन्ना भवति, तमेव

प्रकाशयति-वर्धयति, न भर्तृवंशम्, इत्येवमुपमया, तस्मिन्
 वीटव्यै तदुपप्रदर्शितं भवति, पुचार्यत्वाद् विवाहस्य, तस्य
 दवर्धयित्वाद् भर्तृवंशस्य, वर्धयित्वाच्च पितृवशस्य, यथा
 वका पितृदायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तस्य तत्त्वमाचष्टे,—“गर्तः सभास्याणु” इति,
 अक्षनिर्घणषीठमित्यर्थः । “गृणातेः (क्रा० प०)” स हि
 “मत्वसङ्गरो भवति” सङ्गोर्ध्वते हि तत्र सत्यमिदमत्र पतित-
 मिदमत्र न पतितमित्येवं प्रायेण कितवास्तवानृतं ब्रुवते ।
 “तम्” एवंलक्षणं गर्तमारोहति या स्त्री, सा गर्तारुगित्यु-
 च्यते । तदेतद्गर्तस्य सभास्याणोरारोहणं रिक्थलाभहेतुर्दाञ्चि
 णात्येषु अपुत्राया अपतिकायाः स्त्रियाः प्रसिद्धम् । तयैव
 प्रसिद्धा निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थयापि क्वचिन्नन्तार्थी
 निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति । “तत्र या अपुत्रा
 अपतिका सा आरोहति” त सभास्याणुम्, तत्र कितवमध्ये
 अवस्थित या अपुत्रा स्त्री, या अपतिका, सा आरोहति तस्मि
 नुपविशतीत्यर्थः । ततः “सा” भर्तृवन्भ्यः सकाशात् “रिक्थ
 लभते” यस्तस्या भर्तृसक्तो घनायस्तम् । एवमसौ सनये
 लब्धये घनाना गर्तमारोहति ।

गर्तप्रसक्तं सुच्यते,—“अशानसङ्घयोऽपि गर्तं उच्यते” ।
 “गुरतेः (तु० आ०)” उद्यमनार्थस्य । स हि लोकविनाशाय
 भ्युद्यत इव भवति । यानि हि तत्र पिशाचादीनि सत्त्वान्या-
 द्द्वितानि भवन्ति । तानि जनमरहमाशानते, म्रियमाणेषु
 जनेषु तानि प्रसुदितानि भवन्ति । “अशानं, अशयनम्”
 इत्याशानप्रसक्तमुच्यते । तत्र हि अश श्रेतेऽपेति अशयनं सम
 तत् अशानमित्युच्यते । अशयन्दार्थमाह,—“अश शरीरम्”
 इति । तद्वि तत्र श्रेते, तत्र हि तद्विचिष्यते अशयनं सम ।

“शन्नातेर्वा” इति कृतव्याख्यानमपि पुनराह सुख्यत्वादस्य । तत्र औपमिकं वृत्रसम्बन्धात्, न हि वृत्रस्य सुख्यं शरीरम् । श्मशान-
 ष्टप्रसक्तं निराहं,—“श्मशु लोम” इति, तद्धि “श्मनि” शरीरं
 “त्रितं भवति” । पर्यायप्रसक्तं निराह,—“लोम तुनातेः
 (क्राया, उ०)” तद्धि लूयते । “लीयतेर्वा (दि० भा०)” तद्धि
 शरीरं लीयते ॥

तत्र निगममपि चोदाहरन्ति,—श्मशानसञ्चयोऽपि गत्तं
 इति “नोपरस्त्राविष्कुर्याद् यदुपरस्त्राविष्कुर्याद् गत्तेष्टाः
 स्यात् प्रमायुको यजमानः” इति । उपर इति यूपस्यातदप्रदेश
 उच्यते, “पञ्चमभागोऽपरा यूपा.”—इति द्युक्तम् । तदतदं
 रूपस्य नाविष्कुर्यादित्यर्थः । पाशभिस्तदवच्छादनीयं वर्हिषा
 च । यदि पुनरुपरस्य कश्चिदप्यवयवमाविष्कुर्यात् ‘गत्तेष्टाः,
 गत्तं प्रतिष्ठः श्मशानप्रतिष्ठः, ‘प्रमायुक.’ प्रमरणधर्मयुरेव
 यथाविहितादायुषो यजमानः स्यात् । “इत्यपि निगमो
 भवति” अव्ययमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः ।

“रथोऽपि गत्तं उच्यते” । “गृणातं.” स्तुत्यर्थस्य । तद्धि
 “स्तुततमं यानम्” अस्त्रादिभ्यो यानेभ्यः सुष्ठतरं हि तेन
 गम्यते । रथोऽपि गत्तं इत्यस्त्रिदशैरे “आरोहयो वरुणमित्रं गत्तं-
 मित्यपि निगमो भवति” । “हिरण्यरूपमुपसृजो व्युष्टावयः-
 स्थूणमुदिता सूर्यस्य । आरोहयो वरुणमित्रं गत्तं मर्त्य-
 ज्ञाश्चेदिति इति च ।”—इति (ऋ० सू० ४, ३, ३१, ३) ।
 अतश्चिदात्रेय एतया विष्टुभा मित्रावरुणावस्तौत् । राजसूये-
 ऽभिवेचनीयो नाम क्रतुः, स तत्र यजमानस्य रथमारुह्यत
 गृहीतेपुधनुष्की वाह्यं अनया अभिमन्वेत । तावैवात्र मित्रा-
 वरुणावधिदेवताभिप्रायेण । एव ज्ञाह,—मित्रोऽसीतीय-
 मभिमन्वयति मित्रस्य चेतद्रूपम्, वरुणोऽसीतीम वरुण्यै

तद्रूपमिति, तावुच्चेते । हे 'मित्र ! वरुण !' 'हिरण्यवर्षम्' 'उपसो व्युष्टौ' उपसो व्युच्छेदनकाले 'उदिता' च उदयकाले 'सूर्यस्य' यौ युवामेतस्मिन् काले एवरूपम् 'अयःसूक्तम्' अयोमयं गत्तं सूणं सूं 'गत्तं' रथम् 'भारोद्दयः' तौ युवा ब्रवीमि समाप्येव रथं गत्तमेतस्मिन् विधावद्भूतं तत्स्वरूपमेव साम्प्रतमारोहतम्, 'अतः' एतमारुह्य 'चक्षाधे' कुरुतमित्यर्थः । 'अदितिं दितिश्च' अदीनमनुपचीणमात्मपक्षं दीनश्चोपचीणमभिन्नपक्षमित्यर्थः ॥

“गत्तः सभास्याणः”—इत्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तं सुक्तम् ।

“जायेव पत्युः उगती सुवामो उपा ह्रस्वे निरिणीते अशुः”—इति । अयमप्यहं च । पूर्वमेव व्याख्यातो भाष्यकारव्याख्यानुक्रमं भित्वा अस्माभिः, तथा ह्युच्चायस्याप्यैकवाक्यता न विच्छिन्ना भवेदिति ।

“अतस्य उपमा.”—इति यदुक्तं भाष्यकारेण, तदपि परि-संख्याय ताः उपपादिताः अस्माभिः । एवम् “अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची”—इत्यनेन पादेनास्माच्चि अनिर्वाही दर्शितः ।

अन्यथापि चोक्तम्,—“नाभ्रावकामुपयच्छेते लोकं अथ तद् भवति—इति” । अयमस्मिन् वाक्ये ‘नाभ्रावकामुपयच्छेते’—इति प्रत्यक्ष एवोपयमनप्रतिषेधो विवाहार्थे पाणिग्रहणप्रतिषेध इत्यर्थः । पूर्वयोर्हि मन्वयोरुपमया लिङ्गतो विवाहप्रतिषेधो दर्शितः, एतास्मिन् वाक्ये साक्षादेव प्रतिषेधः आह्वय विधानेनैव नाभ्रावकामुपयच्छेतेति । अत इदमुक्तम्,—“उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः”—इति ।

आह,—ऋणुपयमनप्रतिषेध एव ? नैत्युच्यते,—“पितृव

पुत्रभावः” प्रत्यक्षं श्रूयते । कथम् ? “तोकं ह्यस्य तद् भवति”
—इति । तोकमित्यपत्यनाम । यदपत्यमभ्राह्मणायाः पितु-
र्भवति, नेतरस्य वोढुः, इत्येवमितरस्य विवाहप्रतिषेध एव
नेत्युच्यते पुत्रभावादितरस्य च । पुत्रिकापितुरपत्यप्राप्तिरिति ।
तस्मादुपपन्नं भवति,—यैवाभ्राह्मणी, सैव पैदकं धनमर्हति
नेतरिति ॥

अधुना योऽसौ शासहङ्गिरित्यस्या ऋचः उत्तरोऽर्धं
उत्सृष्टः, स एवाभ्राह्मणावादपक्षेणैव निरुच्यते । पूर्वोऽपि च
शासहङ्गिरित्ययमभ्राह्मणीवादपक्षेणैव योजयितव्यः । एष
एव हि स्थितः पक्षः । तस्या एव ह्यभ्राह्मण्या यः पुत्रो
भवति, तमेव पुत्रिकाविधानेन कृताभिमन्थित्वात् पौत्रो
ममायमिति अपुत्रं सन् मातामह उपागच्छति, नेतरान्
भ्राह्मणीपुत्रान्, अन्यथा सर्व एव हि वोढारो अपुत्राः स्युः-
ततो विवाहपरित्रयो व्यर्थ एव स्यात् । अथवा सर्व एव
लोकोद्गममुपायण एव स्यात् । किञ्च पुत्रिकापितुरपि या
भार्या सान्यस्य दुहितेति तस्यामपि या जायते सा मातामह
स्यैव, नेतरस्य पुत्रिकापितुः स्यात् । अनिष्टं चैतत् सर्वम् ।
तस्माद् यैवाभिसन्धिपूर्वकं धर्मेण पुत्रिका क्रियते, तस्या एव
पुत्रो मातामहस्य भवति, न सर्वस्या इति, सैव च दाया-
यार्हा, भ्राह्मणी । अत इदमुच्यते,—“पिता यत्र दुहितुः”
इति । ‘पिता’ ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘दुहितुः’ “अप्रदत्ताया”
प्राक् प्रदानादित्यर्थः । “रत सेक” रतसः सेकारं यो दुहि-
तरि रतः सिञ्चति त जामातर “प्राजयति” प्रमाधयति, प्रक-
ल्पयति, उपवर्त्तयतीत्यर्थः । तदा तस्मै ता दुहितरं ददत्
किं करोति ? “ऋशुगस्ये न्न मर्त्ता दधुन्व” “सन्धधाति”
अभिसन्धधाति “आत्मानम्” यदत्रापत्यमुत्पत्स्यते तन्ननेति ।

कथम्पुनरभिसन्ध्यात्मानमिति 'संश्रग्न्येन' "मनसा शङ्-
मेन" मनसा विगतापुत्रत्वसन्तापेन चेतसा,—नाहमपुत्रः,
इयमेव पुत्रिका मम पुत्र, यो ज्ञान्यामुत्पद्यते, स पौत्रो मम
भविष्यति इत्येव सुखेन मनसा सन्ध्यात्मानं तस्या पुत्रि-
कायाम् । तत्रैव सति यस्तस्यामेव कृतपुत्रिकाधर्मिण्या-
मुत्पद्यते दोहिव, तमेव नसा ममायमित्येव सुपगच्छति
मातामह, न सर्वानेव दोहिवान्, भ्रातृभत्या अपि स तस्या
एव पुत्रो मातामहस्य भवति, न सर्वस्याः, इति सैव च दाया-
व्याहर्त्ता, नेतरा । स एव च मुख्यया वृत्त्या मातामहस्येव
पौत्रो भवति, नेतरि भ्रातृमतीपुत्रा । ते हि गोण्या वृत्त्या
जनयितुः पितु पुत्रा सन्तो मातामहस्य पौत्रा इत्युच्यन्ते
कदाचिन्नोके शास्त्रे वा ॥

तत्रैव सति "अद्वादङ्गात् सम्भवसि" "आत्मा वै पुत्र
नामासि" इत्येवमादिषु गोण दुहितु पुत्रत्वमुच्यते । किञ्च,
यदि दुहिता पुत्रेण अविशिष्टा एव स्यात्, ततो दुहितेति
विशेषसमाख्या नैव स्यात्, अस्ति चेयम् । यस्माद् विशिष्ट-
तरं पुत्रो दुहितु सकाशादित्युपपद्यते ।

यदपि चोक्तम्,—“अविशेषेण पुत्राणा दायो भवति”—
इति, तदप्यभ्रातृमतीपत्ने द्रष्टव्यम् । अथवा वेद-
वेददृष्ट एव धर्मो ज्यायान्, न स्मृतिदृष्ट ॥

तस्मिन् वेदे "अथेता जाम्या रिपु र्थप्रतिषेध उदाहरन्ति"
धर्मविद,—येयस्य वक्ष्यमाणा (६ ख०) "न जामये तान्"
—इति । अथशब्दो विशेषाधिकारायः । "ज्येष्ठ पुत्रिकाया
इत्येके"—इति । यदि उत्पद्यताया पुत्रिकापितरन्वो पुत्रा
जायेरन्, तदा विनागकाले ज्येष्ठ भाग पुत्रिकायै च दद्यात्,
यथाभागमित्येवान् पुत्रान् विभजेत्, अभागा एव त्वितरा

दुहितर इति । तदेतदनयर्चा निरुच्यते यथा दुहितृणां भागो नास्तीति—। ५ ॥

न जामये तान्त्रो' रिक्थमारैक् चकार
 गर्भं' सनितुर्नि' धानम् । यदौ' मातरो'
 जनयन्तु वद्धि' मन्यः कर्त्ता सुद्यतो'रन्य
 ष्टन्वन् ॥ न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां
 जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्भक्तिकर्मणो
 निर्गमनप्राया भवति तान्त्र आत्मजः पुत्रो विक्थं
 प्रारिचत् प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्ह-
 स्तग्राहस्य । यदौ' मातरो'ऽजनयन्तु वद्धि'-
 म् । पुत्रमवद्धिं च स्त्रियमन्यतरः सन्तानकर्त्ता
 भवति पुमान् दायदोऽन्यतरोऽर्द्धयित्वा जानिः
 प्रदौवते परश्चौ ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३, १ ॥

न जामये इति । “न ‘जामये’ भगिन्यै” “तान्त्रः आत्मजः”
 आत्मनो धियो जातः । स आत्मजः किं करोति ? इति,
 ‘रिक्थम् आरेक्’ । ‘रिक्थं’ पैलकं धनं ‘न’ “प्रादात्” न
 प्रददौ । किन्तुहिं तस्या करोति ? इति । उच्यते,—‘चकार
 गर्भं सनितुर्निधानम् । “सनितुः हस्तग्राहस्य” भगिनीभर्तुः
 प्रसवममर्था करोति, पुण्यातीत्यर्थः । किञ्च, ‘यदौ मातरः’ यत्
 पुत्रद्वयं मातरो जनयन्ति, “वद्धि” च वीटारं “पुत्रम्”
 “अवद्धिं च” अर्वाङ्गीं स्त्रियम्, तयोर्द्वयोरपि वीटवोद्गोः

“मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” । मनुष्याणां नामानि ‘मनुष्यनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्योऽपत्यनामभ्यः, अपत्यान्थे व हि विवृद्धानि सन्ति मनुष्या इत्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘पञ्चविंशतिः’ पञ्च च विंशतिश्च पञ्चविंशतिः (२५) । कर्तव्यानि पुनस्तानि ? “मनुष्याः, मराः”—इत्येवमादीनि ॥

आह,—“मनुष्याः कश्मात्” ? उच्यते,—“मत्वा” ज्ञात्वा, तत एते “कर्माणि” “सोध्यन्ति” तद्यन्तीत्यर्थः । अथवा “मनस्यमानेन” प्रजापतिना “सृष्टाः” । “मनस्यतिः पुनः” अयं धातुः “मनस्वीभावे” । मनस्वीभावो नाम प्रहृष्टेन प्रहृष्यतां प्रजापतिनैते सृष्टाः । अथवा “मनोरपत्य” मनुष्याः “मनुषो वा” ॥

“तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति” सन्दिग्धाः, तत्रेयमृगुदाहरणम् । तद्यथा,—॥ १ ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुरां
अभिदेवा असाम । ऊर्जाद उत यज्ञि-
यासुः पञ्चजना ममं ह्योत्रं जुषध्वम् ॥ तदद्य
वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम देवा
असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेष्व इति वापि
वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन
तद्वन्तः सोर्देवानसृजतं तत् सुराणां सुरत्व-
मसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति
विज्ञायते । ऊर्जाद उत यज्ञियासुः । अन्ना-
दाद्यं यज्ञियाद्योर्गित्यन्नानामोर्षयतीति सतः

पक्वं सुप्रष्टुक्ष्मिति वा । पञ्चजना मम
 श्रोत्रं जुषध्वं गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा
 राक्षांस्यीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम
 इत्यौपमन्यवो निषादः कक्षान्निषस्यमश्निन्
 पापकमिति नैरुक्ताः । यत् पाञ्चजन्यया
 विशा । पञ्चजनोनया विशा पञ्च पक्का
 सङ्ख्या स्त्रीपुन्नपुंसकेष्वविशिष्टा बाहुनामा-
 न्युत्तराणि द्वादश बाहू कक्षात् प्रवाधत आभ्यां
 कर्माण्यङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिरङ्गु-
 लवः कक्षाद्ग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालि-
 न्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति बाहुना
 भवन्तीति वाञ्चना भवन्तीति वापि वाभ्यञ्चना-
 देव स्युस्तासामेषा भवति ॥ २ ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“असुराः असुरता स्थानेषु” ते हि न सुहृत्ताः स्थानेषु, अपत्ता इत्यर्थः । अथ “वा” “अस्ताः स्थानेभ्यः इति” प्रस्थाविरता देवैरित्यर्थः । “अपि वा असुरिति प्राणनाम” । स हि “अस्त.” चिप्र इव “शरीरं भवति” तस्य हि तत्र नित्यमवस्थानमित्यभिप्रायः । “तेन” हि “तद्वन्त.” भवन्ति । रो मत्वर्थे । अथवा इदमन्यद् ब्राह्मणोक्तं निर्वचनं स्यात् “सोदंवानसृजत” सुरिति प्रशस्तनाम । प्रशस्तादात्मनः प्रदेशात् प्रजापतिः सुरानसृजत्, ऊर्ध्वेभ्यः प्राचेभ्यः । तदुक्तम्,—‘ऊर्ध्वसुदृष्टणम् पूर्वपक्षः पश्चदशः; तेन “सोदंवानसृजत तत् सुराणां सुरत्वम्”—इति विज्ञायते । एवमेव प्रातिलोभ्येन “असौरसुरानसृजत” । असुरिति प्रशस्तपतिपेधः । अप्रशस्तादात्मनः प्रदेशात् प्रजापतिरसुरानसृजत । तदुक्तम्,—‘अर्वाद् वा तिरदपरपक्ष’, तेन असुरानसृजत’—इति । “ऊर्जाद् उत यन्निघास’, अन्नादाद्य यन्निघास’ । “ऊर्गित्यत्रनाम” तद्दि “ऊर्जयति” बलिष्ठं करोतीत्यर्थः । अथ “वा” “पक्कम्” एतत् “सुप्रहक्कम्” भवति “इति” ककाररेफसामान्यात् पश्चैर्ब्रह्मतेर्वा स्यात् । इयोरपि वा तद्दि पक्कं सन्सृदुत्वात् सुच्छेद्यं भवति ।

“पश्चजना मम ह्योत्र जुषध्वम्” । एतदत्र सन्देहपदमैकं सुबुद्ध्यं प्रदर्शितम् । “गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षासीत्येके” मन्यन्ते । “वत्वारो वर्षा, निषादः पञ्चमः,—इत्यौपमन्ययः” । निषय इतीति निषादः प्राञ्चिबधजीवनः । अथवा “निषस्यमग्निन् पापकमिति” निषादः सौधन्यनाः इत्येके मन्यन्ते । स च रश्चकार । “रश्चं ये चक्रुः सुहृत्तं मुचेतमोऽर्षिहरन्तं मनेसुस्यरिध्याम् । तां ऊर्ध्वं रश्चं सर्वतस्य पीतयथा यो वाजा ज्वभको वेदयामसि ।”—इति (श्व० सं०

३, ७, ७, ३) । तच्च भिन्नकालमाधानं श्रूयते,—“वर्षाद् वर्ष-
कारः” । “ऋभूषां त्वा इति रथकारस्य” इति च मन्त्रमेव,
“स्रीधन्वना ऋभवः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)”—इति च
मन्त्रलिङ्गात् ।

यथा तु पञ्चजनगन्धेन मनुष्या एव निषादपञ्चमा वर्षा
उच्यन्ते, तथैव निराह,—“यत्पाञ्चजन्यया विघ्नेन्द्रे घोषा
असृक्षत । असृषाद् बर्हणा विषो३ यो मानसु स क्षयः ॥”
—इति (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १) । प्रगाथेन दृष्टा । इयमनु-
ष्टुप् । ऐन्द्रो । पृष्ठस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतौययस्त्रस्य प्रतिप-
देवा । ‘यत्’ यदा “पञ्चजननीनया विश्वा” पञ्चजनसमुदाठल-
क्षणया सहितैः स्तोत्रभिः ऋत्विग्भिः अवर्यति ‘इन्द्रे’ वर्षा-
रिभिः ‘घोषाः’ स्तुतोः ‘असृक्षत’ असृज्यन्त । निषादपञ्चमा
वर्षा आर्त्ताः सन्तो वर्षाभावे असृज्यन्ते इन्द्रम्—‘वर्षे भगवन् !’
—इत्येवमर्थयन्तः । अत इदमुक्तम्,—यदा पाञ्चजन्यया विश्वा
सृष्ट घोषा ऋत्विग्भिः असृज्यन्तेति । तदा किम् ? इति । तदा
उपश्रुत्व स इन्द्रः ताभिः प्रह्लादितचेताः ‘असृणात्’ अहन्
वर्षार्थं मेघान् । ‘बर्हणा’ परिहृत्वेन वज्रैश्च, परिहृत्त्वानि वा
मेघजालानि ‘विप.’ विपाट्, पितामेघानां मेघावी वा ‘सृ’

शात् । अनादृष्टिद्वारेणास्य जगतः विनाशो मा भूत् कथञ्चामि-
त्वभिप्रायः ॥

“पञ्च पृक्ता सङ्ख्या” । सा हि “स्त्रीपुत्रपुंसकेष्विविष्टा” ।
एव श्वति । तद्यथा—पञ्च स्त्रियः, पञ्च पुरुषाः, पञ्च कुलानि
इति । एव पञ्चशब्दे स्त्रीपुत्रपुंसकेषु विशेषो नास्ति ॥

“बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश” । बाह्वीर्नामानि ‘बाहुना-
मानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो मनुष्यनामभ्यः । मनुष्याणामेव
हि भवन्तीति मनुष्यनामभ्य उत्तराणि ‘बाहुनामानि’ ।
कियन्ति पुनस्तानि ? ‘द्वादश’ द्वे ष दश च द्वादश । कत-
मानि पुनस्तानि ? “आयती, चयाना, अभीशू”—इत्येव-
मादीनि । आभिशीभवतः कर्मभिरैताविति आयती । श्वा-
यितारौ कर्मणा श्वाना । अभीशू अभ्यशुवाते कर्माणि ।
इत्येवमादि योच्यम् ॥

आह,—“बाहू कस्मात्” ? उच्यते,—“प्रबाधत आभ्या
कर्माणि” प्रकर्षेण बाधते प्रक्षिपयत्याभ्यां कर्माणि ॥

“अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः” । अङ्गुलीनां नामानि
‘अङ्गुलिनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो बाहुनामभ्यः, बाह्वी-
रेव अङ्गुलयो भवन्तीति बाहुनामभ्य उत्तराणि अङ्गुलिना-
मानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘द्वाविंशतिः’ द्वे च विंशतिय
द्वाविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि ? “अपुण्ड्रः, अख्यः, क्षिपः”
—इत्येवमादीनि । बाह्वये अवस्थिता श्वन्त्येताः कर्मा
शीति अपुण्ड्रः । अख्यः परिमाणात् एताः । क्षिप्यते आभि.
क्षेप्यं द्रव्यमिति क्षिपः । इत्येवमादि ।

आह,—“अङ्गुलयः कस्मात्” ? उच्यते,—“अप्रगामिन्यो
भवन्ति” अप्रे ह्येताः कर्मसु गच्छन्ति । अथ“वा” “अप्रगा-
लिन्यो भवन्ति” अप्रे ह्येता गलन्ति उदकानि । “अप्रका-

रिण्यो वा भवन्ति” अग्रे ह्येताः कर्माणि कुर्वन्ति । “अङ्गना भवन्ति वा” तथाहि,—यो ह्येताभिरभिहन्यन्तेऽसावङ्गित इव भवन्ति । “अपि वा अभ्यञ्जनादेव स्युः” एता हि तं तमर्षं भाभिसुन्येनाञ्चन्ति गच्छन्ति । ये तु “अभ्यञ्जनाः”—इत्यभिधीयन्ते, तेषामभ्यञ्जत आभिरिति ॥

“तासाम्” अङ्गुनीनाम् “एषा” निर्वाचिका ऋक् “भवति”
—। २४

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो
दशयोजनेभ्यः । दशाभौशुभ्यो अर्चतानरेभ्यो
दश धुरो दश युक्ता वहङ्गः ॥ अवनयोऽङ्गु-
लयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयन्ति
कर्माणि योक्त्राणि योजनानौति व्याख्यातमभौ-
शवोऽभ्यन्नुवते कर्माणि । दश धुरो दश
युक्ता वहङ्गः । धूर्ध्वितेर्वधकर्मण इयन्नपीतरा
धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेवा क्लान्ति-
कर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादशान्ननामान्युत्तरा-
ण्यष्टाविंशतिरन्नं कस्मादानतन्भूतेभ्योऽत्तेर्वा-
त्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश । बलनामान्यु-
त्तराण्यष्टाविंशतिर्वलं कस्माद्बलं भरं भवति
विभक्तं धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव धनं
कस्माद्दिनोतीति सतो गोनामान्युत्तराणि नव
क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश क्रोधनामा-

न्युत्तराख्येकादश गतिकर्माण्युत्तरे धातवो
 द्वाविंशतं क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः
 क्षिप्रं कक्षात् सङ्क्षिप्तो विकर्षोऽन्तिकनामान्यु-
 त्तराख्येकादशान्तिकं कक्षादानौतं भवति सङ्-
 ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामः
 कक्षात् सङ्ग्रामनाद्वा सङ्ग्रामाद्वा सङ्गतौ ग्रामा-
 धितिः वा तत्र खल इत्येतस्य निगमः भवन्ति
 ॥ ३ ॥

दशावनिभ्य इति । अवनय इत्येवमादीनि नद्यादिना-
 मभिः सन्दिह्यते, तदर्थमिदमुदाह्रियते । त्रिष्टुप्पा । अर्षु-
 दस्य काद्रवेयस्य सपस्यापेम् । धावस्तुती विनियुक्ता । दशभि-
 रवनिभिः ये उपचर्यन्ते प्रावाणः, सोमाभिर्पयंकर्मणि प्रहृत्ते,
 ते दश अवनयः, तेभ्यः 'दशावनिभ्यः' हे ऋत्विजः ! यूयमपि
 'अर्चय' स्तुतीः प्रोच्चारयतेत्यर्थः । एवमेव दशभिः कक्षाभिर्धै
 उपचर्यन्ते, ते दशकक्षाः, तेभ्यः 'दशकष्येभ्यः' अर्चत । दश-
 भिर्योक्तैः ये उपचर्यन्ते, ते दशयोक्ताः, तेभ्यः 'दशयोक्तेभ्यः'
 अर्चत । दशभिर्योजनैः ये उपचर्यन्ते, ते दशयोजनाः,
 तेभ्यः 'दशयोजनेभ्यः' अर्चत । दशभिरभौशुभिर्ये उप-
 चर्यन्ते, ते दशाभौशवः, तेभ्यः 'दशाभौशुभ्यः' अर्चत । 'अज-
 रभ्यः' अजरणधर्मभ्यः 'दश-धुरः' य एते प्रावाणः तेभ्यः अर्चत ।
 दशभिर्दशभिरङ्गुलीभिर्ये एते युक्ता वहन्ति प्रावाणः, तेभ्य
 एभ्यः 'दश युक्ता वहद्भ्यः' अर्चत ॥ इति समस्तार्थः ॥

अत्रैकपदनिरुक्तम् ।—“अवनयोऽङ्गुलयो भवन्ति” ता हि

“भवन्ति कर्माणि” रक्षन्ति भवयन्ति वा क्षिपयन्तीत्यर्थः । “कक्षा” अङ्गुलय एव, ता हि “प्रकाशयन्ति कर्माणि” प्रकटीकुर्वन्तीत्यर्थः । “योक्ताणि”—इत्येतत् पदं “योजनानि इति” अनेन पदेन व्याख्यातम् । योजनानौत्येतत् निमदसिद्धमेव । “अभीश्व” अपि अङ्गुलय एव, ता हि “अभ्यश्रुवते कर्माणि” व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । अनेकेनामभिरङ्गुलय एयोक्ता अनेकक्रियाशक्त्युपप्रदर्शनाय । एते यावाण एव मनेकक्रियायोगिनोभिरङ्गुलीभिर्गृहीतास्तदर्थमर्चतेति । “धूर्वते वधकर्मण” ध्वरति धूर्वतीति वधकर्मणु पठितम् । “इयमपीतरा धू” अनडुहादिसम्बन्धिनी । “णतस्मादेव” धातो वधकर्मण । सापि “विहन्ति वहम्” अनडुहोऽश्वस्य वा । “धारयतेर्वा” सा हि धारयत्यश्वमनडाहस्य ।

“कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश” । स्वस्वय पुरुषो व्याख्यात सबाहु साङ्गुल, त खलु काम एव प्रथममाविवेयेति उत्तरे कान्त्यर्था इत्यर्थः । यदपि ह्यकान्त भवति, तदप्यङ्गुलीभिरव कान्त क्रियत इत्यतोऽङ्गुलिनामभ्य ‘उत्तरे कान्तिकर्माण’ समान्नाता । कियन्त पुनस्ता १ इति । ‘षष्टादश’ षष्टौ च दश च षष्टादश (१८) । कतमे पुनस्ते ? इति । “वश्मि, उश्मसि, अश्ववेति”—इत्येषमादयः ॥

“अश्वनामान्युत्तराणि षष्टाविंशति” । अश्वस्य नामानि ‘अश्वनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्य कान्तिकर्मभ्य, अश्वमव हि कान्त सर्वभावेभ्यो भवतीति कान्तिकर्मभ्य उत्तराणि अश्वनामानि । कियन्ति ह्यनस्तानि ? ‘षष्टा विंशति’ षष्टौ च विंशतिश्च षष्टाविंशति (२८) । कतमानि पुनस्तानि ? “अश्व, वाजः, पाज, प्रय, पूष” —इत्येषमादीनि । अश्व इत्यय निर्बन्धति । वाजयितव्य पूजयि

तद्यम् एतद् भोजनायोपस्थितं भवतीति वाजः । पीयत इति पाजः । प्रयः पानादेव ॥

आह,—“अन्नं कस्मात्” ? उच्यते,—“आ” आभिसुख्येन ह्येतत् “नतं” प्रह्वीभूतं भवति भोजनाय भूतानाम् । “अत्तेर्वा” अच्यते अत्ति च भूतानि, तस्मादन्नं तदुच्यत इत्युक्तम् ।

“अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दग्” । अन्नमेव ह्यद्यत इत्यन्नामभ्यः ‘उत्तरेऽत्तिकर्माणः’ समान्नाताः । कियन्तस्ते । इति ‘दग्’ (१०) । कतमे पुनस्ते ? “धावयति, भवति, वभस्ति”—इत्येवमादयः ॥

“बलनामान्युत्तराष्ट्रष्टाविंशतिः” । बलस्य नामानि ‘बलनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्योऽत्तिकर्मभ्यः, य एव ह्यदन्ति त एव बलवन्तो भवन्तोत्यत्तिकर्मभ्य उत्तराणि बलनामानि समान्नातानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘अष्टाविंशतिः’ अष्टौ च विंशतिय अष्टाविंशतिः (२८) । कतमानि पुनस्तानि ? “भोजः, पाजः, शवः”—इत्येवमादीनि । भोजः भोजतेर्वैभ्रतेर्वा । इत्येवमादि ।

आह,—“बलं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्धि “भरं भवति” धियते (भू० २०) द्वि सः, योऽवसिप्तो भवति । “विभर्त्तः” वा (शु० ३०) स एति ॥

“धननामान्युत्तराष्ट्रष्टाविंशतिरेव” । य एव बलवन्तो भवन्ति त एव धनं प्राप्नुवन्ति इति बलनामभ्यः ‘उत्तराणि धननामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘अष्टाविंशतिरेव’ (२८) । बलनामान्युत्तराष्ट्रष्टाविंशतिः इमान्यष्टाविंशतिरेवेत्येव शब्दः । कतमानि पुनस्तानि ? “मघम्, रेक्षः, रिक्षम्, वेदः”—इत्येवमभृतीनि । रिष्यत इति रेक्षः । अतिरिष्य-

मानमेतदिहैव तिष्ठति त्रियमाणश्चेति रिक्थम् । त्रियणी
सभ्यते एव इति वेदः । इत्येवमादीनि ।

आह,—“धनं कस्मात्” ? उच्यते,—“धिनोतीति घट्.”
सत इति कारकावधारणम्, धिनोतिस्तपणार्थः ।

“गोनामान्युत्तराणि नव” । नवां नामानि ‘गोनामानि’
। क्तेभ्यो धननामभ्यः, गाव एव हि प्रकृतं धनमिति धनना
मभ्य ‘उत्तराणि, गोनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘नव’
(८) । कतमानि पुनस्तानि ? “घञ्गा, टसा, उभ्रिया”—इत्येव-
मादीनि । घञ्गा घञ्जन्त्या भवति । इत्येवमादि निर्वच-
नम् । उक्तनिर्वचनो हि गोशब्दः, अतो गौः कस्मात् इति
न ब्रवीति ॥

“ऋध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश” । धनार्थमेव हि
गवार्थं च क्रोधो भवतीति गोनामभ्यः ‘उत्तरे’ ऋध्यर्थाः समा-
ञ्जाताः । कतमे पुनस्तौ ? इति । “रलते, डेलते”—इत्येव
मादयः ।

ऋध्यर्थासम्बन्धेनैव “क्रोधनामान्युत्तराणि” । कियन्ति
पुनस्तानि ? “एकादश” (११) । कतमानि पुनस्तानि ?
“हेड, डर, डणिः, त्यज.” इत्येवमादीनि । हे परे इत्यने-
नाविष्टो भवतीति हेडः । नीचेरनेन नरकं प्रति क्रियते
इति डरः । नीचेरनेन क्रियते नरकं प्रतीति डणिः । त्वज
त्वेनाविष्टो धर्मं लहतीति त्वजः । इत्येवमादिः ।

“गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशतम्” (१२२) ।
ऋषा एव सन्तः सुतरां मच्छन्तीति क्रोधनामभ्यः ‘उत्तरे’
‘गतिकर्माण’ समाञ्जाताः ।

“चिप्रनामान्युत्तराणि चङ्गिति.” । गतिसम्बन्धादेव
‘चिप्रनामाणि उत्तराणि’ समाञ्जातानि । कियन्ति पुन-

स्तानि ? 'षड्विंशति.' षट् च विंशतिश्च षड्विंशतिः (२६) ।
 कतमानि पुनस्तानि ? "नु, मधु, द्रवत्"—इत्येवमादीनि ।
 नुश्च इव चिप्रं गच्छतीति नु । मां चिषीति मां चिषीतीति
 सर्व एव हि चिप्रगामिन भन्यन्ते इति मधु । द्रवत् द्रवतः ।
 इत्येवमादि ॥

आह,—“चिप्रं कस्मात्” ? उच्यते,—“विकर्षं.” विकष्टो
 विचिंसोऽर्थः, “सहितं.” चिप्रमुच्यते ॥

“अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश” । य एव हि चिप्रं
 गच्छति, स एवाभिप्रेतार्थस्य अन्तिके समीपे भवन्तीति
 चिप्रनामभ्य. ‘उत्तराणि’ ‘अन्तिकनामानि’ । कियन्ति ?
 ‘एकादश’ (११) । कतमानि पुनस्तानि ? “तडित्, आसात्”
 —इत्येवमादीनि । ताद्यतेऽस्मिन् प्रदेशेऽवस्थित इति तडित्
 इत्युच्यते । अन्तिकप्रदेशोपासदः स आसात् । इत्येवमादि
 योज्यम् ।

आह,—“अन्तिक कस्मात्” ? उच्यते,—तद्धि “भानीतं
 भवति” सन्निकष्टत्वात् ॥

“संग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत्” । संग्रामस्य
 नामानि ‘संग्रामनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृत्योऽन्तिकना-
 मभ्य, अन्तिकीभूतानामेव हि संग्रामो भवतीत्यन्तिकना-
 मभ्य उत्तराणि संग्रामनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षट्-
 चत्वारिंशत्’ (४६) । कतमानि पुनस्तानि ? “रन्, विवाक्,
 नदन्”—इत्येवमादीनि । रणन्वयिन् शूरा इति रण ।
 विविधा शूराणामत्र वाग् भवतीति विवाक् । नदन्वयिन्
 शूरा इति नदन् । इत्येवमादि योज्यम् ॥

आह,—“संग्रामः कस्मात्” ? उच्यते,—“सङ्ग्रामनादा”
 सङ्गच्छन्ति हि परस्परैष्य तत्र योधा । “सङ्गरणाद् वा”

सम्पन्ति संशब्दायन्ते शूरा यत्र परस्परैश्च । “सङ्गतौ ग्रामा-
विति वा” । ग्राम इति सङ्घात इत्युच्यते । परस्परं जिजी-
वया समागतौ तत्र भवतः ॥

“तत्र” पट्टचत्वारिंशत्के संग्रामनामगणे “खले”—“इत्थ-
तश्च” नाम्नः, “निगमाः” सन्दिग्धाः “भवन्ति” इतरोऽपि
धान्यखल इत्युच्यते संशामोऽपि । तत्रैवं सति पञ्चान्दधि
षष्ठ्यमाषायां ‘खले न पर्षान्’—इति व्यपदेशाद् विभावो
रुच्यते शस्यखलसंग्रामखलयोः—॥ ३ ॥

अभौश्च^१दमेकमेको^२ अस्मि निष्पाडुभौ^३ इा
किमुं चयः करन्ति । खले न पर्षान् प्रति-
हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रुवोऽनिन्द्राः ॥
अभिभवामौदमेकमेकोऽस्मि निष्पहमाणः सप-
त्नानभिभवामि द्वौ किं मा चयः कुर्वन्त्येक
इता सङ्घ्या द्वौ द्रुततरा सङ्घ्या चयस्तौर्णतमा
सङ्घ्या चत्वारश्चलिततमा सङ्घ्याष्टावन्नोतेर्नव
न वननीया नावाप्ता वा दश दस्ता दृष्टार्था वा
विंगतिर्द्विर्दशतः शतं दशदशतः सहस्रं सहस्रद-
युतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तमर्बुदो मेधो भव-
त्यरणमम्बु तद्दोऽम्बुदोऽम्बुमद्गातौति वास्वुमद्ग-
वतौति वा स यथा महान् बहुर्भवति वर्षेस्त दिवा-
र्बुदम् । खले न पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि । खल
इव पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि खल इति संग्राम-

नाम खलतेर्वा खलतेर्वायमपीतरः खल एत-
 आदेव समास्कन्तो भवति । किं मा निन्दन्ति
 शच'वोऽनिन्द्राः । यं इन्द्रं न विदुरिन्द्रो
 ह्यहमस्मानिन्द्रा इतर इति वा व्याप्तिकर्माण
 उत्तरे धातवो द्य तत्र द्वे नामनी आत्ताय
 आम्नुवान आपान आम्नुवानो वधकर्माण उत्तरे
 धातवस्त्रयस्त्रिंशत् तत्र वियात इत्ये तद् विया-
 तयत इति वा विर्यातयेति वा । आखण्डल
 प्रह्वयसे । आखण्डयितः । तडिदित्यन्तिक-
 वधयोः संष्टकर्म ताडयतीति सुतः ॥ ४ ॥

“अग्नीहोत्रमेकम्—ऽनिन्द्राः” । (षट् सं० ८, १, ६, २) ।
 वैकुण्ठस्येन्द्रपुत्रस्येयमार्षम् । जगती । दग्ग्राजस्य नवमेऽहनि
 निष्केवल्ये शस्यते । आध्यात्मिको मन्त्रः । “इष्ट” तावत् जगत्
 ‘एक’ एव अहम् ‘अभि अग्नि’ “अभिभवामि”, अभिभूय
 च भवामि । अस्य सर्वस्याहमेकोऽधिपतिरिव्यभिप्रायः । कथं
 पुनरभिभवाम्यहमेतत् ? “एकम् एकम्” निष्पाट् “निष्पृह-
 माणः” “सपत्नान्” शपून् निययेनाधिकं वाभिभवाम्नीत्यर्थः ।
 सहतिरभिभवार्थं ऋदन्ति । कथम्पुनरभिभवन् सपत्नानह-
 मस्य जगत आधिपत्ये वर्त्ते ? यावदेकं तावदागतं सन्तमेक
 प्याभिभवामि सपत्नम्, ‘अभी हा’ “हो” अध्यागतो एक एव
 “अभिभवामि” । “किम्” ‘उ’ “द्वयः” ‘करन्ति’ त्रयोऽपि
 युगपदागताः सन्तः एकाकिनोऽपि मम किं “कुर्वन्ति” ? न
 किञ्चिदपीत्यभिप्रायः । किञ्च ‘खले न पर्षान्’ गाधमाने

दृश्यमाने गम्यमानेऽपि । एकः खलशब्दः उपमानम्, उद्यमान-
मस्यभ्यात्, यथा 'खले' खलस्यानि कर्षकेण 'पर्षान्' बह्वनपि
सञ्चिताम् अप्रतिबन्धेन क्षुधेरन्, एवमहमपि भूरीनपि शत्रू-
नागतान् क्षणादेव तैरप्रतिबध्यमानः 'हन्मि' । तमेवम्प्रभावं
मन्तं मां "किं निन्दन्ति शत्रवः ?" नाह निन्दार्हः, स्तथोऽह-
मित्यभिप्रायः । अपि च "अनिन्द्राः", 'ये' माम् "इन्द्रं न
वेदुः" याथार्थ्यतः, ते कथमविज्ञायैव मा निन्दन्ति ? नैत-
द्याथ्यमित्यभिप्रायः । "अनिन्द्रा इतर इति वा" अथवा
अनिन्द्राः सन्तः आत्मना कथमिन्द्रं सन्तं मां निन्दन्ति ? न
तु नामेन्द्रत्वे नैवाहमतिरिक्तस्तेभ्यः, अथ कथमितरे अनिन्द्राः
सन्ती न लज्जन्तीत्यभिप्रायः ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“एक इता संख्या” गता संख्या,
फल प्राप्तत्वर्थः । दद्यादिकं वापीय गन्ता । “द्वौ द्रुततरा
मख्या” एकस्याः सकाशात् । “त्रयस्तीर्णतमा संख्या” द्वयोः
सकाशात् । प्रसक्तानुप्रसक्तमुच्यते,—“चत्वारश्लिततमा संख्या”
त्रिभ्यः सकाशात् । “अष्टावश्रीतिः” ते हि सप्त संख्या व्याप्य
वर्त्तन्ते । “नव” इति या संख्या, सा “न धननीया” न सम्भ-
जनीया भवति, नवसंख्यायुक्तायां हि त्रिधौ न कश्चिदप्यारम्भः
क्रियते । “दश” इति या संख्या, सा “दस्ता” दशान्तेषु हि
‘संख्या भवति । “दृष्टार्था वा” दृष्टार्थेषु हि दशानामुपरि पुनः
पुनः दृश्यते संख्या । तद्यथा,—एकादशेत्येवमादि । तस्माद्
दृष्टार्थदर्शनाद् दशेत्युच्यते । “विंशतिर्हि दशतः” द्विः दश
विंशतिरित्युच्यते । “शतं दशदशतः” दशकत्वोऽभ्यस्ता या
दश, ताः समुदिताः शतमित्युच्यते । “सहस्रं सहस्रत्” ।
सह इति बलनाम, तेन सहत्, दुर्बलानामपि सहस्रं समुदितं
बलवदेव भवति सहातबलीयस्त्वात् । “अयुतं नियुतं प्रयुतं

तत्तदभ्यस्तम्” सहस्रं दशकृत्वोऽभ्यस्तमयुतमानिथीभूत-
मयुतमित्युच्यते, अयुतमपि दशकृत्वोऽभ्यस्तं नियुतमित्युच्यते,
नियुतमपि दशकृत्वोऽभ्यस्तं प्रयुतमित्युच्यते । अथाबुद्दशब्द-
विवक्षया अम्बुशब्दं निर्वक्ति,—अरणशोलम् “अम्बु” तस्य
दाता मैघः, सः “अम्बुदः” तस्य, “स यथा” उदकभावमाप-
द्यमानः “महान् बहुर्भवति वर्षन् तदिवाबुद्दम्” तदिव वर्षन्
यद् बहु द्रव्यजातं भवति, तदबुद्दमित्युच्यते । “खल इति
संग्रामनाम” । खलतेर्वा भ्रश्यत्यर्थस्य, भ्रश्यन्ति हि योधाः ।
“खलतेर्वा” हिंसार्थस्य, हिंस्यन्ते हि तत्र परस्परम् । “अय-
मपीतरः” “खलः” धान्यखलः “एतस्मादेव” तत्रापि हि
भ्रश्यन्ति चूर्णमानानि धान्यानि हिंस्यन्ते वा, चूर्णन्ति
इत्यर्थः । अथवा “समास्त्वः” असौ, “भवति”, विप्रकीर्णः
धान्यैः ॥

“व्याप्तिकर्माण्युत्तरे धातवो दश” (१०) । संग्रामे हीत-
रितरं व्याप्नुवन्ति योधा इति संग्रामनामभ्यः ‘उत्तरे’ ‘व्याप्ति-
कर्माणः’ । कतमे पुनस्ते ? इति । “इन्वति, ननचे”—इत्येव-
मादयः । “तत्र” दशके व्याप्तिकर्मधातुगणे एते “हे”
“नामनो” भवतः—‘आचाणः (३)’ इति, ‘आपानः (६)’ इति
च । तत्र, “आचाण आश्रुवानः” यो हि अश्रोति व्याप्नोति स
आचाण इत्युच्यते, तथा च य आश्रोति सः “आश्रुवानः” सन्
“आपानः” इत्युच्यते ॥

“बधकर्मण्युत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत्” । संग्रामे हीतरे-
तरं व्याप्य ततो घ्नन्तीति व्याप्तिकर्मभ्यः ‘उत्तरे’ ‘बधकर्मणः’
समास्त्राताः । कियन्तः ? ‘त्रयस्त्रिंशत्’ (३३) । कतमे पुनस्ते ?
इति । “दम्भोति, अघति, ध्वरति, धूर्वति”—इत्येवमादयः ।
“तत्र” बधकर्मधातुमध्ये “वियात इत्येतत्” नाम । तत्पुनरेवं

निर्वक्तव्यम्,—“वियातयते” नानाप्रकारं यातयते यः प्रकृतः
 स वियातः । अथ “वा” एवमन्यया स्यात्—“वियातयः” एव-
 मुच्यते यः स्तोत्रमिः, स वियातः । ‘आखण्डलः’—इत्येतदपि
 नामैव । निगममपि चात्र दर्शयति,—“आखण्डलप्रहयसे” ।
 आभिमुख्येनावस्थितो यः खण्डयति मेषान्, स आखण्ड-
 यिता, तस्य सम्बोधनम् । हे “आखण्डयितः !” ।

इरिम्बिठिनाम कण्ठो मन्त्रदृक् । तस्येयमार्थम् ।
 गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्यायेषु मध्यमरात्रिपर्याये होतुरिय
 शस्त्रे विनियुक्ता । “शाचिगो शाचिपूजनाय रणाय ते मुतः ।
 आखण्डलप्रहयसे ॥” (ऋ. सं० ६, १, २४, २) । शाचिगो
 इति चैकं पदम् । शचीति कर्मनाम । तस्य शचास्यस्य
 कर्मणो येयमिष्टिपशुसोमादिलक्षणा सन्तति, सा शाचिः ।
 अथवा स्वार्थिक एव तद्वितः स्यात् । शच्येव शाचिः । तं
 प्रत्याह्वयमानो यो गच्छति, स शाचिगुरिन्द्रः, तस्य सम्बोधनं
 हे ‘शाचिगो !’ इति । तथैव शाचां य आगतः सन् पूज्यते स
 शाचिपूजन, तस्य सम्बोधनं हे ‘शाचिपूजन !’ । हे ‘आख-
 ण्डल’ आखण्डयितः ! शत्रूणां मेषाना वा । इयमस्माभि-
 प्रस्तुता शची या प्रति ते नित्यमिष्टमानतं यथा च पूज्यते
 त्वमागतः सन्, किञ्च एतस्याश्च शच्यामस्मिन् कर्मणि ‘प्रयं’
 ‘रणाय’ रमणाय ‘ते’ तव ‘सुतः’ अभिपुतः सोमो यतीऽ
 स्माभिः त्व ‘प्रहयसे’ प्रकवेणादरवद्विहयसे आह्वयसे । स
 एवमेतज् ज्ञात्वा अस्मदनुप्रहाय अनतीतकादमागन्तुमहंती
 त्वभिप्रायः ॥

आखण्डलशब्देऽन्पतरं वक्तव्यं बहुतरं तडिच्छब्दे इति
 क्रमभेदतो निरुच्यते,—“तडिदित्यन्तिकवधयोः सञ्चद्वयम्” ।
 तडिदित्ये तच्छब्दरूपमन्तिकाभिधायि बधाभिधात्रि च

इत्थंकेव, ह्येतदुभाभ्यामर्थाभ्यां सम्प्रयुज्यते । विद्युदपि च तडिदित्युच्यते । सा पुनः कर्त्तरि कारके "ताडयतीति सतः" ॥ ४ ॥

त्वया वयं सुवृथा ब्रह्मणस्पते स्पृहां वसु
 मनुष्याददौमहि । या नो दूरे तडितो या
 अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनमसः ।
 त्वया वयं सुवृथैयिचा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि
 वसूनि मनुष्येभ्य आददौमहि याश्च नो दूरे
 तडितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानदर्शनाणो वादा-
 नमज्ञा वा जम्भय ता अनमसोऽम इति रूप-
 नामाप्नोतीति सतो विद्युत्तडिद्वतीति शाक-
 पूणिः सा ह्यवताडयति दूराच्च दृश्यतेऽपि त्विद-
 मन्तिकनामैवाभिप्रोतं स्यात् । दूरे चित्
 सन्तडिदिवातिरोचसे । दूरेऽपि सन्नन्तिक
 इव सन्दृश्यस इति वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश
 वज्रः कस्माद् वर्जयतीति सतस्तत्र कुत्स इत्ये-
 तत् कन्ततेऽर्द्धपिः कुत्सो भवति कर्त्ता स्तोमाना-
 मित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्य बंधकमैव भवति तत्सुख
 इन्द्रः शुष्णं अधानेत्यैश्वर्यकर्माण्युत्तरे धातव-
 श्चत्वार ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि तवेन

इत्येतत् सनित ऐश्वर्य्येति वा सनितमनेनै-
श्वर्य्यमिति वा ॥ ५ ॥

यथा त्वन्तिकनामदं तथेयसृगुदाहरणम्,—“त्वया वृय०—
अनुप्रसः”—इति (ऋ० सं० २, ६, ३०, ४) । गृह्यमदध्वार्षम् ।
जगती । प्रवर्ग्ये विनियुक्ता । हे “ब्रह्मणस्पते !” “त्वया”
“वय” “सृष्टधाः” “सुवर्देयित्रा” सृष्टु वर्हिताः अनुगृहीताः सन्तः
‘वसु’ “वसूनि” यानि यानि ‘सार्हा’ सार्हाणि ‘सृष्टणोयानि’
तानि तानि ‘मनुष्या’ “मनुष्येभ्यः” तानभिभूय “आददी-
महि” । किञ्च, “याद्य नो दूरे तडित.” “या नो दूरे” अध्वन्यव-
स्थिताः “भरातय.” “याद्यान्तिके” । तडिच्छब्दध्यान्तिकाभि-
धायित्वम् । दूरे च अन्तिके च या भरातयः । भरातिः सेना ।
“अदानकर्माणः” । रातिर्दानार्थः । अस्माकमभिमतानर्थान्
ददतो ये निवारयन्ति ते । ‘भरातयः’ “अदानप्रज्ञाः” न दात-
व्यमस्माभिरेभ्य इत्येवं येषां प्रज्ञा ते अदानप्रज्ञाः । द्विविधा
हि शत्रवः,—दुःखसन्नाश्या, सुखसन्नाश्याश्च, तत्र ये दुःख-
सन्नाश्याः ते अदानप्रज्ञा, ये अदानकर्माः ते सुखसन्नाश्या ।
ते चीभयेऽपि दूरे चान्तिके चावस्थिता भवन्ति । “ता.”
दूरान्तिकावस्थितानुभयानपि “जम्भय” निखेटान् कुर्व त्वं
ब्रह्मणस्पते ! किञ्च, “अनुप्रस.” अरूपाद्यैतान् कुरु । “अप्र
इति रूपनाम” । तडि “आप्नोति” आश्रयम् ।

“विद्युत्” । “सा ह्यवताडयति” अशनिरूपेण । “दूरात्”
एव “व” “दृश्यते” । तस्मान्न तस्या अन्तिकनामाभिसम्बन्धो-
ऽस्ति । “अपि त्विदम्” अपरेषोदाहरणेन “अन्तिकनामैवा-
भिप्रेतं स्यात्”—“दूरे घित् सन्तडिट्टिवातिरोचसे” । “दूरे-
ऽपि सन्नतिक इव” अवस्थितः “दृश्यसे इति” अत्र दूरेऽपि

सकृन्तिके इवेति स्फुटतरमन्तिकाभिधानत्वम्, न तथा पूर्व-
स्मिन् मन्त्रे—‘या नो^१ दूरे तद्धितः’ इति ॥

एवमन्तिकनामत्वेन वा विद्युन्नामत्वेन वा बधनामत्वेन
वा प्रकरणोपपदे अवेक्ष्य यथासम्भवं निर्वक्तव्यम् ॥

“यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्दसि दूरं चित् सन् तडि-
दिवार्तिरोचसे । रात्रगायित्दन्धो अति देव पश्यन्वग्ने^१ सख्ये
मा रिपामा वयं तव ॥” (ऋ० सं० १, ६, ३१, २) । एषा
जगती । आग्नेयी । कुक्षेन दृष्टा । महाव्रते आग्निमारुते
शब्दे अभिप्लवस्य च पठेऽहनि आग्निमारुते एव च गस्यते ।
‘यः’ त्वं हे ‘अग्ने !’ ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘सुप्रतीकः’ सुदर्शनः ।
शोभनदर्शनः, अपिच ‘सदृङ्’ यतो यतो दृश्यसे ततस्ततः
ममानदर्शनः तुष्य एव लक्ष्यसे । अपिच “दूरे” अपि “सन्”
अतिभ्राजिष्णुत्वात् ‘तडिदिव’ अन्तिक इव अवस्थितः ‘अति-
रोचसे’ अतिरोचिष्णुर्दृश्यसे । अपिच यदेतत् ‘रात्रगायित्’
रात्रगा अपि सन् तम् ‘अन्धः’ अध्यानलक्षणं तमः, यत् न
ध्यातुमपि शक्यते किमुत द्रष्टुम् । एतदपि ‘अति’ अतीत्य
हे ‘देव’ सर्वभूतदीपयितः ! ‘पश्यसि’ एव त्वम्, न तेऽस्माक-
मिव तेनान्धेनापि तमसा प्रतिबध्यते दर्शनम् । तस्य तवैष-
द्रुणयुक्तस्य हे ‘अग्ने !’ ‘वयं’ ‘सख्ये’ सखिभावे परिचरण-
कर्मणि आ उत्तमादुच्छासाकृताध्यवसायाः सन्तः ‘मा’ किन-
चिद् विधिना शत्रुणा वा ‘रिपाम’ मास्मान् किञ्चिद्विहीत्सीत्
त्वदनुधानादेवेत्यभिप्रायः ॥

“वज्रनामान्युत्तराख्यष्टादश” । यो हि हन्यते स वज्रे-
णैवेति बधकर्मभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘वज्रनामानि’ । कियन्ति
पुनस्तानि ? ऋष्टादश, अष्टौ च दश च । कतमानि पुन
स्तानि ? “दियुत्, नेमिः, हेतिः”—इत्येवमादीनि, दियुत्,

द्योतते द्योततेर्वा, पुनः पुनरतिशयेन वा द्यति अथ खल्वद्यति,
द्योतते दीप्यते वा सा द्युत् । अवनामयति, खण्डयति
प्रहारणेति नेमिः । हेतिर्हस्तेः । इत्येवमादि ॥

आह,—“वक्षः कस्मात्” ? उच्यते,—“वर्जयति” क्विप्
जयति प्राणैः प्राणिनः । “तत्र, कुल इत्येतत्” सन्देहपदम् ।
ऋषिरपि कुल इत्युच्यते । तत् पुनरेतत् यदा वक्षनाम,
तदा “कन्तते” कृत्यतेऽनेनेति “कुल” । यदा पुनरेतद्व्य
भिधान, तदा “कर्त्ता स्तामानाम् इति” “श्रीपमन्यव”
आचार्या मन्दते । ‘अत्राप्यस्य बधकर्मैव’ अभिप्रेत स्यात् ।
अत्रापि एतद्व्यो वर्त्तमानमभिधानमस्य ऋषेर्बधकर्मैव बधार्थ-
सयुक्तमिव स्यात् । किङ्कारणम् ? ‘तत्रस्य इन्द्र शृणु
जघान इति’ । तेन श्रूयमानो विद्वद्बल शृणु शोषयि-
तार रसानामसुर मेघ वा जघान । मेघो हि शृणुः, तदुदये
हि धान्वानि उदङ्गपाहनिमित्तेन शृण्वन्ति ॥

“ऐश्वर्य्यकर्माण उत्तरे धातव्यत्वार” । प्रतामेव हि
वक्ष्णायुधेनेवैश्वर्य्यं भवतीति वक्ष्णनामभ्य. ‘उत्तरे’ ‘ऐश्वर्य्य-
कर्माणः’ । कतमे पुनस्ते ? “इरव्यति, पत्यते, चियति,
राजति ?”—इति ॥

“ईश्वरगामान्युत्तराणि धत्वारि” । ऐश्वर्य्यसम्बन्धेनैवो-
च्यते । कतमानि पुनस्तानि ? “राष्ट्री, अर्थ्य, नियुत्वान्,
इनः” । “तत्र इन इत्येतत्” अभिधानमेव व्युत्पाद्यम्,—
“सनिनत.” सञ्चक “ऐश्वर्य्येणेति वा”, अथ ‘वा’ “सनिनत”
सञ्चकम् “अनेनैश्वर्य्यमिति” ॥ ५ ॥

यत्रा सुप्रणा अमृतस्य भागमनिमेघं
विदधाभिस्वरन्ति । इनो विश्वस्य सुवनस्य

गोपाः स मा धीरः पाकमत्राविवेश ॥ यत्र
सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयोऽमृतस्य भाग-
मुदकस्थानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभि-
प्रयन्तीति वैश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायिता
दित्यः स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो
धीमान् पाकः पक्त्यो भवति विपक्वमज्ञ आदित्य
इत्युपनिषद्दर्शो भवतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं यत्र
सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञान-
स्थानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रय-
न्तीति वैश्वरः सर्वेषां सिन्द्रियाणां गोपायितात्मा
स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्
पाकः पक्त्यो भवति विपक्वमज्ञ आत्मेत्यात्म-
गतिमाचष्टे ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३, २ ॥

अधुना मन्त्रमपि व्याचष्टे यस्मिन्नेतदीश्वरनाम्नेन
इति,—“यत्रा सुपर्णां”—इति (ऋ० म० २, ३, १८, १) ।
त्रिष्टुवेषा । वैश्वदेवीये सूक्ते दीर्घतममा दृष्टा । महा
व्रते तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते । वैश्वदेवेषु हि
सूक्तेष्वेकदेवता बहुदेवताय मन्त्रा भवन्ति, तदप्युपेक्ष-
तव्यम् । “यत्र” यस्मिन् मण्डलेऽवस्थिताः “सुपर्णा
सुपतनाः आदित्यरश्मय” ते हि शोभनमर्थमुद्दिश्य तमोवि
घातलक्षण पतन्ति । अथवा शोभमानाः पतन्तीति सुपर्णा ।

ते किं कुर्वन्ति ? उच्यते,—“अमृतस्य भागम्” “उदकञ्च”
 अमरणधर्मणः ‘भाग’ भजनीयमंशमादाय पृथिवीलोकात्
 तेनान्विताः सन्तः सर्वभूतानि “अभिस्वरन्ति” । ‘सृ’ शब्दोप-
 तापयो. (भू० प०) अभितपन्तीत्यर्थः । अथवा अभिस्वरन्त्वा-
 दित्यमण्डलम्, आभिसुष्येन रसान् गृह्यत्वा प्रयान्ति ।
 “अनिमिषन्तः” अनिमिषमाणा इव आदरवन्त इत्यर्थः ।
 ‘विद्या’ “वेदनेन” स्वकर्माधिकारयुक्तीनान्विताः सन्तः इद-
 म्निवाद्याभिः कर्तव्यमादानादिलक्षणं कर्मेति अभिस्वरन्ति ।
 यत्रैतदेवंलक्षणं कर्म कुर्वन्त्यादित्यरश्मयः, तत्र किम् ? इति
 उच्यते,—“इतो विश्वंभुवन्स्य गोपाः” । ‘इतः’ “इंश्वरः”
 इतो ह्यसावादित्यः, ऐश्वर्येण भवति ‘विश्वस्य’ ‘भुवनस्य’
 भूतस्य “सर्वेषां भूतानां” ‘गोपाः’ “गोपायिता” भवति
 “आदित्यः” मण्डलान्तरपुरुषो यः तत्र मण्डलेऽवस्थितः । “स
 मा धीरः” “धीमान्” प्रति विगिष्टया बुद्धगन्धितः, बुद्धिरेव
 हि तस्य शरीरम् । “पाकः पक्तव्यः” पक्तव्यमन्नः “विपक-
 प्रज्ञः” सम्यग्दर्शनोऽनुयाह्यतया “आविवेय” आविशतु ॥

“इति” शब्दः प्रकरणपददर्शनार्थः,—एवमयम् “उपनिष-
 हर्णो भवतीति” । यद्वा, ज्ञानमुपगतस्य सती गर्भजन्मजरा-
 मृत्यवो निश्चयेन सौदन्ति, सा रहस्यं विद्या उपनिषदित्यु-
 च्यते । उपनिषद्भावेन वर्ण्यते इति उपनिषद्वर्णः । “अधि-
 देवतम्” उक्तम् ।

“अशाश्वत्सम्” उच्यते,—अग्निदेवतस्यशाश्वत्सित्वेनैतौ शब्दौ
 व्याख्यातौ । “यत्र” यस्मिन् शरीरे “सुपतनानि इन्द्रियाणि”
 अवस्थितानि स्वेषु स्वेषु आयतनेषु ह्यप्यसारादिषु । किं
 कुर्वन्ति ? उच्यते,—“अमृतस्य” अमरणधर्मणः “ज्ञानञ्च”
 “भाग” भजनीयं स्वं स्वं रूपादिलक्षणं रश्मादाय । ‘विद्या’

“वेदनेन” विज्ञानेन युक्तम् “अभिस्वरन्ति” । न हि इन्द्रियाणां चैतन्यमस्तीति तानि ह्यचेतनानि, चेतनस्य पुरुषस्य कर्तुर्विज्ञानमयस्य करणानि, तदधिष्ठानास्तु देवताचेतनाः । तदभिप्रायेणोच्यते,—“विदथा” “वेदनेन” विज्ञानेनेति । किं कुर्वन्ति ? “अभिस्वरन्ति” “अभिप्रयन्ति” विषयज्ञानेन पुरुषस्यापि भोक्तुर्दुःखं कुर्वन्ति । अथवा ‘अभिस्वरन्ति’ बुद्धिमाभिसुख्येन विषयविज्ञानभादाय वाञ्छप्रत्ययाधानार्थं स्वरन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र किम् ? इत्युच्यते,—तत्र योऽवस्थितः “इश्वरः” इति, “सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायिता” यः “आत्मा” “म.मा धीरः” “धीमान्” “पाकः पक्त्व्यः” पक्त्व्यप्रज्ञः “विपक्वप्रज्ञः” सम्यग्दृशः सर्वज्ञः । सः “अत्र” एव हि देहेऽवस्थितः बुद्ध्याधिदेवताभावेन तैजसाख्यो माम् “आविवेश” त्वनुग्राह्यतया स मामचेवावस्थितोऽनुगृह्णात्वित्यर्थः, तदनुग्राह्यस्य सम्यग्दर्शनं प्रकाशते तदाशास्यत इति । “आत्मगतिमाचष्टे” एवमपास्य विज्ञानमाचष्टे मनैः ।

यदुक्तं “पुष्पफले देवताध्यात्मे वा” इति, तदेवमुपपाद्यम्,—तत्र एक एव चासावादित्यमण्डले चाधिदेवते चाध्यात्मे च । बुद्ध्याधिदेवताभूतः स एव तत्र तत्रोपेक्षितव्यः । तस्माद्दसुष्पादादित्यमण्डलाद् ये रश्मयः प्रसर्यन्ति ते विश्वेदेवा इति, “रश्मयो वै विश्वेदेवाः” इति द्युक्तम् । अध्यात्मेऽपि हृद्याकाशाद् यानीन्द्रियाणि प्रसर्यन्ति, त एव रश्मयः । अधिदेवते त एव, विश्वेदेवा इत्युक्तम् । एवं तत्र तत्र योऽव्यम्, प्रकारमात्रमेवेदमुपदर्शितं भाष्यकारेणेति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ २, २ ॥

द्वितीय पादः ।

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश बहु कस्मात्
 प्रभवतीति सतोः ऋक्षनामान्युत्तराण्येकादश
 ऋक्षो ऋसतेर्महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशति-
 र्महान् कस्मान् मानेनान्याञ्छ्रुहातीति शाकपू-
 णिर्महनौयो भवतीति वा तत्र ववक्षिथ विवक्षस
 इत्येते वक्तेर्वा बहतेर्वा साभ्यासाद् गृहनामान्युत्त-
 राणि द्वाविंशतिर्गृहाः कस्माद् गृह्णन्तीति सतां
 परिचरणकर्माण्युत्तरे धातवो दश सुखनामा-
 न्युत्तराणि विंशतिः सुखं कस्मात् सुहितं खेभ्यः
 खं पुनः खनते रूपनामान्युत्तराणि षोडश
 रूपं रोचतेः प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश प्रज्ञा-
 नामान्युत्तराण्येकादश सत्यनामान्युत्तराणि
 षट् सत्यं कस्मात् सत्यं तायते सत्प्रभवं भव-
 न्तीति वा अथा उत्तराणि पदानि पश्यतिक-
 र्माण्युत्तरे धातवश्चायतिप्रभृतीनि च नामा-
 न्यामित्याणि नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमा-
 नानायाथात उपमा यदतत्तत्सदृशमिति
 गार्ग्यस्तदासां कर्म ज्यायसा वा गुणेन प्रस्था-

ततमेन वा कनीयांसं वा प्रस्थातं वोपमिमीते-
ऽथापि कनीयसा ज्यायांसम् ॥ १ ॥

“बहुनामान्युत्तराणि द्वादश” । ईश्वरानामिव बहुत्वं
भवतीत्यतः ईश्वरानामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘बहुनामानि’ ।
कियन्ति ? द्वे च दश च ‘द्वादश’ (१२) । कतमानि पुन-
स्तानि ? “उरु, तुवि, पुरु”—इत्येवमादीनि । उरु-विस्तारे,
यद्धि बहु भवति, तद् विस्तीर्णं भवति । तुवि वृद्धौ, यद्धि
बहु भवति, तद् वृद्धं भवतीति । पूरितमिव हि बहुना सर्वं
भवतीति पुरु । इत्येवमादि युक्तं योज्यम् ॥ आह,—“बहु
कस्मात्” ? उच्यते—“प्रभवति” हि एतत् बहुभ्यो दीय-
मानम् ॥

बहुनामसम्बन्धेनैव “ऋस्रनामानि उत्तराणि” । कियन्ति ?
“एकादश” (११) । कतमानि पुनस्तानि ? “कुवित्, रिहम्,
ऋस्र.”—इत्येवमादीनि । कुसितमिव हि तद् विघ्नयते
अल्पत्वादिति कुवित् । लीढमेव हि तदल्पत्वाद् भवतीति
रिहम् । “ऋस्र.” कस्मात् ? उच्यते,—“ऋमते.” ऋसिती
हि भवति सः, महत् सकाशात् ॥

ऋस्रमसम्बन्धेनैव “महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” ।
ऋस्रापेक्षयैव हि महत्त्वं भवति । कियन्ति पुनस्तानि ?
“पञ्चविंशति.” (२५) । कतमानि पुनस्तानि ? “महत्, वध्रः,
ऋष्व.”—इत्येवमादीनि । आह,—“महान् कस्मात्” ?
उच्यते,—“मानेन” “अन्यान्” ऋष्वान् “जहाति” “इति”
“शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते । अथ “वा” “महनीय.”
पूजनीयो “भवतीति” महान् । वृद्धत्वात् वृंक्षत्वादा
वध्रः । ऋष्वः रेषणवान् । इत्यादि योज्यम् ॥ “तत्र” तस्मिन्

महशामके गणे “ववक्षिय(१४), विवक्षमे(१५)”—इत्येते
प्राख्याते । ते पुनश्चमे वक्तव्या वक्षतेर्वा धातोः “साभ्या-
सात्” ॥

य एव महान्तस्त एव गृह्णिषो भवन्तीति महशामभ्यः
“उत्तराणि गृह्णामानि” । कियन्ति पुनस्तानि ? “द्वाविं-
शतिः” (२२) । कतमानि पुनस्तानि ? “गयः, कदरः, हर्म्यम्”
—इत्येवमादीनि । गम्यत इति गयः । कतदरः कदरः ।
हर्म्यं हरणम् । इत्येवमादीनि । आह,—“गृहाः कस्मात्” ?
उच्यते,—ते हि यावदेव किञ्चिद्वा द्वियते, तत् सर्वमेव
“गृह्णन्ति” दुःपूरत्वात् ॥

गृह्णेष्वेवावस्थिताः परिचर्यन्ते परिचरतैवेति गृह्णामभ्यः
“उत्तरे परिचरणकर्माणः धातवः” समाभ्याताः । कियन्तः
पुनस्ते ? “दश” (१०) । कतमे पुनस्ते ? “इरञ्चति, विधेम,
मपर्यति”—इत्येवमादयः ॥

परिचर्यमाणानामेव हि सुखं भवतीति परिचरणकर्मभ्यः
“उत्तराणि सुखनामानि” । कियन्ति पुनस्तानि ? “विंशतिः”
(२०) । कतमानि पुनस्तानि ? “शिम्वाता, शतरा, शतपन्ता”
—इत्येवमादीनि । शिम्वाता, सुखातुसम्बन्धादि क्लृप्तम-
नानामिव शरीरं शीतीभवति । शतरा, शीतलतरमिव हि
जलादपि सुखम् । शतपन्ता, शान्ततापमेव हि सुखम् ।
एवमादि । आह,—“सुखं कस्मात्” ? उच्यते,—“सहितम्”
सुष्ठु हितमेतत् “स्त्रेभ्यः” इन्द्रियेभ्यः । “खं पुनः” इन्द्रियम्,
“खनतः” धातोः । अथदीर्णमेव हि तस्य कर्णायतनं भवति ॥

“रूपनामान्युत्तराणि षोडश” । यं एव हि सुखिनस्त
एव हि प्रायो रूपवन्तो भवन्तीति सुखनामभ्यः “उत्तराणि
,रूपनामानि” । कियन्ति पुनस्तानि ? “षोडश” (१६) । कत-

मानि पुनस्तानि ? “निषिक्, वत्रिः”—इत्येवमादीनि । निर्णिक्तमिव हि तद् भवति तैजसत्वात् । विवृणोत्याश्रय-
मिति वत्रिः । इत्येवमादि । “रूपं रोचते.” दोष्यमानमिव
हि तत् प्रकाशं भवति ॥

“प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश” । य एव हि रूपवन्तस्त
एव प्रशस्या भवन्तीति रूपनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘प्रशस्यना-
मानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘दश’ (१०) । कतमानि पुन-
स्तानि ? “अस्मेमाः, अनेयः, अनिन्द्यः”—इत्येवमादीनि ।
अस्मेमाः, ‘स्रिषु गतिशोषणयोः (दि० प०)’, न स्रिव्यति
गच्छत्यकीर्त्तिमित्यस्मेमाः, अपाप इत्यर्थः, चमारहितो वा ।
अनेयः, अनिन्दार्हः । इत्येवमादि योज्यम् ॥

“प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश” । य एव हि प्रज्ञावन्तस्त
एव हि प्रशस्या भवन्ति, य एव हि प्रशस्यास्त एव हि प्रज्ञा
वन्तो भवन्तीति प्रशस्यनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘प्रज्ञानामानि’ ।
कियन्ति पुनस्तानि ? ‘एकादश’ । ‘एकञ्च दश च एकादश
(११) । कतमानि पुनस्तानि ? “केत, केतुः, चेत.”—इत्येव-
मादीनि । ‘कित ज्ञाने (भू० प०)’, तस्य केतः । केतुरपि
तस्यैव ॥

“सत्यनामान्युत्तराणि षट्” । य एव हि प्रज्ञावन्तः,
त एव हि सत्यवादिनो भवन्तीति प्रज्ञानामभ्यः ‘उत्तराणि’
‘सत्यनामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षट्’ (६) । कत-
मानि पुनस्तानि ? “वट्, अत्, सत्वा”—इत्येवमादीनि ।
वडमिव सखद भूतेनार्येण भवतीति वट् । अवनार्हमेतद्
भवतीति अत् । एवमादि । आह,—“सत्य कस्मात्” ?
उच्यते,—“सख्, तायते” सत्स्येव हि तत्तायते विस्तीर्यते, न

हि सतां समीपे शक्यमन्वृतं वक्तुम् । अथ, “वा” “मन्वर्षं भवति” य एव हि सन्तस्त एव हि सत्यं वदन्ति ॥

“अष्टौ” यानि “उत्तराणि पदानि” चिक्यदित्येवमादीनि, ते “पश्यतिकर्माणः” पश्यत्यर्थाः “घातवः” । “चायति-प्रभृतीनि च” तान्येव “नामानि” भवन्ति । तानि पुनरेतानि “आमियाणि” संसृष्टानीत्यर्थः । तेषां प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषावधारणं भवति । तत्र,—किञ्चिन्नाम, किञ्चिदाख्यातम्,—इत्येके मन्यन्ते । अन्ये पुनः किम् ? “चिक्यत् (१)”, “विचर्षणिः (६)”, “विश्वचर्षणिः (७)”—इत्येतानि नामानि, यान्यन्यानि परिशिष्टानि ते घातवः, तानि पुनरेतानि पूर्वाचार्य्यप्रामाण्यात् आमियाणि पठ्यन्ते इत्येवं मन्यन्ते ॥

“नव” यानि “उत्तराणि पदानि”, “दिकं, सुकं, नुकम्”—इत्येवमादीनि, आकृतमित्येवमन्तानि, “सर्वपदसमाम्नानाय” । कथं नाम सर्वे चतुर्विधं पदप्रकारमेतस्मिन् समान्नाये समान्नातं स्यादित्येवमर्थमेवैव हि नवसु समान्नातेषु उभये निपातोपसर्गाः, दर्शिता भवन्ति ॥

“अघात उपमाः” । ‘अथ’ इदानीम्, ‘अतः’ अनन्तरम्, ‘उपमाः’ भवन्ति । तद्यथा,—“इदमिव, इदं यथा, अग्निर्नये, चतुरधिदृ ददमानात्, ब्राह्मणा व्रतचारिणः, वृक्षस्य तु ते पुरुङ्गतवयाः, जार आ भगम्, मेघो भूतोऽभि यन्नयः, तद्रूपः, तद्वर्णः, तद्वत्, तथा”—एताः उपमाः ॥

सामान्यलक्षणमासां ब्रवीति,—“यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यः” । ‘यत्’ किञ्चित् अर्थजातम् ‘अतत्’ भवति, ‘तत्’ मरूपश्च, यथा—अनग्निः खद्योतः, अग्निसरूपश्च सोऽग्निशोपमोयते—अग्निरिव खद्योत इति, एवम् अतत्सरूपेण गुणेन

गुणसामान्यात् उपनीयते,—इत्थेवं 'गार्ग्यः, आचार्यो मन्यते ।
 "तदासां कर्म" स आसामुपमानानामर्थः, यदप्रसिद्धतरगुणस्य
 कश्चिद् प्रसिद्धतरगुणेनान्येन गुणप्रकाशनम् । कश्चित्
 पुनराहनाप्युपमानं भवत्येव ।—“वायुरात्कोपमे गतिः”,
 “तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद् धनञ्जयः” इति ।
 “ज्यायसा वा गुणेन, प्रख्याततेमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं
 कोपमिमीते” । ‘ज्यायसा’ उक्कृष्टेन ‘गुणेन’ यो यस्मिन् द्रव्ये
 उक्कृष्टो गुणः तेन, ‘कनीयांसम्’ अनुक्कृष्टं गुणम् उपमीयते ।
 तद्यथा,—सिंही माणवकः । सिंहे शौर्यं सुत्कष्टम्, माणवकमे-
 तेनोपमिमीते, सिंहे इव माणवको विक्रान्त इति । ‘प्रख्यातः
 तमेन वा’ ‘अप्रख्यातम्’ ‘उपमीयते’ । प्रख्यातचन्द्रमा, अप्र-
 ख्यातो माणवकः, तं तेनापमिमीते,—चन्द्र इव कान्तो माण-
 वक इति । “अद्यापि” कश्चित् “कनीयसा” गुणेन “ज्याया-
 मम्” अपि सन्तम् उपमिमीते । तदेतच्छब्दस्यैव दृष्ट-
 व्यम् ॥ १ ॥

तनूत्यजे^१ व तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दश-
 भिरभ्यधीताम् । तनूत्यक्तानूत्यक्ता वनर्गू वन-
 गासिनावग्निसन्वनौ बाहू तस्कराख्यामुपमिमीते
 तस्करस्तत्वारोति यत् पापकसिति 'नैरुक्तास्त-
 नोतेर्वा स्यात् सन्ततकर्मा भवत्यहोरात्रकर्मा
 वा रशनाभिर्दशभिरभ्यधीतामभ्यधातां ज्यायां-
 स्तत्र गुणो^१ऽभिप्रेतः ॥ २ ॥

आह,—किसुदाहरणम् ? उच्यते,—“तनूत्यजे^१ व ० धीताम् ।
 इय ते^१ अग्ने नभ्यसी मन्नीषा युक्ता रथं न शुचयस्त्रिरङ्गैः ॥”

(ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६) । वितस्वेयमार्थम् । विष्टुप् । प्रात-
 रनुवाकाग्निनयोः शस्यते । 'तनूत्वजा' "तनूत्वक्ता" चीर्षा-
 भिप्रायेण हर्त्तव्यं वा सत्तव्यं वेति कृताध्यवसायो तस्करौ
 "वनर्गु वनगामिनौ" मार्गमोपकौ प्रसृतौ, ताभ्यामुपमीयते ।
 तौ यथा उपमार्थत्वेन सुपुष्टो भवतः, न तथा ग्रामतस्करौ ।
 तौ यथा कश्चिदध्वगं वध्नीयातां रज्ज्वा । एवम् एतौ अश्व-
 द्वाह 'रथनाभिः' अङ्गुलीभिः 'दशभिः' दशसंख्यायोगिनोभिः
 'अभ्यधीतां' प्रतिनिबध्नीताम् । अभिनिवध्य च अग्निमन्यन-
 योक्तौ ष अधरारस्थुत्तरारणीभूतं त्वां तस्कराविव कश्चिदध्वगं
 गाद्रे वद्वा सुभृगमाकर्षतः । किमर्थं पुनरेवमर्थतेऽस्माभिः ?
 हे 'अग्ने !' 'इयं' यस्मात् 'नव्यसी' नवतरा, अन्वैः स्तोत्रभिः
 अदृष्टपूर्वा, युषाद्गुणैः संस्कृत्य विवक्षिता, 'ते' तव 'मनीषा'
 स्तुतिः प्रधानसयुक्ता । स त्वमेतज्ज्ञात्वा एवमर्थमानो-
 ऽस्माभिः 'युद्धं' योजय आत्मानमरणीं प्रति । अरणिभ्यां
 'शुचयद्भिः' दीप्यमानैः स्वैः 'अङ्गैः' ज्वालाद्यैः । कथम्पुनर्यो-
 जय ? 'रथं न' यथा कश्चित् कुतश्चित् आजिगमिषुः शीघ्रं
 रथं योजयेत्, एवमेवावतरणाय त्वमाभ्यामरणीभ्यां योजय-
 मानो यज्ञे विघ्ने मा कार्षीरित्वभिप्रायः । "तनूत्वक् तनू-
 त्वक्ता" इत्यथेः । "वनर्गु वनगामिनौ" तत्र हि तयोश्चौर्ये
 मिध्यति । एवमस्मान्त्वि "अग्निमन्यनी" "वाह" प्रशस्तौ
 "तस्कराभ्याम्" अप्रशस्ताभ्याम् "उपमिमोते" मन्वदृक् ।

"तस्करः" "तत्" एव "करोति" "यत्" एव "पापकम्"
 भवति "इति नैरुक्ता मन्यन्ते" । वैयाकरणाणां पुनरन्यथापि
 स्यात् । स हि "सन्ततकर्म भवति" रात्रौ ग्रामे मुञ्चति,
 दिवा अरथे, एवम् "अहोरात्रकर्म वा" एतदेतत् सन्तत-
 कर्मत्वम् । "रथनाभिदंशभिरभ्यधीताम्" इत्येव "तत्र"

वाहो "ज्यायान्" "गुणोऽभिप्रेत" तयो प्रयस्तत्वात्, अप-
यस्तत्वाच्च तस्करयो कनीयान् ॥ २ ॥

कुह^१ खिहोषा कुह^२ वस्तो^३ रन्विना कूहा-
भिपित्व^४ करतः^५ कुहो^६ पतुः । को वा शयुना
विधवे^७ व देवरं^८ मर्य्यं^९ न योषा कृणुते सधस्य
आ । क खिद्रातौ भवथः क दिवा काभिप्राप्तिं
कुरुथः क वसथः को वा शयने विधवेव देवरं
(देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते) विधवा
विधाटका भवति विधवनाद्वा विधावनादेति
चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वि-
योगाद्विधवा देवरो दौव्यतिर्नर्मा मर्य्यो मनुष्या
मरणधर्मा योषा यौतेराकुरुते सहस्रानेऽथ
निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याता यथेति कर्मा-
पत्ता । यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र
एजति । आजन्तो अग्नयो^{१०} यथा । आत्मा
यक्ष्मस्य नश्यति पुरा नौ बृष्टभो^{११} यथा । आ-
त्माततेर्वाग्नेर्वापि वाप्त इव स्याद् यावद्दशभि-
भूत इति । अग्निर्न ये आजसा रुक्मवक्षसः ।
अग्निरिव ये (मरुतो आजमाना रोचिष्णू-
रस्ता) आजखन्तो रुक्मवक्षसः ॥ ३ ॥

द्वितीयमुदाहरणमेतच्चिन्नं वार्धं "अथापि कनीयसा

ष्यायांसम् (६७३ ष० २ पं०)” इति,—“कुहं खिद् दीपा” (श्रु-
स ७, ८, १८, २) इति । कचीवतो दुहिता घोषा नाम, तस्या इह-
नार्वम् । अश्विनी । जगती । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्वते । ई
अश्विनी । ‘कुह खित् दीपा’ “क” नु युवां “रात्री” “भवथः” ।
‘कुह वस्तीः’ “क” वा “दिवा” भवथः युवाम् ? येन नापि
रात्री अस्माकं दर्शनमुपगच्छथ, नापि दिवा । चिदिति परि-
देवनायाम्, ईष्यायां वा । ‘कुह’ “क” च ‘अभिपित्तम्’
“अभिप्राप्तिं” स्नानभोजनाद्यर्थं “कुरुथ.” ? ‘कुह’ “क” वा
‘उपतुः’ “वसथ.” ? सर्वथा न विज्ञायते वामागमनप्रवृत्तिः ।
किञ्च, ‘को वां शयुवा’ कतमो युवां यजमानः शयुवा
“शयने” ? किं ‘विधवा इव देवरम्’ यथा विधवा मृतभर्तृका
काचित् स्त्री शयने रहम्यतितरां यद्व्रजती देवरमुपचरति,
स हि परकीयत्वात् नार्यां दुराराध्यतरो भवति, यत्र नोपच-
र्यते, न तथा निजो भर्ता । तस्मात् तेनोपमिमीते अश्विनी ।
तथा ‘मर्य’ मनुष्यं देवरम् । सैव मृतभर्तृका ‘योषा’ ‘आ’
‘कृणुते’ आभिमुख्येन कुरुते । को वाम् एवम् आभिमुख्येन
‘सधस्ये’ “सहस्रान्” समाने सहयोगिना चात्मन् कृत्वा
परिचचार ? येनेह नोपगतवन्ती स्त्रीऽस्मद्दर्शनमिति । एव-
मस्यासृचि देवरेण कनीयसा ष्यायांसाश्विनामुपमीयेते,
विधवया च यजमानः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“विधवा विधावका भवति” ।
धाता स तस्या विगत इति । “विधवनादा” सा हि भर्तृम-
रणेन विधूता कम्पितेव भवति । “विधावनादा” सा हि भर्तृ-
रभावादनुरोधमाना तत्र तत्र विधावित्वेव । “इति चर्मशिराः”
आचार्षीं मन्वते । “अपि वा धव इति मनुष्यनाम, तद्विद्यो-
गाद् विधवा । “देवरः”—इत्येव शब्दो “दीव्यतिकर्मा”

दीव्यत्वर्यः, स हि भर्तुर्भ्राता, नित्यमेव तथा भ्रातृभाष्यया देवनार्थं त्रियत इति देवर इत्युच्यते । “मर्याः मनुष्यः” स हि “मरणधर्मा” । “योषा यीतेः” मिश्रणार्थस्य, सा हि मिश्रय-
त्यात्मानं पुरुषेण साकम् । “आ कुरुते सहस्थाने” आभिसु-
स्येन आत्मना कुरुते परिचरणाय ।

“अथ निपाताः” समास्नाताः । यथा—“अग्निर्नये” इत्येव-
मादयः, ते चत्वारोऽवसरप्राप्ताः । ते च पुनः “पुरस्तादेव
व्याख्याताः” सामान्यतः, विशेषत इदानीमुदाहरणतो
व्याख्यायन्ते । तत्र “यथा इति” एषा “कर्मोपमा” । कि-
मुदाहरणम् ? “यथा वातो यथा वनं यथा ममुद्र एजति ।
एवा त्वं दशमास्य मुद्वावेहि जरार्युणा ।” इति
(ऋ० सं० ४, ४, २०, ४) । सप्तयधिरात्रेयोऽपश्यत् । एषा
अनुष्टुप् । गर्भानुमन्त्रणे विनियुक्ता । यथा वातवनसमुद्राः
एजन्ते कम्पन्ते, एव ‘त्व’ हे ‘दशमास्य’ दशमासमभूत !
गर्भ ! एतस्मात् मातुरुदरात् अदुःखयन् एनाम् एजन् चलन्
‘अवेहि’ अर्वाद् एहि, ‘सह’ ‘जरार्युणा’ उल्लेखेण प्रजायस्य,
सा स्यात् त्वमेतस्मिन्नुदरे इत्यभिप्रायः ॥

अपरमुदाहरणम्,—“अष्टाश्विनस्य केतवो” । विरश्मयो जन्ता
अनु । आजन्तो शुभ्रयो यथा ॥” इति (ऋ० सं० १, ४, ७, ३) ।
प्रस्कण्वस्यार्थम् । गायत्री । सौरी’ सा । अनयातिग्राह्यो
गृह्यते पृष्ठस्य पष्ठेऽहनि । ‘अष्टश्वम्’, ‘अश्व’ ‘केतवः’ रश्मयः
‘वि’ विविधाः दृश्यन्तेऽस्य भगवतः सूर्यस्य प्रज्ञानसत्त्वा,
ते हि तमोऽपहृत्य सर्वप्राणिनां प्रज्ञानमभिव्यञ्जयन्तीति
त एव केतव इत्युच्यन्ते लक्षणया । अथवा प्रकाशसत्त्वास्त
इति साक्षादेव केतुशब्दस्तेषु स्यात् । केतुरिति विज्ञानमुच्यते,
विज्ञानञ्च पुनः प्रकाशसत्त्वाच्चैत इति केतव इत्युच्यन्ते ।

अथवा केतव इव सर्वतो दिशसुच्छिता आदित्यमच्छले,
ध्वजो हि केतुरुच्यते । के पुनस्ते ? इति, 'रश्मयः' । कि
कुर्वन्ति य एवसुच्छिताः ? इति, उच्यते,—'जनान् अनु'
तिष्ठन्ति गच्छन्ति तमास्यपहन्तुमन्यांधोपकारान् कर्तुंमोष-
धिपाकादीन् । कथं पुनरनुतिष्ठन्ति ? 'भ्राजन्ते' दीप्य-
मानाः । कथम् ? 'अन्नयो यथा' येन प्रकारेण अन्नयो
भ्राजन्ते, तथा भ्राजन्तोऽनुतिष्ठन्ति ।

अपर सुदाहरणम्,—“यदिमा वाजयन्ब्रह्मोपधीहस्त
आदधे । आत्मा—”इति (छं० सं० ८, ५, १०, १) । आद्य
र्षणो भिषक्, तेनेयमोपधिसूक्ते हृष्टा । असुष्टुप् । एतेन पुन-
रुपतसो दीक्षितो एकविंशतिभिर्दंभपिञ्जलीमित्राभिरङ्गि-
रभिषिच्यते । उपतापशान्त्यर्थमनेनैव सूक्तेनाग्निचयनार्थं
क्षेत्रं ग्राम्यारण्याभिरोपधिभिरुच्यते । 'यत्' यदा' अहम्
'इमाः' 'ओपधी.' 'इस्ते' 'आदधे' आधाय च सन्निकर्षेऽपि
तिष्ठामि रोगिणः एताः ओपधीः 'वाजयन्' पूजयन्
स्तुत्रवित्थयः । अथ तदैव तदनन्तरमेव 'पुरा' एव
तासामोपधीना प्रयोगात् अस्मात् सुनीतम् ओषधिवी-
र्यम्, असद्यं मन्वान. 'आत्मा' 'यक्ष्मस्य' यक्ष्मणः 'नश्यति'
रोगस्यापुनरागमनाय । कथं पुनर्नश्यति ? 'जीवगृभ यथा'
यथा जीवग्राहस्य, पुरैव जननात्, अहतस्यैव जीवो नश्येत्
विपदो देवात्, एवमात्मा रोगस्यापि पुरैवोपधिप्रयोगात् नश्य-
तौत्वभिप्रायः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—“आत्मा अततेर्वा” सर्वमेव हि तेना-
तितं भवति सर्वगत्वात् । “आत्तेर्वा” सर्वमेव हि तेन व्याप्त
भवति सर्वगतत्वादेव । “अपि वाप्त इव” सहाते चक्षुषी
कार्यकारणस्यः “यावद् व्याप्तिभूत इति” अपि चैवमन्वथा

‘स्यात्’ आतो व्याप्त इव स्यात् । किञ्च सर्वगतत्वेऽपि सति तावन्मात्रमेव तस्य कार्यकारणसहातेन व्याप्यते, तावन्मात्र-भूत एवासी लक्ष्यते, तावन्मात्रे हि प्रदेशे तस्य चैतन्यशक्तिरभिव्यज्यते, तसायसि दर्भमुष्टिप्रक्षेपात् अन्यभिव्यक्तियदिति । सूक्ष्मेण हि स्थूले व्याप्यते, न स्थूलेन सूक्ष्मम्, सूक्ष्मं कार्य-कारणम्, सूक्ष्मं भावना, तस्मादिवशब्दः ॥

“इदं यथा (२)”, “अग्निर्नये (३)”, “चतुरसिद्ध ददमा-
नात् (४)” — इत्येषः समाध्यायानुक्रमः । अग्निर्नय इत्यस्य
निघण्टुतन्त्रस्य “दुर्मदासी न सुरायाम्” — इत्यनेनैव गतार्थ-
तेति मन्यमानाः केचिदत्र निगमं नाधीयते, अपरे पुनः समा-
ध्यायानुक्रमोऽयमिति मन्यमाना एवमेवं निगममधीयते ।
“अग्निर्नये भ्राजसा रुक्मवक्षसो वातामो न स्वयुजः सद्य
ऊतयः । प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न
भोमो ऋतं यते ।” (ऋ० सं० ८, ३, १२, २) भार्गवस्य वसदस्यो-
रियमार्पम् । मरुती । जगती । अग्निरिय ये भ्राजिष्णुतया
रोचनाः, यथा केनचित् प्रकर्षेण ‘रुक्मवक्षसः’ रोचिष्णूरुक्ताः,
मरुतः । किञ्च, ‘वातामो न स्वयुजः सद्य ऊतयः’ वाता
इव स्वयुजः । स्वेन स्वेनानुग्रहेणानुप्राह्याणां स्तोतृणां योज-
यितारो ये ते ‘स्वयुजः’ । किं तेषाम् ? ‘सद्य ऊतयः’ शीघ्र-
गतय इत्यर्थः । किञ्च, ‘प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः’ यथा
केचित् प्रकर्षेण ज्ञातारः ‘सुनीतयः’ स्युः, प्रशस्तया नीत्या-
न्विताः, एवमेतेऽपि मरुतः । बलप्रधाना हि ते इत्यतः प्रज्ञा-
वद्विरूपगीयन्ते । ‘सुशर्माणो न भोमो ऋतं यते’ । शुष्वाः
बन्धव इव सन्तु ‘भोमाः’ भोम्याः ‘ऋतं यते’ ऋतं यज्ञं कर्तु-
मिच्छते यजमानाय । ये एवङ्गुणयुक्ता मरुतो भवन्त्विति, तान्
धयम् अभिप्रेतार्थमिदं स्तुम इति वाम्बशेषः ॥ २ ॥

चतुरिन्विद्दमानाद्द्विभीयादा निधातोः ।
 न दु॑रुक्ताय॑ स्पृहयेत् । चतुरोऽक्षान् धारयत
 इति तद्यथा कितवाद् द्विभीयादेवमेव दु॑रुक्ताद्
 द्विभीयान् दु॑रुक्ताय॑ स्पृहयेत् कदाचिदा इत्या-
 कार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽव्याप्युप-
 मार्थे दृश्यते । जार आ भर्गम् । जार इव भग-
 मादित्योऽव जार उच्यते राजेर्जरयिता स एव
 भासां तथापि निगमो भवति । स्वसुर्जारः
 शृणोतु न इत्युपसमस्य स्वसारमाह साहच-
 र्याद्द्रसहरणाद्वापि त्वयं मनुष्यजार एवाभि-
 प्रेतः स्यात् स्त्रीभगस्तथा स्याद् भजतेर्मेष इति
 भूतोपमा । मेपो भूतो ३भियन्नयः । मेपो
 मिषतेस्तथा पशुः पश्वतेरग्निरिति रूपोपमा ।
 हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगपान्प्रप्राप्सेद्
 हिरण्यवर्णः । हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपं या इति
 च । तं प्रत्नयो पूर्वयो विश्वयेमयो । प्रत्न इव
 पूर्व इव विश्व इवेम इवेत्ययमेततरोऽसुष्मादसा-
 वस्ततरोऽस्मादसुधा यथासाविति व्याख्यातं
 वदिति सिद्धोपमा । ब्राह्मणवद्दृष्टवत् । ब्रा-

ह्युणा इव वृयला इवेति (वृपलो वृपशीलो
भवति वृपाशीलो वा ॥ ४ ॥ (१६)

चिदित्ययमपरो नियात उपमार्थीयो भवति, पुरस्ताद-
प्ययमुक्तं “दधिचिदित्युपमार्थं” इदानीं समाभ्यायविशेष-
व्याख्यानाप्रसरप्राप्तस्य छान्दसमुदाहरणमस्य प्रदर्शयते । कृत-
मत् पुनस्तत् ? इति, उच्यते,—“चतुरं स्पृहयेत्” । (ऋ० सं०
१, ३, २३, ४) । मित्रावरुणार्थमृणत्वे घोरपुत्र एता गायत्रो-
मपश्यत् । चतुरोऽचान् धारयमाणात् “कितवात्” योऽन्यः
कितवो “विभीयात्” किमपि यतिष्यन्ते तदन्यद्वा किञ्चिद्
येन मामयं जेष्यतीति । निहितेषु न तथा भयं भवति
यथा कितवस्य प्राङ् निधानात् । “एवं” सर्वदा “एव” “दुरु-
क्तात्” “विभीयात्” उद्दिजेदित्यर्थः । तथा तथा वर्त्तत यथा
यथा दुरुक्तं न स्पृश्यात्, न श्रूयते । दुरुक्ते हि वरुणो देवता,
तस्मात् “न दुरुक्ताय स्पृहयेत्” “कदाचित्” अपि किन्तु
सूक्तमेव हि स्पृश्यात्, तव हि मित्रो देवता अर्थ्यमा च ॥

“व्राह्मणा व्रतचरिणः” — इत्येतदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यते
—“मंत्रं चरुं शंसयाना (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)” — इत्ये-
तस्मिन् मन्त्रे, चतुर्दशेऽध्याये ॥

“वृचस्य तु ते पुरुङ्गतव्याः” — इत्येतत् पुरस्ताद्
व्याख्यातम् ॥

“आ इत्याकार उपसर्गः” स पुनरेषः “पुरस्तादेव
व्याख्यातः” — “आ इत्यर्वागर्थे” इति, “अद्यापि” अयमाकारः
कदाचित् “उपमार्थे” अपि “दृश्यते” । तद्यथा,—“जार आ
भगम्” इति । किमुक्तं भवति ? “जार इव भगम्” — इति ।
आह,—कोऽयमत्र जार उच्यते ? “आदित्योऽत्र” “जारः”

इति “वचते” अस्मिन् मन्त्रे । स हि “रात्रेर्जरयिता” तदु-
दये हि रात्रिर्जीर्यते विपरणमतीत्यर्थः । “स एव भासान्”
चन्द्रादीनां या भासः ता अपि स एव उद्वन् जरयति ॥

“उदीरय पितरौ जार आ भग्निर्यच्चति ह्यर्थतो ह्यत्
इत्यति । विर्वक्तु वद्धिः स्वप्स्यते सुखस्तुविष्यते अस्तुरो
वेधते मूर्ते ॥” (ऋ० मं० ७, ६, १०, १) । अङ्गिर.पुत्रो ह्यवि-
र्धाने एतया जगत्या अग्निमस्तीत् । पितृमधे विनियुक्ता ।
हे भगवन्नमो । सर्वगत सन्तमशेषस्वमात्मानं विशेषात्मला-
भाय ‘उदीरय’ उद्भवयैव । अरणी पितरौ प्रति, अथवा
द्यावापृथिवी पितरौ स्याताम्, “द्यौर्मै पिता माता पृथिवी ॥”
(ऋ० मं० २, ३, २०, ३) । अहोरात्रे वा, ते प्रति विशेषात्म-
नामायोञ्ज्वलय त्वमात्मानम् । अथञ्च पुनरुदीरय १ ‘जार
आ भगम्’ जार इव भगम् । जार आदित्यो यथा भग भज-
नीय भौममात्तरिचञ्च रमं स्व वा ज्योतिरुर्ध्वमीरयति, एवं
त्वमात्मानं पितरौ प्रत्युदीरय । कक्षात् पुनरेवमादरवान्
प्रवीमि १ यस्मादेव यजमानः ‘इयच्चति’ यष्टुमिच्छति देवान्,
‘हृद्येत’ हवींषि प्रोक्षत’, न च त्वदृते शक्येज्यम्, त्वमेव
‘इ प्रतिविशिष्टं’ यज्ञमाधन सर्वमन्यत्र वैवद्गुणभूतम् । किञ्च,
अथ यजमानः ‘हृत्तः’ हृदयेन ‘इत्यति’ इच्छत्यात्मनोऽभिल-
षितान् कामान्, न च देवाननिष्टा शक्यास्ते प्राप्तुमिति अतो
ब्रवीमि,—देवयागाय यजमानकामप्राप्तये च उदीरय त्वमा-
त्मानमिति । किञ्च, अथमपि ‘वद्धि’ यज्ञयोदा होता ‘स्वप्-
स्यते’ यजमानाय अभौष्टकामोपपिपादयिषया देवतितपयि-
षया च तप्तये जगदनुग्रहाय च ऋत्विग्भिः कर्म क्रियमाण-
मिच्छति ‘वियक्ति’ च अतो ब्रवीमि,—आत्मानमभ्युदीरय
पितरौ प्रति विशेषात्मलाभाय । ‘किञ्च, ‘मख’ ‘नविष्यते’

परिममासिं यास्यति उपक्रमाटारभ्यापवर्गात्, अतो ब्रवीमि,
 —उदीरय त्वमात्मानमिति । किञ्च, अयमप्यध्वर्युः, असुरः
 असुमान् पञ्चावान् अतिकुशलः अस्मिन् यज्ञकर्मणि 'वेपते
 मती' मत्या वेपते प्रोत्कम्पमानहृदय आस्तो माटरः प्रह्ना-
 भृतः, अपि नामायमूदीरयेदात्मानं ततोऽहमेनयज्ञकर्म
 ननयामिति, अतो ब्रवीमि —उदीरय त्वमात्मानमिति ।
 अपि वा असुरो ब्रह्मा, न हि त्रयीविद्योपजनितपञ्चानः ।
 अपि चोद्गाता असुरः, न हि प्राणेनासुना तद्दानं उद्गाहत्वस्य
 प्राणवृत्त्यधीनत्वाद् विशेषणम् । अपि वा यज्ञाधिदैवतेवान्वा-
 दिश्यतेऽसुर इत्यनेन तस्या आनन्तर्यात् । अपि वा सर्वे
 एवैते यज्ञमानादयोऽन्वादिश्येरन, सर्वेषां प्रकृतत्वात् । 'असुरः'
 असुराः 'वेपते' वेपन्त इति, सर्वे एते यजमानादयोऽसुमन्त-
 मतिभिर्वेपन्ती प्रोत्कम्पमानहृदया आमते, यूपटाकोदीरण-
 प्रतीक्षाः । अपि नाम अयमग्निरूदीरयेदात्मानं ततो नोऽभि-
 प्रोतार्यमाफलय' स्यादिति, अतो ब्रवीमि,—उदीरय त्वमात्मान-
 मरश्यादीनां पितृणामन्यतमी पितरौ प्रति । अपि चैतावेव
 पितरौ दम्पती पत्नी यजमानो अग्न्याधेयेन नवजननसम्ब-
 न्धेन पितरः । हे भगवन् ! अग्ने ! तावेतौ यज्ञविपरिणाम-
 काले एतस्मिन् प्रत्युपस्थिते देवयानेन वा पितृयानेन वा
 मार्गेण उदीरय उद्गमय यद्यप्राथितफलप्राप्तये । समान-
 मन्यदृक्क्षिपं पूर्वणर्थेन ॥

यथा आदित्यो जारशब्देनोच्यते "तथा अपि" अयं
 "निगमो भवति" (अथान्योऽपि बहवः इत्यपिशब्दः),—“मातु-
 दिधिपुर्मवृत्तं ससुत्रारः शृणोतु नः । भ्रातृन्दृष्टु सखा
 मर्म ।” (ऋ० सं० ४, ८, २१, ५) । एषा गायत्री । भरद्वाज-
 स्यापम् । “एहि वां तिसुषो नृपादाष्टुः (ऋ० सं० ६, ५,

६, १)”—इत्येतस्मिन् पोष्ये सूक्ते । ‘मातुः दिधिषुम्’ मातां रात्रिरादित्यस्य, स हि भगवान् रात्र्या जघने प्रातश्देति कुमार इव स्त्रियाः प्रसवकाले, तेन ज्ञायते रात्रेरैवासी जायत इति, अतो रात्रिर्माता, तस्याः स एवं धारयिता रोशा, तम् ‘मातुर्दिधिषु’ धारयितारमहम् ‘अत्रवम्’ उक्तवानस्मि यन्मोऽभिप्रेतम् । स एव चादित्यः ‘मम’ ‘सखा’ समानख्यानः । ययैवाहमेतस्मिन् यज्ञे जगदनुग्राहके कर्मणि अभिप्रवृत्तः, एवमसावपि प्रकाशपाकरसादानवर्षादिनक्षत्रे कर्मणि जगदनुग्राहके अभिप्रवृत्तः, इत्येतस्मादावयोः समानख्यानत्वम् । यत एव मम समानख्यानः, अतो मध्यमस्य च ‘इन्द्रस्य’ ‘भ्राता’ उदकभागहर्ता अथ वा मध्यमस्यैवोदः केन भर्त्तव्यः, तेन ह्यसी दीप्यते । स पुनः किं करोतु ? यच्च पूर्वमहमत्रवं तच्च साधयतु, साम्प्रतश्च यद् ब्रूमः, तच्च ‘शृणीतु’ श्रुत्वा च तदपि साधयत्वित्यभिप्रायः । ‘स्वसुर्जारः’ इति । अस्मिन् मन्त्रे स्वसृग्द्येन मन्त्रदृक् “उपसम्” “आह” । केन पुनः सामान्येनेति ? उच्यते,—“साहचर्यात् रसहरणाद्वा” । भ्राता स्वस्रा माकं वाल्ये नित्यमेव चरति, तथा चोपसा साकमादित्य इत्येतत् सामान्यम् । आदित्यो हि पूषा, “अथ यद्गग्निषोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति”—इति हि वक्ष्यति । तस्मात् पूष्णः एतस्मिन् मन्त्रे जारत्वमेतत् आदित्यस्य दर्शितम् । रसहरणाद्वा उपा. स्वसादित्यम् । भ्रातृस्वस्रोः मन्त्रो-जनाभिप्रायसामान्यम् । “अपि त्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेत स्यात्” अथादित्योऽपि मनुष्यजारः । अथमेवास्मिन् मन्त्रे “उटी” इय पितृणां जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)—इत्यभिप्रेतो मन्त्रदृगः, नैरुक्ताना वा स्यात् । “तथा” पुनः सति “स्त्रीभगः” एव “स्यात्” । भगः “भजते.” सेवना-

श्रंस्य, स हि सेष्यते मैथुनार्थिभिः पुरुषैः । जारो मनुष्यः, न हि परकीयां स्त्रियं भोगेन सार्वज्ञिकेण निर्दयो भूत्वा जरयति विपरिणामयति, श्वानरूपां करोति, न तथा निजो भर्ता । तं च दृष्टान्तदर्शनेनैवोदीरय, — यथैव स्त्रियाः भग उपस्यः, पुरुषमिन्द्रसंयोगे आर्द्धीभवति, एवमरण्योक्तादि-हस्तानस्मान् युष्मन्मिमत्रिपून् इहोदीरय त्वामात्मानं हे भगवद्वर्ग ! इत्येवं योज्यं जारगच्छे मनुष्यविषये सति ॥

“मेष इति भूतोपमा” मेष इत्येषा भूतशब्देनोपमा । “मेषो भूतोर्भि यद्वयः (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५)” — इत्येष निगमः । निगमप्रसक्त उच्यते, — “मिपो मिपतेः” दर्शनार्थस्य । पर्यायप्रसक्तमुच्यते, — “तथा पशुः पश्यतेः” इति, पश्यति ह्यसौ । “इत्या धीवन्तमद्रिवः काण्वं मेधातिथिम् । मेषो भूतोर्भि यद्वयः ॥” (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५) । काण्वस्यैव मेधातिथेरिय मार्षम् । ऐन्द्री । गायत्री । हे ‘अद्रिवः’ अद्रिवन् ! वञ्चिन् ! ‘इत्या’ अमुना प्रकारेण ‘मेषो भूतः’ । इत्यमनेन शब्देन अमुनेत्येतच्छब्दपर्यायवाचिना अभिगमनप्रकारमेतस्मादेव मन्त्रदृग्दर्शनाद् विज्ञाय अभिनयेन मन्त्रदृग्वर्त्तमानः काण्वो मेधातिथिर्दर्शयति, — हे अद्रिवन् ! एवमन्वकल्पान्तरीणमेव ‘मेधातिथिं’ ‘धीवन्तं’ कर्मवन्तं वा ‘अभियन्’ आहृतो याज्ञे कर्मणि आभिसुख्येनाभ्युद्यतेर्मण्डि-टापिः ‘यन्’ गच्छन्, आह्वानमदानन्तरमेव अविलम्बमानः ‘मेषो भूतः’ मेष इव किञ्चिदप्युत्तरमद्रुपन् तं गौरवावगतमित्याशनेन प्रकारेण अयस्त्वम् आप्तवानसि । न च तदस्माकमप्रत्यक्षम् । एतस्मादेव मन्त्रदर्शनादखिलं तद् विलानीनो वयं यतोऽतो द्रुमः । अपहृत्ते तस्मिन् काण्वे मेधातिथौ सहान्यमन्वन्तरीणैरधिकारिभिरिदानीमस्य मनोरन्तरे मेधा-

तिथिप्रायकेण कर्मणा मेधातिथिपटम्, तदहं प्राप्तवान् ॥
 सोऽहं ब्रुवे,—याः ताः काण्डमेधातिथिद्वारेण स्तुतयः निरुक्तः ॥
 प्रादुर्भवंति । एतासां प्रबलत्वमपि वर्तते । स त्वमेताः ॥
 शुश्रूषुः, हवींषि वास्यदत्तानि प्रतिजिहृत्सु, पूर्वकाण्डमेधा-
 तिथिवदत्तानप्यभ्येहि, किमर्थं वा नाभ्येपीत्यभिप्रायः ॥

“अग्निरिति” एषा “रूपोपमा” । “हिरण्यरूपो
 हिरण्यवर्णः हिरण्ययात् परि योनेर्निपद्या हिर-
 ण्यदा ददत्यत्रमसौ ॥” (ऋ० सं० २, ७, २३, ५) ।
 गृह्यसदस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । अपान्नपादेवता । कुम्भेष्ट-
 कोपाधानेऽग्निचयने विनियुक्ता । ‘हिरण्यरूपः’ हिरण्यसमा-
 नरूपः । अपि च, ‘सः’ ‘अपान्नपात्’ मध्यस्थानो वैद्युतोऽग्नि-
 रादित्यस्य पुत्रोऽपान्नपात्, प्राहृत्काले घर्मात्तानां प्रजाना-
 मन्नार्थिनीनां च ‘हिरण्यसन्दृक्’ हिरण्यमिव सन्दृश्यमानः
 मनःपोतिजनकः । अपि च, स एव ‘हिरण्यवर्णः’, हिरण्य-
 मिव घरणीयः प्रार्थनीयो भूतानाम् । य एव ह्युणयुक्तोऽपान्नपात्,
 स किं करोतु ? इति,—‘हिरण्ययात्, तेजोमयात् ‘योनेः’
 आदित्यात् विनिर्गत्य ‘परिनिपद्य’ सर्वतो निपद्य मध्यस्थाने
 अभ्रजालेनान्तरिक्षलोकं ध्याप्य (‘हिरण्यदाः’—इत्येकं पटम्
 विसर्जनीयान्तम्) ‘हिरण्यदाः’ हिरण्यदाता । सोऽपान्नपात्
 परिपद्य ‘ददति’ ददतु ‘अन्नम्’ अन्नहेतूदकम् ‘असौ’ यजमा-
 नाय इति । “समुद्रादूर्मिर्मधुर्मां उदारतु” (ऋ० सं० ३, ८,
 १०, १)—इत्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते, इत्येतस्माद् दर्शनादपि
 पुत्र आदित्यः । “आदूतो अग्निमंभरद् विप्रसूतः” (ऋ०
 सं० ४, ५, १०, ४)—इत्यतश्चादित्यस्यापि वैद्युतोऽग्निः पुत्र,
 इत्येवमसावपान्नपात् अपां नसा ॥

‘था’—इत्यर्थं चोपमाशब्दः । आह,—किमुदाहरणम् ?

उच्यते,—“तं पुत्रया पूर्वधा विश्वधेमया ज्येष्ठतातिं वहिषदं
 स्वविदेम् । प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यानु
 वईसिः” इति (ऋ० सं० ४, २, २३, १) । अतस्तार पञ्चदशर्चसूक्त-
 मपश्यद् वैश्वदेवम्, तस्मिन् वैश्वदेवे सूक्ते प्रथमामवैतां जगती-
 मपश्यत् । वैश्वदेवेषु च सूक्तेषु एकदेवता अपि मन्वा भव-
 न्त्येव । बालुच्ये वाजपेये सप्तदशे शक्ते विनियुक्तोऽयम् ।
 चरकाध्वर्य्यः पुनरनया मन्विन गृह्णन्ति । तेषां पुनः श्रुतिः,—
 “प्रजापतेर्वा एते चक्षुषी यक्षुक्रामन्विनौ, असावादित्यः शुक्रः,
 चन्द्रमा मन्वोत्वेषं चन्द्रदेवतोऽयं मन्वः । अपि वा “तस्मै
 सूर्याय हविरानुशोत”—इति हवनमन्त्रे सूर्य्यं च वशात्
 सूर्य्यं देवतोऽयम् । श्रौतकर्मणो दास्यतये मन्वाभ्यां मन्वदेवता
 अनुक्रममायुः “को नु वा मिधावरुणो (ऋ० सं० ५, ३, ८
 सू०)” —इत्यत आरभ्य वैश्वदेवान्येकादशसूक्तान्यवोचत्, “तं
 पुत्रया (ऋ० सं० ५, ३, १२ सू०)” —इत्येतच्चतुर्थं सूक्तम्, तेन
 तन्मन्वा वैश्वदेव एव मन्वः स्यात् । वाजमनेयिना पुनरनया
 शुक्रो गृह्यते, स च सा प्रथमा संस्कृतिरित्यनेनैन्द्रेण ह्यते,
 तेन तेषामध्यमैन्द्र एव । चारुके पुनराध्वर्य्ये च श्रुतिः शुक्रा-
 मन्विनोः, तस्मादेतावन्यदेवतो गृह्यते । अयेन्द्राय ह्यते इति
 तेन ज्ञायते । यद्यपि हवनमन्त्रे ऐन्द्रो मन्विन, तथापि अहण-
 मन्त्रो नैन्द्र इति, स एव सर्वथाष्वेव दुरवधारदेवतो मन्वः,
 अनिरुक्तदेवतालिङ्गत्वात् । यण्डाभर्कयोन्वसुरपुरोधसोः समो-
 हनार्थमनेनानिरुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेणान्यतरः शुक्रामन्विनो-
 गृह्यते । “यण्डाभर्कौ वा असुराणां पुरोहिता वास्ताम्”—
 इत्युपक्रमस्य “तावेतौ शुक्रामन्विनायाहणोथाम्”—इत्युक्त्वा
 “तावपनुद्यायेन्द्रायां जुहुयुः”—इत्युक्तम् । तस्मात्तावनेना-
 निरुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेण समो ह्यते । सोम्यो वा स्यात्-

ग्रम्, सोमो ह्युच्यते मन्विपात्रेण शुक्रपात्रेण मृद्धमात्रं,
 गृहीतो वा सप्तदशशस्त्रगंसनाभिप्रायेण । हे भगवन् ! सोम !
 तमिन्द्रं वा वैश्वदेवं गणं वा 'ज्येष्ठराजं' ज्येष्ठदीप्तिम् । अथ
 वा ज्येष्ठः ज्येष्ठः सर्वेषां देवानामिन्द्रः, स यस्य राजा, सोऽयं
 ज्येष्ठराट् वैश्वदेवगणः, तं ज्येष्ठराजम् । वहिष्याहृतो यज्वभि-
 यः सोदति, स वहिषत्, तं 'वहिषदम्' । सखि यो हृग्यते,
 सः स्वर्हंक्, तं स्वर्हंशम् सूर्यसमानदर्शनमित्यभिप्रायः ।
 'आशु' शीघ्रम् । 'जयन्ते' जेतव्यानसुरादीन् । तमेवङ्गुण-
 संयुक्तम् इन्द्रं वैश्वदेवं सगणं हे सोम ! 'यासु' क्रियासु
 'अनुवर्द्धसे' पुनः पुन संस्क्रियसे । स त्वं क्रियासु तासु तद्या-
 वस्थितस्त्वं 'गिरा' स्तुत्या सहितः त्वं 'प्रतीचीनं' यज्ञाभिमु-
 खम् इन्द्रं वैश्वदेवं वा गणम् भवस्याप्य स्ववीर्येण तर्पयित्वा अस्मै
 यजमानाय 'वृजने' धन 'दीदसे' धोक्षि प्रचारयमि । कथं पुनः
 धोक्षि इन्द्रं वैश्वदेवं वा गणम् ? 'प्रतथा' चिरन्तना इव । ये
 मर्द्धयो मृश्वदादयः, तेषा यथा दुग्धवानसि, तथा अस्माक-
 मपि धोक्षि । अपि च 'विश्वया' ऋषिपुत्रकाणामृषीणाञ्च
 सर्वेषां यथा दुग्धवानसि, तथास्माकमपि धोक्षि । अपि च
 'इमथा यथा वर्त्तमानकालीनानां यजमानानां धोक्षि, तथै-
 वास्माकमपोति । एवमेव यथाभिमतदेवतं योज्यः ॥

इमयेत्येतस्यात् प्रसक्तमुच्यते,—“अयम्” इत्यस्य शब्दस्य
 का व्युत्पत्तिरिति ? उच्यते,—“एततरः” हि आगततर आस-
 अतरः “अमुष्मात्” दूरस्थात् भवति, सोऽयमित्युच्यते । “अमा-
 वित्यस्य का व्युत्पत्तिरिति ? उच्यते,—“असौ अस्ततर”
 अस्मात् क्षिप्रतर इव विपल्लटत्वाद् भवति । आह,—कृतः
 क्षिप्रतरः ? उच्यते,—“अस्मात्” एततरात् । असावित्येत-
 स्यात् प्रसक्तमुच्यते,—“अमुया, यथा असौ इति” असावित्य-

नेन गच्छेनीकौ भवति, स एवार्थः अमुधेत्यनेनाप्युक्तौ भवति ।

“वदिति” एषा “सिद्धोपमा” सिद्धैवैषीपमा लोके ।
आह,—कथं क्त्वा ? उच्यते,—“ब्राह्मणवत्, हपलवत्” ।
ब्राह्मणवदधीते, हपलवच्चाक्रीगतीति ॥ ४ ॥

प्रियमेधवद्विवज्जातवेदोविरूपवत् । अङ्गि-
रखन्महिन्नत प्रस्करवस्य शूधी हवम् । प्रिय-
मेधः प्रिया अस्य मेधा यद्यैतेषाम्पौणामेवं
प्रस्करवस्य शृणु ह्वानं प्रस्करवः कणवस्य पुत्रः
कणवप्रभवो यथा प्राग्रमर्चिपि भृगुः सन्वभूव
भृगुर्भृज्यमानो न देहेऽङ्गारेष्वङ्गिरा अङ्गारा
अङ्गना (अञ्जना) अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्युचु-
स्तस्माद्विर्न वय इति विखननाहैखानसो
भरणाद्भारद्वाजो विरूपो नानारूपो महि-
न्नतो महाव्रत इति ॥ ५ ॥ (१७)

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३, ३ ॥

छान्दसमुदाहरणं ब्रवीति,—“प्रियमेधवत्”—इति । एषा
प्रस्करवस्थार्थम् । अनुष्टुप् । आग्नेयी । पातरनुवाकाशि-
नयोः शक्यते । हे ‘जातवेदः !’ ‘महिन्नत’ महाव्रत । महा-
कर्मन् । महद्वस्य भगवती जातवेदसः कर्म, हविर्षदृणादि-
लक्षणम्, तेनैवामन्त्राते महिन्नत ! इति । यद्यैतेषाम्पौणा
प्रियमेधादीनां श्रुतवानसि पूर्वमाह्वानम्, शृणोषि वा, एवं
ममापि ‘प्रस्करवस्य’ शृणु आह्वानम् । इत्यागीः ॥ एष
समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“प्रियमेध, प्रिया चक्ष मेधा”
यज्ञा, इत्यथ । यद्युमिति वाक्यशेषः । “प्रस्कण्ड, कण्डस्य पुत्र”
प्रपदस्य तद्विज्ञानत्वं निराह, कण्डस्यापत्वमित्यर्थे । “यथा”
प्रगतमय “प्राप्तम” इत्युच्यते, गतशब्दलोप कृत्वा, एव
मिहापि “कण्डप्रभव” इति वक्तव्यं भवशब्दलोप कृत्वा
व्यत्ययेन च प्रस्कण्ड इत्युक्तम् । “भृगु, भृज्यमानो न देह”
प्रजापतिना किल शुकमात्मोयमादाय अग्नौ हुतम्, तत
“आचपि” ज्वालाया “भृगु” नाम महर्षि “सम्बभूव” व्यप
गतेऽर्चिपि योऽङ्गारुः सम्बभूव सोऽङ्गिरा नाम अभवत् ।
विग्रहप्रसक्तमुच्यते,—“अङ्गारा, अङ्गना” ते हि यत्र निधीयन्ते
तदङ्गित भवति । तस्मिन्नुत्पन्ने द्वितीये “अत्रैव तृतीय
मृच्छत”—“इत्युत्पन्ने” ये पूर्वोत्पन्ना ते । “तस्मात्” अत्रैव
तृतीय इत्येतस्मादनुव्याहारात् “अत्रि” अभवत् । अथवेव
सन्ध्या स्यात्,—अत्रि. प्रतिषेधार्थोऽकार । कथम्? “न
त्रय” एवात्र, किन्तर्हि? खन्यतानेतदग्निस्थान चतुर्योऽप्यत्र
अधिव्यतोत्वेपमनुव्याहारादत्रिभयत् । व्युदुह्याग्नि तस्मिन्
अग्निस्थाने य उत्पन्नः स. “विखननाद् वैखानस” एव नाम्ना
अभूत्, “बभूवार्चिषु अङ्गारिषु तत्रैव तृतीय विखननाद्
वेखानस” इति । अनयेवानुपूर्व्यैतानि निर्वचनान्युपपाद
यितुं शक्यन्ते, तस्मान्मन्त्रपाठविपर्ययोसंभेदानि निरुक्तानि ।
“विरूपो नानारूप” इति ऋष्येव । व्रतमिति कर्मनाम ।
“मद्विब्रतो महाव्रत” “इति” अर्थः ३५ ।

इति निरुक्तश्रुती अष्टमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

तृतीयः पाठः ॥ ३, ३, ।

चतुर्थः पादः ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो
 व्याघ्र इति पूजायां आ काक इति कुत्सायां
 काक इति शब्दानुवृत्तिस्तद्विदं शकुनिषु बहुलं
 न शब्दानुवृत्तिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः काकोऽप-
 क्कालयितव्यो भवति तित्तिरिस्तरणात्तिलमा-
 चचित्त इति वा कपिञ्जलः कपिरिव जीणः
 कपिरिव जवत ईपत्पिङ्गलो वा कसनीयं शब्दं
 पिञ्जयतीति वा श्वाशुयायी शवतेर्था स्याद्वृत्ति-
 कर्मणः श्वसितेर्वा सिंहः संहनाङ्गिसेर्वा (स्यात्)
 विपरौतस्य सम्पूर्वस्य वा हन्तेः संचाय हन्तीति
 वा व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति वा
 ॥ १ ॥ (१८)

“अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते” । उपमाधिकारी
 वर्तते । “यदेतत् तत्त्वदृशमिति”—एतदुपक्रान्तम् । तत्र
 शब्दव्यथोपमा भवन्ति, लुप्तोपमाशब्दाश्च । तत्र “अग्निर्न
 वे” इत्येवमादिभिः शब्दैरुपमिस्वितानामर्थाना समानरूपै-
 रर्थस्य मान क्रियते इत्येतदनुक्रान्तम् । अथ इदानीं तेषु
 पदेषु लुप्यन्ते उपमाशब्दा इवादेय, तान्यवसरप्रमाणानि
 व्याख्यास्याम, तानि पुनरिमानि अयोपमानीत्येवमाचक्षते
 प्राचाः, निरुदा क्रियते अत्रैत्यभिप्रायः । तानि च पुन-
 रानमन्प्रातानोय त्रिघण्ट्यसमाह्वये, तेषु बहुतरभिप्रायगता

एत एवोपमाशब्दा अर्थात् उपमायन्त इत्यर्थोपमा इत्युच्यते ।
तान्येतानि भाष्यस्य विस्तरविषयत्वात् ममाज्जातान्यपि संज्ञि
श्रवसरप्राप्तानि प्रदर्शन्ते । तद्यथा,—“सिंहो व्याघ्र इति
पूजायाम्” । यो हि पूज्यो भवति स उच्यते ‘सिंहो देवदत्तः’
इति । अत्र न सिंह एव देवदत्तः, किन्तुहि ? मिहगुणस्तत्र
कश्चिदस्ति शौर्यादिः, अतस्मादभिधानेनोपमार्थं लुप्तोपमाश-
ब्दानामिवादीनामन्यतममनुच्चारयन्नेव ब्रवीति ‘सिंहो
देवदत्तः’ इति । यत्तदनुच्चारणमुपमाशब्दस्य स एव लोप
इत्युच्यते ॥

“श्रा काक इति कुक्षायाम्” । यो हि लौब्धादिदोषसम-
न्वयेन कुक्षनीयो भवति, स एवमुच्यते,—‘श्रा अयम्’ इति ।
अत्रापि श्रेवायमिति इवशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः । धार्ष्ट्यादि-
दोषसमुच्चयेन यः कुक्ष्यते, सः ‘काकोऽयम्’ इत्युच्यते ।
काकादिशब्दान् उदाहरणप्रसक्तान् निर्ब्रवीति,—“काक इति
शब्दानुकृतिः” । अनुकरणमनुकृतिः, शब्दस्सानुकृतिः,
जादृशमेवासी शब्दं करोति तथैवानुकृत्या तस्य नामापि
भवति शब्दस्यानुकृतिः । स हि काकु इति वोच्यते, तस्मात्
न काक इत्युच्यते । “तदिदम्” एवं शब्दानुकृतिहेतुकं नाम
“शकुनिषु” एव तान्येषु सत्वविशेषेषु “वहुल” प्रायेणेत्यर्थः ।
‘न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्योपमन्यवः’ शकुनिष्वपि न शब्दानु-
कृतिहेतुकं नाम विद्यते, इत्योपमन्यव आचार्यो मन्यते ।
किं कारणम् ? व्यभिचारित्वात् । श्यामा, दूर्वा, पुच्छप्लवः,
हंम, इत्येवमादिषु शब्दानुकरणहेतुकी नामधेयप्रतिपत्ती
नास्ति । शकुनिष्वेऽपि शब्दानुकारो न विद्यते । बहुवोऽप्येवं-
प्रकारा अन्यक्रियार्थनामभिरन्विताः शकुनयः । तत्र, यदुक्तं
“तदिदं शकुनिषु बहुलम्” इति । एतदयुक्तम् । आह,—“काक-

तर्हि काकस्यान्वक्रियाहेतुको नामधेयप्रतिलम्ब इति ?
 वचते,—स हि “काकः अपकालयितव्यो भवति उपघात-
 भयात्, स हि यद्यत् सृष्टति तत्तदुपहन्तीति अपकाव्यते.
 तस्मात् काक इत्युच्यते । शकुनित्वसामान्यप्रसक्तमुच्यते,—
 “तित्तिरिस्तरणात्” । ‘तृ प्रवने (भू० प०)’ । उत्प्लुत्यासौ
 गच्छति । “तिलमात्रचित्र इति वा” । अथ वा तिलमात्र-
 चित्रः स भवतीति तित्तिरिः । “कपिञ्चलः कपिरिव जीर्णः”
 यादृशो हि कपिः भर्कटः, जीर्णः सवर्णतो भवति, तादृशोऽ-
 सावपि कपिञ्चल इत्युच्यते । अथ “वा” “कपिरिव ज्वते”
 कपिञ्चलः “ईपत्पिङ्गलः” इत्यर्थः । अथ “वा” “कमनीयं”
 प्रायेणीयं मङ्गल्यं मधुरं वा “शब्दं” “पिञ्चयति” अभिव्यन-
 क्षीति कपिञ्चलः । “एवमादीनि शकुनिनामधेयानि” एव-
 मादिना प्रकारेण अशब्दानुक्तत्पूर्वकत्वे सति निर्वक्तव्यानि ।
 “श्लाश्यायी” । शु इति चिप्रनाम । चिप्रमसौ शीघ्रत्वा-
 दितौति श्वा । “श्वतेर्वा गतिकर्मणः” स हि नित्यमेव
 गच्छति । “श्वसितेर्वा” यधकर्मणः । “भिंहः सहनात्” अभि-
 भवति ह्यसौ अन्यान् प्राणिविशेषान् । “सम्यूर्वस्य वा हन्ते”
 उपसर्गस्यत्वेन । “संहाय हन्तीति वा” वैयाकरणानामेपा
 व्युत्पत्तिः । “व्याघ्रो व्याघ्राणात्” विविधमसौ जिघ्रतीति
 व्याघ्रः । तस्य हि घ्राणेन्द्रियं पटुं भवतीति स हि घ्नन् व्याघ्राय
 हन्ति, घ्राणेन्द्रिये हि तस्य विमिष्टं घ्नानम् । “व्यादाय
 हन्तीति वा” स किल व्यादाय यज्ञं विघ्नतं कृत्वा ततो
 हन्ति । अथवा “व्यादाय हन्तीति” यः किल प्रथमे यज्ञे
 गद्धितः, तेन हन्तुं भवति शृगोऽन्वो वा कर्षितु, तमसाव-
 मर्षाद् विह्वल्य तन्निधेय प्रदेगे प्रथमयज्ञस्थाने चानीय ततो
 हन्ति । सिंहेो व्याघ्रः ग्ना काक इत्येवमनुक्रम्यावांचीना-

न्येतानि । पदानि निरुक्तानि, अयमपि निर्वचनप्रकारोऽस्तीति प्रदर्शनार्थम् । सिंहव्याघ्रशब्दयोस्तु अनुलोममेव निर्वचनमनुलोमव्याख्योपप्रदर्शनार्थम्, एवं हि उभे अपि प्राप्ती दर्शिते भवति । १॥

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशन्धेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्मेधावो कस्मान्धेधा तद्धान् भवति मेधा मतौ धोयते स्तोत्रनामान्युत्तराणि चयोदश यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश यज्ञः कस्मात् प्रख्यातं यजति कर्मति नैरुक्ता याच्ञ्यो भवतीति वा यजुस्त्वो भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवो यजूंष्येनं नयन्तीति वर्त्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टाष्टत्विक् कस्मादीरण धृग्यष्टा भवतीति शाकपृणिर्ऋतुयाजी भवतीति वा याच्ञाकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश दानकर्माण उत्तरे धातवो दशाध्येषणाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः स्वपितिसस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश कूपः कस्मात् कुपानं भवति कुप्यतेर्वा स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव स्तेनः कस्मात् संस्थानमस्मिन् पापकर्मिति

नैसक्ता निर्णीतान्तर्हितनामान्युत्तराणि पट्
 (निर्णीतं कस्मान्निर्णीतं भवति) दूरनामान्यु-
 त्तराणि पञ्च दूरं कस्माद् द्रुतं भवति दुरय
 वा पुराणनामान्युत्तराणि पट् पुराणं कस्मात्
 पुरा नवं भवति नवनामान्युत्तराणि पड्डेव
 नवं कस्मादानौतं भवति ॥ २ ॥ (१६)

“अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत्” । ‘अर्चतिक
 माण’ अर्चयिष्या, पूजयत्यर्था पूजायामवश्य भवितु युज्यते
 उपमेति उपमाशब्देभ्योऽनन्तरम अर्चतिकर्माण समाभ्राता ।
 कियन्त पुनस्ते ? ‘चतुश्चत्वारिंशत्’ (४४) । कतमे पुनस्ते ?
 “अर्चति, गायति”—इत्येवमादय । य एतेऽर्चतिकर्माण,
 एतैर्हि मेधाविन एवार्चति, एत एव हि स्तोतु शक्नुवन्ति,
 नेतरे अमेधसः ॥

तस्मात् “मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशति” । अर्चति
 कर्मभ्य ‘उत्तराणि’ ‘मेधाविनामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ?
 ‘चतुर्विंशति’ (२४) । कतमानि पुनस्तानि ? “विप्र, धीर,
 विप्र”—इत्येवमादीनि ।, विविधानर्थानस्य प्राप्तु प्राप्तीति
 विप्र । धी प्रज्ञा, तद्दान् धीर, रो मत्वर्थे । विष्टस्य सदसि
 कथयतीति विप्र । इत्येवमादि । आह,—“मेधावी कस्मात् ?
 उच्यते,—स हि “मेधया तद्दान् भवति” । आह,—“मेधा” ।
 कस्मात् ? सा हि “मती धीयते” । मतिर्बुद्धि, तस्या या
 पुरुषशक्तिरभिव्यज्यते, सा मेधा इत्युच्यते ॥

य एव मेधाविन, त एव स्तोतु शक्नुवन्तीति मेधाविना-
 मभ्य “उत्तराणि” “स्तोतृनामानि” । कियन्ति पुनस्तानि ?

“वयोदश” (१३) । कतमानि पुनस्तानि ? “वभ, वरिता,
कारुः”—इत्येवमादीनि । रेभो रेभतेः स्तुत्यर्थस्य । वरिता
वरतेः स्तुत्यर्थस्यैव । कारुः कर्त्ता स्तोमानाम् । इत्येव-
मादि योन्यम् । प्रत्यघहत्तित्वादस्य गष्दस्य नोक्तं स्तोता
कस्मादिति ॥

यज्ञेष्वेव हि अतिशयेन देवतानां स्तुतयः प्रयुज्यन्त इति
स्तोत्रनामभ्य. “उत्तराणि” “यज्ञनामानि” । कियन्ति पुन-
स्तानि ? “पञ्चदश” (१५) । कतमानि पुनस्तानि ? “यज्ञ,
वेनः, अध्वरः, मेधः”—इत्येवमादीनि । आह,—“यज्ञ-
कस्मात्” ? उच्यते,—यदेतत् “प्रष्ट्यातं यजति कर्म” लोका-
वेदयोः । एतदेव भावसाधनेन शब्देनोच्यते यज्ञं यज्ञ इति ।
अथ “या” “याचञ्जो भवतीति” यज्ञ, याच्यते च्चत्र, यतो वै
देवानामश्च सश्रूतम् समभावयन्निति ह विज्ञायते, तस्माद्
याचनाद् यज्ञः । अथ “वा” “यशुभिः” अयम् “उच्यते” संक्षिप्त
इव “भवति”, बहुत्वादत्र यज्ञुषाम् । “बहु ऋत्वाजिन इत्यौप-
मन्यत्र.” यद् यदत्र दृश्यते प्रतिविशिष्टं साधनं किञ्चित्, तत्
तत् ऋत्वाजिनमिति यज्ञः, सोमे तावदजिनद्वयम्, यजमानेऽ-
प्यजिनद्वयम्, अवहन्यमानेषु हि इविःषु अजिनं घर्मापार्जितं
घर्मपात्रेष्वप्यजिनम्, एवं बहुऋत्वाजिनः । अथ “वा” “यज्ञ-
घेनम्” उपक्रमादारभ्यान्तं “नयन्तीति” यज्ञः । वनतिः
कान्स्वर्यं, कान्स्वन्ते हि यज्ञाद् होमपशुसर्गादयः तस्मात् स
वेनः यज्ञ इत्युच्यते । ममेदं दास्यतीति एवं यश्वभिः अघ्रात्
फलं प्रार्थ्यत इति मेधः । इत्येवमादि ॥

यज्ञसम्बन्धेनैव “ऋत्विङ्नामानि उत्तराणि अष्टौ” ।
ऋत्विजां नामानि ऋत्विङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
‘अष्टौ’ (८) । कतमानि पुनस्तानि ? “भरताः, कुरवः”—

इत्येवमादीनि । भ्रियन्ते दक्षिणाभिरिति भरताः । कुर्यन्ति कर्माणीति कुरवः । इत्येवमादि । आह,—“ऋत्विक् कस्मात्” ? उच्यते,—“ईरणः” ईरयिता हि संस्तुतीना भवतीति ऋत्विक् । “ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणि.” ऋग्भिर्ह्यसौ यागकारी भवतीति ऋत्विक् । “ऋतुयाजी भवतीति वा” स हि काले देवता यजतीति वा । ऋतौ याजयतीति वा, स हि काले एव याजयते, नाकाले ।

ऋत्विक्सम्बन्धेनैव “याच्ञाकर्मण उत्तरे धातव महदश” (१७) । कतमे पुनस्ते ? इति । “ईमहे, यामि, मन्महे” —इत्येषमादयः ॥

याच्ञासम्बन्धेनैव “दानकर्मण उत्तरे धातवो दश” (१०) । कतमे पुनस्ते ? इति । “दाति, दायति, दासति” —इत्येवमादयः ॥

दानसम्बन्धेनैव “अध्येषणाकर्मण उत्तरे धातवश्चत्वारः” (४) । कतमे पुनस्ते ? इति । “परिस्त्रव, पवम्ब”—इत्येवमादयः । मत्कृत्य दाढभिर्दातुं पतिग्रहीतृणा प्रार्थना, अध्येषणेत्युच्यते ॥

याच्यमानो हि सर्वोऽपि स्वपितोति अध्येषणाकर्मभ्य उत्तरो “स्वपितिकर्माणौ” । कतमौ पुनस्तौ ? “स्वपिति, सस्ति”—“इति” । स्वशब्देनैवोच्चार्य द्विग्रहणमवधारणार्थम्,—एतो एव “हौ” निगमे न पुनस्तृतीयांऽस्तीति, अल्पत्वाद्वा द्विग्रहणम् ॥

“कृपनामान्युत्तराणि चतुर्दश” कृपमेव हि आच्यन्त्य मरौ सुष्यते, सुतः कृप इव पतितो भवतीति वा, स्वपितिकर्मभ्यामनन्तराणि कृपनामान्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘चतुर्दश’ (१४) । कतमस्ति पुनस्तानि ? “वय, कातु, जातः”

—इत्येवमादीनि । त्रियते ह्यमावुदकार्यमिति वक्रः । इत्युदकमत्रेति कातुः । इत्येवमादि । आह,—“कूपः कस्मात्” ? उच्यते,—“कु पानं भवति” यत्र ह्यसौ भवति, तत्र कुक्षित पानं भवति, साधनापेक्षत्वात् । “कुप्यतेर्वा” यत्सम्बन्धादुदकार्यिनः कुप्यन्ति ॥

“स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव” । कूपमाश्रित्य मुष्णन्ति स्तेना इत्यतः कूपनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘स्तेननामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘चतुर्दशैव’ (१४) । कतमानि पुनस्तानि ? “उपुः, रिपुः”—इत्येवमादीनि । परेभ्यो धनान्याहृत्यातिशयेनासावात्मानं भृत्याद्य तर्पयतीति त्रिपुः । लिम्पत्यसावात्मानं पापेनेति रिपुः । इत्येवमादि । आह,—“स्तेनः कस्मात्” ? उच्यते,—“संस्तानम्” संस्तम् “अस्मिन्” “पापकम्” कर्म भवति “इति” एवं “नैरुक्ता.” मन्यन्ते । वैयाकरणानामन्यथापि स्यादियभिप्रायः ॥

“निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट्” । निर्णीतस्य च अन्तर्हितस्य नामधेयानि ‘निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि’ । ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यः स्तेननामभ्यः, स्तेना एव ह्यन्तर्हिता भवन्तीत्येष सम्बन्धः स्तेननाम्नामन्तर्हितनाम्ना च । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षट्’ (६) । कतमानि पुनस्तानि ? “निष्णम्, मस्रः, सनुत”—इत्येवमादीनि । निर्णीतमिव निष्णम् । सुप्तमिव मस्रः । सन्ततमिव सनुतः । इत्येवमादीनि ॥

“दूरनामान्युत्तराणि षष्ठ” (५) । अन्तर्हितं यद् भवति, दूरवत्तद् भवतीत्येष सम्बन्धः । कतमानि पुनस्तानि ? “आके, पराके, पराचे.”—इत्येवमादीनि । आ कियती देशात् एतद् वर्तते इति विज्ञातार्थमेतद् भवतीत्याके । पराके पराक्रान्ते । पराङ्मुखमप्यितं पराचेरित्येवमादि ।

यथैव श्रुतानि कृन्दसि, तथैवैतानि समान्नातानि । आह,—
 “दूरं कस्मात्” ? “दृतं” हि तत् “भवेति” अध्वनी महत्त्वात् ।
 “दुरयं वा” दुःखं हि तद् गम्यते प्राप्यत इत्यर्थः ॥

॥ दूरसम्बन्धेनैव “पुराणनामान्युत्तराणि पट्” (६) । समानं
 हि कालाध्वनीर्महत्त्वं दूरपुराणयोः । कतमानि पुनस्तानि ?
 “प्रद्वम्, प्रदिवः, प्रवयाः”—इत्येवमादीनि । प्राक्तनं प्रद्वम् ।
 प्राग् श्रुतिमदासीदिति प्रदिवः । प्रहृष्टवयाः प्रवयाः । इत्येव-
 मादि । आह,—“पुराणं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्धि “पुरा-
 णं नवं भवति” न वर्त्तमानकाले ॥

“नवनामान्युत्तराणि पठेव” (६) । पुराणसम्बन्धेनैव ।
 कतमानि पुनस्तानि ? “नवम्, नूदं, नूतनम्”—इत्येवमा-
 दीनि । आह,—“नवं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्धि सद्य एव
 कुतश्चित् “आनीतं भवति” ॥ २ ॥

द्विंश उत्तराणि नामानि प्रपित्वेऽभौक
 इत्यासन्नस्य प्रपित्वे प्राप्तेऽभौकेऽभ्यक्ते । आपित्वे
 नः प्रपित्वे ह्यु मा गच्छि । अमौके चिदु लो-
 ककालित्यपि निगमौ भवतः । दम्भमर्मकमित्य-
 ल्पस्य । दम्भं दम्भोतेः सुदम्भं भवत्यर्भकमव-
 हृतं भवति । उपोप मे परा मृश मा मे
 दम्भाणि मन्यथाः । नमो महद्भ्रूयो नमो अर्भ-
 केभ्य इत्यपि निगमौ भवतः । तिरः सत इति
 प्राप्स्य तिरस्तौर्णं भवति सतः संहृतं भव-
 ति । तिरश्चिद्व्यंघ्रा परिवर्त्तिर्यातमदास्या ।

पात्रे^१व भिन्दन्^२सुत एति रुक्षस इत्यपि निगमौ^३
 भवतः । त्वो नेम इत्यद्द्व^४स्य त्वोऽपततो नेमोऽप-
 नौ^५तोऽद्दं हरतेविपरोताद्धारयतेवा^६ स्यादुद्भूतं
 भवत्युभोतेवा^७ स्यादद्भुतमो^८ विभागः । पौर्यति
 त्वो अनु^९ त्वो गृणाति । नेमे^{१०} देवा नेमे^{११}ऽसुरा
 इत्यपि निगमौ भवतः । षट्क्षाः स्तृभिरिति
 नक्षत्राणां नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणा नेमानि
 क्षत्राणीति च ब्राह्मणमृक्षा उदीर्णानीव
 स्यायन्ते स्तृभिस्तीर्णानीव स्यायन्ते । अमी
 य षट्क्षा निहितास उच्चा । पश्यन्तो द्यामिव
 स्तृभिरित्यपि निगमौ भवतः । वम्बोभिरुपजि-
 ह्विका इति सौमिकानां वम्बो वमनात् सौमि-
 का स्यमनादुपजिह्विका उपजिह्वाः । यदत्यु-
 पजिह्विका यदम्बो अतिसर्पतीत्यपि निगमो
 भवत्यूर्दरं कृदरमित्यावपनस्योर्दरसुदीर्णं भव-
 त्यूर्जं दीर्णं वा । तमूर्दरं न पृणता यवेने-
 त्यपि निगमो भवति । तमूर्दरमिव पूरयति
 यवेन कृदरं कृतदरं भवति । समिद्धो अञ्जन्
 कृदरं मत्तीनामित्यपि निगमो भवति ॥३॥ (२०)

"दिग् उत्तराणि नामानि" । द्वे द्वे दिग् उत्तरापीति ।
 "प्रपित्ते, यभीके" इत्येवमादीनि । व्याख्यातानि पृथिवी,

नामभ्यं चारभ्य एकैकार्थस्य ब्रह्मि नामधेयानि, इदानी-
मेकैकस्य हे हे नामनी वाचके समाह्वयेते,—प्रपित्वे, अभीके
इत्येवमादीनि, आद्यावापृथिवीनामभ्यो यावत् ॥

अधुनैवमुक्त्वा सामान्यतो विशेषेण एकैकं व्यत्याय उदा-
हरणैरेव दर्शयति । तद्यथा,—“प्रपित्वे, अभीके”—“इति”
एते नामनी “आसन्नस्य” भवतः । इत्येवमादि । “प्रपित्वे
प्राप्ते” इत्यर्थः । “अभीके अभ्यक्ते” आभिमुख्येनाश्रिते ।
अभ्यागते । इदानीमुदाहरणे ब्रवीति,—“आपित्वे नः”
“अभीके चित्”—“इति निगमौ (ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३—
८, ७, २१, १) भवतः” ॥

“यथा गौरी अपाकृतं दृष्यन्वेत्यवेरिणम् । आपित्वे
नः प्रपित्वे तूयमागहि कण्ठेषु सत्त्वा पिव ॥” (ऋ० सं० ५,
७, ३०, ३) । ऐन्द्रेया । बृहती । देवातिथेः कारुण्यार्थम् ।
महाव्रते बृहतीसहस्रे गम्यते । हे ‘इन्द्र !’ ‘यथा’ येन प्रका-
रणे ‘गौरः’ गौरमृगः, ‘अवेरिणम्’ अपगतार्थम् अपगतोटकं
मरुदेशं गत्वा ‘दृष्यन्’ दृष्याबाध्यमानः ‘अपाकृतम्’ अपानी-
यम्, (पानयोग्य यत्र नास्ति, स्वस्वोदकत्वात्, तत्र कृतम्,
उदकेन वा कृतम् जलाशयस्थानम्) तडाभ्रमन्यद् वा गोघ्नम्
‘एति’, एवं त्वमप्येतस्मिन् ‘आपित्वे’ आपानकाले ‘प्रपित्वे’
प्राप्ते ‘तूयं’ क्षिप्रम् ‘आगहि’ आगच्छ । आगत्य च य एष
सोमः ‘कण्ठेषु’ वर्त्तते, तमेभिरेव ऋत्विग्भिः ‘सत्त्वा’ साकं
‘सु’ सुहु सह स्थित्वा ‘पिव’ इति । “प्रोष्वंषी पुरो-
र्यमिन्द्राय शूपमर्चत । अभीके चित् लोक्कृतत् सुजे ममकुं
हृद्ब्रह्माकारं बोधि चोदिता नभस्तामन्त्रकेषां ष्याका अष्टि
धन्वसु ।” (ऋ० सं० ८, ७, २१, १) । सुदामः पैश्वनस्येय-
भार्यम् । अतिच्छन्दाः । सर्वपृथायां मैत्रावरुणीयके देवता-

ध्यत्यये यामि शाक्करस्यैन्द्रस्य चरोर्याञ्जीवा, रैवतस्य पुरीऽनु-
 वाक्या, बाह्वृच्ये पुनरियमेव षोडशिशब्दे शक्यते । हे-
 स्तोतार । 'प्रो' प्रकर्षेण 'सु' प्रशस्ताभिः स्तुतिभिः 'अञ्जी' 'इन्द्राय' तुष्यर्थे 'पुरोरथम्' अद्यतो रथम् एतत् 'शुषम्' बलम्-
 'अर्चत' स्तुत । कच्च पुनरर्थमभिसन्धायार्चत ? इति ।
 'अभीकेचित् उ लोकज्ञत्' । 'अभीके' अभ्यागते एतस्मिन्
 'मङ्गे' सङ्ग्रामकाले प्राप्तेऽप्येषु 'समञ्जु' सभ्रधिल्लेषु सद्यतासु-
 धेषु शत्रुषु 'लोकज्ञत्' स्थानज्ञत् । एषु 'ह्रस्वहा' शत्रुहन्ता
 इन्द्रो भविष्यतीति एतमर्थमभिसन्धाय प्रार्चत अस्मै यूय
 मिन्द्राय पुरोरथं शूपमिति । एवमन्यान् स्तोतृन् मन्त्रोध्य
 आशनापि प्रवहते वक्तुम्,—हे भगवन्विन्द्र । 'अस्माक' बोधि-
 बुध्यस्व एताः स्तुती, मा परेषाम्, बुद्धा चैताः 'बोदिता'
 अनुज्ञाता जनस्य भव । 'अन्यकेषाम्' अन्येषां 'न्याक्ता'
 न्याः 'अधिधन्वसु' धनुष्वधिरोपिताः 'नमन्ताम्' हिंस्यन्ताम्,
 अवततज्याधनुषो हतसर्वीयमा एते अस्मदृद्धियो युष्मदनु-
 ग्रहाद् भवन्स्वित्त्वभिप्रायः ॥

“दभ्रम्, अर्भकम्”—“इति” एते “अल्पस्य” नामनी ।
 “दभ्रं दम्नोते.” वक्ष्यर्थस्य । तद्धि “सुदभ्रं भवति” सुच्छेद
 भवति, अल्पत्वात् । “अर्भकमवहृतं भवति” इत्यमितीर्थः ।
 “उपोपमे परीऽनृगु” “नमोऽमुहङ्गो नमो” —“इत्यपि निगमी
 (ऋ० सं० २, १, ११, ७—१, २, २४, २) भवतः” ॥

“उपोप मे परीऽनृगु मा मे दभ्राणि मन्यथाः । सर्वाह-
 मस्मि रोमेश गन्धारीणामिवाविका ॥” (ऋ० सं० २, १, ११,
 ७) । भावयन्त्यख्येयमार्षम् । अनुष्टुप् । भावयन्त्यमेव मा
 भर्त्तारं ते जानुपेयमाना ब्रवीति । हे राजन् । उपोपमे
 ‘उपोपमे’ च ‘मे’ मम ‘परीऽनृगु’ यः प्रदेशः पुरुषेण खियाः

परामर्शः । किञ्च, 'मा मे' दम्नाणि मन्यथाः' अल्पकानि लोमानि; मा मन्यथा, । जानेऽहमेतत्, यथा अलोमिकाया उप-
गमः प्रतिषिद्धः स्मृतौ,—“नाजातलोन्म्रीपहासमिच्छेत्” इति ।
यतस्ते वेद्यामि 'सर्वाहमस्मि रोमशा' सर्वेष्वेवावयवेषु समोत्प-
न्नानि रोमाणि (येषु स्त्रीणासुत्पद्यन्ते ?) । कथञ्च पुनरहमस्मि
रोमशा? 'गन्धारी'णाभिवाञ्जिका' गन्धारदेशजातानाम-
विकानां, मध्ये, या सुष्ठु रोमशा भवेत्, तथाहमस्मि रोमशा,
निःशङ्को मासुपगच्छेत्त्वभिप्रायः ॥ “नमो महद्भ्यो नमो अर्भ-
केभ्यो नमो युवभ्यो नम आशितेभ्यः । यजाम देवान् यदि शक्त-
वेम मा ज्यायसः शंस मा हंसि देवा ॥” (ऋ० सं० १, २, २४,
३) । त्रिष्टुप् । शनःशेषस्वार्पम् । होलत्रपे विनियुक्ता । 'नमो
महद्भ्यः' नमो महत्परिमाणेभ्यो देवेभ्यः । 'नमो अर्भकेभ्यः'
अल्पपरिमाणेभ्यः । 'नमो युवभ्यः' यौवनवद्भ्यः । 'नम आशि-
तेभ्यः' व्यापिभ्यः । 'यजाम' 'देवान्' एतच्चित्तुपस्थिते याग-
काले । 'यदि' 'शक्तवाम' । अल्पश्रुतविज्ञाना वयम् अतएव
ब्रूमो यदि शक्तवामेति । वयमीदृशाः सन्तो युष्मान् ब्रूमहे,—
ह 'ज्यायसः' ज्यायांसः ! देवाः ! युष्माकमेव 'शंस' शंसितारं
सन्तमल्पे वा महति वा कार्मसिद्धं दुःशस्ते 'मा हंसि'
'मा अस्मान् क्षिन्धि यज्ञफलात्, को हि नाम नापराध्यति ?
इत्यभिप्रायः ॥

“तिरः, सतः”—“इति” एते “प्राप्तस्य” नाम्नो भवतः ।
अप्राप्तस्यैके अधीयते, यथापि योज्यम् । “तिरः तीर्थे” हि तत्
“भवति” दूरमध्वानम् । “मतः संसृतं भवति” एकोभूय सृतं
भवति । “तिरश्चिदर्थ्या, “पात्रेव भिन्दन् मतः”—“इत्यपि
निगमौ (ऋ० सं० ४, ४, १६, २,—५, ७, ८, १,) भवतः” ॥

“अग्निं नावेह गच्छतं नासत्या मा वि वे नतम् । तिरश्चि-

दर्य्या परिवर्त्तियीत मदाभ्या माध्वी मम युत इवम् ।
 (ऋ० स० ४, ४, १६, २) । पङ्क्तिराश्विनी । अक्स्योराश्वि-
 न्यार्थम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे 'शश्विनी !'
 'नासत्या !' वा 'गच्छतम्' युवाम् 'इह' अस्मिन् यज्ञे शोभं
 पातुम् । किञ्च, 'मा वि वेनतम्, मा विगतकामौ भूतम्, युवा-
 माह्वयमानौ मया । किञ्च, 'तिरश्चिदर्य्या' तिरोऽपि अप्राप्ते
 एव स्थाने यद्यवस्थितौ स्य., तथापि 'शर्य्या' इन्द्ररयापि रश्म-
 गत्या दैवमत्या शोषया 'आयातम्' (दिवचनं वा सावप्रहत्वात्
 पदस्य) । किञ्च, 'परिवर्त्तिः यातम्' यद्यपि क्वचिदनिवृत्तौ
 स्य., तथापि परिवर्त्तनं कृत्वा आयातम् । हे 'अदाभ्या'
 अहिंस्यो ! अनुपहिंसितौ ! अथवा अदाभ्यया अनुपहिंसितया
 गत्या आयातम् । हे 'माध्वी !' मधुसोममित्थं पेय ययोस्तौ ।
 'मम' 'युत' नृषुतम् 'इवम्' आछानम् । युत्वा अविन्नम्-
 मानो शीघ्रमायातमित्यभिप्रायः । "इन्द्रो यातनामभवत्
 पराशरो हविर्मथोनामभ्या विवसताम् । शुभोर्दु शक्रः
 परशुयथा वन पात्रेव भिन्दन् सत एति रक्षसः ।" (ऋ० स०
 ५, ७, ६, १) । वसिष्ठस्यार्थम् । जगती । 'इन्द्रः' 'यातूना'
 यातुधानानाम् 'अभवत्' 'पराशर.' पराशातयिता । कीदृ-
 शानां पुनर्यातूनामभवत् पराशातयिता ? इति । उच्यते,—
 'हविर्मथोनाम्' हवींषि ये मत्स्यन्ति, तेषाम् । 'अभ्याविवाध-
 ताम्' अभ्युदासयतां, यज्ञोत्सादकानामित्यर्थः । अथवा परि-
 चर्यायां स्यात्, ये तामिन्द्रि परिवरन्ति यातव, तेषामेव परा-
 शातयितेति । योऽयमेव लक्षण इन्द्र, सोऽस्माभिराराधितः
 परिचर्य्या 'अभि एति' अभ्ये तु, अस्मान् प्रति । 'शक्र.' शक्रः,
 सर्वयातूना यातने । 'परशः' परशुहस्त. 'यथा' कश्चित् वन-
 श्चित् अभ्येयात्, यथा, 'पात्रा' पात्राणि कौशालानि जङ्ग-

टेनाप्रतिकव्यमानः 'भिन्दन्' कश्चिदभ्येयात्, एवमभ्येति
'रक्षसः' रक्षांसि भिन्दन् । 'सतः' प्रदेशात्, दूरादित्यर्थः ॥

"त्वः, नेमः"—"इति" एते नामनी "अर्द्धस्य" । "त्वः
अपततः" अपेत्य ततः । "नेमः अपनीत." अपमज्य नीतः,
पृथक् कृत इत्यर्थः । "अर्द्धं हरतेर्विपरीताचारयतेर्वा स्यात्"
"उद्धृतं" हि तत् "भवति" । "ऋधोतेर्वा स्यात्" "ऋद्धतमः"
अभिसम्पन्नतमः "विभाग" भवति । "पीर्यति त्वो अनु त्वो
गृणाति"—"नेमे' देवा नेमे'ऽसुराः"—"इत्यपि निगमौ (ऋ०
स० २, २, १६, २—य० मै० ब्रा०) भवत." ।

"बोधो मे अस्य वचसो यविष्ठं महिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।
पीर्यति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तन्वं वन्दे अग्ने ॥"
इति (ऋ० स० २, २, १६, २) । विष्टुप् । दीर्घतमस
आर्षम् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः ग्रस्यते । हे भगवन् ।
'अग्ने ।' 'यविष्ठ' युवतस । 'बोध' बुध्यस्व 'मे' मम 'अस्य'
'वचसः' 'महिष्ठस्य दाढतमस्य, पूजयिष्ठतमस्य वा, महत्तमस्य
वा 'प्रभृतस्य' प्रहाटैर्भगवद्गुणैः सन्भृतस्य । हे 'स्वधावः' अन्न-
वन् । ये गुणा अस्य वचसः, तान् बोध । किञ्च, इदमपरं
शृणु,—उभयेषा प्राजापत्याना देवासुराणा द्विधा विभक्ताना
'पीर्यति त्वः' हिनस्ति एकमर्द्धमसुराख्यम्, "अनु त्वः" अनु
गृणात्येकमर्द्धं देवास्यमनुष्टोतीत्यर्थः । तत्रैवं सत्युभयया
विप्रतिपद्येपु प्राजापत्येपु 'वन्दारुः' वन्दनशीलः अह, दैवं
पचमाश्रितः, हित्वा आसुरं, तथैतां 'तन्वं' तनूँ ज्वलनदहन-
प्रकाशोत्पत्तिसमर्था नित्यकालमेव प्रातर्मध्यन्दिने, सायं च
'वन्दे' स्तौमीत्यर्थः ॥ "नेमे' देवा नेमे'ऽसुराः"—इति त्राष्ट्रण-
वाक्शमेवेदं वाजपेये मैत्रायणीयानाम् । अर्द्धतो देवा अर्द्धतो-
ऽसुरा आसवित्यर्थः ।

टेनाप्रतिकल्पमानः 'भिन्दन्' कश्चिदभ्येयात्, एवमभ्येति
'रक्षसः' रक्षांसि भिन्दन् । 'सतः' प्रदेशात्, दूरादित्यर्थः ॥

"त्वः, नेमः"—"इति" एते नामनी "अर्द्धस्य" । "त्वः
अपत्ततः" अपेक्ष्य ततः । "नेमः अपनीत." अपभज्य नीतः,
पृथक् कृत इत्यर्थः । "अर्द्धं हरतेर्विपरीतादारयतेर्वा स्यात्"
"उद्धृतं" हि तत् "भवति" । "ऋध्नोतेर्वा स्यात्" "ऋद्धतमः"
अभिसम्पन्नतमः "विभाग." भवति । "पीर्यति त्वो अनु त्वो
शृणाति"—"नेमे' देवा नेमे'ऽसुराः"—"इत्यपि निगमौ (ऋ०
सं० २, २, १६, २—यं मै० ब्रा०) भवत." ॥

"बोधो मे अस्य वचसो यविष्ठ महिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।
पीर्यति त्वो अनु त्वो शृणाति वन्दारुस्ते तन्व्यं वन्दे अग्ने ॥"
इति (ऋ० सं० २, २, १६, २) । द्विष्टुप् । दीर्घतमस
आर्षम् । आग्नेयौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् !
'अग्ने !' 'यविष्ठ' युवतम ! 'बोध' बुध्यस्व 'मे' मम 'अस्य'
'वचसः' 'महिष्ठस्य दाढतमस्य, पूजयिष्यतमस्य वा, महत्तमस्य
वा 'प्रभृतस्य' प्रकृष्टैर्भगवद्गुणैः सम्भृतस्य । हे 'स्वधावः' अन्न-
वन् ! ये गुणा अस्य वचसः, तान् बोध । किञ्च, इदमपरं
शृणु,—उभयेषां प्राजापत्यस्य, तेषां जज्ञेः हि विभक्ताना
- उपजिघ्रन्ति हि तां, पटुं छासां घ्राणेन्द्रियं भवति । इयं राक्षस
नाम्नोरेक एव "निगमः"—"यदत्सुपजिघ्रिका (ऋ० सं०
६, ७, १२, ६)"—"इति" "भवति" ॥

"यदत्सुपजिघ्रिका यदम्नो अतिसर्पति । सर्वं तदस्ते ते
धृतम् ॥" (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६) । भार्गवस्य प्रयोगस्येयमार्षम् ।
उक्त्येऽग्नीं समिदनया ह्यते । 'यत्' 'अत्ति' भक्षयति 'उप-
जिघ्रिका' अन्तरनुप्रविश्य, 'यत्' च 'अतिसर्पति' आर्द्रया
मृदा परिवेष्टयन्, 'वन्नः' वह्निर्न शक्नोत्यनु खदिरसारादि,

‘सर्वं’ तदुभयजातीयमपि ‘ति’ तव हे भगवन् । अम्ने ! ‘वृत्तम्’ अस्तु, ‘ता’ तत् वृत्तीभूतं, त्वं ‘जुषस्व, संसेवस्व हे ‘यविष्ठ’ युवतम् । ॥

“ऊर्दरम्, ऊदरम्”—“इति” एते “आवपनस्य” नामनी भवतः । उप्यते यस्मिन् यवादि धान्यं कुशूलैऽन्यत्र वा वैशवादाौ कस्मिंश्चित्, तदुर्दरमिति ऊदरमिति च, यदावपनमाहुः, प्राकृतेन लौकिकास्त्रादावपनमित्युच्यते । “ऊर्दरम् “उद्दीर्णम्” ऊर्द्धं हि तद् दीर्णं “भवति” । अथ “वा” “ऊर्जे” तदुर्धाय “दीर्ण” भवति । ऊर्गित्यब्रनाम, तदुत्तये हि तच्छुषिरीभूत भवति । “तमूर्द्धं न प्रणता”—“समिद्धो भुञ्जन्”—इति निगमौ (ऋ० सं० २, ६, १४, ५—य० वा० सं० २६, १) भवतः ।

“अध्वर्य्वो यो दिव्यश्च वसो यः पार्थिवश्च चर्मस्य राजा । तमूर्द्धं न प्रणता यवेनेन्द्र सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥” (ऋ० सं० २, ६, १४, ५) । इत्थमदस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । हे ‘अध्वर्य्वः’ । ‘यः’ इन्द्र ‘दिव्यस्य’ दुल्लोकाश्रयस्य, ‘वसुः’ वसुनः, धनस्य, ‘यः’ च ‘पार्थिवस्य’ अन्तरिक्षलोकाश्रयस्य (पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम्), यच्च ‘चर्मस्य’ भूम्याश्रयस्य, ‘राजा’ अधिपतिः, ‘तम्’ एवङ्गुणयुक्तम् ‘इन्द्रम्’ ‘ऊर्दरं न’ ऊर्दरमिव ‘प्रणत’ पूरयत ‘यवेन’ । यथा कश्चिन्ननुष्यः ऊर्दरं पूरयेत्, तथा यूयमिन्द्र ‘सोमेभि’ सोमैः पूरयत । ‘तद् अपः वः अस्तु’ तद् वः कर्मास्तु, ‘सर्वमन्यन्नुक्तेत्वभिप्रायः ॥ “समिद्धो भुञ्जन् ऊर्दरं मतीनां वृत्तमग्ने मधुमत् पिबन्मानः । वाजी बृहन् यजिनं जातवेदो देवानां वसि प्रियमा मधस्यम् ॥” (य० वा० सं० २६, १) । आपोसूक्तम् आध्वर्य्वेऽश्वमेधे । तत्रेयं प्रथमा ञाप्ती । हे

‘भ्रान्ते ।’ भगवन् । ‘समिद्धः’ सन्दोषः, त्वम् ‘ब्रह्मन्’
गमयन्नात्मानं प्रति । ‘हृदयम्’ आवपन ‘मतीना’
देवानां हि सर्वेषां ‘वृत्तम्’ आवपन मतीनाम्, ते हि तत्र
सर्वा मती प्रक्षिपन्ति ममेदं स्यादिति । तदेवङ्गुणयुक्ता वृत्त
‘मधुमत्’ मधुखादयुक्तम् ‘पिबन्मान’ पिबन्वित्यर्थः । अथवा
देवान् प्रति ‘बहन्’ ‘वाजी’ आत्मना वेजनवान् बलवान्,
परंभ्यो वा भयदाता । हे ‘जातवेद ।’ बहन्नेनमाश्रमेधिक
वाजिनमुच्यसे,—अस्माभिः ‘प्रियम्’ एनं ‘वाजिन’ ‘देवाना’
‘सधस्य’ समानस्वानम् ‘आ’ आभिमुख्येन, शीघ्रतर ‘वत्ति’
वह प्रापयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

रश्मः पिनाकमिति दण्डस्य । रश्मि आर-
भन्त एनम् । आ त्वा रश्मं न जित्त्रयो रर-
न्मेत्यपि निगमो भवति । आरभानहे त्वा
‘जीर्णा इव दण्डं’ पिनाकं प्रतिपिनक्ष्येनेन ।
‘क्षत्तिवासाः’ पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निग-
मो भवति । मेना ग्ना इति स्त्रीणां स्त्रिय
स्याचतेरपत्रपणकर्मणो मेना मानयन्त्येना र्ना
गच्छन्त्येनाः । अमे नांश्चिज्जनिदतच्चकर्ष ।
‘ग्नास्त्वाहन्तन्त्रपसोऽतन्वतेत्यपि निगमो भवतः ।
‘शेषो वैतस इति पुंस्रजननस्य । शेषः शपतेः
‘स्मृशतिकर्मणो वैतसो वितस्तु’ भवति । यस्याः
‘सुशन्तः’ ग्रहराम शेषम् । त्रिः स्त्रिः नाङ्गः,

त्रययो वैतसेनेत्यपि निगमौ भवतः । अवेने-
 त्युपदेशस्य । अया ते अग्ने समिधा विधेमेति
 स्त्रियाः । एना वो अग्निमिति नपुंसकस्य ।
 एना पत्या तन्व १ संहृजस्वेति पुंसः । सिष-
 क्तु सचत इति सेवमानस्य । स नः सिषक्तु
 यस्तुरः । स नः सेवतां यस्तुरः । सचखा नः
 खस्तये । सेवख नः खस्तये । खस्तीत्यवि-
 नाशिनामास्तिरभिपूजितः सु अस्तीति व्यसते
 रेजत इति भयवेपनयोः । यस्य शुष्माद्रोदस्ती
 अभ्यसेतां । रेजते अग्ने षष्ठिवी मुखेभ्य
 इत्यपि निगमौ भवतः । द्यावाष्टधिवीनामधे-
 यान्युत्तराणि चतुर्विंशतिस्तयोरेपा भवति
 ॥ ४ ॥ (२१)

“रश्म, पिनाकम्”—“इति” एते “दण्डस्य” नामनी ।
 “रश्म पारश्मत एनम्” अस्त्वमनापंग । “आ त्वा रश्म न”—
 “कृत्तिशसा पिनाकहृम्”—इति निगमौ (ऋ० स० ६, २,
 ४५, ५—य० वा० स० २, ६१) ।

“आ त्वा रश्म न जिब्रयो रश्मा शंभमस्यते । उग्मसि त्वा
 मधस्य आ ।” (ऋ० स० ६, २, ४५, ५) । काण्डस्य त्रिगोकस्वार्पम् ।
 ऐन्द्री । गायत्री । अतिरावे महाव्रते च श्रम्यते । हे भगवन्निन्द्र ।
 “पारशामहे” यय “त्वा” त्वा “रश्म न” “दण्डमिव” जि
 ब्रय” “जीर्णा” इत्यर्थः । यथा वृद्धा केचित् दण्डमारभेरश्मव-

एवार्धमेवमारभामहे त्वाम् । हे भगवन् ! 'श्वसस्यते' बलस्य
 पते ! त्वं न आग्रय इत्यभिप्रायः । किञ्च, 'उग्ममि त्वा'
 कामयामहे त्वां नित्यमेव 'सधस्ये' समाने एव कस्मिन् स्थाने
 यज्ञायतनेऽवस्थितं त्वामाभिमुख्येन प्रष्टुं स्तोतुं वैत्यभिप्रायः ॥
 "पिनाकं" "प्रति पिनद्यनेन" इन्तीत्यर्थः । "एष ते रुद्र
 भागस्तेनावसेन पुरो मूर्जवतोऽतीहि । अवततधन्वा पिना-
 कइस्तः कृत्तिवामाः" । 'एष ते रुद्र भागस्तेन'—इति,
 त्रैयम्बकाः पुरोडाशा अनेन मन्त्रेण वृत्ते आसज्यन्ते । हे
 भगवन् ! 'रुद्रः' 'एषः' 'ते' तव 'भागः' 'तेन' अवसेन पथ्यद-
 नेन 'परः' परस्तात् 'मूर्जवतः' पर्वतात् 'अतीहि' अतिगच्छ,
 मा अत्रैव स्याः । कथमुनरतीहि ? 'पिनाकइस्तः' भूत्वा,
 'कृत्तिवासाः' चर्मवासाः, 'अवततधन्वा' चैवमतीहि ॥

"मेनाः, ग्नाः"—"इति" एते "स्त्रीणां" नामनी । पर्याया-
 मिधानप्रसक्तमुच्यते,—"स्त्रियः स्वयतिरपत्रपणकर्मणः लज्जा-
 र्थस्य, लज्जन्त्यपि हि ताः । "मेनाः" "मानयन्त्येनाः" पुरुषाः ।
 "ग्नाः" "गच्छन्ति" हि "एनाः" मैद्युनेन धर्मेण । "अमेना-
 धित्"—"ग्नास्वा लन्तन्"—"इति" "निगमौ (ऋ० सं० ४,
 १, २८, २—सा० वे० कौ० शा० ता० ब्रा० १, १, ८) भवतः" ॥
 "आ प्रद्वं हरिवोमा विवेनः पिशङ्गराते अभिनः सचस्व ।
 नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्यमेनां शिञ्जनिवतथकथं ॥" (ऋ०
 सं० ४, १, २८, २) । अवस्योरात्रेयस्वार्पम् । शिष्टुष् । ऐन्द्री ।
 हे 'हरिवः !' 'आ' आभिमुख्येनाप्यान् 'प्र' प्रकर्षेण 'द्व' ।
 किञ्च, 'मा विवेनः' मा विगतकामो भूरन्मत्तः । हे 'पिशङ्-
 राते' शोभनदान ! 'अभि सचस्व' 'नः' । किञ्च, 'नहि' 'अन्यत्'
 देवतान्तरं 'त्वं' त्वत्तः प्रतिविशिष्टम् 'अस्ति' यत् प्रति-
 पद्येमहि । हे भगवन् ! 'इन्द्र !' 'वस्यो' वसुमन् ! किं कार-

णम् । 'भमेनाञ्चित्' अस्त्रीकानपि स्त्रीतुन् 'जनिवतः', एव
 स्त्रीम्, अत एव 'चकार्य' करोषीत्यर्थः । यस्मात् त्वमेव ह्यवि-
 शिष्टः, तस्मात् त्वमेव स्तुम इत्यभिप्रायः ॥ "देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि,
 ०—० । ग्नास्त्वा क्तन्तन्नपसोऽतन्वत वयिचरोऽवयन् वरुणस्त्वा
 नयतु देवि दक्षिणे बृहस्पतये वासस्तेनामृतत्वमशीय वयो-
 दाधे भूयान्मयो मद्यं प्रतिग्रहीते ०—० । क इदं कस्मा अदात्
 कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः
 समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते ॥" वासः-
 प्रतिग्रहणमन्तेऽनुपङ्ग एष, मैत्रायणीयके, ताण्ड्यब्राह्मणे (सा०
 यौ० शा० १, १, ८) च, अन्यास्वपि शाखासु च । तद्वास उच्यते,
 —हे 'वासः !' 'सवितुः' आदित्यस्य 'प्रसवे' अभ्यनुज्ञातः अहं
 त्वां 'प्रतिगृह्णामि' । 'अश्विनोः' देवयोर् बाहुभ्यां प्रतिगृह्णामि ।
 नैताभ्यामेव 'बाहुभ्याम्' अपि च 'पूष्ण' देवस्य 'हस्ताभ्याम्'
 प्रतिगृह्णामि । किञ्च, 'ग्नास्त्वा क्तन्तन्' स्त्रीभिस्त्वं कर्त्तितः,
 'तन्तुकरणाभिप्रायेण । 'अपसः' अल्पकाः, अनुपजातपुंस्वाः,
 जननायाममर्थाः, कुविन्दपुत्रकाः त्वाम् 'अतन्वत' । ते हि
 कुविन्दानां परिकर्म 'धियः' धीमत्यः, बुद्धिमत्यः, कुशलाः,
 वयिद्वयः त्वाम् 'अवयन्' कुविन्दस्त्रियः कृतवत्यः । तदेवमभि-
 निप्यत्र त्वां 'मद्यं' 'बृहस्पतये' बार्हस्पत्यं आत्मव्यवस्थिताय
 'वरुणः' देवताविशेषः 'ददाति' उदकपूर्वकं त्वं दीयसे ।
 भोऽहम् 'एव ह्यणुयुक्तः' त्वां प्रतिगृह्णामि 'अमृतत्वम्' अमृतभाव
 यथाभिलषितमेव 'अशीय' अश्रुयाम् । त्वं प्रतिगृह्णमाणं
 वासः, तव प्रसादात् मैवमेतत् स्यात्,—अमृतभावान्नाम मा
 अण्डनं कार्षीरित्यभिप्रायः । किञ्च, 'मयः' सुख 'दाधे' 'भूयात्'
 भवतु । 'मय' सुख 'मद्यं' 'प्रतिग्रहीते' च । किञ्च, 'क'

प्रजापतिरयं 'कस्मै' प्रजापतये एव 'अदात्' ददाति । योऽप्ययं ददाति सोऽप्ययं दाता, अयमपि प्रजापतिरेवेत्यभिप्रायः । वक्ष्यति हि,—“क ईदते तुष्यते कः”—इति (ऋ० सं० १, ६, ८, २) किञ्च, कामः कामायैव अदात् तद्ददाति । पुष्यं भविष्यतीत्यनेन कामेन दाता ददाति, आच्छादनं भविष्यति इति इतरः प्रतिगृह्णाति । एव कामो दाता, कामः प्रतिग्रहीता । स एव काम उच्यते,—हे 'काम ! 'एतत् ते वास.' सकामो भव इति ॥

“शेषः, वैतसः”—“इति” एते नामनी “पु स्रजननस्य” । “शेषः शपतेः” “सृगतिकर्मणः” सृगत्वर्थस्य, सृश्यते हि तेन स्त्री । “वैतसो वितस्तु भवति” । उपल्लोष तद् भवति प्रागनुस्मरणात् स्त्रियाः । “यस्यामुशन्तः”—“त्रि. स्र माङ्गः”—“इति” “निगमौ (ऋ० सं० ८, ३, २७, २-८, ५, १, ५) भवतः ॥”

“तां पूषन्क्विवर्तमा ईरयस्व यस्यां वीजं मनुष्या वपन्ति । या न कुरु उशती विश्रयाते यस्यामुशन्ते. प्रहराम शेषम् ॥” (ऋ० सं० ८, ३, २७, २) । सूर्याया आर्षम् । कन्याप्रथमीपगमे विनियोगः । हे भगवन् ! 'पूषन् !' 'ईरयस्व' तां योनिम्, 'यस्या' योनी 'वीजं' शुक्रम् 'मनुष्याः वपन्ति' । त्वत्कृतयोनिपोषे वीजमेतस्यामर्धवत् स्यात्, त्वदधीनो हि योनिपोष इत्यभिप्रायः । 'या' इयम् 'न.' अस्याकम् 'कुरु' 'उशती' कामयमाना स्त्री 'विश्रयाते' नानापकारमाश्रयते । तस्या या योनिः, ताम् 'ईरयस्व' 'उद्दमय' वीजग्रहणाय सुपुष्टां कुरुष्व । 'यस्यां' योनी 'उशन्तः' पुत्रजन्मकामयमाना. 'प्रहराम' प्रक्षिपेम इमं 'शेषम्' ॥ “त्रिः स्र माङ्गः श्रययो वैतसे नोत स्र मैऽप्यत्यै शृणासि । पुरुःश्वोऽत ते केतमायं राजा

मे वीर तन्व १ स्तदासी ॥” (ऋ० सं० ८, ५, १, ५) । उर्वशा
 आर्षम् । त्रिष्टुप् । मा पुरुरवमामागास्तिष्ठे त्वुक्ता सती अन-
 यचां पुरुरवमं प्रत्यब्रवीत् । हे ‘पुरुरवः ।’ ‘त्रिः स माङ्ग’
 त्रिरङ्गो माम् ‘अथय’ अताडयः त्वम् ‘वैतसेन’ शिश्रदण्डेन
 पूर्वम् । ‘उत स मे’ अपि च यावान् कश्चिदभिलापो मम
 मनस्यासीत् तं सर्वमेव त्वम् ‘अव्यत्यै’ ‘पृषासि’ व्यतिपूरित
 वानेवामि । अतस्तवाहम् ‘अनु आयम्’ अनुगतवती । ‘केतम्’
 चेतसा अनुकूला तवाहमभवमित्यर्थः । किञ्च, हे ‘वीर !’
 तदा तद्यानुकूलायाः सत्याः ‘राजा’ ईश्वरः त्वम्, अस्याः ‘तन्व.’
 मङ्गरीरस्य ‘तदा आसीः’ तदानीं त्वम्, सम्प्रति न तथा
 वर्तसे, यथा पूर्वम्, अतस्त्वयेदानीं नाह समेथे इत्यभिप्रायः ।

“अया, एना”—“इति” एते नामनी “उपदेश्य” । म
 पुनरुपदेशः स्त्रीपुत्रपुंसकेषु भिन्नो भवति, अतस्त्रिवपि प्रद-
 र्यते ॥

तत्र, ‘अया ते’ अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं
 शस्यमानं गृभाय । दहागसो रक्षसः प्राङ्मात् दृष्टो
 निदो मित्रमहो अवद्यात् ॥” इति (ऋ० सं० ३, ४, २५, ५) ।
 “स्त्रिया.” उपदेशः । वामदेवस्वार्थम् । त्रिष्टुप् । रक्षोघ्ने
 कर्मणि विनियोगः । भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘अया’ अनया
 ‘समिधा’ ‘ते’ तव ‘विधेम’ परिचर्यां कुर्मः । म त्वमेवम
 आभिः परिचर्यमाणः शृणु यत् कुरुष्व ‘प्रतिगृभाय’ प्रति-
 गृहाण इमं ‘स्तोम’ स्तोत्रम्, अस्माभिः ‘शस्यमानम्’ उच्चार्य-
 माणम् । ‘दह’ एतान् ‘अशस.’ अशस्तून् अस्तोतून्, आत्मनः
 ‘दुह’ च दोषून्, अस्माकम् । एतान् ‘रक्षसः’ राक्षसान् ‘निद’
 निन्दितुं च । किञ्च, ‘पाहि’ रक्ष अस्मान्, हे ‘मित्रमहः’ मित्रा-
 णां पूजयित ! ‘अवद्यात्’ अवन्दनीयात् कर्मणः, पापादित्यर्थः ।

“एना वो^१ अग्निं नमसोर्जोनपात्माहु^२वे । प्रियं चेति-
 षमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतमृतेतम् ॥” (ऋ० सं० ५,
 २, २१, १) । इति “नपुंसकस्य” उपदेशः । वसिष्ठस्वार्थम् ।
 वृहती । प्रातरनुवाकाग्निनयोः शस्यते । ‘एना वः’ अनेन
 युष्माकं ‘नमसा’ अन्नेन अभ्युद्यतेन ‘ऊर्जोनपातम्’ अपां
 पीत्रम्, अथवा अन्नानां पीत्रम्, आहुतिभ्यः आपः, अद्भ्यः
 अग्निः, एनया प्रणालिकया अन्नस्य पीत्रोऽग्निः । तम् ऊर्जो-
 नपातम् ‘अग्निम्’ ‘आहुवे’ । किञ्चक्षणम्, ‘प्रियम्’ इष्टम्, देवा-
 नाश्च ‘चेतिष्ठम्’ अतिशयेन चेतनावन्तम्, ‘अरतिम्’ अलमतिं
 पर्याप्तमतिम्, ‘स्वध्वर’ शोभनयज्ञम्, ‘विश्वस्य’ यजमानगणस्य,
 एष योऽधिकृतः कर्मणि, तस्य ‘दूतम्’ ‘अमृतम्’ अमरणध-
 र्माणम् । हे ऋत्विग्यजमानाः ! तं वः आशासमृद्धये अह-
 माह्वये । स चाहुतो देवान् प्रति दौत्यं करिष्यतीत्यभिप्रायः ॥
 “एना पत्या^१ तन्व^१ संसृजस्व (ऋ० सं० ८, ३, २५, २)” —
 “इति” “पुंस” उपदेशः । “इह प्रियं प्रजया ते समृध्यता-
 मस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि । एना पत्या^१ तन्व^१ सं-
 सृजस्वाधा जिघ्री^१ विटथ्य मा वेदाथः ॥” (ऋ० सं० ८, ३, २५,
 २) । इति चर्थाया अपार्थम् । जगतो । बधूरनया गृहान् प्रवे-
 श्यते, सोच्यते । हे बधु ! ‘इह’ एव ‘अस्मिन् गृहे’ प्रजया^१
 युक्तायाः सत्याः ‘ते’ तव यत् ‘प्रिय’ तत् ‘समृध्यताम्’ । किञ्च,
 अस्मिन् गृहे त्वं ‘गार्हपत्याय जागृहि’ गृहपतिभावाय अव-
 हिता भवेत्यर्थः । किञ्च, ‘एना पत्या’ अनेन भर्ता सह ‘तन्व’
 तनुं ‘संसृजस्व’ मिथीकुरु । अथैवसौमनस्ये वर्तमानौ ‘जिघ्री’
 जर्णौ यावत् नावत् अवियुज्यमानौ परस्परं ‘विटथ्य’ यज्ञम्
 ‘आ’ आभिसुश्लेतावस्थितौ सन्तौ यज्ञसम्बन्धीति वचांसि
 वदतम् इत्याशीः ॥

“एना वो^१ अग्निं जमसा” “एना पत्या” — इति समानेऽप्येनाशब्दे स्वरान्ते एकस्मिन्नुपपदविशेषादेकस्य नपुंसकविषयत्वमेकस्य पुरुषविषयत्वम् । एकत्र नम इत्युपपदम्, एकत्र पतिशब्दः ॥

“सिपत्तु, सचते” — “इति” एते नामनी “सेवमानस्य” । “मनः सिपत्तु” — “सर्चस्वा नः” — इति “निगमो (ऋ० सं० १, १, ३४, २ — १, १, २, ४) भजत” ॥

“यो रेवान् योऽग्नीवहा वसुवित् पुष्टिवर्द्धनः । स नः सिपत्तु यस्तुरः ॥” (१, १, ३४, २) । मेधातिथेरार्षम् । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता । “सीमान् स्वरणम् (ऋ० सं० १, १, ३४, १)” — इत्यस्वा ब्राह्मणस्यत्याया इवमनन्तरा, तेनेयमपि ब्राह्मणस्यैव स्यात् । उक्तञ्चाहुरकाणां ब्राह्मणस्यत्याभिरग्निमुपतिष्ठेतेति । हे भगवन् ! ब्रह्मपस्यते ! ‘यः’ ‘रेवान्’ रयिमान्, धनवान्, ‘अग्नीवहा’ रोगहा, ‘वसुवित्’ च वसुगो धनस्य अपूर्वस्यापि लब्धा, यश्च ‘पुष्टिवर्द्धनः’ धनपोपस्य वर्द्धयिता, ‘सः’ ‘नः’ अस्मान् ‘सिपत्तु’ ‘सेवताम्’ । पुनः युष्मत्प्रमादान् ‘यः’ ‘तुरः’ तूर्णकारी पटुरित्यर्थः ॥ “स नः पिनेव सूनवेऽग्ने मपायनी भव । सर्चस्वा नः स्वस्तये ॥” (ऋ० सं० १, १, २, ४) । मधुच्छन्दस्य आर्षम् । अग्न्युपस्थाने विनियोगः । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ यं त्वां वयं परिधराम, ‘सः’ ‘नः’ अस्माकं ‘सूनवे’ पुत्राय ‘सूपायनः’ सूपगमनः सूपचारः ‘भव’ सूपचीर्णश्च ‘मचस्व’ ‘नः’ ‘स्वस्तये’ स्वस्ययनाय । निगमप्रसक्तमुच्यते, — “स्वस्तीति” एतत् “अविनाशिनाम्” अविनाशिनः अर्घस्य नाम । अन्ये त्वधीयते, — “अधिनाशिनाम्” इति । तेषाम् अविनाशश्चैव नाम । तत्त्वमुक्तम्, अधुना व्युत्पत्तिं ब्रवीति — “अस्तिः” अयम् “अभिपूजितः” सपूर्वः समुच्यते “सु अस्ति” — “इति” ॥

“भ्यसते, रेजते”—“इति” एते नामनी “भयवेपनयोः ।
 “यस्य शुष्माद्रोदसी”—“रेजते अग्ने पृथिवी”—“इति”
 “निगमौ (ऋ० सं० २, ६, ७, १—५, १, ८, ४) भवतः” ।

“यो ज्ञात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना
 पुष्यंभूषत् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृमृणस्य मृत्रा स
 र्जनाम् इन्द्रः ॥” (ऋ० सं० २, ६, ७, १) । उपरिष्ठाट्
 व्याख्येयः ॥ “प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे
 भरध्वम् । ये सहसिं सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवीम-
 खेभ्यः ॥” (ऋ० सं० ५, १, ८, ४) । भरद्वाजस्येयमार्षम् ।
 त्रिष्टुप् । चातुर्मास्ये वैश्वदेवे पर्वणि याज्या । “अग्निमा-
 र्त्वीं पृथिमालभेत हृष्टिकामः”—इत्यस्य पशोः पडर्चे चेषम् ।
 हे स्तोतारः ! ‘चित्रम् अर्कम्’ चायनीयं स्तोमं ‘गृणते’
 स्तुवते, स्तनयित्वा गृह्येन कृत्वा जगत् उपशब्दायते । ‘तुराय’
 त्वरमाणाय ‘स्वतवसे’ स्वात्मवलावष्टग्निने ‘मारुताय’ गणाय ।
 कीदृशानां पुनर्मरुतां गणाय ‘प्रभरध्वम्’ ? इति,—ये मरुतः
 ‘सहसा’ स्वेन बलेन ‘सहसिं’ परेषां बलानि ‘सहन्ते’ अभि-
 भवन्ति, ‘रेजते’ विभेति, कम्पते वा । केभ्यः मरुद्भ्यः ?
 ‘पृथिवीमखेभ्यः’ सहस्र इत्यर्थः । य एवद्गुणयुक्ता मरुतः, तेषां
 यो गणः, तस्मै प्रभरध्वम् चित्रमर्कम् । अग्नये मारुताय च
 गणायेति स्तोतृन् सम्योध्य ततोऽग्निं त्रवीति,—हे भग-
 वन्नग्ने ! शृणु त्वमध्येतमर्कमेवद्गुणयुक्तैर्मरुद्भिः सह ॥

“दावापृथिवीमामधेयानि” एभ्यः “उत्तराणि” दिसम्बन्धे-
 नैवोच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? “चतुर्विंशतिः” (२४) ।
 कतमानि पुनस्तानि ? “सधे, पुरन्धी”—इत्येवमादीनि ।
 मर्कस्यास्य भूतयामस्य धारयित्वा सधे । पुरन्धी, पुरु बह्वनि
 धारयित्वा । इत्येवमादि योज्यम् ॥

द्विवर्चनेन युक्तानि द्यावापृथिव्योर्नामानि, "तयो" साह-
चर्याख्यायिका "ऽपा" ऋक् "भवति" (साहचर्यं हि सति
द्विवर्चनयोग उपपन्नरूपो भवति नाम्नाम्),—॥ ४ ॥

"कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते
'कवयः को विवेद । विम्बु त्पना विम्बतो
यद्दु नाम् विवर्त्तते अह्नौ चक्रियेव ॥ कतरा
पूर्वा कतरापरेनयोः कथं जाते कवयः क एने
'विजानाति सर्वमात्मना विम्बतो यद्दैनयोः कर्म
विवर्त्तते चैनयोरहनौ अहोरात्रे चक्रयुक्ते
इवेति द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्ट आचष्टे
॥ ५ (२२) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३, ४ ॥

"कतरा पूर्वा कतरा"—इति (ऋ० म० २, ५, २, १) । अगस्त्य-
भ्यार्षम् । चिष्टुप । पृष्ठगामिप्लवयो पष्ठेऽहनि महाव्रते च तृतीये
सवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते । स्वयमेव तावद्वितर्कयन्नुत्पन्नमशयो
मन्त्रद्वग् ब्रवीति,—'कतरा' अन्वयो द्यावापृथिव्यो 'पूर्वा' ?
'कतरा' तु 'परा' ? न हि पौर्वापर्यमनयो स्फुट चक्षयितु
शक्यते । 'कथा' केन प्रकारेण एते 'जाते' स्याताम् ? कि
पौर्वापर्येण, उत युगपद् भवेताम् ? अपि तावत् हे 'कवयः ।'
'क विवेद' कश्चिदपि विस्पष्ट जानाति ? अह त्वेतावच्छ
क्यादानमाद् वक्तुम्,—सम्पादुद्भूतस्य हिरण्यस्याख्यस्यैते
शक्ये इति । एव ज्ञाहते,—"अण्डकपाले रजतश्च सुवर्णं
चाभवताम्, तद्यत् रजत, सेय पृथिवी, यत् सुवर्ण, सा ह्यी."

—इति । तेन ज्ञायते युगपदेवैते स्यातामिति । किञ्च, 'विश्व' सर्वे 'अना' आत्मनैव 'विभृत' धारयत । 'यत् नाम' यदर्थं मनयोर्नाम नमनम्, यस्माद् भूतग्रामधारणायम् एतेन विपरिणामत्वेन, तत् सर्वमेते विभृत । किञ्च, 'विवर्त्तेते' 'च' विपर्ययेण वर्त्तेते च 'एनयो' एव अस्तर्भूत अहनी "अहो रात्रे" 'चक्रियेव' "चक्रयुक्ते इव" चक्रायुगलमिष अयियोगेन सयुक्ते, सख्दे इत्यर्थे ॥

मन्त्रध्यायानेन गतार्थमितदभाष्यमिति ।

"द्यावापृथिव्यार्महिमानमाचष्टे"—इति । एतदनेन मन्त्रेण द्यावापृथिव्योर्महिमान महाभाग्य-मन्त्रदृगाचष्टे ॥ ५ ॥

एवमतन्त्रैषण्टुक प्रकरण समाप्तम्, अत परमैकपदिक भवति । यस्यायमादि,—“एकार्थमनेकशब्दमिति”—इति ॥

इति निरुक्तहत्तो अष्टमाध्यायस्य चतुर्थं पाठ ॥ ३, ४ ॥

ऋज्वर्धाया निरुक्तहत्तो जम्बूमार्गाऽसवासिन आचार्य-

भगवद्दुर्गस्य क्षतो अष्टमोऽध्याय (तृतीयोऽध्याय)

समाप्त ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५
(कसनामानिपरिपद्यन्तहिग्रभायशासद्वहिर-

६ ७ ८ ९ १०
आतेवनजामयेमनुष्यनामानितदद्यदशावनिष्यो-

११ १२ १३ १४ १५
ऽभीदन्त्रयावयंयनासुपर्णावहुनासानितनूत्यजेकु-

यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः । देशास्तरप्राप्तिस्तु चलनपूर्विका, सर्वेषां समानं कार्यम्, इत्यत एकार्थत्वमेवामुक्तम् । सामान्यशब्दाय क्वचिद् विशेषवाचिनो भवन्ति, विशेषशब्दाश्च क्वचित् सामान्यवाचिनः, तदप्युपेक्षितव्यम् ।

एकार्थमनेन समासतो नैघण्टुकं प्रकरणमनुसृतम्, “अथ” इदानीं यद्वाख्यातव्यं, तत् समासतः प्रतिज्ञायते ।—“यानि अनेकार्थानि एकशब्दानि” गुरस्तात् समासतः सूचितानि, एतावतामर्थानामिदमभिधानमित्येवम्, “तानि” “अतः” परम् “अनुक्रमिष्याम.” व्याख्येयत्वमिदमन्वयः । किंलक्षणा पुनरिह व्याख्या ? इति । तदुच्यते,—

“तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि ।

निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येयं नैगमे पदे ॥”

यान्येतानि दयत्यकूपारादीनि पदानि अनेकरथैरुपदया दानदहनहिंसादिभिरर्थवन्ति, यानि चैतान्यर्थजातान्युपदया दानदहनहिंसादीनि, एकशब्दवाच्यानि, तान्येवमितरेतर-विशेषणविशेष्यभावलक्षणोपलक्षितानि, एकप्रकरणतामुपग-तानि, एवम्प्रकारया ऐकपदिकप्रकरणव्याख्यया ‘अनुक्रमि-ष्याम.’ वर्णयिष्यामः । अत्राद्यस्यापतोयमानस्य पर्यायाभि-धानेन विभक्त्य प्रतिपादनं व्याख्या, शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या । एवमेते, हे व्याख्ये । तयोरर्थपरिज्ञानमेकस्याः कार्यम्, शब्दपरिज्ञानमेकस्याः । तदेतदुभयमध्येकैकस्मिन् नैगमे पदे यथासम्भवं व्याख्यास्यते ।

आह,—किमनेकार्थान्येव केवलानि अस्मिन् प्रकरणे व्याख्यायन्ते ? नैत्युच्यते,—“अनवगतसंस्कारांश्च निगमान्” । ‘अनवगतसंस्कारान्’ अविज्ञातसंस्कारानित्यर्थः । येषां प्रकृति-प्रत्ययादिमहारी न साकल्येन ज्ञायते, तांश्च निगमान् अत्रैव

व्याख्यास्यामः । पूर्वाणि चानेकार्यानि अनवगतसंस्कारांश्चेति चशब्दः ।

तदेतदेवम्प्रकारं प्रकरण यत्रैतदुभयं व्याख्यायते, “तत्” “एकपदिकम्” “इति” अनेन नाम्ना अन्येऽप्याचार्याः “आच-
क्षते” निरूढा हीयमस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः । पूर्व-
स्मिन् प्रकरणे गणशः पदानां विरचनामपेक्ष्यैतदैकपदिक-
मुच्यते, अत्र त्वेकैकमेव पदं समाभ्यातम् । तद्यथा,—“जहा,
निधा”—इत्येवमादीनि । यत्र पुन. क्वचिदनेकान्यपि समा-
भ्यातानि, तद्यथा,—“देवो देवाद्या कृपा” “सोमी अचाः”—
इत्येवमादीनि, तत्रैव तत्प्रयोजनं वक्ष्यामः ॥

एवं प्रकरणार्थं सङ्क्षेपतः प्रतिज्ञाय क्रमेण वर्णवृत्तित्वाच्च
प्रथमं यत् पदं, तदुपादीयते,—“जहा(१)”—इति । आह,—
किमेतदनवगतसंस्कारमुतानेकार्यम् ? उच्यते,—स च जहृत्त्य-
नेनानुपपन्नसंस्कारिणोक्तो भवति । अप हन्तेर्जहातेय सन्देह
इति भाष्यकारेणावधृतं “जघानेत्यर्थः”—इति । आह,—कृतः
पुनर्विशेषावधारणं हन्तेरेवात्र रूपम्, “न पुनर्जहातेः ? इति ।
उच्यते,—निगमात् ॥ १ ॥

को नु मर्या अमिधितः सखा सखायमव-
धौत् । जहा को अस्मदीयेते । मर्या इति
मनुष्यनाम मर्यादाभिधानं वा स्यान्नर्यादा
(मर्यैरादीयते मर्यादा) मर्यादिनोर्विभागो
मेधतिराक्रोशकर्मापापदां जघान कमहं वातु
कोऽस्मदीतः पलायते निधा पाश्या भवति यन्नि-

धीयते पाश्या पाशसमूहः पाशः पाशयतेविं प्रा-
शनात् ॥ २ ॥

कतम. पुनरसी निगमः ? इत्याह,—“को नु मर्याः (अ०
सं० ६, ३, ४६, २)”—इति । त्रिशोकस्येयमाद्यम् । गायत्री ।
महाव्रते महदुक्थे वृचागीतिषु शस्यते । अस्वामृचि जहे-
त्यस्य शब्दस्य पूर्वोत्तरपदाविरोधप्रकरणशब्दसारूप्यार्थोप-
पत्तिभिः संस्कारानवगमेऽपि सति हन्ते रेव विभ्रेषेणार्थोऽवति
ष्ठते, न जहाते । कथम् ? इति, शृणु,—“मा न एकस्मि-
न्नागसि मा द्वयो रुत त्रिषु । बधोर्मा शूर भूरिषु ॥” (अ०
सं० ६, ३, ४८, ४) । ‘मा’ ‘न.’ ‘एकस्मिन् आगसि’ ‘बधी’
हे ‘शूर ।’ ‘मा’ ‘द्वयो.’ आगमोः बधीः । ‘उत’ अपि च
‘त्रिषु’ अपि आगस्य मा बधीः । ‘भूरिषु’ अपि अपराधेषु ‘मा
बधी’ इति । एतस्मिन् प्रकरणे प्रवीति “को नु मर्याः”—
इति । हे ‘मर्याः’ मनुष्याः ! युष्मानेव तावत् पृच्छामि,—
‘अभिधितः’ अनाक्रुष्ट, पक्ष्यमपि वा किञ्चिदनुक्त,
अपि च ‘सखा’ समानख्यानः, ‘सखायम्’ इव समानख्यानमेव
सन्तम् (यथा भवेतामह यज्ञे समानख्यान, एव सन्तम्)
‘अब्रवीत्’ । को न्वेवमाह ? ‘अभिधितः’ अनाक्रुष्टो मूयाद्
यः कश्चित्,—यथा ययमनाहताः सन्तो मां ब्रूत मा बधी-
रिति । “जुहा को अन्मदी पते” । अपापकशब्दोऽयं भाष्यका-
रेणाध्याहृतं प्राक् जहाशब्दस्य अर्थोपद्योतनार्थम्,—‘अपा-
पक’ सन्तं “कमह” “जघान” हतवान् “जातु” कदाचिदि-
त्यर्थः । “अपापक” “कम्” “सहम्” “जातु”—इति सर्वभेदत्
अध्याहृतं भाष्यकारेण, ‘जहा’शब्दस्य निराकाङ्क्षीकरणार्थ-
मधस्तादुपरिष्ठात्, एवं हि जहाशब्दः परिसमाप्ताशी

भवति । न कदाचिदपि कश्चिदपापको मया हतपूर्वं इति, पापकारिणन्तु हन्मीत्यभिप्रायः । ते यूयमपापा एवार्जसं भूयास्व, न वो हनिष्यामि । यत् पुनरेतदुक्तं भवद्भिः 'भूरिष्व-
प्यागस्व, मास्मान् बधीः (७२८ पृ० १२००)'—इति, कथ-
मागस्कारी न हन्यते ? ख्या पुरोडाशमवल्लिङ्गात्, न च कस्य-
चित् कस्मिंश्चिदपि श्वता स्यात्, सर्वं वा असमञ्चसमेव स्यात्,
यदि पापकारिणो न हन्येरन्, अथ मनुष्यानपापानपि त्व
हस्येवेति । अत्र ब्रूमः,—“कः” “अस्मात्” अस्मत्तः अपायकारी
‘मन् “भीतः” “ईपते” “पलायते” इत्यर्थः, न कश्चिदप्यपाप-
कारी मत्तः उद्विजमानः पलायते, स हि शुद्धेन चेतसा
अभिमुख एव मामभ्येति, य एव तु पापकारी भवति, स
एवास्मापराधशङ्कितया बुद्ध्या अस्मत्तो भीतः पलायते इत्यभि-
प्रायः । अत्रापि कोऽस्मदित्येतस्मात् पञ्चमीयोगात् ईपतेर्गम-
नमावसामान्यवाचिनः सतो गमनविशिषे पलायनेऽवस्थानम् ।
यो हि यस्माद् विभेति, स तस्मात् पलायते । भीतशब्दश्चाध्या-
हृतः । न ह्यभीतः कश्चित् पलायते ॥ इत्ययं समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“मर्या इति” मनुष्यनामसु पठि-
तम् । इहापि चैतत् “मनुष्यनाम” एव । तस्योक्ता व्युत्पत्तिः,
—“मर्या मनुष्यो मरणधर्मा” इति । अथ “वा” “मर्यादा-
भिधानम्” एव अत्र “स्मात्” न मनुष्यनाम । यदा मर्यादाभि-
धानमेतदभिप्रेतं भवति, तदैवमर्थवत्तास्य योजयितव्या,—
“मर्यादा, मर्यादादीयते” । कां तु एषा मर्यादा,—यतो
धर्मज्ञाः सन्तो यूयमनाहता अनाकुष्टाश्च असदभियोगं
संश्रयः सन्तो मम सख्युर्दत्तं मा वधीः ? इति, नैतद्व्याय-
मित्यभिप्रायः । “मर्यादा, मर्यादिनोर्विभागः” । संश्रिता
या भूमिरुपक्षीणा, सा मर्यात्युच्यते (विषयान्त इत्यर्थः),

आदित्यस्य विषयस्योपक्रमयोच्यते । सञ्चितायाश्च भूमेरादेश्च
विभागकारिणी या भूमिः, सा मर्यादित्युच्यते । “भेद्यतिरा
क्रोशकर्म” । अतस्त पत्नयोऽश्वमभिमेषतीति प्रसिद्धमश्वमेधे
भेषतेराक्रोशकर्मत्वम् । लोकेऽपि च शास्त्रो मेषनक इत्युच्यते,
स ह्यभीष्टमाक्रुशते, आक्रोशति च स ।

“अपापकम्”—इत्यस्य भाष्यपदस्यापरो व्याख्यामार्गः,—
को न्वेष वृयादपापक सन्त मा वधीरिति ? जघान कमह
जातु पापकमपापक वा ? कोऽस्मद्भोत पलायते ? न कश्चि
दपि, सोम्योऽहमित्यभिप्राय । बलकृति सम्बन्धादिन्
एवायम् ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे प्रकरणपूर्वात्तरपदाविरोधशब्दमाह
प्यार्योपपत्तिभिर्हन्तेरव विशेषणार्थोऽवतिष्ठते, न जहाते .
जहाती ह्येतेस्मिन् कल्पमाने प्रकरण पूर्वात्तराणि च पदान
विरुध्यन्ते शब्दसारूप्येऽपि सति । तस्मान्नात्र जहातेरवका
शोऽस्ति, पारिशेष्यात् हन्तेरैतद्रूपमित्युपपन्न भवति ।

एवमेव सर्वेष्वेवानवगतसंस्कारपु योज्यम् ।

“निधा (२)”—इति । एतत् पदमनवगतसंस्कारावसर
प्राप्त व्याख्यानोपभैकपदिकाव्याख्याधर्मेण प्रकृतानुष्ठत्या स
व्याख्यातव्य इति सदभिधानाभिधेयनिगमनिर्घचनानुक्रम
प्रकृत्या वूम,—“निधा पाश्या भवति”—इति । पर्यायेण
तत्त्ववचनम् । यो बालमय आयुमयो वा पाशसमूह,
पश्चिमवचनार्थः, स पाश्येत्युच्यते । अधुना द्वावप्येती शब्दो
निर्नक्ति, निधाशब्द पाश्याशब्दश्च ।—“यत्” यस्मात् इय
“निधीयते” नोच्येर्थाश्च्यते पश्चिमवचनार्थम् । तस्मात् निवि
रिति प्राप्ता, निधानीति वा । सेयमेव प्राप्ता सती निधेत्यन
वगतसंस्कारेणोच्यते । पाश्याशब्द पर्यायाभिधानप्रसक्त निर्वा-

धीनि प्रत्ययोत्पादनार्थम्,—“पाश्या पाशससूडः” - इति ।
 पटाभिष्टुष्य-तद्वितार्थो निरुक्त, अधुना पदार्थ-निर्णवीति,—
 “पाश-पाशयतेर्षपाशनात्” तेन-हि-विविधमतिशयेन वा
 पाशयते बध्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

वयः, सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा
 षट्पयो नाधमानाः । अप ध्वान्तमूर्णुहि-पूडि
 चक्षुसुसुग्धाश्चान्निधयेववद्वान् । वयो वैर्व-
 हुंवचनं (सुपर्णाः) सुपतना आदित्यरश्मय उप-
 सेदुरिन्द्रं वाचमाना अपोरुणुह्याध्वस्तं चक्षुश्चक्षुः
 ख्यातेर्वा चष्टेर्वा पूडि पूरय देहीति वा सुञ्चा-
 ष्मान् पाशैरिव वद्वान् पार्श्वतः श्योणितः
 शितामृतः पार्श्वे पशुमयमङ्गं भवति पशु
 स्पृशतेः संस्पृष्टा षष्ठदेशं षष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्ट-
 मङ्गैरङ्गमङ्गनादञ्चनाद्वा श्योणिः श्योणतेर्गति-
 चलाकर्मणः श्योणिस्रलतीव गच्छतो दोः
 शिताम भवति दोर्द्रवतेर्योनिः शितामेति शाक-
 पूणिर्विप्रितो भवति श्यामतो यदुक्त इति तैटी-
 किः श्यामं श्यायतेर्यदुक्त यथा कथा च द्रव्यते
 शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः शितिः श्यते-
 र्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन् सौद-
 तीति वा मेदो मेद्यतेः ॥ ३ ॥

अधुना यस्मिन् मन्त्रे निधाशब्दः पाशसमूहवाची, त-
 मानीय ब्रवीति, निधाशब्दनिगमार्थम् । कतमः पुनरथौ
 मन्त्रः ? इत्याह,—“वयः सुपर्णा” इति । शाक्त्यस्य गौरिवीतेरिय-
 मार्षम् । विष्टुप् । अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्रस्य परिधानी-
 यैषा निविहानीये सूक्ते । ‘वयः’ “आदित्वरश्मयः” । ‘वैतेः’
 गत्यर्थस्य (अदा० प०) नामोभूतस्य “बहुवचनम्” विः, वी,
 वयः इति । ‘सुपर्णाः’ “सुपतनाः” एत एव “उपसेदुः” ।
 उपसीदन्ति व्युष्टायां रात्रावहन्यहनि । कसुपसेदुः ? ‘इन्द्रम्’
 आदित्वम् । ‘प्रियमेधाः’ प्रिययज्ञाः । त एव यज्ञसहचारि-
 त्वात्, उद्गतेपूदितेषु हि तेषु यज्ञास्तायन्ते । ‘ऋषयः’ त
 एव, अर्षणात्, प्रकाशकत्वात् । ‘नाधमानाः’ त आदित्व-
 मुपसेदुः । कमर्थे “याचमानाः” ? इति । ‘अपोर्णुहि’ अपा-
 हण जनानामेतत् ‘ध्वान्तम्’ “आध्वस्तम्” आच्छादितं तमसा ।
 ‘चक्षुः’ ‘पूर्धि’ “पूरय” युष्मदननुगृहीतमसफलमिवैतेषां
 जनानामेतच्चक्षुः, तत् पूर्धि, सफलं कुर्वित्यर्थः । अथवा ‘पूर्धि’
 “देहि” इति । यदुक्तं स्यात् अस्तु’ हि गच्छता त्वया एतेषां
 जनानामाप्तमिव यच्चक्षुः, तत् पुनश्च्यंस्त्वमेतेभ्यो जनेभ्यो
 देहि । कथञ्च पुनर्देहि ? ‘सुसुग्धि अस्मान्’ “सुञ्जास्मान्”
 ‘निधया’ “पाशैः” पाशसमूहेन पक्षिणः । “इव” एतस्मिन्
 मण्डले “बहान्” । यावदेतत्तापदशेषं तमो नाशयित्वा एतेषां
 जनानामेतच्चक्षुयुग्मं, सफलं वा कुर्मः । एव हीतत् त्वयैव
 दत्तं भविष्यतीत्यभिप्रायः । एतमर्थं याचमाना उपसेदुः ॥

“चक्षुः” “स्यातेर्वा” दर्शनार्थस्य, “चष्टेर्वा” दर्शनार्थस्यैव ।
 एवमेतस्मिन् मन्त्रे ‘सुसुग्धि’ अस्मिन्निधये’ व बहान्—इत्येतेषां
 पदानां मध्ये वक्तृमानस्य तृतीयान्तस्य निधाशब्दस्य पाशस-
 मूहादर्थः कोऽर्थः स्यात् ?—‘सुसुग्धि’ ‘बहान्’—इत्येते

शब्दो येन वदाः, यस्माच्च सुच्यन्ते, तदर्थोभिधायिनं शब्द-
माकाहृतः । तत्रैवं सति वरमविद्यमानस्याध्याहाराद् विद्य-
मानस्य, निधाशब्दस्य, अनयोः शब्दयोर्मध्ये यत्तमानस्य,
आकाङ्क्षितार्थोभिधायकत्वकल्पना इति निधाशब्दः पाश-
मूहाभिधायित्वेऽवतिष्ठते, इतरथा ह्ययमितरैः पदैरसम्बन्ध-
मानोऽनर्थक एव स्यात् । तस्मादेव सर्वत्रानवगतसंस्काराणा-
मसिद्धार्थानां पदानां सामर्थ्यादाकाङ्क्षितरूप एवार्थेऽवस्थानं
भवति, तदुपपाद्यं सर्वत्र, ग्रन्थातिगौरवभयात् तु सङ्घेपन्तोऽत्र
दर्शयिष्यामः ।

“श्रितामं (३)”—इति । एतदनवगतम् । अनुपन्यस्यैव
पदम्, अभिधेयं चानुक्तैव निगममेव प्रथमं पठव्याचार्यः ।
विप्रतिपत्त्यनिकार्थत्वमस्येति । “पार्श्वतः श्रोणितः श्रिता-
मृतः”—इति निगमः (य० मा० सं० २१, ४३) । पशुहविषः
प्रेषेऽयं मन्त्रश्रेयः । कतमः पुनरमौ प्रेषः ? “होता यच्चट्टि-
न्द्राग्नी ह्यविष आत्तामृतं मध्यतो मेदु उद्धृतम्पुरा
हेपोभ्यः पुरा पीरुवेय्या गृभो चर्त्ता नूनं घ्रासे अजाणां यद-
मप्रथमाना सुमत्क्षराणा शतरु द्वियाषामग्निष्व्वात्तानां
पीवोपवंसनाना पार्श्वतः श्रोणितः श्रितामृतं उक्त्वाटतोऽ-
ङ्गादहादवत्तानां करत एवाग्निना जुपेता हविर्होतृयज ॥”
(य० मा० सं० २१, ४३)—इति । सर्व एव गद्यः । वामदेवस्या-
र्थम् । मेवावरुणो ब्रूषेति । “होता यच्चत्” होता यजीत्व-
त्यर्थः । तेन चेज्यमानी ‘इन्द्राग्नी’ अस्मात् ‘हविषः’ पश्चा-
ग्यात् ‘मध्यतः’ यदेतत् ‘मेदः’ ‘उद्धृतम्’ अर्घ्यां सुष्वां हितम् ।
तस्मान्मेदः पथ्यंस्वति, अपर्यति, वेधा मेदः करोतीति
द्युक्तम् । एतन्मेदः ‘अद्य’ एतन्मिलहनि सद्यः उद्धृतम्
‘आत्तामृतं’ भक्षयेताम् । ‘पुरा हेपोभ्यः’ हविर्मविभ्यः पिशा-

चादिभ्य । 'पुरा पीरूपेथ्या गृभ' अर्वागिडावदानात्, एषा
 हि पुरुपार्थे गृह्यते, प्राक् तस्माद् गृहणात् । 'इन्द्राग्नी'
 'घस्ता' भक्षयिता, 'नून' निषयेन । एतस्मिन् 'घासे' वसन-
 काले, भक्षणकाले प्राप्ते 'अध्याणाम्' अनभिभूतानां रघोभिः
 आदरेण प्रतिविशिष्टैर्मन्त्रैः सञ्ज्ञतानाम् । अथवा 'घासेअध्या-
 णाम्' इत्येकपदम् । तदायमर्थः,—घासे हि सति पशवो न
 जीव्यन्त इति 'घासेअध्या' । 'यवमप्रथमाना' यवस अग्रमम्,
 तस्य अनेकप्रकारस्य श्रेष्ठत्वादेतान्येषु देवत्वस्ये प्रथमानि,
 तेषा यवमप्रथमानाम् । 'सुमतचराणाम्' स्वयमेवैतानि भक्ष्य-
 माणानि स्वादुत्वादुदरं प्रति क्षरन्तीति सुमत्चराणाम् ।
 'गतरुद्रियाणाम्' बहुस्तुतीनाम् । अथवा 'गतरुद्रियाणा'
 बहुशो रुगणानाम् । 'अग्निष्वात्तानाम्' अग्निष्वात्तादीनाम्,
 अग्निपाक्षेन मृदुत्वात् स्वादुत्तानाम् । 'पीवोपवसनानाम्'
 पीवो छागिनः, उपवस्तानाम्, अथवा पीवान् क्लाममुपगम्यो-
 पितानाम् । 'पार्श्वत' अद्वात् 'अवत्तानाम्' 'शोणित' अव-
 त्तानाम् । शितामत' अवत्तानाम् । 'उत्तादत' च उच्छेदन
 स्थानात् 'अद्वादद्वात' अवत्तानाम् । 'करत' कुरुताम्
 इन्द्राग्नी । वृत्तिम् एतेषाम् एवंलक्षणाभिवदानानाम् । हे
 'होत' । यथैतामिन्द्राग्नी 'जुषेताम्' आसिषेताम्, एतत्
 'इति' । तथा त्वमपि 'यज' ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—'पार्श्व पर्युमयमङ्ग भवति' ।
 पशवो बहुय उच्यन्ते, तत्रय हि तट् भवति पार्श्वपटलक्षणम् ।
 आह,—पर्यु कस्मात् ? उच्यते,—'पर्यु, स्पृशते' । आह—
 किमनया स्पृशते ? इति । उच्यते,—'सस्पृष्टा पृष्ठदेशम्'
 प्रति भवति । आह,—'पृष्ठ' कस्मात् ? उच्यते,—'स्पृशते'
 (तु० प०) एव, तदि 'सस्पृष्टमङ्गैः' । आह,—'पङ्गम्'

कस्मात् ? उच्यते,—“अङ्गनात्” अङ्गितं हि तत् कालेन भवति, गतमित्यर्थः (भू० प०) । “अङ्गनाद्वा” । अङ्गतिरपि गत्यर्थ एव (भू० प०) । धात्वन्त्यत्वमर्थेऽत्वम् । पार्श्वं शब्दप्रसक्ता-नुप्रसक्तसुक्तम् । अधुना त्र्योणिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्ब्रवीति,—“त्र्योणिः त्र्योणतेः” धातोः “गतिचलाकर्मणः” (भू० प०) । गति-निमित्तं चलन यस्य कर्म, सोऽयं गतिचलाकर्म, तस्य गति-चलाकर्मणः । किं कारणम् ? “त्र्योणियलतीष” स्थानात् पशोः “गच्छतः” ॥

शितामशब्दस्य तच्चमाचष्टे,—“दोः शिताम भवति” वाङ्मुरित्वर्थः । आह,—दोः कस्मात् ? उच्यते,—“दोः” “द्रवते.” (भू० प०) तस्य हि प्राणेन पशु द्रवति । शितमंसभावेन एत-त्कार्यं भवतीति शिताम । यदा दोर्विषये शितामशब्द, तदेवं निर्वक्तव्यः । आह,—कयोपपत्त्या दोः शितामशब्देनो-च्यते ? शृणु,—पशोर्हि वाद्यानि चावदानानि, आभ्यन्तराणि च भवन्तीति । तत्र, पशोः पार्श्वं त्र्योष्ट्रावंमाविति वाद्यानि, जिह्वाहृद्यकृदादीनि आभ्यन्तराणि । तत्रैवं सति पार्श्वतः त्र्योणितः इत्येतयोरन्तरा वर्तमानः शितामशब्दः किमन्यद् दोष्योऽभिदध्यात् । प्रायो हि नियामको भवति । एवं वाद्यावदानप्राये च शितामशब्दो वर्तते इति दोर्विषयः कल्पते । “योनिः शितामः”—“इति” “शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते । तत्र योनिः अनवदाननीया एव । योनिस्मानदेशन्तु गुदो नामावदानमस्ति, स योनिशब्देनोच्यते । स च गुदः “विषितो भवति” । ‘विश्रुं ध्यामी’ (जु० उ०), व्यासः स पुरीषेण भवति । अथवा विषितमांसो विषुपितमांसः, विस्-स्तमांसः, स भवति । आह,—कयोपपत्त्या शाकपूणेर्मते योनिः शिताम शब्देनोच्यते ? इति । शृणु,—स हि त्र्योष्-

नन्तरो भवति, शीर्ष्यन्तरश्च गितामशब्द उच्यते,—श्रोषितः
गितामत इति । शब्दसारूप्यमपि च किञ्चिदस्ति,—विषितो
भवति, गितामिति । अनयोपपत्त्या अनेन च शब्दसारूप्येण
योनिः गिताम इति शाकपूष्णिर्मन्यते ।

“श्यामतो यङ्कत्तः”—“इति” “तैटिकि” आचार्य्यो
मन्यते । यदुक्तं भवति श्यामत इति, तदुक्तं भवति गितामत
इति । एवं हि बहुतरं शब्दसारूप्यं लक्ष्यते । एवञ्च सति
यङ्कत्त एतदवदानं चोदितं स्यादिति गम्यते । किङ्कारणम् ?
तद्दि “श्याम” “श्यायतेः” (भू० आ०) धातोः, तद्दि सम्पका-
दुपपद्यते । आह,—“यङ्कत्” कस्मात् ? उच्यते,—तद्दि मृदु-
त्वात् “यथा कथा च” अयन्नैव “कृत्यते” द्वियत् इत्यर्थः ।
“शितिमांसतो मेदस्तः”—“इति” “गानव,” आचार्य्यो मन्यते ।
श्वेतान्मांसात् “शितिमांसतः” । कतमत् पुनस्तत् श्वेत मांस-
मिति ? उच्यते,—“मेदस्तः” । तस्मात् यदुक्तं भवति गिति-
मांसत इति, तदेवोक्तं भवति गितामत इति । एवमपि
बहुतरं शब्दसारूप्यमस्ति । “शिति.” “श्यते.” तनूकरणाद्येभ्य
(टि० प०), परो हि विवेकस्तोजसो मेदस्येवावतिष्ठते ।
“मांस” “मानन या” य एव हि मान्यो भवति, तदर्थमितव्
सस्क्रियते । “मानसं या” सुमनसा हि तदुपादीयते । अथ
या य एव हि मनस्विनो भवन्ति, तैरुपादीयते । “मनो-
ऽस्मिन् मोदतीति या” सर्वस्यैव हि मासे मनः सीदति । “मेद.”
“मेदयतेः” स्नेहनार्थेभ्य ॥

एवमेव गितामशब्दोऽनवगताभिधेयोऽनवगतसंस्कारो-
ऽपि । एवमेतस्मिन् प्रकरणे अन्यान्यनवगतसंस्काराणि उपे-
क्षितव्यानि । उक्तं हि,—

“शब्दरूपं पदाद्यं च व्यत्पत्तिः प्रकृतिर्गुणः ।

सर्वमेतदनेकार्थे दृशानवगमे गुणाः ॥”—इति ।

(१) (२) (३) (४) (५)

कतमे पुनस्त्वै ? इति । पदजात्यभिधेयस्वरसंस्कारगुण-
(६) (७) (८) (९) (१०)

विभागक्रमविशेषाध्याहारव्यवधानानि । तेषु चाभिधेयमपेक्ष्य
निर्वचनं कर्तव्यम् । उक्तं हि,—

“धातूपमर्गावयवगुणसत्त्वं हि धातुजम् ।

बद्धेकधातुजं वापि पद निर्वच्यलक्षणम् ॥

धातुजं धातुजाज्जात समर्थार्थमेव च ।

वाक्यज व्यतिकीर्णञ्च निर्वाच्य पञ्चधा पदम् ॥”—इति ।

(१) पदजात्यनवगतम्,—“त्व” इति यथा, नाम,

निपातो वा ?

(२) अभिधेयानवगतम्,—“शिताम” इति ॥ यथा ।

(३) स्वरानवगतम्,—“वने न यायो” इति यथा ।

(४) संस्कारानवगतम्,—“ईर्मान्तास.” इति यथा ।

(५) गुणानवगतम्,—“करुलतो” इति यथा ।

(६) विभागानवगतम्,—“मेच्छना” इति यथा ।

(७) क्रमानवगतम्,—“उपरमध्व मे वचसे” इति यथा ।

(८) विशेषानवगतम्,—“द्यावा नः पृथिवी” इति यथा ।

(९) अध्याहारानवगतम्,—“दानमनसो नो मनुष्यान्”

इति यथा ।

(१०) व्यवधानानवगतम्,—“वासुच निवृत्त्यान्” इति यथा ।

एकमपि पद पदहितय क्रियते—“पुरुषाद्, पुरुषानट-
नाय” इति यथा ।

पदहितयमपि चैक पद क्रियते,—“गर्भनिधानीं मन्तिः”
इति यथा ।

आख्यातमपि च नाम क्रियते,—“सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभज्यमाणाः” इति यथा ।

एवमेव शब्दार्थसङ्गरोऽनेकप्रकार उपेक्षः, दृष्टानुविधानात् कन्दसि यथासम्भवमनुविधेयः ॥ ३ ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः ।
 राधस्तन्नो^१ विदद्वस उभया हृस्याभर । यदिन्द्र
 (चित्रं) चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति यन्म इह
 नास्तीति वा व्रीणि मध्यमानि पदानि त्वया
 नस्तद्दातव्यमद्रिवन्नद्रिरादृणात्येतेनापि वाक्तेः
 स्यात्ते सोमाद् इति ह विज्ञायते राध इति
 धननाम राधुवन्त्येनेन तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्यां
 हस्ताभ्यामाहरोभौ समुभ्यौ भवतो दमूना दम-
 मना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम
 इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनो^१ मनोतेः ॥ ४ ॥

“मेहना(४)—इति । एतदनवगतम् । “मंहनीयम्” इति अवगमः । “यदिन्द्र चित्र मेहना”—इति निगमः । अत्रे-
 र्भासिस्थार्थम् । अनुष्टुप् । ऐन्द्री । स्वरपृष्ठानां स्वरसाक्षां

प्रथमे स्वरसाम्नि “यज्जायघा घपूर्व्य” इति स्तोत्रियः, स्वर-

पृष्ठानां “यदिन्द्र चित्र मेहना” इति हे, “या इन्द्र मुञ्ज

भामर” इति तृतीयानुरूपस्येति विनियोगः । हे “इन्द्र” ।

‘चित्रम्’ “चायनीयम्” पूजार्हम्, “यत्” ‘मेहना’ “मंहनीयं” पूजार्हम्, तव ‘राधः’ “धनम्” “अस्ति” किञ्चित्, ‘त्वादातं’ “त्वया” च “दातव्यम्” एवावश्यं सुचिरमपि स्थित्वा “नः” अस्मभ्यम् “तत्” यतः, अतो ब्रूमः,—हे ‘अद्विवः’ वञ्चिन् ! “तत्” “नः” राधः हे ‘विद्वसो’ आतधन ! साम्प्रतमेव “उभाभ्यां हस्ताभ्याम्” अक्षपणम् ‘आभर’ “आहर” मा चिराय इत्यभिप्रायः । अथ “वा” “यन्म इह नास्तीति” एतस्मिन् वाच्येकदेशे “त्रौणि” “पदानि” “मध्यमानि” मध्ये भवन्तीत्यर्थः । कथं मेहना इत्येषा मंहिता,—‘मे—इह—न’ इति ? एतान्यस्याः संहितायाः पदानि । एवमेव वाक्यावयवः पञ्चपदो भवति । अत्र ‘यत्’—इति प्रथमं पदम्, अतः पर ‘मे’ ‘इह’ ‘न’—इत्येतानि त्रौणि मध्यमानि पदानि, ‘अस्ति’—इति पञ्चम पदम् । एवमभिप्रेत्य “इन्द्र चित्रम्”—शब्दादयस्कथ्योक्तं “त्रौणि मध्यमानि पदानि” इति । आह,—यदैवम् पदविभागः, तदा कौऽर्थः ? इति । उच्यते,—यत् मे मम गृहे नास्ति धनम्, तव च तत् अस्ति धनम्, दातव्यञ्च त्वया तावत् स्त्रीभ्यः, तद्वस्ताभ्यामस्मभ्यमाभरेति । बह्वृचानां ‘मेहना’—इत्येकं पदम् । छन्दोगानां त्रौण्येतानि पदानि ‘म, इह, न’—इति । तदुभय पश्यता भाष्यकारिणोभयोः शाकल्यगार्भ्ययोरभिप्रायावत्वानुविहितौ, एवञ्चातोयनिर्वचनोपप्रदर्शनार्थमुभयोश्च प्रामाण्यस्यापनार्थम् ॥

आह,—पदकारयोः पदविकल्पे कौऽभिप्रायः ? इति । उच्यते,—विद्यावान् विद्यमानधनो वा प्रतिविशिष्टतर प्राप्तेयते,—यच्च यच्च गृहे नास्ति, स तदिगिटमविशिष्टं वा प्राप्तेयेत, न चानयोर्भयोरपि विगेषनिष्ठमस्ति, तस्मात् इतौवमित्येतयार्थमत्या मेहनेत्येवमेकं पदमभिप्रेतं शाकल्येन ।

गावर्षस्य पुनर्यन्त्र इह गृहे नास्ति तदाहरेत्यभिप्रायः । एव-
मत्र विशेषलिङ्गाभावाद्दिप्रतिपत्तिः एवमन्वेष्वपि शास्त्रान्त-
पदविकल्पेषु अतुविधानमर्थाविरोधेन कर्त्तव्यम् । एवमय-
मेहनाशब्दो राधःशब्दसामानाकारण्ये वर्त्तमानो यन्त्र-
हृनोयं राधः, यद्वा मदगृहे नास्त्येति धनविशेषणत्वात् कमन्व-
मये ज्ञयात् ? तस्मान्मे हनेति सामर्थ्यादनविशेषणमेतदित्यु-
पपत्तिः ॥

अधुना निगमप्रमत्तानि निरुच्यन्ते ।—“अद्रिरादृणात्यो-
तेन” अद्रिमारमयमेव ह्यायुधं भवतीति । अद्रिर्ज्व उच्यते ।
आह, —अद्रिः कस्मात् ? उच्यते,—आदृणाति आदारयती-
त्यर्थः । अथवा सोमाभिपवप्राथमिस्तद्दान् अद्रिवान् स्यात् ।
तैरपि हि सोम आदार्यन्ते “अपि वा” “अत्तेः स्यात्” अद्रिः ।
कुनः ? एतन्निगमात् । कतमोऽसौ निगम इति “ते सीमाद
इति ह विज्ञायते” “ते सीमादो इरी इन्द्रस्य निस्तु (ऋ०
सं० ८, ४, ३०, ४)”—इत्येतस्मिन्मन्त्रे विचार्यमाणे ज्ञायते-
ऽत्ते रद्रिः स्यादिति । व्याख्यात एव श्रेयः । “राधः” “इति” एतन्
“धननाम” स्मारयति । व्यभिचारित्वाद्वा शब्दानां धननामसु
पठितमपि सटेतदवधारयति,—इहाप्येतदननामैव, नात्र व्यभि-
चारोऽस्तीति । पठिताभिधाननिरूपणेषु सर्वेष्वेती समाधी
योर्ध्या । “वित्तधन” इति प्राप्तधन । उभौ समुच्चौ भवतः
संपूर्णावित्यर्थः ॥

“दमूनाः (५)”—इति । एतदनवगतम् । “दममनाः”
दमूनाः स्यात्, दमि हि नित्यमम्य मनः, अक्रूरमना इत्यर्थः ।
“दानमना वा” दातव्यं मयेति यस्य मनसि स वा दमूनाः ।
“दान्तमना वा” दमेषु दान्तेषु यमनियमपत्सु पुरुषेषु यस्य
मनः, स वा दमूनाः । अथवा “दम इति” एतद् गृहनाम”

एतद् यस्य मनसि समेदमिति, स दमूनाः “स्यात्” गृहपति-
रग्निः ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमन्नो
यज्ञसुपर्वाहि विद्वान् । विश्वा अग्ने अभि-
युजो विहृत्य शत्रूयतामाभरु भोजनानि ॥
अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु
परकुलानौति वा गृहाणीति वा (अयमपौतरो-
ऽतिथिरेतस्मादेव) दुरोण इति गृहनाम दुरवा
भवन्ति दुस्तर्पा इमं नो यज्ञसुपर्वाहि विद्वान्
सर्वा अग्ने अभियुजो विहृत्य शत्रूयता-
माभर भोजनानि विहृत्यान्येषां वलानि
शत्रूणां भवनादाहर भोजनानौति वा धनानौति
वा मूपो मूपिका इत्यर्थो मूपिकाः पुनर्मुष्णा-
तेर्मूपोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

निगम, - “जुष्टो दमूनाः” - इति । वसुयूतस्वार्त्रयस्येय-
मार्पम् । विष्ट, प् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते
स्विष्टकृत्पु, रोनुवाक्या चैय चातुर्मास्येषु साकमेधे । हे भगव-
न्नग्ने ! ‘जुष्ट.’ आसेवितस्वमस्माभिः स्तुतिभिः ‘दमूनाः’
दममना, अकूरमनाः भूत्वा, ततः ‘उपयाहि’ । अथवा गृहं
समेदमिति चेतोऽवस्थाप्य, तत उपयाहि । अथवा दान-
मना भूत्वा, दातव्यमेभ्यो मयेत्येव चेतोऽवस्थाप्य, तत उप-
याहि । अथवा दातव्येष्वेव हि तव मनो वयञ्च दाता,
‘अतिथि.’ च त्वमग्निहोत्रिणां दान्तमनसां प्रात. ऋषयश्च

उद्योध्यमानो भवति, स्वभाव एवैष तवाग्निहोत्रिष्यामतिः
 वित्तेनोपस्थातव्यमिति, अतो ब्रूमः वयमपि दास्तामव-
 सोऽग्निहोत्रिणश्च, अस्माकमपि य एषः 'दुरोणे' यन्नष्टहे,
 यन्नस्तन्यते, तं त्वमुपयाहि, तमागच्छ, 'विद्वान्' जानानः
 स्वमधिकारं भक्तताञ्चास्माकम् । किञ्च, 'विश्वाः' सर्वाः 'अभि-
 युज.' अभितः सर्वतो युजं, अभियोक्त्युः, शत्रुसेनाः त्वदागम-
 नप्रतिबन्धेन वर्त्तमानाः, 'विहृत्य' नानाप्रकारं हत्वा, तत
 उपयाहि । किञ्च, एवमागच्छ 'स्व' शृणु यत्कुरुष्व, - 'शत्रू-
 यतां' येऽस्माकं शत्रुत्वं कामयन्ते कर्तुम्, तान् विहृत्य, तेषां
 बलानि, ततो यानि तेषां भोजनानि अन्नानि, धानानि वा,
 तानि अस्मभ्यम् 'आभर, आहरेति संमस्तार्थः ॥

निगमप्रसक्तोऽतिथिशब्दो दुरोणशब्दश्च । आह,—“अतिथि,”
 कस्मात् ? उच्यते,—“गृहान्” “अभि” आभिमुख्येनामी
 “अतितो भवति” गत इत्यर्थः । “अतति—पतति” इति गति-
 कर्मसु पठितम् । अथवैदमन्यथा स्यात्, “अभ्येति” अभ्याग-
 च्छति “तिथिषु” पीर्यमास्याद्यासु “परकुलानि” यज-
 मानकुलानीव्यतिथिः । “अयमपीतरोऽतिथिरितस्मादेव” ।
 “दुरोण इति” एतत् “गृहनाम” । आह,—किङ्कारणम् ?
 उच्यते—ते हि गृहाः “दुरवा भवन्ति, अवतिस्तर्पणार्थं,
 “दुस्तर्पाः” इत्यर्थः । उक्तञ्च,—‘कुटुम्बतन्त्राणि हि दुर्भ-
 राणि’—इति । एवमेतस्मिन्मन्त्रे, जुष्टं, दमूनाः, अतिथि,
 विद्वान्, हे अग्ने ! यन्नमुपयाहि ! इत्येतस्मिन्मधिकारं
 वर्त्तमानः 'दमूनाः' शब्दः कमन्यमग्निविशेषणार्थे ब्रूयात् ?
 न कश्चिदपि, परिशेषाद्दमूना इत्येतदग्निविशेषणमेवेति
 सिद्धम् ॥

“मूष. (६)”—इति । एतदनवगतम् । बहुवचनश्चेतत्,

मूढ, मूर्खी, मूष इत्येवम् । आह,—कत्र एतत् ? उच्यते,—
 “व्यदन्ति” इत्येतस्मिन्नाख्याते बहुवचननिर्देशात्, ‘मूषा
 व्यदन्ति’—इत्येतत् सम्बध्यते । “मूपिका—इति” अनेनाव-
 गतसस्कारेण य “अर्थ” उक्त स्यात्, स एव मूष इत्युक्त
 प्रसिद्धार्थेन अभिधानेन । ‘मूष’—शब्दस्य तत्त्वमाख्यातम्,
 अधुनाऽऽख्यातप्रसक्तस्य मूपिकाशब्दस्य निर्वचन करोति,—
 “मूपिका पुनर्मुष्णाते” । “मुष स्तोत्रे (कृष्णा० प०)” इति ।
 अस्य “मूप अपि” च “एतस्मात् एव” ते हि हरन्ति धान्या
 दीनि ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।
 म्रपो न शिन्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारन्ते शत-
 क्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ सन्तपन्ति मा-
 सभितः सपत्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूपिका
 इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति स्वाङ्गाभिधानं
 वा स्याच्छिन्नानि व्यदन्तीति सन्तपन्ति माध्यः
 कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो (वित्तं मे अस्य
 रोदसी) जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति चित्तं
 कूपेऽवहितमेतत् सूक्तं प्रतिबभौ तत्र बह्वेति-
 हासमिथ्यच्छब्दमिथ्यं गाथामिथ्यं भवति चित्तं
 स्तौर्णतमो मेधया बभूवापि वा संख्यानामैवाभि-
 प्रेतं स्यादेवतो द्वितास्त्रत इति त्रयो बरुदुः
 ॥ ६ ॥

“सं मा तपन्ति”-इति निगमः,—“सं मा तप ०—
 रो'दसी”—इति । आख्यस्य त्रितस्य, कुळस्य वेषमार्षम् ।
 पङ्क्तिः । ऐन्द्रेया । “सतपन्ति” “साम्” “अभित्”
 सर्वतोऽवस्थिताः, कूपे पतितस्य एताः, “कूपपर्शवः”
 कूपेष्टकाः, मङ्गटेऽवस्थितम् । कायं पुनः संतपन्ति मामभितः ?
 ‘सपत्नीरिव’ यथा ममानभर्तृका योषितः (परस्परं वा पीडयन्ते)
 एकां भर्तारमभि सन्तपेयुः दुर्वचोभिः, इदमस्याः त्वया कृतम्,
 इदं मम न कृतमिति, एवं मामेताः कूपपर्शवः सन्तपन्ति,
 ताभिः कूपेष्टकादिभिः अह पीड्ये । किञ्च, ‘सुपो न’ “सुपिकाः
 इव” “शिशाः” “शिशानि” “व्यदन्ति” अदन्ति तानि । अत्र-
 वेष्टितानि, अन्नमित्यानि, अन्नमित्योदकपायितानि, “सूत्राणि”
 “व्यदन्ति” । सूत्रशब्दोऽध्याहृतः उपपत्तिं दृष्ट्वा भाष्यकारेण ।
 विविधमदन्ति भक्षयन्ति । अथ “वा” “स्वाहाभिधानम्”
 एतत् “स्यात्” । स्वाहाभिधानमिति शेषोऽभिप्रेतः, भवति
 हि तिरखासेपः स्वभावः,—यच्छेष भक्षयन्ति । अथवा
 लाङ्गूलमपि मादृशात् शिशुमुच्यते, भवति हि मूषिकाणामेष
 स्वभावः,—स्रीङ्भाण्डे स्वलाङ्गूल मुक्ता उहृत्य व्यदन्ति आ-
 स्वादयति । उपपद्यत उपमार्थ एवायमपीति शिशुशब्दो
 विकल्पिते । एवमेते मदुक्ताः “सन्तपन्ति मा आध्यः” । आध्यः
 “कामाः” सौमेन यस्यै, दास्ये, भोक्ष्ये इत्येवमादयः । मा
 भक्षयन्ति, पीडयन्ति, असम्पूर्यमाणाः । ‘आधिः’—इति
 मानसं दुःखमुच्यते । “स्तोतारं ते शतक्रतो” हे ‘शतक्रतो !’
 तव नाम ‘स्तोतार’ सन्तम् एते कामाः, एताश्च कूपपर्शवः,
 मा उभयपार्श्वीकृत सवाह्यान्तर सन्तापयन्ति । न च नाम
 त्वमस्मानेतस्या अपादः ज्ञायसे, समर्थः नन् ? अहो न युक्तम् ?
 भक्तपरित्यागो हि मतां सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठ इत्य-

भिप्रायः । यदा एवमर्थमानो न श्रुत्वा इन्द्रः, तदा
 द्यावापृथिव्यो आह,—यदि नायमिन्द्रः शृणोति मन्दभागधे-
 यत्वादस्माकम् । युवामपि तावत् हे 'रोदसी।' 'वित्तम्'
 "जानीतम्" "अस्य" वचसः स्तुत्याप्यस्य यत् प्रयोजनम्,
 यदर्थमहं रोदवीमि, युवामपि चैतस्मात् अतिभयाकारात्
 कृपात् उदरतम् । यदि नायमिन्द्रोऽभ्युदरति युवयोरपि
 स्तोत्रैवाहमित्यभिप्रायः ॥

आह,—पशवः इति एतावति श्रूयमाणे कुत एतत् कूप-
 पशव एताः ? इति । उच्यते,—“वित्तः कूपेऽवहितः”—
 इत्येतस्मिन् सूक्ते विशेषलिङ्गात् तदेव भाष्यकारेण ख्यापितम्,
 अतएव सूक्तगताद्विशेषलिङ्गात् उपलभ्य “वित्तः कूपेऽवहित-
 मेतत् सूक्तं प्रतिबभौ” यत्रेयञ्चक् । तस्मात् कूपपशवः एता
 इति ॥

सूत्राणि व्यदन्तीति सूत्रशब्दो भाष्यकारेणाध्याहृतः
 शिञ्च इत्यस्य शब्दस्य शेषभूतो सूपकसम्बन्धेन, ते ह्यत्रगन्धेन
 सूत्राणि व्यदन्तीति । सूत्राभिधानपक्षे तु अध्याहारो नास्त्ये-
 वेति ॥

“तत्र ब्रह्मेतिहासमिन्द्रम्” । तत्र तस्मिन् सूक्ते ब्रह्म,
 इतिहासमिन्द्रम्, इतिहासयुक्तमित्यर्थः । तत् यथा,—“वित्तः
 कूपेऽवहितो देवान् हवत कृतये” —इत्येवमादि (ऋ०
 स० १, १०, ५, १७) । “ऋग्मिन्द्र” “गाथामिन्द्र” च “भवति” ।
 स पुनरितिहासः ऋग्वेदो गाथावद्वयः ऋक्प्रकार एव
 कश्चित् गाथेत्युच्यते, गाथाः शंसति, नाराशंभोः शंसतीति
 ह्युक्तं गाथानां कुर्वीतिति । स एव सूक्तानां स्वभावः
 प्रदर्शितः,—इतिहासमन्वयान्वयि सूक्तानि भवन्ति । तेषु

प्रकरणादपि मन्दिग्धस्य पदन्यायोऽध्यवसेयः, यथेह पशुशब्दो
भाष्यकारेणाध्यवसित इति ॥

भाष्यप्रमत्तं त्रितशब्दं निर्व्रवीति,—“त्रितः तीर्णतमो
मेधया” एकतद्वितयोः सकाशात् “वभूव” । “अपि वा”
सङ्ग्रानिमित्तमेव एतत् “नाम” “अभिप्रितं स्यात्” । कथम् ?
“एकतः, द्वितः, त्रितः इति त्रयः” द्वि ते भ्रातरः “वभूवु”
तस्मात् सङ्ग्रानिमित्तमप्युपपद्यत एव । उक्तञ्च,—“भाष्या-
द्भारिणाभ्युपादयत् तत एकतोऽजायत, द्वितीयं ततो द्वितः,
तृतीयं ततस्त्रित इति ॥ ६ ॥

इ॒ पि॒रेण॑ तु॒ मन॑सा सु॒तस्य॑ भ॒क्षीम॑हि
पि॒त्रस्ये॑व रा॒यः । सोम॑राज॒न् प्र ण॑ आ॒यू-
॑पि ता॒र॒रहा॑नीव॒ सू॒र्यो॑ वा॒स॒रा॒णि ॥
इ॒पणे॑न वै॒पणे॑न वो॒र्षणे॑न वा ते मन॑सा सु॒तस्य॑
भ॒क्षीम॑हि पि॒त्रस्ये॑व ध॒नस्य॑ प्रवर्द्ध॒य च न॑ आ॒यू-
॑पि सो॑म॒राज॒न् । अ॒हा॑नीव॒ सू॒र्यो॑ वा॒स॒-
रा॒णि । वा॒स॒रा॒णि वे॒स॒रा॒णि वि॒वा॒स॒ना॒नि
ग॒म॒ना॒नी॒ति वा॑ कु॒रु॒त॒ने॒त्य॒न॒र्ध॒का॑ उ॒प॒ज॒ना
भव॑न्ति क॒र्त्त॒न॒ह॒न्त॒न॒या॒त॒ने॒ति ष॒ठ॒र॒मु॒द्रं
भव॑ति ज॒ग्ध॑म॒स्मिन् धि॒य॒ते धी॑य॒ते वा ॥ ७ ॥

“इपिर (७)” — इति । एतदनवगतम् । “इपणेन वा
एपणेन वा ऋपणेन वा” इति । एता. शब्दममाधयः । “इपि-
रेण॑ तु॒ मन॑सा” इति समानविभक्त्यन्तत्वात् इपिरशब्दस्य प्रती-
यत एवमतो विशेषणत्वमित्यभिधेयगनुक्ता निगममेव पठति,

—“इपिरेण ते मनसा ०— वासराणि”—इति (ऋ० सं० ६, ४, १२, २) । प्रगाथस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । सौमि । हे भगवन् ! ‘सौमि !’ ‘इपिरेण मनसा’ त्वां प्रति सर्वात्मना गतेनेत्यर्थः । “इपति, फणति”—इति गतिकर्मसु पठितम् । “एषणेनेति वा” स्यात्, इच्छावता फलप्रार्थनावतेत्यर्थः । “ऋषणेनेति वा” दर्शनवता । ईदृशेन मनसा किं कुर्मः ? ‘ते’ तव योऽस्माकं स्वांशः, तं भक्षीमहि त भक्षयेमहि । कथं पुनः भक्षयेमहि ? ‘पित्रा-स्येव रायः’ यथा पितरां धनांशः अविघ्नेन भक्ष्यते, भक्षितश्च सुखपरिणामो भवति, एवं तव वयं स्वमंशमविघ्नेन भक्षयेमहि, भक्षितश्च सुखपरिणामो मे अस्तु, मातीय भिक्षेमहीत्यभिप्रायः । किञ्च, हे ‘सौमराजन् !’ ‘प्र’ ‘न.’ ‘आयूँपि’ ‘तारीः’ तारय च प्रवर्द्धय च नः आयूँपि । कथं पुनः प्रवर्द्धय ? “अहानि इव सूर्यः वासराणि” । यथा सूर्यः वासराणि वासन्तिकान्यहानि । “वासराणि” इति “वेसराणि” । शीतोष्णाभ्यां हि हाभ्यां तानि मरन्ति, तेषु हि शीतोष्णं भवति, रात्रौ शीतम्, दिवा उष्णम् । अथवा “त्रिवासनानि” स्युः, तानि हि तत् शीतं त्रिवासयन्ति नागयन्तीत्यर्थः । “गमना-नीति वा” विस्तृतानि विस्तीर्णानि मन्ति वासराणीति उच्यन्ते । यथा तानि सूर्यः वर्द्धयति मन्दगतित्वात्, एवमस्माकं त्व-मायुः प्रवर्द्धयेत्याशीः ॥

“कुरुतन (८)”—इति । “अनर्थका उपजना भवन्ति” य एवार्थः कुरुतेत्युक्ते भवति, न एव कुरुतनेति, नात्र नकारस्या-र्थोऽधिकोऽस्ति । अधुना एवमुक्त्वा अन्यान्यपि दर्शयति,— “कर्त्तनहन्तनयातनेति” ।

“शुनं सुफान्ता वितुदन्तु भूमिं शुनं क्रीनाशा अमिथन्तु, प्राहेः । शुनामीरा ह्रविषा तीर्गमाना सुपिष्य ता चोर्षधीः

कर्त्तॄणांश्चे" —इति (य० वा० सं० १२, ३८) ।

अग्निचयने चैवकर्षणे विनियुक्ता । विष्टुप् । 'शुनं
'सुफालाः' सुख शोभनाः फालाः, 'वितुदन्तु' विकृषन्तु,
'भूमिम्' । सुख 'कीनाशा' भूमि कीणनाशा, खिलोत्क-
र्त्तारः, कर्षुका, 'अभियन्तु' 'वाहै' अनडुद्धिः । अयं तावदेवं
रूपीबलः कृपिं करोतु, युवामपि हे 'शुनासीरी !' 'हविषा'
उदकेन 'तोशमानौ' निघ्नन्तौ भूमिं 'सुपिप्पला' सुफलाः,
एताः 'ओपधीः' 'कर्त्तॄन्' कुरुत, 'अस्मै' अस्माभ्यमित्यर्थः ।

"यो नो' मरुतो शुभि दुर्हृणायुस्तिरश्चित्तानि वमवो
जिघांसति ॥ द्रुहः पाशान् प्रति मंसुचोष्ट तपिष्टेन हन्ना
हन्तना तम्"—इति (ऋ० म० ५, ७, ३, २) ॥

वसिष्ठस्यैयमार्षम् । सान्त्वनस्य चरोः यार्ज्वया । 'य'
'न' अस्माक हे 'मरुतः' । 'दुर्हृणायुः' पापक्रोधः, 'तिरश्चि-
त्तानि' अन्तर्हितानि चित्तानि कृत्वा सम्मोह्य ततो हन्तु-
मस्मानिच्छति । हे 'वसव' सर्वभूतवासयितार । तस्येदमन्त-
रस्य 'द्रुह' अस्मद्गोम्धः उपरि 'पाशान्' 'प्रति मंसुचोष्ट'
प्रतिसम्मोचयत । पाशैः एवं बद्धा 'तपिष्टेन' तापयित्वतमेन
'हन्ना' हननेन, बधेन 'हन्तना' हन्तेत्यर्थः ॥

"कोऽन्व' मरुतो मामहे वः प्रयातन् सखी रच्छा सखाय ।
मन्त्रानि चित्वा अपि धातयन्त एषां भूत नवे'दा म क्रुता-
नाम् ॥"—इति (ऋ० सं० २, २, २६, २) । इन्द्रागस्त्यम-
रुता संवादः । कयागुभीयं सूक्तम् । तत्रेयमगस्त्यस्वार्षम् ।
महाव्रते ब्रूटस्य च दशरावस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं गस्यते । हे
'मरुतः !' कोऽन्व । युष्मानेवमेतस्मिन् जगति 'मामहे' पुनः
पुनः महयति, पूजयति ? यथा अहं, तथा न कश्चिदित्यभि-
प्रायः । यत एवमती ब्रवीमि,—अस्मान् एव 'सखीन्' प्राभि-

मुख्येन 'प्रयातन' प्रयात, हे 'सखायः ।' । किञ्च, 'मन्थानि'
मननानि खानि चैताधि 'चिवाः' चिवाणि, अस्मान् प्रति
'अपि वातयन्तः' निगमयन्तः 'एषाम्' 'कृतानां' यज्ञानां
प्रापयितारः 'भूत' भवत, हे 'नवेदाः' मेधाविनः । इत्यर्थः ।

“जठरम् (६)”—इति । एतदनशगतम् । “उदरं भवति”
—इति षभिधेयवचनम् । “जग्धम्” भुक्तमन्नम् “अस्मिन्”
अवस्थितं “धियते” इति जठरम् । अत्र “वा” जग्धमस्मिन्
“धीयते” इति जग्धधान वा स्यात् । एते शब्दसमाधी ॥७॥

मरुत्वां इन्द्र वृषभो रणाय पिब सोम-
मनुष्वधं मदाय । आसिञ्च खजठरे मध्वं
जृमिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥ मरु-
त्वानिन्द्र मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय
रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वध-
मन्वन्मं मदाय मदनूयाय जैत्रायासिञ्च खज-
ठरे मधुन जृमिं मधु सोममित्यौपमिकं माद्य-
तेरिदमपौतरन्मध्वे तस्मादेव त्वं राजासि
पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४,१ ॥

“मरुत्वां इन्द्र”—इति निगमः । “मरुत्वां इन्द्र वृषभः०—०
सुतानाम्”—इति (अ० स० ३,३.११,१) । विश्वामित्रप्येयमा-
र्थम् । विटुप् । महाव्रते पृष्ठयस्य चतुर्थोऽहनि शस्यते । मरुत्स युतो
भूत्वा पिब । हे 'इन्द्र ।' य. त्वं 'वृषभः' वर्षिता, 'अपाम्' इत्य-
ध्याहृतं भाष्यकारेण वृषभसम्बन्धात् । यः त्वा मेवं कर्मकारी

तं त्वां ब्रवीमि,—‘रणाय’ : “रमणीयाय संप्रामाय” रमणीयं
 संग्रामं करिष्यामीति एतमर्थमुद्दिश्य “पित्र” एतं “सोमम्”
 अस्मत्प्रदत्तम् । ‘अनुष्वधं’ स्वधेति अन्ननाम, नवनीयपुरोडाशा-
 द्यभिप्रायेण । ‘अनुष्वधम्’ “अन्वन्नम्” । ‘मदाय’ “मदनीयाय”
 पानाय, युषदर्थप्रदानाभिः संस्लतम् । ‘जैत्राय’—इत्यध्याहृतं
 भाष्यकारेण, द्विविधो हि मदः,—सम्प्लोडकरो जैत्रय, तयोः
 जैत्र इष्टः संग्रामे । कथं च पुनः पित्र ?—किमीपत् ? नेत्यु-
 च्यते,—‘सासिञ्च खजठरे’ ये ‘मध्वः’ “मधुनः” । “मधुसोम-
 मिति, औपमिकम्”—इत्येतदुक्तं सोमस्य मधुत्वम् । “माद्यतेः”
 धातोः । दृष्टिर्हि समाना, सोमेन मध्वा चेत्यौपमिकत्वम् ।
 “इदमपीतरत् मधु” मात्तिकम् “एतस्मादेव” माद्यतेः । यत्तु
 सोमस्योपचारत्वेन, तथात् माधीकम् । ‘जर्मिः’ सद्भातः ।
 तावत् तं सोमसासिञ्च खजठरे, यावता जैत्रो मद उपजा-
 यते । कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः,—यस्मात् ‘त्वं राजासि
 प्रदिव. सुतानाम्’ त्वमेव ‘राजा’ ईश्वरः “पूर्वेष्वपि अहं सु
 सुतानाम्” अभिपुतानाम्, न केवलमाधुनिकानाम्, एवं ते
 समुचितं सोमपानमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

इति निरुक्तहत्तो नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ४, १ ॥

द्वितीयः पादः ।

तितंउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा
 तिलमाचतुन्नसिति वा ॥ १(६) ॥

“तितउ (१०)” इति । एतदनवगतम् । “परिपवनं
 भवति”—इति अभिधेयवचनम् । - सक्तवः परिपूयन्ते - जेन

द्रष्टेण, तत् परिपवनमुच्यते । ततेन चर्मणा नहं 'तितउ' ।
तुवैर्वा छिद्रेः तदत् 'तितउ' । तिनमावाणि वा तुवानि
तस्मिन्निति 'तितउ' । यथामभवमेता शब्दममाधयः
॥ १ (८) ॥

सक्तुसिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा
मनसा वाचमवपत । अत्रा सखायः सख्यानि
जानते भद्रैर्पां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ सक्तु-
सिव परिपवनेन पुनन्तः सक्तुः सघतेर्दुर्धवो
भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो
भवति यत्र धीरा मनसा वाचमवपत प्रज्ञानं
धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तस्तत्र सखायः
सख्यानि सञ्जानते भद्रैर्पां लक्ष्मीर्निहिताधि
वाचि भद्रम्भगेन व्याख्यातं भजनैयं भूताना-
मसिद्धवर्णीयं भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा
लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा (लक्षणाद्वा) लब्ध-
नाद्वा लपतेर्वा स्यात् प्रेषाकर्मणो लग्यतेर्वा
स्यादास्तुपकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादस्त्वाधाकर्मणः
शिघ्रे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ २ (१०) ॥

निगम, — "सक्तुसिव तितउना" — इति । विद्यासूत्रे
ब्रह्मस्मतेरार्यम् । "सक्तु सघते." स हि सूक्ष्मत्वात् मवति
मश्चियति शब्दे । ततः "दुर्धवो भवति" — इति उपपत्तिः ।
दु खं धाव्यते प्रचाव्यत इत्यर्थः । "कसते, वा स्यान् विपरो-

तस्य" स हि "विकसितः" विपुष्पितः "भवति" । यथा मक्तुं कञ्चित् परिपक्वनेन पुनाति, एवं "मनसा" परिपक्व-स्थानीयेन परिपूय विनिश्चित्य शब्दार्थं न्याययुक्तां "वाच" "यत्र" यस्मिन् सभाजे यज्ञे वा "धीराः" धीमन्तः, मेधाविनः 'अकृत' "अकृषत" कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र केचित् अकृषत प्रज्ञानमित्यभिधीयते, प्रज्ञानार्थत्वात् वाचः । तत्र किम् ? इति । "तत्र सखायः" समानस्थानाः । समानस्थानानामेव समानेषु शास्त्रेषु छतयमाणाम्, तद्यथा,—वैयाकरणानां वैयाकरणा एव, नैरुक्तानां नैरुक्ता एव । "सख्यानि" मखि-भावान् "सञ्जानते" विज्ञानानि सञ्जानते, इतरेतरस्य यो विज्ञानप्रकर्षं, तं जानते । किङ्कारणम् ? यस्मात् "भद्रा" भन्दनीया "एषा" "लक्ष्मी." विज्ञानाख्या "निहिताधि वाचि" वाचः 'अधि' उपरि, 'निहिता' अवस्थापिता । तथा लक्ष्म्या इतरेतरस्य विज्ञानत्रयं जानते, इतरो ह्यविद्वान् किं विज्ञानस्यत इत्यभिप्रायः ॥

"भद्रम्" । "भगेन व्याख्यातम्" स्त्रीभगः तथा स्यात्, भजते इति । "भजनीयम्" इति । "भूतानाम्" "अभिद्रव-णीयम्" अभिगमनीयमित्यर्थः । "भवद्रमयतीति वा" यस्य हि तद् भवति, स रमते । "भाजनवदा" सन्ति हि कल्या-णरूपाः पुरुषा, ये तस्य भाजनम्, तैः तद्वत् ।

"लक्ष्मीः" । "लाभादा" लक्ष्मीधन्त एव लभस्ते, नेतरे । "आ लक्षणादा" आलक्षित एव हि लक्ष्मोवान् । "लब्ध-नादा" तथा हि लब्धित इव भवति । "लषतेः (भू० ७०) वा स्यात्, प्रेक्षाकर्मण" सर्व एव हि तामभिलषन्ति । "लष्यतेः (भू० ८०) वा स्यात्, आक्षेपकर्मण." आक्षिष्य इव हि सा वर्तते पुरुषम् । "लज्जतेः (तु० आ०) वा स्यात्,

अज्ञाघाकर्मणः" ये हि लक्ष्मीवन्तो भवन्ति, ते स्वयमात्मानं न ज्ञाघन्ते ॥

"शिमे (११)"—इति । "एतत् उपरिष्ठात् व्याख्यास्यामः" —"शिमे हनू नासिके वा"—इति, अत्र हि एतन्निगमप्रसक्त-माघास्यतीति ज्ञाघवार्थमुत्कष्टम् ॥ २ (१०) ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्त्तौ-
विततं चञ्चभार । यदेदयुक्तं हरितः सधस्या-
दाद्रात्रौ वासस्तनुते सिमसौ ॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं
तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं
संक्रियते यदासावयुक्तं हरणानादित्यरश्मौन्
हरितोऽश्वानिति वायरात्रौ वासस्तनुते सिमसौ
वेसरमहरवयुवतौ सर्वस्मादपि वोपमाथं
स्याद्रात्रौव वासस्तनुत इति तथापि निगमो
भवति पुनः समव्यहितं वयन्तो । समना-
त्सौत् ॥ ३ (११) ॥

"मध्या (१२)"—इति । एतदनवगतम् । "मध्ये"—इत्य-
वगमः । "तत् सूर्यस्य देवत्वं ०—० सिमसौ"—इति निगमः
(ऋ० स० १, ८, ७, ४) । आङ्गिरसस्य कुत्तस्थेयमार्पम् ।
विष्टम् । सौर्यस्य पथोः पठर्चे वपाया याज्या, स्रवितश्च,
—"चित्रन्देवानामिति पुरोनुवाक्यास्तिष उत्तरा याज्याः
सौर्यस्योपाग (आ० ३, ८)" इति । 'तत्' अहं 'सूर्यस्य' भग-
वतः 'देवत्वं' देवताभावः, 'तन्महित्वं' तच्च महत्त्वं माहाभास्य
'मन्ये' वानि । तत् किम् ? इति,—'मध्या' "मध्ये" "यत्"

“कर्मणां क्रियमाणानाम्” अनेकेषाम् अवगण्य सर्वान् कर्म-
कर्तृन् ‘विततं’ तेषां “विततम्” एतत् प्रकाशजानम् । एष-
मतिमहन् । महतापि कालेन तत् दुरुपमंहारमन्यैर्ददेकेन
मुहूर्तेनायत्रे नैव भगवता सूर्येण “सङ्घियते” तत् अस्य
देवत्वं तच्च महत्त्वमहं मन्ये । किञ्च, “यदासौ” भगवान्
सूर्यं, “अयुक्तं युनक्ति, ‘हरितः’ “हरणान्” रसहरणान्
“आदित्यरश्मीन्” आत्मन्यस्तं गच्छन् ‘सधस्थात्’ पृथिवी
लोकादाकृत्य । पृथिवी हि तेषां रसादानार्थं सङ्घस्थानम् ।
इतो हि ते सर्वे एव रसानाटदने । ‘धात्’ अथे धर्यः ।
अथ तदेव उपसंहृतमर्धरश्मिजाले भगवति सूर्ये, ‘रात्रि’
‘वास’ “वैसरमहरवयुवती” अवमिश्रयन्तो ‘मिमष्ने’ मिम-
ष्मात्, सर्वस्मात् लोकात् अहरपल्लय, स तमः ‘तनुते’ । तदेव
मेतदपि सूर्यस्यैव माहाभाग्य यदस्य सन्निधौ तमो नश्यति,
यथानेनोक्तृष्टो देशः स तमसा क्लृप्त इत्यभिप्रायः । “हरि-
तोऽखानिति वा” ऐतिहासिकपक्षमतेन ॥

“अपि वीपमार्ये स्यात्, रात्रीव वासस्तनुत इति” वास
इव रात्रौ तमः तनुत इत्यर्थः । पूर्वत्र वैसरमहरवयुवती तम-
स्तनुत इति नास्त्युपमा, इह पुनर्वास इव तमस्तनुत इत्येव-
मुपमा ॥

यथा च उपमार्थोऽपि युज्यते, “तथा” च “निगमः”
“अपि” अयं “भवति”—“पुन्र समव्युद विततं वर्यन्तो मूध्या
कर्त्तान्यैर्धुक्क धीरः । उक्कं जायास्याद् व्युत्तुर्दधर-
र्मतिः मविता देव आर्गत् ॥” (ऋ० सु० २, ८, २, ४) । ऋक्-
मदस्येयमार्षम् । सावित्री । विष्टप् । पृष्ठस्य पठेऽहनि वैश्वदे-
वशस्त्रे शस्त्रे हृतीयसवने । “पुन्र समव्युद्विततं वर्यन्तो” ।
“समनास्तीत्”—इति निर्वचनम् । समवेष्टयदित्यर्थः । यथा

योषित् काचिद् वासो वयन्ती, पुनः सवेष्टयत्यस्तमयकाले,
 पुनश्च वितनोत्यादित्य उदितं, एवमिय रात्रि पुनरेव तमः
 सवेष्टयति, योषिटिव वासो वयन्ती । कदा पुनः सवेष्टयति ?
 यदा 'मध्या' मध्ये 'कर्त्ता' कर्मणा क्रियमाणाना लौकिकवेदि
 काना 'विततम्' एतद्रश्मिजालम् 'शक्न' स्वात्मप्रमयादपत्यभूतं
 'न्यधात्' न्यदधात्, नीचैर्धत्ते लोकाना प्रकाशनाय । अथवा
 शक्नेति कर्मनाम स्यात्, यदा स प्रकाश पुन कर्म निधत्ते,
 निदधाति, उद्रेति 'धीर' धीमानादित्य, तदा अहनि अभ्यु-
 पस्थिते पुन सवेष्टयति रात्रिस्तम इति । अस्तमय प्रति
 पुनर्वास इव तनोतीति । एवमेतस्मिन्नपि मन्त्रे सामर्थ्याद्-
 मत्युपमाशब्दे वामसा तम उपसीयते । यथेह तथा पूर्व-
 स्मिन्नपि, निगमेऽपीत्येवमेकं मन्यन्ते । अपरे पुन अपिवोप-
 मायं स्यादित्यत्रैव वर्णयन्ति,—रात्रीव वासस्तनुत इत्यत्र
 वाम शब्दोऽह शब्दपर्यायवाची, तस्योक्ता व्युत्पत्ति विसरमह-
 रिति । सा रात्रिः वामस्तानुते, अहस्तानुत इत्यर्थ । रात्रि-
 प्रान्ते हि शुक्लमहर्लक्ष्यते, तेन ज्ञायते रात्रैवेद ततमिति ।
 एवमुपमायत्वमेकं मन्यन्ते,—यदा वायमर्थ, तदा "पुन सम
 उदितं वयन्ती (ऋ० स० २, ८, २, ४)"—इत्यत्र पुन सम-
 वेष्टयदहो रात्रि, विततमिव वासो वयन्ती । कदा ? यदा
 मध्ये कर्मणा 'न्यधात्' निदधाति । अस्त गच्छन् आदित्य
 स्वमण्डले 'शक्न' रश्मिजाल यदा च 'उदस्यात्' उदितमिति,
 स्वर्गमीनुपमहृत्य 'न्यधात्' विदधाति 'कतून्' इहोरात्रलक्ष-
 णान् । यदा एवम 'एष' 'मविता देवः' 'अलमति.' पर्याप्त
 मति, 'आगात्' आगच्छति । तदा 'रात्रि तनुते' 'वास.'
 अहर्लक्षणम्, 'पुन' सवेष्टयतीत्येव मन्यन्ते । यद्वार्थावि
 रोधि तत प्रतिपत्तव्यम् ॥ ३ (११) ॥

इन्द्रेण संहि दृक्षसे सङ्गमानो अवि-
भ्युपा । मन्दू समानवर्चसा ॥ इन्द्रेण हि मन्दू-
शयसे सङ्गच्छमानोऽविभ्युपा गणेन मन्दू मदिष्णू
युवां स्योऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्च-
सेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (१२) ॥

“मन्दू (१३)”—इति । एतदनवगतम् । “मदिष्णू,
मन्दुनेति वा” शब्दममाधी । “इन्द्रेण संहि”—इति
निगम । मधुच्छन्दस इदमार्षम् । महाव्रते महदुक्थे तृचा
शोतिष शस्यते, मात्रिकेषु चाह सु स्तोमातिवृद्धौ प्रातः सवने
ब्राह्मणाच्छसिन शस्ये इन्द्र उच्यते । हे भगवन् । इन्द्र ।
त्व ‘इन्द्रेण’ ईश्वरेण, दीप्तेन वा मरुद्गणेन, नित्यमेव “सङ्ग-
च्छमानः” ‘सदृक्षसे’ “मन्दूशयसे” । ‘अविभ्युपा’ अभयवता,
“गणेन”—इत्यध्याहार । तौ च “युवा” मरुद्गणं त्व च,
एकत्र सङ्गतौ । “मदिष्णू” हर्षशीली, नित्यप्रसुदिताविश्वरथ ।
‘समानवर्चसा’ च, समानदीप्ती इत्यर्थ । एव “मन्दू समान
वर्चसा”—इत्येतेन द्विवचनेन मरुद्गणेन्द्रविषयेण निगमो
व्याख्यातः । “अपि वा” एवमन्यथा “स्यात्” । मन्दू इत्यस्य
दृतीयैकवचनान्तत्वेन विपरिणाम, एवञ्च सति मरुद्गणविशे-
षणमेतद्भवति । कथम् ? “मन्दुना” मरुद्गणेन, इन्द्र । मन्दू-
शयसे सङ्गच्छमान । “समानवर्चसा इति” एतत् पदं
मन्दुनेति “एतेन” पदेन “व्याख्यातम्” यद्यैव हि मन्दू इत्थ-
तत् द्विवचनमेकवचन वा, एवमेतदपि,—समानवर्चसा-
विन्द्रमरुद्गणाविति द्विवचनमथवा मन्दुना समानवर्चसा
च मरुद्गणेन इत्येव तृतीयैकवचनम् । अपि वा एव मरुद्गण

उच्यते,—त्वमिदं नृपेण सङ्गच्छमानो नित्यमेव सन्दृश्यस
इति । समानमन्यत् ॥ ४(१२) ॥

ईर्मान्तासुः सिलिकमध्यमासुः संश्ररणासो
दिव्यासो अत्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते
यदाक्षिपुर्दिव्यमज्ममन्वाः ॥ ईर्मान्ताः समी-
रितान्ताः (सुसमीरितान्ताः) पृथ्वन्ता वा सिलि-
कमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वाऽपि
वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि
भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठतीदमपौतरच्छिर एत-
न्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति
संश्ररणासः (दिव्यासो अत्याः) श्ररः शवंतेर्ग-
तिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः ।
हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्गन्त्य-
ध्वानं (श्रेणिश इति) श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता
भवन्ति यदाक्षिपुर्यदापन् दिव्यमज्ममजनि
मानिमन्वा अस्यादित्यस्तुतिरश्वस्यादिव्या-
दम्बो निस्तष्ट इति । सूर्यादम्बं वसवो निरत-
ष्टेत्यपि निगमो भवति ॥ ५ (१३) ॥

“ईर्मान्तासः (१४)”—इति । एतदनवगतम् । “समीरि-
तान्ताः”—“पृथ्वन्ता वा” इति यथासम्भव शब्दसमाधी ।
“ईर्मान्तासुः”—इति निगमः । दीर्घतमस आप्तम् । “युमेर्न

दत्तम्—इति इयञ्च, हे. अध्येते अथस्तौमीये सूत्रे, हेन
 चात्रः स्तूयतेऽश्वमेधे, आदित्यस्य रथे येऽग्ना युजास्त उच्यन्ते
 ईर्मान्ताः, तेषां सप्तानां येऽग्नाश्चत्वारः, ते “समीरितान्ताः”
 विचिमान्ताः, प्रद्युतान्ताः, प्रविरला इत्यर्थः । “पृथ्वन्ता वा”
 तेषामेवाग्रानां पृथ्वीऽन्ताः, पृथूरस्काः पृथुजघना वा इत्यर्थः ।
 “सिलिकमध्यमाः, संसृतमध्यमाः” संक्षिप्तमध्यमा इत्यर्थः ।
 तेषां हि सप्तानां ये मध्यमास्त्रयः इतरतरमुत्पीड्य संक्षेपेणा-
 वस्थिताः । अथवा पृथुजघनोरस्कानां सतां मध्यमाः शरीरप्र-
 देशाः, सप्तानामपि मञ्चिष्टाः संलम्बोस्तनवः, निरुदरास्तेऽग्ना
 इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरूपपद्यत एव । “शीर्षमध्यमा वा”
 सिलिकमध्यमा वा । एवमपि हि शब्दे सारूप्यमस्ति, यो हि
 तेषां सप्तानां मध्यमः, स शिरोभूतः प्रधान इत्यर्थः । “अपि वा”
 एवमन्यथा स्यात् । “शिर आदित्य” एव “भवति” सर्वभूत-
 प्राधान्यात् । “मूर्धा, राजेति वा अहमेतमुपासे इति ह विज्ञा-
 यते” । यस्माच्चासावनुप्रविश्य प्राणभावेन सर्वभूतानि “शेते”
 यास्ते, तस्मात् सर्वभूताश्रयणात् शिर आदित्यः । स चैतेषा-
 मन्वानां “मध्ये तिष्ठति” शीर्षमध्यमास्त एते शीर्षमध्यमा
 इत्युक्ताः सन्तः सिलिकमध्यमा इत्युच्यन्ते । “इदमपीतर-
 च्छिर एतस्मादेव”—इति प्रासङ्गिकम् । “समात्रितानि” हि
 “एतत्” उत्तमाङ्गम् “इन्द्रियाणि” चक्षुरादीनि “भवन्ति”
 इति शिर उपपत्तिः । ‘संशूरणासः’ सङ्गताः शूरेण भगवता-
 दित्येन संशूरणाः । “शूरः श्वतेर्गतिकर्मणः” स हि परान-
 भिसुखो गच्छत्येव, न पर्यावर्तते । ‘दिव्यासः’ ते हि
 “दिव्याः” दिविजाताः । ‘अत्याः’ ‘अतनाः’ ते हि अतन्वेव,
 सुहृत्तमपि नावतिष्ठन्ते । य एवलक्षणा अस्मास्ते किं
 कुर्वन्ति ? इति । उच्यते,—‘ह सा इव त्रेणिशो यंतन्ते’ इति

इव श्रेणीकृताः पङ्क्तीकृताः यतन्ते गच्छन्ति । “हंसा हन्तेः”
 ते हि “घ्नन्त्वध्वानम्” । कदा पुनरेव यतन्ते ? “यदाधिपुः”
 ‘यत्’ “यदा” यस्मिन् काले ‘आधिपुः’ ‘आपन्’ आप्नुवन्ति ।
 किम् ? ‘दिव्यम्’ ‘अज्मन्’ “अजनि” । अज्यतेऽस्या गम्यत
 इति अजनि, वाहिका, स्वर्गपथ इत्यर्थः । यदा ते आप्नुवन्ति
 — उदयादारभ्य यावदस्तमिति, तदैव यतन्ते । के पुनस्ते ?
 इत्युच्यते—‘अग्वा’ । एवमेतानि ईर्मान्तास इत्येवमादीनि
 अश्वविशेषणानि, अश्वशब्देन समानविभक्त्यन्तत्वात् । आश्वै-
 वैषा रथो भवत्यात्माश्वा इत्येव प्रक्रमेण सूर्यदैवत एव मन्त्र
 उक्तः । स पुनरयमश्वस्तुतौ विनियुक्तस्तदममञ्जसमिति
 मन्यमानो भाष्यकारः प्रतिसमाधित्पुराह,—“अस्त्यादित्यस्तु-
 तिरश्वस्य” इति, अश्वोऽपि छादित्यात्मना स्तूयत इत्यर्थः ।
 आह,—कयोपपत्त्या ? इति । उच्यते, “आदित्यादश्वो निस्तष्ट
 इति”—अनयोपपत्त्या सूर्यात्मना अश्वः स्तूयते । आह,—कुत
 एतत्पुरादश्वो निस्तष्ट ? इति । उच्यते,—“सुरादश्वं वसवो
 निरतष्ट—इत्यपि निगमो भवति” । “यमेन दत्तं वित एन-
 मायुनगिन्दु एण प्रथमो अर्थतिष्ठत् । गन्धर्वो अथ रशना
 मगृभणात् सुरादश्वं वसवो निरतष्टः” — इति (ऋ० म० २,
 ३, ११, २) । ‘यमेन’ ‘एनम्’ अस्माक ‘दत्तम्’ अज्मन् ‘वित’
 विस्थानो वायु ‘आयुनक्’ युनक्ति । यदाय योक्तव्यः, तत्र
 वायुना युक्त्येन्द्रेणाधिष्ठितस्य ‘अथ’ ‘गन्धर्वः’ गन्धर्वराज
 ‘रशनामगृभणात्’ नियमेन रज्जुं गृह्णाति । कुत पुनरय-
 मश्वः ? इत्युच्यते,—“सुरात्’ सूर्यादितमेव लक्षणम् ‘अश्व’
 ‘वसव’ ‘निरतष्ट’ निस्तष्टवन्तः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे सूर्य-
 प्रभवोऽश्व इति स्तूयते । “कारणाश्च कार्यामनन्यत्”—इत्यु-
 पपद्यते सौख्येण मन्त्रेणाश्वस्य स्तुतिरिति ॥ ५ (१३) ॥

कार्यमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्पः ।
 न तत्ते अग्ने प्रमृष्टे निवर्त्तनं यद्दूरे सन्नि-
 हामवः ॥ कायमानञ्चायमानः कामयमान इति
 वा वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशाम्यन् न
 तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्त्तनं दूरे यत् सन्निह
 भवसि जायमानः । लोधं नयन्ति पशु मन्थ-
 मानाः । लुधमृषिं नयन्ति पशु मन्थमानाः ।
 शौरं प्रावकशोचिषम् । प्रावकदोषिम् । अनु-
 शायिनमिति वाशिनमिति वा ॥ ६ (१४) ॥

“कायमान” (१५)—इति । एतदनवगतम् । “चाय-
 मानः”—इत्यवगमः, “कामयमान इति वा” । “कार्यमानो
 वना त्वम्”—इति निगम (ऋ० सं० ३, १, ५, २) । विष्वा-
 मित्तस्वियमार्षम् । वृहती । मातरनुवाकाग्निनयोः शस्यते ।
 हे भगवन् । अग्ने । ‘कायमानः’ ‘चायमान’ पश्यन्नि-
 त्यर्थः । अथवा “कामयमानः” । किम् ? स्वां योनिम् ।
 कतमाम् ? ‘वना’ “वनानि” दारुणि । दारुभ्योऽग्निर्जा
 यते, तदेतत् प्रसिद्धमेवोक्तम्, यदा चाग्निरनुगच्छति अरणी
 वावगच्छति । ‘मातृः’ वा सर्वभूतनिर्मात्रीः ‘अप’ सापि
 योनिरेवाग्नेः । “आपो वा अग्नेर्योनि,—इति ह विष्वा-
 यते” । अनयोरीन्धोरन्धतरां योनि ‘यत्’ यदा ‘अजगन्’
 “अगम” “त्वम्” । कदा पुनरगमः ? “उपशाम्यन्”—इत्य
 ध्याहृतं भाष्यकारेण, अनुगच्छदित्यर्थः । तस्य तवैवमनु-
 गच्छत किम् ? इति । उच्यते,—‘न’ ‘तत्’ ‘ते’ ‘अग्ने’ ।

‘प्रवृत्ते’ निवर्त्तनम् । “न प्रवृत्त्यते” न प्रवृत्त्यते निवर्त्तनम् ।
वर्त्त, मार्गो न लुप्यत इत्यर्थः । कथं गम्यते न प्रवृत्त्यते
मार्गः ? इति । ‘दूरे’ अपि ‘सन्’ अदृश्योऽपि भूत्वा यस्मात्
“द्रष्टुं” पुनः “भवामि” एव । कदा ? “जायमानः” “यत्”
यदा अद्भ्यो जायसे वैद्युतोत्सना, यदा वा अरणिभ्यां जायसे
मथ्यमानः, तदा ॥

“न सार्यकस्य चिकिते जनासौ लोधं नयन्ति पशु मन्थ-
भानाः । नावाजिनं वाजिनां हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान्
नयन्ति” इति (ऋ० स० ३, ३, २३, ३) । “लोधम् (१६)” —
इति । एतदनवगतम् । “लुप्यम्” — इत्यवगमः । यस्मिन् निगमे
एष शब्दः सा वसिष्ठहेपिणी ऋक् । अह च कापिष्ठलो
वासिष्ठः ? यतस्तान् निर्वावीमीति ॥

“शीरम् (१७)” — इति । एतदनवगतम् । अग्निरभिधेय ।
“अनुगायिनमिति वा” — इति, अनुप्रविश्य सर्वभूतानि
जेते इत्यनुगायी, तमनुगायिनम् । अश्रोति आप्रोति वा
सर्वभूतानीति “आग्निम्” । “शीरं पावकशोचिपुं ज्येष्ठी
यो दमेष्वादीदाय दीर्घशुत्तमः ॥” — इति निगम (ऋ० स०
६, ७, ११, १) । भार्गवस्य प्रयोगस्थेयमार्षम् । प्रात-
रनुवाकाश्विनयोः गम्यते । ‘शीरम्’ अनुगायिन व्यापिन
वा अग्नि स्तौमि । “पावकशोचिपम्” पावयित्री यस्य
शोचिर्दीमिः, त पावकशोचिपम् । किञ्च ‘ज्येष्ठः’ श्रेष्ठ, ‘यः’
प्रधानः ‘दमेषु’ यज्ञश्रेष्ठेषु ‘पादीदाय’ आदीप्यते, परिचर्य-
माणोऽग्निहोत्रिभिः । किञ्च ‘दीर्घशुत्तमः’ यः, दीर्घशोढभ्यः
यो दीर्घशुत्तमः । तमग्निं स्तौमि ॥ ६ (१४) ॥

कनीनकेव विद्रुधे नवे द्रुपदे अर्भके । ब्रभू

यामेपु शोभेते ॥ कनौनके कन्यके कन्या कन-
 नोया भवति क्वेयं नेतव्येति वा (कमनेनानौ-
 यत इति वा) कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः कन्य-
 योरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति
 शाक्पूणिविद्धयोर्दासपादोर्दारु दृणातेर्ना द्रूणा-
 तेर्वा तस्मादेव द्रु नवे नवजाते अर्भके अष्टद्वे
 ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं बभू यामेषु
 शोभेते बभूोरन्वयोः संस्तव इदञ्च मेऽदादि-
 दञ्च मेऽदादित्वृपिः प्रसंख्यायाह । सुवास्त्वा
 अधि तुग्वनि । सुवास्तुर्नदी तुग्व तीर्थं भवति
 तृणमेतदायन्ति । कुविन्सन्ते मरुतः पुनर्नः ।
 पुनर्नो नमन्ते मरुतो नसत इत्युपरिष्ठाद्
 व्याख्यास्यामः । ये ते मदा आहनसो विहा-
 यस्ते भिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् । ये ते
 मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्तस्त्वरिन्द्रं चोदय
 दनाय मघम् ॥ ७ (१५) ॥

“विद्वधे (१८), द्रुपदे (१९)” — इत्येते पदे एकनिगमे ।
 इति अथ्यनवगते, पक्षेण चानेकार्थे । ‘विद्वधे’ विद्वे, ‘द्रुपदे’ द्रुममद्ये
 पदे इत्यवगमः । दारुपादो वा एताभ्या शब्दाभ्या विशेष्येते ।
 कन्ययोर्वा पादपीठप्रवचने सप्तम्येकवचनान्ते एते । द्वयोरपि
 पदयोरेक एव निगमः, — “कनौनकेषु विद्वधे० — शोभेते” —

इति (ऋ० सु० २, ६, ३०, ७) । यामदेवस्यार्पम् । “कन्या
 कमनीया भवति” मर्ष एव हि ता प्रार्थयन्त एव । अथवा
 “क्षेय नेतव्येति वा” दानायेत्येव ता प्रति पिता चिन्तय
 तीति कन्या । “कमनेनानीयत इति वा” । “कनतेर्वा स्यात्
 कान्तिकर्मण ” “कनति (१७) कानिपत् (१८)” —इति
 कान्तिकर्मसु पठितम् । ‘इव’ इति उपमायाम् । ‘विद्वधे’ ‘नवे’
 द्रुपदे ‘अभके’ —इत्येताति चत्वारि पदानि “कन्ययोरधि
 धानप्रवचनानि” “सप्तम्या एकवचनानीति” एव “शाकपूणि”
 आचार्यो मन्वते । एकस्मिन् दारुमये पादपीठेऽस्मिन् समधि-
 रूढेषु पादुकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरूढे ‘शोभते’ यथैव
 ‘बभ्रू’ बभ्रूवर्णं अखे ‘यामेषु’ आजिस्थानेषु यमनस्थानेषु,
 कन्यके, शालमञ्जिके वा । तदेतैश्चतुर्भि पादैरुच्यत इति
 शाकपूणिराचार्यो मन्वते । यास्तु “विद्वयो” विक्रुपिताधो
 भागयो “दारुपादो” अधिरूढयो कन्ययोरभिधानपदान्ध-
 मिधायकान्येतानि द्विवचनानीति मन्वते । ताभ्या ऋशिन्यो
 खुराकारत्वेन साहस्यमस्तौत्येवमुपादानम् । दारुपादोरि-
 त्येतस्मिन् व्याख्यानप्रसक्तौ पदे विग्रहप्रसक्तौ दारुशब्दो
 निरुच्यते,—“दारु दृणातेर्वा” विदारणार्थस्य (क्रा० प०) ।
 ‘द्रूणातेर्वा’ हिसार्थस्य । तस्मादेव घातुदयादन्यतरस्य “द्रु”
 —इत्येतदभिधान भवति । द्रुपदे इत्येतदपेक्ष्य “तस्मादेव
 द्रु” —इत्येतदुक्तम्, द्रुम इत्यर्थ । “नवे नवजाते” । “अभक
 अहडे” अत्यक्ते इत्यर्थः । “ते” कन्यके एवम्कारिषु ‘तदधिष्ठा-
 नेषु’ तेषु पादुकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरूढे “शोभते” यथा
 “एव” “बभ्रू” बभ्रूवर्णं अखे “यामेषु” आजिस्थानेषु यमन
 स्थानेषु वा बन्धनस्थानेषु मन्दुराख्येषु, वर्तमाने शोभते । ते
 एवमेव “बभ्रूरखयो सस्तव” ॥

“तुम्बनि (२०)”—इति । एतदंनवगतम् । “तूर्णमेतदा-
यन्ति”—इति शब्दप्रमाधिः । “तीर्थम्” अभिधेयम् ।
“मुवास्त्रा अधि तुम्बनि”—इति निगमः (ऋ० सं० ६, १;
३५, ७) । अस्य ऋक्पादस्य ऋक्छेयापेक्षो निर्णयः । सर्वत्र
अपि च तस्या ऋक्षी यस्यामयं पादः, तस्या या आद्यान्वा
आधस्वी ऋक्, तदपेक्षो निर्णयो यतः, अतस्तस्या ऋचः
आधस्त्रायाः सङ्घिष्यार्थमाह भाष्यकारः,—“इदञ्च मेऽदादि-
दञ्च मेऽदादित्युपः प्रसङ्गायाह”—इति । इदञ्च दृष्यजात,
मम दत्तवानसो राजेत्य वं, ‘प्रसङ्गाय’ परिसङ्गानं कृत्वा,
ऋषिराह उक्तवानित्यर्थः । कतमा पुनरसौ आधस्त्रा ऋक्,
यथायमर्थः सङ्घिष्यते ? इति । उच्यते,—“अदात्तौ पौरुकुत्स्यः
पञ्चाशतं वसुदस्युर्बधूनाम् । मंदिष्ठो अर्थ्यः सत्यतिः” (ऋ०
सं० ६, १, ३५, ६) । सोमरः काण्वस्येयमार्पणम्, परा च,
दानप्रशंसा । ‘यः’ ‘अदात्’ ‘मि’ मम, ‘पौरुकुत्स्यः’ बहुशत-
कर्त्तितुः पुत्रः ‘वसुदस्युः’ दस्युत्सासनः । किमदात् ? ‘पञ्चा-
शत बधूनाम्’ पञ्चाशत वीडघ्यानां कन्यानाम् । ‘मंदिष्ठः’-
पूज्यतरः । ‘अर्थ्यः’ ईश्वरः । ‘सत्यतिः’ च सतां पालयिता च ।
एवञ्चतः पौरुकुत्स्यः वसुदस्युः मम दत्तवान् पञ्चाशत बधू-
नाम् । आह किमेतदेवादात् ? नेति । उच्यते,—
इदञ्च यदुक्तम्, उत्तरञ्च यद् वंच्यते । कतरा पुनरसा-
धुतरा ऋक् ? इति । उच्यते,—“उत मे प्रथियोर्ब्रिययोः
मुवास्त्रा अधि तुम्बनि । तिमृणां सप्ततीनां श्याव प्रणेता
भुवद् वसुर्दियाणां पतिः”—इति (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७) ।
अप्येतत्,—यदुक्तम्, अपि च यदेतत् वक्ष्यमाणमिति ‘उत’—
शब्द एवमुभयं सभाषयति । ‘मि’ मम ‘प्रथियोः’ (प्रगच्छते
येन, तत् प्रथियुः, धनमश्नादि, तस्य प्रथियोः) धनस्य, वंङ्गात् ।

ताभिः कन्याभिः सह 'वयियोः' (ऊयत इति वयियुः वस्त्रादि,
तस्य) च बहुदात् । 'तिसृणां सप्ततीनां' गवाम् । 'श्यावः'
श्यामवर्णः हयः, श्यामवर्णानां 'प्रणेत्या' प्रकर्मिण्ये नेता अग्रतो-
गामी । 'भुवत्सुः' भावयिता वसूनाम् । 'प्रशस्त्र' पूजित-
लक्षणः । 'दियानां' दानार्हाणाम्, देया याः तासां पतिः ।
ताश्च गा एतत्सङ्घमायुक्ताः, एतद्गुणयुक्ताश्च मच्छमदात् । क
पुनरसावदात् ? 'सुवास्वा' सुष्टुनिवासाया नद्याः 'अधि
तुग्वनि' तीर्थेऽधि, एतत् अदात् मच्छम् । "सुवास्तुः नदी"
"तुग्व तीर्थं भवति" "तूर्णं" हि "एतत्" अवगाहनार्थम्
"आयन्ति" । अत्र दानसम्बन्धात् सुवास्तुशब्दो नद्यभिधाने,
प्रसिद्धं हि नद्यां दानम्; नदीनम्बन्धाच्च तुग्वशब्दोऽपि तीर्था-
भिधायक इत्युपपत्तिः । निगमार्थप्रकाशनायैवं सूक्तगतोऽपि
अन्वीक्षितव्य एवार्थ इत्येतत् प्रदर्शितमाचार्येण ।

"नंसन्ते (२२)"—इति । एतदनवगतम् । "नमन्ते"—
इत्यवगमः । "कुवित् नंसन्ते"—इति निगमः, "तां आ रुद्रस्य
मीव्-हुपो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः । यत् सस्वर्त्ता
जिह्वीलिरे यद्वाविरष्टु तदेन ईमहे तुराणाम्" ॥ इति (ऋ० स०
५, ४, २८, ५) । वसिष्ठस्येवमार्थम् । 'तान्' अर्हं 'मीव्-
हुपः' मरुतः वर्षस्य सेक्तृन् धनवतः, बलवतः वा 'आविवासे'
आभिसुख्येन स्थित्वा परिचरामि । किंलक्षणान् पुनः मरुतः
आविवासे ? 'रुद्रस्य' इन्द्रस्य स्वभूतान्, आसान् वा । अथवा
'मीव्-हुपः' इति रुद्रविषयं पठेत्प्रकवचनान्तं स्यात्, मीव्-
हुपो रुद्रस्य स्वभूतानिति । कस्मात् पुनस्तानहं परिचरामि ?
यस्मात् ते मरुतः 'कुवित्' बहु 'नंसन्ते' नमन्ते 'पुनः' वर्षा-
द्युपकारेण अस्मान् प्रति नमन्ते, प्रह्वीभवन्ति । किञ्च,
'यस्वस्वर्त्ता' यच्छरीरगतम् 'एनः' 'जिह्वीलिरे' लब्धयन्ति, यच्च

‘आविः’ प्रकाशम्, तदेवम्कारमुभयलक्षणमपि एनोऽस्मान्
 ‘जिहीत्तिरे’ लज्जयन्ति । तदेषां मरुतां ‘तुराणां’ त्वरमाणानां
 प्रसादेन उभयलक्षणमपि ‘अवयजेमहि’ निर्णुदेमहि,—इत्ये-
 तत् ‘ईमहे’ याचामहे’ अनेन परिचारेण आराध्यैतान् मरुत
 इति । “नसत इत्येतदुपरिष्ठात्” द्वादशाध्याये “व्याख्यास्यामः”
 —“अभि प्रवन्तु समनेव योषाः” (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)—
 इति व्याख्याने, “नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा
 घा”—इति ॥

“आहनसः (२३)”—इति । एतदनवगतम् । “आहननवन्तः”
 —इत्यवगमः । “ये ते मदा आहनसः”—इति निगमः, “परि
 सोम प्र धन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयुगिरम् ।
 ये ते ० ० ० मूचम् ।”—इति (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५) । पाव-
 मानी सौमी । कवेर्भागवस्थेयमार्षम् । जगती । हे भगवन् !
 ‘सोम !’ ‘परिप्रधन्व’ परिप्रक्षर, एतस्मात् दशापवित्रात् ।
 ‘स्वस्तये’ स्वस्त्ययनाय अस्माकम् । ‘नृभिः’ एतैः ऋत्विग्भिः,
 ‘पुनानः’ पूयमानः । किञ्च, ‘अभिवासय’ अभिप्रच्छादय,
 अभिभावय । ‘वागिरम्’ तृतीयसवने । किञ्च, ‘ये ते मदा
 आहनसः’ ये ते मदाः तव आहननवन्तः, “वञ्चनवन्तः” सम्प्रा-
 षयितारः, ‘विहायसः’ महान्तः । तैः ‘इन्द्रं’ ‘चोदय’ प्रेरय,
 ‘दातवे’ “दानाय” ‘मघं’ धनम् । यथास्माकं तैर्मदैरनभिहत-
 चेताः सन् ददामात् मघं धनमित्यर्थः ॥ ७ (१५) ॥

उपो अदर्शि शुन्धुवो न वक्षो न ।
 इवाविरक्तप्रियाणि । अद्भसन्न संसतो ब
 यन्ती शम्भत्तमागात्पुनरे युषीणाम् ॥

शुन्धुवः शुन्धुरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव
वक्तो भासाध्यूढ इदमपीतरद्वच्च एतस्मा-
देवाध्यूढं काये शकुनिरपि शुन्धुरुच्यते शोध-
नादेवोदकचरो भवत्यापोऽपि शुन्धुव उच्यन्ते
शोधनादेव नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स
यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुपा रूपा-
ण्याविष्कुरुतेऽन्नसदज्ञानं भवत्यज्ञसादिनीति
वाङ्मसानिनीति वा । ससतो बोधयन्ती शच्चत्त-
मागात् पुनरेद्युषीणाम् । (स्वपतो बोधयन्ती)
शाश्वतिकतमागात् पुनरेद्युषीणाम् । ते वाशी-
मन्त इष्णिणः । ईषणिन इति वैषणिन इति
वार्षणिन इति वा वाशीति वाङ्नाम वाश्यत
इति सत्याः । शंसवाध्वर्यो प्रति मे गृणी-
हीन्द्राय वाहः कृणवाव नुष्टम् । अभिवह-
नस्तुतिमभिषवणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्रौ
त्वेव शस्यते परितक्येत्युपरिष्टाद् व्याख्या-
स्यामः ॥ ८ (१६) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४, २ ॥

“अन्नसत्(२४)”-इति । एतदनवमतम् । “अन्नसादि-
नीति वा अन्नसानिनीति वा” शब्दसमाधी । “उपो” अदर्शि”

शुन्धुवः शुन्धुरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव
 वक्तो भासाध्युद्ध इदमपीतरइत्त एतस्मा-
 देवाध्युद्धं काये शकुनिरपि शुन्धुरुच्यते शोध-
 नादेवोदकचरो भवत्यापोऽपि शुन्धुव उच्यन्ते
 शोधनादेव नोधा षट्पिर्भवति नवन दधाति स
 यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुपा रूपा-
 ण्याविष्कुरुतेऽज्ञसदज्ञानं भवत्यज्ञसादिनीति
 वाज्ञसानिनीति वा । ससतो बोधयन्ती शञ्चत्त-
 मागात् पुनरेद्युपीणाम् । (खपतो बोधयन्ती)
 शाश्वतिकतमागात् पुनरेद्युपीणाम् । ते वाशी-
 मन्त इष्मिणः । ईपणिन इति वैपणिन इति
 वार्पणिन इति वा वाशीति वाङ्नास वाश्यत
 इति सत्याः । शंसवाध्वर्यो मति मे गृणी-
 वा, एवाय वाहः अणवाय जुष्टम् । अभिवह-
 “त्रियसे कं भानुभिः संमिमिच्चिरं, मन्त्रन्त देवतैः
 सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो यमोरवो विष्टे प्रियस्य
 मासुतस्य धाम्ः” ॥ इति निगमः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६) ।
 राहुगणस्य मोतमस्येयमार्षम् । जगती । मासुतस्य प्रियङ्गवस्य
 चरोरियं याज्या, तत्र ह्युक्तम् “प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः”
 —इति । ‘त्रियसे कम्’ त्रियोऽर्थाय यजमानाय धाम्ने वा,
 कमित्यनर्थकमेव, कामये इति वा धस्यार्थः । ‘भानुभिः’
 दीप्तिभिः सूर्यरश्मिभिः, येऽन्तरिक्षे महतः ‘सम्मिमिच्चिरं’

सङ्गच्छन्ते, 'ते' एव 'रश्मिभिः' सर्वलोकनियन्तृभिः 'सन्धिमि-
 च्चिरे'—इत्येतदेवानुवर्तते । 'ते' एव 'ऋक्भिः' रसहर्तृभिः
 मन्त्रिमिचिरे । 'सुखादयः' सुखदातारः जनानाम् । शोभ-
 नानां वा हविषा खादितारः, अन्तारः, 'सुखादयः' । 'ते'
 एव 'वागीमन्त' वाग्मिनः । 'इक्षिणः' "इषिणः" उपगमन-
 यन्तः, "एषिणो वा" इच्छावन्तः, "आर्षिणो वा" आभि-
 मुस्येन सर्वाद्यानां द्रष्टारः, 'अभीरयो विद्रे' विदारयितव्ये
 शत्रौ प्राप्ते विगतभया, अथवा 'विद्रे' वेद्मि, जाने । य एवं-
 लक्षणा मरुतः, तेषां मरुतां यत् स्थानम् अन्तरिक्षलोकः,
 तस्य 'प्रियस्य' इष्टस्य 'मारुतस्य' मरुतां स्वभूतस्य 'घाम्न'
 स्थानस्य प्राप्तये, तानेव मरुतः स्त्रीमीत्यध्याहारः । एवमेत-
 धिन् मन्त्रे 'वागीमन्त इक्षिणः'—इत्येतस्मादेकवाक्यसम्ब-
 द्धात् 'इक्षिणः'—इत्येतस्मरुदिशेषणम् । "वागीति वाङ्-
 नाम" । "वागी (११), वापी (१२)"—इति पठितं वाङ्-
 नामसु । वास्यत इति कारकावधारणम् ।

ज्ञानानां स्तोमः—इति हि वक्ष्यति । एवमियमभिवचन-
स्तुतिः । एवमेतच्छस्त्रमाभिसुख्यगामि “इदम्” “इन्द्राय”
इन्द्रार्थम्, ‘जुष्टम्’ प्रियम्, तस्य यथा स्यात् तथा कुर्व । अन्ये
त्वेनाम् “अधियवणप्रवादा” सोमाभियवणप्रवादिनी स्तुति
मन्वन्ते, वाह शब्दो हि उदकवाहाभिधानसारूप्यात् तत्र
युक्तरूपतर इति छत्वा यदा पुनरेव, तदैवमर्थो योज्य,—
‘इन्द्राय’ ‘इद’ ‘वाह’ सोमोदकपूर्णमधियवणफलकास्य
वाहः जुष्ट’ प्रिय यथा स्यात् तथा कुर्वः । तद्धि सुगन्त’
सुप्रतिगोर्षश्च इन्द्रस्य प्रीतिजनक भवति । एतदेव कर्तव्य
मावाभ्या यत, अतो ब्रवीमि,—‘एद बर्हि यजमानस्य सोद’
एतद् बर्हि, यदेतदगततस्तोर्षमप्रेष होतार बर्हि ‘सोद’
“स प्रतिगरायोपविशति”—इति ह्युक्तम्, ‘यजमानस्य’ अभि-
प्रेतकामावाप्तये आसोद । सा अवमस्याश्चिरैश्चैतच्छस्त्रत
इति, उपविष्टयेत् त्व ममाग्रतः । ‘अथ’ धनस्तरमेव ‘भूत्’
भवति । ‘उक्थ’ शस्त्रमेतत्, इन्द्रार्थे शस्तम्, नात्र मम वाष्प-
पेत्यभिप्रायः । एवमियमभिवचनस्तुतिः, अथवा अधियवण-
प्रवादा स्तुतिः, उभयथापि तु इयम् “ऐन्द्री त्वेव शस्यते” इद-

वा, ऐन्द्री शस्त्रमभिधानमत्र व्युत्पाद्यत इत्यभिप्रायः ॥

“अियसे क भानु-तन्मा (२७)”—इति । “एतदुपरिष्ठाद् व्याख्या
सुखादर्थः । ते वाशोभ-गार्थात्, तत्र हि एतत् “किमिच्छन्ती” मरुता
मारुतस्य शब्दः” ॥ इति सि-सं ८, ६, ५, १)”—इत्येतद्विन्मन्त्रे
राहुमणस्य गोतमस्येयमार्षम् । नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

चरोरिय याव्या, तत्र ह्युक्तम् “प्रियकःपाद” ॥ ४, २ ॥

—इति । ‘अियसे कम्’ अियोऽर्थोय यजत
कमित्यनर्थकमेव, कामये इति वा अस्यादे

दीप्तिभिः सूर्यरश्मिभिः, वेदस्तरिचे मरुत २

द्वितीय पाद ।

सुविते सु इते सूते सुगते प्रजायामिति
 वा । सुविते मा धा इत्यपि निगमो भवति ।
 द्यतिरने^१ककर्मा । न^२वेन पूर्वं द्यमानाः स्यामे-
 त्युप^३दयाकर्मा । य एक इद्विद्यते वञ्छिति
 दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्व^४त्तुर्भीमो
 द्यते वना^५नीति दह^६तिकर्मा । दुर्व^७त्तुर्दुर्वारः
 विद्व^८सुर्दयमानो विश^९चूनि^{१०}ति हिंसा^{११}कर्मा । इमे
 सुता इन्द^{१२}वः प्रातरित्वना स^{१३}जोषसा पिबत-
 मश्चिना तान् । अहं हि वा सूतये वन्द^{१४}नाय
 मां वायसो दोषा द्यमानो अबू^{१५}धत् । द्य-
 मान इति । नू चिदिति निपातः पुराणव-
 योर्नू चेति च । अद्या चिन्नु चित्तदपो नदी-
 नाम् । अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् ।
 नू च पुरा च सदनं रयीणाम् । अद्य च
 पुरा च सदनं रयीणां रयिरिति धननाम
 रातेदीनकर्मणः ॥ १ (१७) ॥

“सुविते (२८)”-इति । एतदगवगतम् । अनेकार्यं च । ‘सु,
 इते’-इति, “सूते”-इति शब्दसमाधी । अत्र यदा “सु
 इते” इति विपरिणाम, तदा “सुगते” इत्यर्थः । यदा “सूते”
 इति, तदा “प्रजायाम्” सूते देवदत्ता पुत्रमिति प्रजायत

इत्यर्थः । एवं 'सुविते'—इत्यस्य "सु इते, सुबे" शब्दसमाधी । तयोरेतद् यथासङ्गेनार्थवचनम्, "सुमते, प्रजायामिति" । "सुविते मा धाः"—इत्यपि निगमः । "अनाष्टमस्य नादृशं देवानामोजो अभि शस्त्रिपाः । अनभिगच्छन्तसा सत्यमुप- गीषां सुविते मा धाः"—इति । अनेन तानूनपत्रं सस्पृश्यते । हे तानूनपत्र ! 'अनाष्टमसि' अनाधर्पितमसि, त्वयि स्पृष्टे समयोपयन्विता ह्येते नान्योऽन्यस्मिन् द्रोहमुपयास्यन्वृ- त्विजः । कुतः पुनरेतत् नामर्ष्यं तत्र ? इति । इतः,—यस्मात् 'अनाष्टमं देवानामोजः' अनाधर्पणीयं त्वम् । ओजो बल- मित्यर्थः । किञ्च, 'अभिगस्त्रिपाः' अभिगस्तान् पासि त्वम् । 'अनभिगस्त्रि' नाभिगंमनीयं केनचित्, अनवद्यमित्यर्थः । 'अनु मे' 'ददं व्रतं व्रतपतिः' 'मन्यताम्' अनुमन्यताम् 'ददं व्रतं' व्रतं, 'व्रतपतिः' अस्मिः । 'मे' मयोपेयमानाम् एनां 'दीक्षाम्' 'अनुमन्यताम्' 'दीक्षापतिः' सोमः । किञ्च, 'अक्षसा' अन- न्तर्हितम्, अहम् 'सत्यम्' 'उपगीषम्' उपगतवान् । योऽहमेत- दस्पृशम्, स त्वं हे तानूनपत्र ! एवमुपगतवन्तं मां 'सुविते' सुगते स्थाने, यत्र गतानां शोभनं गतं भवति, तत्र धेहि, अथवा प्रजाया जनयितव्यायां धेहि, यथा बह्वपत्या स्याम तथा कुर्वित्वर्थः ।

"दयति (२६)"—इति । एष शब्दः "अनेककर्मा" अने- कार्यः, नत्वेनेकविकल्पप्रकृतिः,—यथा सुवितेशब्दस्य अन्येना- न्येन धातुना विगृह्यानेकार्थत्वमुक्तम्,—इथा विगृह्य "सु इते"—इति शब्दार्थत्वम्, सृतिना विगृह्य "सृते"—इति च प्रजापतित्वम्, नैवमिह । किन्तर्हि ? एकप्रकृतेरेवायं शब्दोऽ- नेकार्थो भवतीत्यस्य विशेषस्येपद्योतनार्थमुदाहरति । एष- सुअमानेऽप्यनेकार्थत्वे दयतिरनेककर्मेवेत्येवमुक्तम् । अन्ये

तु वृषते,—यथा “सुवित्ते” शब्दोऽनेकार्थोऽनवमतसंस्कारश्च,
नैवमयम् । किन्तर्हि ? अनेकार्थ एवायमिति ॥

एवमनेकार्थत्वं प्रतिज्ञाय उदाहरणेनैवोपपादयति,—
“नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम”—“इति” एतस्मिन् मन्त्रे दय-
तोऽप्येव शब्दः “उपदयाकर्मा” । उपदयेति रक्षणमुच्यते ।
‘नवेन’ धान्येन ‘पूर्वं’ पुराणं ‘दयमानाः’ रक्षन्तः ‘स्याम’ पुरा-
णेन च नवम्, इष्टं हि नवेन पुराणस्य च रक्षणं, पुराणेन च
नवस्य, प्रसिद्धं च लोके । तस्मादिष्टायमुपपद्यते उपदया-
कर्मा । चतुर्दशेऽध्याये इत्यस्य शेषः ॥

“य एक इदं विदयते वसु”—“इति” एतस्मिन् मन्त्रे “दान-
कर्मा वा, विभागकर्मा वा” । “य एक इदं विदयते वसु
मर्त्ताय दशपे” । ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अद्भ्यः ।
इति (ऋ० सं० १, ६, ६, २) । राहुगणस्य गोतम-
स्यापमं । ऐन्द्रो । उष्णिक् । ‘यः’ इन्द्रः ‘एकः इदं’
एक एव सतन्त्रः ‘वि’ विविधं ‘वसु’ धनं ‘दयते’ ददाति ।
कस्ये ? ‘मर्त्ताय’ मनुष्याय । किंलक्षणाय ? ‘दशपे’ दत्तवती
हवीषि । अथवा विभागकर्मा । ‘दशपे’ ‘वसु’ ‘विदयते’ विभ-
जते इत्यर्थः । किंलक्षणः पुनरिन्द्रो ददाति, विभजते वा ?
इति । उच्यते,—‘ईशानः’ ईश्वरः, ‘अप्रतिष्कृतः’ अप्रतिष्व-
लितः संप्रामेषु । ‘इन्द्रः’ ‘अद्भ्यः’ अद्भ्यः धनं ददाति, विभ-
जते वा, ‘दशपे’ यजमानाय, तमहं स्तौमि, सोऽस्माकमेतत्
करोत्वित्त्वभिप्रायः । ईशानः, इन्द्रः, अन्यत्र दानविभागाभ्यां
दशपे यजमानाय वस्त्रेकवाक्ये श्रूयमाणं किमन्यत् कुर्यात् ?
तस्माद् वाक्यसामर्थ्यादत्र “दानकर्मा वा विभागकर्मा वा”—
इत्युपपद्यते ॥

“दुर्दृष्टुर्भीमो दयते धर्माणि”—“इति” एतस्मिन् मन्त्रे

“दृष्टिकर्मा” । निगमप्रसक्तं निव्रवीति,—“दुर्वर्तुः दुर्वारः”
दुर्वारणीय इत्यर्थः । “अधं जिह्वा पापतीति प्रहृणो गोपु-
युधो नाशनिः सृजाना । शूरस्यैव प्रसितिः क्षातिरग्ने दुर्घ-
र्तुर्मीमो दयते वनानि ।” इति (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५) ।
आग्नेयी । भरद्वाजस्वार्पम् । तिष्ठुप् । प्रातरनुवाकाश्वि-
नयोः शस्यते । उपष्वलितस्याग्नेः ‘अध’ अथ, अनन्त-
रमेव तस्य ‘जिह्वा’ ज्वाला दारुपु ‘पापतीति’ पुनः
पुनः पतति, ‘प्रहृणोः’ प्रवर्षितुः इन्द्रस्य ‘गोपुयुध’
गवार्थं वादे पण्डिभिः सह असुरैर्युध्यते, अथर्धा ‘गोपु’
अग्ने, नेत्रेण सह युध्यत इत्यर्थः । ‘न’—इत्युपमा, इन्द्रस्य
गोपु युध्यत इव । ‘अशनिः’ ‘सृजाना’ तेनैव सृज्यमानो
यथा पतति अशनिर्वज्रः, तथा अग्नेर्ज्वाला दारुपु पाप-
तीति । किञ्च, ‘शूरस्यैव प्रसितिः क्षातिरग्नेः’ । यथा कस्य-
चित् ‘शूरस्य’ विक्रान्तस्य वा अप्रतिहतगतेः ‘प्रसितिः’ प्रस-
हनं संग्रामानुप्रवेशमार्गः छिन्नाभिवरुणैः शत्रुभिः प्रकीर्णः
स्यात्, एवमस्य ‘अग्नेः’ ‘क्षातिः’ दहनमार्गः, ईपत्प्लुष्टार्ध-
दग्धमक्षीभूतैर्हृत्क्षैर्गुल्मादिभिराकीर्यते । कदा पुनरेतद्
भयति ? ‘दुर्वर्तुः’ दुर्वारः, दावान्भूतः, ‘भीमः’ सर्वद्राशि-
भयहरो यदायमग्निः ‘दयते’ दहति । किम् ? ‘वनानि’ ।
एवमयमाग्नेये मन्त्रे वनशब्दसन्निधौ श्रूयमाणे दयतिशब्दे
दहनान्वयत् किमभिदध्यात् ? तस्मात् सामर्थ्यादिहायं “दहन-
कर्मा”—इत्युपपत्तिः ।

“विदद्सुर्दयमानो विश्वान्” — “इति” एतस्मिन् मन्त्रे
“हिंसाकर्मा” । “इन्द्रः पुमिंदातिरहासंमर्कविदद्सुर्दयमानो
विश्वान् । ब्रह्मज्ञतस्तन्वा वाहधानो भूरिंदात्तु आपृण-
द्रोदसी छमे ।” इति (ऋ० सं० ३, २, १५, १) ।

विज्ञानित्तयेयमापम् । त्रिष्टुप् । उद्भिद्वसभिदीर्घे-
 वल्ये निविज्ञानीयस्य सूक्तस्य प्रथमैवेयम् । 'इन्द्रः' 'पूर्वित्'
 असुरपुरां मेघानां वा भेत्ता, अद्भिः पूर्णा अपो वा
 पालयन्तीति मेघाः, पुरः, "पृ पालनपुरणयोः (क्रा० प०)"
 —इत्येतस्य । 'आतिरत्' आभिनत् । 'दासं' दासयितव्यं
 मेघम् । कै महायै, मह ? 'अकैः' ह्यै, देवैर्माध्यमिकैर्वा ।
 किलक्षणः पुनरभावोऽत्र, य आतिरत् ? 'विदहसु.' प्राप्त-
 धनः । किं कुर्वन् आतिरत् दासम् ? 'विदयमान' विविधं
 हिसन् 'शत्रून्' ये मेघवधप्रतिबन्धिनः । आह,—किं विद-
 हसुत्वे नैवेकेन गुणेन युक्तो य इन्द्र, स एतदकरोत् ? नेषु-
 च्यते,—'ब्रह्मजुतः' च ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन 'जुतः' प्राप्त,
 प्रीतो वा, ब्राह्मणतन्वा शरीरेण 'वाहधानः' वर्धमानः 'आष्ट-
 णत्' आपूरयति । 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ उभे अपि 'भूरि-
 दांत्र.' बहुदानश्च इन्द्रो दासमातिरत् । एवमत्र "विदहसुर्द-
 यमानो विशत्रून्"—इति शत्रुसन्धि दयते. किमन्यत् साम-
 र्थ्यमुपपद्येतान्यत्र वधात् ?

"इमे मुता इन्द्रवः प्रातरित्वना संजोपसा पिबतमृश्विना
 तान् । अह हि वा मृतये वन्देनाय मा वायसो टोषा दयमानो
 भव्वुधत्"—इति । "दयमान इति" । अत्र दयतिर्गत्यर्थः ।
 दयमान उड्डीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मा सुप्तं दीपा-
 यामबोधयत् । नृग्योऽत्र शेषः ।

"नू चित् (३०)"—इति । एषः "निपात." अनेकार्थत्वे-
 नेह समाह्वतः । न हि निपाताना प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्का-
 रोऽस्ति, यस्यानवगतं स्यात् । स च पुनरयं "पुराणनवयो"
 अर्थयोर्वर्त्तते । प्रकरणोपपदवशात् पुरोपता कस्यचिदर्थ-
 स्वावद्योतयति, नवता च कस्यचित् ।

“नू च (३१)” — “इति च” । अयमपि पुराणनवयोरर्थ-
योर्वर्त्तते । अयन्तु नू चिदित्यतस्त्रैयार्थसामान्यप्रसङ्गादसमा-
ञ्जात एवोदाहृतः ।

नू चिदित्यस्योदाहरणम् — “अथा चिन्नु चित्तदपो
नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र । निपर्वता अश्रसदो
न सेदुस्वयो दृढानि सुकतो रजांसि ॥” — इति (ऋ० सं०
४, ७, २, ३) । भरद्वाजस्येयमार्पणम् । त्रिष्टुप् । उक्थपथ्या-
येष्वच्छावाकस्य शस्त्रेमाध्यन्दिने सवने विनियुक्ता । ‘अद्य’
च पुरा च, तदेव कर्म ‘नदीनां’ वर्त्तने । कतमत् ? ‘तत्’
सदृश्यं बह्वनं कर्म । कथं नाम ? अथ लोकास्थोपकारा-
याज्जममेता वहेयुरिति । ‘गातु’ गमनमार्गम् ‘आभ्यः’ नदी-
भ्योऽर्थाय त्वम् ‘अरद’ अवनम्वम् । किं गमनम् ? गच्छ-
न्त्यनेनेति गमनम् । हे ‘इन्द्र’ तदेव कर्माद्यापि वर्त्तवे,
तासां नदीनाम्, यथा व्यादिष्टमेष ‘त्वया’ । ताभिरद्यापि
तदनुष्ठीयत इत्यभिप्रायः । यदुक्तं पुरस्तादपि, “इन्द्रो अस्मां
अरदुत्” — इत्यत्र । एवं तावदयं त्वयैव नद्याधीनोपकारि-
षानुगृह्यते लोकः । किञ्च, ‘निपर्वता अश्रसदो न सेदुः’ ।
य. एते ‘पर्वता’ पर्ववन्तो मेघा’, ‘अश्रसद’ निष्पादयितव्य-
मवमघ्राभिरित्येतदर्थमुद्दिश्यान्तरिक्षे लोके सीदन्ति, अवति-
ष्ठन्ते, गच्छन्ति वा, तेऽपि युष्मदीर्योपमृदिता एवोदकभृता,
नीचैर्भूम्यामत्र, निष्पत्त्यर्थं ‘सेदुः’ सीदन्तीत्यर्थः । तदेवं कृत्वा
(किं बह्वना) सर्वथाप्युदकप्रदानद्वारेण त्वयैवैतानि, हे ‘सुक-
र्मन् । ‘दृढानि’ दृढीकृतानि ‘रजांसि’ लोका इत्यर्थः । त्वञ्चे-
देपामेवमत्रमुदकञ्च न व्यधास्य’, सर्व एषैते लोका नामविश्व-
त्रित्यभिप्रायः । इहाद्यैतस्य सविधौ वर्त्तमानो नूचिदित्येष
पुराणाभिधायीत्युपपद्यते । इह पुराणनवयोरित्युक्तम्, तत्र

पुराणाभिधायित्वस्यैतदुदाहरणम्, नवाभिधायिन “नू चिन्न
त्रायोरभूत् वि देखेत्” अत्र हि वक्षति,—“नवस्य पुराण
स्येति” ॥

नू चेत्यस्योदाहरणम्,—“नू च पुरा च सदन रयीणां
जातस्य च जायमानस्य च चाम् । सतस्य गोपा भवतस्य भूरे
देवा अग्नि धारयन् द्रविणोदाम ।” इति (ऋ० स० १, ७, ४,
२) । कुत्सस्येयमार्षम् । पृष्ठस्य पठेऽहनि अग्निमाहते
शस्त्रे ज्ञातवेदस्ये सक्ते शस्यते । ‘नू च पुरा च सदनम्’ अद्य
च पुरा च सदनम् । कस्य ? ‘रयीणां’ धनानाम् । किञ्च,
‘जातस्य’ उत्पन्नस्य ‘जायमानस्य’ ‘च’ अभिनिष्पद्यमानस्य
भूतजातस्य ‘चाम्’ निवासमित्यर्थः । “तस्मात् सर्वानृतून
पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति विज्ञायते” । “यत्र गा शयाना
निर्जगाति ऋतामेतामहिहान् मन्यतेऽन्वग्नौ ह्येवैते प्रविश
न्तीति च विज्ञायते” । तस्मादुपपद्यते स्थानत्व निवामत्व
चाग्नेः । ‘सतस्य’ निष्पन्नस्य भूतजातस्य ‘गोपा’ गोप्तारम्,
‘भवतस्य’ उत्पन्नमानस्य ‘भूरे’ बहुन, गोप्तारमित्यनुवर्त्तते ।
य एषलक्षणोऽग्निस्तु ‘द्रविणोदा’ धनस्य दातारम्, ‘देवा’
‘धारयन्’ धृतवन्त इत्यर्थः । क ? हविर्वहनकर्मणि ? “अथा
देवा दधिरं हव्यवाहम्”—इति वक्षति । एवमिह पुरा चेत्यस्य
सन्निधौ नू चेत्येव शब्दो वर्त्तमानो नवाभिधायीत्युपपद्यते ।
पुराणाभिधायित्वे पर्येथमस्योदाहरणम् ॥ १ (१७) ॥

विद्याम तस्य ते वयमकुपारस्य दावने ।
विद्याम तस्य ते वयमकुपरणस्य दानस्यादित्वो-
ऽष्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः ससु-

द्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापारः
 कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूपमृच्छ-
 तीति कच्छपः कच्छं पाति कच्छेन पातीति
 वा कच्छेन पिबतीति वा कच्छः खच्छः खच्छ-
 दोऽयमपीतरो नदीकच्छ एतस्यादेव कमुदकं
 तेन काद्यते । शिथौ'ते शृङ्गे रक्षसे विनि-
 च्चे' । निश्चयति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय
 रक्षो रक्षितव्यमस्माद्द्रुहसि क्षयोतीति वा
 रात्रौ नक्षत्र इति वा । अग्निः सुतुकः सुतुके-
 भिरश्चै' : । सुतुकनः सुतुकनैरिति वा सुप्रजाः
 सुप्रजो'गिरिति वा । सुभाययणा अस्मिन् यज्ञे
 विश्वयन्ताम् । सुप्रगमनाः ॥ २ (१८) ॥

“दावने (३२)”—इति । एतदनवगतम् । “दानस्य”—
 इत्यवगम । “अकूपारस्य (३३)”—इति । एतदनवगतम् ।
 अनेकार्थम् । “अकूपारस्य”—इत्यवगम । द्वयोरप्येतयोरैक
 एव निगमः, “यन्मन्त्रे वरे'ण्यमिन्द्रं द्युक्ष तदा भंर । विद्याम्
 तस्य ते वयमकूपारस्य दावने' ।”—इति (छ० स० ४, २,
 १०, २) । अत्रेभौमिष्ये यमार्यम् । अक्षावाकस्य तार्तीयसव-
 निके यावापे निशुक्ता, “यदिन्द्रचिन्व”—इति, इयञ्च । हे
 'इन्द्र । 'यत्' 'मन्त्रे' जानीषे त्वं 'वरेण्य' वरणीयम्, पत-
 क्षनमिति, 'द्युक्ष' च, यत् द्युतिनिवासभूतम्, द्युतिमदित्यर्थः ।
 'तत्' अस्मभ्यम् 'आहर' । कदाचित् त्वमाहत्यापि न दद्या ?

अतो ब्रूमः,—‘तस्य’ त्वयाहृतस्य धनस्य ‘विद्याम’ लभेन्नहि
‘ते’ तय स्वभूतस्य । किंलक्षणस्य ? ‘अकूपारस्य’ “अकूपारस्य”
अकुक्षितपुरणस्येत्यर्थः । येन लब्धेन सुपूर्णमात्मानं मन्यामहे
पर्याप्तमैहिकाय च श्रेयसे आसुभिकाय चेत्यर्थः । ‘दावने’
“दानस्य” इत्यर्थः । ईदृशस्य भावत्कस्य धनस्य वयमेव लब्धारः
स्थामेत्यभिप्रायः । एवमिह यन्नन्यसे वरेष्वां, दुक्षश्च, तदाम-
रिति इन्द्र उच्यमानो धनसविधानाद् दानादन्यत् किमुच्यते ?
धनमेव हि प्रायेण मनुष्यैः प्रार्थ्यते, तस्मादन्नाश्रूयमाणोऽपि
धनशब्दोऽध्याहृतः । तच्च पुनः प्रार्थमानं बहु प्रार्थ्यते । तस्मा-
दकूपारस्येत्यपि शब्दोऽतिपरोक्षहृत्तिः । “अकूपारस्य”—
इत्येवं परोक्षहृत्तित्वेनावस्थाप्य, ततः अकुक्षितपुरणस्य—
इत्येवं प्रत्यक्षहृत्तित्वेन व्याख्यायते । अत्र कुरिति कुक्षार्थः,
परणं पूरणमुच्यते, कुक्षितं परणं ‘हुपरणम्’ न कुक्षितं
परणं ‘अकूपारणम्’ तस्य “अकूपारस्य” प्रभूतस्येत्यर्थः ॥
दानसम्बन्धादेव “दावने”—इत्यपि शब्दो दानार्थ इत्युप-
पत्तिः । एतस्मिन् मन्त्रे “अकूपारस्य, दावने”—इत्ययमनयोः
पदयोरनुक्रमः, समान्ताये पुनः “दावने, अकूपारस्य”—इति
मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः । तेन प्राग्वतेऽन्वैरेवायमृषिभिः
समान्तायः समान्तातः, अन्य एव चायं भाष्यकार इति, एकी
हि समान्तातं भाष्य च कुर्वन्, प्रयोजनव्याभावादेकमन्त्रग-
तयोः पाठानुक्रमं नामङ्क्ष्यत् । अविश्वितार्थाद्यैते मन्त्रे
निगमाः, तेषु सम्पत्त्या काकतालीयन्यायेन कस्मिंश्चिदेकस्मि-
न्नेव निगमे हे पदे अगच्छतस्ते ययोपागते एव भाष्यकारो
व्याचष्टे इत्यदोषः ।

“आदित्योऽप्यकूपारः”—इति “उच्यते” । किं कारणम् ?
न हि अकुक्षितस्य महतोऽश्वनः पारयिता भवति, उदया-

दारभ्य यावदस्तमिति । “समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते” असावपि
 ह्यकुक्षितपारः आत्मनैव भवति । “महापारः”—इति पर्या-
 येणार्थवचनम्, विस्तीर्णपार इत्यर्थः । “कच्छपोऽप्यकूपार
 उच्यते” स हि “न कूपसृच्छति” अत्पोदकत्वात्, किं तर्हि ?
 यत्र बहु प्रकीर्णमुदकम्, तत् स्थानं गन्तुमिच्छति, समुद्रं
 नदीं वा । आस्थानप्रसक्तमुच्यते,—“कच्छपः” “कच्छम्”
 आत्मनो सुखसम्पुटं “पाति” रचति, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा
 स्वशरीरे एव सुखसम्पुटं प्रवेशयति, सम्पुटे हि कच्छशब्दः
 प्रसिद्धः, प्राणिवार्यः कच्छपुट इति च । “कच्छेन” कटाङ्गेन
 इतराण्यङ्गानि पातोति वा, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा सर्वाण्यङ्गानि
 कटाङ्ग एवानुप्रवेश्य कूर्मत्वेनैवावतिष्ठते । अथ “वा” “कच्छेन”
 सुखसम्पुटेन “पिबतीति” कच्छपः । विग्रहप्रसक्तः कच्छशब्दो
 निरुच्यते,—य एव कच्छो सुखसम्पुटः कटाहो वायं कच्छः,
 आह किमुक्तं भवति ? “खच्छः”—इत्युच्यते, स हि “खच्छदः”
 खम् आकाशं छादयति, स हि मध्ये सुस्थिरो भवति । “अय-
 मपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव” कसञ्जनेन उदकेन
 “छाद्यते” इति कच्छः ॥

आदित्योऽप्यकूपारः, समुद्रोऽप्यकूपारः, कच्छपोऽप्यकूपारः
 —इत्येतेषु निगमाः पर्येष्यः ॥

“शिशीते(३४)”—इति । एतदनवगतम् । “निश्च्यति”—इत्य-
 वगमः । “वि ज्योतिषा हृष्टता भात्यग्निरागिर्विश्वानि कण्ठते
 महित्वा । प्रादे'वीर्मायाः संहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे
 विनिचे' ॥” (ऋ० म० ३, ८, १५, ३) । —इति निगमः ।
 हृष्टो नाम जनपुत्रश्चास्येगमाश्म, आच्येयस्य वा कुमारस्य,
 उभयोर्वा । प्रातरनुताकाग्निभयोः शस्यते । ‘वि भाति’,
 ‘अग्निः’ नानाप्रकारं भाति । किं ? ‘दहता ज्योतिषा’ । स

एव विभासमानः किं करोति ? "आविधिंश्चानि कुरुते"
 "आविधिं करोति" प्रकाशयति करोति 'विश्वानि' सर्वाणि भूतानि ।
 'महित्वा' महत्त्वेनेत्यर्थः । किञ्च, "प्रादेवीर्मायाः सहते"
 'प्रसहते' प्रकर्षेणाभिभवति । किम् ? 'अदेवीर्मायाः' आसु-
 रीरित्यर्थः । 'दूरेवा.' दुरवा, दुस्तरा वा, न ह्यग्नेस्तृप्ति-
 रस्ति । किञ्च, 'ग्रिशीते शृङ्गे' यथा हि ह्यपभस्तटात्रिघ्नं
 शृङ्गे तीक्ष्णो करोति, एवमग्निरपि देवेषु देहंस्तीक्ष्णो करोति
 ज्वाला । कमर्धे पुरस्कृत्य ? "रक्षसो विनिचणाय" विहि-
 सनायेत्यर्थः ॥ अत्र शृङ्गशब्दसन्निधानात् "ग्रिशीते"—इत्यप्य
 तीक्ष्णार्थत्वम्, तीक्ष्णो कृतैर्घञ्चिर्भिर्विनिचणनमुपपद्यत इति ॥
 निगमप्रसक्तमुच्यते,—“रक्षः रक्षितव्यम्” अहिं शरीरमस्मा-
 द्भवति, रक्षो हि मानुषान् भक्षयति । "रक्षसि वा" विधिके
 प्रदेशे रक्ष. "सृष्यति" हिनस्तीत्यर्थः । "रात्रो नक्षते"
 गच्छति—“इति वा” रक्षः ॥

“सुतुके(३५)”—इति । एतदनवगतम् । पक्षेण चाने-
 कार्थम् । “सुतुक्न.”—इत्यवगम, “सुतुकनैरिति वा”
 “म आ वक्षि महिं नु आ च सत्स दिवस्यधिय्वोरंगतिभु-
 वृत्यो । अग्नि सुतुकः सुतुकेभिरश्रुैरभस्वङ्गी रभस्वा एह
 गर्भ्या. ॥”—इति निगमः (ऋ० स० ७, ५, ३१, ७) । वित-
 ख्येयमार्यम् आस्यस्य । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । यद्व
 'दिवस्यधियो.' 'युवत्यो.' सग्मित्रीभवन्त्योः यानि भूतानि अ-
 न्तरा वर्तन्ते, तेषा सर्वेषाम् 'अरति.' त्वमेवालमति, पथ्यात-
 मतिरित्यर्थः । 'स' एव नक्षत्रस्त्वमस्माकम् 'आवक्षि' आह्वयसि
 'देवान्, 'महिं' महत् इत्यर्थः । स एवम् 'आवक्षि च' आसी-
 दास ए होतृत्वे । 'अग्नि.'—इत्येतत् षट् सम्बोधनत्वेन
 विपरिणस्यते, 'आ वक्षि'—'आ च सत्सि'—इति मध्यमशु-

हृष्ययोगान्धन्वस्य । हे अग्ने ! यस्त्वमेवङ्गुणयुक्तः 'सुतुकः'—
 "सुतुकनः" सुगमन इत्यर्थः, अथवा "सुप्रजाः" । तुगित्यपत्य-
 नामसु पठितम् । हिरण्यमपत्यमभिप्रेतमग्नेः, "हिरण्यरेना
 अग्निः"—इति श्रूयते, "अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्"—इति
 च । 'सुतुकेरेव' सुगमनैरखैः, अथवा "सुप्रजोभि" कुल-
 जैरित्यर्थः । अथवा शोभना प्रजा येषां ते सुप्रजाः, शोभ-
 नानामेवाख्याना शोभनाः प्रजा भवन्तीति प्रजाहारेण चाग्निः
 श्रूयते । अथवा स एवाग्निः 'सुतुकः' "सुप्रजाः"—अपत्यघ्नास्य
 सर्वाः प्रजाः, ताद्य प्रति कल्याण इति "सुप्रजाः" । 'रभस्त्रि'—
 त्वरितैः 'रभस्त्रान्' स्वयं च त्वरितः 'एह गम्या' धागच्छे स्व-
 मिह कर्मणि, नित्यं हवीषि वोढुम्, कर्मैव तवेष्टमित्यभि-
 प्रायः । एवमेतदिह "सुतुकः"—इत्यग्निप्रियेयणम्, सुतुक-
 नैरखैरित्ये तस्मात् तृतीयासस्वन्धादित्युपपत्तिः ॥

"सुप्रायणाः(३६)"—इति । एतदनवगतम् । "सुप्रग-
 मनाः"—इति शब्दप्रतीतिः । यन्नष्टहृद्धारोऽभिधेया यास्क-
 मतेन, शाकपूणेस्तु अर्चिषः । "होता यन्नष्टुः कृष्या कवप्यो-
 ऽकोपधावनोरुदाताभिर्जिहतां वि पक्षोभिः अयन्तां मप्रायुषा
 प्रुम्निन् युष्मे विअयन्तासुनाहयो व्यन्वाज्यस्य होतृयंज ॥"—
 इति निममः (य० का० सं० या० सं० २८, ५) । मैत्रावरुणो
 ब्रवीति,—'होता यन्नत्' होता यजतु । किम् ? एताः 'दुर'
 यन्नष्टहृद्धारः, अथवेता अग्न्यर्चिष । 'कृष्याः' महत्यः, अथवा
 हिंसा, हाय्येय हि यो निपारणीय, स हिंस्यते, अर्चिषान्तु
 हिंस्रत्वमुपपद्यत एव । 'कवप्यः' विकर्षिताः, कुपिता इत्यर्थः,
 कपाटवत्सो वा यन्नष्टहृद्धारः । 'अकोपधावनोः' अकोपधा-
 यनीः, तासु हि महतासु द्रव्यकीयाः सुरक्षा भवन्ति, अर्चिष्यपि
 अर्चिः प्रक्षिप्तं नान्यतो धापति, किं तर्हि ? देवानैव प्राप्नोति,

एतदक्रोशधावनीत्वमर्चिषाम् । एवलक्षणा एतां द्वारः, अर्चिषो वा 'उदाताभिर्जिह्वताम्' 'उज्जिह्वताम्' उज्जिह्वन्तु, 'घाताभि' दिग्भिः, 'विश्रयन्ताम्' च 'पक्षीभिः' वित्रियन्ते कपाटमंवरषैः द्वारः, अर्चिषन्तु इविषोऽनुप्रवेशार्थम् पक्षीभिः स्वैरेधावयवैर्विश्रयन्ताम् । विह्वताश्च सत्वः 'सुपायणाः' "सुप्रगमना" भवन्तु ऋत्विजं प्रति द्वारः, अथ पुनरर्चिषस्ततो इविषः सुप्रगमनाः भवन्तु । सामान्यमेवेदमागास्तं यत्, पुनस्तास्मिन्नेव वर्त्तमाने कर्मण्यागास्ते,—'अस्मिन् यज्ञे' विश्रयन्तां वित्रियन्ताम् 'अताहध.' यज्ञवर्हयित्रः । या एता एवलक्षणा द्वारः, अर्चिषो वा, ता, अस्या. 'आण्यस्य ध्वन्तु' य आमां स्वांगः, तं पिबन्तु । हे 'होतः !' त्वमपि मया प्रेषितः 'यज्ञ' एताः ॥ एवमेव 'सुपायणाः'—इति दुरामर्चिषां वा सविधो श्रूयमाणः सुप्रगमनाभिधायीत्युपपद्यते ॥ २ (१८) ॥

देवा नो यथा सद् मिद्धे असुन्मर्मायुवो
रक्षितारो' दिवेदिवे ॥ देवा नो यथा सदा
वर्हनाश्च स्युरमायुवोऽप्रमाद्यन्तो रक्षितारथा-
हन्यहनि च्यवन ऋषिर्भवति रथावयिता स्तो-
मनां च्यवानमित्यप्रस्थ निगमा भवन्ति । यव
च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युधानं चरथाश्च
तच्चतुः । युवां च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं
पुनर्युधानं चरणाय ततश्चतुर्भुवा प्रयोति
कर्माणि तच्चतिः करोतिकर्मा रथो रजते-
ज्योती रथ उच्यते उदकं रथ उच्यते धोक्ता

रजांस्युच्यन्तेऽसृगहनौ रजसी उच्येते (रजांसि
 चित्रा विचरन्ति तान्यव इत्यपि निगमो भवति)
 हरो हरतेज्योतिर्हर उच्यते (उदकं हर
 उच्यते) लोका हरांस्युच्यन्ते । (असृगहनौ
 हरसी उच्येते । प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणो-
 हीत्यपि निगमो भवति) जुहुरे विचितयन्तः ।
 जुह्विरे विचेतयमाना व्यन्त इत्येपोऽनेककर्मा ।
 प्रदं देवस्य नमसा व्यन्त इति पर्यतिकर्मा ।
 व्रीहि शूर पुरोडाशमिति खादतिकर्मा । व्रीतं
 प्रातं पर्यस उस्त्रियायाः । अत्रीतं पिवतं पयस
 उस्त्रियाया उस्त्रियेति गोनामोत्स्राविणोऽस्यां
 भोगाः (उस्त्रेति च) । त्वामिन्द्र मतिभिः सुते
 सुनीषासो वसूचवः । गोभिः क्राणा अनू-
 पत । गोभिः कुर्वाणा अस्तोपत । आ
 त् पिञ्च हरि मीं द्रोणपखे वाशौ भिस्तच-
 ताश्मन्मयोभिः । आसिञ्च हरिं द्रोणपखे
 द्रुममवस्य हरिः सोमो हरितवर्णोऽयमपौतरो
 हरिरेतस्यादेव । वाशौ भिस्तचताश्मन्मयो-
 भिः । वाशोभिरश्मन्मयोभिरिति वा वाग्मि-
 रिति वा । स शर्द्धदृथ्यो विपुणस्य जन्तोर्मा

शित्रदेवा अपिगुहृतं नः । स उत्सहता
 यो विपुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शित्रदेवा अत्र-
 ह्यचर्याः शित्रं अयते । अपिगुहृतं नः ।
 सत्यं वा यज्ञं वा ॥ ३ (१६) ॥

“अप्रायुवः(३०)”—इति । एतदनवगतम् । “अप्रमा-
 द्यन्तः”—इत्येवमर्थप्रतीतिः । “आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु
 विश्वतोऽद्व्यासो अपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सद्
 भिद् हृषे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥”—इति निगमः
 (ऋ० सं० १, ६, १५, १) । गीतमस्येयमार्षम् । अग्निष्टोमे
 महाप्रते हृषीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रं शस्यते । ‘आ यन्तु’
 उपयन्तु, अस्माकं ‘भद्राः’ भन्दनीयाः, सुत्याः । ‘क्रतवः’
 सोमक्रतवः, कामा वा । ‘विश्वतः’ सर्वतः, सर्वदेव यथा-
 विहितेषु कालेषु । ‘अद्व्यासः’ अनुपहताः, अविगुणा,
 कौशदपि दस्युभिः । ‘अपरीतासः’ अपरिप्राप्तपूर्वाः, अस्त्र-
 च्छत्रुभिः । ‘उद्भिदश्च उद्भितारः, एषां त्रयाणामपि लोकानाम्,
 तेषां फलेनेतान् त्रीनपि लोकानुद्भिन्दीमहि, ते आगच्छन्तु ।
 किञ्च, तथा च तैऽत्यर्थमावगुणा आगच्छन्तु, ‘यथा’ तैः
 परितोषिताः सन्तः ‘देवाः’ सदैव नित्यमेवास्माकं वर्धनायो-
 यताः ‘असन्’ स्युरित्यर्थः, भाष्येऽपि “स्युः”—इत्येष पाठः ।
 ‘अप्रायुवः’ अप्रमाद्यन्तः, प्रमादमकुवाणः, असम्बुद्धमाना
 इत्यर्थः । यद्दयितारो ‘रक्षितारः’ च । ‘दिवेदिवे’ अहन्य-
 हनि यथा स्युस्तथा ते सोमक्रतवः, सगुणा. कामा वा आग-
 च्छन्तु । अत्र “अप्रायुवो रक्षितारः”—इति रक्षितशब्देन
 समानार्थसन्निवेशादप्रायुवशब्दस्याप्रमादार्थत्वम्, रक्षणे हि
 सत्यप्रमादश्चेष्टत्वात् ।

“अवनः(३८)”—इति । एतदनवर्गतम् । “आवनः”—
इत्येवमर्थप्रतीतिः । “ऋपिर्भवति”—इत्यभिधेयवचनम्,
“अवानम्”—“इति” । एवम् “अथस्य” ऋषेर्भृगुपुत्रस्य
छन्दसि “निगमाः” सन्ति । अवन इति प्रसिद्धमेवेति कृत्वा
निगमं न पठति, इतरथा त्वप्रसिद्धमल्पप्रयोगञ्चैतदिति कृत्वा
पठति,—“युवं अवानं सुनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय
तच्चयुः । निष्टीपाम् हयुरङ्गास्परि विश्वेत् तां वां सर्वनेषु
प्रवाच्या ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ८, १५, ४) । काञ्चीवत्या
घोषाया इत्यस्यार्थम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । अश्वि-
नादुच्येते,—हे अश्विनौ ! “युवां” ‘अवानम्’ ऋपिं आवयि-
तारं स्तोमानाम् । ‘सुनयं’ इदं गमनासमर्थं सन्तम् ‘यथा’
चिरन्तनं ‘रथं’ गमनासमर्थं कश्चिच्छिल्पो गमनसमर्थं कुर्यात्,
एवं ‘पुनः युवानम्’ अवनमपि ‘चरथाय’ “चरथाय” गम-
नार्थम् ‘तच्चयुः’ कृतवन्ती स्य इत्यर्थः । किञ्च, ‘निष्टीप-
ाम् हयुः’ निरूहयुः, निर्हृतवन्ती स्य, ‘तौग्य’ तुयाणामपां
सङ्घातं मेघानाम् । क्व पुनः निरूहयुः ? ‘अङ्गास्परि’ चिर-
न्तनीनामन्यासामपामुपरि, अनुपचीणास्त्रेवान्यासु वार्षिका-
खसु, तासामेवोपरि लोकानुग्रहार्थमन्यसुदकसङ्घातं निरू-
हयुः । तान्येवमादीनि कर्माणि ‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि ।
युवयोः ‘सर्वनेषु’ यज्ञेषु, प्रातःसवनादिषु वा ‘प्रवाच्या’ प्रक-
र्षेण वचनीयानि स्तोतृणाम् । एवमेतस्मिन् मन्त्रे “अवानः”,
—शब्देन अवन एव ऋपिरुक्तः, स हि श्रूयते सौकन्ये आख्याने,
—कीर्णं सप्तश्विभ्यां पुनर्युवाकृत इति । तस्मादुपपद्यते
निगमप्रसक्तमुच्यते,—“युवा, प्रयीति कर्माणि” मिथ्ययति ।
“तथातिः करोतिकर्मा” करोतीत्यर्थः ।

“रजः (३९)”—इति । अनेकार्थम् । “रजते.”—इति

व्युत्पत्तिः । “ज्योती रज उच्यते” तद्वि अनुस्त्रयति द्रव्यावि
स्त्रेण प्रकाशेन । “या ते^१ अग्ने रज श्रुया तनू” — इत्थं व
माद्युदाहरण द्रष्टव्यम् । भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निज
मान् न पठति ॥

“उदक रज उच्यते” तदपि हि स्त्रेण सेहास्येन गुणे-
नानुरस्त्रयति । “भुवो^१ यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा
नियुद्धि सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिसे स्रुया
जिठामग्ने चक्षुषे हव्यवाहम् ।” — इति निगम (ऋ० स० ७,
६, ४, ६) । हे अग्ने । त्वमेवास्य ‘यज्ञस्य’ ‘भुव’ पृथिवी
लोकादसु लोक ‘नेता’ । रजस उदकस्य च नेता, “अग्निर्वा
इतो वृष्टि ममोप्यति” — इति हि वक्ष्यति । क पुनर्नेता ?
‘यत्र’ यस्थिन् लोके, ‘नियुद्धि’ अश्वजातिभि ‘शिवाभि’
सुखतमाभि सहित ‘वायुम्’ अन्तरिक्षस्थान ‘सचसे’ ससेवस
त्वम, तत्र नेता, मध्यस्थानाना देवाना स्थितये । किञ्च,
त्वमेव ‘दिवि’ अवस्थितः सर्वभूतमूर्धानं ‘दधिसे’ धारयसि ।
यज्ञाभिनिप्यन्ननेतो लोकाहृतेन हविषा ‘स्र’ स्रराख्यमादि-
त्यम । किञ्च, त्वमेव एता ‘जिह्वा’ ज्वालाम् अत्यहुताम,
आत्मन, सकाशात् ‘चक्षुषे’ पुन पुन करोषि । य अस्मत्
प्रदत्तानि हवींषि उपरिचपात, यस्त्वमवहुण्युक्तस्त त्वा वय
मेतस्मिन् कमणि ‘हव्यवाह’ हविषा वोढारम, अनेन पुरा
डाशाख्येन ‘हविषा’ यजाम । पौर्णमासस्याग्नेयस्य हविषो
यान्व पा ॥

“लोका रजास्युच्यन्ते” तेष्वपि हि प्राणिनो रज्यन्ते ।
“त्वया दृढानि सुक्रतो रजासि” (ऋ० स० ४, ७, २, ३) —
इति व्याख्यातो निगम ॥

“असृगहनो, रजसो उच्यते” । असृग् रुधिरम्, असृग्

च अहय अष्टगहनी, ते अपि रजसो उच्येते । “मासि मासि-
रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति”—इति रुधिरस्योदाहरणम् ।
“अहय कृष्णमहरज्जुनञ्जु”—इत्यङ्ग उदाहरणम् ।

“हरः (४०)”—इत्येतदनेकार्थम् । “हरतेः”—इति व्युत्-
पत्तिः । “ज्योतिर्हर उच्यते” तद्वि ज्ञियते, हरति वा स्नेहम्,
विरुचीकरोति । हरति वा तम इति हरः । “या ते अग्ने
हरः श्रिया तनुः” “अग्ने यत्तु हग्न्तो न तं प्रति हरुः”—इत्येव-
मादयः प्रचुरा एव निगमा इति अत्रापि भाष्यकारो न
पठति ॥

“उदकं हर उच्यते” तद्वि ज्ञियते अग्निभिः जीवनाद्य ॥

“लोका हरांस्तुच्यन्ते” तेभ्यो हि क्षीणपुत्र्याः प्राजिनो
ज्ञियन्ते ॥

“जुहुरे (४१)”—इति । एतदनवगतम् । “जुहुरे”—
इत्यवगमः । “जुहुरे विचित्रयुक्तोऽग्निमिषं नृमूषं पान्ति । आ
दृढां पुरं विविशुः ॥”—इति (ऋ० सं० ४, १, ११, २) । वज्रेरा-
वेयस्यार्पम् । जुहुरे, जुहुरे, जुहुरति । योऽग्निं ‘विचित्रयन्तः’
“विचेतयमानाः” कर्मकर्तृसाधनानां याथार्थं वेदान्तदग्-
नेन जानानाः, ये च नराः ‘अग्निमिषम्’ आदरवदवस्थानमा-
भनतः छत्वा युक्तात्मानो ‘नृमूषं’ योगबलमात्मनः कर्मणि वक्त-
माने ‘पान्ति’ रचन्तीत्यर्थः । आह,—ये एवं गुणयुक्ताः, किं
तेषाम् ? इति । उच्यते,—‘आ दृढां पुरं विविशुः’ ते ‘दृढा’
नित्यम्, अनाहतये परब्रह्मण्यौ ‘पुरम्’ इमामदृढां शरीर-
पुर पापिष्ठां द्वित्वेत्त्वभिप्रायः ॥ विचेतयमाना हि वेदप्रामा-
णिकाः सन्तो हवनादृते किमन्यत् कुर्युः, येन दृढां पुरमावि-
शेयुः ? शब्दसारूप्यमपि च “जुहुरे”—इत्येतस्मिंश्चक्रेऽ-

स्येव । प्रकरणाश्लेषमान्वेयी ऋक् । तस्मात् "जुडुरे"—
इत्येष शब्दो हवनार्थ एवेत्युपपद्यते ।

"व्यन्तः (४२)"—इत्ये षोऽनेककर्मा । यस्माद्वातोऽर्थ
शब्दो निष्पद्यते, स धातुरनेककर्मा, अनेकार्थः । "वी गति-
प्रजननकान्त्यग्रनखादनेषु (अदा० प०)"—इति । तद्यथा,—
"पदं देवस्य नमसा व्यन्तं श्वस्यव श्वं आपन्नमृत्तम् ।
नामानि चिद् दधिरं युञ्जियानि भद्रायां ते रणयन्त सन्-
दृष्टौ ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ४ ३५, ४) । इत्यत्र "पश्यति-
कर्मा" । भरद्वाजस्येयमार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते,
पशौ च विनियुक्ता । 'पद' स्थानम्, श्वस्थानं याथार्थ्यम्,
'अग्नेः' 'देवस्य' दानादिगुणयुक्तस्य 'व्यन्तः' पश्यन्तो जानानाः ।
केन ? 'नमसा' नमस्कारेण, 'स्तुत्या' मन्त्रेणेत्यर्थः । मन्त्रार्थ-
परिज्ञानादेव ह्यग्नेराध्यात्माधिभूताधियज्ञेष्ववस्थानं याथा-
र्थतो दृश्यते । पदशब्दो हि स्थाने प्रसिद्धः, पदस्योऽयमिति
हि वक्तारो भवन्ति लोके । अथवा 'नमसा' अग्नेन, हविरा-
स्येनाभ्युद्यतेनेति योज्यम् । 'श्वस्यवः' श्व इच्छमानाः, अन्न-
मात्मनः प्रार्थयमानाः । य एवमग्नेः स्तुतिभिर्विद्वांसो याथा-
र्थ्यम्, अन्नैर्वा अभ्युद्यतैः श्व इच्छमानाः पश्यन्तोऽग्निसुपा-
सते । किन्तेषाम् ? इति । उच्यते,—'श्व आपन्'
किंलक्षणं पुनराश्रुवन्ति ? 'अमृत्तम्' अमृदितम्, अनुपसु-
मन्थैः । किञ्च, 'नामानि चित्' ये चेते यन्वमात्राध्येतवो
केवलच्छान्दसाः, नामान्यपि च मन्त्रभावेनावस्थितानि वा-
यन्ति, अन्नयज्ञाः, 'युञ्जियानि' यज्ञाह्वानि, तेऽपि 'भद्राय'
भन्दनीयायाम्, अग्नेः 'सन्दृष्टौ' सन्दर्शने 'रणयन्त' रमयन्त्वा-
त्मानम् । तानपि भद्रेण चक्षुषा पश्यत्येवान्निरित्यभि-
प्रायः ।

एवमेतस्मिन् मन्त्रे “पदं देवस्य नमसा व्यन्तः अयस्यवः
अव आपन्”—इत्येतेषां पदानामेकवाक्ययोगात् “व्यन्तः”—
इत्यस्य शब्दस्य पश्यत्यर्थोऽप्युपपद्यते ॥

“इमा ब्रह्म ब्रह्मवाह. क्रियन्तु आ बर्हिः सीद । वीहि
शूर पुरोडाशम् ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ३, ६, ३) । इत्यत्र
“खादतिकर्मा” । विष्णामित्रस्येयमार्षम् । रात्रिपर्यायेषु
महारात्रिके पर्याये ब्राह्मणाश्च सितः शस्त्रे विनियुक्ता ।
‘इमा;’ इमानि, ‘ब्रह्म’ ब्रह्माणि, ऋग्यजुःसामाख्यानि स्वर-
मौष्टवादिद्युक्तानि, अस्माभि. ब्रह्मणोऽस्य इविषः वहनसम-
र्यानि, त्वा प्रतिक्रियन्ते, इच्यन्त इत्यर्थः । यज्ञो ब्रवीति,—
हे इन्द्र । ‘आ बर्हिः सीद’ आसीदेदं बर्हिः प्रति । आसीन-
यैतस्मिन् बर्हिषि, ‘वीहि’ भक्षय एतमस्त्रयदत्तं हे ‘शूर’ ।
‘पुरोडाशम्’ ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे “वीहि शूर पुरोडाशम्”—
इत्ये तस्मादेकवाक्यसयोगात् “वीहि”—इत्ये प शब्दः खादनार्थः
प्रतीयति, किमयं बर्हिष्यासीन इन्द्रः पुरोडाशम्यान्वत्र भक्ष-
णात् कुर्व्यात् ? प्रसिद्धे लोके कठिनद्रव्यस्य भक्षणम्, भक्ष-
यति मोदकादीनि । तस्मात् सामर्थ्याद्ब्रह्मणार्थोऽयमित्युप-
पद्यते ॥

“घ्नितं घ्रात प्रयसः”—इत्यत्राशनायः । “उत वां विष्ट
मद्यास्त्रयो गावु आपस्य पोषयन्त देवीः । उतो नो अय
सूर्यः पत्तिर्दन् घ्नितं घ्रातं प्रयस उस्त्रियायाः ॥”—इति (ऋ०
सं० २, २, २३, ४) । सैवावरुण्येषा । विष्टुप् । दीर्घतमस
‘आर्षम्’ । मित्रावरुणावुच्येते,—‘उत वां’ अपि युवयोः,
‘एतासु’ ‘विष्टु मद्यासु’ एतेषु मनुष्येषु मदयित्वेषु वर्तमान-
मेतत् ‘अयस्य’ इविलक्षणम्, यदि तस्मिन्नहनि मनुष्यैः भयङ्गं
‘देय पयस्यायम्’ आज्यास्त्यश्च । तदेव ‘शायः’ एताः ‘अ आपः’

‘दिवीः’ दानादिगुणयुक्ताः । आसां गवासुपकारं कुर्वन्त्याः,
‘पीपयन्त’ वर्द्धयन्तीत्यर्थः । यदेतदशनपानयोग्यम्, चाब्जं
सान्नाय्यलक्षणम् आभिरङ्गिर्गाभिश्च युवयोरन्धो वर्धते । ‘उती
नो अस्य’ अप्यस्य हविषोऽस्मत्पूर्वो यजमानः पतिः ।
पूर्वं हि द्रव्यस्य यजमानः पतिर्भवति, तदनन्तरं स तद्
ऋत्विग्भ्यः समर्पयति—‘देवतायै संस्क्रुतैतत्’—इति,
ततस्ते तस्य हविषः पतयो भवन्ति । तानपेक्ष्य यजमानः
‘पूर्व्यः पतिः’ । तदपेक्षयैव ऋत्विज आहुः,—योऽस्मत्तः
‘पूर्व्यः पतिः’ अस्य हविषः, सः ‘दन्’ भवति, दददि-
त्यर्थः । तेनाप्येतद् भवन्तावेवोद्दिश्य स्यात् प्रत्युत्सृष्टम् ।
एवमपि सदत्र भवत्यपि वयं यथा व्यादिष्टमेव तेन पूर्वेषु
हविःपतिना भवद्ग्रामेतद्ग्रामे । तौ युवामस्य हविषः,
‘पयसः’ पयस्याब्जस्य, ‘उत्तियायाः’ पयसा निष्पन्नस्य,
नातिकठिनस्य अशनयोग्यस्य स्र भागमस्माभिर्देयमानं
‘वीतम्’ अश्रोतं युवामित्यर्थः । पिवतं च यदेतदाज्यस्य
स्र भागम् उपस्तरणाभिघारणसम्बद्धम् । एवमस्मिन् मन्त्रे
‘उत्तियायाः पयसा निष्पन्नस्य’—इति श्रूयमाणे पयस्याज्ये
प्रतीयेते, तयोराज्य पयसम्, तत् ‘पातम्’—इत्यनेन सम्बध्यते,
पारिशेष्यात् ‘वीतम्’—इत्यस्य शब्दस्य पयस्यया सह सम्बन्धः,
सा च नाति कठिना, नातिद्रवा, अशनयोग्या, तस्मात्
“वीतम्”—प्रत्येप शब्दोऽशनार्थं इत्युपपद्यते, लोकेऽपि हि
नातिकठिने नातिद्रवे अश्रातिशब्दः प्रसिद्धः,—‘अश्राति पाय-
सम्’—इति ॥ निगमप्रसक्तमुच्यते,—“उत्तियेति गोनाम”
“उत्स्राविणः” हि तस्याः सकाशात् घोरादयः “भोगाः”
भवन्ति ॥

“क्राणाः” (४१)—इति । एतदनवगतम् । “कुर्याथाः”—

इत्थर्वप्रतीतिः । “गोभिः क्राणा अनुपत” — इति निगमः ।
 “गोभिः कुर्वाणा अस्तोपत” — इति निर्वचनम्, त्वामिन्द्रेति
 शेषः । “त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीयासो वसूयवः । गोभिः
 क्राणा अनुपत ॥” — इति । हे ‘इन्द्र !’ त्वामस्मिन् सोमे,
 ‘मतिभिः’ मतिमद्भिः, ‘सुते’ मेधाविभिरभियुते सोमे, य एव हि
 मतिमन्तः, त एव हि सोममभिपोतुं शक्नुवन्ति, नेतरे मति-
 हीनाः । ‘सुनीयासः’ सद्यु वे स्तोतुं शक्नुवन्ति, ते सुनीयाः ।
 ‘वसूयवः’ वसुकामाः । आह, — किमेते कुर्वन्ति, मतिभिः
 सुते मेधाविभिरभियुते सोमं ? उच्यते, — ‘गोभिः’ वान्भिः,
 स्तुतिलक्षणाभिः । अस्मिन्नभियुते सोमे, आभिमुख्येन
 “कुर्वाणाः” “अनुपत” “अस्तोपत” स्तुवन्तीत्यर्थः । अभियु-
 तेषु सोमेषु किमन्यदाभिमुख्येन करणाद् इन्द्रस्य गोभिः
 सुनीयाः स्तुवन्तः कुर्युः, तस्मात् “क्राणाः” — इत्येव शब्दः,
 “कुर्वाणाः” — इत्येवमुपपद्यते ॥

“वागी (४४)” — इति । एतदनवगतम् । पक्षेण च अने-
 कार्थम् । “वागीभिरश्ममयीभिरिति वा, वाग्विरिति वा” —
 इति शब्दसमाधी । “वाग्व्य” एवाभिधेयाः, वाच्याः वा ।
 “आ तू पिशु हरिं द्रोणस्ये वागीभिस्तत्तताश्मम-
 यीभिः । परिव्वजधुं दशं कुर्याभिरु मे धुरौ प्रति वक्तिं
 युनक्त ॥” — इति (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४) । बुधस्य सोम-
 पुत्रस्यार्थम् । ‘आसिच्च’ प्रक्षिप, एतं ‘हरिं’ हरितवर्णं सोमम् ।
 कः ? ‘द्रोणस्ये’ हुममयव्याधिपदणफलकद्वयस्योपरि । एवं
 तावदध्वर्युरुक्तः, स हि सोममुपावहरति । अधुनेतरानभि-
 पवक्तृन् भवीति, — यूयमपि अनेनाध्वर्युगोपावष्टतमेन
 सोमसाधिपदणफलकयोरुपरि ‘वागीभिः’ एताभिः ‘अश्मम-
 यीभिः’

यीभिः "अशमयीभिः" 'तच्चत' संस्क्रुत, अभिपुण्यतेत्यर्थः, "यावभिरभिपुण्यन्ति"—इति ह्युक्तम् । अथवाऽयमन्वोऽस्वार्ह-
 म्यार्थः,—हे उन्नतः ! 'आसिञ्च' प्रचारय, तं हरितवर्यं सोम-
 मनेन कलगेन । क ? 'द्रोरुपस्थे' द्रोणकलशस्योपरि । यूय-
 मपि च हे होतारः ! आसिच्यमानम् एनं सोमं 'वाशीभिः'
 "वाग्भिः" स्तुतिलक्षणाभिः 'तच्चत' संस्क्रुत, यदस्यायश्चिय-
 मपूतं, तत् स्तुतिभिः पुनोतेत्यभिप्रायः । 'अशमयीभिः'
 व्यापनसमयाभिरित्यर्थः । यूयमपि हे अध्वर्यवः ! पूतमेत-
 सुहाव्यभिः, सोमं 'परिष्वजध्व' ग्रहेषु, स्थालीषु च । 'कक्ष्याभिः'
 अङ्गुलीभिः, अङ्गुलिमिरेव हि पात्रस्यः सोमो गृह्यते । यदेव
 चेदं ग्रहणमेव एव तस्य परिष्वङ्गः । परिष्वज्य च गृहीत्वा
 एनं सोमम् 'उभे' हविर्दान-धुरी' 'प्रति' 'वङ्गिम्' इव, वीटार-
 मिव, अनङ्गाहं 'युनक्त' एनं सोमं सादयतेत्यर्थः । स हि
 सोमो हविर्दानधुरीः अधस्तात् खरे साद्यते । एतस्मादेव
 चानुदुदयोजनदेशं प्रति सामान्याहङ्गिमिव युनक्तेति लुप्तोपम-
 मुपपद्यते । अत्र "वाशीभिस्तच्चते"—इति लक्षणयोगात्
 अशमय्यो वाश्य एता यावास्या इति प्रथमस्यार्थस्योपपत्तिः ।
 एतद्विचर्य 'आ तू पिञ्च'—इत्यासिकशब्दो गौणः, न हि सोमोऽ-
 श्नाम् अनभिपुतानाम् आसिकोऽस्ति कठिनत्वात्, तस्मादेत-
 स्मिन्नर्थे प्रक्षेपणमात्रमेव सिद्ध्यतेत्यर्थः । अथवा 'आसिञ्चत
 हरिं द्रोणस्थे'—इत्यतोऽनन्तरं वाशी शब्दः यूयमाणो वाङ्-
 नामधेयत्वेनाप्युपपद्यते एव, सोमो हि द्रोणकलशस्योपरि
 आसिच्यमाने वाग्भिः स्तूयते । एवमर्हदयमभिप्रेत्य उभयथा
 भाष्यकारेणोक्तम्,—"वाशीभिरशमयीभिरिति वा वाग्भिरिति
 वा"—इति ॥

"अयमपीतरो हरिः" मर्कटः, "एतस्मादेव" इति, हरितः

धर्षत्वाद्दरिद्रयते, “शिरोपकुसुमप्रख्याः केचित् पिङ्गलकपभाः,
वानराः”—इति श्रूयन्ते रामायणे ॥

“विपुणस्य (४५)”—इति । एतदनवगतम् । “विप-
मस्य”—इत्यवगतम् । “न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दनाः
शविष्ठ वेष्याभिः । स गर्हदृष्यो विपुणस्य जन्तोर्मा शिश्रदेष्टा
अपिगुर्भृतं नः ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ३, ३, ५) । वभिष्ठ-
स्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । उन्वीयमानसृक्ते माध्यन्दिने सवने
शस्यते । हे भगवन् । “इन्द्र !” तथा, कुरु यथा ‘न’ इम-
मस्मद्यज्ञं ‘यातवः’ यातयितारः, यज्ञविघ्नकर्तारः, केचिदपि
‘जूजुवुः’ आगच्छेयुरित्यर्थः । किञ्च, हे ‘शविष्ठ’ बलिष्ठ ! य
एते ‘वन्दनाः’ वन्दितारः, लाडगोडादयः, जानपदीभिः
‘वेष्याभिः’ आकृतिभिर्युक्ताः, किं ब्राह्मणाः एते स्युः, उतान्य-
जातीयाः केचिदिति ? अथवा आवेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः
युक्ताः, न हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, याभिस्त्वे प्रव-
र्त्तन्ते चपलत्वात् । किञ्च, येऽपि चैते श्रोत्रिया अपि सन्तः
‘शिश्रदेवाः’ शिश्रेण नित्यमेव प्रकीर्णाभिः स्त्रीभिः साकं
कीडन्त आसते, श्रोत्रानि कर्माणि उत्सृज्य, तेऽपि युष्मदनु-
ग्रहादिदमस्माकम् ‘भृतं’ यज्ञम् ‘मा अपिगुः’ मा आगच्छन्तु,
नास्माकं तैरपि यज्ञमभिगच्छद्भिरयोऽस्तीत्यभिप्रायः । आह,
—कौटशास्त्रिं यज्ञमागच्छन्त्विति ? उच्यते,—‘स गर्हत्’ स
एवीत्सहतामिममस्मद्यज्ञमागन्तुम्, य एव ‘शर्य्यः’ ईश्वर आत्मी-
यानामिन्द्रियाणाम्, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । यद्य ‘विपुणस्य “विप-
मस्य” यज्ञविध्वंसयितुः ‘जन्तोः’ मनुष्यस्य निग्रहाय समर्थः,
येन परिपाह्यमाणा एतं यज्ञमविघ्नेन समापयेमहीत्यभि-
प्रायः । एवमेतस्मिन् सन्त्वे “यातवी वन्दनाः शिश्रदेवाश्च मा
आगच्छन्तु”—इति प्रतिपिठेत्वे तेषु अनिष्टत्वादेतेषां ‘स गर्हः

दय्य'—इति श्रूयमाणमर्य्यवृत्तमनुष्याभ्यागमनविषयमेतद्भवति, तस्येष्टत्वात्, स चाभ्यागतः सन्नवशश्च 'विपुणस्य' 'विषमस्य' मनुष्यस्य नियहं करोति, तस्मात् "विपुणस्य"—शब्दो विषमस्येत्युपपद्यते । यदा तु ऋतशब्दस्य "सत्यं वा"—इत्येतदयवचनं भवति, तदाऽस्माकम् 'ऋतं' सत्यम्, एवं लक्षणा, पापकर्माण्य. 'मा अपिगुः'—इत्येवं दीज्यम् । अपिगुरिति चेप गमिस्तटा ज्ञानार्थः । एवमप्युपपद्यत इत्यतो भाष्यकारेणोक्तम्,—"सत्यं वा यज्ञं वा"—इति ॥ ३ (१८) ॥

आ घ्रा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र
जामयः कृणवन्नजामि । उप ब्रूहि दृपभाय
बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ आग-
मिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः
करिष्यन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालि-
शस्य वासमानजातीयस्य वोपजन उपधेहि
दृपभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति
व्याख्यातम् ॥ ४ (२०) ॥

"जामि (४६)"—इति । एतदनेकार्थम् । भगिनी, बालिशः, पुनरुक्तस्याभियेयानि । प्रकरणादेवेतेषामन्यतम-
मिष्यन्ति इति । यथानेन/तावद्गमिष्यन्त्यते, तथेदमुदाहरणम्,
—"आ घ्रा ता०—०मत्"—इति (ऋ० सं० ०, ६, ०, ५) । इयं यमी
किल यम प्रार्थयाञ्चकार,—एहि मैथुनाय सद्गुणावहा इति,
तामकामयमानोऽसावनयर्चा प्रत्युवाच,—'आ घ्रा ता गच्छान्' ।
'वा'—इत्यनर्थक एव, 'आगच्छान्' आगमिष्यन्तीत्यर्थः ।

आह,—कानि ? उच्यते,—‘ताः’ “तानि उत्तराणि युगानि
 आगमिष्यन्ति” तेषु काला न तावत् साम्प्रतं वर्तते इत्यभि-
 प्रायः । येषु किम् ? ‘यत्र’ येषु ‘लामयः’ भगिन्यः भ्रातृ-
 षाम् “अजामि”—योग्यानि मैथुनसम्बन्धानि “कर्माणि”
 “करिष्यन्ति” कलियुगान्ते हि तादृशः सङ्घो भवति, न चेदं
 कलियुगं वर्तते इत्यभिप्रायः । यतो न तावदद्यापि महीर्षो
 दूर्यसङ्घरधर्मः, खाचारा एव तावत् प्रजाः । अतो ब्रवीमि,
 —‘उप वर्वहि’ उपधेहि । कस्मै ? ‘ह्यपभाय’ तवोपरि रेतः-
 सेक्तुमन्यकुलजो योग्यः, तस्मै । किमुपवर्हहि ? इति
 ‘वाहुम्’ । शयनीये सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽप्यहं तव पतिः न भवि-
 ष्यामीति । यतो ब्रवीमि,—‘अन्यमिच्छस्व’ अन्यमन्धे प्रयस्व ।
 हे ‘सुभगे !’ ‘पति’ ‘मत्’ मत्त इत्यर्थः । एतमेतस्मिन् मन्ते,
 सूक्ते वा संवादाधिकाराज्जामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युप-
 पद्यते ॥

“जामि”—इत्येतदेव खरान्तशब्दरूपम् “अतिरेकनाम”
 भवति, पुनरुक्ताभिधेयार्थः । तदुत्तरत्र लक्षणतो भविष्यति,
 तद् यत् समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति, तत्
 “जामि भवति”—इति पुनरुक्ताभिधानत्वेन । जामिशब्दस्य
 पर्येष्यो निगमः ॥

“बालिशस्य वा” बालिशस्यैतदेव नाम । बालिंशो मूर्खः,
 स हि बाल इव शिती, प्रमादित्वाद्धर्मकार्येषु । एतस्वापि
 पर्येष्यो निगमः ॥

“असमानजातीयस्य वा” असमानजातीयो हि पुरुषस्य
 भगिन्याख्यो भ्राता, सा हि स्त्रीत्वादेवातुल्यजातीयैव पुरुषस्य
 भवति । जामिरित्येतस्मिन् शब्दे ‘मिः’—इत्येषः “उपजन्”

यदेवोक्तं भवति 'जा'—इति, तदेव जामोति । उभयथापि मन्त्रे प्रयोगो द्रष्टव्यः । “अन्यमिच्छस्व सुभगे । पतिं मत्—इति व्याख्यातम्” । निगदसिद्धमेवैतदित्यर्थः । अथवैतानि पदान्यधस्तात् तत्र तत्र व्याख्यातानि, तद् यथा,—“अन्यो नानेयः”—इत्येवमादि उपेक्षितव्यम् ॥ ४ (२०) ॥

द्वौर्मे^१ पिता कनिता नाभिरत्र वन्धु^२र्मे
माता ष^३थिवी महतीयम् । उत्तानयो^४श्चुम्बो-
श्च^५र्योर्निरन्तर^६त्वा^७ पिता दुहितुर्गर्भ^८माधात् ॥
द्वौर्मे पिता माता वा पालयिता वा जनयिता
नाभिरत्र वन्धुर्मे माता षथिवी महतीयं वन्धुः
सम्बन्धनान्नाभिः सन्नहनान्नाभ्या सन्नद्धा गर्भा
जायन्त इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन् सनाभय
इत्याचक्षते सम्बन्धव इति च ज्ञानिः सज्ज्ञा-
नात् । उत्तानयो^४श्चुम्बोश्च^५र्योर्निरन्तः । उत्तान-
उत्तान ऊर्ध्वतानो वा तत्र पितृ

पृथिवीर्मातृपितृभावः । आह,—किमेते द्यावापृथिवी
 अन्यत् किञ्चिदपि सर्वभूतानां मातृपितृभावं विधत्तः,
 उत अन्यदपि किञ्चिदपेक्षिते? इति । उच्यते,—अनयोः 'चम्बो'
 द्यावापृथिव्योः 'उत्तानयो.' ऊर्ध्वमेव ह्येनयोः अन्तरा च प्रति-
 धारणीयोऽन्तः प्राणः तत इति उत्ताने द्यावापृथिव्यौ, प्राणेन
 हीने वायुना सूत्रभूतेन विधृते तिष्ठतः, एतयोः द्यावापृथिव्यो-
 र्मुत्तानयो. य एषोऽन्तरिक्षाख्यः 'अन्त.' मध्ये 'योनि.'
 'अत्र' एतस्मिन्नवकाशदानोपकारप्रवृत्ते सति 'पिता'
 "पर्जन्य." द्युलोकाख्यः, द्यौरिव हि रसान् प्राजयति, तस्मात्
 सेवात्र पर्जन्यशब्देन भाष्यकारेणोक्ता । 'दुहितु.' 'पृथिव्या.'
 उपरि 'गर्भे' सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम् 'आधात्' आद-
 धाति, ददातीत्यर्थः । अत्र पृथिव्यैव दुहितृशब्देनोक्ता, सा
 हि द्युलोकात् 'दूरे निहिता' अथवा सा हि द्युलोक
 'दोम्भीति' दुहिता,—सा हि द्युलोकात् पतितमुदकमुपर्जा
 वत्येवादूरे निहिता, दोम्भि वा ॥ एव द्यावापृथिवीभ्याम-
 न्तरिक्षेण चावकाशदानेनानुष्टम्भमाणान्येतान्यस्मादादीनि
 भूतान्युत्पद्यन्त इति एतदनेन मन्वेन मन्त्रदृशाख्यापितम् ।
 अत्र मातृपितृसम्बन्धात् पितृशब्द. पितृर्ध्वेत्युपपत्तिः । पिता
 माता चायमेतदाशासन मन्येत ॥

"शयो.(४८)"—इति । एतदनवगतम् । पञ्चम्यन्त वा
 पष्ठान्तं वा सत् । निगमशेष,—“वहिपद. पितर कुत्वर्षा-
 गिमा वो ह्य्या चक्षया जपध्वम् । त आ गतावसा यन्तमि-
 नाया नुः शयोररपो दधात ॥”—इति (ऋ० म० ७, ६, १०.
 ४) । न चैवं यजमानोऽर्घ्यात्तस्माद् हृदस्यतिपुत्रादर्थमपेक्षते,
 किं कारणम् ? स्वत एव हि ते विधातुं समर्थाः, न च हृद-
 स्यतिपुत्रस्य शयोः मम पितर. किञ्चिदेभि. पितृभि. विधीये

इति । एव पञ्चम्यर्थासम्भव षष्ठ्यर्थासम्भवश्च पश्यन् भाष्यकारः,
 'शयोः'—इत्येकं एद, द्वितीयान्ते द्वे पदे चकार, 'शम्'—इति,
 'योः'—इति च । शमित्यस्य "शमनम्" अर्थे निराह, योरित्यस्य
 "यावनम्"—इति । एव द्वितीयान्तेन परिणाम कृत्वा
 अर्थे निराह,—तथाहि वाक्येन सम्बन्धत इति । कस्य शमन
 कस्य वा यावनम् ? इति पुनः पर्यनुयोगे प्राप्ते "रोगाणाम्"
 "भयानाम्" "च" इत्यध्याजहार भाष्यकार । रोगशमनञ्च
 दधात, भययावनञ्च, शान्तरोगा यथा स्याम, प्रहीणसर्व-
 भयाद्य, तथा कुरुतेत्यभिप्रायः । किमेतावदेव ? नैत्युच्यते,
 —यदपि चान्यत् किञ्चित् 'अपर' अपापम्, तदपि चास्मभ्य-
 संघ 'दधात' दत्तेत्यर्थः ॥ एषमेतत् पदम् एकम्, अर्थासम्भ-
 वाद् द्विधा प्रविभज्य भाष्यकारेण निरुक्तम् । इत्यसम्यर्था-
 सम्भवे सति निर्वचनप्राप्तिरस्येव, तस्यैवा उद्गीयशब्दे,—
 "प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति, याग् गीर्वाचो इ गिर इत्या-
 चक्षतेऽत्र यमन्नेन हीदं सर्वं स्थितम् (छा० ब्रा० ३, ३)"
 —इत्येवमादि, तस्मादुपपद्यते । प्रथमान्तमेव सत् कस्माद्
 द्वितीयान्तत्वेन विपरिणम्यते शयुमिति ? एवमपि न विरु-
 द्ध्यति, तथापि हि न कचिदर्थं उपपद्यते, तस्माद् युक्तमिति ॥
 "रपो रिप्रम्"—इति, अत्र रिप्रशब्दस्य रुप शब्देनार्थसामा-
 न्यात् तत्त्वमुक्तम् । यद्विनास्य 'रिप्रम्' अनेध्यम्, तच्छुध्यतीति
 इ विघ्नायते ॥

"अथापि शयुर्वाहस्यत्व उच्यते" अपि शं, योः,—इत्यनेन
 पदद्वयेन शमनयावने रोगभययोः उच्यते, द्वेधा प्रविभक्तेन,
 अपि यथावस्थितेनैवाविभक्तेन वाहस्ययो वृद्धस्यते पुत्र
 उच्यते, तस्याभ्येतदेव नामेत्यपिशब्दः । "तच्छु योराहणीमहे
 गार्तु यन्नायं गार्तु यंजगत्तये"—इति । "शोमानं गुंयोर्मम-

काय सनवे (ऋ० सं० १, ३, ४, ६) इति, “तच्छ योः मुञ्च
मीमहे (ऋ० सं १, ३, २६, ४)”—इति च निगमौ । इयं
शकरी । शंयोरेव बृहस्पतिपुत्रस्यार्पम् । शंयोर्वाके विनि-
युक्ता । शंयोरात्मात्मभि सम्पाद्य, अथवा शंयोः सकाशा-
दिति केचिन्नान्यन्ते । अनेन कर्मणा ‘शंयोः’ वाकाख्येन
‘तत्’ तदा आभिमुख्येन ‘वृणीमहे’ । किं पुनस्तत् ? ‘गातुं
यज्ञाय’ “गमनम्” अस्मै “यज्ञाय” देवान् प्रति, ‘गातुं यज्ञ-
पतये’ “गमनं” चास्मै “यज्ञपतये” देवान् प्रति । किञ्च,
‘देवी स्वस्तिरस्तु न.’ देवानुग्रहादस्माकं स्वस्तिरस्तु, मा नो
देवाः काञ्चिदापदमुत्पादयन्त्वित्यभिप्रायः । ‘स्वस्ति मातु-
येभ्यः’ मनुष्येभ्योऽपि सकाशात् मा नः काञ्चिदापदस्तु ।
‘ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम्’ गच्छत्वेतद्भेषजम्, भयसादयित्वा कर्म,
यावज्जीवमनवच्छिन्नमविगुणञ्चोर्ध्वगमनयोग्यम् अस्माकम-
स्त्वित्यभिप्रायः । किञ्च, ‘शन्नो अस्तु’ शं सुखं नोऽस्माकं भवतु,
‘द्विपदे’ मनुष्यादिकाय ‘चतुष्पदे’ गवादिकाय च ॥ ‘शयु’
बृहस्पतिपुत्र—इति, एतस्मिन् मन्त्रे विशेषलिङ्गमस्ति, तदन्य-
स्मात् श्रुतिलिङ्गात् कुतश्चिदुपलभ्यमानाद्वा एतावदेव त्वेत्-
स्मात् मन्त्रात् सिद्धम्,—एकमेवेदं पदमविभक्तम् निरुच्यते,
पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा, न यथा पूर्वस्मिन् मन्त्रार्थासम्भवा-
च्छंशुशब्दो विभक्त इति ॥ ५ (२१) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमस्याध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

तृतीय. पादः ॥ ४, ३ ॥

चतुर्थः पादः ॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ १ (२२) ॥

“अदितिः (४८)”-इति । एतदनवगतम् । “अदीना”-
इत्यवगमः । “देवमाता” अभिधेया, ऐतिहासिकपक्षेण,
नैरुक्तपक्षेण पुनर्यान्वैतस्यामविवक्ष्यमाणायां द्यौरित्येवमादीनि
पदानि श्रूयन्ते एतान्येवादितिशब्देनोचन्ते ॥ १ (२२) ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स
पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्च-
जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ इत्यदिते-
र्विभूतिमाचष्ट एनान्यदी नानूति वा । यमे-
रिरे भृगवः । एरिर इतीर्त्तिरुपहृष्टोऽभ्यस्त
॥ २ (२३) ॥

“अदितिर्द्यौः-मदितिर्जनित्वम्” (ऋ० सं० १, ६,
१६, ५) । राहुगणस्य गोतमस्येयमार्षम् । तृतीयसवने सर्व-
स्तीमेवैव, वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य परिधानीयेषा । ‘अदितिः’
एव देवमाता ‘द्यौः’ ‘अदितिः’ अदितिरेव च ‘अन्तरिक्षम्’
‘अदिति’ एव ‘माता’ सर्वभूतनिर्मात्री, ‘सः’ एव च ‘पिता’
पालकः, ‘सः’ एव हि ‘पुत्रः’ सैव हि परितुष्टा सती
स्तीतारं पुरुषो बहूनः पापात् त्रायते, अथवा सैव निष्ट-
णाति, सर्वभूतानां यन्निर्वर्त्तव्यं दातव्यमित्यर्थः । येऽपि चैते
‘विश्वेदेवाः’ सर्वे देवाः, एतेऽपि ‘अदितिः’ एव । ‘पञ्चजनाः’
गन्धर्वादयः ‘अदितिः’ एव । सर्वेषामपि किं बहुना, यावदेतत्
क्लिष्टित् ‘जातं’ च ‘जनित्वं’ च जनिष्यमाणञ्च सर्वमध्येतत्
‘अदितिः’ एव । एवमनेन भगवो ण मन्त्रद्वक् “अदितेर्विभूति-
माचष्टे” देवमातुस्तत् सर्वमप्युपपद्यत एव, माहाभाग्याद्देव-
तायाः । तदुत्तरव वक्ष्यामः । एवमैतिहासिकपक्षेण, नैरुक्त-

पक्षेण पुनः “एतानि” द्युलोकादीनि सर्वाणि “अदीनानि”
अनुपक्षीणानि इति योज्यम्, न ह्येषां जयोऽस्तीति ॥

“एरिरे (५०)”—इति । एतदनवगतम् । “आ ईरिरे”
—इत्यवगमः । “यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसु नाम्ना
पृथिव्या भुवन्नस्य मज्जमना । अग्निं तं ग्रीभिर्हि नुहि स
आ दमे य एको वसो वरुणो न राजति ॥”—इति (ऋ० सू०
२, २, २, ४) । दीर्घतमस इयमार्षम् । जगती । प्रातरनुवाका-
श्विनयोरग्निमारुते च शस्यते । ‘यम्’ अग्निमाभिमुख्येन
ईरितवन्त, प्रेरितवन्तः, स्थापितवन्त इति यावत्, आत्माभि-
प्रेतार्थसिद्धये ‘भृगवः’ । ‘विश्ववेदसु’ सर्ववेदसु, सर्वस्य वेत्तार,
सर्वधन वा । क्व पुन ‘एरिरे’ ? ‘नाभा’ पृथिव्याः नाम्ना
अवस्थितम्, उत्तरवेदिमध्यगतायाः पृथिव्या वेद्या उपरि ।
केन पुनरेरिरे ? ‘भुवनस्य’ उदकस्य ‘मज्जमना’ मननीयेन
वीर्येणाग्नेन अविर्नक्षणेन । किं तस्य ? ‘तमग्निं’ हे यज-
मान । त्वमपि ‘ग्रीभिः’ वाग्भिः स्तुतिस्तुत्याभिः आभिमु-
ख्येन स्थित्वा ‘हनुहि’ प्रेरय । तस्मिन् तस्मिन् कर्मणि
वर्त्तमानमग्निहोत्रादौ, यथा भृगव ईरितवन्तः, तथा ‘स्त्रे
दमे’ स एव गृहे, मा वस्यचिदात्विज्येऽवस्थित इत्यभिप्रायः ।
किलक्षण पुनरग्निमाहिनुहि ? ‘य एको वसुः’ एक एव यो
वसुनो धनस्य दाता । ‘वरुणो न’ वरुण इव, यथा वरुणः
समुद्रान्तर्गतानां धनानाम् इष्टे, एव य सर्वस्येव धनस्य
‘राजति’ इष्टे इत्यर्थः । राजतिरेभ्यर्कर्मसु पठितः,—
“क्षियति (३), राजति (४)”—इति । “एरिरे—इति” “ईर्त्तिः”
अथ धातुर्गतिकर्मा,—“ईर्त्ति (७६), क्षयति (८१)”—इति गति-
कर्मसु पठितम् । स पुनरयमाडोपसर्गेण “उपसृष्टोऽभ्यस्तः”
च, पुनः पुनरीरितवन्त इत्यर्थः ॥ २ (२३) ॥

उत सैनं वस्त्रमधिं न त्रायमनुक्रोशन्ति
 क्षितयो भरेषु । नीचायमानं जसुरिं न
 श्येनं श्ववृद्धाच्छा पशुमच्च यूथम् ॥ अपि सैनं
 वस्त्रमधिमिव वस्त्रमाधिनं वस्त्रं वस्त्रेस्ताशुरिति
 स्तेननाम संस्थानमस्त्रिन् प्रापकमिति नैवक्ता-
 स्तस्यतेर्वा स्यादनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु भर
 इति संग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा नीचायमानं
 नीचैरयमानं नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरुच्चितं
 भवति जस्तमिव श्येनं श्येनः शंसनीयं
 गच्छति । श्ववृद्धाच्छा पशुमच्च यूथम् । श्व-
 द्यापि पशुमच्च यूथं प्रशंसां च यूथं च धनं च
 यूथं चेति वा यूथं यौतेः समायुतं भवति ।
 इन्धान एनं जरते स्वाधीः । शृणाति मन्दी
 मन्दतेः स्तुतिकर्मणः । प्रमन्दिने पितुमदर्चता
 वचः । प्रार्चत मन्दिने पितुमइवो गौर्व्याख्यातः
 ॥ ३ (२४) ॥

“जसुरिः (५१)” — इति । एतदनवगतम् । “जस्तम्” —
 इत्यवगमः । “उत सैनं” — इति निगमः (ऋ० म० ३, ७,
 ११, ५) । वामदेवस्वार्थम् । त्रिष्टुप् । दधिक्रावणे सक्ते ।
 दधिक्रावा चेन्द्र एव, वायुर्वा मध्यस्थानत्वाद् । ‘उत सैनम्’
 नि—३८

अप्येनमिन्द्रम् 'अनुक्रोशन्ति' आभिसुख्येन क्रन्दन्ति, 'आह-
यन्ति । 'चितय' मनुष्या । क ? 'भरेपु' सयामेषु । क्व
पुनरभिक्रन्दन्ति ? 'वस्त्रमयि न' वस्त्रापहर्तारमिव 'ताडुम्'
यथा केचिज्जना कश्चिदस्त्रापहर्तारं ताडुं दृष्ट्वा कश्चिदन्ध-
मालनस्त्राणार्थमभिक्रन्देयुः, एवमेतमिन्द्रम् अभिक्रन्दन्ति
सयामेषु, परैरप्यर्दमानान्स्त्राणार्थमालनः । किञ्च, अपि चैन
ताडुं 'नीचायमान' नीचैर्गच्छन्त 'जसुरि न' जसुरिमिव,
"जसूमिव" 'श्वेन' बहम, स्यायुतन्तुना य एष याजिक इति
प्रसिद्धो राज्ञान्, स हि बद्धत्वादुत्पतितुमत्यर्थं न शक्नोति,
नीचैरेव गच्छति, गत्वा च गणकादीनि द्विनस्ति सत्त्वानि ।
स यथा जनैरभिक्रन्दन्ते, तथा चैनमभिक्रन्दति । आह,—
वमर्यमभिसन्धाय ? इति । उच्यते,—'यवय अष्ट' क्रीर्त्ति-
शाभिसन्धाय, कथं नाम यूयेमहि ? प्रशस्येमहि जितमेभि-
रित्येतमर्यमभिसन्धाय । 'पशुमच्च यूथम्' अनेकपशुजाति-
सयुक्तं पशुयुथमभिसन्धायैतदस्माकं स्यादित्येवमभिक्रन्दती-
त्येव नमस्त्यर्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“वद्य वस्त्रे ” आच्छादनार्थम्
(अदा० आ०), तद्व्याच्छाद्यते । “तायुरिति”—एतत् “सो न-
नाम” “सस्थान” महत्तम् “अस्मिन् पापक” भवति “इति”
एव “नैरुक्ता” मन्वन्ते । “तस्यते वा स्यात्” जयार्थस्य (दि०
प०), उपचीषो अस्मौ भवति, अघार्मिकत्वात्, परलोकमन-
पेक्ष कल्पयति कर्माणि । चितयो मनुष्या । “भर इति
सयामनाम” भ्रियन्ते तस्मिन् योद्धार “हरते वा” जियन्ते
हि तस्मिन् जीवितानि वसन्ति च । “श्वेन शसनीय गच्छति”
शोभत्वात् । “यूथं योते ” तच्च “समायुतं भवति” एकत्र
मित्रोभूत स्तोषुरपबालवृद्धैः पशुभिः । एवमिह नीचायः

भाषे श्येनमिव्यनेन मन्त्रस्थाज्जसुरिर्बह इत्युपपद्यते न द्यवहः
श्येनो नोचैरयते ॥

“जरते (५२)”-इति । एतदनवगतम् । धातोरस्त्रार्थे
प्रहृत्तिरेषानवगमः । “दिवस्परि प्रथम जज्ञे अग्निरुन्मद्
द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्र-
मिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥”-इति (ऋ० सं० ७, ८,
२८, १) । वत्सप्रीभीलन्दनः, तस्येयमापम् । उक्थस्याग्नि-
शपस्थाने विनियुक्ता । ‘दिग्परि’ ‘दिवः’ द्युलोकादित्यर्थः ।
‘प्रथमम्’ अयम् ‘अग्निः’ ‘जज्ञे’ आदित्याकृता । ‘द्वितीयम्’
‘अस्मत् परि’ अस्मदधि, अस्मत्तो जायते, पाधि-
घातना । ‘तृतीयम्’ ‘अप्सु’ अन्तरिक्षलोके वैद्युतात्मना
जायते । “धापः”-इति अन्तरिक्षनामसु पठितम् । नृणां
मनस्ववस्थितैः ‘नृमणाः’ नृषु वा मनोऽस्य, न नृमणाः । योऽय-
मेक एव त्रिषु स्थानेषु जायते, तमेवद्गुणयुक्तं ‘स्वाधीः’ शोभ-
नधीः ‘इन्धानः’ ‘अजस्र’ नित्यं ‘जरते’ स्तौति, यः, स एव
‘स्वाधीः’ सुप्रज्ञ इत्यर्थः । इन्धानो हि किमन्यत् स्तुते कुख्यात् ?
तस्मात् “जरते”-इत्यस्य गच्छस्य “गृणाति”-इत्यर्थ उप-
पद्यते ॥

“मन्दिने (५३)”-इति । एतदनवगतम् । “मन्दते.”
स्तुत्यर्थः । मन्दनीयः स्तुतिमां वैत्यर्थप्रतीतिः । “मन्दति
(१८), शंसति (२५)”-इति स्तुतिकर्मसु पठितम् । “प्रमन्दिने
पितुमदर्चता वच्ची यः कृष्णगर्भां त्रिरहन्नृजिर्वना । अष्ट-
त्यग्रे वृषणं यच्च दृक्षिणं भरुत्वन्तं मुप्यार्य इवामहे ॥”-
इति (ऋ० मं० १, ७, १२, १) । कुत्स्येयमापम् । इन्दीमेषु
तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविहानीयमूक्तस्य प्रथमेषा ।
हे स्तौतारः ! ‘प्राचैत’ प्रकृषेणोच्चारयत, पूजयत । ‘मन्दिने’

मन्दनीयाय, स्तुत्याय, स्तुतिमते वा, इन्द्राय । 'पितुमत्' अन्नसंयुक्तं 'वचः' । 'यः' इन्द्रः, किं करोति ? कृष्णस्य मेघस्य गर्भभूता अपः 'निरहन्' नीचैरहन्, निरगमवर्द्धित्वर्थः । केन ? 'ऋजिष्मना' ऋजुरेवावचितो लक्ष्ये यः स्वगति गच्छति इति ऋजिष्वा वज्र', तेन निरगमयत् । 'अवस्यवः' अवनमात्मनो रक्षणमिच्छन्तः, तर्पणं वा । योऽयमेवम्प्रभाव इन्द्रः, तमिमं 'वृषण' वर्षितारम्, 'वज्रदक्षिणं, वज्रवाहुम्, 'मरुत्वन्त' मरुत्वहितम्, 'सख्याय' सखिभावाय 'हवामहे' तासु तासु क्रियासु आहुयामहे इत्यर्थः ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने पितुमवचः प्राचेत"—इत्येतस्माद्वाक्यसम्बन्धादिन्द्रविशेषणमेतदित्युपपद्यते ॥

"गोः (५४)"—इति । एतदनेकार्थत्वादिह समाह्वानम् । यथा चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्तात् "व्याख्यातम्" । ३ (२४) ॥

अत्रा ह गोरमन्वतु नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।
इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ अत्र ह गोः समसं-
तादित्यरश्मयः खं नामापीच्यमपचितमपगत-
मपिहितमन्तर्हितं वासुच चन्द्रमसो गृहे
गातुर्व्याख्यातः (गातुं कृण्वन्नुपसो जनान्येत्यपि
निगमो भवति) दंसयः कर्माणि दंसयन्तं
एनानि । कुत्साय मन्वन्तश्च दंसय इत्यपि
निगमो भवति । स दताव नैनमश्रोत्यंहतिः ।
स तुताव नैनमंहतिरश्रोत्यंहतिश्चांहश्चाहुश्च
हन्तेनिरूढोपधाद् विपर्ययात् । बृहस्पते

चयसु इत्थियात् । नृहस्यते यच्चातयसि देव-
 प्रीयुं प्रीयति हिंसाकर्मा विद्युते द्यावापृथिव्यौ'
 विद्युवनात् । समान्या विद्युते दूरे अन्ते ।
 समानं समानमानं भवति मावा मानाद् दूरं
 व्याख्यातमन्तोऽततेर्द्धगिति पृथग्भावस्य प्रव-
 चनं भवत्यथाप्युभोर्व्यथे दृश्यते । षट्शतं गया
 षट्शतं गुताशमिषाः । षट्शतं वन्नयाञ्जीर्द्धं षट्शतं श-
 मिषा इति चास्या इति चास्येति चोदात्तं
 प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमुदात्त-
 मन्वोयोऽर्थतरमेनुदात्तम् अस्या ऊ पु ण
 लपं सातये' भुवोऽहे'लमानो ररिवां अजाश्व
 (यवस्यताम'जाश्व) ॥ अस्यै नः सातय लपभ-
 वाहेलमनोऽक्रुध्यन्नरिवान्नातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति
 पूषण माहाजाश्वजा अजना अथानुदात्तम् ।
 दौर्धावुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः यतम् ।
 दौर्धावुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतं शर-
 च्छृता अस्यामोपधयो भवन्ति शीर्णा आप इति
 वाऽस्येत्यस्या इत्येतेन' व्याख्यातम् ॥ ४ (२५) ॥

यत्तुल्यम्, "यथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमस प्रति दीप्यते,
 •—• सोऽपि गौरित्युच्यते,—'यथा ह गौरमन्वतेति' तदु-
 परिहासगम्याम्भामः"—इति, तदिदमुच्यते,—"यथा ह"

मन्दनीयाय, स्तुत्याय, स्तुतिमते वा, इन्द्राय । 'पितुमत्' अन्नसंयुक्तं 'वचः' । 'यः' इन्द्रः, किं करोति ? कृण्वन् मेघस्य गर्भभूता अपः । 'निरहन्' नीचैरहन्, निरगमयद्वि-त्यर्थः । केन ? 'ऋजिग्वना' ऋजुरेवावचितो लक्ष्ये यः स्वनति गच्छति इति ऋजिग्वना वचः, तेन निरगमयत् । 'अवस्यव' अवनमात्मनो रक्षणमिच्छन्तः, तर्पणं वा । योऽयमेवम्प्रभाव इन्द्रः, तस्मिन् 'द्वयण' वपितारम्, 'वज्रदक्षिणं, वज्रबाहुम्, 'मरुत्वन्त' मरुत्सहितम्, 'सख्याय' सखिभावाय 'हवामहे' तासु तासु क्रियासु आह्वयामहे इत्यर्थः ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने पितुमद्वचः प्रार्चते"—इत्येतस्मादाकाशसम्बन्धा-दिन्द्रविशेषणमेतदित्युपपद्यते ।

"गौ (५४)"—इति । एतदनेकार्थत्वादिह समाख्यातम् । यथा चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्तात् "व्याख्यातम्" ॥ ३ (२४) ॥

अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।
इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ अत्र ह गोः समस-
तादित्यरश्मयः खं नामापीच्यसपचितमपगत-
मपिहितमन्तर्हितं वासुच चन्द्रमसो गृहे
गातुर्व्याख्यातः (गातुं कृण्वन्नुषसो जनायेत्यपि
निगमो भवति) दंसयः कर्माणि दंसयन्त
एनानि । कुत्साय मन्मन्त्रश्च दंसय इत्यपि
निगमो भवति । स त्वताव नैनमत्रोत्थं हतिः ।
स तुताव नैनमंहतिरत्रोत्थं हतिश्चांहश्चाहुश्च
हन्ते निरूढो प्रधाद् विपरौतात् । बृहस्पते

चयसु इत्यियोरुम् । बृहस्पते यच्चातवसि देव-
 पीयुं पीयतिर्हिंसाकर्मा विद्युते द्यावापृथिव्यौ
 विद्यवनात् । समान्या विद्युते दूरे अन्ते ।
 समानं सम्मानमात्रं भवति मात्रा मानाद् दूरं
 व्याख्यातमन्तोऽततेर्द्धगिति पृथग्भावस्य प्रव-
 चनं भवत्यथाप्युभोत्यर्थे दृश्यते । ऋध्वगया
 ऋध्वगुताशमिठाः । ऋध्वन्नयात्तीर्द्धध्वन्नश-
 मिठा इति चास्या इति चास्येति चोदात्तं
 प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरसुदात्त-
 मल्पोयोऽर्थतरसनुदात्तम् अस्या ऊ पु ण
 उप सातये भुवोऽहेलमानो ररिवा अजाश्व
 (अवस्यतामजाश्व) ॥ अस्यै नः सातय उपम-
 वाहेलमनोऽक्रुध्यन्नरिवान्नातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति
 पूषण साहाजाशवाजा अजना अथानुदात्तम् ।
 दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ।
 दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतं शर-
 च्छृता अस्याभोपधयो भवन्ति शीर्णा आप इति
 वाऽस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (२५) ॥

यत्तत्तम्, - "अथाप्यस्यैजो ररिवाऽऽमम प्रति दीप्यते,
 •—• सोऽपि गौरित्त्वुच्यते,—'अथा इ गौरमन्वतेति' तदु-
 परिष्टादाग्याम्यामः"—इति, नदिदमुच्यते,—"अथा इ"

—इति । गीतमस्य राहुगणस्वियमार्षम् । अग्निचयने चन्द्र-
कोपधाने विनियुक्ता । ‘अथा इ’ अत्रैव, एतस्मिन्न-
मण्डले ‘गो.’ सुपुञ्जस्यैकस्य सूर्यरश्मेः, इतरे सूर्यरश्मयः
‘अमन्वत’ अमन्यन्त, समनुज्ञातवन्त इत्यर्थः । किं पुनस्तत्
सममन्यन्त ‘नाम’ नमनं प्रह्वणमवस्थानमित्यर्थः । ‘कुतः ?
‘त्वष्टुः’ आदित्यस्य स्वभूता रश्मयः सममन्यन्त । कथं तस्य
नमनं तत् सममन्यन्त ? इति ‘अपीचम्’ “अपगत” तत्रैव
चन्द्रमण्डलेऽन्तःप्रविष्टस्य यदवस्थानान्तरं तत् सममन्यन्त ।
अथवा अपीचमिति “अप” एव सूर्यमण्डलात् चन्द्रमण्डले
“चितम्” अपीचम् । अथवा अपीचम् “अन्तर्हितम्”
इत्यर्थः, “प्रतीचम् (५), अपीचम् (६)”—इति अन्तर्हित-
नामसु पठितम् । क्व पुनरन्तर्हितस्यान्यत्रावस्थानम् ? इति
‘इत्या चन्द्रमसो गृहे’ अमुष्मिच्चन्द्रमण्डले इत्यर्थः ॥

“गातुः (५५)”—इति । “व्याख्यात.” “गमन यज्ञपतये”
—इत्यत्र ॥

“दसयः (५६)”—इति । एतदनेकेषां कर्मणा अभिधा-
नम् । तानि हि दंसयन्त्युपचयन्ति कर्मकराः । “तव त्व
इन्द्र सख्येषु वङ्गय ऋत मन्वाना व्यददिर्बलम् । यत्रा
दशस्यन्नपसो विणवप. कुक्षाय मन्त्रं च्छाय दंसयः ॥”—इति
(ऋ. स० ८, ७, २६, १) । अङ्गस्यौरवस्वियमार्षम् । हे ‘इन्द्र’
‘तव’ ‘त्वे’ ‘वङ्गय.’ वीढारोऽम्बा, ‘सख्येषु’ समानस्थानेषु
कर्मसु वर्त्तमानाः, इदमेव हि भवतः कर्म, मेघो विदारयि-
तव्य इति, एतदेव तेषामपि समानस्थानत्वम् । ‘ऋतम्’
उदकमस्मिन्नस्तीति, एवमेतं ‘मन्वाना.’ । किमकुर्वन् ?
‘व्यददिर्ब.’ विदारितवन्तः ‘बल’ मेघ काले काले । ‘यत्र’
यस्मिन् मेघे विदारिते ‘दशस्यन्’ दशस्यन्ति ‘उपस.’

माध्यमिकाः एकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनम् । किं दग्ध्यन् ?
 'अप.' 'अष्टः च' अहिनिवासिन्य, मेघनिवासिनोरित्यर्थः ।
 ताश्च दीर्यमाणाः 'रिणन्' आगच्छन्, पृथिवीलोकम् । तदे-
 तत् सर्वमपि युष्मदख्यै क्रियते । किं पुनरर्थमुद्दिश्य त एव
 कुर्वन्ति ? 'मन्वान्' मन्यमानाः, 'कुत्साय' पृथिवीं क्लन्तते,
 कृषीवलाय, 'दसयः' लुपिकर्माणि सफलानि कर्तुम् । अत्र
 'दसयः'—इत्येतेन शब्देन "कर्माणि" उक्तानि । दासैः कर्म-
 करैः, 'दस्यन्ते'—इति कृत्वा कर्मकरा दासा इति । बाहु-
 ल्याद् भाष्यकारेण नोदाहृतः ॥

"तूताव(५७)"—इति । एतदनवगतम् । "तूताव" इत्यव-
 गमः । "यस्मै त्व मा यजसे स साधत्यन्वा चेति दधते सुवी-
 र्यम् । स तूताव नैवमश्रोत्य हृतिरग्ने सुख्ये मा रिपामा
 व्यं तव ॥"—इति (ऋ० सं० १, ६, ३०, २) । कुत्सख्येय-
 मार्षम् । महाव्रते आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते
 शस्यते । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'यस्मै' यजमानाय 'त्वम्'
 'आ' आह्वय 'यजसे' देवान्, होतृत्वेऽवस्थितः । 'स' एव
 'साधति' साधयत्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम् । किञ्च, स एव 'अनवा'
 अप्रत्युत, अनाशितः कश्चिदन्यम्, स्वेनैव महिमायुक्तः । 'चेति'
 निवसति, युष्मदनुग्रहात् । स एव 'दधते' धारयते 'सुवीर्य'
 शोभनमात्मनो वीर्यम् । स एव 'तूताव' वर्हते, प्रजाधनय-
 शोभिः, 'न' च 'एनम्' अहति, अपि पापमपि सम् "अश्रोति"
 आप्नोति । हे भगवन्नग्ने ! यः त्वमेवमतिमहानुभाव, तस्य
 'तव' 'वय' 'सग्ये' सखिभावे, परिचरणकर्मणि वर्त्तमानाः
 'मा रिपाम' मा केनचिच्छिद्येमहि ॥ एवमयमव "तूताव"
 —इति शब्दः 'यस्मै त्वमा यजसे'—इत्येवमादीना पदाना
 मध्ये श्रूयमाणो हृदयरथमुपपद्यते ॥ "अहतिथ अहय अहुय"

—इत्येते शब्दाः “इत्ते” “निरुढोपधात् विपरीतात्”
अकारमुपधातोर्निष्कृष्यादौ क्त्वा, ततो हकारनञ्जारी
विपर्ययेण भवत ॥

“चयसे (५८)” —इति । एतदनवगतम् । “चातयसि” —
इत्यर्थप्रतीति । “ये त्वां देवोच्चिक मन्यमाना पापा भद्र
सुपुञ्जीवन्ति पुञ्जा । न दूष्ये अनुददामि वाम बृहस्पते
चयम् इत् पियारुम् ॥” —इति (चं० स० २, ५, १२, ५) ।
अगम्यस्य मेवावरुणस्येयमार्षम् । हे ‘बृहस्पते !’ ‘देव’
दानादिगुणयुक्त । ‘ये’ यजमाना त्वाम् ‘उत्तिकम्’ उत्सा
विष्णु भोगाना ‘मन्यमाना’ दातैव केवल भोगानाम, अथ
मार्जवेन न प्रत्युपकारार्थित्वेव मन्यमाना, ‘पापा’ अप्रत्यु-
पचिकोर्यव ‘उपजीवन्ति’ एव केवल, न क्रियया प्रत्युपकार
कुर्वन्ति, ‘भद्र’ भन्दनीय स्तुत्यम् अपि च ‘पञ्जा’ प्राजित
धना सन्त, न दरिद्रा । किं तेभ्य ? इति ‘न दूष्ये’ न
न तेभ्य एवलक्षणैभ्य, दुर्ज्ञैभ्य, पापबुद्धिभ्य, स्वार्थप्रधानेभ्यः
त्वम् ‘अनुददामि’ ‘वाम’ वननीय धनम् । किं तर्हि ?
‘यस्तादृशी जन’ ‘पियारु’ देवपीयु, देवहिमिता, अभाग
प्रधान न यथा देवानाम्, त ‘चयसे’ “चातयसि” नाग्रयमि ।
य एव ऋद्धधानो यथा, तस्मै देवान् यजते अनुददामि वामम्,
यस्मात् त्वमेव करोषि, तस्मात् ते पापबुद्धय त्वा मम्यञ्च न
पश्यन्तीत्यभिप्राय । यो हि दुर्बुद्धि देवपियारु तस्य किम्
न्यत् चातनादृते स्यात् ? चात्य एवामी ॥ तस्मात् ‘चयसे’ —
इत्येते शब्दाः, “चातयसि” नागने इत्येवमवस्थापितं नाश
नार्थो भवतीत्युपपद्यते, “चातयसिर्नाशने” —इति हि वक्ष्यति ।
लोकैषि च प्रसिद्ध देशादुच्चातित इति । तस्मादुपपद्यते ॥

“वियुते (५९)” —इत्येतेकमेव समस्तयोर्द्वयोरपि यावा

पृथिव्योरभिधानम् । “वियवनात्”—इति निर्वचनम् । यौति-
 मित्यणार्थं (अदा० प०) तस्योपसर्गसामर्थ्याद्विपर्ययेणार्थी
 भवति, विमिश्रीभूते इत्यर्थः । “इमे वै सहास्ता ते शम्या-
 माव न्यैतामिति ह विज्ञायते” । “ममान्या वियुते दूरं अन्ते
 ध्रुवे पदे तस्यतुर्जागरुके” । उत स्वसारा युवती भवन्ती
 आदुं ह्रुवाते मिथुनानि नाम ॥”—इति (ऋ० स० ३, ३, २५,
 २) । विश्वाभित्तस्योपसर्गम् । वैश्वदेवे सूक्ते । ‘समान्या’
 समान्यावेते द्यावापृथिव्यो, समानपरिमाणे । ‘वियुते’ च
 विमिश्रीभूते । ‘दूरं अन्ते’ च, न हि द्यावापृथिव्योरन्तो-
 पलञ्चिरस्ति । ‘ध्रुवे पदे’ सप्तम्येकवचनम्, अन्तरिक्षविष-
 यम्, ध्रुव शश्वतम्, एतस्मिन् पदे आधारभूते, अन्तरिक्षस्य
 अयो नास्ति, प्रतिदन्दाभावात्, तच्चैतयोर्द्यावापृथिव्यो
 प्रतिष्ठा, तस्मिन्नेते ‘तस्यतु’ स्थितवन्तौ । सर्गादारभ्य ‘जाग-
 रुके’ जागरणशीले, स्व स्वमधिकार प्रति । ‘उत’ अपि
 चैते ‘स्वसारी’ भगिन्यौ, सद्भात्पत्तित्वात् । ‘युवतीभवन्ती’
 सन्निथीभवन्त्यौ, अरस्परसन्धोगेन । ‘आदु उ ह्रुवाते मिथु-
 नानि नाम’ इति । अथैवमेते ‘वियुते’ च सन्निथीभूते च
 सन्तौ, द्यावापृथिव्यौ, ह्रुवाते इव, प्रथयत इव, स्तोतृणा ‘नाम’
 नामानि, आत्मन ‘मिथुनानि’ द्विवचनसम्बद्धानि स्तुतिना-
 मभिः,—“क्षधे (१), पुरन्धी (२)”—इत्येवमादिभिरिति ॥
 एवमेतस्मिन् मन्त्रे ‘वियुते’—इत्यस्य पदस्य द्यावापृथिवी-
 विशेषणत्वम्, द्यावापृथिवीशब्दस्यात्राध्याहाय्यं, ‘दूरं अन्ते’—
 इत्येवमादीनां तथोपपत्तिदर्शनात् ।

“क्षधक् (६०)”—इति । अनेकार्थम् । “क्षधगिति पृथ
 भावस्य प्रवचनं भवति” पृथक्त्वमेव पृथग्भावः, तस्येदं प्रवचनं
 भवति, सोऽनेन प्रोच्यते इत्यर्थः । “यदिन्द्रं द्विवि पाय्यं यदृ-

धुग् यद्वा स्वे मदने यत्र वासि । अतो नो यज्ञमवसे निङ्कु-
त्वान् मजोषाः पाहि गर्बणो मरुद्भिः ॥” —इति (ऋ० सू०
४, ७, १२, ५) । भरद्वाजस्येयमार्यम् । पृष्ठपञ्चमेषु ऋग्-
मन्त्रत्वतोये निविधानोये सूक्ते शस्यते । ‘हे भगवन् ! ‘इन्द्र !
‘यत् यदि त्वं ‘दिवि’ द्युलोके ‘पार्ये’ पारणीये स्थानेऽव-
स्थितः, ‘यदधक्’ यदि ऋधक् पृथगिव इत्यर्थः । ‘यद्वा’ यदि
वा ‘स्वे मदने’ अन्तरिक्षलोकेऽवस्थितः । ‘यत्र वासि’ क्वचिद-
न्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः, को हि तत्त्वतो वेद, तव स्थान यत्रा-
सोति । किं बहुना, यत्र यत्रासि अवस्थितः, ‘अतः’ आगत्य
‘यज्ञम्’ ‘अवसे’ रक्षामि । ‘नियुत्वान्’ वायुर्भूत्वा । यस्त्वमेव-
अभावः, त्वा तु ब्रवीमि,—हे ‘गर्बणः’ गीर्भिः सम्भजित ।
स हि मृतीः सम्भजति, मृतिभिर्वा सम्भज्यते, ‘मजोषाः’,
महजोषण. समीति, ‘मरुद्भिः’ पित्रैतं सोममस्यत्प्रत्तम् ।
एवमेके पृथग्भावीदाहरणमेतन्मृचं ध्याचक्षते ॥

अपरे पुनर्य एवैष भाष्यकारेण निगमः पठितः,—“ऋध-
गया” —इति, अत्रैवैतौ हावष्यर्थाविति मन्यन्ते, तथापि दर्श-
यिथ्यामस्तस्यामेवर्चि “अथापि” अथमेवमृधगिति शब्दः
कदाचित् “ऋधोत्यर्थे” अपि “दृश्यते”—“ऋधगया ऋधगुता-
र्गमिहा.” इत्यस्मिन् मन्त्रे । “वयं हि त्वा प्रयति यज्ञे
अस्मिदग्ने होतारमहर्षीमहोह । ऋधगया ऋधगुतार्गमिहाः
प्रज्ञानन् यज्ञमुपवाहि विद्वान् स्राष्टा ॥” —इति (य० या०
स० ८, २०) । समिष्टयज्ञुषु सौमिकेषु पिनियुक्ता । तत्र चोक्तम्,
—“एतौ विश्वामित्रो यज्ञस्यारणी अपश्यत्”—इति । हे
भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘यत्’ प्रयोजनमुद्दिश्य ‘अद्य’ ‘प्रयति’
प्रोक्ष्यति एतस्मिन् ‘यज्ञे’ ‘वयम्’ ‘अहर्षीमहि’ हतवन्तः
‘होतार’ त्वाम् । “अग्निर्देवो देव्यो होता”—इति श्रूयते ।

किं पुनस्तत् प्रयोजनम् ? इति । कथं नामाख्यमध्यवदानं
 मानं हुतं देवताहृत्तिसमर्थं बहु कुर्यादशान्तमपि च यद्
 विगुण यज्ञस्य किञ्चित् तच्छमयित्वा ससृजमेव कुर्यात् ?
 इति, तच्चोभयमपि यथागान्धमेवास्माकं त्वया कृतम्, अत
 इदानीं परिसमाप्ते एतस्मिन् यज्ञे प्रत्यभाषसे अस्माभिः,—
 ‘ऋधगयाः’ त्वम्, अख्यमपि हुतम् अस्माभिः हविः, ‘अथक्’
 एव ऋद्धमेव, देवताहृत्तिसमर्थं बहु कुर्वन् ‘अयाः’ त्वं यागम-
 कार्पोरित्यर्थः । किञ्च, ‘ऋधगुताशमिष्ठाः’ अपि च यदपि
 किञ्चिद्विगुणम् अकार्षं, वयमेतस्मिन् यज्ञे, तदपि सर्वमेव
 ससृज सगुणमेव कुर्वन्, पापमस्य यज्ञस्य अशमिष्ठाः स्विष्टक-
 रूपेण शमितवानसि । यस्त्वमेतदकार्पोरस्माकमेतस्मिन् यज्ञे,
 तं, त्वां ब्रवीमि,—एतदेव मयैतेषां कर्तव्यमित्येतत् ‘विद्वान्’
 ‘प्रजानन्’ प्रकर्षेण ज्ञानन् अस्माकमात्मन उपरि भक्तिं पुनः
 पुनः ‘उपयाहि’ उपागच्छ ‘यज्ञम्’ ॥ एवं तावदेकेषाम् “ऋध-
 गया., ऋधगुताशमिष्ठाः”—इत्येतौ हावपि “ऋधक्”-
 शब्दौ ऋधोत्वर्थान्नैव । एतस्मिन्नर्थे, ऋधक्छब्दस्य पृथ-
 ग्भावार्यत्वे “यदिन्द्रं द्विवि पाथे यद्धक्”—इत्येतदुदा-
 हरणम् । अन्ये पुनर्मन्थन्ति,—“ऋधगया, ऋधगुताश-
 मिष्ठाः”—इत्येतयोरिव ऋधक्छब्दयोः पूर्वः पृथग्भावार्यः,
 उत्तर ऋधोत्वर्थ इति । तदेतदुपपद्यते, मित्याख्यपि
 हवीपि हुतानि सन्ति, त्वमग्ने ऋधक् पृथगेव कृत्वा
 ततो देवानयाच्चीनं ते समोहोऽस्तीत्यभिप्रायः । ‘ऋधगुता-
 शमिष्ठाः’—इत्येव यथाव्याख्यात एव । पूर्वस्वर्थः साधी-
 यान्, यत्र हावप्येतादृधोत्वर्थान्नैव,—“ऋधगया” “ऋधगुता-
 शमिष्ठाः”—इति । किं कारणम् ? “यथाप्युधोत्वर्थे ह्यन्ते”
 —इति एवमुपपन्नस्य भाष्यकारेण ततोऽयमुपात्तो नैगमः,—

“अर्धगया अर्धगुताशमिठा।”—इति, एवञ्च, निरुक्तम्—
 “अर्धवचयाचीर्द्धवचशमिठाः”—इति । तस्मात् चाव-
 प्रेताहृष्टीत्यर्थावित्येतदेव साधीयः ॥

“अस्याः (६१)”—इति, “अस्य (६२)”—इति च । पद-
 हय स्त्रीपुंसविषयम्, स्वरक्षतात् विशेषात् प्रधानाभिधायि वा
 भवति । आह,—कथम् ? इति उच्यते,—“उदात्तं प्रथमा-
 देशे” । प्रथम इति मुख्यनाम, मुख्यं प्रधान उच्यते, प्रधानं
 कश्चिदर्थमभिदधत् एतद् इयमुदात्तं भवति । “अनुदात्त-
 मन्वादेशे” । प्रधानमर्थमनु यो वर्त्तते गुणभावेन तस्यैतत्
 पदहयमन्वादेशे वर्त्तमानमनुदात्तं भवति । आह,—कस्मा-
 देतत् पुनरुदात्तं प्रधाने वर्त्तमानमनुदात्तमप्रधाने ? इति ।
 उच्यते,—लोकैऽपि हि यत् “तीव्रार्थतरम्” उक्तृष्टार्थप्रधान-
 तरं तत् “उदात्तम्”—इति प्रसिद्धम्, तद्यथा,—उदात्तमेतत्
 कुक्षमिति । “अख्यीयोऽर्थतरमनुदात्तम्” अख्यीयसार्थेन यद्युक्तं
 भवति तदनुदात्तमुच्यते, अप्रधानमित्यर्थः । उदाहरणैरेवा-
 नयोर्विभागं दर्शयति,—“अस्या ऊ पु ण उप सातये भुवोऽ-
 हेऽक्षमानो ररिव्वा अजाश्च अकृष्णतामजाश्च । ओपु त्वा
 वहतोमहि स्तोमभिदंश्च सापुभिः न हि त्वा पूषन्तिमन्त्र
 आष्टणे न ते सुख्यमपङ्गुवे ॥”—इति (ऋ० सं० २, २, २,
 ४) । परुच्छेपस्यार्थम् । अतिच्छन्दाः । ‘ऊ’—इति, ‘पु’—
 इति, ‘ण’—इति पदानि । ‘अस्याः’ ‘अस्यै’ ‘सातये’ लक्ष्ये ।
 कथं नाम वयमर्थमभिप्रेतं लभेमहि ? इत्येतमर्थमुद्दिश्य,
 हे ‘पूषन’ ! अस्माकं सुष्टु ‘उप’ समीपे ‘भुवः’ भव । त्वयि
 सञ्चिह्नष्टे त्वदनुपहादेतमर्थं लभेमहीत्यभिप्रायः । कथं पुन-
 रूपभव ? ‘अहेतमानः’ अकृष्यन्, सर्वे हाभ्यर्थ्यमानः कृष्ण-
 तीत्यभिप्रायः । ‘ररिवान्’ दानवान्, दानाभिप्रायसयुक्तेन

चेतसा उपभव । 'अजाश्व' "अजनाश्व" गमनाश्व, छागाश्व
 वा 'श्वस्यताम्' अस्माकं धनमिच्छतां भव, "अजनाश्व"
 छागाश्वेत्यर्थः । किञ्च, 'शोषु त्वा वहतीमहि' । 'आ' 'उ'
 'यु'—इति पदानि । 'आ वहतीमहि' त्वां सुष्ठु आभि-
 मुच्येन आत्मनो वर्तयामहे । केन ? 'स्तोत्रैः' स्तोत्रैः ।
 'स्तोत्रैः' । 'दस्म' हे दस्म ! दर्शनीय ! अथवा दान्त !
 साधुभिः शोभनैरित्यर्थः । किञ्च, 'न द्वि त्वा' नैव त्वां दर्श-
 नीयम् अतीत्य साधुतरां कश्चिदप्यन्यामहं देवतां मन्ये, हे
 'आष्टणे' आगतदीप्तो ! त्वद्गण एवाहमस्मीत्यभिप्रायः । किञ्च,
 'न ते' न चाहं तव 'सख्य' सखिभावं कदाचिदपि 'अपङ्गुवे'
 कृतज्ञो ह्यहमित्यभिप्रायः । एवमव सातिः प्रधानेति कृत्वा
 "अस्याः"—इत्येतत् पदमन्तोदात्तम् । अन्तोदात्तमपि च
 सदुदात्तमित्युक्तं भाष्यकारेण, एकदेशस्योदात्तत्वात् ।

"अथ" पुनर्यस्मिन् "अनुदात्तम्" एतत् पदं सुषभूतार्था-
 मिधायि भवति । तस्यैव निगमः,—“पुनः पत्नीमग्निरदा-
 दायुषा सह वर्चसा । दीर्घायुरस्य यः पतिर्जीवति शरदः
 शतम् ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४) । सूर्याया आर्षम् ।
 विवाहे विनियुक्ता । पित्रा पूर्वमेतां दत्तां सती कन्यां पत्नीं
 पुनरग्निरदात्, 'आयुषा सह वर्चसा' तेन सह एतस्मिन् वैवा-
 हिके कर्मणि अग्निसन्निधिमंस्काराद् भार्यात्वमुपजायते
 इत्येतदपेक्ष्य पूर्वदानात् पुनर्दात्वमुच्यते । तदेवमस्या
 दत्ताया एतदाशास्त्रहे,—“योऽस्याः पतिः” सः 'दीर्घायुः'
 अस्त्विति । यतो विशेषयन् ब्रवीमि,—“जीवतु सः शरदः
 शतम्”—इति । शरदि दुर्जीवाः, रोगभूयस्त्वात्, अतएव-
 माशास्यते शरच्छतं जीवत्विति ॥ एतस्मिन् मन्त्रे भर्तृशक्त्या-
 संयोगे सति भर्तव प्रधानम्, तस्य ह्यायुराशास्यते । तस्य

नक्षत्रार्था पत्नी । तस्मात् “दीर्वायु” अस्या य पतिः—इति,
एतदनुदात्तम् ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—“शरत्” “अस्यां” हि “श्रुताः” पत्नाः
“श्रीपद्यो भवन्ति”—इति, “शोर्णा आप इति वा” वर्षासु
हि प्रवृत्तानि स्रोतासि शरदि विशीर्यन्ते । “अस्य—इति”
एतत् पद पुत्रियम् पश्यन्तं “अस्या—इत्येतेन” स्त्रीविष-
ये पदेनैव “व्याख्यातम्” ॥ ४ (२५) ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता
मध्यमो अस्यन्नः । तृतीयो भ्राता घृतष्टो
अस्याचापश्यं विशपतिं सप्तपुत्रम् ॥ अस्य वामस्य
वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्हीतुर्हीतव्यस्य तस्य
भ्राता मध्यमो अस्यशनो भ्राता भरतेर्हरति-
कर्णशो हरते भागं भर्त्सव्यो भवतीति वा तृती-
यो भ्राता घृतष्टो अस्यायमग्निस्तचापश्यं
सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विशपतिं
सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पस्यापुत्रमिति वा सप्त सृष्टाः
सङ्घुया सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ॥५ (२६)॥

यदेवोक्तम् “उदात्त प्रथमादेशे, अनुदात्तम् अन्वादेशे”—
इति तदेवात्रापि लक्षणमित्यभिप्रायः । उदाहरणमात्रं प्रद-
र्शयति,—“अस्य वामस्य ०—० सप्तपुत्रम्” । अस्यवामीयमेवेदं
मुक्तम् । दीर्घतमस्य आर्षम् । तार्क्षीयमथने महाव्रते वैश्व-
देवे शस्त्रे शस्यते । ‘अस्य’ सूर्यस्य ‘वामस्य’ “वननी-
यस्य” स्तुतिभिः, ‘पलितस्य’ “पालयितु” अथ हि सर्व-

भवेदं जगत् पालयति । 'होतुः' "ह्यातव्यस्य" आह्वाना-
हस्य । आह, — अस्य किम् ? इति । उच्यते, — योऽय-
मेवलक्षणः 'तस्य' 'भ्राता' 'भागहर्ता' "भक्तव्यो वा" उट-
केन, 'मध्यमः' मध्यमस्थानः 'अस्ति' विद्यते । कतमः ?
योऽयम् 'अग्निः' "अशनः" व्यापनो वायुरित्यर्थः, स हि द्युलो-
कादादित्येनोदकेन भ्रियते, हरति चोदकं द्युलोकात् ।
'हृतीयः' 'अस्य' वायोः 'भ्राता' हविर्भागहर्ता वा, ऐन्द्रान्
हविषि मंस्तुतो वा 'दृतेपृष्ठः' दृतेन सृष्टः, आज्यसृष्टः,
"अयम्" एव "अग्निः" पृथिवीस्थानः । 'सहस्रिणः' वायोः,
मर्वष्मादि वायुः वलषान् । अथवा सहस्रमस्य नियुक्त-
मश्वानामस्तीति सहस्री वायुः, "आ नो नियुङ्गिः श्रुतिनीभि-
रध्वर सहस्रिणीभिः"—इति (ऋ० सं० २, १, २४, ३) ।
श्रूयते वायव्ये मन्त्रे । वायुः, आदित्यः, अग्निः,—इत्येवं परि-
संग्रहाय वायोभृतीयोऽग्निर्भवति, वायुरपि च ज्योतिरेव,
"वायुना ज्योतिषा"—इति विज्ञायते । तवैतस्मिन् वेधा
विभक्ते ज्योतिषि, प्रधानत्वेनैतमेवाहमपश्यमिति । 'विश्व-
पति' विश्वस्य सर्वस्य जगतः पालयिनारम् । कतमम् ? य
एषः 'सप्तपुत्रः' सूर्य एतमेवाहमत्र प्रधानेनापश्यमित्येवमेत-
स्मिन् मन्त्रे सूर्यः प्रधानः, सृष्टे सूर्याधिकारात्, तस्मात्
'अस्य वामस्य'—इत्येषः "अस्य"—शब्द अन्तोदात्तः ।
वायुरवाप्रधानम्, तस्मात् 'हृतीयो भ्राता दृतेपृष्ठः अस्य'—
इत्येषः "अस्य"—शब्दोऽनुदात्तः । एवमेकस्मिन्नेवास्मिन्
मन्त्रे उदात्तानुदात्तावेतौ "अस्य"—शब्दौ प्रधानाप्रधानविष-
यावित्येकमेवोदाहरणम् ॥

आह,—'हृतीयो भ्राता दृतेपृष्ठो अस्य'—इत्यनेन "अस्य"-
शब्देन सूर्य एव कस्मात् सन्बध्यते ? अपि च "हृतीय"-शब्दस्य

प्रकृतानुक्रमाविरोधेनैवमेव सुखतरा योजना भविष्यति ।
 उच्यते,—‘अस्य वामस्य’—इत्येतदन्तोदात्तं पदमितरदन्तत्
 ‘तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठः अस्य’—इति प्रधानरूपमेव मत्
 पूर्वणानुदात्तमिति स्वरस्रुताद्विशेषार्थकृतेनापि विशेषेण
 भवितव्यमित्यप्रधानार्थाभिधायिना विशेषः प्रतीयते । आदि-
 त्यमंस्तवात् सूक्ते वायुद्यावाप्रधानं, प्रकृतादादित्यात् वस्त्राद्वा-
 युविषयमेवेदम् अस्येति द्वितीयपदमनुदात्तं सम्यक्षति । अतः
 सुतरामुपपन्नं भवति “उदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे”
 —इत्यत्र प्रथमादेशान्वादेशशब्दाभ्यां प्रधानाप्रधानानुच्येते
 इति । अन्ये तु मन्यन्ते,—प्रथमादेशो नाम प्रारम्भः, तत्र
 यदुदात्तं, तदुदात्तं भवति, प्रधानार्थतरमुदात्तत्वेनैव लक्ष-
 णेन । तद्यथा,—“अस्या ऊ पु णः (ऋ० म० २, २, २, ४)”
 “अस्य वामस्य (ऋ० मं० २, ३, १४, १)”—इति । अन्वादेशो
 नाम, अन्यस्य पदस्य पद्यादादेशः, तत्र वर्त्तमानमनुदात्तं
 भवति । पदात् पदस्य निघातो भवतीति हि लक्षणविदो-
 ऽपि हुवते । तेषानुदात्तत्वेनैव लक्षणेनाल्पीयोऽर्थतरमप्रधा-
 नार्थतरं भवति । तद्यथा,—“द्विर्घायुर्या यः पतिः (ऋ०
 स० ८, ३, २०, ४)” “तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ० सं०
 २, ३, १४, १)”—इति ।

आह,—कथं सप्तमपुत्र आदित्यः ? इति । उच्यते,—
 “सप्तमो ह्यसावादित्यः पुत्रः”—इत्येवमेतिहासिका मन्यन्ते ।
 ब्राह्मणेऽपि च,—“मृतपितरमण्डमवापद्यत, तस्मिन्नादित्यः
 सप्तम इन्द्रोऽष्टम इति च विज्ञायते” । अथवा सप्तसंख्याका
 युक्ता अस्य रश्मयः पुत्रा, तेनापी सप्तपुत्रः । अथवा नैव संख्या-
 भिप्रायमेतत् सप्तपुत्र इति । आह,—कथं तर्हि ? इति ।
 उच्यते,—“सर्पणपुत्रमिति” एवम्, सर्पणा हि तस्य रश्मयो

सुहृत्तमप्यनवस्थाधिनी यस्य पुत्रा सोऽयं सप्तपुत्र । “सप्त
सप्ता सख्या” । पङ्क्य । सकाशात् । एव मत्सख्योपेता,
सर्पणक्रियायोग्या वा एत एव “आदित्यरश्मय” आदित्यस्य
पुत्रा “इति” मन्त्रविद् “वदन्ति” मन्यन्ते ॥ ५ (२६) ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो
वहति सप्तनामा । त्रिणाभि चक्रमुजरमनुर्व
यत्र मा विश्वा सुवनाधि तस्युः ॥ सप्त युञ्जन्ति
रथमेकचक्रमेकचारिणं चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा
क्रामतेर्वैको अश्वो वहति सप्तनामादित्य,
सप्ताश्वै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैन
मृपथः स्तुवन्तीति वेदमपौतरन्नामैतस्माद्देवा-
भिसन्नामात् सवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धं च्छि-
नाभिचक्रं चतुः संवत्सरो ग्रीषो वर्षा हेमन्त
इति संवत्सर. संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि ग्रीषा
ग्रस्यन्तेऽस्मिन्ना वर्षा वर्षेत्वासु पर्जन्यो हेम-
न्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिगोतेर्वाजर-
मजरगधर्माणमनर्वसप्रत्युतमन्यस्मिन् यवेजानि
सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्व-
मात्राभिः स्तौति पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमान
इति पञ्चर्तुतथा पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति च
ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन पलर

आहुरर्पितमिति षडृतुतया चराः प्रत्युता^१
नाभौ षट् पुनः सहतेः । द्वादशारं नृहि^२
तञ्जराय । द्वादश प्रधयञ्चक्रमेकमिति मासा-
नां मासा मानात् प्रधिः प्रहितो भवति । तस्मिन्
स्राकं त्रिंशता न शङ्खवोऽर्पिताः षष्टिर्न चला-
चलासः । षष्टिश्च ह वै त्रौणि च शतानि
संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ।
सप्त शतानि^३ विंशतिश्च तस्युः । सप्त च वै
शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च
ब्राह्मणं विभागेन विभागे न ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४, ४ ॥

यथा चाय सप्तभिः सर्पणैर्वा रश्मिभिर्युज्यते तथेयमपरा
ऋगीतस्त्रिंशद्वेत्तुं "सप्त युञ्जन्ति ०—० अधिं तस्युः"—इति
(ऋ० सं० २, ३, १४, २) । 'सप्त'सङ्ख्योपेता सर्पणा वा
'युञ्जन्ति' योजयन्त्यात्मना रश्मय 'रथ' रहणमादित्यम्, उद्य-
सेव ह्यमावादिष्वी रश्मिभिः युज्यते, रहणयानो मुहूर्तमप्यन-
वस्थायित्वात् । 'एकचक्रम' एक एव ह्यमावन्तरिच्छे चरति,
इतराणि षोडशीं नाशयत्येव क्षेपेन तेजसा प्रकाशेन ।
'एकोऽथ' एक एवाथ, अथनो व्यापन. सर्वभूतानाम् 'वहति'
गच्छति 'मत्तनामा' सप्तस्तुतिः, सप्तपुत्र—इत्येवमाद्या मत्त-
सङ्ख्याका स्तुतयोऽथ । अथवा "सप्ताक्षे रश्मयो रसानभि-
सवामयन्ति"—एतस्मिन् मच्छले, इति सप्तनामा । अथवा

“सतैनमृषयः (नमन्ति) स्तुवन्ति इति” सतनामा । “इद-
मपीतरत्” शब्दः “नाम” “एतस्मादेव”—“अभिसन्नामात्”
तदपि स्वमर्थं प्रत्याययितुं क्रियापदस्य वा शुभभावेनाभि-
मुख्येन सन्नमति । स एवंलक्षणः सप्तचारी व्यापनः सप्त-
नामा, सर्पणैः सप्तभिर्वा रश्मिभिर्युक्तो यदा वहति, उदयादा-
रभ्य यावदस्तमिति, तदैवं वहन् निर्वर्तयन्तीति । उच्यते,
—‘त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वम् त्रिनाभिसंयुक्तं कालचक्रम्, चक्र-
नधर्मि, चक्रन चलनमुच्यते, चरणधर्मि, क्रमणधर्मि वा ।
‘अजरम्’ “अजरणधर्माणम्” । ‘अनर्वम्’ “अप्रत्यूतमन्यस्मिन्”
अनाश्रितमित्यर्थः । ‘त्रिनाभिचक्र’ “वृत्तु.” हि “संवत्सर”
—“ग्रोषो वर्षा हेमन्त इति” अनेन ऋतुविभागेन एतदेवास्य
त्रिनाभित्वमभिप्रेतम् । ऋतुभिर्हि सवत्सरो नञ्जते सन्नञ्जते
इत्यर्थः । “संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धचः” नादित्यप्रधानः ।
“संवत्सरः संवमन्यस्मिन्”—इति प्रसक्तानुप्रसक्तम्, समस्तानि
हि “भूतानि” एतस्मिन् संवसन्ति । मैथुनाभिप्रायो वा स्यात्
संवासः । “ग्रोषः, यस्यन्तेऽस्मिन् रसा” सूर्येण । “वर्षा,
वर्षत्यासु पर्जन्यः” तदेतत् प्रत्यक्षमेव । “हेमन्तः, हिमवान्”
तत्र हि बहु भवति हिमम् । “हिमं पुनर्हन्तेर्वा” तद्धि हन्त्यो-
पधिवनस्यतीन् प्रकिरति, “हिनीतेर्वा” तर्पणार्थस्य, तेन हि
पुण्यन्ति यवादयः, गमनार्थस्य वा हन्ते, तद्धि गमयति क्षयं
भूतानि । ‘अजरं’ तत् सवत्सरचक्रम् अजरणधर्मि, न हि
संवत्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति । “अनर्वं” च तत् “अप्रत्यू-
तम्” अप्रतिगतमनाश्रितमन्यत्र क्वचित् । आह,—यत्र किम् ?
इति । उच्यते,—“यत्र” यस्मिन् ‘इमा’ “इमानि” ‘विष्ठा’
“मर्वाणि” ‘भुवना’ “भूतानि” ‘अधि’ उपरि ‘तस्युः’ “अभि-
सन्तिष्ठन्ते” आश्रितानि विनाशमुपयान्ति । विनाशोऽपि

हि मस्थोच्यते, संस्थित. पिता ममेत्युक्ते ऋत इति गम्यते । तदेवलक्षणं 'त्रिनाभि' कालचक्रमजरम्, य आदित्योऽभिनिर्वर्त्यति, यच्चेदमभिनिर्वर्त्यते कालचक्रम्, तदेतदुभयमप्यहं स्तोमीत्येवमस्य मन्त्रस्य पूर्वोद्दिष्टं आदित्यप्रधानः, उत्तर. संवत्सरप्रधानः ॥

आह,—कथं गम्यते संवत्सरप्रधान उत्तरोद्दिष्टः इति, न हि संवत्सरयद्वेषमवाप्ति ? उच्यते,—'त्रिनाभिचक्रम्'—इत्येतस्मादनुसम्बन्धात् । आह,—एतदपि विशेषलिङ्गमत्र नास्त्वेष, तत्र ऋतवो नाभिश्चन्देनोच्यन्ते इति ? तस्मादेतदप्ययुक्तमेवेति । उच्यते,—य एष पूर्वस्मिन्नर्द्धचं प्रकृतेन सूर्येणाभिनिर्वर्त्यते संवत्सरः, अस्त्रिय सर्वाण्येतानि भूतान्यभिसन्तिष्ठते, "तम्" एतं "संवत्सरम्" उत्तरस्मिन्नर्द्धचं प्रकृत्य मन्त्रकृतं 'त्रिनाभिचक्रम्'—इत्येवमाद्याभिः "सर्वमात्राभिः" सर्वे. अथ यवै, 'पञ्चारं चक्रे' 'पडरे' 'त्रीणि शतानि पट्टिय' 'सप्तशतानि विशतिय'—इत्येवम्भवारैः "स्तौति" । तस्मात् सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादिहापि त्रिनाभिश्च ऋतुविषय इत्युपपद्यते । पञ्चानृतूनां द्वौ द्वौ ऋतू समानस्वभावौ इत्यनेनाभिप्रायेण त्रित्वम् । अथैवमुक्त्वा "तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति" अपुना यथैतं सर्वमात्राभिः स्तौति, तथोपपादयति,—“पञ्चारं चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्युभुर्वनानि विश्वा । तस्यु नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सुनादेव न शौर्यते, स नाभिः ।”—इति (ऋ० सं० २, ३, १६, ३—१, २२, ८, १३) । "इति पञ्चर्तुतया" संवत्सरस्य स्तुतिः । 'पञ्चारं चक्रे' ऋतवः अत्र परत्वेनाभिप्रेताः । 'परिवर्त्तमाने' परिवर्त्तयित्वा देवगदु वर्त्तमाने । आह,—किम् ? इति । उच्यते,—'तस्मिन्नातस्युः' तस्मिन्नावस्थितानि उपरि अधिरुढानि ।

कानि ? 'भुवनानि' भूतानि 'विश्वा' विश्वानि, सर्वाणि, काल-
चक्रं हि सर्वमेवेदं जगदधिरूढ बभ्रुमीति । अथैवमतिमहतापि
सर्वभूतचक्राणां कालन्तस्य कालचक्रस्य 'भूरिभार' बहुभार
सन्ने धायम् 'अक्ष' सवत्सराख्य 'न तप्यते' न सन्तापयति नापि
सन्ताप याम्यतीत्यर्थः । अपि च 'मनादेव' चिरन्तन एव सोऽक्षः,
तथापि न तप्यते, न वा तप्तोऽपि सन् सहसैव 'विशौर्यते'
नश्यति । आह,—यद्यद्यो न तप्यते शौर्यते वा, किमेव-
मतिबलीयसाक्षेण पृथग्माणा नाभिः, तप्यते शौर्यते वा ?
इति । नेत्युच्यते,—'स नाभिः' अक्षो न शौर्यते न तप्यते ।
नार्भिरादित्य एवाभिप्रेतः । आह,—कथमतद्गम्यते 'पञ्चारे
चक्रे'—इत्यत्र अर गच्छेन ऋतवोऽभिप्रेता इति, न ह्यत्र विगे-
पस्तिद्वन्द्वतूनामरत्वेऽस्ति, अपि च ऋतम पट् प्रभिदा, इह
च पञ्चार इति श्रूयते, तस्मादनुपपन्नम्, इति । उच्यते,
—सूक्तो सवत्सरस्यावयवस्तुतिपायदर्शनादुपपद्यते । "पञ्च
र्तय सवत्सरस्येति च ब्राह्मणम्, हेमन्तगिशिरयो ममामेन"
एकत्वेनेत्यर्थः । तस्मादुपपद्यते । एव पञ्चर्तुत्वमृतूनाम्,
अरत्वं चावयवस्तुत्याभिसम्बन्धादिति ॥

पञ्चपाद पितरं द्वादशाक्षति द्विव श्राद्धं परे अर्धे पुरो-
पिणम् । अथेते अन्ये रूपेरे रिचक्षणं सप्तचक्रे पलंर आहुर-
र्पितम्—इति (ऋ० स० २, ३, १६, १) । "यत्नर आहुरपित-
मिति पृष्ठतुतया" सवत्सरस्य स्तुतिः । 'पञ्चपाद' सवत्सरम्,
ऋतवो हि सवत्सरस्य पादा, तैरसौ पतति गच्छति । 'पितर'
पालक सर्वभूतानामुत्पादयितार वा 'द्वादशाक्षतिम्' द्वादश-
मासप्रविभक्तवियहम्, "द्वादशमासा सवत्सरस्य"—इति च
ब्राह्मणम् "दिवे" द्युलोकस्य 'परे' परमे 'अर्धे' म्याने योऽयमव-
स्थित आदित्य, एतस्मिन् पञ्चपाद पितरं द्वादशाक्षति 'पुरो-

पिणं' उदकवन्त' संवत्सरम् 'अर्पितमाहुः' अविशेषेणान्ते
 ब्राह्मणाः । तस्मात् सर्वऋतवो हृष्टिमन्त इति ह विज्ञायते ।
 तस्मात् संवत्सरस्योदकवच्यमुपपद्यते । 'अथ' पुनः 'इमे'
 'अन्त्ये' य एते 'उपरि' उपर्य्यवस्थिताः, 'सप्त' ऋषयः, एते
 'विचक्षणं' विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टारमेवमादित्यं 'चक्रे'
 पङ्क्तिं' तस्मिन् संवत्सराख्ये 'अर्पितमाहुः' । अथवा सप्तचक्र
 आदित्यः, स हि सप्तभोरश्मिभिश्चकते दीप्यते, 'सप्तचक्रे'—
 इत्येकं पद तस्मादेवमपि भवति । एवमेके संवत्सरमादित्य-
 प्रविष्टमाहुः, अपरि पुनरादित्यं संवत्सरप्रविष्टमित्येव सम-
 स्तार्थः ॥ एवमेतस्यासृचि आदित्यसंवत्सरो स्तूयेते । वक्ष्यति
 हि "चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः" । संवत्सरस्य
 चक्ररूपेण नाभ्यादिभिः स्तुतिरूपपद्यते । "अराः प्रत्यृता
 नाभौ" प्रतिगता इत्यर्थः । "पट् पुनः सहतेः" ते हि पञ्च-
 महाराजभिभूय वत्तन्ते ॥

"दादृशारं न हि तज्जराय"—इति । "दादृशप्रधयं चक्र-
 मेकम्"—इति । "इति मामानाम्" एतौ पादौ भवत इति
 वाक्यशेषः । "दादृश प्रधयं चक्रमेकं वीणि नभ्यानि क उ
 तचिकेत । तस्मिन् साकं विंशता न शङ्खोऽर्पिताः पुष्टिर्न
 र्चलाचुलामः ॥"—इति (ऋ० सं० २, ३, २३, २) । "मामा
 मानात्" मीयते हि तैः संवत्सरः । "प्रधिः प्रहितः" प्रश्लिष्य
 चक्रे निहितः "भवति" गण्डपुच्छः प्रधिरित्युच्यते । 'दादृश-
 प्रधय' मासाख्याः, महताः सन्तः 'चक्रमेकं' भवति । तत्र च
 पुनः 'वीणि नभ्यानि' फलकानि भवन्ति,—अथ ऋतवो यीष्मो
 वर्षा हेमन्त इति । यदेतदेवंलक्षणं चक्रम् 'क उ तत् चिकेत',
 कस्तु तत् यायार्थतो विजानाति ? 'तस्मिन्' चक्रे 'साकं' सह
 'विंशता न शङ्खोऽर्पिताः' विंशतान्यहोरात्राणि शङ्ख

इवार्पितानि । 'घटिर्न' पृथ्वधिकानि त्रीण्यहोरात्रशतानि
 गइव इवार्पितानि, प्रक्षिप्तानि । द्वितीयो नकार ससुञ्च-
 यार्थः । 'चलाचलास.' चलानि च अचलानि च, चलान्यन-
 वस्थायित्वात्, अचलान्यहोरात्रात्मभाव न सुञ्चति । आह,
 —कथं गम्यते अहोरात्राखेतानोति ? उच्यते,—सवत्सरस्तुति-
 प्रायसस्यन्याश्च । "पटिष्य इ वै त्रीणि च शतानि सवत्सर-
 स्याहोरात्राः इति च ब्राह्मण समासेन" अहोरात्रयोरेकत्वे-
 नैत्यर्थः ।

"दादेशार न हि तज्जारायु वर्धति चक्रं परि द्या-
 मृतस्य । आ पुत्रा अग्ने मियुनासो अत्र सप्त शतानि विश-
 तियं तस्य ॥"—इति (क० स० २, ३, १६, १) । 'न हि
 तज्जोर्यते' किं तर्हि ? अत्यानि भूतानि जरयत् 'वर्धति' च
 पुन पुनर्वर्त्तते । 'परि द्या' परिगृह्य द्याश्च पृथिवीश्च ततो
 वर्धति । 'ऋतस्य' उदकस्य पूर्णम्, अथवा 'ऋतस्य' आदि-
 त्यस्य स्रभूतम्, अथवा 'ऋतस्य' यज्ञस्याङ्गभूतम् 'आतस्यु'
 पुत्रा । एतस्मिं चक्रे 'मियुना' इन्द्रा इत्यर्थः । कस्य ? 'अग्ने' ।
 अग्निशब्दोऽस्मिन् मन्त्रे सम्बोधनान्त, पष्ठमा विपरिणम्यते,
 अग्नेः पुत्रा आतस्युरिति । अग्निश्चात्वादित्य एवाभिप्रेत,
 तस्याहोरात्राश्वेव पुत्रत्वेनाच्यन्ते, तत्कृतत्वादहोरात्रा-
 णाम् । आह,—कियन्तस्ते पुत्रा ? इति । उच्यते,—“सप्त
 शतानि विशतियं” । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति,—“सप्त
 च वै शतानि विशतियं सवत्सरस्याहोरात्राः”—इति च
 ब्राह्मणमहोरात्रयोर्विभागेन विभागेन—इति । प्रवमेत-
 स्मिन् सूक्ते सवत्सर “मर्वमात्राभि” सर्वैरवयवै “स्तीति” ।
 तस्मादुपपद्यते “सप्त युञ्जन्ति”—इत्येतस्यामृचि सवत्सर-
 प्रधानान्तनाभिचक्रमित्ये पौंडरीचं । तदेतत् एवमपि 'सप्त-

पुत्र' सर्वणपुत्रमित्ये तस्मात् पदात् प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, प्रकृत
मिदानो वर्णयिष्याम । किं पुन प्रकृतम् ? एकपदिक
समाभ्यायव्याख्यानम् । तत्र यदुक्तं तदुक्तमेव, यदनुक्तं तद
क्तव्यमितोदमारभ्यते,—“सर्वमविन्दुचरेणे इदीनाम्”—
इति ॥ ६ (२७) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य [चतुर्थीयस्य]

चतुर्थं पाद ॥ ४, ४ ।

ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाथमवासिन
शाचार्यभगवद्गणस्य कृतौ नवमोऽध्याय.

(चतुर्थोऽध्याय) समाप्तः ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५
(एकार्थकोनुवयःसुपर्णायदिन्द्रकुष्टोदमूनाः
६ ७ ८ ९ १० ११
सम्भातपन्तीपिरेणमरुत्वोतितउसक्तुमिवतत्सू-
१२ १३ १४ १५ १६
र्यस्येन्द्रेणसमीर्मान्तासःकायसानःकनीनकेवो-
१७ १८ १९ २० २१ २२
पोअदशिसुवितेविद्यामदेवानआषाद्यौर्मेऽदिति-
२३ २४ २५ २६ २७
रदितिरुतआचाहास्यवामस्यसप्तयुञ्जन्ति सप्त-
विंशतिः ॥)

इति निरुक्ते पूर्वपटके चतुर्थोऽध्यायः

समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐश्म् । सस्त्रिमविन्दुच्चरणे नदीनाम् ।
 संस्नातं मेघम् । वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो'
 दूतो हु'वन्नरा । बोदृतमो हानानां स्तोमो दूतो
 हुवन्नरौ नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु दूतो जव-
 तेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा (दूतो देवानामसि
 सत्त्वा'नामित्यपि निगमो भवति ।) वावशानो
 वष्टेर्वा व्राश्यतेर्वा । सप्त स्वसुररूपीर्वावशान
 इत्यपि निगमो भवति । वार्थ्यं वृणोतेरथापि वर-
 तमम् । तद्वार्थ्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोप्रयत्यम् ।
 तद्वार्थ्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यं गोपायि-
 तारः । वृथं स्व युष्मभ्यमिति वान्ध इत्यन्ननामा-
 ध्यानीयं भवति । आसवेभिः सिञ्चता दामर्हः ।
 आसिञ्चतामवैर्मदनौयमन्वोऽप्रव' पाचममा
 अस्त्रिन्ददन्त्यमा पुनरनिर्मितं भवति पाचं
 प्रानात्तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्त्रिन् ध्यानं भवति
 न दर्शनमन्वन्तम इत्यभिभाषणोऽयमपीतरोऽन्ध

एतस्मादेव । पश्यदंक्ष्वान् न विचेतदन्व
इत्यपि निर्गमो भवति ॥ १ ॥

“सस्त्रिम् (१)”—इति । एतदनवगतम् । अर्थाप्रतीतिः
रथनवगम्य इत्युच्यते । लक्षणासम्पन्नस्य संस्कारः खल्वपि
अविज्ञातामित्युच्यते । तत्रैव मति, क्वचिद्वक्तव्यादेः संस्कार-
स्थानवगमः, क्वचिदर्थीप्रतीतिरेव, क्वचिदुभयस्याप्यनवगमः,
यथास्मिन्नेव सस्त्रिमिति, न विज्ञायते किमप्युक्तं भवति ?
प्रकरणादत्र मेधाभिधेयम्, अन्यत्रान्योऽपि कथित् स्यात्, प्रक-
रणविशेषादेव । एवं सर्वत्रैवोपेक्षितव्यम् । प्रकरणसामर्थ्या-
च्छब्दोऽप्यर्थान्तरं भजते । “सस्त्रिमविन्दुचरणे नदीनामपी-
हणोद्गुरो अश्मव्रजानाम् । प्राणां गन्धर्वो अमृतानि अवोच-
दिन्द्रो दक्षं परिजानादृहीनाम् ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ७,
२७, ६) । विश्वावसोर्देवगन्धर्वस्येयमार्षम् । घर्मांश्चादने
विनियुक्ता । तत्रोक्तं परिधिक्ते गन्धर्वनामभिरुपतिष्ठन्त
चात्विजो यजमानयेति । तासासुपस्थानर्चामियं मध्ये मैत्रा-
यणीयके । ‘सस्त्रिं’ “संज्ञातम्” अग्निः परिवेष्टितं, सर्वतः परि-
सृतं, धीतं वा “मेघम्” ‘अविन्दुत्’ अलभतेन्द्रः । क्व पुनरल-
भत ? ‘चरणे नदीनां’ यत्र नदना आपश्चरन्ति, गच्छन्ति, तत्रा-
लभत, अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः । आह,—लब्धानन्तरं किमक-
रोत् ? इति । उच्यते,—‘अपाहणोत्’ अपाहतवान्, उद्धाटित-
वानित्यर्थः । ‘दुरः’ द्वारः । आह,—कस्य ? उच्यते,—‘अश्मव्र-
जानाम्’ अपामश्मा मेघः, तमधि या व्रजति, रुच यासां
व्रजभूतो गोष्ठभूतः, ता अश्मव्रजा आपः, तासां निर्गमन-
काराणि अपाहणोत् । या एता एवलक्षणा आपः, ‘आसाम्’

अस्य च इन्द्रस्य 'गन्धर्वः' विश्वावसुः 'प्राचीचत्'—'अमृतानि'
नामानि, छान्दसस्तियुक्तानि, तानि हि नित्यत्वादमृतानि ।
आह,—कस्मात् पुनरस्येन्द्रस्यामृतानि प्राचीचदासाज्ञापाम् ?
इति । उच्यते, इतः,—यस्मादमाविन्द्रः 'दक्ष' दातारं मेघम् ।
अयम् आसाम् 'अहीनाम्' अयनानाम्, अर्षां हारिषु अपाह-
तेषु, दानाय समर्थो भविष्यति,—इत्येवं 'परिजानात्' परि-
ज्ञातवान् । परिज्ञाय च 'अपाहृणीत् दुरोऽश्मत्रजानाम्' ।
तस्मादस्येन्द्रस्यामृतानि नामानि प्राचीचदद्विद्वानेन प्रकारे-
णेन्द्रेण सर्वमेवेदं जगद् विद्यत इति आनामपि अनेन हेतुना
प्राचीचदिति । एवमेतच्चिन् मन्त्रे 'चरणे नदीनाम् अयि-
न्दत्' अपाहृणीच्च दुरोऽश्मत्रजानाम्, दक्षश्च परिजानात्—
इत्येकवाक्यतार्थसम्बन्धात् "सन्नि" शब्दो मेघविशेषणम् उप-
पद्यते ॥

अथवा अयमप्यस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात्,—
संज्ञातं मेघमविन्द्रदक्षभतेन्द्रः पर्येष्यमाणः, क्वाविन्दत् ?
चरणे नदीनाम्, अपाम्, अन्तरिक्षलोके । लब्धा च स एव
इन्द्रः, तं मेघ, दक्ष दातारम्, अहीनाम् अर्षां परिजानात् ।
परिज्ञाय च समर्थोऽयमिति ततस्तस्य हाराण्यपाहृणीत् ।
अश्मत्रजानामपामधो निर्गमनाय । तत एतानि निर्गतानि,
अमृतानि उटकानि, शस्यसुम्यक्तराणि प्राचीचदिव प्राक्-
घयदिव,—असाविन्द्रो गन्धर्वः, आसां प्रजानां जीवध्वमेभि-
रुदकैरध्मइत्तैरिति । "इन्द्रो गन्धर्वः, तस्य महतोऽध्वरसः"—
इति श्रूयते । तस्मादिन्द्रस्यापि गन्धर्वत्वमुपपद्यत एव, न
च गोः वज्रस्य धारयिता इति गन्धर्वः ॥

"वाहिष्ठः (२)"—इति । एतदन्यगतम् । "वीदृतमः"—
इत्यवगतः । "वाहिष्ठो वां हवानां सोमो दूतो इववरा ।

युवाभ्यां भूत्वग्निना ।”—इति (ऋ० सं० ६, २, २६, १) । गायत्री । विष्णुमनसो वैयम्बस्येयमार्षम्, पितुर्वा व्यम्बस्य । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'नरा' हे नरी । सर्वेषामेव वोढृणां स्तोमानाम्, आह्वातृणाञ्च । य एव एष. 'वाहिष्ठ.' अतिशयेन वोढा, आह्वाढतम्, अयमेव 'दूतः' इव युवां 'डूवत्' आशुयदित्यर्थः । योऽयमेवलक्षणः 'सोम.' अम्प्रत्-प्रेरितः, स नित्यकालमेव 'युवाभ्यां' 'भूतु' भवत्वित्यर्थः । हे 'अश्विना' अश्विनौ । इति मन्वोधनम् । 'स्तोमो दूत.'—इत्येताभ्यां समानविभक्त्यन्तत्वात् "वाहिष्ठ"-शब्दः सोम-विशेषणमित्युपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तमित्युच्यते,—“मनुष्या.” अपि हि “नराः” उच्यन्ते, ते हि “नृत्यन्ति” गात्राणि पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति “कर्मसु” उपस्थितेषु तान्यनुतिष्ठमानाः ॥

“दूतो (३) जवतेर्वा गत्वर्थस्य” स हि गच्छति । “द्वव-तेर्वा” गत्वर्थस्यैव । “वारयतेर्वा” स हि वारयत्यनर्थान् ।

“वावशान (४)”—इति अनवगतम् । “वष्टेर्वा” कान्त्य-र्थस्य, “वाशतेर्वा” शब्दाद्यस्य वावशान. स्यात् । “सप्त स्वमूर-नृषीर्वावशानो विद्वान्मधु उज्जभारा दृशे कम् । अन्तर्यमे-अन्तरिक्षे/पुराजा दृच्छन् उन्निसविदत् पूष्ट्णस्य ।”—इति (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ५) । वितस्याप्तस्येयमार्षम् । आग्नेयो । विष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'सप्त' 'स्वमू.' स्वमारी भगिन्य इव याज्ञार्चिषः समानजन्मत्वात् । अथवा सह सर्पणात् स्वसारः, ता हि सह सर्पन्ति 'अरुपी.' अरो-चनाः, दीप्ता इत्यर्थः । या एव लक्षणा. अर्चिषः, ता, अग्निः 'वावशान.' कामयमानो वावशयमानो वा, शब्दं कुर्वाणः सः 'विद्वान्' आत्मीयमधिकारान् जानानः, 'मधु.' घृतञ्च

इविषः पूर्णः, 'उज्जमार' ऊर्ध्वं हृतवानेषां लोकानां 'दृशे कं' दर्शनायैत्यर्थः । एवं ता ऊर्ध्वं हत्वा दर्शनमभिव्यञ्जयित्वा जनानाम् 'अन्तः' आदित्यस्य मध्ये यदन्तरिक्षं तत्र, 'येमे' तत्रोपनियमितवान् तद्विषः 'पुराजा.' अग्निः, स हि मर्द्ध-
दिवेभ्यः प्रथम एव जातः । 'इच्छन्' 'वत्रि' रूपं 'पूयणस्य' पूणः, आदित्यस्य । कथं नामासायादित्यो दीप्तरूपं स्यात् ? अतोऽन्तरादित्यस्य येमे । तच्चासावेतमर्थम् 'अविदत्' अन्त-
भत इत्यर्थः । स एव दीप्तरूप आदित्यः सवृत्त इत्यभिप्रायः ॥
एवमत्र "स्त्रमूर्धोवगान्"—इत्यनेन मामानाधिकरण्याच्छब्द-
सारूप्याच्च "वावगाने"—इत्यस्य कान्त्यर्थत्वं शब्दार्थत्वञ्च उप-
पद्यते ॥

"वार्यम् (५)"—इति । अनवगतम् । हृणोतेर्दहरयितव्यं
भवति, तद्वार्यमित्युच्यते । अथापि कदाचिद् वार्यशब्देन
यद्वरतम श्रेष्ठतम किञ्चिद्वचति, तदुच्यते । तद्वार्यं हृणोमद्
वरिष्ठ गोपयत्यम् । मित्रो यत् पान्ति वरुणो यदर्थ्यमा ॥"—
इति (ऋ० सं० ६, २, २३, ३) । विश्वमनस इयमार्पम् । मैत्रा-
वरुणे सूक्ते । 'तद्वार्यं हृणोमहे' वरयितव्यं वरणाहं धनं
हृणोमहे । हे स्त्रीतार ! 'वरिष्ठ' 'गोपयत्य' "गोपायि-
तव्य" यद्रक्षणार्हेमित्यर्थः । अथवा गोपयत्यं गोपितान्
यस्य धनस्य यूय भविष्यथ, तद् हृणोमहे । अथवा युष्मभ्यं
योष्माकीर्णं यद्भवति, तद् हृणोमहे । किञ्च, मित्तकान्तमेव
मित्रावरुणार्थ्यमाणः 'यत्' 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः, तद् हृणो-
महे । एवमत्र च मित्रावरुणार्थ्यमाणो यत् पान्ति इत्यनेन
सम्बन्धात् "वार्यम्"-शब्दो धनविशेषणमित्युपपद्यते ॥

"अन्तः(१६)"—इति । अनेकार्थमनवगतम् । आध्यानीय-
मित्यर्थप्रतीतिः । प्रार्थनीयमन्नं भवति सर्वस्यैव । "पञ्चस्युं

भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिद्धता मद्यमन्त्रैः । कामी हि वीरः सर्दमस्य पीति जुहोतु वृष्ये तदिदेष वष्टिः ॥—इति (ऋ. सं. २, ६, १३, १) । गृह्यसमदस्येयमार्षम् । रात्रिप-
 य्याये श्रम्यते । होतुः शस्त्रे विनियुक्ता । अस्यैव च शस्त्रस्य
 याज्येषा । हे 'अध्वर्यवः !' 'भरत' प्रापयतेमं 'सोमम्'
 एतस्मादधिर्धानादुत्तरवेदिम्, 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् । अथवा
 'भरत' धारयताग्नैरुपरि । ततश्चैनम् 'अमत्रेभिः' अमत्रैः
 पात्रैः, एभिः सोमचमसैः, वपटकारि प्राप्ते 'आसिद्धत' तस्मि-
 न्नग्नौ । 'मद्य' मदनीयम्, एतस्मीमांस्यम् 'अन्यः' । कस्मात्
 पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः—यस्मात् 'कामी हि वीरः' काम-
 यत वीरः इन्द्रः, 'अस्य' सोमस्य 'सद' सदैव, नित्यकालमेव
 'पीति' पानमित्यर्थः । तस्मात् कारणात् 'जुहोतु' तस्मै
 'वृष्ये' वषिंचे इन्द्राय, एत सोमम् । किमेतमेव केवलं सोम-
 मेव कामयते ? नैत्युच्यते,—'तदिदेष वष्टि' तत्तस्मीमप्रदान-
 मेव इन्द्रो वष्टि कामयत इत्यर्थः, न केवलं रात्रिपय्यायेष्वि-
 त्यर्थः । तस्मादासिद्धत इमं सोमं मा विलम्बध्वमित्यभिप्रायः ।
 एवमत्र दानसम्बन्धात् "अन्यः"शब्दोऽन्वार्थ उपपद्यते । पठित-
 मपि चासनामसु अनेकार्थत्वात् तु सन्दिह्यते इत्येष निगम
 उपात्तः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ।—“अमत्रं पात्रम्, अमा अस्मिन्
 अदन्ति” अग्रन्तीत्यर्थः । अमा शब्देन पुनर्यदनिर्मितपरिमाणं
 किञ्चिद् भवति, तदुच्यते, न हि तेषा परिमाणमस्ति, याव-
 न्तस्मात्तददन्ति । “पात्र पानात्” पीयते हि तेन ॥

ततोऽप्यन्य उच्यते । किं कारणम् ? “नास्मिन्” “ध्यान”
 दर्शनं हतं “भवति” चक्षुषो दृष्टि-निरोधात्लौकिको अपि
 दर्शननिरोधे सति “अन्वन्तम इत्यभिभाषन्ते” । “स्त्रियः

सुतीर्त्ता च मे पुंस आहुः पश्यदज्ञानान् न विचेतदन्धः ।
 कुविर्यः पुत्रः स ईमाचिकेत यस्ता विज्ञानात् स पितृष्वि-
 तासत् ॥”—इति (ऋ० सं० २, ३, १०, १) । अथवामोये ।
 वायतेः पालनार्थस्यात्र स्त्री-गण्डो निरुच्यते । पालयितव्यः
 एवेतः सत्यः कृतस्त्रय्य जगतः । एत एव रश्मयो 'माडीभिः
 अध्यात्मिकीभिः अनुप्रविश्य प्राणिशरीरेष्वन्नपक्तिं कुर्वन्ति,
 तेतः स्थितिरुपजायते, एत एव वर्षप्रदानेन कृतस्त्रं जगत्
 द्वायन्ते, तस्मात् प्राणात् 'स्त्रिय.' एताः । 'तान्'—इति
 नकारान्तं पदम् । 'उ'—इति पदपूरणे एव । तानिधंलच-
 षाश्रमीन् पालयितुन् सतः । 'मे' ममेति मन्वद्गतात्मानं
 निर्दिशति । ममेतान् पुंस आहुः । एत एव रश्मवो
 'बहुप्रजानाः' इत्येवं ब्रह्मविद् आहुः । एत एवान्नपक्ष्यादि-
 नोपकारिणोपकुर्वन्ति । जगत्तायन्ते एत एव बुधेः सर्वार्थ-
 प्रकाशित्वेनोपकुर्वन्तोत्वभिप्रायः । आदित्वान्तरपुरुषो हि
 बुद्ध्याधिदेवता, तद्वयवभूताथ रश्मयः, तेन च्यन्तर्गता अध्या-
 त्मं पुरुषस्य विज्ञानम् उपहरन्ति । अतस्तेषां बहुप्रजानव-
 सुपपद्यते । आह,—क. पुनरेतान् रश्मीनेवहुण्युक्तान् पश्य-
 तीति ? 'पश्यदज्ञानान् न विचेतदन्धः' यो हि अज्ञानान्
 भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानवान्, वेदार्थं
 विज्ञानेनोपजनितमन्नः, स एव ताभ्या गुणभ्यां युक्तान् पश्य-
 आस्ते नित्यकाथं नित्ययुक्तत्वात् । इतरस्तु योऽन्धः अन्धान-
 वान्, अश्रुतवेदोपनिपत्क, स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतत्'
 नैतान् यायार्थतः पश्यति, न विज्ञानातीत्यर्थः । यः पुनः
 श्वम् एतान् ययार्थतः पश्यति, स एव 'कवि.' ज्ञानादर्शनी
 भवति, परिनिष्ठितविद्य इत्यर्थः । स च परिनिष्ठितविद्यत्वे-
 नेव 'पुत्रः' पुरुषो बहुनोऽहसखातः । यथायमेवहुण्युक्तः,

स 'ईम् आधिकेत' । 'ईम्'-इति पदपूरणः । 'आधिकेत'
 स एवैतानेवम् आभिमुख्येन यथावत् पश्यति, नेतरो मूढः ।
 यद्यैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः,
 स हि प्राधिदैविकम् आत्मानम् अभि सम्पन्नो भवति, न हि
 तस्य पिता नाम कश्चित्, स एव हि सर्वेषां जनानां पिता
 भवतीत्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाचखान् भवति ।
 स एव पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विजानात्यन्यः' शब्दप्रयोगात्
 अदर्शनलक्षणं तमः 'अन्यः'-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥ १ ॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती । असज्य-
 माने इति वाव्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे
 उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो
 भवति । वनुष्याम वतुष्यत इत्यपि निगमो
 भवति । दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं
 जयेम पतनासु दूष्यः । दीर्घप्रततयज्ञमभि-
 निधांसति यो वयं तं जयेम पतनासु दूष्यं
 दुर्धियं पापधियं पापः पातापेयानां पापत्वमा-
 नोऽवाञ्छेव पततीति वा पापत्वतेर्या स्यात् तस्य
 प्यतिरप्येवङ्कर्मा । इन्द्रेण युजा तस्येव वृच-
 मित्यपि निगमो भवति । भन्दना भन्दते
 स्तुतिकर्मणः । पुरुषियो भन्दते धामभिः
 क्विरित्यपि निगमो भवति । स भन्दना उदि-
 यति मजावतीरिति च । अन्येन मदाहनो

वाहि त्वयम् । अन्येन मदहनो गच्छ द्विप्र-
माहंसौव भाषमाणेत्यस्यभाषणादाहना इव
भवत्येतस्मादाहनः स्यादपिर्नदो भवति नदत्तुं
स्तुतिकर्मणः । नदस्य मा रुधतः काम आ
गम् । नदनस्य मा रुधतः काम आगमत् संसृ-
प्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृपिपुत्र्या विलपितं
वेदयन्ते ॥ २ ॥

“अमचन्ती (७)”—इति अनवगतम् । “असन्ध्यमाने
इति वा”—इत्यर्थप्रतीति, “अप्युदस्यत्याविति इति वा”—
इति । “अमचन्ती भूरिधारे पर्यस्यती घृत दुहाते सुकृते
शचित्रते राजन्ती अम्य भवनस्य रोदमी अक्षे रेतं मिश्रन्तु
यन्मनुर्हितम् ।” इति (ऋ० स० ५, १, १४, १) । भरद्वाज-
स्येयमार्पम् । अभिप्रवच्य षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयमवने
वैश्वदेवे गस्ते द्यावापृथिवी निविदानीये सूक्ते अस्यते ।
अमचन्ती’ असन्ध्यमाने असक्षिप्यमाणे परस्परत, एते द्यावा-
पृथिवी । ‘भूरिधारे’ ब्रह्मदकप्रचरणस्वभावे एव, अथवा
बहु भूत धारयित्तो । ‘पर्यस्यती’ उदकजली । ‘घृतम्’
उदकम्, हे अप्येते ‘दुहाते’ प्रपूरयेते, इतरेतरसभोगिन ।
‘सुकृते’ शोभनकृते, अथवा शोभनाना स्वाधिकारप्रयुक्तानां
कर्मणा कर्त्री । ‘शचित्रते’ शक्तकर्मणी इत्यर्थ । ‘राजन्ती’
दीप्यमाने स्त्री स्त्री, तीजोभि । ‘अस्य’ ‘भवनस्य’ भूतजातस्य
‘रोदमी’ रोधमी, रोधयित्तो । ये एते एवसक्षणे द्यावा-
पृथिवी, ते ‘अक्षे’ अस्माभ्य ‘रेतं’ उदकं ‘मिश्रन्तम्’ अभि-
मते काले । किञ्चण पुन. मिश्रन्तम् ? ‘यत्’ ‘मनुर्हितम्’

मनुष्यहितम्, अक्षरं, शस्यसम्पत्करमित्यभिप्रायः । एष-
मेतस्मिन् मन्त्रे 'भूरिधारे'—इत्येवमादिभिः समानविभक्त्यन्त-
त्वात् "अमश्नन्ती"—इति द्वावापृथिवीविशेषश्चमुपपद्यते ।
"असज्यमाने इति" न हि ते सज्येते परस्परतः "अव्यदमन्त्यो
वा" अनुपक्षियन्त्यौ अविपर्यस्यन्त्यौ वा, न हि ते उपक्षीयेते
विपर्यस्येते वेति ॥

"वनुष्यति (८)"—इति "हन्तिकर्मा" हन्त्यर्थे वर्तमानः,
"अनवगतसस्कारो भवति" । "यदिन्द्राग्नी जना इमे विह्व-
यन्ते तना गिरा । अस्माके भिर्नृभिर्वयं सामध्याम पृतन्यवो
वनुष्याम वनुष्यतो नभन्तामन्यके समे ॥" इति (ऋ० सं० ६, ३,
२५, १) । नाभाकस्यार्पम् । महाव्रते महदुक्त्ये शस्यते ।
अस्थाः पुनरष्टाक्षराः षट् पादाः । छन्दसां पुनरनुक्रमण्यं
शौनकेनाग्निमस्तोपीत्यत आरभ्य जागतानि त्रीणि सूक्तानि
अनुक्रान्तानि, तेषामपीय मध्ये हे 'इन्द्राग्नी !' 'यत् यदा
'इमे' 'जनाः' येऽस्मदीयाः परकीयाश्च उभयेऽपि 'विह्वयन्ते'
व्यत्ययेनेतरतरम् आह्वयन्ते विजिगीषुतया । 'तना' सन्ततया
'गिरा' 'वाचां, अथवा 'तना' धनेन निमित्तभूतेन जेतव्येन
पुरस्स्तेन विह्वयन्ते । तदा युवाम् 'अस्माभिः' अस्मदीयैः
'नृभिः' मनुष्यैः सहितौ भूयास्तन्ते 'वयं' युवाभ्या सहिताः
'सामध्याम' पुन पुनरभिभवेम । कान् ? य एते 'पृतन्यवः'
पृतनामस्माभिः सह कर्तुम् इच्छन्ति, तानभिभवेम । किञ्च,
'वनुष्याम वनुष्यत.' ये च एतेषाम् अस्माभिः सह सम्पदा एव
सम्पदारीभूता वनुष्यन्त्यस्मान् हन्त्येव, एतांश्च वनुष्यतः वनु-
ष्यामो वयं हन्म इत्यर्थः । कथं पुनर्हन्म ? उच्यते यथा,—
'नभन्तामन्यके समे' युवयोरनुग्रहाहन्म इत्यभिप्रायः । एव-
मेतस्मिन् मन्त्रे "सामध्याम पृतन्यतः"—इत्येतस्मिन् सग्रामा-

धिकारे वनुष्यते इत्यर्थमुपपद्यते, न हि संग्रामे हननादन्यत्
कर्त्तव्यमस्ति, यत् क्रियते ।

“इन्द्रावरुणा युधमध्वराय नो हिंसे जनाय महि शर्मं
यच्छतम् । दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वय जयेम पृतनासु
दूष्य ।” — इति (छ० स० ५, ६, २, १) । वसिष्ठस्येयमार्षम् ।
जगती । तार्त्तीयसवनिकीये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनि-
युक्ता । हे ‘इन्द्रावरुणौ !’ ‘युधम्’ युवामित्यर्थः । ‘अध्वराय
नः’ यज्ञाय अस्माकं ‘विंसे’ जनाय सर्वस्मै मनुष्यजनाय, अस्मा-
त्सर्वकामाय ‘महि’ महत्, ‘शर्म’ सुखं ‘यच्छतम्’ दत्त-
मित्यर्थः । ‘दीर्घप्रयज्यु’ “दीर्घप्रततयज्ञ” नित्ययायजूकम्,
अग्निहोत्रिणम् ‘अति यो वनुष्यति’ “अभि जिघामति” यो
निहन्तुमिच्छति । किं तस्य ? इत्युच्यते,—‘वय जयेम’
‘पृतनासु’ संग्रामेषु ‘दूष्य’ “दुर्धर्यं” पापधिय, पापया धिया
हि दीर्घप्रततयज्ञमभि जिघामति । एवमत्रापि प्रवक्ष्यात्
‘वनुष्यति’ इत्यर्थः । अल्पप्रयोगविषयत्वाद् भाष्यकारेण
निगमद्वयं पाठितम् ।

ध्यायानप्रसक्तमुच्यते,—“पापः पाताऽपेयानाम्” अपेया-
न्यलेह्यानि यानि, तान्यसौ पिबति, विषयप्रसक्त इत्यर्थः ।
“पापत्वमानः” पुनः पुनः पातमान, तेनैव पापेन कर्मणा ।
“अवाङ्मेव” नरकमेव प्रति “पतति” असौ, तस्मात् “वा” पापः ।

“तरुष्यति (८), अथ्येव इमरे” हान्तिकर्मत्वर्थः । “ऋभु-
ऋभुभिर्ऋभि रः स्याम् विभो’ विभुभिः शर्यसा
शर्वाभिः । वाजो’ अस्माँ अवनु वाजसाताविन्द्रे’ष युजा
तरुषेम वृचम् ॥” — इति (छ० स० ५, ४, १५, २) । वसिष्ठ-
स्येयमार्षम् । सिद्धम् । अविवाक्ये तृतीयसवने, ईशदेवे
शस्त्रे, आर्त्तैरे दत्ते, निविहाभीये शस्यते । ऋभयः उरु-

भासो वयम्, उरुभाभिः 'ऋभुभिः' देवैः सहिताः 'अभि वः
स्वाम' अभिभवेम युष्मान् वयम् । हे 'विभ्वः !' 'विभुभिः'
प्रभूतबलैः युष्माभिः 'शवसा' स्त्रेण बलेन, एतेषामभिभवि-
तृष्णा 'शवासि' वलान्यभिभवेम । किञ्च, 'वाजः' 'अस्मान्'
'भवन्तु' । कस्मिन् ? 'वाजसाती' सयामे, 'इन्द्रेण' च 'युजा'
सयुक्ताः सन्तो वय 'तरुपेम' इन्मैः 'इय' शत्रुमित्यर्थः ।
अभिभवाधिकारात् तरुपतिर्हन्यर्थे उपपद्यते ॥

"भन्दना (१०), भन्दते. स्तुतिकर्मणः" स्तुत्यर्थे वर्त्तमानस्य ।
"पिता यज्ञानामसुरो विपश्चिता विमानमग्निर्वयुन' च वाघ-
ताम् । आविवेश रोदसी भूरिर्वपसा पुरुप्रियो भन्दते
धामभिः कविः ॥"—इति (ऋ० स० १, ८, २०, ४) । विष्वा-
मित्तस्येयसार्पम् । पृष्ठस्य प्रयनेऽहनि आग्निमारुते यज्ञे,
निषिद्धानीये, वैश्वानरीये सूक्ते शन्यते । 'पिता यज्ञाना'
पालयिता यज्ञानाम्, 'अग्निः' 'असुरः' प्रजावान् 'विपश्चिता'
प्रजावतामपि मध्ये प्रजावान्, 'विमान' विनिर्माणं कृत्स्नस्य
जगत, अग्निर्देव आग्निहोत्रादिकर्मद्वारेण कृत्स्न जगद्दिनि-
मीयते । 'वयुनश्च' प्रज्ञानमयमेव 'वाघताम्' अत्विजाम्,
अत्विजो ह्यग्नेवाग्नि विशिष्टं यज्ञसाधनमित्येव मन्यन्ते ।
योऽयमवलक्ष्णोऽग्निः 'आविवेश' 'रोदसी' द्यायापृथिव्यौ
'भूरिर्वपसा' बहुरूपत्वेन, तमेवद्रुणयुक्तमग्निं 'पुरुप्रियः'
बहुकामप्रियः स्तोता, 'भन्दते' स्तौति, 'धामभिः' नामभिः
अनके प्रकारैः, 'कविः' क्रान्तदर्शन इत्यर्थः । पुरुप्रियो हि
स्तौता धामभिरग्नेः किमन्यत् स्तुते. कुर्यात् ? तस्मादुपप-
द्यते स्तुत्यर्थत्वमस्य ॥

"स भन्दना अदियन्ति प्रजावतीर्विष्वायुर्विश्वा. सुभरा
अहोदवि । इह्य प्रजावद्विष्वायमहोदस्यं पीत इन्द्रविष्वा-

स्वभ्य' याचतात् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ३, २०, १) । भौमो-
ऽत्रिः, तस्येयमार्घम् । जगती । "प्र तं आशर्वः पवमान धीजवः"
—इत्यष्टाचत्वारिंशत्की महासूक्ते एकचत्वारिंशत्तमी पावमा-
नसौमी । यद्विममयाज्ञं कर्मोपनमेत्तत्सुयामहमेतं सोमं तत्रेति,
य एवं नित्यकालमास्ते 'सः' एष साम्प्रतमस्मिंस्तोमकर्मणि
उपनीते हे सोम ! तव 'भन्दनाः' स्तुतौः 'उदीरयति । 'प्रजा-
वतीः' प्रजासंयुक्ताः, प्रजालिङ्गा इत्यर्थः । 'विश्वायुः' विश्व-
मयतीति विश्वायुः, सर्वत्राप्रतिष्ठतप्रज्ञान इत्यर्थः, सर्वतो
वा विश्वायुः । 'विश्वताः' सर्वप्रकाराः, नामबन्धुकर्मरूप-
सम्बन्धात् स्तुतीनाम्, नाम्ना, बन्धुभिः, कर्मणा, रूपे-
णेति ह्युक्तम् । 'सुभराः' सुभृताः, सुपुष्टाः, स्थानकरणानु-
प्रदानवत्यो युष्मद्गुणैरलङ्घिताः । 'अहर्दिवि' अहनि वा रात्रौ
च, रात्रिपर्यायाभिप्रायेण नित्यकालमिवैष्यभिप्रायः । कं पुन-
रर्थमुपेत्य स्तुतीरुदीरयति ? 'ब्रह्म प्रजावत्' अत्र प्रजासंयुक्तं
भोक्तृसहितम् । अपि च 'रयिम्' धनं गोहिरण्यादि । 'अश्वप-
स्यम्' अश्वैः पतनसमर्थैः शीघ्रैः संयुक्तम् । 'पोतः' त्वमस्माभि-
रस्मिन् कर्मणि । हे 'इन्दो' सोम ! इदमस्मदर्थं याचतात्
याचस्वेत्यर्थः । एतमर्थमभिप्रेत्य स्तुतीरुदीरयति । भन्दना उदि-
यतीत्युदीरणसम्बन्धात् स्तुतय एताः "भन्दना"शब्दे नीचन्ते
इत्युपपद्यते । पूर्वमाख्यातपदसम्बन्धमुदाहरणं "पुरप्रिथो भन्दते
धामभिः"—इति (८४० पृ० ८ पं०), इदन्तु नामरूपसम्बन्धं
"स भन्दना उदियत्सि प्रजावतीः"—इति (८४० पृ० २५ पं०) च ।
उभयथा प्रयोगोऽस्तीत्युभयमुपप्रदर्शितम्, अल्पप्रयोगविषय-
त्वाच्च ।

"आहनः (११)"—इति । एतत् पदं सम्बोधनमनव-
गतम्, अप्रतीयमानार्थत्वात् । "आहसि"—इत्यर्थप्रतीतिः ।

भासो वयम्, उरुभाभिः 'ऋभुभिः' देवैः सङ्घिताः 'अभिः' च
 स्याम' अभिभवेम युष्मान् वयम् । हे 'विभ्वः !' 'विभुभिः'
 प्रभूतबलैः युष्माभिः 'श्रवसा' खेन बलेन, एतेषामभिभवितृ-
 तृणां 'श्रवासि' बलान्वभिभवेम । किञ्च, 'वाज्र.' 'अध्वान्'
 'भवन्तु' । कश्चिन् ? 'वाज्रसाती' सयामे, 'इन्द्रेण' च 'युजा'
 मयुक्ताः सन्तो वय 'तरुपेभ' इत्येन 'दृष्ट' शत्रुमित्यर्थः ।
 अभिभवाधिकारात् तरुपतिहेत्यर्थ उपपद्यते ।

"भन्दना (१०), भन्दते. स्तुतिकर्मण." स्तुत्यर्थे वर्त्तमानस्य ।
 "पिता यज्ञानामसुरो विपुञ्चिता विमानमग्निर्वयुर्न च वाघ-
 ताम् । आधिवेश रोदसी भूरिवर्षसा पुरुप्रियो भन्दते
 धामभिः कविः ॥"—इति (ऋ० म० १, ८, २०, ४) । विश्वा-
 मित्तप्येयमार्षम् । पृष्ठस्य प्रयमेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे,
 निविहानीये, वैश्वानरीये सूक्ते शस्यते । 'पिता यज्ञाना'
 पालयिता यज्ञानाम्, 'अग्नि.' 'असुर' प्रज्ञावान् 'विपञ्चितां'
 प्रज्ञावतामपि मध्ये प्रज्ञावान्, 'विमान' विनिर्माणं कृत्स्नस्य
 जगत, अग्निर्नैव अग्निहोत्राटिकर्मद्वारेण कृत्स्नं जगादनि-
 र्नीयते । 'वयुश्च' प्रज्ञानमयमेव 'वाघताम्' अत्विजाम्,
 अत्विजो ह्यशमेवाग्निः विशिष्ट यज्ञसाधनमित्येव मन्यन्ते ।
 योऽयमेवलक्ष्योऽग्निः 'आधिवेश' 'रोदसी' द्यावापृथिवी
 'भूरिवर्षसा' बहुरूपत्वेन, तमेव ह्ययुक्तमग्निं 'पुरुप्रियः'
 बहुकामप्रियः स्तोता, 'भन्दते' स्तौति, 'धामभिः' नामभिः
 अनक्तैः प्रकारैः, 'कविः' कान्तदर्शन इत्यर्थः । पुरुप्रियो हि
 स्तोता धामभिरग्नेः किमन्यत् स्तुते, कुर्यात् ? तस्मादुपप-
 द्यते स्तुत्यर्थत्वमस्य ॥

"स भन्दता उदियति प्रजापतीर्विजायुर्विश्वाः सुभवा
 पृथदिवि । इत्य प्रजापतीयसः पस्व्यं पीत इन्द्रविन्द्रः-

स्वाम्य' याचतात् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ३, २०, १) । भौमो-
ऽत्रिः, तस्येयमार्षम् । जगती । "प्र तं आश्वः पवमानध्वीजवः"
—इत्यष्टाश्वत्वारिंशत्के महासूक्ते एकचत्वारिंशत्तमी पावमा-
नसौमी । यदिममयाज्ञं कर्मोपनयेत्तत्सुयामहमेतं सोमं तत्रेति,
य एवं नित्यकालमास्ते 'सः' एष साम्प्रतमस्मिंस्तोमकर्मणि
उपनीते हे सोम ! तव 'भन्दनाः' स्तुतीः 'उदीरयति । 'प्रजा-
वतीः' प्रजासंयुक्ताः, प्रजालिङ्गा इत्यर्थः । 'विश्वायुः' विश्व-
मयतीति विश्वायुः, सर्ववाप्रतिहतप्रज्ञान इत्यर्थः, सर्वतो
वा विश्वायुः । 'विश्वाः' सर्वप्रकाराः, नामबन्धुवर्मरूप-
सम्बन्धात् स्तुतीनाम्, नाम्ना, बन्धुभिः, कर्मणा, रूपे-
णेति ह्युक्तम् । 'सुभराः' सुभृताः, सुपुष्टाः, स्वानकरणानु-
प्रदानवत्यो युष्मद्गुणैरलङ्कृताः । 'अहर्दिवि' अहनि वा रात्रौ
च, रात्रिपर्यायाभिप्रायेण नित्यकालमेवेत्यभिप्रायः । कं पुन-
रर्थमुपेत्य स्तुतीरुदीरयति ? 'ब्रह्म प्रजावत्' अथं प्रजासयुक्तं
भोक्तृसहितम् । अपि च 'रयिम्' धनं गोहिरण्यादि । 'अश्वप-
स्यम्' अश्वैः पतनसमर्थैः शीघ्रैः संयुक्तम् । 'पीतः' त्वमस्माभि-
रश्विन् कर्मणि । हे 'इन्दो' सोम ! इदमस्मदर्थं याचतात्
याचस्वेत्यर्थः । एतमर्थमभिप्रेत्य स्तुतीरुदीरयति । भन्दना उदि-
यर्त्तित्युदीरणसम्बन्धात् स्तुतय एताः "भन्दना"शब्देनोच्यन्ते
इत्युपपद्यते । पूर्वमाख्यातपदसम्बन्धमुदाहरणं "पुरप्रियो भन्दते
धामभिः"—इति (ऋ० ष्ट० ८ पं०), इदन्तु नामरूपसम्बन्धं
"स भन्दना उर्दियर्त्ति प्रजावतीः"—इति (ऋ० ष्ट० २५ पं०) च ।
उभयथा पर्यागोऽस्तीत्युभयमुपप्रदर्शितम्, अल्पप्रयोगविषय-
त्वाच्च ।

"आहनः (११)"—इति । एतत् पदं सस्योवनमनव-
गतम्, अप्रतीयमानार्थत्वात् । "आहसि"—इत्यर्थप्रतीतिः ।

“न तिष्ठन्ति न निर्मिषन्त्येते देवानां स्वयं इह ये चरन्ति ।
अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन विवह रथेव चक्रा ॥”—इति
(ऋ स० ७, ६, ७, ३) । यमस्य यस्याथ संवादघ्नम्, तत्र
यमस्येयमार्षम् । स यमीं मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति,—
हे यमि ! मामंस्था साम्प्रतं रहो वसंत इति, किन्तु ‘न
तिष्ठन्ति’ मुहूर्त्तमपि, एते जनाः रन्ध्रान्वेषणतत्परा इत्यभि-
प्रायः । अपि च, ‘न निर्मिषन्ति’ अनिमिषाः, आदरवन्त
इत्यभिप्रायः । के पुनस्ते ? इत्युच्यते,—‘एते देवानां स्वभूताः,
य इह एतस्मिन् लोके ‘स्वयं’ आश्रयितारः, कृताकृतानां कर्म-
णाम् । के पुनस्ते ? इति । उच्यते,—अहय, रात्रिय, उभे
च सन्त्ये, सूर्याचन्द्रमसौ, वायुश्च, अन्तरिक्षरूपश्च इत्येवमा-
दयः, न ह्येतेषां किञ्चिदविदितं परोक्षमस्ति इत्यभिप्रायः ।
अतो ब्रवीमि,—‘अन्येन’ अन्यकुलजेन केनचित् पुरुषेण,
‘मत्’ मत्तः, त्वं हे ‘आहनः !’ मैथुन ‘याहि’ ‘तूयं
“विप्रम्” । “आहृषि इव” असभ्यमेतत् “भाषमाणा” त्वम्,
नाहमेतदसभ्यं श्रोतुमप्युक्तं हे तव, किं पुनः कर्तुम् ? तस्मात्-
अतोऽन्येन मैथुनार्थं चर । ‘तेन’ एव सह ‘विवह’ अभ्युद्य-
च्छस्व आत्मानं मैथुनकर्मणि । ‘रथेव चक्रा’ रथचक्रे इव,
यथैकमस्य रथचक्रे हे अभ्युद्यतः, एवमेकमनस्वमुपपाद्य
तेनैकभूतेन मनसा अक्षेणैवोभेऽपि शरीरे, तच्च तस्य कामिन-
सक्तम्, स च तव, तेनैव सह तवैतस्मिन्नर्थे एकमनस्वमस्त्विति,
न मया सार्द्धमेतस्मिन्नर्थेऽभ्युद्यच्छ्रमाना न मा शक्यसे कम्पयितु-
मित्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन् मन्त्रेऽनिष्टत्वात्कैथुनममाचारश्च
“आहनः”—इत्येतद् यमीविषयं सम्बन्धम् । आहन्यत “इव”
हि स यम तयाऽनेन दुर्वचनेन । तस्मात् सैव सम्बोध्यते
आहनः ! इति “एतस्मात्” एव कारणम् “आहनः स्यात्”

योऽयम् उपदेशः स्त्रियै, असावपि हि यस्य सविधौ सङ्गी-
र्ष्यते, स आह्वयत इव असभ्यत्वात्, तस्य अयन्नियो वै पुरु-
षोऽमेध्य आहनः स्याज्जायत इति विज्ञायते ।

“नदः (१२)”—इति, एतदनवगतम् । “ऋषिः नदी

भवति”—इति शब्दस्य पर्यायेण तत्त्ववचनम् । “नदतेः

स्तुतिकर्मणः” इति व्युत्पत्तिः । नदिता वा नदतीवेत्यर्थ-

प्रतीतिः । “नदस्य मा रघुतः काम आगन्वित आजातो

अमुत्, कुतश्चित् । लोपामुद्रा हृषणं नीरिणाति धीरुमधीरा

घयति खसन्तम् ॥”—इति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४) । अग-

स्वलोपामुद्रां ब्रह्मचारिसूक्तसंवादे लोपामुद्राया इयमापम् ।

सा अन्नवीदगस्य भर्तारमभिप्रेत्य ‘नदस्य’ “नदनस्य” नदि-

तुर्वा देवतास्तोतुः अस्यागस्यस्य ‘रघतः’ संरुचयतः इन्द्रिय-

यामं ‘मा’ माम् अयं ‘कामः’ ‘आगन्’ आगतवान्, येनाहं

आम्प्रत पीष्ये । सा पुनरेवं न जाने । किम् ‘इतः’ एव

‘आजातः’ अस्मच्छरीराज्जातः, मसोपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्मत्पौ-

डनाय,—अथवा ‘अमुतः’ अगस्यशरीरात् ? पुरुषगुणानु-

स्मरणादि स्त्रियाः कामो जायते—अभिव्यज्यते, पुरुषस्य च

स्यनुस्मरणात् । अतएव “स्मरः”—इति काम उच्यते । तस्मा-

दुपपद्यते इतो वास्मच्छरीरात्,—अमुतो वा नदशरीरात्,

कुतः ? इति, न जाने इति । अथवा अन्यत एव ‘कुतश्चित्’

अथमागतः स्यात् ? इत्येतदपि तत्त्वतो न जाने । इत्येवं

विलपमाना कामार्ता ‘लोपामुद्रा’ राजर्षिपुत्रिका ‘हृषणं’

रितसो वर्षितारम्, अगस्यं ‘नीरिणाति’ निखयेनाधिकं वा

दोषेण गच्छति, यदि न ममासावुपरि प्रजननं निरोक्ष्यात्,

ततो नायं कामो मागमिष्यत्, इत्येवं दोषेण गच्छति ।

“रिणाति”—इति गतिकर्मसु पठितम् । अथवा चेतसा

'नीरिणाति' उपगच्छतीत्यर्थः, इष्टपुत्रप्राप्तुञ्चिन्तना हि कामि-
त्वाया स्त्रिया स्वभाव एव । तस्मादेवमधुपपद्यते । 'चैव'
स्त्रिरद्वि ब्रह्मचर्ये 'अधोरा' सङ्ख्यसर्वेन्द्रियधामा 'धयति'
पित्रतीव चेतसा, चक्षुर्भ्या वा पश्यति । 'श्वसन्त' चेतसा
व्यावर्त्तमान, तस्या सकाशात् ब्रह्मचर्ये हतनुदि तथापि
धयत्येव । "श्वसति, नदति"—इत्येव गतिकर्मसु पठितम् ।
एव लोपामुद्रावाक्ये "नदस्य रुधती मामागमत् कामः"—
इति प्रकरणादपिर्नदयर्द्धनोचत इत्युपपद्यते । "ससृष्ट-
प्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्युपिपुत्रा विलपित वेदयन्ते"—
इति निदानप्रख्यापनम् ॥ २ ॥

न यस्य द्वात्रिंशद्विंशौ न धन्व नान्तरिक्षं
नाद्र्युः सोमो अक्षाः । अत्रैते रित्येके ।
अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभि-
रक्षाः । लोपायः सिंहं प्रत्यञ्जं मतसाः ।
द्वियन्त्रिंशत्पूर्तिः क्षरतिनिगम उत्तरः इत्येके-
ऽनूपे गोमान् गोभिर्यदा द्वियत्यथ सोमो
दुग्धाभ्यः क्षरति सर्वे द्वियतिनिगमा इति
शाकपूणिः श्वाचमिति क्षिप्रनामासु अतन्
भवति । स पतञ्चैत्वरं सा जगदाच्छात्र-
मग्निरक्षगोञ्जातवेदाः । स पतञ्चि चैत्वरं
सावरं जङ्गमञ्च यत्तत् क्षिप्रमग्निरकरोञ्जा-
तवेदाः । ऊर्तिरुवनात् । आ त्वा रथं यद्योतव

इत्यपि निगमो भवति । हाशमाने इत्युपरि-
 टाड्व्याख्यास्यामः । वन्नकः पृङ्भिस्सर्पदि-
 न्द्रम् । पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा
 (स्पाशनैरिति वा) सुसं न प्रक्षमविदच्छुचन्तम् ।
 स्वप्नमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तदि-
 वाविदज्जाव्वल्यमानम् । द्विता च सत्ता स्वध्या
 च शुभ्रः । द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे
 च । शुभ्रः सुखभूः । भृगं न वा भृगवन्ते ।
 ष्टगमिव वात्याः प्रैपाः ॥ ३ ॥

“सोमो अक्षाः (१३)” — इत्येते द्वे पदे । अत्र अक्षा
 इत्येतत् पदं अनपगतम्, पक्षेण चानेकार्यम् । अर्थाच्च
 सम्बन्धादुपलक्षणार्थं सोमशब्दोऽच समाश्नातः । कथं नाम
 “न यस्य द्यावापृथिवी” — इत्येतद्विद्योदाहरणमत्र उपलक्षितं
 स्यात् ? अत्र हि अक्षा इत्येष शब्दः, सोमशब्देन सम्बद्धः,
 यथा भूतशब्देन, मेघशब्दः — “मेघो भूतोऽभियन्तयः” —
 इत्यत्र, यथा वा “यग्निर्नृयै” — इत्यत्राग्निशब्दः । अत्र
 वाश्रोतिपक्षे अक्षा इति अस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्थो
 भवति । तस्मादयमनन्तर उपलक्ष्यते अल्पप्रयोगविषयत्वात्स्य
 मन्तस्य प्रतिपक्ष्यर्थं सोमशब्दः समाश्नात एकपदसमाश्नाति
 प्राप्तौ सति ॥

“न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्र्युः सोमो
 अक्षाः । यदस्य सन्धुरधिनीयमानः शृणाति प्रोक्तु रुजति
 स्थिराणि ॥” इति (ऋ० सं० ८, ४, १५, १) । रेणुर्नाम

विश्वामित्रस्य पुत्रः, तर्हीयमार्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते सूर्यं सुखा-
 मैकाहः, तत्रेयं निष्कैवल्यशस्त्रे निविद्यानीये शस्यते । 'न-
 यस्य द्यावापृथिवी' न यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिव्यौ महिमानं
 'अश्रुवाते' व्याप्नुत इत्यर्थः । 'न' 'धन्व' उदकम्, तद्दि धन्व-
 त्वन्तरिक्षलोकात् । 'न अन्तरिक्षम्' 'न' 'भद्रयः' पर्वताः
 अश्रुवाते महिमानम् । किं तर्हि ? सोम एवाक्षाः महिमान-
 मश्रोतीत्यर्थः । कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य महिमान-
 मश्रोतीति ? इतः,—'यत् अस्य मन्युः अधिनीयमानः'
 यस्मादस्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधः सोमेन पीतेन सता मदमाम-
 ष्यांदुपरि शश्रूणां नीयमानः प्रांप्यमाणः शृणाति । 'वीलु' ।
 यदपि 'वीलु' दृढं सव्रह्मं शत्रुबलं भवति, तदपि शृणायैव,
 दिनस्तीत्यर्थः । 'रुजति' च 'स्थिराणि' अपि दृढानि मेघ-
 हन्दानि भिनत्तीत्यर्थः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे व्याख्यार्थस्य
 "अश्रोति" अक्षा इत्येव शब्दो निरुच्यते "इत्येवमेके" मन्वा-
 र्थविटो मन्यन्ते ॥ .

"अश्रुपे गोमान् गोभिरक्ष्णाः सोमो दुग्धाभिरक्ष्णाः । समुद्रं
 न संवरणान्यग्मन् मग्दी मद्राय तोपते ।"—इति (ऋ० स०
 ७, ५, १३, ४) । सप्तर्षिणामार्षम् । वृहती । पावमानो
 सोमो । 'अश्रुपे' देशे 'गोमान्' गोभिः सहितो यदा 'अक्षाः'
 क्षियति, निवसति, अथ तदा सुयवमत्वात् तस्य देशस्य 'सोमो
 दुग्धाभिः' पुनः पुनः दुग्धाभ्योऽपि गोभ्यः चरत्येव । कथं
 पुनः चरति ? इति । उच्यते,—समुद्रं न संवरणानि समुद्र-
 मिव संवरणान्युदकानि, उदकानि हि देशान्तरात् संवृण्वन्ति,
 तानि यथा सर्वेभ्यो देशेभ्यः संसृत्य समुद्रमाभिमुख्ये न 'अग्मन्'
 गच्छन्ति, एवं दुग्धाभ्यः सोमः सर्वेभ्यो गात्रेभ्यः संसृत्य उधः
 प्रतिचरति मदायेन्द्रस्य । अथ यदैवं प्रचरति, तेन सोमिना-

मावास्यायां मात्राख्येन हत इन्द्रः 'मन्दो' इर्षशील', यज-
मानस्य शत्रून् 'तोपते' हिनस्तीत्यर्थः । "नितीपयति, निव-
ह्यति"—इति हन्तिकर्मसु पठितम् । एवमेतच्चिन् मन्त्रे
"क्षियति-निगमः पूर्वः"—"अनूपे गोमान् गोभिर्रक्षाः"—
इत्येषः (८८६ पृ० १६ पं०) "क्षरति-निगमः उत्तरः"—
"सोमो' दुग्धाभिर्रक्षाः"—इत्यत्र (८८६ पृ० १६ पं०) । एवम्
"एके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते । तच्च तथैवोपव्याख्यातम् ।
"सर्वे" एवैते त्रयोऽपि "क्षियतिनिगमाः"—इति "शाकपूणिः"
आचार्यो मन्यते । न यस्य आयाष्टयिष्वी निवासः, न धन्व,
न अन्तरिक्षं निवासः, किं तर्हि ? सोम एव इन्द्रस्य
निवासः । तस्य सोमस्य किम् ? इति । उच्यते,—यदस्य मन्तु-
रधि शत्रूणां नीयमानः, शृणाति वीलु रुजति खिराणि ।
समानमन्यत् पूर्वण्येवार्थेन । "अनूपे गोमान् गोभिर्रक्षाः"—
इत्यत्र नियासार्थैव पूर्वस्त्रिन्नेवार्थे । अथ सोमो दुग्धास्तपि
गोधूधः निवसति, न निर्दुग्धाः कर्तुं शक्यन्ते इत्यभिप्रायः ।
एवमेते सर्वे त्रयोऽपि "क्षियतिनिगमाः"—इति "शाक-
पूणिः" आचार्यो मन्यते ॥

"खात्रम्(१४)"—इति एतदनवगतम् । "आशु अनतं
भवति"—इति शब्दसमाधिः । "क्षिप्रनाम"—इत्यभिधेय-
वचनम् । "यो हीतासीत् प्रथमो देवजुष्टो य ममाञ्जुवाज्ये'-
नाहृष्टानाः । स पतन्नीत्वरं जगद्यच्छात्रमग्निर्हृष्टो ज्जात-
वे'दाः ॥"—इति (ऋ० स० ८, ४, १०, ४) । इयं हविष्याङ्-
क्तीये सूक्ते । तत् पुनर्मूर्धेन्वताङ्गिरसेन दृष्टम्, वामदेव्येन वा ।
पृष्ठस्य पश्चमेऽहनि अग्निमारुते शस्त्रे निविहानीयं तद्भ-
वति । 'य.' अग्निः 'हीतासीत्' आहीता देवानाम्, 'प्रथमः'
प्रधानः, मनुष्यहीतुः सकाशात् । 'देवजुष्ट,' देवैरासेवित ।

‘यं’ समाञ्चन् समुचितवन्तः । केन ? ‘आग्नेन’ ‘आहवानाः’
 सेवमानाः, भजमाना इत्यर्थः । तस्य किम् ? इति । उच्यते,
 —सः पतव्रीत्वरम्, सोऽग्निः पतत्रि, यदेतदितथेतस्य पतति,
 इत्वरश्च पच्यादि, ‘स्या’ स्यावरश्च वृक्षादि, ‘जगत्’ यदेतज्ज-
 ङ्गमादि । तस्य किम् ? इति । उच्यते,—तत् सर्वे प्रनयकाले
 ‘खात्रं’ क्षिप्रमात्मसात् ‘अक्षणीत्’ “अकरोत्” ‘जातवेदाः’
 अग्निः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे “खात्रमिति” इत्येतत् “क्षिप्र-
 नाम” । पतत्रि-स्यावर-जङ्गमानां क्षिप्रदहनादग्नि किमन्यत्
 कुर्यात् ? तस्मादुपपद्यते क्षिप्रनामेति ।

“ऊतिः(१५)”—इति, अनवगतम् । “अवनम्”—इत्यर्थ-
 प्रतीतिः । “अवनात्” रक्षणादित्यर्थः । आ ह्यार्यं यथोतये
 सुम्नायै वक्तव्यामसि । तुविकूर्मिं सृतीषहमिन्द्र शविष्ठ
 सत्वते ॥—इति (ऋ० स० ६, ५, १, १) । प्रियमेधस्वार्पणम् ।
 हे इन्द्र ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘आवर्त्तयामसि’ आवर्त्तयामहे ।
 कियर्थम् ? ‘ऊतये’ अस्माकं रक्षणाय, ‘सुम्नाय’ सुखाय
 च । कथं पुनरावर्त्तयामहे ? इति । उच्यते,—‘रथं यथा’
 शक्नो हि कश्चिद् यथा रथमावर्त्तयेत्, एवमावर्त्तयामहे वयं
 त्वा स्तुतिभिः । किंरक्षणं पुनर्भवन्तमावर्त्तयामहे ? उच्यते,—
 ‘तुविकूर्मिं’ बह्वनामनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्तारम् । ‘ऋती-
 षहम्’ च, आर्त्तानामभिभवितारम् । हे ‘इन्द्र !’ ‘शविष्ठ’
 वलिष्ठ ! ‘सत्वते’ सता पते ! एवमावर्त्तनेनैकवाक्याभिसम्ब-
 न्धेन “ऊति”शब्दो रक्षणार्थं इत्युपपद्यते ।

“हासमाने (१६)”—इति । “उपरिष्ठाद् व्याप्यास्यामः”
 “प्रपर्वतानामुशती उपस्थात्”—इत्यत्र ॥

“पङ्भिः (१७)”—इति, अनवगतम् । “पानैरिति वा
 आर्यैरिति वा”—इति शब्दसमाधी । “पूवा महो अंसुर

वृक्षथाय वस्त्रकः पुञ्जिरूपसर्पुदिन्द्रम् । ‘स इयानः’ करति
 मुञ्जिमन्त्रा इपमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥—इति (ऋ० सं०
 ८, ५, १४, ६) । वस्त्रो नाम वेद्यानसः, तस्येयमार्षम् ।
 ऐन्द्रो । य एष एतस्मिन् सूक्ते स्तुतिप्रकारोऽधिकृतः ‘एवा’
 एवम् अनेन प्रकारेण वर्त्तमान । हे इन्द्र ! ‘असुर’ असुमन् ।
 प्रज्ञानवन् ! बलवन् ! वा ‘वृक्षथाय’ स्तुतिवक्त्रे, मद्यते
 यजमानाय, पूर्वकल्पान्तरीणाय, पूर्वकल्पान्तरोण एव ‘वस्त्रकः’
 ‘पङ्भिः’ सोमपानैरभ्युदितैः, अथवा गुणस्त्रायने, स्तुतिगतैः,
 ‘उपसर्पत्’ उपसृष्टवान्, अन्यकल्पान्तरीणम् ‘इन्द्रम्’ । ‘सः’
 त्वेन तथा ‘इयानः’ ईयमानः, अनुस्रियमाणः ‘करति’ कृतवान् ।
 किम् ? ‘स्वस्तिम्’ स्वस्त्ययनम् । ‘अक्षी’ यजमानाय । यतो
 ब्रवीमि,—साम्प्रतमहमेतस्मिन् कल्पे वस्त्रकः, त्वञ्छेन्द्रः, ता
 एवैताः स्तुतयः, योभिरहमुपासपे साम्प्रतं भवन्तम्, स त्वमेवं
 विज्ञाय, अक्षी वर्त्तमानाय यजमानाय स्वमधिकारं जानानः,
 कुह स्वस्त्ययनम् । किञ्च, ‘इपमूर्जम्’ । ‘इपम्’ अत्रं ब्रौह्मि-
 यवादि, ‘ऊर्जम्’ चीरादि । ‘सुक्षिति’ च, शोभननिवासश्च ।
 ‘विश्वम्’ एतत् सर्वम् ‘आभा.’ आभिसुख्येनाक्षी यजमानाय
 भावयस्व ॥ एवमेतस्मिन्मध्ये शब्दस्वरूप्यात् प्रकरणाच्च
 “पङ्भिः”—इत्येतत् पानाभिधानं स्त्रायनाभिधानं वेद्युप-
 पद्यते ॥

“ससम् (१८)”—इति अनवगतम् । “स्वपनम्”—इत्य-
 वगमः । “प्रमातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः
 उपसर्पदुर्वीः । समं न प्रकमविदच्छुचन्तं रिद्रिहांसं रिपु उपस्ये
 अन्तः ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ३, १४, ३) । अग्नेर्वेद्यानरस्य,
 अग्नेर्वा सूचीकस्य, समेर्वा जम्भारस्य इयमार्षम् । आग्नेयी ।
 त्रिष्टुप् । मातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । ‘प्रमातुः प्रतरम्

गुह्यम्' प्रकर्षेण गततरं गह्वरं, मातुः सर्वनिर्मातुः भूमेः, अग्निः
 'वीरुधः' दग्धुम् 'उपसर्पत्' 'उर्वी.' ऊर्णुवत्यः, प्रच्छाद्य भूमिं
 निर्भरप्रदेशम्, तस्मिन् निर्भरप्रदेशे वर्तमानाः, तत्र हि ताः
 सुविवृदाश्च भवन्ति । कथम्पुनरुपसर्पत् ? इति । उच्यते,—
 'प्रमातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न' स्तनपानाय मातुः
 यथा कुमारः, प्रकर्षेण गुह्यतरं सर्वाङ्गेभ्यः स्तनप्रदेशम्,
 स्तनपानम् इच्छन् उपसर्पत्, एवं योऽग्निः बहोपधिके
 भूमेर्निर्भरप्रदेशे कुमार इव स्तनप्रदेशमिवोपसर्पत् । तत्रैव
 च निर्भरप्रदेशे 'रिरिह्वांस' पुनःपुनरास्त्रादयमानम्, औषधीः
 'रिप.' अस्या एव भूमेः 'उपस्थे' उपस्थाने, निर्भरे हि भूमेः
 प्रदेशे आप उपतिष्ठन्त इति निर्भर एवोपस्थो भूमेः । तस्मा
 एव 'अन्तः' मध्ये इत्यर्थः । तस्मिन्नेवसत्क्षणे प्रदेशे, तमग्निम्
 'अविदत्' कथित् ऋषिः अन्यो वा । औषधीरास्त्रादयन्त'
 कथं पुनरविदत् ? इति । उच्यते,—'सप्त न पक्कम्' अविदत्,
 यथैव स्वपनशोक्तं "माध्यमिकं ज्योतिः" वैद्युताख्यं पक्कमभि-
 व्यक्तम्, वर्षासु उपर्यवस्थानादयत्रैव नैव दृश्यते, एवं निर्भरान्
 प्रविष्टमपि सन्तमग्निमतिमहत्त्वादूर्ध्वोऽविददेवापश्यत् ।
 'शुचन्त' दीप्यमानमित्यर्थः । निर्भरेऽन्योऽनुप्रविष्टो न विज्ञा-
 यते, अग्निस्तु निर्भरस्थोऽपि स्वया दीप्त्या विज्ञायत एवेत्यभि-
 प्रायः । य एवद्गुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोतु—इत्येव-
 माशीर्योन्वा । न ह्यष्टौ मासान् माध्यमिकं ज्योतिर्दृश्यते,
 ततः "अनित्यदर्शनम्" तस्मादनित्यदर्शनात् "स्वपनम्"—
 इत्युच्यते, पक्कं नामाभिव्यक्तमित्युच्यते ॥ एवमिह शब्दा-
 रूपात् अर्थोपपत्तेः "सप्तम्"—इत्यनेन शब्देन स्वपनमुच्यते
 इत्युपपद्यते ।

"हिता (१८)"—इति, अनवगतम् । "हैधम्"—इत्युच्यते ।

गमः । “यस्वहोता पूर्वा अग्ने यजीयान् हिता च सत्ता, स्वधया च शम्भुः । तस्यानुधर्मं प्रयजा चिकित्वाऽथा नो धा अध्वर देववीती ॥”—इति (ऋ० सं० ३, १, १७, ५) । कतस्य वैश्वामित्रस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाग्निनयोः शस्यते । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ पृथिवीस्थान । ‘त्वत्’ त्वत्तः, ‘य.’ ‘पूर्व.’ ‘होता’ मध्यमस्थानो वायु, असावापि हि दूतो देवानामिति श्रूयते,—“आ दूतो अग्निर्भरद् विवस्वतः”—इति । वैद्युतोऽग्निरिति केषिन्नन्यन्ते । ‘यजीयान्’ यष्टुतरः । ‘हिता च सत्ता’ द्वैध यस्य विद्यमानता,—“मध्यमे च स्थाने” वैद्युतभावेन, “उत्तमे च” स्थाने सूर्यभावेन । ‘स्वधया च’ अग्नेन, सर्वभूताना वरपादारेण । य. ‘शम्भुः’ “सुखभूः” सुखस्य भावयिता । तस्य किम् ? इति । उच्यते,—‘तस्य अनुधर्मं’ वायोर्हत्तिलाभमन्वात्तनो दीप्तिलक्षणा वृत्तिमतिलाभमाप्नुयन्, “वायुर्वा अग्ने स्तेजः, तस्माद् वायुरग्निमन्वेति”—इति ह विज्ञायते । हे अग्ने ! ‘प्रयज’ प्रकर्षेण यज, देवान् । हे ‘चिकित्वा’ चिकित्वन् ! ज्ञानवद्वित्यर्थः । ‘अथ’ एवम्, ‘न.’ अस्माक याग कुर्वन्, त शृणु, यं कुरुस्व । ‘धा अध्वर’ धारय यज्ञम् । ‘देववीती’ देवतर्पणयित्वर्थः ॥ एवमथ शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेय “हिता”—इत्ययं द्वैधमित्येवमुपपद्यते ॥

“वाः (२०)”—इति, अनवगतम् । “धात्याः”—इत्यवगमः । “गोभिर्यदीमन्वे अस्मभृग न वा मृगयन्ते । अभिस्तरान्ति धेनुभिः ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ७, १८, १) । काण्वय मेधातिथि, प्रियमेधाङ्गिरस ऐन्द्र सुक्त ददृशतुः । तत्रैपाभिप्लवस्य षडहस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे अनुचरत्यचे शस्यत । हे भगवन्निन्द्र ! ‘यद् ईम्’ यद्यपि त्वाम् ‘अन्वे’ यजमाना.

‘गोभि’ वाग्भि’, स्तुतिलक्षणाभि. ‘धेनुभिः’ च तर्पयित्रीभिः
 राहुतिभि. ‘अभिस्तरन्ति’ अभिगच्छन्ति, अभिव्याप्नुवन्ति,
 तथाप्यस्मानेव प्रत्यभ्येहि । किं कारणम् ? इतः,—यस्मादेते-
 ऽस्माभिरतिरिक्तया भक्त्यान्धेभ्यो यजमानेभ्यः सप्तायात् ‘व्रा’
 “वात्वा” “प्रेषा” युष्मत्स स्तवसयुक्ता. प्रतिप्रहिता. ‘सृग न’
 “सृगमिव” इतरे लुब्धका व्रात्वा ‘सृगयन्ते’ मार्गयन्ते त्वाम्,
 तस्माद् भक्त्यतिरेकात् विपहेतोरस्मानेव प्रत्यभ्येहि ॥ एवमेत-
 स्मिन्नन्वे सृगसम्बन्धात् “व्रा.”—इति शब्देन लुब्धका उच्यन्ते
 इत्युपपत्तिः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारो वर-
 माहारमाहापीरिति च ब्राह्मणम् । विश्वं द्वि-
 राहन्तिरो अद्रिमुस्तेत्यपि निर्गमो भवत्यय-
 मपीतरो वराह एतस्मादेव दृहति मूलानि
 वरं वरं मूलं दृहतीति वा । वराहमिन्द्र
 एमुपमित्यपि निर्गमो भवत्यङ्घ्रिसोऽपि वराहा
 उच्यन्ते । ब्रह्मणस्सतिर्दृषिभिर्वराहैः । अथा-
 येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते ।
 पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो
 वराहान् ॥ ४ ॥

“वराह (२१)”—इति, अनवगतममेकार्थञ्च । “मेघ.”
 तावद् वराह उच्यते, स हि “वराहारो भवति” तस्य वर-
 सुदकमाहारः । “वरमाहारमाहापीरिति च ब्राह्मणम्”
 निर्वचनस्य दृढप्रतीत्यर्थं ब्राह्मणमाचार्येण प्रदर्शितम् । यथा

मेघो वराहशब्देनोच्यते, तथैव निगमः,—“अस्येदु^१ मातुः सर्व-
 नेषु सुद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना । सुपायद्विष्णुः पचतं,
 सहीयान् विध्यहराहं त्तिरो अद्रिमस्ता ॥”—इति (ऋ० सं०
 १, ४, २८, २) । नोधा नाम गोतमपुत्रस्येयमार्षम् । ऐन्द्री ।
 त्रिष्टुप् । अभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतादिषु आहीनिकेषु अहःसु
 अहीनसूक्ते माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छशिनः शस्त्रे विनि-
 युक्ता । ‘अस्य इत् उ मातुः’ अस्य जगन्निर्मातुः यज्ञस्य ‘सव-
 नेषु’ प्रातःसवनमाध्यन्दिनद्वितीयसवनेषु, ‘महः’ महतः यज्ञस्य,
 ‘पितुं’ महान्तं सोमभागं पपिवान् पीतवान् । पीत्वा
 ‘चार्वन्ना’ चारूणि च शोभनान्यन्नानि, अन्यान्यपि हवीषि
 भक्षयित्वा, तैर्हविभिः, तेन च सोमेन विवृद्धबलः, सद्यः एव
 ‘पचतम्’ परिपक्वमुदकदानममये मेघं हि ‘विष्णुः’ इन्द्रः,
 सर्वभूतानां वेष्टा प्राणभावेन ‘सुपायत्’ अमुष्णादित्यर्थः ।
 ‘सहीयान्’ अभिभवित्तमः । कथम्पुनरमुष्णात् ? इति ।
 उच्यते,—“विध्यहराहं त्तिरो अद्रिमस्ता” । ‘वराहम्’ मेघं
 ‘विध्यत्’ । कथम्पुनः विध्यहराहम् ? इति । उच्यते,—“तिरः
 अद्रिम् अस्ता’ दूर एवावस्थितस्य ‘अद्रि’ वक्ष्यम् ‘अस्ता’ क्षेप-
 त्यर्थः ॥ एवमेतस्मिन् सुपायच्छब्दसम्बन्धात् “वराहः=मेघः”
 —इत्युपपत्तिः ॥

“अयमपीतरो वराह एतस्मादेव” असी अपि हि वरं
 मूलाख्यमाहारमाहरत्यत्र । “वर वरं मूलं वृहति”—
 उदाच्छतीत्यर्थः ॥

यथा अयमपीतरो वराहशब्दः छन्दसि वराह इत्युच्यते,
 तथैव निगमः,—“विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरक्रमस्त्वपितः ।
 शतं महिषान् चीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुपम् ॥”—
 इति (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ४) । काण्डस्य पुरुसुतेरायम् ।

ऐन्द्री । 'विष्ठा इत् ता' विष्णानि एव तानि । 'विष्णुः चाम्' रत् । 'उरुक्रमः' बहुविक्रान्तः, 'त्वेषितः' सन्दीपितः इन्द्रा वाक्येन । यदि 'त्वा' 'इषितः'—इति पठविभागः, तथापि तु 'त्वेषितः'—इत्येकं पठं कृत्वेव निरुक्तम्, परीक्षकतत्वात्-
 न्तस्य, नान्यथार्थं उपपद्यते । कानि पुनस्तानि वसूनि आहरत् ? इति । उच्यते,—'शतं महिषान्' बहून् महतो यज्ञान् आहरत् । किंलक्षणात् ? इति । उच्यते,—'चीरपा-
 कम् ओदनम्' प्रायणोयाग्यमादितः कृत्वा ये क्रियन्ते तान्-
 सोमकृतृनिव्यभिप्रायः । कुतः पुनराहरत् ? इति । उच्यते,—
 'वराहम्' भसुरम्, वराहरूपिणावस्थितम् । सर्वेषामसुराणां
 मध्ये 'एसुपम्' मोहस्थानीयम् ॥ "माययायमिन्द्रो जघान,
 तस्य मध्यादाहरत, यदयं वराहमिन्द्र एसुपमेकविंशत्याः
 पुरां पार इत्युच्यते"—इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके, तदनु-
 वादिनी चैषा ऋक् । तस्मादत्र वराह एवोच्यत इत्युप-
 पद्यते ॥

"अङ्गिरसोऽभि-प्राज्ञा उच्यन्ते" । "म. ई' सत्येभिः
 सत्विभिः शुचिर्गोधायसं विधनसैरददः । ब्रह्मस्यतिर्ब्रह्म-
 भिवराहैर्घर्मस्त्रेदिभिर्द्विष्णुं व्यानट् ॥"—इति (ऋ० सं० ८,
 २, १६, १) । आयासस्याङ्गिरसस्य यमार्घ्यम् । ब्राह्मणस्य-
 त्स्य काम्यपशौ पडर्त्रे विनियुक्ता मैत्रायणीयके । 'सः'
 'ब्रह्मणस्यतिः' 'सत्येभि' सत्यथादिभिः, 'सत्विभिः' समान-
 स्थानैः, 'शुचिः' टीप्तिमङ्गिः, 'विधनसैः' विविधधनवङ्गिः,
 'ह्यभिः' वर्षङ्गिः वर्षिष्टभिः, 'वराहैः' 'घर्मस्त्रेदिभिः' घर्मता-
 पयिष्टभिः, प्रवर्ग्यकर्मणि, अथवा यज्ञस्त्रेदिभिः, यज्ञस्त्रादयि-
 ष्टभिः, यज्ञसङ्गिर्वा । एवङ्गणविशिष्टैरङ्गिरोभिः सङ्गितो ब्रह्मण-
 स्यतिः 'गोधायसं' गोः वाधः धायितारम्, अपां वा, सैचम् ।

‘अट्टः’ अटारयदिति । विपरिणामपरोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य ।
टारयित्वा च ‘द्रविणम्’ उदकं ‘व्यानट्’ व्याप्नोतीत्यर्थः ।
एतस्मान्मृचि अङ्गिरसां विशेषलिङ्गं नास्ति वराहशब्देवाच्यत्व,
सूक्ते तु एतस्मिन्नङ्गिरसो लिङ्गमस्त्योत्ययः ।—

“ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवसुत्रामो असुरस्य
वीराः । विप्रं पृथमङ्गिसो दधाना यज्ञस्य धामं प्रथमं
मनन्तः” —इति (ऋ० सं० ८, २, १५ सू०, २=१०, ५, ६०
व०, २) । ‘ऋतं शंसन्त’ ऋतं मन्त्रं वा प्रशंसन्तः, अपि च
‘ऋजु’ अकुटिलम् अतिकालमेव ‘दीध्यानाः’ ध्यायमानाः,
सर्वभूतानामुपरि समचेतस इत्यभिप्रायः । ‘दिवसुत्रामः’
द्योतनवतः, ‘असुरस्य’ प्रज्ञावतः पुत्राः, ‘वीराः’ विविधाना-
मर्थानां वक्तारः, ईरयितारो वा मेधावित्वात् । ‘विप्रं पट्’
विप्रात् सर्वतः प्राप्तम् ‘अङ्गिरसो दधानाः’ । यत्पटं स्थानं
ज्ञानसहितस्य कर्मणः फलपराकाष्ठा, तामङ्गिरसो दधाना
धारयन्तः चेतसा, विवृद्धप्रज्ञत्वात् । “यज्ञस्य धामं प्रथमं
मनन्तः” ‘यज्ञस्य’ यत् ‘प्रथमं’ मुख्यं परमात्माख्यमनाहृत्ति-
लक्षणं ‘धामं’ स्थानं तत्त्वेन ‘मनन्तः’ जानत इत्यर्थः ॥ एत-
देवैतस्यामृचि अङ्गिरोलिङ्गं दृष्ट्वा एष निगमो भाष्यकारणो-
दाहृतः,—“अङ्गिरसोऽपि, वराहो उच्यन्ते”—इति ॥

“अथापि एते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते”
“अरुतः, रुद्राः”—इति वराहव्याख्याः । अङ्गिरसो ह्यृषिसमाख्या-
मपि सभन्ते, तस्मान्माध्यमकत्वेऽपि सति पृथगुच्यतीकाः ।
ये तावन्मरुतो वराहशब्देनोच्यन्ते, तथैव निगमः,—“एतस्यत्र
यौर्जनमचेति मुखर्हं यन्मरुतो गीतमो वः । पश्यन् हिरण्य-
चक्रानयोर्दधान् विधावतो वराहान्” —इति (ऋ० सं०
१, ६, १४, ५) । राह्मणस्य गीतमस्येयमार्थम् । “आदिव्यु-

न्यद्भिर्मरुतः"—इतीयञ्चैतस्मिन्नेव सूक्ते हि 'मरुतः' 'एषाम्'
 'त्यत्' बलं योषाकीर्णं 'न योजनमचेति' न योगमागच्छति,
 विजितारित्वात् भवतां न युज्येत इत्यर्थः । तस्य बलस्य
 किम् ? इति । उच्यते,—'सस्वर्हं यन् मरुतो व.' । अन्तर्हितं
 यत् सर्वेषां मनुष्याणाम् । यस्य च मध्ये युष्मान् 'वराहम्'
 परेषां शत्रूणां उद्धृतुम्, उद्धर्षणान्, 'हिरण्यचक्रान्' सुवर्ण-
 विकृतचक्रान्, 'अयोदंष्ट्रान्' अयोमयान् रथानधिरुढान्
 'विधावत.' नानाप्रकारं धावत, 'पश्यन्' स्तौति, 'गीतम्.' ।
 तदेतन्न योजनमचेति । अचेतिर्गत्यर्थः, अच्यतेर्गत्यर्थस्य साह-
 च्यात् । एवमत्र प्रकरणे मरुतो वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः ।
 मरुतादयो हि सर्वे एव माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते ।
 तेषां शाखान्तरेषु सृष्ट्या निगमाः । निगमानुपलब्धौ च
 "माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते"—एतद् बहुवचनं
 मरुत्स्त्रेव योज्यम्, तेषां सप्तसप्तका गणा ब्राह्मणे हि श्रूयन्ते,
 —"ते सप्तसप्त मरुता गणाः"—इति, तस्मादेवमप्युपपद्यते ।

एवं बहुवचनं भाष्यकारेण एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद्
 वराहशब्दो भवत्येव, तदप्युपेक्षितव्यम् । तद्यथा,—“द्विवो
 वराहमरुपं कर्णुर्दिनम्”—इति (ऋ० सं० १, ८, ५, ५) ।
 रुद्र उक्तः ॥ ४ ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारौण्यपि
 वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति ।
 उक्षा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति ।
 शय्या अङ्गुलयो भवन्ति (सृजन्ति कर्माणि) शय्या
 इषवः शरमथ्यः शरः शृणातेः शय्याभिर्न भर-

माणो गर्भस्योरित्यपि निगमो भवत्यर्को देवो
भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यद्नेना-
र्चन्त्यर्कमन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो
भवति संवृत्तः कटुकिस्रा ॥ ५ (४) ॥

“स्वसराणि (२२)”—इति । अनवगतम् । “स्वयं सारीणि”
—इत्यवगमः । “अहानि”—इत्यभिधेयवचनम्, तानि हि
स्वयमेव सरन्ति गच्छन्ति । अपि वा “स्वर् आदित्यः” अत्र
उच्यते । “स एतानि सारयति” तेनैतानि स्वसराणीत्यु-
च्यन्ते । “विश्वे देवासो अमुरः सुतमागन्तु तूर्णयः । उमा
इव स्वसराणि ॥”—इति (ऋ० सं० १, १, ६, २) । मधुच्छन्दस
अर्षम् । अग्निष्टोमे प्रथमे शस्त्रे गायत्रे वृक्षे वैश्वदेवे
शस्यते । हे ‘विश्वे देवासः !’ ‘अमुरः’ कर्म प्रति त्वरमाणाः,
ते हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तु त्वरन्ते । अत एवमामन्त्रात्
‘सुतम् आगन्तु’ अस्माभिः अभिपूतमेतं सोमं प्रति ‘आगन्तु’
प्रागच्छत । हे ‘तूर्णयः’ त्वरणशीलाः ! कथं पुनरागच्छत ?
‘उमा इव स्वसराणि’ । यथा ‘उमाः’ रश्मयः, ‘स्वसराणि’
अहानि प्रति, शीघ्रमागच्छन्ति, एवमागच्छत ॥ एवमस्मिन्
रश्मिसम्बन्धात् “स्वसराणि”—इत्यहानीत्युपपद्यते ॥

“शर्याः (२३)”—इति । अनवगतम् । “शरमयः”—इत्य-
वगमः । “इषवः” अभिधेयाः । “शरः, नृणातिः” हिंसायुद्ध
(ऋ० प०), हिंस्यन्ते हि तेन । “अभ्यभि हि अर्वा तत-
र्दियोक्तं न कश्चिज्जनूपान्मस्रितम् । शर्याभिर्न भरमाणो
गर्भस्योः ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५ = ८, ७, ७, ५) ।
वयरूपः व्रमटस्युय “पथ्युपु पथन्व वाजमातये”—इति
पावमानं सोम्यं सूत्रं दृष्टवतुः । पिपीलिकमध्यास्तिस्त्र-

ऽनुष्टुभः षडूर्ध्वहृत्स्यः, तासामियं द्वितीया । ‘अभि-
 ततर्दिय’ एतं सोमं हे अभिघोतारः ! पुनः पुनरभिहृते-
 त्यर्थः । ‘अवसा’ अवणीयेन मन्त्रेण । कथं पुनरभित-
 तर्दिय ? इति,—‘शर्याभिः न भरमाणः’ शरमयीभिः
 इषुभिः यथा कञ्चित् कं तर्दयेत् धनुर्धारयमाणः, एवमेतं
 सोमम् एभिः प्रावभिः ‘गभस्योः’ बाह्योरवस्थितैरभिततर्दिय
 शूयम् । किञ्च, एवमेतं सोमं अभितर्दयन्तो यूयं वसतीवरी-
 भिरद्विराप्याय्य ‘उक्तं न कञ्चित् कूपमिव कञ्चित् ‘जनपान’
 महतः ‘अचितम्’ अचीर्यं कुरुत, महतो देवजनौघस्य पानार्हे
 प्रभूतं कुरुतेत्यभिप्रायः ॥ एवमिहाभितर्दनक्रियासम्बन्धात्
 “शर्या”शब्देन इपव उच्यन्ते इत्युपपद्यते ॥

“अर्कः (२४)”—इति, अनेकार्कम् । “देवः” तावत् सर्वं
 एवार्क इत्युच्यते । आह किं कारणम् ? उच्यन्ते,—“यत्”
 यस्मात् “एन” देवम् “अर्चन्ति” स्तोतारः । “अर्कां मन्त्रो
 भवति” । किं कारणं ? “यत्” यस्मात् “अनेन” मन्त्रेण
 “अर्चन्ति” तस्मादर्कः । “अर्कमर्कं भवति” । किं कारणम् ?
 तदि “अर्चति भूतानि” यो हि पूज्यः, तस्मात् तमपि मस्कार-
 विशेषेण संस्कृत पूजा क्रियते, पूज्य च सर्वस्येनमद्यम् । “अर्को
 हृत्तो भवति” य एष प्रसिद्धः । आह किं कारणम् ? इति ।
 उच्यते,—“संहत्तः” सङ्गतः, सव्याप्तः, “कटुकिन्ना” कटुकर्मा-
 वेन भवति ॥ ५ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्कियाः ।
 ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्यमिरे ॥
 गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्कियो
 ब्राह्मणास्त्वा शतक्रतो उद्यमिरे वंशमिव वंशो

वनशयो भवति वननाञ्छ्रूयत इति वा पवी रथ-
 नेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् । उत प्रव्या
 रथानामद्रि^१ भिन्दन्त्योजसा । तं मरुतः क्षुर-
 पविना व्ययुरित्यपि निगमौ भवतः । वलो
 व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्याद्यापः । तिरो
 धन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति । सिन-
 मन्त्रं भवति सिनाति भूतानि । येन^१ स्या सिन^१
 भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति । इत्या-
 सुषेत्येतेन व्याख्यातं सचा सहेत्यर्थः । वसुभिः
 सचा सुवा । वसुभिः सह सुवौ^१ । चिदिति निपा-
 तोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथापि पशुना-
 मेह भवत्युदात्तश्चिदसि मनासि चितास्त्वयि
 भोगाश्चेतयस इति वा आ इत्याकार उपसर्गः
 पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथाप्यर्थे दृश्यते । अन्
 चा अपः । अन्वे आ अपोऽपोऽभोऽधौति द्युम्
 द्योततेर्यशो^१ वा अन्त्रं वा । अस्ते द्युम्नमधि
 रत्न^१ च धेहि । अस्मासु^१ द्युम् च रत्न^१ च
 धेहि ॥ ६ (५) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

यथा तावद्देवोऽर्कगन्धेन उच्यते, तथैष निगमः—

“गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्युक्तमर्किणः । ब्राह्मणस्त्वा शत-
क्रतो उहुंशमिव येमिरे ।”—इति (ऋ० सं० १, १, १८, १) ।
अधुच्छन्दम आर्यम् । अनुष्टुप् । ऐन्द्रो । हे भगवन्निन्द्र ।
‘गायन्ति त्वा गायत्रिणः’ स्तुवन्ति त्वां सामगाः, सामभिः ।
‘अर्चन्त्युक्तमर्किणः’ पूजयन्ति त्वाम् ऋग्भिः होतारो मन्त्रिणः ।
एवमनेन प्रकारेण सर्व एते “ब्राह्मणाः” याज्ञे कर्मणि हे
‘शतक्रतो !’ । ‘उहुंशमिव येमिरे’ उद्येमिरे वंशमिव त्वां
स्तुतिभिः इविर्मिच, यज्ञेषु तवैव महिमानं वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥
“वंशो वनशयो भवति” वने शयित इवास्ते । “वननाच्छ्रूयत
इति वा” सम्भजनाद् वा षड्भिः ॥ एवमत्र देवः “अर्क-
शब्देनोच्यते ।

मन्त्रप्राक्शब्दवाच्यत्वे “अर्चन्त्युक्तमर्किणः”—इत्येष एव
निगमः (८८५४०२२पं०), अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः ॥
हृत्तसु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति ॥

“पविः (२५)”—इति । अनवगतम् । “रथनेमिर्भवति”—
इत्यभिधेयवचनम् । “यद् विपुनाति भूमिम्” मा हि विपु-
नाति भूमिमिति पविः ॥ “उत्त स्य ते परुष्णान्मूर्गा” वमत
शुश्रूवः । उत पृथ्वा रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ।”—इति ।
(ऋ० सं० ४, १, ८, ४) । ‘श्लावाभाव्येयमार्यम् । हे मरुतः !
येषां वः तिरोभवितुमाविर्भवितुं च काले शक्तिरस्ति, ते यूयम्
‘उत स्य’ अपि च कस्मिन्नयन काले ‘शुश्रूवः’ मद्राव इव
‘परुष्णा’ नद्यां, माध्यमिकायां वा विपर्ववत्यां यूयमेव
‘शुश्रूवः’ शोधयितारः ‘ऊर्णाः’ चिवाः, तिरोहिताः ‘वमद्य’
एतन्निवन्तरिचलोके । ‘उत’ अपि च, कस्मिन्निदम्युद्धमन-
काले प्राप्ते युष्माकं ‘रथानां पृथ्वाः’ या रथनेमयः, ता एव
‘शद्रिम्’ एवं ‘भिन्दन्ति’ ‘शोषसा’ वनेन, किमुत यूयमित्त्व-

भिप्रायः ॥ एवमेतस्मिन्नर्थसयोगात्पविशष्टेन रथचक्रनेमि-
रभिसम्बन्धते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मास्येषु
मान्तपन हविरधिकृत्य 'देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविदस्—“त
मरुतः क्षुरपविना व्ययु” मान्तपनं सन्तपस्तस्मात् सान्त-
पनाः’—इति । एतस्मिन्नपि च ब्राह्मणे चक्रनेमिः क्षुरधारा-
कृतिस्तीक्ष्णपविरित्युच्यते, तस्मादुपपद्यते । अल्पप्रयोगवि-
षयत्वादुदाहरणद्वयम् ॥

“वचः (२६)”—इति, व्याख्यातम् । “उपो’ अदर्शि
शुभ्यत्.”—इत्यत्र ॥

“धन्व (२७)”—इति, अनवगतम् । “धन्वन्ति”—इत्यय-
गमः । “अन्तरिक्षम्”—इत्यभिधेयवचनम् । “धन्वन्त्यन्ना-
दाप.”—इति नामप्राप्तौ हेतुनिर्देशः,—“यः परस्याः परावर्त-
स्तिरो धन्वाति रोचते । स नः पर्यदति द्विपः ॥”—इति
(ऋ० स० ८, ८, ४५, २) । अग्निपुत्रस्य वल्लस्येवमार्पम् ।
शूद्रस्य दशरात्रस्य नवमेऽह्न्याग्निमारुतस्य शस्तस्य जातवे-
दस्य क्षुत्ते निविहानीचे शस्यते । ‘यः’ अग्निरादित्यात्मना-
वस्थितः, परस्याः परावतः’ परस्यामपि परावति वर्तमानः,
‘तिरः’ तीर्णतममेतन्महदन्तरिक्षं ‘धन्व’ स्वेन प्रभावेन दोष्या
‘अति’ अतीत्य, अस्मान् प्रति ‘रोचते’ एव, प्रकाशत एव ।
अनेनैवमतिमहतापि तिरोधीयत इत्यभिप्रायः । तस्य किम् ?
इत्युच्यते,—‘स नः’ सोऽस्माकं ‘पर्यत्’ ‘अति’ सर्वतः सादयतु
नाशयतु ‘द्विपः’ द्वेष्टृन् इत्यर्थः । एवमस्मिन्नादित्यस्तुतिसम्ब-
न्धात् “धन्व”शब्दोऽन्तरिक्षाभिधानमित्युपपद्यते ॥

“सिनम् (२८)”—इति, अनवगतम् । “सिनाति”—इति
शब्दयुक्तिः । “अस्र भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “सिनाति
भूतानि” वध्नातीत्यर्थः, अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि वध्यन्ते ।

“इमा उ वां भूमयो मन्थमाना युजावते न तुज्या अमूर्धन् ।
 क १ । त्वदिन्द्रावरणा यशो वां येन म्ना सिन् भरधुं
 सखिभ्यः ॥”—इति (ऋ० स ३, ४, ८, १) । विश्वामित्रस्येय-
 मार्षम् । तार्तीयसवनेषु उक्थपय्यैषु स्तोमाभिग्रमने मेवा
 वरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता । हे ‘इन्द्रावरुणौ ।’ ‘इमा उ वां
 युधयोः ‘भूमयः’ स्तुतयः यायास्मैस्त्वैस्तोढभिरुदीरयामहे, तर्हि
 पुनरेता अस्मै ‘युजावते’ युज्जते, भवद्भ्यां तद्वते यजमानाय
 ‘न’ यथा पूर्वं ‘तुज्या’ दानायाभिमतानामर्थानाम् ‘अमूर्धन्’
 वभूवु । यतो ब्रवीमि,—हे ‘इन्द्रावरुणौ ।’ ‘क त्वत्’ क तत्
 युधयो ‘यशः’ माहाभाग्य गतम् ? ‘येन’ माहाभाग्येनैताभिः
 स्तुतिभिः अभिष्टुतो सन्तो ‘सिन्म्’ अस्म ‘भरधुः’ ‘सखिभ्य’
 समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्य । अत्रमेव हि प्रायेण यजमानैः
 प्रार्थ्यत इति “मिन”शब्देनावानमभिधीयत इत्युपपत्ति ।
 व्यभिचारित्वादिभिधानाना “मिनम्”—इत्यादीनि स्वेस्वेऽभि-
 धानवर्गे पठितान्यपि भन्ति नैश्चण्डके प्रकरणे समान्नाता
 ह्येतन्निष्कपदिक्ते प्रकरणेऽनघगतसस्काराभिग्रायेण, कानि-
 च्चिदनेकार्थाभिप्रायेण ॥

“इत्या (२८)”—इति, एष निपातः, “अमुथा”—इत्यनेन
 व्याख्यातोऽष्टमऽध्याये ।

“सचा (३०)—इति, अप्रतीतार्थो निपातः । “सह”—
 इत्यर्थप्रतीतिः । “अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यैरुद्रे-
 र्वसुभिः सचा भुषा । मजोपसा उषसा सूर्येण च सोमं
 पिबतमग्निना ॥”—इति (ऋ० स० ६, ३, १४, १) । श्याम-
 श्वस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप्, षष्ठीतिङ्गती । हे ‘अग्निनेन्द्रेण’
 एताभिः अग्न्यादिभिः देवताभिः ‘सचा भुषो’ सहितौ भूत्वा,
 ‘मजापसो च’ सहजीतौ, इय ‘सोम’ ‘पिबतम्’ । पीत्वा

चेतनामाश्राकमर्थमभिप्रेतं कुबतमित्येवमाशीर्योञ्चा । एव-
मिहान्यादिदेवताभिमन्त्रत्वात् "सचा"—इत्येष मन्त्रयोरी
भवतीत्येतदुपपद्यते ।

“चित (३१)”—इति, एष “निपातः” “अनुदात्तः” ।
तद्यथा,—“मद्यद्विदु यः शर्वसा पञ्च कृष्टोः”—इति (ऋ०
स० ८, ८, ३६, ३) । स “पुरस्तादेव व्याख्यातः” चिटित्ये-
षोऽनेककर्मा”—इत्यत्र । “अथापि” अयमेव “उदात्तः” आद्यु-
दात्तो भवति, ततः “पञ्चनाम भवति” । तद्यथा,—“चिदसि
मनासि धीरसि—इति राजक्यणो गोस्तुती । सैवीचते,—
“चिदसि मनासि”—इति । अतः पुनरेतद् ब्राह्मणे व्याख्या-
यते,—“चिदसीति यदावु विचिकित्सते”—इत्येवमादि आध्व-
र्यवे ॥

“आ (३२)—इति, आकार उपसर्गः, पुरस्तादेव व्याख्यातः”
—“आ इत्यर्वागर्थे”—इति । “अथाप्युपसर्गार्थे दृश्यते” निपा-
तत्वेन “ज् आ भर्गम्”—इति । “अथापि” कदाचित्
“अध्यर्थे दृश्यते”—“अधीष्य परिभाषामैश्वर्ये वा”—इति ।
यथायमध्यर्थेऽपि भवति, तथा “अभ्र आ अयः”—इत्येष
निगमः । “कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वचे वाय स्वयंशसे
महे वयम् । आमेनस्य रजसो यदभ्र आ अपो हृणाना
वित् नोति मायिनी ॥”—इति (ऋ० स० ४, ३, २, १) ।
अधुना प्रद्विभागमस्य भाष्यकारः करोति, उपसर्गविभागोप-
प्रदर्शनार्थम्,—“अभ्रे, आ, अयः”—इति । अधुना “आ—
इत्यस्यार्थं ब्रवीति,—“अपोऽभ्रेऽधीति” यदुक्तं म्याप्तदेवोक्तं
भवति “अभ्र आ अयः”—इति । प्रतिमानो रात्रेयस्येय-
मार्पम् । ईश्वदेवस्य प्रथमेव । जगती । अत्र पुनः प्रायेणापः
स्तयन्ते । “आपो वै विश्वे देवाः, सर्वा एव वा देवताः”—

इत्यनेन ब्राह्मणदशनेनापि विश्वे देवत्वमुपपद्यते । तत् पुनः
सूक्तं अभिप्लवस्व षडहस्य पञ्चमेऽङ्गनि तृतीयमवने वैश्वदेवि
शस्त्रे शस्यते । “कदु^१ प्रियाय धाम्ने^२ मनामहे^३” । ‘कत् उ
प्रियाय’ सुखाय प्रियाय च ‘धाम्ने’ स्थानाय वैश्वदेवाय, तत्
प्राप्त्यर्थम् । तानेव च विश्वान् देवान् य ‘मनामहे’ त एव
क्षुपास्यमाना ततः स्थानं प्रापायतु समर्था इत्यर्थं मनामहे ।
स्थानविशेषणार्थं वात्तराण्यपि स्वस्तवादीनि । ‘स्वस्तवाय’ च
धाम्ने स्ववलाद्येत्यर्थः । यत्र स्वमव वस भवति, न तत्र परकीय
वलमाशाख्यते, यथेह लोके । ‘स्वयशसे’, यत्र स्वमहिमकृत
मेव यशा भवति, न सार्वौगिकद्रव्यकृतम् । ‘महे’ महते
धाम्ने । मत्प्राप्त्यर्थमेव ‘वयं’ मनामहे, मत्वा क्षीपात्महे
इत्यभिप्रायः । ‘आमेन्यस्य’ मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र,
तस्य । ‘रजस’ रजोलोक, धन्तरिक्तलोक इत्यर्थः, तस्य ।
‘शो’ उपरि । ‘यत् शम्भे’ यो मेघ, तत्र । या शप श्व
स्थिता, ता ‘शप’ । ‘हृणाना’ सम्भ्रजमाना ‘वितनोति’
विस्तृणाति वर्षभावेन । ‘मायिनी’ प्रज्ञापती, माध्यमिका
वाक् । ता ‘शप’ ‘वयम्’ एवमादिगुणयुक्ता, तासामेव
सर्वगतस्य धाम्ने प्राप्त्यर्थं ‘मनामहे’ याचामहे ॥ शम्भे एव हि
अधि शप वर्तन्ते इति शब्दार्थ इत्युपपद्यते ॥

अथ चैवमन्यथास्य भन्तस्यार्थं स्यात्,—‘कदु प्रियाय’
सुखाय प्रियाय चैतस्मै ‘धाम्ने’ स्थानाय, यत्र वयं वर्तामहे ।
अथ नामैतत् स्थानं सुखं च प्रियं च स्वस्तवस्व स्वमहत्त्वञ्च स्या
दित्येवमर्थं विश्वान् देवान् मनामहे । “मदेमहि, मनामहे”
—इति याच्ञाकर्मसु पठितम् । कतमा पुनरपी याचामहे ?
इति । उच्यते,—‘आमेन्यस्य रजस’ आभिसुर्येण मननीयस्य
रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदभ्यसुपरि वर्तत, तस्य शम्भे ‘शप’

‘हृणाना’ सम्भजमाना ‘मायिनी’ माध्यमिका वाक् ‘वित-
नोति’ हृष्टिभावेन, ताः ‘मनामहे’ याचामहे ॥

“द्युम्नम् (३३)”—इति, अनेकार्यम् । “यशो वा अन्नं
वा”—इत्यभिधेयवचनम् । “शृतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे
सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु । जहि वधर्वं नुषो मर्त्यं स्याम्ने
द्युम्नमधि रत्नं च धेहि ।”—इति (ऋ० सं० ५, ३, ८, ३) ।
वसिष्ठस्वार्थम् । त्रिष्टुवेव । महाव्रते महदुक्त्ये दक्षिणे
पक्षे शस्यते । हे ‘शिप्रिन् !’ इन्द्र ! ‘शृतं’ ‘ते’ तव ‘ऊतयः’
आगमनानि सन्तु । क ? ‘सुदासे’ सुदाने कल्याणदाने, एत-
स्मिन् यजमाने, तथैनमनुष्ठहाण, यथा नित्यधाज्ये वायं यज-
मानः स्यादित्यभिप्रायः । आगतस्य च सतः तव ‘सहस्रं शंसा’
ब्रह्मनि स्त्रीत्राणि सन्तु । ‘उत रातिः अस्तु’ अपि च हवि-
र्दत्तिरस्त्वत्येतदेवानुवर्तते । एवञ्च त्वमागत उपसृतः सन्
ऋष्य, यत् कुरुष्व । हे ‘वधः’ वधयितः । ‘वनुपः मर्त्यं स्य’,
योऽस्मान् हन्तुमिच्छति मर्त्यां मनुष्यः, तस्य । यद् वीर्यम्,
तत् ‘जहि’ । इत्या च तस्य वीर्यम्, निरुक्तमकृत्वा ‘अस्मै’
अस्मासु ‘द्युम्नम्’ “अन्नं यशो वा” ‘रत्नं च’ ‘धेहि’ देही-
त्यर्थः । ‘रत्नं’ धनम् । एवमेतस्मिन् शत्रुवधसम्बन्धात्
“द्युम्न”शब्देन “यशो वा अन्नं वा” उच्यत इत्युपपत्तिः, इति
हि शची यशोऽन्नं वा भवतीति । “द्युम्नं द्योततेः”—इति,
प्रश्नमव हि भुञ्जानस्य द्योतिभेवतीति । द्युम्नं द्योतयिष्य
व, यशस्तु दीप्तं प्रकाशस्वभावादिति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तहृत्तो दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

पवित्रं पुनातेमन्त्रः पवित्रमुच्यते । येन
 देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदैत्यपि निगमो
 भवति । इन्द्रस्यः पवित्रमुच्यन्ते । गभस्तिपुत्र
 इत्यपि निगमो भवत्यापः पवित्रमुच्यन्ते । शत-
 पवित्राः स्रुषत्या मदन्तीर्वहुर्दकाः । अग्निः
 पवित्रमुच्यते वायुः पवित्रमुच्यते सोमः पवित्र-
 मुच्यते सूर्यः पवित्रमुच्यते इन्द्रः पवित्रमुच्यते ।
 अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः
 सूर्य इन्द्रः । पवित्रं ते मा पुनन्वित्यपि
 निगमो भवति । तोदस्सुद्युतेः ॥ १ (६) ॥

“पवित्रम् (३४)”—इति, अनेकार्थम् । “पुनातेः”—इति
 धातुनिर्देशो निर्वचनाभिप्रायः । “मन्त्रः पवित्रमुच्यते”—
 इत्यभिधेयवचनम् । “येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा ।
 तेन सहस्रधारेण पावमानीः पुनन्तु नः ॥”—इति (मा० सं०
 ल० आ० ५, २, ८, ५) । मन्त्रस्य पवित्रत्वप्रस्थापको नियमः
 पवित्रस्य वसिष्ठसंहितस्य वा आर्षम् । पावमानी सौमि
 ‘येन’ ‘पवित्रेण’ मन्त्रेण ‘देवाः’ ऋत्विग्यजमानाः ‘आत्मानं,
 पुनते’ ‘सदा’ सततमेव । प्रस्तुते कर्मणि यस्य मन्त्रस्य तत्
 आसथ्यम्, ‘तेन’ मन्त्रेणैव धीर्यवता ‘सहस्रधारेण’ बहुप्रकारेण

प्रविरलेन 'पवमानः' पूयमानः, सोमो मां पुनातुं ॥ मन्त्रे-
णैव देवा ऋत्विग्यजमाना आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते
तेषां देवत्वमिति, न हि इतरेषां देवानां पापमस्ति, यत्
पूयेत । "न च वै देवान् पापं गच्छति"—इति विज्ञायते ।
तस्माद्देवगण्येनात्र ऋत्विग्यजमाना लभ्यन्ते । ते हि हविषां
दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वम् ॥

"रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते" ते हि स्वर्गनेनैव पाचयन्ति । "वाच-
स्यतये पवस्व वृष्णः अशुभ्यां गर्भस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व
येषां भागोऽसि"—इत्येषां उपांशुग्रहग्रहग्रहणे विनियुक्ताः ।
हे सोम ! वाचसतिरिन्द्र, त्वां पश्यतीत्येतमर्थं पुरस्कृत्य
'वृष्णः' वर्धितुः, अग्नीं प्रास्ताहुत्या वृष्टिं कर्तुरादित्यस्य चार्थं
'पवस्व' पूयस्व, यावेतावन्तर्हिती सन्ती सकलयज्ञं व्याप्रवानो
निपिच्यमानस्यैव ताभ्यां पवस्व । अपि च त्वं प्रागप्यभि-
पयात् 'गर्भस्तिपूतः' एव रश्मिपूतः । किञ्च, 'देवः' त्वं
दानादिगुणयुक्तः । देवानामेव दानादिगुणयुक्तानां पवित्र-
मसि पावयितासि । किं सर्वेषामेव ? नैत्युच्यते,—'येषां
भागोऽसि' ये त्वामभिषवादिप्रक्रियया भजन्ति ऋत्विग्यज-
मानाः, ते ह्यत्र देवत्वेनाभिप्रेताः पापमसम्बन्धात्, न ह्यीत-
रेषां देवानां पापमस्ति । पूर्ववत् किञ्चित् ॥

"पवमानं मन्त्रेणैव विधावमि सूर्यो न चिद्वो अव्ययानि
पव्यया । गर्भस्तिपूतो नभिरदिभिः सुतो महे वाजाय
धन्वसि ॥"—इति । एतं मन्त्रं व्याचक्षते । ऋषिगणैरुक्त-
मायादिभिर्व्यंक्तैः समस्तैश्च त्रिभिः "प्र ते प्रागवः"—इत्ये-
तस्मादाष्टाचत्वारिंशद्वचस्य श्रुतस्य चत्वारिंशताष्टर्षां दशदशर्षां
दृष्टाः, तत्रैषा चतुस्त्रिंशत्तमी । हे 'पवमान' पूयमान ! सोम !
'अव्ययानि' 'पव्यया' पवित्रयेन, शीर्षेण पवित्रेण पूयमानः,

त्वम् 'महि' 'अग्नि' उदकम्, उदकत्वेनाभिसम्पन्न, तत्सम्भाव-
 मुपगतः, निरुक्तोप, स्वच्छो भूत्वा ततो द्रोणकलशं प्रति
 'विधावसि' । कीदृश. पुनः पूर्वं भूत्वा एतां रसावस्थामा-
 पद्यते त्वम् ? इति, उच्यते, —पूर्वं तावदरख्येऽवस्थितः, 'गभ-
 स्तिपूतः' रश्मिपूतः सन् । ततः आहृत्य क्रीत्वा सोमस्तूप-
 विक्रयविधानेन, 'वृभिः' ऋत्विग्यजमानैः 'अद्रिभिः' प्राशभिः
 'सुतः' अभिषुतः । ततो 'महे' 'वाजाय' अन्नाय 'धन्वसि'
 कृतसं जगद्धारयित्रेऽर्थाय । कथं नाम कृतसंजगदुपकारित्व-
 मभिनिय्यते, वृष्टिनिमित्तेनेत्येतमर्थं पुरस्कृत्य रसभाव-
 मापन्नो द्रोणकलशं प्रति 'धन्वसि' प्राप्नोषीत्यर्थः ? 'सूरो न
 चित्रः' सूर्य इव पूजनीयः । एवमस्ति "गभस्तिपूतः"—
 इत्येतस्मात् पावनसम्बन्धाद्गन्तीनां पवित्रत्वमुपपद्यते ।
 कैचित् "युविष्वन्तु परि वासंमामते"—इति (ऋ० म० ७,
 २, २८, ३) । एष निगमो विधीयते ॥

"आपः पवित्रमुच्यन्ते" ता अपि हि पावयन्ति । "शतप-
 वित्रा. स्वधया मदन्ती देवि देवानामपि यन्ति पायः । ता इन्द्रस्य
 न मिनन्ति वृतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥"—इति
 (ऋ० म० ५, ४, १४, ३) । अष्टदेवत्या । त्रिष्टुप् । वसिष्ठस्यार्पम् ।
 'शतपवित्रा.' बहुपावयित्राः, याः देव्यः, 'स्वधया' अग्नेन
 सहिता भूत्वा 'मदन्तीः' 'देवीः' दानादिगुणयुक्ताः, 'देवानां'
 दानादिगुणयुक्तानामेव 'पायः' पानं सोमाख्यम्, 'अपि यन्ति'
 अपि गच्छन्ति । ताः, एवंलक्षणा आपः, 'इन्द्रस्य न मिनन्ति'
 न हिमन्ति च तानि कर्माणि ? येनाभ्रवधानन्तरमविलम्ब-
 माना वर्षभावेन प्रसरन्तीत्वभिप्रायः । या एताः, एवङ्गुण-
 युक्ता आपः, ताभ्योऽन्नः 'सिन्धुभ्यः' अष्टमानाभ्यः 'हव्यं'
 इति, 'घृतवत्' घृतमित्यम् 'जुहोत' हे ऋत्विजः ! अर्पन्ति ता

हविरित्यभिप्रायः । एवमत्रापः “पवित्र”शब्देनोच्यन्ते, अश्वे-
वतत्वादस्य मन्त्रस्य ॥

अग्न्यादयोऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते, तेऽपि हि सर्वे
एव पावयन्ति । “अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, वायुः सोमः
सूर्यं इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ।”—“इत्यपि निगमो
भवति” । निगदप्रसिद्ध एवैष निगमः ॥

“तोदः (२४)”—इति, अनवगतम् । “तुदः”—इत्यव-
गतः । “तुद्यते.” व्यथनार्थेऽस्ति (तु० उ०) धातुनिर्देशः ।
भूमेर्विल तोद इत्युच्यते, तदि तुवं भवति दीर्घत्वात् । कूप
इत्येके ॥ २ (६) ॥

पुरु त्वा दाम्भान्वो चोऽरिरग्ने तव
खिदा । तोदस्येव शरण आ महस्य ॥ बहुदा-
म्भांस्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्त्र ऋच्छतेरौश्वरो-
ऽपरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो
ह्वयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । तोदस्येव शरण
आ महस्य । तुदस्येव शरणेऽधि महतः
स्रञ्चाः सु अञ्चनः । आनुह्वानो घृतष्टः
स्रञ्चा इत्यपि निगमो भवति । शिपिविष्टो
विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः कुत्सिता-
धीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः ॥ २ (७) ॥

“पुरु त्वा दाम्भान्वो चो—० महस्य” इति (ऋ० सं० २,
२, १८, १) । दीर्घतमस आर्षम् । उष्णिक् । प्रातरनुवाकाश्वि-
नयोः शस्यते । ‘पुरु त्वा दाम्भान्व’ बहुदानवान् अहं भूत्वा हे

अग्ने ! त्वामहं 'वीचे' त्वामाह्वयामीत्यर्थः । किं पुनः कारणा-
 मन्या देवता उत्सृज्य त्वामाह्वयामि ? इति, उच्यते,—यस्मात्
 'अरिः अग्ने ! तव स्मित् आ'—इत्येतद् विवक्षार्थं सुचिरमपि
 विचार्यं तवाहमरिरेव स्तोमानामुच्चारणे । अर्थः, ईश्वर
 -एव, समर्थोऽहमाह्वयामि त्वां स्तोतुं बहु च दातुमित्यभि-
 प्रायः । किं पुनः कारणमन्या देवता उत्सृज्य त्वामेवाह्व-
 यामि ? इति, उच्यते—इतः,—यस्मात् 'तोदस्य इव शरणे आ
 महस्य' तुन्नस्येव विदीर्णस्य कस्यचिच्छत्रस्य कूपस्योपरि ।
 आङ् अर्थः । 'महस्य' महत इत्यर्थः । 'शरणे' विले ।
 "शृ" हिंसायाम् (क्रा० प०), तस्य शरणं विलम्, तद्विदारित-
 भवति, तथाहि श्वभ्रे विले कस्मिंश्चिद् वह्न्य आपो गच्छन्ति,
 न च तस्य श्वभ्रस्य महती ग्रहणशक्तिपरिहाण भवति, एवं
 तवानेकाक्षानेकदेवताद्याहुतीरस्माभिः प्रदत्ताः प्रतीच्छतो न
 सामर्थ्यपरिहाणमस्ति, अतो देवतानामस्माकं त्वमेवातिविशि-
 टोपकारे प्रवृत्तः, अतः त्वामेवाह्वयामि ॥ एवमत्र शब्दसार-
 ष्यादुपमाशोपपत्तेश्च "तोद"शब्दस्य भूप्रदेशस्याभिधायकत्व-
 मित्युपपद्यते । तथा चोक्तम्, "तोदमध्ये निर्द्धृत्यार्दचतुर्दश-
 शङ्कु निखन्यात्"—इति सदसो निर्माणे ।

स्तिया अपि च अमत्प्रदेशः तोद इत्युच्यते । तस्मादेत-
 दपि तुन्नस्य भूप्रदेशस्याभिधायकमित्युपपद्यते ॥

"अरिः, अमित्रम्, ऋच्छते"—इति निगमप्रसक्तम् ।
 ऋच्छतेः हिंसार्थस्य (भू० प०) । "ईश्वरोऽपरि एतस्मादेव"
 धातोः । यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो ह्वयन्ते, यस्मादन्यदेव-
 तास्य अन्यदेवतायापरिसङ्ख्याया अग्नावाहुतयो ह्वयन्ते, न
 चाम्नेस्तासा ग्रहणशक्तिपरिहाणमस्ति, न च प्रायते श्वभ्रे,
 विल इव निविक्षा, आपः कापि गच्छन्ति, ता आहुतय इत्ये-

तत् सामान्यं इष्टैवमवीचन्मन्त्रक,—"तोदस्येव शरणं या
महस्य"—इति, "तुदस्येव शरणेऽधि महत"—इत्यर्थः ॥

"स्वज्ञाः (३६)"—इति, अनवगतम् । "सु—अक्षन"—
इत्यवगमः । "स भानुना यतते सूर्येऽस्याजुह्वानो घृतघृह
स्वज्ञा । तस्मा अमृधा उपसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामे
त्याह ।"—इति (ऋ० स० ४, २, ८, २) । अत्रेरापम् ।
ऐन्द्री । विष्टुप् । यम्य यजमानस्य नित्यपापयुक्तत्वात् तेषु
तेषु कर्मसु ज्वलित अग्नि 'आजुह्वान' आह्वयमान, अभि
ह्वयमानो वा, 'घृतघृह' घृताक्तघृह, 'स्वज्ञा' शोभनगमन,
स्नेह प्रकाशेन 'भानुना' सता सूर्येण 'सयतते' सङ्घटते,
सम्पर्धते वा, सूर्येण अतिदीप्तत्वात् । तस्य यजमानस्य
किम् ? इति, उच्यते,—'तमै' एव 'अमृधा' अमृता,
अम्लाना, 'उपस' 'व्युच्छान' विभान्तीत्यर्थः । यस्यैवमभि
ह्वयमानोऽग्नि नित्यकालमेव सूर्येण सयतते, तस्यैव पुण्य
कृत सुप्रभाता रात्रयो भवन्ति,—नेतरस्य यज्वन इत्यभि
प्रायः । अपि च य एवम 'आह' अयज्वापि शुद्धाद्वितीयो
दरिद्र कथित् 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'सुनवाम' अभिपुण्यम सोमम्
'इति' तस्यापि कल्याणाभिव्याहारिण सुप्रभाता एवोपस,—
किमुत य सुनोतीत्यभिप्रायः । एवमस्मिन् "सूर्येण सय
तते"—इत्यनेन सम्बन्धात् "स्वज्ञा = स्वक्षन" अक्षते (भू०
१०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्युपपद्यते ॥

"शिविविष्ट, विष्णु"—"इति" एते "विष्णो" एव "हे
नामनो भवत" । अत्र "शिविविष्ट (३७)"—इति, एतद्
गुणपदमनवगतम् पक्षेण चानेकार्यम् । शिविविष्ट, शेष
एव निर्वेष्टित इत्यर्थप्रतीतिः । अस्य सम्बन्धादत्र "विष्णु-
(३८)" शब्दः समान्नातः । यथा "अक्षा"—इत्यस्य सम्ब-

न्धात् “सीम”शब्दः “सीमो चञ्च”-इति । न च्चव प्राधान्येन विष्णुशब्दः समान्धातः, देवतापदत्वात् । अनयोर्द्वयो-
रपि नाम्नोः यत् “पूर्वे” तत् “कुञ्चितार्थीयं भवति”-“इति”
“श्रीपमन्यवः” आचार्यो मन्यते । यथा च कुञ्चितार्थीयं तद्यो
दाहरणार्थमेव निह्वं वन् दर्शयिष्यति ॥ २ (७) ॥

किमित्ते^१ विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्रयद्-
वक्षे शिपिविष्टः अस्मि । मा वर्षो^१ अस्मदप
गूह एतद्यदन्यरूपः समिधे वृभूय^१ ॥ किं ते
विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे
शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मौत्यप्रतिपन्नरश्मिरपि व.
प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णो
प्रख्यातमेदद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे
शिपिविष्टोऽस्मोति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽव
रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्षो
अस्मदप गूह एतत् । वर्ष इति रूपनाम वृणो-
तौति सतो यदन्यरूपः समिधे संग्रामे भवसि
संयतरश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्व^१चनाय ॥
३ (८) ॥

“किमित् ते^१” “प्रतत्ते^१ अद्य”-इति (ऋ० स० ५, ६,
२६, ६, ५) । वसिष्ठस्यैते शार्पे । विष्णोः शिपिविष्टस्यान्वा-
रश्मरशीवे चक्रः, तस्मैते याज्वानुषाक्ये, वाजपेये च सप्तदशे
शक्ने शक्ने, श्रीमातिरेकशक्ने च तृतीयसवने च किंरूपः

त्वम् ? इति पृष्ट. शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते,
 “किमित् तं विष्णो.”—इति । किमेतदेवैक विगतरश्मिरूपं
 ‘परिचक्ष्य’ परिध्यास्थापनीय भवति, नान्यानि रूपाणि तव
 सन्ति, येनैव “प्रववचे” पुन पुनवृषे । अस्माकमग्रत. “शिपि-
 विष्ट अस्मि”—इति, “शिप इव निर्वेष्टितोऽस्मीति” “अप्रतिप-
 न्नरश्मिः” हि सूर्यः, उदयकाले निर्वेष्टितः शिपस्वरूपो भवति,
 तस्य तद्रूपगुणयोगित्वमकुक्षितार्यमित्युपपद्यते । “अपि वा”
 “प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्” प्रशंसायुक्तगुणमेवैतन्नाम स्यात्
 “शिपिविष्ट.”—इति । आह,—कथम् ? इति, उच्यते,—
 “शिपयः” “अत” अस्मिन् प्रशसापचे “रश्मयः उच्यन्ते” । स
 च सूर्यो मुहूर्त्ततः “तै.” शिपिसञ्ज्ञैः बालरश्मिभिः
 “आविष्ट.” तस्मात् “शिपिविष्ट.”—इत्युच्यते । एवमेतद्
 व्युत्पाद्यमान प्रशंसानामैव भवति, नास्तीलोपमासम्बन्धमि-
 त्यभिप्रायः । हे ‘विष्णो !’ किमेतदेवैक रूप तव ‘परि-
 चक्ष्य’ “प्रस्थापनीयम्” अस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्न-
 मात्रेषु रश्मिषु नान्यानि रूपाणि प्रस्थापनीयानि सन्ति ।
 “यदुत” एव “प्रवृषे—शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मि.”
 प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति । विज्ञानोमस्तुवैतद्रूपद्वयम् । अतो
 वृमः,—“मा वर्षो शुक्लदर्पगूह एतत्” । ‘मा’ एतत् ‘वर्षः’
 रूपम् ‘अस्मात्’ अस्माकमग्रतः प्रस्थापय । किं तर्हि ? ‘अप-
 गूह एतत्’ संवृतं कुक्षैतद् “शिपिविष्ट” शब्दवाच्यसुप-
 मेयरूपम्, अथवा बालरश्मिसंयुक्तम् । किं तर्हि ? “यदन्य-
 रूपः” येनान्येन रूपेण ‘समिधे’ “सग्रामे” “वभूय” “भवसि” ।
 “संयत्तरश्मिः” सम्बद्धानेकरश्मिजालं, तदेव नो माध्य-
 न्दिनं रूपमनेकरश्मिविकचं प्रकाशयस्वैत्यभिप्रायः । तद्य-
 नाष्ट सग्रामेषु भवति ॥ “तस्य” एवार्थस्य प्रकृतस्य

यथा प्रशंसानामैतदिति, “उत्तरा” ऋगस्या एव प्रज्ञताया
 ऋच “भूयसे निर्वचनाय” अत्र हि स्वशब्देनैवास्य प्रशंसा-
 नामत्वमुच्यते । ३ (८) ३

प्र तत्ते^१ अद्य शिपिविष्ट^२ नामार्थ्यः^३
 शंसामि वयुनानि विद्वान् । तन्वा गृणामि
 तवसमतव्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥
 तत्तेऽद्य शिपिविष्टनामार्थ्यः प्रशंसामर्थोऽह-
 नश्रीश्वरः स्तोमानामर्थ्यस्त्वनसौति वा तन्वा
 स्तौमि तवसमतव्यांस्तवस इति महतो नाम-
 धेयमुदितो भवति निवसन्तमस्य रजसः परा-
 के पराक्रान्तु आष्टगिरागतहृषिः । आष्टगु
 संसंचावहै । आगतहृषे संसेवावहै । पृथु-
 ल्वयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिनादायु-
 र्दस्योः प्रामापयदायुर्दस्योः ॥ ४ (९) ॥

“प्र तत् ते अद्य”—इति (ऋ० म ५, ६, २५, ५) ।
 हे ‘शिपिविष्ट !’ विष्णो । ‘तत्’ ‘ते’ तव ‘नाम’ ‘प्रशंसामि’
 तप्रशंसार्थोयमेव पश्यामि, यदन्ये कुक्षितार्थीयं पश्यन्ति ।
 ‘वयुनानि’ युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि ‘विद्वान्’ जानानः ।
 किञ्च, “अर्थोऽहमस्मि” यस्मादीश्वरः स्तूतीनामुदीरणे, युष्मद्-
 गुणाभिन्न, तस्मादहं प्रशंसामि । अथ “वा” “अर्थ्यस्त्वमसि”
 अर्थ्य ईश्वरः, मदनुपहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि । तत्ते
 नामिति विस्फुटतर प्रशंसानामत्वमिति । यस्त्वं सर्वगुण-
 सम्पन्न ईश्वरः, ‘ते’ ‘त्वा’ त्वामहं ‘गृणामि’ स्तौमि । ‘तवसं’

मंहान्तम् । - 'अतथ्यान्' अमहानहम्, आत्मनिन्दया स्तूयते ।
क वत्तमानं निवसन्तम् ? 'अस्य रजसः' अन्तरिक्षलीकस्य
'पराके' पराक्रान्ते स्थाने, दूराद् दूरतरे निवसन्तं स्तौमि ॥

“आष्टणिः (३८)”—इति, अनवगतम् । “आगतद्विः”—
इत्यवगमः । आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः । “एहि वां
विमुचो नपादाष्टणे संसंचावहै । रथीन् ऋतस्य नो भव ॥”—
इति (ऋ० सं ४, ८, २१, १) । भरद्वाजस्येयमार्षम् । गायत्री ।
पौष्णे सूक्ते । 'एहि' आगच्छ । हे 'विमुचः' विमोचयितः !
प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषन् ! सूर्य्य ! 'नपात्' नप्तः ! अद्भ्योऽ-
ग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः—इत्यनयापेक्षया नपात्त्वं सूर्य्यस्य ।
अथवा मनुष्याणामेव नप्ता स्यात्, नृभ्य ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो
जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्य्यां जायते, यदुक्तमन्युपस्थाने,—
“एष प्रातः प्रस्रवति”—इति । 'आष्टणे' आगतदीप्ते । 'संस-
चावहै' “मसेवावहै” । 'वाम्' आवां परस्परतः । 'रथीन्
ऋतस्य' रंइयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्व यज्ञस्य 'नः'
'भव' । त्वदुदमप्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे । यत्
त्वमुदिष्टि, त्वय्युदिते प्रोत्सर्पतामयं यज्ञ इत्यभिप्रायः । स
एवमयमत्र सूर्य्यं सम्बन्धात् “आष्टणि”शब्दो दीप्तिवाचकः ।
दीप्तिकर्मसु च पठित एवायं “हरः (८), द्विः (१०)”—इति ।
क्रोधोऽपि द्विगिरित्युच्यते,—“हेतः (१), हरः (२), द्विः (३)”
—इति, तदपि प्रकरणवशादुपेक्षितव्यम् ॥

“पृथुजवाः (४०)”—इति, अनवगतम् । “पृथुजवः”—इत्य-
वगमः । “यं तु न किः पृतनासु सुराजं हिता तरेति नृत्तमं
'इष्टिष्ठाम् । इतर्तनः सत्त्वभिर्यो हं शपैः पृथुश्चया अमिना-
'दायुर्दस्योः ।”—इति (ऋ० सं० ३, ३, १३, २) । विश्वा-
मितस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सूक्ते व्यूटस्य दशरात्रस्य

द्वितीयेऽहनि महत्त्वतीये शस्त्रे शस्यते । 'य नु न किः'
यमिन्द्रं न कश्चिदपि 'पृतनासु' संशामेषु 'अपराधम'
अपराधीनराज्यं 'द्विता' द्विविधेनापि बलेन सांयोगिकेन
औरसेन च, 'तरति' जयति, सर्वथा यो जेतुं न शक्यत
इत्यर्थः । अथवा, 'द्विता तरति' द्विधैकधा वा, बहुधा वा
वर्त्तमानं 'पृतनासु' 'य नु न किः' य न कश्चित् इन्तुं शक्नोति
'नृतम' मनुष्यतमं 'हरिष्ठां' हर्योः स्यातामम् । 'इनतमः'
इश्वरतमश्च यः सर्वेभ्य इश्वरेभ्यः, 'सत्वभि. यो ह शूपैः' अनेक-
सत्वसयुक्तैः हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणैः सायोगिकैः बलैः,
शूपैश्च बलविशेषैरेव । अथवा, सत्वशब्दविशेषणमेव "शुष"-
शब्दः स्यात्,—सत्वयुक्तैः शूपैः बलैरिति । 'पृथुञ्चयाः'
विस्तीर्णजवः 'अमिनात् आयुः' । कस्य ? 'दस्योः' मेवस्य,
असुरस्य, तमह स्तीमि । स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः ।
एवमत्र शब्दसारूप्यात् बधाधिकाराच्च "पृथुञ्चयाः = पृथुजवः"
—इत्युपपद्यते ॥ ४ (८) ॥

अग्निं नरो दौधितिभिरुरण्योर्हस्तच्युतौ
जनयन्त प्रशस्तम् । दूरेदृशं गृहपतिमथ-
र्थ्युम् ॥ दौधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते
कर्मस्वरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणाज्जायत
इति वा हस्तच्युतौ हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं
दूरे दर्शनं गृहपतिमर्तनवन्तम् ॥ ५ (१०) ॥

"अथर्थ्युम् (३८)"—इति, अनवगतम् । "अतनवन्तम्"
—इत्यवगमः ॥ "अग्निं नरो"—० मथर्थ्युम् इति (ऋ० स० ५,
१, २३, १) । धमिष्ठथार्थम् । विराट् त्रिष्टुप् । महाव्रते आग्नेये

सूक्ते प्रथमैवेयम् । व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि आग्नि-
 मासते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते च प्रथमैव । 'नरः' मनुष्या
 'दौधितिभिः' अङ्गुलिभिः योक्त्रं परिगृह्य, उत्तराणि च
 'हस्तच्युती' हस्तप्रच्युत्या हस्ताभ्या प्रचावयन्तः 'अरख्योः'
 सकाशादग्नि 'जनयन्तः' । 'प्रशस्त' प्रशस्यमित्यर्थः । 'दूरे-
 दृश' दूरे दर्शनम् 'गृहपतिम्' 'अथय्युम्' "अतनवन्तम्" गमन-
 वन्तमित्यर्थः ॥ एवमत्र अततैः गत्यर्थस्य (भू० प०) साहचर्या-
 दगन्धधिकाराद्यापि "अथय्युः" अतनवानित्युपपद्यते ।
 "दौधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति" ता हि "धीयन्ते" "कर्मसु"
 अनुष्ठीयमानेषु । "अरणी" "प्रत्यृतः" प्रतिगतः । "एने"
 "अग्नि" वा स्यात् "समरणाज्जायते—इति वा?" अरख्योः
 हि 'समरणात्' समागमनादग्निर्जायते ॥ ५ (२०) ॥

एकया प्रतिधा पिवत्साकं सरांसि त्रिंश-
 तम् । इन्द्रः सोमस्य काण्डिका ॥ एकेन प्रति-
 धानेनापिवत् साकं सहेत्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य
 काण्डिका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति (वा
 क्तकानीति) वेन्द्रः सोमस्य कान्त 'इति वा
 कणे घात इति वा कणे हतः कान्तिहतस्तवै-
 तद्याज्ञिका वेद्यन्ते त्रिंशदुक्त्यप्राचाणि माध्य-
 न्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काले
 एकेन प्रतिधानेन पिवन्ति तान्च च सरांस्युच्यन्ते
 त्रिंशत्परपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति
 नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो

भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति तृषार्धिं
निगमो भवति । यमच्चित्तिमच्चित्तयुः पिब-
न्तीति । तं पूर्वपक्षे आष्याययन्ति तृषार्धिं
निगमो भवति । यथा देवा अंशुमार्यायय-
न्तीति ॥ ६ ॥

“काणुका (४२)”—इति, अनवगतम्, अनेकार्यं वा
“कान्तकानीति वा, कान्तकानीनि वा, कृतकानीति वा”—
इत्येवमाद्या शब्दममाधय । “एकया प्रति—काणुका” इति
(ऋ० स० ६, ५, २६, ४) । काणुस्य कुरुसुतेरियमार्यम् ।
गायत्री । ऐन्द्री । ‘एकया प्रतिधा’ एकेन प्रतिधानेन मङ्ग
त्यतिष्ठतेनेव चेतसा ‘पवत् पिबतोन्द्र’ ‘माक’ महेत्यर्थ ।
कानि पुन पिबति ? ‘मरामि’ । कियन्ति ? ‘वि गतम्’ ।
कस्य पूर्णानि पिबति ? ‘मोमस्य’ । किद्रुणयुक्तानि ?
‘वामुकी’ “कान्तकानि” प्रियाणीत्यर्थ । अथ “वा” मोमस्य
“कान्तकानि” अखिल सरामि मोमस्य पूर्णानित्वर्थ । अथ
“वा” “कृतकानि” मङ्गतानि, अत्विति इन्द्रार्थमेव । अथ
“वा” “इन्द्र” यस्मात् “मोमस्य कान्त” तस्मादपिबत् ।
इत्येन्द्रविशेषगमव स्यात् सरोविशेषणम् । याह, कथमत्र
इति, उच्यते,—“आघात इति वा” आ कणे घात पिबतीति
यावत्, कणे इत्यत इत्यर्थ, “कणे हत” = “कान्तिहत”—
इत्यर्थ । काम, प्रार्थना, कणे,—इति ममानार्था, कामे योर्भि-
न्नत, स “कणे हत”—इत्युच्यते, हतपानामिलास इत्यर्थ ।
एवमितत् काणुकेति सरोविशेषगमित्द्रविशेषण वा ? प्राक्-

विशेषं वा ? सर्वपानस्मिन्नन्ते प्रकृतत्वात् । एवं चास्य विकल्पप्रमानस्यानिकार्यतापि दर्शितैव भवति ॥

यदेतदुक्तमस्मिन्नन्ते “सरांसि त्रिंशत्” — इति, शम्बा-
भिधेयविषयप्रत्यापनप्रसक्तमिदमुच्यते, — “तत्रैतद्याज्ञिका वेद-
यन्ते” तत्रैतस्मिन् त्रिंशच्छब्दे एतदभिधेयमर्थवन्तु याज्ञिकाः
‘वेदयन्ते’ कथयन्ति । “त्रिंशदुक्तपात्राणि माध्यन्दिने
सवन एकदेवतानि” — इति, तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्त-
पर्यायाः त्रयोऽप्येन्द्रा एव भवन्ति, त्रिष्यपि चैतेषु दश चमसाः,
तदभिप्रायेण त्रिंशत्सरांसीत्युक्तं मन्वदृशा । ते ह्यवेन्द्रस्य
“मरकाः” अभिप्रेताः । सीधुमरका इवेतरस्य कस्यचित्
क्षत्रियस्य यानि तान्युक्तमस्त्रहानि च सोमपात्राणि “णकेन”
प्रतिधानेन “पिबन्ति” पीयन्ते, “तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते” —
इत्येव याज्ञिकानामभिप्रायः । “त्रिंशदपरपक्षव्याहोरात्रा,
त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः” । “तत्” तत्रैवं सति “याः
एताः” “चान्द्रमस्यः” चन्द्रमसि भयाः चान्द्रमस्यः, “आगा-
मिन्यः” प्रतिपदद्वितीयाद्यासु तिथिष्वगच्छन्तीति । किं
तासाम् ? इति, उच्यन्ते, — “रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति” ।
यथा चैतदेवं “तथापि” तथैव “निगमः” — “यमचित्तिमचित-
तयः पिबन्ति” — इति । चन्द्रमसमपरपक्षे पीत्वा ते सूर्य-
रश्मयः “पूर्वपक्षे” प्राप्ते पुनः “आप्याययन्ति” आपूरयन्ति ।
यथा चैतदेवं “तथापि” तथैव “निगमः” — “यथा देवा अंश-
माप्याययन्ति” — इति ॥

“यथा देवा अंशमाप्याययन्ति, यमचित्तिमचितयः
पिबन्ति । तेन च इन्द्रो वरुणो वृद्धसतिराप्याययन्तु भुव-
नस्य योपाः ॥” — इति । राजयज्वगृहीतस्य वैश्वदेवयज्ञि-
रूप्यते, तत्र प्राक् स्त्रिटलतोऽनेन याज्याहुतिर्ह्ययते । ‘यथा’

येन प्रकारेण, 'देवाः' सूर्यरश्मयः 'अंशु' सोमम् 'आप्याय-
यन्ति' पूर्वपक्षे । एवमनेन प्रकारेण हे यजमान ! त्वाम्
'इन्द्रः' 'वरुणः' 'बृहस्पतिः' च एते 'भुवनस्य' भूतजातस्य
'गोपाः' गोप्ताः । 'आप्याययन्तु' आयुषा धनेन च । किञ्च,
'यथा' येन प्रकारेण 'अक्षितिम्' अक्षीर्णं सोमम्, 'अक्षितयः'
सूर्यरश्मयः 'पिबन्ति' तथा त्वामपि हविर्दातारं सन्तं पिबन्तु,
उपजीवन्तु एते देवाः इति । येषान्तु एते "यमक्षितिम्"—
इति पाठः, तेषा यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति, स च त्वामाप्या-
ययन्स्वित्त्वेयं योज्यम् ॥

आह,—“एकया प्रतिधापिबत्”—इत्येतस्मिन्नन्त्रे, “सुरासि
सुरासि चि शर्तमिन्द्र.” पिबतीत्युक्तम् । नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,—
“तद् या एतास्त्रान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयः,
ता अपरपक्षे पिबन्ति”—इति, तदेतद्रश्मिषु पाठेषु, चन्द्रमसि
च पीयमाने, सर्वमेवेदमसम्बन्धं भवति ?—इति, “एकया
प्रतिधापिबत्”—इत्येतस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात् । इतरस्मिन्
“अक्षितिमक्षितयः पिबन्ति”—इति रश्मीनां पानसम्बन्धादा-
दित्य उच्यते, आदित्योऽपि हि इन्द्रशब्दे नोच्यत एव—“असा-
वादित्य इन्द्र”—इति विज्ञायते । तदवयवभूताश्च रश्मयः,
आदित्येन सह समासव्यासस्तुतिभाजः । सर.शब्दः स्वस्वपि
उदके एव वर्त्तते, “पयः (३०), सरः (३८), भेषजम् (३८)”—
इत्युदकनामसु पठितम् । तथैव सति यानि तान्युदकानि
सुरासि पञ्चदशाहःसम्भृतानि साकमवस्थितानि भवन्ति चन्द्र-
मसि, तानि सूर्य. = इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति । एव-
मेतत् सर्वमुपपद्यते एव नैरुक्तपक्षे । ६ ।

अभिगुर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वाद्दधि वा

प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्यात्तच्छब्दवत्त्वाद्भिगो
 शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमधिगवित्य-
 ग्निरप्यधिगुरुच्यते । तुभ्यं श्रोतन्त्यधिगो
 शचीवः । अष्टतगमनकर्मवन्निन्द्रोऽप्यधिगु-
 रुच्यते । अधिगव् ओहमिन्द्रायेत्यपि निगमो
 भवति । अङ्गुपः स्तोमं आघोपः । एनाङ्गुषेण
 वयमिन्द्रवन्तः । अनेन स्तोमेन वयमिन्द्र-
 वन्तः ॥ ७ (११) ॥

“अधिगुः (४३)”—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च ।
 “अधिगुर्मन्त्रो भवति” । आह, किं कारणम् ? उच्यते,—
 “गवि अधिहृतत्वात्” । सोऽयमधिगुः मन् अधिगुरित्यर्थः ।
 गवि योऽधिहृतो मन्त्रः स अधिगुः । “अपि वा” गौरनित्य-
 त्वात् “प्रशासनमेव” एतत् “अभिप्रेतं” स्यात् । अधिगुर्नाम
 कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता, तस्यैतत् प्रशासनं स्यात्, सम्प्रेषण-
 मित्यर्थः । किं कारणम् ? “तच्छब्दवत्त्वात्” । तथाह्यस्य
 मन्त्रस्य अधिगुशब्दवत्त्वं यदेतदुक्तमुपपद्यते । तदनेनैव निग-
 मेन “अधिगो शमीध्वम्”—इति । हे ‘अधिगो !’ सर्वं एव
 यूयं ‘शमीध्वम्’ “शमयध्वम्” एनं पशुमिति । “दैव्याः शमि-
 तार भारभध्वम् ०—० आशासाना मेघपतिभ्यां मेघम् ०—०
 नैऋस्तोकिं तनये रवितारवच्छमितारः ०—० अधिगो शमीध्वम्”
 —इति प्रेषः । हे ‘दैव्याः !’ ‘शमितारः !’ अपि च हे
 ‘मनुष्याः !’ ‘भारभध्वम्’ ‘उपनयत’ च एनं पशुम् । एताः
 ‘मैध्याः’ ‘दुरः’ यन्नष्टहृद्दार इत्यर्थः । ‘आशासानाः’ प्रार्थय-

मानाः, 'मिधपतिभ्याम्' आभ्यामग्नीषोमाभ्यां मिधम् एतन्-वत्
 शम्भयितुम् । किञ्च, 'प्र अस्मै अग्निं भरत' प्रभरतास्मै पशवे
 सञ्ज्ञप्यमानाय अग्निमुष्टुमुकम्, पुरस्तादारयतेत्यर्थः ।
 किञ्च, 'स्तृणीत वर्हिः' अस्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय, उपा-
 करणेन दर्भमपास्यतेत्यर्थः । किञ्च, 'अन्वेनं माता मन्यताम्'
 एन सञ्ज्ञप्यमान माता अनुमन्यताम् । 'अनु' मन्यता
 'पिता' । 'भ्राता सगर्भ्यः' 'अनु'मन्यता सहगर्भीयः, सहो-
 दर इत्यर्थः । 'अनुमन्यता' चैन 'सखा सयूष्य' सहयूष्यचारौ,
 'अनु'मन्यतामेनमेभिः सञ्ज्ञपयतेत्यभिप्रायः । किञ्च, 'उदी-
 चीनाम् अस्य पदो निधत्तात्' उदक्पादमेन सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः ।
 किञ्च, सूर्यप्रभवमस्य चक्षु, तत 'सूर्यम्' एव 'गमयतात्' ।
 'पातम्' अनु 'प्राणम्' अन्ववसृजतात् । 'असु' शरीरविधा-
 रक प्राणम् 'अन्तरिचम्' अन्ववसृजत । 'दिशः' 'श्रोत्रम्'
 अन्ववसृजत । किञ्च, 'उपाकरणेन' दर्भेण 'सह' साकम्
 'एकधास्य त्वचम्' 'आच्छातात्' आच्छातेत्यर्थः । ततोऽनन्तर-
 सेव 'पुरा' 'नाभ्या अपि शस.' तस्माच्छस. प्रशस्तात् प्रदेशात्
 'वपाम्' 'उत्खिदतात्' उडरत । किञ्च, 'अन्तरैव' अभ्यन्त-
 रत एव, 'उष्माणम्' अस्य शम्यमानस्य 'वारयध्वात्' । 'श्येन-
 मस्य' श्येनाकृति श्येनवर्णं वा पाकेन 'वच.' उरः 'कुरुत' ।
 'प्रशसा वाङ्' 'शला दीपणी'—इति वाङ्गोरैवैतदभिधानम्
 अवयवशः, अत्र वाङ्गशब्द. प्रायेणसयोः वर्त्तते, वा चारत्रि-
 सन्धानी वाङ् प्रशस्त्री कुरुत । स्वधित्वाकृती,—इत्येकः ।
 शलाशब्द. अरुद्रग्रामेव वर्त्तते । तौ च शलादीपणी द्रवण-
 समर्थौ प्रशस्तौ कुरुत । शलाकाकृती निर्माणी कुरुतेत्येके ।
 "श्येनशलाकश्यपा कवषा स्त्रिकपर्णेष्वकृति-विशेष वचन सिद्ध-
 साधनं स्यात्"—इति हि नैयायिकाः पठन्ति । 'कश्यपे-

वांसा' कश्यपाविव अंसी कुरुत । किञ्च, 'अच्छिद्रे' शोणी' अविक्ले कुरुत । 'कवपोरु' कवपे गतिसमर्थे कुरुत, कव-
तिर्गत्यर्थः, "अवते, कवते, गवते"—इति गतिकर्माणः ।
पिण्डिकाख्ये-उरु अच्छिद्रे एव कुरुतेत्यर्थः । 'स्रेकपर्णा'
करवीरपत्राणीव 'अष्टीवन्ता' अस्थिसंयुक्तौ कुरुत । 'पड्डि'-
शतिरस्य वड्कयः, ता अनुष्ठोच्यावयतात्' या एता वड्कयः
पर्शयः, ता अनुष्ठया अनुष्ठानक्रियया प्रत्यावनसमर्थयैव प्रत्या-
वयत । किञ्च, 'गात्रम्' 'अस्य' 'अनूनम्' अविकलं 'कृणु-
तात्' कुरुत । किञ्च, 'ऊवध्वगोहम्' ऊवध्य यः पार्थिवो
गर्तः, प्रकृष्टं संदृशोति, तम्, उत्तरश्चात्वालस्य 'खनतात्' ।
'अस्त्रा रत्नः संसृजतात्' असृग्माञ्चि रचांसि कुरुते-
त्यर्थः । किञ्च, 'वनिष्ठुम्' दृष्ट्वा 'मा राविष्ट' मा शब्दं
करिष्यथाः । 'उलूक मन्यमानाः' उलूकवन्तं वनिष्ठुं मन्य-
मानाः, उलूको हि भयङ्करत्वात् दृष्ट्वा जनैः विराध्यते,—
अयमुलूकोऽयमुलूक इति । तदाशङ्कया उलूकसारु-
ष्यादनिष्ठोर्मा राविष्टेत्युच्यते । हे शमितारः ! नेदस्त्वोक्ते
तनये रमितारवच्छमितारः' नैतत् कर्म कुर्वतां, रवितारवत्,
पुत्रेषु पीत्रेषु वः स्यात्, अरवणशीलं वः पुत्रपीत्रं
भविष्यतीत्यभिप्रायः । हे 'अग्निगो !' 'शमीध्वम्' एनं पशं
'सुशमि शमीध्वम्' यथा चायं सुशमितः स्यात्तथैनं 'शमीध्वं'
हे 'अग्निगो !' मा प्रमादं करिष्यथ ॥ एवमितस्मिन् दैव्यस्य
शमितुः अग्निगो, प्रशासनमित्येतदुपपद्यते, तस्य सम्बोधित्वा-
दस्मिन् प्रिये यथासम्भवं प्रशासनानि द्रष्टव्यानि,—“प्रास्या
अग्निं भरत”—इत्येवमादीनि ॥

“अग्निरप्यग्निगुरुच्यते” अष्टतमनोऽसावित्यग्निगुः । “तुभ्यं-
द्योतन्त्यग्निगो शचीवः स्तौकासो अग्ने भेदो ष्टस्य । क्वि-

श्रुतो बृहता भानुना आगा ह्रिया जुषस्व मेधिर ॥—इति (ऋ० सं० ३, २, २१, ४) । कुशिकपुत्रस्यार्थम् । विराट् । पाणि-
 ष्टस्तोके सूक्ते विनियुक्ता । हे 'अग्निगो' अष्टतगमन । 'शचीव'
 कर्मवन् । 'तुभ्य' त्वदर्थमेत 'स्तोकास' विन्द्वी वपामतीत्य
 श्रोत चरन्ति । 'मेदस' च 'ष्टतस्य' च । यस्य तवैतद्वर्तते,
 म त्व 'कविश्रुत' प्रचरणे प्रचरणे कविभिरभिषुत, 'बृहता'
 महता 'भानुना' 'भासा' 'आगा' आगच्छ । आगत्य चेमानि
 'ह्रिया' हवीषि यानि स्तोकाख्यानि, त्वदर्थमेव चरन्ति
 'जुषस्व' मंसेवस्व । हे 'मेधिर' यज्ञवन् । इत्यर्थः । एवमत्र
 "अग्निगो"—इत्यग्निरुक्त, तस्मादग्नेरग्निगुत्वमुपपद्यते ॥

"इन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते" । तस्यापि न कश्चिद् गमनधार-
 यितास्ति "अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं
 माहिनाय । अवीपमायाधिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि
 राततमा ॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, २७, १) । नोधस इय-
 मार्थम् । अहीनसूक्ते शस्यते । 'अस्मो' इन्द्राय 'प्र हर्मि'
 प्रभरामि 'स्तोमम्' 'प्रयो न' प्रय इव, अहमिव, य स्तोम-
 हति करोति, त प्रभरामि । 'तवसे' महते 'तुराय' त्वरमा-
 णाय 'माहिनाय' महनाय होत्रे । किञ्च, 'अवीपमाय'
 ऋक्समाय, स्तुतिसमाय, यावती स्तुतीरुदीर्यते तावानिवासी
 भवति, माहाभाग्यात् । 'अधिगवे' अष्टतगमनाय, अप्रति-
 ष्टतगमनाय, एवलक्षणाय 'इन्द्राय' 'ओहम्' अह प्रापयामि
 'ब्रह्माणि' हवीषि 'राततमा' दानव्यतमानि यान्यसावेवा-
 हति, तानीत्यभिप्रायः ॥ एवमग्निगुत्वमुपपद्यते इन्द्रविशेषण
 त्वादिन्द्राभिधानमित्युपपद्यते ॥

"आहूपः (४४)"—इति, अनवगतम् । "स्तोम" अग्नि
 धेयः । "आवीप"—इति शब्दसमाधिः ॥ "एनाहूपेण वय-

मिन्द्रवन्तोऽभिर्धाम वृजने सर्ववीरा । तन्नो मित्रो वरुणो
 मामहन्तामदिति सिन्धुः पृथिवी वृत द्यौ ॥—इति (ऋ०
 स० १, ७, २३, ४) । विष्टुप् । कुत्सस्य वितस्य वा कूपे
 पतितस्यार्धम् । ईश्वदेवस्य चरोभ्रादव्यवतो यान्तीषा ।
 'एनेन' अनेन 'वयम्' 'आङ्गूषेण' आघोषणीयेन स्तोमेन 'इन्द्र-
 वन्त' इन्द्रसंयुक्ता 'स्याम' वयम् । 'तत्' ततो विश्वे 'सर्वे'
 एव अनवखण्डिता सन्त, सर्वान् भ्रातृव्यान् 'अभि' भवेम ।
 तदेतत् 'न.' सर्वमपि 'मित्र' 'वरुण' च 'मामहन्ताम्' पुन-
 पुनर्महयन्ता पूजयन्तु । 'अदितिः' च पूजयतु । 'सिन्धु'
 च पूजयतु । 'पृथिवी' च पूजयतु । 'वृत द्यौ' पूजयत्वि-
 ल्येतदेवानुवर्तते ॥ एवमत्र स्तोमोऽयम् "आङ्गूष"शब्देनोक्त,
 शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च ॥ ७ (११) ॥

आपान्तमन्युस्तूपलप्रभर्मा धुनिः शिमौ-
 वाञ्छरमान् षट्जीपी । सोमो विश्वान्यतसा
 वनानि नावांगिन्द्र प्रतिमानानि देभुः ॥
 आपातितमन्युस्तृप्रहारौ (क्षिप्रप्रहारौ स्तृम-
 प्रहारौ) सोमो वेन्द्रो वा धुनिधूर्नोतेः शिमौति
 कर्मनाम शमयतेर्वा शक्तोतेर्वजीपी सोमो
 यत् सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तद्वजीप्रमपा-
 र्जितं भवति तेनजीपी सोमोऽथाप्येन्द्रो निगमो
 भवति । षट्जीपी वञ्जीति । हर्यौरस्य स
 भागो घानाश्चेति घाना भाङ्गे हिता भवन्ति

फले हिता भवन्तीति वा । बृथां तु इरी-
 धाना उप ऋजीपुं जिघ्रतामित्यपि निगमो
 भवत्यादिनाभ्यासेनोपहितेनोपशामादत्ते वभस्ति-
 रत्तिकर्मा सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वा-
 गिन्द्रं प्रतिमानानि दम्भुवन्ति यैरेनं प्रतिभि-
 मते नैनं तानि दम्भुवन्त्यर्वागेवैनसंप्राप्य विनश्य-
 न्तौतीन्द्रप्रधानेत्येके नैधण्टुकां सोमकर्माभय-
 प्रधानेत्यपरं श्मशा शु अत्रुत इति वा श्मात्रुत
 इति वा । अव श्मशा रुध्वाः । अवारुधच्छ-
 मशा वारिति ॥ ८ (१२) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

“आपान्तमन्यु (४५)”-इति, अनवगतम्, पक्षेण चाने
 कार्यम् । “आपातितमन्यु”-इत्यवगम । “आपान्तमन्यु”
 -इति (ऋ० स० ८, ४, १४, ५) । वैश्वामित्रस्य रणोरिय
 मार्षम् । चिटुप । सूर्यस्तुत्यैकाहे निष्केवन्त्ये विनियुक्ता ।
 आपादितदीप्ति, उत्पादितमन्युर्वा शत्रुभि मघामे, ‘दपल
 प्रभर्मा “दप्रहारी क्षिप्रहारी, सोमा वेन्द्रा वा” । ‘धुनि’
 धूनयिता कम्पयिता शत्रूणा पात्राणाम् । ‘गिमीवान्’ स्वाधि-
 कारविहितेन कर्मणा कर्मवान् । ‘ग्रहमान्’ हिमावान् ।
 ‘ऋजीषी’ यदि सोमोऽभिप्रेत, तस्य ऋजीपित्वमुपपद्यते,
 अथेन्द्रोभिप्रेत, तस्य तयारभ्यो ऋजीपभागा इत्यनया-
 पेक्षया ऋजीपित्वम् । एवमयमर्चं, सोमस्येन्द्रस्य वा,
 यन्मिदं पक्षे सौम्य एषोऽर्चं, तस्मिन् पक्षेऽयं द्वितीयः

पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः,—य एवङ्गुणयुक्तः 'सोमः' स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपघीणानि 'वनानि' उद्कानि, इतराणि वा वनानि वनस्यत्याख्यानि, स्वेन महिम्ना व्याप्नोति, स हि तेषामधिपतिः । एवमेते त्रयोऽपि पादाः सौम्या भवन्ति । उत्तर ऐन्द्र एव,—“नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः”—इति । नैनम् इन्द्रं प्रतिमानानि, यैः प्रतिभौयन्ते स्तोत्राणि, न तानि दद्भुवन्ति, नाभिमवितुं शक्नुवन्ति । किन्तुर्हि ? अर्वामेव तान् पुनात्येव । तस्मादिन्द्राद् भूत्वा “ऐनम्” इन्द्रम् “अप्राप्य” एव “विनश्यन्ति” नोपमार्थं कुर्वन्ति, स हि तेषां विनाशः । एवमेष पाद ऐन्द्रः । एवमुभयप्रधानत्वमस्या ऋचः ॥

अथवैवमन्यथास्या ऋच उभयप्रधानत्वम् । द्वौ प्रथमौ पादावैन्द्रत्वेन व्याख्यायिते, तृतीयपादसुक्लृष्य चतुर्थः पादः आपाद्याभ्यामभिसम्बन्धयितव्यः । योऽयमेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, आपादितमन्युः, तृप्रहारी, धुनिः, शिमीवान्, शरुमान्, ऋजोषो च, तमेनमिन्द्रमेवम्भवात् न प्रतिमानानि दद्भुवन्ति । किन्तुर्हि ? अर्वामेवेनमप्राप्य वर्तमानानि विनश्यन्ति । एवमेते त्रय ऐन्द्राः यादाः,—हावाद्यौ चतुर्थश्च । अयं तृतीयः सौम्यः,—“सोमो विश्वान्यतसा वनानि”—इति । यः “सोमः, सर्वाण्यतसानि वनानि” महिम्ना व्याप्नोति, यश्च “इन्द्रं न प्रतिमानानि दद्भुवन्ति” तौ सोमेन्द्राविद् नास कुरुतानित्वागीर्योऽन्या ॥

“एके” पुनः “इन्द्रप्रधाना” एवैयसुक् “इति” एवं मन्यन्ते,—“नैश्वर्यकम्” अस्या “सोमकर्म”—इति, तेषामियं योजना,—य इन्द्र आपादितमन्युः, तृप्रहारी, धुनिः, शिमीवान्, शरुमान्, ऋजोषो च, स सोम इव अतसानि वनानि

इदं सर्वं व्याप्नोति । न चेन्नं प्रतिमानानि दध्नुवन्ति
 किन्तर्हि ? एनमिन्द्रमप्राप्यैव विनश्यति । एवमिन्द्रप्रधावैव
 भवति । एवमस्या ऋचः त्रिधा समासार्थी बोद्धव्यः । तथाहि
 भाष्यकारेण दर्शितम् । सोमस्य ऋजीपित्वोपपादनार्थमाह
 भाष्यकारः,—“यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते” रसादन्यद-
 सारमतिरिच्यते, “तदृजीषम्”—इत्युच्यते । तत् “अपवर्जि-
 तम्” अपवर्जितं “भवति” कल्कभूतत्वात् “तेन” संयोगात्
 “ऋजीषो सोमः” उच्यते ॥

“अथ” यस्मिन् पक्षे “ऐन्द्रः” अर्हर्चो भवति, एतस्मिन्
 पक्षे इन्द्रस्य ऋजीपित्वाभिधायकः एषः “निगमः भवति” ।
 इन्द्रस्य ऋजीपित्वमनुपपन्नं मन्यमानो निगम पठति,—
 “ऋजीषी वृषी ह'वृभस्तु'गपाट्कुषी राजा वृत्रहा सो'मपावा
 युक्ता हरि'भ्यामुपयासट्वा'ह्माध्यन्दिने सवने मत्सदिन्द्र' ॥”
 —इति (ऋ० स० ४, २, ११, ४) । अत्रेरियमार्थम् । विष्टुप् ।
 ऋजीषेण तद्वान् ‘ऋजीषी’ मञ्चेष तद्वान् ‘वृषी’ ‘वृषभ’
 वर्षिता कामानाम्, ‘शष्पी’ बलवान्, ‘राजा’ अधिपतिः,
 ‘वृत्रहा’ शत्रुहा, ‘सोमपावा’ सोमस्य पातेत्यर्थः । य एवङ्गु-
 युक्त इन्द्रः, सः ‘युक्ता’ ‘हरिभ्याम्’ अश्वभ्या रथं तम् अधिरुह्य
 ‘उपयासत्’ उपागच्छत् । ‘अर्वाक्’ अस्मानाभिसुस्थेन,
 ‘माध्यन्दिने सवने’ एतस्मिन् प्राप्ते ‘उप’ उगम्य च ‘मत्सत्’
 माद्यताम्, अस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे ‘ऋजीषी’ इन्द्र उक्तः । तत् पुनरित-
 दृजीपित्वमिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेत्यतस्तदुपपाद-
 नार्थमाह,—“इर्योरिख स भागः”—इति । इर्योरिवाश्वयोर-
 स्वेन्द्रस्य स भागो यदृजीषम् । “धानाय” । प्रसङ्गादत्र धाना
 उक्ताः । यदुक्तम्,—“इर्योर्धाना हरिवतोः”—इति । तेन

हरिसंयोगेन ऋजोषेण सवितसन्नयया हृत्वा इन्द्रस्य ऋजी-
षित्वम् ॥

आह,—“धानाः” कस्मात् ? उच्यते,—ता हि “भ्राष्ट्रे
हिताः” भवन्ति, अथ “वा” भ्राष्ट्रादवतार्य्य “फले” फलके
“हिताः” निहिताः “भवन्ति” । तत्र हि ता विमार्यन्तेति
दाहभयात् । यथा ऋजीषं धानाश्च ह्य्योरिन्द्रस्य च
भागस्तथैव निगमः,—“वध्यां ते हरी धाना उप ऋजीषं
जिघ्रताम्”—इति । अत्र ‘वध्याम्’—इत्यस्मिन् पदे य
एषः “वभस्तिः” धातुः, “अत्तिकर्मा” भक्षणार्थः । सः
“आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते” आदावभ्यासेनोपहि-
तेनोपधामादत्ते, धकारेण निमित्तभूतेन उपधामकारमादत्ते,
लुप्यति । “वभिमसोर्हृत्ति च (पा० ६, ४, १००)”—इत्य-
कारलोपः, ततो धत्वे कृते, जश्त्वे च कृते, वध्यामित्येतद्रूपं
भवति ॥ “धानाः सोमानामिन्द्रादि च पिव च वध्यां ते
हरी धना उप ऋजीषं जिघ्रतामा रथचर्षणे सिद्धस्र । यन्वा
पृच्छाद् हृषन् पत्नी कामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने
तस्मै किमराध्याः सुहु सुवीर्यं यन्नस्यागुर उद्वृचं यद्यदचीक-
मतां तत्तद्याभूद्धीतर्यंज” । हारियोजनास्थाय प्रैषः । हे
‘इन्द्र !’ ‘अस्मि’ भक्षय ‘धानाः’ । ‘सोमानाम्’ एतेषाम् स्वभूतं
रसम् ‘पिव च’ अस्य हारियोजनस्य सोमस्य । किञ्च, ‘वध्याम्,
भक्षयतां’ ते तव एतावद्धी ‘हरी’ एताः ‘धानाः’ ‘उप ऋजीषं
जिघ्रताम्’ उपजिघ्रतामृजीषश्च । ‘आ रथचर्षणे सिद्धस्र’
जठरे सोममेनम् हे ‘रथचर्षणे’ रथगमन ! आसिद्धस्र । किञ्च,
‘यन्वा पृच्छात्’ यदि त्वां पृच्छेत् गृहमनुप्राप्तमस्मद्यज्ञात् हे
‘हृषन्’ धर्षितः ! ‘पत्नी कामीमदथा.’ क्व पीतवास्त्वम् ?
अतो ब्रूयाः,—त्वमस्य यजमानस्य नाम गृहीत्वा, ‘अस्मिन्’

‘सुन्वति’ सोममभिषुङ्गति ‘यजमाने’ । तत सा यदि पुनरपि पृच्छेत् ‘तस्मै’ परितुष्ट त्वं ‘किमरास्या’ किं दत्तवानसि ? तत ता प्रति ब्रूया,—‘सुष्टु’ ‘सुवीर्य’ शोभनवीर्यम् अहमस्मै दत्तवान् । ‘यज्ञस्य आगुर उद्बुचम’ यदसावनन यज्ञेन आगूर्णवान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वमहमदाम, ‘यज्ञस्य’ चोत्कृष्टा रुच दोषिमहमदामस्मै । कि बहुना, ‘यद्यत्’ ‘अचीकमताम्’ यद्यत्कामितवानय यजमानफलमस्य कर्मणः, ‘तत् सर्वमतत्’ ‘तथा’ प्रार्थितमेव ‘अभूत्’ न कश्चिदस्य ऋषा कामो बभूवेत्यभिप्राय । हे ‘होत’ त्वमपि याऽयमेवहुणंविशिष्ट इन्द्र, त सहरिभ्या ‘यज’—इति ॥ एवमत्र “हरी उपजिघ्रताम्”—इत्येतस्माद् विशेषलिङ्गात् ऋजीपित्वमश्वयो, अश्वयोगाच्च ऋजीपित्व लक्षितलक्षणाया इन्द्रस्योपपद्यते ।

“श्मशा” (४६)—इति, अनवगतम् । “श्वाशिनी” “श्माशिनी”—इति वावगम । श्वाशिनी=शीघ्राशिनी=शोन्नव्यापिनी कुल्या, नदी वा । श्माशिनी पुनर्नाडी, सा हि श शरीर व्याप्नोति । एतमेतदिह विगृह्यमाणमनेकार्थमपि भवत्येव । “कदा वसो स्तोत्र ह्य्यंत वाव श्मशा रुधुदा । दीर्घ सुत घ्राताप्याय ।”—इति (ऋ० स० ८, ५, २६ १) । कुस्तपुत्रस्य दुर्मित्रस्वार्थम् । उष्णिक् । ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमैवेयम् । हे ‘वसो’ वसुमन् । इन्द्र । ‘कदा’ कस्मिन् काले ‘स्तोत्रम्’ एतन्नयोदीरितम् ‘अस्य’ यजमानस्य ‘ह्य्यंत’ कामयत, कामान् प्रार्थयत, त्वाम् ‘रुधत्’ उपरोक्ष्यति । ‘श्मशा इव वा’ कुल्येवोदक विमर्षमाणम्, नाडीव वा, अथवा आध्यात्मिकी नाडी, शरीराश्रित रसम् । याह, कतमत् स्तोत्रम् ? इति, उच्यते,—यदेतत् ‘दीर्घ सुत’ सोमं स्यात्

सुतमभिषुतं प्रवर्तते, 'वाताध्याय' उदकार्यम् ॥ एवमेतस्मिन्
 "अथा"—इत्येतत् नाद्यभिधानं कुल्याभिधानं वा शब्दोप-
 यक्तव्येति ॥ ८ (१२) ॥

इति निरुक्तहत्ती दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

द्वितीयः पादः ॥

उर्वशीसुरा उर्वभ्यन्तुत ऊरुभ्यामन्तुत
 उरुर्वा वशोऽस्या अश्वरा अश्वारिण्यपि वाऽस्य
 इति रूपनामाप्सातेरश्वानीयं भवत्यादर्शनीयं
 व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपृणिर्यदृष्टं
 इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्रा भवति
 रूपवती तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति
 वा तस्या दर्शनान्मिवावश्यायोरेतद्वस्तुन्दं तद-
 भिवादिन्ये पगर्भवति ॥ १ (१३) ॥

“उर्वशी” (४७)—इति, अनवगतम् । “अश्वराः”—इत्य-
 भिषेयवचनम् । “उर्वभ्यन्तुते”—इति व्युत्पत्तिः । उरु, महद्
 यगोऽभिव्याप्नोति । अथवा “उरुभ्यां” मैथुने धर्मे पुरुषम्
 “अन्तुते” व्याप्नोतीति उर्वाग्निनी सती उर्वशीत्युच्यते । अथ
 “वा” “उरु” महान् “अस्याः” “वशः” कामः, मैथुनुरवशिनी
 सती उर्वशीत्युच्यते । एता. शब्दसमाधयः ॥

अधुना “अश्वराः”—इत्येतं शब्द समाख्यानप्रसक्तं निर्द्दि-
 योति । आह,—“अश्वराः” कस्मात् ? उच्यते,—ना हि

“अस्मारिणी” भवति, अपः प्रति नित्यमेव सरति, तत्प्रभवत्वात् तदेव तस्या प्रियमुदकम्, तस्मादश्वरा । अथवा अश्वः स्तृत्यश्वरा । “अपि” चैवमन्यथा स्यात्,—“अस — इति” एतत् “रूपनाम” । “अस्माते” प्रतिषेधपूर्वस्य स्मातेः भवत्वाद्यं (अदा० प०), तद्वि “अस्मानोयम्” अनदनीय “भवति” न हि तद्वच्यते, किन्तर्हि ? “आदर्गनीय” तदाभिमुख्येन स्थित्वा दृष्टव्यमेव भवति चक्षुषा, न पुनर्मुखेन भक्षयितव्यमित्यर्थः । “व्यापनीय वा” व्यापनमर्हति । “आप्पृव्याप्ती (स्वा० प०)” तस्य वा अस्य, तद्वि नायनेन रश्मिना आत्मनः प्रत्ययाधानाद्यै व्यापयितव्यं भवति । “सष्ट दर्शनावेति” “शाकपूणि.” आचार्यो मन्यते, न ह्येतदसष्टं दर्शनाय, किन्तर्हि ? अष्टमेवेत्यर्थः । “यदस — इत्यभक्षस्य” पुरस्तादुक्तम्,—“अपि वाप्स इति रूपनाम, अस्माते” न हि तद्वच्यते, किन्तर्हि ? दृश्यते तदिति । तत्र “अभक्षस्य” अस्य शब्दवाच्यत्वप्रख्यापक एव निगमः,—“यदेनैककृम यदस्यैककृमा वयम्”—इति । “यदग्रामे यदरक्षे यत्सभाया यद्विन्द्रिये । यदेनैककृमा एव यदस्यैककृमा वय यदेकस्यापि धर्मणि एनस्ततोऽवयजनममि स्वाहा”—इति (य० वा० स० १० १७) । वरुणप्रघासेषु करम्भपात्रहवने पत्नीयजमानयोर्मन्त्र, ‘यदग्रामे’ ‘वय’ किञ्चित् ‘एन’ चकृम, ‘यत्’ च ‘अरक्षे’ ‘यत् सभायाम्’ ‘यत्’ च ‘इन्द्रिये’ प्रजनने निमित्तभूते सति, ‘यत्’ च अन्यत्रापि क्वचिदग्रामादिभ्य ‘वयम्, ‘एन.’ ‘चकृम’ कृतवन्तः, ‘यत्’ च ‘अस्य’ ‘चकृम’ यदभक्षमभक्षण कृतवन्त, ‘वय’ किञ्चित्तदेवानेकप्रकारमेकैकस्यापि आवयोश्चेतमि निमित्तभूतं उत्पन्नं किञ्चित्, ‘यदेकस्यापि धर्मणि’ तदनेकप्रकारमेकस्यावयो कर्मणि निमित्तभूतम्,—यच्च महत् कृतम्, यच्च पृथक् कृतम्, यच्च

मानसम्, यद्द शरीरम्, तस्य सर्वस्य एतसोऽद्याकं अपनयनं
 कृत्वा ततः 'अवयजनममि' मरुता हे इवि । करभपात्राव्य
 प्रधातान् इवामहे । "मरुत"—इत्यतो विशेषलिङ्गात्मारुतत्व-
 मस्वावसीयते ॥ यत् "अप्स"—इत्येष शब्द अभक्ष्यस्याभि-
 धायको दृष्ट, तस्यात्साधूक्त "अपि वाप्स इति रूपनामाप्-
 साते"—इति (८८१ पृ० ८ प०) ॥

अधुना यदुक्त "व्यापनीय वा"—इति (८८१ पृ० १० प०),
 "आङ्गु व्याप्नो (स्त्रा० प०) इत्येतस्य वाप्स इति तस्यार्थस्य
 स्यापक निगम ब्रवीति,—“अप्सो नामेति व्यापिन”—इति ।
 यथा आप्नोति अभिध्यास्यर्थं, तस्या इत्येतदुपनाम भवति,
 तथैव निगम,—“पृथिव्या पुरीपमस्यप्सो नाम, ता त्वा
 विश्वे अभिगृणन्तु देवा । स्तोमं पृष्ठा घृतवती सीद प्रजावदुभ्ये
 द्रविणा र्यजस्वाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा”—इति (य० वा०
 म १५, ४) । अग्निचयने द्वितीयाया चितावाश्विन्यो नामेष्टका,
 तामामेकस्यामयमुपधानमन्त्र । 'पृथिव्या' 'पुरीपमनि' पूरमि-
 त्पमि । हे इष्टके । 'अप्सो नाम' 'ता' 'त्वाम्' एवमुपयुक्ता सती
 'विश्वे' सर्वे 'अभिगृणन्तु' अभिगृणन्तु 'देवा' । किञ्च, सा त्व
 स्तोमपृष्ठादेव उदीरितेन स्तोमेन स्पृष्टा 'घृतवती' उदकमन्त्रे-
 पिता 'इह' अग्निचयने 'आसीद' । किञ्च, 'वाश्विना' अश्विनौ
 देवौ 'अध्वर्यू' 'सादयताम् इह त्वाम' तौ हि सञ्जानीतौ
 यथा त्व सादयितव्ये त्वभिप्रायः । एवमत्रापेर्व्यास्यार्थस्याप्स
 इत्युपपद्यते, इह लक्षणार्थान्भवात् ॥

एव तावदप्सरा इत्यस्याभिधानस्याप्स इत्ययमेकदेश
 उपपादित, अधुना 'रा'—इत्येकदेशमुपपादयिष्यन्नाह—
 "तद्रा भवति रूपवती" । रो मत्वर्थे, तेनाप्सशब्दवाच्यत्वेन
 रूपेण तद्वती सा भवत्यप्सराः तद्रा भवतीत्येवमुक्तेऽपि मां

रेफस्य मत्वर्थता न गृह्यत इति मन्दमानो भाष्यकारः, अह-
मेव मत्वर्थमाह, यदुक्तं रूपवतीति रूपसंयुतेत्यर्थः । तस्मा
एव सर्वयोषिद्गमः प्रति विगिष्टं रूपमित्यभिप्रायः । अथ “वा”
एवमन्यथा स्यात्,—“तदनया” अप्सशब्दवाच्यं रूपम्
“धात्त” गृहीतमेव कृतयित् । एतस्मिन् पक्षे ‘रा’—इत्यय-
मादानार्थः । अथ ‘वा’ एवमन्यथा स्यात्,—“तत्” अप्सशब्द-
वाच्यं रूपमतिरिक्तमिव “अप्से” “दत्तम्” विधात्रा । तथाहि
ते तस्मादतिशयेनानवगपि च लक्ष्यते । एतस्मिन् ‘रा’—इत्ययं
दानार्थः ॥

“तस्याः” एवङ्गुणविशिष्टाया उर्वस्या अप्सरसः “दर्शनात्”
“मित्रावरुणयोः रेतः” “चस्कन्द” स्कन्नम् । “तत्” तस्यार्थस्य
“अभिवादिनी” “एषा ऋग् भवति”—१ १ (१३) ॥

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्म-
नसोऽधिजातः । द्रुप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन
विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन् ॥ अथसि मैत्रा-
वरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातो द्रुप्सं
स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रुप्सः संभृतः शानीयो
भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त पुष्कर-
मन्तरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजा-
करं पूजयितव्यमिदमपीतरत् पुष्करमेतस्मादेव
पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्पतेर्वयुनं वेतेः का-
न्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ २ (१४) ॥

१ “उतासि मैत्रावरुणः”—इति । वसिष्ठस्य सपुत्रस्येव-

भाषम् । तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा । 'उत'—इति, अयम् 'अपि'शब्दार्थं वर्त्तमानोऽधस्त्वायामृचि ये जन्मनी वसिष्ठ-स्योक्ते, ते सभावयति । सा पुनरियस्यक्,—“विद्युतो ज्योतिः परि सञ्चिहानं मित्रावरुणा युदपश्यतां त्वा । तन्ने जन्मो-तैकं वसिष्ठागस्थो यत् त्वा विश आजभार ॥”—इति (अ० सं० ५, ३, २३, ५) । 'विद्युतः' विशेषेण, द्योतते देदीप्यते इति विद्युत् = उर्वशी—इति, अस्मात् । 'ज्योतिः' प्रकाशः । तस्मात् 'परि' परितोऽधिकं 'सञ्चिहानम्' उत्तिष्ठन्तम्, जाय-मानमित्यर्थः । 'मित्रावरुणौ' देवौ 'यत्' 'अपश्यतां' 'त्वा' 'त्वाम्' 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ' । 'उत' अपि च 'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश आजभार" 'अगस्त्यः' ऋषिः 'विश.' मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहतवान्, 'तत्' 'ते' तव द्वितीयं जन्म ॥

'उतासि' अपि चासि 'मित्रावरुणः' हे 'वसिष्ठ' । कथं पुनर्मित्रावरुणयोरुत्पन्नोऽसि—किं सद्वर्षेण ? न, इत्युच्यते, —'उर्वश्याः' सकाशात् । हे 'ब्रह्मन् !' 'मनसोऽधिजातः' न सद्वर्षेण । किञ्च, निर्बीज एवासि, मनोऽभिधानभावा-दुत्पन्नः ? न, इत्युच्यते । किन्तर्हि ? 'द्रुप्स' शुकम्, उर्वशी-दर्शनात् 'स्कन्न' मित्रावरुणयोः । 'ब्रह्मणा' 'दिव्येन' देवानां स्वभूतेन, ऋग्यजुःसामार्येण स्तुवन्तः 'विश्वेदेवाः' मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भस्थोपरि 'पुष्करे' उदके, अन्तरिक्षे वा 'त्वा' त्वाम्, तेन शुक्रेण सहैकतामुपगतम् 'अददन्त' अधारयन्त-त्यर्थः । एवमेतस्मिन् "द्रुप्सं स्कन्नम्"—इत्यादिनां सम्बन्धेन "उर्वशी"शब्देन "अप्सराः"—इत्युपपद्यते ।

• "एन्द्रेण किल तेजसा निदधे वसिष्ठ", मित्रपरिग्रही-

भाष्यम् । तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा । 'उत'—इति, अथम्
 'अपि'शब्दार्थे वर्त्तमानोऽधस्ताद्यामृचि ये जन्मनी वसिष्ठ-
 श्योक्ते, ते सभावयति । सा पुनरियमृक्.—“विद्युतो ज्योतिः
 परि सञ्चिहान मित्रावरुणा युदपश्यतां त्वा । तन्न जन्मी-
 तैकं वसिष्ठागस्त्यो यत् त्वा विश आजभारं ॥”—इति (अ०
 सं० ५, ३, २३, ५) । 'विद्युतः' विशेषेण, द्योतते देदीप्यते
 इति विद्युत् = उर्वशी—इति, अस्मात् । 'ज्योति' प्रकाश ।
 तस्मात् 'परि' परितोऽधिक 'सञ्चिहानम्' उत्तिष्ठन्तम्, जाय-
 मानमित्यर्थः । 'मित्रावरुणी' देवो 'यत्' 'अपश्यतां' 'त्वा'
 'त्वाम्' 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हि 'वसिष्ठ' । 'उत' अपि
 च 'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश आजभार" 'अगस्त्य' ऋषिः
 'विश' मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहूतवान्,
 'तत्' 'ते' तव द्वितीय जन्म ॥

‘सः’ त्वम् ‘इत्’ एतत् गार्वरं ‘तमः’ ‘अवयुनम्’ अपज्ञाननक्षत्रं
 ‘ततन्वत्’ स एव तं सर्वमेवैनं लोकं स्वनेन प्रकाशाख्येन सम्ब-
 नोति ‘सूर्येण वयुनवत्’ “प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्य उदेति,
 प्राणाद्वा एष उदेति, प्राणेऽस्तमेति”—इति ह्युक्तम् । तस्मात्
 प्राण इन्द्र, सूर्यस्योदयहेतुः, स तं सूर्यमुद्गमयत् । तेन
 ‘सूर्येण’ ‘वयुनवत् चकार’ एतज्जगत् ज्ञानवत् करोति ।
 तस्मात् स एवेन्द्र एवमुच्यते,—सूर्येण त्वमेतज्जगदवयुनवत्प्रज्ञा-
 वत् चकार कृतवानसीत्यर्थः । यस्त्वमेवम्भावः तस्य ‘कदा’
 कस्मिन् काले ‘मर्त्ता’ मरणधर्माणी मनुष्याः ‘अमृतस्य’ अम-
 रणधर्मिणः ‘धाम’ स्थानं ‘इयचन्तः’ यदुमिच्छन्तः ‘न
 मिनन्ति’ न श्रयन्ति हे ‘स्रधावः !’ । अत्र च न सर्वदे-
 वतं चापरिक्लिष्टं स्थानम्, कृतावकाशस्त्वं यज्ञेऽद्वित्यभिप्रायः ॥
 एषमिह “तमः ततन्वत् सूर्येण” “वयुनवत् चकार”—इति
 अनेन सम्बन्धात् “वयुन”शब्देन प्रज्ञानमित्युच्यत इत्युप-
 पत्तिः । कान्यर्थत्वमपि क्वचिदुपेक्ष्यम्, इहेव वा पक्षेण
 योज्यम् ॥

“वाजपत्यम् (४९)”—इति, अमवगतम् । “वाजपतनम्”
 —इत्यवगमः । “तं सखायः पुरोरुच यूय वयं च सूर्यः ।
 अश्याम वाजगन्ध्वं सनेम वाजपत्यम् ॥”—इति (ऋ. सं०
 ७, ४, २५, ६) । पापमानो सीमो । अम्बरीष ऋजिष्वा च
 सूक्तं ददृशतु, तत्रैषा । ‘तम्’ एनं सीमं हे ‘सखायः !’
 ऋत्विजः । ‘पुरोरुचम्’ अपतो दीप्तम्, ‘यूयं वयं, च’ सम्पृक्ताः
 सन्तः, हे ‘सूर्यः !’ मेधाविनः ! ‘अश्याम’ व्याप्रुयाम वयम्
 ‘वाजगन्ध्वम्’ प्रति विशिष्टावचमानगन्ध्वम्, अथवा वाजप्रही-
 तारम्, अथवा वाजमग्निश्रयितारम् । किञ्च, ‘सनेम’ सन्ध-
 ज्ञेम् इह “वाजपत्यम्” वाजमवम्, तदग्राकमिति सम्बन्धात्

सन्ती यमाभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स वाजपस्यः सोमः, तं नित्यकालमेव वयं भजेमहि ॥ एवमत्र शब्दमारुह्यादर्थोपपत्तेश्च “वाजपस्य”शब्देन सोम उक्तः ॥

“वाजगन्धम् (५०)”—इति, एतदपि पदमेकस्मिन्नेव निगमे निरुक्तम्, केवलं समान्नायानुक्रमविपर्ययात्,—“वाजपस्यम्, वाजगन्धम्”—इत्येष समान्नायानुक्रमः, निगमे पुनः “अथ्वाप्तु वाजगन्धम्, मुनेसु वाजपस्यम्”—इति (ऋ० सं० ७, ४, २५, ६) ॥

“गन्धम् (५१)”—इति, अनवगतम् । ग्रहणीयमित्त्वर्थप्रतीतिः । “यासि कुत्सेन सुरथंमयस्यस्तोदो वातस्य ह्यर्थी-रीशानः । ऋक्षा वालुं न गध्यं युयूपन् कविर्यदहन् पार्याय भूषात् ॥”—इति (ऋ सं० ३, ५, १८, १) । वामदेवस्वार्पम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । अहीनसूक्तौ चतुर्विंश सक्थे माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्येय शस्त्रे शस्यते । हे भगवन्निन्द्र ! ‘यासि’ ‘कुत्सेन’ ऋषिणा स्तूयमानः, अथवा ‘कुत्सेन’ वज्रणाभ्युद्यतेन, ‘सुरथं’ समानगमनम्, अभिवहनरथमारुह्य, अथवा ‘सुरथं’ रथसयुक्तं परानीकम् । ‘अवस्युः’ रिरक्षिपुः आत्मीयान्, ममर्दिपुत्र परकीयान् । ‘तोदः’ तुन्न इव केनचित् ‘वातस्य’ ज्वेन यासि । तथापि स गच्छन् ‘ह्यर्थीः’ अश्वयोः ‘ईशानः’ ईश्वरो न धावति त्वयि अन्यत एव त्वामूहतुः । स त्वं भज ‘ऋक्षा’ ऋजुनैव मार्गेण न क्षास्त्रिदन्त्या गतिं धावमानः, ‘वाजं न गध्यम्’ वाजमिव ग्रहणाहं भोक्तुमाभिमुख्येन । ‘युयूपन्’ पुन पुनः सस्मिन्प्रयिष्यन्, आत्मानं शत्रुभिः युजे । ‘कविः’ क्रान्तदर्शनः । ‘यदहन्’ यस्मिन्नहनि ‘पार्याय’ पारणाय शत्रूणामुपरि चेतः करोषि, पारयितव्याथैत इति वा, तस्मिन्नेवाहनि तान् सर्वान् ‘भूषात्’ अतिक्रम्य वर्त्तसे

इत्यर्थः । पर्यगृह्णात्, पर्यरचत्, चन्वक्रामत्—इत्येते
भूषतेरर्थाः ॥ एवमेतच्चिन् शब्दसारूप्यादर्थोपपत्ते च “गन्धत्”
—इत्येष शब्दः “गृह्णातिः”—इत्युपपद्यते ॥

“गन्धतिः (५२)”—इति, अपतीतार्थः । न पुनरोष-
“मिथीभावकर्मा” । “आगधिता परिगधिता या कशीकेव
जङ्गहे । ददाति मच्चं यादुरीया याशूनां भोज्या श्रुता ॥”
—इति (ऋ० सं० २, १, ११, ६) । भावयव्यस्वार्थम् । ‘आग-
धिता’ आगृहीता आमिश्रिता च । ‘परिगधिता’ च परि-
मिश्रीकृता वादुभ्यां मया परिवृत्तेत्यर्थः । ‘या’ ‘कशीकेव’
प्रतिकथं कशीकेव, सा हि नकुलजातिः काचित्, कथामिति
श्रूयतेऽश्वमेधे । सा यथा मदकाले प्रतिकथमतितरां परि-
प्वजति, स हि तस्याः परिप्वजनस्वभावः । एवं याम् ‘आ
जङ्गहे’ परिगृह्णाति वादुभ्याम् । परिगृह्णात् च ‘ददाति’ ।
‘यादुरीया’ आदरवती, अथवा यादसा रेतःसेकेन तद्धती ।
“यादः”—इत्युदकनामसु पठितम् । आह, किं ददाति
‘मच्चम्’ ? इति, च्यते,—‘याशूनां’ मैथुनास्थानां ‘श्रुता’
श्रुतानि बहुश इत्यर्थः । या एवम्प्रकारा, सा मम ‘भोज्या’
पत्नीत्वभिप्रायः । एवमत्र मैथुनसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च
“गन्धतिः” मिथीभावकर्मेत्युपपद्यते ॥

“कीरयाचः (५३)”—इति, अनवगतम् । “कृतयानः”—
इत्यवगमः । “यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्यामा कीरयाचः ।
विश्रं प्राक्कना शोभिष्टमुपेव दिधि धामानम् ॥”—इति
(ऋ० सं० ५, ०, २८, १) । मैथ्यातिये, काखस्वार्थम् । यान-
मनया प्रशस्यते । ‘य’ ‘मे’ मम ‘दुः’ दत्तवन्तः, ‘मरुतः’
‘इन्द्रः’ च । ‘पाकस्यामा’ विषकृपाचः, ‘कीरयाचः’ सकृत-
यानः ‘विश्रं प्राक्कना’ सर्वेषामपि यानाना अन्यप्रतिषेदीक-

शक्तानां मध्ये आत्मना तदेव 'शोभिष्ठ' शोभनतमम्, अनेक-
रत्नविचित्रत्वात् 'दिवि इव' ज्योतिष्कम् 'उपधावमानं'
दृश्यते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेः "कीरयाणः =
कृतयानः" - इत्युपपद्यते ॥

"तौरयाणः(५४)" - इति, अनवगतम् । "तूर्णयानः" -
इत्यवगमः । "जातं यत् त्वा परि देवा अभूषन्मुहे भराय पुरु-
ङ्गत विश्वे । स तौरयाणु उर्पयाहि यज्ञं मरुद्भिर्निन्दु सखिभिः
सृजोषाः ॥" - इति (ऋ० सं० ३, ३, १६, ३) । 'जातं'
जातमात्रं विश्वेदेवाः 'यत्' 'त्वा' त्वां 'पथ्यभूषन्' परिष्ट-
हीतवन्तः, 'मुहे' मइति 'भराय' भरणाय, महान्त-
मसुरैः सह संघामं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण । 'सः' त्वं हे
'पुरुङ्गत' इन्द्र ! 'तौरयाणः' त्वरितयानो भूत्वा 'उपयाहि'
उपगच्छैनं 'यज्ञम्' 'मरुद्भिः' 'सखिभिः' सह 'सृजोषाः'
सम्प्रीयमाणः । उपागत्य च अस्माकमाश्रयः समर्द्धयेत्यभि-
प्रायः । एवमत्रागमनसम्बन्धात् "तौरयाणः = तूर्णयानः" -
इत्युपपद्यते ।

"अङ्गयाणः(५५)" - इति, अनवगतम् । "अङ्गीतयानः" -
इत्यवगमः । "त्वया वयं संधुन्व १ स्वोतास्तय प्रणीत्वस्यासु
वाजान् । उभा शसा हृदय सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुद्यङ्गयाण ॥"
- इति (ऋ० सं० ३, ४, २५, ४) । वामदेवस्वार्पम् । त्रिष्टुप् ।
अग्नये रचोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र स्रिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्येषा,
मैत्रायणीयके । हे भगवन् ! मे 'त्वया वयं' 'संधुन्व' समा-
नघनिनः यदेतद्वद्गृह्ये धनमेतदावयोः तत्सहेत्यभिप्रायः ।
यत एवमतो ब्रूमः, - 'त्वोताः' त्वयैव रक्षिताः सन्तः, 'तव'
'प्रणीती' प्रणीत्या तवैव प्रणयेन 'अस्यासु वाजान्' प्राप्नुया-
मोऽस्मानि । किञ्च, 'उभा शसा' उभावपि शसितारो, - यथा-

यतो नः पापानि शंसति, यश्च पृष्ठतः, तावुभावपि 'सुदय' जहि । हे 'सत्यताते' यन्नतनितः ! किञ्च, 'अनुष्टुया' अनुष्ठानेन 'क्षणहि' कुरु कर्मणैतत्सम्पादय यदहं ब्रवीमि । हे 'अङ्गयाण ! अलज्जितयानेत्यर्थः ॥ एवमत्र "अङ्गयाण."— इत्यनेन अङ्गीतयानोऽग्निरुच्यते । उपपद्यते हि देवताया अलज्जितयानत्वम् ॥

"हरयाणः(५६)"—इति, अनवगतम् । "हरमाणयान."— इत्यवगमः । "ऋजमुच्छ्रयायने रजत हरयाणे । रथं युक्तमसनाम सपार्मणि ॥"—इति (ऋ० म० ६, २, २५, २) । विश्वमनसो वैयशस्येयमार्घम् । उष्णिक् । यानमनया स्तूयते । 'ऋजम्' ऋजुगामिनम् 'रथम्' 'रजतम्' रजतमय रजतविकृतं वा, 'युक्तम्' अश्वैः । 'असनाम' लथवन्तो वयम् । क पुनर्लथवन्तः ? 'उच्छ्रयायने' । उच्छ्रयायन इति कश्चिदासीत्, तस्मिन् यजमाने, 'हरयाणे' "हरमाणयाने" नित्यकालमिवाभिप्रस्थितयाने, सुपार्मणि' शोभनं सामास्य सुधामा, तस्मिन् यजमाने । तादृश. स दधी दातेत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र शब्दमारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'हरयाणः = हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"आरित (५७)"—इति, अनवगतम् । प्रतीत्यस्य स्थाने आह, "प्रलृतः"—इत्यर्थप्रतीतिः । "यो अश्वानां यो गवा गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः । वीडोद्यिदिटिन्द्रो यो असुन्वतो बुधो मरुत्वन्त सुख्याय हवामहे ॥"—इति (ऋ० म० १, ७, १२, ४) । कुत्सस्येयमार्घम् । व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शंखे निविहानीये सूक्ते शस्यते । 'य.' इन्द्रः 'अश्वानां' 'गवां' च 'गोपतिः' । किञ्च, 'य.' 'आरित. कर्मणि कर्मणि स्थिरः' 'आरित' सर्वान् स्तोमान्

प्रति योऽवस्थितः । केन ? देवतारूपेषु सर्वेषु स्तोत्रेषु चाव-
स्थानात् । यः 'कर्मणि' अग्निहोत्रादौ 'स्विरः' नित्यः, य-
स्यते न किञ्चन कर्म प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः । 'वीडोश्चित्'
संस्तब्धस्यापि दर्पितस्यापि 'यः' इन्द्रः 'असुन्वतः' अभिपव-
मकुर्वाणस्य 'वधः' वधयिता । तमेवङ्गुणयुक्तं 'मरुत्वन्त'
मरुत्सहितम्, इन्द्रम्, 'सख्याय' सखिभावाय एतस्मिन् कर्मणि
'हवामहे' आह्वयाम इत्यर्थः ॥ एवमयम् "धारित"शब्दो-
ऽर्थापपत्त्या "प्रत्युतः"—इत्युपपद्यते ॥

"वन्दो(५८)"—इति, अनवगतम् । "वन्दतेसुन्दुभावार्यस्य"
धातुरेवायमप्रतीतः ॥ ३ (१५) ॥

नि यद् वृणक्ति चसनस्य सुईनि शुष्णस्य
चिद् वृन्दिनो रोसुवृडना । निवृणक्ति यच्छ-
सनस्य सुईनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य
च शेषयित् रोसुवृमाणो वनानीति वा वधे-
नेति वा । अत्रदन्त वीलितेत्यपि निगमो भवति
वीलयतिश्च व्रीलयतिश्च संस्तम्भकर्माणां पूर्वेण
संप्रयुज्येते निष्प्रपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गत-
स्रपः स्रपः स्रपतेः स्पृशतिकर्मणः । मा नो सुवेवं
निष्प्रपी परा दाः । स यथा धनानि विनाश-
यति मा नस्त्वं तथा परादाः । त्वर्णाशमुदकं
भवति त्वर्णमन्त्रते । त्वर्णाशं न गिरेरधी-

त्यपि निगमो भवेति । क्षुम्पमहिच्छकं भवति
यत् क्षुभ्यते^१ ॥ ४ (१६) ॥

एष एव निगमः,—“नि ०—० वना । प्राचीनेन मनसा
बह्णोवता यद्व्या चित् कृणवः कस्वा परि ॥”—इति (ऋ.
सं. १, ४, १७, ५) । मध्यम्येयमार्यम्, आङ्गिरसस्येयम् ।
जगती । ऐन्द्री । स पुनरिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्वमापन्नं
‘निवृणक्षि’ निवर्णयसि । ‘यत्’ यस्त्वं हे भग-त्रिन्द्र ! मेघं
हृत्वा ‘श्वसनस्य’ “शब्दकारिणः” वायोः ‘मूर्द्धनि’ उपरि
‘शष्पस्य चित्’ “शोषयितुः” अपि भगवतः “षादित्यस्य”
‘ब्रन्दिनः’ मृदुभावकर्तुः, आदित्ये न हि परिपच्यमानं संस्तम्बु-
मपि च दरतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ ब्रन्दी । तस्या-
प्येव कर्मकारिणी मण्डल प्रत्यूर्ध्वं ‘रोरुवत्’ स्तनयितुशब्दं
कुर्वीषः । ‘वना’ “वनानि” विक्षिपसि । ऊर्द्धमधश्च “वनानि”
उदकानि विक्षिपतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः ।
यस्मिन्नु पक्षे “बधेन”—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे ‘वना’
—इत्यपि शब्दो मेघबधेनेति योज्यः । उदकशब्दश्च तस्मिन्
पक्षेऽध्याहार्योऽभिवर्जनसम्बन्धात् । ‘प्राचीनेन’ प्रागक्षितेन,
अदीनेन, तस्मिन् कर्मण्याभिसुख्येन, ‘मनसा’ ‘बह्णोवता’
हिंसावता । ‘यत्’ ‘अद्या चित्’ अद्यापि त्वं कर्म ‘कृणवः’
करोत्येव, असुकरमन्यैः, तस्माद् ब्रवीमि,—‘कः त्वा परि’ ?
कोऽन्यस्त्वा उपरि वर्तते, त्वमेव सर्वभूतानि परिगृह्य सर्त्तस
इत्यर्थः ॥ एवमत्र “ब्रन्दि”शब्देनादित्य उक्तः । तत् पुनरेत-
दस्य मृदुभावकरणादादित्यस्य ब्रन्दित्वमिति । अतो ब्रन्दि-
शब्दस्य मृदुभावार्थोपपिपादयिषया व्रीडयतिना संस्तम्बार्थ-
वाचिना सह सम्बन्धोऽत्र ब्रन्दतेः प्रयोगः ॥

ततो निगमात् व्रन्दतेहि मृदूभावार्यता स्पष्टतरति दर्शयति,
 —“अव्रन्दन्त व्रीडितेत्यपि निगमो भवति” । अपिपूर्वोऽप्यथ
 स्पष्टतर इत्यपिशब्द व्रीडयतिष “व्रीडयतिष व्रीडयतिष”
 एतौ हावपि “सस्तम्भकर्माणी” “पूर्वेषु” अनेनैव अनन्तरेण
 व्रन्दिना, यस्मात् समानवाक्यतामुपगतो “प्रयुञ्जते” । तस्मात्
 व्रन्दिशब्दस्य मृदूभावार्यत्वमुपपद्यते । “तद्देवानां देवतमायु
 कर्त्तमश्रूयन् हृडा व्रन्दन्त व्रीडिता । उद् गा आजदभिगद्
 ब्रह्मणा बलमगूहृत् तमो व्यचक्षयत् स्व” —इति (ऋ० म०
 २, ७, १, ३) । गृह्यसमदस्वार्थम् । जगती । वार्हस्पत्ये,
 सूक्ते । ‘तत् कर्त्तुं’ तत् कर्म ‘देवानां’ ‘देवतमायु’ देवतमस्य
 ब्रह्मस्यते, यत् ‘अश्रूयन्’ श्रूयान्यभवन्, ‘हृडा’ हृडान्यपि सन्ति
 भेषहृन्दानि । किञ्च, ‘अव्रन्दन्त’ मृदून्भवन् । कानि पुन
 स्तानि मृदून्भवन् ? इति, उच्यते,—‘व्रीडिता’ यानि व्रीडि
 तानि व्रीडितानि सन्नदानि दर्पितानि, असुरकुलानि,
 अन्यानि वा यानि कानिचित्, तानि मृदून्भवन्निति । किञ्च,
 ‘उद् गा आजत्’ उदाजद गा, उद्गमयदप । ‘अभिनत्’
 ‘बलम्’ भेषम्, ‘ब्रह्मणा’ स्तूयमान । किञ्च, ‘अगूहृत्’ अना
 शयत् ‘तम’ वैश्वतात्मना । किञ्च, ‘व्यचक्षयत् स्व’ व्यदर्श
 यत् प्रादित्वम् । अथवधानकरणेन व्रीडयतिना सह प्रयो
 गात् व्रीडितेर्द्वेषपरीत्येन व्रन्दतेमृदुतार्थत्वमुपपद्यते नभस ।
 एवमव्रन्दन्त व्रीडितेति व्रन्दतेः, व्रीडयतेर्व्रन्दिना सह प्रयो
 गोऽन्वय कश्चित् द्रष्टव्यः ।

“निष्पत्ती(५६)” —इति, अनवगतम् । “विनिर्गतपसा”
 —इति शब्दसमाधि । “स्वीकाम” पुषलोऽभिधेय, स हि
 मित्य निगंत्येप एव भवति । “स्यग स्पगते” “स्पगतिक-
 र्मण” स्पगत्यर्थे वर्त्तमानस्य,—शेष, तेन हि स्त्री स्पश्यते ।

“प्रति यत् स्या नीया दर्शि दस्योरोको नाच्छा सदमं जानती
 गात् । अधं छा नो मधवश्चर्कतादिना नो मधेव निष्पपी परा
 दाः ॥”—इति (ऋ० स० १, ७, १८, ५) । कुत्सस्वार्धम् । ऐन्द्री ।
 त्रिष्टुप् । हे भगवन्निन्द्र ! ‘यत्’ यस्मात् ‘प्रत्यदर्शि’ प्रति-
 पश्यतीव, ‘स्या’ सा ‘नीया’ स्तुतिः । “नीयाविदो” अरि-
 तारः”—इति (ऋ० स० ३, १, ११, ५) । एतस्माच्चिगमात्
 स्तुतिर्नीयेति प्रतीयते । ‘दस्यो.’ यत्रोः दासयितुस्तव ‘ओको
 न’ ओक इव, निवासमिव । ‘अच्छ’ आभिसुख्येन, हृदय
 मनुप्रविश्य । ‘सदनं’ स्थानम्, यत्र तथा मोक्षया स्तुत्या अक्ष-
 यम्,—यस्तवाभिमतो गुणः, अनेन यदि नाम मारमेव स्तोत
 स्तूयात्, साधु स्यादिति, तमर्थमनुप्रविश्येव भवतो हृदयम्,
 तेनार्थेनात्मानमभिसम्बन्धयित्वा एतन्नम सदनमित्येवं
 ‘जानती’ च तदेव ‘अगात्’ नित्यकालमेवागच्छति । अत-
 एवमतः स्तुत्युदीरितारो वय भवतः । ‘अध’ एतस्मात् कार-
 णात् वयं ब्रूमः,—हे ‘मधवन् ।’ ‘चर्कतात्’ पुन पुन. क्रियमा-
 णात् एतस्मात् कर्मण, आत्मस्तुत्याश्रयभूतात्मानमस्मान् ‘परा
 दा.’ पराङ्मुखान् दधीयाः, उपनामय तत् कर्मसाधनानि ।
 कथं च पुन. कर्मसाधनानि ? कथं च पुनर्मा परा दाः ?
 ‘मधेव निष्पपी’ स यथा धनानि नित्यविनिर्गतश्रेणी विना-
 शयति । एवम् ‘न.’ अस्मान् त्वम् ‘मा’ अवसादयिष्टा. धन-
 भूतास्तव वयमतो रचस्वेत्वभिप्रायः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्याद-
 र्थापपत्तेश्च धननामसम्बन्धात् निष्पपी” निर्गतपसाः,
 स्त्रीकाम इत्युपपद्यते ॥

“तूर्णांशम् (६०)”—इति, अनवगतम् । “उदकं भवति”—
 इत्यभिधेयवचनम् । “तूर्णांश” हि क्षिप्रम्, तत् “अश्रुते”
 व्याप्नोति, तूर्णांशमिति प्राप्तम् । अपठितं चैतदुदकना-

मसु, तेनाप्रतीतार्थम् । प्रतिश्रुताय वो धृषत् तूर्णांशं न
गिरैरधि । हुवे सुशिप्रमृतये ॥—इति (ऋ० सं० ६, ३,
१, ४) । मेधातिथेरार्थम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्याये
शस्यते । मैत्रावरुणस्य प्रथमे शस्त्रे विनियुक्ता । ई ऋत्वि-
ग्वजमानाः ! यज्ञया प्रतिश्रुतमात्विंश्वसुपगच्छता अह-
मिन्द्रं स्तुतिभिराहुयिष्यामीति, तस्मै 'प्रतिश्रुताय' 'वः'
युष्माकमुपकरणार्थमेतस्मिन् कर्मणि 'धृषत्' धृष्टं प्रगल्भम् । 'हुवे'
आहुये । 'सुशिमं' सुदत्तं सुनसं वेन्द्रमहम् 'ऊतये' तर्पणाय,
अथवा भवतामात्मनश्च रक्षणेति स्यात् । कथम्पुनराहु-
यामि ? "तूर्णांशं न गिरैरधि" । यथा 'तूर्णांशम्' 'गिरैः
अधि' मेघस्योपरि वर्त्तमानसाह्वयन्ति वर्षार्थिनो जनाः । एव-
माहुयामीति ॥ एवमत्र गिरिसम्बन्धात् "तूर्णांशम्" उदक-
मिथुपपत्तिः ॥

"क्षुम्पम् (६१)"—इति, अनवगतम् । "अहिच्छत्रकं
भवति"—इत्यभिधेयवचनम् । "यत्" यस्मात्तत् स्पष्टमात्रं
"क्षुभ्यते" चलति, तस्मात् क्षुपं चोभणमिति न्याय्यम् ॥४ (१६)॥

कदा मर्त्तमराधसंस्पृदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।
कदा नः शुश्रुवद् गिर इन्द्रो अङ्ग । कदा
मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरि-
ष्यति कदा नः शृणोति च गिर इन्द्रो अङ्गा-
ङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चितमेवाङ्कितं भवति निक्षु-
म्पुणः सोमो निचान्तष्टथो निचमनेन प्रीणाति
॥ ५ (१७) ॥

॥ "कदा मर्त्तमराधसं" — "इन्द्रो अङ्ग" इति (ऋ० सं० १,

६, ६, ३) । गीतमस्येयमार्षम् । उष्णिक् । ऐन्द्रो । तार्तीय-
 सधनिकेषु उक्त्वपथ्यायेषु ब्राह्मणाच्छ'सिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
 'कदा' कश्चिन् काले 'मर्त्ते' मनुष्यम् 'अनाराधसम्' अनाराध-
 यन्तम्, य. तमिन्द्र नाराधयति, स्तुत्या इविषा च, तम् ।
 'पदा' पादेन 'स्फुरत्' अवस्फुरिष्यति, अभिहित्तिष्यति स
 इन्द्रः । "स्फुरति (१५), स्फुनति (१६)"—इति बधकर्मसु
 पाठितम् । किञ्च । 'कदा न.' कदा अस्माक परिचरणमा-
 नाना स्तुतिभिर्हविर्भिद्य 'शुश्रुवत्' श्रोष्यति 'गिरः' स. 'इन्द्रः'
 'अङ्ग' चिप्रमित्यर्थः । कदास्माक परिचरितृणामिन्द्रः श्रोष्यति
 गिरः, श्रुत्वा च समर्द्धयिष्यत्याशिषः । अनाराधयितृञ्च कदा
 पादेनाभिहित्तिष्यति ? कदा अनाराधयित्वाराधयित्त्रोर्विशेष
 ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः । स्वरूपेण तावदेपोऽस्य मन्त्रस्वार्थो मया
 लक्ष्यते, भाष्य पुनरत्र लोक. "पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरसि"—
 इत्येषमधीते, तथाच,—“कदा न. शृणोति गिरः.”—इति,
 तदेतत् “क्षुम्पमिवावस्फुरसि”—“शृणोति गिरः.”—इत्यन
 योर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषो वैलक्षण्यात् दुर्योन्धो मन्त्रार्थ इति
 “गिरः अवस्फुरसि”—इति मध्यमपुरुषयोग प्रत्यक्षकृतलक्ष-
 णाभिसम्बन्धी । मन्त्रस्य “कदा न. शृणोति च गिरः.”—
 इत्येतत् "परोक्षकृतः । एवमेतद्भाष्य दुर्योन्धम्, यथाष
 भाष्यस्य सम्यक् पाठः ? अथ पुनरसम्यक् पाठ ? सम्यक्पाठो
 ऽन्वेष्टव्यः । अहन्तु लक्ष्ये,—यथैष मया मन्त्रो व्याख्यात,
 स एव सम्यक् पाठः स्यात् ।—“पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति”
 —“श्रोष्यति च गिरः”—इति, तथाहि मन्त्रार्थस्वाविरोधो
 लक्ष्यते । सूक्तेऽपि वाचिन् काचित् परोक्षकृता ऋचः,
 काचित् प्रत्यक्षकृता । अतोऽपि दुरवधार्योऽस्य भाष्यस्वा-
 भिप्रायः । अदिच्छत्रक हि पादेन स्पृष्टमात्रं गीयते ।

तथात्रानाराधयितुर्विनाशोऽभोष्ट इति । “चुम्प”शब्देना-
हिच्छ्वसमभिधीयते ॥

“निचुम्पुण. (६२)”—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च ।
“निचुम्पुण सोमो भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “निचान्त-
पृष्ठ.”—इति शब्दसमाधिः । स हि निचान्तो भवितः
“प्रीणाति” ॥ ५ (१०) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उग्रन्तो यन्ति
वीतये । अथां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ पत्नीवन्तः
सुता इमेऽङ्घ्रिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये
पानाद्यापां गन्ता निचुम्पुणः समुद्रोऽपि निचु-
म्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यत आवभृथोऽपि
निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् कण्यन्ति नीचै-
र्दधतीति वा । अवभृथ निचुम्पुर्णेत्यपि निगमो
भवति । निचुम्पुण निचुङ्कुणोति च पदिगन्तु-
र्भवति यत् प्रद्यते ॥ ६ (१८) ॥

“पत्नीवन्तः सुता इमे—निचुम्पुणः । कक्षी नाम
आङ्घ्रिरसः, तस्यैयमार्यम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्या-
येषु मध्यमे पर्याये होतुः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘पत्नीवन्तः’
पत्नीभिः अङ्घ्रि, तदन्तः । ‘सुता’ अभिपुता । ‘इम’ सोमा ।
‘उग्रन्तः’ “कामयमानाः” इव ‘यन्ति’ देवान् प्रति, ‘वीतये’
कथं नामात्मान् देवाः पिबेगुरित्वेषमर्धं कामयमाना इव
यन्ति । किमेतदेव ? नैत्युच्यते । पुन पुनरेव. ‘निचुम्पुण.’
सोम. “अथा” वीर्येषु संहित, तासु तासु क्रियासु प्रदीय-

मान. अन्नाभिर्देवान् प्रति 'जग्मि.' एव भवति, गन्तैव भवि-
ष्यति ॥ एवमिह सोमाधिकारात् "निचुम्पुण"शब्देन सोम
उच्यते इत्युपपद्यते ॥

"समुद्रोऽपि निचुम्पुण."—इति "उच्यते" । स हि
"निचमनेन" उदकेन "पूर्यते" उदकं हि निचम्यत इति
निचमनम् । नृग्योऽत्र निगमः ॥

"अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते" । "नीचैरस्मिन् कणन्ति",
शब्द कुर्वन्ति । तत्र ह्युक्तमवभृथेऽप्योपाश्वेव चरन्तीति निचु-
म्पुणः । अथ "वा" "नीचै." अस्मिन् यज्ञपात्राणि "दध-
तीति" निचुम्पुणः, तानि हि तत्रापसु निधीयन्ते । "अवभृथ
निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवे देवकृतमेनो
यासिपमव मर्त्तमर्त्त्यकृतं पुरुरावणो देवरिपसाहि ॥"—
इति (य० वा० सं० ३, ४८) । अनेनामिसाद्याप्सु प्रक्षी-
यन्ते सोमपात्राणि । हे 'अवभृथ' अवभृथदेव ! हे वरुण ।
नीचक्षणन । 'निचेरुरसि' नीचैररणशीलोऽसि । निचुम्पुणो
नीचक्षणनो भूत्वा गृहे गृहे यज्ञगृहेऽवतिष्ठसे । स त्वमेवङ्ग-
णविशिष्टः "अव देवे देवकृतम् एनः यासिपम" अवयच्चि नः
देवेः महितो देवकृत देवनिमित्तम् देवापराधम्, तमेन ।
'अव' यच्चि 'मर्त्तैः' सहितः 'मर्त्त्यकृतम्' मनुष्यकृतम्, एनः,
'पुरुरावण' पुरोः महितोऽपि 'देवरिप.' देवरोपणादस्मात्
पाहि ॥ एवमत्र "निचुम्पुण"शब्देनावभृथ उच्यते ।

निचुहुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ॥

"पदि (६३)"—इति, अनवगतम् । "गन्तु" एव निर्देशः
कृतः "भवति" । "यत् पद्यते" यस्मादमी पद्यते गच्छती-
त्यर्थः । अभिधेयः पत्नी, स हि नित्यकालमेव पतितो
भवति । ६ (१८) ॥

सुगुर'सत् सुहिर'ण्यः स्व'श्वो बृहद'स्त्रै वय
 इन्द्रो' दधाति । यस्त्वा यन्तं वसु'ना प्रातरित्वो
 मुञ्चीजयेव परि'सुत्सिनातिं ॥ सुगुर्भवति सुहि-
 रण्यः स्व'श्वो महच्चास्त्रै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा
 यन्तमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे मुञ्चीजयेव
 परि'सुत्सिनातिं । कुमारो मुञ्चीजा मोचनाच्च
 सथनाच्च ततनाच्च पादुः पद्यतेः । आविः स्वः
 कृणुते गूहते वुसं स प्रादुर'स्य निर्णिजो न
 सु'च्यते । आविष्कुसते भासमादित्यो गूहते वुस-
 स्वुसमित्युदकनाम वयीतेः शब्दकर्मणो अंश-
 तेर्वा यद्वर्षन् पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत् प्रत्या-
 दत्ते ॥ ७ (१६) ॥

इति पञ्चमाध्यास्य तृतीयः पादः ॥ ५, ३ ॥

सुगुर'सत्०—०सिनातिं"—इति (ऋ० स० २, १, १०, २) ।
 कञ्चीवत आर्षम् । य एव 'सुगु' भवति, शोभनगु । स एव
 'सुहिरण्य' भवति । स एव 'स्वश्व' भवति । 'बृहद' च
 महच्च 'अस्त्रै' 'वय' 'इन्द्र' 'दधाति' ददाति । आह, तस्य
 किम् ? इति । उच्यते,—“यस्त्वाऽऽयन्तं वसु'ना प्रात-
 रित्वं” । प्रातरागामिन्नतिथे ! स हि प्रात प्रातरन्यानि
 गृह्णाण्यभ्येति, तेनैवमामन्त्रयते—‘प्रातरित्वः !’—इति । ‘प्राय-
 न्तम्’ अध्वानं ‘वसुना’ अन्नेन सुधाविप्रशनेन प्राणरक्षणेन ।
 ‘मुञ्चीजयेव पाण्ययेव, “कुमार” ‘पदि’ पतितार पञ्चिणम्

‘उत्सिनाति’ उद्गम्य सिनाति, बध्नाति, प्राणांस्वपि तीत्यर्थः । यथा हि—अतिथिरध्वगो भवति, स पतन् वृद्धिं तोऽवसंयोगेन कस्यचिद् गृहिणो गृहेऽवतिष्ठते, एवमेतत् स्यात् ॥ एवमत्र पक्षी “पदि”शब्देनोच्यते, स हि अतिक्रममाणः पाश्वत्या बध्यत इत्युपपद्यते ॥

“सुक्षीजा मोचनाच्च” सा हि अवमुच्यते पक्षिणः पादे । “मयनाच्च” सीयते बध्यते हि तथा पक्षी । “तननाच्च” सा हि पक्षिणो बधार्थं तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं “सुक्षीजा”—इत्येतदभिधानं भवति ॥

“पादु. (६४)”—इति, अनवगतम् । “पद्यते.”—इत्यर्थप्रतीति । सा ते जीवातुस्त तस्य विद्धि मा स्मैतादृगर्पगूहः समर्थ्ये । ०—०मुच्यते ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४) । पशुकस्येयमार्पणम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाप्रते मरुत्वतीये शस्यते । हे यजमान ! ‘सा’ ‘ते’ तव ‘जीवातुः’ जीविका, या भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशहृद्युदयास्तमयरसादानादिलक्षणा प्रवृत्तिः, अनेन सौर्येण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं जीवसि इत्यभिप्रायः । यत एवमर्थेत्स्मात् कारणात् ब्रवीमि,—‘तस्य’ सूर्यस्य ‘विद्धि’ विजानीहि, यस्त्वया स्तुति-हविर्दानादिलक्षणः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः । ‘मा’ त्वम् ‘अस्मै’ सूर्याय, ‘एतादृक्’ एतादृशमुपकारम् ‘अपगूहः मा सहतं कार्पोः । प्रत्युपकारायास्मै त्वमभ्युद्यच्छस्त्वित्यभिप्रायः । अपि च ‘समर्थ्ये’ संग्रामे एतस्मिन्, सृष्ट्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम्, ऋः अद्य वा सृयेथाः, को हि तद् वेद ?—कस्य कदा सृष्टुरिति । सत्त्वं तत्कृतानि शोभनकार्याणि मन्यमान., शीघ्रं प्रत्युपकुरुष्वस्मै सूर्यायेत्यभिप्रायः । आह,— का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः ? इति । “प्राविः स्तः

ह्यनुते गूहते वुसम्” । ‘आविष्कुरुते’ प्रकाशिकरोति स्वभासा
 सर्वमिदमुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, ‘स्व.’ आदित्यः ।
 ‘गूहते’ संवृणोति रश्मिभिः ‘वुसम्’ उदकम् । किञ्च, ‘सः’
 ‘पादुः’ तत्पदनं तद्वमनमवभासनेन धरणदानादिकर्तुः ‘अस्य’
 सूर्यस्य ‘निर्णिजः’ उपनिर्णयतुः तमःपङ्क्तिध्वानि स्वक-
 पाणि स्वेन प्रकाशोत्केन धीतानीय करोतीति निर्णिक्
 सूर्यः, तस्य निर्णिजः । ‘न मुच्यते’ नीपरमतीत्यर्थः । अत-
 एवमयमद्य च तवोपकारे प्रवृत्तः । अतः प्रत्युपकुरुष्वाम्ना
 इत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः “पादुः = पदनम्”—
 इत्युपपद्यते । “वुसमित्युदकनाम” । “ब्रवीते.” शब्दार्थव्य
 (अदा० प०), तद्वि शब्दवद्भवति । “भ्रंशतेर्वा” तद्वि भ्रंशते
 (दि० प०) मेघात् । “यद् वर्षन् पातयत्युदकम्” आदित्यः,
 “तत्” “रश्मिभिः प्रत्यादत्ते”—इति समासतो भाष्यकारेणाय-
 मस्यार्थस्यार्थ उक्तः । ७ (१८) ।

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ५, ३ ॥

—:—

चतुर्थः पादः ।

ह्यकश्चन्द्रमा भवति विहृतज्योतिष्को वा
 विकृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा
 ॥ १ (२०) ॥

“ह्यकः(३५)”—इति, अत्रयगतम्, अनेकार्थव्य । “ह्यक.”
 तावत् “चन्द्रमा भवति” स हि “विहृतज्योतिष्कः” प्रकाश-
 तज्योतिष्को भवति, तस्माद् ह्यकः । अथ “वा” “विकृतज्यो-

‘उत्थिताति’ उद्भय सिनाति, बध्नाति, प्राणांस्वपि
तीत्यर्थः । यथा हि—अतिथिरध्वगो भवति, स पतन् सुधि-
तोऽन्नसयोगेन कस्यचिद् गृहिणो गृहेऽवतिष्ठते, एवमेतत्
स्यात् ॥ एवमत्र पक्षी “पदि”शब्देनोच्यते, स हि अति-
क्रममाणः पाश्र्वया बध्यत इत्युपपद्यते ॥

“मुञ्जीजा मोचनाच्च” सा हि अवमुच्यते प्रक्षिप्तः पादे ।
“सयनाच्च” सीयते बध्यते हि तथा पक्षी । “तननाच्च” सा
हि पक्षिणो बधार्थं तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं
“मुञ्जीजा”—इत्येतदभिधानं भवति ॥

“पादुः (६४)”—इति, अन्तवगतम् । “पद्यते”—इत्यर्थ-
प्रतीति । सा ते जीवातु रत तस्य विद्धि मा स्मै तादृगर्थ-
गूहः समर्थ्ये ॥—० मुच्यते ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ७, १८,
४) । वसूकस्येयमार्षम् । ऐन्द्रीः । द्विष्टुप् । महाव्रते
मरुत्वतीये शस्यते । हे यजमान ! ‘सा’ ‘ते’ तव ‘जीवातुः’
जीविका, या भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशपृथ्व्युदयास्तमयर-
सादानादिलक्षणा प्रवृत्तिः, अनेन सौर्येण कर्मणा सर्वभूतानि
त्व जीवसि इत्यभिप्रायः । यत एवमर्थे तस्मात् कारणात्
ब्रवीमि,—‘तस्य’ सूर्यस्य ‘विद्धि’ विजानीहि, यस्त्वया स्तुति-
हविर्दानादिलक्षणः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः । ‘मा’ त्वम् ‘अस्मै’
सूर्याय, ‘एतादृक्’ एतादृशमुपकारम् ‘अपगूह’ मा सहतं
कार्यो । प्रत्युपकारायस्मै त्वमभ्युद्यच्छस्त्वित्यभिप्रायः ।
अपि च ‘समर्थ्ये’ संप्रामे एतस्मिन्, सृष्ट्या सह वर्त्तमाने,
सर्वभूतानाम्, श्वः अथ वा सृष्टेयाः, को हि तद् वेद ?—कस्य
कदा सृष्ट्युरिति । सत् तत्कृतानि शोभनकार्याणि मन्य-
मान, शीघ्रं प्रत्युपकुरुष्वस्मै सूर्यायेत्यभिप्रायः । आह,—
का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः ? इति । “प्राविः श्वः

कृणुते गृहते बुसम्” । ‘आविष्कुरुते’ प्रकाशीकरोति स्वभासा सर्वमिदमुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, ‘ख.’ आदित्यः । ‘गृहते’ संघ्नोति रश्मिभिः ‘बुसम्’ उदकम् । किञ्च, ‘सः’ ‘पादुः’ तत्पदनं तद्गमनमवभासनेन चरणदानादिकर्तुः ‘अस्य’ सूर्यस्य ‘निर्णिजः’ उपनिर्णेजयतुः तमःपद्मदिग्धानि स्वरूपाणि स्त्रेण प्रकाशोदकेन धीतानीव करोतीति निर्णिकसूर्यः, तस्य निर्णिजः । ‘न मुच्यते’ नोपरमतीत्यर्थः । अतएवमयमद्य च तवोपकारे प्रवृत्तः । अतः प्रत्युपकुर्वन्वास्माद्दत्त्वभिप्रायः ॥ एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः “पादु = पदनम्”—इत्युपपद्यते । “बुसमित्युदकनाम” । “ब्रवीतेः” शब्दार्थव्य (अदा० प०), तद्धि शब्दवद्भवति । “भ्रंशतेर्वा” तद्धि भ्रश्यते (दि० प०) भेदात् । “यद् वर्पन् पातयत्युदकम्” आदित्यः, “तत्” “रश्मिभिः प्रत्यादत्ते”—इति समासतो भाष्यकारेणायमस्यार्हचर्ष्यार्थ उक्तः ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः । ५, ३ ॥

—:○:—

चतुर्थः पादः ।

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा
विकृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा
॥ १ (२०) ॥

“वृकः (१५)” —इति, अनवगतम्, अनेकार्थश्च । “वृकः” तावत् “चन्द्रमा भवति” स हि “विवृतज्योतिष्कः” प्रकाशितज्योतिष्को भवति, तच्चाद् वृकः । अथ “वा” “विकृतज्यो-

तिष्कः”—इति वृकः, तच्च तस्य विकृतं ज्योतिः, शीतत्वात्,
इतराणि उष्यानि ज्योतीषि धूर्यादौनि, तान्यपि च । अथ
“वा” विक्रान्तज्योतिष्कः वृकः, तस्य हि विक्रान्तं ज्योतिः,
इतरैभ्यो यद्नक्षत्रतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सकाशात् । एते
शब्दसमाधयः ॥ १ (२०) ॥

अरुणो मासकृत् वृकः पथा यन्तं दृश्यं
हि । उज्जिहीते निचाप्या तष्टेव पृथ्याभयौ
वित्तं मे अरुणो रोदसी ॥ अरुण आरोचनो
मासकृन्मासानां चार्द्धमासानां च कर्त्ता
भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं दृश्यं नक्षत्र-
गणलभिजिहीते निचाप्य येन येन योच्यमाणो
भवति चन्द्रमास्तच्छुवान्निव पृष्ठरोगी जानीतं
मेऽस्य द्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपि वृक उच्यते
यदावृष्टते ॥ २ ॥

“अरुणा मासकृत् ०—० रोदसी”—इति (ऋ० सं० १,
७, २३, ३) । वित्तस्य यमासस्य कूपे पतितस्य, कुत्सस्य वा
भार्यम् । पङ्क्तिः । वैश्वदेवी । ‘अरुणः’ ‘आरोचनः’ आभि-
मुख्येन सर्वस्य जगतो रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया । ‘मास-
कृत्’ ‘मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता’ । मासशब्दसम्ब-
न्धादर्द्धमासशब्दोऽध्याहृतः, तानपि ह्यसौ निर्मिमीत इति ।
“चन्द्रमाः” ‘वृकः’ । आह,—किं करोति ? इति, उच्यते,—
“पथा यन्तं दृश्यं हि” नक्षत्रमण्डलस्याधीऽवस्थितः ‘पथा’
स्वैव मार्गेण ‘यन्तं’ ‘दृश्यं’ पश्यति “नक्षत्रमण्डलम्”—अं सं०

मश्वकूपे पतितं पश्यति, यदि नाम पश्येत् कथञ्चिदवश्य-
मस्त्रास्त्रायेतापदी मामित्यभिप्रायः । किञ्च, “उज्जिहीते
निचाय्या तष्टे^१ व पृथ्याम्यो वित्तम्” । यथा कश्चित् ‘तष्टा’
तच्चा “पृष्ठरोगी” कश्चिद्दृष्टं “तच्छुक्वन्” उच्छेदनास्यदे वयं
योष्या न वा ?—इत्यनेनोक्तटी भूत्वा ‘निचाययति’ पश्यति,
एव “चन्द्रमाः” अप्युज्जिहीते “येन” नक्षत्रेण “योऽश्ममाणः”
—अमुना मयाश्च योक्तव्य इति । एवं ‘निचाय्य’ “तष्टा”
स्त्रेण दृष्टात् दर्शनेन । ततस्तदेव “अभिजिहीते” तेनैव सही-
देतीत्यर्थः । एवमस्य येनार्थः, तमयमाद्देर्णीर्हृकायो हि
भूत्वा पश्यति, मया त्वस्यार्थो नास्त्येति मा न पश्यत्वधोवर्त्त-
मानम् । एवमती व्रवोमि,—अपि तावत् हे ‘रोदसी !’
‘वित्त’ विजानोतं ‘अस्य’ वित्तम्यात्तिप्रलापस्य योऽर्थः ।
विदित्वा उत्तरत मामस्त्रात् कृपात् इत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र
अरुणशब्दात् मासकच्छब्दाच्च “वृकः = चन्द्रमाः” । चन्द्रमः-
शब्दाच्च नक्षत्रगणोऽध्याहृतः, तथार्योपपत्त्यविरोधात् ॥

येषां तु शाखिनां “मा सकृत्”—इत्येतत् पदद्वयं भवति,
तेषां सकृत् मा ददर्श चन्द्रमाः, यदि पुनःपुनः पश्येदवश्य
मोक्षयेदस्याः आपदः, यथा तु यन्तं नक्षत्रगणं पुनःपुनः
पश्यति न मामित्येवमादि योज्यम् ।

“प्रादित्योऽपि वृक उच्यते” । “यद् आहृङ्क्ते” यस्मा-
दसौ तम आहृङ्क्ते, तस्माद् वृकः ॥ २ ॥

अमो^१ हवीदश्विना वर्त्तिका^१ वासास्त्रो
यत्सोममु^१ञ्चत^१ वृकस्य । आह्वयदुपा अश्विना-
वादित्येनाभियस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरि-

त्याख्यानं श्वापि वृक उच्यते विष्णुनात् ।
 वृकश्चिदस्य वारुण उरामधिः । उरुगमधिः ।
 उरुण ऊर्णावान् भवत्यूर्णा पुनर्हृद्योतेरुर्णोते-
 र्वा । वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते । शतं मेघान्
 वृक्ये चक्षुदानमृज्जाम्बुं तं पिताम्बुं चकारे-
 त्यपि निगमो भवति । ओषवाकमित्यविज्ञा-
 तनामधेयं जोषयितव्यं भवति ॥ ३ (२१) ॥

“अजो हवीदग्निना—० वृकस्य । वि जयुषा यययुः
 मान्द्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विषेर्षे ॥”—इति (ऋ० सं० १,
 ८, १६, १) । कक्षीवत शार्यम् । शश्विनी । विष्टुप् ।
 प्रातरनुवाकाग्निनयोः शस्यते । ‘अजो हवीत्’ ‘आह्वयत्’
 आह्वयवती ‘उषा’ । हे ‘अग्निनी !’ युवाम् । वर्त्तनीका
 ‘वर्त्तिका’ । कदा पुनराह्वयत् ? इति, उच्यते,—‘आह्वः’
 आह्वयवतीनां ‘वा’ युवाम् ‘असुस्रतम्’ । ‘वृकस्य’ आदि-
 त्यम् । उषाः किञ्च “आदित्वेनाभिप्रप्ताग्निनी” आह्वय-
 वती, “तामग्निनी प्रमोचितवन्तावित्वाख्यानम्”—एतस्मि-
 न्मये वेदयसो निदानविदो बहुधाः, तदप्युपेक्षितत्वं मन्वा-
 र्गनिर्णयाय । ‘ग्राहो वृकस्य वर्त्तिकासुभोके’ युवं नैरा
 नासत्वासुसुक्तम् ।”—इति (ऋ० सं० १, ८, १०, ४) ।
 एतश्च युवयोर्माहाभाग्यम् । किञ्चाह्वयत् । “विजयुषा
 यययुः मान्द्रेः” । ‘विजयुषा’ विजयनिष्कृती युवा
 ‘यययुः’ गच्छथः, ‘सानु’ समुच्छ्रितम् ‘अद्रे’ मेघस्य
 यिष्णुमाह्वय । किञ्च, युवामेव ‘जातम्’ उपद्रवं दुर्भि-

आख्य कृतस्य जगतः, 'विश्वाचः' विश्वगच्छनी, सर्वतो गती भूत्वा,—मेघजालिनेदं सर्वमभिप्रच्छाद्य, ततः 'अहतं' हतवन्तौ स्य, 'विप्रेण' उदकेनेत्यर्थः ॥ यथाऽऽस्मिन् वृक-शब्दे नादित्य उच्यते, तथाऽऽख्यानादुपेक्षितव्यम् ॥

“श्वापि वृक उच्यते” “विकर्त्तनात्” विविधमघी कृन्तति तस्माद् वृकः । “वृकश्चिदस्य वारुण उरामधिरा वयुनेषु भू-पति । सेम न स्तोम जुजुषाण आगृहीन्द्र प्रचित्रया धिया ॥” —इति (ऋ० स० ६, ४, ४६, ३) । प्रगाथपुत्रस्य कलेरार्थम् । सतो बृहतो । मद्याप्रते त्वचाशीतिषु चिनियुक्ता । 'वृकश्चित्' वृकोऽपि, 'श्वा' सारमेयोऽस्येन्द्रस्य विद्यत एव । 'वारुणः' धारयिता शत्रूणाम् । किमुतान्यान्युपकरणानि ? 'उरामधिः' "उरणमधि." उरान् मेपान् यो मथ्नाति स उरामधिः । स पुनरस्येन्द्रस्य 'आभूपति' 'वयुनेषु' प्रज्ञानेषु, यदैवासी विजानोते आभूपत्यय शत्रूनि, तदैवासी आभूपति । यस्य तवैव सर्वोपकरणसम्पन्नत्वम्, हे 'इन्द्र !' 'स' त्वम् 'इमम्' 'न' अस्माक 'स्तोमम्' उपश्रुत्य 'आगृहि' आगच्छेमं यत्र 'प्र' प्रकर्षेण 'चित्रया' चायनीयया कमनीयया 'धिया' बुद्ध्या ॥ सरमा हि देवशुनी श्रूयते । तत्पुत्रनमृभिश्च देवाना भवितव्यम्, तस्मात् श्वापि वृक उच्यत इत्युपपद्यते, इतरपामारखकाणा परिग्रहाभावात् अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्हचं परोक्षकृत,—वृकश्चिदस्येन्द्रात् पठ्ठीयोगात् । उत्तरस्तु प्रत्यक्षकृत,—आगृहीन्द्रेवसाग्मध्यमपुरुषयोगात्, सम्बोध-नाच्च । देवता किल परोक्षा स्तूयमाना प्रत्यक्षीभवति । तदेतत् सर्वेष्वेव लक्षणेषु मन्त्रेषूपेक्षितव्यम् ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—“उरण.—कर्णावान्” कर्णया तद्वान् “भवति” । “कर्णा पुनर्हृषीते.” इति विग्रहप्रसक्तम् । ता

अपि शीतवाणार्थं विव्रियन्ते । “ऊर्ध्वतिर्वा” आच्छादनार्थं
स्यात्, ताभिराच्छन्न उरणो भवति ।

“हृदवाशिन्यपि हृद्युच्यते” येषां हृदं वाश्यते,—शिवो,
सापि हृद्युच्यते, विकर्त्तनादेव । “शत मेघान् वृक्षे चक्षुः
दानमृचाश्च त पिताम्ब चकार । तस्मात् अक्षी नासत्वा विचक्षु
आधत्त दक्षा भिषजावनुर्वन् ॥”—इति (ऋ० स० १, ८, ११,
१) । अजोहवीदित्वनया समानार्थेयम् । ‘शत मेघान्’
‘हृक्षे’ शिवायै, तवा वाशिते सति परितुष्ट ‘चक्षत्’ व्यादिष्ट
वान् ‘दानम्’ । येयमेव शोभनमभिप्रस्थितानामस्माकमर्थं
सिद्धये वाश्यते, तस्यै, शत मेघाणा दीयतामित्येवमात्रापित
वान् । ‘ऋचाश्चम्’ ऋचाश्चो नाम राजपुत्र, तम् । ‘त च’
पुनरेव व्यादिष्टवन्तमतिसाहसिकीऽयमिति ‘पिता’ कुपित,
शापेन ‘अन्व’ ‘चकार’ कृतवानित्यर्थः । ‘तस्मै’ एवमन्वी
भूताय पितुरभिशापेन, ‘अक्षी’ अक्षिणी, ‘नासत्वी’ अश्विनौ
देवौ विचक्षे’ विगतदर्शनाय ‘आधत्तम्’ । ‘दक्षो’ दर्शनीयौ
अश्विनौ । ‘भिषजो देवभिषजो । भयसादयितारौ, ‘अनर्वन्’
चक्षु आधत्तम् अनाद्यितमन्यत्र क्वचित्, स्वप्रधानमित्यर्थः ॥
एवमत्र मेघसम्बन्धात्, व्याख्याने च तयार्थतोपपत्तिदर्शनात्
“हृदवाशिनो हृद्युच्यते”—इत्युपपद्यते ॥

“जोष (६६)”—इति, अनवगतम् । “अविज्ञातनाम
धेयम्”—इत्यभिधेयवचनम् । “जोषयितव्य भवति”—इति
शब्दसमाधिः । जोषयितव्य विज्ञापयितव्य परस्मै तद्भवत्व
स्यत्वात् ॥ ३ (२२) ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेषु तावुषा ।
जोषुवाकं वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भसव-

अन ॥ य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति
 तस्यान्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजञ्जपः
 'प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्यान्नीथः कृत्तिः
 कन्ततेर्यशो वा अन्न' वा । महीष कृत्तिः
 शरणात् इन्द्र । सुमहत्त इन्द्र शरणमन्त-
 रिन्ने कृत्तिरिवेतीयसपौतरा कृत्तिरेतस्मादेश
 'सूत्रमप्युपमाद्ये' वा । कृत्तिवासाः पिनाक-
 हस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति । श्वघ्नी
 कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं
 भवति । कृतं न शुभ्री विचिनोति देवने कृत-
 मिव श्वघ्नी विचिनोति देवने कितवः किं
 तवास्तौति शब्दानुकृतिः कृतवान्वाशीर्नामकः
 सममिति परिग्रहाधीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥
 ४ (२२) ॥

“य इन्द्राग्नी सुतेषु वां—०भूसयश्चन”—इति (छ० सं० ४,
 ८, २५, ४) । भरद्वाजप्येयनार्पम् । वृष्टती । हे 'इन्द्राग्नी !'
 'य.' यजमानः 'सुतेषु' अभिपुतेषु सोमेषु 'वां' युवां 'स्तयत्'
 "स्तौति" 'तेषु' कर्मसु 'अतावधा' सत्यपईयितारी, यज्ञवर्ध-
 यितारी वा । "तस्य" युवाम् "अग्नीथः" स युवयोः बहुमत
 इत्यभिप्रायः । "अथ" पुनः "योऽयम्" "जोषवाकम्" अवि-
 ज्ञातं किमपि उपांगु "वदति" "विजञ्जपः" केवलमुदकती-
 रैऽवस्थितोऽन्यत्र वा उपनशील एव, न कर्मकारीत्यभिप्रायः ।

तस्य 'लोपदाकं वदतः' । 'पञ्चदोषिणा' हे "पार्जितदो-
षिणो !" प्रभूतयागो ! "यदिन्द्रश्च अग्निश्च भूयिष्ठभाजौ
देवतानां तस्माद् ब्राह्मणश्च राजा च भूयिष्ठभाजौ मनुष्याश्चा-
मिति ह विज्ञायते" । 'देवा' हे "देवो !" 'न भसयथ' न
कदाचिदपि तस्य हवींषि भक्षयथ', तेन युषयोर्नासौ बहुमत
इत्यभिप्रायः । अत्र "लोपदाकं वदतः" "न भसयथ" — इत्ये-
तद् दृष्ट्वा य. सुतेषु सोमेषु स्तोति, तस्य न भसयथ इत्येतदध्या-
हृत भाष्यकारेण । एवमत विज्ञानपस्य भक्षयितव्याभावा-
ज्जस्य चीपांशुखाभाव्यात् "लोपदाक" शब्दोऽविज्ञातनाम-
धेयमित्युपपद्यते ॥

"कृत्ति (६७)" — इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । "कृन्ततेः"
— इति धातुनिर्देशः । "यशोऽन्नं वा" — इत्यर्थवचनम् । कर्त्तन-
मिति न्याय्यम्, यशो हि द्विपता मर्माणि कृन्तति, अन्नमप्य-
सस्यगुणयुक्तमायुरैव कृन्तति । "तमुं त्वा नूनमंसुर प्रचेत्तमुं
राधो भ्रागमिबेमहे । महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते
सुम्ना नो अश्रवम् ।" — इति (ऋ० सं० ६, ६, १२, ६) । नृमे-
धसः प्रियमेधमयेयमार्षम् । सती बृहती । ऐन्द्री । चतुर्विंश-
दिषु सात्रिकेष्वहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे
स्तोत्रियानुरुपवर्गे विनियुक्ता । 'तम् उ त्वा' हे 'असुर'
प्रशावन् ! 'प्रचेतस' विद्वदप्रज्ञानं 'राध.' धनं स्वमिव पितरं
'भागम्' उत्पन्नप्रणयत्वात् 'इमहे' तत्रोदेहि स्थिरशरीराणां
तदेतदस्तु नः । किञ्च, 'महीव कृत्ति.' महदिव यशः, महद्
वा अन्नम् 'शरणा' शरणम्, गृहम् । 'ते' तव हे 'इन्द्र !'
यत् "अन्तरिक्षलोके" हृदह 'प्राश्रवम्' । किञ्च, 'ते' तव
'सुम्ना' सुम्नानि धनसम्बन्धानि सुखानि, त्वज्ञोन्वानोत्थयः ।
यद्वा, सुम्नानि, सुखसाधनानि, अप्सरःप्रसूतीनि प्राश्रुया-

महम् । तदहं सीमं सुन्वानः तस्याभिषवकर्मणो माहाभा-
 स्येन, येन त्वत्सायुज्यमश्रुयाम्, देहपातीत्तरकालमिह चासुव
 चैतत् नः फलद्वयमस्तु त्वत्त इत्यभिप्रायः । यद्यो हि विस्तीर्णं
 भवति, तेन हि गृहस्थोपमानमुपपद्यते । यदनुप्रविष्टानाम्
 अशनापिपासे न स्तः, तदहं तव गृहम् प्राश्रुयामित्येवमन्ने-
 नाप्युपपद्यते ।

“इयम् अपि इतरा कृत्तिः एतस्मादेव” । सूत्रमयी
 कथ्येति या प्रसिद्धा, साध्यतेस्मादेव कृन्तते, सा हि वस्त्राव-
 यवैः सूत्रैर्प्रथिता भवति । “उपमार्ये वा” चर्मापि कृत्ति-
 रित्युच्यते । तयेतरा सूत्रमयी उपमायते, विकर्तनसामा-
 न्यात् । कृत्तिरिव कृत्तिः कथ्या । “कृत्तिवामाः पिना-
 कहृस्तोऽवततधन्वा”—इति । व्याख्यातोऽयमष्टमेऽध्याये
 निगमः ॥

“श्वघ्नो (६८)”—इति, अनवगतम् । “कितवो भवति”
 —इत्यभिधेयवचनम् । “स्वं हन्ति”—इति शब्दव्युत्पत्तिः ।
 स्वहा इति न्याय्यम् । विग्रहप्रसक्तमुच्यते,—“स्वं पुनराश्रितं
 भवति” तद्धि स्वामिनमाभिमुख्येन श्रितं भवति स्वत्वेन ।
 “कृतं न श्वघ्नो विचिनोति देवने संवर्गं यन्मुचवा सूर्यं
 जयत् । न तत्ते शून्यो घनुषीष्यं शकृच्च पुंराणो मघवसोत
 नूतनः ॥”—इति (ऋ० स० ७, ८, २४, ५) । कृष्णस्याश्विनसखे-
 यमार्यम् । ऐन्द्री । जगती । तार्त्तगिसवनिक्केषु कृक्यपर्यायेषु
 ब्राह्मणाश्चमिनः शश्वे । विनियुक्ता । यथाव कृतादीनां
 दायानां मध्ये कितवः ‘कृतं विचिनोति’ ‘देवने’ आस्तारि, अपि
 नामात्र कृतं यस्मात् ततो जयेयमहमित्येवम् । ‘मघवा’ इन्द्रः
 ‘संवर्गम्’ उदकसंवर्जयितारम्, अन्तरिक्षे, वहनां मेघानां मध्ये,
 विचिनोति,—कृतमस्वर्गं पां मेघानामुदकदाने समर्थः ? इति,

त विज्ञाय यदजहत् । 'सूख्ये' सुष्ठु ईरयितारमपाम् । 'न' 'तत्' 'ते' तव 'अन्यः' कथित् 'अनुवीर्य' शकत् । तद् वोर-
कर्म तावकम् अन्यः कश्चिदनुकर्तुमशक्तः । 'न' अपि 'पुराणः'
'न चत' नापि 'नूतनः' नव इत्यर्थः । नं पूर्वं चक्रुः, नापरि करि-
ष्यन्तीत्वभिप्रायः । कृतसम्बन्धाद् देवनसम्बन्धाच्च "खुधो =
कितवः" — इत्युपपद्यते ।

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्हर्चः परोक्षकृतः, स एव विपरिणम-
यितव्यः, अत्र चोक्तः समाधिः ।

निगमप्रसक्तमुच्यते, — "कितवः" — इत्यस्य शब्दस्य "किं
तवास्तीति" एषा "शब्दानुकृतिः" स हि नित्यकालमेव दिदे-
द्विषुः प्रतिदेविद्विभिः, कितवैः पृच्छते, — किं तवास्तीति,
तस्माच्छब्दानुकरणात्कितव एवासौ बभूव । अथवा "कृत-
वान्" अयं यथा स्यादित्येवमसौ आशास्यते सुहृद्भिरन्यैः
कितवैः, स हि तस्मादेवमाशासनान् "आशोः" निमित्त-
"नामकः" कितव एवासौ बभूव ।

"समम् (६८)" — इति, एतत् "परिग्रहार्थीयं सर्वनाम" ।
तत् पुनरेतत् "अनुदात्तम्" "त्वत्त्वसमसिमेत्वनुच्चानि" — इति
श्लुक्तम् । विप्रतिपन्नस्वरत्वादत्र भाष्यकारेण स्वरोऽवधृतः,
पक्षेण चाप्यनेकार्थताप्यस्य भवतीत्येतत् प्रदर्शितं भाष्य-
कारेण ॥ ४ (२२) ॥

मा नः समस्य दूक्यः १ परिग्रहोपसो अंह-
तिः । ऊर्मिर्न नावमावधौत् ॥ मा नः सर्वस्य
दुर्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषसो अंहतिरूर्मि-
रिव नावमावधौदूर्मिरूर्णोतिर्नैः प्रयोक्तव्या

भवति नमतेर्वा तत् कथमनुदात्तप्रकृति नाम
 स्याद् दृष्टव्यं तु भवति । उतो संमस्मिन्ना-
 शिशौहि नो वसो इति सप्तम्यां शिशौतिर्दान-
 कर्मा । उरुष्या णो' अघायतः संमस्मादिति
 पञ्चम्यासु स्यतिर' कर्म'कः । अथापि इय-
 माव'हुव'चने' । नमन्तामन्यके रुमे ॥ पू (२३) ॥

“सा नः समस्य—०मावधीत्” । विरूप आङ्गिरस
 प्रतामग्नये सूक्ते ददर्श । गायत्री । आग्नेयी । दश-
 रात्रस्य तृतीयेऽहनि प्रातःसवने आये सूक्ते विनियुक्ता ।
 हे भगवन् अग्ने ! युष्मत्प्रसादात् 'सा नः' मास्मान्,
 'समस्य' सर्वेष्वैव, 'दूष्या' दुर्धियः पापधियः, 'परिहे-
 यस' सर्वतो हेष्टु, स्वभूतः, 'अहति' वध इत्यर्थः ।
 'कर्मिर्न' कर्मिस्त्वि, ययोर्मिर्नावमाभिसुख्येन गत्वा वधयति,
 मैवमहतिरस्मान् द्वेषप्रहितोऽवधीदिति । एवमत्र सर्वस्मा-
 देव हेष्टुबंधानभीष्टत्वात् “समस्य”—इत्येतत् सर्वनामेत्त्वं प-
 प्रथते ॥

“कर्मिः, उर्णोति.” आच्छादनार्थस्य, सा स्याच्छादयति
 तीरमुदकमध्ये वा यदन्यद् भवति । “नौ. प्रणोत्तव्या भवति”
 पारगमनाय, “नमतेर्वा” स्यात्, सा हि प्रणीभूतैव भवति,
 पारगमनाय ॥

आह, यदेतत् सममिति शब्दरूपम् “अनुदात्तप्रकृति”
 अनुदात्तस्वभावम्, “तत् कथ नाम स्यात्” ? “अनुदात्तप्रकृतयो
 हि तिपाताः, उदात्तप्रकृतौनि नामानि भवन्तीति । ८५३,

—“दृष्टव्यं तु” एतत्, यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मान्नामैवैतत् “भवति” ॥

आह, क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? इति, उच्यते,—“उ तो समस्मिन्नाग्निशीहि नो वसोः—इति सप्तम्याम्” व्ययो दृष्टः । “विद्या सखित्वमुत् शूर भीज्यमा ते ता वद्वित्रीमहे । उतो समस्मिन्नाग्निशीहि ते वसो वाजे सुशिप्र गोमति ।”— इति (ऋ० सं० ६, २, २, ३) । सौभरेरार्षम् । सतो वृहती । ऐन्द्री । आख्याने विनियुक्ता । ‘विद्म’ विजानीमो वयं ‘सखित्व’ सखिभावम् । ‘उत’ अपि च । हे ‘शूर’ वस्मिन् ! इन्द्र ! ‘भीज्य’ भोग्यम् अंशोपजीव्यत्वं मित्राणाम्, यतो वयं ‘या इमहे’ आभिमुख्येन स्थित्वा याचामहे,—‘ते’ तव यानि धनानि । किञ्च, ‘उतो’ अपि च ‘समस्मिन्’ सर्वस्मिन् ‘ग्निशीहि नः’ देहि अस्माकं हे ‘वसो’ वसुमन् ! इन्द्र ! क पुनराग्निशीहि नः ? इति,—‘वाजे’ अन्ने इत्यर्थः । हे ‘सुशिप्र’ हे सुनम ! अथवा हे सुहृतो ! ‘गोमति’ गोभिस्तद्वति अस्त्रे, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः ॥ एवमत्र समस्मिन्निति सप्तम्या व्ययो दृष्टः ॥

“उरुष्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्” व्ययो दृष्टः । “तं त्वां—सखिभ्य । च न. बोधि शुधी हवसुरुष्याणोऽघायतः समस्मात् ।”—इति (य० वा० सं० ३, २६) । श्रुतवन्धोरार्षम् । आग्नेयी । द्विपदा । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता । यः त्वमेवम्भावः, यथाप्रभावं त्वां वयमवोचाम । ‘म’ त्वं हे भगवन्नग्ने । ‘बोधि’ बुध्यस्व ‘न’ अस्माकमभिप्रायम् । ‘शुधी’ शृणु च ‘हवम्’ आह्वानमिदम् । आहृतश्च ‘उरुष्याणः’ उपगम्यास्मान्, ‘अघायतः’ पापमिच्छतः ‘सम-

स्मात् सर्वस्मात् पाहि । एवमत्र सभस्मादिति पञ्चम्या
व्ययो दृष्ट ।

तस्मात् व्ययदर्शनाद् दृष्टानुविधिश्चन्दसि भवतीति
कृत्वाऽनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते ॥
५(२३) ॥

हृविषा जारो अ॒पां पिप॑त्तिं प॒पु॒रि॒र्नरा ।
पि॒ता कु॑टस्य च॒र्ष॒णिः ॥ हृविषापां जरयिता
पिपत्तिं पपुरिरिति प्रणातिनिगमौ वा प्रीणा-
तिनिगमौ वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः
शम्ब इति वज्रनाम शस्यतेर्वा शातयतेर्वा ।
उ॒ग्रो यः शम्ब॑ः पु॒रु॒ह॒त॒ तेने॑त्यपि निगमो
भवति । केप्रयः कपूया भवन्ति कपूयमिति
पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पू॒य॑ भवति ॥ ६
(२४) ॥

“कुटस्य (००)” “चर्षणिः (०१)”—इति, एते अनवगते ।
“कृतस्य” “चायिता”—इत्येते शब्दसमाधी । एक एव
निगम ।—“हृविषा जारो०—०चर्षणि” —इति (च०
स० १, २, ३३, ४) । प्रस्कखस्वार्पन् । आश्विनी । प्रात
रनुवाक्काश्विनयो शस्यते । इ ‘नरा’ नरी । अश्विनी ।
युवाम् । एष “आदित्य” “पिता” पाता, कृतस्य जगत ।
‘कुटस्य’ “कृतस्य कर्मण” सार्वभौमस्य साध्वसाधुन ।
‘चर्षणिः’ “चायिता” दृष्टा, बुद्ध्याधिदेवताभावेनावस्थित सर्व-

भूतानाम् । 'अपां जारः' अपां सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणभा-
वेनावस्थितो जरयिता, शोषयिता । 'पपुरिः' च पूरयिता
च । प्राप्ते काले 'हविषा' उदकेन 'पिपत्ति' पूरयति वा
प्रोषयति वा । यौ युवामेवङ्गुणयुक्तेनादित्ये न पूर्येते, प्रीयेते
वा, तौ युवामिमा नामास्माकमाशिषं समर्चयतमित्येष-
माशीर्योऽन्या ॥ एवमत्र "कुटस्य—चर्षणिः"—इत्येते कृतस्य
चायित्वेवसुपपद्येते । नरावस्र व्यावापृथिव्यावभिप्रेते, तयो-
र्यौदकेनादित्यः पूरयिता । तस्मादादित्यविषययिता चर्षणि-
शब्दस्य, तस्य च बुधग्रहिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्व-
सुपपद्यते ॥ 'पिपत्ति'—'पपुरिः'—इत्येवमेती निगमस्वी
शब्दौ "पृणालर्थी वा प्रीणयत्यर्थी वा" ॥

"शम्बः (७२)"—इति, अनवगतम् । "व्यवनाम"—इत्य-
भिधेयवचनम् । "शमयिता वा शातयिता वा"—इति शब्द-
ममाधो । "भाराच्छतुमपवाधस्व दूरमुयो यः शम्बः पुरु-
हृत तेन । अस्मे धेहि यवमद् गोमदिन्द्र कृधी धियं
जरित्रे वाजरत्नाम् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ८, २३, २) ।
रुणस्वाङ्गिरसस्वार्थम् । त्रिष्टुप् । भाष्यन्दिने सवने स्तोमाति-
भसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता । हे 'पुरुहृत' बहु-
भिराहृत । 'य' एषः, 'भारात्' समीपे अस्माक वरुते शत्रुः,
तं दूरम् 'अपवाधस्व' नाशयस्वैत्यर्थः । भाराच्छब्दोऽत्र समी-
पार्थवाची । अन्यत्रापि चोक्तम्,—"भारात् प्राग्वाशादुदया-
स्तमयौ"—इति । किं पुनरपवाधस्व ? 'उपो यः शम्बः'
उदृणो यो वज्रः तेन अपवाधस्व । किञ्च, तं दूरमपवाध्व
'अस्मे' अस्मभ्य 'धेहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तद्दत्—व्रीहिगोधू-
माद्यन्नम् । अपि च 'गोमत्' गोमिस्तद्दत्—यज्ञादिभिः ।
किञ्च, स त्वमेतदेवङ्गुणकमस्मभ्यमन्न ददन् 'कृधि' कुरुष्व इमो

'धियम्' एतत् कर्म, 'वाजरत्ना वाजरमणीयां, प्रचरेणात्नेन यथैतस्मिन् कर्मणि वर्त्तमाना रमेमहि, तथा कुरुष्वेत्यभिप्रायः । धीरिति कर्मनामसु पठितम्,—'धीः, शची"—इति । एवमत्रापवाधनमस्वन्धात् "शब्दः"—इत्येतद् ब्रह्मनामेत्युपपद्यते । अपठितमेतदस्वनामसु,—इत्यतोऽप्रसिद्धार्थम्, तस्मै-वम्प्रकरणादर्थसिद्धिर्भवति ॥

“केपय.(७३)”—इति, अनवगतम् । “कपूयाः” श्लोते सन्तः केपय इत्युच्यन्ते । आह,—“कपूयम्”—“इति” किमुक्तं भवति ? उच्यते,—यदेतत् पापकारी प्रायश्चित्तेन “पुनाति कर्म कुस्मिनम्” यच्च तत् “दुष्पूयं” दुष्प्रायं “भवति” पूयमानमपि, एतत् कपूयमित्युच्यते । ६ (२४) ॥

एथक् प्रायन् प्रथमा देवहृतयोऽक्षरवत् अवस्थानि दृष्टरा । न ये शुकुर्यज्ञियां नाव-
सारुहमीमैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ एथक्
प्रायन् एथक् प्रथतेः प्रथमा देवहृतयो ये देवा-
नाह्वयन्ताकुर्वन्त अवणीयानि यथांसि दुरनुक-
राण्यन्वैर्येऽशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोदु-
मथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोदु-
मीमैव ते न्यविशन्ते हैव ते न्यविशन्त ऋणे
हैव ते न्यविशन्तास्त्रिन्नेव लोके इति वैर्म इति
बाहुनाम समौरिततरो भवति । एता
विश्वाना सवना द्रुतुमा कृपे सुयं सुनो

सहस्रो यानि दधिषे । एतानि सर्वाणि
 स्थानानि तृणमुपाकुरूपे स्वयं बलस्य पुत्र यानि
 घत्स्वांस्रमहसस्त्राणं धनुर्वा कवचं वा कवचं
 कुञ्चितं भवति काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं
 भवतीति वा ॥ ७ (२५) ॥

“पृथक् प्रायन्—केयय” —इति (अ० सं० ७, ८,
 २७, १) । पूर्वयैव समानार्थविनियोगा, इयन्तु जगती । ‘पृथक्
 प्रायन्’ ‘पृथक्’ भूता एव विद्याकर्मानुरूपेण, देवयानेन पथा,
 पिष्टयानेन वा ‘प्रायन्’ । हे इन्द्र । त्वत्प्रसादाद् देवलोकं गन्ध-
 र्वलोकं पुनः स्व उच्यते । ‘प्रथमाः देवहतयः’ ये मुख्या देवा-
 नामाज्ञातारो यत् कर्मसु । किञ्च, ‘दुष्टरा’ “अन्यै” अस-
 ङ्गिर्दुस्तराणि । ‘अवस्थानि’ “अवणीयानि यशानि” ‘अक-
 षत्त’ अकुर्वत । किञ्च, ‘ये’ त्वत्प्रसादरहिताः जनाः, ‘यज्ञिया
 नावम्’ ‘वारुहम्’ “धारोदुम्” ‘न शेकु’ नाशक्नुवन् । अथ
 पुनर्ये नाशक्नुवन् यज्ञिया नावमारोदुं किन्तुहि ? विषय-
 प्रधानाः कपूयमेव दुष्ययमेव कर्म चक्रिरे, तेनैव कपूयेन
 कर्मणा प्रेष्यमाणाः । ‘ते’ ‘ईमेव’ “इहैव” लोके यथा कर्मानु-
 रूपायां योनौ ‘न्यविशन्त’ । तदुक्तम्,—“अथ य इह कपूय
 चरणा अभ्याशोहयत्, ते कपूया योनिमापद्येरन्,—श्वयोनिं
 वा, शूकरयोनिं वा, चण्डालयोनिं वा”—इत्येवमादि ॥ एव-
 मत्र न ये शेकुः यज्ञियां नावमारोदुमित्येतेन सम्बन्धात्
 “केययः = कपूयाः”—इत्युपपद्यते ॥

शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते,—“ईमं इति बाहुनाम्”—इति,
 स हि “समीरिततरौ भवति” एतेभ्योऽङ्गैश्च ॥

“वृतम्—आकृषे (७४)” इति, एते अनवगते । “वृतम्”—
इत्यस्य “तूर्णम्”—इति शब्दसमाधिः । “आकृषे”—इत्यस्य
“उपाकुरुषे”—इति शब्दसमाधिः । “एता विश्वा—
दधिषे । वराय ते पात्रं धर्मेषु तना युञ्जी मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं
वचः ॥”—इति (ऋ० सं० ८, १, ८, ६) । इन्द्रस्य वैकुण्ठस्थेय-
मार्धम् । ऐन्द्रे सूक्ते निविदानीये महाव्रते महद्गुह्ये गस्यते ।
‘एता’ एतानि, ‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि स्थानानि । ‘त्वमु-
पागम्य तेन तेन देवतात्मना कुरुष्व निवर्त्तयेत्यर्थः । आह,
कतमानि पुनः स्थानानि ? उच्यते,—“स्वयं सूनो महसो
यानि दधिषे” । हे ‘सूनो महसः’ बलस्य पुत्र ! ‘यानि’
एतानि ‘स्वयम्’ एव ‘दधिषे’ धारयसि, तानि त्वमेव कुरुषे ।
यत एवं कुरुषे, अतएव त्वमेव धारयिता स्रष्टा चास्य जगतः ।
अत एतस्मात् कारणात् ‘वराय’ वरयितव्याय, ‘ते’ तव,
‘पात्रम्’ एतत् सोमपूर्णं पदिशामः । ‘धर्मेषु’ धारयिषे ।
‘तना’ च धनं च, सर्वं तवैव । ‘यज्ञः’ च कृत्यः तवैव ।
‘मन्त्रः’ च कर्मकरणः, तवैव । ‘ब्रह्म’ चान्न, तवैव । ‘उद्यतं’
चैतदनेकप्रकारमपि स्तुतिनक्षणं ‘वचः’ तवैव । एवमत्र
शब्दभारुष्यात् “वृतम्”—इत्यपि शब्दः तूर्णमित्येवमुपपद्यते ।
करणसम्बन्धाच्च, यदि कर्म, तूर्णमेव करणमिष्यते कर्तृभिः
तस्मादुपपद्यते । “आकृषे”—इत्यत्रापि यदि क्रियते, तदु-
पगम्याभिसुस्ये नैव स्थित्वा क्रियत इति ‘उप’शब्दोऽत्र भाव्य-
कारेणाध्याहृतः ।

। अत “सूनो ! महसः”—इत्ये तस्माद्विशेषलिङ्गाटान्गोयी-
मेतामृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्षते, अग्निर्हि वज्रेण मय्यमानो
जायत इति । तथाहि प्रकरणविरोधो भवति । सूक्तं ह्येत-
दैन्द्रम् । ऐन्द्रे त्वस्य “सूनो !”—“महसः”—इत्यर्थो. पदयो-

रथयोजना, अधिदेवताभावेन, प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः, तस्मै
तरो यः प्रजासु व्यादिष्ट, प्राणस्तु पुत्रः,—इत्येवमुपपद्यते
पितृपुत्रभावः । तदुक्तम्,—“प्राणो वा अहमस्मि, प्राणस्वः,
प्राणः सर्वाणि भूतानि”—इति ।

“अ सत्रम् (७५)”—इति, अमवगतम् । विकल्पतथाने-
कार्यम् । “अहसः त्राणम्”—इत्यर्थप्रतीति । “धनुर्वा कवचं
वा”—इत्यभिधेयवचनम्, ताभ्यां हि पुरुषाः साग्रामिकाः,
अहसस्त्रायन्ते । आख्यानप्रसक्तमुच्यते,—“कवच, कु अक्षित
भवति” कुटिलमक्षितम्, स हि तस्य स्वभावः । अथवा
“काक्षितम्” कुटिलोक्त “भवति” । अथवा “कायेऽक्षितम्”
तद्वत् “भवति” ॥ ७ (२५) ॥

प्रौणीताश्वान् हितं जयथ स्वस्तिवाहं
रथमित् कृणुध्वम् । द्रोणाहावमव तमश्म-
चक्रमंसचक्रोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥ प्रौणी-
ताश्वान् सुहितं जयथ जयनं वो हितमस्तु
स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं
द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहना-
दवतोऽवातितो महान् भवत्यश्मचक्रमशनचक्र-
मसनचक्रमिति वांसचक्रोशमंसत्राणि वः कोश-
स्वानौयानि सन्तु कोशः कुष्णातेर्विकुषितो
भवत्ययमपीतरः कोश एतच्चादेव सञ्चय आ-
चितमावो महान् भवति सिञ्चत नृपाणं नर-

पांशुं कूपकर्मणा संग्राममुपनिमीते काकुर्दं
 ताल्लित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्त्रिन् ध्रौयते-
 जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णान्मुदतीति वा
 कोकूयतेर्वा, स्याच्छब्दकर्मणो जिह्वा जोहुवा
 तालु तरतेस्तीर्णतमम्ङ्गं लततेर्वा स्याद् लम्ब-
 कर्मणो विपरीताद् यथा तलं लुतेत्यवि-
 पुर्ययः ॥ ८ (२६) ॥

“प्रीणीताश्वान्—० नृपाणम्”—इति (ऋ० सं० ८, ५,
 १८, १) । बुधस्य सोमपुत्रस्येयमार्यम् । वैश्वदेवे सूक्ते । ‘प्रीणीत’
 प्रीणयत यवसोदकादिना । एतान् ‘अश्वान्’ उपस्थितोऽय
 संग्राम इत्यभिप्रायः । प्रीणयित्वै तानश्वानेभिरश्वैरुपजातवीर्यैः
 ‘हितं’ “सुहितं” ‘जयाय’ “जयघ” “जयनं वो हितमस्तु”
 अहितोऽपि जयः कश्चिद् भवत्येव,—यत्र सुहृद्भ्रातृपुत्रादयो
 हन्यन्ते । ‘स्रस्तिवाहम्’ अभिपूजितवाहं ‘रथ’ ‘कृणुध्वम्’
 “कुरुध्वम्” हे देवा ! एवमेतां संग्रामकौमितिकर्तव्यता
 कृत्वा ‘द्रीणं’ “दुममयम्” एतम् “आहावम्” आहावस्थानीय
 रथं कृत्वा, ‘अवतम्’ एतं संग्रामरूपम् । ‘असन्नचक्रम्’ “अस-
 न्नचक्र” व्यादनचक्रं, व्यापयन्ति हि तत्र क्षिप्तानि चक्राणि
 शत्रूणाम् । अथवा “असन्नचक्रम्” अस्यन्ते हि तत्र चक्राणि ।
 ‘असन्नकोशम्’ “अंसवाणि” धनूँषि, कवचानि वा “कोशस्था-
 नोयानि” तत्र “सन्तु” । तैः ‘सिद्धत’ अस्त्रिभूतैर्न संग्राम-
 कूपम् । ‘नृपाण’ “नरपाणम्” नरा एव तत्रोदकस्थानी-
 यास्त एवोच्यन्ते । एवमत्र “कूपकर्मणा” अस्त्रिभूतरैर्द्वै

किञ्चित् साधर्म्येण “संशाममुपमिसीते” मन्त्रदृक् । - एवमत्र
समानोपमासम्बन्धादुक्ते च न सम्बन्धाच्च “असत्” शब्देन घञुः,
कवच बोध्यत इत्युपपद्यते ॥

ततः “आहावः, आह्वानात्”—इत्येतद्यथावस्थितस्यैव
मन्त्रपदस्य निर्वचनम् । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहावः । इदं
त्वन्वत्,—“आवहः, आवहनात्”—इति अस्यैव विपरिण-
म्बने । उच्यतेऽस्मिन्मुदकमित्याहवः । “भवत्.” कूपः, स हि
खन्यमान. “महानवातितः” अवाङ्कृतितो “भवति” गत
इत्यर्थः । “असत्कोशम्”—इति कोशशब्दो विग्रहप्रसक्तः
“कोश कुण्ठातेः”—इति । “विष्णुपित.” स विविध कुपितः
“भवति” चर्मकोश, शुषिरत्वात् । “अयमपीतरो द्रव्यकोशः”
“एतस्मादेव” कुण्ठातेः । “सञ्चय.” सञ्चयकोशः । स हि
“आचितमात्र.” मात्राभि. आचितः “भवति” “महत्त्वात्” ।

“काकुदम् (७६)” —इति, अनवगतम् । “तालु—इत्या-
चक्षते”—इत्यभिधेयवचनम् । “जिह्वा, कौकुवा”—इत्युच्यते,
“सः” हि कौकुवाया जिह्वा, “अस्मिन्” तालुनि वर्णाभि-
व्यक्त्यर्थं मुहुर्मुहुः “धीयते” तदेतत् कौकुवाधान सत् काकुद-
मित्यभिधीयते । “जिह्वा कौकुवा” कथं स्यात् ? इति,
उच्यते,—शब्दानुकरणनिमित्तं जिह्वायाः कौकुवात्वम् ।
“कौक्यमाना” तथाविध हि सा कुर्वाणा, तालुनि “वर्णान्
नुदति” तस्माद्वा कौकुवा नुदत् काकुद स्यात् । आह,—
जिह्वैव तावत् कस्मात् “जिह्वा”—इत्यभिधीयते ? इति,
उच्यते,—सा हि “कौकुवा” सती जिह्वेत्युच्यते । तथा प्राणि-
भोऽन्नमात्रान्येव लुहति, तथा आह्वयतीति वा कौकुवा । अथ
“तालु” कस्मात् ? उच्यते,—“तरते” धातोः तद्धि “तीर्ण-
रम्” इतराङ्गेभ्यो विस्तीर्णत्वेन भवति । “लततेर्वा स्यात्”

“विपरीतात्” आद्यन्तवैपर्येण,—“यथा तलम्”—इति ।
समानजातीयशब्दोपपददर्शनं दृष्टप्रतीत्यर्थम् । अर्थैव लत
तेनेवनार्यस्य “लता”—इत्ये तच्छब्दरूपम् “अविपर्यय” अवि-
पर्ययेण भवति ॥ ८ (२६) ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।
अनुत्तरन्ति काकुदं सूर्यं सुपिरामिव ॥ सुदे-
वस्त्वं कल्याणदानो यस्य तव देव सप्त सिन्धवः
प्राणायानुत्तरन्ति काकुदं सूर्यं सुपिरामिवे-
त्यपि निगमो भवति ॥ सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः
कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त
सिन्धवः सिन्धुः स्ववणाद् यस्य ते सप्त स्रोतांसि
तानि ते काकुदमनुत्तरन्ति सूर्यं कल्याणोमि
स्रोतः सुपिरमनु यथा वीरिटं तैश्रीकिरन्तरि-
क्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्वयांसौरन्त्य-
स्मिन् भांसि वा न्तदेतस्याम्यच्युदाहरन्त्यपि
निगमो भवति ॥ ९ (२७) ॥

“सुदेवो असि—सुपिरामिव”—इति (ऋ० स० ६, ५,
७, २) । प्रियमेधस्य आर्षम् । अनुदुप । हे “वरुण ।” “सुदेव”
शोभनस्त्वमसि देव । ‘यस्य’ ‘ते’ तव, एता ‘सा सिन्धव’
अन्तरिक्षमद्यो वा बहुलाद्येष्टेवमाद्या, “यया नामामि,
तितुषा नामामि, अभ्रपत्नी नामामि, मेघपत्नी नामामि,
वर्धयन्ती नामामि, पुरस्तादरुन्धा नामामि”—इति सिन्धुनद्य

उच्यन्ते सप्तैताः । ममुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनाच्चेरन् ।
 'काकुदं' तालु, 'अनुचरन्ति' सुस्य 'सुपिरा' नगरोटकनि-
 सरणभूमिम् 'इव' सर्वत' ममग्रवतेत्यभिप्रायः । एवमत्र
 सिन्धुनुचरणमन्वन्धात् "काकुदं=तालु"—इत्युपपद्यते । दुर्व-
 चतत्त्व सर्वस्य मन्त्वस्य कृत्स्नाध्ययने प्रयोजनम् । अन्यासु हि
 ऋक्षु या एतस्मिन् प्रकरणेऽधीताः, तासु ममात्रातिभ्य पदे-
 भ्योऽन्यान्यपि अनवगतसंस्काराख्यनेकाधीनि वा मन्तीत्य-
 पप्रदर्शनार्थं कृत्स्नेयमग्रधीता स्यात् ॥

“वीरिटम् (७७)”—इति, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् ।
 भीरस्मिन् तन्वत इति भीतननम्, अन्तरिक्षम्, निरालम्बत्वात्
 सर्व एव विभेति । तदेव भीतननं सद् वीरिटमित्युच्यते ।
 अथवा भासोऽत्र नक्षत्रादीनां तन्वन्ते, तदेतद्भासननं सद्
 वीरिटमित्युच्यते । गणाभिधानपक्षेऽपि यथासम्भव योज्यम्
 ॥ ८ (२७) ॥

प्रवाटजे सुप्रया बर्हिरेपा मा विशपतीव
 वीरिट इयाते । विशा मत्तोर्षसः पूर्वहृतौ
 वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ प्रवृज्यते
 सुप्रायणं बर्हिरेपामेयाते सर्वस्य पातारौ वा
 पालयितारौ वा वीरिटमन्तरिक्षं भियो वा
 भासो वा ततिरपि वोपमार्थं स्यात् सर्वपती
 इव राजानो वीरिटे गणे मनुष्याणां राच्या
 विवासे पूर्वस्यामभिहृतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा
 च स्वस्त्ययनाय नियुत्वान् नियुतोऽस्याच्चा नियुतो

नियमनादा नियोजनाद्वाऽच्छामेराभूमिति शा-
कपृणिः परीं सौमिति व्याख्यातमेनमेनामस्या
अस्येत्येतेन व्याख्यातं ऋणिरङ्कुशो भवति सर-
णाटङ्कुशोऽञ्चतेराकुचितो भवतीति वा । नेदी-
य इत्सृण्यः प्रक्रमेयादित्यपि निगमो भवत्य-
न्तिकतममङ्कुशादायात्मक्रमौपधमाराच्छत्वित्या-
राच्छत्विति ॥ १० (२८) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

“प्रवाहजे सुप्रयाः—नियुत्वान्”—इति (ऋ० स० ५, ४,
६, २) । वसिष्ठस्वार्थम् । विष्टुप् । ‘प्रवाहजे’ “प्रहञ्चते” प्रस्ती-
र्यते इत्यर्थः । ‘सुप्रया’ “सुप्रयाण” सुप्रगमन, यत् सुख-
मभिगच्छन्ति देवता प्राप्तीर्णं तस्मिन् । “आविष्पतीव
वीरिटे इयाते” । “आ इयाते” ‘विष्पती’ “सर्वस्य”
जगतः “पातारी वा पालयितारी वा” धात्वन्वत्वमर्थेकत्वम् ।
‘इव’ पादपूरण, एवेत्येतस्यार्थे वा । क पुनरवस्थितो एयाते ?
इति, उच्यते,—‘वीरिटे’ अन्तरिक्षे इत्यर्थः । “अपि वा”
अयमिवशब्दः “उपसार्थे” एव “स्यात्” विष्पतीव, “सर्वपती
इव राजानो वीरिटे गणे” अवस्थितो । आह,—कस्य पुनः
एयाते ? को वा एयाते ? क वा अर्थे पुरस्कृत्य एयाते ? इति,
उच्यते,—“एषा” ‘विशा’ “मनुष्याणां” तासु क्रियासु प्राप्त्य-
मानो ‘अज्ञो’ “रावगाः” अपगमे मति, ‘उपत’ च आगमन
काले “पूर्वङ्गती” “पूर्वस्थाम्” एव “अभिङ्गती” प्रथमे एवाहा-
नकाले । ‘वायु’ “च” ‘नियुत्वान्’ ‘पूषा’ “च” ‘स्वस्ये’
“स्वस्ययनाय” स्वस्ययनार्थम्, एयाते यजमानस्य ॥ अन्त-

रिद्धेणैव हि देवता आगच्छन्तीति “वीरिटम् = अन्तरिक्षम्”
—इत्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे, गणो वीरिटशब्देनोच्यते,
तस्मिन्नपि पक्षे, विश्वपती राजानो सर्वदा गणमध्यगताविह
आगच्छत इत्युपपद्यत एव ॥

आह,—“नियुत्वान्” कस्मात् ? इति, उच्यते,—“नियुतो-
ऽस्याखा” । अथ “नियुत” कस्मात् ? उच्यते,—“नियम-
नात्” । नोच्येहि नियम्यते । “नियोजनाद्वा” नियोज्यन्ते
हि रथे । “नियुतो धारो”—इत्येतस्मात् कारणात् विप्र-
कृष्टोऽपि नियुत्वच्छब्दो वायुशब्दे नैव संयोजितो भाष्यकारेण,
न हि पूषो नियुद्धिं सखन्वोऽस्ति ।

“अच्छ (७८)”—इति, एष शब्दो “अभे” अर्थे भवति । *
“आप्तुम्”—“इति” योऽर्थ उक्तः स्यात्, स एवार्थः अच्छेत्यने-
नोक्ता भवति, एव “शाकपूणि” आचार्यो मन्यते ।

“परि (७८)” “इम् (८०)” “मीम् (८१)”—“इति” एते
“व्याख्याता” षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे ।

“एनम् (८२)” “एनाम् (८३)”—इति पदद्वयम्, “अस्या-
अस्येत्येतेन” पदद्वयेन “व्याख्यातम्” नवमेऽध्याये । निगमा-
यात्र स्यात् ।

“सृणि (८४)”—इति, अनवगतम् । “अद्भुशो भवति”
—इत्यभिधेयवचनम् । “सरणात्”—इति व्युत्पत्तिः । सर
इति न्यायम् । सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि । “अद्भुशो-
ऽश्नते”—इति पर्यायप्रसक्तम्, अश्नत्यसौ गच्छति हस्तिशि-
रसि । “आकुचितो भवतीति वा” । स ह्याभिमुख्येन
कुटिलीभूता भवति ॥

“युनक्तु सीरा विद्युगा तनुध्व कृते योनो वपतेह वीजम् ।
गिरा च शुष्टि सभरा अर्षद्रो नेदीय इत्सृष्टः पङ्कमेयात् ॥”

—इति (य० वा० सं० १२, ३८) । बुधस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् ।
 वैश्वदेवो । ऋत्विक्स्तुतिर्वा, अग्नी मध्यमदान्तयोजने सीरा-
 नुमन्त्रणे विनियुक्ता । 'युनक्त' योजयत, देवाः योजयितारः,
 'सीरा' सीराणि, 'वि' तनुध्वम् पितनुत च 'युगा' एतानि
 युगानि, 'कृते' कृष्टे 'इह' अस्मिन् 'योनी' क्षेत्रे 'वीज'
 'वपत' । तथा 'व' वपत, यथा 'गिरा' वाचा यत् प्रार्थयाम.,
 तत् 'श्रुष्टिः' चिप्रमेव 'असत्' भवेत्, 'सभराः' च अतिफन-
 भारवत्य एताः स्युरोपधयः 'नः' अस्माकम् । किञ्च,
 'नेदीय इत्सृष्ट्य' "सृष्टिरद्भुगो भवति" यावति प्रदेशेऽप-
 स्थितमाकृष्ट शक्नोति, ततोऽपि नेदीयः । अत्र 'पक्तम्'
 श्रीपधं प्रचुरत्वात् ओषधीनाम्, 'एयात्' आगच्छेदस्मान्
 प्रति, तथा शौघं बहु च वपतेत्यर्थः । एवमत्र नेदीय इत्य-
 नेन सम्यन्यात् "सृष्टिरद्भुगो भवति"—इत्युपपद्यते । अन्ये
 तु ज्वते । तथा वपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणात्सृष्टिः पूर्वे-
 तिति दात्रमेवास्मिन् पक्षेऽद्भुगशब्देनोच्यते । तदाकृष्टशस्यस्य
 अद्भुशाभावात् दात्राकर्षणात् प्राक् "अन्तिकतम" सन्निकृष्ट-
 तममौषधं, पक्तं आगच्छेदिति युष्माभिरेवमुक्ते सति एतत्
 वयमाशास्महे,—“पक्तमौषधमागच्छत्विति” ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्याम इति ॥ १० (२८) ॥

इति निरुक्तवृत्तो दशमाध्यायस्य चतुर्थं पादः ॥ ५, ४ ॥

ऋज्यर्षायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्मवाप्तिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृती दशमो-

ऽध्याय (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६
 (सक्षिमसञ्जन्तीनयस्यवराहोगायन्तित्वाप-
 ७ ८ ९ १० ११ १२
 विचंपुरुत्वाकिमित्ते प्रतत्ते ऽग्निन्नरएकयापान्त-
 १३ १४ १५ १६ १७ १८
 मन्युर्व्यं श्यस्यराजतासिभद्रनियत्कदासर्त्त पत्नी-
 १९ २० २१ २२
 वन्तःसुगुरसद्दृष्टकचन्द्रमाश्रयोमाय-इन्द्राग्नी-
 २३ २४ २५ २६ २७
 मानःसमस्यहविपाजारःपथक्प्रायन्प्रीणीतासु-
 २८
 देवःप्रवाहृजेऽष्टाविंशतिः ॥)
 इति निरुक्ते पूर्वपटके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ पठाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—०३०—

अ३म् । त्वमग्ने दुभिरस्वमाशुशुचिस्विस्व-
 मद्भस्वमश्म'नस्व'रि । त्वं वने'भ्यस्वमोषधी-
 भ्यस्व'नृणां नृ'पते जायसे शुचिः ॥ त्वमग्ने
 दुभिरहोभिरस्वमाशुशुचिराशु इति च शु

इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणिकत्तरः क्षणो-
 तेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोतीति वा
 शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथाहि
 वाक्यसंयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ता-
 द्विकीर्षितञ उत्तर आशु शोचयिषुरिति
 शुचिः शाचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरः शुचि-
 रेतस्मादेव निष्पिक्तमस्मात् प्रापकमिति
 नैरुक्ताः ॥ १ ॥

“आशुशुचिः (१)”—इति, अनवगतम् । “आशु शुचा
 सनिता वा” स्यात्, “आशु शुचा क्षणिता वा” । “त्वमग्ने युभि-
 स्वर्माशुशुचिः०—जायसे शुचिः ॥”—इति (ऋ० स० २, ५,
 १०, १) । गृह्यसमदस्येयनार्पम् । प्रातरनुवाकाग्निनयोः प्रथते ।
 जगती, धार्म्येयी । हे भगवन् ! ‘अग्ने ।’ ‘त्व’ ‘युभिः’
 अहोभिः निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः एषा मध्यमानी नृणा
 जायसे, पौर्णमास्यामभावस्यायां वादधीतेत्युक्तम् । किञ्च,
 ‘त्वम् आशुशुचिः’ । “आशु इति च शु इति च” एते “क्षिप्र-
 नामनी भवतः” । शु—इत्येतदत्र प्रासङ्गिकमन्वत्रोपकारं
 करिष्यतीति । तथाथा,—“शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे”—
 इत्येवमादौ । ‘आशुशुचिः’—इत्येतेषां पञ्चानामक्षराणा-
 माद्ये तावदक्षरद्वयम् ‘आशु’—इत्येतत् क्षिप्रनाम । अधुना
 ‘शु’—इत्येतत् तृतीयमक्षरमतिक्रम्य उत्तरमक्षरद्वयं निराह,—
 “क्षिः”—इत्येष इत्यक्षरः शब्दः “क्षणोतीः” धातोः (तना०
 उ०) द्विसार्धस्य । “सनोतिः (तना० उ०)” वा सम्भजनार्थस्य ।

“आशाभ्यः(२)”—इति, अनवगतमनेकार्थम् । “आशा-
:दनात्”—इत्यवगमः । “इन्द्र ०—० करत् । जेता शत्रून्
विचर्षणिः ॥”—इति (ऋ० स० २, ८, ९, २) । “अश-
मदस्य शमार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि
प्रउने शस्यते । ‘इन्द्र’ ‘आशाभ्यः’ दिग्भ्यो हि यत् भय-
मुत्प्रेक्ष्यते जगताम्, ‘सर्वाभ्यः’ नानादिङ्निवाप्तिभ्यो भूतेभ्यः
‘अभय’ ‘करत्’ करोत्वित्यर्थः । आह,—किंलक्ष्यः पुनरसा-
‘विन्द्र’ ?—इति, ‘जेता शत्रून्विचर्षणिः’ अधिद्रष्टा सार्वभौति-
कानां कर्मणाम् ॥ “आशा दिग्भ्यो भवन्ति, आसदनात्”
आभिसुख्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति । “आशा
उपदिग्भ्यो भवन्ति, अभ्यशनात्” । अभ्यश्रुवते हि ताः पर-
स्परेष्वेव ॥

“काशि (३)”—इति, अनवगतम् । “काशयितव्यः”—
इत्यवगमः । “सुष्टि”—इत्यभिधेयवचनम् । “प्रकाशनात्”
—इति निर्वचनम् । “सुष्टिः”—इत्येतत्पर्याप्तमसक्तं निरु-
च्यते,—“मोचनाद्वा” सुच्यते ह्यसौ, “मोषणाद्वा” तेन हि
सुच्यते, “मोचनाद्वा” तत्र हि सुद्यति परः । किमेतन्मृष्टौ ?
इति । “छ्ताभये पुरुहत् अवोभिरेवो” दृढमवदो
हृत्वा सन् । इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारि यत् सङ्गमण
संघवत् काशिरित्ते ॥”—इति (ऋ० स० ३, २, ९, ५) ।
विष्णामित्रस्थार्पणम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । छ्त्राभिप्लवयोः द्विती-
यपञ्चमयोरङ्गो. सम्पातसक्तं नाम, तत्रेय शस्यते, अञ्चावा-
केन माध्यन्दिने सवने, सहदानुमत्तात्वात् उद्वहृत् इत्येताश्च
तत्रैव । अपि भयवति सग्रामे, ‘अभये’ अभये इव । हे ‘पुरुहत् !’
‘एकः’ अपि ‘सन्’ असहाय’, ‘अवोभिः’ अवपीये शब्दैरवोर्वा,
इविभिर्वा वसः सन् ‘इदं’ समर्थम् ‘अवदः’ ‘हृत्वा’ शत्रु-
-

त्वचः । किमेतावदेव माहाभाग्यम् ? नेत्युच्यते, इदं चान्वत्
 — 'इमे चित्' इमे अपि 'रोदसी' "द्यावापृथिव्यी" एवमपि
 'अपारे' "दूरपारे" सती 'यत्' "संश्रम्यासि" त्वमहो !
 'काशिः' 'ते' "महान्" ॥ एवमत्र सप्रवणसम्बन्धात् "काशि"-
 शब्दो सुख्यभिधायक इत्युपपद्यते ।

प्रसङ्गानुप्रसङ्गसुच्यते,—ये एते "रोदसी" एते "रोधसी" ।
 किं कारणम् ? "विरोधनात्" विविधानि हि भूताम्येते
 इत्यः । "कूलम्" अपि "रोधः" उच्यते, तदपि हि "स्रोतः"
 उदकस्रोतांसि "निरुणधि" । "कूच रुजतेः (तु० प०) घातोः,
 तत् पुनः "विपरोतात्" वैपरोत्वेन । "लीष्टः" पुनरस्यैव
 घातोः "अविपर्ययेण" ॥

"कुणारम् (४)"—इति, अनवगतम् । मेघोऽभिधेयः ।
 "क्षणम्"—इति शब्दसमाधिः । "सुहृदसुं पुरुङ्गतं चियन्त-
 मद्दस्तामिन्द्र सम्पिणक् कुणारम् । अग्निं हत्वं वर्द्धमानं
 पिदारुमपादमिन्द्र त्वसां जघन्य ॥"—इति (अ० सं० १, २,
 २, ३) । 'सुहृ'—इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम् । हे
 'पुरुङ्गत !' "इन्द्र !" 'चियन्तम्' अन्तरिक्षलोके वसन्त गच्छन्तं
 वा 'अद्दस्ताम्' अप्रतीकारसमये कृत्वा ततः पुनः 'सम्पिणक्'
 "सम्पिण्ठि" सञ्चूर्यथ । 'कुणार' "परिक्षणम्"- शब्दका-
 रिणमित्यर्थः । एवं तावदेनं कुरु । अथ पुनः योऽयमपरो
 'हृत्', वर्त्तिता, मेघः । एनमप्युपरि 'वर्द्धमानं' 'पिदारु'
 द्विमनशीलम्, 'अपादं' गमनहीनं कृत्वा तत एनं 'त्वसा'
 बलेन 'जघन्य' जघीत्यर्थः ॥ एवमत्र यथाधिकारात् मेघाधि-
 कारात् "कुणार" = क्षणशीलम्—इत्युपपद्यते । २ (१) ।

अज्ञान्तुषो बल इन्द्र वज्रो गोः पुरा

हन्तोर्भवेमानो व्यार । सुगान् प्रथो अकृषो-
 न्निरजे गाः प्रावन्वाखीः पुरुहूतं धर्मन्तीः ॥
 अलाहणोऽलमातर्दनो मेघो बलो दृयोतेर्ब्रजो
 ब्रजस्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः
 पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान् प्रथो
 अकृषोन्निरजे गाः । सुगमनान् प्रथो अक-
 रोन्निरजनाय गवाम् । प्रावन्वाखीः पुरुहूतं
 धर्मन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्
 बहुभिराहृतसुदकं भवति धमतिर्गतिकर्मा ॥
 ३ (२) ॥

“अलाहणः (५)”-इति, धनवगतम् । “अलमातर्दनः”-
 इत्यवगमः । “अलाहणो बल-०-०-धर्मन्तीः ॥”-इति (ऋ० सं-
 ३, २, २, ५) । हे ‘इन्द्र !’ योऽयम् ‘अलाहणः’ ‘अलमातर्दनः’
 पथ्यांसिः आतर्दयितुम् । उदकपूर्णः ‘बलः’ मेघः, स हि
 आहणोत्वुदकम् । ‘ब्रजः’ च, म एव अन्तरीक्षे ब्रजतीति,
 गुणान्तरत्वादजाभि । आह, -किं तस्य ? इति । एव
 ‘गोः’ “एतस्याः माध्यमिकाया वाचः” भावत्कायाः यद्भसुप-
 सुव्य ‘पुरा’ एव ‘हन्तोः’ “हननात्” भवती वधात् ‘भयमानः’
 विभक्तु, असह्योऽयमस्य वध इति मन्थमानः, ‘व्यार’ विष्क-
 शीभवतीत्यर्थः । स स्वमनेनैव प्रकरोत् एव सैर्दं विदारयन्,
 ‘सुगान्’ “सुगमनान्” ‘प्रथः’ मार्गान्, ‘अकृषोत्’ करोषि,
 कृतवान् वा “निर्गमनाय” एतासा मेघोदरास्तर्गतानां “गवाम्”
 गवाम्, विदीर्षे हि तस्मिन्ने वे सुखं ततः तस्मात्सो घ्नोदरादि-

गच्छन्ति । किञ्च, निर्गताः सत्यः ताः 'वाणीः' आपः 'प्रावन्' प्रकर्षेणावन्, रक्षन्ति, 'धमन्तोः' गच्छन्त्यः यथानिम्नमभिमरमाणः, 'पुरुहूतम्' उदकम् । यदेतदुदकम्यानं तडागनद्यादि, तत्रति धमन्तोः तदेव रक्षन्ति, तद्धि उपदस्येत्, यदि न यते-रस्ता आपः । एवमापः 'वाणीशब्देनोक्ताः, ताः हि "वहनात्" वाणीरित्युच्यन्ते । "वाचो वा वदनात्" वाणीरित्युच्यन्ते । यदा विदीर्णात् मेघान्निर्गतमुदकं पुरुहूतं भवति वर्षभावेन, श्रेय तदा तेषामेव प्राणिनामहो दृष्टमिति—एवमाद्या वाणीः वाचो धमन्तोः सुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवोदकं प्रावन् प्रागच्छन्नित्यर्थः ॥ एवमत्र "पुरा हननाद् भयमानो व्यार"—इत्यनेन सम्बन्धात् "अलाटणः = मेघः"—इत्युपपद्यते ।

"बहुभिः" प्राणिभिः "आहूतः" आहूयते—समेदं समेदमिति, तस्मात् पुरुहूतम् "उदकं भवति" । "धमति." एषः "गतिकर्मा" एव, नात्र स्तुतिकर्मव्यभिप्रायः । स्तुतिकर्मस्वपि हि धमतिः पठितः । "धमति (१२), नदति (६), सरति"—इति ॥

'निरजे गाः'—इत्यत्र केचित् 'पशुगथ एताः'—इति व्याचक्षते, तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पन्थानो निर्गमनाय भवन्ति, सुयवसत्वादीरजस्कृत्वाश्च । 'प्रावन् वाणीः'—इत्यत्र आरभ्य समानमेव पूर्वम् ॥ ३ (१) ॥

उद्गृह्णन् रक्षः सहस्रमूलमिन्द्रं वृथा मध्यं प्रत्यग्रं शृणोहि । आ कौर्वतः सल्लुकां चकथं ब्रह्मद्विष्ये तपुषिं हेतिमस्य ॥ उद्गर रक्षः सहस्रमूलमिन्द्रं मूलं मोचनाद्वा मोपणाद्वा मोह-

नाद्वा वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्रमग्रमागतं
 भवत्या कियतो देशात्सललूकं संलुब्धं भवति
 पापकमिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सत्तरभ्य-
 स्तात्तपुपिस्तपतेहेतिहन्तेः । त्यं चिदित्या
 कल्पयं शयानम् । सुखपयसम् । सुखमस्य
 पयः । विसुह आपो भवन्ति विस्रवणात् ।
 वृया इव सररूहः सुप्त विसुह इत्यपि निगमो
 भवति । वीरुध ओपधयो भवन्ति विरोह-
 णात् । वीरुधः पारयिष्णु १ इत्यपि निगमो
 भवति । नक्षत्राभमन्नुवानदाभमभ्यशनेन दम्नो-
 तीति । नक्षत्राभं ततुरिं पर्वतेषामित्यपि
 निगमो भवत्यस्त्रधोयुरक्षधायुः कश्चिति ऋक्ष-
 नाम निक्षत्तं भवति । यो अस्त्रधोयुरजर-
 ख्वीनित्यपि निगमो भवति निश्कम्भा निश्चथ्य-
 हारिणः ॥ ४ (३) ॥

“सललूकम् (६)” — इति, अमवगतम् । “संलुब्धम्” — इति
 शब्दसमाधि, “सररूकम्” — इति “वा” । “उदृष्टं हृ रक्ष.० —
 हेतिर्मस्य ॥” — इति (ऋ. स० ३, २, ४, २) । “उदृष्ट” एतत् ‘रक्ष.’
 ‘सहस्रलूकम्’ हे ‘इन्द्र !’ ‘वृया’ अस्य क्विन्वि ‘मध्यम्’ ‘अयं’ च
 अस्य ‘प्रति शृणीहि’ प्रतिजहोत्वर्थः । किञ्च, ‘वा कौवतः’
 “वा कियतः” वा कश्चात् “देशात्” एतदुद्वर, यस्मात् वित-
 क्यमाणा अपि न शक्नुयुर्वितर्कयितु — कियतोऽपि प्रदेशादे-

तद्वृत्तमिति । यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते, तथैतदुद्धरेत्य-
मिप्रायः । तथा चैतदुद्धृत्य 'सल्लुक' "सलुब्ध" संसूडमप्रति-
पन्न कुरु । अथवा "पापक" पापतरमस्मत्तः कुरु—“इति”
एतत् “नैरुक्ता.” नैरुक्तापक्षेण । अथवा “सररूकं” सरणशीलं
“वा” अशनशीलं प्रच्युत स्वदेशात् एतत् कुरु । तत एतत्
उभूत् कृत्वा स्थानप्रच्युतायास्मै रक्षसे 'ब्रह्मदिपे' ब्राह्मण-
दिष्टे 'तपुषि' तापयित्रीं 'हेति' हन्त्रोम्, आयुधजातिम्, मूल-
मध्याशच्छेदनाय पुनः पुनः 'अस्य' चिपेत्यर्थः ॥ एवमत्र सल-
लुकमिति लुभेर्माह्नार्धस्य (तु० प०) शब्दसारूप्यात् संलुब्ध-
मित्युपपद्यते । “सर्त्तः” (भू० प०) अप्यत्र सारूप्यमस्तीति
“सररूकं वा स्नात्”—इत्युक्तं भाष्यकारेण । रत्नोविशेष-
णचैतत्, तस्य हि समोद्गी वा नाशनं वाभीष्टमिति ॥

“कल्पयम् (७)”—इति, अन्नवगतम् । 'कपयम्'—इत्य-
वगमः । कपयमित्यवगमे "सुखपयसम्"—इति पर्यायेणा-
भिधेयवचनम् । मधुरोदकी यो मेघ, सोऽभिधेयः । किं
कारणम् ? "सुख" हि सुखोत्पादनम् "अस्य" "पयः" मधु-
रत्वात् । "त्यं चिदित्या कल्पय शयानममूर्ध्वं तमसि वाह-
धानम् । त चिन्मन्दानो हृत्पभः सुतस्योश्चैरिन्द्रो अपगूर्यां
जघान ॥"—इति (ऋ० स० ४, १, ३२, ६) । गातुर्नामा-
न्वेय, तस्यैवमार्पम् । 'त्यं' त मेघम् 'इत्या' अमुना प्रका-
रेण, अथवा अमुभिन्नन्तरिचलीके 'कल्पय' सुखोदकं 'शया-
नम्' अमूर्ध्वं तमसि कृत्वा 'वाहधान' वर्धमानम् । 'मन्दान.'
मन्दमानः, 'हृत्पभ.' धर्पिता, 'इन्द्रः' 'सुतस्य' अभिपुत्रस्य,
सोमस्य स्वमंसं पीत्वा । ततः 'उच्चैः' पयम् "अपगूर्य" "जघान"
य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माकमिदं नाम करो-
त्वित्त्वेवमाशीर्यान्त्या ॥ एवमचेन्द्रो जघानेति अनेन मन्-

भ्यात् “कल्पयः = सुखपयः = मेघः” — इत्युपपद्यते, तस्य बध-
स्याभीष्टत्वात् ।

“विस्फुहः (८)” — इति, अनवगतम् । ‘विस्रवः’ — इत्यव-
गमः । “आपो भवन्ति” — इत्यभिधेयवचनम् । “विस्रवणात्”
— इति हेतुनिर्देशः । “वैश्वानरस्य विर्मितानि चक्षसा
सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना । तस्येदु विश्वा भुवनाधि
मूर्धनि वया इव शरदुः सम विस्फुहः ॥” — इति (ऋ० मं० ४,
५, ८, ६) । भरद्वाजस्येयमार्यम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते । ‘वैश्वानरस्य’ भगवतः, अग्नेः, ‘अमृतस्य’ अमरण-
धर्मिणः, ‘केतुना’ कर्मणा, ‘चक्षसा’ चक्षुषा दर्शनेन ‘दिवः’
अपि यानि ‘सानूनि’ समुच्छ्रितानि स्थानानि, तानि ‘विर्मि-
तानि’ विनिर्मितानीत्यर्थः । अग्निप्रकाशमानविषयो हि
लोकः कर्मणि प्रवर्त्तते साधुन्यसाधुनि वा । साधुभ्यः साधुना
च, पापेभ्यः पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभो-
गायेदं सर्वं विनिर्मोयत इत्यनयापेक्षयोक्तम्, — “वैश्वानरस्य
चक्षुषा केतुना च दिवोऽपि सानूनि निर्मितानि” — इति,
अग्निरेव हि वायुधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वमिदं स्थाप-
यति, ततः कर्म प्रतायते । तदुक्तम्, — “अग्निर्वाग् भूत्वा
मुखं प्राविशत्” — इति । किञ्च, ‘तस्येदु विश्वा’ तस्यैव वैश्वान-
रस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । अयं चाग्निर्वैश्वानर इत्युक्तम्,
‘विश्वा भुवना’ विश्वानि भुवनानि, सर्वभूतभावयितृष्टुदकानि ।
“मुउनम्” — इति छुदकतामसु पठितम् । ‘मूर्धनि’ उपरि
‘वया इव’ शाखा इव “शरदुः सम विस्फुहः” । ‘सम’ सर्पणाः,
‘विस्फुहः’ विविधस्रवणाः भूत्वा ततः शाखा इव ‘शरदुः’ अस्यां
पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव ह्येताः पृथिव्या
उपरि, यथानिम्नं विस्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते — इत्येतद्

इद्वैवमवोचत्,—“तस्येदु विश्वा०—० सप्त विसुहः”—इति ॥
 एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “विसुहः = आपः” “भवन्ति”
 —इत्युपपद्यते । ‘भुवन’शब्देन भूतान्येवोचन्त इति केचिद्
 वर्णयन्ति, चतुर्विधश्च भूतग्रामः, विसुहश्च वया इव रुरुहुः
 मृथिव्या उपरीति । ‘सप्त’शब्देनापि ससुद्रानेष केचिद् वर्ण-
 यन्ति, ते हि मृथिव्याः शाखा इव लल्यन्ते, विस्रवन्ति च ॥

“वीरुधः (८)”—इति, अनवगतम् । “विरोहणात्”—
 इत्यवगमः । “श्लोपधयो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् ।
 “विरोहणात्”—इति हेतुनिर्देशः । “श्लोपधीः प्रतिमोदध्वं
 पुष्पवतीः प्रसूवरीः । अग्ना इव मजित्वरीवीरुधः पारयि-
 ष्युः ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ५, ८, ३) । भिपज आय-
 वणस्येयमार्यम् । श्लोपधिसूक्तेः । अनुष्टुप् । हे ‘श्लोपधीः’
 श्लोपधयः ! ‘प्रतिमोदध्वम्’ इमं रगुणं प्रति, अघ्नान् प्रति
 वा । ‘मोदध्वम्’ सुदिताः हृष्टाः भवन्तु । कीदृश्यो यूयम् ?
 ‘पुष्पवतीः’ पुष्पवत्यः, ‘प्रसूवरीः’ प्रकर्षेण सृयन्ते उपभोगा-
 वेति प्रसूवरीः । याश्च पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला
 याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः । ‘अग्ना इव’ बडवा इव ‘मजित्वरीः’
 संह जैत्रयः, ‘वीरुधः’ सर्वरोगान् जित्वा अस्माकमायुषः ‘पार-
 यिष्युः’ पारयित्रयः सन्तु ॥ एवमत्र “पुष्पवतीः प्रसूवरीः”—
 इत्ये तस्मात् विशेषलिङ्गात् “वीरुधः = श्लोपधयः” “भवन्ति”—
 इत्युपपद्यते ॥

“नक्षत्राभम् (१०)”—इति, अनवगतम् । ‘न क्षणदा-
 भम्’—इत्यवगमः । “अश्रुर्दानदाभम्”—इति पर्यायेणाभि-
 धेयवचनम् । अभ्यशनेन अभिध्यापनेन यो दशोति दिनस्ति,
 स नक्षत्राभः । “तस्मै नः पूर्वे पितरो नयन्वाः सप्त विप्रामो
 सुभि वाजयन्तः । नक्षत्राभं ततु रिरं पर्वतेहामद्रो घवाच

मतिभिः शविष्ठम् ।”—इति (ऋ० सं० ४, ६, १३, २) । भर-
 हाजस्येयमार्षम् । ऐन्द्री । विष्टुप् । सम्पातसूक्ते माध्य-
 न्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे शस्यते । “तमीमहे”—इति
 इयञ्च तत्रैव । ‘तम्’ इन्द्रम् ‘नः’ अस्माकम्, ये ‘पूर्वे’ ‘पितरः’
 पिष्टगणा, ‘सप्त’ सप्तसङ्ख्याकाः, ये पुराणेषु पठ्यन्ते । अथवा
 ‘सप्त’ ‘सप्ताः’ पूर्वतरमस्मात्तिकादमुं लोकम्, ते च ‘नवम्वाः’
 नवगतयः, अभिनवा हि तेषांगतिः,—अदमासेऽर्द्धमासे भवति
 पिष्टयज्ञ प्रव्यागन्तुम् । अथवा नवनीतगतयः नवनीते हि
 तेषां मनसो गतिर्भवति,—इदमस्माकं स्वादिति, “स्वय विलीनं
 पितृणाम्”—इत्युक्तम् । ‘विप्रासः’—इति, विप्राः=प्राप्तप्रभ्रा,
 पिष्टलोकैऽवस्थिताः । ‘मतिभिः’ ‘अभिवाजयन्त’ स्तुवन्त
 आसते । किञ्चित्क्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसते ।
 इति, उच्यते,—‘नचद्दामम्’ योऽभिध्यापनमात्रेणापि दम्नोति,
 किमुत वेधेन । तम् । ‘तत्तुरिम्’ यस्य त्वरणशीलः, तम् ।
 ‘पर्वतेष्ठाम्’ यस्य मेघस्थायी, तम् । ‘अद्रोघवाचम्’ यस्य चाद्रो-
 म्बध्या वाक् अनतिप्रमथीया, तम् । ‘शविष्ठम्’ यस्य बलिष्ठ,
 तम् । य एषङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं मतिभिरभिवाजयन्त
 आसते, सोऽस्माकमिदं नाम करोत्वित्येवमाशीर्योऽन्या ।
 एवमत्र शब्दमारूप्यादर्योपपत्तेश्च योऽभ्यशनेन दम्नोति, स
 नचद्दाम इत्युच्यते ।

“अस्तुधोयु (११)”—इति, अनवगतम् । “अकृष्वायुः”
 —इत्यवगमः । “कृधु”—इति ङस्वनाम” तदि “मिकृत्तम्”
 इव “भर्वात” ङस्वत्वात् । तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते
 ‘अकृधु’—इति भवति । “तमीमहे इन्द्रमस्य रायः पुंरुवी-
 रेष्व नृपतेः पुरुषोः । यो अस्तुधोयुरजरः स्वर्वां तमा-
 भेर हरिवो मादयन्ते ।”—इति (ऋ० सं० ४, ६, १३, ३) ।

‘तम्’ वयमात्मनः पुत्रम् ‘ईमहे’ याचामहे । ‘हरिवः !’ त्वाम् ।
 ‘इन्द्रम्’ ईश्वरम् । आह,—यः किंलक्षणः पुत्रः ? इति,
 उच्यते,—सः ‘अस्य’ ‘रायः’ धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः ।
 किंलक्षणस्य पुनर्धनस्य ? इति, ‘पुरुवीरस्य’ बहुवीरैस्तद्वत्,
 ‘दृढवतः’ च दार्ढ्यैस्तद्वत्, ‘पुरुघ्नोः’ च बहुनिवासस्य, अनेक-
 प्रकारस्येत्यर्थः । न च परिपालनसमर्थ एव यः केवलमल्प-
 कालः, तमोमहे, किन्तर्हि ? ‘यः’ च ‘अस्तुधीयुः’ अस्तुध्यायुः,
 दीर्घायुरित्यर्थः । ‘अजरः’ च, यो दृढशरीर इत्यर्थः । ‘सर्वान्’
 च, यः सुष्ठु शत्रूणामोरयिता । यः एवङ्गुणविशिष्टः पुत्रः
 ‘तम्’ ‘आभर’ आहर । ‘हरिवो मादयथै’ अस्माकमात्म-
 नश्च मदनाय तर्पणायेत्यर्थः ॥ एवमत्र “अस्तुधीयुः”—इत्यनेन
 दीर्घायुरुच्यते, तस्याभीष्टत्वान्, शब्दसारूप्याच्च ॥

“निशुभ्राः (१२)”—इति, अनवगतम् । “निशुभ्यहा-
 रिणः”—इत्यवगमः, निशुभ्यया दृढया गव्या हरन्तः ॥ ४ (३) ॥

आजासः पूषणं रथे^१ निशुभ्रास्ते जनु-
 थियम् । देव^२ वृहन्तु विभ्रतः ॥ आवहन्वजाः
 पूषणं रथं निशुभ्यहारिणस्ते जनथियं जात-
 थियं वृवदुक्ष्यो महदुक्ष्यो वक्तव्यमस्मा उक्थ-
 मिति वृवदुक्ष्यो वा । वृवदुक्ष्यं हवामह इत्यपि
 निगमो भवति ऋदूदरः सोमो ऋदूदरो ऋदु-
 दरे^३ प्विति वा । ऋदूदरे^४ ण सख्यो सत्रे-
 येत्यपि निगमो भवति । ऋदूदरे इत्युपरिष्ठाद्
 व्याख्यास्यामः । पुलुकामः पुरुकामः । पुलु-

कामो हि मर्त्य इत्यपि निगमो भवति । अस्मि-
 न्वती असंज्ञादन्वो ॥ अस्मिन्वती वसुती मूर्त्य-
 त्त इत्यपि निगमो भवति । कपनाः कम्पनाः
 क्रिमयो भवन्ति । सोपथा वृजं कपनेव वेधसु
 इत्यपि निगमो भवति । भावृजोक्तः प्रसिद्ध-
 भाः । धूमकेतुः समिधा भावृजोक्त इत्यपि
 निगमो भवति । रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति
 कूलानि । संरुजानाः पिपिप इन्द्रशत्रुरित्यपि
 निगमो भवति । जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दू-
 तेर्वा । क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षतीत्यपि निगमो
 भवति । परि घंससोमना वां वयोऽगात् ।
 पर्यगाद्वा घंसमहरवनेनान्नम् ॥ ५ (४) ॥

इति पठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

“घातासं पूषण् ०—० वृहन्तु विभ्रत ॥”—इति (ऋ० म०
 ४, ८, २१, ६) । भरद्वाजस्यार्पणम् । ‘भावहन्तु’ ‘अजास’ अजा,
 अजा । ‘निश्रुभा.’ “निश्रुष्यहारिण” । य एवमक्षणा
 अभा, ते भावहन्तु ‘पूषण’ देव ‘रघे’ व्यनस्थितं ‘विभ्रत’
 धारयमाणा । ‘जनश्रियम्’ ‘जातश्रियम्’ उद्भूतश्रियमित्यर्थः ।
 एवमत्र समानविभक्त्यन्तत्वात् ‘अजास’—इत्यनेन “निश्रुभा”
 —इत्येतदग्रविशेषणम् । सति चाग्रविशेषणत्वे “निश्रुष्य
 हारिणः” शीघ्रहारिण, तस्याभोष्टत्वादागमनस्य ॥

“हवदुक्य” (१२)—इति, अनपगतम् । “महदुक्य”—

इति, "वक्तव्यम् अस्मि उक्तम्—इति, वा" शब्दसमाधौ । "बृव-
दु^१क्त्यं हवामहे सूपकरस्त्रमूतये^१ । साधु^१ कृष्वन्तमवसे ॥"
—इति (ऋ० स० ६, ३, २, ५) । कश्यपस्यार्पम् । प्रथमे
पर्याये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे लक्षाशीतिषु च महाव्रते शस्यते ।
"उक्त्यम्"—इति शस्त्रमुच्यते, तद् यस्य उच्यते महत्, स हव-
दुक्त्यः, अथवा तद् यस्य वक्तव्यम्, स बृवदुक्त्यः । तं 'बृव-
दुक्त्यम्' इन्द्रम्, 'हवामहे' वयमाह्वयामहे, एतस्मिन् कर्मणि ।
'सूपकरस्त्रम्' सूपवाहुम्, दीर्घवाहुम् 'ऊतये' अवनय, रक्ष-
णाय आवाहः । 'साधु कृष्वन्तम्' साधुकारिणम्, नित्यकाल-
मैत्रास्य जगत' साधु कारिष्यामीत्यभिप्रायम् । 'अवसे' तस्यैव
तपेणाय, तमागतं सन्तमेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम, इत्ये-
तेनाभिप्रायेणाह्वयामहे ॥ एवमत्र 'हवामहे'—इत्यनेन
सम्बन्धात् "बृवदुक्त्यं = महदुक्त्यं, वक्तव्योक्त्यो वा"—इत्यु-
पपद्यते । य एव हि महदुक्त्यो भवति, वक्तव्योक्त्यो वा स
एव सुतरामाह्वयते इति ॥

"ऋदूदर (१४)"—इति, अनवगतम् । "ऋदूदरः"—इत्य-
वगमः । "सोमः" अभिषेयः । ऋदूदरेण सख्या सचेष्ट यो
मा न रिष्ये^१द्वयंश्च प्रोतः । अय यः सोमो न्यधायुष्मे तन्मा
इन्द्र^१ प्रतिरंमेम्यायुः ।"—इति (ऋ० स० ६, ४, २२, ५) । प्रगा-
यस्यै यमार्पम् । विष्टुप् । सोमी । सोमिन्द्रस्य श्यामाकस्य चरोः
याज्ञैपा, सोमचायिन. प्रायश्चित्तेष्टी । 'ऋदूदरेण' ऋदूदरेण
सोमेन, अदु हि सोमस्योदरम्, सुपिरत्वात् । अथवा ऋदुरयमु-
दरं प्यात्—इत्येवमाशास्यते, पाठभिर्यमनरागद्वया । तस्मात्
ऋदूदरः सोमः, स पुनरथ ऋदूदरः सऋदूदर इत्युच्यते, तेन
ऋदूदरेण । 'सख्या' समागम्यानेनैव केनचित् पुरुषेण,
मित्रेण 'सचेय' ससचेयम्, ससिदियम् । पुनरागामिषु 'य.'

सोमः 'मा' मां 'न रिष्येत्' न हिंस्यात्, 'पीतः' सन् । यथाह-
 मेतेन सोमिनाहिंसितः, तथा सचेयम् । हे 'हय्यंख !' इन्द्र !
 सोमस्वामिन् । एतदस्तु नः । किञ्च 'अयं यः सोमः' 'न्यथायि
 अस्मै' निहितोऽस्मान्नासीत् । येनेमामापदमापादिताः स्त्रो
 वमनद्वारेण । 'तस्मै' तदर्थम् । तेनाभ्याकमायुधो यदव-
 खण्डनं कृतम्, तन्नतिपूरणाय । 'इन्द्रम्' 'प्रतिरम्' प्रतीर्ण-
 मनवखण्डितं सर्वम् 'आयुः' 'एभि' याचामीत्यर्थः । सोमव-
 मनवैगुण्यात् आयुपच्छेदमाशङ्कमान इन्द्रं दीर्घमायुर्ययाच
 यजमानाय ॥ एवमस्त्रिन् "ऋदूदरः = सोमः" प्रकरणात्,
 शब्दसारूप्याच्च ॥

"ऋदूपे (१५)"—इति, उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः—

"ऋदूपे विद्वदवधा"—इत्यत्र ॥

"पुलुकामः (१६)"—इति, अनवगतम् । "पुलुकामः"—
 इत्यवगमः । "इमं तु सोममन्तितो ह्वस्तु पीतमुपं ब्रुवे ।
 यत् स्त्रीमागंयकृमा तत्सुसुडतु पुलुकामो हि मर्त्यः" —
 इति (ऋ० स० २, ४, २२, ५) । अगस्त्यलोषामुद्रामंवादे
 अन्तेवामी ब्रह्मचारी इमां सोमीं ह्वतीमपश्यत् । 'इमम्'
 अहम् 'सोमम्' 'अन्तितः' अन्तिके अवस्थितम् 'उप'गम्य
 चेतसा 'ब्रुवे' । न च बहिरन्तिकेऽवस्थितमुपब्रुवे, किन्तर्हि ?
 'पीत' सन्तं 'ह्वस्तु' एव, स्व एव हृदयेऽवस्थितमुपब्रुवे ।—
 "यत् स्त्रीमागंयकृमा" । 'यत्' 'सोमं' सर्वतः सर्वप्रकारम्
 'आगः' चकृम' पापं कृतवन्तो वयम् । 'तत्' अयं सोमः
 'सुसुडतु' सुष्ठु सुखविधिपरिणामं करोतु । किं कारणम् ?
 इतः,—यस्मात् 'पुलुकामो हि' बहुकामो हि 'मर्त्यः' । न
 बहुकामत्वात् मनुष्यत्वाभावात् अवश्यमागः करोति, तदयं
 पीतः सोमः शमयत्वित्यभिप्रायः । एवमत्र 'पुलुकाम'शब्देन

पुरुकामो बहुकाम उच्यते, 'मस्य'शब्दसामानाधिकरण्यात् सारूप्याच्च ॥

“असिन्वती (१७)”—इति, अनवगतम् । “असद्वादन्यो”—इत्यर्थप्रतीतिः । “अपश्यमस्य महृतो महित्वमसत्त्वस्य मत्त्वीसु वित्तु । नाना हनु विभृते संभरते असिन्वती वसुती भूर्त्तः ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ३, १४, १) । वैखानरस्याग्नेः सोचीकस्य वा वाजश्वरस्य वा सप्तैरियमार्षम् । त्रिटुप् । आग्नेयो । ‘अपश्यम्’ अहम् । भगवतः अग्नेः ‘महृतः’ ‘महित्वम्’ माहाभाग्यम् । ‘अमत्त्वस्य’ अमरणधर्मिणः । ‘मत्त्वीसु’ मरणधर्मिणीषु, ‘वित्तु’ मनुष्यप्रजासु इत्यर्थः । आह, —किम्पुनस्तन्माहाभाग्यम् ? इति, उच्यते,—‘नाना’ भावेनैते- ‘हनु’ हननसमर्थे ज्वाले अस्मिन्निव ‘विभृते’ विविधमिव धृते सत्यो ‘संभरते’ एकत्र हरेते हवींषि दारुणि वा । सम्यक् च ‘असिन्वती’ “असद्वादन्यो” असद्वादन्याविव, अथवा असत्पूर्णा- यन्त्याविव । अनेन प्रकारेण शीघ्रं ‘वसुती’ भक्षयन्त्यो । ‘भूरि’ अपि दारुजातं हविर्जातं वा,—यत् ‘अत्तः’ भक्षयतः, न च न्यास्यतः । एतदस्य माहाभाग्यमहमपश्यमस्मिन् मनु- ष्यलोके इति । हनुरूपसम्बन्धात् बहुष्वपि ज्वालासु द्विव- चनमेव स्थितम् । एवमत्र हनुसम्बन्धात् “असिन्वती = अस- द्वादन्यो”—इत्युपपद्यते ॥

“कपनाः (१८)”—इति, अनवगतम् । “कपनाः”—इति शब्दसमाधिः । “क्रिमयः भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “अस्रजि शर्तो मरुतो यदृष्टं स मोर्षया दृष्टं कपनेव विधमः । अर्धं ध्या नो श्रुर्सीति सजोपसद्यक्षुर्दिष्टं यन्मनु नेपवा सुगम् ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ३, १५, १) । ग्राया- इत्यन्त्यात्वे यथेयमार्षम् । नारुतो । जगती । दागराविके

विहृत्स्तीमे प्रथमेऽह्न्याग्निमारुते विनियुक्ता । “प्रशब्दाद्ये-
 च्याग्निमारुतः”—इति सूत्रणात् । ‘अभ्राजि’ भ्राजते । ‘वः’
 ‘मरुतः !’ तत् ‘शर्दः’ तद्वलम् । ‘यत्’ येन बलेन ‘अर्षस’
 भेव हृदम्, उदकपूर्णम्, अनुप्रविश्य ‘मोषध’ सुष्णीध यूयम्,
 निरुदकं कुरुतेत्यभिप्रायः । कथम्पुनर्मोषध ? इति ।—“वृक्षं,
 कृपुनेवै वैधमः” । ‘कपनाः’ “कम्पनाः” “क्रिमयः” इव,
 ‘वैधसः’ वैदारः, यथा हृत्तमनुप्रविश्य किमयोऽन्तर्गतं दाह-
 चूर्णं रसं वा सुष्णन्ति, एवं यूयमुदकं सुष्णीध । अथवा हे
 ‘वैधसः’ मेघाविनः ! इति मरुद्विषयमेतत् सम्बोधनं स्यात् ।
 यस्माद् यूयमेवादिना प्रभावेण युक्ताः, अथेतस्मात् कारणात्
 अस्माकमेव ‘अरमतिम्’ अलमतिम्, पर्याप्तमतिम्, परिश्र-
 मात्विद्यं यजमानं स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा यन्तम्
 इती लोकादसुं लोकं ‘सुग’ शोभनगमनं स्थानम्, यूयमपि
 ‘अनुनेपथ’ हे ‘अजोपसः’ सहप्रीताः ! गमनानुपह्वेऽस्य
 वत्तध्वमित्यभिप्रायः । कथञ्च पुनर्नेपथ ? ‘चक्षुरिव’ यथा
 गच्छतः पुरुषस्य चक्षुर्मनानुपह्वे वत्तते, एवमनुनेपथेन
 सुगमिति ॥ एवमत्र हृत्तस्यन्धात् “क्रिमयः=कम्पनाः” ते
 हि हृत्तं सुष्णन्ति, मोषयन्ति च कम्पयन्ति च यं खादन्ति,
 स्वर्णं वा कम्पन्ते चलनस्याभाव्यात् ।

“भास्वजीकः (१८)”—इति, अनवगतम् । “ऋजुभाः”
 —इत्यवगतम् । “प्रसिद्धभाः”—इति पर्यायशब्देन निर्वच-
 नम् ॥ “देवो देवान् परिभृक्षुं तन् वहा नो हृष्यं प्रियमधि-
 कित्वान् । धूमकेतुः सुमिधा भास्वजीको मुन्द्रो होता
 नित्यो वाचा यजोयान् ।”—इति (ऋ० सं० ७, ६, ११, २) ।
 आङ्गस्य हविर्धानस्यार्थम् । त्रिटुप् । ‘देवः’ त्वं दानादिगुण-
 युक्त । हे भगवन् ! अग्ने ! देवान् ‘परिभूः’ सर्वतो भवसि ।

‘ऋतेन’ यज्ञेन महितः । तदुक्तम्,—‘अग्ने’ नैमिररा० इव
 देवास्त्व’ परिभूरसि”—इति (ऋ० सं० ४, १, ५, ६) ।
 यस्त्वमेवम्भभावः, त त्वा- व्रजोमि,—‘पद्’ प्रापय ‘नो’ इव्य’
 देवान् प्रति । ‘प्रथम’ यस्मात् त्व मनुष्यहोतारमपेक्ष्य, तस्मा-
 दितत् कुरु । ‘चिकित्वान्’ स्वमधिकारमेतं जानान इत्यभि-
 प्रायः । ‘धूमकेतु.’ धूमप्रज्ञानः, धूमध्वजो वा । ‘ममिधा’ समि-
 न्यनेन ‘भाञ्जजीक.’ प्रसिद्धभाः । ‘मन्द्र.’ मदनः, तर्पयिता
 देवानाम् । ‘होता’ आह्वाना ‘नित्यः’ इतरं मनुष्यहोतारम-
 पेक्ष्याग्निरेव नित्यो होता । ‘वाचा’ वागधिदेवताभावेनाव-
 स्थितः । ‘यजीयान्’ यष्टुतरः,—मनुष्यहोतारमपेक्ष्य । एवमत्र
 “भाञ्जजीक. = प्रसिद्धभाः”—इत्युपपद्यते ॥

“रुजाना (२०)”—इति, एतदेकं पदम्, अनवगतम् ।

‘रुजत्यः’—इत्यधगमः । “नद्यो भवन्ति”—इत्यभिधेयवच-
 नम् । “रुजन्ति कृन्तानि”—इति हेतुनिर्देशः ॥ “अयोडेव
 दुर्मदु आ हि जुहो भ्रष्टाग्रेर तु विज्ञाधर्मज्ञोपम् । नातारी-
 दस्य ममृति वधानां संरुजानाः पिपिषु इन्द्रगत्रुः ।”—इति
 (ऋ० सं० १, २, ३०, १) । हिरण्यमूपस्यार्पम् । अग्निष्टोमे
 निष्क्रेवत्ये गस्यते । ‘अयोहा इव’ यथा कथित् अयोहा,
 ‘दुर्मद.’ दुर्मतः—बाह्यावगारः । आह,—स यथा किं करोति ?
 इति, उच्यते,—‘आ हि जुहो’ आह्वयतीत्यर्थः । कमाह्वयति ?
 ‘महावीरम्’ महाविक्रान्तम्, ‘तुविवाधम्’ बहूनां शत्रूणां वा-
 धितारम्, ‘अज्ञोपम्’ अज्ञोपिणमित्यर्थः । तदुक्तम्,—‘अज्ञोपी
 यञ्जी’—इति । तमेवम्भभावमिन्द्रमाहूय मेघः ‘नातारीत्’ इत-
 रवद्दुर्मदः न तर्तुं शक्नोति । ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘ममृति’ समा-
 गमं ‘वधानां’ प्रहाराणाम्, अतरमाणः या एताः नद्यः, ‘संरु-
 जाना.’ जमिभिः कृन्तानि यद्वन्त्यो रुजन्ति, ताः प्रति विगोच्ये-

मानः 'पिपिये' 'इन्द्रशत्रुः' इन्द्रस्य शतयितव्य इत्यर्थः । एव-
मत्र शब्दार्थोपपत्तेः "नद्यः = रुजानाः" - इत्युपपद्यते ।

"जूर्णिः (२१)" - इति, अन्वगतम् । अवनाट् वा, द्रव-
णाट् वा, दवनाट् वा - इति शब्दसमाधयः । शक्तिः अग्नि-
धेया । "ज्वतेर्वा" गत्यर्थस्य जूर्णिः, "द्रवतेर्वा" गत्यर्थस्यैव
जूर्णिः, "दुनोतेर्वा" द्विसार्थस्यैव जूर्णिः । "प्रप्रा वो अस्मि
स्वयंशोभिः सुतो परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीना दरोमन् ।
स्य सा रिपयध्वै या न उपेये अत्रैः । हुतेर्मसुन्न वक्षति
क्षिता जूर्णिर्न वक्षति ॥" - इति (ऋ० स० २, १, १७, ३) ।
गुरुच्छेषस्याप्यम् । अतिशक्त्यतिच्छन्दाः । पृष्ठस्य प्रष्टेऽहनि
निष्केवस्ये शस्यते । 'म' प्रवोमि हे स्तोतारः ! प्रवृत अस्मि ।
'स्वयंशोभिः' आत्मोभ्यः यशोभि संयुक्ताः स्तुतीः । किं कार-
णम् ? यस्मादेपः 'इन्द्रः' स्तुत 'ऊती' अविता, रक्षिता 'परि-
वर्ग' संघामे, यत्र हि प्राणाः परिवृज्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र
अयमस्माक रक्षिता भवति । 'दुर्मतीनाम्' पापमतीनामस्म-
च्छ्रूणां हन्ता भविष्यति । तमेतमेवङ्गुणविशिष्टमिन्द्रम् 'दरो-
मन्' दारयिष्यतम दुर्मतीषां पुनःपुनः स्तुतः । आह - कथं पुन-
रसावस्माकं रक्षिता भविष्यति ? इति, उच्यते, - 'स्वयं' 'सा'
'रिपयध्वै' रेषणाय भविष्यति, किञ्चिदप्युक्त्वास्माकमिन्द्रप्रभा-
वात् स्वयमेव विनश्यतीत्यभिप्रायः, का पुनरसौ ? इति, - "या
न उपेये अत्रैः" । 'या' अस्मान् 'उपेये' उप आगच्छति 'अत्रैः'
अदनेः रक्षोभिः प्रक्षिता, सा । "हुतेर्मसुन्न वक्षति" । 'इम्' -
इत्यनर्थकः । 'इता' सती इन्द्रेण 'न' 'वक्षति' । अस्मान्
प्रति 'क्षिता' अपि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः 'जूर्णिः'
अवस्यन्नापि सती शक्तिः, 'न वक्षति' अस्मान् प्रति न

प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ एवमत्र त्रिपणसम्बन्धात् “जूषिः—शक्तिः”
—इत्युपपद्यते ॥

“शोमना (२२)”—इति अनवगतम् । “अवनाय”—इत्य-
वगमः । “युवोः त्रियम् परि योषाहणीत् सरो दुहिता परि-
तक्मयायाम् । यहै वयन्तमवयुः शचीभिः परि वृंसमोमना
वृं वयोऽगात् ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४) । वसिष्ठ-
स्वैयमार्षम् । चिष्टुप् । आश्विनी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते । हे आश्विनी ! ‘युवोः त्रियम्’ युवयोः या त्रीः तां
‘परि अहणीत्’ सर्वतः सम्भजत ‘योषा’ । आह,—कतमा ?
इति, वच्यते,—‘सरो दुहिता’ सूर्यस्य दुहिता । कदा तां
त्रियमुपसृञ्जिका इयमहणीत् ? ‘परितक्मयायाम्’ रात्रयाम्,
कर्तुमर्हंरात्रात्, स आश्विनोः कालः । किञ्च “यद् देवयन्त-
मवयुः शचीभिः” यस्मात् ‘देवयन्त’ देवान् यष्टुमिच्छन्तम्
यजमानम् ‘अवयुः’ ‘शचीभिः’ स्त्रैः कर्माभिः । तेन कारणेन
‘वो’ ‘परि अगात्’ परिगच्छति । सर्वासु दिक्षु यजमानैर्दीप्ति-
मानं युवां प्रति ‘वयुः’ “अम” इविलक्षणम्, ‘वृंसं परि’ प्रति
अहनि प्राप्ते इत्यर्थः । पूर्वाह्नोर्घ्नाश्विनोर्यागकालः । तदुक्तम्,
—“प्रातर्भावाणां प्रथमा रजध्वम् ॥”—इति (ऋ० सं० ४,
४, १८, १) । कामर्थे पुरस्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति ? ‘शोमना’
“अवनाय” तर्पणाद्येत्यर्थः । एवमत्राश्विनोर्देविः सम्प्रदान-
सम्बन्धात् ‘शोमना’—इत्यस्य शब्दस्य “अवनाय”—इत्येव
विपरिणाम उपपद्यते ।

केचिदत्र “अवनेनामम्”—इत्येवमधीयते भाष्यम् । तेषां
योजना,—“अवनेन” तर्पणेन भवतो निमित्तभूतेन ‘पथ्य-
गात्’ “अमम्” इति ।

केचित् “अनेनामम्”—इत्येवमधीयते भाष्यम् । तेषाम्,

—“अनेन” मन्त्रेण “अन्न” परिगच्छतीति योचना आदिति
॥ ५ (४) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिण्युपलप्रक्षे-
पिणी वा (इन्द्र ऋषौन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन
जीवतीति तेषामेकः प्रत्युवाच शकटः शाकिनौ
गावो जालमस्यन्दनं वनसुदधिः पर्वतो राजा
दुर्भिक्षे नव वृत्तय इति सा निगदव्याख्याता)
॥ १ ॥

“उपलप्रक्षिणी (२३)” — इति, अनवगतम् । “सक्तुका-
रिका” अभिधेया, सा हि “उपलेषु” यवान् “प्रक्षिणाति”
हिनस्ति । एवमस्थोपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य विप्र-
क्षेणार्थप्रतीतिरवगमः । अथ “वा” “उपलेषु” “प्रक्षेपिणी”
स्यात्, उपलेषु तमेषु भर्जनार्थं यवान् प्रक्षिपति, सा हि
गौडेषु प्रसिद्धा । उपलान् वा यवेभ्यः प्रक्षिपति विचिनोती-
त्यर्थः । सेयम् ‘उपलप्रक्षेपिणी’ सती ‘उपलप्रक्षिणी’—
इत्युच्यते ॥ १ (५) ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना ।
नाना धियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रा-
येन्द्रो परि सुव ॥ कारुरहमस्मि कर्त्ता

स्तोमानां ततो भिषक् तत इति सन्ताननाम
 पितुर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका नना
 नमतेर्भाता वा दुहिता वा नानाधियो नाना-
 कर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वाश्रिता सो
 गाव' इव लोकमिन्द्रायेन्द्रो परि स्र वेत्यध्य-
 यथा । आसी'न ऊर्हामुपसि क्षिणाति । उपस्ये
 प्रकलविहू वशिग् भवति कलाश्च वेद प्र'कलाश्च ।
 दुर्मि'वासः प्रकलविन्मिमाना इत्यपि निगमो
 भव'त्यभ्यर्ह यज्वाभ्यर्ह यन्यजति । सिपक्ति प्रपा
 अभ्यर्ह यज्ज्वे'त्यपि निगमो भव'तौक्ष ईशिपे ।
 ईक्षे हि वस्व' उभयस्य राजन्नित्यपि नि-
 गमो भव'ति । क्षोणस्य' क्षयणस्य । मृहः
 क्षोणस्याश्विना कखायेत्यपि निगमो भव'ति
 ॥ २ (ई) ॥

“कारुर्हं ततो—०मेन्द्रायेन्द्रो परिस्त्रव” । प्रियराजि-
 रस', तस्येयमार्षम् । पङ्क्तिः । ऐन्द्रो । स्वदुष्कृताश्रया
 किलापरिस्त्रवति सोमं यापसङ्गीर्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति
 मन्यमान आत्मानमेव निर्दिशन्नाह,—‘अहं’ तावत् कश्चिच्चि-
 दनादिकाले परेषां ‘कारु.’ स्तोमकर्त्ता स्तुतीनां प्रयोक्ता यज्ञ-
 कर्मणि होतृत्वेनावस्थितो वहिर्वा यज्ञात् प्रियवक्ता लौकिका-
 भिर्वाचो युक्तिभिर्जिविकापरतया । ‘ततः’ मम पिता पुत्रो
 वा ‘भिषक्’ आसीत्, जज्ञा, स हि प्रायश्चित्तरीगे उत्पन्नो

यस्य भेषजं करोति । यदुक्तम्,—“मेवजकतो च वा च यत्र यत्रो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति” । इतरो लौकिको वा भिषक् । “ततः—इति सन्ताननाम, पितुर्वा पुत्रस्य वा” । पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते । एवमपादाने कारके ‘ततः’ पिता, पुत्रः पुनः तन्यते अयं ‘ततः’ कर्मणि कारके । ‘उपलप्रक्षिणी’ सवनीयानां पेष्ट्री, “दामो पिनष्टि”—इति श्रुतम् । इतरेषां सक्तूनां पेष्ट्री । ‘नना’ “माता” ममासीत्, मा हि स्तनसम्प्रदानाद्युपकारार्थमपत्यं प्रति नता भवति । “दुहिता वा” नना स्यात्, सापि हि परिचर्यायं पितुः प्रह्वी भवति । यस्मिन् पक्षे पिता भिषक्, तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन मातोच्यते, यस्मिन् पुनः पक्षे पुत्रो भिषक्, तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन दुहितोच्यते । ते वयमेवमनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाप्रधानाः सन्तः ‘नानाधियः’ “नानाकर्माणः” यद्योक्तं क्रमेण कारुण्यमित्येवमादिना ‘वस्यवः’ “वसुकामाः” कथं नाम वसु लभेमहि, येन प्राणधारणं स्यादिति । एतेनाभिप्रायेण “अनु मा इव तस्थिम” अन्वास्थिताः स्यो लोकमिमम् । कथम्पुनरन्वास्थिताः स्यः ? इति,—गाव इव, यद्यानेकीरूपकारप्रकारैर्लोकमन्वास्थिता गावः, एवमन्वास्थिताः स्यो वयमपीमं लोकम् । स त्वम् ‘इन्दो !’ विज्ञायैतदनेन ह्यदुरितानुकीर्तनेन चयितकल्पपाः स इति मन्यमानः, एतद्वाद् दशापवित्रात् ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम् ‘परिस्रव’ अस्माभिरैव मध्येयमाहः कथं वा न परिस्रविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र “उपलप्रक्षिणी—सक्तुकारिका” शब्दार्थोपपत्तेरित्युपपद्यते ॥

“उपसि (२४)”—इति, अनवगतम् । “उपस्ये”—इत्यत्र मम् । “पुत्रो जंगार प्रत्यक्षमन्ति शीर्षा शिरः प्रतिदक्षिणं वक्ष्यम् । आसीन ऊर्ध्वमुपसि क्षिणाति चक्षुस्ताना-

मन्वेति भूमिम् ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ७, १७, ३) । वसु-
 क्रस्य इन्द्रपुत्रस्य आर्षम् । ऐन्द्री । विष्टुप् । महाव्रते
 महत्वतीये शस्त्रे शस्यते । ‘पत्तः’ पादतः रश्मिभिः इतः
 लोकात् यदादित्यः ‘जगार’ गृह्णात्युदकम्, तत् इन्द्री मध्य-
 स्थाने ‘आसीनः’ ‘प्रत्यक्षम्’ आत्मानं प्रत्यक्षितं प्राप्तम्, तेन
 भगवतादित्येन ‘शीर्णा’ उत्सृष्टम् ‘अत्ति’ स्वीकरोतीत्यर्थः ।
 तदेवमसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु पृथिवीलोकनिवा-
 सिनां जनानां ‘शिरः प्रतिदधी’ शिरस उपरि दधाति । ‘वरुय’
 वरंतरमुदकम् । एवमयमिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिस्वस्वरम्
 एतां द्युल्लोकाख्यां गाम् आदित्योपसृष्टाम्, ‘ऊर्ध्वाम्’ उपर्य-
 वस्थिताम्, अन्तरिक्षलोके आसीनः ‘उपसि’ उपस्थे, आत्मन-
 उपस्थाने, अन्तरिक्षलोके ‘क्षिणाति’ प्रचारयति । यश्च प्रचा-
 रयति, तदिमं लोकं प्रति पुनरुत्सृजति । तत् तनोत्सृष्टं
 ‘न्यक्’ नीचैर्वर्षभावेन आगच्छति । ततः ‘उत्तानो भूमि’
 यथानिस्त्रम् ‘अन्वेति’ । एवमत्र “उपसि”—इत्यस्य शब्दसा-
 रूप्यात् अर्थोपपत्तेश्च “उपस्थे”—इत्येवार्थप्रतीतिः ॥ “अपि
 वा शिर आदित्यो भवति”—इत्युक्तम्, तथात् ‘शीर्णा’—
 इत्यत्रोपपद्यते शिरस्त्वमादित्यस्य ।

“प्रकलवित् (२५)”—इति, अनवगतम् । ‘प्रकलावित्’—
 इत्यवगतमः । “वपिग् भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । स हि
 “कलाश्च वेद प्रकलाश्च” । कलासम्बन्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते,
 कला एव ज्ञापेक्ष प्रकला भवन्तीति । यथा,—अधिहान-
 मपेक्ष प्रत्यधिष्ठानमिति । “इन्द्रेणुते वृत्तुर्वी वेर्विपाणा
 आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः । दुर्मिद्रासः प्रकलविश्रिमाना
 उडुर्विष्वाग्नि भोजना सुदाने ॥”—इति (ऋ० सं० ५, २,
 २०, ५) । वसिष्ठस्यार्षम् । विष्टुप् । ऐन्द्री । महाव्रते तिष्कः-

वक्ष्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते । 'इन्द्रेष' 'एते' 'दृक्त्व' 'दारेयि-
तव्या. मेघाः, 'वेदिवाणा.' पुनः पुन. व्याप्यमाना, 'शाय-
न' आप इव 'ऋषाः' केनचित्, 'अध्वन्त' अगच्छन् ।
'नीचीः' नीचैरित्यर्थः । उच्चैर्गतय एते सन्त इन्द्रवनासी
चैर्गतयः सहजा इत्यभिप्रायः । किञ्च, 'दुर्मित्रास.' सुमि-
त्रास्तपि सन्तो वै अतिसन्धानपरा, ते पुनर्दुर्मित्राः । के
पुनस्ते ? इति,—'प्रकलविद्' वणिज इत्यर्थः । ते यथा
अभिद्रोहवृद्धा किञ्चिद् द्रव्यमल्प ददति, एवमेते मेघाः
पूर्वमल्पोदकदातारो भूत्वा अध्वनेन्द्रवलोद्यता. सन्त 'जहू.'
'विश्वानि' सर्वाण्यशेषाणि 'भोजना' भोजनान्युदकानि
'सुदासे' राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने । एवमल्पोदका-
ल्पदानोपमासम्बन्धात् "प्रकलवित् = वणिक्"—इत्युपपद्यते ॥
अदयवप्रत्ययवयादिकला प्रकलाशब्देनोच्यन्ते, तेषु च
वणिगेव निपुणो भवति, गणितकुशलत्वात्, न तथान्य
इति ।

"अभ्यर्हयिष्या (२६)"—इति, अनवगतम् । अभ्यर्हयन्
अभिवर्हयन् यो यजति । अभ्यर्हयतिरत्र दानार्थः । "मिम्यच्छ
येषु' रोदसी नु देवी सिपक्ति पूषा अभ्यर्हयिष्या । श्रुत्वा
हव मरुतो यद् यथा भूमा रजन्ते अध्वानि प्रविक्ते ।"—
इति (ऋ० स० ४, ५, ८, ९) । अजिष्वा नाम भारद्वाज,
तस्येयमार्षम् । वैश्वदेवे सूक्ते । त्रिष्टुप् । हे मरुतः । 'येषु'
युष्मासु 'रोदसी' देवी, रुद्रस्य पत्नी 'मिम्यच्छ' पुनः पुनरेकता
गच्छति । "इयच्छति, मियच्छति"—इति गतिगतिकर्मसु
पठितम् । यद्य युष्माक मध्येऽवस्थितः 'सिपक्ति' सेवते, 'पूषा'
सूर्य्य रश्मिभि 'अभ्यर्हयिष्या' अभिवर्हयदान । ते युयमेवाहु-
युक्ता उच्यन्ते । 'श्रुत्वा' 'हवम्' आह्वानम् 'यत् ह याव' यदा

युयमायाथ अस्मान् प्रति, तदा 'भूमा' बह्वनि बलानि, ध्वजा-
याणि वा 'रजन्ते' कम्पन्ते । एतस्मिन् 'अध्वनि' अन्त-
रित्ते । 'प्रवित्ते' विवित्ते, विस्तीर्ण इत्यर्थः । एवमत्र "पूर्वा-
'अभ्यर्चयन्वा" स हि स्वरश्मिपोषं युषन्, भूतान्याभिसुष्ये, न
वृद्ध्या योजयन्नभिमतानर्थान् भूतेभ्यो ददाति ।

:"इत्ते (२७)"—इति, अनवगतम् । "इंशिषे"—इत्यव-
गमः । "नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरुती वंसीमहि वामं श्रीम-
तेभिः । इत्ते हि वक्ष उभयस्य राजन् धा रत्नं महिं स्वरं
वृहन्तम् ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ६, ८, ९) । भरद्वाजस्वार्पम् ।
त्रिष्टुप् । व्यूढस्य दशरात्रस्याष्टमेऽहनि महत्वतीये शस्त्रे
शस्यते । 'नृवत् ते' यथा केचिदुत्पन्नप्रणयाः कञ्चिदीश्वरं
मनुष्यं स्तुतिभिः सम्भजेरन्, एवं वयं न्वां 'नृतमाभिः' मनुष्य-
तमयोग्याभिः 'जतौ' अकन्तीभिः तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः
'वंसीमहि' सम्भजेमहि । 'वाम पार्थिवं' वननीयं धनम् ।
'श्रीमतेभिः' अवणीयतमैः शब्दैः । केन पुनरर्थेन वंसीमहि ?
इतः,—यस्मात् 'इत्ते' इंशिषे, त्वम्, 'वक्षः' वसुनः, धनस्य,
'उभयस्य' उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य पार्थिवस्य च वसुनः ।
त्वम्, हे राजन् ! 'धाः रत्नम्' देहि धनम् । कीदृशं पुनर्देहि ?
'महिं' महत्, वस्तुभूतम्, 'स्वरं' बहु वृहन्तश्च बहुकालं यत्
स्यात्, तत् देहि ॥ एवमत्र वसुसम्बन्धात् 'इत्ते'—इत्यव-
गमः "इंशिषे"—इत्यवसुपपद्यते ॥

"क्षीणस्य (२८)"—इति, अनवगतम् । "क्षीणस्य"—
इत्यवगमः । "युधं श्यावायुं रुग्ंतीमदत्तं सृष्टः क्षीणस्या-
श्विना कण्ठाय । शुवाच्युं तद् हर्षणा कृतं वां यत्रोषदाय
'श्रवां' शुष्यधत्तम् ॥"—इति (ऋ० म० १, ८, १४, १) । कक्षी-
वत स्वार्पम् । आश्विनीः । त्रिष्टुप् । प्रातरनुनाक्ताश्विनयोः

यस्यते । 'युवं' युवां च 'यस्विनी' । 'श्लाघाय' रात्रे 'यस्वी' ;
 ज्वलितरूपां श्रियम् 'यदत्तम्' । युवामेव च महतः 'योष्य' ;
 "क्षयणस्य" निवासस्य दातारौ 'कण्ठाय' ऋषये । किञ्च,
 'प्रवाच्य' प्रकर्षेण वचनीय श्रोतव्यं तत् 'वां' युवाभ्यां 'कृतम्'
 च 'वृषणी' ! वर्षितारौ यत् 'नार्षदाय' ऋषये वधिरीभूताय
 'श्रव' श्रोत्रम् 'अध्यधत्तम्' अधिक दत्तवन्तौ स्यः ॥ एवमत्र
 दानसम्बन्धाधिकाराच्छब्दसारूप्याच्च "क्षीणस्य = गृहस्य" -
 इति प्रतीयते ॥

"क्षीणस्य (२८)" - इति एके मन्यन्ते । तत् पुनरनुपप-
 न्नात्, "क्षयणस्य" - इति हि भाष्यकारो निराह ॥ २ (६) ॥

अस्मै ते वन्धुः । वयमित्यर्थः । अस्मै यानं
 नासत्या सजोपाः । अस्मानित्यर्थः । अस्मै समा-
 नेमिर्दृषभ पौंस्येभिः । अस्माभिरित्यर्थः । अस्मै
 प्रयन्धि मघवन्दृजीषिन् । अस्माभ्यमित्यर्थः । अस्मै
 आराञ्चिद् द्वेषः सनुतर्युचोतु । अस्मादित्यर्थः ।
 ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मै । अस्माकमित्य-
 र्थः । अस्मै धत्त वसवो वसूनि । अस्माञ्चि-
 त्यर्थः । पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्वेनो
 न दीयन्न्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवत्यु-
 दकमपि पाथ उच्यते पानात् । आचष्ट आसां
 पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवत्यन्वमपि
 पाथ उच्यते पानादेव । देवानां पाथ उप-

वृत्तिं विद्वानित्यपि निगमो भवति । सर्वो-
मनि प्रसवे । देवस्य वर्यं सवितुः सर्वोमनौ-
त्यपि निगमो भवति । समथाः सर्वतः पृथुः ।
त्वमग्ने समथा असित्यपि निगमो भवति ।
विदधानि वैदनानि । विदधानि प्रचोदय-
न्नित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (७) ॥

“अग्ने (२६)”—इति, एतत् पद सर्वविभक्त्यन्तम् । तस्मा-
दनेकार्यम् । एकमेव ह्येतच्छब्दस्य सप्तस्वपि विभक्त्यर्थेषु
वर्तते, प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति । तद्यथा,—

प्रथमायास्तावत्,—“अग्ने ते वन्धुः” “वयमित्यर्थः” ।
“तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्लीयसे सहस्र-
पोष पुथन्ती । अग्ने ते वन्धुः पुषेयम्”—इति । सोमक्रय-
णस्य द्रव्यापाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः ।
सोच्यते—हे अजे ! ‘तपसः’ अग्नेः त्वं ‘तनूः’ शरीरम् ‘वसि’
“अग्ने ह्येषा अजा”—इति ह्युक्तम्, “स एता एभ्यः प्ररोचयत्”
—इति च, तस्मादुपपद्यते अग्नेस्तनुत्वमजायाः । ‘प्रजापते’
‘वर्णः’ वरणीया त्वम् । ‘सहस्रपोषम्’ अस्माकम् । ‘पुथन्ती’
एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभावमुपेहि । एवमजामभिष्टुत्य अधुना
सोमं ब्रवीति,—हे सोम ! अनेन परमेण ज्येष्ठेन पशुना
‘क्लीयसे’ । किं कारणम् ? ‘अग्ने’ “वयम्” ‘ते’ तव ‘वन्धुः’
वन्धव, विनियोक्तार इत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र प्रथमान्तेन
‘वन्धुः’शब्देन सामाजाधिकारख्यात् ‘अग्ने’—इत्यस्य “वयम्”
—इत्येव प्रथमया विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अग्ने यीत नासत्वा सुजोषाः” “अ-

स्नानित्वर्थः” । “आ श्येनस्य ज्वसा नूतनेनाद्ये यातं नासत्या मजाषाः । हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ ।”—इति (ऋ० स० १, ८, १८, ६) । कक्षीवत् आर्षम् । विष्टुप् । आश्विनी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘आ यातम्’ ‘अस्मै’ ‘अस्मान्’ प्रति । हे ‘नासत्या’ नासत्यौ । ‘आश्विना’ अश्विनी । कथञ्च पुनरायातम् ? ‘श्येनस्य’ पविषः ‘जवसा’ जवेन वेगेन, ‘नूतनेन’ नवतमेन, परिश्रान्तस्य हि श्वनस्यापि मन्दतरो जवो भवति । ‘मजाषा.’ मया सह प्रायमाणौ, परस्परं वा । ‘वा’ युवाम् । कस्मात् पुनरेवं जवोमि ? इतः,—यस्मात् ‘हवे हि वाम्’ आह्वयामि युवाम् । न ह्येव आह्वयामि, किन्तर्हि ? ‘रातहव्यः’ दत्तहव्य, युवा सुहिष्य उत्सृष्टमेतद्व्य मया । तौ युवामेतद् विज्ञाय ‘शश्वत्त-मायाः’ शश्वतिकतमायाः ‘उषसः’ ‘व्युष्टौ’ व्युच्छेदनकाले आह्वयमानावागच्छतम् ॥ एवमत्र “आयातम्”—इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्मै’—इत्यस्य “अस्मान्”—इत्येव द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते ।

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मै समानेभिर्हंपभु पौंश्वेभिः” “अस्माभिरित्यर्थः” । “भूरि चकथ युज्येभिरस्मै समानेभिर्ह पभु पौंश्वेभिः । भूरोणि हि कृण्वामा शयिष्ठेन्द्रु क्रत्वा मरुता यद्गामः ।”—इति (ऋ० स० २, ३, २५, २) । इन्द्र-मरुत्वादे मरुताभार्षम् । ऐन्द्रो । विष्टुत् । महाव्रते च व्युष्टस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतोवे शस्यते । इन्द्र उच्यते,—स त्व ‘भूरि’ बहु ‘चकथ’ क्षतवानसि कर्म, तस्मिन्स-स्मिन् समाने । तत्पुनः ‘युज्येभिः’ एव ‘अस्मै’ “अस्माभिः” एव सयुक्त, ‘समानेभिः’ समाने, ‘पौंश्वेभिः’ बलैः । हे ‘हंपभु’ वर्षितः । नैकाकीत्वमिप्रायः । त्विह, वयमपि

‘भूरीणि’ बहुनि कर्माणि ‘कण्वाम’ तच्चिस्त्वच्चिब मयाये । हे
‘शविष्ठ’ बलिष्ठ । ‘इन्द्र !’ । न च केवल वाङ्मात्रेणैतद् भूमः,
किन्तुहि ? ‘कत्वा’ एव क्रमश्चैव । तत् सम्पादयाम, ‘यत्
वशाम’ यत् कामयामहे इत्यर्थः । एवमत्र “युष्येभि” —
इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’ — इत्यस्य “अस्माभि” — इति व्यती-
यया विपरिणाम उपपद्यते ।

चतुर्थास्तावत्,—“अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजोपिन्” “अस्मभ्य-
मित्यर्थः । “अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजोपिन्निन्द्रे शायो विखवा-
रस्य भूर’ । अस्मे शत शरदो जीवसे’ धा अस्मे वीराच्छब्दत
इन्द्र शिपिन् ॥”—इति (ऋ० सं० ३, २, २०, ५) । घोरस्या
द्भिरसस्त्रेयभार्पम् । विट्पु । ऐन्द्री । जातकर्मणि विनि-
युक्ता । ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘प्रयन्धि’ देहि । हे ‘मघवन्’
धनवन् । ‘इन्द्र !’ ‘ऋजोपिन्’ । ‘शाय’ धनस्य, ‘विखवारस्य’
सर्वा आपदो यद् धनं वारयति तस्य, ‘भूर’ बहुम, यस्य
अधिपतिः स्वम, तस्य अभिलषिता भावा देहि । किञ्च,
‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘शत शरद’ शत वर्षाणि ‘जीवसे’ जीव
नाय धा’ देहि । ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘वीरान्’ पुत्रान्
‘शङ्कत’ दोषीयुष देहि । हे ‘शिपिन्’ ॥ एवमत्र “अस्मे
प्रयन्धि” — इत्यनेन याचुर्वाच्येन सम्बन्धात् ‘अस्मे’ — इत्यस्य
“अस्मभ्यम्” — इति चतुर्था विपरिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चम्यास्तावत्,—“अस्मे प्राराशिद् द्वेषं सनुतयुं योतु”
“अस्मादित्यर्थः । “तस्यै वयं सुभ्रतौ युञ्जियुष्यार्पं भुङ्गे
मोमनुसे स्याम । स सुवाम्ना स्वव्रान् इन्द्रा’ अस्मे प्राराशिद्
द्वेषः सनुतयुं योतु ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ७, ३२, ३) ।
गगस्थ भारद्वाजस्यार्पम् । पष्ठे मण्डले ऐन्द्री, विट्पु । पुन-
राप चयनव काचीवत सुकीर्तिनामा, तत्र दयम मण्डले

हंता । यष्टे चाहनि पृष्ठस्य, विश्वजिति देयं वृतीषे सवने
 ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता । 'तस्य' इन्द्रस्य 'यज्ञि-
 यस्य' यज्ञार्हस्य 'वयम्' 'सुमती' शोभनेऽध्यवसाये 'स्वाम्' ।
 'अपि' चास्य 'भद्रे' भन्दनीये सुखे 'सौमनसे' शोभनसङ्ख्ये
 मनसि नित्यमेव स्वाम् । 'सः' 'सुत्रामा' इन्द्रः, 'श्ववान्'
 धनवान्, 'अस्त्रे' "अस्त्रतः" 'धाराञ्चित्' दूरतरमपनीय 'द्वेषः'
 द्वेष पापम्, ततः 'सनुतः' स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम
 तथा, 'युयोतु' नाशयत्वित्यर्थः । एवमत्र 'द्वेषः'—इत्यनेन
 सम्बन्धात् 'अस्त्रे'—इत्येतस्य "अस्त्रत्"—इत्येवं पञ्चम्या विप-
 रिषाम उपपद्यते ॥

पठ्यास्तावत्,—“ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्त्रे” “अस्त्राक-
 मित्यर्थः” । “आ नो भरु भर्गमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देष्यस्यं
 दधीमहि प्ररेके । ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्त्रे तमा पृष
 वसुपते वसुनाम् ॥”—इति (ऋ० सं० ३, २, ४, ४) । “उद्दृ-
 हरत्”—इत्यस्या एवेयमनन्तरा । ‘आ भर’ आहर । ‘नः’
 अस्त्रभ्यम् । हे ‘इन्द्र !’ ‘भगम्’ भजनीयं धनरागिम्, ‘द्युमन्त’
 दोषिमन्तम् । आहृत्य चास्त्रभ्यं देहि । तथा प्रभूत देहि,
 यथा भुक्तशेषस्य ‘प्ररेके’ अतिरेके सति ‘नि दधीमहि’ । ‘ते’
 तव स्वभूतस्य ‘देष्यस्य’ दानस्येत्यर्थः । कस्मात् पुनरेव ब्रवीमि,
 —प्रभूतं देहोति ? इतः,—यस्मात् ‘ऊर्व इव’ यथा वडवासुखे-
 ऽवस्थितः ऊर्वोऽग्निः, अपः पिवन् ‘पप्रथे’ प्रथते, एवमयम्
 ‘अस्त्रे’ “अस्त्राकम्” ‘कामः’ प्रथते विस्तीर्यते । ‘तम्’ ‘आ’
 आभिमुख्येन ‘पृष’ पूरय ‘वसुनाम्’ हे ‘वसुपते !’ ॥ एवमत्र
 ‘कामः पप्रथे’—इत्यनेन सम्बन्धात् आत्मविषयत्वात् आगिषः
 ‘अस्त्रे’—इति “अस्त्राकम्”—इत्येवं पठ्या विपरिषाम उप-
 पद्यते ॥

सप्तम्यास्तावत्,—“अस्मि ‘धत्त वसवो वसुनि’ । अत्र
‘धत्त’—इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्मि’—इत्यस्य “अस्मासु”—
इत्येवं सप्तम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥ सप्तदशोऽध्याये “सुगावो
देवाः सुपथाः”—इति शेष उच्यते एव ॥

“पाथः (३०)” —इति, अनवगतम्, अनेकार्थश्च । “अन्त-
रिचम्” तावत् पाथ उच्यते । तत् पुनरेतत् “पथा व्याख्या-
तम्” “पन्थाः पततेर्वा”—इत्यत्र । “यत्र चक्रुस्मृता गात-
मस्मै श्येनो न दीयन्न्वेति पाथः । प्रति वां सुर उदिते
विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हृद्यैः ॥”—इति (ऋ० सं० ५,
५, ५, ५) । वसिष्ठस्वार्थम् । अस्याः प्रथमोऽर्हर्चः सूर्य्यं
इति प्रतिजज्ञे शौनको मैत्रावरुणो द्वितीय इति । एवं ज्ञाह,
—“ऋचः सूर्य्यां हि गीयन्त सहेतीत्यर्हयज्ञमाः”—इति ।
‘यत्र’ यदा ‘अस्मि’ सूर्याय ‘चक्रुः’ कृतवन्तः ‘अमृताः’ देवाः
‘गातु’ गमनमार्गम्, उदयादारभ्य यावदस्तमय इति, यदा
चायमारब्धः सूर्य्यः ‘श्येनो न’ श्येन इव ‘दीयन्न्वेति’ दीय-
मानः गच्छन् ‘पाथः’ “अन्तरिचम्” तेन मार्गेण । अथ तदा
आरभ्य ‘प्रति विधेम’ ‘वां’ प्रतीत्य चेतसा युवाम् । ‘उदितं’
सूर्य्यं ‘विधेम’ परिचरम वयम् । हे ‘मित्रावरुणौ ! ‘नमोभिः’
नमस्कारैः ‘उत’ अपि च ‘हृद्यैः’ ॥ एवमत्र ‘श्येनो न दीय-
न्न्वेति पाथः’—इत्यनेन सम्बन्धात् “पाथः=अन्तरिचम्”—
इत्युपपद्यते ॥

अपठितमेतदन्तरिच्यनामसु, इति अपतीतार्थम् । अथ-
क्षमन्यथा स्यात्,—प्रथमस्यार्हर्चस्यार्थः सूर्य्यप्रधानत्वात्
उत्तरार्हर्चो निराकाङ्क्ष एव । ‘यत्र’ यस्मिन् नभसः प्रदेशे
‘गातु’ कृतवन्तः, ‘अमृताः’ देवाः सूर्य्यं च । तेन एव प्रदेशेन
‘श्येनः’ इव ‘दीयन्न्वेति’ अनुगच्छति ‘पाथः’ न तां भयदा-

मौञ्जरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः ॥

“उदकमपि पाथ उच्यते” “पानात्” । “अभि वो देवीं धिय दधिध्वं प्र वो देववा वाचं कणुध्वम् ॥ आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सुहस्रचक्षाः ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ३, २५, ८, १०) । वसिष्ठध्यायम् । व्यूढस्य रुधिरात्रस्य चतुर्थेऽहनि हतोये सवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते । हे अत्विज । ‘अभि’ वदामि ‘व.’—एनां ‘देवीं धिय’ यूयम् एतान् विश्वान् देवान् ‘प्रति दधिध्वम्’ धारयध्वम् । किञ्च, “प्रवो देववा वाचं कणुध्वम्” । ‘प्र’ ब्रवीमि च एतत् ‘देववा’ देवगामिनीम् एता ‘वाच’ स्तुतिनक्षत्राम् ‘कणुध्वम्’ । किञ्च, “आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुणः” । वरुणोऽपि देवः आदित्यः, ‘आचष्टे’ इव, प्रकथयतीव जनानां वरुणम्, जत्सृजन् ‘आसा’ ‘नदीना’ स्वभूतम्, उदकं ‘पाथः’ । किलक्षणः पुनर्वरुण ? आचष्टे,—‘उग्र.’ उदमूर्ण, ‘सहस्रचक्षाः’ बहुदर्शन इत्यर्थः ॥ एवमत्र ‘पाथः’-ग्रन्थेन “उदकम्”—इत्युच्यते, नदीसम्बन्धात् ॥

“अन्नमपि पाथ उच्यते” “पानादेव” । “वनस्यते रयुनया नियुया देवानां पाथ उप वत्ति विद्वान् । स्वदाति देवः कृष्वर्षवीष्वर्षतां व्यावापृथिवी इवं मे ॥”—इति (ऋ० सं० ८, २, २२, १) । आप्रीसृक्ते वाध्युशस्य सुमित्रस्येयमार्षम् । हे ‘वनस्यते !’ ‘रश्मनगा’ ‘नियुय’ निबध्य ‘देवानाम्’ एतत् स्वभूत ‘पाथः’ अन्नं हविलक्षणम् ‘उप वत्ति’ समीपं वहसि ‘विद्वान्’ जानानः । कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः,—यस्मात् ‘स्वदाति’ स्वादयति, स. ‘दिय’ त्वयोढानि एतानि ‘हवीषि’ । यानि ‘कृषवत्’ अकरोत्, एष यजमानः । वनस्यतिमेव-सुक्ता पुनर्वावापृथिव्यावाह,—हे ‘व्यावापृथिवी !’ ‘वा’ युवा-मपि ‘भवताम्’ भवगच्छताम्, एकं ‘इवम्’ आह्वानं ‘मे’ मम ॥

“सवीमनि (३१)”—इति, अनवगतम् । “प्रसवे”—इत्यव-
गमः । “देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च
दावने । यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे
चासि भूमनः ॥”—इति (ऋ० सं० ५, १, १५, २) । भर-
द्वाजस्वार्पम् । जगती । गवामयने चतुर्विंशं नाम द्वितीय-
महः, तत्रेयं तृतीयमवने वैश्वदेवग्रन्थे ग्रस्यते । ‘देवस्य’
‘सवितुः’ सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य वयं ‘सवीमनि’ ‘श्रेष्ठे’ प्रसवे
सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने, नित्यकालं ‘वयम्’ एव ‘स्याम’ । ‘वसुनश्च’
धनस्य च ‘दावने’ दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते, वयमेव लब्धम्: स्याम ।
हे सवितः ! ‘यः’ त्वं ‘विश्वस्य’ सर्वस्यास्य ‘द्विपदः’ मनुष्यादेः,
‘यः’ ‘चतुष्पदः’ गवादेः, ‘भूमनः’ भूमन्ः, ‘निवेशने’ च स्थितौ,
‘प्रसवे च’ सृष्टौ, प्रभुः ‘असि’ । तस्य तव एवङ्गुणविशिष्टस्य
प्रसवे च दाने च वयमेव अङ्गभूताः स्यामेति ॥ एवमत्र
‘सवितुः’—इत्यनेन सम्बन्धात् ‘सवीमनि’—इत्यस्य “प्रसवे”
—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥

“सप्रथाः (३२)”—इति, अनवगतम् । “सर्वतः पृथुः”—
इत्यवगमः । “त्वमग्ने सप्रथा अग्नि जुष्टो होता वरेण्यः ।
त्वया यज्ञं वितन्वते ॥”—इति (ऋ० सं० ४, १, ५, ४) ।
सुतभरस्येयमार्षम् । गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाका-
ग्निनयोः ग्रस्यते । हे अग्ने ! त्वमेव ‘सप्रथाः’ “सर्वतः पृथुः”
विस्तीर्णः । ‘जुष्टः’ च आसेवितो यजमानैः । ‘होता’ आह्वाता
देवानां भवसि । ‘वरेण्यः’ वरणीयः सर्वथापि । किं बहुना
‘त्वया’ एव हेतुभूतेनैते यजमानाः एतं ‘यज्ञं’ ‘वितन्वते’
विविधं तन्वते, विस्तारयन्ति । एवमत्र शब्दसारूप्यादयो-
प्रपत्तेश्च “सप्रथाः=सर्वतः पृथुः”—इत्युपपद्यते ॥

“विदधानि (३३)”—इति, अत्रवगतम् । “वेदनानि”—
इत्यवगम । “होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विद-
धानि प्रचोदयन् ॥”—इति (ऋ० सं० ३, १, २८, २) । विष्वा-
मित्तस्वार्पम् । गायत्री । आम्नेयी । प्रातरनुवाक्काश्विनयो
शस्यते । अग्नीषोमप्रणयने विनियुक्ता । ‘होता’ आहुता,
‘देवः’ अग्नि, ‘अमर्त्यः,’ अमरणधर्मा, ‘पुरस्तात्’ अथ यत्र
कर्मण, सोमस्य वा प्रक्षीयमानस्य ‘एति’ गच्छति, ‘मायया’
स्वया प्रज्ञया । एवाम् ऋत्विजाम् ‘विदधानि’ विद्धानि
नानि ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘चोदयन्’ अनुगृह्णत्वित्यर्थः ॥ एवमत्र
शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “विदधानि=वेदनानि”—इत्युप
पद्यते ॥ ३(७) ॥

आयन्त इव सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।
वसूनि जाते जनमान् ओजसा प्रति भागं न
दौधिम ॥ समाश्रिताः सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते अपि
वोपमार्थे स्यात् सूर्य्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति
सर्वाणोन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा
धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं
वयं भागमनुध्यायामौजसा बलेनौज ओजतेर्वो-
जतेर्वाशीराश्रयणाद्वाश्रयणाद्वाश्रयमितराशी-
राश्रास्तेः । इन्द्राय गावं आशिरुमित्त्वपि
निगमो भवति । सा मे सत्याशीर्देवेष्विति
च ॥ ४ ॥

“आयन्त. (३४)”—इति, अनवगतम् । “समाश्रिता.”—
इत्येवमर्थप्रतीतिः । “आयन्त इव०—० न दी० धिम.”—इति
(अ० सं० ६, ७, ३, ३) । वृद्धती । नृमधस्य आङ्गिरमस्येयमा-
र्थम् । अनशंरातिमितीयमनन्तरा चास्याः महाव्रते वृद्धतीस-
हस्रेः विनियोगः । ‘आयन्त इव सूर्यम्’ इवोऽनयक एतस्मिन्
प्रथमेश्ये । “समाश्रिताः” समस्तादाश्रिताः ‘सूर्यम्’ “उप-
तिष्ठन्ते” रश्मयः । किम् ? इति,—“विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत” ।
‘इत्’—इत्यनर्थक एव । ‘विश्वे’ विश्वानि “सर्वाणि” ‘इन्द्रस्य’
“धनानि” सूर्येस्य स्वभूतानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि
“विभक्ष्यमाणाः” विभक्तुमिच्छन्तः । अथ “वा” ‘इत्’—इत्य-
यम् “उपमाये स्यात्” नानर्थकः । आह,—कथम् ? इति,
उच्यते,—“सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्ते” यथा सूर्यमहन्यहनि
रश्मय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थानमिन्द्रमुदकेष्वरमुपतिष्ठन्ते ।
तस्य “इन्द्रस्य” स्वभूतानि “सर्वाणि धनानि” उदकानि तेन
प्रवृत्तानि, आकृतानि जनानां वा विभक्तुमिच्छमानाः । किञ्च
“वसूनि जाते जनमानु षो जस्रा” । यथेन्द्र आदित्यो वा
‘वसूनि’ धनानि ‘जाते’ “च” उत्पन्ने च ‘जनमानि’ “जनि-
यमाणे च” स्त्रेण ‘षोजसा’ ऐश्वर्यं “वलेन” “दिभक्षति” ।
तथैव यथाविभक्तः तेन, “त” ‘भागं’ भूतानि उपजीवन्ति,
तद्वैश्वर्यानुप्रवृत्त्यैव । यत एवमतः “वयम्” अपि “तम्”
एव ‘भागं’ ‘प्रति’ ‘न दीधिम.’) अत्र ‘न’—इत्यनर्थकः,
अनीर्वा स्थाने । “तं वय भागमनुधायाम.”—इति भाष्य-
कारो निराह ॥ एवमत्र ‘आयन्त इव सूर्यम्’—इति सूर्यम-
न्वन्त्वात् रश्मयोऽध्याहृता, रश्मिसम्बन्धाच्च ‘आयन्तः’—इत्येव
शब्दः, समाहावुपसर्गावध्याहृत्य “समाश्रिताः”—इत्येवमुप-
माये भवतीत्युपपद्यते ॥

“भोज.”—“भोजतेर्वा” वृद्धरथस्य (तु० अ० प०), “उक्तेर्वा” न्यग्भावार्यस्य (तु० प०) ॥

“आशीः (३५)”—इति, अनवगतमनेकार्यश्च । “आशिरम्”—इत्यर्थप्रतीतिः । या यजमानस्य व्रतधुक्, तामाशिरं दुहन्ति । एतस्मिन् पक्षे दध्यभिधेयम्, तेन हि सोम उपश्रियते, तस्मात्तदाशिरमित्युच्यते । अथ “वा” “आश्रयणात्” ईषद्वि तच्छ्रुतं भवति दधिभावात् ॥

“अथ” पुनः या “इयम्,—इतरा आशीः” ? इयम् “आशास्तेः” आङ्पूर्वस्य शास्तेः (अदा० प०) अभिलाषार्थस्य ॥

“इन्द्राय गाव आशिरं दुदुङ्गे वृद्धिणे मधु । यत् सोमपहुरे विदत् ॥”—इति (ऋ० स० ६, ५, ६, १) । प्रियमेधम आङ्गिरसस्येयमार्षम् । मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छमिनः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘इन्द्राय’ ‘वृद्धिणे’ अर्थाय ‘गाव’ ‘आशिर’ अपणार्थं पय, यज्ञे पुन, ‘दुदुङ्गे’ । ‘मधु’ मध्वास्वादम् । ‘यत्’ ‘सोम’ सर्वतः ‘उपहुरे’ उपगूहे ऊधप्रदेशे, दोष्या ‘अविदत्’ तत् स्तमेर्दुदुङ्गे ॥ एवमत्र गौसम्बन्धात् ‘आशीः’शब्देन “आशिरम्” उच्यत इत्युपपद्यते ॥

“अथेयमितराशीराशास्तेः”—इति यदुक्तम्, तत्रेदमुदाहरणम्,—“सा मे सत्यागीदेवान् गम्यात् । शृणन्तु ते समर्हयन्तु । जुष्टात् जुष्टतरा पष्यात् पष्यतरा । अहेडता मनसा नु गच्छ यज्ञो देवान् गच्छतु” ॥ प्रस्तारे प्रक्षिपमाणे यजमानो जपत्वेनम् । ‘सा’ ‘मे’ मम ‘आशीः’ ‘सत्या’ यथाप्रार्थिते च ‘देवान्’ ‘गम्यात्’ प्राप्नोतु । ‘शृणन्तु’ ‘ते’ देवाः । श्रुत्वा च ‘समर्हयन्तु’ ‘जुष्टात्’ अपि ‘जुष्टतरा’ प्रियादपि प्रियतरा, पष्यादपि ‘पष्यतरा’ मृतादपि मृततरा । किञ्च, ‘अहेडता

मनसा' अक्रोधवता मनसा प्रक्षितोऽस्माभिः हे यस्तर ! त्व-
मपि 'देवान्' 'गच्छ' । 'यन्नः' अपि 'देवान्' 'गच्छतु' ।
त्वमपि चान्य यज्ञम् । तदय याचामोऽसावपि देवान् गम्यात् ॥
एवमत्र आशीरेव 'आशी' शब्देनाभिधीयते, आशिषो हि
देवान् प्रति गमनमभीष्टमिति ॥ ४ ॥

यदा ते मर्त्तौ अनु भोगमानुजादिह
शसिष्ठ ओपधौरजीगः ॥ यदा ते मर्त्तौ भोग-
सन्वापदथ शसिष्ठतम ओपधौरगारौर्निगर्त्ति-
गिरतिकर्मा वा गृणातिकर्मा वा गृह्णार्तिकर्मा
वा । मूरा अमूर न वयञ्चिकित्वो महित्व-
मग्ने त्वमङ्ग वित्ते ॥ मूढा वयं स्योऽमूढस्व-
मसि न वयं विद्मो महत्त्वमग्ने त्वं तु वेत्य
शशमानः शशमानः । यो वां यज्ञैः शशमानो
हृ दाशतीत्यपि निगमो भवेति । देवो देवाच्या
कृपा । देवो देवान् प्रत्यक्तया क्षपा क्षप-
तेर्वा कल्पतेर्वा ॥ ५ (८) ॥

“यजीग (३६)”—इति, अनवगतम् । “अगारो”—
इत्यवगतम् । “अत्रा ते रूपसुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिप
आपदे गो । यदा—० रजीगः ॥”—इति (ऋ० स० २, १,
१२, २) । दीर्घतमस इयमार्षम् । अश्वमेधेऽप्रभृती विनि
युक्ता । 'अत्र' एतस्मिन् काले 'ते' तव हे आश । 'रूपम्' अहम्
'उत्तमम्' उत्कृष्टम् 'अपश्यम्' । 'जिगीषमाण' जेतुमिच्छमानम्
'पृथ' अत्र जेतव्ये निमित्तभूते 'आपदे गोः' उपरि भूम्याः

शरपथे वेद्यां वा । यज्ञेनापि ज्ञानमेवामुष्मिन् लोके जीयते,
तस्माद् वेद्यामित्थैवमुपपद्यते । किञ्च, 'यदा' यस्मिन् काञ्चि
'ति' तत्र 'मर्त्तः' मनुष्यः 'अनुभोगम्' 'आनट्' प्राप्नोति, वाङ्-
यन् वा, अथ परिश्रान्तस्त्वम् 'शोषधीः अगारौः' शोषधीर्ष-
ह्वासि गिरसि वा । अन्ये हि प्राणिनः परिश्रान्ताः चरितुं
न शक्नुवन्ति, त्वं तु सुतरामशोषधीर्भक्षयसीत्ये तदधिकं तत्र ॥
एवमत्र शोषध्यश्चसम्बन्धात् "जिगर्त्तिः, गिरतिकर्मा वा'
शृङ्गातिकर्मा वा"—इत्युपपद्यते ॥

"अमूरः (३९)"—इति, अनवगतम् । "अमूढः"—इत्य-
वगतम् । "अमूरः अमूरः न वृथ चिकित्वा महित्वमग्ने त्व-
मुद्दि विन्दे । शये' वृत्रियरति जिह्वयादत्रे'रिच्छते' युवतिं
विद्युपतिः सन् ॥"—इति (अ० स० ७, ५, ३२, ४) । चित-
स्याप्तस्वार्थम् । विष्टुप् । प्रातरनुवाकास्त्रिनयोः शस्यते ।
हे भगवन्नग्ने ! 'अमूरः' अमूढः 'मूढः' मूढः 'वयः' क्तः ।
भवतो माहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति मन्दबुद्धित्वात् 'न वयं
चिकित्वाः' न वयं भवतः प्रभावस्यान्तं विजानीमः । हे
'अग्ने' । 'त्वम्' एव आत्मनो महिमानं "महत्त्वम्" माहा-
भाग्यम् 'चित्ते' वेत्सि, कदावान्यो माहाभाग्यस्यान्तं वेत्तु-
मर्हतीत्यभिप्रायः । किञ्च, 'शये' शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तर-
वेद्याश्चो 'वृत्रि' वियेषात्मा, तत्र रूपाख्यः 'चरति' समिद्ध-
त्वात् सुहृर्मुह्यरति । स त्वमनेन रूपेणोत्तरवेद्यामवस्थितः
'जिह्वया' ज्वालया तानि तानि हवीषि 'पदन्' भक्षयन्
'रिच्छते' । 'युवतिं' तां तामाहुतिं पुनः पुनः आस्तादयसि ।
'विद्युपतिः' विच्छन्न सर्वश्च पतिः, मनुष्यपतिर्वा 'सन्' यस्मि-
न्नेव करोषि हितैवित्वात् यजमानानाम्, सोऽस्माकमिदं नाम
कुर्वित्वभिप्रायः ॥ एवमत्र 'मूढः'—इत्याप्रतिष्ठादारेण

अग्निः “अमूढः”—इत्यनेन स्तूयते इत्यस्य ‘अमूर’शब्दस्य
“अमूढः”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

“शशमानः ३८”—इति, अनवगतम् । “शंसमानः”—
इत्यवगतम् । “यो वां यज्ञैः शशमानो ह ददाति कविर्होता
यजति मन्त्रसाधनः । उपाहतं गच्छथी वीथी अश्वरमच्छा
गिरः सुमतिं गन्तमश्नयू ॥”—इति (ऋ० सं० २, २, २१, २) ।
दीर्घतमस आर्षम् । जगतीच्छन्दः । ‘य.’ यजमानः, युवां
हे मित्रावरुणौ ! ‘यज्ञैः’ निमित्तभूतैः ‘शशमानः’ “शंस-
मानः” स्तुवन् ‘ददाति’ ददाति हवींषि युवाभ्याम् । ‘कविः’
क्रान्तदर्शनः, ‘होता’ आह्वता ‘यजति’ । ‘मन्त्रसाधनः’
मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः । आह,—तस्य किम् ?
इति, उच्यते,—‘उपाहतं गच्छथ.’ प्रत्युपागच्छथः युवाम्,
‘वीथ.’ च ‘अश्वरम्’ अश्वश्रितानि हवींषि । वयमपि च
एवङ्गविशिष्टा एव । यतो वूमः,—‘सुमतिं’ शोभनप्रज्ञ
यजमानम् अनुलक्ष्य ‘अच्छा गिर.’ एता अश्वद्विरः आभिसु-
ख्येन ‘गन्तम्’ गन्तुमिच्छथी युवाम् । ‘अश्नयू’ अश्वान्
कामयमानावित्यर्थः ॥ एवमत्र ‘यज्ञैः शशमानः’—इति
यज्ञसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च “शशमानः = शंसमानः”—इत्ये-
वमुपपद्यते ॥

“देवो देवाद्या, कृपा(३८)”—इति, एते अनवगते । देवश-
ब्दोऽनयोरेव उपलक्षणार्थोऽत्र समाह्वानतः । देवः, देवाद्या,
कृपा,—इति त्रीणि एतानि पदानि । ‘देवाद्या’—इत्यस्य
“देवान् प्रत्यञ्चितया”—इत्यर्थप्रतीतिः । ‘कृपा’—इत्यस्यापि
“कम्पितया”—इत्येवमर्थप्रतीतिः । “अग्निं हीतुर मन्ये
दासन्तु वसुं मनुं महसो जातवेदम् पिप्रं न जातवेदमम् ।
य कृद्दथा स्वधुरी दृवो दृवाथा कृपा । इतस्य विभ्राष्टि-

मनुवष्टि शोचिषानुहानस्य सर्पिषः ॥”—इति (ऋ० सं० २; १, १२, १) । परुच्छेपस्यार्पम् । अतिच्छन्दाः अत्यष्टिः । अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अग्नि’ ‘होतारम्’ आहातारम् देवानाम् ‘मन्त्रे’ । ‘दास्वन्त’ दानवन्त दाष्ट-तमम्, ‘धसु’ वासयितार सर्वस्य जगतः । ‘सुतु’—‘सइस’ वत्स्य पुत्रम्, ‘जातवेदस’ जातप्रज्ञानम् । ‘विप्र’ न जातवेदसम् विप्रमिव जातप्रज्ञानम्, यथा हि कश्चित् कश्चिन्ननुथ समानपृष्ठोदरपाणिपाद विप्रासञ्जान यथावत् जानीयात्, एवमहमग्निं यथावज्जाने । ‘यः’ अग्नि, स्वध्वर, शोभनयज्ञ ‘देव’ । ‘कृष्या’ ‘कृपा’ कृपया सामर्थ्याश्वया कल्पितया, ‘देवाच्या’ देवान् प्रत्यक्षितया गत्या, ‘ष्टतस्य’ ‘विभ्राष्टि’ विभ्रंशम् ‘अनुवष्टि’ आहुतिप्रक्षेपम् । ‘शोचिषा’ ज्वालया अनुकामयते वाञ्छति । “वष्टि”—इति कान्तिकर्मसु पठितम् । ‘आनुहानस्य’ उपरि ह्ययमानस्य ‘सर्पिषः’ सर्पण-शोलस्य । यमग्निमहमेव जाने, यच्चैवङ्गणयुक्त, स इद नामाञ्जाक कतेत्वित्यभिप्रायः ॥ एवमत्र “देवाच्या, कृपा”—इत्येते शब्दौ देवान् प्रत्यक्षया कल्पितयेत्वेवमुपपद्यते, शब्दसारूप्यादयोपपत्तेश्च ॥ ५ (८) ॥

अथर्वं हि भूरिदावत्तरा वां विजामा-
तुस्त वा वा स्यात्तात् । अथा सोमस्य प्रयती
युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥
अथौषं हि बहुटाटतरौ वां विजामातुरसुस-
माप्तान्जामातुर्विजामातेति शम्भ्वाक्षिणावाः
वीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतो

जामाता जा अपत्यं तन्निर्मातोत वा वा स्यात्ता-
दपि च स्यात्तात् स्यात् आसन्नः संयोगेनेति
नैदानाः स्यात्ताजानावपतीति वा लाजा लाजतेः
स्यं शूर्पं स्यतेः शूर्पमशनपवनं शृणातेर्वाथ सो-
मस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जन-
यामि नय्यं नवतरमोमास इत्युपरिष्ठाद्
व्याख्यास्यामः ॥ ६ (६) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

“विजामातः (४०)”—इति, धनवगतम् । उपसर्गस्या-
परिसमाख्येण वृत्तिरवानवगमः । “असुसमात् इव यरोऽभि-
प्रेतः”—इति भाष्यकारो निराह्य विगतजामातभाव इव च,
यो ज्ञापामजामातभावः स विजामातेत्युच्यते, स हि दादि-
षात्पेषु प्रसिद्ध । “अयं हि—०जनयामि नय्यम् ॥”—इति
(ऋ० सं० १, ७, २८, २) । कुत्तुच्यार्थम् । त्रिष्टुप् । “अयं हि”
अहम् युवाम् । हे ‘इन्द्राग्नी !’ ‘भूरिदायत्तरा’ भूरिदातारो ।
कुतः ? ‘विजामातः’ “असुसमात्तात् जामातः” यो हि अस-
मात्ताजामातभावी भवति, स जामातगुणहीनत्वात् बहुदानेन
कन्या पितृनाराध्य तेभ्य प्रादान रोचयति । ततोऽपि बहु-
तरस्य धनस्य दातारावहमयोपं भवन्ती । “वृत्त वा वा
स्यात्तात्” । “वा”—इत्यनर्थकः । ‘स्यात्तात्’ अपि बहु-
दातारी युवामहमयोपं भवन्ती, स्यातोऽपि हि भगिनोऽपि-
विकीर्यया यद्वै ददाति । यत एवमहमयोपं भवन्ती,
एतस्यात् कारणात् ‘सोमस्य’ ‘प्रयती’ प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी

मनुष्येऽपि शोचिषाह्वानस्य मर्षिणः ।” — इति (ऋ० सं० २, १, १२, १) । परुच्छेपस्वार्थम् । अतिच्छन्दा अत्यष्टिः । अग्निवयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अग्नि’ ‘होतारम्’ आहोतारम् देवानाम् ‘मन्त्रे’ । ‘दासन्त’ दानवस्त दाव-
तमम्, ‘वसु’ वासयितार सर्वस्य जगत । ‘सूनु’ — ‘सदस’ बलस्य पुत्रम्, ‘जातवेदस’ जातप्रज्ञानम् । ‘विप्र’ न जात वेदसम् विप्रमिव जातप्रज्ञानम्, यथा हि कश्चित् कश्चित् नुथ समानपृष्ठोदरपाणिपाद विप्राभञ्जान यथावत् जानी-
यात्, एवमहमग्नि यथावज्जाने । ‘यः’ अग्नि, स्वधर’ शोभनयज्ञ ‘देव’ । ‘ऊर्हुया’ ‘रूपा’ रूपया सामर्थ्याख्यया कल्पितया, ‘देवाच्या’ देवान् प्रत्यक्षितया गत्या, ‘दृतस्य’ ‘विभ्राष्टि’ विभ्रंशम् ‘अनुषष्टि’ आहुतिप्रक्षेपम् । ‘शोचिषा’ ज्वालयया अनुकामयते वाञ्छति । “वष्टि” — इति कान्तिकर्मसु पठितम् । ‘शानुह्वानस्य’ उपरि ह्ययमानस्य ‘मर्षिणः’ सर्षण-
शोलस्य । यमग्निमहमेव जाने, यथैवद्गुणयुक्त, स इद नामास्त्राक कर्तित्वभिप्राय ॥ एवमत्र “देवाच्या, रूपा” — इत्येते शब्दौ देवान् प्रत्यक्षया कल्पितयैवैवमुपपद्यते, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥ ५ (८) ॥

अथैवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामा-
तुरुत वा वा स्यात् । अथा सोमस्य प्रयती
युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥
अथौषं हि बहुदावतरौ वां विजामातुरसुस-
माप्ताज्जामातुर्विजामातेति शश्वहाक्षिणाभाः
श्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतौ

जामाता जा अपत्यं तन्निर्मातोत वा वा स्थाला-
दपि च स्थालात् स्थाल आसन्नः संयोगेनेति
नैदानाः स्थालाजानावपतीति वा लाजा लाजतेः
स्यं श्रुपं स्यतेः श्रुपमशनप्रवनं श्रुणातेर्वाथ सो-
मस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नौ सोमं जन-
यामि नव्यं नवतरसोमास इत्युपरिष्ठाद्
व्याख्यास्यामः ॥ ६ (६) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

“विजामातुः (४०)” — इति, अनवगतम् । उपसर्गस्था-
परिसमाख्ये हतिरवानवगमः । “असुसमास इव वरीऽभि-
प्रोतः” — इति भाष्यकारो निराश्रय विगतजामातभाव इव च,
यो ज्ञाप्रसजामातभावः स विजामातेत्युच्यते, स हि दाधि-
यात्येषु प्रसिद्ध । “अथर्वं हि० — जनयामि नव्यम् ॥” — इति
(ऋ० सं० १, ७, २८, २) । कुत्सस्थापेम् । विष्टुप् । “अथीषम्”
अहम् युवाम् । हे ‘इन्द्राग्नौ !’ ‘भूरिदापत्तरा’ भूरिदातारो ।
कुतः ? ‘विजामातुः’ “असुसमासात् जामातुः” यो हि अस-
मासजामातभायो भवति, स जामातुगुणहीनत्वात् बहुदानेन
कन्या पितृनाराध्य तेषु आत्मानं रोचयति । ततोऽपि बहु-
तरस्य धनस्य दातारावहमयोपं भवन्ती । “उत्त वा वा
स्थालात्” । “धा” — इत्यनर्थकः । ‘स्थालात्’ अपि बहु-
दातारो युवामहमयोपं भवन्ती, स्थालोऽपि हि भगिनीप्रिय-
चिकीर्षया बहुष ददाति । यत, एवमहमयोपं भवन्ती,
एतस्मात् कारणात् ‘सोमस्य’ ‘प्रयती’ प्रदानेन, हे इन्द्राग्नौ

‘युवाभ्या’ ‘स्तोमं’ ‘जनयामि’ उच्चारयामि, ‘जन्व’ नवतर-
मन्येभ्यः स्तोमेभ्यः ॥ एवमत्र ‘विजामाह’ शब्देन “असुसमाप्तः-
जामाहभावः” उच्यते, तस्य बहुदाहत्वादित्युपपत्तिः ॥

“विजामाहति” “शम्भत्” प्रसिद्धमेतत् “दाक्षिणात्याः
क्रीतापतिमाचक्षते” तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीषाति कन्वा-
मात्मनो भाव्यार्थे । तस्मात् “असुसमाप्त इव” असौ “वरो-
ऽभिप्रेतः ॥ “जामाता” । “जा अपत्वम्, तन्निर्माता” जामाता,
स्त्रीत्वं हि मैथुनेन व्यवहारेणासौ निर्मिषोति, तेनासौ
दुहितुः पतिर्जामाता भवति । “स्थालः आसन्न. सयोगेनेति”
“नेदाना.” निदानविदो मन्यन्ते । अथ “वा” “स्यम्”—इति
“शूर्पम्” उच्यते, “स्थात्” तस्मादसौ गृह्यत्वा विवाहे “लाजा
नावपति” तस्मात् स्थाल उच्यते । “स्यं शूर्पम्” “स्यतेः
(दि० प०)” धातो. प्रक्षेपणार्थस्य, तेन हि तुषा. क्षिप्यन्ते ॥
“शूर्पम् अशनपवनम्” तेन अशन पूयते । “शृणातेः (क्या०
प०)” तद्धि अरमय भवति ।

“सोमास(४१)” — “इति” एतत् पदम् “उपरिष्ठाद्
व्याख्यास्वाम.” सप्तदशोऽध्याये “सोमासवर्षणीष्टत.” — इत्यत्र ॥
३ (८) ॥

इति निरुक्तहत्तो एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ३, २ ॥

—
द्वितीयः पादः ।

सोमानं चरुं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।
कक्षीवन्तं च सोशिषः ॥ सोमानां सोतारं
प्रकाशनवन्तं कुर्व ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव

य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिज
 उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि
 त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात् सोमानां
 सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्यते ॥
 १ (१०) ॥

“सोमानम् (४२)”—इति, अनवगतम् । “सोतारम्”—
 इत्यवगमः । “सोमानं स्वरण ०—० य औशिजः” । मेधा-
 तिथे. काण्वभ्यार्षम् । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता, “सोमानं
 स्वरणमिति ब्राह्मणस्यत्ययोपतिष्ठेत्”—इति द्युक्तम् । सोमा-
 नम् अनेकेषां “सोमानां” “सोतारम्” अभिषोतारम्, साम्,
 ‘स्वरण’ शब्दयितारम्, सुयशस्विनं ‘क्षुण्दि’ कुरु हे ‘ब्रह्मण-
 स्यते ।’ कथं च पुन “प्रकाशनवन्तं कुरु” ? इति,—“कक्षी-
 वन्तु य औशिजः” । लुप्तोपसर्गमेतत् । ‘य.’ ‘औशिजः’ कक्षी-
 वान्, तमिव । अथ करोतिसम्बन्धात् “प्रकाशनवन्तम्”—
 इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण । ‘कक्षीवान्’ “कक्ष्यावान्”
 कक्ष्याया तद्वान् । “अपि त्वय मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्”
 स हि कक्षे उत्पन्न, तदुत्पत्तिमयोगात् कक्षीवान् । ‘औशिजः’
 “उशिज पुत्रः” । “उशिग्व्” पुन. “वष्टेः” कान्त्यर्थस्य । एव-
 मत्र ‘सोमानम्’—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् “सोतारम् सोमा-
 नाम्”—इत्येष विपरिणाम लपपद्यते ॥

अपि चैवमन्यथा स्यात्,—योऽह सोमाना सोता, कक्षी-
 वान् औशिजः, तमेव ब्रह्मणविशिष्टं मा प्रकाशनवन्तं कुरु हे
 ब्रह्मणस्यते ! ॥ १ (१०) ॥

इन्द्रासोमा समुषशसमस्य ११ धं तपुर्दयस्तु

चरन्निवा इव । ब्रह्मद्विषे कथ्यादे घोर-
 चक्षसे द्वेषो घत्तमनवायं किमीदिने ॥
 इन्द्रासोमावषस्य शंसितारमघं हन्तेनिर्द्धसि-
 तोपसर्गं आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरच्छयो
 भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे
 ब्राह्मणद्वेषे क्रथ्यमदते घोरचक्षसे घोर-
 ख्यानाय क्रथ्यं विद्वत्ताज्जायत इति नैरुक्त्वा
 द्वेषो घत्तमनवायमनवयवं यदन्ये न व्यवेयुर-
 द्वेषस इति वा किमीदिने किमिदानीमिति
 चरते किमिदं किमिदमिति वा पिशुनाय
 चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति ॥ २ (११) ॥

“अनवायं (४३)” “किमीदिने (४४)”—इति, एते अनव-
 गते । ‘अनवायम्’—इत्यस्य “अनवयवम्”—इत्यवगमः ।
 ‘किमीदिने’—इत्यस्य “किमिदद्विमिदद्वारी पिशुनः” ॥
 “इन्द्रासोमा समघशंस०—अनवायं किमीदिने” —इति (ऋ०
 स० ५, ७, ५, २) । वसिष्ठस्यार्पम् । हे “इन्द्रासोमी !”
 संन्तापन्तं भवन्ती, ‘अघशंसं’ पापस्य “शंसितारम्” ‘अभ्यघं’
 पापमेव कर्तुमाभिमुख्येन नित्यकालमेव योऽवस्थितः, तं
 संन्तापयत्यम् । स च ‘तपुः’ युवाभ्यां संन्ताप्यमानः, “चर-
 र्निवा इव” चरतिव अग्निसंयुक्तः ‘ययस्तु’ अयं यात्वित्यर्थः ।
 किञ्च, ‘ब्रह्मद्विषे’ “ब्राह्मणद्वेषे” ‘क्रथ्यादे’ क्रथ्यमदते पृष्ठ-
 मासभक्षयित्वा, ‘घोरचक्षसे’ घोरदर्शनाय, ‘द्वेषः’ सर्वलोका-

द्वेष्यतां 'धत्तम्' युवाम् । 'अनवायम्' "अनवयवम्" सकन-
मित्यर्थः ॥ अथ "वा" "यदन्ये" 'अतद्गृहः' "अद्वेषः" अद्वे-
ष्टारः "न व्यवेयुः" व्यवेतुं विधीययितुं घटमाना अपि न
गच्छुः, तादृशं द्वेषो धत्तम् । 'किमीदिने' "पिशुनाय"—
इत्यर्थः । एवमत्र 'अनवायम्'— इत्यस्य "अनवयवम्" अवि-
योजनं वा—इत्यर्थपतीतिः, तथाभीष्टत्वात् ॥

किमिदौ च पिशुनः, स हि "किमिदानीम्" वर्त्तते
"इति" एवमन्वेषमाणः "चरते" अथ "वा" "किमिदं"
वर्त्तते "इति" एवमन्वेषमाणः "चरते" स हि तस्य
स्वभावः ॥ "वहः, वृश्चयो भवति" सदादिसृष्टितो भवति ।
"चरतेर्वा" "समुच्चरन्ति" हि "अस्मादापः" । "क्रव्य"
मांसम्, तद्धि "विक्रताज्जायते" ॥ "पिशुनः" "पिशतेः
(जु० प०)" धातोः, स हि स्वल्पमपि पापं "विपिंशति"
विमुञ्चतीत्यर्थः ॥ २ (११) ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि
राजेवाम्बां इभेन । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणा-
नोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ कुरुष्व पाजः
पाजः पालनात् प्रसितिमिव पृथ्वीं प्रसितिः प्रसथ-
नात्तन्तुर्वा जालं वा याहि राजेवामात्यवानस्य-
मनवान् स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन हस्ति-
नेति वा तृष्वानु प्रसित्या द्रूणानस्तृष्वीति
क्षिप्रं नाम तरतेर्वा त्वरतेर्वास्तासि विध्य
रक्षसस्तपिष्ठैस्तपतमैस्तृप्तमैः प्रपिष्ठतमैरिति

वा । यस्तु गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।
 अमीवाभ्यसनेन व्याख्यातो दुर्णामा क्रिमिर्भवति
 पापनामा कृमिः क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्ख-
 रणकर्मणः क्रामतेर्वा । अतिक्रामन्तो दुर्दि-
 तानि विश्वा । अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि
 सर्वाण्यप्या यदेनया विद्धोऽपवीयते । व्याधिर्वा
 भयं वा । अप्पे परेहीत्यपि निगमो भवत्यम-
 तिरमामयी मतिरात्ममयी । जुध्वा यस्याम-
 तिर्भा अद्विद्युतद्वित्यपि निगमो भवति । शुष्टीति
 क्षिप्रनामाशु अष्टीति ॥ ३ (१२) ॥

“अमवान्(४५)”—इति, अमवगतमनेकार्थश्च । “कृणुष्व
 पाज्” •—• इचसुम्भपिष्टैः ।”—इति (ऋ० स० ३, ४,
 २३, १) ।, वामदेवस्वार्थम् । अग्निचयने पुरुषव्याघारणे
 विनियुक्ता, “राक्षोघ्नेन व्याघारयेत्”—इति ह्युक्तम् ।
 हे भगवद्भग्नो ! ‘कृणुष्व’ “कुरुष्व” एतदात्तीय ‘पाज्’
 दलम्, ‘प्रसिति न’ “प्रसितिमिव” वागुरातन्तुमिव,
 जान्मिव वा । ‘पृथ्वी’ विस्तीर्णाम् । तत एवमतत् विस्तीर्णे
 कृत्वा ‘याहि’ त्व रक्षास्यभिसुख । कथं च पुनर्याहि ?
 राजा इव’ यथा राजा यायात् ‘अमवान्’ “अमाद्यवान्”
 रीतियुक्तो विजयाय, तथा त्व याहि । अथवा यथा “अभ्य-
 मनवान्” रोगभूत परेभ्यो भयदाता यायात्, तथा याहि ।
 अथवा यथा “स्ववान्” आत्मवित्तवान् सुभृतसैन्यो यायाद्
 विजयाय, तथा याहि । ‘इमेन’ “इराभृता” अश्वभृतेन

“गणेन” सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्, तथा याहि । अथ वा ‘इमेन’ “गतभयेन” शूरेण “हस्तिना” यथा यायात् तथा याहि । किञ्च, “तुष्वीमन् प्रसितिं द्रुणानः” । त्विप्रमनु प्रष्टतया गत्या, मन्ततया गत्या । ‘शृणानः’ रक्षांसि हिमन् याहि । कस्मात्पुनरेवमुच्यते ? इतः,—यस्मात् ‘अस्ता अमि’ “असिता” क्षिप्रं त्वं रक्षांसि प्रति दीप्तायाः अर्चिषः । स त्वमेवमागत्य ‘विध्य’ एतान् “रक्षसः” अस्त्रच्छत्रून् ‘सपिष्टैः’ “तप्ततमेः” अर्चिभिः ॥ एवमत्र राजोपमानसम्बन्धात् “अमवान्—अमात्यवान्”—इत्येवमाद्युपपद्यते ॥

‘पाजः’—इति वननाम, “पालनात्” तेन हि पाल्यते । ‘प्रमितिः’—“प्रसहनात्” “तन्तुर्वा जालं वा” उभाभ्यामपि ताभ्यामभिभूयन्ते सृगाद्य मख्याद्य ॥

“अमीवा (४६)”—इति, अनधगतम् । “अभ्यमनेन” “अभ्यमनवान्”—इति यदुक्तमाधख्ये मन्त्रे, अनेनैव तत् “व्याख्यातम्” । “यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये” । अग्निष्ट ब्रह्मणा सृष्टं निष्कृष्यादमनीनगत् ॥”—इति (ऋ० सु० ८, ८, २१, २) । रक्षोहा नाम ब्राह्मण, तस्येयमार्षम् । पुत्रकामस्य पडाहुतो नाम स्थालीपाक, तत्रैयं विनियुक्ता । ‘यः’ ‘ते’ तव हे स्त्रि ! ‘गर्भम्’ ‘अमीवा’ रोगभूतः, ‘दुर्णामा’ “पापनामा किमि.” पापप्रदेशे नतः परिषतः उत्पन्नः, ‘योनिम्’ ‘आ’ गत्य ‘शये’ शैते गर्भद्विसिता । ‘तम् अग्निः’ ब्रह्मणा सृष्टं ‘निर् अनीनगत्’ नाशयतु । ‘कष्यादं’ मांस-भक्षयितारम् ॥ एवमत्र ‘अमीवा’—इत्यस्य “किमि.” अभि-धेयः, किम्युपहृते हि योनो गर्भा न सश्रवतीत्युपपत्तिः ॥

“दुरितम् (४७)”—इति, अनधगतम् । “दुर्गतिगमनम्”—इति अर्थप्रतीतिः । “वैश्वदेवीं सृष्टतामारभध्वं रुडा भयन्ती

यञ्चियास पावका । अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शतं हिमा. सर्ववीरा मदेम” । ‘वैश्वदेवी’ वाच ‘सृष्टतां’ सत्त्वाम् ‘आरभध्वम्’ उपक्रमध्वम् वक्तुम् । तथैव लक्षणया वाचा ‘शुद्धा’ इह अनभिग्रस्त पूताद्यपरलोके भवथ । ‘यञ्चियास’ यञ्चिया यज्ञसम्पादिन । किञ्च, ‘अतिक्रामन्त’ अतिक्रम-माणा वयम् । तस्या वाचो माहाभागेन । ‘दुरितानि’ दुर्गतिप्रायकाणि कर्माणि, ‘विश्वा’ विश्वानि । ‘शतं हिमा’ शतं हेमन्ताना ‘सर्ववीरा’ अनवखण्डितपुत्रपौत्रा ‘मदेम’ हृद्येमेत्यर्थः । एवमत्रातिक्रमणसम्बन्धात् “दुरितम्=दुष्कृतम्”—इत्युपपद्यते, तस्य हि अतिक्रमणमभीष्टमिति ॥

“अपा (४८)—इति, अनवगतम् । ‘अपव्ययति’—इत्यवगम । रोगजातिर्वा अभिधेया भयजातिर्वा, तथा हि “विद्वः अपवीयत” अपवेक्ष्यते प्राणैः । “अमीषा चित्तम् (ऋ० सं० ८, ५ २३, ६)”—इति उपरिष्ठाच्छेषः ।

“अमति (४९)—इति, अनवगतम् । “अमामयी मति” अमति । एवमपि न प्रतीयत इत्याह,—“आत्मभयी” यस्य मति असावमतिरित्युच्यते । कथासौ ? आदित्य, तस्य

१ २७ २१ २३। २३क २८

हि आत्मप्रकाशमयो मतिः । “अभि त्व देव सवितारमोक्षो

२१ २३। २ २। २ २ २ २ २ २ २ २

कविक्रतुमर्चामि सत्वभव रत्नधामभि प्रिय मतिम् ।

२२७ २२ ३। २८ ३। २ २ १। २

ऊर्ध्वं यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत

२१ २ २। २

सुकृतु कृपा स्व ॥”—इति (सा० ह० आ० ५, २, ३, ८) ।

नकुलस्वार्थम् । अतिच्छन्दा, अष्टि । प्रवर्ष्ये प्रसवते, सोम-

मभ्यानि चाध्वर्यवे विनियुक्ता । 'अभि अर्चामि' 'त्य' तम् अइम्,
 'देवं' सवितारम् । 'ओष्योः' द्यावापृथिव्योः यान्यन्तरा भूतानि
 वर्त्तन्ते, तैभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात् । 'कविक्रतु' क्रान्तप्रधानम्,
 'सत्यमव' सत्याभ्यनुन्नम्, 'रत्नधा' रमणीयानां धनानां दाता-
 रम्, 'अभि मतिम्' अभिमन्तारं सर्वाधानाम्, ईश्वरत्वात्,
 'प्रियं' च सर्वभूतानाम् । 'ऊर्हो' 'यस्य' सवितुः 'अमतिः'
 आत्मप्रकाशमयी मतिः । आह,—कृतमा पुनरसावूर्हो ?
 इति,—'भाः' या 'अदिद्युतत्' अद्योतयत् । तम् अभ्यर्चामि ।
 किञ्च, 'मवीमनि' प्रमवे यस्य सर्वमिदं प्रवर्त्तते, 'हिरण्य-
 पाणि.' रश्मिपाणि., सर्वमिदं जगत् 'अमिमीत' निर्मितवान् ।
 'सुकृतुः' सुकर्मा । 'कृपा' स्वया सामर्थ्यकल्पनया । 'स्व.'
 आदित्य', सु अरण इत्यर्थः ॥ एवमत्र 'अमति'शब्देन आत्म-
 प्रकाशगत आदित्यस्य विज्ञानमुच्यते, स हि प्रकाशसतत्व एव
 नान्यत् प्रकाशात्तरमपेक्षत इत्युपपत्तिः ॥

“श्रुष्टी(५०)”—इति, अथनवगतम्, “पुरन्धि.(५१)”—इति
 च । श्रुष्टीत्वस्य 'अशनम्'—इत्यवगमः, पुरन्धिरित्यस्यापि
 पुरा धी.—इत्यवगमः ॥ ३ (१२) ॥

तां अर्ध्वर उशतो यज्यन्ते श्रुष्टी भग-
 न्नासत्या पुरन्धिस् । तानध्वरे यज्ञ उशतः
 कामयमानान् यजाग्ने श्रुष्टी भगन्नासत्यौ
 चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य
 प्रणेतारावित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभूवतु-
 रिति वा पुरन्धिर्वहुधीस्तत्कः पुरन्धिर्भगः पुर-
 स्तान्तस्यान्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्यपरं स बहु-

कर्मतमः पुरां च दारयित्वा तमो वरुण इत्यपरं
तं प्रज्ञया स्तौति । इमामू नु क्ववित्मस्य
मायामित्यपि निगमो भवति । रुशदिति वरुण-
नाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः ॥ सभिदस्य रुश-
ददशिं पाञ्च इत्यपि निगमो भवति ॥ ४ (१३) ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्य विश्वे अभिसन्ति
देवाः । तां अध्वरं—० पुरन्धिम् ॥—इति (ऋ० सं० ५
४, ६, ४) । वसिष्ठस्यार्पम् । वैश्वदेवी । त्रिष्टुप् । 'ते' वे
'विश्वे देवाः' 'यज्ञेषु' 'यज्ञियासः' यज्ञमम्यादिन, 'ऊमाः'
अवितारो रक्षितारः, अवनीया वा तर्पणीया, 'सधस्य'
वैश्वदेवं समानं स्थानम् 'अभि सन्ति' अभितिष्ठन्ते ।
किं तेषाम् ? इति,—'तान्' विश्वान् देवान् इ "अग्ने !"
एतस्मिन् 'अध्वरे' 'यज्ञे' 'उगतः' स्वमग्न, "कामयमानान्"
'शुष्टी' "क्षिप्रम्" अविलम्बमानः 'यत्ति' "यज्ञ" "नासत्वाः"
"नासत्वी चाश्विनौ" यज्ञ, 'पुरन्धिम्' च यज्ञ ॥ एवमत्र
यागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रस्येष्टत्वात् "शुष्टि-इति क्षिप्रनाम"—
इत्युपपद्यते । अन्वत्र हि वक्ष्यति "शुष्टीवरी,—सुखवरीः"
इति, तस्मादेतदनेकार्थमपि भवति ।

"सत्वी एव नासत्वी—इति" "शीर्णवाभः" आचार्यो
मन्यते । तौ हि सत्यमेव ब्रूत, न कदाचिदप्यसत्यम् । तस्मा-
द्यामत्वावित्युच्यते । हि. प्रतिषेधः प्रकृतिमापादयति ।
अथवा "मत्यस्य" उदकस्य, यज्ञस्य वा "नेतारी" नासत्वी,
तथाहि "भाषायज्ञः" आचार्यो मन्यते । अथ "वा"
ऐतिहासिकपक्षेण "नासिकाप्रभवो बभूवतुरिति" ।

“पुरन्धिः” । पुरन्धिःशब्दोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते इति, विचार्यते ।—“तत्कः पुरन्धिः ?”—इति । “भग.” अत्र “पुरस्तात्”—“शुष्टी भगम्”—इति, “तस्य” अयम् “अन्वादेशः”—“इत्येकम्” आचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्येते द्विवचनवाच्यत्वात् तयोः,—एकवचनान्तत्वात् ‘पुरन्धि’शब्दस्य च । “इन्द्रः” उक्तः स्यात् पुरन्धिःशब्देन,—“इत्यपरं” मतम् । किङ्कारणम् ? “सः” हि इन्द्रः “बहुकर्मतमः” अन्येभ्यो देवेभ्यः । “धीः”—इति कर्मनामसु पठितम्, तद्यस्य पुरु बहु स पुरन्धिः, स चेन्द्रः । तस्मात् पुरन्धिः इन्द्रः—इत्युपपद्यते । अथवा अन्येन पुरन्धित्वमिन्द्रस्य स्यात्,—“पुरां च दारयित्तमः” मेघपुरी द्यासावैव दारयति । “वरुणः” पुरन्धिःशब्देनोच्यते,—“इत्यपरम्” मतम् । किङ्कारणम् ? “तं” हि अन्यत्रापि मन्त्रदृक् “प्रज्ञया” बुद्ध्या “स्तीति” । तद्यथा,—“इमाम् नु कवितमस्य मायां मूर्ध्नि देवस्य न किरा दधर्षं । एकं यदुद्रा न पृणन्त्येनी रसिञ्चती-रवनयः समुद्रम् ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ४, ३१, १) । अत्रे-राधम् । वारुणी । त्रिष्टुप् । ‘इमा’ ‘मायां’ प्रज्ञां ‘कवितमस्य’ मेधावितमस्य द्योतमानस्य ‘मूर्ध्नि’ महतीं मायां ‘न किरा दधर्षं’ न कश्चिदप्याधर्षयितुं शक्नोति । कतमां मायाम् ? इति,—‘एकम्’ एतं सन्तं वरुणम् आदित्यम्, ‘यत्’ एता ‘उद्रा’ उदकेन रश्मिना नद्यः ‘एनी.’ गमनशैलाः सततमुदकमादाय आदित्यमण्डलं गच्छति । एवं नामाहर्निशमेता गच्छन्त्यः ‘अवनयः’ नद्य इव ‘समुद्रं’ सिञ्चन्त्यः ‘न पृणन्ति’ न प्रीणयन्ति बुद्ध्या । तेषां रश्मिनाञ्च मायाम् एवलक्षणां भगवतो वरुणस्य ‘आधर्षयितुम्’ अभिभवितुं विज्ञातुं न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम् । कथमप्ययं न सम्पूर्यत इति ॥

एवमत्र वरुणः प्रज्ञया स्तूयते, धीरिति च प्रज्ञानाम, सा यत्र
 पूर्वा बह्वी, स पुरन्धिः । वरुणश्च प्रज्ञया स्तूयते, तस्मान्
 “वरुणः = पुरन्धिः” — इत्युपपद्यते ॥

“रुग्त् (५२)” — इति, अनवगतम् । “रोचतेर्ज्वलति-
 कर्मणः” — इति निर्वचनम् । “रोचनम्” — इत्यवयवम् ।
 “अवोधि होता यजयाय देवानूर्ध्वं अग्निः सुमनाः प्रातर-
 श्नात् । समिदस्य रुग्ददग्निं पाजो महान् देवस्तमसो निर-
 मोचि ॥” — इति (ऋ० सं० १, ८, १२, २) । गविष्ठिरवुधयो-
 रार्षम् । आग्नेयो । त्रिष्टुप् । अग्निचयने दृष्टकोपधाने
 विनियुक्ता । ‘अवोधि होता’ बुध्यते होता ‘अग्निः’ ‘यजयाय’
 यजमानाय, यष्टव्यतया ‘देवान्’ । ‘ऊर्ध्वः’ ज्वलनक्रियायो-
 गात् । ‘प्रातः प्रस्थात्’ अग्निहोत्रिणां गृहेषु योऽवतिष्ठते,
 ‘सुमनाः’ च गोभनमनाः । ‘समिदस्य’ च यथ्य ‘रुग्त्’
 रोचिष्णुवर्णः ‘अदग्निं’ दृश्यते । ‘पाज.’ च बलं यस्य ‘अप्रमि-
 तम्’ यथ प्रभाषतः ‘महान्’ । ‘तमसः’ च सर्वमिदं ‘निर-
 मोचि’ निर्मोचयति, बुध्यते देवान् यष्टव्यतया ॥ एवमन्यधि-
 कारादत्र गष्टमारुप्यात् “रुग्त्” — “इति” एतत् “वर्ष-
 नाम” — इत्युपपद्यते ॥ ४ (१३) ॥

अस्ति हि वः सजात्ये रिशादसो देवासो
 अस्त्याप्यम् । अस्ति हि वः समानजातिता
 रेयवदारिणो देवा अस्त्याप्यमाप्यमाप्रोतेः
 सुदचः कल्याणदानः । त्वष्टा सुदचो विद-
 धातु राय इत्यपि निगमो भवति । सुविद-
 चः कल्याणविद्यः । आग्ने वाहि सुविदने-

भिरर्वाङ्ङित्यपि निगमो भवत्यानुषगिति नामा-
नुपूर्वस्थानुषक्तं भवति । स्तृणन्ति बर्हिरानु-
षगित्यपि निगमो भवति । तुर्वणिस्तूर्णवनिः ।
स तुर्वणिर्महा अरेणुपौंसु इत्यपि निगमो
भवति । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वन-
यन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो
भवति ॥ ५ (१४) ॥

“रिशादमः (५३)”—इति, अनवगतम् । “रिगयदा-
मिनः”—इत्यवगमः । “अस्ति हि धः ०—०अस्त्याप्यम् ।
प्रणुः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मञ्जु मुन्नाय नव्यसे ॥”—इति
(ऋ० सं० ६, २, ३२, ५) । मनोर्ध्वस्वनस्येयमार्षम् । सतो
वृहती । धैश्वदेवे सूक्ते । हे ‘रिशादमः’ “रिगयदामिनः” ।
‘दिशामः’ देवाः । यो हि रिगयति हिंसावान् भवति, तस्यै
त आयुधान्यम्यन्ति । “रिगयदारिणः”—इति केचिदधीयते
निर्वचनम्, तेषां रिगयन्तं हिंसन्तं दारयन्तीत्यर्थः । ‘अस्ति’
‘स’ युष्माकं ‘सजात्य’ “समानजातिता” देवत्वम्, ‘अस्ति’ च
युष्माकम् ‘आप्यम्’ आतप्यं मनुष्यै, ईश्वरा यूयमित्यभिप्रायः ।
यत एवमती नवीमि,—‘प्रवोचत’ यूयम् अग्रम्यमनुजानोत ।
‘सुविताय’ सुगताय, ‘सुभोगाय’ म्यानाय, ‘मुन्नाय’ सुस्पाय च
पूर्वस्मै स्वभूताय, ‘नव्यसे’ नवतराय । कथं च पुनः प्रवोचत ?
इति,—‘मञ्जु’ त्विप्रमित्यर्थः । एवमत्र गच्छमाख्याटयोपप-
त्तेय “रिशादमः = रिगयदामिनः, रिगयदारिणो वा”—इत्यु-
पपद्यते ॥

“सुदत्रः (५४)”—इति, अनवगतम् । ‘सुदान.’—इत्यव-
गमः । “ता नो^१ रासनातिषाची वसुन्धा रोदसी वरुणानी
शृणोत । वरुणीभिः सुशरणो नो^१ अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि-
दधातु रायः ॥”—इति (ऋ० सं० ५, २, २७, २) । वसिष्ठ-
भ्यार्षम् । दगरावस्य चतुर्थेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे
द्विपदा एतां शस्यन्ते । ‘ताः’ देव्यः, ‘न.’ अस्माभ्यं ‘रामन्’
‘वसुनि’ ददत्वित्यर्थः । किंलक्षणाः देव्यः ? ‘रातिषाच.’
इविर्दानं याः सचन्ते सेवन्ते । किञ्च, आभिमुख्येन स्थित्वा
‘रोदसी’ रुद्रस्य पत्नी ‘शृणोत’ ‘वरुणानी’ च । किञ्च, ‘वरु-
णीभिः’ धरयितव्याभिः सञ्चितः ‘सुशरण.’ स्वाश्रयणः ‘नः’
अस्माकम् ‘अस्तु’ । ‘त्वष्टा’ ‘सुदत्र.’ “कल्याणदान.” ‘विद-
धातु’ च अस्माकम् ‘रायः’ धनमित्यर्थः ॥ एवमत्र ‘रायः’-
सम्यन्धात् “सुदत्रः=कल्याणदान.”—इत्युपपद्यते ॥

“सुविदत्रः (५५)”—इति, अनवगतम् । ‘सुविद्यः’—इत्य-
वगमः । “कल्याणविद्य.”—इत्यभिधेयवचनम् । “ये तां-
तुदे^१ व्वा जेहमाना होवाविदः स्तोमतष्टासो अर्केः । आग्ने^१
याहि सुविदत्रे भिरवाड् मत्स्यैः कव्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः ॥”—
इति (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४) । गदस्य यामायनस्यार्षम् ।
विष्टुप् । पैवो । पिष्यन्ने स्निष्टकृद्याञ्जीपा । ‘ये’ ‘तादृषु.’
स्तीर्णवन्तः, ‘देवता’ देवान् प्रति ‘जेहमानाः’ गच्छन्तः,
‘होवाविदः’ स्तुतिविदः, ‘स्तोमतष्टास’ स्तोमकर्तारः ‘अर्केः’
मन्त्रैः स्तोमकर्तारः । य एषंलक्षणाः पितरः, तैः साकम् ‘आ
याहि’ । हे ‘आग्ने !’ ‘सुविदत्रेभिः’ “कल्याणविद्यैः” ‘अर्वाक्’
अस्मानाभिमुख्येन, तैश्च साकम् । एवङ्गुणयुक्तैः ‘पितृभिः’
आगत्य ‘मत्स्यैः’ एतैः यथावत्सकृतैः ‘कव्यैः’ पितृदेवतैः
‘घर्मसद्भिः’ यज्ञसादिभिः इविर्भिस्तृप्तिमुपयाहि । अथवा सत्त्वं

वादिभिः पिह्यभिः कव्यवाहैः साकमायाहोति । एव पिह्य-
विशेषणत्वेनैव योज्यमेतदपि पदद्वयम् ॥ एवमत्र शब्दमारु-
ह्यात् 'सुविदत्'शब्दः "कल्याणविद्य"वाचीत्युपपद्यते ॥

"आनुपक् (५६)"—इति, अनवगतम् । "अनुपक्तम्"—
इत्यवगतम् । "नामानुपूर्वस्य"—इत्यर्थवचनम् । "आ ह्य ये
अग्निमिभ्यते स्तृणन्ति बर्हिःरानुपक् । येषामिन्द्रो युवा
सखा ॥"—इति (ऋ० सं० ६, ३, ४२, १) । त्रिशोकस्यार्पम् ।
बृहतीसहस्रे षड्वागीतिषु विनियुक्ता । 'ये' एव नित्यमग्निम्
'आ' आभिसुख्येनावस्थिताः 'इन्धते' यज्जानः, य एव
यज्ञेषु 'बर्हिः' 'आनुपक्' "अनुपक्तं" 'स्तृणन्ति' तेषामेव
'इन्द्रः' 'युवा' नित्यं 'सखा' समानस्थानो याज्ञे कर्मणि
भवति, नेतरेषामयज्वनाम् । बर्हिःसम्बन्धात् 'आनुपक्'—
इति "नाम" एतत् "आनुपूर्वस्य नाम"—इत्युपपद्यते ॥

"तूर्वणिः (५७)"—इति, अनवगतम् । "तूर्णवनिः"—
इत्यर्थवचनम् । तूर्णं हि यः मन्त्रजते, स तूर्णवनिता सन्
तूर्णवनिरित्युक्तः । "स तूर्वणिर्महा अरेणुपौस्ये गिरिर्भृष्टिनं
भाजते तुजा शवः । येन शुष्यं मायिनमायसो मदे दुभ
आभूयु रामयुत्रि दामनि ॥"—इति (ऋ० सं० १, ४, २१,
३) । इन्द्रस्य सव्यत्वमापन्नस्येयमार्पम् । जगती । ऐन्द्री ।
वैपुषतेऽहनि निष्कोवत्ये गस्त्रे शस्यते । स इन्द्रः 'तूर्वणिः'
तूर्णवनिता, इन्द्रो हि स्त्रीतार तूर्णं मन्त्रजते । 'महान्' प्रभा-
वतः । 'अरेणुपौस्ये' अन्तरिक्षे हि यत् बलं भवति, तत्र न
रिणवः भन्ति, तस्मादरेणुपौस्यमित्युच्यते । "पौस्यम्"—इति
बलनामसु पठितम्, तस्मात् 'अरेणुपौस्ये' बले अन्तरिक्षे,
सप्राप्ते वा । 'गिरिः भृष्टिः' गिरित्यङ्गमिव उच्छ्रितः भाजते ।
'तुजा' वज्रेण प्रगृहीतेन 'शवः' शयिष्ठो वनिष्ठ इन्द्रः ।

‘येन’ वक्ष्ये ‘शृणु’ शोपयितारम्, ‘असुरं’ मेघम्, ‘मायिनं’
प्रज्ञावन्तम् ‘आयसः’ देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य ‘मदे’
प्राप्ते ‘दुध्नः’ दुर्धरः शत्रूणां ‘आभूषुः’ उपर्युपरि आत्मनो
भवतुमिच्छन् ‘रामयन्नि दामनि’ दास्त्रोव न्यरमयत्, सुभ्रा-
दित्यर्थः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादयोपपत्तेश्च “तुर्वणि.—
तूर्णवनि.”—इत्युपपद्यते ॥

“गिर्वणसे (५८)”—इति, अनवगतम् । ‘गिर्वणनीयः’—
इत्यवगमः । “गोभिः” स्तुतिभिः “एनं वनयन्ति”—इति अर्थ-
वचनम् । “आमासु’ पक्षमैर्य आ सूर्ये’ रोहयो द्विवि । वृमं
न सामन्तपता सुवृक्लिभिर्जुष्ट गिर्वणसे बृहत् ॥”—इति (अ०
मं० ६, ६, १२, ७) । नृमिधस. प्रियमिधसो वा इयमार्षम् ।
बृहती । ऐन्द्रे सूक्ते । ‘आमासु’ अपकासु गोषु चीरे ‘पक्षम्’
‘ऐरय.’ त्वम् इन्द्र ! । तस्मादामा सती पक्षं दुष्के इति च
विज्ञायते । तदिदमामायां सत्यां गवि शृतं पय इति । किञ्च,
“मा सूर्ये’ रोहयो द्विवि” ‘आ रोहयः’ ‘सूर्ये’ ‘दिवि’
द्युलीके इत्यर्थः । एवमिन्द्रसुक्ता स्तोतृनाञ्च,—अस्मै इन्द्राय
एवङ्गुणविशिष्टाय ‘घर्म न’ घर्ममिव सुततं सुष्ठु सुगुणं
‘सामन्’ साम ‘तपत’ स्थानकरणानुप्रदानवदुष्कारयतेत्यर्थः ।
‘सुवृक्लिभिः’ शोभनाभिः स्तुतिभिः ‘जुष्ट’ प्रिय ‘गिर्वणसे’
इन्द्राय स्तुतिसम्भक्ते । कतमत् पुनस्तस्मात् ? इति,—‘बृहत्’
तवि प्रियमिन्द्रस्य । एवमत्र “गिर्वणाः=देवः” उच्यते,
शब्दसारूप्यादित्युपपद्यते ॥ ५ (१४) ॥

असूक्तं सूक्तं रजसि निष्कृते ये भूतानि
समकृण्वन्निमानि ॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते
वात्समीरिता माध्यमका देवगणास्ते रसेव

ष्टयिर्वी तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति त आय-
जन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् । अग्न्यक् सा त
इन्द्र ऋषिः । अमांक्तेति वाभ्यक्तेति वा यादृ-
श्मिन् धायि तमपस्यया विदत् । यादृशेऽधायि
तमपस्ययाविदत् । उ॒स्रः पि॒तेव॑ जा॒रु॒धायि॑
य॒ज्ञैः । उ॒स्र इ॒व गो॒पिता॒र्जायि॑ य॒ज्ञैः
॥ ६ (१५) ॥

“असूर्ते सूर्ते (५८)”—इति, एते अनवगते । “असुसमी-
रिताः” “सुसमीरिते”—इत्यवगमः । “त आयजन्तु द्रविणुं
समंश्चा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूमना । असूर्ते सूर्ते
०—० द्विमानि ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ३, १७, ४) । विश्व-
कर्मणो भीवनस्येयमार्षम् । वैश्वकर्मणीभ्यां जुहोतीति ह्युक्त-
मग्निप्रणयने, तत्र विनियोगः । ‘असूर्ताः’ असुः प्राणः,
प्राणश्च वायुः, “योऽयं वायुः पवत एष प्राणः”—इति ह्युक्तम्,
तेन समन्तात् ईरिता, “असुसमीरिता.” वातसमीरिताः
इत्यर्थः । के पुनस्ते ? “भाध्यमका देवगणाः” मेघाः, इतरे
च मरुदादयः । ते वातेन समीर्ष्यन्ते, वात एव हि तान्
चहति । क्व पुनरैतेऽवस्थिताः समीरिताः ? इति,—‘सूर्ते’
“सुसमीरिते” विक्षिप्ते विस्तोर्ये इत्यर्थः । ‘रजसि’ अन्तरि-
क्षलोके ‘निप्रत्ते’ निप्रक्षे इत्यर्थः । समीरिताः किं कुर्वन्ति ?
इति,—‘ये भूतानि समरुणन्’ समस्तानि कृतवन्तः ‘इमानि’ ।
तेषां किम् ? इति,—‘त आयजन्ते’ इति । “अतिक्रान्तं
प्रतिवचनम्” प्रतिनिर्देशः प्रतिवचनमुच्यते, स एव पूर्वकाले
प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः पश्चात्प्रयोगार्हश्च तच्छब्दः

पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण,—तदेतत् भाष्यकारेण प्रदर्शित-
मस्मिन् मन्त्रे “त आयजन्त इति अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्”—
इति । त आयजन्तेत्यस्य पाठस्य समासेनैतद्भाष्यकारेण
निर्वचनमुक्तम् । “ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूताति च
कुर्वन्ति” ते मेघाः, रसेन उदकेन, पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि
सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थिति च एषां कुर्वन्ति । ‘आयजन्त’
‘द्रविणम्’ उदकम्, आभिमुख्येन ददति सर्वमुदकम् ‘ममस्मै’
सर्वस्मिन् भूतजाते । एव भूतान्युदकेन कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति
च । अधुना दृष्टान्तमाह,—‘ऋषयः पूर्वं’ विश्वसृजः, ‘जरि-
तारः न’ ‘भूमना’ भूम्ना कर्मणा वार्षमहस्रिकेण सव्रेण, तैर्हि
सर्वो भूतग्रामः पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतय । एवमत्र शब्दसार-
व्याख्यापपने च ‘असूर्ते’-‘सूर्ते’—इत्येतयोः “असुसमोरिता.”-
“सुसमोरिते”—इत्येते शब्दसमाधी उपपद्येते ।

“अम्यक्(६०)”—इति, अनवगतम् ! “अमाक्ता इति
वा, अभ्यक्ता इति वा” शब्दसमाधी । ‘ऋष्टिः’ अभिधेया,
ता हि मग्रामे शत्रयो मन्यन्ते,—मामेषा प्रत्यक्षिता क्षिप्ता
मामेषा प्रत्यक्षितेति । अथवा “अभ्यक्तेति वा” अभिगतैव
नित्यकालं शत्रून् प्रति भवतीति अभ्यगित्युच्यते । “अम्यक् सा
ते इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्व’ मरुतो’ जुनन्ति । अग्निश्चिद्धि
आतसे शुश्रूक्षानापौ न दीपं दर्धति पर्यासि ॥”—इति (ऋ० स०
२, ४, ८, ३) । अगस्त्रस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । हृन्दोमेषु द्वितीये-
ऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते । ‘अम्यक् सा ते’ यदैवलक्षणा
रेषणा शक्तिः आभिमुख्येन भवमक्षिता त्वया क्षिप्ता भव-
त्यात्मनस्तव या स्वभूता, अथ तदा मरुतोऽपि तदनुवृत्त्यैव
हे इन्द्र ! ‘अस्मै’ अस्मदर्थे ‘सनेमि’ चिरन्तनम् ‘अभ्व’, बहु-
दकमिह पातयितव्यमिति स्वान्यायुधानि भवविदारणाय

‘जुनन्ति’ गमयन्ति । किञ्च, सर्वेषामेवायुधाना मध्ये भाव-
त्कैव शक्ति ‘अग्निरिव’ ‘अतसे’ काष्ठे ‘शुशुक्तान्’ देदीप्यमान
एतस्मिन् मेघे आस्ते । किञ्च, ‘आपो न द्वीपम्’ यथा ता
ह्यैष्या आपो द्वीपं परिवार्यान्मान धारयन्ति, एवमेतानि
मेघ्यानि ‘प्रयासि’ उदकानि महस्वाद् वृष्टे तानि मञ्जयितु-
मशक्नुवन्ति द्वीपमिव परिवार्य धारयन्ति ॥ एवमवाञ्छते-
र्गत्यर्थस्य (भू० प०) ‘अस्यक्’—इत्ये तद् वृष्टिसम्बन्धादित्युप-
पद्यते ॥

“यादृश्मिन् (६१)”—इति, अनवगतम् । “यादृशे”—
इत्यवगम । “ज्यायासमस्य यतनस्य क्रेतुना ऋषिस्वर चरति
यासु नाम ते । यादृश्मिन् धायि तर्मपस्ययायिदृद् य उ स्त्रिय
वहते सो अर करत् ॥”—इति (ऋ० म० ४, २, २४, ३) ।
अवत्सारस्येयमार्षम् । जगती । आग्नेयी । “तम्पुत्र्या”—
इत्येतस्मिन् सूक्ते । उपद्वये द्वितीयसवने वेग्वदेवे शस्यते ।
‘ज्यायास’ महत्तरम् । ‘अस्य’ ‘यतनस्य’ कर्मणि षष्ठ्यो वा
यतनशोभस्य भगवत सूर्यस्य, ‘क्रेतुना’ कर्मणा प्रज्ञया वा,
‘ऋषिस्वरम्’ ऋषिभि स्वर्यते स्तूयते इत्यृषिस्वर, तम्पि
स्वरम्, स्तुवन् ‘चरति’ प्रचरति । “यासु नाम ते” ‘यासु’
क्रियासु ‘नाम’ नमन ‘ते’ तव हे भगवत् अग्ने । स एव
चरन् तासु क्रियासु, ‘यादृश्मिन्’ “यादृशे” कामे ‘धायि’ मनो
धत्ते, ‘तम्’ तादृग कामम् ‘अपस्यया’ क्रियया हवि स्तुत्वा
दिस्रक्षणया तव प्रसादात् ‘अविदत्’ अलभतेत्यर्थः । किञ्च,
‘य उ स्त्रिय वहते’ त्वा प्रति आदेरयान् प्रापयति स्तुती,
‘स’ एव ‘अर करत्’ पर्याप्तमात्मनोऽभिप्रेतमर्थं करोति ॥
एवमत्र शब्दमाह्वयात् ‘यादृश्मिन्’—इत्यस्य “यादृशे”—
इत्यर्थं विपरिणाम उपपद्यते ॥

“जारयायि (३२)”—इति, अनवगतम् । “अजायि”—इत्स-
वगम् । “साक्षाकेभिरेतरी न शूषैरुक्किष्टवे” इमं वा
जातवेदाः । इन्द्रो वन्वन्कृत्वानावांसः पितेर्व जारयायि
युष्मैः ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ५; १४, ४) । भरद्वाजस्वार्थम् ।
आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुकाशिनयोः शक्यते । “साक्षा-
केभिः”—इति छान्दसमात्वम् । ‘स. अग्नि.’ ‘अक्षाकेभिः’
‘शूषैः’ सुखैः स्तोत्रैः ‘स्तवे’ स्तूयते । ‘एतरी न’ अतिथि-
रिव । ‘दमे’ यज्ञगृहे ‘यज्ञे’ ‘आ’ आभिमुख्येनावस्थितैः
स्तूयते ‘जातवेदाः’ जातविद्यो वा जातधनी वा ‘इवः’
दृमावः ‘वन्वन्कृत्वा’ वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा ।
‘अनावा’ अनवा, अनाश्रितः कश्चिदन्यम् । ‘उसः पिता इव’
साण्ड इव “गोपिता” गवां पिता ‘जारजायि’ “अजायि” ।
यथा साण्डः पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं यज्ञेषु
विक्रियमाण. अनेकधा जगयतेऽग्निः ॥ एवमत्र ‘जारजायि’
—इत्यस्य “अजायि”—इत्यर्थप्रतीतिः ॥ ६ (१५) ॥

अ वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत्
विश्वे अग्नि योत वाजाः ॥ प्रास्थुर्वो जोषस-
माणा अभवत् सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्रगरणेनेति
वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्रमित्येतदनर्थक-
मुपबन्धमाददीत् । अद्दीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवीं-
पि चनो दधिष्व पश्तोत् सोमम् । अद्दीन्द्र
प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व चन
इत्यन्नाम पश्तिर्नीमीभूतः । तं मे दस्तः प्रति

पञ्चताग्रभौष्टामित्यपि निगमो भवत्यपि वा
 मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्याद्यत्र छेक-
 वचनार्थः प्रसिद्धः तद्भवति । पुरोला अग्ने
 पञ्जत इति यथा । शुरुष आपो भवन्ति शुरुषं
 सरन्त्यन्ति । ऋतसु हि शुरुषः सन्ति पूर्वी-
 रित्यपि निगमो भवत्यमिनोऽमितमावो महान्
 भवत्यभ्यमितो वा । अमिनः सहोभिरित्यपि
 निगमो भवति । जज्भतीरापो भवन्ति
 शब्दकारिण्यः प्रदिवो जज्भतीरिवेत्यपि
 निगमो भवत्यप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृत-
 लितो वा । अस्त्रभ्यमप्रतिष्कृत इत्यपि निगमो
 भवति । शाशदानः शाशाद्यमानः । प्र स्वां
 सतिमतिरुच्छाशदान इत्यपि निगमो भवति
 ॥ ७ (१६) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

“अपिया (६३)”—इति, अनवगतम् । “अप्रमनेन”
 अपिया । अप्रमेव अपिया, अनर्थक एवाप्रशब्दे ‘या’कार
 उपबन्ध उपात्त —“अपि याप्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाद-
 दित”—इत्युक्त भाष्यकारेण । “अय वो वृष ऋभवोऽकारि-
 यमा मनुष्यत् प्रदिवो दधिध्वे । प्रयोऽच्छा जुहुषामामा-
 अस्युःभूतु विखे अप्रियोत वीजा ॥”—इति (ख० सं० ७,
 ७, ३, ३) । वामदेवस्थारणम् । चार्भवे त्रिष्टुप् । व्यूढम्, दश

रात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सत्रने वैश्वदेवे गच्छते । 'हे
 'ऋभवः !' युष्माकम् 'अयं' 'यज्ञः' 'यम्' अहमाकर्षम् । त-
 मागत्य 'मनुष्वत्' मनुष्यवत्, 'प्रदिवः' प्रकर्षेण द्योतमानाः
 सन्तः, 'आदधिध्वे' धारयध्वे । एतत् 'वः' प्रब्रवीमि । किञ्च,
 "प्रवोऽच्छा जुजुष्याशासो अस्तुः" प्रस्थितानि यान्येतानि
 हवीषि, तानि यूयं "जोषयमाणाः" देवैः सेष्यमाना वा
 आत्मना 'अप्रिया' 'अभूत' "अभवत्" । 'उत वाजाः' अपि
 च हे वाजाः ! यूयमप्येवमेव भवत । एवम् "अश्रगामिनः
 अश्रसम्प्रादिनो वा अश्रमेव वा = अप्रिया" तद्यार्थोपपत्तेः
 'शब्दसारव्याच' ।

"चनः (६४)—इति, अन्ननाम" "पचता (६५)"—इति,
 "पचतिः नामीभूतः"—इति भाष्यकारो ब्रवीति । "अग्नी-
 दिन्द्र प्रस्थितेमा हवीषि चनो दधिष्व पचतोत् सोमम् ।
 प्रयस्रन्तः प्रति हव्यामसि त्वा सुत्वाः संस्तु यजमानस्य
 कामाः ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३) । इयमग्निद्युतस्य
 वाग्निद्युपस्य वार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । 'अग्नि' भक्षय । हे 'इन्द्र !'
 'प्रस्थिता' "प्रस्थितानि" 'इमा' "इमानि" "हवीषि" 'चनः'
 अन्नम्, एतत् हविर्लक्षणम् 'दधिष्व' पक्षिप जठरे । 'पचता'
 पक्वानि इमानि हवीषि, अत एव ब्रवीमि दधिष्वेति । 'उत
 सोमम्' अपि च सोमं दधिष्व । 'प्रयस्रन्तः' अन्नवन्तो वयं
 हवीषि कामयमानं 'त्वा' त्वां 'प्रति हव्यामसि' प्रतिहव्यामः,
 कामयामहे । "सुत्वाः संस्तु यजमानस्य कामाः"—इत्यभि-
 प्रायेण । 'हवीषि'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'पचता'—इत्येत-
 दन्नविषयं बहुवचनमुपपद्यते । "पचतिर्नामीभूतः"—इति
 धातुनिर्देशः ॥

द्वितीयमुदाहरणं ब्रवीति, अर्धविशेषदर्शनादस्येति,—

“तं मेदस्तः प्रति पचताशभोष्टाम्”—इति । ‘तं’ पञ्च ‘मेदस्तः’ यतस्तस्य मेदो वपासहयोगि, ततः, तेन प्रदेशेन ‘प्रत्ययभोष्टाम्’ इन्द्राम्नो ‘पचता’ पक्कमित्यर्थः ॥ एवमितदेकवचनं भवति ॥

“अपि वा” “मेदस्य” वपासहयोगिनः “पशोः” पञ्चवदा-
नस्य चाभिधायकमेतत्, “सात्त्व” सत्त्वविषयं “द्विवचनं
स्यात्” । सन्ति ह्येवंरूपाणि द्विवचनान्यपि । तद्यथा,—‘देव्या
होतारा मिपजा” ॥

किं कारणमुच्यते “द्विवचनम्” एतत् “स्यात्”—इति ?
अतः,—यस्मात् “यत्र हि एकवचनार्थः प्रसिद्धम्” एव, निः-
सन्देहमेव “तद् भवति,—‘पुरोडाशे पचतः’—इति यथा” ।
“पुरोडाशे पचतस्त्वर्थ” वा सा परिष्कृतः । तं जुषस्व
यविष्टा ॥”—इति (ऋ० सं० ३, १, ३१, २) । विश्वामित्रस्या-
र्षम् । गायत्री । आग्नेयी । आश्विनस्य द्विकपालस्य
अतिरात्रे यदि खिष्टकृद् भवति, तस्येयं पुरोऽनुवाक्या भवति ।
‘पुरोडाशः’ पुरोडाशः ‘पचतः’ पक्क इत्यर्थः । ‘तुभ्यं’ त्वदर्थम् ।
‘भगवन्’ ‘अग्ने !’ ‘व’-‘घ’—इति अन्वर्थकौ । न केवलं पक्कः,
‘किन्तु हि ?’ ‘परिष्कृतः’ सुसंस्कृत इत्यर्थः । तं ‘जुषस्व’ सेयस्व हि
‘यविष्टा’ युवतम् ! अथवा मिश्रयितम् ! ॥ एवमत्र ‘परि-
ष्कृतः’—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् ‘पचतः’—इत्येकवचन-
मेव सिध्यति ॥

“शुक्लः (६६)”—इति, अनवगतम् । “आपो भवन्ति”—
इति अभिधेयवचनम् । “शुचं संसृजन्ति”—इति निवेद्य-
नम् । “शुशुधः”—इति न्याय्यम् । “ऋतस्य हि शुक्लः ॥”—
इति (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३) । दैवते शेषः ॥

“अग्निः (६७)”—इति, अनवगतम् । “अमितमात्रः”—इत्यत्र-

गम, न यस्य मात्राणां मानमस्ति, सोऽग्निश्च इत्युच्यते ।
 “अभ्यमितो वा” अनभिहिंसितो यः केनचिदसौ अभिनः ।
 “महा” इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विवर्हा अभिनः
 सद्योभिः । अस्मद्भ्यग् वाहधे वीर्यायोः पूषुः सुकृतः - कर्त्तृ-
 भिर्भूत् ॥—इति (ऋ० सं० ४, ६, ७, १) । भरद्वाजस्वार्थम् ।
 त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । दशरात्रष्याष्टमेऽग्नि मरुत्वतीये शस्त्रे
 शस्यने, माहेन्द्रस्य यदोऽनयैव गृह्यते । ‘महान्’ प्रभावतः,
 ‘नृवत्’ मनुष्यवत्, ‘आचर्षणिप्राः’ आपूरयिता ‘चर्षणीनाम्’
 मनुष्याणां कामैः, यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवश्य
 भृत्यमापूरयति, एवमिन्द्रोऽपि स्तोतारम् । ‘उत द्विवर्हाः’
 अपि च इयोः स्थानयोः मध्यमोत्तमयोः परितुष्टः ‘अभिनः’
 अ अभितमस्तः, अथवा अनभिहिंसितः केनचित् । केन
 पुनरभिनः ? इति, उच्यते,—‘सद्योभिः’ बलैरित्यर्थः, न
 हीन्द्रस्य बलमात्रा केनचिन्मितपूर्वा इत्यर्थः, अनभिहिंसित-
 पूर्वा वा केनचिदिन्द्र । ‘अस्मत्’ अस्मादनुपहाय अस्माहर्षनाय
 ‘वाहधे’ वहेते । ‘वीर्याय’ वीरकर्मणे वर्षार्थम् ‘उरुः’ महान्
 पग्निभाषतः, ‘पृथुय’ विस्तीर्णो यः, सोऽस्माक प्रत्यभिमुखो
 दानायाभिप्रेतानामर्थानां ‘सुकृतः’ स्तुतिभिः एतैः ‘कर्त्तृभिः’
 ऋत्विग्भिः ‘भूत्’ भूयादित्यर्थः । एवमत्र ‘अभिन’शब्देन
 “अमितमात्रः” अनभिहिंसितमात्रो वा—इत्युच्यते शब्दसार-
 ष्यादर्थोपपत्तेश्च ॥

“जज्जतीः (६८)”—इति, अनवगतम् । शब्दानुकरणात्
 “आपः”—इति प्रतीयन्ते । “आ रुक्मैरायुधा नरं ऋष्या
 ऋष्टीरश्चतः । अन्वेनां अहं विद्युतो मरुती जज्जतीरिव
 मानुरर्षे जना दिवः ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ३, ८, ६) ।
 शशवाणस्वार्थम् । मरुती । पङ्क्तिः । ‘आ’ आभिमुख्येन

‘शत्रून्’ शातयित्वा न मेघान् प्रति ‘आयुधा’ एतान्यायुधानि
 ‘रुक्मैः’ विकृतानि, एताश्च ‘ऋष्टीः’ शक्तीः ‘असृजन्त’ असृजन्त
 हे ‘नरः’ मरुतः । किञ्च, ‘अन्वेनान्’ प्रहारान् ‘विद्युतः’ ‘भानुः’
 आदित्यः ‘इव’ ‘अना’ आत्मना ‘दिवः’ द्युलोकात् ‘अत्त’ अप-
 गच्छन्तु । मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यः तदन्वेव चापोऽपि ‘अत्त’
 आगच्छन्तु । कथम् ? इति,—‘जष्कतीः इव’ “शब्दकारिण्यः”
 इव स्रोतस्याः “आपः” ‘ऋष्वः’ प्रभूता इत्यर्थः ॥ एवमत्र
 शब्दानुकरणात् “आपः=जष्कतीः”—इत्युपपद्यते ।

“अप्रतिष्कृतः (६८)”—इति, अनवगतम् । “अप्रतिष्कृतः,
 अप्रतिखलितः वा”—इति शब्दसमाधी । “स नो हृष्यन्तु
 पुरु सत्रादावन्नपोहधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥”—इति
 (ऋ० सं० १, १, १४, १) । मधुच्छन्दस आप्तम् । गायत्री ।
 ऐन्द्री । षष्ठ्याभिप्लवयोः प्रातःसवनिके आवापे विनियुक्ता,
 ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे शस्यते । हे ‘हृष्यन्’ इन्द्र ! वर्षितः । यः
 त्वम् अनुग्रहीता ‘नः’ अस्माकम्, ‘सः’ त्वं शृणु यत् कुरुष्व ।
 ‘अप्तुं वरम्’ अप्तुमन्तरिक्षचरणशीलं मेघम् । हे ‘सत्रादावन्’
 सततदान ! ‘अपाहधि’ अपाहण, उदकदानार्थमस्मभ्यम् ।
 ‘अप्रतिष्कृतः’ न हीन्द्रः “प्रतिष्कृतः” परान् प्रति परासृष्टः
 कृतपूर्वः केनचित्, अथवा “अप्रतिखलितः” संग्रामेषु ॥ एव-
 मत्र ‘अप्रतिष्कृत’शब्दः “अप्रतिष्कृत”वाची अथवा “अप्रति-
 खलित”वाची, तथाप्यविरोधः ॥

“शाशदानः (७०)”—इति, अनवगतम् । “शाशाशमानः”
 —इत्यवगतम् । “अभि सिष्यो अजिगादस्य शत्रून् वि-
 तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् । अं वष्णासृजद् वृत्तमिन्द्रः
 प्रस्त्रां मतिमतिरुच्छायदानः ॥”—इति (ऋ० सं० १, १, १,
 ३) । द्विरप्यस्यूपस्यार्पम् । गोसवविवधयीर्निष्क्रेवष्णे शस्यते ।

‘अभि अजिगात्’ अभ्यगच्छत् । ‘अस्य’ इन्द्रस्य सम्भूतः,
 ‘तिग्मः’ उक्ताहवान् वज्रः ‘शत्रून्’ प्रति ‘मिधः’ साधयित्वा
 शत्रूणां । ‘वितिग्मेन’ तीक्ष्णेन ‘वृषभेषु’ वर्षप्रवर्तकेन ।
 ‘पुरे’ मेघपुरः अ सुरपुरो वा ‘अभेत्’ । किञ्च, ‘समसृजत्
 वज्रेण वृषमिन्द्रः’ । स च भिद्यमानः ‘प्रातिरत् स्त्रां मति’
 “न दातव्यमुदकमेयाम्”—इत्येतां मतिं स्त्रां ‘प्रातिरत्’ प्राक्-
 हादित्यर्थः । ‘शाशदानः’ पुनः पुनः “शाशाद्यमानः” इन्द्रेण ।
 एवमत्र “शाशदानः = शाशाद्यमानः”—इत्युपपद्यते, शब्द-
 सारूप्यादर्याविरोधाच्चेति ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तवृत्ती एकादशस्याध्यायस्य (पञ्चाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ६, २ ॥

चतुर्थः पादः ।

सृप्रः सर्पणादिदमपीतरत् सृप्रमेतस्मादेव
 सपिबो तैल वा । सृप्रकरस्रस्रसूतय इत्यपि
 निगमो भवति । करस्रौ बाल्ह कर्मणां प्रस्रा-
 तारौ सुशिप्रमेतेन व्याख्यातम् । वाने सुशिप्र
 गोमतीत्यपि निगमो भवति शिप्रे हनु नासिके
 वा हनुहन्तेनासिका नसतेः । विध्यस्र शिप्रे
 विद्यकस्र धेने इत्यपि निगमो भवति । जेना
 दधातेरसु रुमणात् । स चिचेण चिकित्ते-
 रसु भासेत्यपि निगमो भवति । द्विवर्णी
 द्वयोः स्नानयोः परिदृढो मध्यमे च स्नान उत्त-

ने, च । उ॒त द्वि॒वर्ही॑ अ॒मिनः॑ स॒हो भि॒रित्य॑पि
 नि॒गमो॑ भवेत्य॒क्र आ॒क्रम॑णात् । अ॒क्रो न
 वृ॒भिः स॒मिधे॑ स॒हीना॑मित्य॒पि नि॒गमो॑ भव-
 त्पु॒राण॑ उ॒रु कु॑र्वाणः । दू॒त ई॒यसे॑ प्र॒दिव॑
 उ॒राण॑ इत्य॒पि नि॒गमो॑ भवति ॥ १ ॥

“स्रप (७१)”—इति, अनवगतम् । ‘सर्पः’—इत्यवगमः ।
 “सर्पणात्”—इति निर्वचनम् । “इदम् अपि इतरत् स्रपम्”
 “एतन्मादेव” स्यात्, यदेतत् “सर्पिर्वा तैसं वा” तदपि हि
 सर्पति । “स्रपकरस्रमतये”—इति (ऋ० सं० १, ३, २, ५) ।
 निगमः । “वृवदुर्कषं हवामहे”—इति व्याख्यातः शेषः ।
 “करन्तौ बाहू, कर्मणां प्रसातारौ” निर्वर्त्तयितारावित्यर्थः ।

“सुशिपः (७२)”—इति, अनवगतम् । तत् पुनः “एतेन”
 एव स्रपशब्देन “व्याख्यातम्” सर्पतेरेवेतदपि, “शिपे = हनु,
 नासिके वा” ते यस्य शस्त्रे, स सुशिपः । “वाजे सुशिपू
 गोमति”—इति (ऋ० सं० ६, २, २, ३) । निगम. “विद्या संखि-
 त्वम्”—इति व्याख्यातः । नास्मिन् मन्त्रे नासिकयोर्हन्वोर्वा
 शिपशब्दवाच्यत्वे विषेपलिङ्गमस्तीति, अतः “शिपे हन
 नासिके वा”—इत्युक्त्वा विशिष्टतद्धिङ्गमन्वदुदाहरणं ब्रवीति,
 —“विष्यसु शिपे”—इति । “मादयसु हरिभिर्ये तं इन्द्र
 विष्यसु शिपे विष्टजसु धेने” । आ त्वा सुशिपू हरयो
 वहन्तशन् इव्यान्ति प्रति नो जुपसु ॥”—इति । ऋ० सं० १,
 ७, १३, ४) । कुक्षम्येयमार्षम् । ऐन्द्री । जगती । दश-
 रोत्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते । ‘मादयसु’
 हर्षयसु ‘स्रम्’ आधानम् हे ‘इन्द्र !’ ‘हरिभिः’ अग्निः, ‘तं’ तव

स्वभूताः, तैः सङ्घः । कथं च पुनर्मादयस्व ? इति,—‘विष्वक्
विमुञ्चस्व ‘शिमे’ सुमे’ दीर्घे हनू हविर्भक्षाय, नासिके वा
गन्धाघ्राणाय, एवं मादयस्वात्मानमिति । ‘विष्वक्स्व घेने’
आधस्व्ये दंष्ट्रे वा, ‘जिह्वोपजिह्विके’ वा,—इत्येके, तयोर्धिं
असं धीयते । किञ्च, ‘आ त्वा वहन्तु हरयः’ इष्टाः सन्त
आवहन्तु त्वां, हरयः अस्मान् प्रति । हे ‘सुशिमे !’ ‘उग्रन्’
कामयमानः ‘हव्यानि’ हवींषि एतानि अस्मत्तानि । स्तुति-
भिरस्माभिरासेवितः ‘प्रतिजुषस्व नः’ प्रतिसंसेवस्व नः कामे-
रित्यभिप्रायः ॥ एवमत्र मादनसम्बन्धात्, हविःसम्प्रदानसम्ब-
न्धाच्च “शिमे = हनू नासिके वा”—इत्युपपद्यते ॥

यत्तदुक्तम्,—“शिमे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति,
एतद् व्याख्यातम्,—“शिमे = हनू नासिके वा”—इति ॥

“हनूः, हन्तोः (अदा० प०)” धातोः । “नासिका, नसतेः”
“नसतिराप्रोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा”—इति हि वक्ष्यति ॥

“रंसु (०३)”—इति, अनवगतम् । ‘रमणीयेषु’—इत्यव-
गमः । “रमणात्”—इति निर्वचनम् । “आयन्तु अश्व”
वनदः पनन्तोऽशिग्भ्यो नामिमीत वरुणम् । स चित्रेण चिकिते
रसुं भासा जुजुर्वान् यो सुहुरा युवाभूत् ॥”—इति (ऋ० सं०
२, ५, २४, ५) । सोमाहुतेर्भागवस्वार्थम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी ।
प्रातरनुवाकाग्निनयोः शस्यते । ‘आ पनन्त’ आभिसुख्येन
पनन्त, अस्तुवत । ‘मे’ मम स्वभूते कर्मणि । ‘अश्व’ महा-
न्तम् अग्निम्, ‘वनदः’ वननीयस्व हविषो दातारः ऋत्विजः
य ‘वरुणं’ वरं हृष्यन्ति अस्मदर्थम्, तेभ्यः ‘उशिग्भ्यः’ मेधा-
विम्ब । तमसौ वरुणं प्रार्थनां ‘न अमिमीत’ न हिमस्ति ।
किन्तर्हि ? यथाप्रार्थितमेव समर्पयतीत्यर्थः । किञ्च, ‘सः’
अग्निः ‘चित्रेण’ आवनीयेन भासा युक्तः ‘रंसु’ रमणीयेषु

स्थानेषु द्युलोकादिषु अग्निहोत्रेषु वा 'चिकिते' । किंलक्षणः
'यः' अग्निः ? इति,—'जुजुर्वान्' पुनः पुनः जरावान् अपि
भूत्वा, 'सुहृदा युवा भूत्' इन्धनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य
तस्योपरि दीप्यमानो सुहुसुहुः युवैव भवति । एवमत्र शब्द-
सारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'रंयु'—इत्यप्य 'रमणोयेषु'—इति
विपरिणाम उपपद्यते ॥

“द्विबर्हीः (७४)”—इति, अनवगतम् । 'द्विपरिहृष्टः’—
इति न्याय्यम् । मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च
सूर्यात्मना । “उ॒त द्वि॒बर्हीः” —इति (ऋ० सं० ४, ६, ७
१) । निममः । “म॒हा॒ इन्द्रः” —इति व्याख्यातः शेषः ॥

“अक्रः (७५)” —इति, अनवगतम् । 'आक्रमणः’—इति
न्याय्यम् । “आक्रमणात्” —इति निर्वचनम् । प्राकारोऽभि-
धेयः । “अक्रो न ब॒भ्रिः॒ संमि॒थे म॒हीनां॑ दि॒दृचे॑ यः॒ सून॒वे
भा॒ऋ॒जीकः॑ । उ॒दृ॒क्षि॒य॒र॒ जनि॒ता यो ज॒नाना॑पां॒ गर्भो॑ नृ॒तमो
य॒हो अ॒ग्निः ॥” —इति (ऋ० सं० २, ८, १५, २) । विख्यामि-
तस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ।
'अक्रो न' अक्र इव, प्राकार इव । 'बभ्रि.' भर्ता, धार-
यिता । क्व ? 'समिथे' संग्रामे । कस्य ? 'महीनां' महतीनां
शत्रुसेनानाम् । एवंलक्षणो योऽग्निः । किञ्च, 'दिदृचे यः'
दृश्यते यः । 'सूनवे' सोमाभिषवकर्त्रे यजमानाय नित्यकाल-
मेव । 'भाऋजीक' प्रसिद्धभाः, प्रसिद्धदीप्तिः, नित्यो ज्वलित
इत्यर्थः । किञ्च, सर्वस्य लोकस्य 'जनिता' जनयिता ।
'उदृक्षियार' उदृक्षियार आहुती, आत्मनि प्रक्षिप्ताः मतीः
देवतादृष्टिसमर्थेन रूपेण कर्ध्वाः 'यः' जनयति । अथवा गाव
एव योऽग्निः स्युः, ता अपि स्युसौ पशुकामकर्मणि अइभाय
गच्छन् जनयति । यद्य 'अपा गर्भः' यद्य 'नृतम.' मतुष्यतम,

यथ 'यद्' महान्, 'अग्निः' स इदं नामात्माकं करोत्विति ॥
एवमत्र शब्दसारूप्यादर्याविरोधाच्च "अक्रः=प्राकारः"—इत्यु-
पपद्यते, असी हि आक्रम्यते जनैः ॥

"उराणः (७६)"—इति, अनवगतम् । "उरु कुर्वाणः"
—इत्यवगतम् । "वेरध्वरस्य" दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदभी
मञ्चिकित्वान् । दूत ईयसे प्रदिव उराणी विदुष्टरो द्वि
आरोधनानि ॥"—इति (ऋ० स० ३, ५, ७, ३) । वामदेव-
स्वार्थम् । विष्टुम् । आग्नेयो । प्रातरनुवाकाग्निनयोः शस्यते ।
हे भगवन्नग्ने । 'वि' त्वं जानीषे । किम् ? 'अध्वरस्य' यज्ञस्य
'दूत्यानि' दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्तव्यानि । किञ्च,
'उभे पन्ता' उभावप्यन्तौ 'रोदभी' रोदस्यो 'विद्वान्' अग्नि
विजानीषे । किञ्च, ममस्त्वामप्येतज्जगत् 'चिकित्वान्' अग्नि,
न ते विज्ञानप्रतोघातोऽस्ति क्तस्त्रेऽपि जगति, विजानीषे
सर्वाणि देवतास्थानानि । 'प्रदिव,' एव अग्नि 'दूत,' चिर-
न्तम. सर्वेषा यजमानानाम् । यतोऽस्मामिस्त्वमेतस्मिन् कर्मणि
'दूत,' दूतत्वेन 'ईयसे' याच्यसे, स त्वम् 'उराणः' अल्पमपि
दूतं हविः देवतादत्तिसमर्घं बहु कुर्वाणः । 'विदुष्टरः' विद्व-
त्तर, मनुष्यहीतुः सकाशात् । 'दिव आरोधनानि' आरोढ-
व्यानि देवतास्थानानि प्रति वह एतानि हवींषीत्यभिप्रायः ।
एवमत्र शब्दसारूप्यादर्याविरोधाच्च 'उराणः'—इत्यस्य "उरु
कुर्वाणः"—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥ १ ॥

स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात् । वृषा
सिन्धूनां वृषभ स्तियानामित्यपि निर्गमो भव-
ति । स्तिपा स्तियापालन उपस्थितान् पालय-
तीति वा । स न स्तिपा उत भवा तनुषा

इत्यपि निगमो भवति ॥ जवारु जवमान-
 रोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा ।
 अथे' रूप आरुपितं जवार्वित्यपि निग-
 मो भवति । जरुथं गरुथं' गृणातेः जरुथं
 हन्यन्ति राये पुरन्धिमित्यपि निगमो भवति ।
 कुलिश इति वज्रनाम कूलशतनो भवति ।
 स्कन्ध-सौव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उप
 षक् ष्ठिव्याः । स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्धो
 भवत्ययमपीतरस्कन्ध एतस्माद्देवास्कन्धं काये-
 ऽहिः शयत उपपर्वनः ष्ठिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जते-
 दानकर्मणः ॥ २ (१७) ॥

“स्त्रियाः (७७)”-इति, अनयगतम् । ‘स्त्रायनाः’-
 इति न्यायम् । “आपो भवन्ति”-इत्यभिधेयवचनम् ।
 “स्त्रायनात्” संहननात् इत्यर्थः, आप एव हि पार्थिवाना
 भवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति, अथवा हिमप्रभावेण
 च ता आत्मनैव संहता भवन्ति । “हृषीसि द्विवो हृषभः
 ष्ठिव्या हृषा मिभूना हृषभः स्त्रियानाम् । हृषे' तु इन्दु-
 र्वृषभ पीपाय स्वाद्रु रमो' मधुपेयो वराय ॥”-इति (ऋ०
 सं० ४, ७, २०, १) । शंयोर्वाहस्यत्येयमार्षम् । ऐन्द्री ।
 हे इन्द्र ! ‘हृषा असि’ वर्षितासि ‘दिवः’ ‘ष्ठिव्याः’ च
 वर्षिता । ‘मिभूना’ स्वप्नमानाम् अपाञ्च वर्षिता । ‘स्त्रियानां’
 संहन्तीणाम् अपाम्, अथवा संहतानामात्मनैव हिमप्रभावेण ।

यावत् किञ्चित् सेचकर्म, तत् सर्वं त्वदधीनमित्यभिप्रायः ।
तस्मै ते एवगुणविशिष्टाय 'हृष्ये' वर्धिते 'ते' तुभ्यम् । एव
'इन्दु' सीम हे 'हृषभ' वर्धित ! 'पीपाय' पुन पुन आया-
यते, अथवा पानाय संस्कृत, 'स्वादू रस' स्वादुरससयुक्तः,
'मधुपेय' मधुरपेयः, 'वराय' तुभ्य श्रेहायेत्यर्थः । एवमत्र
'स्तिपा'शब्देन 'सहन्वा', सहता वा आप' उच्यन्ते, शब्द
सारूप्यात् "स्त्वै शब्दसङ्घातयो (भू० प०)"—इत्यस्य ॥

"स्तिपा (७८)"—इति, अनवगतम् । "स्तिपापालन"
—इत्यवगमः । 'कूप' अभिधेय, स हि "उपस्थितान्"
पातून् "पालयति" । "य त्वा पूर्वमीडितो वध्याश्च समीधे
अग्नेः स इद जुषस्व । स न स्तिपा इत भवा तनूपा दाव
रक्षस्व यदिद ते अस्त्रे ॥"—इति (ऋ० स० ८, २, १६, ४) ।
वाध्याश्च सुमित्रस्येयमार्षम् । विष्टुप् । आग्नेयी । 'हे
अग्ने । 'य त्वा' वध्याश्च 'ईडित' अपि सर्वैर्महर्षिभिः,
'पूर्व' 'समीधे' समेधितवान्, उपचीर्णवान्, त त्वामह
मपि ममित्रे, को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात् । 'स'
त्वमिध्यमान' अस्त्राभि 'इद' हवि 'जुषस्व' संसे-
वस्व । किञ्च, य एवमस्त्राभि ईदसे त्वम्, 'स' 'न.'
'स्तिपा' कूप इव 'तनूपा' भव, कूपो हि दण्डयार्त्तान्
पातून् पाल्यदकसम्प्रदानेन । किञ्च, 'दावम्' दानम् 'रक्षस्व' ।
कतमत् ? 'यदिद ते' 'अस्त्रे' अस्त्रासु वर्तते इत्यर्थः ॥ एव
मत्राविरोधाच्छब्दसारूप्याच्च "स्तिपा = कूप"—इत्युपप-
द्यते ।

"अवारु (७९)"—इति, अनवगतम् । "अवमानरोहि"—
इत्येवमाद्या शब्दसमाधय । "त मिनू न्वे इव संसृजो
समानमभि कर्त्वा पुनती धीतिरंशा । सुसस्त्र चर्मवृष्टिः ।

चाहृ पृथोरये^१ रूप आरुपितुं जवारु ॥” इति—(ऋ० सं० ३, ५, २, २) । वामदेवस्वार्पम् । “वैश्वानरायं मीळ्वद्दुषे^१ मजोषाः”— इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते । ‘तम्’ एव हे यजमान । त्वम् ‘अभ्यश्याः’ प्राप्नुयाः वैश्वानरं मूर्ध्मम् । ‘समाना’ समानयैव, तदनु रूपयैव स्तुत्वा ‘समानम्’ । केन पुनरभ्यश्याः ? ‘क्रत्वा पुनती’ स्वात्मपवनसमर्थेन कर्मणा प्रज्ञानेन वा । किंलक्षणं; पुनर्यो वैश्वानरः तमभ्यश्याः ? ‘ससस्य पृथेः’ स्वपनस्य व्युत्थोक्तस्य ‘पृथे’ प्राष्टवर्णस्य ‘धधि’ उपरि, स्वपन्तीव हि व्युत्थोक्तो निश्चलत्वात् । ‘चर्मन्’ चरणार्थम् । कथं नाम मीर्ष्येण प्रकाशेन जनाश्चरियुरित्यनेनाभिप्रायेण । ‘चारु’ दीप्तिमत् । ‘अथे’ पूर्वसर्गादी ‘रूपः आरुपितम्’ ‘रिपः’—इति विपरिणामः, भूम्या इत्यर्थः, ‘आरुपितम्’ आरोपितं देवैः, ‘जवारु’ मण्डलं यस्य । तं त्वमभ्यश्याः । इह वा आदित्य आसीत्, तमाभ्यां परिगृह्णीपरिष्ठात् तासां प्रजानां न्यदधुरिति विज्ञायते ॥ एवमत्र “जवारु=आदित्यमण्डलम्” उच्यते, तद्धि जवमानं गच्छन् नभसी मध्यमारोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः, जवमानमेव हि तत्र तत्रोदेति । “वरमाणरोहि” वा स्यात्, तद्धि जरमाणं सर्वभूतानि रोहति । “गरमाणरोहि वा” तद्धि गरमाणं रमानारोहति ॥

“जरुथम् (८०)”—इति, अनवगतम् । “जरुथम्”—इत्यवगतम् । “गृणातेः (ऋ० ५०)”—इति धातुनिर्देशः । “त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरुथं हृन् यच्चिं गुये पुरन्धिम् । पुरुणीया जातवेदो जरुथं ययं पीत सुस्तिभिः सदा नः ॥”—इति (ऋ० सं० ५, २, १२, ६) । वसिष्ठस्वार्पम् । आम्नेयी । विष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् ‘वसिष्ठः’ ‘त्वां’ ‘समिधानः’ सन्दीपयन् ‘जरुथं’ स्तोत्रं

‘हन्’ गमयन् त्वा प्रति, “हन्ति, मेधति”—इति गतिकर्मस्य पठितम् । ‘यच्छि’ यजति । ‘राधे’ धनप्राप्त्यर्थम् । ‘पुरन्धिम्’ बहुकर्मतम धनसम्बन्धाद्वा बहुदाढतममिति स्यात् । यस्त्व वसिष्ठेन एवमिन्द्रस्यै, तं त्वा वयमपि यजाम एव । स त्व ‘पुरुणीया’ बहुस्तुत । ‘जातवेद’ अस्माभिरिन्द्र्यमान-
 ‘जरस्व’ जुषस्वैतद्वि अस्मात्पत्तम् । किञ्च, ‘यूयम्’ अस्मान् ‘पात’ रक्षत । एकस्यैव पूजनार्थे बहुवचनम् । ‘स्वास्तिभि’ स्वस्वयने, आशीःप्रयोगे पात ‘न’ । ‘सदा’ नित्यमेवेत्यर्थः । एवमत्र जरते स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च “जह-
 थम् = स्तोत्रम्’ उपपद्यते ।

“कुलिशम् (८१)”—इति, अत्रवगतम् । “वचनाम्”— इत्यभिधेयवचनम् । “कुलयातन”—इति शब्दसमाधिः । “अहन् वृत्र हृदतर व्यमिन्द्रो वधेण महता वधेण । स्कन्धामौवृ०—०पृथिव्या ॥”—इति (ऋ० स० १, २, ३६, ५) । ऐन्द्रो । त्रिष्टुप् । हिरण्यस्तूपस्यार्पम् । अग्निष्टोम निष्कवल्के शस्यते । ‘अहन्’ हतवान्, हन्ति वा इन्द्र ‘वृत्र’ मघम् । ‘हृदतरम्’—इति तस्यैव वा निशेपगन्, अन्यो वा हृदतरो य तमपि हन्ति । कथं पुनर्हन्ति ? इति,—‘स्यसम् विश्वेन्नमन्निवन्धनं कृत्वा । केन पुनर्हन्ति ? इति,— ‘वधेण महता’ प्रहारणे । किञ्च, स्कन्धामि इव’ हृदशास्त्रा इव, ‘कुलिशेन’ “कुलयातनेन वधेण” ‘विहङ्गणा’ विहङ्गणानि । स एवम् ‘अहि’ अगमनो मेघः, क्रियमानोऽस्या प्राथव्या ‘उपपृक्’ “उपपर्चन” सम्पर्कस्य कर्ता भृत्वीदक-
 भावेन, अस्यामेव पृथिव्याम् ‘अदि’ ‘शयते’ अगमयत् । इवस्थानमात्रमेव स्वप्नोऽभसत ॥ एवमत्र वधसम्बन्धात् “कुलिश = वध.”— इत्युपपद्यते ॥

“तुञ्जे(८२)”—इति, अनवगतम् । “तुञ्जते.” दानार्थ-
स्येति निर्वचनम् । ‘तुञ्जनम्’—इति स्यात् ॥ २ (१०) ॥

तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य
वज्रिणाः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥ दाने
दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य
तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्वर्हणा परिवर्हणा ।
बृहच्छ्रवा असुरो वर्हणा कृत इत्यपि निगमो
भवति ॥ ३ (१८) ॥

“तुञ्जे तुञ्जे—सुष्टुतिम्”—इति (ऋ० मं० १, १, १४,
२) । मधुच्छन्दस आर्षम् । ऐन्द्री । गायत्री । प्रातःसवने ब्राह्म-
णाच्छंसिनः आवापे विनियुक्ता । ‘तुञ्जे तुञ्जे’ “दाने दाने”
‘ये’ ‘उत्तरे’ उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया ‘स्तोमाः’ ‘इन्द्रस्य
वज्रिणः’ चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमेरमी योग्यः स्तोतुमिति ।
किं तेषाम् ? ‘न’ ‘विन्धे’ न ‘अस्य’ सर्वेरपि “तैर्विन्दामि”
“सुष्टुति” “समाप्तिं स्तुते.” इत्यर्थः । यावत् एव स्तुतय उपा-
दीयन्ते, ताः सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः ॥
एवमत्र स्तोमसम्भवात् ‘तुञ्जे’शब्दो दानपर्यायवचनः,
तुञ्जतेषु दानार्थस्य दर्शनात् ॥

“वर्हणा(८३)”—इति अनवगतम् । “परिवर्हणा”—इत्युपम-
गांध्याहारंणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा=परिहृदि, परिहृिमा
वा । “अर्वा द्विये सृष्टे शुष्य १ वच्च स्वर्त्तु” यस्य घृपतो
वृषन्मन् । बृहच्छ्रवा असुरो वर्हणा कृत पुरो हरिभ्यां हृषभो
रथो हि प. ॥”—इति (ऋ० मं० १, ४, १०, ३) । मन्वत्वमाप-
न्नस्यास्येन्द्रस्यार्षम् । जगती । ऐन्द्री । चतुर्थे पादे ‘रथ, हि,

सः”—इति पदानि । हे स्तोतः ! ‘अर्च’ प्रोक्षारय इन्द्राय ‘दिवे’
 द्योतनवते ‘हृहते’ च महते, ‘शुष्भं’ धनसंयुक्तं ‘बलकृतिसंयुक्तं
 वा वचः । किंलक्षणायेन्द्राय अर्च ? इति,—‘स्वधत्वं यस्य’ स्वमेव
 धत्वं धनं वचं वा यस्यः, न कदाचिदपि यः परकीयमाकाङ्क्ष-
 तीत्यभिप्रायः । किञ्च, यस्य ‘धृषतः’ धर्षयतः, शत्रून् ‘धृषत्’
 एव धृष्टं ‘मनः’ भवति, तदर्थमर्थेति । किञ्च, येनेन्द्रेण ‘हृह-
 च्छवाः’ बृहद्भ्योः, ‘असुरः’ मेघो वा । ‘बर्हणा’ परिवहत्या
 परिवहनेन बधेन परिहिंसया वा ‘पुरः’ अर्वाक् ‘हरिभ्यां’
 प्राप्तेर्भव तावदग्नी हरि रथे युक्ती तमसुरं प्राप्नुतः । अयेन्द्रेण
 शीघ्रास्त्रत्वाद् दूरपातित्वाच्च ‘हृषभः’ वर्षिता ‘कृतः’ । अथच
 तावत् ‘रथो हि सः’ रंहणी हि शीघ्रः स मेघः । तथाहि,—
 येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तेः प्रहारेर्जर्जरौकृत्य वर्षिता कृती
 मेघः, तमभ्यर्थः । एवमत्र शब्दसारूप्यादसुरसम्बन्धाच्च
 “बर्हणा = परिवर्हणा”—इत्यपपद्यते ॥ ३ (१८) ।

यो अर्चो घंस उत वा य ऊर्ध्वनि सोमं
 सुनोति भवति द्युमां अर्ह । अपोप शक्रस्त-
 तनुष्टि मूहति तनूशुभं मषवा वः कवा-
 सखः ॥ घंस इत्यहर्नाम अश्वन्तेऽस्त्रिवसा
 गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा स्नेहा-
 नुमदानसामान्याद्रात्रिरप्युध उच्यते स योऽस्त्रा
 अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति
 ह द्योतनवानपोहत्यपोहतिः शक्रस्तितनिषुं
 धर्मसन्तानाद्पेतमलङ्कारिष्णुमयस्वानं तनूशुभं

तनूशोभयितारं भववा यः कवासखो यस्य
कपूयाः सखायः । न्याविध्यदिलीविशस्य दृढा
विशृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः । निरविध्यदि-
लाविलशयस्य दृढानि व्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्ण-
मिन्द्रः ॥ ४ (१६) ॥

“ततनुष्टि (८४)”—इति, अनवगतम् । “तितनिषु”—
अथ स्यात् । “यो अस्मै व्र स०—० कवासख,”—इति (ऋ०
स० ४, २, ३, ३) । प्राजापत्यस्य सवरणस्वार्पम् । ऐन्द्री ।
जगती । ‘य’ ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘व्रसे’ “अहनि” ‘उत वा’ “अपि
वा” ‘य’ ‘ऊधनि’ “रात्रौ” ‘सोम’ ‘सुनोति’ अभिषुषोति,
नित्यकालमेव य. सोमाभिषवे प्रयतते इत्यर्थः । तस्य किम् ?
इति,—स एव निधयेन ‘द्युमान्’ “द्योतनवान्” ‘भवति’ ।
अथ पुन, इतो यो विपरीतो भवति, पूर्वेषु पूर्वतनेषु “धर्म-
सन्तानात्” अनुष्ठितात् “अपेतम्” तमन्न कर्मभिरित्येव-
वादिनम् “अलङ्कारिण्यम्” “अयञ्जानम्” अयजनशीलम्, आत्म-
मण्डनपर वा, विषयोपभोगपरतया स्ववित्तं “तितनिषुम्”
अनेके प्रकारे यो वित्तानि तनितुमिच्छति, तम, अथ द-
धानम् धर्मं । ‘शक्त.’ शक्तः इन्द्र, “अप ऊहति—अप
ऊहति”—उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यभ्यास आदरार्थं
ऊतः, पुन पुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः । ‘तनूशुभ्रम्’ “शरीर-
शोभयितारम्” ततनुष्टेरेवैतद् विशेषणम् । यस्य अन्योऽपि
‘कवासख’ कपूयमखो भवति, तमप्यपोहति । ‘भववा’
धनस्वामी इन्द्र, अवश्यभावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः ॥
केचित्तु ‘कवासख’शब्द ‘तनूशुभ्र’विशेषणमेव वर्णयन्ति ।

इतरो विषयप्रधानोऽपि भूत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचित् प्रप-
द्येत, इतरस्वसाधुसम्पर्कादित्यन्तनष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण ।
एवमत्र 'ततनुष्टि'शब्देन 'विषयोपभोगप्रधान.' उच्यते,
शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः ॥

"प्रंसः—इति अहर्नाम" "शस्वन्तेऽस्मिन् रसा." सूत्रेण ।
"गोः 'ऊधः' उदततरम्"—इति शब्दमाह्वयप्रसङ्गम्, तद्धि
अन्येभ्योऽङ्गेभ्य उदततरं "भवति" । *उपोषणम्—इति वा"
तद्धि विज्ञायते केनचिदुपल्लिख्य गोरुदरे नदमिति । "छेदा-
नुप्रदानसामान्यात् रात्रिरप्युध उच्यते" सापि ह्यवश्यायानो-
षधिवनस्यतिस्त्रैहकान् दधाति ॥

"इलोविशस्य (८५)"इति, एतदेकपदमनवगतम् । "इलो-
बिलशयस्य"—इत्यवगमः । 'मेघ.' अभिधेयः, स हि इला-
हेतोरुदकस्य आत्मीयानि निर्गमनविलानि मरुध्य गेते,
तस्यैव वा बिलेषु इलाहेतुरुदक गेते इति इलोविशः ।
"न्याविध्य०—०मिन्द्रः । यावत्तरो मघवन् यावदोलो वक्षेण
शत्रुमवधीः पृतन्युम् ।"—इति (ऋ० सं० १, १, १, २) । हिर-
ण्यस्तूपस्यार्थम् । ऐन्द्रो । विष्टुप् । गोमवविंशधयोर्निष्के-
षण्ये शस्यते । 'न्याविध्यत्' "निरविध्यत्" निरताडयत्, 'इलो-
विशस्य' "इलाबिलशयस्य" मेघस्य 'दृटा' "दृटानि" दुर्भे-
द्यानि उटकमरोधक्षमाण स्थानानि । न च केवमेताव-
देव, किन्तर्हि ? 'पिशुङ्गिणम् अभिनत्' शृङ्गिण शिखरवन्तं
दोसिमन्तं वा विद्युङ्गि, 'शुष्क' बलवन्तं मेघम्, 'इन्द्रः' एवं
स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः । प्रत्यक्षकृतः उत्तरोऽर्चः । इ
'मघवन् ! 'यावत्तः' यावद्बलमेतस्मिन् मेघेऽस्ति तावदेवं
जहि । 'यावत्' च तव अहमसमर्थम् 'भोजः' बलमस्ति, या
ते शक्तिः, तथैव 'वक्षेण' 'शत्रु' शातयितव्यम् 'वक्षधीः'

जहीत्यर्थः । 'पृबन्धुम्' प्रतनामिच्छन्ताम् ॥ एवमत्र "इलो-
विशः=मेघः" शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥ ४ (१६) ॥

श्रुत्वा इदु प्रभरा त्वतु जानो वृत्राय वज्र-
मौशानः कियेधाः । गोर्न पर्व वि रदा तिर-
श्चेष्यन्त्रणास्यपां चरध्वै ॥ अस्मै प्रहर त्वणं
त्वरमाणो वृत्राय वज्रमौशानः कियेधाः कियद्वा
इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि
विरद मेघश्चेष्यन्त्रणास्यपां चरणाय भूमिर्भा-
स्यतेः । भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानामित्यपि निगमो
भवति । विघ्नतो विप्राप्तः । प्रारन्नो अस्य
विघ्नतस्य पर्पन्नित्यपि निगमो भवति ॥५(२०)॥

"कियेधाः (८६)"-इति, धनवगतम् । "कियद्वाः"
"क्रममाणधा वा"-इत्यवगमः । कियदप्युदकमपरिमाणं
धारयतीति कियद्वा मेघः । क्रममाणो वा धारयतीति क्रम-
माणधा मेघ एव ॥ "श्रुत्वा इदु प्रभरा-०-०-चरध्वै"-इति (अ०
सं० १, ४, २६, २) । नोधा नाम गीतमः, तस्येयमार्षम् ।
विष्टुप् । ऐन्द्री । आशीनिकेघःसु अशीनस्तुक्ते विनि-
युक्ता । हे इन्द्र । एय हवः, 'कियेधाः' "कियद्वाः" कियदप्यु-
दकमपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति । 'अस्मै'
त्व 'तूतुजानः' "त्वरमाणः" 'वज्र' 'प्रभर' । 'इयानः'
इन्द्रो यस्मात् त्वमस्माकं तस्मादेवमुच्यसे । किञ्च, प्रहृत्य
वज्रं वज्रप्रहारसम्भूटस्यास्य मेघस्य 'गोर्न पर्व' गोरिव पर्वाणि
'विरद' विदारय, यथा गोकर्ता गोः पर्वाणि 'विरदेत्'

विच्छिन्द्यात् । एवं त्वमप्येतं मेघमवधवशः 'विरद' विच्छिन्धि ।
 कथञ्च पुनर्विरद ? इति,—'तिरथा' वञ्चयति तिर्यग्भ्यामिना ।
 कीन पुनरर्थेन विरद ? इति,—'इच्छन् पञ्चोसि' उदकानी-
 च्छन् । 'चरथै' "चरणाय" 'प्रपाम्' प्रजाभ्यो दातुम् । एव-
 मस्माद् द्विशकलीकृतादापो निरुच्छन्तीत्वनेनार्थेन विरद ॥
 एवमत्र "कियेधाः = मेघः" शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

"कियेधाः = इन्द्रः"—इत्येवमेके मन्यन्ते, स हि यदपि
 न ज्ञायते कियत्परिमाणमेतद् बलमिति, तदपि धारयति,
 क्रममाणो वा शत्रुबन्धं धारयतीति कियेधाः । एवं सति इयं
 योजना,—यस्मादीशानस्व' कियेधाश्च, तस्मात् प्रहर वञ्च-
 मिति ॥

"भूमिः (८०)"—इति, अनवगतम् । 'भ्रमणम्'—इत्यव-
 गमः । "भ्राम्यतेः"—इति निर्वचनम् । 'भूमिः'—भूमि-
 चेत्यः । "इमाम्भ्ये शरणि' भूमिषो न इममध्वानं य-
 मगाम दूरात् । आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरसृष्टि-
 क्काम्नानाम् ॥"—इति (ऋ० सं० १, २, ३५, १) । हिरण्य-
 ख्यपस्वार्थम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् !
 'भूमिः !' 'इमां शरणि' मरणलक्षणां हिंसाम्, इमां संसृतिं
 वा 'भूमिषः नः' भार्जयस्व नाशयस्व नः । कतमां शरणिम् ?
 'इमम् अध्वानम्' 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'भ्रमणम्' मतवन्तो
 वयम्, असुखासोकादिमं लोकम् । अस्मासु एतां संसारहिंसाम्,
 एतां वा संसारसृतिम्, एनम् भार्जवं जवीभवस्तमस्माकं
 भार्जय त्वम् । कस्मात् पुनरिवमुच्यसे ? इति,—यस्मात् 'आपिः'
 त्वमस्माकं प्रातः, अथवा व्यापयिता जगत्सु जगतो महिम्ना ।
 'पिता' च रक्षिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां अनुष्णा-
 षाम् । 'प्रमतिः' च प्रकृष्टमतिः । 'भूमिः' च, त्वमेव संसारे

भ्रामयिता पञ्चाम्निविद्योक्तेन प्रक्रमेण, त्वदधीन एव संसारो मोक्षश्च । 'ऋषिऋत्' च, दर्शनकर्तासि त्वम्, त्वदधीनमेव दर्शनं 'मर्त्यानां' मनुष्याणाम् । सर्वविज्ञानप्रकाशेनातुष्ट्या-
च्छान् मोक्षयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः । देवयानेनैव पश्चात् गमय, मा पितृयानेनेति ॥ एवमत्र "ऋमिः=अग्निः"
अर्थाविरोधात् विशेष्यते ॥

"विष्यितः(८८)"—इति, अनवगतम् । "विप्राप्तः"—इत्य-
वगमः । विस्तीर्ण इत्येतच्च, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्यितः ।
"इमे दिवो अग्निमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं
नयन्ति । प्रवाजे चिन्नुद्या गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्यि-
तस्य पर्यन् ॥"—इति (ऋ० सं० ५, ५, २, १) । "यदृद्य
सूर्यं ब्रवीन्गाः"—इत्येतस्मिन् सूक्ते, अस्य पुनः सूक्तस्य
प्रथमा श्रौरीति प्रतिजज्ञे शौनकाः,—अन्याः सर्वा मीत्रावरुण्य
इति । 'इमे'—इति द्वयोरेव मित्रावरुणयोः पूजार्थं बहुवच-
नम् । अर्थ्यमा वा ह्यतीयः स्यात्, असावपि हि अस्मिन् सूक्ते
श्रूयते । शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः । 'इमे' मित्रा-
वरुणार्थ्यमाणः 'दिवः' एत्य 'अग्निमिषाः' आदरवन्तः 'पृथि-
व्याः' पृथिवीलोकादित्यर्थः । 'चिकित्वांसः' सुकृतदुष्कृतानि
कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतयमानं प्राणिनं
कर्मानुरूपेण अमुं लोकं 'नयन्ति' । यत एवमतस्तानहं
ब्रवीमि,—'प्रवाजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्यु-
काले उपस्थिते, यदि 'गाध' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं
वा 'अस्ति नः' अस्यस्माकम्, ततः 'अस्य' 'विष्यितस्य' "विप्रा-
प्तस्य" संसाराध्वनो नद्या इव 'पारं पर्यन्' पारं यन्तित्यर्थः ॥
एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "विष्यितः=विप्राप्तः",
संसाराध्वा—इत्युपपद्यते । ५ (२०) ।

तन्त्रस्तुरीपमद्भुतं - पुरुवारं पुरुत्मना ।
 त्वष्टा पोषाय विष्यतु राये नामानो अश्वयुः ॥
 तन्त्रस्तूर्णापि महत्त्वम्भृतमात्मना त्वष्टा धनस्य
 पोषाय विष्यत्वित्यश्वयुरश्वान् कामयमानो
 रास्मिनो रास्मौ रपतेर्वा रसतेर्वा रास्मिन्-
 स्त्रायोरित्यपि निगमो भवत्युक्तः प्रसाधन-
 कर्मा आ व ऋजुसे ऊर्जा व्युष्टित्वित्यपि
 निगमो भवति ऋजुरित्यर्षस्य भवति । ऋजुनीती
 नो वरुण इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्वस्त्र
 प्राप्तवस्त्र । हरी इन्द्र प्रतद्वस्त्र अभि स्व-
 रेत्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२१) ॥

“तुरीपम्(८८)”—इति, अनधगतम् । “तूर्णापि”—इत्य-
 वगमः । ‘उदकम्’—अभिषेयम्, तद्धि तूर्णमाप्नोति । “तर्बस्तु-
 रीपु ०—० नामानो अश्वयुः ॥”—इति (ऋ० म० २, २,
 ११, ४) । दीर्घतमस आर्षम् । त्वाष्ट्री । अनुष्टुप् । आप्री सूक्ते ।
 ‘तत् नः तुरीपम्’ तदस्माकं तुरीपमुदकम्, ‘अद्भुतं’ च
 “महत्” इत्यर्थः । “अद्भुते, बर्हिष्ठ”—इति महत्त्वमसु
 पठितम् । ‘पुरुवारं’ च बहुदेशान्तरमावृणोत्युदकम्, ‘पुरु-
 क्षना’ बह्नात्मना । यदेवंलक्षणमुदकम्, तत् ‘नः’ अस्माकं
 ‘नामा’ नामी मध्ये ‘त्वष्टा’ ‘विष्यतु’ विमुञ्चतु वर्षभावेन ।
 ‘अश्वयु’ अश्वान् अनुगृहीतुं “कामयमानः”, ‘राये पोषाय’
 “धनस्य पोषाय” इत्यर्थः, वर्षे हि सति पशवः पुच्छन्ति ॥

अथवा 'नाभान'—इति त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात्, 'नाभान' न अदीप्यमान, किन्तुर्हि? दीप्यमान एव विष्यतु । एव मत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति विष्यत्वित्यनेन सम्बन्धात्, "तुरीपम= उदकम्"—इत्युपपद्यते ।

"रास्मिनः (६०)"—इति, अनवगतम् । 'राप्ती'—इति वा स्यात्, 'राप्ती'—इति वा, "रपतेः वा" शब्दार्थस्य, "रसते वा" शब्दार्थस्यैव । रपणशीलो वा रमनशीलो वा यः, स. 'राप्ती' । "उत त्वा मे यशसा खेतनायै व्यन्ता पान्ताग्निजो हुवधै" । प्र वो नपातमुपा कृणुध्व प्रमातरो रास्मिनस्या या ॥"—इति (ऋ० स० २, १, १, ४) । कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवे सूक्ते । 'उत त्वा' अपि तो, अस्मिन् । 'मे' मम 'यशसा' हविर्नक्षत्रेण धनेन तर्प्यमाणौ, 'खेतनायै' उषस काले प्राप्ते 'व्यन्ता पान्ता' वीताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिबेता सोमम् । यतो ब्रवीमि,—हे 'अग्निज' मेधा विन । ऋत्विज ! 'हुवधै' आहुयध्व तावस्मिन् । विश्व, 'प्र' ब्रवीमि 'व'—'कृणुध्वम्' 'अपा नपातम्' अपि, एतस्मिन् कर्मणि भागिनम् । किञ्च, 'प्रमातरो' द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनिर्मात्रो कृणुतैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिद्याविति एतच्च वो ब्रवीमि । क च पुनरर्थं पुरश्चत्य एतत् कृणुध्वम् ? इति,—'रास्मिनस्य आयो' रपणशीलस्य वा रमनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभूतस्योदकस्य प्राप्त्यर्थम्, अथवा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम् । "आयव"—इति मनुष्यनाम । एवमत्र 'रास्मिन'-शब्देन उदकं स्तोता याभिधीयते, शब्दसारूप्याद र्थाविरोधाच्च ॥

"ऋत्विजि (६१)" "प्रमाधनकर्मा" । "भाञ्जजीक"—इत्यनेन गतार्थतामस्य अन्यमानो भाष्यकारी निगम नाधीते ।

केचिन्स्वत्र एत शेषमधीयते । “दूत वो विष्णवे दसं ह्य-
व्यवाहमस्यम् । यजिष्ठस्यसि गिरा ॥”—इति (ऋ० सं०
३, ५, ८, १) । वामदेवस्वार्थम् । गायत्री । आग्नेयौ ।
प्रातरनुवाकाश्चिनयो शस्यते । ‘व’—इत्येतस्य ‘त्वम्’—इति
विपरिणाम । हे यजमान । त्व ‘दूतम्’ विष्णवे दसम् सर्व
प्रदानम्, ‘ह्यव्यवाहम्’ हविषा वोढारम्, ‘अमस्यम्’ अमरण
धर्माणम्, ‘यजिष्ठम्’ यष्टृतम् ‘ऋञ्जसे’ प्रसाधयसि ‘गिरा’
स्तुत्यर्थम् ॥ एवमत्र “ऋञ्जति प्रसाधनकर्मा” दूतसम्ब-
न्धात् ॥

“ऋञ्जु”(८२)—“इत्यपि” “अस्य” एव ऋञ्जते “भवति” ।
“ऋञ्जुनीती नो वरुषो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्थ्यमा देवे
सजोषा ॥”—इति (ऋ० सं० १, ६, १०, १) । गीतमस्वार्-
थम् । वैश्वदेवसूक्ते । गायत्री । गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि
शस्यते मैत्रावरुणस्य यज्ञे । ‘ऋञ्जुनीती’ ऋञ्जुनयन, ऋञ्जु
प्रज्ञो वा ‘वरुण’ ‘न’ अस्मान् इतो लोकादमु लोका कर्म
फलप्राप्तये ‘नयतु’ । ‘मित्र’ च ‘विद्वान्’ नयतु । ‘अर्थ्यमा’
‘देवे,’ ‘सजोषा’ सहपोयमाण नयतु ॥ एवमत्र ‘ऋञ्जु’ अग्नेन
प्रसिद्ध नयनम्, प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते ॥

“प्रतदसु”(८३)—इति, अनवगतम् । “प्राप्तवसु”—इत्यव-
गम । ‘अग्नी’ अभिधेयौ । “इह त्वा सधुमार्था युजान
सोमपोतये । हरौ इन्द्र प्रतदसु अभिस्र ॥”—इति (ऋ०
सं० ६, १, १२, २) । नारदस्येयमार्थम् । अणिक । महा
व्रते औष्णिही उवाचीति, तस्यां शस्यते । हे ‘इन्द्र’ ‘इह’
कर्मणि ‘त्वा हरौ’ तावन्तौ ‘प्रतदसु’ “प्राप्तवसु” प्राप्तधनौ,
तयोर्हि ऋजीष धानाश्च धनम्, स हि ताभ्या यज्ञे भावः
प्राप्त । ‘सधुमार्था’ सधुमदनी ‘युजान’ युजा रथे, तस्य

‘सोमपीतये’ सोमपानार्थम् ‘अभिस्वर’ अस्मान् प्रत्यागच्छ ॥
एवमत्र “हरौ”-इत्यनेन सम्बन्धात् “प्रतदसू=प्रासवसू” अस्मौ
-इत्युपपद्यते ॥ ६ (२१) ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत
ब्रह्म सनये धनानाम् । ऋतस्य योगे विष्यध्व-
सूधः श्रुष्टीवरौ भूतनास्त्रभ्यमापः ॥ प्रहि-
णुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य
सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकट
इति वा शकटं शकृदितं भवति शनकैस्तकतीति
वा शब्देन तकतीति वा । श्रुष्टीवरौ भूतना-
स्त्रभ्यमापः । सुखवत्यो भवतास्त्रभ्यमापः चो-
ष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् । दददिन्द्र बहु
र्वननीयम् । एधमानद्वितुभयस्य राजा चोष्कू-
यते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ व्युदस्यत्येधमा-
नानसुन्वतः सुन्वतोऽस्यादधात्युभयस्य राजा
दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति
चोष्कूयतेऽर्करीतदृत्तं सुसत्सुर्यमित्यर्थः । उप
प्रागात्सु मन्मे धायि मन्म । उपप्रेतु मां स्वयं
यन्मे मनोऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रो
दिविष्टिषु दिव एषणेषु ॥ ७ ॥

“हिनोत(६४)”-इति, धनवगतम् । “प्रहिणुत”-इत्य-

वगमः । “हिमोता मो—भूतनासाभ्यं मापः ॥”—इति (शु० सं० ७, ७, २६, १) । कवचस्येयमार्षम् । अपोनखीयाश्च यश्च स्वते । “हे ऋत्विज । ‘हिमोत’ ‘प्रहिणुत’—प्रथमयत, प्रीक्षार्पयत । एतम् ‘अध्वर’ यज्ञम् ‘देवयज्या’ ‘देवयज्याद्ये’ देवयजनार्थम् । किञ्च, प्रहिणुत ‘ब्रह्म’ स्तुत्याख्यं यथायाज्यं दृष्टक्रमेण । ‘सन्धये’ लब्धये ‘न.’ अस्माक धनात्ताम् । किञ्च, ‘अतस्व’ ‘यज्ञस्व’ ‘योगे’ सयोगे यदेतत् ‘ऊध.’ इव सीम-पूर्णम् अधिषवणचर्मं वसन्ते, अथवा योगसम्बन्धाच्छकट योग, तद्वि तत्र युज्यते, तेनाधिषवणचर्मण ऊधसोऽधस्तादवस्त्रितेनेति मन्यमानो भाष्यकारो ब्रवीति,—“याज्ञे शकटे—इति वा” यदेतद् यज्ञशकटस्त्राधस्तादुपरि षाधिषवणचर्म, एतत् ‘विष्वध्वम्’ विसुचध्वम् । यद्वचनसंख्यात्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनम् अधिषवणचर्मोऽध्वस, तद्वि सोम उत्सिच्यमाने अग्नीभवति, यद्येतरद्गोरुधो दुह्यमानायां गवि । एवमृत्विज उक्त्वा अधुना ता एव सीमसन्निधा अपो ब्रवीति,—युयमपि हे ‘आपः !’ एभि ऋत्विग्भि उत्सिच्यमाना. ‘शुची-वरी.’ “सुखवत्यः” ‘भूतन’ ‘भवत’ ‘अस्त्राभ्यम्’ । एवमथ ‘प्र’शब्देनार्थस्य सुतरा प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण ‘प्र-शुशोऽध्याहृतः, ‘अध्वरम्’—इत्यनेन सम्बन्धाद्दिनोतिर्मन्वर्थत्व-सुपपद्यते ॥”

“प्रहिणुत”—इति ‘आपः’ उच्यन्त इति केचित् ।

“शकटम्” “शकटित भवति” । यदा अनडान् युज्यन्, शकटं सुचति, तेनेतमिति । “शनकैश्चकतीति वा” तद्वि भाराक्रान्त शनकैर्गच्छति “शब्देन तकतीति वा” तद्वि शब्देन गच्छति ॥

“शोष्क यमाद्यः (८१)” “शोष्क्यते (८१)”—इति, इति

अनवगते । धातुरेवायमप्रतीतः । एते सुबन्ततिङन्ते, नद-
नयो पूर्व 'सुबन्तम्' उत्तर तिङन्तम् । दानार्थं वर्त्तमानस्य
“चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्”—इति (ऋ० सं० १, ३, १,
३) । निगममुक्त्वा “दददिन्द्र”—इति हि पूर्वस्य निर्वचनं
चकार भाष्यकारः ॥ व्युदसने वर्त्तमानस्योत्तरस्य “चोष्कू-
यते विश्व इन्द्रो मनुष्यान्”—इति (ऋ० सं० ४, ७, ३२,
१) । निगममुक्त्वा ‘चोष्कूयते’—इत्यस्य शब्दस्य “व्युदस्यति”
—इति निर्वचनमाह भाष्यकारः ॥ उभयत्रापि तु चोष्कूयति
शब्दस्य कर्त्तृत्वत्तेन द्रष्टव्यः ॥

“चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्”—इत्यस्य शेषः,—“नि
सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्थो गा अजति यस्य वष्टि । चोष्कू
यमाण इन्द्र भूरि वाम मा पणिर्भूर्भृदधि प्रहृह ॥”—इति
(ऋ० सं० १, ३, १, ३) । हिरण्यस्तूपस्थार्पम् । ऐन्द्री । निष्टुप् ।
उज्ज्वलभिदोर्निष्केवल्ये शस्यते । ‘न्यसक्त’ न्यवभात् ‘इषु-
धीन्’ तूषान्, ष्टे रथस्य, ‘सर्वसेन’ समग्रसेन इन्द्र । एव
तूषान् सनद्य वह्म, गोधाहुलिववान् भूत्वा “समर्थो गा
अजति” इषुभिर्मैघान् हिन्दन् ‘सम् अजति’ समस्ता क्षिपति,
‘गा’ अप, ‘अर्थ’ इश्वर इन्द्र । कथं समजति ? यस्य
वष्टि । यस्य राज्ञो देगे कुटुम्बिनो वा चेने कामयते, तेषुम्,
तस्यैव क्षिपति, वर्षं प्रवर्त्तयत इत्यर्थः । एव स्तूयमान स
इन्द्र प्रत्यचीभूत, यत प्रत्यघञ्जत उत्तरोऽर्हर्च । हि इन्द्र ।
चोष्कूयमाणस्य ददत् उदकं जनेभ्य ‘भूरि’ “बहु” ‘वाम’
“वननीय” शस्यसम्पत्कारण, शृणु यत् कुरुष्व । ‘मा पणि,
भृ’ मा बणिक्शीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भृ ।
किन्तुहि ? प्रहृहोदक उन्नतचित्तः, अस्मान् प्रति बहूदक
दाता भव । एवमत्र ‘मा पणिर्भूर्भूरि वामम्’—इतिभिः

पदैः सम्बन्धात् 'चोष्क्यमाणः'—इत्यस्य "ददत्"—इत्येवमर्थं उपपद्यते ॥

- एवमत्र दानार्थः 'चोष्क्यति.' "एधमानद्विलुभयस्य"—
इत्यत्र व्युदसनार्थः । अस्य शेषः,—“शृण्वे वीर उग्रमथ
दमायसन्न्यमन्यमतिनेनीयमानः । एधमानद्विलुभयस्य राजा
चोष्क्यते विशु इन्द्रो मनुष्यान् ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ७,
३३, १) । गर्गस्य बार्हस्पत्यस्येयमार्थम् । त्रिष्टुप् । ऐन्दी ।
'दमायन्'—इत्येकं पदम् । 'शृण्वे वीरः' अश्रीपमहं वीर-
मिन्द्रम्, 'उग्रम्' उद्गूर्णवञ्चम् । आदरार्थी द्विरभ्यासः आदरं
चार्यभूयस्त्वम्, “अभ्यासे भूयांसमर्थे मन्यन्ते”—इति हि
पञ्चति । अथवा 'उग्र' शत्रुं प्रति उद्गूर्णवञ्चम् । 'दमायन्'
दमयितारं शत्रूणाम् । कथं पुनरश्रीपम् ? इति,—‘अन्य-
मन्यम्' देवताविशेषम्, 'अतिनेनीयमानः' अतिशयेन स्वाभी-
ष्टेन कामेन तुष्टुषया 'असुष्मात् सुतात् कामान् प्राप्स्यथ'—
इत्येवं पुनः पुनः नयमानः । किमपुनर्लक्षणं वीरमश्रीपम् ?
इति,—‘एधमानद्विट्' “एधमानान्” दीप्यमानानपि “द्वेष्टि”
“असुन्वतः” सोमाभिषवमक्नुवीणान् प्रयञ्चन इत्यर्थः । अत
एव वैपरीत्येन “सुन्वतोऽभ्यादधाति”—इत्यध्याजहार भाष्य-
कारः । क्व पुनरादधाति ? 'सुन्नतस्य लोके'—इति साम-
र्ष्याद् गम्यते । ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य, ये न सुन्वन्ति,
ते द्वेष्ट्याः, इत्यभिप्रायः । 'उभयस्य राजा' “द्विष्यस्य च”
धनस्येभ्यः “पार्थिवस्य च” सानुष्य च । किञ्च, 'चोष्क्यते'
व्युदस्यति,—यो 'विश्व.' एधमानानसुन्वत इतरांश्च सुन्वत,
'मनुष्यान्' अभ्यादधाति सुन्नतस्य लोके इति ॥ एवमत्र
'एधमानद्विट्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "चोष्क्यति, व्युदम-
नार्थः"—इति उपपद्यते ।

“सुमत् (६७)”—इति, अनवगतम् । “स्वयम्”—इत्यव-
गमः । “उपप्रागात् सुमन्त्रेऽधायि मन्त्रं देवानामाया उप
वीतपृष्ठः । अन्वन् विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्षमा
सुबन्धुम् ॥”—इति (ऋ० स० २, ३, ८, २) । दीर्घतमस आर्षम् ।
विष्टुप् । अश्वदेवताका । अश्वमेधेऽश्वस्तोमौयेन षोडशाहुतयो
ह्यन्ते, तत्रेयं विनियुक्ता । ‘उपप्रागात्’ “उपप्रेतु” “मा”
प्रकर्षेण एतु । ‘सुमत्’ “स्वयम्” एव । ‘यत्’ यदनेन “यत्नेन”
प्राप्नुयाम् “इति” । ‘मे’ मम ‘मन.’ अपि “अध्यायि” अनेक-
विधान् सङ्ख्यविकल्पान् चकार, तत्तदहमेव, अह मनसा
ध्यातवानित्यर्थः । किम्पुनस्तत् ? ‘मन्त्र’ मननोयमर्थजातम् ।
किञ्च, ययमपि ‘वीतपृष्ठः’ कान्तपृष्ठोऽश्वः ‘उपप्रागात्’ उप-
गच्छतु । ‘देवानाम्’ ‘आगा.’ यम् एत वयं देवानां ‘पुष्टे’
पोषणाय ‘चक्षमा’ कृतवन्तः । ‘सुबन्धुम्’ शोभनयूपबन्धनम् ।
तमेतमुपगच्छन्तम् ‘अनुमदन्ति’ अनुमन्यन्ताम् ‘विप्राः ऋषयः’
मेधाविनः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च ‘सुमत्’—
इत्यस्य “स्वयम्”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

“आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः”—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थ-
माह, मन्त्रार्थं निवृत्तता प्रकरणमप्युपेक्षितव्यमिति, एतदेनेन
प्रदर्शितं भवति ॥

“दिविष्टिषु (६८)”—इति, अनवगतम् । “दिव एपणेषु”
—इत्यवगमः । याभिः क्रियाभिर्दिवमिच्छन्ति गन्तुं ता
दिविष्टयः ॥ ७ ॥

सूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।
सूरः समाश्रितमाचो महान् भवत्यणुरनु
स्ववीयांसमुपसर्गो लुप्तनामकरणो यथा सम्प्रति-

कुरुङ्गो राजा बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा ।
 कुरुः क्वन्ततेः कूरमित्यप्यस्य भवति कुलं कुष्णा-
 तेर्विकुपितं भवति दूतो व्याख्यातो जिन्वतिः
 प्रीति^१क^२र्मा । भूमिं^३ प्र^४र्जन्या जिन्वन्ति दिव्यं^५
 जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि निर्गमो भवति ॥८ (२२)॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पदः ॥ ६, ४ ॥

“स्यूरं.—०दिविष्टिपु । रात्रिपस्य सुभगस्य रातिषु^१
 तुर्पमे^२ष्वमन्त्रि ॥”—इति (अ० सं० ५, ७, ३२, ४) ।
 मिधातिघेरापम् । बृहती । दानमनया प्रगस्यते । ‘स्यूरं’
 स्यूनं महत्, ‘राधः’ धनम्, ‘शताश्वं’ बहुश्वसंयुक्तम् । ‘कु-
 र्व-
 द्रव्यं’ ‘रात्रिः’ ‘द्वेषस्य’ महत्, ‘सुभगस्य’ शोभनस्य ‘दिवि-
 टिपु’ क्रियासु दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि ‘तुर्पेषु’ मनुष्येषु
 याः रातयः टप्तयः, तासु च, एतदेव स्यूलमित्येवं वयम्
 ‘षमन्त्रि’ मन्यामह इत्यर्थः ॥ एवमत्र ‘दिविष्टि’शब्देन
 ‘क्रिया’ उच्यते, तामिष्टिं द्युलोकमिष्यते गन्तुम् ॥

“स्यूरः, समान्यतमावो महान् भवति” समस्ता हि तत्र
 मात्रा प्राश्रिता भवन्ति । स्यूनपसङ्गेनैव अणुशब्दो निरु-
 च्यते,—“स्यवीर्यासमनु” यो वर्त्तते, सः “अणुः”—इत्युच्यते ।
 अन्वित्ययम् “उपसर्गः” “लुप्तनामकरणः” येन प्रत्ययेन न्याय-
 भित्ताम ध्यात्, सोऽत्र लुप्तो न श्रूयत इत्यर्थः । कथं लुप्तः ?
 इति,—“यथा सम्प्रति”—इति । अस्मिन्नामकरणलोपेन
 प्रयोगमिष्टिः, साम्प्रतम्—इति हि न्यायम्, तथापि सम्प्रती-
 त्वेवमपि वर्त्तमानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः, एवमिष्टाण्यनु-
 शब्दे । “कुरुङ्गो नाम राजा बभूव” । “कुरुगमनाद्वा” कुरुङ्गः,

स हि कुरुन् प्रति पुवत्वेन गतो जेतुं वा । “कुलगमनाद्वा”
 शत्रुकुलोनि हि स नित्यमेव याति विजेतुम् । “कुरुः क्लन्ततेः”
 स हि शत्रून् क्लन्तति । “क्रूरम्”—“इति” एतत् “अपि”
 “अस्य” एव क्लन्ततेः “भवति” । “कुसं कुर्यातेः (क्रा० प०)”
 तद्दि “विकुपितम्” इव “भवति” विस्फूर्णत्वात् ॥

“दूतः (६६)”—इति, अनवगतम् । “जूतः”—इति
 न्यायम् । “ववतेर्वा द्रवतेर्वा”—इति व्याख्यातम् ॥

“जिन्वतिः (१००)” “प्रीतिकर्मा”—इति अर्थवचनम्,
 अप्रतीतार्थत्वात् । “सुमानमेतत्”—इत्यत्र उपरिष्ठाद् व्याख्या-
 स्यामो द्वादशोऽध्याये ॥ ८ (२३) ॥

इति निरुक्तहस्तौ एकादशाध्यायस्य (पष्ठाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः ॥ ६, ४ ॥

पञ्चमः पादः ॥

अमचोऽमावो महान् भवत्यभ्यमितो वा ।
 महान् अमचो वृजने विरप्यशीत्यपि निगमो
 भवति । स्तवे वृज्यचीपमः । स्तूयते वृज्यचा
 समोऽनशरातिमनश्रीलदानमश्रीलं पापकम-
 थिमद्विप्रमम् । अनशरातिं वसुदासपस्तुही-
 त्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्यृतोऽन्यस्मिन् ।
 अनुर्वाणं दृपमं मन्द्रजिह्वं वृहस्पतिं वईया
 नव्यमूकैः । अनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् दृपमं
 मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं सोदनजिह्वमिति वा

वृहस्पतिं ब्रह्म नव्यमकैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि
सामिप्रतिषिद्धं सामि स्युतेः । असाम्योषो
विभ्रथा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं विभ्रत
कल्य'गदानाः ॥ १ (२३) ॥

“अमत्रः (१०१)”—इति, अनवगतम् । “अमात्रः”—
इति शब्दसमाधिः । “महान् भवति”—इत्यर्थवचनम्, यो
हि महान् भवति, न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽसा-
वमत्र इत्युच्यते । “अभ्यमितो वा” स्यात्, अनभिहितः
केनचित् । “महो अमत्रो वृजने विरप्सुश्रं शवः पत्यते
धृषखीजः । नाह विव्याच पृथिवी च नैनं यत् सोमासो
हर्ष्यश्चमन्दन् ॥”—इति (ऋ० स० ३, २, १८, ४) ।
विश्वामित्रस्थार्थम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । पृष्ठस्य चतुर्थपञ्च-
मयोरङ्गोर्माध्यन्दिने सवने अक्षावाकस्य शाखे सम्पातं नाम
सूक्तम्, तत्रेय विनियुक्ता । ‘महान्’ प्रभावतः । ‘अमत्रः’
च अपरिमाणमात्रः, ‘इन्द्र’ ‘वृजने’ संग्रामे ‘विरप्सो’ विरा-
वणशीलः, ‘उपम्’ उदगूर्णम् अभ्युद्यतम्, ‘शवः’ शत्रुबलम्
‘पत्यते’ पातयते । ‘धृषखीज’ धर्षयित् यस्य शीजः,
बलम्, तत् ‘पत्यते’ । किञ्च, ‘नाह विव्याच’ ‘नैनं’ व्याप्नोति
‘पृथिवी’ नापि शी, उपमानत्वेन । कदा पुनरेवं भवति ?
‘यत्’ यदा ‘सोमासः’ सोमाः ‘हर्ष्यश्चम्’ इन्द्रम् ‘अमन्दन्’ अत-
र्पयन्नित्यर्थः । एवमत्र ‘शवः’ ‘पत्यते’ ‘वृजने’—इत्यनेन सम्ब-
न्धात् “अमात्रः=महान्”—इत्युपपद्यते ।

“अचीपम. (१०२)”—इति, अनवगतम् । ईकारोऽत्रान-
वगतः । “अचा समः”—इत्यवगमः । “इह अत इन्द्रो अक्षी

भवत आगलना धमनीनामित्यवार्थः ॥२ (२४)॥

‘गल्दया (१०६)—इति, अनवगतम् । ‘गनितधानी स्यात्’ गलित हि तस्या धीयते । “धमनिर्भवति”—इत्यभिधेयवचनम्, नाडीत्यर्थः । “मा त्वा सोमस्य०—० न याचिपत् ॥”—इति (ऋ० स ५, ७, १२, ५) । मेधातिथेरावम् । ऐन्द्री । वृद्धती । मद्भावते वृद्धतीसहस्रे विनियुक्ता । हे इन्द्र । ‘मा चुक्रुध त्वा’ मा क्रोधयेयम् ‘अह’ ‘सोमस्य’ ‘गल्दया’ “गालनेन” धमनेन, पूरणेन सोमस्य ‘सदा’ नित्यकालमपि ‘याचन्’ ‘गिरा’ गीत्वा स्तुत्वा च ‘सवनेषु’ यज्ञेषु । कथञ्च पुनर्मा चुक्रुधम् ? इति । ‘भूर्णि न’ ‘मृगम्’ इव । भ्रमणशीलो भूर्णि । कः पुनरसौ ? व्याघ्रो वा सिंहो वा, स हि भ्रमणशीलो विभर्ति च मृगालादीन् । तेनेन्द्र उपमीयते । यथा मृगालादयो लाङ्गूलालनादिनीपचारणोपसर्पमाणः त न क्रोधयन्त्येवमह सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्पमाणो मा चुक्रुध भवन्तमिति । अथ मतम्,—यदि मम क्रोधात् विभेषि, मास्थान् याचेया इति । “क ईर्धान् न याचिपत्” को हि नाम सोऽस्ति लीके, य ईशानमीश्वर न “याचिष्यते” ? न ह्ययाचता वृत्तिः सिध्यति ॥ एवमचेन्द्रेण या ‘गलना’ धमनि, यया सोम आगल्यते सा, तेनैव आगलनेन उपलक्ष्यमाणा “गल्दा”—इत्युच्यते, न ह्येवमर्थविरोधोऽस्ति ।

“गल्दा धमनिर्भवति”—इत्यस्य भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रेनात्र धमनिलिङ्गविशिष्टमस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गमन्यदुदाहरणं ब्रवीति,—“या त्वा विशन्स्विन्द०”—इति । हे इन्द्र ! ‘याविशन्तु’ ‘त्वा’ त्वाम् ‘इन्दवः’ सोमा । कथञ्च पुनराविशन्तु त्वामिन्दवः ? ‘आगल्दा धमनीनाम्’ या “आन-

लना” धमनय, याभिरनुप्रविष्टा. सन्तो नव मदसुत्पाद-
यन्ति, अधीवाहिन्यो या, ताभिराविशन्तु । शेषो मृग्यः ।
एवमिह ‘धमनी’शब्दसङ्घयोगो ‘गल्दा’शब्द इति कृत्वा
“आगल्दा=धमनि”—इति उपपद्यते ।

“नानाविभक्तीत्येते” पदे “भवत”—‘गल्दया’ ‘गल्दा’
—इति, न तु नानार्थे । आह,—कोऽभिप्रायः ? इति, उच्यते,
—पूर्वस्मिन् मन्त्रे यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे
‘गल्दा’शब्देन धमनिरेषोच्यते । तत्र “गल्दा धमनीनाम्”
—इत्येतदेव ज्ञापकमित्यभिप्रायः । ‘गल्दया’—इति द्विती-
यान्तम्, ‘गल्दा’—इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । एतदनयो-
र्नानाविभक्तित्वम् ॥ २ (२४) ॥

न प्रापासो^१ मनामहे^२ नारीयासो^३ न
जल्हवः^४ । न पापा मन्वामहे^५ नाधना न
ज्वलनेन हीना अस्यस्मासु ब्रह्मचर्यमध्ययनं
तपो दानकर्मैतृपिरवोचद् बकुरो भास्करो
भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥ २ (२५) ॥

“जल्हवः (१००)”—इति, अनयगतम् । “ज्वलनहीनाः”
—इत्यवगमः । “न प्रापासो^१ मनामहे^२ नारीयासो^३ न जल्-
हवः । यदिन्त्विन्द्र हर्षणं सचा मुने सखाय कृण्वामहे ।”
—इति (ऋ० स० ६, ४, ३७, ६) । भर्गो नाम प्रणायपुत्रः
तप्येयमार्यम् । ऐन्द्रो । ब्रह्मती । तस्यामेव वचाशीला
विनियुक्ता । ‘न’ वयं ‘प्रापास’ “पापा” इत्येव ‘मनामहे
“मन्वामहे” । किङ्कारणम् ? अस्यस्मासुपापत्वे हेतु,—
‘ब्रह्मचर्यम्, अध्ययनम्, तप, दानकर्म’ च । अथ मतम्,—

एतैरपि युक्तौ यो निर्धनः, स पाप एवेति ? तन्न न । किङ्कारणम् ? 'न अरायासः' न वयमधनाः । अथापि ख्याहनवत्त्वेऽपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन पापवत्त्वमिति ? तदपि न । किङ्कारणम् ? 'न जल्हवः' न वयं "ज्वलनहीना." किन्तर्हि ? आहिताग्नयो वयम् । तदेतदध्ययनाद्यपापत्वहेतुभूतं सर्वमस्मास्वस्ति । किञ्च, 'यदिन्विन्द्रे' यस्याद् वयम् इन्द्रं 'हृषण' वर्धितारम्, एतस्मिन् यज्ञकर्मणि 'सखायं' सहभूतस्य सोमपानस्य ख्यापयितारम्, अमीभिः सह मया सोमः पीत इत्येव वक्तारं 'हृणवामहे' । तस्मात् न वय पापाः, नापि वयमरायासः, नापि जल्हवः,—इत्येवमात्मानं मन्यामहे, न हि पापानामधनानामनाहिताग्नीनां च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र "जल्हव = ज्वलनहीना." शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

"वकुरः (१०८)"—इति, अनवगतम् । "भास्करः, भयदरः, भास्करवृषणो वा"—इति शब्दमसाधय. ॥ २ (२५) ॥

यवं टकेणाश्विनौ वपन्तेषु' दृहन्तौ मनुष्याय दक्षा । अभिदस्युं वकुरेणा धमन्तोरुज्योतिश्चक्रधुरार्याय ॥ यवमिव टकेणाश्विनौ निवपन्तौ टको लाङ्गलं भवति विकर्त्तनाङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गलवद्वा लाङ्गलं लगतेर्लङ्गतेर्लम्बते-र्वान्नं दृहन्तौ मनुष्याय दर्शनैयावभिधमन्तौ दस्युं वकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वार्यं ईश्वरपुत्रो बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगु-

एकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं काम-
यन्त इति वा । इन्द्रो विंशान् बेकनाटां अहृ-
दंश उत क्रत्वा पृणीरुभिः । इन्द्रो यः सर्वान्
बेकनाटानहृदंशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि
पश्यन्ति न पराणीति वाभिभवति कर्मणा
पृणींश्च वृजिजः ॥ ३ (२६) ॥

“युवं हकेणाश्विना—० राथ्याय ॥” — इति (ऋ० सं० १,
८, १७, १) । कजीवत आर्षम् । आश्विनी । विष्टुः प्रातरनु-
वाकाश्विनयोः शस्यते । ‘यव’ यवादि धान्यं ‘वकेण’ लाङ्ग-
लेन । ‘वपन्ता’ “वपन्तो” युवाम् ‘अश्विना’ चे “अश्विनी ।”
तत्कृती, यतकृते मज्जानुग्रहे सति वर्षादौ लाङ्गलकर्मणः फल
सम्पद भवतीत्यतः तावेवाश्विनौ वपन्तावित्युच्यते । ‘इपम्’
“अन्नम्” “दुहन्ता” “दुहन्ती” प्रपूरयन्ती ‘मनुषाय’ “मनु-
षाय” । ‘दस्रो’ शत्रूणां दासयितारो दसयितारो वा, कर्मणा
हत्यादीनां कारयितारो वा वर्षाद्यनुग्रहेण, एतावैवविधं कर्म
कारयन्तो कुर्वाणी वा । ‘अभिदस्युम्’ दासयितारमनाकान्
दुर्भिक्षं ‘धमन्ता’ धमन्ती विनाशयन्ती, कृत्स्नं जगदभिपुष्य-
न्तो युवाम् । केन पुनरभिधमन्तो ? इति,— ‘बकुरेण’ जलममूहेन
ज्योतिः समूहेन, च, मध्यस्थानो हृदकसमूहेन, द्युस्थानो ज्यो-
तिषा, शस्यमनुगृह्णाति, ततो दुर्भिक्षं धस्यते जगच्च पुष्यति ।
किञ्च, युवामिव ‘उरुज्योतिः चक्रयुः’ विद्वतीर्णमविकलं चक्षुः
चक्रयुः । ‘आथ्याय’ “इश्वरपुत्राय” ऋष्याश्राय, स हि युवाभ्यां
मन्त्रीभूतः चक्षुषान् कृत इत्यभिप्रायः । एवमत्र ज्योतिः समूह

उदकमूत्रय 'बकुर' शब्देनोच्यते, यथायांविरोधात् । "आ
तिषा वीदकेन वा"—इति भाष्यपाठः ॥

"बेकनाटान् (१०८)"—इति, अनवगतम् । "द्विगुणका-
रिणो वा" "द्विगुणटायिनो वा" 'द्विगुणकामिनो वा'—इति
शब्दसमाधयः । "इन्द्रो विष्णोन् बेकनाटो अहर्दृशे उ-
त्त
कर्त्वा पृथो र्भिमि । कट्टे महीरष्टा अस्य तविषी कट्टे
हवुषी अस्युत्तम् ॥"—इति (ऋ. स० ६, ४, ४६, ५) ।
प्रागाय कलिर्नाम, तस्यार्थम् । ऐन्द्री । बृहती । महा
व्रते बाह्यैष्यत्या वृक्षाशीत्या विनियुक्ता । 'इन्द्र' 'विष्णोन्'
'मवीन्' 'बकनाटान्' "कुसीदिन" वृद्धिजीवनान्, 'अह-
र्दृश' यैरिहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टो न पुनर्दृश्यन्तीत्यर्थः ।
अथवा "ये इमानि" एव "अहानि पश्यन्ति" विषयभोग
प्रधाना, नास्मिक्तया, "न" पारलौकिकेष्वहसु,—अस्य
दुष्कृतस्य कर्मण कोऽपि फलपरिणामो भविष्यतीत्येव भावि
न पश्यन्ति, तानभिभवति । 'कर्त्वा' स्तेन "कर्मणा" । 'उत्त
पथीन्' अपि पथोन् । "पथिर्वाणम् भवति" न हि विष्णु
स्तेन कर्मणा व्यवहरन्ति । याभिरेतत् कर्म करोति, याभि
पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणो विभवति, 'कत् उ मही'
क ता महत्त्व सेना ? 'अस्य' इन्द्रस्य, 'अष्टा' अनाघर्षित
पूर्वा परै, 'तविषो' याश्च महत्त्व । 'कत् क हवुष' क च
हवुष इन्द्र ? यस्य 'अस्तुतम्' अनुपहत बलम्, येनैतान्
हन्तीति ॥ एवमत्र "बेकनाटा = कुसीदिन" अथांविरो
धादित्युपपद्यते ॥ ३(२६) ॥

जीवन्तो' अभिधेतुनादित्यासः पुरा
हयात् । कइस्य हवनश्रुतः ॥ जीवतो नोऽ-

भिधावतादित्याः पुरा हननात् क नु स्य ह्वान-
 श्रुत इति मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्पे
 वेद्यन्ते मत्स्या मघा उदके स्यन्दन्ते माद्यन्ते-
 ऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति
 जलेभवं वा जलेशयं वां हुरोऽहस्वानंह्रणा-
 मित्यप्यस्य भवति । कृण्वन् ह्रणादुर्वित्पि
 निगसो भवति । सप्त मर्यादाः क्वयस्त-
 क्षुस्तासामेकामिदभ्यं हुरो गात् । सप्त मर्यादाः
 कथयश्चक्रुस्तासामेकामप्यधिगच्छन्तंहस्वान् भ
 वति स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भूणहत्यां
 सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां
 पातके नृतोद्यमिनि वत इति निपातः खेदा-
 नुकम्पयोः ॥ ४ (२७) ॥

“अभिधेतन (११०)” — इति, अनवगतम् । “अभिधावत”
 — इत्यवगम । “जीवान्नो” — “हवनश्रुत ।” — इति (अ०
 स ६, ४, ५१, ५) । उक्तमार्पे भाष्यकारिणैवात्रोपपदशं
 नार्थम्, एष सर्वत्र परिश्रयमार्पमिति । गायत्री । आदि
 तेयो । ‘आदित्यास’ हे “आदित्या ।” ‘जीवात् न’
 “जीवत.” अस्मान् ‘अभिधेतन’ “अभिधावत” यूयम् ‘पुरा
 हयात्’ ‘पुरा हननात्’ अहतान् अस्मान् सम्भावयतेत्यभि
 प्राय । ‘कत् ह स्य’ “क नु स्य” यूयम् ? येन न शृणुत विप्र
 नाभिधावत हे ‘हवनश्रुत ।’ तं ह्यार्त्तानामाह्वान शृणुन्ति

एवमत्र 'पुरा हयात्'—इत्यनेन मन्वन्त्यात् "अभिधेतन = अभिधावत"—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥

ऋषेर्वा मत्स्यवधकारुष्याभिभूतस्यैतदार्षम्, मत्स्यानां वा केचिन्नन्यन्ते । "मत्स्या., मधी उदके म्यन्दन्ते" मधु इत्युदकनाम, तत्र हि ते म्यन्दन्ते गच्छन्ति । "म्यन्दति, कमति"—इति गतिकर्मसु पठितम् । "माद्यन्ते" ह्यन्ति "अन्योन्य भक्षणाय—इति वा" मत्स्या हि इतरेतर-भक्षजीविनः । "जालम्, जलचर भवति" तद्धि जले चरति । "जले भव वा" जले वा भवति । "जलेशयं वा" जले वा श्येते इति जालम् ॥

"अहुर. (१११)"—इति, अनवगतम् । "अहस्वान्"— इत्यवगमः । रो मत्वर्थे । "अहुरणम्—इत्यप्यस्य भवति"—इति प्राप्तिक्रमम्, एवमपि हि प्रयोगो भवतीति । "वितः कूपेऽध्वितो देवान् हवत ऊतये । तच्छुश्याव बृहस्पतिः कृष्वन् हुरणाटुरु वित्त मे अम्य रो दसौ ॥" इति (ऋ० सं० १, ७, २२, २) । "मत्स मर्यादा"—इत्येते वित्तस्यैव कूपे पतित-स्यार्पे । एतयो पूर्वा कुसस्य वा । वैश्वदेवी । पङ्क्तिः । प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियुक्ता । 'वितः' 'कूपे' 'अध्वितः' पतितः, 'देवान्' 'हवत' आह्वयते, 'ऊतये' रक्षणायाम्नः । तस्य आह्वानं 'बृहस्पति. शुश्याव' । "वित्त मे अम्य रो दसौ"—इत्ये तत् पुन पुनरुच्यमानं व्यावापृथिव्यौ शशुवतः । किमित्येतेदसौ श्वायान्कार ? इति,—'कृष्वन्' 'अहुरणात्' अहस्वतः कृपात् आत्मनः । 'उरु' विस्तीर्णं वाणं कुर्वन् ॥ एवमत्र "अन्यकूप. = अहुरण."—इत्युपपद्यते, प्रकरणाविरोधात् ॥

"मत्स मर्यादाः—०गीत् । आयोर्ह स्तश्च उ०मस्व"

नीडे प्रथा विसर्गे वृत्ते तस्यी ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६) । ‘सप्त मर्यादा’ सप्त स्थिती । ‘कथयः’ मेधाविनः, हिरण्यगर्भमनुप्रभृतयः । ‘तत्तत्तु’ कृतवन्तः । नित्या एव हि ता, तैस्तु तत्रस्थापकोऽनुस्मरणार्थो ग्रन्थसन्दर्भोऽभिव्यञ्जित, एतदेव करणमित्युपचर्यते । “तासामेकामिदम्यं दुरो गात्” । ‘इत्’—इत्यनर्थक, अप्यर्थे वा । ‘तासा’ मर्यादानाम् ‘एकाम्’ “अभिगच्छन्” अभिक्रामन् “य इत्सान्, भवति” । ‘गात्’—इत्येतत्, अमेः समीपमाह्वय “एकामप्यभिगच्छन्”—इति । कतमा. पुनस्ता मर्यादा. ? इति,—“स्त्रियम्” “तल्पारोहणम्”—इत्येवमाद्या । य. पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम् ? इति,—स ‘आयोः’ अयनस्य सूर्यस्य ‘स्वस्मि’ स्वस्मिने मण्डले ‘उपमस्य’ सर्वभूतोपनिर्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य ‘नीडे’ निलयने स्थाने, यानि धरण्यानि धारयितृणि स्थानानि ‘अप्रधमीनि’ आभूतसप्तवस्थायीनि, तेषु ‘तस्यी’ तिष्ठति । आह,—कास्मिन् काले इति ? उच्यते,—‘प्रथा विसर्गे’ विषयानुप्रवेशमागंभूतानामिन्द्रियाणां विसर्गे’ विसर्जनकाले प्राप्ते, नृत्यकाले इत्यर्थे ॥ मर्यादामन्वयात् स्पष्टतर एव निगम इत्यतो द्वितीय उपात्त, स्मृतिसमाचारस्थानेन प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येष मन्त्रे एवोपन्युत् सर्व एव समाचार. विशिष्टे. स्मृतिकारैः सन्दृष्टो न स्ततन्त इति ॥

“वत—इति निपात, खेदानुकम्पयो.” । “वत (११०)” —इति, अनपगतम्, अनेकार्यञ्च । “निपात”—इति पुद-जात्ववधारणम् । “खेदानुकम्पयो.”—इत्यर्थवचनम् ॥४ (०७)।

वृत्तो वतासि यम् नैव ते मनो हृदयञ्चा-
विदाम । अन्या किण्त्वां कृच्छेव युक्तं परि-

ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् । बतो बलातीतो
 भवति दुर्वलो बतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्च
 विजानीमोऽन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते कक्ष्ये-
 व युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा व्रततिर्भवति
 लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाच्च शयनाच्च
 ततनाच्च वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याय-
 यति । पुनानो वाताप्यं विश्वस्यन्दूमित्यपि
 निगमो भवति । वने न वायो न्यधासि
 चाकन् । वन इव वायो वेः पुबश्चायन्निति वा
 कामयमान इति वा वेति च य इति च चकार
 शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यदमुस-
 माप्तश्चार्यो रथर्यतीति सिद्धस्तत् प्रेषू रथङ्गाम-
 यत इति वा । एष देवो रथर्यतीत्यपि
 निगमो भवति (२८) । धेनुं न इषं पिन्वत-
 मसंक्राम् । असंक्रमणीम् ॥ ५ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

“बतो बतासि०—वृक्षम्”—इति (ऋ०सं० ७, ६, ८, ९) । यमी,
 यमं ब्रवीति,—“दुर्वलः” “बत” दुर्वलहृदयः त्वम्, अधमंभीरु-
 मोहमयस्त्वम् । एवमसकम्भया मार्थ्यमानः खेदमुपयासि,—ने-
 ष्यसि मया सम्भोक्तुं स त्वं सर्वथा क्षानुकम्पाः, शोच्य इत्यर्थः ।
 अथवा ‘नैव’ ‘ते’ तव ‘मनः’ सङ्क्षयम्, ‘हृदयं’ हृदयमध्यवसायञ्च

‘विजानीमः’ । अथवा, कश्चिन्मयाभिप्रायः,—‘अन्या किल
त्वा’ मत्तो विशिष्टतरा योषित्, ‘परिष्वजाते’ “परिष्वङ्क्षते”
ततः ‘किल’ त्वं मां तयापहृतघेतस्त्वात् नेच्छसि परिष्वङ्क्षम् ।
कथञ्च पुनरन्या त्वा परिष्वङ्क्षते ? ‘कश्येव युक्तम्’ ‘सितु-
जेव हृक्षम्’ । ‘कक्षा’ कक्षजाता ‘इय’ सुहृत्ता, ‘सितुजा’
दक्षी, यथा ‘युक्तम्’ आत्मना मयुक्तम् समीपजं परिष्वजेत् परि-
विष्टयेत्, एवं किल त्वामन्या परिष्वङ्क्षते इति ॥ एवमत्र
प्रकरणाविरोधात् ‘वत’—इत्येव निपातः खेदानुकम्पयोः ॥
अत्र ‘कश्येव युक्तम्’—‘सितुजेव हृक्षम्’—इत्येकः ‘इव’-
शब्दोऽन्येकः, अथ षोपमानइयमेव स्यात्,—कश्येव च, सितु-
जेव च,—यथा कक्षा च सितुजा च परिष्वजनीयी अत्रत्य-
हृक्षी परिष्वजेते, एवं परिष्वङ्क्षते इति ॥

“वाताप्यम् (११३)”—इति, अनवगतम् । “उदकं भवति”
इत्यभिधेयवचनम् । “वातः” हि “एतत्” उदकम् “आप्या-
ययति” गीतं करोति । अथवा आप्यायतिर्हृद्यर्थः स्यात्, पुरो
वातेन हि हृष्टिभूतमुदकं संवर्धते । “नू नो” रयिसुपर्मास्तु
नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वयन्द्रम् । प्र वन्दितुरिन्दो त्वाप्या-
युः प्रातर्मन्त्रं धियावसुर्जगम्यात् ।—इति (ऋ० सं० ७,
४,१,५) । नोधसो गौतमस्यार्षम् । पावमानी सोमी । हे सोम !
‘नू नः’ क्षिप्रमस्माकम् ‘रयिम्’ धनम् ‘उपमाह्व’ उपनिर्मि-
णाहि । ‘नृवन्तं’ पुत्रपौत्रैः संहितम् । ‘पुनान’ पूषमानः ।
‘वाताप्यम्’ उदकं प्राप्य द्रवीभूतः । ‘वन्द्रं’ चायनीयमुद-
कम् । ‘विश्व’ च सर्वः पूषमानः । किञ्च, ‘प्रतारि’ प्रतीर्थं
दीर्घं कुरु—हे ‘इन्दो’ सोम ! ‘वन्दित’ स्तोतः ‘आयु’ ।
किञ्च, तथा उपमाह्व, यथा ‘प्रात’ नित्यमेव ‘धियावसुः’ कर्म-
वसुः । इन्द्रः त्वां पातुमस्माकम् ‘आजगम्यात्’ आगच्छेदि-

त्यर्थः ॥ एवमत्र “वाताप्यम् = उदकम्” अर्थाविरोधाच्छब्दो-
पपत्तेश्च ॥

“चाकन् (११४)” — इति, अनवगतम् । “चायन्” —
इति, “कामयमानः” — इति शब्दसमाधौ । “वने न वायो
न्यधायि चाकङ्कुचिर्वां स्तोमो भुरष्वावजीगः । यन्ने दिन्द्रः
पुत्रदिने पु होता नृणां नृत्तमः क्षपावान् ॥” — इति (ऋ०
सं० ७, ७, २२, १) । वसुक्तस्येयमार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।
‘वने न’ “वने इव” वृत्ते इव । शकुनिः, स्वे नीडे वाय-
मात्मीयं पुत्रं ‘न्यधायि’ निदधाति ‘शिशुकम्’ अजातपत्नम् ।
स यथा तत्र निहितः ‘चाकन्’ “चायन्” पश्यन्, भयाद् दिशो
निरीक्षमाणः आसीत्, अथवा “कामयमानः” तदुत्सुकमना
आसीत् । एवमयमन्धासु वृत्तस्य नीडभूतेषु शकुनिपुत्रभूतः,
‘शुचिः’ व्यपगतसर्वदोषः युवयोः स्वभूतः, ‘स्तोमः’ । हे
‘भुरष्वा’ भर्तारौ अश्विनौ ! शीघ्री वा, भुरष्पुरिति क्षिप्र-
नामेति । किञ्च, यस्य स्तोमस्य ‘पुत्रदिनेषु’ बहुष्वहःसु ‘इन्द्रो
होता’ इन्द्रोऽप्याज्ञाता भवति, — ममायं स्तोमः स्यादिति ।
किंलक्षणः पुनरिन्द्र आज्ञाता ? यः ‘नृणां नृत्तमः’ मनु-
ष्याणामपि मनुष्यतमः, शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः ।
‘नर्यः’ च नृभ्यो द्वितः, यः ‘क्षपावान्’ च रात्रिपर्यायेषु सोम-
भागी । एवङ्गुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अन्धासु
वर्त्तमानः, स युवां प्रति ‘अजीगः’ नित्यकालमेव गच्छती-
त्यर्थः ॥

एवन्तावदेतामृचमाश्विनीमिति कृत्वा व्याचक्षते, तद-
। साधु, ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेयमृचं भवति । तच्च पुनः
। पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्द्धमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणा-
अश्विनः शस्त्रे विनियुष्यते । हे ‘भुरष्वा’ भर्तारौ, देवताः

नां पती ! य एषः स्तोमोऽस्मासु निहितः, 'यतिः' व्यप-
गतदोषः, शकुनिपुत्र इव, 'वने' वनावयवे वृत्ते, 'वाकन्'
पश्यन्निव कामयमान इव वा इन्द्रम् आप्ते यः स्तोमः,
तस्य किम् ? इति,—यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःसु आह्वता
अभूत्, अपि नाम भामनेन स्तोमेन सुयुरिति । किंलक्षणः
पुनराह्वता यस्येन्द्रः ? इति,—नृणां नृतमः नर्यथ चपावांच ।
समानमेतत् पूर्वैवार्थेन । यमेवमिन्द्रः प्रार्थयते, स एषः
स्तोमः, तं प्रत्यजीगः, गच्छतीत्यर्थः । अवया स एषः स्तोमो-
ऽस्माभिरुदीर्यमाणः, तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात्,
“जिगर्त्तिः—०—गृह्णातिकर्मा वा”—इति, द्युक्तम् ॥ एवमत्र
'वाकन्'—इत्यस्य "वायन्"—इति, "कामयमानः—इति वा"
—इत्येतौ विपरिणामानुपपद्येते, शब्दभारुष्यादर्थाविरोधाच्च ॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, तमाह
भाष्यकारः,—“वा—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः”
—इति । शाकल्यः पदकारः । तदेतद् विचार्यमाणं न
साधु भवति, किङ्कारणम् ? “उदात्तं स्वेवमाख्यातमभवि-
ष्यत्” । ‘एवम्’ एतस्मिन् पदद्वये सति, यदेतत् ‘आख्यातं’
न्यधायीति, एतत् ‘उदात्तम् अभविष्यत्’ यद्वृत्तात् परस्य
नित्यमाख्यातस्य निघाती न भवतीति लक्षणविदी मन्थन्ती,
न चेदसुदात्तम्, तस्मात् ‘यः’—इति नेदं यद्वृत्तम् ।
किन्तर्हि ? ‘वायः’—इति एकं पदम् । किञ्च, “असुसमाप्त-
शार्थः” अपुष्कलः, एवमेतस्मिन् पदद्वये सति मन्त्रस्यार्थो-
ऽसुसमाप्ती भवति । कथम् ? द्विपदत्वे हि सति ‘वा’शब्द-
स्यार्थेन केनचित् भवितव्यम्, न चेद् विकल्पः असुस्ययो वा
कश्चिदर्थोऽस्ति । तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थसम्भवाच्च द्विप-
दत्वे, ‘वायः’—इत्येतदेकपदमेव, “शकुनिपुत्रः” एव चास्या-

मिधेयः उपपद्यते ॥

“रथ्यति (११५)”—इति, अनवगतम् । ‘रथं ह्वयति’—इत्यवगमः, ह्वयतिशब्दो हि प्रेक्षायाम्, “रथ” हि यः “कामयते” स रथ्यति । “एष द्वेषो रथ्यति पर्वमानो दशस्यति । आविष्कृषीति वग्वनुम् ॥”—इति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५) । शुन.शेषस्थार्यम् । पावमानो सौमो । गायत्री । आवस्तुत आवापे । ‘एष.’ सोमः ‘देवः’ ‘रथ्यति’ रंहणमात्मनो गमनमिच्छति । ‘पवमानः’ ‘दशस्यति’ दान-मात्मन इच्छति, कथं नाम मां देवेभ्यो दशुरिति । किञ्च, ‘आविष्कृषीति’ प्रकाशो करोति ‘वग्वनुम्’ वधो वननीयम्, दत्त मां देवेभ्य इति ॥ एवमत्र “रथ्यति=रथप्रेष्ठुः” शब्दसारूप्यादेतदुपपद्यते ।

“असक्राम् (११६)”—इति, अनवगतम् । “असंक्रमणीम्”—इति शब्दसमाधिः । “पुरं हि वां पुरुभुजा द्वेष्य धेनुं नृ इषं पिन्वतमसंक्राम् । स्तुतश्च वा माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनुं रातिमगर्मन् ॥”—इति (ऋ० सं० ५, १, ४, ३) । भरद्वाजस्थार्यम् । विष्टुप् । आश्विनी । प्रातरनुवाकाश्वि-नयोः शस्यते । ‘पुर’ बहु ‘देष्यं’ दानं ‘वां’ युवाब्धां यज्ञे यस्मात् हे ‘पुरुभुजौ’ बहुभोजिनौ ! अश्विनौ ! तस्मात् युवां व्रूमः,—‘धेनुं नृ’ तर्पयित्रीमस्त्राभ्यम् ‘इषम्’ अन्नलक्षणम् ‘पिन्वतम्’ प्रक्षारयन्तम् ‘असक्राम्’ असंक्रमणशीलाम् अतपायिनीम् अस्त्रतः, अथवा असंक्रमणशीलां द्याम्, ‘इषम्’ इड्-हेतूदकमस्त्रदर्थं प्रक्षारयतमिति स्यात् । किम्पुनः तद् युवयोर्बहुदानम् ? इति,—‘स्तुतश्च’ स्तुतयस्त्रवांश्च सोमो युव-योरवम् । हे ‘माध्वी’ मधुपौ । ‘सुष्टुतिश्च’ शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्टु स्तुतः, ‘रसाश्च’ आज्यादयः, य एते ‘राति’ पुरो-

हाश्रयानुगच्छति, सर्वं एते युवयोरेव । तस्याद् ब्रवीमि,—
पिबतमिति । एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'अस-
क्तम्'—इत्यस्य शब्दस्य "असंक्रमणीम्"—इत्येष विपरिणाम
उपपद्यते । इतिभिधेया, द्यौर्वा ॥ ५ ॥

इति निरुद्धवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (ब्रह्माध्यायस्य)

पञ्चमः पादः ॥ ६, ३ ॥

षष्ठः पादः ॥

आधव आधवनीत् । मृतीनां च साधनं
विप्राणां चाधवन्तित्यपि निगमो भवत्यनवव-
वोऽनवच्छिन्नवचनः । विज्ञेपुच्छदिन्द्र इवानव-
व इत्यपि निगमो भवति ॥ १ (२६) ॥

"आधवः (११७)—इति, अनवगतम् । "आधवनात्"—
इत्यवगमः, आकम्पनादित्यर्थः । "मंसीमहि त्वा वयमुष्माकं
देव पूषन् । मृतीनां च साधनं विप्राणां चाधवम् ॥"—इति
(ऋ० सं० ७, ७, १३, ४) । ऐन्द्रस्य विमदस्वार्पम् । अतुष्टुप् ।
पौष्ठी । 'मंसीमहि' त्वां हे 'पूषन्' ! 'देव !' 'मृतीनां' च
प्रदानामष्माकं साधयितारम्, आदित्येन हि प्राविनां प्रश्ना
अभिव्यज्यन्ते । किञ्च, द्वे चान्ये 'विप्राः' प्राप्तप्रश्नाः गंधा-
विनाः, तेषाम् 'आधवम्' आकम्पयित्वां स्वयमेव । तथा
खमात्मनो गुणवत्ता दर्शयसि, यथा प्रोक्तम्मागद्दयाम्ने त्वां
सुवते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "आधवः—
आकम्पयिता"—इत्युपपद्यते ॥

"अनववचनः (११८)—इति, अनवगतम् । "अनवचित-
वचनः"—इति अवगमः । "विज्ञेपुच्छदिन्द्र इवानववचोरे"—

स्त्राकं मन्यो अधिपा भव । प्रियं ते नामं सङ्घरे मृषीमसि
 विष्णा तमुत्तं यतं आवभूय ॥—इति (ऋ० सं० ८, २,
 १८, ५) । मन्योरायम् । विष्टुप् । मान्यवे सूत्रे । श्येना-
 दिषु निष्कैवस्ये शस्यते । 'विजेषकत्' विजयकत्, 'इन्द्रः
 इव अनवत्रवः' इन्द्र इवानवचित्तवचनः, न हीन्द्रस्य केनचि-
 दाक्षिप्यते वचः । हे 'मन्यो !' यस्त्वम् अनवचित्तवचनः इन्द्र
 इव, स त्वमस्त्राकम् 'अधिपा.' अधिष्ठाय पाता 'भव' । किञ्च,
 हे 'सङ्घरे' शत्रूणां सहनशील ! 'प्रियं ते' यत् 'नामं' तेन
 त्वां 'मृषीमसि' नित्यमेव स्तुम इत्यर्थः । किञ्च 'विष्णं'
 जानीमी वयम् 'तम्' 'उत्तम्' उच्चन्दनम्, 'यतः' त्वम् 'आ-
 वभूय' ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्याविरोधाच्च "अनवत्रवः=
 अनवचित्तवचनः"—इत्युपपद्यते ॥ १ (२८) ।

अदायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदा-
 न्ने । शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्टा चातया-
 मसि ॥ अदायिनि काणे विकटे काणोऽविक्रा-
 न्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा स्यादणूभाव-
 कर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुकण-
 तौति साव्राणूभावात्काणो दर्शनाणूभावात्काणो
 विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा
 स्याद् विपरितस्य विकुटितो भवति गिरिं गच्छ
 सदानोनुवे शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्व-
 भिः । शिरिम्बिठो नैषः शीर्यते विठे विठमन्त-
 रिन्नं विठं वीरिटेन व्याख्यातं तस्य सत्वै-

रुदकैरिति स्यात्तैश्चा चातयामोऽपि वा शिरि-
 म्बिठो भारद्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीनिर्णय-
 शयाञ्चकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यात्तैश्चा
 चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य
 वसिष्ठस्य सविरस्य जज्ञे । पराशरः शतया-
 तुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर
 उच्यते परा शातयिता यातूनाम् । इन्द्रो
 यातूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति ।
 क्रिविर्दती विकर्त्तनदन्ती । यत्रा वो द्विद्यु-
 द्रदति क्रिविर्दतीत्यपि निगमो भवति ।
 करुलती' दत्तदती' अपि वा देवं कञ्चित्
 दत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवद्व्यत् ॥ २ (३०) ॥

“सदान्वे (११८)”-इति, अनवगतम् । “सदानीनुवे”
 -इति शब्दसमाधिः । “अरायि काणे- - - चातयामसि ॥”
 -इति (अ० सं० ८, ८, १३, १) । शिरिम्बिठस्य भारद्वाजस्य
 आर्षम् । अनुष्टुप् । दुर्भिक्षाधिदेवतीच्यते, कालकर्णा वा
 अलक्ष्मीः । हे ‘अरायि’ “अदायिनि ।” दुर्भिक्षाधिदेवते !
 अथवा हे अलक्ष्मि ! दुर्भिक्षेण पीडितानां न दाने मतिः
 प्रवर्धति, नाप्यलक्ष्म्याभिभूतानाम् । ‘काणे’ दुर्भिक्षेण ह्यभि-
 भूतानां मान्द्यं चक्षुषीर्भवति, अत्राभावात्, अलक्ष्मीपक्षेऽपि
 तद्रूपा अलक्ष्मीरिति प्रतीयते, लोकेऽपि च या विरूपा
 भवति, अलक्ष्मीरिति सोच्यते । ‘विकटे’ दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात्
 विकटेव प्राणिनां गतिर्भवति, अलक्ष्मीरपि तद्रूपा । ‘गिरं

गच्छ' भावावस्थानं कार्षीः । 'सदान्वे' "सदानोतुवे शब्द-
कारिके" दुर्भिन्ने हि चुत्पीडिताः प्राणिनो निःश्वसन्तः सदैव
शब्दं कुर्वन्ति, अक्ष्मीरपि तद्रूपा,—पिशाचादीनि नित्यम-
व्यक्तं शब्दं कुर्वन्ति,—पिशाचाद्या हि शृणु नसुनायन्तस्मेति
लौके वक्तारो भवन्ति, एतत् प्रसिद्धम् । 'गिरिम्बिठस्य' मेघस्य
सम्भूतेः 'सत्त्वभिः' "उदकैः" "सत्त्वम्"—इति ह्युदकनामसु
पठितम् । "अपि वा गिरिम्बिठो भारद्वाजः" "तस्य
सत्त्वे. नामभिः" तेन यानि दृष्टानि नामानि, सम्भवनसम-
र्थानि, स्तुतिसयुक्तानि, तैर्व्यं त्वां नाशयामः । एवमत्र
शब्दार्थाविरोधात् "सदान्वे"—इत्यस्य "सदानोतुवे"—इत्येष
विपरिणाम उपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तान्यङ्गनीचन्ते,—“राति, रासति”—इति दान-
कर्मसु पठितः, तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य 'अरायि'—इति भवति ।
“कणतिः, शब्दाणूभावे भाष्यते,—अनुकणतीति” “मात्राणू-
भावात्” “कण.” श्यामाकादि, तत्सामान्यात् “दर्शनाणू-
भावात्” “काणः” । अथवा “काणः=विक्रान्तदर्शनः”—
“इत्यौपमन्वयः” विक्रान्तं हि तस्य दर्शनं भवति, एकीभूत-
त्वात् । “काणः=अविक्रान्तदर्शनः”—इति वा, मन्दवस्तु-
ष्टात् । “विकटः=विक्रान्तगतिः” विकृतगतिरित्यर्थः । अथ-
“वा” “कुटते” धातोः “स्यात्” अस्मी हि “विकुटितो भवति”
कुक्षीभूत इत्यर्थः । “बिठम्”—इत्यपठितमन्तरिचनानामसु,
तत् पुनरेतत् “वीरिटेन व्याख्यातम्” अत्र ह्युक्तम्,—“वीरिट-
मन्तरिचम्, भियो वा भासो वा ततिः” । तस्मिन् “बिठे”
य. “श्रीर्व्यते” सः “गिरिम्बिठ (१२०) मेघः” । “अपि वा
गिरिम्बिठो भारद्वाजः” सोऽनेन सूक्तेन “अलक्ष्मीः निर्वाण-
शास्त्रकार”—इति निदानमन्वाख्यातम् । अथापि योऽङ्ग

अगाभिभूतो भवति, स आस्वदन्ने उदकेऽवतीर्थं सूक्तमेतज्ज-
पति, तस्यालक्ष्मीर्निर्नश्यति ॥

“पराशरः (१२१)”—इति, अनवगतमनेकार्थञ्च । “परा-
शीर्षः”—इत्यवगमः । “य ये गृहादममदुस्वयाया पराशरः
शतयातुर्वसिष्ठः । न ते भोजस्य सख्यं सपुत्रार्था सुरिभ्यः
सुदिना व्युच्छान् ॥”—इति (ऋ० सं० ५, २, २८, १) ।
वसिष्ठस्वार्थम् । ऐन्द्रे सूक्ते । विष्टुप् । प्रकर्षेण ‘ये’ ‘अममदुः’
द्वसवन्तः सोमेन, हृष्टवन्तो वा यज्ञेषु । हे इन्द्र ! ‘त्वाया’
त्वया सह ‘पराशरः’ च ‘शतयातुः’ बहूनां रक्षसां यातयिता,
तेन हि रक्षोघ्नं सत्रमाहृतमासीदिति भारते श्रूयते ।
‘वसिष्ठः’ च इत्येवमादयः । किं तेषाम् ? इति,—‘न’ ‘ते
भोजस्य’ भोगिनः तव ‘सख्यं’ सखिभावं ‘द्वसवन्तं’ मार्जयन्ते
नाशयन्तीत्यर्थः । ‘अथा’ अथैवहुणयुक्तोभ्यस्तेभ्यः ‘सुरिभ्यः’
‘सुदिना’ शोभनानि दिनानि ‘व्युच्छान्’ विभान्तीत्यर्थः ।
तेषामेव सुप्रभाता रात्रयः इत्यभिप्रायः । एवमत्र “ऋषिः =
पराशरः” वसिष्ठसम्बन्धात् ॥

“इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते” स हि “परा” परितः “यात-
यिता” “यातूना” यातयितव्यानाम्, असुरादीनामिति ।
“इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरः ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ७,
८, १) । व्याख्यातः शेषः ॥

“क्रिविर्दती (१२२)” — इति, अनवगतम् । “विकर्त्तमदन्ती”
—इत्यवगमः । “यूयं न उषा मरुतः सुचेतुनारिष्टयामाः
सुमतिं विपत्तन । यत्रा यो द्विद्युददति क्रिविर्दती रिषाति
पुत्रः सुचितेव बुद्धिर्था ॥”—इति (ऋ० सं० २, ४, २, १) ।
अगस्त्यस्वार्थम् । जगती । हे मरुतः ! ‘उषा’ उद्गृह्याः,
‘अरिष्टयामा’ अनुपहिंसितसङ्घाताः यूयम्, अस्माकं ‘सुचेतुनां’

शोभनेन प्रज्ञानेन, एतां 'सुमतिं' शोभनां 'मतिम्' 'पिपत्तनं'
 पूरयत पालयत वा । केन पुनः पूरयत ? कृतो वा पूर-
 यत ? इति,—“यत्रा वो दिद्युत्” । 'यत्र' यस्मिन् मेघे
 'दिद्युत्' आयुधं क्षिप्तं युष्माभिः, तमेव मेघं 'रदति' विलि-
 खति, विदारयति वर्षार्थम् । किंलक्षणा पुनर्दिद्युत् ? इति,
 —'क्विर्विदती' विकर्त्तनसमर्थः दन्तैः या रदति । कथम्यु-
 नर्या रदति ? “रिणातिं पृथक् सुधितेव” इति । यथा
 'पद्म' पयोः अज्ञानि 'रिणाति' पृथक् करोति, 'सुधिता'
 स्वधित्या, 'बर्हणा' परिहृहया हिंसया, एवमस्मिन् मेघे दिद्युदः
 ता रदन्ति । ततः प्रस्रष्टेनोदकेन सुमतिमस्याकं पिपत्तनं ॥
 एवमत्रार्थाविरोधादायुधं 'क्विर्विदती' शब्देनोच्यत इत्युप-
 पद्यते ॥

“करुलती(१२३)”—इति, अनवगतम् । “कृतदती”—
 इत्यवगतम् ॥ २ (३०) ॥

वामं वामं त आदुरे देवो देदात्वर्थमा ।
 वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करुलती ॥
 वामं वननीयं भवत्यादुरिरादरणात्तत्कः करु-
 लती भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं पूषेभ्य-
 परं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम् ।
 दनो विश्व इन्द्र मधुवाचः दानमनसो नो
 मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरामिव
 मामर्थं शरारुभिमन्यते । अबलामिव मा-
 मर्थं बालोऽभिमन्यते संशिशरिषुरिदंयुरिदं

कामयमानोऽद्यापि तद्वदर्थे भाष्यते । वसुधु-
रिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अत्रवसुर्गव्युर्यसु-
र्वसुधुरित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

“वामं वामं त०—०देवः करुलती ॥” — इति (ऋ० सं ३.६,
२३, ४) । वामदेवस्वार्पणम् । ऐन्द्रे सूक्ते । अनुष्टुप् । रात्रिपर्याये
प्रशास्तुः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘वामं वामम्’ — इति भूयस्वा-
र्थोऽभ्यासः, “अभ्यासः, “अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते” — इति
हि वक्ष्यति । यद्यत् सुष्ठु “वननीयम्” इष्टम्, ‘ते’ तव धनम्,
तत्तत् हे ‘आदुरे’ आदरवन् ! यजमान ! न हि यागं प्रति
नित्यम् आदृतो भवतीत्यत एव सस्वीध्यते—हे आदुरे ! । ‘वामं
ददात्वय्यमा’ । यदर्थ्यम्णो ‘वामं “वननीयम्” इष्टम्, आत्मनो
धनम्, तत् असीं तुभ्यं ‘ददात्’ । किञ्च, ‘वामं पूषा’ ददात् ।
‘वामं भगः’ ददात् । ‘वामं देवः करुलती’ ददात्विव्ये तदेवानु-
वर्त्तते । ‘करुलती’—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, “तत्”
एतत् विचार्यते—“कः करुलती ?”—इति । “भगः पुरस्तात्”
‘करुलती’ शब्दस्य । “तस्य” एवायम् “अन्वादेशः” सन्निधान-
सामर्थ्यात् ।—“इत्येकम्” आचार्यमतम् । “पूषा—इति षप-
रम्” । किङ्कारणम् ? “सः” हि पूषा “अदन्तकः” । आह,—कृत
एतत् इति, उच्यते,—“अदन्तकः पूषा—इति च ब्राह्मणम्” ।
प्राग्निभागब्राह्मणे हि श्रूयते,—“तत् पूषो पर्याजङ्गु, तत्
पूषा प्राग्यात्, तस्य दतो निर्जघान, तस्मादाहुः,—अदन्तकः
पूषा”—इति । यत् पुनरेतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्यात् भगः
करुलती स्यादिति । अकारणमेतत्,—“यस्य चेतार्थमस्वन्वो
दूरस्थमपि तस्य तत् । अर्धतो ह्यममर्शानामानन्त्यर्थमका-
रणम्”—इति न्यायविदः पठन्ति ॥ तस्मात् पूर्वं ‘करुलती’

— इत्युच्यते, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्चेति ।

“दनः (१२४)” — इति धनवगतम् । “दानमनसः” — इत्यवगमः । “दनुो विश्वं इन्द्र मृध्रवाचः सप्त यत् पुरः शर्म शारदीर्दत्” । ऋणोरपो अनवद्यार्णा यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥” — इति (ऋ० सं० २, ४, ६, २) । अगस्त्यस्वार्थम् । हे ‘इन्द्र !’ ‘दनः’ “दानमनसः” एव एतान् अस्मभ्यं ‘विश्वः’ “मनुष्यान्” “कुरु” “मृध्रवाचः” “मृदुवाचः” । कस्मात् पुनरिवमुच्यते? इतः,—“यत् यस्मात् त्वम् ‘सप्त’ सप्ताः, ‘पुरः’ मेषपुरः, ‘शारदीः’ शरत्कालीत्याः, सप्ततरोत्या वा, संवत्सरोऽपि हि शरदित्युच्यते,—“स जीव शरदः शतम्”—इति सिद्धात् । ‘शर्म’ सुखमिच्छन् जनानां ‘दत्’ दारयसि । किञ्च, ‘अनवद्यार्णाः’ अनवद्योदकाः, ताः पुरः ‘ऋणीः’ अपगमितवानसि इमं लोकं प्रति ‘अपः’ । स्रभाय एवैष तव लोकाननुगृहीतुमित्यभिप्रायः । किञ्च, “यूने वृत्रम्” । योतिः स्तुत्यर्थः । स्तोत्रे यजमानाय ‘पुरुकुत्साय’ बहुस्तुतिकर्त्ते ‘वृत्रं’ धनं ‘रन्धीः’ सम्पादितवानसीत्यर्थः । यत् एवमुपकारे प्रवृत्तो भवान् स्तोत्रायामेषाञ्च जनानाम्, तस्मात् ब्रूमोऽस्माकमपि एतान् मृदुवाचः कुरु मनुष्यानि ॥ एवमत्र ‘दनः’ — इत्यस्मिन् पदे दकारे “दानमनसः” — इति एतान्ध-चराण्यध्याहृतानि भाष्यकारेण, ‘न’कारस्यास्ययोगे विमज्जोदाहृतः, तद्यार्थोपपत्तिदर्शनात् । “कुरु” — इत्येतद्यार्थपरिसमाख्येयमध्याहृतम् । उत्तराख्यः पादा हेतुभावेन, ‘सप्त यत् पुरः’ — इत्येतस्मात् सर्वनामसम्बन्धात् ॥

“शरारः (१२५)” — इति, धनवगतम् । “संशिशरिषु” — इत्यवगमः । “अधीरोमिवभामयं शरारुः रभिमन्व्यते । उताहर्त्त मन्त्रि वीरिणीर्नपत्नी मरुच्छन्ना विश्वं आदिन्द्र उत्तरः ॥” —

इति (ऋ० सं० ८, ४, २, ४) । पङ्क्तिः । ऐन्द्री । इन्द्रपत्नी
 एवं ब्रवीति — 'अवीरामिव' "अवलामिव" अपरिग्रहामिव ।
 'माम् अयं' 'शराहः' "बालः" मूर्खः "सशिशरिषुः" संग्रस्तु-
 मिच्छन् शरीरं तित्यक्षुरित्यर्थः । 'अभिमन्यते' अभिभवि-
 श्चास्येतामित्येव मन्यते, क्षुद्रया तुघरा । नहुयोऽन्यो वा
 कश्चित्, "नहुषेण हीन्द्राण्यभिमवितुमारब्धासीत्"—इत्या-
 श्यामं यूयते । "उताहर्मस्त्रि वीरिणी" अथ च तावदस्त्रि
 वीरिण्येव । केन च पुनर्वीरिण वीरिणी ? 'इन्द्रपत्नी' इन्द्र-
 स्याहं पत्नी,—'मरुत्तखा' यः 'इन्द्रः' 'विश्वस्मात्' सर्वस्माद्
 यथ 'उत्तरः' 'जगतः' उद्यततरः प्रभाषेण, स मे वीरः, तदर्थं
 बालो न मन्यते, येन मामभिभषितुमिच्छतीत्यभिप्रायः ।
 एवमत्र "शराहः=संशिशरिषु." शब्दसारूप्यादयोपपत्तेश्च ॥

"इदंयुः (१२६)"—इति, अनवगतमनेकार्यञ्च । इद-
 मिति यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्धः कामयते, स इदं-
 युरित्युच्यते । 'युः'—इत्येप शब्दोऽप्रमिदः कामयतेऽयं, तेनान-
 वगतमेतत् स्यात् । "नानाधियो वस्यवः"—इत्यनेन गतार्थं
 मन्यमानो-भाष्यकारो निगमं न ब्रवीति । वार्त्तिककारेणा-
 प्युक्तम्,—"निगमवशादुक्त्यं भवति पदम्" तद्धितः, तथा
 घातुः, उपसर्गगुणः, निपाताथ मन्तगताः सर्वथा शब्धाः ॥

"अथापि" 'युः'—इत्येपः, "तद्ददयं भाष्यते" । आह,—
 किमुटाहरणम् । "वस्युरिन्द्रः"—इति, वसुमानित्यर्थः ।
 "इन्द्रो' अत्रायि सुधो' निरेके पृथ्वेपु श्लोमी दुर्धो न यूपः ।
 अत्रयुगं धूरंयुर्वस्युरिन्द्र इत्यायः प्रयति प्रयुस्ता ॥"—इति
 (ऋ० सं० १, ४, ११, ४) । मव्यत्वमापन्नस्येन्द्रस्येयमार्यम् ।
 ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि सहत्वतीये मव्यते ।
 यः 'इन्द्रः' 'अत्रायि' म्ब्रूयति, द्विनस्तीत्यर्थः । 'ग्रहः' ग्रह-

विक्रमः, अजिह्वयीषी, अथवा शीघ्रयिता योधानां प्रहारैः, सुधीर्वा स्यात् । कः पुनः शृणाति ? 'निरुक्ते' संग्रामे यत्कौ-
 ऽप्यन्यः सहायी नास्ति, तत्र एक एव शत्रून् इति । 'पञ्चेषु'
 प्राजितायुषेष्वपि पदेषु संग्रामेषु । किञ्च, 'स्त्रीमी न' स्त्रीम
 इव । यः प्रधानः ब्रह्मन् स्त्रीमः, पञ्चदश इति हि, व्यपदेशः,
 स्त्रीमे प्रभवति स्त्रीमेन तस्य प्राधान्यात् । किञ्च, यः इन्द्रः
 'दुर्वी न' दुर्वी इव 'यूपः' यः प्रधानः । तस्य किम् ? इति,
 —स इन्द्रः 'अश्वयुः' अश्वैस्तद्वान् । 'गव्युः' गोभिः तद्वान् ।
 'वसुयुः' अन्नैर्वसुभिः तद्वान् । एवङ्गुणविशिष्ट 'यः इन्द्र'
 स. 'रायेषु' धनेषु जतानां दातव्येषु 'क्षयति' इष्टे । 'प्रयन्ता'
 प्रकर्षण दातेत्यर्थः ॥ एवमत्र 'वसुयुः'—इत्ययं युग्मः "तद्व-
 दर्थे" । किङ्कारणम् ? न हीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात्,
 परिशेषात् अथ "तद्वदर्थे भाष्यते"—इत्युपपद्यते ॥ २(२१) ॥

किं ते' कृण्वन्ति कौकटेषु गावो नाशिर'
 दुर्के' न तपन्ति घर्मम् । आ नो' भर प्रसंगन्दस्य
 वेदो' नैवाशाखं संभवन्नन्वया नः । किं ते
 'कुर्वन्ति कौकटेषु गावः कौकटा नाम देशोऽना-
 र्थ्यं निवासः कौकटाः किं कृताः किं क्रियाभिरिति
 प्रेक्षा वा नैव चाशिरं दुर्के' न तपन्ति घर्मं
 'हर्म्यमाहर नः प्रसंगन्दस्य धनानि सगन्दः
 कुषीदो माङ्गदो मामागमिष्यतीति च ददादि
 तदपत्यं प्रसंगन्दोऽत्यन्तकुषीदिकुषीनः प्रसङ्-
 गो वा योऽवमेवास्ति लोको न पर इति श्रेष्ठः

पण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्द-
यत्पण्डावाण्डावाणौ इव व्रीडयति तस्तन्मे
नैवाशाखं नीचाशाखो नीचैःशाखः शाखाः
शक्तोतेराशिररण्यात्तन्नो सधबन्वन्धयेति रथ्य-
तिर्वशगमने बुन्द इषुर्भवति बुन्दो वा भिन्दो
वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥४(३२)

“कीकटेषु (१२०)”—इति, धनवगतम् । “किङ्कताः”—
इति शब्दसमाधिः, “कि क्रियाभि—इति” “वा” । “कि
ते कृषन्ति०—०ग्रन्थया नः ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ३, २१,
४) । विश्वामित्रस्वार्थम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । इन्द्र ! या. ‘कीक-
टेषु’ अनार्थ्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु ‘गावः’ ताः ‘ते’ तव
‘किम्’ कमुपकार कुर्वन्ति ? न कश्चिदपीत्यभिप्राय ।
“नाशिरं दुद्धे, न तपन्ति धर्मम्” नाप्याशिरार्थं दुहन्ते, नापि
धर्मं तप्यमानेऽङ्गभावं गच्छन्ति, नाप्यग्निहोवादिषु कर्मसु
अन्यास्रपि क्रियास्त्रित्वभिप्रायः । यत एवमतो ब्रूमः, “आ
हर नः” ताः गाः, वय तव, ताभिराशिरादिविनियोगिनोप-
कारं करिष्याम इत्यभिप्रायः । किञ्च, यदप्येतत् ‘प्रमगन्दस्य’
द्विजोविनो धनम्, एतच्च तथा धन्यभावाद्हर, तदपि न
क्रियासु “तत्स” विनियुज्यते, वय तद् विनियोज्याम इत्य-
भिप्रायः । “प्रमदको वा” नित्यप्रसुदितो विषयपरः प्रम-
गन्दः स्यात् । “पण्डको वा” नपुसकः प्रमगन्दः स्यात् ।
तयोर्वा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दसाहचर्यञ्च
प्रमगन्दशब्दे धर्मयोरस्ति, तच्चात् तावप्युपपद्येते । “नैवाशाखं
नीचवन्नुन्धया नः” । यदेतेवामन्यतमस्य नीचशाखाप्रसृतस्य

नीचवशप्रसूतस्य दीनतुल्यस्य धनम्, तत् । हि 'मभवत् ।'
श्रीम 'रन्वय' ससाध चम्पदश कुर्वित्यर्थ ।

एवमत्र 'कीकटा' "कि कृता" किं ते कृता ? इत्येव
मभिध्याहारमर्हन्ति, न ते कश्चिदर्थोऽस्ति, न ते देवपिष्ट
मनुष्याणामुपकार कुर्वन्तीत्यर्थ । अथ "वा" "कि क्रियाभि ?"
—"इति" एव "प्रेष्मा" ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थ ।
एतस्माच्छब्दसारूप्यादर्शोपपत्तेश्च "कीकटा = अनायदेशनि
वाञ्छित" — इत्युपपद्यते ॥

"मगन्द = कुसीदी" — इत्युच्यते, स हि "माम्" — इयात्
अद्यतनोऽर्थ, अथश्च "भागमिष्यति" — इत्येवमनुचिन्व,
परभ्यो धनानि "ददाति" । "तदपत्त्र प्रमगन्द", अत्यन्त-
कुषोदिकुलीन "तदितार्थे प्र, प्रमगन्द", 'प्रस्कृतस्य' — इति
यथा । "प्रमदक" प्रमादशील — "अयमेवैको लोकोऽस्ति,
न पर" — "इति" एव "प्रेष्णु" नास्तिक । "पण्डक ।
तृतीया प्रकृति, स हि "पण्डग" पण्ड गच्छति, स्त्रीरूप
त्वात् । "प्रादक" — इति "वा" स्यात्, "प्र" प्रकषेण ह्यसौ
'प्रदयति' अज्ञाने सह स्त्रीत्वेन गच्छति "आण्डो" । कश्चात्
तौ "आण्डो" ? "आणो इव व्रीडयति" तौ ह्यसौ पण्डको
मुखे पुनर्मैथुने कर्मणि वर्धमान "आणो इव व्रीडयति"
सम्भ्रमतोत्यर्थ ॥

"बुन्द (१२८)" — इति, अनवगतम् । "इषुर्भवति" —
इत्यभिधेयवचनम् । "भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रव
तौति वा" — इति शब्दसमाधय । ४ (१२) ॥

तुविचंते सुव्रतं सूमयं धनुः साधुबुन्दो
हिंरण्ययः ॥ उभाते ब्राह्मण्य सुसंस्कृतम् ॥

द्विरिष्य आधायत्यक्रमोदनमुदकदानं मेघम् ।

इन्द्रो बुन्दं स्वाततं वृन्दं बुन्देन व्याख्यातं

वृन्दारकस्य ॥ ६ (३४) ॥

“निरविध्यं—स्वाततम् ॥”—इति (अ० सं० ६, १, ३०, १) । ‘पङ्क्तम्’ बहूनां मीघानां मध्ये यः पङ्क्तो मेघः, उदकदाने समर्थः, तम्, ‘इन्द्रः’ ; ‘निरविध्यत्’ । विद्वा च तावत् ‘आधायत्’ यावन्निरुदकः सवत्तं इति । कथं निरविध्यत् ? इति,—‘बुन्दं’ ‘स्वाततम्’ स्वारकृष्टमाकर्णिकत्वा । एवमत्राकर्षणसम्बन्धात् “इषु” = बुन्दं—इत्युपपद्यते ॥

“वृन्दम् (१२६)”—इति, पतत् पदम् “बुन्देन” एव “व्याख्यातम्” अस्यापि हि ता एव ध्युत्पत्तयो या बुन्दशब्दे ॥

“वृन्दारकस्य” ‘बुन्देन’ एव “व्याख्यातम्” । इत्थो वृन्दारकः प्रकरणवशादान्यं कथितम् ॥ ६ (३४) ॥

अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य कम-
प्युहं यत्समन्वन्ति देवाः । अहरहर्जायते
मासे मास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥
अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य कमप्यन्वमाभि-
वहति यत्समन्वन्ति देवा अहरहर्जायते मासे
मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे
हव्यवाहसुत्त्वभूर्गोतेर्दृणोतेर्वा । महत्तदुत्त-
स्वविरं तदासीदित्यपि निगमो भवत्वृवीसमप-
गतभासमपद्धतभासमन्तर्हितभासं गतभास-
वा ॥ ७ (३५) ॥

“कि (१३०)”-इति, अन्वगतम् । “कर्ता”-इत्यवगतम् ।
 “अय यो होता”-इत्यवगतम् ॥”-इति (ऋ० सं० ८, १, १२, १) । ऋचीकप्याग्नेर्विश्वेया देवाना संवादसूक्तम्, तत्रेयं विश्वेदे-
 वानामार्यम् । आग्नेय्यी । ‘य अयम्’ अग्नि, ‘होता’ आह्वता
 देवाना इत्यवस्थान । कि तस्य ? इति-“कि उ स” ‘यमस्य’
 भगवत आदित्यस्य, अग्नेहि सजाशात् प्रातरादित्य प्रसू-
 यते । तदुक्तम्,—“एष प्रात प्रसुवति, तस्मात् प्रातर्वोपतिष्ठन्त
 इति । “यच्चिन् वृचे सुपलाशे (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)”-
 इत्यस्यामृचि यमत्वमादित्यस्य धृष्यति । किञ्च, ‘यम् अपि
 ऊहे’ “कमप्यन्नम् यमिवहति” । “कम्”-इत्यन्ननाम, अत्र
 मपि चायमेवाभिवहति । कतमत् ? ‘यत्’ एतत् हविर्नक्षत्र
 ‘ममञ्जन्ति’ “समश्रुवन्ति” ‘देवा’ । अत्रतिरत्र प्रकरणवगाद
 भोजनार्थं । किञ्च, अयमेव ‘अहरह’ अहन्यहनि अग्निहो-
 त्रिणा गृहेषु लङ्घ्यमानो सजान् ‘जायते’ । ‘मामि मामि’
 जायते पिडयन्नेषु, “अर्हमासिर्हमाने” च दर्शपूर्णमासेषु च ।
 यस्मादेवङ्गविशिष्टोऽयमग्नि, ‘अय’ एतच्चात् कारणात् एत
 मग्नि सर्वे ‘देवा’ ‘दधिर’ “निदधिरै” ‘इत्यवगतम्’ इति
 वोढारमित्यर्थः । एवमत्र शब्दसाम्येणात् ‘यमस्य’-इत्ये तच्चाच्च
 पठोयोगात् ‘कि’-इत्यस्य “कर्ता”-इत्येदं निषिञ्चान
 उपपद्यते ॥

“उन्वस (१३१)”-इति, अन्वगतम् । ‘करायु’-इत्यव-
 गतम् । “ऊगीत”-इति धातुनिर्देशः । ‘ऊर्णम्’-इति
 म्यात् । “हृणीतर्था” म्यात्, तेन हि गर्भं आह्वती भवति ।
 “मुचत्तदनुम व्यरिह” तदाधीश्वेनाधिष्ठित प्रविर्वाग्निश्रापः ।
 धिर्वा अपश्नात् मधुधा त’ अन्नं जातवदत्तन्त्या इति
 - इति प० १ (८, १, १०, १) । ‘मधुत्’ परिभा ।

द्विरिभ्य आधायत्पक्वमोदनमुदकदानं मेघम् ।
 इन्द्रो बुन्दं स्वाततं वृन्दं बुन्देन व्याख्यातं
 वृन्दारकश्च ॥ ६ (३४) ॥

“निराविध्य०—स्वाततम् ॥”—इति (ऋ० सं० ६, ५,
 ३०, १) । ‘पक्वम्’ बहूना मेघाना मध्ये य पक्वो मेघ, उद
 कदाने समर्थ, तम्, ‘इन्द्र’ निरविध्यत् । विद्वा च तावन्
 ‘आधायत्’ यावद्विरुदकं सवत्तं इति । कथं निरविध्यत ?
 इति,—‘बुन्द’ ‘स्वाततम्’ स्पर्शकृत्कार्णिकत्वा । एवमत्राकर्ष
 णसम्बन्धात् “इषु = बुन्द” —इत्युपपद्यते ॥

“वृन्दम् (१२८)”—इति, एतत् पदम् “बुन्देन” एव
 “व्याख्यातम्” अस्यापि हिं ता एव ध्युत्पत्तयो या बुन्दशब्दे ॥
 “वृन्दारकश्च” ‘बुन्देन’ एव “व्याख्यात” । इत्थी वृन्दा
 रक प्रकरणवशादान्य कश्चित् ॥ ६ (३४) ॥

अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य कम-
 ष्युहे यत्समञ्जन्ति देवाः । अहरहर्जायते
 मासि मास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥
 अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य कमष्यन्तमभि-
 वहति यत्समञ्जन्ति देवा अहरहर्जायते मासे
 मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे
 हव्यवाहमुत्त्वमूर्णोतेर्दृणोतेर्वा । महत्तदुत्वं
 स्वविरं तदासौदित्यपि निगमो भवत्युबीसमप-
 गतभासमपहृतभासमन्तर्हितभासं गतभासं
 वा ॥ ७ (३५) ॥

“कि (१३०)”-इति, अनवगतम् । “कर्त्ता”-इत्यवगमः ।
 “अयं यो होता०-० हव्यवाहम् ॥”-इति (ऋ० सं० ८, १, १२,
 ३) । ऋचोक्तस्याग्नेर्विशेषा देवानां संवादसूक्तम्, तत्रेय विश्वेदे-
 वानामार्षम् । आग्नेयौ । ‘य अयम्’ अग्नि, ‘होता’ आजाता
 देवानां पृथिवीस्थान । किं तस्य ? इति-“कि उ स ‘यमस्य’
 भगवत आदित्यस्य, अग्ने हि सक्ताशात् प्रातरादित्य प्रसू-
 यते । तदुक्तम्,—“एष प्रातः प्रसुवति, तस्मात् प्रातर्वीपतिष्ठन्त
 इति । “यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे (ऋ० सं० ८, ७, २३, १)”-
 इत्यस्याहृचि यमत्वमादित्यस्य वक्ष्यति । किञ्च, ‘कम्’ अपि
 ऊहे “कमप्यद्रम अभिवहति” । “कम्”-इत्यवगमः, अत्र
 मपि चायमेवाभिवहति । कतमत् ? ‘यत्’ एतत् इविलक्षण
 ‘समञ्जन्ति’ “समश्नुवन्ति” ‘देवा’ । अत्रतिरत्र प्रकरणवशाद्
 भोजनार्थं । किञ्च, अयमेव ‘अहरह’ अहन्यहनि अग्निहो
 विषा गृहेषु उदोध्यमानो महान् जायते । ‘भासि मासि’
 जायते पिष्टयज्ञेषु, “अर्द्धमासेऽर्द्धमासे” च दर्शपूर्णमासेषु च ।
 यस्मादेवङ्गणविशिष्टोऽयमग्नि, ‘अथ’ एतस्मात् कारणात् एत
 मग्नि सर्वे ‘देवा’ ‘दधिर’ “निदधिरै” ‘हव्यवाहम्’ हविषा
 वोदारमित्यर्थः । एवमत्र शब्दसारूप्यात् ‘यमस्य’-इत्येतस्माच्च
 पठोयोगात् ‘कि’-इत्यस्य “कर्त्ता”-इत्येवं विपरिणाम
 उपपद्यते ।

“उल्लवम् (१३१)”-इति, अनवगतम् । ‘जरायु’-इत्यव
 गमः । “जर्णोति”-इति धातुनिर्देशः । ‘कर्णम्’-इति
 व्यात् । “हृषोतेर्वा” स्यात्, तेन हि गर्भं आहतो भवति ।
 “महत्तदुल्लव स्वविर तदासीष्टेनाविष्टित प्रविर्विशिष्टाप ।
 विश्वा अपश्यद् बहुधा तं अग्ने जातवेदस्तन्वो द्वेष एकं ।”
 -इति ऋ० सं ८, १, १०, १ । ‘महत्’ परिमाणतः ‘तत्’

‘उल्ब’ जरायु ‘आसीत्’ ‘स्यविर’ चिरन्तनश्च तदासीत् ।
 येन त्वम् ‘आवेष्टित’ आहृत, ज्ञे भगवन् । पम्बे ! ‘प्रविष्टि-
 गिथ’ प्रविष्टवानसि ‘पूर्वम्’ आदिसर्गे ‘अप’ । किञ्च,
 ‘विश्वा’ सर्वा ‘तन्व’ तव, हे ‘जातवेद.’ । ‘बहुधा’ पनेकेषु
 अभिधानेषु वर्त्तमाना. ‘अपश्यत्’ ‘एकः देव’ प्रजापति,
 कोऽन्यस्तत तव तनूनामन्त वेत्तुमर्हतीत्यभिप्राय ॥ एवमत्र
 ‘जरायु’ ‘उल्ब’शब्देनोच्यते, आवेष्टनमन्वन्धादित्युपपद्यते ॥

“ऋबोसम् (१३२)” — इति अनयगतम् । “अपगतभासम्”
 — इत्येवमाद्या शब्दसमाधय । ‘पृथिवी’ — अभिधेया, सा हि
 कृष्णच्छाया । तस्मादपगतभासमित्येवमाद्या. शब्दसमाधय
 उपपद्यन्ते ॥ ७ (३५) ॥

हिमेनाग्निं घ्नं समहारयेथां पितुमती-
 मूर्जेमस्त्रा अधत्तम् । ऋबोसे अत्रिमश्लि-
 नावनौतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्रस्ति ॥ हिमे-
 नोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्नं समहारवारयेथा-
 मन्ववतीं चास्त्रा ऊर्जेमधत्तमग्नये योऽयमृबोसे
 पृथिव्यामग्निरन्तरौपधिवनस्पतिष्वशु, तमुन्नि-
 न्यथुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणनाद्गुणश्च
 यद्दृष्ट ओपधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां
 तदश्विनो रूपं तेनैतो स्तौति स्तौति ॥ ८
 (३६) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

“हिमेनाग्निं — सर्वगणं स्रस्ति ॥” — इति (ऋ० स० १, ८